

KAPITÁL

KRITIKA POLITICKÉ EKONOMIE

DÍL PRVNÍ

KNIHA PRVNÍ
VÝROBNÍ PROCES KAPITÁLU

VĚNOVÁNO
MÉMU NEZAPOMENUTELNÉMU PŘÍTELI,
SMĚLÉMU, VĚRNÉMU, UŠLECHTILÉMU PŘEDNÍMU BOJOVNÍKU
PROLETARIÁTU

VILÉMU WOLFFOVI,
NAROZENÉMU V TARNAU DNE 21. ČERVNA 1809,
ZEMŘELÉMU VE VYHNANSTVÍ V MANCHESTRU
DNE 9. KVĚTNA 1864

Ve 2 hodiny v noci, 16. srpna 1867.

Milý Frede!

Právě jsem dokončil korekturu posledního archu (49.) knihy. Dodatek — forma hodnoty — tištěný menším písmem má 1¹/₄ archu.

Předmluvu — rovněž zkorigovanou — jsem odeslal včera. Tento svazek je tedy hotov. Jen Tobě vděčím za to, že to bylo možné! Nebyť toho, že ses mi tak obětoval, nebyl bych vůbec mohl vykonat všechnu ohromnou práci pro tyto tři svazky. I embrace you, full of thanks. [Objímám Tě a mnohokrát Ti děkuji!]

Přikládám dva archy čistého obsahu.

Patnáct liber jsem dostal. Děkuji srdečně.

Bud' zdrav, můj milý, drahý příteli!

Tvůj K. Marx.

Čisté obsahy budu potřebovat, teprve až kniha vyjde celá.

Předmluva k prvnímu vydání

DÍLO, jehož první díl předkládám veřejnosti, je pokračováním mého spisu „Zur Kritik der Politischen Oekonomie“ [Ke kritice politické ekonomie], uveřejněného roku 1859. Dlouhou přestávku mezi počátkem a pokračováním zavinila dlouholetá nemoc, která mou práci stále znovu přerušovala.

Obsah onoho dřívějšího spisu je shrnut v první kapitole tohoto svazku. Stalo se tak nejen v zájmu souvislosti a úplnosti. Výklad sám je zlepšen. Mnoho bodů, které tam byly jen naznačeny, jsem zde dále rozvedl, pokud to jen předmět zkoumání dovoloval, a naopak, these tam obšírně rozvedené jsou zde jen stručně naznačeny. Oddíly týkající se historického vývoje teorie hodnoty a peněz zde ovšem úplně odpadají. Avšak čtenář spisu „Ke kritice politické ekonomie“ najde v poznámkách k první kapitole tohoto díla nové prameny k dějinám těchto teorií.

Každý začátek je těžký — to platí v každé vědě. Bude tedy nejobtížnější porozumět první kapitole, zejména oddílu, který obsahuje analýsu zboží. Pokud jde speciálně o analýsu substance hodnoty a velikosti hodnoty, učinil jsem ji populárnější, jak to jen bylo možné.¹ Hodnotová forma, jejíž hotovou podobou je peněžní forma, je velmi bezobsažná a jednoduchá. A přece se jí lidský duch po více než 2000 let marně snažil dopátrat, zatím co se mu alespoň přibližně podařila analýsa mnohem obsažnějších a složitějších forem. Proč? Protože vyvinuté tělo lze snáze studovat než buňku těla. Kromě toho při analýse ekonomických forem nelze používat ani drobnohledu, ani chemických reagentů. To obojí tu musí nahradit síla abstrakce. Ale zboží forma výroby práce čili hodnotová forma zboží je formou ekonomické buňky buržoasní společnosti. Nezasvěcení se zdá, že se její analýsa jen plápe v drobnostech. Jde tu opravdu o drobnosti, ale o drobnosti takového rázu, o jaké jde v mikroanatomii.

S výjimkou oddílu o formě hodnoty nebude však možno si stěžovat, že tato kniha je těžko srozumitelná. Předpokládám ovšem čtenáře, kteří se chtějí naučit něčemu novému, tedy chtějí také samostatně přemýšlet.

Fysik buď pozoruje přírodní procesy tam, kde se projevují v nejzřetelnější formě a nejméně zkaleny rušivými vlivy, anebo dělá podle možnosti pokusy za podmínek zaručujících čistý průběh procesu. Předmětem mého zkoumání v tomto díle je kapitalistický výrobní způsob a odpovídající mu výrobní a směnné vztahy. Klasickou zemí kapitalismu je až dosud Anglie. To je důvod, proč Anglie slouží za hlavní ilustraci mého teoretického výkladu. Kdyby však snad německý čtenář začal farizejsky krčit rameny nad poměry anglických průmyslových a zemědělských dělníků nebo se při tom optimisticky konejšil tím, že v Německu nejsou poměry ani zdaleka tak špatné, musím mu důrazně připomenout: De te fabula narratur! [Mluví se tu o tobě!]

V podstatě tu nejde o vyšší nebo nižší stupeň vývoje společenských antagonismů, které vyvěrají z přirozených zákonů kapitalistické výroby. Jde tu o tyto zákony samy, o tyto tendence, působící a prosazující se s železnou nutností. Průmyslově vyvinutější země ukazuje méně vyvinuté zemi jen obraz její vlastní budoucnosti.

Ale nejen to. Kde u nás kapitalistická výroba úplně zdomácněla, na příklad v továrnách ve vlastním slova smyslu, jsou poměry mnohem horší než v Anglii, protože tu není protiváha v podobě továrních zákonů. Ve všech ostatních oblastech trpíme, stejně jako ostatní kontinentální země západní Evropy, nejen rozvojem kapitalistické výroby, nýbrž i nedostatkem jejího rozvoje. Vedle moderních bledů nás trápí množství zděděných bledů, vyvěrajících z toho, že u nás nadále žijí starobylé, přežilé způsoby výroby se svým doprovodem zastaralých společenských a politických poměrů. Trápí nás nejen živí, nýbrž i mrtví. Le mort saisit le vif! [Mrtvý popadá živého!]

Ve srovnání s anglickou sociální statistikou je sociální statistika Německa a ostatních kontinentálních zemí západní Evropy ubohá. Přesto poodhaluje závoj právě natolik, aby bylo možno pod ním vytušit Medusinu hlavu. Zhrozili bychom se vlastního postavení, kdyby naše vlády a

¹ Zdálo se to tím nutnější, protože i ta část spisu F. Lassalla proti Schulze-Delitzschovi, v níž podle svého tvrzení podává „duchovní kvintesenci“ mého výkladu o tomto předmětu, obsahuje vážná nedorozumění. Mimochodem; jestliže F. Lassalle všechny obecné teoretické poučky svých ekonomických prací, např. o historickém charakteru kapitálu, o spojitosti mezi výrobními vztahy a výrobním způsobem atd. atd., skoro doslovně, i s terminologií, kterou jsem vytvořil, převzal z mých spisů, a to bez udání pramene, lze to jistě vysvětlit propagačními důvody. Nemluvím ovšem o jednotlivých drobnostech jeho teorie a o její praktické aplikaci, s nimiž nemám nic společného.

parlamenty periodicky, jako se to děje v Anglii, zřizovaly komise pro vyšetření hospodářských poměrů, kdyby tyto komise byly k zjištění pravdy vybaveny stejnou pravomocí jako v Anglii, kdyby se podařilo nalézt k tomu účelu stejně povolané, nestranné a nesmlouvavé lidi, jako jsou angličtí tovární inspektoři, angličtí lékaři — autoři zpráv o „Public Health“ („veřejném zdraví“), členové komisí vyšetřujících vykořisťování žen a dětí, bytové poměry, výživu atd. Perseus potřeboval čapku činící jej neviditelným, aby mohl pronásledovat obludy. My si tuto čapku stahujeme hluboko přes oči a přes uši, abychom mohli existenci oblud popírat.

Nesmíme se oddávat ilusím. Jako americká válka za nezávislost v XVIII. století rozezněla zvon, bijící na poplach evropské buržoasii, tak vyburcovala americká občanská válka v XIX. století evropskou dělnickou třídu. V Anglii je převratný proces už přímo hmatatelný. Až dosáhne určitého stupně, musí se převalit na kontinent. Tam nabude brutálnějších nebo humánnějších forem, podle stupně vývoje dělnické třídy. Nezávisle na jakýchkoli vyšších motivech velí tedy nyní vládnoucím třídám jejich nejvlastnější zájem, aby odstranily všechny zákonně regulovatelné překážky, které brzdí rozvoj dělnické třídy. Proto jsem v tomto svazku věnoval mimo jiné tolik místa dějinám, obsahu a výsledkům anglického továrního zákonodárství. Každý národ se má a může učit od druhých. I když se společnost dopídí přirozeného zákona svého vývoje — a konečným cílem mého díla je odhalit ekonomický zákon pohybu moderní společnosti — nemůže ani přeskočit, ani oddekretovat přirozené fáze vývoje. Ale může zkrátit a zmírnit porodní bolesti.

Ještě několik slov, abych zabránil možným nedorozuměním. Postavy kapitalisty a pozemkového vlastníka tu nelíčím nikterak v růžovém světle. Ale o osoby tu jde jen potud, pokud jsou zosobněním ekonomických kategorií, nositeli určitých třídních vztahů a zájmů. S mého stanoviska, podle něhož vývoj ekonomické společenské formace je chápán jako přirodně historický proces, lze už tedy nejméně jednotlivce činit odpovědným za vztahy, jejichž produktem v sociálním smyslu zůstává, byť se nad ně subjektivně sebevíc povznesl.

V oblasti politické ekonomie naráží svobodné vědecké bádání nejen na téhož nepřítele jako ve všech jiných oblastech. Zvláštní povaha látky, kterou se politická ekonomie zabývá, volá do boje proti svobodnému vědeckému bádání nejzavilejší, nejmalichernější a nejdopornější vášně lidského nitra, fúrie soukromého zájmu. Anglikánská církev např. odpustí spíš útok na 38 ze svých 39 článků víry než na 1/39 svého peněžního důchodu. Dnes je i ateismus culpa levis [lehký hřích] oproti kritice tradičních vlastnických poměrů. Ale i tu je nesporný pokrok. Odkazují např. na Modrou knihu, uveřejněnou v posledních týdnech: „Correspondence with Her Majesty's Missions Abroad, regarding Industrial Questions and Trades Unions“. Zahraniční zástupci anglické koruny tu suše vyslovují fakt, že v Německu, ve Francii, zkrátka ve všech kulturních státech evropského kontinentu, je změna existujících vztahů mezi kapitálem a prací stejně znatelná a stejně neodvratná jako v Anglii. Současně prohlásil za Atlantickým oceánem pan Wade, vicepresident Spojených států severoamerických, na veřejném shromáždění toto: Po odstranění otroctví přichází na pořad dne změna poměrů kapitálu a pozemkového vlastnictví! To jsou znamení doby, která nelze zakrýt ani purpurovými plášti, ani černými kutnami. Neznamenají ovšem, že zítra se stane zázrak. Ale ukazují, jak dokonce i panující třídy začínají nejasně tušit, že nynější společnost není pevný krystal, nýbrž organismus schopný přeměny a neustále procházející procesem změny.

Druhý díl tohoto spisu pojedná o procesu oběhu kapitálu (kniha II) a o celkovém kapitalistickém procesu (kniha III), závěrečný třetí díl (kniha IV) o dějinách ekonomických teorií.

Jakákoli připomínka vědecké kritiky mi bude vítána. Pokud jde o předsudky tzv. veřejného mínění, jemuž jsem nikdy nedělal ústupky, zůstávají mým heslem nadále slova velkého Florent'ana:

Segui il tuo corso, e lascia dir le genti!

[Jdi svou cestou a nech lidi mluvit!]

Karel Marx

V Londýně dne 25. července 1867

Doslov k druhému vydání

Čtenáře prvního vydání musím nejprve informovat o změnách provedených v druhém vydání. Přehlednější rozdělení knihy je patrné na první pohled. Dodatečně připojené poznámky jsou všude označeny jako poznámky k druhému vydání. Pokud jde vlastní text, nejdůležitější je toto:

V kapitole I, 1 je odvození hodnoty analýsou rovnic, v nichž, se vyjadřuje každá směnná hodnota, provedeno vědecky přesněji, rovněž je výslovně zdůrazněna souvislost mezi substancí hodnoty a určením velikosti hodnoty společensky nutnou pracovní dobou, což bylo v prvním vydání jen naznačeno. Kapitola I, 3 („Forma hodnoty“) je úplně přepracována; bylo to nutné již vzhledem k tomu, že v prvním vydání se výklad podával dvakrát. — Poznámávám mimochodem, že podnět k onomu dvojímu výkladu dal můj přítel dr. L. Kugelman z Hannoveru. Byl jsem z jara 1867 právě u něho na návštěvě, když došly první korektury z Hamburku, a Kugelman mě přesvědčil, že pro většinu čtenářů je nutný ještě jeden, didaktičtější výklad formy hodnoty. — Poslední stať první kapitoly „Zbožní fetišismus atd.“ je z valné části pozměněna. Kapitola III, 1 („Míra hodnot“) je pečlivě revidována, protože tato stať byla v prvním vydání zpracována nedbale s poukazem, že výklad byl již podán v knize „Ke kritice politické ekonomie“, Berlín 1859. Značně přepracována je VII. kapitola, zvláště druhá část.

Bylo by zbytečné podrobně se zabývat jednotlivými změnami textu, jež jsou často pouze stylistického rázu. Vyskytují se v celé knize. Při revisi francouzského překladu, vydaného v Paříži, teď však přece jen shledávám, že některé části německého originálu by místy vyžadovaly důkladnějšího přepracování, místy zase větších stylistických oprav nebo i pečlivějšího odstranění náhodných nedopatření. Nebyl na to čas, protože teprve na podzim 1871, v záplavě jiných naléhavých prací, jsem dostal zprávu, že kniha je rozebrána a tisk druhého vydání že má začít již v lednu

Porozumění, s nímž se „Kapitál“ rychle setkával v širokých kruzích německé dělnické třídy, je mi nejlepší odměnou za mou práci. Pan Meyer, vídeňský továrník, muž, který stojí v ekonomických otázkách na buržoasním stanovisku, výstižně vyložil v jedné brožuře vydané za prusko-francouzské války, že velký smysl pro teoretické myšlení, který vždy platil za německou dědičnou vlastnost, se úplně ztratil u tak zvaných vzdělaných tříd v Německu, zato znovu ožívá v německé dělnické třídě.

Politická ekonomie zůstávala až dosud v Německu zahraniční vědou. Gustav von Gülich vyložil již ve své knize „Geschichtliche Darstellung des Handels, der Gewerbe etc.“, zejména v prvních dvou svazcích vydaných roku 1830, většinu historických okolností, které u nás brzdily vývoj kapitalistického výrobního způsobu, tedy i vytvoření moderní buržoasní společnosti. Politické ekonomii chyběla tedy živná půda. Politická ekonomie byla k nám importována jako hotové zboží z Anglie a Francie; němečtí profesori politické ekonomie zůstávali žáky. Teoretický výraz cizí skutečnosti se v jejich rukou přeměnil ve snůšku dogmat, která vykládali v duchu obklopujícího je maloměšťáckého světa, tedy vykládali je špatně. Pocit vědecké nemohoucnosti, který se nedal úplně potlačit, a nepříjemné vědomí, že musí působit jako učitelé na poli, které je jim ve skutečnosti cizí, snažili se zakrýt okázalostí literárně historické učenosti nebo přiměšováním cizí látky, vypůjčené z tzv. kamerálních věd, oné slátaniny znalostí, jejichž očištěm musí projít každý nadějný kandidát německé byrokracie.

Po roce 1848 se kapitalistická výroba v Německu rychle rozvinula a dnes již prožívá horečný rozkvět. Ale k našim odborníkům se osud i nadále chová macešsky. Pokud se mohli politickou ekonomii zabývat nezaujatě, chyběly německé skutečnosti moderní ekonomické vztahy. Když však tyto vztahy vznikly, došlo k tomu za okolností, které již nedovolují nezaujaté studium v rámci buržoasního obzoru. Pokud je politická ekonomie buržoasní, tj. pokud nechápe kapitalistický řád jako historicky přechodný vývojový stupeň, nýbrž naopak jako absolutní a poslední podobu společenské výroby, může zůstat vědou jen dotud, dokud třídní boj zůstává latentní nebo propuká jen v ojedinělých projevech.

Vezměme Anglii. Její klasická politická ekonomie spadá do období nevyvinutého třídního boje. Její poslední velký představitel, Ricardo, činí konečně vědomě východiskem svého bádání protiklad třídních zájmů, mzdy a zisku, zisku a pozemkové renty, chápe tento protiklad naivně jako společenský přírodní zákon. Tím však také dospěla buržoasní věda v oblasti ekonomie ke své

nepřekročitelné hranici. Ještě za Ricardova života a v protikladu k němu vystoupila kritika buržoasní ekonomie v osobě Sismondiho.²¹

Následující období 1820—1830 se vyznačuje v Anglii vědeckým ruchem v oblasti politické ekonomie. Bylo to období jak vulgarizace a šíření Ricardovy teorie, tak i jejího boje se starou školou. Sváděla se skvělá klání. Co bylo tehdy vykonáno, je na evropském kontinentu málo známo, protože polemika je většinou rozptýlena v časopiseckých člancích, příležitostných spisech a brožurách. Nezaujatý ráz této polemiky — ačkoli Ricardova teorie výjimečně již také slouží jako útočná zbraň proti buržoasnímu hospodářství — lze vysvětlit poměry oné doby. Na jedné straně velký průmysl sám sotva vyrůstal z dětských střívků; to je vidět již z toho, že teprve krizí z roku 1825 začínají periodické koloběhy jeho moderního života. Na druhé straně byl třídní boj mezi kapitálem a prací zatlačen do pozadí: politicky sporem mezi feudály a vládami seskupenými kolem Svaté aliance na jedné straně a lidovými masami vedenými buržoasií na druhé straně; ekonomicky rozepřemi mezi průmyslovým kapitálem a aristokratickým pozemkovým vlastnictvím, které se ve Francii skrývaly za protikladnost zájmů drobného a velkého pozemkového vlastnictví a v Anglii po vydání obilních zákonů propukaly otevřeně. Anglická ekonomická literatura této epochy připomíná období vření a kvasu ve Francii po smrti dr. Quesnaye, ale jen tak jako babí léto připomíná jaro. S rokem 1830 nastala krise, která naráz všechno rozhodla.

Ve Francii a v Anglii dobyla politické moci buržoasie. Od té chvíle nabýval třídní boj, praktický i teoretický, stále výraznějších a hrozivějších forem. Odzvonil umíráčkem vědecké buržoasní ekonomii. Teď už nešlo o to, zda ta či ona poučka je správná, nýbrž o to, zda je kapitálu užitečná nebo škodlivá, pohodlná nebo nepohodlná, zda je protipolicejní či ne. Na místo nezištného zkoumání nastoupilo placené hašteření, na místo nezaujatého vědeckého bádání zaujatá, podlézavá apologetika. Ale i domyšlivé traktáty, které vrhala do světa Anti-Cornlaw League [Liga proti obilním zákonům] s továrníky Cobdenem a Brightem v čele, měly svou polemikou proti velkostatkářské aristokracii jistý význam, ne-li vědecký, tedy alespoň historický. Ale od doby sira Roberta Peela vytrhlo freetraderské zákonodárství vulgární ekonomii i toto poslední žihadlo

Kontinentální revoluce let 1848—1849 se odrazila i na Anglii. Lidé, kteří chtěli vědecky ještě něco znamenat a nechtěli být pouze sofisty a sykofanty panujících tříd, snažili se politickou ekonomii kapitalistů uvést v soulad s nároky proletariátu, které nebylo možno déle ignorovat. Odtud bezduchý synkretismus, jehož nejlepším představitelem je John Stuart Mill. Je to bankrot „buržoasní“ politické ekonomie, který mistrovsky osvětlil již velký ruský učenec a kritik N. Černyševskij ve svém díle „Očerki političeskoj ekonomii po Millju“ [Nástin politické ekonomie podle Milla].

V Německu tedy dozrál kapitalistický výrobní způsob teprve potom, když se už v Anglii a ve Francii jeho antagonistický charakter projevil v hlučných bitvách historického boje, zatím co německý proletariát měl již mnohem vyspělejší teoretické třídní uvědomění než německá buržoasie. Jakmile tedy nastaly podmínky, kdy se buržoasní věda politické ekonomie zdála možnou, stala se už zase nemožnou.

Za těchto okolností se její mluvčí rozdělili do dvou šiků. Jedni, chytří, výdělkářští, praktičtí lidé, se seskupili kolem praporu Bastiatova, nejpluššího, a proto nejpodatřejšího zástupce vulgárně ekonomické apologetiky; druzí, hrdi na profesorskou důstojnost své vědy, následovali J. St. Milla v pokusu smířit nesmířitelné. Jako v klasické době buržoasní ekonomie zůstali Němci i v době jejího úpadku pouhými žáky, ctiteli a nohsledy, podomními obchodníčky s produkty zahraničního velkoobchodu.

Zvláštní historický vývoj německé společnosti vylučoval tu tedy jakékoli další originální rozvíjení „buržoasní“ ekonomie, nikoli však její — kritiku. Pokud taková kritika vůbec představuje nějakou třídu, může představovat jen onu třídu, jejímž historickým posláním je převrat kapitalistického výrobního způsobu a konečné odstranění tříd — tedy proletariát.

Učení i neučení mluvčí německé buržoasie se pokusili nejprve „Kapitál“ umlčet, jako se jim to podařilo s mými dřívějšími spisy. Jakmile tato taktika už neodpovídala poměrům doby, psali pod záminkou, že kritizují mou knihu, návody „k uklidnění buržoasního svědomí“, ale narazili v

² Viz můj spis „Zur Kritik der Politischen Oekonomie“, 1. vyd., Berlín 1859, str. 39 [„Ke kritice politické ekonomie“, str. 34]

dělnickém tisku — viz např. články Josefa Dietzgena v listu „Volksstaat“ — na silnější borce, jimž dodnes zůstali dlužni odpověď.³²

Výborný ruský překlad „Kapitálu“ vyšel na jaře roku 1872 v Petrohradě. Náklad 3000 výtisků je nyní již téměř rozebrán. Již roku 1871 pan N. Ziber, profesor politické ekonomie na kyjevské universitě, dovedl ve svém spise „Teorijskaja cennosti i kapitala D. Rikardo“ [Ricardova teorie hodnoty a kapitálu], že moje teorie hodnoty, peněz a kapitálu je ve svých základních rysech nutným dalším rozvinutím Smithova a Ricardova učení. Při čtení této zdařilé knihy překvapuje západoevropského čtenáře zvláště to, jak důsledně se přidržuje čistě teoretického stanoviska.

Metoda, použitá v „Kapitálu“, byla špatně pochopena, jak dokazují již její různé navzájem si odporující charakteristiky.

Tak mi vytyká pařížská „Revue Positiviste“ na jedné straně, že politickou ekonomii chápu metafysicky, na druhé straně — hádejte co? — že se omezují na pouhé kritické rozčlenění daného, místo abych předpisoval recepty (comtovské?) pro laboratoř budoucnosti. Proti výtce metafysičnosti poznamenává prof. Ziber: „Pokud jde o vlastní teorii, je Marxova metoda deduktivní metodou celé anglické školy, jejíž nedostatky i přednosti jsou společné nejlepším teoretikům-ekonomům“ Pan M. Block — „Les Théoriciens du Socialisme en Allemagne. Extrait du „Journal des Économistes“, juillet et août 1872“ — odhaluje, že moje metoda je analytická, a mimo jiné praví: „Tímto dílem se p. Marx řadí mezi nejvýznačnější analytické duchy.“ Němečtí recensenti křičí ovšem o hegelovské sofistice. Petrohradský „Věstník Jevropy“ v článku, věnovaném výhradně metodě „Kapitálu“ (květnové číslo z roku 1872, str. 427—436), shledává, že moje badatelská metoda je přísně realistická, avšak metoda výkladu na neštěstí německo-dialektická. Autor píše: „Na první pohled, soudíme-li podle vnější formy výkladu, je Marx největší idealista-filosof, a to v „německém“, tj. špatném smyslu tohoto slova. Ve skutečnosti je však nekonečně více realistou než všichni jeho předchůdci na poli ekonomické kritiky... Za idealistu ho naprosto nelze považovat.“ Panu autorovi nemohu odpovědět lépe než několika výňatky z jeho vlastní kritiky, které mimo to mohou zajímat některé mé čtenáře, jimž je ruský originál nepřístupný.

Po citátu z mé předmluvy ke „Kritice politické ekonomie“, Berlín 1859, str. IV—VII, kde jsem vyložil materialistický základ své metody, pan autor pokračuje:

„Pro Marxe je důležité jen jedno: nalézt zákon jevů, jejichž zkoumáním se zabývá. A pro něho je důležitý nejen zákon, který je ovládá, pokud mají hotovou formu a jsou ve vzájemné souvislosti, kterou lze v dané době pozorovat. Pro něho je nadto ještě důležitý zákon jejich měnivosti, jejich vývoje, tj. přechod z jedné formy do druhé, z jednoho řádu vzájemné souvislosti do druhého. Jakmile tento zákon objevil, zkoumá podrobně následky, jimiž se projevuje ve společenském životě... Proto Marx usiluje jen o jedno: aby přesným vědeckým zkoumáním dokázal nutnost určitých řádů společenských poměrů a aby co nejbezdělněji zjistil fakta, která jsou mu výchozími a opěrnými body. K tomu úplně postačuje, jestliže Marx tím, že dokazuje nutnost současného řádu, dokazuje zároveň i nutnost jiného řádu, v nějž musí první nevyhnutelně přejít, lhostejno, zda na to lidé myslí nebo nemyslí, zda jsou si toho vědomi nebo ne. Marx chápe společenský pohyb jako přírodně historický proces, řízený zákony, které nejen nezávisí na vůli, vědomí a úmyslech lidí, nýbrž naopak samy jejich vůli, vědomí a úmysly určují... Hraje-li uvědomělý prvek v dějinách kultury tak podřízenou úlohu, je samozřejmé, že kritika, jejímž předmětem je sama kultura, se tím spíše nemůže opírat o nějakou formu nebo nějaký výsledek vědomí. Jejím východiskem nemůže tedy být idea, nýbrž jen vnější jev. Kritika bude záležet ve srovnávání a konfrontování faktu ne s ideou, nýbrž s druhým faktem. Pro ni je důležité jen to, aby oba fakty byly co nejpřesněji prozkoumány a aby skutečně představovaly různé stupně vývoje, ale především je důležité, aby byly neméně přesně prozkoumány pořadí, posloupnost a spojitost mezi různými stupni vývoje... Avšak, namítne snad někdo... obecné zákony ekonomického života jsou tytéž, ať už je aplikujeme na přítomný nebo minulý život? Právě to Marx neuznává. Podle

³² Velkohubi žvanilové německé vulgární ekonomie hubují na sloh a způsob výkladu v mém spisu. Literární nedostatky „Kapitálu“ nemůže nikdo posuzovat přísněji než já sám. Přesto bych tu rád pro potěšení a poučení těchto pánů a jejich obecnstva citoval jednu anglickou a jednu ruskou kritiku. „Saturday Review“, která je mým názorům naprosto nepřátelská, napsala ve svém oznámení prvního německého vydání: „Výklad dodává i nejsuchopárnějším ekonomickým otázkám svérázný půvab (charm).“ „S. Petěrburgskije Vědomosti“ poznamenávají ve svém čísle z 20. dubna 1872 mimo jiné: „Výklad s výjimkou několika příliš speciálních částí se vyznačuje jasností, přístupností a — přes vědeckou výši předmětu — neobyčejnou živostí. V tomto ohledu se také autor... ani zdaleka nepodobá většině německých učenců, kteří... píší své knihy tak nesrozumitelným a suchopárným jazykem, že obyčejnému smrtelníku z toho přechází zrak i sluch.“ Čtenáře nynější německé nacionálně liberální profesorské literatury přechází však už něco víc než zrak a sluch.

něho takové obecné zákony neexistují. Podle jeho mínění má naopak každé velké dějinné období své zákony... Jakmile však život prošel určitým vývojovým obdobím, jakmile vyšel z daného stadia a vstupuje do jiného, začíná se také řídit jinými zákony. Zkrátka ekonomický život je v tomto případě jev naprosto analogický tomu, s nímž se setkáváme v jiných oborech biologických jevů... Pozorný rozbor vnitřní struktury a vlastností skutečného stavu jevů tohoto (ekonomického) života nejednou přesvědčil mnohé badatele již od čtyřicátých let o nesprávnosti názoru starých ekonomů na povahu ekonomického zákona, že prý je tento zákon stejnorodý se zákony fyziky a chemie... Hlubší analýza jevů ukázala, že sociální organismy se od sebe liší stejně pronikavě jako botanické a zoologické organismy... Ano, týž jev podléhá naprosto různým zákonům vlivem rozdílné celkové stavby oněch organismů, odlišnosti jednotlivých orgánů, rozdílnosti podmínek, za nichž fungují atd. Marx na příklad neuznává, že zákon lidnatosti je týž vždy a všude, pro všechny doby a pro všechna místa. Tvrdí naopak, že každý vývojový stupeň má vlastní zákon rozmnožování... To, co se děje v ekonomickém životě, závisí na stupni produktivity ekonomických sil... Při rozdílech v produktivitě budou rozdílné i její důsledky a s nimi i zákony, které je řídí. Marx si tedy vytyčuje jako cíl prozkoumat a vysvětlit kapitalistický hospodářský řád, a tím přesně vědecky formuluje cíl, který má sledovat přesné zkoumání ekonomického života... Jeho vědecká cena tkví v objasnění zvláštních zákonů, jimiž jsou ovládnány vznik, existence, vývoj, smrt daného sociálního organismu a jeho vystřídání jiným, vyšším. A tuto cenu Marxova kniha skutečně má.“

Jestliže autor tak výstižně vylíčil to, co nazývá mou skutečnou metodou, a tak blahovlnně posoudil můj osobní způsob jejího použití, co jiného vylíčil než dialektickou metodu?

Ovšem, způsob výkladu se musí formálně lišit od způsobu bádání. Bádání si musí dopodrobna osvojit látku, musí analyzovat různé formy jejího vývoje a dopídit se jejich vnitřní spojitosti. Teprve když je tato práce dokončena, může být náležitě vylíčen skutečný pohyb. Když se to podaří a když se tak životu látky dostane ideálního zobrazení, může se na první pohled zdát, že máme co činit s apriorní konstrukcí.

Moje dialektická metoda je v základě od Hegelovy metody nejen odlišná, nýbrž je jejím přímým opakem. Pro Hegela je proces myšlení, jež pod jménem ideje přeměňuje dokonce v samostatný subjekt, demiurgem [tvůrcem] skutečna, které představuje jen jeho vnější projev. U mne naopak není ideálně nic jiného než materiálně přenesené do lidské hlavy a v ní přetvořené.

Mystifikující stránku Hegelovy dialektiky jsem podrobil kritice téměř před 30 lety, v době, kdy byla ještě v módě. Ale právě když jsem pracoval na prvním svazku „Kapitálu“, líbovali si nevrlí, arogantní a zcela tuctoví epigoni, kteří dnes udávají tón ve vzdělaném Německu, v tom, že nakládali s Hegelem tak, jako za Lessingových dob čacký Moses Mendelssohn nakládal se Spinozou, totiž jako s „mrtvým psem“. Přihlásil jsem se proto veřejně jako žák onoho velkého myslitele, ba v kapitole o teorii hodnoty jsem tu a tam koketoval se způsobem vyjadřování pro Hegela charakteristickým. Mystifikace, kterou trpí dialektika v rukou Hegelových, nepřekážela nikterak tomu, že právě Hegel první všeobecně a uvědoměle vyobrazil její obecné formy pohybu. U Hegela stojí dialektika na hlavě. Je nutno ji postavit na nohy, aby bylo objeveno v mystické slupce racionální jádro.

Ve své mystifikované formě se dialektika stala německou módou, poněvadž se zdálo, že oslavuje existující stav věcí. Ve své racionální podobě vzbuzuje u buržoasie a jejich doktrinářských mluvčích zlost hrůzu, protože v pozitivním pochopení existujícího zahrnuje zároveň i pochopení jeho negace, jeho nutného zániku, protože každou skutečnou formu chápe v toku pohybu, tedy i s její pomíjivé stránky, před ničím se nesklání a je ve své podstatě kritická a revoluční.

Rozporuplný pohyb kapitalistické společnosti pocítuje praktický buržoa na svém těle nejcitelněji ve výkyvech periodického cyklu, jímž probíhá moderní průmysl, a v jejich vyvrcholení — všeobecné krizi. Krise se opět blíží, třebaže je ještě v předběžných stadiích, i díky šíři svého působení a intenzitě svého účinku vtluče dialektiku do hlavy i povýšencům nové svaté prusko-německé říše.

Karel Marx

V Londýně dne 24. ledna 1873

Předmluva k francouzskému vydání

Občanu Maurici la Châtrovi

Vážený občane!

Souhlasím s Vaší myšlenkou vydávat překlad „Kapitálu“ po částech, v periodických sešitech. V této formě bude dílo přístupnější dělnické třídě a tento zřetel je pro mne důležitější než všechny ostatní.

To je líc Vašeho návrhu, ale nyní jeho rub: Metoda rozboru, které jsem použil a která dosud nebyla aplikována na ekonomické problémy, způsobuje, že četba prvních kapitol je značně obtížná; a tu je třeba se obávat, že se francouzské obecnstvo, vždy netrpělivě spějící k závěrům, vždy toužící poznat souvislost obecných zásad s otázkami, jež je přímo zaměstnávají, odradí a nebude ve čtení pokračovat, ježto nebude moci hned přejít k dalšímu.

To je nevýhoda, proti níž nemohu nic dělat než na ni alespoň předem upozornit a tak obrnit čtenáře, kteří hledají pravdu. Pro vědu neexistují široké silnice a jen ti mají vyhlídky, že se dostanou k jejím zářivým vrcholům, kdo se nebojí, že se unaví šplháním po jejich srázných stezkách.

Přijměte, vážený občane, ujištění mé oddanosti.

Karel Marx

V Londýně dne 18. března 1872

Doslov k francouzskému vydání

PAN J. ROY se snažil podat co nejpřesnější, ba co nejdoslovnější překlad; splnil svůj úkol důkladně a svědomitě. Ale právě tato svědomitost a přesnost mě přiměla znovu zredigovat některá místa, abych je učinil čtenáři přístupnějšími. Tyto změny, jež byly prováděny narychlo, ježto kniha vycházela v sešitech, nebyly prováděny vždy stejně pečlivě a to vedlo k nejednotnosti stylu.

Když jsem se již pustil do této revisní práce, došel jsem k tomu, že jsem podrobil revisi i originální text, který byl podkladem překladu (druhé německé vydání), některá místa jsem zjednodušil, jiná doplnil, připojil jsem další historický a statistický materiál, přidal kritické poznámky atd. Ať už jsou literární nedostatky tohoto francouzského vydání jakékoli, má přesto vědeckou hodnotu nezávisle na originálu a měli by ho používat i čtenáři, kteří ovládají německý jazyk.

Uvádím dále některá místa z doslovu k druhému německému vydání, která pojednávají o vývoji politické ekonomie v Německu a o metodě použité v tomto díle.

Karel Marx

V Londýně dne 28. dubna 1875

Předmluva k třetímu vydání

MARXOVI nebylo dopřáno, aby toto třetí vydání sám připravil do tisku. Mohutný myslitel, před jehož velikostí se nyní sklánějí i odpůrci, zemřel 14. března 1883.

Mně, který jsem v něm ztratil přítele, k němuž mě po čtyřicet let poutalo nejlepší, nejvěrnější přátelství, přítele, jemuž vděčím za více, než lze vyjádřit slovy, mně teď připadla povinnost připravit jak toto třetí vydání prvního dílu, tak i vydání druhého dílu, který Marx zanechal v rukopise. Jak jsem dostal první části této povinnosti, o tom jsem povinen složit čtenáři účty.

Marx měl z počátku v úmyslu z valné části přepracovat text prvního dílu, některé theoretické body formulovat zřetelněji, přidat nové a doplnit historický a statistický materiál až do nejnovější doby. Jeho nemoc a nutnost pustit se do definitivní redakce druhého dílu způsobily, že se svého úmyslu vzdal. Mělo být změněno jen to nejnútnejší, měly být vsunuty jen ony dodatky, které již obsahovalo francouzské vydání, které zatím vyšlo („Le Capital. Par Karl Marx“. Paris, La Châtre 1873).

V pozůstalosti se našel také německý výtisk, který Marx místy opravil a opatřil odkazy na francouzské vydání; rovněž francouzský výtisk, v němž přesně označit místa, kterých chtěl použít při novém vydání. Tyto změny a doplňky se omezují, až na několik výjimek, na poslední část knihy, na oddíl: „Akumulační proces kapitálu“. Tam se dosavadní text přidržel více než ostatní text původního náčrtku, kdežto předcházející oddíly byly důkladněji přepracovány. Sloh byl proto živější, jednodušší, ale také nedbalejší, promíšený anglicismy, místy nepřesný; postup výkladu vykazoval tu a tam mezery, protože jednotlivé důležité momenty byly jen naznačeny.

Co se týče slohu, Marx sám důkladně revidoval některé pododdíly, a tím, jakož i četnými ústními pokyny mi určil míru, jak daleko bych mohl jít při odstraňování anglických technických výrazů a anglicismů vůbec. Dodatky a doplňky by byl Marx jistě ještě přepracoval a hladkou francouzštinu nahradil svou vlastní pádnou němčinou; musel jsem se spokojit tím, že jsem je převedl, přidržuje se co nejvíce původního textu.

V tomto třetím vydání není tedy změněno ani jedno slovo, o němž nevím určitě, že by je byl změnil sám autor. Nemohlo mě ani napadnout, abych zavedl do „Kapitálu“ běžný žargon, jímž se vyjadřují němečtí ekonomové, onu slátaninu, která např. toho, kdo si za hotové dává od jiných dávat práci, nazývá dárce práce [Arbeitgeber], a toho, jemuž se práce za mzdu bere, příjemcem práce [Arbeitnehmer]. Také ve francouzštině se užívá slova „travail“ v obyčejném životě ve smyslu „zaměstnání“. Právem by však Francouzi považovali za pomatence ekonomu, který by chtěl nazývat kapitalistu donneur de travail a dělníka receveur de travail.

Rovněž jsem si nedovolil převést anglické peníze, míry a váhy, důsledně užívané, na novoněmecké ekvivalenty. Když vyšlo první vydání, bylo v Německu tolik druhů měr a vah, kolik je dní v roce, k tomu dvojitá marka (říšská marka platila tehdy jen v hlavě Soetbeerově, který ji vynalezl ke konci třicátých let), dvojitá zlatka a nejméně trojitá tolar, mezi tím jeden, jehož jednotkou byla „nová dvoutřetina“. V přírodních vědách panovaly metrické míry a váhy, na světovém trhu anglické. Za takových okolností byly anglické jednotky míry samozřejmě pro knihu, která byla nucena čerpat faktické doklady skoro výhradně z anglických průmyslových poměrů. A tento poslední důvod zůstává ještě dnes rozhodujícím, tím spíše, že příslušné poměry na světovém trhu se sotva změnilly a zejména v rozhodujících průmyslových odvětvích — železářském a bavlnářském — ještě dnes panují skoro výhradně anglické míry a váhy.

Konečně ještě zmínku o Marxově metodě citování, která nebyla správně pochopena. U ryze faktických údajů a popisů slouží citáty, např. z anglických Modrých knih, samozřejmě jako pouhé doklady. Avšak jinak je tomu tam, kde jsou citovány theoretické názory jiných ekonomů. Tu má takový citát jen konstatovat, kde, kdy a kým byla po prvé jasně vyslovena ta či ona ekonomická myšlenka, tvořící určitý stupeň ve vývoji ekonomického učení. Při tom záleží jen na tom, že daný ekonomův názor má význam pro dějiny vědy, že je více méně adekvátním theoretickým výrazem ekonomických podmínek své doby. Ale naprosto nezáleží na tom, zda tento názor má absolutní nebo relativní platnost s hlediska autorova nebo zda je pro něho zajímavý již jen historicky. Tyto citáty tvoří tedy jen běžný komentář k textu, převzatý z dějin ekonomické vědy, a konstatují jednotlivé důležitější pokroky ekonomické teorie podle dat a původců. A toho bylo velice

zapotřebí ve vědě, jejíž dějepisci se dosud vyznačují jen tendenční, skoro patolízalskou nevědomostí. — Pak také pochopíme, proč Marx, jak říká v předmluvě k druhému vydání, jen velmi zřídka cituje německé ekonomy.

Druhý díl, doufám, bude moci vyjít během roku 1884.

Bedřich Engels

V Londýně dne 7. listopadu 1883

Předmluva k anglickému vydání

VYDÁNÍ anglického překladu „Kapitálu“ není třeba nijak zvlášť odůvodňovat. Bylo by naopak třeba vysvětlit, proč se toto anglické vydání tak dlouho odkládalo, vidíme-li, že se periodický tisk a běžná literatura jak v Anglii, tak v Americe již několik let neustále zmiňují o teoriích zastávaných v této knize, že je napadají i hájí, vysvětlují i komolí.

Když se brzy po smrti autorově roku 1883 jasně ukázalo, že anglické vydání díla je skutečně nutné, prohlásil pan Samuel Moore, dlouholetý přítel Marxův a pisatele těchto řádků, s knihou samou snad lépe obeznámený než kdo jiný, že je ochoten ujmout se překladu, jež bylo nutno předložit veřejnosti, jak vykonavatelé Marxova literárního odkazu stále jasněji cítili. Bylo ujednáno, že srovnám rukopis s originálem a navrhu změny, jež bych pokládal za vhodné. Když se postupně ukázalo, že povolání nedovoluje panu Moorovi dokončit překlad tak rychle, jak jsme si všichni přáli, přijali jsme s radostí nabídku dra Avelinga, že by převzal část práce; zároveň se nabídla paní Avelingová, nejmladší Marxova dcera, že zkontroluje citáty a znovu vyhledá originální text míst z četných anglických spisovatelů a Modrých knih, které Marx přeložil do němčiny. To také všude učinila až na několik výjimek, kde to nešlo.

Dr. Aveling přeložil tyto části knihy: 1) kapitolu X („Pracovní den“) a XI („Míra a masa nadhodnoty“); 2) šestý oddíl („Mzda“ – zahrnující kapitoly XIX—XXII); 3) z kapitoly XXIV, stať 4 („Okolnosti, které atd.“) až do konce knihy, tj. poslední část kapitoly XXIV, kapitolu XXV a celý osmý oddíl (kapitolu XXVI až XXXIII); 4) obě autorovy předmluvy.* Všechno ostatní přeložil pan Moore. Každý překladatel je odpovědný jen za svůj podíl práce, kdežto já nesu celkovou odpovědnost za celou knihu.

Třetí německé vydání, jež jsme vzali za podklad své práce, jsem připravil roku 1883 na základě poznámek, jež Marx zanechal a jež uvádějí ona místa druhého vydání, která měla být nahrazena označenými místy francouzského textu z roku 1873.¹ Změny, které takto vznikly v druhém vydání, souhlasí zhruba se změnami, které Marx předepsal v několika rukopisných pokynech pro anglický překlad, který měl vyjít před devíti lety v Americe, ale z něhož sešlo hlavně proto, že se nenašel schopný a vhodný překladatel. Tento rukopis nám dal k dispozici náš starý přítel pan P. A. Sorge z Hobokenu ve státě New Jersey. Je tu vyznačeno ještě několik dalších vsuvek z francouzského vydání; ale protože tento rukopis byl napsán o tolik let dříve než poslední pokyny pro třetí vydání, domníval jsem se, že mám právo použít jich jen výjimečně, zejména tam, kde nám pomohly překonat obtíže. Stejně tak u většiny obtížných míst jsme užívali francouzského textu jako náznaku, co by byl autor sám ochoten obětovat, kdykoli bylo v překladu nutno obětovat něco z plného významu originálu.

Jedné potíže jsme však čtenáře přesto nemohli ušetřit: užívání určitých výrazů ve smyslu, který se liší nejen od běžného jazykového zvyku, nýbrž i od smyslu obvyklého v politické ekonomii. To však bylo nevyhnutelné. Každé nové pojetí vědy zahrnuje v sobě i revoluci v odborných výrazech této vědy. To dokazuje nejlépe chemie, kde se celá terminologie asi tak každých dvacet let radikálně mění a kde bychom stěží našli organickou sloučeninu, která by byla nevystřídala celou řadu různých názvů. Politická ekonomie se obvykle spokojovala s tím, že přejímala výrazy obchodního a průmyslového života tak, jak byly, a že s nimi operovala, při čemž úplně přehlížela, že se tím omezuje na úzký okruh idejí, vyjádřených těmito slovy. Tak např. klasická politická ekonomie si byla plně vědoma, že jak zisk, tak renta jsou jen pododdíly, kusy oné nezaplacené části výrobku, který musí dělník dodávat svému podnikateli (který si tento výrobek přivlastňuje jako první, nikoli však poslední a jediný vlastník). Přesto se nikdy nedostala za běžné názory na zisk a rentu, nikdy nezkoumala tuto nezaplacenou část výrobku (již Marx nazval nadvýrobkem) v její celistvosti, jako celek, a proto nikdy nedospěla k jasnému pochopení toho, jak vzniká, jakou má povahu, jakými zákony se řídí pozdější rozdělování její hodnoty. Podobně byla všechna výroba kromě zemědělství a řemesla šmahem označována jako manufaktura, a tím se stíral rozdíl

* Číslování kapitol anglického vydání I. dílu „Kapitálu“ a také francouzského vydání, nesouhlasí s označením kapitol v německých vydáních. (Pozn. red. čes. originálu)

¹ „Le Capital. Par Karl Marx“. Traduction de M. J. Roy, entièrement révisée par l'auteur. Paris, La Châtre. V tomto překladu jsou, zejména v poslední části knihy značné změny a doplňky proti druhému německému vydání.

mezi dvěma velkými a podstatně odlišnými obdobími ekonomických dějin: obdobím vlastní manufaktury, která je založena na dělbě rukodělné práce, a obdobím moderního průmyslu, který se opírá o použití strojů. Přitom je samozřejmé, že teorie, která spatřuje v moderní kapitalistické výrobě jen pouhé přechodné stadium v ekonomických dějinách lidstva, musí užívat jiných výrazů, než jsou zvyklí používat oni autoři, pro něž je tato forma výroby věčná a konečná.

Ještě je třeba se zmínit o tom, jakým způsobem Marx cituje. Ve většině případů slouží citáty, jak je obvyklé, za dokumentární doklady tvrzení uváděných v textu. Leč v mnoha případech uvádí Marx úryvky z děl ekonomů, aby ukázal, kdy, kde a kým byl určitý názor po prvé jasně vysloven. Činí tak tam, kde uvedené mínění je důležité jako více méně adekvátní výraz podmínek společenské výroby a směny, jež převládaly v určité době, a úplně nezávisle na tom, zda je Marx uznává, čili zda mají obecnou platnost. Tyto citáty tvoří tedy běžný komentář k textu, převzatý z dějin vědy.

Náš překlad zahrnuje jen první knihu díla. Avšak tato první kniha tvoří ve značné míře uzavřený celek a byla dvacet let pokládána za samostatný celek. Druhá kniha, kterou jsem vydal německy roku 1885, je rozhodně neúplná bez třetí knihy, kterou nebude možno vydat dříve než koncem roku 1887. Až vyjde třetí kniha v německém originále, bude dost času pomýšlet na přípravu anglického vydání obou knih.

Na kontinentě nazývají „Kapitál“ často „biblí dělnické třídy“. Že se vývody, k nimž Marx došel v této knize, den ze dne více stávají základními zásadami velkého hnutí dělnické třídy nejen v Německu a ve Švýcarsku, nýbrž i ve Francii, Holandsku, Belgii, Americe, a dokonce i v Itálii a Španělsku; že dělnická třída všude stále víc nachází v těchto vývodech nejprůměrnější výraz svého postavení a svých snah, to nebude popírat nikdo, kdo je obeznámen s tímto hnutím. Ba i v Anglii mají právě v této chvíli Marxovy teorie mohutný vliv na socialistické hnutí, které se šíří právě tak v řadách „vzdělanců“, jako v řadách dělnické třídy.

Ale to není vše. Kvapem se blíží doba, kdy důkladné prozkoumání ekonomického postavení Anglie bude nevyhnutelnou národní nutností. Chod průmyslového systému v Anglii, který je nemožný bez stálého a rychlého rozšiřování výroby a tím i trhů, se blíží k mrtvému bodu. Svobodný obchod vyčerpá své zdroje; i Manchester začíná pochybovat o tomto svém dřívějším ekonomickém evangeliu.² Anglické výrobě se všude staví do cesty rychle se rozvíjející zahraniční průmysl, a to nejen na trzích chráněných cly, nýbrž i na trzích neutrálních, ba dokonce i na britské straně Kanálu. Zatím co produktivní síly rostou geometrickou řadou, pokračuje rozšiřování trhů v nejlepším případě aritmetickou řadou. Desetiletý cyklus stagnace, prosperity, nadvýroby a krise, který se v letech 1825 — 1867 stále znovu opakoval, ovšem, jak se zdá, uvízl, ale jen abychom zabředli do bahna zoufalství trvalé a chronické deprese. Toužebně vyhlížené období prosperity nechce přijít; jakmile se nám zdá, že se objevují příznaky, které toto období ohlašují, hned se všechno znovu rozplyne v nic. A zatím každá další zima klade znovu otázku: „Co s nezaměstnanými?“ A přestože počet nezaměstnaných rok od roku roste, není tu nikdo, kdo by na tuto otázku odpověděl; a můžeme si skoro vypočítat okamžik, kdy nezaměstnaným dojde trpělivost a kdy vezmou svůj osud do vlastních rukou. V takové chvíli by rozhodně měl být slyšen hlas muže, jehož celá teorie je výsledkem celoživotního studia ekonomických dějin a postavení Anglie a jež toto studium přivedlo k závěru, že Anglie je — alespoň v Evropě — jedinou zemí, kde by mohla být nevyhnutelná sociální revoluce provedena úplně pokojnými a legálními prostředky. Ovšem Marx nikdy nezapomněl dodat, že sotva očekává, že by se anglické vládnoucí třídy podrobily této pokojné a legální revoluci bez „proslavery rebellion“ [vzpoury na ochranu otroctví].

Dne 5. listopadu 1886

Bedřich Engels

² Na čtvrtletní schůzi manchesterské komory, která se konala dnes odpoledne, rozvinula se živá diskuse o otázce svobodného obchodu. Byla předložena resoluce v tom smyslu, že „40 let se marně čekalo na to, že ostatní národy budou ve svobodném obchodování následovat příkladu Anglie, a komora se nyní domnívá, že je čas změnit toto stanovisko“. Resoluce byla zamítnuta většinou pouze jednoho hlasu, za poměru hlasů 21 pro a 22 proti. („Evening Standard“, 1. listopadu 1886.)

Předmluva ke čtvrtému vydání

Čtvrté vydání vyžadovalo ode mne co možná definitivní redakci textu i poznámek. Jak jsem tento úkol splnil, o tom stručně toto:

Srovnal jsem ještě jednou francouzské vydání a Marxovy rukopisné poznámky a zařadil jsem do německého textu z onoho vydání ještě několik dodatků. Jsou na str. 80 (3. vyd. str. 88), str. 458—460 (3. vyd. str. 509—510), str. 547—551 (3. vyd. str. 600) a na str. 591—593 (3. vyd. str. 644), str. 596 (3. vyd. str. 648) v pozn. 79. Právě tak jsem podle francouzského a anglického vydání zařadil do textu (4. vyd. str. 461—467) dlouhou poznámku o hornících (3. vyd. str. 509—515)¹. Ostatní malé změny jsou čistě technického rázu.

Dále jsem připojil v poznámkách několik vysvětlivek, zejména tam, kde se to zdálo nutné v důsledku změněných historických okolností. Všechny tyto přidané poznámky jsou v hranatých závorkách a označeny mými začátečními písmeny.²

Pro anglické vydání, které mezitím vyšlo, bylo nutno provést úplnou revisi četných citátů. Tohoto obtížného úkolu vyhledat všechna citovaná místa v originálech se ujala Marxova nejmladší dcera Eleanor, takže anglické citáty, které tvoří většinu poznámek, nejsou zpětným překladem z němčiny, nýbrž jsou tu v původním anglickém znění. Musil jsem proto při čtvrtém vydání k tomuto textu přihlížet. Přitom se našly různé drobné nepřesnosti. Byly to odkazy na nesprávné stránky, vzniklé jednak přepsáním při opisování ze sešitů, jednak jako tiskové chyby, nahromaděné během tří vydání. Nesprávně vyznačené uvozovky nebo tečkování mezer, což se nevyhnutelně stává při tak rozsáhlém citování ze sešitů s výpisky. Tu a tam nějaké méně šťastně volené slovo překladu. Jednotlivá místa citovaná ze starých pařížských sešitů z roku 1843—1845, kdy Marx ještě neuměl anglicky a četl anglické ekonomy ve francouzském překladu; kde se tedy dvojím překladem snadno setřelo zabarvení, jako u Steuarta, Ura aj. — tam bylo nyní použito anglického textu. A takových menších nepřesností a nedbalostí je víc. Porovnáme-li však čtvrté vydání s dřívějšími vydáními, přesvědčíme se, že celý tento namáhavý proces oprav nezměnil na knize nic, co by stálo za řeč. Jen jediný citát nebylo možno nalézt: citát z Richarda Jonese (4. vyd., str. 562, pozn. 47); Marx se patrně přepsal, uváděje titul knihy.³ Všechny ostatní citáty podržují svou plnou průkaznost nebo jsou v nynější přesné formě ještě průkaznější.

Zde však jsem nucen vrátit se k jedné staré záležitosti.

Je mi totiž znám jediný případ, kdy bylo pochybováno o správnosti Marxova citátu. Protože se však o tom psalo ještě po Marxově smrti, nemohu to přejít mlčením.

V berlínské „Concordii“, orgánu svazu německých továrníků, vyšel 7. března 1872 anonymní článek: „Jak cituje Karel Marx“. S hojnými výlevy mravního rozhořčení a neparlamentárními výrazy se tu tvrdilo, že citát z Gladstonovy řeči k rozpočtu, pronesené 16. dubna 1863 (citát je uveden v Inaugurální adrese Mezinárodního dělnického sdružení z r. 1864 a znovu pak v „Kapitálu“ sv. I, 4. vyd., str. 617, 3. vyd., str. 671)⁴, je falšován. Z věty: „Tento ohromující vzrůst bohatství a moci... je plně omezen na majetné třídy“, není prý ani slovo v (quasioficiální) stenografické zprávě Hansardově. „Tato věta však v Gladstonově řeči nikde není. Je v ní řečen pravý opak. (A dále tučným písmem): Marx si tuto větu formálně i obsahově přilhal“!

Marx, jemuž toto číslo „Concordie“ bylo posláno v květnu, na to odpověděl anonymovi v listu „Volksstaat“ z 1. června. Protože si už nepamatoval, podle kterého novinového referátu citoval, omezil se na to, že především dokázal, že citát stejného znění vyšel ve dvou anglických publikacích, a citoval pak referát „Times“, podle kterého Gladstone praví: „That is the state of the case as regards the wealth of this country. I must say for one, I should look almost with

¹ V tomto vydání jsou tato místa na str. 134, 522—525, 614—620, 659—664, 665—666 v pozn. 79 a 525—532 (Pozn. red.). V pdf verzi se jedná o texty na str. 71, 245, 293, 316, 322 a pozn. 79 (Pozn. MIA).

² V tomto vydání jsou přidané poznámky ve svorkách. (Pozn. red.)

³ Marx se nezmýlil v udání titulu knihy, nýbrž uvedl nepřesně stránku: Citát není na str. 36, nýbrž 37. (Pozn. red.) (Viz pozn. 47 na str. 302 tohoto vydání – pozn. MIA)

⁴ V tomto (tištěném) vydání str. 686—687. (Pozn. red.) (V pdf verzi pozn. 102 a 103 na str. 327 a 328 – pozn. MIA)

apprehension and with pain upon this intoxicating augmentation of wealth and power, if it were my belief that it was confined to classes who are in easy circumstances. This takes no cognizance at all of the condition of the labouring population. The augmentation I have described and which is founded, I think, upon accurate returns, is an augmentation entirely confined to classes of property."⁵

Gladstone tu tedy praví, že by mu bylo líto, kdyby tomu tak bylo, ale že tomu tak je: že tento ohromující vzrůst moci a bohatství je plně omezen na majetné třídy. A co se týče quasioficiálního „Hansarda“, praví Marx dále: „Pan Gladstone byl tak chytrý, že v této dodatečně přičesané redakci vyškrtl místo, které by ho zajisté kompromitovalo jako anglického kancléře pokladu. Je to ostatně běžný anglický parlamentní obyčej, nikoli teprve vynález našeho maličkého Laskera proti Bebelovi.“

Anonym však ještě více zuří. Ve své odpovědi („Concordia“ ze 4. července) odmítá všechny prameny z druhé ruky a stydlivě naznačuje, že je „mravem“ citovat parlamentní řeči podle stenografické zprávy; ale zpráva v „Times“ (kde „přilhaná“ věta stojí) i zpráva „Hansardova“ (kde chybí) prý obsahově úplně souhlasí, a zpráva v „Times“ prý obsahuje „pravý opak onoho pověstného místa Inaugurální adresy“, při čemž onen pán pečlivě zamlčuje ten fakt, že v novinové zprávě hned vedle toho domnělého „opaku“ stojí právě „ono pověstné místo“. Přes to vše cítí anonym, že je usazen a že ho může zachránit jen nový trik. Svůj článek, který, jak právě dokázáno, se hemží „drzou prolhaností“, špikuje vybranými nadávkami jako: „mala fides“ [obmyslnost], „nečestnost“, „lživé údaje“, „onen lživý citát“, „drzá prolhanost“, „úplně zfalšovaný citát“, „toto zfalšování“, „prostě nestoudné“ atd. Zároveň shledává nutným svést spor na jiné pole a slibuje, že „v druhém článku vyloží, jaký význam my (tj. ne „prolhaný“ anonym) přikládáme obsahu Gladstonových slov“. Jako by toto jeho nesměrodatné mínění mělo vůbec něco společného s věcí! Tento druhý článek vyšel v „Concordii“ z 11. července.

Marx odpověděl ještě jednou v listu „Volksstaat“ ze 7. srpna, tím že tu uveřejnil také referáty o Gladstonově řeči z „Morning Star“ a „Morning Advertiser“ ze dne 17. dubna 1863. Podle obou praví Gladstone, že by se díval s obavou atd. na tento ohromující vzrůst bohatství a moci, kdyby věřil, že je omezeno na třídy žijící v blahobytu (classes in easy circumstances), ale že tento vzrůst je skutečně omezen na majetné třídy (entirely confined to classes possessed of property). Tedy i tyto referáty přinášejí doslovně větu prý „přilhanou“ Marxem. Dále Marx srovnáním textů z „Times“ a „Hansarda“ znovu konstatuje, že věta — o níž tři novinové zprávy z druhého dne ve stejném znění a nezávisle na sobě konstatovaly, že byla skutečně řečena — chybí v Hansardově zprávě, přehlédnuté řečníkem podle známého „mravu“, že ji tedy Gladstone — podle Marxových slov — „dodatečně stopil“ („nachträglich wegstipitzt hat“); nakonec Marx prohlašuje, že nemá kdy polemizovat dál s anonymem. Zdálo se také, že anonym má už dost, aspoň Marxovi nedošla žádná další čísla „Concordie“.

Tak se zdálo, že věc je vyřízena a pochována. Od té doby se k nám jednou nebo dvakrát donesly od lidí, kteří měli styk s universitou v Cambridgi, tajemné pověsti o nevýslovném literárním zločinu, kterého prý se Marx dopustil v „Kapitálu“; ale přes všechno pátrání se nedalo absolutně nic určitějšího zjistit. Až 29. listopadu 1883, osm měsíců po Marxově smrti, objevil se v „Times“ dopis, datovaný v Trinity College, Cambridge, a podepsaný Sedleyem Taylorem, v němž nám tento človíček, který dělá velice krotce do družstevnictví, zcela neočekávaně podal konečně vysvětlení nejen o šuškáni v Cambridgi, nýbrž i o anonymovi z „Concordie“.

„Co se jeví prazvláštní,“ praví človíček z Trinity College, „je to, že bylo vyhrazeno profesoru Brentanovi (tehdy ve Vratislavi, nyní ve Štrasburku)... odhalit mala fides [obmyslnost], která zřejmě diktovala citát z Gladstonovy řeči v (Inaugurální) adrese. Pan Karel Marx, který... se snažil citát hájit, byl rychle sražen v prach mistrně vedenými útoky Brentanovými a už ve smrtelných křečích (deadly shifts) měl tu smělost tvrdit, že pan Gladstone zprávu o své řeči z „Times“ ze 17. dubna 1863 přičesal, než vyšla v „Hansardově“ zápisu, a že vypustil místo, které by

⁵ „Takový je stav naší země pokud jde o bohatství. Musím přiznat, že bych se skoro s obavou a bolestí díval na tento ohromující vzrůst bohatství a moci, kdybych byl přesvědčen, že je omezen jen na majetné třídy. Avšak tato fakta nám neříkají nic o postavení pracujícího obyvatelstva. Vzrůst bohatství, který jsem tu vylíčil a který se opírá, jak doufám, o přesná čísla, je plně omezen na majetné třídy.“

ho zajisté kompromitovalo jako anglického kancléře pokladu. Když Brentano dopodrobna srovnal text a dokázal, že zprávy v ‚Times‘ a ‚Hansard‘ souhlasí v tom, že absolutně vylučují smysl, který Gladstonovým slovům podkládala zchytrale vytržená citace, tu Marx zalezl pod záminkou, že nemá čas!“

Tak to tedy bylo! A tak velkolepě se obrážela v cambridžské družstevnické fantasii anonymní kampaň páně Brentanova v ‚Concordii‘! Tak tu stál, tento svatý Jiří svazu německých továrníků, a tak ťal svým mečem v ‚mistrně vedeném útoku‘ a u jeho nohou ‚velmi rychle ve smrtelných křečích‘ dochroptěla pekelná saň Marx!

Celé toto aristovské vyličení boje slouží však jen k tomu, aby zamaskovalo triky našeho svatého Jiří. Zde se už nemluví o ‚přilhání‘, o ‚zfalšování‘, nýbrž o ‚zchytrale vytržené citaci‘ (craftily isolated quotation). Celá otázka byla přenesena na jiné pole, a svatý Jiří i jeho cambridžský panoš věděli velmi dobře proč.

Eleanor Marxová odpověděla v měsíčníku ‚To-Day‘ (únor 1884), protože ‚Times‘ odmítly uveřejnit její odpověď. Především redukovala debatu na jediný bod, o který šlo: ‚Přilhal‘ Marx onu větu nebo nepřilhal? Na to odpovídá pan Sedley Taylor: ‚Otázka, vyskytla-li se určitá věta v řeči pana Gladstona‘, je prý podle jeho názoru ve sporu mezi Marxem a Brentanem ‚velmi podřadného významu‘, ve srovnání s otázkou, ‚zda byl citát uveden s úmyslem reprodukovat smysl Gladstonových slov nebo jej překroutit‘. Připouští dále, že zpráva v ‚Times‘ ‚obsahuje skutečně rozpor ve slovech‘, ale ostatní obsah řeči, vyložen správně, tj. v liberálně gladstonovském smyslu, prý ukazuje, co pan Gladstone chtěl říci. (‚To-Day‘, březen 1884.) Nejkomičtější na tom je, že náš človíček z Cambridge nyní vytrvale cituje onu řeč ne podle ‚Hansarda‘, jak je ‚mravem‘ podle anonymního Brentana, nýbrž podle zprávy v ‚Times‘, kterou týž Brentano označil za ‚nutně zkomolenou‘. Nu ovšem, vždyť u ‚Hansarda‘ ona osudná věta není!

Pro Eleanoru Marxovou nebylo těžké rozmetat tuto argumentaci v témže čísle ‚To-Day‘. Buď pan Taylor polemiku z roku 1872 četl. Pak si nyní nejen ‚přilhává‘, nýbrž i ‚odelhává‘. Anebo ji nečetl. Pak měl být zticha. V každém případě je jisté, že se už neodvažoval trvat na obvinění vzneseném svým přítelem Brentanem, že Marx něco ‚přilhal‘. Naopak, Marx prý nic nepřilhal, nýbrž vypustil prý důležitou větu. Ale právě tato věta je citována na str. 5 Inaugurální adresy, několik řádků před domněle ‚přilhanou‘ větou. A pokud jde o ‚rozpor‘ v Gladstonově řeči, vždyť je to právě Marx, kdo v ‚Kapitálu‘ (str. 618, 3. vyd. str. 672, pozn. 105)⁶ mluví o neustálých ‚křiklavých rozporech v Gladstonových rozpočtových řečech z let 1863 a 1864‘! Jenže se nepokouší přijímat je s takovou liberální blahovůlí jako Sedley Taylor! A konečné resumé v odpovědi E. Marxové zní: ‚Naopak, Marx ani nevynechal nic, co stálo za zmínku, ani to nejmenší nepřilhal. Ale reprodukoval a zachránil před zapomenutím jistou větu Gladstonovy řeči, která byla nesporně pronesena, která však, ať tak či onak, z ‚Hansarda‘ — vypadla.‘

To stačilo i panu Sedley Taylorovi. Výsledek celého profesorského tažení, které trvalo dvě desetiletí a odehrávalo se ve dvou velkých zemích, byl ten, že se už nikdo neodvážil dotknout Marxovy literární svědomitosti. Lze doufat, že po tom všem pan Sedley Taylor bude mít právě tak málo důvěry v literární zprávy o vítězstvích pana Brentana, jako pan Brentano v papežskou neomylnost ‚Hansarda‘.

B. Engels

V Londýně dne 25. července 1890

⁶ Viz toto vydání str. 687. (Pozn. red.)

První oddíl

Zboží a peníze

Kapitola první

Zboží

1. Dva činitelé zboží: užitná hodnota a hodnota (substance hodnoty, velikost hodnoty)

Bohatství společností, v nichž vládne kapitalistický výrobní způsob, jeví se jako „ohromný soubor zboží“¹, jednotlivé zboží jako jeho elementární forma. Naše zkoumání začíná proto rozbořením zboží.

Zboží je především vnější předmět, věc, která svými vlastnostmi uspokojuje nějakou lidskou potřebu. Povaha těchto potřeb, ať už vznikají např. v žaludku nebo ve fantazii, na tom nic nemění.² Nejde tu také o to, jak daná věc uspokojuje lidskou potřebu, zda přímo jako životní prostředek, tj. jako spotřební předmět, nebo oklikou jako výrobní prostředek.

Každou užitečnou věc, jako železo, papír atd., musíme zkoumat se dvou hledisek: co do kvality a co do kvantity. Každá taková věc je souhrnem mnoha vlastností, a proto může být užitečná po různých stránkách. Objevit tyto různé stránky, a tím i rozmanité způsoby používání věcí, je věc historického vývoje.³ Totéž je třeba říci o nalezení společenských měr pro kvantitativní stránku užitečných věcí. Různost měr zboží je dána jednak různou povahou měřených předmětů, jednak dohodou.

Užitečnost věci činí z ní užitnou hodnotu.⁴ Ale tato užitečnost se nevznáší ve vzduchu. Je podmíněna vlastnostmi zbožího tělesa, bez něho neexistuje. Zbožní těleso samo, jako železo, pšenice, diamant atd., je proto užitná hodnota čili statek. Tento jeho charakter nezávisí na tom, stojí-li člověka přivlastnění užitných vlastností zbožího tělesa mnoho nebo málo práce. Při zkoumání užitných hodnot se vždy předpokládá, že jsou kvantitativně určeny, např. tucet hodiněk, loket plátna, tuna železa atd. Užitnými hodnotami zboží se zabývá zvláštní nauka, nauka o zboží.⁵ Užitná hodnota se realizuje jen v procesu spotřeby. Užitné hodnoty tvoří hmotný obsah bohatství,

¹ Karl Marx: „Zur Kritik der Politischen Oekonomie“. Berlín 1859, str. 3. [K, Marx: „Ke kritice politické ekonomie“, str. 11.]

² Přání předpokládá potřebu, je to chuť ducha a je mu tak přirozená jako hlad těla... většina (věcí) má hodnotu proto, že uspokojují potřeby ducha.“ (Nicholas Barbon: A Discourse concerning Coining the New Money lighter, in Answer to Mr. Locke's. Considerations etc.“ Londýn 1696, str. 2, 3.)

³ „Věci mají vnitřní vlastnost („vertue“, což je u Barbona specifické označení užitné hodnoty), která zůstává stále táž; na př. schopnost magnetu přitahovat železo.“ (Tamtéž, str. 6.) Vlastnost magnetu, že přitahuje železo, stala se užitečnou teprve tehdy, když byla její pomocí objevena magnetická polarita.

⁴ „Přirozená hodnota (natural worth) nějaké věci záleží v její schopnosti uspokojovat potřeby nebo sloužit pohodlí lidského života.“ (John Locke: „Some Considerations on the Consequences of the Lowering of Interest“, 1691, ve „Works“, vyd. Londýn 1777, sv. II, str. 28). V XVII. století se ještě často setkáváme u anglických spisovatelů s výrazem „worth“ pro užitnou hodnotu a „value“ pro směnnou hodnotu: to je úplně v duchu anglického jazyka, který rád označuje bezprostředně dané věci slovy germánského původu a reflektované věci slovy románského původu.

⁵ V buržoasní společnosti panuje fictio juris [právní fikce], že každý člověk jako kupec zboží má encyklopedické znalosti v oboru nauky o zboží.

at' je jeho společenská forma jakákoli. V té formě společnosti, kterou máme zkoumat, jsou zároveň hmotnými nositeli směnné hodnoty.

Směnná hodnota se jeví především jako kvantitativní poměr, jako proporce, v níž se užité hodnoty jednoho druhu směňují za užité hodnoty jiného druhu⁶, jako poměr, který se neustále mění podle doby a místa. Směnná hodnota se proto zdá čímsi nahodilým a naprosto relativním, takže vnitřní, zboží samému imanentní směnná hodnota (valeur intrinsèque) vypadá jako nějaká *contradictio in adjecto* [protimysl].⁷ Podívejme se na věc blíže.

Nějaké zboží, na př. jeden kvarter pšenice, se směňuje za x leštidla na boty nebo za y hedvábí nebo za z zlata atd., zkrátka za jiná zboží v nejrůznějších proporcích. Pšenice nemá tedy jedinou směnnou hodnotu, nýbrž má rozmanité směnné hodnoty. Protože však x leštidla na boty, právě tak jako y hedvábí a jako z zlata atd. je směnnou hodnotou kvarteru pšenice, musí být x leštidla na boty, y hedvábí, z zlata atd. směnné hodnoty, které lze za sebe navzájem dosadit čili které jsou si rovny. Z toho tedy vyplývá předně, že různé směnné hodnoty téhož zboží vyjadřují něco stejného, a za druhé, že směnná hodnota může být vůbec jen způsobem vyjádření, jen „jevovou formou“ obsahu, který je od ní odlišný.

Vezměme dále dvě zboží, např. pšenici a železo. At' se směňují v jakémkoli poměru, lze tento poměr vždy vyjádřit rovnicí, v níž se dané množství pšenice rovná nějakému množství železa, např. 1 kvarter pšenice = a metrických centů železa. Co nám říká tato rovnice? Že ve dvou různých věcech, v 1 kvarteru pšenice a rovněž v a metrických centech železa existuje cosi společného stejně velikého. Obě věci se tedy rovnají čemusi třetímu, co samo o sobě není ani tou, ani onou věcí. Každá z nich, pokud je směnnou hodnotou, musí tedy být převeditelná na toto třetí.

Znáznorněme si to jednoduchým geometrickým příkladem. Abychom mohli určovat a srovnávat plochu všech přímočarých obrazců, rozkládáme je na trojúhelníky. Trojúhelník sám převádíme na výraz, který je úplně odlišný od jeho viditelného obrazce — na poloviční součin základny a výšky. Právě tak je nutno převést směnné hodnoty zboží na něco, co je jim společné, čeho představují větší nebo menší množství.

Tímto společným nemohou být geometrické, fyzikální, chemické nebo nějaké jiné přírodní vlastnosti zboží. Tělesné vlastnosti zboží přicházejí v úvahu vůbec jen potud, pokud na nich závisí užitečnost zboží, tj. pokud dělají zboží užitnými hodnotami. Naproti tomu je zřejmé, že pro směnný poměr jednotlivých zboží je charakteristické právě to, že se abstrahuje od jejich užitných hodnot. Uvnitř směnného poměru zboží znamená jedna užitná hodnota právě tolik jako každá jiná, jen když je dána v patřičné proporcí. Čili, jak praví starý Barbon: „Jeden druh zboží je stejně dobrý jako druhý, je-li jejich směnná hodnota stejně veliká. Mezi věcmi stejně směnné hodnoty není rozdíl a odlišnost.“⁸ Jako užité hodnoty se jednotlivá zboží liší především kvalitativně, jako směnné hodnoty se mohou lišit jen kvantitativně, neobsahují tedy ani atom užité hodnoty.

Abstrahujeme-li od užité hodnoty zbožních těles, zbude jim již jen jediná vlastnost, totiž že jsou produkty práce. Ale nyní se i produkt práce sám najednou úplně změnil. Abstrahujeme-li od jeho užité hodnoty, abstrahujeme tím také od těch součástí a forem zbožního tělesa, které je činí užitnou hodnotou. Není to už stůl nebo dům nebo příze nebo nějaká jiná užitečná věc. Všechny jeho smyslově vnímatelné vlastnosti zmizely. Není to už produkt práce truhlářské nebo zednické nebo přadlácké nebo vůbec nějaké určité produktivní práce. S užitečným charakterem produktu

⁶ „Hodnota je poměr, v němž se jedna věc směňuje za druhou, určité množství jednoho výrobku za určité množství jiného výrobku.“ (Le Trosne: „De l'Intérêt Social“, „Physiocrates“, vyd. Daire, Paříž 1846, str. 889.)

⁷ „Nic nemůže mít vnitřní hodnotu“ (N. Barbon: „A Discourse concerning Coining etc.“, str. 6), čili jak praví Butler:

„The value of a thing
is just as much as it will bring.“
[Věc stojí právě tolik, kolik vynesne.]

⁸ „One sort of wares are as good as another, if the value be equal. There is no difference or distinction in things of equal value... One hundred pounds worth of lead or iron is of as great a value as one hundred pounds worth of silver and gold.“ [Olovo nebo železo za sto liber šterlinků mají stejně velkou směnnou hodnotu jako stříbro nebo zlato za sto liber šterlinků.] (N. Barbon: „A Discourse etc.“, str. 53 a 7.)

práce mizí užitečný charakter zračících se v něm prací, mizí tedy i různé konkrétní formy těchto prací; už se od sebe neliší, nýbrž jsou všechny převedeny na stejnou lidskou práci, na abstraktní lidskou práci.

Zkoumejme nyní to, co nám zbylo z produktů práce. Nezbylo z nich nic než u všech stejná přízračná předmětnost, pouhá ssedlina bezrozdílné lidské práce, tj. vynaložení lidské pracovní síly bez ohledu na formu, jakou byla vynaložena. Všechny tyto věci vyjadřují již jen to, že při jejich výrobě byla vynaložena lidská pracovní síla, nahromaděna lidská práce. Jako krystaly této jim všem společné společenské substance jsou hodnotami — hodnotami zboží.

Ve směnném poměru jednotlivých zboží se nám jejich směnná hodnota jevila jako něco naprosto nezávislého na jejich užitných hodnotách. Abstrahujeme-li pak skutečně od užité hodnoty produktů práce, dostaneme jejich hodnotu, jak byla právě určena. Ono společné, co se projevuje ve směnném poměru čili ve směnné hodnotě jednotlivých zboží, je tedy jejich hodnota. Další zkoumání nás přivede opět k směnné hodnotě jako k nutnému způsobu vyjádření hodnoty čili nutné formě jejího projevování se; musíme ji však nejprve zkoumat nezávisle na této formě.

Užitná hodnota čili statek má tedy hodnotu jen proto, že je v ní zpředmětněna čili materializována abstraktně lidská práce. Jak tedy měřit velikost její hodnoty? Množstvím „hodnototvorné substance“, která je v ní obsažena, totiž práce. Množství práce samé měříme jejím trváním, pracovní dobou, a pro délku pracovní doby jsou zase měřítkem určité časové dílce, jako je hodina, den atd.

Je-li hodnota zboží určena množstvím práce, vynaložené během jeho výroby, mohlo by se zdát, že hodnota zboží je tím větší, čím línější nebo neobratnější je člověk, který je vyrábí, protože potřebuje tím více času k zhotovení zboží. Ale práce, která tvoří substanci hodnot, je stejná lidská práce, vynaložení téže lidské pracovní síly. Celková pracovní síla společnosti, která se zračí v hodnotách světa zboží, vystupuje tu jako jedna a táž lidská pracovní síla, ačkoli se skládá z nesčetných individuálních pracovních sil. Každá z těchto individuálních pracovních sil, jedna jako druhá, je táž lidská pracovní síla, pokud má charakter společenské průměrné pracovní síly a pokud funguje jako takováto společenská průměrná pracovní síla, potřebuje tedy k výrobě daného zboží jen průměrně nutnou čili společensky nutnou pracovní dobu. Společensky nutná pracovní doba je pracovní doba, které je zapotřebí k zhotovení nějaké užité hodnoty za daných společensky normálních výrobních podmínek a při společensky průměrném stupni dovednosti a intenzity práce. Když byl na př. v Anglii zaveden tkalcovský stav poháněný parou, stačilo k přeměně daného množství příze v tkaninu snad o polovinu méně práce než dříve. Ovšem anglický ruční tkadlec potřeboval na tuto přeměnu i potom stejnou pracovní dobu jako dříve, ale výrobek jeho individuální pracovní hodiny představoval pak již jen polovinu společenské pracovní hodiny, a proto hodnota jeho výrobku klesla na polovinu.

Velikost hodnoty dané užité hodnoty je tedy určována jen množstvím společensky nutné práce čili pracovní dobou společensky nutnou k jejímu zhotovení⁹. Každé jednotlivé zboží má v tomto případě význam jen jako průměrný exemplář svého druhu¹⁰. Zboží, v nichž jsou obsažena stejně veliká množství práce, čili která mohou být zhotovena za tutéž pracovní dobu, mají tedy stejně velikou hodnotu. Hodnota jednoho zboží se má k hodnotě každého jiného zboží, jako se má pracovní doba nutná k výrobě jednoho zboží k pracovní době nutné k výrobě druhého zboží. „Jako hodnoty jsou všechna zboží jen určitá množství ztuhlé pracovní doby.“¹¹

Velikost hodnoty zboží by tedy zůstávala stálá, kdyby pracovní doba, nutná k jeho výrobě, byla neměnná. Ale pracovní doba se mění při každé změně produktivní síly práce. Produktivní

⁹ *Poznámka ke 2. vyd.* „The value of them (the necessaries of life) when they are exchanged the one for another, is regulated by the quantity of labour necessarily required, and commonly taken in producing them.“ „Hodnota (užitných předmětů), jsou-li navzájem směňovány, je určována množstvím práce, nutně potřebné a obvykle vynakládané na jejich výrobu.“ („Some Thoughts on the Interest of Money in general, and particularly in the Public Funds etc.“, Londýn, str. 36.) Tento pozoruhodný anonymní spis z minulého století není datován. Ale z jeho obsahu je zřejmé, že vyšel za Jiřího II., asi roku 1739 nebo 1740.

¹⁰ „Všechny výrobky téhož druhu tvoří, přísně vzato, jednu masu, jejíž cena se určuje všeobecně a bez ohledu na zvláštní podmínky jednotlivého případu.“ (Le Trosne: „De l'Intérêt Social“, str. 893.)

¹¹ *K. Marx*: „Zur Kritik der politischen Oekonomie“. Berlín 1859, str. 6. [*K. Marx*: „Ke kritice atd.“, str. 14.]

síla práce je určována rozmanitými okolnostmi, mimo jiné průměrným stupněm dělníkovy zručnosti, stupněm rozvoje vědy a její technologické aplikace, společenskou kombinací výrobního procesu, rozsahem a účinností výrobních prostředků a konečně přírodními podmínkami. Totéž množství práce zračí se např. v příznivém roce v 8 bušlech pšenice, v nepříznivém jen ve 4 bušlech. Totéž množství práce poskytuje více kovu v bohatých dolech než v chudých atd. Diamanty se vyskytují v zemské kůře vzácně a jejich nalezení stojí proto průměrně mnoho pracovní doby. Představují tedy mnoho práce v malém objemu. Jacob pochybuje, že by zlato kdy splatilo svou plnou hodnotu. To platí ještě více o diamantech. Podle Eschwega nedosáhl roku 1823 úhrnný výtěžek brazilských diamantových dolů za 80 let ještě ani ceny průměrného produktu brazilských cukrových a kávových plantáží za 1½ roku, ačkoli představoval daleko více práce, tedy i hodnoty. Kdyby byly objeveny bohatší doly, zračilo by se totéž množství práce ve větším množství diamantů a jejich hodnota by klesla. Kdyby se podařilo přeměňovat malým množstvím práce uhlí v diamanty, mohla by jejich hodnota klesnout pod hodnotu cihel. Všeobecně: čím větší je produktivní síla práce, tím menší je pracovní doba nutná k zhotovení předmětu, tím menší je zkrystalizovaná v něm masa práce, tím menší je jeho hodnota. A naopak, čím menší je produktivní síla práce, tím větší je pracovní doba nutná k zhotovení předmětu, tím větší je jeho hodnota. Velikost hodnoty zboží se tedy mění přímo úměrně množství práce a nepřímo úměrně produktivní síle práce, která se v tomto zboží uskutečňuje.

Věc může být užitnou hodnotou, aniž je hodnotou. Tak tomu bývá, když její užitečnost pro člověka není zprostředkována prací. Tak např. vzduch, panenská půda, přirozené louky, divoce rostoucí dřevo atd. Věc může být užitečná a být produktem lidské práce, a přitom nemusí být zbožím. Kdo produktem své práce uspokojuje svou vlastní potřebu, vytváří sice užitnou hodnotu, nevytváří však zboží. Aby vyrobil zboží, musí vyrobit nejen užitnou hodnotu, nýbrž užitnou hodnotu pro jiné, společenskou užitnou hodnotu. {A nejen pro jiné vůbec. Středověký rolník vyráběl obilí na dávky pro feudálního pána a na desátek pro kněze. Ale ani obilí na dávky, ani obilí na desátek se nestávalo zbožím tím, že bylo vyrobeno pro jiné. Aby se výrobek stal zbožím, musí být směnou převeden do rukou toho, jemuž slouží jako užitná hodnota.}^{11a} Konečně žádná věc nemůže být hodnotou, není-li užitným předmětem. Je-li neúčinná, je neúčinná i práce na ni vynaložená, není pokládána za práci a netvoří proto hodnotu.

2. Dvojaký charakter práce tkvící ve zboží

Zprvu se nám zboží jeví jako něco dvojakého, jako užitná hodnota a směnná hodnota. Potom se ukázalo, že i práce, pokud je vyjádřena v hodnotě, nemá už tytéž znaky, které jí přísluší jako tvůrkyni užitných hodnot. Tuto dvojakou povahu práce obsaženou ve zboží jsem po prvé kriticky prokázal já.¹² Protože tento bod je stěžejním bodem, kolem něhož se točí pochopení politické ekonomie, osvětlíme jej tu podrobněji.

Vezmeme dvě zboží, např. jeden kabát a 10 loket plátna. Dejme tomu, že kabát má dvojnásobnou hodnotu plátna, takže je-li 10 loket plátna = h , kabát = $2h$.

Kabát je užitná hodnota, která uspokojuje určitou potřebu. K tomu, abychom jej zhotovili, je zapotřebí určitého druhu produktivní činnosti. Je určena svým účelem, charakterem operací, předmětem, prostředky a výsledkem. Práci, jejíž užitečnost se tak zračí v užitné hodnotě jejího výrobku čili v tom, že její výrobek je užitnou hodnotou, nazveme stručně užitečnou prací. S tohoto hlediska pohlížíme na práci vždy se zřetelem na její užitečný efekt.

Tak jako jsou kabát a plátno kvalitativně různé užitné hodnoty, právě tak jsou kvalitativně různé práce, které podmiňují jejich existenci — krejčovství a tkalcovství. Kdyby tyto věci nebyly kvalitativně různými užitnými hodnotami, a tedy výrobky kvalitativně různých užitečných prací,

^{11a} {Poznámka k 4. vyd. Slova v závorkách vsunují, protože při jejich vynechání vzniklo velmi často nedorozumění, jako by Marx pokládal za zboží každý výrobek, spotřebovávaný jinou osobou než výrobcem. — B. E.}

¹² K. Marx: „Zur Kritik etc.“, str. 12, 13 aj. [K. Marx: „Ke kritice atd.“ str. 17, 18 aj.]

nemohly by vůbec vystupovat vůči sobě navzájem jako zboží. Kabát se nesměňuje za kabát, táž užitná hodnota se nesměňuje za tutéž užitnou hodnotu.

V souhrnu rozmanitých užitných hodnot čili zboží těles se projevuje souhrn stejně rozmanitých užitečných prací, odlišných rodem, druhem, třídou, čeledí, odrůdou — projevuje se tu společenská dělba práce. Ta je podmínkou existence zboží výroby, ačkoli naopak zboží výroba není podmínkou existence společenské dělby práce. Ve staroindické občině je práce společensky rozdělena, aniž se její výrobky stávají zbožím. Nebo, což je bližší příklad, v každé továrně je práce soustavně rozdělena, ale tato dělba se neuskutečňuje tak, že by si dělníci navzájem směňovali výrobky své individuální práce. Jen výrobky samostatných, navzájem nezávislých soukromých prací stojí proti sobě jako zboží.

Takže v užitné hodnotě každého zboží je obsažena určitá, účelná produktivní činnost čili užitečná práce. Užitné hodnoty nemohou vystupovat vůči sobě navzájem jako zboží, neobsahují-li kvalitativně různé užitečné práce. Ve společnosti, jejíž výrobky přijímají všeobecně formu zboží, tj. ve společnosti výrobců zboží, rozvíjí se tento kvalitativní rozdíl užitečných prací, které se tu konají nezávisle jedna na druhé, jako soukromá záležitost samostatných výrobců, v bohatě rozčleněný systém, ve společenskou dělbu práce.

Kabátu je ostatně jedno, nosí-li jej krejčí nebo zákazník krejčího. V obou případech funguje jako užitná hodnota. Právě tak se poměr mezi kabátem a prací, která jej vyrábí, nijak nemění tím, že se krejčovství stává zvláštním povoláním, samostatným článkem společenské dělby práce. Tam, kde ho k tomu nutila potřeba odívat se, krejčoval člověk po celá tisíciletí, než se z člověka stal krejčí. Ale kabát, plátno a vůbec každý prvek hmotného bohatství, který neskýtá příroda, musel být vždy vytvořen speciální, účelnou produktivní činností, která přizpůsobuje různé přírodní látky určitým lidským potřebám. Jako tvůrkyně užitných hodnot, jako užitečná práce, je tedy práce podmínkou existence lidí, nezávislou na jakýchkoli společenských formách, věčnou, přirozenou nutností: bez ní by nebyla možná výměna látek mezi člověkem a přírodou, to jest, nebyl by možný lidský život.

Užitné hodnoty kabát, plátno atd., zkrátka zboží tělesa, jsou spojením dvou prvků — přírodní látky a práce. Odmyslíme-li si souhrn všech rozličných užitečných prací, které jsou obsaženy v kabátě, plátně atd., zbude vždy jistý materiální substrát, který existuje od přírody, bez lidského přispění. Člověk může při své výrobě působit jen tak jako příroda sama, tj. může měnit jen formy látek.¹³ A nejen to. Při této práci přetváření se ustavičně opírá o součinnost přírodních sil. Práce tedy není jediným pramenem užitných hodnot, které vyrábí, to jest hmotného bohatství. Práce je otcem bohatství, jak praví William Petty, a země jeho matkou.

Přejdeme nyní od zboží jako užitného předmětu k hodnotě zboží.

Podle našeho předpokladu má kabát dvakrát větší hodnotu než plátno. To je však jen kvantitativní rozdíl, který nás prozatím ještě nezajímá. Připomínáme proto, že je-li hodnota jednoho kabátu dvakrát tak velká jako hodnota 10 loket plátna, má 20 loket plátna stejnou velikost hodnoty jako jeden kabát. Jako hodnoty jsou kabát i plátno věci téže substance, objektivní výrazy stejnorodé práce. Ale krejčovství a tkalcovství jsou kvalitativně různorodé práce. Jsou však společenské poměry, za nichž týž člověk střídavě šije šaty a tká, a kdy tedy oba tyto rozdílné druhy práce jsou jen obměnami práce téhož individua, nejsou to ještě zvláštní ustálené funkce různých individuí, právě tak jako kabát, který dělá náš krejčí dnes, a kalhoty, které dělá zítra, jsou jen variacemi téže individuální práce. Dále, denní zkušenost ukazuje, že v kapitalistické společnosti podle toho, jak se mění směr poptávky po práci, nabízí se určitá dávka společenské práce střídavě jednou ve formě krejčovství, po druhé ve formě tkalcovství. Tyto změny formy práce neprobíhají ovšem bez třenic, ale musí probíhat. Abstrahujeme-li od určitého charakteru produktivní činnosti, a tedy od užitečného charakteru práce, zbude v ní jen to, že je vynaložením

¹³ „Všechny jevy vesmíru, ať vytvořeny rukou člověka nebo podle obecných zákonů přírody, nejsou skutečným výtvozem, nýbrž jen přetvářením hmoty. Slučování a rozlučování jsou jediné prvky, které objevuje lidský rozum, když analyzuje myšlenku reprodukce; právě tak je tomu při reprodukci hodnoty (užitné hodnoty, ačkoli Verri zde ve své polemice proti fysiokratům sám dobře neví, o jakém druhu hodnoty mluví) a bohatství — když se země, vzduch a voda mění na poli v rostliny nebo když se rukou člověka mění výměšek hmyzu v hedvábní nebo když se skládají jednotlivé kousky kovu a vytvářejí mechanismus hodinek.“ (Pietro Verri: „Meditazioni sulla Economia Politica“ [po prvé vytištěno roku 1773 v *Custodiho* vydání italských ekonomů, Parte Moderna, sv. XV, str. 21, 22.]

lidské pracovní síly. Krejčovství i tkalcovství, ačkoli to jsou kvalitativně různé produktivní činnosti, jsou produktivním vynaložením lidského mozku, svalů, nervů, rukou atd., a v tomto smyslu jsou touž lidskou prací. Jsou to jen dvě různé formy vynaložení lidské pracovní síly. Ovšem lidská pracovní síla sama musí být více méně vyvinuta, aby se mohla vynakládat v té neb oné formě. Hodnota zboží však představuje prostě lidskou práci, vynaložení lidské práce vůbec. Jako v buržoasní společnosti hraje velkou úlohu generál nebo bankéř, kdežto prostý člověk úlohu velmi ubohou¹⁴, tak je tomu i zde s lidskou prací. Tato práce je vynaložením prosté pracovní síly, kterou má průměrně každý obyčejný člověk bez zvláštní přípravy ve svém tělesném organismu. Jednoduchá průměrná práce sama má sice v různých zemích a různých kulturních epochách různý charakter, nicméně je pro každou určitou společnost něčím daným. Složitější práce je jen umocněnou či spíše znásobenou jednoduchou prací, takže menší množství složitě práce se rovná většímu množství jednoduché práce. Ze zkušenosti víme, že se práce neustále takto převádí. Ať je zboží produktem sebesložitější práce, jeho hodnota je činí rovným produktu jednoduché práce a představuje tedy sama jen určité množství jednoduché práce.¹⁵ Různé proporce, v nichž se různé druhy prací převádějí na jednoduchou práci jako na jednotku jejich míry, jsou stanovovány společenským procesem za zády výrobců, a proto se jim zdá, že jsou dány zvyklostí. Pro zjednodušení považujeme v dalším výkladu každý druh pracovní síly bezprostředně za jednoduchou pracovní sílu, čímž si jen ušetříme námahu s převáděním složité práce na jednoduchou.

Jako tedy u hodnot kabát a plátno mizejí rozdíly jejich užitných hodnot, mizejí i u prací, které se zračí v těchto hodnotách, rozdíly jejich užitečných forem, krejčovství a tkalcovství. Užité hodnoty kabát a plátno jsou jen spojením účelné produktivní činnosti se sukem a přízí, kdežto hodnoty kabát a plátno jsou pouhými stejnorodými ssedlinami práce; také při vynaložení práce obsažené v těchto hodnotách se neuplatňuje jejich produktivní poměr k suknu a přízi, nýbrž jen vynaložení lidské pracovní síly. Prvky, tvořícími užité hodnoty kabát a plátno, jsou krejčovství a tkalcovství právě pro své různé kvality; substancí hodnoty kabátu a plátna jsou jen potud, pokud se abstrahuje od jejich zvláštních kvalit, pokud obě mají tutéž kvalitu, kvalitu lidské práce.

Kabát a plátno jsou však nejen hodnoty vůbec, nýbrž hodnoty určité velikosti: podle našeho předpokladu má kabát dvakrát tak velkou hodnotu jako 10 loket plátna. Odkud tento rozdíl ve velikosti jejich hodnot? Odtud, že plátno obsahuje jen polovinu práce vězící v kabátě, takže na výrobu kabátu se musí pracovní síla vynakládat po dobu dvakrát tak dlouhou jako na výrobu plátna.

Uplatňuje-li se tedy, pokud jde o užitnou hodnotu zboží, jen kvalita práce v něm obsažené, pak, pokud jde o velikost hodnoty, uplatňuje se jen kvantita práce, při čemž tato práce musí už být převedena na lidskou práci bez jakékoli další kvality. V prvním případě jde o to, jak se pracuje a co se pracuje, v druhém případě o to, kolik, jak dlouho se pracuje. Protože velikost hodnoty zboží vyjadřuje pouze množství práce, která je v něm obsažena, musí být jednotlivá zboží v určité proporcí vždycky stejně velikými hodnotami.

Zůstává-li nezměněna produktivní síla všech užitečných prací, nutných k výrobě na př. jednoho kabátu, stoupá velikost hodnoty kabátů úměrně s jejich kvantitou. Představuje-li jeden kabát na př. x pracovních dnů, představují 2 kabáty 2 x pracovních dnů atd. Ale dejme tomu, že práce nutná k výrobě jednoho kabátu se zdvojnásobí nebo klesne na polovinu. V prvním případě stojí jeden kabát tolik, kolik předtím stály dva kabáty, v druhém případě stojí dva kabáty tolik, kolik dříve stál jeden, ačkoli v obou případech koná kabát stále tytéž služby a kvalita užitečné práce, která je v něm obsažena, zůstává nezměněna. Ale změnilo se tu množství práce vynaložené na jeho výrobu.

Větší množství užité hodnoty je samo o sobě větším hmotným bohatstvím: dva kabáty jsou více než jeden kabát. Dvěma kabáty můžeme odít dva lidi, jedním kabátem jen jednoho člověka

¹⁴ Srovnej *Hegel*: „Philosophie des Rechts“. Berlin 1840, str. 250, § 190.

¹⁵ Čtenář musí mít na paměti, že se tu nemluví o mzdě čili hodnotě, kterou dělník dostává např. za jeden pracovní den, nýbrž o hodnotě zboží, v níž se zpředměňuje jeho pracovní den. Kategorie mzdy pro nás na tomto stupni našeho výkladu ještě vůbec neexistuje.

atd. Ale vzrůstu masy hmotného bohatství může odpovídat současné zmenšení velikosti jeho hodnoty. Tento protikladný pohyb vyvěrá z dvojakého charakteru práce. Produktivní síla je ovšem vždy produktivní silou užitečné, konkrétní práce a určuje fakticky jen stupeň účinnosti účelné produktivní činnosti v daném časovém úseku. Užitečná práce se tedy stává bohatším nebo chudším zdrojem výrobků přímo úměrně vzestupu nebo poklesu své produktivní síly. Naproti tomu změna produktivní síly sama o sobě se naprosto nedotýká práce, která se zračí v hodnotě zboží. Protože produktivní síla přináší konkrétní užitečné formě práce, nemůže se ovšem dotýkat práce, jakmile se abstrahuje od její konkrétní užitečné formy. Táž práce dává tedy ve stejných časových úsecích vždy stejně velké hodnoty, ať už se její produktivní síla jakkoli mění. Ale dodává za těchto podmínek ve stejných časových úsecích různá množství užitečných hodnot: více, jestliže produktivní síla stoupá, méně, jestliže klesá. Táž změna produktivní síly, která zvětšuje plodnost práce, a tedy masu užitečných hodnot, které práce skýtá, zmenšuje, jak vidíme, celkovou velikost hodnoty této zvětšené masy, jestliže zkracuje množství pracovní doby, nutné k její výrobě. A naopak.

Všechna práce je jednak vynakládáním lidské pracovní síly ve fyziologickém smyslu a jako takováto stejná čili abstraktně lidská práce vytváří hodnotu zboží. Na druhé straně je všechna práce vynakládáním lidské pracovní síly ve zvláštní účelné formě a jako takováto konkrétní užitečná práce vytváří užitečné hodnoty.¹⁶

3. Forma hodnoty čili směnná hodnota

Zboží přicházejí na svět ve formě užitečných hodnot čili zbožních těles, jako železo, plátno, pšenice atd. Je to jejich primitivní naturální forma. Stávají se však zbožím jen proto, že mají dvojaký charakter, že jsou užitečnými předměty a zároveň nositeli hodnoty. Jeví se tedy jako zboží, čili mají zbožní formu jen potud, pokud mají tuto dvojí formu — naturální formu a formu hodnoty.

Hodnotovost [Wertgegenständlichkeit] zboží se liší od vdovičky Čiperné* tím, že nevíme, jak na ni. V přímém opaku k smyslově hrubé hmatatelnosti zbožních těles nevchází do hodnotovosti ani atom přírodní látky. Obracejme a otáčejme si každé jednotlivé zboží jak chceme, nepostihneme je jako ztělesněnou hodnotu [Wertding]. Jestliže si připomeneme, že zboží mají hodnotovost jen potud, pokud jsou výrazem téže společenské jednotky, lidské práce, že tedy jejich hodnotovost má čistě společenský charakter, pak se také samo sebou rozumí, že se může projevovat jen ve společenském poměru jednoho zboží k druhému. Vskutku, vycházíme ze směnné hodnoty čili ze směnného poměru zboží, abychom se dostali na stopu hodnotě, která se v nich skrývá. Nyní se musíme vrátit k této jevové formě hodnoty.

Každý ví, i když jinak neví nic, že zboží mají společnou formu hodnoty, která příkře kontrastuje s pestrými naturálními formami jejich užitečných hodnot — totiž peněžní formu

¹⁶ *Poznámka ke 2. vyd.* Aby dokázal, že „práce je konečnou a reálnou mírou, kterou můžeme vzájemně srovnávat hodnoty různých zboží ve všech dobách a na všech místech“, A. Smith píše: „Stejná množství práce měla ve všech dobách a na všech místech pro dělníka stejnou hodnotu. Při normálním stavu zdraví, síly a schopnosti, při průměrném stupni dovednosti či obratnosti, musí vždy obětovat stejný díl svého klidu, své svobody a svého štěstí.“ (Wealth of Nations, díl I, kap. V.) Na jedné straně plete si tu (ne všude) A. Smith určení hodnoty množstvím práce, vynaložené na výrobu zboží, s určováním hodnot zboží hodnotou práce samé, a proto se snaží dokázat, že stejná množství práce mají vždy tutéž hodnotu. Na druhé straně tuší, že práce, pokud se zračí v hodnotě zboží, znamená jen vynakládání pracovní síly; ale v tomto vynakládání spatřuje jen obětování klidu, svobody a štěstí, a nevidí v něm i normální životní činnost. Má ovšem na mysli moderního námezdního dělníka. — Daleko zdařileji uvažuje v této otázce anonymní předchůdce A. Smitha, citovaný v poznámce 9: „Někdo upotřebil týden na zhotovení určitého předmětu spotřeby... a ten, kdo mu dává výměnou nějaký jiný předmět, nemůže lépe ocenit, jaké množství je skutečně rovnocenné, než vypočítá-li, jaký předmět ho stojí stejně práce (labour) a času. Fakticky to znamená, že práce, kterou vynakládal jeden člověk na výrobu nějaké věci po určitou dobu, se vyměňuje za práci, kterou vynakládal jiný člověk na výrobu jiné věci po tutéž dobu“ („Some Thoughts on the Interest of Money etc.“, str. 39).

{*Ke 4. vydání:* Angličtina má tu výhodu, že má dvě různá slova pro tyto dvě rozdílné stránky práce. Práce, která tvoří užitečné hodnoty a je kvalitativně určena, nazývá se „work“ na rozdíl od „labour“; práce, která tvoří hodnotu a měří se jen kvantitativně, nazývá se „labour“ na rozdíl od „work“. Viz poznámku k angl. překladu, str. 14. B. E. [V tomto dílu viz poznámku 4 k první kapitole.] (*Pozn. red.*)}

* Quickly, komická postava ze Shakespearovy hry „Jindřich IV.“; v překladu J. V. Sládka Čiperná. (*Pozn. překl.*)

hodnoty. Zde však máme provést to, oč se buržoasní politická ekonomie ani nepokusila, totiž ukázat původ této peněžní formy, tedy sledovat vývoj výrazu hodnoty, obsaženého v hodnotovém poměru zboží, od jeho nejprostší, sotva postřehnutelné podoby až po oslnivou peněžní formu. Tak zmizí zároveň i záhadnost peněz.

Nejprostším hodnotovým poměrem je zřejmě hodnotový poměr zboží k jednomu jakémukoli zboží jiného druhu, lhostejno jakému. Poměr mezi hodnotami dvou zboží dává tedy nejprostší výraz hodnoty daného zboží.

A) Prostá, jednotlivá čili nahodilá forma hodnoty

x zboží A = y zboží B čili: x zboží A má hodnotu y zboží B. (20 loket plátna = 1 kabátu čili: 20 loket plátna má hodnotu 1 kabátu.)

1. Dva póly výrazu hodnoty: relativní forma hodnoty a ekvivalentní forma

Tajemství každé formy hodnoty tkví v této prosté formě hodnoty. Hlavní obtíž je tedy v rozboru této formy hodnoty.

Dvě zboží různého druhu A a B, v našem příkladě plátno a kabát, hrají tu tedy zřejmě dvě různé úlohy. Plátno vyjadřuje svou hodnotu v kabátu, kabát je materiálem pro toto vyjádření hodnoty. První zboží hraje aktivní úlohu a druhé pasivní. Hodnota prvního zboží je vyjádřena jako relativní hodnota, čili toto zboží je v relativní formě hodnoty. Druhé zboží funguje jako ekvivalent, čili je v ekvivalentní formě.

Relativní forma hodnoty a ekvivalentní forma jsou navzájem k sobě patřící, vzájemně se podmiňující, nerozlučné momenty, ale zároveň jsou to navzájem se vylučující čili protikladné krajnosti, tj. póly téhož výrazu hodnoty; rozdělují se vždy mezi různá zboží, uváděná výrazem hodnoty ve vzájemný poměr. Hodnotu plátna nemohu např. vyjádřit v plátně. 20 loket plátna = 20 loktům plátna, to není výraz hodnoty. Tato rovnice říká spíše pravý opak: 20 loket plátna není nic jiného než 20 loket plátna, tj. určité množství užitého předmětu — plátna. Hodnota plátna může být tedy vyjádřena jen relativně, tj. v jiném zboží. Relativní forma hodnoty plátna předpokládá proto, že proti němu stojí nějaké jiné zboží v ekvivalentní formě. Na druhé straně toto jiné zboží, které vystupuje jako ekvivalent, nemůže být současně v relativní formě hodnoty. Toto zboží nevyjadřuje svou hodnotu. Je jen materiálem pro vyjádření hodnoty jiného zboží.

Výraz: 20 loket plátna = 1 kabátu čili 20 loket plátna má hodnotu 1 kabátu, zahrnuje ovšem i obrácený poměr: 1 kabát = 20 loktům plátna čili 1 kabát stojí 20 loket plátna. Takto však musím rovnici obrátit, mám-li relativně vyjádřit hodnotu kabátu, a jakmile tak učiním, stává se ekvivalentem plátno místo kabátu. Totéž zboží nemůže tedy v témže výrazu hodnoty vystupovat současně v obou formách. Nejen to: tyto formy se polárně vylučují.

Tedy zda je zboží v relativní formě hodnoty nebo v protikladné ekvivalentní formě, to závisí výhradně na jeho místě v daném výrazu hodnoty, tj. na tom, zda je zbožím, jehož hodnota se vyjadřuje, anebo zbožím, v němž se hodnota vyjadřuje.

2. Relativní forma hodnoty

a) Obsah relativní formy hodnoty

Abychom si ujasnili, jak je prostý výraz hodnoty jednoho zboží obsažen v hodnotovém poměru dvou zboží, musíme tento poměr zkoumat především nezávisle na jeho kvantitativní stránce. Obvykle se postupuje právě obráceně a v hodnotovém poměru se spatřuje jen proporce, v níž se určitá množství dvou různých druhů zboží navzájem rovnají. Zapomíná se přitom, že

různé věci lze kvantitativně srovnávat, teprve když se převedou na určitou jednotku. Jen jako výrazy určité jednotky jsou stejnojmennými, tedy souměřitelnými veličinami.¹⁷

Ať se 20 loket plátna rovná 1 kabátu, nebo 20 kabátům, nebo x kabátům, tj. ať dané množství plátna má hodnotu mnoha nebo mála kabátů, již sama existence každé takové proporce vždy předpokládá, že plátno a kabáty jakožto velikosti hodnoty jsou výrazy téže jednotky, věcmi téže povahy. Základem této rovnice je: plátno = kabátu.

Ale tato dvě kvalitativně srovnávaná zboží nehrají stejnou úlohu. Vyjadřuje se jen hodnota plátna. A jak? Tím, že se uvádí ve vztah ke kabátu jako ke svému „ekvivalentu“ čili k něčemu, co je za ně vyměnitelné. V tomto poměru vystupuje kabát jako forma existence hodnoty, jako ztělesněná hodnota [Wertding], neboť jen jako hodnota je kabát totožný s plátnem. S druhé strany se teprve zde objevuje nebo nabývá samostatného výrazu vlastní hodnotnost [Wertsein] plátna, neboť jen jako hodnota může být plátno uvedeno ve vztah ke kabátu jako k něčemu, co je rovnocenné nebo co lze za plátno směňovat. Tak kyselina máselná je látka odlišná od mravenčanu propylnatého. Obě tyto látky se však skládají z týchž chemických substancí — uhlíku (C), vodíku (H), a kyslíku (O), a to v témže procentním poměru, totiž $C_4H_8O_2$. A kdybychom mravenčan propylnatý srovnávali s kyselinou máselnou, znamenalo by to v této rovnici předně, že mravenčan propylnatý je jen formou existence $C_4H_8O_2$ a za druhé, že i kyselina máselná se skládá z $C_4H_8O_2$. Srovnáním mravenčanu propylnatého s kyselinou máselnou byla by tedy vyjádřena jejich chemická substance na rozdíl od jejich fyzické formy.

Řekneme-li: jako hodnoty jsou zboží pouhými ssedlinami lidské práce, převádí je náš rozbor na abstraktní hodnotu, ale nevyjadřuje je v žádné formě hodnoty, odlišné od jejich naturální formy. Jinak je tomu v hodnotovém poměru jednoho zboží k druhému. Hodnotový charakter zboží se tu projevuje v jeho vlastním vztahu k jinému zboží.

Srovnáváme-li např. kabát jako ztělesněnou hodnotu s plátnem, srovnáváme práci obsaženou v kabátě s prací obsaženou v plátně. Ovšem krejčovství, které dělá kabát, je konkrétní práce jiného druhu než tkalcovství, které dělá plátno. Ale tím, že se krejčovství srovnává s tkalcovstvím, převádí se fakticky na to, co je v obou pracích skutečně stejné, na společný jim charakter lidské práce. Touto oklikou je dále řečeno, že i tkalcovství, pokud tká hodnotu, se neliší od krejčovství, že tedy je abstraktně lidskou prací. Jenže vyjádření ekvivalentnosti rozličných zboží odhaluje specifický charakter hodnototvorné práce tím, že rozličné práce, obsažené v rozličných zbožích, fakticky převádí na to, co je jim společné, na lidskou práci vůbec.^{17a}

Nestačí však vyjádřit specifický charakter práce, v níž záleží hodnota plátna. Lidská pracovní síla v tekutém stavu čili lidská práce tvoří hodnotu, ale sama práce není hodnotou. Hodnotou se stává v ssedlém stavu, v předmětné formě. Má-li být hodnota plátna vyjádřena jako ssedlina lidské práce, musí být vyjádřena jako zvláštní „předmětnost“, která se věcně liší od plátna samého a která je mu zároveň společná s jiným zbožím. Tento úkol je již vyřešen.

V hodnotovém poměru plátna ke kabátu vystupuje kabát jako něco, co je s plátnem kvalitativně stejné, jako věc téhož druhu, protože je hodnotou. Vystupuje tu tedy jako věc, v níž se projevuje hodnota čili která ve své hmatatelné naturální formě představuje hodnotu. Kabát — zboží těleso kabát — je ovšem jen užitnou hodnotou. Kabát vyjadřuje hodnotu právě tak málo jako kterýkoli kus plátna. To však jen dokazuje, že uvnitř svého hodnotového poměru k plátnu znamená kabát víc než mimo něj, podobně jako leckdo znamená v premovaném kabátě víc než bez něho.

¹⁷ Těch několik ekonomů, kteří se zabývali — jako např. S. Bailey — rozbořem formy hodnoty, nemohlo dospět k žádnému výsledku, jednak proto, že zaměňují formu hodnoty a hodnotu samu, jednak proto, že podléhajíce hrubému vlivu praktického měšťáka, věnují od počátku pozornost výhradně kvantitativní určitosti směnného poměru. „Vládnutí kvantitou... tvoří hodnotu.“ („Money and its Vicissitudes“; Londýn 1837, str. 11.) Autor S. Bailey.

^{17a} *Poznámka ke 2. vyd.* Jeden z prvních ekonomů, který po Williamu Pettym prohlédl povahu hodnoty, slavný Franklin, praví: „Protože obchod není nic jiného než výměna jedné práce za jinou práci, je nejsprávnějším oceněním hodnoty všech věcí práce.“ („The Works of B. Franklin etc., edited by Sparks, Boston 1836, díl II, str. 267.) Franklin si neuvědomil, že oceňuje-li hodnotu všech věcí „prací“, nepřihlíží k odlišnosti směňovaných prací — a převádí je tak na stejnou lidskou práci. Ale třebaže to neví, přece jen to bezděčně vyslovuje. Napřed mluví o „jedné práci“, potom o „jiné práci“, a konečně o „prací“ bez dalšího určení jako o substancí hodnoty všech věcí.

Při výrobě kabátu byla skutečně ve formě krejčovství vynaložena lidská pracovní síla. Je v něm tedy nahromaděna lidská práce. Po této stránce je kabát „nositel hodnoty“, ačkoli tato jeho vlastnost z něho neprosvítá, i když je látka sebeřidší. A ve svém hodnotovém poměru k plátnu vystupuje jen po této své stránce, tedy jako ztělesněná hodnota, jako hodnotové tělo. Přesto, že je upjat na všechny knoflíky, poznává v něm plátno spřízněnou krásnou duši hodnoty. Kabát nemůže však představovat vůči plátnu hodnotu, nevezme-li pro ně zároveň hodnota na sebe formu kabátu. Tak se individuum *A* nemůže k individuu *B* chovat jako k veličenství, nevezme-li veličenství jako takové pro *A* na sebe podobu *B* a tedy nezmění-li při každé změně zeměpána rysy obličej, vlasy a ještě všelicos jiného.

V hodnotovém poměru, v němž kabát tvoří ekvivalent plátna, vystupuje tedy forma kabátu jako forma hodnoty. Hodnota zboží plátno je tedy vyjádřena v tělesu zboží kabát, hodnota jednoho zboží v užitné hodnotě druhého zboží. Jako užitná hodnota je plátno věc smyslově odlišná od kabátu; jako hodnota „se rovná kabátu“ a vypadá tedy úplně jako kabát. Tak dostává plátno formu hodnoty, odlišnou od jeho naturální formy. Jeho hodnotnost se projevuje v tom, že se přirovnává ke kabátu, jako se ovčí povaha křesťana projevuje v tom, že se přirovnává k beránku božímu. Vidíme, že všechno, co nám předtím řekl rozbor hodnoty zboží, říká nám plátno samo, jakmile se dostane do styku s jiným zbožím, kabátem. Jenže prozrazuje své myšlenky v řeči, kterou jediné zná, v řeči zboží. Chce-li říci, že jeho vlastní hodnotu tvoří práce ve své abstraktní vlastnosti lidské práce, praví, že kabát, pokud se mu rovná, tedy pokud je hodnotou, se skládá z téže práce jako plátno. Chce-li říci, že jeho vznešená hodnotovost je odlišná od jeho naškrobeného lněného těla, praví, že hodnota vypadá jako kabát a že proto ono samo jako ztělesněná hodnota se podobá kabátu jako vejce vejci. Poznáváme mimochodem, že řeč zboží má kromě hebrejštiny ještě mnoho víceméně vyvinutých nářečí. Německé slovo „Wertsein“ vyjadřuje např. méně výrazně než románské sloveso *valere, valer, valoir* fakt, že srovnávání zboží *B* se zbožím *A* je vyjádřením vlastní hodnoty zboží *A*. *Paris vaut bien une messe!* [Paříž přece stojí za mši!]

Prostřednictvím hodnotového poměru stává se tedy naturální forma zboží *B* formou hodnoty zboží *A*, čili těleso zboží *B* se stává zrcadlem hodnoty zboží *A*.¹⁸ Tím, že zboží *A* vstupuje ve vztah ke zboží *B* jako k tělesu hodnoty, jako k materializaci lidské práce, činí z užitné hodnoty *B* materiál pro vyjádření své vlastní hodnoty. Hodnota zboží *A*, vyjádřená takto v užitné hodnotě zboží *B*, má formu relativní hodnoty.

¹⁸ V jistém směru připomíná člověk zboží. Protože se nerodí ani se zrcadlem v ruce, ani jako fichtovský filosof: „Já jsem já“, vidí se člověk nejdříve jako v zrcadle jen v jiném člověku. Teprve tím, že se octne k člověku Pavlovi ve vztahu jako k člověku sobě podobnému, začíná mít člověk Petr k sobě vztah jako k člověku. Zároveň se mu i Pavel jako takový, v celé své pavelské tělesnosti, stává jevou formou druhu „člověk“.

b) Kvantitativní určitost relativní formy hodnoty

Každé zboží, jehož hodnota má být vyjádřena, představuje jisté množství daného užitého předmětu, např. 15 měric pšenice, 100 liber kávy atd. Toto dané množství zboží obsahuje určité množství lidské práce. Forma hodnoty má tedy vyjadřovat nejen hodnotu vůbec, nýbrž kvantitativně určitou hodnotu čili velikost hodnoty. V hodnotovém poměru zboží *A* ke zboží *B*, plátna ke kabátu, klademe tedy druh zboží kabát na roveň plátnu nejen kvalitativně jako ztělesněnou hodnotu vůbec, nýbrž určité množství plátna, např. 20 loket, se srovnává s určitým množstvím ztělesněné hodnoty čili ekvivalentu, např. 1 kabátem.

Rovnice „20 loket plátna = 1 kabátu, čili 20 loket plátna má hodnotu 1 kabátu“ předpokládá, že v 1 kabátu je obsaženo právě tolik substance hodnoty jako ve 20 loktech plátna, že tedy obě tato množství zboží stojí stejně práce čili stejnou pracovní dobu. Ale pracovní doba, nutná k výrobě 20 loket plátna nebo jednoho kabátu, se mění s každou změnou produktivní síly práce v tkalcovství nebo krejčovství. Prozkoumáme nyní důkladněji vliv takové změny na relativní výraz velikosti hodnoty.

I. Hodnota plátna necht' se mění¹⁹, zatím co hodnota kabátu zůstává stálá. Zdvojnásobí-li se pracovní doba nutná k výrobě plátna, např. následkem stoupající neplodnosti lnářské půdy, zdvojnásobí se i jeho hodnota. Místo rovnice 20 loket plátna = 1 kabátu dostáváme: 20 loket plátna = 2 kabátům, protože 1 kabát obsahuje nyní polovinu té pracovní doby, kterou obsahuje 20 loket plátna. Klesne-li však pracovní doba nutná k výrobě plátna na polovinu, např. vlivem zdokonalení tkalcovských stavů, klesne i hodnota plátna o polovinu. Máme tedy nyní: 20 loket plátna = ½ kabátu. Při nezměněné hodnotě zboží *B* relativní hodnota zboží *A*, tj. jeho hodnota vyjádřená ve zboží *B*, stoupá a klesá přímo úměrně hodnotě zboží *A*.

II. Hodnota plátna necht' zůstává stálá, zatím co hodnota kabátu se mění. Zdvojnásobí-li se za této podmínky pracovní doba nutná k výrobě kabátu, např. v důsledku nepříznivé stříže vlny, dostaneme místo rovnice 20 loket plátna = 1 kabátu rovnici: 20 loket plátna = ½ kabátu. Klesne-li naproti tomu hodnota kabátu o polovinu, pak 20 loket plátna = 2 kabátům. Při nezměněné hodnotě zboží *A* jeho relativní hodnota, vyjádřená ve zboží *B*, klesá nebo stoupá nepřímo úměrně změně hodnoty *B*.

Srovnáme-li různé případy I a II, vidíme, že táž změna velikosti relativní hodnoty může vznikat z úplně opačných příčin. Tak se stává z rovnice 20 loket plátna = 1 kabátu rovnice 20 loket plátna = 2 kabátům buď proto, že hodnota plátna se zdvojnásobuje, nebo proto, že hodnota kabátu klesá na polovinu; na druhé straně rovnice 20 loket plátna = ½ kabátu buď proto, že hodnota plátna klesá na polovinu, nebo proto, že hodnota kabátu se zdvojnásobuje.

III. Jednotlivá množství práce, nutná k výrobě plátna a kabátu, necht' se mění současně stejným směrem a ve stejném poměru. V tomto případě rovnice 20 loket plátna = 1 kabátu zůstává nezměněna, ať se hodnota těchto zboží jakkoli mění. Změnu jejich hodnoty můžeme objevit teprve při srovnání s třetím zbožím, jehož hodnota zůstává stálá. Kdyby hodnoty všech zboží současně stoupaly nebo klesaly ve stejném poměru, zůstaly by jejich relativní hodnoty nezměněny. Skutečnou změnu jejich hodnoty by bylo vidět jen v tom, že by se nyní za tutéž pracovní dobu všeobecně vyrobilo větší nebo menší množství zboží než dříve.

IV. Pracovní doba, nutná k výrobě plátna a kabátu, a tedy i jejich hodnoty, necht' se mění současně stejným směrem, ale v různém stupni, nebo necht' se mění opačným směrem atd. Vliv všech možných takovýchto kombinací na relativní hodnotu zboží se určí prostě použitím jednotlivých případů I, II a III.

Skutečné změny velikosti hodnoty se tedy neobrážejí ani jednoznačně, ani úplně v jejich relativním výrazu čili ve velikosti relativní hodnoty. Relativní hodnota zboží se může měnit, přestože jeho hodnota zůstává stálá. Jeho relativní hodnota může zůstávat stálá, přestože se mění

¹⁹ Výrazu „hodnota“ se zde používá, jako na některých místech již dříve, pro kvantitativně určitou hodnotu, tj. pro velikost hodnoty.

jeho hodnota, a konečně současné změny velikost hodnoty a relativního výrazu této velikosti hodnoty si naprosto nemusí odpovídat.²⁰

3. Ekvivalentní forma

Viděli jsme, že když nějaké zboží *A* (plátno) vyjadřuje svou hodnotu v užité hodnotě odlišného zboží *B* (v kabátě), vtiskuje tomuto zboží zvláštní formu hodnoty, formu ekvivalentu. Zboží plátno projevuje svou vlastní hodnotnost v tom, že se mu rovná kabát, aniž přijímá formu hodnoty, odlišnou od své naturální tělesné formy. Plátno tedy fakticky vyjadřuje svou hodnotnost v tom, že kabát je za ně přímo směnitelný. Ekvivalentní forma zboží je tudíž forma jeho bezprostřední směnitelnosti za jiné zboží.

Slouží-li daný druh zboží, např. kabáty, za ekvivalent jinému druhu zboží, na př. plátnu, nabývají-li tedy kabáty té charakteristické vlastnosti, že jsou ve formě bezprostředně směnitelné za plátno, není tím ještě nikterak dána proporce, v níž se dají kabáty a plátno směňovat. Protože velikost hodnoty plátna je dána, závisí tato proporce na velikosti hodnoty kabátů. Ať je kabát ekvivalentem a plátno relativní hodnotou, nebo naopak, ať je plátno ekvivalentem a kabát relativní hodnotou, velikost hodnoty kabátu je vždy určována pracovní dobou nutnou k jeho výrobě, je tedy nezávislá na formě jeho hodnoty. Ale jakmile druh zboží kabát zaujímá ve výrazu hodnoty místo ekvivalentu, není velikost jeho hodnoty jako taková vůbec vyjadřována. Nejen to: v hodnotové rovnici vystupuje jen jako určité množství dané věci.

Na př.: 40 loket plátna „stojí“ — co? 2 kabáty. Protože druh zboží kabát tu hraje úlohu ekvivalentu, protože užité hodnota kabát vystupuje proti plátnu jako ztělesnění hodnoty, stačí určité množství kabátů k vyjádření určité velikosti hodnoty plátna. Dva kabáty mohou tedy vyjádřit velikost hodnoty 40 loket plátna, nemohou však nikdy vyjádřit velikost své vlastní hodnoty, velikost hodnoty kabátů. Povrchní chápání tohoto faktu, že v hodnotové rovnici má ekvivalent vždy jen formu pouhého množství nějaké věci, nějaké užité hodnoty, svedlo Baileye a mnoho jeho předchůdců a následovníků k tomu, že ve výrazu hodnoty spatřovali jen kvantitativní poměr. Ve skutečnosti neobsahuje ekvivalentní forma zboží žádné kvantitativní určení hodnoty.

První zvláštnost, která je nápadná při zkoumání ekvivalentní formy, tkví v tom, že užité hodnota se stává formou, v níž se projevuje její opak, hodnota.

Naturální forma zboží se stává formou hodnoty. Ale nota bene: pro zboží *B* (kabát nebo pšenici nebo železo atd.) se toto quid pro quo [záměna] odehrává jen uvnitř hodnotového poměru, do něhož s ním vstupuje libovolné jiné zboží *A* (plátno atd.), jen uvnitř tohoto poměru. Protože žádné zboží nemůže mít vztah k sobě samému jako k ekvivalentu, tedy nemůže také udělat ze svého přirozeného zevnějšku výraz své vlastní hodnoty, musí mít vztah k jinému zboží jako k ekvivalentu, čili musí přirozený zevnějšek jiného zboží učinit svou vlastní formou hodnoty.

Znáznorněme si to na příklad na míře, kterou se měří zboží tělesa jako taková, tj. jako užité hodnoty. Homole cukru jako fyzické těleso má určitou tíži, váhu, ale na žádné homoli cukru není možno její váhu bezprostředně ani vidět, ani cítit. Vezmeme proto několik kousků železa, jejichž váha byla předem určena. Tělesná forma železa, vzata sama o sobě, není jevovou formou tíže právě tak, jako jí není homole cukru. Ale přesto, abychom vyjádřili homoli cukru jako tíži,

²⁰ Poznámka ke 2. vyd. Této inkongruence [neshodnost] mezi velikostí hodnoty a jejím relativním výrazem využila vulgární politická ekonomie s obvyklým důvtipem. Na př. „Připusťte jen, že *A* klesá, protože *B*, za něž se směňuje, stoupá, ačkoli se přitom na *A* nevykládá méně práce, a váš všeobecný princip hodnoty se zhroutí... Připustíme-li, že hodnota *B* v poměru k *A* klesá, protože hodnota *A* v poměru k *B* stoupá, zbojíme tím základy, na nichž Ricardo vybudoval svou velkou poučku, že hodnota zboží se vždy určuje množstvím práce, která je v něm ztělesněna. Neboť jestliže změna ve výrobních nákladech *A* změní nejen jeho vlastní hodnotu v poměru k *B*, za něž se *A* směňuje, nýbrž i hodnotu *B* v poměru k *A*, ačkoli nedošlo k žádné změně v množství práce nutné k výrobě *B*, pak se hrouť nejen doktrína, která ujišťuje, že množství práce vynaložené na zboží reguluje jeho hodnotu, nýbrž i doktrína, podle níž výrobní náklady zboží regulují jeho hodnotu.“ (*J. Broadhurst*: „Political Economy“. Londýn 1842, str. 11, 14.)

Pan Broadhurst mohl stejně dobře říci: podívejme se na číselné poměry $\frac{10}{20}$, $\frac{10}{50}$, $\frac{10}{100}$ atd. Číslo 10 zůstává nezměněno, a přece se ustavičně zmenšuje jeho relativní velikost, jeho velikost v poměru ke jmenovatelům 20, 50, 100. Hrouť se tedy velký princip, podle něhož se velikost celého čísla, např. 10, „reguluje“ počtem jednotek, které jsou v něm obsaženy.

uvedeme ji ve váhový poměr k železu. V tomto poměru vystupuje železo jako těleso, jež nepředstavuje nic než tíži. Tato množství železa slouží tudíž jako míra váhy cukru a představují vůči fyzickému tělesu cukru jen ztělesnění tíže, jevovou formu tíže. Tuto úlohu hraje železo jen uvnitř tohoto poměru, do kterého vůči němu vstupuje cukr nebo nějaké jiné těleso, jehož váha má být zjištěna. Kdyby obě tělesa neměla tíži, nemohla by do tohoto poměru vstoupit a jedno by nemohlo vyjadřovat tíži druhého. Hodíme-li obě na misky vah, přesvědčíme se, že jako tíže jsou obě skutečně totožná, a proto jsou-li v určité proporci, mají tutéž váhu. Tak jako těleso železo, jakožto míra váhy, představuje vůči homoli cukru jen tíži, tak v našem výrazu hodnoty představuje těleso kabát vůči plátnu jen hodnotu.

Zde však analogie končí. Ve vyjádření váhy homole cukru představuje železo přirozenou vlastnost, společnou oběma tělesům, totiž tíži, kdežto ve vyjádření hodnoty plátna představuje kabát nikoli přírodní vlastnost věcí, nýbrž jejich hodnotu — něco čistě společenského.

Tím, že relativní forma hodnoty zboží, např. plátna, vyjadřuje jeho hodnotnost jako něco naprosto odlišného od jeho tělesa i od vlastností jeho tělesa, např. jako to, „co se rovná kabátu“, naznačuje již sám tento výraz, že se za ním skrývá nějaký společenský vztah. Právě opačný charakter má ekvivalentní forma. Vždyť spočívá právě v tom, že dané těleso zboží, např. kabát, daná věc jako taková, vyjadřuje hodnotu, tedy má hodnotu již přímo svou povahou. To sice platí jen v rámci hodnotového poměru, v němž se zboží plátno uvádí ve vztah ke zboží kabátu jako k ekvivalentu.²¹ Protože však vlastnosti dané věci nevyvěrají z jejího poměru k jiným věcem, ale jen se v takovém poměru projevují, vzniká představa, že i kabát má od přírody svou ekvivalentní formu, svou vlastnost přímé směnitelnosti za jiná zboží stejně, jako tíži nebo tu vlastnost, že hřeje. Odtud záhadnost ekvivalentní formy, která zarazí měšťácky hrubý pohled ekonomu teprve tehdy, když tato forma stojí proti němu v hotové podobě — jako peníze. Pak se ekonom snaží vypořádat se s mystickým charakterem zlata a stříbra, podstrkuje na jejich místo méně oslnivá zboží a se stále novým potěšením vypočítává veškerou tu zbožní luzu, která svého času hrála úlohu zbožního ekvivalentu. Netuší, že již nejprostší výraz hodnoty, jako 20 loket plátna = 1 kabátu, podává řešení hádanky ekvivalentní formy.

Těleso zboží, které slouží za ekvivalent, vystupuje vždy jako ztělesnění abstraktně lidské práce a je zároveň vždy produktem určité užitečné, konkrétní práce. Tato konkrétní práce se takto stává výrazem abstraktně lidské práce. Je-li např. kabát pouze věcí, v níž je uskutečněna abstraktně lidská práce, je i krejčovská práce, která je v něm fakticky uskutečněna, pouhou formou uskutečnění abstraktně lidské práce. Ve výrazu hodnoty plátna netkví užitečnost krejčovské práce v tom, že dělá šaty, tedy i lidí, nýbrž v tom, že dělá věc, na níž je hned vidět hodnotu, tj. seditinu práce, která se nijak neliší od práce zpředmětněné v hodnotě plátna. Má-li krejčovství dělat takové zrcadlo hodnoty, nesmí samo v sobě obrážet nic jiného než svou abstraktní vlastnost, že je lidskou prací vůbec.

Jak ve formě krejčovství, tak ve formě tkalcovství se vynakládá lidská pracovní síla. Obě tyto činnosti mají tedy obecný charakter lidské práce a v určitých případech, na př. při výrobě hodnoty, je nutno je brát jen s tohoto hlediska. Není v tom nic mystického. Ale ve výrazu hodnoty zboží se to pak jeví jinak. Má-li se např. vyjádřit, že tkalcovství nevytváří hodnotu plátna ve své konkrétní formě, nýbrž ve své obecné kvalitě lidské práce, staví se proti němu krejčovství, konkrétní práce, vytvářející ekvivalent plátna, jako názorná forma uskutečnění abstraktně lidské práce.

Je tedy druhou zvláštností ekvivalentní formy, že konkrétní práce se stává formou, v níž se projevuje její opak, abstraktně lidská práce.

Protože však tato konkrétní práce, krejčovství, vystupuje zde jako pouhý výraz bezrozdílné lidské práce, je v této formě rovna jiné práci, práci obsažené v plátně; a proto, ačkoli je — jako každá jiná práce, která vyrábí zboží — soukromou prací, je přesto prací v bezprostředně společenské formě. Právě proto se zračí ve výrobku, který je přímo směnitelný za jiné zboží. Třetí

²¹ S takovými vztažnými určeními je to vůbec zvláštní. Tento člověk např. je králem jen proto, poněvadž se jiní lidé k němu chovají jako poddaní. A ti si zas myslí, že jsou poddaní, protože on je králem.

zvláštností ekvivalentní formy tedy je, že soukromá práce se stává formou svého opaku, tj. prací v bezprostředně společenské formě.

Obě tyto zvláštnosti ekvivalentní formy vyniknou ještě zřetelněji, vrátíme-li se k velkému badateli, který první analyzoval formu hodnoty, jakož i mnoho forem myšlení, forem společenských a přírodních. Mám na mysli Aristotela.

Aristoteles především úplně jasně ukazuje, že peněžní forma zboží je jen dalším rozvinutím prosté formy hodnoty, tj. výrazu hodnoty jednoho zboží v nějakém libovolném jiném zboží, neboť praví:

„5 lůžek = 1 domu“ („Κλίνας πέντε ἀντι οἰκίας“), „se neliší“ od

„5 lůžek = tomu a tomu množství peněz“ (Κλίνας πέντε ἀντι ... ὄσου αἰ πέντε κλίνας“).

Chápe také, že hodnotový poměr, v němž je tento výraz hodnoty obsažen, svědčí sám zase o tom, že dům je kvalitativně stavěn na roveň lůžku a že bez takové rovnosti jejich podstat by nebylo možné tyto smyslově rozdílné věci uvádět ve vzájemný vztah jako souměřitelné veličiny. „Směna,“ praví Aristoteles, „není možná bez rovnosti, a rovnost není možná bez souměřitelnosti“ (out isoths mh oushs snmmetrias). Zde se však zarazí a upouští od dalšího rozboru formy hodnoty. „Je však vpravdě nemožné (th men oun alhqeia adunaton), aby tak různorodé věci byly souměřitelné“, tj. kvalitativně stejné. Toto srovnávání může být jen něco, co je cizí pravé povaze věci, tedy „pomůcka v nouzi pro praktickou potřebu“.

Aristoteles nám tedy sám ukazuje, na čem jeho další rozbor ztroskotává: chybí pojem hodnoty. Co je ono stejné, tj. ona společná substance, kterou představuje dům pro lůžka ve výrazu hodnoty lůžek? Něco takového „nemůže vpravdě existovat“, říká Aristoteles. Proč? Dům představuje vůči lůžku něco stejného, pokud představuje to, co je skutečně stejné v nich obou, jak v lůžku, tak v domě. A to je — lidská práce.

Ale ten fakt, že ve formě zbožních hodnot jsou všechny práce vyjadřovány jako stejná, a tedy stejně platná lidská práce, tento fakt nemohl Aristoteles vyčíst ze samé formy hodnoty, protože řecká společnost byla založena na otrocké práci a její přirozenou základnou byla tedy nerovnost lidí a jejich pracovních sil. Tajemství výrazu hodnoty, rovnost a stejná platnost všech prací, pokud jsou lidskou prací vůbec, lze rozluštit teprve tehdy, když už se idea lidské rovnosti upevnila jako lidový předsudek. To však je možné teprve ve společnosti, kde zbožní forma je všeobecnou formou produktu práce, kde tedy také vztah lidí k sobě navzájem jako majitelů zboží je vládnoucím společenským vztahem. Aristotelova genialita se projevuje právě v tom, že ve výrazu hodnoty zboží objevuje poměr rovnosti. Jen historické hranice společnosti, v níž žil, mu zabránily objevit, v čem spočívá „vpravdě“ tento poměr rovnosti.

4. Prostá forma hodnoty jako celek

Prostá forma hodnoty zboží je obsažena v jeho hodnotovém poměru ke zboží jiného druhu čili v jeho směnném poměru k tomuto jinému zboží. Hodnota zboží A je kvalitativně vyjádřena v bezprostřední směnitelnosti zboží B za zboží A. Kvantitativně je vyjádřena ve směnitelnosti určitého množství zboží B za dané množství zboží A. Jinými slovy: hodnota zboží je samostatně vyjadřována tím, že se zboží jeví jako „směnná hodnota“. Stojí-li na začátku této kapitoly, jak se běžně říká: zboží je užitná hodnota a směnná hodnota, bylo to, přesně řečeno, nesprávné. Zboží je užitná hodnota čili užitný předmět a „hodnota“. Ukazuje tuto svou dvojakou povahu, jakmile jeho hodnota má vlastní jevovou formu) odlišnou od jeho naturální formy, totiž formu směnné hodnoty; tuto formu nemá zboží nikdy, je-li bráno izolovaně, nýbrž vždy jen v hodnotovém poměru čili ve směnném poměru ke druhému, odlišnému zboží. Avšak víme-li to, nevede onen nepřesný způsob vyjadřování k chybám, nýbrž používá se jen pro stručnost.

Náš rozbor ukázal, že forma hodnoty čili vyjádření hodnoty zboží vyplývá z povahy zbožní hodnoty, a ne naopak, že by hodnota a velikost hodnoty vyplývala ze způsobu jejího vyjádření jako směnné hodnoty. Ale právě tak si to mylně představují jak merkantilisté a jejich moderní

obdivovatelé, jako Ferrier, Ganilh atd.²², tak i jejich protinožci, moderní commis-voyageurs [cestující agenti] svobodného obchodu, jako Bastiat a společníci. Merkantilisté kladou hlavní důraz na kvalitativní stránku vyjádření hodnoty, tedy na ekvivalentní formu zboží, která má svou hotovou podobu v penězích — moderní hauzírníci svobodného obchodu, kteří musí své zboží odbýt za každou cenu, obracejí hlavní pozornost na kvantitativní stránku relativní formy hodnoty. Pro ně tedy jak hodnota, tak velikost hodnoty zboží existují jedině ve výrazu, který dostávají ve směnném poměru, tj. jen ve sloupcích běžného ceníku zboží. Skot MacLeod, jehož profesionální povinností je co nejučeněji vyšperkovávat úplně popletené představy bankéřů z Lombard Street, představuje podařenou syntésu mezi pověřivými merkantilisty a osvícenými hauzírníky s idejemi svobodného obchodu.

Podrobnější prozkoumání výrazu hodnoty zboží A, obsaženého v jeho hodnotovém poměru ke zboží B, nám ukázalo, že v rámci tohoto poměru vystupuje naturální forma zboží A jen jako podoba užitné hodnoty, naturální forma zboží B jen jako forma hodnoty čili podoba hodnoty. Vnitřní protiklad užitné hodnoty a hodnoty, skrytý ve zboží, se tedy projevuje ve vnějším protikladu, tj. v poměru dvou zboží, v němž jedno zboží, jehož hodnota se vyjadřuje, vystupuje bezprostředně jen jako užitná hodnota, zatímco druhé zboží, v němž se hodnota vyjadřuje, vystupuje bezprostředně jen jako směnná hodnota. Prostá forma hodnoty zboží je tedy prostá forma, v níž se projevuje protiklad užitné hodnoty a hodnoty, který je v ní obsažen.

Produkt práce je za všech společenských poměrů užitným předmětem, ale produkt práce přeměňuje ve zboží jen jedna historicky určitá vývojová epocha, za níž práce, vynaložená na výrobu užitečné věci, se jeví jako „předmětná“ vlastnost této věci, jako její hodnota. Z toho tedy vyplývá, že prostá forma hodnoty zboží je zároveň prostou zboží formou produktu práce, že proto vývoj zboží formy spadá vjedno s vývojem formy hodnoty.

Již na první pohled je zřejmá nedostatečnost prosté formy hodnoty, této zárodečné formy, která teprve řadou metamorfos dozrává ve formu ceny.

Vyjádření hodnoty zboží A v nějakém zboží B odlišuje tuto hodnotu zboží A od jeho vlastní užitné hodnoty, a proto staví zboží jen do jednoho směnného poměru — do poměru k nějakému jednotlivému druhu zboží, od něho odlišnému; nevyjadřuje však kvalitativní rovnost a kvantitativní proporcionalitu ke všem ostatním zboží. Prosté relativní formě hodnoty jednoho zboží odpovídá jednotlivá ekvivalentní forma jiného zboží. Tak má např. kabát v relativním výrazu hodnoty plátna jen ekvivalentní formu čili formu bezprostřední směnitelnosti jen vůči tomuto jednotlivému druhu zboží, plátnu.

Avšak jednotlivá forma hodnoty přechází sama od sebe v úplnější formu. Její pomocí se sice hodnota jednoho zboží A vyjadřuje jen v jednom zboží jiného druhu. Je však naprosto lhostejné, jaké je to zboží: zda to je kabát, železo, pšenice atd. Podle toho, zda jedno a totéž zboží vstupuje v hodnotové poměry k tomu či onomu druhu zboží, vznikají různé prosté výrazy jeho hodnoty.^{22a} Počet možných výrazů jeho hodnoty je omezen jen počtem druhů zboží od něho odlišných. Jednotlivý výraz hodnoty zboží se tedy přeměňuje v řadu různých prostých výrazů jeho hodnoty, a tuto řadu lze libovolně prodlužovat.

B) Úplná čili rozvinutá forma hodnoty

z zboží A = u zboží B nebo = v zboží C nebo = w zboží D nebo x zboží E nebo = atd.
(20 loket plátna = 1 kabátu nebo = 10 librám čaje nebo = 40 librám kávy nebo = 1 kvarteru pšenice nebo = 2 uncím zlata nebo = $\frac{1}{2}$ tuny železa nebo = atd.)

1. Rozvinutá relativní forma hodnoty

²² Poznámka ke 2. vyd. F. L. A. Ferrier (sous-inspecteur des douanes [celní podinspektor]): „Du Gouvernement considéré dans ses Rapports avec le commerce“, Paříž 1805, a Charles Ganilh: „Des Systèmes d'Économie Politique etc.“, 2. vyd. Paříž 1821.

^{22a} Poznámka ke 2. vyd. Na př. u Homéra je hodnota jedné věci vyjádřena v celé řadě různých věcí.

Hodnota nějakého zboží, např. plátna, se nyní vyjadřuje v nesčetných jiných prvcích světa zboží. Každé jiné zboží těleso se stává zrcadlem hodnoty plátna.²³ Tak se teprve nyní jeví sama tato hodnota skutečně jako ssedlina bezrozdílné lidské práce. Neboť práce, která ji tvoří, je nyní vyjádřena výslovně jako práce, která má stejnou platnost jako každá jiná lidská práce, ať má jakoukoli naturální formu a ať se tedy zpředměťuje v kabátě nebo v pšenici nebo v železe nebo ve zlatě atd. Svou formou hodnoty vstupuje proto nyní plátno ve společenský poměr nejen k jednotlivému jinému druhu zboží, nýbrž k celému světu zboží. Jako zboží je občanem tohoto světa. Nekonečná řada výrazů hodnoty zboží ukazuje zároveň, že hodnota zboží je úplně lhotejná k jakékoli zvláštní užitné formě, v níž se projevuje.

V první formě: 20 loket plátna = 1 kabátu se může zdát náhodným fakt, že tato dvě zboží jsou vzájemně směnitelná v určitém kvantitativním poměru. V druhé formě však ihned prosvítá za ní skrytý základ, podstatně odlišný od nahodilého jevu a určující jej. Hodnota plátna zůstává stejně velká, ať se zračí v kabátě nebo v kávě nebo v železe atd., v nesčetných různých zbožích, patřících nejrůznějším majitelům. Náhodný poměr dvou individuálních majitelů zboží odpadá. Stává se zřejmým, že to není směna, která reguluje velikost hodnoty zboží, nýbrž naopak, že velikost hodnoty zboží reguluje jeho směnné poměry.

2. Zvláštní ekvivalentní forma

Každé zboží, kabát, čaj, pšenice, železo atd., vystupuje ve výrazu hodnoty plátna jako ekvivalent, tedy jako těleso hodnoty. Určitá naturální forma každého z těchto zboží je nyní zvláštní ekvivalentní formou vedle mnoha jiných. Stejně tak rozmanité určité, konkrétní druhy užitečné práce, obsažené v různých zbožních tělesech, slouží nyní jen jako zvláštní formy uskutečnění a projevu lidské práce vůbec.

3. Nedostatky úplné čili rozvinuté formy hodnoty

Předně je relativní výraz hodnoty zboží nehotový, protože řada výrazů jeho hodnoty je nekonečná. Řetěz, v němž se řadí rovnice hodnoty jedna vedle druhé, lze ustavičně prodlužovat o každý nově se objevující druh zboží, který se stává materiálem pro nový výraz hodnoty. Za druhé tvoří tento řetěz pestrou mosaiku odlišených a rozmanitých výrazů hodnoty. Jestliže nakonec — což se musí stát — jsou relativní hodnoty všech zboží bez výjimky vyjádřeny v této rozvinuté formě, má relativní forma hodnoty každého zboží nekonečnou řadu výrazů, odlišnou od výrazu relativní formy hodnoty každého jiného zboží. Nedostatky rozvinuté relativní formy hodnoty se obrážejí zase v příslušné ekvivalentní formě. Protože naturální forma každého jednotlivého druhu zboží je tu zvláštní ekvivalentní formou vedle nesčetných jiných zvláštních ekvivalentních forem, existují vůbec jen omezené ekvivalentní formy, z nichž každá vylučuje všechny ostatní. Rovněž určitý, konkrétní, užitečný druh práce, obsažený v každém zvláštním zbožním ekvivalentu, je jen zvláštní, tedy nikoli vyčerpávající formou projevu lidské práce. Její úplnou nebo vyčerpávající jevovou formou je sice celý souhrn těchto zvláštních jevových forem. Ale nemá zde jednotnou jevovou formu.

Rozvinutá relativní forma hodnoty se však skládá jen z úhrnu prostých relativních výrazů hodnoty neboli rovnic první formy, jako:

20 loket plátna = 1 kabátu 20 loket plátna = 10 librám čaje atd.

Každá z těchto rovnic obsahuje však i totožnou opačnou rovnici:

1 kabát = 20 loktům plátna 10 liber čaje = 20 loktům plátna atd.

²³ Mluví se proto o kabátové hodnotě plátna, jestliže se hodnota plátna vyjadřuje v kabátech, o jeho obilní hodnotě, jestliže se vyjadřuje v obilí atd. Každý takový výraz znamená, že se v užitné hodnotě kabátu, obilí atd. neprojevuje nic jiného než hodnota plátna. „Hodnota každého zboží vyjadřuje jeho směnný poměr... Můžeme o ní mluvit... jako o obilní hodnotě, sukrové hodnotě atd., podle toho, s jakým jiným zbožím se srovnává; tak existuje tisíce různých druhů hodnoty — tolik druhů hodnoty, kolik existuje druhů zboží, a všechny jsou stejně reálné a stejně nominální.“ („A Critical Dissertation on the Nature, Measures and Causes of Value: chiefly in reference to the writings of Mr. Ricardo and his followers. By the Author of Essays on the Formation etc. of Opinions“, Londýn 1825, str. 39.) S. Bailey, autor tohoto anonymního díla, které svého času nadělovalo v Anglii mnoho hluku, se mylně domnívá, že poukázáním na tuto pestrost relativních výrazů téže zboží hodnoty zničil jakoukoli možnost určit pojem hodnoty. Že přes všechnu svou omezenost přece jen vyhmátl bolavá místa ricardovské teorie, to dokazuje podrážděnost, s níž se na něho vrhla Ricardova škola, např. ve „Westminster Review“.

A skutečně: vyměňuje-li někdo svoje plátno za mnoho jiných zboží a vyjadřuje-li tedy jeho hodnotu v řadě jiných zboží, musí nezbytně také oněch mnoho jiných majitelů zboží vyměňovat svá zboží za plátno, tedy vyjádřit hodnotu svých různých zboží v témž třetím zboží, v plátně. Obrátíme-li tedy řadu: 20 loket plátna = 1 kabátu nebo = 10 liberám čaje nebo atd., tj. vyjádříme-li opačný poměr, který je v podstatě již v řadě obsažen, vyjde nám:

C) Všeobecná forma hodnoty

1	kabát	}	= 20 loktům plátna
10	liber čaje		
40	liber kávy		
1	kvarter pšenice		
2	unce zlata		
½	tuny železa		
x	zboží A, atd.		

1. Změněný charakter formy hodnoty

Zboží vyjadřují nyní své hodnoty 1) jednoduše, protože je vyjadřují v jediném zboží a 2) jednotně, protože je vyjadřují v témž zboží. Forma jejich hodnoty je jednoduchá a společná, tedy všeobecná.

Formy I i II dospěly jen k tomu, že se hodnota daného zboží vyjadřovala jako něco odlišného od jeho vlastní užitné hodnoty čili od jeho zbožního tělesa.

První forma dávala rovnice hodnoty, jako: 1 kabát = 20 loktům plátna, 10 liber čaje = ½ tuny železa atd. Hodnota kabátu se vyjadřuje jako něco, co se rovná plátnu, hodnota čaje jako něco, co se rovná železu atd. Ale výrazy „rovná se plátnu“ a „rovná se železu“, tyto výrazy hodnoty kabátu a čaje jsou stejně odlišné jako samo plátno a železo. Tato forma se prakticky vyskytuje zřejmě jen v prvních počátcích směny, kdy se výrobky práce stávají zbožím jen při výjimečných a nahodilých aktech směny.

Druhá forma odděluje úplněji než první forma hodnotu zboží od jeho vlastní užitné hodnoty, neboť např. hodnota kabátu zde vystupuje proti jeho naturální formě ve všech možných podobách jako něco, co se rovná plátnu, co se rovná železu, co se rovná čaji atd., co se rovná všemu jinému, jen ne kabátu. Naproti tomu je tu přímo vyloučen jakýkoli společný výraz hodnoty různých zboží, neboť ve výrazu hodnoty každého jednotlivého zboží vystupují nyní všechna ostatní zboží jen ve formě ekvivalentů. Rozvinutá forma hodnoty se fakticky uskutečňuje teprve tehdy, když se nějaký produkt práce, např. dobytek, směňuje za různá jiná zboží ne již výjimečně, nýbrž obvykle.

Nová forma III, k níž jsme dospěli, vyjadřuje hodnoty celého světa zboží v témže druhu zboží, který se oddělil ze světa zboží, např. v plátnu, a tak znázorňuje hodnoty všech zboží jejich porovnáním s plátnem. Jako něco, co se rovná plátnu, je nyní hodnota každého zboží odlišná nejen od své vlastní užitné hodnoty, nýbrž od každé užitné hodnoty, a právě tím vyjadřuje to, co je danému zboží společné se všemi zbožními. Teprve tato forma tedy skutečně vytváří vztahy mezi zbožními jako hodnotami, čili dovoluje jim vystupovat vůči sobě jako směnné hodnoty.

Obě předcházející formy vyjadřují hodnotu každého zboží buď v jediném zboží jiného druhu, nebo v řadě mnoha od něho odlišných zboží. V obou případech je to takřka soukromá záležitost

jednotlivého zboží, aby dostalo formu hodnoty, a činí to bez přispění ostatních zboží. Ta hrají vůči němu pouze pasivní úlohu ekvivalentu. Všeobecná forma hodnoty vzniká naproti tomu jen, jako společné dílo celého světa zboží. Dané zboží dostává všeobecný výraz hodnoty jen proto, že zároveň s ním všechna ostatní zboží vyjadřují svou hodnotu v témž ekvivalentu, a každé nově se objevující zboží musí učinit totéž. Zároveň se ukazuje, že hodnotovost [Wertgegenständlichkeit] zboží, protože je „pouze společenským bytím“ těchto věcí, může být vyjádřena jen jejich všestranným společenským vztahem, jejich forma zboží hodnoty musí být proto společensky platnou formou.

Ve formě své rovnosti plátnu jeví se nyní všechna zboží nejen jako věci kvalitativně stejné, tj. jako hodnoty vůbec, nýbrž zároveň jako kvantitativně srovnatelné velikosti hodnoty. Poněvadž obrazy velikosti svých hodnot v témže materiálu, v plátnu, obrazy se tyto velikosti hodnoty v sobě navzájem. Na př. 10 liber čaje = 20 loktům plátna a 40 liber kávy = 20 loktům plátna. Tedy 10 liber čaje = 40 liber kávy. Čili: v 1 libře kávy je obsažena jen čtvrtina onoho množství substance hodnoty, práce, která je obsažena v 1 libře čaje.

Všeobecná relativní forma hodnoty světa zboží vtiskuje zboží-ekvivalentu vyloučenému z tohoto světa, plátnu, charakter všeobecného ekvivalentu. Jeho vlastní naturální forma se stává podobou hodnoty společnou celému světu zboží, plátno se tedy stává bezprostředně směnitelným za všechna ostatní zboží. Jeho tělesná forma vystupuje tedy jako viditelné vtělení, jako všeobecné společenské zakuklení veškeré lidské práce. Tkalcovství, soukromá práce, která vyrábí plátno, má zároveň všeobecnou a společenskou formu, formu rovnosti se všemi ostatními pracemi. Nesčetné rovnice, z nichž se skládá všeobecná forma hodnoty, srovnávají práci uskutečněnou v plátně postupně se všemi druhy práce obsažené v každém jiném zboží a činí tak z tkalcovství všeobecnou formu, v níž se projevuje lidská práce vůbec. Tak práce zpředmětněná ve zboží hodnotě je nejen negativně vyjadřována jako práce, v níž se abstrahuje od všech konkrétních forem a užitečných vlastností skutečných prací, ale zřetelně tu vystupuje i její vlastní pozitivní povaha. Je to převedení všech skutečných prací na charakter lidské práce, jim všem společný, na vynaložení lidské pracovní síly.

Všeobecná forma hodnoty, která znázorňuje produkty práce jako pouhé ssedliny bezrozdílné lidské práce, ukazuje svou stavbou, že je společenským vyjádřením světa zboží. Tak odhaluje, že uvnitř tohoto světa všeobecně lidský charakter práce tvoří její specifický společenský charakter.

2. Vztah mezi vývojem relativní formy hodnoty a ekvivalentní formy

Stupni vývoje relativní formy hodnoty odpovídá stupeň vývoje ekvivalentní formy. Ale — a to je důležité poznamenat — vývoj ekvivalentní formy je jen výrazem a výsledkem vývoje relativní formy hodnoty.

Prostá čili jednotlivá relativní forma hodnoty zboží činí jiné zboží jednotlivým ekvivalentem. Rozvinutá forma relativní hodnoty, toto vyjádření hodnoty jednoho zboží ve všech ostatních zboží, jim vtiskuje formu zvláštních ekvivalentů různého druhu. Nakonec jeden zvláštní druh zboží dostává formu všeobecného ekvivalentu, protože všechna ostatní zboží si z něho dělají materiál pro svou jednotnou všeobecnou formu hodnoty.

Avšak ve stejném stupni, jak se vyvíjí forma hodnoty vůbec, vyvíjí se také protiklad mezi jejími oběma póly, mezi relativní formou hodnoty a ekvivalentní formou.

Již první forma — 20 loket plátna = 1 kabátu — obsahuje tento protiklad, ale nefixuje jej. Podle toho, zda čteme tuto rovnici zleva nebo zprava, objevuje se každý z obou zboží polů jak plátno, tak kabát, střídavě tu v relativní formě hodnoty, tu v ekvivalentní formě. Zde je ještě dosti obtížné postihnout polární protiklad.

Ve formě II může svou relativní hodnotu úplně rozvinout vždy jen jeden druh zboží, čili on sám má rozvinutou relativní formu hodnoty jen proto a potud, pokud všechna ostatní zboží stojí proti němu v ekvivalentní formě. Zde už nemůžeme převrátit obě části hodnotové rovnice — na př. 20 loket plátna = 1 kabátu nebo = 10 liber čaje nebo = 1 kvarteru pšenice atd. — aniž změníme její celkový charakter, aniž ji přeměníme z úplné formy hodnoty ve všeobecnou formu hodnoty.

Poslední forma, forma III, dává konečně světu zboží všeobecnou a společenskou relativní formu hodnoty, protože a pokud zde všechna zboží náležející ke světu zboží — kromě jednoho — jsou vyloučena ze všeobecné ekvivalentní formy. Jedno zboží, plátno, je tudíž ve formě bezprostřední směnitelnosti za všechna ostatní zboží čili v bezprostředně společenské formě, protože a pokud v ní nejsou všechna ostatní zboží.²⁴

Naopak zboží, které figuruje jako všeobecný ekvivalent, nemá jednotnou, a tedy ani všeobecnou relativní formu hodnoty světa zboží. Kdyby se plátno nebo vůbec nějaké zboží, které je ve formě všeobecného ekvivalentu, mělo zároveň účastnit všeobecné relativní formy hodnoty, muselo by sloužit jako ekvivalent samo sobě. Dostali bychom pak: 20 loket plátna = 20 loktům plátna, tautologii, v níž se nevyjadřuje ani hodnota, ani velikost hodnoty. Abychom vyjádřili relativní hodnotu všeobecného ekvivalentu, musili bychom převrátit formu III. Všeobecný ekvivalent nemá relativní formu hodnoty společnou všem ostatním zbožím, nýbrž jeho hodnota se relativně vyjadřuje v nekonečné řadě všech ostatních zbožních těles. Tak se nyní ukazuje rozvinutá relativní forma hodnoty čili forma II jako specifická relativní forma hodnoty zboží-ekvivalentu.

3. Přejchod od všeobecné formy hodnoty k peněžní formě

Všeobecná ekvivalentní forma je forma hodnoty vůbec. Může tedy příslušet kterémukoli zboží. Na druhé straně je nějaké zboží ve všeobecné ekvivalentní formě (formě III) jen tehdy a natolik, když a nakolik je jako ekvivalent vyloučeno ze středu všech ostatních zboží. A teprve od okamžiku, kdy se toto vyloučení stane definitivně údělem jednoho specifického druhu zboží, nabývá jednotná relativní forma hodnoty světa zboží objektivní pevnosti a všeobecné společenské platnosti.

Specifický druh zboží, s jehož naturální formou společensky srůstá ekvivalentní forma, se stává peněžním zbožím čili funguje jako peníze. Jeho specifickou společenskou funkcí, a tedy jeho společenským monopolem se stává to, že ve světě zboží vystupuje v úloze všeobecného ekvivalentu. Toto privilegované místo mezi zbožními, která vystupovala ve formě II jako zvláštní ekvivalenty plátna a ve formě III vyjadřovala všechna svou relativní hodnotu v plátně, si historicky dobylo určité zboží, zlato. Dosadíme-li tedy ve formě III zboží zlato na místo zboží plátna, objeví se:

²⁴ Na formě všeobecné bezprostřední směnitelnosti není opravdu na první pohled vidět, že je to antagonistická zboží forma, stejně nerozlučně spjatá s formou ne bezprostřední směnitelnosti, jako je kladný pól magnetu spjat s jeho záporným pólem. Stejně se lze proto domnívat, že je možno všem zbožím vtisknout ráz bezprostřední směnitelnosti, jako se lze domnívat, že je možno ze všech katolíků udělat papeže. Pro maloměšťáka, který vidí ve zboží výrobu nec plus ultra [vrchol] lidské svobody a osobní nezávislosti, bylo by ovšem nanejvýš žádoucí odstranit nedostatky, které s touto formou souvisí, zejména pak ten nedostatek zboží, že nejsou bezprostředně směnitelná. Vylíčením této šosácké utopie je Proudhonův socialismus, který, jak jsem ukázal jinde, se nevyznačuje ani originalností, protože jen opakuje to, co dávno před ním a daleko lépe řekli Gray, Bray a jiní. To však takové moudrosti nevádí, aby se ještě dnes v určitých kruzích neblýskala pod názvem „science“ [věda]. Žádná škola se nikdy neoháněla slovem „science“ víc než Proudhonova, neboť

„Wo Begriffe fehlen,
Da stellt zur rechten Zeit ein Wort sich ein.“
[„Neb zrovna tam, kde pojmy chybí,
v čas příhodný lze slovo uplatnit.“]

(Goethe, Faust, překlad O. Fischera. Pozn. red. čes. originálu)

D) PENĚŽNÍ FORMA

20 loket plátna	}	= 2 uncím zlata
1 kabát		
10 liber čaje		
40 liber kávy		
1 kvarter pšenice		
½ tuny železa		
x zboží A, atd.		

Při přechodu od formy I k formě II a od formy II k formě III nastávají podstatné změny. Naproti tomu forma IV se liší od formy III jedině tím, že formu všeobecného ekvivalentu má nyní místo plátna zlato. Zlato hraje ve formě IV tutéž úlohu jako plátno ve formě III — úlohu všeobecného ekvivalentu. Pokrok spočívá jen v tom, že forma bezprostřední všeobecné směnitelnosti čili všeobecná ekvivalentní forma srostla nyní díky společenskému obyčeji definitivně s naturální specifickou formou zboží zlata.

Zlato vystupuje vůči jiným zbožím jako peníze jen proto, že dříve již vystupovalo vůči nim jako zboží. Jako všechna ostatní zboží fungovalo také jako ekvivalent, ať jako jednotlivý ekvivalent při ojedinelých aktech směny, ať jako zvláštní ekvivalent vedle jiných zboží-ekvivalentů. Postupně začalo fungovat v užších či širších kruzích jako všeobecný ekvivalent. Jakmile si vydobylo monopol tohoto postavení při vyjadřování hodnot světa zboží, stalo se peněžním zbožím, a teprve od okamžiku, kdy se již stalo takovým peněžním zbožím, liší se forma IV od formy III, čili všeobecná forma hodnoty se mění v peněžní formu.

Prosté relativní vyjádření hodnoty zboží, na př. plátna, ve zboží, které již funguje jako peněžní zboží, na př. ve zlatě, je cenová forma. „Cenová forma“ plátna je tedy:

20 loket plátna = 2 uncím zlata,

čili jsou-li 2 libry št. mincovním názvem 2 uncí zlata,

20 loket plátna = 2 librám št.

Obtížnost pojmu peněžní formy se omezuje na obtížnost pochopení všeobecné ekvivalentní formy, tedy všeobecné formy hodnoty vůbec, formy III. Forma III se retrospektivně rozuzlí ve formě II, v rozvinuté formě hodnoty, a jejím konstituujícím prvkem je forma I: 20 loket plátna = 1 kabátu čili x zboží A = y zboží B. Prostá zbožní forma je tudíž zárodkem peněžní formy.

4. Zbožní fetišismus a jeho tajemství

Na první pohled vypadá zboží jako velmi prostá a triviální věc. Jeho rozbor ukazuje, že je to velmi zpropadená věc, plná metafysické rafinovanosti a teologické záludnosti. Jako užitná hodnota nemá v sobě nic tajemného, ať už se na ně díváme s hlediska, že svými vlastnostmi uspokojuje lidské potřeby, nebo s hlediska, že tyto vlastnosti dostává teprve jako produkt lidské práce. Je samozřejmé, že člověk svou činností mění formy přírodních látek směrem užitečným pro sebe. Forma dřeva se na př. mění, dělá-li se z něho stůl. Přesto stůl zůstává dřevem, praobyčejnou, smyslově vnímatelnou věcí. Ale jakmile se stává zbožím, mění se ve smyslově

nadsmyslnou věc. Nejenže stojí všemi čtyřmi nohama na zemi, ale staví se vůči všem ostatním zbožím na hlavu, a v jeho dřevěné palici se rodí vrtochy daleko podivuhodnější, než kdyby z ničeho nic začal tancovat.²⁵ Mystický charakter zboží nevyplývá tedy z jeho užitné hodnoty. Nevyplývá ani z obsahu určení hodnoty. Neboť předně, ať jsou užitečné práce čili produktivní činnosti seberozdílnější, s fyziologické stránky jsou v každém případě funkcemi lidského organismu a každá taková funkce, ať je její obsah a její forma jakákoli, je v podstatě vynakládáním lidského mozku, nervů, svalů, smyslových orgánů atd. Za druhé to, co je základem určení velikosti hodnoty, totiž trvání onoho vynakládání čili kvantita práce, se již bezprostředně, hmatatelně liší od kvality práce. Za všech společenských poměrů musela člověka zajímat pracovní doba, kterou stojí výroba životních prostředků, třebaže ne stejně na různých stupních vývoje.²⁶ Konečně, jakmile lidé tak či onak pracují pro sebe navzájem, dostává tím jejich práce společenskou formu.

Z čeho tedy vzniká záhadný charakter produktu práce, jakmile na sebe bere formu zboží? Zřejmě z této formy samé. Stejnost různých druhů lidské práce dostává věcnou formu stejné kvality všech produktů práce — hodnoty; měření vynakládání lidské pracovní síly jeho trváním dostává formu velikosti hodnoty produktů práce; konečně vztahy mezi výrobcí, za nichž se jejich společenská určení práce uskutečňují, dostávají formu společenského vztahu produktů práce.

Tajemnost zboží formy tkví tedy prostě v tom, že je zrcadlem, v němž se lidem obráží společenský charakter jejich vlastní práce jako věcný charakter produktů práce samých, jako společenské vlastnosti těchto věcí, dané jim od přírody; proto i společenský vztah výrobců k celkové práci se jim jeví jako společenský vztah předmětů, který existuje mimo ně. Tímto quid pro quo se z produktů práce stávají zboží, věci smyslově nadsmyslné nebo společenské. Tak se jeví světelný účinek věci na zrakový nerv nikoli jako subjektivní podráždění zrakového nervu samého, nýbrž jako objektivní forma věci jsoucí mimo oko. Ale při zrakových vjemech skutečně jedna věc, vnější předmět, odráží světlo na jinou věc, oko. Je to fyzický vztah mezi fyzickými věcmi. Naproti tomu zboží forma a vztah hodnot produktů práce, v němž se tato forma projevuje, nemá naprosto nic společného s jejich fyzickou povahou a se vztahy věcí, vyplývajících z ní. Je to jen určitý společenský vztah lidí samých, který tu pro ně nabývá fantastické formy vztahu mezi věcmi. Abychom našli analogii, museli bychom se uchýlit do mlhavých sfér náboženského světa. Tu se jeví produkty lidského mozku jako samostatné bytosti nadané vlastním životem a stojící v určitých vztazích k lidem a k sobě navzájem. Tak je tomu i ve světě zboží s produkty lidských rukou. Toto nazývám fetišismem, který je nerozlučně spojen s produkty práce, jakmile se vyrábějí jako zboží, a který je tedy neoddělitelný od zboží výroby.

Tento fetišový charakter světa zboží vyplývá, jak ukázal náš předcházející rozbor, ze svérázného společenského charakteru práce, která vyrábí zboží.

Užitné předměty se stávají zbožím vůbec jen proto, že jsou produkty navzájem nezávislých soukromých prací. Komplex těchto soukromých prací tvoří souhrnnou práci společnosti. Protože výrobci vstupují do společenského styku teprve směnou produktů své práce, objevuje se i specificky společenský charakter jejich soukromých prací teprve v rámci této směny. Čili soukromé práce se fakticky realizují teprve jako články celkové společenské práce teprve těmi vztahy, které vytváří směna mezi produkty práce a s pomocí produktů práce i mezi výrobcí. Výrobcům se proto jeví společenské vztahy jejich soukromých prací jako to, co skutečně jsou, tj. ne jako bezprostředně společenské vztahy osob samých v jejich práci, nýbrž naopak jako věčné vztahy osob a společenské vztahy věcí.

Teprve v rámci své směny dostávají produkty práce společensky stejnou hodnotovost [předmětnou reálnost hodnoty], oddělenou od jejich smyslově různých užitných hodnot. Toto rozštěpení produktu práce na užitečnou věc a věc ztělesňující hodnotu je prakticky uskutečnitelné

²⁵ Vzpomeneme si, že Čína a stoly začaly tancovat právě v době, kdy celý ostatní svět byl zdánlivě úplně v klidu — pour encourager les autres [aby dodaly odvahu druhým].

²⁶ *Poznámka ke 2. vyd.* U starých Germánů se velikost jitra půdy měřila prací jednoho dne; odtud název jitra: Tagwerk (také Tagwanne) (jurnale nebo jurnalis, terra jurnalis, jurnalis nebo diurnalis), Mannwerk, Mannskraft, Mannsmaat, Mannshauet atd. Viz *Georg Ludwig von Maurer*: „Einleitung zur Geschichte der Mark-, Hof- usw. Verfassung etc.“ Mnichov 1854, str. 129 a násl.

teprve tehdy, když směna nabyla takového rozsahu a významu, že užitečné věci lze vyrábět speciálně pro směnu, tedy jakmile hodnotový charakter věcí přichází v úvahu již při jejich výrobě. Od tohoto okamžiku dostávají soukromé práce výrobců skutečně dvojaký společenský charakter. Jednak musí jako určité užitečné práce uspokojovat určitou společenskou potřebu, a tak se osvědčovat jako oddíly celkové práce, jako články přirozeně vzniklé soustavy společenské dělby práce. Jednak uspokojují jen rozmanité potřeby svých vlastních výrobců, pokud každá zvláštní užitečná soukromá práce je směnitelná za každý jiný zvláštní druh užitečné soukromé práce, tedy má stejnou platnost. Tato rovnost *toto coelo* [úplně] různých prací může tu být jen tehdy, abstrahujeme-li od jejich skutečných rozdílů, jsou-li převedeny na společný charakter, který mají jako vynakládání lidské pracovní síly, jako abstraktně lidská práce. Mozek soukromých výrobců jen obráží tento dvojaký společenský charakter jejich soukromých prací ve formách, které se vyskytují v praktickém životě, při výměně výrobků — obráží tedy společensky užitečný charakter jejich soukromých prací v té formě, že produkt práce musí být užitečný ne pro výrobce samého, ale pro jiné — obráží společenský charakter rovnosti rozmanitých prací v té formě, že tyto materiálně různé věci, produkty práce, jsou hodnotami.

Lidé tedy neporovnávají produkty své práce jako hodnoty proto, že se jim tyto věci jeví jako pouhé věcné obaly lidské práce stejného druhu. Naopak. Tím, že při výměně srovnávají své různé výrobky jako hodnoty, srovnávají své různé práce jako lidskou práci. Nejsou si toho vědomi, ale dělají to.²⁷ Hodnota nemá napsáno na čele, co je zač. Nejen to: hodnota mění každý produkt práce v tajemný společenský hieroglyf. Později se lidé snaží rozluštit smysl tohoto hieroglyfu, proniknout do tajemství svého vlastního společenského produktu, neboť určování užitných předmětů jako hodnot je jejich společenským produktem stejně jako např. řeč. Pozdější vědecký objev, že produkty práce, pokud jsou hodnotami, jsou pouze věcným výrazem lidské práce vynaložené na jejich výrobu, tvoří epochu v dějinách vývoje lidstva, ale naprosto nerozptýluje věcné zdání společenského charakteru práce. Jen o dané zvláštní formě výroby, zbožní výrobě, platí, že specificky společenský charakter navzájem nezávislých soukromých prací spočívá v tom, že jsou si rovny jako lidská práce vůbec, a v tom, že produkty práce dostávají charakter hodnoty. Kdežto lidem, kteří podléhají vztahům zbožní výroby, se tyto speciální zvláštnosti zbožní výroby — před oním objevem i po něm — zdají všeobecně platnými, podobně jako vlastnosti vzduchu — jeho fyzikální tělesná forma — existují dál, přestože věda rozložila vzduch na jeho základní prvky.

Vyměňovatele výrobků zajímá prakticky především otázka: kolik cizích výrobků dostanou za svůj výrobek, tj. v jakých proporcích se výrobky navzájem vyměňují? Jakmile tyto proporce dosáhnou určité pevnosti a stávají se proto obvyklými, zdá se, že vyplývají ze samé povahy produktů práce. Tak např. tuna železa a 2 unce zlata mají stejnou hodnotu, podobně jako libra zlata a libra železa mají stejnou váhu přes různé fyzikální a chemické vlastnosti svých těles. Ve skutečnosti se hodnotový charakter produktů práce upevňuje teprve jejich realizací jako hodnot určité velikosti. Velikosti hodnot se ustavičně mění nezávisle na přání, předvídání a činnosti těch, kdo vyměňují. Pro vyměňovatele má jejich vlastní společenský pohyb formu pohybu věcí, pod jehož kontrolou jsou, místo aby je kontrolovali. Teprve za úplně rozvinuté zbožní výroby může vyrůst ze zkušenosti samé vědecké pochopení, že jednotlivé soukromé práce, konané nezávisle na sobě, ale všestranně mezi sebou spjaté jako články přirozeně vzniklé společenské dělby práce, se neustále převádějí v určitých proporcích na svou společenskou míru. Aby se mohlo dojít k tomuto vědeckému chápání, je nutná úplně rozvinutá zbožní výroba, protože společensky nutná pracovní doba si razí cestu náhodnými a stále kolísajícími směnnými vztahy výrobků soukromých prací jen násilně jako přírodní zákon, který působí podobně jako zákon tíže, spadne-li někomu dům na hlavu.²⁸ Určení velikosti hodnoty pracovní dobou je proto tajemství, skryté pod zjevným

²⁷ *Poznámka ke 2. vyd.* Právě-li tedy Galiani: hodnota je poměr mezi dvěma osobami — „la ricchezza è una ragione tra due persone“ — byl by musel dodat: poměr skrytý pod věcným obalem. (*Galiani*: „Della Moneta“, str. 221, sv. III *Custodiho* sbírky: „Scrittori Classici Italiani di Economia Politica“. Parte Moderna, Milán 1803.)

²⁸ „Co si máme myslit o zákonu, který se může prosazovat jen periodickými revolucemi? Je to právě přírodní zákon, který je založen na nevědomosti těch, které postihuje.“ (*Bedřich Engels*: „Umriss zu einer Kritik der Nationalökonomie“ v *Deutsche-französische Jahrbücher* vyd. Arnoldem Rugem a Karlem Marxem. Paříž 1844.)

pohybem relativních zbožních hodnot. Odhalení tohoto tajemství odstraňuje zdání, jako by se velikost hodnoty produktů práce určovala čistě náhodně, ale neodstraňuje nikterak její věcnou formu.

Přemýšlení o formách lidského života, a tedy i vědecký rozbor těchto forem, bere se ostatně cestou protikladnou skutečnému vývoji. Začíná post festum, tj. vychází z hotových výsledků vývojového procesu. Formy, které vtiskují produktům práce ráz zboží a jsou proto předpokladem zbožního oběhu, mají již pevnost přirozených forem společenského života, dříve než se lidé po prvé pokusí ujasnit si nikoli historický charakter těchto forem, které se jim naopak jeví již jako nezměnitelné, nýbrž jejich obsah. Tak jedině rozbor cen zboží vedl k určení velikosti hodnoty, jen obecný peněžní výraz různých zboží umožnil ustálení jejich charakteru jako hodnot. Ale právě tato hotová forma světa zboží — jeho peněžní forma — zastírá společenský charakter soukromých prací a tedy i společenské vztahy soukromých pracovníků za věcmi, místo aby tyto vztahy odhalovala v celé ryzosti. Řeknu-li: kabát, boty atd. se mají k plátnu jako všeobecnému ztělesnění abstraktní lidské práce, bije nesmyslnost tohoto výrazu do očí. Ale porovnávají-li výrobci kabátů, bot atd. tato zboží s plátnem nebo — což na věci nic nemění — se zlatem a stříbrem jako všeobecným ekvivalentem, jeví se jim vztah jejich soukromých prací k celkové společenské práci právě v této nesmyslné formě.

Takovéto formy tvoří právě kategorie buržoasní ekonomie. Jsou to společensky platné, tedy objektivní myšlenkové formy pro výrobní vztahy tohoto historicky určitého společenského výrobního způsobu — zbožní výroby. Všechn mysticismus světa zboží, všechna kouzla a čáry, které zamlžují produkty práce za vlády zbožní výroby mizejí ihned, jakmile přejdeme k jiným formám výroby.

Protože politická ekonomie miluje robinsonády²⁹, nechť se především i na našem ostrově objeví Robinson. Je sice od přirozenosti skromný, ale přesto musí uspokojovat rozmanité potřeby, a tedy konat různé užitečné práce: zhotovovat nástroje, dělat nábytek, krotit lamu, chytat ryby, lovit zvěř atd. O modlení apod. tu ani nemluvíme, protože to působí našemu Robinsonovi potěšení a protože takovou činnost považuje za odpočinek po práci. Přes rozmanitost svých produktivních funkcí ví, že jsou to jen různé formy činnosti téhož Robinsona, tedy jen různé druhy lidské práce. Nouze ho nutí, aby si přesně rozděloval čas mezi své různé funkce. Zda jedna zabírá více, druhá méně místa v jeho celkové činnosti, to závisí na větší či menší obtíži, kterou musí překonat, aby dosáhl zamýšleného užitečného efektu. Tomu ho učí zkušenost, a náš Robinson, který při ztroskotání lodi zachránil hodinky, hlavní knihu, inkoust a pero, si začíná hned jako pravý Angličan sám o sobě vést účty. Jeho inventář obsahuje seznam užitečných předmětů, které má, různých operací, kterých je zapotřebí k jejich výrobě, konečně záznamy o pracovních hodinách, které ho průměrně stojí zhotovení těchto různých výrobků. Všechny vztahy mezi Robinsonem a věcmi, z nichž se skládá jeho bohatství vlastní výroby, jsou zde tak jednoduché a průhledné, že by jim asi rozuměl i pan M. Wirth bez zvláštní duševní námahy. A přesto jsou v nich obsažena všechna podstatná určení hodnoty.

Přenesme se nyní ze slunného Robinsonova ostrova do temného evropského středověku. Místo našeho nezávislého člověka tu nacházíme lidi, kteří jsou všichni závislí — nevolníky i feudály, vazaly i lenní pány, laiky i kněží. Osobní závislost tu charakterizuje společenské vztahy materiální výroby stejně jako jiné životní sféry, vybudované na tomto základě. Ale právě protože vztahy osobní závislosti tvoří základ dané společnosti, nemusí jednotlivé práce a výrobky přijímat fantastickou formu, odlišnou od jejich reálného bytí. Vcházejí do koloběhu společenského života jako naturální služby a naturální dávky. Bezprostředně společenskou formou práce je tu její naturální forma, její zvláštnost, a ne její všeobecnost jako ve společnosti spočívající na základě zbožní výroby. Roboty stejně jako práce vyrábějící zboží se rovněž měří dobou, ale každý nevolník ví, že ve službě svému pánovi vynakládá jen určité množství své osobní pracovní síly.

²⁹ *Poznámka ke 2. vyd.* Ani Ricardo se nemohl obejít bez robinsonády. „Prvobytného rybáře a prvobytného lovce nechává ihned jako majitele zboží směňovat ryby a zvěřinu úměrně k pracovní době, zpředmětněné v těchto směnných hodnotách. Při této příležitosti upadá do anachronismu, že prvobytný rybář a lovec si k vypočítávání svých pracovních nástrojů berou na pomoc anuitní tabulky, běžné na londýnské burse roku 1817. Zdá se, že ‚paralelogramy pana Owena‘ jsou jedinou společenskou formou, kterou znal kromě buržoasní formy.“ (*Karl Marx: „Zur Kritik etc.“*, str. 43. [K. Marx: „Ke kritice atd.“, str. 42.])

Desátek, který musí odvádět knězi, je něco mnohem jasnějšího než kněžské požehnání. Ať tedy jakkoli oceňujeme charakterní masky, v nichž tu vystupují vůči sobě středověcí lidé, je v každém případě nepochybné, že společenské vztahy osob v jejich práci se tu jeví jako jejich vlastní osobní vztahy a nemaskují se za společenské vztahy věcí, produktů práce.

Chceme-li zkoumat společnou, tj. bezprostředně zespolečenštěnou práci, nemusíme se vracet až k její prvobytné formě, s níž se setkáváme na prahu dějin všech kulturních národů.³⁰ Bližší příklad skýtá venkovská patriarchální výroba rolnické rodiny, která vyrábí pro vlastní spotřebu obilí, dobytek, přízi, plátno, oděv atd. Tyto různé věci představují pro tuto rodinu různé výrobky její rodinné práce, ale nejsou vůči sobě navzájem zbožím. Různé práce, které vytvářejí tyto výrobky: obdělávání půdy, chov dobytka, předení, tkaní, krejčování atd. — jsou společenskými funkcemi ve své naturální formě, protože to jsou funkce rodiny, která má, podobně jako zbožní výroba, svou vlastní, samorostlou dělbu práce. Dělbá práce v rodině a pracovní doba jednotlivých členů rodiny se řídí rozdíly pohlaví a věku a přírodními podmínkami práce, které se mění se střídáním ročních období. Ale to, že se vynakládání individuálních pracovních sil měří dobou, dodává od počátku pracím samým společenský charakter, protože individuální pracovní síly tu od počátku fungují jen jako orgány celkové pracovní síly rodiny.

Představme si konečně pro změnu sdružení svobodných lidí, kteří pracují se společnými výrobními prostředky a plánovitě vynakládají své individuální pracovní síly jako jednu společenskou pracovní sílu. Všechna určení Robinsonovy práce se tu opakují, jenže ve společenském, a ne individuálním měřítku. Všechny výrobky Robinsonovy práce byly výhradně jeho osobním výrobkem, a tedy bezprostředně uživatelnými předměty pro něho samého. Celkový výrobek sdružení svobodných lidí je společenským produktem. Část tohoto produktu slouží opět jako výrobní prostředky. Zůstává společenskou. Ale druhá část je spotřebována členy sdružení jako životní prostředky. Musí se proto mezi ně rozdělovat. Způsob tohoto rozdělování se bude měnit podle charakteru společenského výrobního organismu samého a podle stupně historického vývoje výrobců. Jen pro srovnání se zbožní výrobou předpokládejme, že podíl každého výrobce na životních prostředcích je určen jeho pracovní dobou. Za této podmínky by pracovní doba hrála dvojí úlohu. Její společensky plánovitě rozdělení reguluje správnou proporcii mezi různými pracovními funkcemi a různými potřebami. Na druhé straně je pracovní doba zároveň mírou individuální účasti výrobců na celkové práci a tedy i na individuálně spotřebované části celého výrobku. Společenské vztahy lidí k jejich pracím a výrobkům jejich práce zůstávají tu průhledně jasné jak ve výrobě, tak v rozdělování.

Pro společnost výrobců zboží, jejíž charakteristický společenský výrobní vztah záleží v tom, že výrobky práce jsou zde pro ně zbožím, tj. hodnotami, a že v této věcné formě se jednotlivé soukromé práce mají k sobě navzájem jako stejná lidská práce — pro takovou společnost je nejvhodnější formou náboženství křesťanství se svým kultem abstraktního člověka, zejména ve svých buržoasních obměnách, jako je protestantství, deismus atd. Za staroasijských, antických atd. výrobních způsobů hraje přeměna výrobku ve zboží, a tedy i bytí lidí jako výrobců zboží, podřadnou úlohu, která se však stává tím významnější, čím dále pokročil úpadek občinného způsobu života. Obchodní národy ve vlastním slova smyslu existují jen v intermundiích starého světa jako Epikurovi bozi nebo jako Židé v pórech polské společnosti. Ony staré společenské výrobní organismy jsou daleko a mnohem jednodušší a jasnější než buržoasní výrobní organismus, ale spočívají buď na nezralosti individuálního člověka, který se ještě neodtrhl od pupeční šňůry přirozených druhových svazků s ostatními lidmi, nebo na bezprostředních vztazích panství a poroby. Podmínkou jejich existence je nízký stupeň vývoje produktivních sil práce a tomu odpovídající omezenost vztahů lidí rámcem materiálního výrobního procesu života, tedy omezeností všech jejich vztahů k sobě navzájem a k přírodě. Tato skutečná omezenost se obráží

³⁰ Poznámka ke 2. vyd. „V poslední době se rozšířil směšný předsudek, že forma prvobytného pospolného vlastnictví je formou specificky slovanskou nebo dokonce výhradně ruskou. Je to původní forma, kterou můžeme prokázat u Římanů, Germánů a Keltů; její celý vzorník s nejrůznějšími ukázkami nalézáme stále ještě u Indů, i když částečně již v troskách. Podrobnější studium asijských, a zvláště indických forem pospolného vlastnictví by dokázalo, jak z různých forem prvobytného pospolného vlastnictví vznikají různé formy jeho rozkladu. Tak se dají např. odvodit rozličné originální typy římského a germánského soukromého vlastnictví z rozličných forem indického pospolného vlastnictví.“ (K. Marx: „Zur Kritik etc.“, str. 10. [K. Marx: „Ke kritice atd.“, str. 17.])

ideálně ve starých přírodních a lidových náboženstvích. Náboženský odraz skutečného světa může vůbec zmizet teprve tehdy, až vztahy praktického všedního života se lidem začnou jevit jako průhledné a rozumné svazky lidí mezi sebou a s přírodou. Podoba společenského životního procesu, tj. materiálního výrobního procesu života, shodí se sebe mystický mlžný závoj teprve tehdy, až se stane produktem svobodného společenského sdružení lidí a bude pod jejich vědomou plánovitou kontrolou. K tomu je však nezbytně nutný určitý materiální základ společnosti čili řada určitých materiálních existenčních podmínek, které opět jsou samorostlým produktem dlouhého a bolestného vývojového procesu.

Politická ekonomie sice už rozebrala — i když nedostatečně³¹ — hodnotu a velikost hodnoty a odhalila obsah skrytý v těchto formách. Ale nikdy si nepoložila otázku: proč tento obsah přijímá takovou formu, jinými slovy, proč se práce zračí v hodnotě a trvání práce, jako její míra, ve velikosti hodnoty produktu práce?³² Formule, které mají napsáno na čele, že náleží takové společenské formaci, kde výrobní proces vládne lidem, a ne člověk výrobnímu procesu — tyto formule se jeví jejímu buržoasnímu vědomí jako něco stejně samozřejmého, stejně přirozeného a nutného jako produktivní práce sama. Na předburžoasní formy společenského výrobního organismu se tato ekonomie proto dívá spatra, asi tak jako církevní otcové na předkřesťanská náboženství.³³

³¹ Nedostatečnost Ricardova rozboru velikosti hodnoty — a je to její nejlepší rozbor — si ukážeme ve třetí a čtvrté knize tohoto spisu. Pokud však jde o hodnotu vůbec, nerozlišuje klasická politická ekonomie nikde úplně zřetelně a vědomě mezi prací, jak se vyjadřuje v hodnotě, a touž prací, pokud je ztělesněna v užitém hodnotě výrobku. Dělá ovšem tento rozdíl ve skutečnosti proto, že v prvním případě zkoumá práci s kvantitativní stránkou, ve druhém s kvalitativní. Ale nenapadá ji, že pouze kvantitativní rozdílnost prací předpokládá jejich kvalitativní jednotu nebo rovnost, tedy jejich převedení na abstraktně lidskou práci. Ricardo např. prohlašuje, že souhlasí s těmito slovy Destutt de Tracy: „Protože je naprosto zřejmé, že naše fyzické a duševní schopnosti jsou jediným původním bohatstvím, je používání těchto schopností, jakýkoli druh práce, naším jediným pokladem. Jedině toto používání vytváří všechny předměty, které nazýváme bohatstvím... Mimo to je jasné, že všechny tyto předměty představují jen práci, která je vytvořila, a mají-li hodnotu nebo mají-li dokonce dvě různé hodnoty, pak pochází jen z hodnoty práce, již byly vytvořeny.“ (Ricardo: „The Principles of Political Economy“, 3. vyd., Londýn 1821, str. 334.) Poznamenáváme jen, že Ricardo podkládá Destuttovi své vlastní hlubší chápání otázky. Destutt sice na jedné straně skutečně říká, že všechny věci, které tvoří naše bohatství, „představují práci, která je vytvořila“; ale na druhé straně tvrdí, že své „dvě různé hodnoty“ (užitnou a směnnou) dostávají od „hodnoty práce“. Tím se dostává do začarovaného kruhu ořepanosti vulgární politické ekonomie, která předpokládá hodnotu jednoho zboží (v daném případě práce), aby pak s její pomocí určila hodnotu ostatních zboží. Ricardo ho čte tak, že jak v užitém, tak v směnné hodnotě se zračí práce (a ne hodnota práce). Sám však tak špatně rozlišuje dvojaký charakter práce, který se také dvojitě zračí, že v celé kapitole: „Value and Riches, their Distinctive Properties“ [„Hodnota a bohatství, jejich odlišné zvláštnosti“] se musí pracně potýkat s trivialitami takového J. B. Saye. Nakonec také s udivením pozoruje, že Destutt se sice shoduje s ním v názoru na práci jako zdroj hodnoty, ale přesto se ve svém určení pojmu hodnoty zároveň shoduje se Sayem.

³² Jedním ze základních nedostatků klasické politické ekonomie je, že se jí nikdy nedařilo vyvodit z rozboru zboží — a zvláště hodnoty zboží — formu hodnoty, která z ní dělá právě směnnou hodnotu. Právě ve svých nejlepších představitelích, jako byli A. Smith a Ricardo, považuje klasická politická ekonomie formu hodnoty za něco zcela lhostejného a dokonce vnějšího povaze zboží. Příčinou toho je nejen, že jejich pozornost je plně zaujata rozбором velikosti hodnoty. Tato příčina leží hlouběji. Forma hodnoty produktu práce je nejabstraktnější a zároveň nejobecnější formou buržoasního výrobního způsobu, který je jí charakterizován jako zvláštní typ společenské výroby, a tím je zároveň charakterizován historicky. Díváme-li se na buržoasní způsob výroby jako na věčnou přirozenou formu společenské výroby, přehlédneme nevyhnutelně i specifické zvláštnosti formy hodnoty, tedy formy zboží, a jdeme-li dále, formy peněz, formy kapitálu atd. Proto se u ekonomů, kteří jednomyslně uznávají měření velikosti hodnoty pracovní dobou, setkáváme s nejpěstřejšími a nejprotichůdnějšími představami o penězích, tj. všeobecném ekvivalentu v jeho hotové podobě. Zvlášť názorně se to ukazuje např. při zkoumání bankovníctví, kde již nelze vystačit s ořepanými definicemi peněz. V protikladu k tomu vznikla restaurovaná merkantilní soustava (Ganilh aj.), která vidí v hodnotě jen společenskou formu či spíše jen její odlesk zbařený veškeré substance. — Jednou provždy poznamenávám, že klasickou politickou ekonomikou rozumím všechnu politickou ekonomii, počínaje W. Pettym, která zkoumá vnitřní souvislosti buržoasních výrobních vztahů. V protikladu k ní se vulgární ekonomie jen potácí v oblasti vnějších zdánlivých závislostí, znovu a znovu přežvykne materiál, již dávno zpracovaný vědeckou politickou ekonomikou, aby způsobem přijatelným pro buržoasii vysvětlila takřka nejhrubší jevy ekonomického života a aby je přizpůsobila buržoasní domácí potřebě. Jinak se omezuje na to, že pedantsky systematizuje ořepané a samolibé představy činitelů buržoasní výroby o jejich vlastním světě jako nejlepším ze všech světů a prohlašuje tyto představy za věčné pravdy.

³³ „Ekonomové postupují podivuhodným způsobem. Pro ně existují jen dva druhy institucí, umělé a přirozené. Instituce feudalismu jsou instituce umělé, instituce buržoasní jsou instituce přirozené. Podobají se v tom teologům, kteří také rozeznávají dva druhy náboženství. Každé náboženství, které nevyznávají oni je lidský výmysl, kdežto jejich vlastní náboženství je zjevení boží. — A tak dříve dějiny existovaly, nyní již neexistují.“ (Karl Marx: „Misère de la Philosophie. Réponse à la Philosophie de la Misère par M. Proudhon“, 1847, str. 113. [K. Marx: „Bída filosofie, odpověď na filosofii bídy pana Proudhona“, str. 109].) Opravdu komický je např. pan Bastiat, který se domnívá, že staří Řekové a Římané žili jen z loupeží. Vždyť žiji-li lidé po celá staletí z loupeže, musí mít přece stále co loupit, čili předměty loupeže se musí neustále reprodukovat. Zdá se tedy, že i Řekové a Římané měli nějaký výrobní proces, nějakou ekonomiku, která tvořila materiální základnu jejich světa právě tak, jako tvoří buržoasní ekonomika základnu dnešního světa. Či myslí snad Bastiat, že výrobní způsob, který je založen na otročké práci, spočívá tím na soustavě loupeže? To se pouští na nebezpečnou půdu. Zmýlil-li se takový velikán myslitel jako Aristoteles při hodnocení otročké práce, proč by měl takový trpaslík ekonom jako Bastiat postupovat správně při svém hodnocení námezdní práce? — Používám této příležitosti, abych stručně odpověděl na námitku, kterou mi učinil jeden německo-americký list, když vyšel můj spis „Zur Kritik der Politischen Oekonomie“ [„Ke kritice politické ekonomie“], 1859. Podle mínění tohoto listu můj názor, že určitý výrobní způsob a výrobní vztahy, které mu odpovídají,

Do jaké míry fetišismus vlastní světu zboží, čili předmětné zdání společenských určení práce, zmátl některé ekonomy, ukazuje mimo jiné nudný a jalový spor o úlohu přírody při vytváření směnné hodnoty. Protože směnná hodnota je jen určitým společenským způsobem vyjádření práce vynaložené na výrobu věci, rozumí se samo sebou, že ve směnné hodnotě není obsaženo o nic více látky dané přírodou než na př. ve směnečném kursu.

Protože zboží forma je nejvšeobecnější a nejméně rozvinutou formou buržoasní výroby — proto také vzniká velmi brzy, třebaže v dřívějších epochách nepřevládá, tedy není tak charakteristická jako dnes — zdá se, že její fetišový charakter lze ještě snadno překonat. U konkrétnějších forem mizí i toto zdání jednoduchosti. Z čeho vznikají iluze monetární soustavy? Z toho, že neviděla, že se ve zlatě a stříbře jako penězích zračí společenský výrobní vztah, ale ve formě přírodních věcí s velmi zvláštními společenskými vlastnostmi. A moderní politická ekonomie, která s tak pohrdavým úsměškem shlíží na monetární soustavu: není její fetišismus přímo hmatatelný, jakmile začíná zkoumat kapitál? Jak je tomu dlouho, co zmizela iluze fysiokratů, že pozemková renta vyrůstá ze země, ne ze společnosti?

Abychom však nepředbíhali, uvedeme tu již jen jeden další příklad, který se týká samé formy zboží. Kdyby zboží uměla mluvit, řekla by: naše užitná hodnota snad lidi zajímá. Nás jako věci se netýká. Ale co přísluší naší věcné povaze, je hodnota. Naše vlastní styky, styky věci-zboží jsou toho nejlepším důkazem. Máme k sobě navzájem vztah jen jako směnné hodnoty. Slyšme nyní, co duše zboží dí ústy ekonomy: „Hodnota (směnná hodnota) je vlastnost věcí, bohatství (užitná hodnota) je vlastnost člověka. Hodnota v tomto smyslu nutně předpokládá směnu, bohatství však nikoli.“³⁴ „Bohatství (užitná hodnota) je atribut člověka, hodnota je atribut zboží. Člověk nebo společnost jsou bohatí; perla nebo diamant jsou cenné... Perla nebo diamant mají hodnotu jako perla nebo diamant.“³⁵ Až dosud neobjevil žádný chemik v perle nebo diamantu směnnou hodnotu. Ale ekonomové-vynálezci této chemické látky, kteří si dělají zvláštní nárok na kritickou hloubku myšlení, shledávají, že užitná hodnota věcí nezávisí na jejich věcných vlastnostech, kdežto hodnota jim přísluší jako věcem. V tomto přesvědčení je utvrzuje ta podivná okolnost, že užitná hodnota věcí se pro člověka realizuje beze směny, tj. v jejich bezprostředním vztahu mezi věcí a člověkem, kdežto hodnota se může realizovat jen ve směně, tj. v určitém společenském procesu. Kdo by si tu nevpomněl, jak dobrák Dogberry poučuje ponocného Seacoala **, že „příjemný zevnějšek je darem okolností; umění číst a psát pochází od přírody“³⁶

zkrátka „ekonomická struktura společnosti je reálnou základnou, nad níž se zvedá právní a politická nadstavba a které odpovídají určité formy společenského vědomí“, že „způsob výroby materiálního života podmiňuje sociální, politický a duševní životní proces vůbec“ [„Ke kritice politické ekonomie“, str. 6, 7] — to vše je prý sice správné pro dnešní svět, kde vládou materiální zájmy, ale není správné ani pro středověk, kde vládl katolicismus, ani pro Athény a Řím, kde vládla politika. Především je zarážející, že by někdo mohl předpokládat, že tyto v celém světě známé fráze o středověku a antickém světě jsou ještě někomu neznámé. Jasně je jedno, že středověk nemohl být živ z katolicismu a antický svět z politiky. Naopak, způsob, jak se v těchto epochách získávaly prostředky k životu, vysvětluje, proč jednou hrála hlavní úlohu politika a po druhé katolicismus. Ostatně není třeba mít nějaké zvlášť hluboké znalosti např. o dějinách římské republiky, abychom věděli, že jejich skrytou pružinu tvoří dějiny pozemkového vlastnictví. Na druhé straně musel již Don Quijote pykat za svůj omyl, když si představoval, že potulné rytířství je slučitelné se všemi ekonomickými formami společnosti.

³⁴ „Observations on certain verbal disputes in Political Economy, particularly relating to Value and to Demand and Supply.“ Londýn 1821, str. 16.

³⁵ S. Bailey: „A Critical Dissertation on the Nature etc. of Value“, str. 165.

** Shakespeare: „Mnoho povyku pro nic.“ (Pozn. překl.)

³⁶ Autor „Observations“ a S. Bailey obviňují Ricarda, že nezpochyboval relativní charakter směnné hodnoty a přeměnil ji v cosi absolutního. Ve skutečnosti je tomu právě naopak: zdánlivou relativnost, kterou tyto věci, např. diamant a perla, mají jako směnné hodnoty, převedl na pravý vztah, skrytý za jejich zevnějškem, na jejich relativnost jako pouhých výrazů lidské práce. Jestliže ricardovci odpověděli Baileyovi hrubě, ale ne pádně, pak jen proto, že u Ricarda samého nenašli poučení o vnitřní souvislosti mezi hodnotou a formou hodnoty čili směnnou hodnotou.

Kapitola druhá

Směnný proces

ZBOŽÍ nemohou sama chodit na trh a směňovat se. Musíme se tedy obrátit na jejich strážce, na majitele zboží. Zboží jsou věci, a proto jsou bezbranná vůči člověku. Jestliže se nepodvolí po dobrém, může člověk proti nim použít násilí, jinými slovy, může si je vzít.³⁷ Aby nějaké věci mohly mít k sobě navzájem vztah jako zboží, musí se majitelé zboží chovat k sobě navzájem jako osoby, jejichž vůle volně nakládá s těmito věcmi; takže jeden majitel zboží jen z vůle druhého, tedy každý jen jedním volným aktem, jim oběma společným, si může přivlastnit cizí zboží, tím že zcizuje vlastní zboží. Musí se tedy navzájem uznávat za soukromé vlastníky. Tento právní vztah, jehož formou je smlouva — ať už opřená o zákon nebo ne — je volní vztah, v němž se obráží ekonomický vztah. Obsah tohoto právního nebo volního vztahu je dán ekonomickým vztahem samým.³⁸ Osoby tu existují pro sebe navzájem jen jako představitelé zboží, tj. jako majitelé zboží. Při dalším zkoumání poznáme vůbec, že charakterní ekonomické masky osob jsou jen personifikací ekonomických vztahů, jako jejichž nositelé tyto osoby vůči sobě vystupují.

Majitele zboží odlišuje od jeho zboží zejména ta okolnost, že pro zboží je každé jiné zboží těleso jen jevovou formou jeho vlastní hodnoty. Jako rozený leveller [rovnostář] a cynik je zboží kdykoli ochotno vyměnit si nejen duši, ale i tělo s kterýmkoli jiným zbožím, i když toto jiné zboží je obdařeno ještě méně vášněm zevnějškem než Maritona. Tuto neschopnost zboží vnímat konkrétní vlastnosti jiných zbožních těles doplňuje majitel zboží svými vlastními pěti a více smysly. Jeho zboží nemá pro něho samého bezprostřední užitnou hodnotu. Jinak by s ním nechodil na trh. Má užitnou hodnotu pro jiné. Pro něho bezprostředně má jen tu užitnou hodnotu, že je nositelem směnné hodnoty, a tak prostředkem směny.³⁹ Proto se majitel snaží zcizit své zboží směnou za jiná, jejichž užitnou hodnotu potřebuje. Všechna zboží nemají užitnou hodnotu pro své majitele a mají užitnou hodnotu pro své nemajitele. Musí tedy neustále přecházet z ruky do ruky. Ale toto přecházení z ruky do ruky tvoří jejich směnu a ve směně mají k sobě vztah jako hodnoty a realizují se jako hodnoty. Zboží se tedy musí nejprve realizovat jako hodnoty, než se mohou realizovat jako užitné hodnoty.

Na druhé straně dříve než se zboží mohou realizovat jako hodnoty, musí dokázat, že mají užitnou hodnotu, protože práce na ně vynaložená přichází v úvahu jen potud, pokud je vynaložena ve formě užitečné pro jiné. Ale jen směna může fakticky ukázat, zda je práce užitečná pro jiné, zda tedy její produkt uspokojuje nějakou cizí potřebu.

Každý majitel zboží chce zcizit své zboží jen výměnou za taková zboží, jejichž užitná hodnota uspokojuje jeho potřeby. Potud je směna pro něho čistě individuálním procesem. Na druhé straně chce své zboží realizovat jako hodnotu, tj. realizovat ji v kterémkoli jiném zboží téže hodnoty, ať

³⁷ Ve XII. století, tak proslulém svou zbožností, vyskytovaly se mezi zbožím často velmi delikátní věci. Tak např. jeden francouzský básník oné doby vypočítává mezi zbožím, které došlo na landitský trh, vedle látek, obuvi, koží, polního nářadí, surových koží atd. také „femmes folles de leur Corps“ [prodejné ženštiny].

³⁸ Proudhon čerpá svůj ideál spravedlnosti, justice éternelle, nejprve z právních vztahů, které odpovídají zbožní výrobě, čímž podává — mimochodem řečeno — důkaz, tak potěšitelný pro všechny šosáky, že forma zbožní výroby je stejně věčná jako spravedlnost. Potom se naopak pokouší skutečnou zbožní výrobu a skutečné právo, které jí odpovídá, přetvořit podle tohoto ideálu. Co bychom si mysleli o chemikovi, který místo aby studoval skutečné zákony výměny látek a na jejich základě řešil určité úlohy, by chtěl výměnu látek přetvořit podle „věčných idejí“ „naturalité“ a „affinité“ [„přirozenosti“ a „příbuznosti“]? Řekne-li nám někdo o lichvě, že odporuje „justice éternelle“ [„věčné spravedlnosti“] a „équité éternelle“ [„věčné rovnosti“], „mutualité éternelle“ [„věčné vzájemnosti“] a jiným „vérités éternelles“ [„věčným pravdám“], víme o ní snad více, než věděli církevní otcové, když říkali, že lichva odporuje „grâce éternelle“ [„věčné milosti“], „foi éternelle“ [„věčné víře“], „volonté éternelle de Dieu“ [„věčné vůli boží“].

³⁹ Neboť užívání každého statku je dvojitý. — Jedno je vlastní věci jako takové, druhé nikoli; tak jako opánek lze užít tím, že si je obujeme, nebo tím, že je směníme. To i ono jsou užitné hodnoty opánek, neboť i ten, kdo vymění opánek za něco, čeho se mu nedostává, např. za potraviny, používá opánek jako opánek. Nepoužívá jich přirozeným způsobem jejich užití. Neboť opánek tu nejsou pro směnu.“ (*Aristoteles*: „De Republica“, kn. I, kap. 9.).

jeho vlastní zboží má pro majitele jiných zboží užitnou hodnotu nebo nemá. Potud je směna pro něho všeobecným a společenským procesem. Ale týž proces nemůže být současně pro všechny majitele zboží jen individuálním a jen všeobecným a společenským procesem.

Podíváme-li se na věc pozorněji, uvidíme, že pro každého majitele zboží vystupuje každé cizí zboží jako zvláštní ekvivalent jeho zboží, tedy jeho zboží jako všeobecný ekvivalent všech ostatních zboží. Ale protože v tom se všichni majitelé zboží shodují, není žádné zboží fakticky všeobecným ekvivalentem, a proto také zboží nemají všeobecnou relativní formu hodnoty, v níž by se rovnala jako hodnoty a srovnávala jako velikosti hodnoty. Nestojí tedy vůbec proti sobě jako zboží, nýbrž jen jako výrobky čili užitné hodnoty.

V této obtížné situaci uvažují naši majitelé zboží jako Faust. „Na počátku byl čin.“ Oni tedy už jednali, dříve než začali uvažovat. Zákony přirozené povahy zboží se projevují v přirozeném instinktu majitelů zboží. Mohou svá zboží srovnávat jako hodnoty a tedy jako zboží jen tím, že je uvádějí ve vztah k nějakému jinému zboží, že je stavějí proti němu jako všeobecnému ekvivalentu. Toto ukázal rozbor zboží. Ale jen společenská akce může přeměnit určité zboží ve všeobecný ekvivalent. Proto společenská akce všech ostatních zboží vylučuje z jejich středu jedno určité zboží, v němž všechna zboží vyjadřují své hodnoty. Tím se stává naturální forma tohoto zboží společensky uznanou ekvivalentní formou. Funkce všeobecného ekvivalentu se stává vlivem onoho společenského procesu specifickou společenskou funkcí vyloučeného zboží. Tak se toto zboží stává — penězi. „Illi unum consilium habent et virtutem et potestatem suam bestiae tradunt.“ „Et ne quis possit emere aut vendere, nisi qui habet characterem aut nomen bestiae, aut numerum nominis ejus.“ [„Tit' jednu radu mají, a sílu a moc svou šelmě dadí.“ „Aby žádný nemohl kupovati ani prodávati, než ten, kdož má znamení aneb jméno té šelmy, aneb počet jména jejího.“] (Apokalypsa.)*

Peněžní krystal je nutným produktem směnného procesu, v němž se různorodé produkty práce fakticky vzájemně porovnávají, a tím fakticky přeměňují ve zboží. Historický proces rozšiřování a prohlubování směny rozvíjí protiklad mezi užitnou hodnotou a hodnotou, protiklad dřímající v přirozené povaze zboží. Potřeba vyjádřit tento protiklad navenek pro styk vede ke vzniku samostatné formy hodnoty zboží a nedá pokoje, dokud tento úkol není definitivně vyřešen rozdělením zboží na zboží a peníze. Tedy tou měrou, jak se uskutečňuje přeměna produktů práce ve zboží, uskutečňuje se přeměna zboží v peníze.⁴⁰

Bezprostřední výměna výrobků má jednak formu prostého výrazu hodnoty a jednak ji ještě nemá. Tato forma, jak jsme viděli, byla: x zboží $A = y$ zboží B . Forma bezprostřední výměny výrobků je: x užitného předmětu $A = y$ užitného předmětu B .⁴¹ Věci A a B tu nejsou zbožím před směnou, nýbrž stávají se jím teprve směnou. První předpoklad nutný k tomu, aby se užitný předmět stal potencionální směnnou hodnotou, záleží v tom, že tento užitný předmět není užitnou hodnotou pro svého majitele, že je tu v množství převyšujícím jeho bezprostřední potřeby. Věci samy o sobě jsou něco, co je mimo člověka a co je proto zcizitelné. Aby se toto zcizování stalo vzájemným, je třeba, aby lidé jen mlčky vystupovali vůči sobě navzájem jako soukromí vlastníci těchto zcizitelných věcí, tedy i jako navzájem na sobě nezávislé osoby. Avšak takový vztah odcizenosti neexistuje mezi členy samorostlé pospolitosti, ať už je to patriarchální rodina, staroindická občina, stát u Inků atd. Směna zboží začíná tam, kde končí pospolitost, v bodech, kde se stýkají s cizími pospolitostmi nebo s členy cizích pospolitostí. Jakmile se však věci staly zbožím ve styku navenek, stávají se zpětným působením zbožím i uvnitř pospolitosti. Jejich kvantitativní směnný poměr je zprvu zcela náhodný. Jsou směnitelné jen proto, že jejich majitelé je chtějí vzájemně zcizit. Avšak potřeba cizích užitných předmětů se pozvolna ustaluje. Ustavičné

* Bible Kralická, kap. XVII, 13, kap. XIII, 17. (Pozn. překl.)

⁴⁰ Nyní můžeme po zásluze ocenit chytráctví maloměšťáckého socialismu, který chce zvětšit zboží výrobu a zároveň odstranit „protiklad mezi penězi a zbožím“, tj. odstranit peníze samy, neboť existují jen jako součást tohoto protikladu. Stejně by bylo možno usilovat o odstranění papeže a přitom uchovávat katolicismus. Bližší o tom viz v mém spise „Zur Kritik der Politischen Oekonomie“, str. 61 a násl. [K. Marx: „Ke kritice politické ekonomie“, str. 76 a násl.].

⁴¹ Pokud se ještě nesměňují dva různé užitné předměty, nýbrž — jak tomu často bývá u divochů — nabízí se chaotická masa nejrůznějších věcí jako ekvivalent na týž předmět, dotud je bezprostřední výměna výrobků stále ještě v plenkách.

opakování směny činí z ní pravidelný společenský proces. Proto se během času alespoň část produktů práce začíná vyrábět záměrně pro směnu. Od této chvíle se upevňuje na jedné straně oddělení užitečnosti věci pro bezprostřední spotřebu od její užitečnosti pro směnu. Její užitná hodnota se odděluje od její směnné hodnoty. Na druhé straně kvantitativní poměr, v němž se věci směňují, se stává závislým na jejich výrobě samé. Zvyk ustaluje tyto kvantitativní poměry jako velikosti hodnoty.

V bezprostřední výměně výrobků je každé zboží bezprostředně směnným prostředkem pro svého majitele a ekvivalentem pro svého nemajitele — avšak jen potud, pokud toto zboží je pro něho užitnou hodnotou. Směňovaný předmět nedostává tedy ještě žádnou formu hodnoty nezávislou na své vlastní užitné hodnotě čili na individuálních potřebách směňujících osob. Ale nutnost takové formy se vyvíjí tou měrou, jak vzrůstá počet a rozmanitost zboží, která vstupují do směnného procesu. Úkol vzniká současně s prostředky svého řešení. Směnný styk, za něhož majitelé zboží směňují své vlastní předměty za různé jiné předměty a porovnávají je navzájem, se nikdy neuskutečňuje, aniž se přitom různá zboží různých majitelů zboží v rámci tohoto styku směňují za jedno stejné třetí zboží a aniž se s ním porovnávají jako hodnoty. Takové třetí zboží, stávající se ekvivalentem pro různá jiná zboží, dostává bezprostředně, třebaže v úzkých mezích, všeobecnou čili společenskou formu ekvivalentu. Tato všeobecná forma ekvivalentu se objevuje a mizí s pomíjivým společenským kontaktem, který ji vyvolal v život. Střídavě a přechodně připadá tomu či onomu zboží. Ale s vývojem zboží směny pevně srůstá výhradně s určitými druhy zboží čili krystalizuje ve formu peněz. S kterým druhem zboží srůstá, to je zprvu věcí náhody. Ale celkem tu hrají rozhodující úlohu dvě okolnosti. Peněžní forma srůstá buď s nejdůležitějšími předměty, které se získávají výměnou s cizinou a jsou skutečně samorostlou formou, v níž se projevuje směnná hodnota tuzemských výrobků, anebo srůstá s užitným předmětem, který tvoří hlavní prvek tuzemského zcizitelného majetku, např. s dobytkem. Kočovné národy jako první rozvíjejí formu peněz, poněvadž všechn jejich majetek je v movité a tedy bezprostředně zcizitelné formě a protože způsob jejich života je ustavičně přivádí do styku s cizími pospolitostmi, a tím je ponouká k výměně výrobků. Lidé často dělali z člověka samotného v podobě otroka původní peněžní materiál, ale nikdy v tento materiál nepřeměňovali půdu. Taková myšlenka mohla vzniknout teprve ve vyvinuté buržoasní společnosti. Pochází z poslední třetiny XVII. století a o její provedení v celonárodním měřítku se pokusili ve Francii o století později za buržoasní revoluce.

Tou měrou, jak směna zboží prolamuje své úzce lokální hranice, jak tedy hodnota zboží vyrůstá v materializaci lidské práce vůbec, přechází forma peněz na ta zboží, která se svou povahou zvlášť dobře hodí pro společenskou funkci všeobecného ekvivalentu, na drahé kovy.

Že „zlato a stříbro nejsou svou povahou penězi, ale peníze jsou svou povahou zlatem a stříbrem“.⁴² dokazuje shodnost přirozených vlastností těchto kovů s jejich společenskými funkcemi.⁴³ Dosud však známe jedinou funkci peněz: sloužit za jevovou formu hodnoty zboží čili za materiál, v němž velikosti hodnot zboží nacházejí svůj společenský výraz. Adekvátní jevovou formou hodnoty čili materializací abstraktní, a tedy stejné lidské práce může být jen taková látka, jejíž všechny exempláře mají stejnou kvalitu. Na druhé straně, protože rozdíl velikostí hodnoty má ryze kvantitativní charakter, musí být peněžní zboží schopné ryze kvantitativních rozdílů, tj. musí mít takové vlastnosti, aby se dalo dělit na libovolně malé části a opět z těchto částí skládat. Zlato a stříbro mají tyto vlastnosti od přírody.

Užitná hodnota peněžního zboží se rozdujuje. Vedle své zvláštní užitné hodnoty, příslušející mu jako zboží — jako se např. používá zlata k plombování zubů, jako suroviny pro přepychové předměty atd. — nabývá formální užitné hodnoty, která vyvěrá z jeho specificky společenských funkcí.

⁴² Karl Marx: „Zur Kritik der Politischen Oekonomie“, str. 135. [K. Marx Ke kritice atd.“, str. 125.] „Drahé kovy... jsou svou povahou penězi.“ (Galiani: „Della Moneta“, v Custodiho sbírce, Parte Moderna, sv. III, str. 137.)

⁴³ Bližší o tom viz v mém právě citovaném spise, stať: „Drahé kovy“

Protože všechna ostatní zboží jsou jen zvláštními ekvivalenty peněz a peníze jejich všeobecným ekvivalentem, chovají se jako zvláštní zboží k penězům jako k všeobecnému zboží.⁴⁴ Viděli jsme již, že forma peněz je jen odraz vztahů všech ostatních zboží, který utkvěl na daném zboží. Tedy ten fakt, že peníze jsou zbožím,⁴⁵ se může zdát objevem jen tomu, kdo vychází z jejich hotové formy a rozebírá ji teprve dodatečně. Směnný proces nedodává zboží, které přeměňuje v peníze, jeho hodnotu, nýbrž jeho specifickou formu hodnoty. Záměna těchto dvou určení vede k tomu, že hodnota zlata a stříbra se začne pokládat za imaginární.⁴⁶ Protože v určitých funkcích mohou být peníze nahrazeny pouhými známkami peněz, vznikl druhý omyl — že peníze jsou pouhé známky. Na druhé straně bylo v tomto omylu nejasné tušení, že peněžní forma věcí je něco, co je mimo věc, že je to pouze forma, v níž se projevují lidské vztahy skryté za věcmi. V tomto smyslu by bylo každé zboží jen známkou, protože je jako hodnota jen věcným obalem lidské práce, která byla na ně vynaložena.⁴⁷

Jsou-li však za pouhé známky prohlašována společenská vlastnosti, kterých na základě určitého výrobního způsobu nabývají věci, nebo věcné formy, kterých na základě tohoto výrobního způsobu nabývají společenská určení práce, jsou tím zároveň prohlašována za libovolný produkt lidského rozumu. To byla oblíbená manýra osvícenců v XVIII. století, které používali k tomu, aby alespoň na čas strhli roušku tajemnosti ze záhadných forem, které měly lidské vztahy a jejichž vznik ještě nedovedli vysvětlit. Jak bylo již dříve poznamenáno, neobsahuje v sobě ekvivalentní forma zboží kvantitativní určení velikosti jeho hodnoty. Víme-li jen, že zlato je penězi, tj. že je bezprostředně směnitelné za všechna ostatní zboží, nevíme proto ještě, jakou hodnotu má např. 10 liber zlata. Jako každé jiné zboží může i zlato vyjádřit velikost své vlastní hodnoty jen relativně, jen v jiných zbožích. Jeho vlastní hodnota se určuje pracovní dobou nutnou k jeho výrobě a vyjadřuje se v onom množství kteréhokoli jiného zboží, v němž je vykryštalizováno stejné množství pracovní doby.⁴⁸ Toto stanovení relativní velikosti hodnoty zlata se fakticky děje na místě jeho výroby, při bezprostředním výměnném obchodu. Jakmile vstupuje do oběhu jako peníze, je jeho hodnota již dána. Jestliže již v posledních desetiletích XVII. století bylo rozborem peněz zjištěno, že peníze jsou zboží, byly to přece jen pouhé počátky

⁴⁴ „Peníze jsou universální zboží.“ (*Verri*: „Meditazioni sulla Economia Politica“, str. 16.)

⁴⁵ „Stříbro a zlato, které můžeme označit společným názvem peněžní kov, jsou... zboží... jejichž hodnota stoupá a klesá... Peněžnímu kovu lze přikládat vyšší hodnotu tehdy, když za nejmenší váhu tohoto kovu lze získat největší množství zemědělských nebo průmyslových výrobků země atd.“ („A Discourse on the General Notions of Money, Trade and Exchange, as they stand in Relations to each other. By a Merchant“. Londýn 1695, str. 7.) „Stříbro a zlato, ražené i neražené, třebaže se jich užívá jako míry pro všechny ostatní věci, jsou zbožím právě tak jako víno, tabák, olej, šaty nebo látky.“ („A Discourse concerning Trade, and that in particular of the East-Indies etc.“. Londýn 1689, str. 2.) „Kapitál a bohatství království se tedy neomezuji jen na peníze, rovněž nelze nepočítat zlato a stříbro za zboží.“ („The East-India Trade a most Profitable Trade“. Londýn 1677, str. 4.)

⁴⁶ „Zlato a stříbro mají svou hodnotu jako kovy, dříve než se stávají mincemi.“ (*Galiani*: „Della Moneta.“) Locke praví: „Všeobecný souhlas lidí přikládal stříbru imaginární hodnotu pro jeho vlastnosti, jež je činí vhodným k úloze peněz.“ Naproti tomu Law: „Jak by mohly různé národy přikládat těžce věci imaginární hodnotu?... anebo jak by se byla mohla tato imaginární hodnota udržovat?“ Ale jak špatně sám chápal podstatu věci, dokazují tato jeho slova: „Stříbro se směňovalo podle užité hodnoty, kterou mělo, tedy podle své skutečné hodnoty; svým určením sloužit jako peníze dostávalo ještě dodatečnou hodnotu (une valeur additionnelle).“ (*Jean Law*: „Considérations sur le numéraire et le commerce“, ve vyd. *E. Daira*: „Economistes Financiers du XVIII siècle“, str. 469, 470.)

⁴⁷ „Peníze jsou jejich (zboží) známkou.“ (*V. de Forbonnais*: „Eléments du Commerce“, nové vyd., Leyden 1766, sv. II, str. 143.) „Jako známka jsou zbožím přitahovány.“ (Tamtéž, str. 155.) „Peníze jsou známkou věci a zastupují ji.“ (*Montesquieu*: „Esprit des Lois“. Oeuvres. Londýn 1767, sv. II, str. 3.) „Peníze nejsou pouhou známkou, neboť jsou samy bohatstvím; nezastupují hodnoty, jsou samy hodnotou.“ (*Le Trosne*: „De l'Intérêt Social“, str. 910.) „Zkoumáme-li pojem hodnoty, díváme se na věc samu jen jako na známku, nevystupuje tu jako věc sama, nýbrž jako to, zač stojí.“ (*Hegel*: „Philosophie des Rechts“, str. 100.) Dávno před ekonomy šířili právníci představu o zlatě jako pouhé známce a o pouze imaginární hodnotě drahých kovů, sloužící patolízalsky královské moci, jejíž právo na falšování mincí opírali po celý středověk o tradice římského císařství a o pojmy peněz, vyjádřené v pandektech. „Nikdo nemůže a nesmí pochybovat,“ praví jejich učenlivý žák, Filip z Valois, v jednom dekretu z roku 1346, „že jedině Nám a Našemu královskému Veličenstvu přísluší právo... razit mince, zásobovat penězi a činit jakákoli opatření související s mincemi, právo dávat mince do oběhu a určovat jejich cenu, jak Nám se zalíbí a za dobré uzdá.“ Podle římského právního dogmatu dekretoval císař hodnotu peněz. Bylo výslovně zakázáno nakládat s penězi jako se zbožím. „Peníze nesmí nikdo kupovat, neboť jsou určeny k obecnému užívání, nesmějí být zbožím.“ Dobrý výklad o tom u *G. F. Pagniniho*: *Saggio sopra il giusto pregio delle cose*, 1751, u *Custodiho*, Parte Moderna, sv. II. Zejména v druhé části svého spisu polemizuje Pagnini s pány právníky.

⁴⁸ „Může-li někdo vytěžit z peruánských dolů unci stříbra a dodat ji do Londýna za tutéž dobu, která je nutná k výrobě bušlu obilí, pak bude první produkt přirozenou cenou druhého produktu; a kdyby po objevení nových, bohatších dolů bylo možno vytěžit dvě unce stříbra stejně snadno, jako nyní jednu, bude caeteris paribus [za jinak stejných podmínek] bušl obilí stát 10 šilinků, jestliže dříve stál 5 šilinků.“ (*William Petty*: „A Treatise on Taxes and Contributions“, Londýn 1667, str. 31.)

rozboru. Obtíž netkví v tom pochopit, že peníze jsou zboží, nýbrž v tom vysvětlit, jak a proč se zboží stává penězi.⁴⁹

Viděli jsme, jak již v nejprostším výrazu hodnoty, x zboží $A = y$ zboží B , se vytváří iluze, že věc, v níž se zračí velikost hodnoty jiné věci, má svou ekvivalentní formu nezávisle na tomto vztahu jako nějakou společenskou vlastnost, danou jí od přírody. Sledovali jsme, jak se tato iluze upevňuje. Vrcholí, když forma všeobecného ekvivalentu srůstá s naturální formou jednoho určitého druhu zboží čili když vykrytalizuje ve formu peněz. Přitom vzniká dojem, že se nějaké zboží nestává penězi teprve proto, že v něm vyjadřují své hodnoty všechna ostatní zboží, nýbrž naopak, že všechna ostatní zboží v něm vyjadřují své hodnoty proto, že toto zboží je penězi. Zprostředkující pohyb mizí ve svém vlastním výsledku a nezanechává ani stopy. Bez jakéhokoli přičinění nalézají zboží hotovou podobu své hodnoty ve zboží tělesu, které existuje mimo ně a vedle nich. Tyto věci — zlato a stříbro — tak, jak vycházejí z nitra země, jsou zároveň bezprostředním ztělesněním veškeré lidské práce. Odtud magický charakter peněz. V tom společenském řádu, jímž se právě zabýváme, jsou vztahy lidí ve společenském výrobním procesu čistě atomistické, a proto jejich výrobní vztahy nabývají věcného charakteru, nezávislého na jejich kontrole a vědomě individuální činnosti. To se projevuje především v tom, že produkty jejich práce nabývají všeobecně formy zboží. Takže hádanka peněžního fetišu je jen hádankou zbožího fetišu; v penězích je jen nápadnější a oslňuje zrak.

⁴⁹ „Pan profesor Roscher nás poučuje: „Nesprávné definice peněz lze rozdělit ve dvě hlavní skupiny: na definice, které považují peníze za něco víc než zboží, a na definice, které je považují za méně.“ Pak následuje pestrý katalog spisů o penězích, z něhož se nedá vylovit ani náznak pochopení skutečných dějin theorie peněz. A nakonec morálka: „Ostatně nelze popírat, že většina novějších ekonomů věnuje nedostatečnou pozornost zvláštnostem, jimiž se liší peníze od ostatních zboží“ (tedy peníze jsou přece jen něco více nebo méně než zboží?)... „Pokud je tomu tak, není polomerkantilistická reakce Ganiyhova aj. docela neodůvodněna.“ (*Wilhelm Roscher*: „Die Grundlagen der Nationalökonomie.“ 3. vyd. 1858, str. 207—210.) „Více — méně — nedostatečně — potud — ne docela!“ Tomu se říká definice pojmů! A takové eklektické profesorské tlachy nazývá pan Roscher skromně „anatomicko-fysiologickou metodou“ (str. 42) politické ekonomie! Věda mu ostatně vděčí za jeden objev, totiž, že peníze jsou „příjemné zboží“ [str. 206].

Kapitola třetí

Peníze čili oběh zboží

1. Míra hodnot

Pro zjednodušení předpokládám všude v tomto spise, že peněžní zboží je jen zlato.

První funkce zlata záleží v tom, že poskytuje světu zboží materiál pro vyjádření hodnoty, tj. že představuje hodnoty zboží jako stejnojmenné veličiny, kvalitativně stejné a kvantitativně porovnatelné. Funguje tak jako všeobecná míra hodnot a především jen touto funkcí se zlato, toto specifické ekvivalentní zboží — stává penězi.

Nejsou to peníze, které činí zboží souměřitelnými. Naopak. Protože všechna zboží jakožto hodnoty jsou zpředmětněnou lidskou prací, tedy jsou sama o sobě souměřitelná, mohou všechna měřit své hodnoty tímž specifickým zbožím, a tak toto zboží přeměňovat ve svou společnou míru hodnot, tj. v peníze. Peníze jako míra hodnoty jsou nutnou jevovou formou míry hodnot, která je zbožím imanentní — pracovní doby.⁵⁰

Vyjádření hodnoty zboží ve zlatě: x zboží $A = y$ peněžního zboží, je peněžní forma zboží čili jeho cena. Jednotlivá rovnice: 1 tuna železa = 2 uncím zlata, stačí nyní k tomu, aby se vyjádřila hodnota železa ve společensky platné formě. Tato rovnice už nemusí pochodovat bok po boku v šiku hodnotových rovnic ostatních zboží, protože ekvivalentní zboží, zlato, má již charakter peněz. Všeobecná relativní forma hodnoty zboží se proto nyní opět vrací ke své původní podobě — k prosté čili jednotlivé relativní formě hodnoty. Na druhé straně se rozvinutý relativní výraz hodnoty čili nekonečná řada relativních výrazů hodnoty stává specificky relativní formou hodnoty peněžního zboží. Tato řada je však nyní již společensky dána v cenách zboží. Čteme-li položky nějakého ceníku odprava doleva, shledáme, že velikost hodnoty peněz je vyjadřována ve všech možných zbožích. Ale zato peníze nemají cenu. Účastnily by se této jednotné relativní formy hodnoty ostatních zboží jen tehdy, kdyby se mohly k sobě samým chovat jako ke svému vlastnímu ekvivalentu.

Cena čili peněžní forma zboží je, stejně jako každá forma jejich hodnoty, něco odlišného od jejich smysly postřehnutelné reálné tělesné formy, je to tedy jen ideální forma, existující jen v představě. Hodnota železa, plátna, pšenice atd. existuje, třebaže neviditelně, ve věcech samých; projevuje se v jejich rovnosti se zlatem, v jejich vztahu ke zlatu, který, abych tak řekl, ony samy jen nejasně tuší. Proto jim strážce zboží musí půjčit svůj jazyk nebo na ně navěsit cedulky, aby vnějšímu světu sdělil jejich ceny.⁵¹ Protože vyjádření hodnot zboží ve zlatě má ideální charakter, lze k této operaci použít také jen pomyslného čili ideálního zlata. Každý majitel zboží ví, že ještě zdaleka nepřeměnil svá zboží v opravdové zlato, jestliže jejich hodnotě dal formu ceny čili

⁵⁰ Otázka, proč peníze nepředstavují bezprostředně pracovní dobu samu, proč např. papírová peněžní známka nepředstavuje x pracovních hodin, se prostě redukuje na otázku, proč se na základně zboží výroby musí produkty práce stávat zbožím, protože forma vlastního zboží předpokládá nutnost jejich rozdvojení na zboží a peněžní zboží; anebo na otázku, proč soukromou práci nelze pokládat za bezprostředně společenskou práci, tj. za její vlastní protiklad. Na jiném místě jsem podrobně probral mělký utopismus takových návrhů, jako „pracovní peníze“ na základě zboží výroby. (*Karl Marx*: „Zur Kritik etc.“, str. 61 a násl. [*K. Marx*:> „Ke kritice atd.“, str. 64 – „Theorie o měrné jednotce peněz“]). Zde ještě jen poznamenávám, že např. Owenovy „pracovní peníze“ mají s „penězi“ tak málo společného, jako např. lístek do divadla. Owen předpokládá bezprostředně zespolečenštěnou práci, tj. formu výroby diametrálně protikladnou zboží výroby. Pracovní stvrzenka jen zjišťuje individuální podíl výrobcův na společné práci a jeho individuální nárok na část společného výrobku, určenou ke spotřebě. Ale Owena ani nenapadlo, aby předpokládal zboží výrobu a zároveň aby se snažil odstranit její nezbytné podmínky nějakými kejklemi s penězi.

⁵¹ Divoch nebo polodivoch užívá přitom jazyka poněkud jinak. Kapitán Parry vypravuje o obyvatelích západního pobřeží Baffinovy zátoky: „V tomto případě (při výměně výrobků)... nabídnutou věc dvakrát oliznou, čímž zřejmě pokládají obchod za formálně uzavřený ke své spokojenosti.“ Stejně u východních Eskymáků kupující po každé olízl věc, když ji dostal. Jestliže je tedy na severu jazyk orgánem přivlastňování, není divu, že na jihu je břicho orgánem hromadění majetku; tak např. Kafir oceňuje bohatství člověka podle jeho panděra. Vidíme tedy, že Kafrové jsou velmi chytří: v téže době, kdy si zdravotní zpráva anglické vlády za rok 1864 stěžuje, že velké části dělnické třídy se nedostává tukotvorných látek — téhož roku jakýsi dr. jménem Harvey, třebaže neobjevil krevní oběh, udělal kariéru šarlatánskými recepty, které slibovaly buržoasii a aristokracii, že je zbaví nadbytečného tuku.

pomyslného zlata, a že nepotřebuje ani špetku reálného zlata k tomu, aby vyjádřil miliony zbožních hodnot ve zlatě. Svou funkci míry hodnot plní tedy peníze jen jako pomyslné čili ideální peníze. Tato okolnost vyvolala nejtřešněnější teorie peněz.⁵² Ačkoli funkci míry hodnot plní jen pomyslné peníze, závisí cena úplně na reálném peněžním materiálu. Hodnota, tj. ono množství lidské práce, které je obsaženo např. v jedné tuně železa, se vyjadřuje v pomyslném množství peněžního zboží, které obsahuje stejné množství práce. Podle toho tedy, zda za míru hodnoty slouží zlato, stříbro nebo měď, je hodnota tuny železa vyjadřována ve zcela různých cenách čili — ve zcela různých množstvích zlata, stříbra nebo mědi.

Slouží-li tedy za míru hodnoty současně dvě různá zboží, např. zlato a stříbro, mají ceny všech zboží dva různé výrazy: ceny ve zlatě a ceny ve stříbře, které se klidně snášejí, pokud poměr mezi hodnotami zlata a stříbra zůstává nezměněn, např. = 1:15. Každá změna tohoto poměru hodnot ruší však existující poměr mezi cenami zboží ve zlatě a ve stříbře, a tak fakticky dokazuje, že rozdvojení míry hodnot odporuje její funkci.⁵³

Zboží, jejichž ceny jsou určeny, berou na sebe všechna tuto formu: a zboží $A = x$ zlata; b zboží $B = z$ zlata; c zboží $C = y$ zlata atd., kde a , b , c představují určité masy druhů zboží A , B , C a x , z , y určité masy zlata. Zbožní hodnoty se takto přeměnily v pomyslná různě velká množství zlata, tj. — přes pestrou rozmanitost svých zbožních těles — ve stejnojmenné veličiny, ve velikosti ve zlatě. Jako taková různá množství zlata se mezi sebou vzájemně porovnávají a měří, a tu vzniká technická nutnost převádět je na nějaké pevně stanovené množství zlata jako na jednotku míry. Tato jednotka míry sama se pak dalším dělením na alikvotní díly vyvíjí v měřítko. Dříve než zlato, stříbro, měď se stanou penězi, mají už takové měřítko v dílcích své váhy: takže je-li na př. jednotkou míry libra, dělí se jedním směrem dále na unce atd., druhým směrem tvoří sčítáním liber centy atd.⁵⁴ Proto u kovového oběhu tvoří už zavedené názvy váhového měřítka také původní názvy peněžního měřítka čili měřítka cen.

Jako míra hodnot a jako měřítko cen plní peníze dvě zcela různé funkce. Mírou hodnot jsou jako společenské ztělesnění lidské práce, měřítkem cen jako stanovená váha kovu. Jako míra hodnoty slouží k tomu, aby přeměňovaly hodnoty nekonečně rozmanitých zboží v ceny, v pomyslná množství zlata; jako měřítko cen měří tato množství zlata. Mírou hodnot se měří zboží jako hodnoty; naproti tomu měřítko cen měří různá množství zlata jeho daným množstvím, a ne hodnotu daného množství zlata vahou jeho jiných množství. Pro měřítko cen musí být ustálena určitá váha zlata jako jednotka míry. Zde, jako při každém jiném určování stejnojmenných veličin, rozhoduje stálost měrových poměrů. Měřítka cen plní tedy svou funkci tím lépe, čím

⁵² Viz *Karl Marx*: „Zur Kritik etc.“, „Theorie o peněžní jednotce míry“, str. 53 a násl. [*K. Marx*: „Ke kritice atd.“, str. 55. atd.]

⁵³ *Poznámka ke 2. vyd.* „Tam, kde zlato a stříbro fungují vedle sebe legálně jako peníze, tj. jako míra hodnoty, tam se vždy dělaly marné pokusy považovat je za tutéž látku. Předpokládáme-li, že táž pracovní doba se musí vždy zpředmětňovat v téže proporcii stříbra a zlata, pak fakticky předpokládáme, že stříbro a zlato jsou táž látka a že určitá masa méně hodnotného kovu, stříbra, tvoří neměnný zlomek určité masy zlata. Od dob vlády Eduarda III. až do doby Jiřího II. zabředají dějiny anglického peněžnictví v řadu neustálých poruch, způsobovaných kolísáními mezi zákonným stanovením hodnotového poměru zlata a stříbra a skutečným kolísáním jejich hodnoty. Hned bylo příliš vysoko oceňováno zlato, hned zase stříbro. Příliš nízko oceněný kov byl stahován z oběhu, přetavován a vyvážen. Hodnotový poměr obou kovů byl pak opět zákonem změněn, ale nová nominální hodnota se brzy octla v téměř konfliktu se skutečným hodnotovým poměrem jako stará nominální hodnota. — V naší době vyvolal velmi slabý a přechodný pokles hodnoty zlata oproti stříbře v důsledku indo-čínské poptávky po stříbře týž jev v největším rozsahu ve Francii: vývoz stříbra a jeho vytlačení z oběhu zlatem. Během let 1855, 1856, 1857 činil přebytek dovozu zlata do Francie nad vývozem zlata z Francie 41,580.000 liber št., kdežto přebytek vývozu stříbra nad jeho dovozem činil 14,704.000 liber št. A opravdu v zemích, kde jsou oba tyto kovy podle zákona mírou hodnoty, kde se tedy oba musí přijímat při placení, kde však každý může platit podle libosti ve stříbře nebo ve zlatě, má kov, jehož hodnota stoupá, ážio a měří jako každé jiné zboží svou cenu v nadhodnoceném kovu, při čemž jedině tento kov slouží za míru hodnoty. Všechna dějinná zkušenost v tomto oboru nám prostě ukazuje, že všude, kde podle zákona konají funkci míry hodnoty dvě zboží, podružuje si tuto úlohu fakticky vždy jen jedno z nich.“ (*Karl Marx*: „Zur Kritik etc.“, str. 52, 53. [*K. Marx*: „Ke kritice atd.“, - „Míra hodnot“].)

⁵⁴ *Poznámka ke 2. vyd.* Zvláštnost, že v Anglii nemůže být unce zlata vyjádřena beze zbytku v určitém počtu jednotek peněžního měřítka, se vysvětluje takto: Naše mincovnictví bylo původně upraveno jen pro používání stříbra, proto unce stříbra může být vždy beze zbytku rozdělena na určitý příslušný počet celých mincí; poněvadž však zlato bylo zavedeno do mincovní soustavy zařízené pouze na stříbro teprve později, nelze z unce zlata razit takový počet mincí, který by vytvořil celé číslo.“ (*Maclaren*: „History of the Currency“. Londýn 1858, str. 16.)

neměnněji slouží totéž množství zlata jako jednotka míry. Jako míra hodnot může zlato sloužit jen proto, že je samo produktem práce, tedy potencionálně proměnnou hodnotou.⁵⁵

Je především jasné, že změna hodnoty zlata nemůže být nikterak na újmu jeho funkci jako měřítko cen. Ať se hodnota zlata jakkoli mění, hodnoty jeho určitých množství udržují mezi sebou též vzájemný poměr. Kdyby hodnota zlata klesla třeba i 1000krát, mělo by 12 uncí zlata stále 12krát větší hodnotu než jedna unce zlata, a při určování cen jde jen o vzájemný poměr různých množství zlata. Protože s druhé strany při poklesu nebo vzestupu hodnoty zlata zůstává váha jedné unce zlata nezměněna, zůstávají nezměněny i jednotlivé části unce; a tak zlato jako ustálené měřítko cen koná stále tytéž služby, ať se jeho hodnota jakkoli mění.

Změna hodnoty zlata nevádí ani jeho funkci jako míry hodnoty. Zasahuje všechna zboží zároveň, a proto *caeteris paribus* [za jinak stejných podmínek] nemění jejich vzájemné relativní hodnoty, ačkoli tyto hodnoty jsou vyjadřovány jednou ve vyšších, jednou v nižších cenách ve zlatě, než byly vyjadřovány dříve.

Jako při vyjádření hodnoty nějakého zboží v užité hodnotě jiného zboží, tak i při oceňování zboží ve zlatě se předpokládá jen jedno: že v dané době výroba určitého množství zlata stojí dané množství práce. Pokud jde o pohyb cen zboží, platí o něm všeobecně zákony prostého relativního výrazu hodnoty, které jsme vyvodili dříve.

Při nezměněné hodnotě peněz může nastat všeobecný vzestup cen zboží jen tehdy, stoupají-li hodnoty zboží; při nezměněné hodnotě zboží mohou ceny stoupat jen tehdy, klesá-li hodnota peněz. A naopak. Při nezměněné hodnotě peněz mohou ceny zboží všeobecně klesat jen tehdy, klesají-li hodnoty zboží; při nezměněných hodnotách zboží mohou ceny klesat jen tehdy, stoupá-li hodnota peněz. Z toho nikterak nevyplývá, že stoupání hodnoty peněz vyvolává vždy úměrný pokles cen zboží a klesání hodnoty peněz úměrné stoupání cen zboží. To platí jen o zbožích, jejichž hodnota se nezměnila. Taková zboží např., jejichž hodnota stoupá úměrně a současně s hodnotou peněz, podržují své ceny nezměněny. Stoupá-li jejich hodnota pomaleji nebo rychleji než hodnota peněz, je pokles nebo vzestup jejich cen určován rozdílem mezi pohybem jejich hodnoty a pohybem hodnoty peněz atd.

Vraťme se nyní opět ke zkoumání formy ceny.

Peněžní názvy, vytvořené podle váhy kovu, se z různých příčin postupně oddělují od svých původních názvů pro váhu. Z těchto různých příčin jsou historicky rozhodující tyto: 1) Zavádění cizích peněz u národů, které jsou na poměrně nízkém stupni vývoje. Tak např. ve starém Římě obíhaly zlaté a stříbrné mince zprvu jako cizozemské zboží. Názvy těchto cizích peněz se ovšem liší od názvů domácích jednotek váhy. 2) S rozvojem bohatství je méně drahý kov vytlačován ze své funkce míry hodnoty dražším kovem: měď stříbrem, stříbro zlatem, třebaže toto pořadí odporuje poetické chronologii zlatého a stříbrného věku.⁵⁶ Libra šterlinků byla např. peněžním názvem pro skutečnou libru stříbra. Jakmile však zlato vytlačilo stříbro jako míru hodnoty, začalo se téhož názvu používat o množství zlata, tvořícím třeba jen 1/15 libry atd., podle toho, jaký byl poměr mezi hodnotou zlata a stříbra. Libra jako peněžní název a jako obyčejný název váhy určitého množství zlata se nyní od sebe odloučily.⁵⁷ 3) Padělání mincí panovníky, prováděné po staletí, které zanechalo z původní váhy mincí ve skutečnosti jen název.⁵⁸

Tyto historické procesy vedly k tomu, že oddělování peněžního názvu pro váhu kovů od jejich obvyklých váhových názvů se stalo všeobecným zvykem. Poněvadž peněžní měřítko je s jedné strany čistě věcí dohody a s druhé strany musí být všeobecně uznáváno, je nakonec upravováno zákonem. Určitý váhový dílek drahého kovu, např. unce zlata, se oficiálně dělí na určité části,

⁵⁵ Ve spisech anglických autorů panuje nepopsatelný zmatek v pojmech: „míra hodnot“ (measure of value) a „měřítko cen“ (standard of value). Tyto funkce, a tedy i jejich názvy, se neustále zaměňují.

⁵⁶ Ani tato chronologie se ostatně nevyskytuje u všech národů.

⁵⁷ *Poznámka ke 2. vyd.* „Mince, jejichž názvy jsou dnes již jen ideální, jsou u všech národů nejstarší; ale všechny bývaly kdysi reálné, a právě proto, že bývaly reálné, sloužily jako počítací peníze.“ (*Galiani*: „Della Moneta“, str. 153.)

⁵⁸ *Poznámka ke 2. vyd.* Tak znamená anglická libra nyní méně než třetinu původní váhy, skotská libra před sjednocením pouhou 1/30, francouzský livre 1/74, španělský maravedi méně než 1/1000, portugalský rei ještě menší zlomek.

teré dostávají při tomto svém legálním křtu určitá jména, např. libra, tolar atd. Vlastní jednotku peněžní míry tvoří každá taková část, kterou lze dělit na další části, jimž zákon dává jména: šilink, penny atd.⁵⁹ Určité váhy kovu zůstávají však nadále měřítkem kovových peněz. Mění se jen dělení a pojmenování.

Ceny, čili množství zlata, ve která jsou ideálně přeměňovány hodnoty zboží, se tedy nyní vyjadřují v peněžních názvech čili v početních názvech zlatého měřítka uznávaných zákonem. Tedy místo aby se říkalo, že jeden kvarter pšenice se rovná jedné unci zlata, řeklo by se v Anglii, že se rovná 3 librám šterlinků 17 šilinkům a 10¹/₂ pencím. Zboží si tak ve svých peněžních názvech ukazuje, kolik stojí, a peníze slouží jako počítací peníze po každé, kdykoli je třeba pevně stanovit nějakou věc jako hodnotu, tj. v peněžní formě.⁶⁰

Název nějaké věci nemá nic společného s její povahou. Nevím ještě nic o člověku, vím-li, že mu říkají Jakub. Právě tak i v peněžních názvech libra, tolar, frank, dukát atd. mizí jakákoli stopa poměru hodnot. Zmatek nad tajemným smyslem těchto kabalistických značek se stupňuje tím, že peněžní názvy vyjadřují hodnotu zboží a zároveň určitou část dané váhy kovu, peněžního měřítka.⁶¹ Naproti tomu je nutné, aby se hodnota na rozdíl od pestré směsice těles světa zboží vyvinula v tuto iracionálně věcnou a zároveň čistě společenskou formu.⁶²

Cena je peněžní název práce zpředmětněné ve zboží. Ekvivalentnost zboží a onoho množství peněz, jehož název je cena zboží, je tedy tautologií, jako vůbec relativní výraz hodnoty zboží je zároveň vyjádřením ekvivalentnosti dvou zboží.⁶³ Je-li však cena jakožto ukazatel velikosti hodnoty zboží zároveň ukazatelem jeho směnného poměru k penězům, pak z toho obráceně nevyplývá, že ukazatel směnného poměru zboží k penězům musí být ukazatelem velikosti hodnoty. Dejme tomu, že společensky nutná práce stejné velikosti se zračí v jednom kvarteru pšenice a ve 2 librách šterlinků (asi 1/2 unce zlata). 2 libry št. jsou peněžním výrazem velikosti hodnoty kvarteru pšenice čili jeho cenou. Dovolí-li však okolnosti, aby jeho cena byla vyznačena jako 3 libry št., nebo vynutí-li si, aby byla vyznačena jako 1 libra št., pak je zřejmě 1 libra št. příliš malý a 3 libry št. příliš veliký výraz velikosti hodnoty pšenice — ale přesto jsou v tomto případě 1 libra št. i 3 libry št. cenami pšenice, neboť předně jsou její formou hodnoty, penězi, a za druhé jsou ukazateli jejího směnného poměru k penězům. Při nezměněných výrobních podmínkách nebo při nezměněné produktivní síle práce musí se na reprodukci jednoho kvarteru pšenice vynaložit stejné množství společenské pracovní doby jako dříve. Tato okolnost nezávisí na vůli výrobce pšenice, ani ostatních majitelů zboží. Velikost hodnoty zboží vyjadřuje tedy nutný, procesy jeho tvoření imanentní poměr ke společenské pracovní době. S přeměnou velikosti hodnoty v cenu se projevuje tento nutný poměr jako směnný poměr daného zboží k peněžnímu zboží, které existuje mimo ně. V tomto poměru se však může vyjádřit jak velikost hodnoty zboží, tak i ono plus nebo minus oproti ní, které provází zcizení zboží za daných podmínek. Možnost kvantitativní

⁵⁹ *Poznámka ke 2. vyd.* Pan David Urquhart nazývá ve svých „Familiar Words“ nestvůrným (!) ten fakt, že dnes libra (šterlinků), jednotka anglického peněžního měřítka, se rovná asi 1/4 unce zlata: „To je falšování míry,“ praví, „a ne stanovení měřítka.“ V tomto „falešném pojmenování“ váhy zlata, jako všude, vidí falšující ruku civilisace.

⁶⁰ *Poznámka ke 2. vyd.* „Když se ptali Anacharsise, k čemu Hellenové potřebují peníze, odpověděl: k počítání. (Athenaeus: „Deipnosophistarum [libri quindecim]“, kniha IV, 49. sv., 2. vyd. Schweighäuser, 1802 [str. 120].)

⁶¹ *Poznámka ke 2. vyd.* „Protože peníze jako měřítko cen vystupují s týmiž početními názvy jako ceny zboží, tedy např. unce zlata se vyjadřuje právě tak, jako hodnota tuny železa ve 3 librách št. 17 šilincích 10¹/₂ pencích, byly tyto jejich početní názvy nazvány jejich mincovní cenou. Odtud vznikla podivná představa, jako by se zlato (po příp. stříbro) oceňovalo ve svém vlastním materiálu, a jako by na rozdíl od všech ostatních zboží dostávalo pevnou cenu z moci státu. Pevné stanovení početních názvů pro určité váhy zlata se považovalo za pevné stanovení hodnoty těchto vah.“ (Karl Marx: „Zur Kritik etc.“, str. 52. [K. Marx: - Míra hodnot])

⁶² Srovnej „Theorie o jednotce míry peněz“ v díle „Ke kritice politické ekonomie“ [něm.], str. 53 a násl. [čes., str. 55]. Fantasie o zvyšování nebo snižování „ceny mince“ záleží celkem v tom, že se zákonem stanovené peněžní názvy zákonem stanovených váhových dílků zlata nebo stříbra přenášejí z moci státu na větší nebo menší váhové dílky a že podle toho se také napříště rází z 1/4 unce zlata místo 20 šilinků 40 šilinků. Všechny tyto fantasie, pokud jejich účelem nejsou docela hrubé finanční machinace proti soukromým a státním věřitelům, nýbrž hospodářské „zázračné léčby“, výstižně charakterisoval již Petty ve svém „Quantulumcunque concerning Money. To the Lord Marquis of Halifax“, 1862. Pettyho rozbor je tak důkladný, že již jeho bezprostřední nástupci, sir Dudley North a John Locke, o pozdějších ani nemluvě, ho mohli jen vulgarisovat. „Kdyby se bohatství národa,“ praví mimo jiné, „dalo nějakým dekretem zesateronásobit, bylo by podivné, že naše vlády takové dekryty již dávno nevydaly.“ (Tamtéž, str. 36.)

⁶³ „Anebo se musí připustit, že milion v penězích stojí víc než stejná hodnota ve zboží“ (Le Trosne „De l'Intérêt Social“, str. 919), tedy že „daná hodnota stojí víc než stejná hodnota“.

inkongruence [neshodnosti] mezi cenou a velikostí hodnoty, čili odchylností ceny od velikosti hodnoty tkví tedy již v samé formě ceny. A to není nedostatkem této formy — naopak, právě tento rys ji činí adekvátní formou takového výrobního způsobu, v němž si pravidlo může razit cestu zmateným chaosem jen jako slepě působící zákon průměru.

Ale forma ceny připouští nejen kvantitativní inkongruenci mezi velikostí hodnoty a cenou, tj. mezi velikostí hodnoty a jejím vlastním peněžním výrazem, nýbrž může v sobě skrývat kvalitativní rozpor, takže cena vůbec přestává být výrazem hodnoty, ačkoli peníze jsou jen formou hodnoty zboží. Věci, které samy o sobě nejsou zbožím, např. svědomí, čest atd., se mohou stát pro své majitele předmětem prodeje, a tak mohou díky své ceně nabýt zboží formy. Věc tedy může mít formálně cenu, aniž má hodnotu. Cenový výraz je tu imaginární, jako určité veličiny v matematice. Naproti tomu může i imaginární forma ceny — např. cena neobdělané půdy, která nemá hodnotu, protože v ní není zpředmětněna lidská práce — skrývat v sobě skutečný hodnotový poměr nebo vztah od něho odvozený.

Cena, stejně jako relativní forma hodnoty vůbec, vyjadřuje hodnotu zboží, např. tony železa, tak, že určité množství ekvivalentu, např. jedna unce zlata, je bezprostředně směnitelné za železo, z čehož však naprosto nevyplývá opak, že železo je bezprostředně směnitelné za zlato. Aby tedy zboží fakticky vystoupilo jako směnná hodnota, musí odložit své naturální tělo, přeměnit se z pomyslného zlata ve skutečné zlato, třeba by tato transsubstanciací [přepodstatnění] byla pro ně „trpčí“ než pro Hegelův „pojmem“ přechod od nutnosti k svobodě nebo pro humra rozbití jeho krunýře nebo pro sv. Jeronyma překonání starých zvyků a hříchů.⁶⁴ Vedle své reálné podoby, např. podoby železa, může mít zboží v ceně ideální podobu hodnoty čili pomyslnou podobu zlata, ale nemůže být zároveň skutečným železem a skutečným zlatem. Aby mu byla dána cena, stačí je porovnat s pomyslným zlatem. Musí být nahrazeno skutečným zlatem, aby sehrálo pro svého majitele úlohu všeobecného ekvivalentu. Kdyby majitel železa přistoupil např. k majiteli nějakého světáckého zboží a odkázal by ho na cenu železa, která prý je peněžní formou, odpověděl by mu světák, jako odpověděl v nebi svatý Petr Dantovi, který mu odříkával vyznání víry:

„Assai bene è trascorsa
D’esta moneta già la lega e’l peso,
Ma dimmi se tu l’hai nella tua borsa.“⁶⁵

Forma ceny předpokládá zcizitelnost zboží za peníze a nutnost tohoto zcizení. S druhé strany funguje zlato jako ideální míra hodnoty jen proto, že již obíhá ve směnném procesu jako peněžní zboží. V ideální míře hodnot se tedy skrývají ražené peníze.

2. Oběživo

a) Metamorfosa zboží

Viděli jsme, že proces směny zboží zahrnuje odporující si a navzájem se vylučující vztahy. Vývoj zboží neodstraňuje tyto rozpory, vytváří však formu, v níž se mohou pohybovat. To je vůbec metoda, kterou se řeší skutečné rozpory. Tak je např. rozpor v tom, že jedno těleso neustále padá na druhé těleso a rovněž se neustále od něho vzdaluje. Elipsa je jednou z forem pohybu, v níž se tento rozpor současně uskutečňuje i řeší.

⁶⁴ Musel-li Jeronym v mládí těžce přemáhat pokušení těla, jak ukazuje jeho boj na poušti s obrazy krásných žen, musel ve zralém věku stejně těžce přemáhat pokušení ducha. „Představoval jsem si v duchu,“ praví např., „že jsem na posledním soudu.“ „Kdo jsi?“ ptal se hlas. „Jsem křesťan.“ „Lžeš,“ zahřměl soudce světa. „Jsi jen ciceronovec!“

* Ve zkoušce té tíha
i kovu směs té mince dobře blýská,
leč zdali též se ve tvém měsíci míhá?⁶⁶
[Dante: „Božská komedie“, Ráj, 24. zpěv, verš 83 a násl. (Překlad Vrchlického.)]

Pokud směnný proces přenáší zboží z rukou, kde nejsou užitnými hodnotami, do rukou, kde jsou užitnými hodnotami, je společenskou výměnou látek. Produkt jednoho druhu užitečné práce se staví na místo produktu jiného druhu užitečné práce. Jakmile zboží dosáhne bodu, kde slouží jako užitná hodnota, vypadáva ze sféry zboží směny a přechází do sféry spotřeby. Nás však zde zajímá jen první sféra. Budeme proto zkoumat celý proces po stránce formy, tedy jen změnu forem čili metamorfosu zboží, která zprostředkovává společenskou výměnu látek.

Naprosto nedostatečné chápání této změny forem — nehledě k nejasnosti samého pojmu hodnoty — je podmíněno tou okolností, že každá změna formy zboží se uskutečňuje směnou dvou zboží: prostého zboží a peněžního zboží. Všimá-li si však někdo jedině tohoto hmotného momentu, směny zboží za zlato, přehlíží právě to, co by měl vidět především, totiž to, co se děje s formou zboží. Přehlíží, že zlato vzaté pouze jako zboží ještě nejsou peníze a že se ostatní zboží svými cenami sama uvádějí ve vztah ke zlatu jako ke své vlastní peněžní podobě.

Zboží vstupují do směnného procesu nepozlacena, nepocukována, tak, jak přišla na svět. Směnný proces vytváří rozdělení zboží na zboží a peníze — vnější protiklad, v němž zboží vyjadřují sobě imanentní protiklad mezi užitnou hodnotou a hodnotou. V tomto protikladu vystupují zboží jako užitná hodnota proti penězům jako směnné hodnotě. Zároveň jsou však obě strany tohoto protikladu zbožím, tj. jednotou užitné hodnoty a hodnoty. Ale tato jednota rozdílů se na každém z obou pólů jeví obráceně, a proto zároveň vyjadřuje jejich vzájemný vztah. Reálně je zboží užitná hodnota: jeho hodnotnost se projevuje jen ideálně v ceně, jež vyjadřuje jeho vztah ke zlatu, které proti němu vystupuje jako reálná podoba jeho hodnoty. Naopak hmota zlata vystupuje jen jako materializace hodnoty, tj. peníze. Proto je zlato reálně směnnou hodnotou. Jeho užitná hodnota se projevuje zatím jen ideálně v řadě relativních výrazů hodnoty, jimiž se zlato uvádí ve vztah ke zbožím stojícím proti němu jako k úhrnu svých reálných užitných forem. Tyto protikladné formy zboží jsou skutečné formy jejich pohybu ve směnném procesu.

Sledujme nyní některého majitele zboží, třeba našeho starého známého, tkalce plátna, na scénu směnného procesu, na trh zboží. Cena jeho zboží, 20 loket plátna, je určitá veličina. Tato cena se rovná 2 librám št. Smění plátno za 2 libry št. a jako člověk starého ražení smění tyto 2 libry št. zase za rodinnou bibli téže ceny. Plátno je pro něho jen zboží, jen nositel hodnoty; zcizuje se výměnou za zlato, za ztělesnění své hodnoty, a v této podobě se znovu mění v jiné zboží, v bibli, která však má jako užitný předmět putovat do tkalcova domku a uspokojovat tam potřeby duchovní posily. Směnný proces zboží se tedy uskutečňuje ve dvou protikladných a navzájem se doplňujících metamorfosách — v přeměně zboží v peníze a v jeho zpětné přeměně z peněz ve zboží.⁶⁵ Momenty metamorfosy zboží jsou zároveň obchodními akty majitele zboží — prodej, směna zboží za peníze; koupě, směna peněz za zboží, a jednota obou těchto aktů: prodej za účelem koupě.

Podívá-li se tkadlec pouze na konečný výsledek obchodní transakce, ukáže se, že má bibli místo plátna, místo svého původního zboží má jiné zboží téže hodnoty, ale jiné užitečnosti. Analogicky si přivlastňuje i všechny ostatní nezbytné životní a výrobní prostředky. S jeho stanoviska zprostředkovává celý proces výměnu produktu jeho práce za produkt cizí práce, výměnu výrobků.

Proces směny zboží se tedy uskutečňuje ve střídání těchto forem:

$$\begin{array}{c} \text{Zboží — Peníze — Zboží} \\ Z \text{ — } P \text{ — } Z \end{array}$$

Co do svého hmotného obsahu je tento pohyb $Z — Z$, směnou zboží za zboží, výměnou látek společenské práce, výměnou látek, v jejímž konečném výsledku uhasíná i sám proces.

$Z—P$. První metamorfosa zboží čili prodej. Přeskok zboží hodnoty z těla zboží do těla peněz je, jak jsem to nazval na jiném místě, salto mortale zboží. Nepodaří-li se, není sice ve svých

⁶⁵ „Ἐξ δὲ τοῦ ... πνρὸς ἀνταμείβεσθαι πάυτα, φησίῳ δ' Ἡράκλειτος ἡ πῦρ ἀπάντων ὡσπερ χρυσοῦ χρήματα καὶ χρημάτων“ [„Z ohně vzniká vše,“ praví Herakleitos, „a oheň ze všeho, podobně jako zboží ze zlata a ze zboží zlato.“] (F. Lassalle: „Die Philosophie Herakleitos des Dunkeln“. Berlín 1858, sv. I, str. 222.) Lassalova poznámka k tomuto místu, str. 224, pozn. 3, vykládá peníze nesprávně jako pouhou známku hodnoty.

nadějích podvedeno zboží, ale je podveden jeho majitel. Společenská dělba práce činí jeho práci stejně jednostrannou, jako jsou jeho potřeby mnohostranné. Právě proto je pro něho jeho výrobek jen směnnou hodnotou. Výrobek však dostává všeobecnou, společensky platnou formu ekvivalentu jen v penězích, ale peníze jsou v cizí kapse. Aby je odtamtud vylákalo, musí zboží být především užitnou hodnotou pro majitele peněz, tj. práce vynaložená na zboží musí být vynaložena ve společensky užitečné formě, čili musí být skutečným článkem společenské dělby práce. Ale dělba práce je samostatný výrobní organismus, jehož vlákna byla upředena a sprádají se dál za zády výrobců zboží. Zboží je možná výrobkem nového druhu práce, který má uspokojovat nově vzniklou potřebu nebo který chce dokonce na vlastní pěst potřebu teprve vyvolat. Nějaká pracovní operace, která včera ještě byla jednou z mnoha funkcí jednoho a téhož výrobce zboží, přerve možná dnes tuto souvislost, osamostatní se a právě proto posílá na trh svůj dílčí výrobek jako samostatné zboží. Společenské podmínky mohou být zralé nebo nezralé pro tento proces odluky. Nějaký výrobek uspokojuje dnes určitou společenskou potřebu. Zítřka bude možná úplně nebo částečně vytlačen ze svého místa jiným podobným výrobkem. I když je práce nějakého výrobce, např. našeho tkalce, patentovaným článkem společenské dělby práce, není tím ještě nikterak zaručeno, že právě jeho 20 loket plátna bude mít užitnou hodnotu. Je-li společenská potřeba plátna, která má jako všechno ostatní své meze — již uspokojena soupeřícími konkurenty tohoto tkalce, stane se výrobek našeho přítele nadbytečným, zbytečným a tím neužitečným. Darovanému koni se na zuby neďivej, ale vždyť náš tkadlec nepřišel na trh proto, aby tam něco rozdával. Ale dejme tomu, že jeho výrobek fakticky má užitnou hodnotu a že proto toto zboží přitahuje peníze. Ale nyní je otázka, kolik peněz? Odpověď je ovšem již předem dána v ceně zboží, v ukazateli velikosti jeho hodnoty. Nepřihlížíme k čistě subjektivním početním chybám majitele zboží, které jsou na trhu ihned objektivně korigovány. Necht' vynaložil na svůj výrobek jen průměrnou společensky nutnou pracovní dobu. Cena zboží je tedy jen peněžní název množství společenské práce, zpředmětněného ve zboží. Ale bez dovolení našeho tkalce a za jeho zády začaly tradiční výrobní podmínky plátenictví kvasit. Co včera bylo nesporně pracovní dobou společensky nutnou k výrobě jednoho lokte plátna, dnes jí přestalo být, a majitel peněz velmi horlivě demonstruje našemu příteli tuto okolnost tím, že mu ukazuje ceny, vyznačené různými jeho konkurenty. Na neštěstí je na světě mnoho tkalců. Dejme tomu konečně, že každý kus plátna, který je na trhu, obsahuje jen společensky nutnou pracovní dobu. Přesto může celý souhrn těchto kusů obsahovat nadbytečně vynaloženou pracovní dobu. Nemůže-li břicho trhu pozřít celé množství plátna za normální cenu 2 šilinky za loket, dokazuje to, že příliš velká část celkové pracovní doby společnosti byla vynaložena ve formě plátenictví. Výsledek je týž, jako kdyby byl každý jednotlivý tkadlec vynaložil na svůj individuální výrobek více pracovní doby, než je společensky nutné. Zde platí přísloví: „Kdo je s kým dopaden, je s ním i pověšen.“ Všechno plátno na trhu funguje jako jedno zboží, každý jeho kus jen jako příslušná část tohoto jednoho zboží. A skutečně: hodnota každého individuálního lokte je jen materializací téhož společensky určitého množství stejnorodé lidské práce.**

Jak vidíme, miluje zboží peníze, ale „the course of true love never does run smooth“ [„pravá láska nikdy neplyne hladce“]. Stejnou živelnou nahodilostí, jakou se vyznačuje kvalitativní struktura společenského výrobního organismu, vyznačuje se i jeho kvantitativní struktura, která ukazuje svoje membra disjecta [nesouvislé články] v soustavě práce. Naši majitelé zboží takto objevují, že táž dělba práce, která z nich dělá nezávislé soukromé výrobce, činí zároveň nezávislými na nich samých společenský výrobní proces a jejich vlastní vztahy v tomto procesu, že vzájemná nezávislost osob se doplňuje soustavou všestranné věcné závislosti.

Dělba práce mění produkt práce ve zboží a činí tím nutnou jeho přeměnu v peníze. Činí zároveň věcí náhody, zda se tato transsubstanciací podaří. Zde však musíme prozkoumat jev v jeho čisté podobě, musíme tedy předpokládat jeho normální průběh. Ostatně dojde-li vůbec k tomuto procesu, tj. je-li zboží prodáno, dochází vždy ke změně formy, ačkoli v nenormálních

** V dopise ze dne 28. listopadu 1878 N. F. Danielsonovi (N.-onovi) navrhl Marx opravit tuto větu takto: „A skutečně: hodnota každého individuálního lokte je jen materializací určité části té společenské práce, která byla vynaložena na celé množství loket.“ Analogická oprava byla provedena ve výtisku 2. německého vydání I. dílu Kapitálu, patřícím Marxovi, ovšem ne Marxovou rukou. (Pozn. red.)

případech při této změně formy se může velikost hodnoty, substance, která prochází změnou, zmenšit nebo zvětšit.

Jednomu majiteli zboží nahrazuje zlato jeho zboží a druhému nahrazuje zboží jeho zlato. Jevem smysly vnímatelným je to, že zboží a zlato, 20 loket plátna a 2 libry št., přecházejí z ruky do ruky nebo z místa na místo, tj. směňují se navzájem. Ale za co se směňuje zboží? Za všeobecné ztělesnění své vlastní hodnoty. A zač zlato? Za zvláštní podobu své užitné hodnoty. Proč vystupuje zlato proti plátnu jakožto peníze? Protože cena plátna, 2 libry št., tj. jeho peněžní název, již vyjadřuje jeho vztah ke zlatu jakožto k penězům. K odvržení (odcizení) původní zboží formy dochází tím, že se zcizuje zboží, tedy v té chvíli, kdy užitná hodnota zboží skutečně přivábí zlato, které cena zboží jen pomyslně představuje. Realizace ceny čili jen ideální formy hodnoty zboží je tedy s druhé strany realizací jen ideální užitné hodnoty peněz — přeměna zboží v peníze je zároveň přeměnou peněz ve zboží. Tento jediný proces je tedy dvojstranným procesem: jeden jeho pól, na straně majitele zboží, je prodej, opačný pól, na straně majitele peněz, je koupě. „Prodej je koupě“, $Z - P$ je zároveň $P - Z$.⁶⁶

Dosud známe jen jeden ekonomický vztah mezi lidmi — vztah majitelů zboží, vztah, v němž si majitelé zboží přivlastňují cizí produkt práce jen tím, že zcizují svůj vlastní. Jeden majitel zboží může tedy vystupovat proti druhému jako majitel peněz jen proto, že buď produkt jeho práce má od přírody peněžní formu, tj. je peněžním materiálem, zlatem atd., nebo protože jeho vlastní zboží již svléklo kůži, shodilo se sebe svou původní užitnou formou. Aby zlato fungovalo jako peníze, musí ovšem vstoupit v některém bodě na trh zboží. Tento bod leží u zdroje jeho výroby — tam, kde se vyměňuje jako bezprostřední výrobek práce za jiný výrobek práce téže hodnoty. Ale od této chvíle neustále vyjadřuje v sobě realizované ceny zboží.⁶⁷ Ponecháme-li stranou směnu zlata za zboží u zdroje výroby zlata, je zlato v rukou každého majitele zboží odcizenou podobou jeho zcizeného zboží, produktem prodeje čili první metamorfosy zboží $Z - P$.⁶⁸ Zlato se stává ideálními penězi čili mírou hodnot proto, že všechna zboží jím měřila své hodnoty, a tak je činila pomyslným protikladem své užitné formy, podobou své hodnoty. Reálnými penězi se stává proto, že je zboží při svém všestranném zcizování činí skutečně odcizenou čili přeměněnou formou své užitné hodnoty, a tedy skutečnou podobou své hodnoty. Jako podoba hodnoty stírá zboží jakoukoli stopu své samostatné užitné hodnoty a kvalitativně zvláštní užitečné práce, která je vytvořila, a zakukluje se ve stejnorodou společenskou materializaci bezrozdílné lidské práce. Na penězích není proto vidět, jakého druhu zboží se v ně přeměnilo. Ve své peněžní formě vypadá jedno zboží úplně jako druhé. Peníze mohou tedy být lejno, ačkoli lejno nejsou peníze. Dejme tomu, že dva zlatáky, za které náš tkadlec dal své zboží, jsou přeměněnou formou kvarteru pšenice. Prodej plátna, $Z - P$, je zároveň jeho koupí, $P - Z$. Ale jakožto prodej plátna zahajuje tento proces pohyb, který končí protikladem tohoto aktu, koupí bible; jakožto koupě plátna končí též proces pohyb, který začal protikladem tohoto aktu, prodejem pšenice. $Z - P$ (plátno — peníze), první fáze procesu $Z - P - Z$ (plátno — peníze — bible), je zároveň $P - Z$ (peníze — plátno), tj. poslední fází jiného procesu $Z - P - Z$ (pšenice — peníze — plátno). První metamorfosa zboží, jeho přeměna ze zboží formy v peníze, je vždy zároveň druhou protikladnou metamorfosou nějakého jiného zboží, jeho zpětnou přeměnou z peněžní formy ve zboží.⁶⁹

$P - Z$. Druhá čili závěrečná metamorfosa zboží — koupě. Protože peníze jsou odcizenou podobou všech ostatních zboží čili produktem jejich všeobecného zcizování, jsou absolutně zcizitelným zbožím. Čtou všechny ceny odprava doleva a obrážejí se tak ve všech zbožních tělesech jako v poddajném materiálu pro svou vlastní přeměnu ve zboží. Zároveň ceny, tyto zamilované pohledy, které zboží vrhají na peníze, ukazují penězům hranici jejich schopnosti

⁶⁶ „Každý prodej je zároveň koupě“. (*Dr. Quesnay: „Dialogues sur le Commerce et les Travaux des Artisans“*, „Physiocrates“, vyd. Daire, I. díl, Paříž 1846, str. 170), čili jak praví Quesnay ve svých „Maximes“, „prodávát znamená kupovat“. [Viz „Maximes du docteur Quesnay“, publiées par Dupont de Nemours, „Physiocrates“, I. díl, Paříž 1846, str. 392.]

⁶⁷ „Cena zboží může být zaplácena jen cenou jiného zboží.“ (*Mercier de la Rivière: „L'Ordre Naturel et Essentiel des Sociétés Politiques“*, „Physiocrates“, vyd. Daire, II. díl, str. 554.)

⁶⁸ „Aby měl někdo peníze, bylo třeba nejprve prodat.“ (Tamtéž, str. 543.)

⁶⁹ Výjimku činí, jak již bylo poznamenáno, výrobce zlata nebo stříbra, který směňuje svůj výrobek, aniž jej dříve prodal.

převtělovat se, totiž jejich vlastní kvantitu. Protože zboží, jakmile se přemění v peníze, zmizí jako takové, není na penězích vidět, jak se dostaly do rukou majitele a co se v ně přeměnilo. „Non olet“ — „peníze nesmrdí“, ať jsou jakéhokoli původu. Jestliže na jedné straně představují prodané zboží, představují na druhé straně zboží, které lze koupit.⁷⁰

P — Z, tj. koupě, je zároveň prodej čili Z — P; poslední metamorfosa jednoho zboží je tedy zároveň první metamorfosou jiného zboží. Pro našeho tkalce končí životní pouť jeho zboží biblí, ve kterou přeměnil 2 libry št., které dostal. Ale prodavač bible přemění 2 libry št., které dostal od tkalce, v kořalku. P — Z, závěrečná fáze procesu Z — P — Z (plátno — peníze — bible), je zároveň Z — P, první fází Z — P — Z (bible — peníze — kořalka). Protože výrobce zboží dodává na trh jen jednostranný výrobek, prodává jej obvykle ve značných masách; ale jeho mnohostranné potřeby ho nutí ustavičně drobit realizovanou cenu čili strženou peněžní částku na četné koupě. Jeden prodej tedy vede k mnoha koupím různých zboží. Závěrečná metamorfosa jednoho zboží tvoří tak souhrn prvních metamorfos jiných zboží.

Vezmeme-li nyní metamorfosu nějakého zboží, např. plátna jako celek, vidíme především, že se skládá ze dvou protikladných a vzájemně se doplňujících pohybů: Z — P a P — Z. Tyto dvě protikladné přeměny zboží se uskutečňují ve dvou protikladných společenských aktech majitele zboží a obrážejí se v jeho dvou protikladných ekonomických úlohách. Jako agent prodeje je prodavačem, jako agent koupě kupcem. Jako však při každé své přeměně existuje zboží zároveň v obou svých formách — zbožní i peněžní — které jen leží na protikladných pólech, stojí proti téměř majiteli zboží, pokud je prodavačem, jiný jako kupec, a pokud je kupcem, stojí proti němu jiný jako prodavač. Jako totéž zboží prodělává postupně dvě protikladné přeměny — ze zboží v peníze a z peněz ve zboží — tak střídá týž majitel zboží úlohu prodavače a kupce. Koupě a prodej nejsou tedy stálé úlohy, nýbrž úlohy, které v procesu zbožního oběhu ustavičně přecházejí s osobou na osobu.

Úplná metamorfosa zboží, ve své nejprostší formě, předpokládá čtyři krajní body a tři dramatis personae [jednající osoby]. Nejprve vystupuje zboží proti penězům jako proti podobě své hodnoty, která „na druhé straně“, v cizí kapse, má svou věcně hmatatelnou realnost. Tak vystupuje proti majiteli zboží majitel peněz. Jakmile se zboží přeměnilo v peníze, stávají se peníze jeho pomíjivou ekvivalentní formou, jejíž užitná hodnota čili obsah existuje „na této straně“, v jiných zbožních tělesech. Peníze, konečný bod první přeměny zboží, jsou zároveň výchozím bodem druhé přeměny. Prodavač v prvním aktu procesu je kupcem v druhém aktu, kde proti němu vystupuje třetí majitel zboží jako prodavač.⁷¹

Obě protikladné pohybové fáze metamorfosy zboží tvoří koloběh: zbožní forma, odvržení zbožní formy, návrat ke zbožní formě. Ovšem zboží samo je tu určeno protikladně. Na výchozím bodu není užitnou hodnotou, na konečném bodu je užitnou hodnotou pro svého majitele. Právě tak se jeví peníze zprvu jako pevný krystal hodnoty, ve který se přeměňuje zboží, pak se rozplývají v pomíjivou ekvivalentní formu zboží.

Dvě metamorfosy, které tvoří úplný koloběh jednoho zboží, jsou zároveň protikladnými dílčími metamorfosami dvou jiných zboží. Totéž zboží (plátno) zahajuje řadu svých vlastních metamorfos a zároveň dokončuje úplnou metamorfosu jiného zboží (pšenice). Za své první přeměny, při prodeji, vystupuje v obou těchto úlohách ve své vlastní osobě. Ale přeměněno ve zlatou kuklu, v kteréžto podobě koná samo svou poslední pouť, dokončuje zároveň první metamorfosu nějakého třetího zboží. Koloběh, který opisuje řada metamorfos každého zboží, se tedy nerozlučně proplétá s koloběhy jiných zboží. Celkový proces představuje oběh zboží.

Zbožní oběh je nejen formálně, nýbrž i v podstatě odlišný od bezprostřední výměny výrobků. Podívejme se nyní na právě vylíčený proces. Tkadlec nesporně vyměnil plátno za biblí, vlastní zboží za cizí. Ale tento jev existuje jako takový jen pro něho. Prodavač bible, který má raději něco pro zahřátí než posvátný chlad, ani nepomyslel, že vyměňuje svou biblí za plátno; rovněž tkadlec

⁷⁰ „Peníze v našich rukou představují věci, které si za ně můžeme koupit, a zároveň věci, které jsme za tyto peníze prodali.“ (*Mercier de la Rivière*: „L'Ordre Naturel etc.“, str. 586.)

⁷¹ Jsou tu tedy... čtyři krajní body (termes) a tři kontrahenti, z nichž jeden vystupuje dvakrát.“ (*Le Trosne*: „De l'Intérêt Social“, str. 909.)

nemá ani tušení, že za jeho plátno byla vyměněna pšenice atd. Zboží osoby *B* nahrazuje zboží osoby *A*, ale *A* a *B* nesměňují vzájemně svá zboží. Ve skutečnosti se může přihodit, že *A* a *B* kupují od sebe navzájem, ale taková náhodná shoda nikterak nevyplývá ze všeobecných podmínek oběhu zboží. Na jedné straně tu vidíme, jak směna zboží prolamuje individuální a lokální hranice bezprostřední výměny výrobků a rozvíjí výměnu látek lidské práce vůbec. Na druhé straně se tu vyvíjí složitý komplex společenských souvislostí, nekontrolovatelných jednajícími osobami a majících charakter vztahů daných od přírody. Tkadlec může prodat plátno jen proto, že sedlák již prodal pšenici; chlapík, který si rád přihne, může prodat bibli jen proto, že tkadlec již prodal plátno; kořalečník může prodat svůj životodárný nápoj jen proto, že druhý již prodal nápoj života věčného atd.

Proto proces oběhu nekončí, na rozdíl od bezprostřední výměny výrobků, jakmile si užité hodnoty vymění místa a majitele. Peníze nemizí proto, že nakonec vypadnou z řady metamorfos jednoho zboží. Usazují se znovu a znovu v těch bodech procesu oběhu, které to či ono zboží vyklidilo. Např. v celkové metamorfose plátna: plátno — peníze — bible vypadne z oběhu nejprve plátno, peníze vstoupí na jeho místo, pak vypadne bible z oběhu, peníze opět vstoupí na její místo. Jakmile je jedno zboží nahrazeno druhým, peněžní zboží uvázne v ruce třetí osoby.⁷² Oběh ze sebe ustavičně vyměšuje peněžní pot.

Nic nemůže být nezapadnějšího než dogma, že zbožní oběh musí vytvořit rovnováhu mezi koupěmi a prodeji, protože každý prodej je zároveň koupí a vice versa [naopak]. Chce-li se tím říci, že počet opravdu provedených prodejů se rovná počtu koupí, je to prázdná tautologie. Ale toto dogma chce říci něco víc: chce dokázat, že prodavač přivádí na trh svého kupce. Koupě a prodej jsou též akt jakožto vzájemný vztah dvou polárně protikladných osob — majitele peněz a majitele zboží. Ale jako činy téže osoby jsou dvěma polárně protikladnými akty. Totožnost prodeje a koupě předpokládá tedy, že zboží se stává neužitečným, jestliže vhozeno do alchymistické křivule oběhu nevychází z ní jako peníze, není-li majitelem zboží prodáno, tedy není-li koupeno majitelem peněz. Tato totožnost předpokládá dále, že proces směny, jestliže se podaří, je jakousi pauzou, jistým obdobím v životě zboží, která může být delší nebo kratší. Protože první metamorfosa zboží je současně prodej i koupě, je tento dílčí proces zároveň samostatným procesem. Kupec má zboží, prodavač má peníze, tj. zboží, které si uchovává formu schopnou oběhu, ať fakticky znovu vstoupí na trh dříve nebo později. Nikdo nemůže prodat, jestliže druhý nekoupí. Ale nikdo nemusí hned kupovat, protože prodal. Oběh zboží prolamuje časové, místní a individuální hranice výměny výrobků právě tím, že bezprostřední totožnost mezi zcizením svého výrobku práce a přijetím cizího výrobku práce výměnou se štěpí na dva protikladné akty — prodej a koupí. Jestliže procesy, které vystupují proti sobě navzájem jako úplně samostatné, tvoří jistou vnitřní jednotu, znamená to zároveň, že jejich vnitřní jednotu se uskutečňuje v pohybu vnějších protikladů. Když vnější osamostatňování vnitřně nesamostatných, tj. vzájemně se doplňujících procesů dosáhne určitého bodu, prosazuje se jednotu násilně — ve formě krise. Protiklad, který je zboží imanentní, protiklad užité hodnoty a hodnoty, protiklad soukromé práce, která se musí zároveň jevit jako bezprostředně společenská práce, protiklad zvláštní a konkrétní práce, která zároveň má platnost jen abstraktně všeobecné práce, protiklad zosobnění věci a zvěčnění osob — tento imanentní rozpor nabývá v protikladech metamorfosy zboží vyvinutých forem svého pohybu. Již tyto formy zahrnují tedy v sobě možnost — ale jen možnost — krisí. K přeměně této možnosti ve skutečnost je zapotřebí celého souhrnu vztahů, které v rámci prostého zbožního oběhu ještě vůbec neexistují.⁷³

⁷² Poznámka ke 2. vyd. Třeba je tento jev tak nápadný, přesto nejsou ekonomové většinou s to si ho všimnout, zejména freetrader vulgaris.

⁷³ Srovnej moje poznámky o Jamesu Millovi: „Zur Kritik etc.“, str. 74 —76 [K. Marx: „Ke kritice atd.“, str. 74-76 - Metamorfosa zboží.] Dva body jsou tu charakteristické pro metodu ekonomické apologetiky. Za prvé ztotožňování oběhu zboží a bezprostřední výměny výrobků prostou abstrakcí od jejich rozdílů. Za druhé pokus popřít rozpory kapitalistického výrobního procesu tím, že se všechny vztahy mezi kapitalistickými agenty výroby redukuje na jednoduché vztahy, vyplývající ze zbožního oběhu. Výroba zboží a oběh zboží jsou však jevy, které náležejí nejrozličnějším výrobním způsobům, byť i v různém rozsahu a dosahu. Nevíme tedy ještě nic o differentia specifica [charakteristických zvláštnostech] těchto výrobních způsobů a nemůžeme je tedy posoudit, známe-li jen abstraktní kategorie zbožního oběhu, které jsou jim všem společné. V žádné vědě kromě politické ekonomie se tak naparovačně nevytrubují nejelementárnější samozřejmosti. Tak např. J. B. Say si osobuje pronášet soudy o krisích, ačkoli ví jen to, že zboží je výrobek.

Jako zprostředkovatel v procesu oběhu zboží dostávají peníze funkci oběživa.

b) Oběh peněz

Střídání forem, v němž se uskutečňuje výměna látek výrobků práce, $Z — P — Z$, předpokládá, že táž hodnota tvoří výchozí bod procesu jako zboží a vrací se k tomuto bodu opět jako zboží. Tento pohyb zboží je tedy koloběh. Na druhé straně vylučuje táž forma koloběh peněz. Jejím výsledkem je, že se peníze neustále vzdalují od svého výchozího bodu, že se k němu nevracejí. Dokud prodavač podržuje zboží v jeho přeměněné podobě, v podobě peněz, je toto zboží ve stadiu své první metamorfosy, tj. urazilo jen první polovinu svého oběhu. Je-li proces — prodej za účelem koupě — dokončen, vzdálily se také peníze zase z rukou svého původního majitele. Ovšem, jestliže tkadlec, koupiv bibli, znovu prodá plátno, vrátí se i peníze do jeho rukou. Ale nevrátí se v důsledku oběhu prvních 20 loket plátna, který je naopak vzdálil z rukou tkalcových do rukou prodavače bible. Peníze se mohou vrátit jen proto, že nové zboží obnovuje nebo opakuje týž proces oběhu, který končí tímž výsledkem jako první. Formou pohybu, kterou dává penězům bezprostředně oběh zboží, je tedy jejich ustavičné vzdalování se od výchozího bodu, jejich přecházení z rukou jednoho majitele zboží do rukou druhého, čili jejich oběh (currency, cours de la monnaie).

Oběh peněz je ustavičné monotónní opakování téhož procesu. Zboží je vždy na straně prodavače, peníze jsou vždy na straně kupce jako kupní prostředek. Fungují jako kupní prostředek tím, že realizují cenu zboží. Tím, že ji realizují, přenášejí zboží z rukou prodavače do rukou kupce a zároveň se samy vzdalují z rukou kupce do rukou prodavače, aby opakovaly týž proces s jiným zbožím. Fakt, že tato jednostranná forma pohybu peněz vzniká z dvojstranné formy pohybu zboží, zůstává zastřen. Sama povaha zbožního oběhu vyvolává právě opačné zdání. První metamorfosa zboží je už svým vnějším vzhledem nejen pohyb peněz, nýbrž i vlastní pohyb zboží samého; naproti tomu druhá metamorfosa zboží se jeví jen jako pohyb peněz. V první polovině svého oběhu si zboží vyměňuje místo s penězi. Tím zároveň zboží jako užitná hodnota vypadá ze sféry oběhu a přechází do sféry spotřeby.⁷⁴ Na jeho místo nastupuje ztělesnění hodnoty zboží čili jeho peněžní maska. Druhou polovinu oběhu neprobíhá už ve své naturální podobě, nýbrž ve svém zlatém přestrojení. Tak je kontinuita pohybu vlastní jen penězům: týž pohyb, který se pro zboží rozpadá na dva protikladné procesy, je jako vlastní pohyb peněz stále týž proces, v němž si peníze vyměňují místo s dalšími a dalšími zbožím. Zdá se proto, jako by výsledek zbožního oběhu — nahrazení jednoho zboží druhým, nebyl vyvolán přeměnou jeho vlastních forem, nýbrž funkcí peněz jako oběživa; jako by právě oběživo uvádělo do pohybu zboží, sama o sobě nehybná, přenášelo je z rukou, kde nejsou užitnými hodnotami, do rukou, kde mají užitnou hodnotu a přitom vždy ve směru opačném k vlastnímu pohybu peněz. Peníze ustavičně vytlačují zboží ze sféry oběhu, neustále se stavějí na jejich místo v oběhu a tak se vzdalují od svého vlastního výchozího bodu. Proto ačkoli se v pohybu peněz jen projevuje oběh zboží, zdá se oběh zboží zvenčí jen výsledkem pohybu peněz.⁷⁵

Na druhé straně připadá penězům funkce oběživa jen proto, že jsou osamostatněnou hodnotou zboží. Jejich pohyb jako oběživa je proto ve skutečnosti jen pohybem vlastní formy zboží. Pohyb formy zboží se tedy musí obrážet v oběhu peněz i viditelně. Tak např. plátno přeměňuje zprvu svou zbožní formu ve svou peněžní formu. Druhý pól jeho první metamorfosy $Z — P$, tj. peněžní forma, se pak stává prvním pólem jeho poslední metamorfosy $P — Z$, jeho zpětné přeměny v bibli. Ale každá z těchto dvou změn formy se uskutečňuje výměnou zboží a peněz, vzájemnou výměnou jejich míst. Tentýž peněz přichází k prodavači jako odcizená podoba zboží a opouští ho jako absolutně zcizitelná podoba zboží. Mění dvakrát místo. První metamorfosa plátna přináší tento peněz do kapsy tkalcovy, druhá jej z ní opět vytahuje. Obě protikladné změny formy daného zboží se tedy obrážejí ve dvojnásobném přemístění peněz opačným směrem.

⁷⁴ I když se zboží znovu a znovu prodává — jev, který tu pro nás prozatím ještě neexistuje — přesto od chvíle svého definitivního prodeje přechází ze sféry oběhu do sféry spotřeby, aby tu sloužilo jako životní nebo výrobní prostředek.

⁷⁵ „Nemají (peníze) jiný pohyb než ten, který jim sdělují výrobky.“ (*Le Trosne*: „De l'Intérêt Social“, str. 885.)

Dochází-li naproti tomu jen k jednostranným metamorfosám zboží — ať už k pouhým koupím nebo prodejm — mění tytéž peníze místo jen jednou. Jejich druhé přemístění vyjadřuje vždy druhou metamorfosu zboží, jeho zpětnou přeměnu z peněz. V častém přemístování téhož peníze se obráží nejen řada metamorfos jednotlivého zboží, nýbrž i proplétání nesčetných metamorfos celého světa zboží vůbec. Je ovšem samozřejmé, že všechno toto platí jen o formě prostého zbožího oběhu, kterou tu zkoumáme.

Každé zboží při svém prvním kroku v procesu oběhu, při první změně své formy, vypadává ze sféry oběhu, do níž na jeho místo ustavičně vstupuje nové zboží. Naproti tomu peníze jako oběživo ustavičně prodlévají ve sféře oběhu a ustavičně se v ní potulují. Vzniká tedy otázka, kolik peněz může tato sféra ustavičně pohlcovat.

V každé zemi probíhají denně četné, současné, a tudíž v prostoru vedle sebe se odehrávající jednostranné metamorfosy zboží, čili jinými slovy, jen prodeje z jedné strany, jen koupě z druhé strany. Ve svých cenách jsou zboží již srovnána s určitými pomyslnými množstvími peněz. A protože bezprostřední forma oběhu, kterou tu zkoumáme, vždy staví zboží a peníze tělesně proti sobě — zboží na pólu prodeje, peníze na protikladném pólu koupě — je masa oběživa, nutného k procesu oběhu zboží, již určena sumou cen zboží. Ve skutečnosti představují peníze reálně sumu zlata, vyjádřenou již ideálně v sumě cen zboží. Je tedy samozřejmé, že tyto sumy se sobě rovnají. Víme však, že při nezměněné hodnotě zboží se jejich ceny mění podle toho, jak se mění hodnota zlata (peněžního materiálu): stoupají úměrně jejímu poklesu a klesají při jejím vzestupu. Zároveň s takovým vzestupem nebo poklesem sumy cen zboží musí úměrně stoupat nebo klesat masa obíhající peněz. Příčinou změny masy oběživa jsou tu vždy samy peníze, ale ne ve své funkci oběživa, nýbrž ve své funkci míry hodnoty. Cena zboží se mění zprvu nepřímo úměrně změně hodnoty peněz, a pak se mění masa oběživa přímo úměrně změně ceny zboží. Úplně týž jev by nastal, kdyby např. hodnota zlata neklesla, nýbrž kdyby místo něho nastoupilo jako míra hodnoty stříbro, nebo naopak kdyby hodnota stříbra nestoupla, nýbrž kdyby je z funkce míry hodnoty vytlačilo zlato. V prvním případě by musilo obíhat více stříbra než dříve zlata, v druhém případě méně zlata než dříve stříbra. V obou případech by se byla změnila hodnota peněžního materiálu, tj. zboží, fungujícího jako míra hodnot, a proto by se změnil i výraz zbožího hodnot v cenách, tedy masa obíhající peněz, které slouží k realizaci těchto cen. Viděli jsme již, že sféra oběhu zboží má otvor, kudy do ní proniká zlato (stříbro a peněžní materiál vůbec) jako zboží dané hodnoty. Tato hodnota se předpokládá již při funkci peněz jako míry hodnoty, tj. při určování cen. Klesne-li pak např. hodnota míry hodnoty samé, projevuje se to především ve změně ceny těch zboží, která se směňují za drahé kovy jako za zboží přímo u zdroje výroby tohoto zboží. Avšak značná část jiných zboží, zejména na nižších stupních vývoje buržoasní společnosti, se ještě dlouho oceňuje v dosavadní, nyní již zastaralé a ilusorní míře hodnoty. Ale tou měrou, jak zboží vstupují navzájem v hodnotové poměry, nakazí jedno zboží druhé, ceny zboží ve zlatě nebo ve stříbře se pozvolna vyrovnávají v souhlasu s proporcemi určenými přímo hodnotami zboží, až se konečně všechny zbožího hodnoty oceňují podle nové hodnoty peněžního kovu. Tento proces vyrovnávání je provázen ustavičným růstem množství drahých kovů, které připlývají náhradou za zboží, jež se za ně přímo směňují. Proto ve stejné míře, jak se mezi zbožími šíří tyto nové, opravené ceny čili jak se hodnoty zboží oceňují v nové, pokleslé a až k jistému stupni stále klesající hodnotě kovu, v té míře je tu také již dodatečná masa drahého kovu, nutná k realizaci těchto nových cen. Jednostranné pozorování skutečností, které následovaly po objevu nových ložisek zlata a stříbra, vedlo v XVII. a zejména v XVIII. století k nesprávnému závěru, že snad ceny zboží stouply proto, že jako oběživo začalo fungovat více zlata a stříbra. V dalším výkladu předpokládáme hodnotu zlata jako veličinu danou, již také fakticky je v okamžiku stanovení cen.

Za tohoto předpokladu je tedy masa oběživa určena sumou cen zboží, které mají být realizovány. Předpokládáme-li dále, že cena každého druhu zboží je dána, závisí suma cen zboží zřejmě na množství zboží, která jsou v oběhu. Není ani třeba příliš si lámat hlavu, abychom pochopili, že stojí-li 1 kvarter pšenice 2 libry št., stojí 100 kvarterů 200 liber št., 200 kvarterů 400 liber št. atd., že tedy s masou pšenice musí vzrůstat i masa peněz, které si s pšenicí při jejím prodeji vyměňují místo.

Předpokládáme-li, že masa zboží je dána, bude se masa peněz, které jsou v oběhu, zvětšovat a zmenšovat s výkyvy cen zboží tím či oním směrem. Roste a klesá podle toho, zda stoupá nebo

klesá suma cen zboží v důsledku změny velikosti cen. Při tom není nikterak nutné, aby zároveň stoupaly nebo klesaly ceny všech zboží. Vzestup cen určitého počtu hlavních zboží v jednom případě, pokles jejich cen v jiném případě, stačí k tomu, aby citelně zvýšil nebo snížil sumu cen všech obíhajících zboží, která má být realizována, tedy aby přilákal do sféry oběhu větší nebo menší množství peněz. Ať změna cen zboží obráží skutečnou změnu hodnoty nebo pouhé kolísání tržních cen, účinek na masu oběživa je v obou případech stejný.

Předpokládáme-li, že masa zboží je dána, bude se masa peněz, které jsou v oběhu, zvětšovat a zmenšovat s výkyvy cen zboží tím či oním směrem. Roste a klesá podle toho, zda stoupá nebo klesá suma cen zboží v důsledku změny velikosti cen. Při tom není nikterak nutné, aby zároveň stoupaly nebo klesaly ceny všech zboží. Vzestup cen určitého počtu hlavních zboží v jednom případě, pokles jejich cen v jiném případě, stačí k tomu, aby citelně zvýšil nebo snížil sumu cen všech obíhajících zboží, která má být realizována, tedy aby přilákal do sféry oběhu větší nebo menší množství peněz. Ať změna cen zboží obráží skutečnou změnu hodnoty nebo pouhé kolísání tržních cen, účinek na masu oběživa je v obou případech stejný.

Budiž dán jistý počet nesouvisících, současných, a tedy v prostoru vedle sebe probíhajících prodejů čili dílčích metamorfos, na př. 1 kvarteru pšenice, 2 loket plátna, 1 bible, 4 galonů kořalky. Je-li cena každého tohoto zboží 2 libry št., tedy suma cen, která má být realizována, 8 liber št., musí do oběhu vstoupit masa peněz v částce 8 liber št. Tvoří-li však táž zboží články řady metamorfos, kterou jsme zkoumali: 1 kvarter pšenice — 2 libry št. — 20 loket plátna — 2 libry št. — 1 bible — 2 libry št. — 4 galony kořalky — 2 libry št., přivádějí tytéž 2 libry št. všechna tato zboží do oběhu jedno po druhém, tím že postupně realizují jejich ceny — tedy tyto 2 libry realizují sumu cen 8 liber št., aby si konečně odpočinuly v rukou krčmáře. Vykonají čtyři obraty. Toto opakované přemístění týchž peněz představuje dvojí změnu formy zboží, jeho pohyb dvěma protikladnými stadii oběhu a zároveň propletení metamorfos různých zboží.⁷⁶ Protikladné a vzájemně se doplňující fáze tohoto procesu nemohou se fakticky odehrávat vedle sebe v prostoru, nýbrž musí jen následovat po sobě v čase. Určité časové úseky tvoří tedy míru jejich trvání, tj. počtem obrátů týchž penězů v dané době se měří rychlost oběhu peněz. Dejme tomu, že proces oběhu uvedených čtyř zboží trvá jeden den. Pak suma cen, která má být realizována, je 8 liber št., počet obrátů týchž penězů za den — 4 a masa obíhajících peněz — 2 libry št. Tedy pro proces oběhu za daný časový úsek:
$$\frac{\text{suma cen zboží}}{\text{počet obrátů stejnojmenných penězů}} = \text{mase peněz, fungujících jako oběživo.}$$
 Tento zákon má všeobecnou platnost. Za daný časový úsek zahrnuje v sobě sice proces oběhu každé země na jedné straně mnoho rozdílných, současných a paralelně probíhajících prodejů (resp. koupí) čili dílčích metamorfos, v nichž tentýž peníz jen jednou mění místo, čili provede jen jeden obrat; na druhé straně zahrnuje též proces souhrn mnoha jednak paralelních, jednak vzájemně se proplétajících více či méně početných řad metamorfos, v nichž tentýž peníz vykoná větší či menší počet obrátů. Celkový počet obrátů všech stejnojmenných penězů, které jsou v oběhu, dává však průměrný počet obrátů jednotlivého peníze čili průměrnou rychlost oběhu peněz. Masa peněz, která na počátku např. denního procesu oběhu do něho vstupuje, je ovšem určena sumou cen zboží, která obíhají současně a vedle sebe. Ale uvnitř procesu je každý peníz takřka odpovědný za druhý. Zvýší-li jeden z nich rychlost svého oběhu, zpomalí tím rychlost oběhu druhého a přitom druhý může dokonce vůbec vylézt ze sféry oběhu, neboť tato sféra je s to pohltnout jen takovou masu zlata, která, jsouc násobena průměrným počtem obrátů svých jednotlivých prvků, se rovná sumě cen, které mají být realizovány. Roste-li tudíž počet obrátů penězů, zmenšuje se jejich masa, která je v oběhu. Zmenšuje-li se počet jejich obrátů, roste jejich masa. Protože při dané průměrné rychlosti oběhu masa peněz, která může fungovat jako oběživo, je dána, stačí vrhnout do oběhu určité množství např. jednolibrových bankovek, aby z něho bylo získáno stejné množství zlatých sovereignů, kouzelnický kousek, který je dobře znám všem bankám.

Jako se v oběhu peněz vůbec projevuje jen proces oběhu zboží, tj. jejich koloběh protikladnými metamorfosami, tak se v rychlosti oběhu peněz projevuje rychlost změny forem

⁷⁶ Jen výrobky je (peníze) uvádějí do pohybu a nutí obíhat... Rychlost jejich (peněz) pohybu nahrazuje jejich kvantitu. Je-li jich třeba, přecházejí z ruky do ruky, aniž se minutu zdrží.“ (*Le Trosne*: „De l'Intérêt Social“, str. 915, 916.)

zboží, nepřetržité proplétání jedné řady metamorfos s jinými, překotnost této výměny látek, rychlé mizení zboží ze sféry oběhu a stejně rychlé nahrazování jich novými zbožními. V rychlosti peněžního oběhu se tedy projevuje plynulá jednota protikladných a vzájemně se doplňujících fází — přeměna užitného těla zboží v tělo hodnoty a zpětná přeměna těla hodnoty v užitné tělo, tj. jednota obou procesů: prodeje a koupě. Naopak ve zpomalování peněžního oběhu se projevuje odlučování a osamostatňování těchto procesů jako dvou protikladných pólů, tj. váznutí změny forem a tedy i výměny látek. Jak toto váznutí vzniká, není ovšem na oběhu samém vidět. Oběh jen odhaluje existenci tohoto jevu. Běžná představa pozoruje, že se zpomalením peněžního oběhu se peníze stále řídkěji objevují a mizejí ve všech bodech na obvodu oběhu, a proto přirozeně dochází k závěru, že tento fakt sám lze vysvětlit nedostatečným množstvím oběživa.⁷⁷

Celkové množství peněz, které v každém časovém úseku fungují jako oběživo, je tedy určeno jednak sumou cen všech obíhajících zboží, jednak menší nebo větší rychlostí jejich protikladných procesů oběhu, na čemž závisí, jaká část celkové sumy cen může být realizována týmiž penězi. Ale sama tato suma cen zboží závisí jak na masě, tak i na ceně každého jednotlivého druhu zboží. Tito tři činitelé: pohyb cen, masa obíhajících zboží a rychlost oběhu peněz mohou se však měnit v různých směrech a v různých proporcích; proto suma cen, která má být realizována, tedy i masa oběživa, která je jí podmíněna, mohou prodělavat velmi četné kombinace. Vypočteme tu jen kombinace, které hrají nejdůležitější úlohu v dějinách cen zboží.

Při nezměněných cenách zboží může masa oběživa vzrůstat, jestliže se zvětšuje masa obíhajících zboží nebo zmenšuje rychlost oběhu peněz, nebo jestliže obě tyto okolnosti působí zároveň. Masa oběživa se může naopak zmenšovat, zmenšuje-li se masa zboží nebo vzrůstá-li rychlost jejich oběhu.

Při všeobecném stoupaní cen zboží může masa oběživa zůstat nezměněna, jestliže se masa obíhajících zboží zmenšuje úměrně tomu, jak roste jejich cena, nebo jestliže rychlost oběhu peněz se zvětšuje úměrně vzrůstu cen, při čemž masa obíhajících zboží zůstává stálá. Masa oběživa se může zmenšovat, jestliže se masa zboží zmenšuje nebo rychlost oběhu zvětšuje rychleji, než stoupají ceny.

Při všeobecném klesání cen zboží může masa oběživa zůstat nezměněna, jestliže se masa zboží zvětšuje úměrně tomu, jak klesá její cena, nebo jestliže se rychlost oběhu peněz zmenšuje úměrně tomu, jak klesají ceny. Masa oběživa může vzrůstat, jestliže masa zboží vzrůstá rychleji nebo jestliže se rychlost oběhu zmenšuje rychleji, než klesají ceny zboží.

Variace různých činitelů se mohou navzájem vyrovnávat, takže přes jejich ustavičnou proměnlivost celková suma cen zboží, které mají být realizovány, zůstává stálá, a proto zůstává stálá i obíhající masa peněz. Proto zejména při zkoumání poněkud delších období vykazuje masa peněz obíhajících v každé dané zemi mnohem stálější průměrnou hladinu a mnohem nepatrnější odchylky od této hladiny, než by se dalo na první pohled čekat; výjimku tvoří období silných otřesů, vyvolávaných průmyslovými a obchodními krizemi, řídkěji změnami v hodnotě peněz samých.

⁷⁷ „Protože peníze jsou... obvyklou mírou koupí a prodejů, je každý, kdo má něco na prodej a nenachází kupce, nakloněn se domnívat, že nedostatek peněz ve státě nebo v kraji je příčinou toho, že nemůže odbyt svá zboží; a tak se všeobecně nařiká na ‚nedostatek peněz‘; ale to je velký omyl... A opravdu, co chtějí ti, kdo křičí, že potřebují rozmnožení peněz?... Farmář si stěžuje... myslí, kdyby bylo v zemi více peněz, že by mohl prodat své výrobky za dobrou cenu... Zdá se tedy, že nepotřebuje peníze, nýbrž dobrou cenu za své obilí a dobytek, které by rád prodal, ale nemůže... Proč nemůže dostat tuto cenu?... 1) Buď proto, že je v zemi vůbec příliš mnoho obilí a dobytka, takže většina těch, kdo přicházejí na trh, potřebuje prodat, tak jako on. Zatím co málo lidí chce kupovat; nebo 2) proto, že se snížil obvyklý odbyt na trhu vývozem...; nebo 3) proto, že klesá spotřeba, když na př. obyvatelstvo, které zchudlo, nemůže už vydávat na spotřební předměty tolik jako dřívě. Takže to naprosto není rozmnožení hotových peněz, které by pomohlo farmáři prodat jeho výrobky, nýbrž odstranění některé z oněch tří příčin, které skutečně působí tlak na trh... Obchodník i kramář potřebují peníze v témže smyslu, tj. nemohou pro stagnaci na trhu odbyt zboží, s nímž obchodují. Národ prospívá nejlépe tehdy, když bohatství přechází rychle z ruky do ruky.“ (*Sir Dudley North: „Discourses upon Trade“*. Londýn 1691, str. 11 —15 porůznu.) Všechny Herrenschwandovy šarlatánské objevy spočívají v názoru, že rozpory, které vyvěrají ze samé povahy zboží, a proto se projevují v oběhu zboží, mohou být odstraněny rozmnožením oběživa. Ale jestliže vysvětlování váznutí výrobního procesu a procesu oběhu z nedostatku oběživa je jen populární iluze, pak z toho ještě nikterak nevyplývá, že naproti tomu skutečný nedostatek oběživa, např. v důsledku oficiálních machinací při „regulation of currency“ („regulování oběživa“), nemůže vyvolat váznutí.

Zákon, podle něhož je množství oběživa určeno sumou cen obíhajících zboží a průměrnou rychlostí oběhu peněz⁷⁸, lze vyjádřit také takto: při dané sumě hodnot zboží a při dané průměrné rychlosti jejich metamorfos závisí množství obíhajících peněz nebo peněžního materiálu na jejich vlastní hodnotě. Iluze, že je tomu snad naopak, že ceny zboží jsou určovány masou oběživa a tato masa že je opět určována masou peněžního materiálu, který je v dané zemi,⁷⁹ pramení u svých prvních představitelů z nejasné hypotézy, že zboží vstupují do procesu oběhu bez ceny a peníze bez hodnoty, a že se pak v tomto procesu jistá část zboží kaše směňuje za příslušnou část hory kovu.⁸⁰

c) Mince. Znamka hodnoty

Z funkce peněz jako oběživa vzniká jejich mincová podoba. Váhová část zlata, ideálně existující v ceně čili v peněžním názvu jednotlivých zboží, musí proti nim v procesu oběhu vystupovat jako stejnojmenný zlatý peníz čili mince. Jak stanovení měřítka cen, tak i ražení mincí přísluší státu. V různých národních stejnokrojích, které nosí zlato a stříbro jako mince a které na světovém trhu opět odkládají, projevuje se odluka mezi vnitřní čili národní sférou zbožího oběhu a všeobecnou sférou světového trhu.

⁷⁸ „Pro obchod národa je zapotřebí peněz v určitém množství nebo poměru: více nebo méně peněz, než činí toto množství a tento poměr, by škodilo obchodu. Je tomu právě tak, jako je maloobchodu nutné určité množství farthingů, aby se mohly rozměňovat stříbrné mince a provádět platby, které nelze provést nejmenšími stříbrnými mincemi... Jako počet farthingů, potřebných pro obchod, závisí na počtu kupujících a na tom, jak často kupují, a především na hodnotě nejmenší stříbrné mince, tak také podobným způsobem závisí množství peněz (zlatých a stříbrných), potřebných pro obchod, na tom, jak časté jsou směnné akty a jaká je výše jednotlivých plateb.“ (William Petty: „A Treatise on Taxes and Contributions“. Londýn 1667, str. 17.) Humovu teorii hájil proti J. Steuartovi a jiným A. Young ve svém díle „Political Arithmetic“, Londýn 1774, kde je jí věnována zvláštní kapitola: „Prices depend on quantity of money“ [„Ceny závisí na množství peněz“], str. 122 a násl. V díle „Ke kritice atd.“, str. 149 (čes. vyd. str. 137 - Theorie o oběživu a penězích), k tomu poznamenávám: „Otázku množství obíhajících mincí odstraňuje (A. Smith) mlčky tím, že zcela nesprávně pojednává o penězích jako o pouhém zboží.“ To platí jen potud, pokud se A. Smith zabývá penězi ex officio [z úřední povinnosti]. Ale v jednotlivých případech, např. při kritice dřívějších soustav politické ekonomie, praví správně: „Množství ražených peněz v každé zemi je dáno hodnotou zboží, která v ní obíhá... Hodnota zboží kupovaných a prodávaných během roku v dané zemi vyžaduje určité množství peněz, aby je uváděly do oběhu a rozdělovaly mezi příslušné spotřebitele, a nemůže opatřit použití pro další množství peněz. Kanály oběhu nutné pojímají sumu, která je stačí naplnit, a nikdy nepojmou víc.“ („Wealth of Nations“, kn. IV, kap. I.) Podobně zahajuje A. Smith své dílo ex officio apotheosou dělby práce, ale v poslední knize o zdrojích státního důchodu, kde se zabývá otázkou dělby práce jen mimochodem, reprodukuje odsouzení dělby práce, které pochází od jeho učitele A. Fergusona.

⁷⁹ „Ceny zboží každého národa budou ovšem vzrůstat tou měrou, jak se zvětšuje množství zlata a stříbra, obíhajícího mezi lidem; takže jestliže se množství, jímž disponuje daný národ, zmenšuje, musí ceny klesat úměrně tomuto úbytku peněz.“ (Jacob Vanderlint: „Money answers all Things“. Londýn 1734, str. 5.) Po podrobnějším srovnání Vanderlintova spisu a Humových „Essays“ nejsem již v nejmenším na pochybách o tom, že Hume znal a použil tohoto — ostatně dosti významného — Vanderlintova spisu. Názor, že masa oběživa určuje ceny, se vyskytuje i u Barbona a ještě daleko starších spisovatelů. „Žádná nesnáze“, praví Vanderlint, „nemůže vzniknout z obchodu, který není ničím brzděn, nýbrž jen velké výhody, neboť jestliže se peněžní hotovost nějakého národa pod vlivem svobody obchodu zmenšuje, čemuž se má bránit ochrannými celními opatřeními, zjistí zajisté ony národy, k nimž při tom peníze připlynou, že musí stoupat všechny ceny... A předměty naší manufakturní výroby a všechna ostatní zboží brzy tak poklesnou v ceně, že se obchodní bilance obrátí v náš prospěch a že ony peníze opět připlynou zpět k nám.“ (Tamtéž, str. 43, 44.)

⁸⁰ Je samozřejmé, že cena každého jednotlivého druhu zboží tvoří prvek sumy cen všech obíhajících zboží. Ale je naprosto nepochopitelné, jak se mají navzájem nesouměřitelné užité hodnoty en masse [hromadně] směňovat za masu zlata a stříbra, které je v dané zemi. Jestliže se ve smělém rozletu fantazie pojímá svět zboží jako jediné souhrnné zboží, v němž každé jednotlivé zboží tvoří jen jeho příslušnou část, vyjde nám krásný početní příklad: souhrnné zboží = x centů zlata, zboží A = jisté části souhrnného zboží = téže části x centů zlata. To praví doslovně Montesquieu: „Postavíme-li masu zlata a stříbra, které je na světě, proti sumě všech zboží, která tu jsou, uvidíme jasně, že lze každou z těchto věcí nebo zboží srovnat s určitým množstvím celé masy zlata a stříbra... Dejme tomu, že na světě je jen jediný druh potravin nebo zboží, nebo že je prodáváno jen jediné zboží a že je dělitelné jako peníze. Část tohoto zboží bude pak odpovídat příslušné části masy peněz: polovina zboží bude odpovídat polovině všech peněz atd.; ...stanovení cen věcí bude vždy v základě záviset na poměru mezi úhrnem věcí a úhrnem známek.“ (Montesquieu: „Esprit des Lois“, „Oeuvres“, Londýn 1767, sv. III, str. 12, 13.) O tom, jak tuto teorii rozvíjeli dále Ricardo a jeho žáci James Mill, lord Overstone a jiní, srov. „Zur Kritik etc.“, str. 140—146 a str. 150 a násl. „[Ke kritice atd.“, str. 138 — 144, 147 a násl. - Theorie o oběživu a penězích] — Pan John Stuart Mill dovede se sobě vlastní eklektickou logikou zastávat názor svého otce Jamese Milla a zároveň opačný názor. Srovnáváme-li např. text jeho příručky: „Principles of Political Economy“ s předmluvou (k prvnímu vydání), v níž se sám prohlašuje za Adama Smitha přítomnosti, nevíme, čemu se máme víc divit — zda naivitě tohoto pána, nebo naivitě obecnstva, které ho důvěřivě přijímalo jako Adama Smitha, k němuž on má asi tak daleko jako generál Williams Kars of Kars k vévodovi z Wellingtonu. Originální ekonomické výzkumy pana J. St. Milla, které se nevyznačují ani obšírností, ani obsažností, vešly se všechny do jeho brožurky: „Some Unsettled Questions of Political Economy“, vyšlé roku 1844. Locke mluví přímo o souvislosti mezi tím, že zlato a stříbro nemá hodnotu a že jejich hodnota je určována jejich množstvím. „Lidé se shodli na tom, aby zlatu a stříbru byla propůjčována pomyslná hodnota..., vnitřní hodnota těchto kovů není nic jiného než jejich množství,“ („Some Considerations etc.“, 1691, Works, vyd. 1777, sv. II, str. 15.)

Zlatá mince a prutové zlato se tedy liší jen svým zevnějškem a zlato lze ustavičně přeměňovat z jedné formy v druhou.⁸¹

Cesta zlata z mincovny vede vždy nakonec zpět do tavicího kelímku. V oběhu se totiž zlaté mince opotřebovávají, jedna více, druhá méně. Zlatý titul mince a množství její zlaté substance, její nominální obsah a její reálný obsah se začínají rozcházet. Stejnojmenné zlaté mince začínají mít různou hodnotu, protože mají rozdílnou váhu. Zlato jako oběživo se odchyluje od zlata jako měřítka cen, a tím také přestává být skutečným ekvivalentem zboží, jejichž ceny realizuje. Dějiny třenic, které z toho vznikají, tvoří hlavní obsah dějin mincovnictví ve středověku a v novověku až do XVIII. století. Přirozená tendence procesu oběhu, snažící se přeměnit zlaté bytí mince ve zdání zlata, tj. udělat z mince jen symbol jejího oficiálního kovového obsahu, je uznána dokonce nejmodernějším zákonodárstvím: to určuje stupeň ztráty kovu, který činí zlatou minci neschopnou oběhu, tj. demonetizuje ji.

Jestliže oběh peněz sám odděluje reálný obsah mince od nominálního obsahu, odděluje její existenci jako kovu od její funkční existence, je v něm již skryta možnost nahradit kovové peníze v jejich funkci mince známkami z jiného materiálu čili pouhými symboly. Úloha stříbrných a měděných známek jako zástupců zlaté mince se vysvětluje historicky jednak technickými obtížemi ražby docela nepatrných váhových množství zlata nebo stříbra, jednak tou okolností, že nižší kovy dříve než vyšší — stříbro dříve než zlato, měď dříve než stříbro, sloužily jako míra hodnoty a že tedy již obíhaly jako peníze ve chvíli, kdy je dražší kov svrhl s trůnu. Nahrazují zlato v těch oblastech zbožího oběhu, kde mince obíhá nejrychleji a kde se tedy nejrychleji opotřebovává, tj. tam, kde se akty koupě a prodeje neustále obnovují v nejmenším měřítku.

Aby se zabránilo těmto trabantům zlata usadit se na místě zlata samého, stanoví zákon velmi nízkou hranici plateb, do které se musí přijímat místo zlata. Zvláštní sféry, v nichž obíhají různé druhy mincí, se ovšem vzájemně proplétají. Drobná mince se objevuje vedle zlata při placení zlomků nejmenší zlaté mince; zlato ustavičně vstupuje do tohoto drobného oběhu a stejně ustavičně je z něho vyhadzováno rozměňováním za drobnou minci.⁸²

Kovový obsah stříbrných a měděných známek je libovolně určován zákonem. V oběhu se opotřebovávají ještě rychleji než zlatá mince. Jejich funkce jako mincí se tedy fakticky stává naprosto nezávislou na jejich váze, tj. na jakékoli hodnotě. Mincová existence zlata se definitivně odděluje od jeho hodnotové substance. Věci, které relativně nemají žádnou hodnotu — papírky, mohou tedy fungovat místo zlata jako mince. U kovových peněžních známek je jejich čistě symbolický charakter ještě do jisté míry skryt. U papírových peněz vystupuje úplně zřetelně. Vidíme tedy: ce n'est que le premier pas qui coûte [jen první krok je těžký].

Máme tu na mysli jen státní papírové peníze s nuceným kursem. Vyrůstají bezprostředně z kovového oběhu. Naproti tomu úvěrové peníze předpokládají podmínky, které jsou nám, pokud zůstáváme v mezích prostého zbožího oběhu, ještě naprosto neznámé. Poznamenáváme však

⁸¹ Je samozřejmé, že není vůbec mým úkolem zabývat se takovými podrobnostmi, jako je mincovné a pod. Co se týká romantického sykofanta Adama Müllera, který se obdivuje „velkolepé štědrosti“, s níž „anglická vláda zdarma razí peníze“, stačí proti němu postavit tato slova sira Dudleye Northe: „Stříbro zlato, podobně jako jiná zboží, mají své přílivy a odlivy. Dojde-li jisté množství stříbra ze Španělska... dopraví se do Toweru a tam se razí. Brzy nato se může vyskytnout nová poptávka po zlatu nebo stříbru v prutech pro vývoz. Není-li po ruce kov v prutech, protože byl všechn použit na ražení mincí, co pak? Musí být znovu roztaveny; není to obtížné, vždyť ražení majitele kovu nic nestojí. Ale škodu utrpěl národ, neboť musí platit za pletení slámy, kterou se krmí oslové. Kdyby obchodník (North sám byl jedním z největších obchodníků za doby Karla II.) musel platit mincovně, neposílal by jen tak bez rozmýšlení své stříbro do Toweru, a ražené peníze by měly vždy nesporně vyšší hodnotu než stříbro prutech.“ (North: „Discourses etc.“, str. 18.)

⁸² „Není-li stříbrných mincí nikdy víc, než je zapotřebí k menším platbám, nemohou být nikdy nashromážděny v množství dostačujícím pro větší platby... Užívání zlata při velkých platbách vede nezbytně také k jeho užívání v maloobchodu: ti, kdo mají zlaté mince, platí jimi i při malých nákupech a dostávají s koupeným zbožím nazpět zbytek ve stříbře; a tak přebytečné stříbro, které by se jinak nahromadilo u maloobchodníka, se mu odebrá a rozptyluje se v celkovém oběhu. Ale kdyby bylo vždy dostatek stříbra, aby bylo možno realizovat malé koupě bez použití zlata, dostával by maloobchodník při malých nákupech stříbro, které by se pak nezbytně začalo hromadit v jeho rukou.“ (David Buchanan: „Inquiry into the Taxation and Commercial Policy of Great Britain“, Edinburgh 1844, str. 248, 249.)

mimochodem, že jako vlastní papírové peníze vznikají z funkce peněz jako oběživa, tak úvěrové peníze vyrůstají přirozeně z funkce peněz jako platidla.⁸³

Papírové známky, na kterých jsou vytištěny jejich peněžní názvy, jako 1 libra št., 5 liber št. atd., vrhá do procesu oběhu zvenčí stát. Pokud obíhají skutečně místo stejnojmenných částek zlata, obrážejí ve svém pohybu jen zákony peněžního oběhu samého. Specifický zákon oběhu papírových peněz může vzniknout jen z jejich vztahu ke zlatu, jen z toho, že jsou zástupci zlata. A tento zákon prostě zní, že vydání papírových peněz je nutno omezit na ono množství, v němž by skutečně obíhalo zlato (nebo stříbro) jimi symbolicky představované. Množství zlata, které může sféra oběhu pohltnout, sice neustále kolísá nad jistou průměrnou hladinu nebo pod ni. Ale masa oběživa dané země neklesá nikdy pod jisté minimum, které lze empiricky stanovit. Ta okolnost, že tato minimální masa ustavičně mění své součásti, tj. skládá se po každé z jiných zlatých penězů, nemění ovšem nic na jejím rozsahu a jejím ustavičném obíhání ve sféře oběhu. Lze ji tedy snadno nahradit papírovými symboly. Naplníme-li však dnes papírovými penězi všechny kanály oběhu, takže jsou úplně nasyceny penězi, mohou být zítra v důsledku nějakých výkyvů ve zboží oběhu přeplněny. Ztrácí se jakákoli míra. Překročí-li však papír svou míru, tj. ono množství stejnojmenných zlatých mincí, které by skutečně mohlo obíhat, zastupuje nyní, nehledě k nebezpečí všeobecného zdiskreditování, ve světě zboží jen ono množství zlata, které může papír vůbec zastupovat, tj. množství určené imanentními zákony světa zboží. Představuje-li např. daná masa papírových peněz podle svého názvu 2 unce zlata, ale reálně nahrazuje 1 unci, stává se fakticky 1 libra št. peněžním názvem, řekněme, $\frac{1}{8}$ unce místo dřívější $\frac{1}{4}$ unce zlata. Výsledek je týž, jako kdyby bylo zlato prošlo nějakou změnou ve své funkci míry cen. Tytéž hodnoty, které se dříve vyjadřovaly v ceně rovnající se 1 libře št., vyjadřují se nyní v ceně, rovnající se 2 libráům št.

Papírové peníze jsou známky zlata čili peněžní známky. Jejich poměr k hodnotám zboží spočívá v tom, že se tyto hodnoty ideálně vyjadřují v týchž množstvích zlata, která papír vyjadřuje symbolicky názorně. Papírové peníze jsou známkou hodnoty jen potud, pokud zastupují určitá množství zlata, a množství zlata, stejně jako jakákoli množství jiných zboží, je zároveň množstvím hodnoty.⁸⁴

Je konečně otázkou, proč zlato může být nahrazeno známkami sebe samého, které nemají žádnou vlastní hodnotu. Ovšem, jak jsme viděli, lze je tak nahradit jen potud, pokud je ve své funkci mince čili oběživa izolováno čili osamostatněno. A k osamostatnění této funkce nedochází sice u jednotlivých zlatých mincí, ačkoli se projevuje v tom, že opotřebované mince obíhají dál. Kousky zlata jsou pouhými mincemi čili pouhým oběživem jen dotud, dokud jsou skutečně v oběhu. Co však neplatí pro jednotlivé zlaté mince, platí pro minimální masu zlata, nahraditelnou papírovými penězi. Tato masa je ustavičně ve sféře oběhu, neustále funguje jako oběživo a existuje tedy výhradně jako nositel této funkce. V jejím pohybu se tedy jen zračí ustavičný vzájemný zvrát protikladných procesů metamorfózy zboží $Z - P - Z$, v níž proti zboží vystupuje jeho hodnotová podoba jen proto, aby zase ihned zmizela. Samostatné vyjádření směnné hodnoty zboží je tu jen přechodným momentem. Je ihned zase nahrazováno jiným zbožím. Proto také v procesu, v němž peníze ustavičně přecházejí z ruky do ruky, stačí pouze symbolická existence peněz. Funkční existence peněz pohlcuje, abych tak řekl, jejich materiální

⁸³ Finanční mandarin Van-mao-in dovolil si předložit synu nebes návrh, který směřoval zahaleně k přeměně čínských státních asignátů v rozměnitelné bankovky. Ve zprávě asignačního výboru z dubna 1854 mu za to důkladně umyli hlavu. Dostal-li také příslušnou výplatu bambusovou holí, není známo. „Výbor,“ praví se v závěru zprávy, „uvážil pozorně jeho návrh a shledává, že všechno v něm směřuje k prospěchu obchodníků a nic neslibuje výhody panovníkovi.“ („Arbeiten der Kaiserlich Russischen Gesandtschaft zu Peking über China“. Z ruštiny přeložili dr. K. Abel a F. A. Meklenburg, 1. díl, Berlín 1858, str. 47 a násl.) O tom, jak zlaté mince ustavičně ztrácejí svůj kovový obsah v důsledku oběhu, vypovídá jako svědek jeden z „governors“ [ředitelů] Anglické banky před komisí sněmovny lordů (o otázce „bankovních zákonů“): „Každého roku se stává další skupina suverénů (nikoli ve smyslu politickém, nýbrž sovereign jako název libry šterlinků) příliš lehkou. Ta část, která již rok obíhala v plné váze, stačila za tuto dobu opotřebováním ztratit tolik, že v příštím roce skloní misku vah proti sobě.“ (House of Lords ' Committee 1848, čís. 429.)

⁸⁴ *Poznámka ke 2. vyd.* Jak nejasně chápou různé funkce peněz i nejlepší spisovatelé o penězích, ukazuje např. toto místo z Fullartona: „Pokud se týká našeho vnitřního obchodu, může všechny peněžní funkce, které obvykle plní zlatá a stříbrná mince, stejně úspěšně plnit oběh nesměnitelných papírových peněz, které mají jen fiktivní a smlouvenou hodnotu, stanovenou zákonem. To je fakt, který, myslím, nebude nikdo popírat. Hodnota tohoto druhu by mohla uspokojovat potřeby, které dnes uspokojují plnocenné mince, a mohla by dokonce plnit funkci měřítka hodnot a cen, kdyby množství papírových peněz, které se dává do oběhu, nepřekračovalo patriční meze.“ (Fullarton: „Regulation of Currencies“, 2. vyd., Londýn 1845, str. 21.) Tedy jen protože peněžní zboží může být v oběhu nahrazeno pouhou známkou hodnoty, je jako míra hodnot a jako měřítko cen zbytečné!

existenci. Jako pomíjivě objektivizovaný odraz cen zboží slouží jen jako známky sebe samých, a proto také mohou být nahrazeny pouhými známkami.⁸⁵ Je jen nutné, aby peněžní známka nabyla vlastní objektivně společenské platnosti, a té nabývá tento papírový symbol nuceným kursem. Toto státní donucení platí jen v hranicích dané společnosti čili ve sféře vnitřního oběhu, ale také jen zde se peníze plně rozplývají ve své funkci oběživa čili mince, a mohou tedy jako papírové peníze existovat navenek izolovaně od své kovové substance a čistě funkčně.

3. Peníze

Zboží, které funguje jako míra hodnoty a tedy funguje, přímo nebo prostřednictvím svých zástupců, jako oběživo, jsou peníze. Zlato (nebo stříbro) jsou tudíž peníze. Zlato funguje jako peníze jednak tam, kde musí vystupovat ve své zlaté (nebo stříbrné) tělesnosti, jako peněžní zboží, tj. tam, kde nevystupuje ani čistě ideálně — jako ve funkci míry hodnoty — ani jako něco, co může být zastoupeno — jako ve funkci oběživa; jednak tam, kde mu jeho funkce — ať už ji vykonává samo osobně nebo prostřednictvím svých zástupců — trvale zajišťuje úlohu jediné podoby hodnoty čili úlohu jediné adekvátního bytí směnné hodnoty oproti všem ostatním zbožím, která vystupují jako pouhé užité hodnoty.

a) Hromadění pokladů

Nepřetržitý koloběh dvou protikladných metamorfos zboží čili neustálé střídání aktů prodeje a koupě se projevuje v neúnavném obíhání peněz čili v jejich funkci jako perpetuum mobile oběhu. Peníze se imobilizují čili, jak praví Boisguillebert, přeměňují z meuble v immeuble [movitého statku v nemovitý], z mince v peníze, jakmile je přerušena řada metamorfos, jakmile prodej není již doplňován následující koupí.

Zbožní oběh již od prvních počátků svého vývoje vyvolává nutnost a vášnivou snahu zadržet u sebe produkt první metamorfosy — přeměněnou formu zboží čili jeho zlaté zakuklení.⁸⁶ Zboží se neprodává proto, aby se koupila jiná zboží, nýbrž proto, aby se zbožní forma nahradila peněžní formou. Z pouhého prostředkujícího článku při výměně látek stává se tato změna formy samoúčelem. Odcizená forma zboží naráží na překážky, které jí brání, aby fungovala jako absolutně zcizitelná forma zboží čili jako jen pomíjivá peněžní forma. Zároveň peníze kaměňejí v poklad, a z prodavače zboží se stává shromažďovatel pokladu.

Právě v počátečním období zbožního oběhu se přeměňuje v peníze jen přebytek užitných hodnot. Zlato a stříbro se tak stávají samy od sebe společenským výrazem přebytku čili bohatství. Tato naivní forma hromadění pokladů se zvětčuje u těch národů, kde tradičnímu způsobu výroby, zaměřenému na vlastní spotřebu, odpovídá pevně ustálený okruh potřeb. Vidíme to např. u Asijců, zejména u Indů. Vanderlint, který se mylně domnívá, že ceny zboží jsou určovány masou zlata a stříbra, které je v určité zemi, se ptá, proč je indické zboží tak levné? Odpověď: Protože Indové zakopávají peníze. Od roku 1602 do roku 1734, poznamenává, zakopali za 150 milionů liber št. stříbra, které původně bylo přivezeno z Ameriky do Evropy.⁸⁷ Od roku 1856 do roku 1866, tj. za jedno desetiletí, vyvezla Anglie do Indie a Číny (kov vyvezený do Číny plyne do

⁸⁵ Z toho, že zlato a stříbro, pokud fungují jako mince, tj. výhradně jako oběživo, se stávají známkami sebe samých, vyvozuje Nicholas Barbon právo vlády „to raise money“ [zvyšovat hodnotu mince], to jest např. nazývat množství stříbra, kterému se dosud říkalo groš, jménem většího množství stříbra, např. tolaru, a tak splácet větitelům groše místo tolarů. „Mince se opotřebovává a stává se lehčí, přecházejíc často z ruky do ruky. Při obchodování se lidé dívají na název a ražbu, a ne na množství stříbra“... „Autorita vlády dělá z kousků kovu peníze.“ (N. Barbon: „A Discourse concerning Coining etc.“, str. 29, 30, 25.)

⁸⁶ „Bohatství v penězích není nic jiného než... bohatství ve výrobcích, které byly přeměněny v peníze.“ (*Mercier de la Rivière*: „L'Ordre naturel etc.“, str. 573.) „Hodnota vyjádřena ve výrobcích jen změnila svou formu.“ (Tamtéž, str. 486.)

⁸⁷ „Právě díky tomuto zvyku udržují všechna svá zboží a manufakturní výrobky na tak nízkých cenách.“ (*Vanderlint*: „Money answers etc.“, str. 95, 96.)

značné míry také do Indie) za 120 milionů liber št. stříbra, které bylo předtím vyměněno za australské zlato.

Při dalším rozvoji zboží výroby si musí každý výrobce zboží zajistit nexus rerum, jistou „společensky uznanou zástavu“.⁸⁸ Jeho potřeby se neustále znovu hlásí a neustále ho ponoukají kupovat cizí zboží, zatím co výroba a prodej jeho vlastního zboží stojí čas a závisí na náhodách. Aby mohl kupovat, aniž prodává, musel nejprve prodat, aniž kupoval. Tato operace, kdyby byla prováděna všeobecně, by si zdánlivě sama odporovala. Ale u zdrojů své výroby se drahé kovy směňují přímo za jiná zboží. Dochází tu tedy k prodeji (na straně majitelů zboží) bez koupě (na straně majitelů zlata a stříbra).⁸⁹ A pozdější prodeje bez následujících koupí jen zprostředkovávají další rozdělování drahých kovů mezi všechny majitele zboží. Tak se ve všech bodech oběhu hromadí zlaté a stříbrné poklady nejrůznějšího rozsahu. S možností podržovat zboží jako směnnou hodnotu nebo směnnou hodnotu jako zboží se probouzí touha po zlatě. S rozšiřováním zbožího oběhu roste moc peněz, této absolutně společenské formy bohatství, která je vždy v bojové pohotovosti: „Zlato je báječná věc! Kdo je má, je pánem všeho, čeho se mu zachce. Zlato dokonce otvírá duším brány ráje.“ (Kolumbus, v dopise z Jamajky, 1503.) Protože na penězích není vidět, co se v ně přeměnilo, mění se v peníze všechno, ať je to zboží nebo ne. Všechno se stává předmětem koupě-prodeje. Oběh se stává obrovskou společenskou křivulí, do níž je všechno vtahováno, aby vyšlo ven jako peněžní krystal. Této alchymii neodolají ani ostatky svatých, o méně hrubých res sacrosanctae, extra commercium hominum [posvátných věcech, které nejsou předmětem lidského obchodu], ani nemluvě.⁹⁰ Jako se v penězích stírají všechny kvalitativní rozdíly zboží, tak peníze samy jako radikální leveller stírají všechny rozdíly.⁹¹ Ale peníze jsou samy zbožím, vnější věcí, která se může stát soukromým vlastnictvím kohokoli. Společenská moc se tak stává soukromou mocí soukromé osoby. Proto antická společnost odsuzuje peníze jako drobné mince, ve které se rozměňuje její hospodářský a mravní řád.⁹² Moderní společnost, která

⁸⁸ „Peníze jsou zástava.“ (*John Bellers*: „Essays about the Poor, Manufactures, Trade, Plantations and Immorality“. Londýn 1699, str. 13.)

⁸⁹ Koupě v přísném slova smyslu předpokládá, že zlato a stříbro jsou již přeměněnou formou zboží, tj. produktem prodeje.

⁹⁰ Jindřich III., nejkřesťanštější král Francie, olupuje kláštery atd. o jejich ostatky svatých, aby je přeměnil ve stříbro. Je známo, jakou úlohu měla v dějinách Řecka loupež delfských chrámových pokladů, provedená Fóky. V Athénách přebýval bůh zboží, jak známo, v chrámech. Byly to „svaté banky“. Féničané, obchodní národ par excellence [po výtce], pokládali peníze za odcizenou formu všech věcí. Bylo proto úplně přirozené, že panny, které se o slavnostech bohyň lásky oddávaly cizincům, obětovaly bohyni peníz, který dostaly odměnou.

⁹¹ Zlato! Žluté, blýskavé a drahocenné zlato!

Hle, hrstka toho zde, co černo bílým
a krásným učíní, co šeredno;
zlo dobrem, podlost čackou, stáří mladým
a chabost rekovností. — Bohové,
to vaše kněží, sluhý odláká
vám od oltářů, polštář vytrhne
i zdravým lidem zpod hlav; žlutavý
ten otrok spoutá a zas rozpoutá
posvátné svazky, kletým požehná,
šed' malomoci milou učíní,
dá místa zlodějům a propůjčí
jim titule a váhu, úctu všech
se senátory v řadě na stejno;
to zvadlé vdově dá zas ženicha.
... Ty kleta země,
lidstva nevěstko.“

(*Shakespeare*: „Timon Athénský“ [jednání IV, scéna III, český překlad Sládkův.]

⁹² „Neb nedostalo věru lidem zřízení
se nade stříbro horšího; to vyvrací
i města, to i z domu muže vyhání.
To řádných mysl smrtelníků navádí

již ve svém dětství „vytáhla Pluta za vlasy z útrov země“, ⁹³ vítá ve zlatém Grálu zářivé vtělení svého nejnaternějšího životního principu.

Zboží jako užitná hodnota uspokojuje zvláštní potřebu a tvoří určitý prvek hmotného bohatství. Ale hodnota zboží měří stupeň jeho přitažlivosti pro všechny prvky hmotného bohatství, tedy měří společenské bohatství svého majitele. Barbarsky primitivnímu majiteli zboží i západoevropskému rolníkovi je hodnota neoddělitelná od formy hodnoty, a proto je pro něho hromadění pokladů ve formě zlata a stříbra hromaděním hodnoty. Hodnota peněz se ovšem mění, ať už následkem změny hodnoty peněžního kovu samého, nebo následkem změny hodnoty jiných zboží. To však nebrání tomu, že za prvé 200 uncí zlata obsahuje v každém případě více hodnoty než 100, 300 více než 200 atd.; že za druhé, kovová naturální forma dané věci zůstává všeobecnou ekvivalentní formou všech zboží, bezprostředně společenským ztělesněním veškeré lidské práce. Dychtění po hromadění pokladů je svou povahou bezmezná. Kvalitativně nebo svou formou nemají peníze hranice, tj. jsou všeobecným představitelem hmotného bohatství, protože se dají bezprostředně přeměnit v kterékoli zboží. Ale zároveň je každá reálná částka peněz kvantitativně omezena, a proto je kupním prostředkem omezené síly. Tento rozpor mezi kvantitativní mezí a kvalitativní neomezeností peněz žene shromažďovatele pokladů stále znovu a znovu k sisyfovské práci akumulace. Vede se mu jako dobyvateli světa, který s každou novou zemí dobývá jen nových hranic.

Aby se zlato uchovalo jako peníze, tj. jako prvek hromadění pokladů, musí se zabránit jeho oběhu, jeho rozplynutí jako kupního prostředku ve spotřebních prostředcích. Shromažďovatel pokladů obětuje tedy zlatému fetiši své tělesné choutky. Bere vážně evangelium odříkání. Naproti tomu z oběhu může dostat v podobě peněz jen to, co do něho dává v podobě zboží. Čím více vyrábí, tím více může prodat. Pracovitost, spořivost a lakota tvoří tedy jeho hlavní ctnosti; mnoho prodávat, málo kupovat — v tom je celá jeho politická ekonomie. ⁹⁴

Vedle bezprostřední formy pokladu se rozvíjí jeho estetická forma, vlastnění zlatého a stříbrného zboží jako přepychových předmětů. Vzdůstá s bohatstvím buržoasní společnosti. „Soyons riches ou paraissons riches“ [„Budme bohatí nebo ať se alespoň zdá, že jsme bohatí“] (Diderot). Tak se vytváří jednak stále se rozšiřující trh pro zlato a stříbro, nezávislý na jejich peněžní funkci, jednak skrytý pramen přísunu peněz, fungující zejména v bouřlivých dobách společnosti.

Hromadění pokladů plní různé funkce v ekonomii kovového oběhu. Další jeho funkce vzniká z podmínek oběhu zlaté a stříbrné mince. Viděli jsme již, že ustavičné kolísání rozsahu zbožího oběhu, kolísání cen a rychlosti oběhu jsou spojeny s neustálými odlivy a přílivy obíhající masy zlata. Musí tedy být s to se smršťovat a rozpínat. Hned musí být peníze přitahovány jako mince, hned mince odpuzovány jako peníze. Aby skutečně obíhající peněžní masa vždy naplňovala sféru oběhu až do stupně nasycení, musí množství zlata a stříbra, které je v každé zemi, být větší než to, kterého je fakticky zapotřebí k plnění funkce mince. Tato podmínka se plní přeměňováním peněz v poklad. Reservoáry pokladů slouží zároveň jako odvodní a přívodní kanály obíhajících peněz, které proto nikdy nepřepřelňují kanály oběhu samého. ⁹⁵

a učí dopouštět se činů hanebných.

I zločinů se chápat lidí navyklo

a znáti všelikého díla bezbožnost.“

(Sofokles: „Antigona“ [čes. překlad Králův].)

⁹³ „Ἐπιζούσης τῆς πλεουεζίας ἀνάξειν ἐξ τῶν μυχῶν τῆς γῆς αὐτὸν τὸν Πλούτωνα“ [„Protože hamižnost doufá, že vytáhne za vlasy z útrov země samého Plutona.“] (Athenaeus: „Deipnosophistae“.)

⁹⁴ „Počet prodavačů všech zboží co nejvíce zvýšit, počet kupců co nejvíce snížit, to je hlavní otázka, ve kterou vyúsťují všechna opatření politické ekonomie.“ (Verri: „Meditazioni etc.“, str. 52.)

⁹⁵ „Aby národ mohl provozovat svůj obchod, k tomu je nutná určitá suma hotových peněz, která se mění a někdy je vyšší, někdy menší, jak to vyžadují okolnosti... Tyto výkyvy, tyto přílivy a odlivy peněz se samy přizpůsobují měnícím se okolnostem bez jakéhokoli zásahu vlády. Kádě pracují střídavě: je-li málo peněz, razí se z prutů mince, je-li málo peněžního kovu, mince se přetavují v pruty.“ (Sir D. North: „Discourses upon Trade“, str. 3.) John Stuart Mill, který byl dlouho zaměstnán u Východoindické společnosti, potvrzuje, že v Indii dosud fungují stříbrné skvosty bezprostředně jako poklady. „Stříbrné ozdoby se odnášejí do mincovny, je-li úroková míra vysoká, a znovu nabývají své dřívější podoby, jakmile úroková míra klesá.“ (Svědectví J. St. Milla v „Reports on Bankacts 1857“, čís. 2084.) Podle jednoho parlamentního dokumentu z roku 1864 o dovozu zlata a stříbra do Indie a o jejich vývozu z

b) Platidlo

V bezprostřední formě zbožního oběhu, kterou jsme dosud zkoumali, byla tu táž velikost hodnoty vždy dvojitě: v podobě zboží na jednom pólu, v podobě peněz na protikladném pólu. Majitelé zboží vstupovali proto do vzájemného styku jen jako představitelé vzájemných ekvivalentů existujících na obou pólech. S vývojem zbožního oběhu se však vyvíjejí vztahy, jimiž se zcizování zboží časově odděluje od realizace jejich ceny. Stačí tu připomenout jen nejelementárnější z těchto vztahů. Jeden druh zboží potřebuje delší dobu ke své výrobě, jiný druh kratší dobu. Výroba různých zboží je vázána na různá roční období. Jedno zboží se rodí přímo u svého trhu, jiné musí putovat na vzdálený trh. Proto jeden majitel zboží může vystoupit jako prodávač dříve, než druhý může vystoupit jako kupec. Při častém opakování těchto transakcí mezi týmiž osobami se podmínky prodeje zboží řídí podle podmínek jeho výroby. Na druhé straně užívání jistých druhů zboží, např. domu, se prodává na určitou dobu. V takových případech teprve po uplynutí oné doby dostává kupec skutečně užitnou hodnotu zboží. Kupuje tedy zboží dříve, než je platí. Jeden majitel zboží prodává zboží, které tu je, druhý kupuje jako pouhý představitel peněz nebo jako představitel budoucích peněz. Prodávač se stává věřitelem, kupec dlužníkem. Protože se tu metamorfosa zboží čili vývoj jeho formy hodnoty změnil, dostávají i peníze jinou funkci. Stávají se platidlem.⁹⁶

Úlohy věřitele a dlužníka tu vznikají z prostého zbožního oběhu. Změna jeho formy tu vtiskuje prodáváči a kupci tyto nové znaky.

Původně jsou to stejně pomíjivé, střídavě týmiž agenty oběhu hrané úlohy, jako úlohy prodáváče a kupce. Ale jejich protiklad tu nevypadá už od počátku tak nevinně a je schopen pevnější krystalizace.⁹⁷ Tytéž úlohy mohou však vzniknout i nezávisle na zbožním oběhu. Tak např. v antickém světě probíhá třídní boj převážně ve formě boje mezi dlužníkem a věřitelem a v Římě končí zánikem plebejského dlužníka, který je nahrazen otrokem. Ve středověku končí tento boj zánikem dlužníka-feudála, který ztrácí svou politickou moc s její ekonomickou základnou. Ale v peněžní formě — a vztah dlužníka k věřiteli má formu peněžního vztahu — se tu jen obráží antagonismus hlouběji ležících ekonomických životních podmínek.

Vraťme se však ke sféře zbožního oběhu. Současné objevení se ekvivalentů, zboží a peněz, na protikladných pólech procesu prodeje přestalo. Peníze nyní fungují předně jako míra hodnoty při určování ceny prodáváného zboží. Jeho smluvně stanovená cena měří závazek kupce, tj. peněžní částku, kterou má zaplatit k určité lhůtě. Za druhé peníze fungují jako ideální kupní prostředek. Ačkoliv existují pouze v podobě kupcova peněžního závazku, uskutečňují přechod zboží z jedné rukou do druhé. Teprve v den splatnosti vstupuje platidlo skutečně do oběhu, tj. přechází z rukou kupce do rukou prodáváče. Oběživo se přeměnilo v poklad, protože proces oběhu byl po první fázi přerušen, tj. peníze, tato přeměněná forma zboží, byly vyňaty z oběhu. Platidlo vstupuje do oběhu, ale teprve poté, když zboží již z něho vystoupilo. Peníze už nezprostředkovávají proces. Dokončují jej samostatně jako absolutní jsoucnost směnné hodnoty čili jako všeobecné zboží. Prodávač přeměnil zboží v peníze, aby uspokojil penězi nějakou potřebu, shromažďovatel pokladu, aby konservoval zboží v peněžní formě, dlužník-kupec, aby mohl zaplatit. Nezaplatí-li, dojde k nucenému prodeji jeho jmění. Vlivem společenské nutnosti, která vzniká ze vztahů samého procesu oběhu, se ztělesnění hodnoty zboží — peníze — stávají samoúčelem prodeje.

Indie převyšoval roku 1863 dovoz zlata a stříbra vývoz o 19,367.764 liber št. V posledních 8 letech před rokem 1864 činil přebytek dovozu drahých kovů nad vývozem 109,652.917 liber št. Během tohoto století se v Indii razilo daleko více mincí než za 200,000.000 liber št.

⁹⁶ Luther rozlišuje mezi penězi jako kupním prostředkem a penězi jako platidlem. „Děláš mi dvojitě škodu: zde nemohu platit, tam nemohu koupit.“ (Martin Luther: „An die Pfarherrn, wider den Wucher zu predigen“. Wittenberg 1540.)

⁹⁷ O vztazích mezi dlužníky a věřiteli z řad anglických obchodníků na počátku XVIII. století: „Mezi obchodníky zde v Anglii panuje takový duch krutosti, jaký se nevyskytuje v žádné jiné společenské vrstvě nebo v jiné zemi na světě.“ („An Essay on Credit and the Bankrupt Act“. Londýn 1707, str. 2.)

Kupec přeměňuje peníze zpět ve zboží, dříve než přeměnil zboží v peníze, tj. uskutečňuje druhou metamorfosu zboží dříve než první. Prodávačovo zboží obíhá, ale přitom realizuje svou cenu jen v soukromoprávním nároku na peníze. Mění se v užitnou hodnotu, dříve než se může přeměnit v peníze. Jeho první metamorfosa se uskutečňuje až dodatečně.⁹⁸

V každém daném období procesu oběhu představují splatné závazky sumu cen těch zboží, jejichž prodejem vznikly. Masa peněz, nutná k realizaci takové sumy cen, závisí především na rychlosti oběhu platidel. Je podmíněna dvěma okolnostmi: sřetením vztahů věřitelů a dlužníků, takže *A*, který dostane peníze od svého dlužníka *B*, platí jimi svému věřiteli *C* atd. — a délkou doby mezi různými platebními lhůtami. Řetěz po sobě následujících plateb čili dodatečně uskutečňovaných prvních metamorfos se podstatně liší od proplétání řad metamorfos, které jsme zkoumali dříve. V pohybu oběživa se nejen vyjadřuje souvislost mezi prodáváči a kupci. Tato souvislost sama v peněžním oběhu a s ním teprve vzniká. Naproti tomu vyjadřuje oběh platidla jistou společenskou souvislost, která existovala již dříve v hotové podobě.

Současnost a souběžnost prodejů omezují možnost kompensace masy mincí zvýšením rychlosti oběhu. Naopak, tytéž okolnosti tvoří novou páku pro úsporu platidel. S tím, jak se platby soustřeďují na témže místě, vyvíjejí se přirozeně zvláštní instituce a způsoby jejich vzájemného vyrovnávání. Takovou úlohu hrály např. virements [převody dluhů] ve středověkém Lyonu. Stačí pouze konfrontovat pohledávky *A* proti *B*, *B* proti *C*, *C* proti *A* atd., aby se do určité výše navzájem zrušily jako kladné a záporné veličiny. Zbývá pak vyrovnat jen pasivní bilanci. Čím větší je koncentrace plateb, tím relativně menší je bilance, tím menší je tedy masa obíhajících platidel.

Funkce peněz jako platidla obsahuje v sobě bezprostřední rozpor. Pokud se platby vyrovnávají, fungují peníze jen ideálně jako počítací peníze čili míra hodnoty. Pokud je nutno provádět skutečné platby, nevystupují peníze jako oběživo, jako pouze přechodná a zprostředkující forma výměny látek, nýbrž jako individuální ztělesnění společenské práce, jako samostatná jsoucnost směnné hodnoty čili absolutní zboží. Tento rozpor propuká v té chvíli průmyslových a obchodních krisí, která se nazývá peněžní krizí.⁹⁹ Krize je možná jen tam, kde řetěz po sobě následujících plateb a umělá soustava jejich vyrovnávání jsou plně vyvinuty. Při všeobecných poruchách chodu tohoto mechanismu, ať už vznikají z čehokoli, mění se peníze náhle a bezprostředně z pouze ideální podoby počítacích peněz v ražené peníze. Už je nelze nahradit všedním zbožím. Užitná hodnota zboží ztrácí svůj význam a hodnota zboží mizí před jeho vlastní formou hodnoty. Ještě včera měšťák, zpit rozkvětem průmyslu, pohlížel na peníze oparem osvícenské filosofie a prohlašoval je za pouhé zdání: „Jen zboží jsou peníze.“ „Jen peníze jsou zboží!“ zní dnes pokřik měšťáků ze všech konců světového trhu. Jakož jelen řve, dychtě po tekutých vodách, tak dychtí měšťáková duše po penězích, tomto jediném bohatství.¹⁰⁰ Za krize se stupňuje protiklad mezi zbožím a jeho hodnotovou podobou, penězi, v absolutní rozpor. Proto je tu lhostejná i jevová forma peněz. Hlad po penězích se nijak nezmirňuje tím, je-li třeba platit zlatem nebo úvěrovými penězi, např. bankovkami.¹⁰¹

⁹⁸ *Poznámka ke 2. vyd.* Z následujícího citátu, který je vzat z mého spisu vyšlého roku 1859, je vidět, proč v textu nepřihlížím k protikladné formě: „Naopak v procesu P — Z mohou být peníze zcizeny jako skutečný kupní prostředek, a tak může být realizována cena zboží dříve, než je realizována užitná hodnota peněz, čili než je zcizeno zboží. To se stává např. v obvyklé formě předplatného. Nebo ve formě, v níž anglická vláda kupuje opium u Ryotů v Indii... Takto však působí peníze jen ve známé již formě kupního prostředku... Kapitál se ovšem zálohuje také ve formě peněz... Ale toto hledisko nespadá do rámce prostého oběhu.“ (*Karl Marx: „Zur Kritik etc.“*, str. 119, 120. [*K. Marx: „Ke kritice atd.“*, - Platidlo.])

⁹⁹ Tuto peněžní krizi, která je v textu definována jako zvláštní fáze každé všeobecné výrobní a obchodní krize, je třeba odlišovat od zvláštního druhu krize, která se nazývá peněžní krizí, která však může vzniknout samostatně, takže na průmysl a obchod působí jen zpětným odrazem. Jsou to krize, jejichž hybným centrem je peněžní kapitál, a jejich bezprostřední sférou banky, burzy, finance. [*Marxova poznámka ke 3. vydání.*]

¹⁰⁰ „Tento náhlý přechod od úvěrové soustavy k monetární soustavě přidává k praktické panice theoretickou hrůzu a agenti oběhu se děsí neproniknutelného tajemství svých vlastních vztahů.“ (*Karl Marx: „Zur Kritik etc.“*, str. 126. [*K. Marx: „Ke kritice atd.“*, - Platidlo.]) „Chudí jsou bez práce, protože bohatí nemají peníze, aby jim dali práci, ačkoli mají tutěž půdu a tytéž pracovní síly, aby mohli dát vyrábět životní prostředky a šaty, jako měli dříve; a právě to tvoří skutečné bohatství národů, a nikoli peníze.“ (*John Bellers: „Proposals for Raising a College of Industry.“* Londýn 1696, str. 3.)

¹⁰¹ O tom, jak takových momentů využívají „amis du commerce“ [„přátelé obchodu“]: „Při jedné takové příležitosti (1839) starý lakomý bankéř (ze City) zdvihl ve své pracovně desku psacího stolu, u něhož seděl, a ukazoval příteli balíky bankovek; s neskrývanou

Zkoumáme-li nyní celkovou sumu peněz, které jsou v oběhu v daném časovém úseku, ukáže se, že tato částka — při dané rychlosti oběhu oběživa a platidel — se rovná sumě cen zboží, které mají být realizovány, plus suma splatných plateb, minus platby, které se vzájemně vyrovnávají, a konečně minus počet obrátů, v nichž tytéž peníze fungují střídavě hned jako oběživo, hned jako platidlo. Na př. rolník prodá své obilí za 2 libry št., které tak slouží jako oběživo. V den splatnosti zaplatí týmiž 2 librami št. plátno, které mu předtím dodal tkadlec. Přitom tytéž 2 libry št. fungují nyní jako platidlo. Tkadlec pak koupí bibli za hotové peníze a tytéž 2 libry št. fungují znovu jako oběživo atd. Proto i když jsou dány ceny, rychlost peněžního oběhu a ekonomie plateb, nekryje se už masa peněz, která obíhá po určité období, např. během dne, s masou obíhajících zboží. Obíhají peníze, představující taková zboží, která byla už dávno vyňata z procesu oběhu. Obíhají zboží, jejichž peněžní ekvivalent se objeví teprve v budoucnu. Naproti tomu každodenně uzavírané a každodenně splácené platební závazky představují naprosto nesouměřitelné veličiny.¹⁰²

Úvěrové peníze vznikají bezprostředně z funkce peněz jako platidla, přičemž dlužní úpisy za prodané zboží začínají samy obíhat, a tak přenášejí pohledávky s jedné banky na druhou. Na druhé straně s rozšiřováním úvěrnictví se rozšiřuje funkce i peněz jako platidla. Jako platidlo nabývají peníze vlastních forem existence, v nichž obsazují sféru velkých obchodních transakcí, zatím co zlatá a stříbrná mince je vytlačována hlavně do sféry maloobchodu.¹⁰³

Při určité úrovni vývoje a dostatečně širokém rozsahu zboží výroby přerůstá funkce peněz jako platidla meze sféry zboží oběhu. Peníze se stávají všeobecným zbožím smluvních závazků.¹⁰⁴ Renty, daně apod. se mění z naturálních dávek v peněžní platby. Do jaké míry závisí možnost této přeměny na celkovém charakteru výrobního procesu, ukazuje např. pokus římské říše vybírat všechny dávky v penězích, který po dvakrát ztroskotal. Hrozná bída francouzských rolníků za Ludvíka XIV., kterou tak výmluvně pranýřují Boisguillebert, maršál Vauban aj., byla

radostí prohlásil, že je to 600.000 liber št., které zadržel, aby zhoršil nedostatek peněz, a že je všechny dá na trh týž den odpoledne po třetí hodině.“ („The Theory of the Exchanges. The Bank Charter Act of 1844“. Londýn 1864, str. 81.) Polooficiální orgán „The Observer“ poznamenává dne 24. dubna 1864: „Koluje několik prapodivných pověstí o prostředcích, kterých bylo použito k tomu cíli, aby byl vyvolán nedostatek bankovek... Ačkoli se zdá nepravděpodobným předpoklad, že bylo opravdu použito takových triků, zprávy o tom se tak rozšířily, že skutečně zasluhují zmínky.“

¹⁰² „Úhrm prodeje nebo závazků, uzavřených během daného dne, nemá vliv na množství peněz, které právě v tento den obíhá, nýbrž v obrovské většině případů se projeví v celé řadě nejrůznějších směnek na peněžní částky, jež vstoupí do oběhu pravděpodobně teprve později, ve více méně vzdálených dnech... Směnky dnes vydané nebo úvěry dnes uzavřené nemusí mít nějakou podobnost se smenkami vydanými a úvěry uzavřenými zítra nebo pozítří ani co do množství, ani co do celkové sumy, ani co do lhůt; ba mnohé z dnešních směnek a úvěrů, až budou splatné, se sejdou s mnoha závazky, které byly ujednány v celé řadě předcházejících, naprosto neurčitých dat; směnky na 12 měsíců, 6 měsíců, 3 měsíce nebo 1 měsíc se často sbíhají, a tak zvětšují masu závazků splatných téhož dne...“ („The Currency Theory Reviewed; in a Letter to the Scottish people. By a Banker in England“. Edinburgh 1845, str. 29, 30 porůznu.)

¹⁰³ Jako příklad, jak nepatrnou úlohu hrají při vlastních obchodních operacích skutečné peníze, uvádím tu údaje jedné z největších londýnských firem (Morrison, Dillon a spol.) o jejich ročních peněžních příjmech a platbách. Její transakce v roce 1856, které činí mnoho milionů liber šterlinků, jsou úměrně zmenšeny a převedeny na měřítko milion liber št.

Příjmy:	liber št.	Vydání:	liber št.
terminované směnky bankéřů a obchodníků	533.596	terminované směnky	302.674
šeky bankéřů atd. splatné na předložení	357.715	šeky na londýnské bankéře	663.672
bankovky venkovských bank	9.627	bankovky Anglické banky	22.743
bankovky Anglické banky	68.554		
zlato	28.089	zlato	9.427
stříbro a měď	1.486	stříbro a měď	1.484
poštovní převody	933		
úhrmem	1,000.000	úhrmem	1,000.000

(„Report from the Select Committee on the Bankacts“. July 1858, str. LXXI.)

¹⁰⁴ „Charakter obchodního obrátu se změnil tak, že místo směny zboží za zboží, místo dodávky a odběru nastupuje nyní koupě a placení. Všechny obchody se nyní jeví jako čistě peněžní operace.“ („An Essay upon Public Credit“. 3. vyd. Londýn 1710, str. 8.)

způsobena nejen vysokými daněmi, nýbrž i jejich přeměnou z naturálních daní v peněžní daně.¹⁰⁵ V Asii — kde se naturální forma pozemkové renty, která je zároveň hlavním prvkem státních daní, opírá o výrobní vztahy, které se reprodukují s neměnností přírodních vztahů — tato forma placení upevňuje svým zpětným vlivem opět staré výrobní formy. Tvoří jedno z tajemství sebezáchovy turecké říše. Povede-li v Japonsku zahraniční obchod, vnucený mu Evropou, k přeměně naturální renty v peněžní rentu, bude veta po jeho vzorném zemědělství. Úzké ekonomické existenční podmínky tohoto zemědělství se rozloží.

V každé zemi se ustalují jisté všeobecné platební lhůty. Spočívají zčásti na přirozených výrobních podmínkách, souvisících se střídáním ročních období — ostatní činitele cykličnosti reprodukce ponecháváme stranou. Těmito lhůtami se regulují i platby, které nevznikají přímo ze zbožího oběhu, jako daně, renty atd. Masa peněz, které je zapotřebí v určité dny roku na tyto platby, rozptýleně po celé zemi, vyvolává periodické, ale zcela povrchní perturbace v ekonomii platidel.¹⁰⁶ Ze zákona rychlosti oběhu platidel vyplývá, že masa platidel, potřebná na všechny periodické platby, ať vznikají jakkoli, je nepřímo úměrná délce platebních období.¹⁰⁷

Vývoj peněz jako platidla vyvolává nutnost hromadit peníze před dny splatnosti. Zatím co hromadění pokladů jako samostatná forma obohacování mizí s rozvojem buržoasní společnosti, roste s ním naopak ve formě hromadění rezervního fondu platidel.

c) Světové peníze

Jakmile peníze vystoupí z vnitřní sféry oběhu, shazují se sebe lokální formy měřítka cen, kterých tam nabyly — formy mince, drobné mince, známky hodnoty — a vystupují opět ve své původní formě prutů drahých kovů. Ve světovém obchodu rozvíjejí zboží svou hodnotu universálně. Proto tu i jejich samostatná hodnotová podoba vystupuje proti nim jako světové peníze. Teprve na světovém trhu fungují peníze v plném rozsahu jako zboží, jehož naturální forma je zároveň bezprostředně společenská forma uskutečnění lidské práce in abstracto. Způsob jejich existence se stává adekvátním jejich pojmu.

Ve sféře vnitřního oběhu může jen jedno zboží sloužit jako míra hodnoty a tedy jako peníze. Na světovém trhu panuje dvojí míra hodnoty — zlato a stříbro.¹⁰⁸

¹⁰⁵ „Peníze se staly všeobecným katanem.“ Finanční umění je „křivule, v níž se ohromné množství statků a existenčních prostředků destiluje, aby se získal tento osudný extrakt“. „Peníze vypovídají válku celému lidskému pokolení.“ (*Boisguillebert*: „Dissertation sur la Nature des Richesses, de l'Argent et des Tributs“, vyd. Daire, „Economistes financiers“. Paříž 1843, sv. I, str. 413, 417, 419.)

¹⁰⁶ „Na svatodušní pondělí roku 1824,“ vypravuje pan Craig parlamentní komisi z roku 1826, „nastala v Edinburghu taková obrovská poptávka po bankovkách, že o 11. hodině jsme neměli v pokladnách ani jedinou bankovku. Poslali jsme postupně do různých bank, aby nám nějaké půjčily, ale nesehnali nic žádného, a mnoho transakcí mohlo být provedeno jen s pomocí „slips of paper“ [kousků papíru]. Ale již ve 3 hodiny odpoledne se všechny bankovky vrátily do bank, z nichž vyšly. Prošly jen z ruky do ruky.“ Ačkoli průměrný počet bankovek, skutečně obíhajících ve Skotsku, činí méně než 3 miliony liber št., je o různých platebních termínech v roce mobilizována každá bankovka, kterou bankéři mají, tj. celkem asi 7 milionů liber št. Při tom plní bankovky jedinou specifickou funkci, a jakmile ji splní, vracejí se zpět do bank, z nichž vyšly. (*John Fullarton*: „Regulation of Currencies“, 2. vyd., Londýn 1845, str. 86, pozn.) Na vysvětlenou je třeba dodat, že v době, z níž pochází Fullartonův spis, nevydávaly se ve Skotsku na vklady šeky, nýbrž jen bankovky.

¹⁰⁷ Na otázku „kdyby bylo nutné vykonat během roku platby za 40 milionů, zda by stačilo těchto 6 milionů (ve zlatě) ke všem obrátům, kterých by v tom případě vyžadoval obchod,“ odpovídá Petty mistrně, jako obvykle: „Odpovídám: ano. Kdyby se všechny obraty uskutečňovaly v tak krátkých cyklech, jako je např. týden, jak tomu skutečně je u chudých řemeslníků a dělníků, kteří dostávají plat každou sobotu, pak by k provedení plateb ve výši 40 milionů bylo třeba $\frac{40}{52}$ milionu. Kdyby tyto cykly zabíraly čtvrt roku, jak tomu bývá při placení renty a daní, bylo by zapotřebí 10 milionů. Předpokládáme-li tedy, že platební lhůty činí 1 až 13 týdnů, musíme sečíst 10 milionů a $\frac{40}{52}$ milionu, vzít průměr, což činí $5\frac{1}{2}$, takže kdybychom měli $5\frac{1}{2}$ milionu, měli bychom dost peněz.“ (*William Petty*: „Political Anatomy of Ireland 1672“, vyd. Londýn 1691, str. 13, 14.)

¹⁰⁸ Je tedy zřejmá nesmyslnost jakýchkoli zákonodárných opatření, která předepisují národním bankám, aby shromažďovaly jen ten drahý kov, který funguje jako peníze uvnitř země. Všeobecně jsou známy např. „milé překážky“ které si takto vytvořila pro svou vlastní činnost Anglická banka. O velkých historických epochách změn relativní hodnoty zlata a stříbra, viz *Karl Marx*: „Zur Kritik etc.“, str. 136 a násl. [*K. Marx*: „Ke kritice atd.“, - Theorie o obživu a penězích.] — *Dodatek ke 2. vydání*. Sir Robert Peel se ve svém bankovním zákonu z roku 1844 snažil odpomoci tomuto zlořádu tím, že dovolil Anglické bance vydávat bankovky se stříbrným krytím (v prutech), při čemž ovšem zásoba stříbra nesměla nikdy převyšovat čtvrtinu zásoby zlata. Hodnota stříbra se přitom určuje podle jeho tržní ceny (ve zlatě) na londýnském trhu. {*Ke 4. vydání*. Prožíváme opět epochu intenzivní relativní změny hodnoty zlata a stříbra. Asi před 25 lety byl poměr hodnoty zlata a stříbra 15:1; nyní činí asi 22:1, a hodnota stříbra oproti zlatu ještě stále klesá. To je v podstatě způsobeno převratem ve způsobu těžby obou kovů. Dříve se zlato dobývalo skoro výhradně rýžováním ze zlatonosných

Světové peníze fungují jako všeobecné platidlo, všeobecný kupní prostředek a absolutně společenská materializace bohatství vůbec (universal wealth). Funkce platidla, prostředku k vyrovnávání mezinárodních bilancí, převládá. Odtud heslo merkantilní soustavy — obchodní bilance.¹⁰⁹ Jako mezinárodní kupní prostředek slouží zlato a stříbro v podstatě tehdy, kdykoli se náhle porušuje obvyklá rovnováha výměny látek mezi různými národy. Konečně jako absolutně společenská materializace bohatství fungují tam, kde nejde ani o koupi nebo platbu, nýbrž o přenesení bohatství z jedné země do druhé a kde je toto přenesení ve zbožní formě nemožné buď pro nepříznivé konjunktury zbožního trhu, nebo proto, že sám účel přenesení bohatství vyžaduje v daném případě peněžní formu.¹¹⁰

Jak pro svůj vnitřní oběh, tak i pro oběh na světovém trhu potřebuje každá země jistý rezervní fond. Funkce pokladu vzniká tedy jednak z funkce peněz jako oběživa a platidla na vnitřním trhu, jednak z jejich funkce jako světových peněz.^{110a} K této úloze je vždy zapotřebí skutečného peněžního zboží, zlata a stříbra v celé jejich tělesnosti, a proto James Steuart charakterizuje zlato a stříbro na rozdíl od jejich pouze lokálních zástupců jako money of the world [světové peníze].

Zlatý a stříbrný proud se pohybuje dvojím směrem. S jedné strany se valí od svých zdrojů, rozlévá se po celém světovém trhu, je v různém stupni pohlcován různými sférami národního oběhu, vlévá se do kanálů jejich vnitřního oběhu, nahrazuje opotřebované zlaté a stříbrné mince, dodává materiál pro přepychové předměty a tuhne v poklady.¹¹¹ Tento první pohyb se uskutečňuje přímou směnou národní práce, realizované ve zboží, za práci zemí produkujících zlato a stříbro,

naplavenin, jež vznikly zvětráním zlatonosných hornin. Ale tato metoda nyní již nestačí a je zatlačována do pozadí přímým zpracováním žil zlatonosného křemene — metoda, která byla sice známa již ve starověku (*Diodor*, III, 12—14), ale praktikovala se dosud jen jako vedlejší. Na druhé straně byla nejen objevena nová ohromná ložiska stříbra ve Skalických horách v západní Americe, ale vybudováním železnic byl usnadněn přístup k těmto ložiskům a k mexickým stříbrným dolům, což umožnilo neustálý přísun moderních strojů a paliva, a tím značné zvýšení těžby stříbra a snížení nákladů. Avšak tyto dva kovy se vyskytují v rudných žilách ve velmi rozdílné formě. Zlato je obvykle ryzí, ale zato v nepatrně malých množstvích rozptýleno v křemenu; celá žilná hornina se musí proto rozmělnit a zlato se musí vypírat nebo dobývat použitím rtuti. Z 1.000.000 gramů křemene se přitom těží 1 až 3 gramy zlata, velmi zřídka 30 až 60 gramů. Stříbro se zřídka vyskytuje ryzí, ale obvykle ve zvláštních rudách, poměrně snadno oddělitelných od ostatní žilné horniny a obsahujících značné množství, 40 až 90 procent stříbra; anebo je stříbro obsaženo v menším množství v rudách měďných, olovných atd., jejichž zpracování je samo o sobě výnosné. Již z toho je vidět, že zatím co práce vynakládaná na dobývání zlata spíše vzrostla, práce spojená s dobýváním stříbra se podstatně zmenšila, takže pokles hodnoty stříbra je docela přirozeně vysvětlitelný. Tento pokles hodnoty by se projevil v ještě větším klesání ceny, kdyby cena stříbra nebyla dnes uměle udržována na určité výši. Americká ložiska stříbra jsou dosud zpracována a přístupná ve velmi nepatrné míře, takže lze očekávat, že hodnota stříbra bude ještě dlouho klesat. K tomu ještě více přispívá relativní pokles poptávky po stříbre na spotřební a přepychové předměty, kde je masivní stříbro nahrazováno plátovaným, hliníkem atd. Z toho je vidět utopismus bimetalistických představ, že lze nuceným mezinárodním kursem zvýšit hodnotu stříbra na dřívější poměr k hodnotě zlata 1: 15½. Spíše bude stříbro stále více ztrácet svou peněžní kvalitu na světovém trhu. — B. E. }

¹⁰⁹ Odpůrci merkantilní soustavy, která považuje za cíl světového obchodu vyrovnávání zůstatku obchodních bilancí zlatem a stříbrem, nepochopili vůbec, v čem je funkce světových peněz. Že ve falešném chápání mezinárodního pohybu drahých kovů se jen obráží falešné chápání zákonů, regulujících masu oběživa — tuto okolnost jsem ukázal na příklad u Ricarda. („Zur Kritik etc.“, str. 150 a násl. [„Ke kritice atd.“, - Theorie o oběživu a penězích.]) Ricardovo nesprávné dogma: „Nepříznivá obchodní bilance vzniká výhradně v důsledku nadbytku oběživa... Vývoz ražených peněz je podmíněn jejich lácí a není následkem, nýbrž příčinou nepříznivé bilance,“ nacházíme tedy již u Barbona: „Vyrovnání obchodní bilance, dochází-li k němu, není příčinou vývozu peněz u daného národa, k vývozu však dochází v důsledku rozdílu v hodnotě drahých kovů u různých národů.“ (*N. Barbon*: „A Discourse concerning Coining etc.“, str. 59.) MacCulloch v „The Literature of Political Economy, a classified Catalogue“, Londýn 1845, chválí Barbona za tuto anticipaci Ricarda, ale vyhýbá se obezřetně sebemenší zmínce o absurdních předpokladech „currency principle“, které se ještě projevují u Barbona v nejnaivnější formě. Nekritičnost, dokonce přímo nepoctivost tohoto katalogu vrcholí ve statích věnovaných dějinám teorie peněz; zde MacCulloch patolízalsky vrtí chvostem před lordem Overstonem (exbankérem Lloydem), kterého nazývá „facile princeps argentariorum“ [nesporným knížetem bankéřů].

¹¹⁰ Na příklad při podporách, peněžních půjčkách na vedení válek nebo na pomoc bankám obnovit platby v hotovosti atd. je zapotřebí hodnoty právě v peněžní formě.

^{110a} *Poznámka ke 2. vydání.* „Opravdu, sotva by si bylo možno přát přesvědčivějšího důkazu o tom, že mechanismus rezervních fondů v zemích s kovovým oběhem umožňuje hradit všechny nutné mezinárodní závazky bez významnější podpory ze všeobecného fondu oběhu, než jakou je lehkost, s níž Francie, sotva se zotavila z ran, zasazených jí pustošivým nepřátelským vpádem, byla s to vyplatit během 27 měsíců válečnou náhradu ve výši skoro 20 milionů [liber št.], uloženou spojenými mocnostmi, a k tomu ještě značnou část této sumy vyplatila v ražených penězích, bez jakéhokoli ztatelného omezení nebo porušení vnitřního peněžního oběhu a bez sebemenších povážlivých výkyvů směnečného kursu.“ (*Fullarton*: „Regulation of Currencies“, str. 141.) {*Ke 4. vydání.* — Ještě pádnější příklad máme v lehkosti, s jakou táž Francie byla s to v letech 1871—1873 ve 30 měsících vyplatit skoro desetkrát větší válečnou náhradu, opět ze značné části v ražených penězích. — B. E. }

¹¹¹ „Peníze se rozdělují mezi různé národy podle toho, jak je potřebují... Jsou vždy přitahovány zbožími.“ (*Le Trosne*: „De l'Intérêt Social“, str. 916.) „Doly, které neustále dodávají zlato a stříbro, skýtají tolik, že stačí dodat takové nutné množství každému národu.“ (*J. Vanderlint*: „Money answers etc.“, str. 40.)

realizovanou v drahých kovech. Ale na druhé straně komíhá zlato a stříbro ustavičně sem a tam mezi sférami oběhu různých národů a v tomto svém pohybu sleduje ustavičné oscilace směnečného kursu.¹¹²

Země s pokročilou buržoasní výrobou omezují poklady, soustředěné v obrovském množství v bankovních rezervoárech, na minimum nutné k jejich specifickým funkcím.¹¹³ Až na jisté výjimky svědčí nadprůměrné nahromadění pokladů v jejich rezervoárech o vážnutí zbožího oběhu čili o zastavení proudu metamorfos zboží.¹¹⁴

¹¹² „Směnečné kursy stoupají a klesají každý týden a jsou každého roku v jisté chvíli zvláště příznivé pro jeden národ, v jiné chvíli stejně příznivé pro jeho soupeře.“ (*N. Barbon: „A Discourse concerning Coining etc.“*, str. 39.)

¹¹³ Tyto rozličné funkce se mohou dostat do nebezpečného konfliktu, jakmile k nim přibude funkce fondu zajišťujícího směnitelnost bankovek za zlato.

¹¹⁴ „Množství peněz převyšující to, co je absolutně nutné pro vnitřní obchod, je mrtvý kapitál... a nepřináší žádný zisk zemi, která je má; prostě se vyvážá a opět dováží prostřednictvím zahraničního obchodu.“ (*John Bellers: „Essays etc.“*, str. 13.) „Co se stane, budeme-li mít příliš mnoho mincí? Pak musíme nejtěžší opět roztavit a zpracovat v nádherné mísy, nádoby a přístroje ze zlata a stříbra; nebo je poslat jako zboží tam, kde je jich zapotřebí; nebo je zapůjčit na úrok, jsou-li úroky vysoké.“ (*W. Petty: „Quantulumcunque etc.“*, str. 39.) „Peníze jsou jen tuk politického těla, protože jejich přebytek je činí nemotorným a nedostatek nemocným... podobně jako tuk je jakýmsi mazadlem při pohybu svalstva, živí při nedostatku potravy, vyplňuje prohlubně a krásí tělo, právě tak působí i peníze ve státním těle; zrychlují jeho činnost, živí je cizozemskými produkty v době neúrody doma; vyrovnávají dlužné pohledávky... a krásí celek; ovšem — uzavírá autor ironicky — to platí hlavně o těch, kdo jich mají hojnost.“ (*W. Petty: „Political Anatomy of Ireland“*, str. 14.)

Oddíl druhý

Přeměna peněz v kapitál

Kapitola čtvrtá

PŘEMĚNA PENĚZ V KAPITÁL

VŠEOBECNÝ VZOREC KAPITÁLU

Zbožní oběh je východiskem kapitálu. Historickými předpoklady jeho vzniku jsou zbožní výroba a rozvinutý zbožní oběh, obchod. Světový obchod a světový trh zahajují v XVI. století nové dějiny kapitálu.

Ponecháme-li stranou hmotný obsah zbožního oběhu, směnu různých užitných hodnot, a budeme-li zkoumat jen ekonomické formy, které tento proces vytváří, shledáme, že jeho posledním produktem jsou peníze. Tento poslední produkt zbožního oběhu je první jevovou formou kapitálu.

Historicky vystupuje kapitál proti pozemkovému vlastnictví všude nejprve ve formě peněz, jako peněžní jmění, jako kupecký kapitál a lichvářský kapitál.¹ Není však ani třeba vracet se k historii vzniku kapitálu, abychom se přesvědčili, že peníze jsou první jevovou formou kapitálu. Táž historie se odehrává denně před našima očima. Každý nový kapitál, když se po prvé objevuje na scéně, tj. na trhu zboží, práce nebo na peněžním trhu, objevuje se stále ještě v podobě peněz — peněz, které se mají určitými procesy přeměnit v kapitál.

Peníze jako peníze a peníze jako kapitál se zprvu od sebe liší jen odlišnou formou oběhu.

Bezprostřední forma zbožního oběhu je $Z — P — Z$, přeměna zboží v peníze a zpětná přeměna peněz ve zboží, prodej za účelem koupě. Vedle této formy nalézáme však druhou, specificky od ní odlišnou formu $P — Z — P$, přeměnu peněz ve zboží a zpětnou přeměnu zboží v peníze, koupi za účelem prodeje. Peníze, které při svém pohybu opisují tento cyklus, přeměňují se v kapitál, stávají se kapitálem a jsou kapitálem již svým určením.

Podívejme se blíže na oběh $P — Z — P$. Probíhá, stejně jako prostý zbožní oběh, dvěma protikladnými fázemi. První fáze, $P — Z$, koupě, je přeměna peněz ve zboží. Druhá fáze, $Z — P$, prodej, je zpětná přeměna zboží v peníze. Obě fáze dohromady tvoří jediný proces, v němž se peníze směňují za zboží a pak totéž zboží zase za peníze, zboží se kupuje pro prodej, čili ponecháme-li stranou formální rozdíly mezi koupí a prodejem — za peníze se kupuje zboží a za zboží peníze.² Výsledek, v nějž se celý proces rozplývá, je směna peněz za peníze, $P — P$. Nakoupím-li za 100 liber št. 2000 liber bavlny a prodám-li těchto 2000 liber bavlny znovu za 110 liber št., směníl jsem nakonec 100 liber št. za 110 liber št., peníze za peníze.

Je zřejmé především, že proces oběhu $P — Z — P$ by byl úplně nesmyslný a bezobsažný, kdyby byl jen jakousi oklikou, jak směňovat tutéž peněžní hodnotu za tutéž peněžní hodnotu, na př. 100 liber št. za 100 liber št. Daleko jednodušší a bezpečnější by byla metoda shromažďovatele pokladů, který svých 100 liber št. podrží, místo aby je vystavil nebezpečí oběhu. Na druhé straně, ať obchodník bavlnu, kterou koupil za 100 liber št., znovu prodá za 110 liber št., nebo ať se jí musí zbavit za 100

¹ Protiklad mezi mocí pozemkového vlastnictví, která je založena na vztazích osobní poroby a nadvlády, a neosobní mocí peněz je pěkně vystižen ve dvou francouzských příslovích: „Nulle terre sans seigneur.“ [„Není půdy bez pána.“] L'argent n'a pas de maître.“ [„Peníze nemají pána.“]

² „Za peníze se kupuje zboží a za zboží se kupují peníze.“ (Mercier de La Rivière: „L'Ordre Naturel et Essentiel des Sociétés Politiques“, str. 543.)

liber št. nebo dokonce za 50 liber št., jeho peníze opisují zvláštní a originální dráhu naprosto odlišnou od prostého zbožního oběhu, kdy např. rolník prodává obilí a za utržené peníze si kupuje šaty. Musíme tedy především charakterizovat formální rozdíl mezi koloběhy $P — Z — P$ a $Z — P — Z$. Přitom se zároveň ukáže i rozdíl v podstatě, který se skrývá za těmito formálními rozdíly.

Všimněme si nejprve, co je oběma těmito formám společné.

Oba koloběhy se rozpadají na tytéž protikladné fáze: $Z — P$, prodej, a $P — Z$, koupě. V každé z obou fází stojí proti sobě tytéž dvě věci — zboží a peníze — a tytéž dvě osoby v týchž charakterních ekonomických maskách — kupec a prodáváč. Každý z obou koloběhů je jednotou týchž protikladných fází a v obou případech je tato jednotu zprostředkována třemi kontrahenty, z nichž jeden jen prodává, druhý jen kupuje, kdežto třetí střídavě kupuje a prodává.

Ale oba koloběhy $Z — P — Z$ a $P — Z — P$ se od sebe od samého počátku liší opačným pořadím týchž protikladných fází oběhu. Prostý zbožní oběh začíná prodejem a končí koupí, oběh peněz jako kapitálu začíná koupí a končí prodejem. Výchozí a konečný bod pohybu tvoří tam zboží, zde peníze. V první formě hrají úlohu prostředníka v celém procesu peníze, v druhé formě naopak zboží.

V oběhu $Z — P — Z$ se peníze nakonec přeměňují ve zboží, které slouží jako užitná hodnota. Peníze jsou tedy definitivně vydány. V protikladné formě $P — Z — P$ vydává naproti tomu kupec peníze jen proto, aby jako prodáváč peníze dostal. Když kupuje zboží, vrhá peníze do oběhu, aby je z něho zase odňal prodejem téhož zboží. Pouští peníze z rukou jen se záluďným úmyslem opět se jich zmocnit. Peníze se zde jen zálohuje.³

Ve formě $Z — P — Z$ mění tytéž peníze dvakrát místo. Prodáváč je dostává od kupce a platí jimi jinému prodáváči. Celý proces, který začíná přijetím peněz za zboží, končí vydáním peněz za zboží. Ve formě $P — Z — P$ probíhá proces opačně. Místo tu nemění dvakrát tytéž peníze, nýbrž totéž zboží. Kupec je dostává z rukou prodáváče a dává je dál do rukou jiného kupce. Jako v prostém zbožním oběhu vede dvojí výměna místa týchž peněz k jejich definitivnímu přechodu z ruky do ruky, tak zde vede dvojí výměna místa téhož zboží k návratu peněz k jejich výchozímu bodu.

Návrat peněz k jejich výchozímu bodu nezávisí na tom, zda se zboží prodává draže, než bylo koupeno, nebo ne. Tato okolnost má vliv jen na velikost částky peněz, která připlývá zpět. Jev návratu sám se uskutečňuje vždy, kdykoli se koupené zboží znovu prodává, tj. kdykoli je úplně opsán koloběh $P — Z — P$. To je tedy smyslově vnímatelný rozdíl mezi oběhem peněz jako kapitálu a mezi jejich oběhem jako pouhých peněz.

Koloběh $Z — P — Z$ je úplně zakončen, jakmile jsou peníze získané prodejem jednoho zboží odneseny koupí jiného zboží. Připlynou-li peníze přesto zpět k výchozímu bodu, tedy jen obnovením nebo opakováním celého procesu. Prodám-li kvarter obilí za 3 libry št. a koupím-li za tyto 3 libry št. šaty, vydal jsem tyto 3 libry št. definitivně. Nemám už k nim žádný vztah. Patří obchodníkovi s oděvy. Kdybych prodal druhý kvarter obilí, vrátily by se peníze ke mně zpět, ale ne následkem první transakce, nýbrž proto, že se opakovala. Peníze se znovu ode mne vzdalují, jestliže tuto transakci dokončím tím, že uskutečním novou koupí. V oběhu $Z — P — Z$ nemá tedy vynaložení peněz žádný vztah k jejich návratu. V $P — Z — P$ je naproti tomu návrat peněz podmíněn již charakterem jejich vynaložení. Bez tohoto návratu se celá operace nezdařila, čili proces je přerušen a neukončen, protože chybí jeho druhá fáze — prodej, který doplňuje a dovršuje koupí.

U koloběhu $Z — P — Z$ je výchozím bodem jedno zboží a konečným bodem druhé zboží, které vypadává z oběhu a přechází do spotřeby. Spotřeba, uspokojování potřeb, zkrátka užitná hodnota je tedy konečným účelem tohoto koloběhu. Naproti tomu koloběh $P — Z — P$ vychází od peněžního pólu a vrací se nakonec k témuž pólu. Jeho hybným motivem, jeho určujícím účelem je tedy sama směnná hodnota.

V prostém zbožním oběhu mají oba krajní body tutéž ekonomickou formu. Oba jsou zboží. Jsou to přitom zboží stejné hodnoty. Ale jsou to kvalitativně rozdílné užitné hodnoty, např. obilí a šaty. Obsah pohybu tu tvoří směna výrobků, výměna různých látek, v nichž se zračí společenská práce. Jinak je tomu v oběhu $P — Z — P$. Na první pohled se zdá, že tento pohyb je bezobsažný, protože je tautologický. Oba krajní body mají tutéž ekonomickou formu. Oba jsou peníze, tedy nejsou to

³ „Kupuje-li se věc za tím účelem, aby byla znovu prodána, nazývá se částka při tom vynaložená zálohované peníze; nekupuje-li se proto, aby byla znovu prodána, je možno nazvat peníze vynaloženými (expended).“ (*James Steuart*: „Works“ etc., edited by General Sir James Steuart, his son. Londýn 1805, sv. 1, str. 274).

kvalitativně rozdílné užitné hodnoty, neboť peníze jsou právě přeměněnou podobou zboží, v níž se rozplývají všechny zvláštní užitné hodnoty těchto zboží. Směnit nejprve 100 liber št. za bavlnu a pak znovu tutéž bavlnu za 100 liber št., tj. oklikou peníze za peníze, totéž za totéž, tato operace se zdá stejně bezúčelná, jako nesmyslná.⁴ Jedna peněžní částka se může lišit od jiné peněžní částky vůbec jen svou velikostí. Proces $P - Z - P$ nevdechí tedy za svůj obsah kvalitativnímu rozdílu mezi svými krajními body — protože oba jsou peníze — nýbrž jen jejich kvantitativnímu rozdílu. V důsledku tohoto procesu se z oběhu odebírá více peněz, než bylo původně do něho vrženo. Bavlna koupená např. za 100 liber št. se znovu prodá za $100 + 10$ liber št. čili za 110 liber št. Úplná forma tohoto procesu se tudíž jeví takto: $P - Z - P'$, kde $P' = P + \Delta P$, tj. rovná se původně zálohované peněžní částce plus jistý přírůstek. Tento přírůstek čili přebytek nad původní hodnotu nazývám nadhodnotou (surplus value). Původně zálohovaná hodnota se tedy v oběhu nejen zachovává, nýbrž i mění svou velikost, přibírá nadhodnotu, čili zhodnocuje se. A právě tento pohyb ji mění v kapitál.

Je sice také možné, že v $Z - P - Z$ představují oba krajní body Z a Z , např. obilí a šaty, kvantitativně rozdílné hodnoty. Rolník může prodat své obilí nad jeho hodnotou, nebo koupit šaty pod jejich hodnotou. Naproti tomu i obchodník s oděvy ho může napálit. Ale pro tuto formu oběhu samu jsou tyto rozdíly v hodnotě něčím čistě nahodilým. Tato forma oběhu, v protikladu k $P - Z - P$ nikterak neztrácí smysl a význam, jsou-li oba krajní body, např. obilí a šaty, vzájemnými ekvivalenty. Naopak, rovnost jejich hodnot je tu podmínkou normálního průběhu procesu.

Opakování čili obnovení prodeje za účelem koupě, jakož i tento proces sám, mají svou míru a svůj cíl v konečném výsledku, který leží mimo tento proces a spočívá jen ve spotřebě, v uspokojení určitých potřeb. Při koupi za účelem prodeje je naproti tomu začátek i konec týž, totiž peníze, směnná hodnota, a již tím je pohyb nekonečný. Ať je tomu jakkoli, z P se stává $P + \Delta P$; ze 100 liber št. $100 + 10$ liber št. Ale vzato pouze s kvalitativní stránky, je 110 liber št. totéž jako 100 liber št., jsou to peníze. A s kvantitativní stránky je 110 liber št. táž omezená suma hodnoty jako 100 liber št. Kdyby bylo těchto 110 liber št. vydáno jako peníze, vypadly by ze své úlohy. Přestaly by být kapitálem. Vzaty z oběhu, kamenější v poklad a nenaroste na nich ani farthing, i kdyby ležely až do soudného dne. Jakmile tedy jde o zhodnocování hodnoty, potřeba zhodnocování je stejná u 110 liber št. jako u 100 liber št., protože obě tyto částky jsou omezenými výrazy směnné hodnoty, tedy obě mají stejné poslání přibližovat se absolutnímu bohatství zvětšováním své velikosti. Původně zálohovaná hodnota 100 liber št. se sice na okamžik liší od nadhodnoty 110 liber št., která na ní v oběhu narůstá, ale tento rozdíl se zase ihned rozplývá. Na konci procesu nevychází dvojí výsledek: na jedné straně původní hodnota 100 liber št. a na druhé straně nadhodnota 110 liber št., nýbrž jediná hodnota, 110 liber št. Tato hodnota má formu stejně vhodnou k tomu, aby znovu začala zhodnocovací proces, jako původních 100 liber št. Pohyb končí penězi, které tvoří počátek nového, stejného pohybu.⁵ Takže konec každého jednotlivého koloběhu, v němž se uskutečňuje koupě za účelem prodeje, tvoří sám od sebe začátek nového koloběhu. Prostý zbožní oběh — prodej za účelem koupě — slouží jako prostředek k dosažení konečného výsledku, který leží mimo oběh — k přivlastnění užitných hodnot, k uspokojení potřeb. Oběh peněz jako kapitálu je naproti tomu samoúčelem, neboť sebezhodnocení hodnoty se uskutečňuje jen v rámci tohoto stále se obnovujícího pohybu. Pohyb kapitálu nezná tedy hranice.⁶

⁴ „Peníze nesměňujeme za peníze,“ volá Mercier de la Rivière na merkantilisty („L'Ordre naturel etc.“, str. 486). — V díle, které jedná speciálně o „obchodu“ a „spekulaci“, čteme: „Všechn obchod záleží ve směně věcí různého druhu; a výhoda (pro obchodníka?) vzniká právě z této různosti. Směnit libru chleba za libru chleba... by nepřineslo sebemenší výhodu... odtud výhodný kontrast mezi obchodem a hrou, která je jen směnou peněz za peníze.“ (*Th. Corbet: „An Inquiry into the Causes and Modes of the Wealth of Individuals; or the Principles of Trade and Speculation explained“*. Londýn 1841, str. 5.) Ačkoli Corbet nevidí, že $P - P$, směna peněz za peníze, je forma oběhu, charakteristická nejen pro obchodní kapitál, nýbrž pro veškerý kapitál, připouští alespoň, že tato forma jednoho druhu obchodu, spekulace, se neliší od hry; ale pak přichází MacCulloch a shledává, že koupě za účelem prodeje je spekulace, a že tedy rozdíl mezi spekulací a obchodem úplně mizí. „Každá transakce, při níž jedno individuum kupuje výrobek, aby jej znovu prodalo, je ve skutečnosti spekulace.“ (*MacCulloch: „A Dictionary practical etc. of Commerce“*. Londýn 1847, str. 1009.) Daleko naivnější je Pinto, Pindar amsterodamské bursy: „Obchod je hra“ (tato věta je převzata z Locka), „a na těch, kdo nic nemají, se nedá vyhrát. Kdyby proto někdo dlouho vyhrával všechno na všech, musel by největší část svého zisku dobrovolně vrátit, aby hra mohla znovu začít.“ (*Pinto: „Traité de la Circulation et du Crédit“*. Amsterdam 1771, str. 231.)

⁵ „Kapitál se dělí... na původní kapitál a zisk, přírůstek kapitálu... ačkoli v praxi se tento zisk ihned zase přidává ke kapitálu a spolu s ním uvádí do oběhu.“ (*B. Engels: „Umriss zu einer Kritik der Nationalökonomie“* v „Deutsch-Französische Jahrbücher“, vyd. Arnoldem Rugem a Karlem Marxem, Paříž 1844, str. 99.)

⁶ Aristoteles staví proti chrematistice ekonomiku. Vychází z ekonomiky. Pokud je ekonomika uměním nabývat, omezuje se na nabývání statků nutných pro život nebo užitečných pro domácnost a stát. „Pravé bohatství (*ó áληθινός πλοῦτος*) se skládá z takových užitných hodnot; neboť množství majetku tohoto druhu, nutné k dobrému životu, není neomezené. Je však jiný druh umění nabývat, který se obvykle

Jako vědomý nositel tohoto pohybu stává se majitel peněz kapitalistou. Jeho osoba, či přesněji jeho kapsa, je bod, odkud peníze vycházejí a kam se vrací. Objektivní obsah tohoto oběhu — zhodnocení hodnoty — je jeho subjektivním účelem, a jen pokud jediným hybným motivem jeho operace je vzrůstající přivlastňování abstraktního bohatství, potud — a jedině potud — funguje jako kapitalista, tj. jako zosobněný, vůlí a vědomím nadaný kapitál. Proto nelze nikdy spatřovat v užité hodnotě bezprostřední účel kapitalisty.⁷ Jeho účelem není také dosažení jednotlivého zisku, nýbrž jen neustálý pohyb zisku.⁸ Tento pud po absolutním obohacování, tato vášnivá honba za hodnotou,⁹ je společná kapitalistovi a shromažďovateli pokladů, ale zatím co shromažďovatel pokladů je jen potrhlý kapitalista, je kapitalista racionální shromažďovatel pokladů. Neustálého zvětšování hodnoty, o něž usiluje shromažďovatel pokladů tím, že zachraňuje peníze před oběhem,¹⁰ dosahuje prozíravější kapitalista tím, že je stále znovu svěčuje oběhu.^{10a}

Samostatné formy — peněžní formy — které přijímá hodnota zboží v prostém oběhu, slouží jen směně zboží a mizejí v konečném výsledku pohybu. Naproti tomu v oběhu P — Z — P fungují zboží i peníze jen jako různé způsoby existence hodnoty samé: peníze jako její všeobecný způsob existence, zboží jako její zvláštní, abychom tak řekli, přestrojený způsob existence.¹¹ Hodnota neustále přechází z jedné formy do druhé, aniž se v tomto pohybu ztrácí, a přeměňuje se tak v automaticky působící subjekt. Zachytíme-li jednotlivé jevové formy, které střídavě přijímá ve svém životním koloběhu zhodnocující se hodnota, dostaneme toto určení: kapitál jsou peníze, kapitál je zboží.¹² Fakticky se tu však hodnota stává subjektem určitého procesu, v němž za ustavičného střídání peněžní a zboží formy mění sama svou velikost, odpuzuje sebe jako nadhodnotu od sebe samé jako původní hodnoty, sama se zhodnocuje. Neboť pohyb, v němž přibírá nadhodnotu, je její vlastní pohyb, tedy její zhodnocení je sebezhdnocení. Nabyla magické schopnosti tvořit hodnotu, protože je sama hodnotou. Vrhá živá mláďata anebo při nejmenším snáší zlatá vejce.

Jako sám od sebe vzrůstající subjekt tohoto procesu, v němž hned přijímá peněžní formu a zboží formu a hned je zase odkládá, ale zároveň se v těchto přeměnách stále udržuje a zvětšuje, potřebuje hodnota především samostatnou formu, v níž by byla konstatována její totožnost se sebou samou. A tuto formu má jen v podobě peněz. Peníze tvoří tedy výchozí a závěrečný bod každého zhodnocovacího procesu. Hodnota činila 100 liber št., nyní činí 110 liber št. atd. Ale peníze tu vystupují jen jako jedna z forem hodnoty, neboť jsou dvě formy. Peníze se nemohou stát kapitálem, nevezmou-li na sebe zboží formu. Peníze tu tedy nevystupují proti zboží polemicky jako při

a právem nazývá chrematistikou; podle ní zdánlivě neexistují hranice bohatství a majetku. Obchod se zbožím (ή καπηλική znamená doslovně maloobchod a Aristoteles volí tuto formu, protože v ní má rozhodující úlohu užité hodnoty) nepatří svou povahou k chrematistice, protože zde se směna týká jen předmětů nutných pro ně samé (kupce a prodavače).“ Proto, vykládá dále, byl také původní formou obchodu se zbožím směnný obchod, ale jakmile se rozšířil, vznikly nezbytně peníze. Vynálezem peněz musil se směnný obchod nezbytně vyvinout v obchod se zbožím, a ten, v rozporu se svou původní tendencí, se změnil v chrematistiku, v umění dělat peníze. Chrematistika pak se liší od ekonomiky tím, že „pro ni je oběh pramenem bohatství (ποιητική χρημάτων... διὰ χρημάτων μεταβολής). Je celá vybudována na penězích, neboť peníze jsou začátek a konec tohoto druhu směny (τὸ γὰρ νόμισμα στοιχείον καὶ πέρασ τῆς ἀλλαγῆς ἐστίν). Proto také je bohatství, o něž chrematistika usiluje, neomezené. Vždyť každé umění, jemuž jeho cíl není prostředkem, nýbrž posledním konečným účelem, je neomezené ve své snaze stále více se mu přiblížit, kdežto umění, jež sledují jen hledání prostředků k účelu, nejsou neomezená, ježto jim účel sám klade meze. Tak neexistuje ani pro chrematistiku žádná hranice jejího cíle, nýbrž jejím cílem je absolutní obohacení. Ekonomika, nikoli chrematistika má hranici... první má za účel něco odlišného od peněz samých, druhá jen jejich rozmnožení... Záměna obou forem, přecházejících jedna v druhou, byla některým lidem důvodem k tomu, že považují za konečný cíl ekonomiky zachování a rozmnožování peněz do nekonečna.“ (Aristoteles: „De Republica“, vyd. Bekker, kn. I, kap. 8 a 9 porůznu.)

⁷ „Zboží (zde ve smyslu užité hodnoty) nemají určující význam pro průmyslového kapitalistu... jeho konečným účelem jsou peníze.“ (Th. Chalmers: „On Political Economy etc.“, 2. vyd., Glasgow 1832, str. 165, 166.)

⁸ „Obchodník sice nepodceňuje zisk, jehož již dosáhl, ale jeho zrak je stále upřen na budoucí zisk.“ (A. Genovesi: „Lezioni di Economia Civile“ (1765). Custodiho vydání italských ekonomů, Parte Moderna, sv. VIII, str. 139.)

⁹ „Nezkrotná vášeň po zisku, auri sacra fames [posvátný hlad po zlatě], vždy určuje kapitalistovu činnost.“ (MacCulloch: „The Principles of Political Economy“, Londýn 1830, str. 179.) Toto hledisko nebrání ovšem témuž MacCullochovi a spol., aby ve chvíli theoretických rozpaků, např. když pojednávají o nadvýrobě, nedělali z téhož kapitalisty dobrého občana, kterému jde jen o užité hodnoty, kterého mučí vlčí hlad po botách, kloboucích, vejcích, kartounech a jiných užitných hodnotách, stejně spjatých s jeho domácím krbem.

¹⁰ Σώζειν [zachránit] je charakteristický řecký výraz pro shromažďování pokladů. Právě tak znamená v angličtině „to save“ zároveň „zachránit“ i „spořit“.

^{10a} „Ta nekonečnost, které věci nedosahují pohybující se jedním směrem, té dosahují v koloběhu.“ (Galiani: „Della Moneta“, str. 156.)

¹¹ „Není to daná látka sama o sobě, jež tvoří kapitál, nýbrž hodnota této látky.“ (J. B. Say: „Traité d'Economie Politique“, 3. vyd., Paříž 1817, sv. II, str. 429.)

¹² „Obíhající peníze [currency] (!), jichž se používá k výrobním účelům, jsou kapitál.“ (MacLeod: „The Theory and Practice Of Banking“, Londýn 1855, sv. I, kap. 1, str. 55.) „Kapitál je zboží.“ (James Mill: „Elements of Political Economy“, Londýn 1821, str. 74.)

hromadění pokladů. Kapitalista ví, že všechna zboží, ať vypadají sebeošuměleji nebo ať sebevíc páchnou, jsou v duchu i v pravdě penězi, vnitřně obřezanými židy a nadto divotvorným prostředkem, jak dělat z peněz více peněz.

Jestliže v prostém oběhu hodnota zboží na rozdíl od jejich užité hodnoty dostala v nejlepším případě samostatnou formu peněz, vystupuje tu náhle jako substance, která se vyvíjí a pohybuje sama od sebe, pro kterou jsou jak zboží, tak peníze pouze formami. Ale nejen to. Místo aby představovala vztahy mezi zbožím, vstupuje nyní takřka v soukromý vztah k sobě samé. Liší se jako původní hodnota od sebe samé jako nadhodnoty, podobně jako se bůh otec liší od sebe samého jako boha syna, třebaže jsou oba téhož věku a tvoří ve skutečnosti jen jednu osobu. Neboť jen nadhodnotou ve výši 10 liber št. se stává zálohovaných 100 liber št. kapitálem, a jakmile se jím staly, jakmile se narodil syn a skrze syna i otec, mizí hned zase jejich rozdíl, a oba jsou jedno: 110 liber št.

Hodnota se tedy stává hodnotou, která se sama od sebe pohybuje, penězi, které se samy od sebe pohybují, a jako taková kapitálem. Vychází ze sféry oběhu, znovu do ní vstupuje, udržuje a rozmnožuje se v ní, vrací se odtud zvětšena a stále znovu začíná týž koloběh.¹³ $P - P'$, peníze, které plodí peníze — money which begets money — takový je popis kapitálu v ústech jeho prvních vykladačů, merkantilistů.

Koupit, aby se prodalo, čili přesněji, koupit, aby se prodalo dražší, $P - Z - P'$, představuje sice na první pohled formu vlastní jen jednomu druhu kapitálu — kupeckému kapitálu. Ale také průmyslový kapitál jsou peníze, které se přeměňují ve zboží a pak prodejem zboží se přeměňují zpětně ve více peněz. Akty, které se odehrávají mimo sféru oběhu v době mezi koupí a prodejem, nemění nic na této formě pohybu. Konečně v kapitálu nesoucím úroky se zračí oběh $P - Z - P'$ zkráceně, ve svém výsledku, bez zprostředkujícího článku, ve svém takřka lapidárním stylu, jako $P - P'$, jako peníze, které se rovnají více penězům, jako hodnota, která je víc, než je sama.

$P - Z - P'$ je tedy skutečně všeobecným vzorcem kapitálu, jak se tento kapitál bezprostředně projevuje ve sféře oběhu.

2. Rozpory všeobecného vzorce

Forma oběhu, v níž se vyklube z peněz kapitál, odporuje všem zákonům o povaze zboží, hodnoty, peněz a oběhu samého, které jsme vyvodili dříve. Od prostého zbožního oběhu ji odlišuje obrácené pořadí týchž dvou protikladných procesů, prodeje a koupě. Ale jakým kouzlem může takový čistě formální rozdíl přetvořit samu povahu tohoto procesu?

A nejen to. Toto obrácené pořadí existuje jen pro jednoho ze tří obchodních přátel, kteří spolu obchodují. Jako kapitalista kupuji zboží od *A* a prodávám je pak osobě *B*; jako prostý majitel zboží prodávám zboží osobě *B* a pak znovu kupuji zboží od *A*. Pro obchodní přátele *A* a *B* tento rozdíl neexistuje. Vystupují jen jako kupci a prodáváci zboží. Já sám stojím proti nim v obou případech jako prostý majitel peněz nebo zboží, jako kupec nebo jako prodáváč. Při tom i onom pořadí metamorfos vystupuji proti jednomu z nich jen jako kupec a proti druhému jen jako prodáváč; proti jednomu jen jako peníze, proti druhému jen jako zboží, ale proti žádnému z nich jako kapitál nebo kapitalista, tj. jako představitel něčeho, co by bylo více než peníze nebo více než zboží, nebo co by bylo mohlo mít nějaký jiný účinek, než jaký mají peníze nebo zboží. Pro mne tvoří koupě od osoby *A* a prodej osobě *B* jedno pořadí. Avšak souvislost mezi těmito dvěma akty existuje pouze pro mne. Osobě *A* není nic do mé transakce s osobou *B*, a osobě *B* není nic do mé transakce s osobou *A*. Kdybych jim snad chtěl vysvětlit zvláštní zásluhu, kterou si získávám obrácením pořadí transakcí, dokázaly by mi, že se mýlím právě v pořadí a že celková transakce nezačala koupí a neskončila prodejem, nýbrž naopak začala prodejem a skončila koupí. Opravdu: můj první akt, koupě, je s hlediska osoby *A* prodejem, a můj druhý akt, prodej, je s hlediska osoby *B* koupí. Nespokojující se tím, *A* i *B* prohlašují, že celé toto pořadí bylo zbytečný hokus pokus. Osoba *A* by mohla své zboží prodat přímo osobě *B* a *B* je přímo koupit od *A*. Tím se celá transakce scvrkává v jednostranný akt obyčejného zbožního oběhu — v pouhý prodej s hlediska *A* a v pouhou koupí s hlediska *B*. Obrácením pořadí aktů jsme se tedy nedostali ven ze sféry prostého zbožního oběhu: musíme proto prozkoumat otázku, zda sama povaha této sféry připouští zhodnocování hodnot, které do ní vcházejí, a tedy tvoření nadhodnoty.

¹³ „Kapitál... ustavičně se rozmnožující hodnota.“ (Sismond: „Nouveaux Principes de l'Economie Politique“, sv. I, str. 88, 89.)

Vezměme proces oběhu ve formě, v níž se jeví jako pouhá směna zboží. Tato forma je tu vždy, když dva majitelé zboží kupují zboží od sebe navzájem a bilanci vzájemných peněžních pohledávek vyrovnávají v den splatnosti. Peníze tu slouží jako počítací peníze; vyjadřují hodnoty zboží v jejich cenách, ale nevystupují proti zbožím tělesně. Co se týká užitných hodnot, je jasné, že oba směňující mohou získat. Oba zcizují zboží, která jsou pro ně jako užité hodnoty neužitečná, a dostávají zboží, která potřebují. A to nemusí být jediná výhoda. Osoba *A*, která prodává víno a kupuje obilí, vyrobí možná více vína, než by mohl za tutéž pracovní dobu vyrobit pěstitel obilí *B*, a naopak: pěstitel obilí *B* vyrobí za tutéž pracovní dobu více obilí, než by mohl vyrobit vinař *A*. Takže *A* dostává za tutéž směnnou hodnotu více obilí a *B* více vína, než by dostal každý z nich, kdyby byl musel vyrobit pro sebe víno i obilí, aniž by směňoval. Pokud jde o užitnou hodnotu, lze tedy říci, že „směna je transakce, při níž obě strany získávají“.¹⁴ Jinak je tomu se směnnou hodnotou. „Člověk, který má mnoho vína a nemá obilí, obchoduje s člověkem, který má mnoho obilí a nemá víno, a dojde mezi nimi ke směně pšenice v hodnotě 50 za tutéž hodnotu 50 ve víně. Tato směna nepředstavuje zvětšení směnné hodnoty ani pro jednoho, ani pro druhého, neboť již před směnou měl každý z nich hodnotu rovnou hodnotě, kterou získává touto operací.“¹⁵ Věc se nijak nemění tím, že mezi tato zboží vstupují peníze jako oběživo a že se akt koupě viditelně odděluje od aktu prodeje.¹⁶ Hodnota zboží je vyjádřena v jejich cenách, dříve než vstupují do oběhu, je tedy předpokladem oběhu, a ne jeho výsledkem.¹⁷

Bereme-li proces abstraktně, tj. nepřihlížíme-li k okolnostem, které nevyplývají z imanentních zákonů prostého zbožního oběhu, nevidíme tu kromě nahrazení jedné užité hodnoty druhou nic než metamorfosu zboží, tj. pouhou změnu formy zboží. Táž hodnota, tj. totéž množství zpředmětněné společenské práce, je v rukou téhož majitele zboží nejprve ve formě zboží, pak ve formě peněz, v něž se zboží přeměnilo, a konečně opět ve formě zboží, v něž se tyto peníze znovu přeměnily. Toto střídání forem nezahrnuje v sobě změnu velikosti hodnoty. Změna, která se v tomto procesu děje s hodnotou zboží, se omezuje na změnu jeho peněžní formy. Nejprve existuje jako cena zboží nabízeného na prodej, pak jako peněžní částka, která však již předtím byla vyjádřena v ceně, a konečně jako cena ekvivalentního zboží. Tato změna formy nezahrnuje však sama o sobě změnu velikosti hodnoty, právě tak jako jí není rozměnění pětilibrové bankovky za sovereigny, půlsovereigny a šilinky. Pokud tedy oběh zboží vede jen ke změně formy jeho hodnoty, vede, probíhá-li jev v čisté podobě, ke směně ekvivalentů. Dokonce i vulgární politická ekonomie, třebaže naprosto nechápe, co je hodnota, po každé, kdykoli se pokouší, pokud je s to, pozorovat jev v čisté podobě, předpokládá, že poptávka a nabídka se vzájemně kryjí, tj. že jejich vliv se vůbec ruší. Mohou-li tedy, pokud jde o užitnou hodnotu, oba kontrahenti získat, nemohou získat oba na hodnotě směnné. Zde spíše platí: „Kde je rovnost, tam není výhoda.“¹⁸ Zboží mohou sice být prodána za ceny, které se odchyľují od jejich hodnot, ale tato úchyľka se jeví jako porušení zákonů směny zboží.¹⁹ Ve své čisté podobě je tato směna směnou ekvivalentů, a tedy neumožňuje obohatit se zvětšením hodnoty.²⁰

Proto se za pokusy pokládat oběh zboží za zdroj nadhodnoty obyčejně skrývá quid pro quo, záměna užité hodnoty a směnné hodnoty. Tak např. u Condillaca: „Není pravda, že se při zbožní směně směňuje stejná hodnota za stejnou hodnotu. Naopak, každý z dvou kontrahentů dává vždy menší hodnotu za větší... Kdyby se opravdu vždy směňovaly jen stejné hodnoty, žádný z obou kontrahentů by nemohl získat výhodu. Ale oba dva získávají, nebo alespoň mají získat výhodu. Jak? Hodnota věcí tkví pouze v jejich vztazích k našim potřebám. Co je pro jednoho více, je pro druhého méně, a naopak... Nelze předpokládat, že budeme nabízet na prodej věci, které jsou nepostradatelné pro naši spotřebu... Chceme odbýt věc, která je pro nás neužitečná, abychom dostali věc, kterou nutně potřebujeme; chceme dát méně za více... Bylo úplně přirozené dojít k závěru, že při směně se dává

¹⁴ „Směna je podivuhodná transakce, při níž oba kontrahenti vždy (!) získávají.“ (*Destutt de Tracy*: „Traité de la Volonté et de ses Effets“. Paříž 1826, str. 68.) Táž kniha vyšla později jako „Traité d’Economie Politique“.

¹⁵ *Mercier de la Rivière*: „L’Ordre naturel etc.“, str. 544.

¹⁶ „Je úplně lhostejné, jsou-li jednou z těchto hodnot peníze, anebo jsou-li obě obyčejná zboží.“ (*Mercier de la Rivière*., tamtéž, str. 543.)

¹⁷ „Kontrahenti neurčují hodnotu; ta je určena již před transakcí.“ (*Le Trosne*: „De l’Intérêt Social“, str. 906.)

¹⁸ „Dove è egualità, non è lucro.“ (*Galiani*: „Della Moneta“, v *Custodiho* sbírce, Parte Moderna, str. 244.)

¹⁹ „Směna se stává nevýhodnou pro jednu z obou stran, jestliže nějaká vedlejší okolnost sniží nebo zvýší cenu: pak je rovnost porušena, ale vlivem oné vedlejší příčiny, a ne vlivem směny.“ (*Le Trosne*: „De l’Intérêt Social“, str. 904.)

²⁰ „Směna je svou povahou smlouva na základě rovnosti, smlouva, která přináší hodnotu za stejnou hodnotu. Není tedy prostředkem k obohacení, protože se při ní dává tolik, kolik se dostává.“ (*Le Trosne*, tamtéž, str. 903.)

stejná hodnota za stejnou hodnotu, pokud se hodnota obou směňovaných věcí rovnala témuž množství peněz... Ale musíme si všimnout i druhé stránky věci; je otázka: nesměňujeme oba přebytek za předmět, který je nutný pro každého z nás?²¹ Vidíme, jak si Condillac nejen plete užitnou hodnotu a směnnou hodnotu, ale přímo dětinsky podkládá společnosti s vyvinutou zbožní výrobou poměry, za nichž si výrobce sám vyrábí své existenční prostředky a vrhá do oběhu jen přebytek, který zbývá po uspokojení vlastních potřeb.²² A přesto Condillacův argument často opakují moderní ekonomové, zejména když jde o to ukázat vyvinutou formu směny zboží, obchod, jako zdroj tvoření nadhodnoty. „Obchod,“ říkají např., „přidává výrobkům hodnotu, neboť tytéž výrobky mají větší hodnotu v rukou spotřebitele než v rukou výrobce, a proto musí být doslovně (strictly) považován za výrobní akt.“²³ Ale za zboží se neplatí dvakrát: jednou za jejich užitnou hodnotu, po druhé za jejich hodnotu. A je-li užitná hodnota zboží užitečnější pro kupce než pro prodavače, je jeho peněžní forma užitečnější pro prodavače než pro kupce. Což by je jinak prodával? A tak by se mohlo stejným právem říci, že kupec provádí doslovně (strictly) „výrobní akt“, přeměňuje-li např. obchodníkovy punčochy v peníze.

Jestliže se směňují zboží nebo zboží a peníze stejné směnné hodnoty, tj. ekvivalenty, neodnímá zřejmě nikdo z oběhu více hodnoty, než do něho vrhá. Nedochází pak k tvoření nadhodnoty. Ale ve své čisté formě podmiňuje proces oběhu zboží směnu ekvivalentů. Avšak ve skutečnosti procesy neprobíhají čistě. Předpokládejme proto, že se směňují ne-ekvivalenty.

V každém případě vystupuje na trhu zboží jen majitel zboží proti majiteli zboží, a moc, kterou tyto osoby nad sebou navzájem mají, je jen moc jejich zboží. Hmotná rozdílnost zboží je jen hmotnou pohnutkou směny a činí majitele zboží na sobě navzájem závislými, neboť žádný z nich nemá předmět své vlastní potřeby a každý z nich má v rukou předmět potřeby druhého. Kromě této hmotné rozdílnosti užitných hodnot zboží existuje již jen jeden rozdíl mezi zbožím: rozdíl mezi jejich naturální formou a jejich přeměněnou formou, rozdíl mezi zbožím a penězi. A tak se majitelé zboží od sebe liší jen jako prodavači, majitelé zboží, a jako kupci, majitelé peněz.

Dejme tomu nyní, že prodavač má nějakou nevysvětlitelnou výsadu prodávat zboží nad jeho hodnotou, za 110, jestliže stojí 100, tj. s nominální 10% přírůžkou k ceně. Prodavač dostává takto nadhodnotu, rovnající se 10. Ale poté, kdy byl prodavačem, stává se kupcem. Nyní se s ním setkává jako prodavač třetí majitel zboží a ten má také výsadu prodávat zboží o 10% dražší. Náš muž získal jako prodavač 10, aby jako kupec 10 ztratil.²⁴ Celkový výsledek je fakticky takový, že všichni majitelé zboží si navzájem prodávají zboží o 10% nad hodnotou, což je naprosto totéž, jako by se zboží prodávala za svou hodnotu. Taková všeobecná nominální přírůžka k ceně zboží má též význam, jako např. měření hodnot zboží ve stříbře místo ve zlatě. Peněžní názvy čili ceny zboží vzrůstají, ale poměry jejich hodnot zůstávají nezměněny.

Předpokládejme naopak, že je výsadou kupce kupovat zboží pod jejich hodnotou. Není ani třeba připomínat, že z kupce se stane opět prodavač. Byl prodavačem, dříve než se stal kupcem. Ztratil již 10% jako prodavač, dříve než jako kupec 10% získal.²⁵ Všechno zůstává při starém.

Tvoření nadhodnoty, a tudíž i přeměna peněz v kapitál, se tedy nedá vysvětlit ani tím, že prodavači prodávají svá zboží nad hodnotou, ani tím, že je kupci kupují pod hodnotou.²⁶

Problém se nijak nezjednoduší tím, vpašují-li se do něho vztahy, které jsou mu cizí, tedy řekneme-li na příklad jako plukovník Torrens: „Skutečná poptávka je schopnost a sklon (!) spotřebitelů bezprostřední nebo zprostředkovanou směnou dávat za zboží větší množství všech součástí kapitálu,

²¹ Condillac: „Le Commerce et le Gouvernement“ (1776). Vyd. Daire et Molinari v „Mélanges d'Economie Politique“. Paříž 1847, str. 267 a 291.

²² Le Trosne odpovídá tedy úplně správně svému příteli Condillacovi: „Ve vyvinuté společnosti není vůbec přebytku.“ Zároveň si ho dobírá poznámkou, že „dostanou-li oba směňovatelé stejně více za stejně méně, dostanou oba stejně“. Právě proto, že Condillac nemá ani nejmenší potuchy o povaze směnné hodnoty, je nevhodnější autoritou pana prof. Viléma Roschera pro jeho vlastní dětinské pojmy. Viz jeho „Die Grundlagen der Nationalökonomie“, třetí vydání, 1858.

²³ S. P. Newman: „Elements of Political Economy“. Andover and New York 1835, str. 175.

²⁴ „Při zvýšení nominální hodnoty výrobku... prodavači se neobohacují... protože právě to, co získají jako prodavači, ztrácejí jako kupci.“ („The Essential Principles of the Wealth of Nations etc.“. Londýn 1797, str. 66.)

²⁵ „Jsou-li prodavači nuceni prodat za 18 livrů takové množství výrobků, které má ve skutečnosti hodnotu 24 livrů, dostanou, použijí-li též částky ke koupi, za 18 livrů to, zač by měli zaplatit 24 livrů.“ (Le Trosne: „De l'Intérêt Social“, str. 897.)

²⁶ „Žádný prodavač nemůže trvale prodávat své zboží příliš drahé, aniž musí rovněž trvale dražší platit zboží jiných prodavačů; a z téhož důvodu nemůže žádný spotřebitel trvale levněji nakupovat, aniž musí rovněž trvale snižovat ceny těch věcí, které prodává.“ (Mercier de la Rivière: L'Ordre naturel etc.“, str. 555.)

než stojí výroba zboží.²⁷ V oběhu stojí proti sobě výrobci a spotřebitelé jen jako prodáváči a kupci. Tvrdit, že nadhodnota pro výrobce vzniká z toho, že spotřebitelé platí zboží nad jejich hodnotou, znamená jen zastírat prostou větu: majitel zboží má jako prodáváč výsadu prodávat zboží s přírážkou k ceně. Prodáváč vyrobil zboží sám nebo zastupuje jeho výrobce, ale kupec také sám vyrobil zboží, které je představováno jeho penězi, nebo zastupuje jeho výrobce. Stojí tedy výrobce proti výrobci. Liší se jen tím, že jeden kupuje a druhý prodává. Nedostaneme se ani o krok dále, předpokládáme-li, že majitel zboží pod jménem výrobce prodává zboží nad hodnotou a pod jménem spotřebitele je platí draže, než je jeho hodnota.²⁸

Proto důslední zastánci iluze, že nadhodnota vzniká z nominální přírážky k ceně čili z prodavačovy výsady prodávat zboží příliš drahé, předpokládají existenci třídy, která jen kupuje, aniž prodává, tedy také jen spotřebovává, aniž vyrábí. Existence takové třídy je se stanoviska, k němuž jsme dosud dospěli, se stanoviska prostého oběhu, ještě nevysvětlitelná. Ale předběhneme výklad. Peníze, za které taková třída ustavičně kupuje, musí k ní zřejmě ustavičně proudit od majitelů zboží, a to bez směny, zadarmo, z titulu libovolného práva či uzákoněného násilí. Prodávat představitelům této třídy zboží nad hodnotou znamená jen z části získávat zase zpět peníze, které byly dány zadarmo.²⁹ Tak platila maloasijská města roční peněžní tribut starému Římu. Řím kupoval za tyto peníze od nich zboží a kupoval je za nadsazené ceny. Maloasijci napalovali Římany tím, že část tohoto tributu zase vymámili na dobytých obchodem. Ale napálení byli nakonec přece jen Maloasijci. Jejich zboží jim bylo placeno vždy jen jejich vlastními penězi. To je velmi nevhodná metoda obohacování se čili tvoření nadhodnoty.

Držme se proto v mezích zbožní směny, kde je prodáváč kupcem a kupec prodavačem. Možná, že naše rozpaky pramení z toho, že jsme osoby brali jen jako zosobněné kategorie, a ne jako individua.

Dejme tomu, že majitel zboží *A* je tak mazaný, že po každé šidí své kolegy *B* nebo *C*, kdežto oni mu při nejlepší vůli nejsou s to to oplatit. *A* prodává víno v hodnotě 40 liber št. osobě *B* a získává touto směnou obilí v hodnotě 50 liber št. *A* přeměnil svých 40 liber št. v 50 liber št., udělal více peněz z méně peněz a přeměnil své zboží v kapitál. Podívejme se na věc důkladněji. Před směnou jsme měli vína za 40 liber št. v rukou *A* a obilí za 50 liber št. v rukou *B*, celkovou hodnotu 90 liber št. Po směně máme tutéž celkovou hodnotu 90 liber št. Obíhající hodnota se nezměnila ani o atom, změnilo se jen její rozdělení mezi *A* a *B*. Na jedné straně se jeví jako nadhodnota to, co je na druhé straně podhodnotou, plus pro jednoho je minus pro druhého. Tých výsledků by vyšel, kdyby byl *A*, nezakrýváje to procesem směny, 10 liber št. osobě *B* přímo ukradl. Je zřejmé, že suma obíhajících hodnot se nemůže zvětšit žádnou změnou v jejich rozdělení, právě tak jako žid obchodující starými mincemi nijak nezvětší množství drahých kovů ve své zemi tím, že prodá farthing z doby královny Anny za guineu. Třída kapitalistů v jedné zemi jako celek nemůže sama sebe napájit.³⁰

Ať to vezmeme s kterékoli strany, výsledek je stále týž: směňují-li se ekvivalenty, nevzniká žádná nadhodnota, a směňují-li se ne-ekvivalenty, také nevzniká žádná nadhodnota.³¹ Oběh čili směna zboží nevytváří žádnou hodnotu.³²

²⁷ R. Torrens: „An Essay on the Production of Wealth“. Londýn 1821, str. 349.

²⁸ Názor, že zisk platí spotřebitelé, je zajisté úplně absurdní. Kdo jsou to spotřebitelé? (G. Ramsay: „An Essay on the Distribution of Wealth“. Edinburgh 1836, str. 183.)

²⁹ „Má-li někdo nedostatek poptávky, poradí mu pan Malthus, aby dal peníze jinému, aby mu odkoupil jeho zboží?“ ptá se rozhořčený ricardovec Malthuse, který — stejně jako jeho zák, páter Chalmers — zveličuje ekonomický význam třídy pouhých kupců čili spotřebitelů. Viz „An Inquiry into those Principles respecting the Nature of Demand and the Necessity of Consumption, lately advocated by Mr. Malthus etc.“. Londýn 1821, str. 55.

³⁰ Destutt de Tracy, přestože — nebo snad právě proto — byl Membre de l'Institut [členem institutu], byl opačného názoru. Průmysloví kapitalisté, praví, dosahují svých zisků tím, že „prodávají všechno zboží draže, než stojí jeho výroba. A komu prodávají? Za prvé sobě navzájem“. („Traité de la Volonté etc.“, str. 239.)

³¹ „Směna dvou stejných hodnot nezvětšuje, ani nezmenšuje celkovou masu hodnot, které jsou ve společnosti. Směna dvou nestejných hodnot... nemění rovněž nic na souhrnu společenských... hodnot, ale jen přidává ke jmění jednoho, co odnímá ze jmění druhého.“ (J. B. Say: „Traité d'Economie Politique“. Paříž 1817, sv. II, str. 443, 444.) Say, nestaraje se ovšem o závěry plynoucí z této věty, přejímá ji téměř doslova od fiziokratů. Jak důkladně těžil z jejich spisů, tehdy téměř zapomenutých, ke zvýšení své vlastní „hodnoty“, o tom svědčí následující příklad: „Proslulá“ věta monsieur Saye: „On n'achète des produits qu'avec des produits“ [„Výrobky se kupují jen za výrobky“] (tamtéž, sv. II, str. 441) zní ve fiziokratickém originálu: „Les productions ne se paient qu'avec des productions“ [„Výrobky se platí jen výrobky“]. (Le Trosne: „De l'Intérêt Social“, str. 899.)

³² „Směna nepřidává výrobkům vůbec žádnou hodnotu.“ (F. Wayland: „The Elements of Political Economy“, Boston 1843, str. 169.)

Je tedy pochopitelné, proč v našem rozboru základní formy kapitálu, té jeho formy, v níž kapitál určuje ekonomickou organizaci moderní společnosti, se prozatím vůbec nedotýkáme nejpůvodnějších a takřka předpotopních forem kapitálu, tj. obchodního kapitálu a lichvářského kapitálu.

Ve vlastním obchodním kapitálu se forma $P — Z — P'$, koupit, aby se prodalo dražší, projevuje v nejjistší podobě. S druhé strany celý jeho pohyb probíhá uvnitř sféry oběhu. Protože však je nemožné vysvětlit jen z oběhu samotného přeměnu peněz v kapitál, tvoření nadhodnoty, jeví se obchodní kapitál nemožným, pokud se směňují ekvivalenty,³³ proto lze jeho existenci vyvodit jen jako výsledek oboustranného šizení kupujících a prodávajících výrobců zboží obchodníkem, který se mezi ně příživnický vetře. V tomto smyslu praví Franklin: „Válka je loupež, obchod je šizení.“³⁴ Má-li se zhodnocení obchodního kapitálu vysvětlit jinak než z pouhého šizení výrobců zboží, je nutná dlouhá řada mezičlánků, které zde pro nás ještě vůbec neexistují, protože naším jediným předpokladem je prozatím zbožní oběh a jeho prosté momenty.

Co jsme řekli o obchodním kapitálu, platí ještě větší měrou o lichvářském kapitálu. V obchodním kapitálu oba krajní body — peníze, které jsou vrhány na trh, a rozmnožené peníze, které jsou trhu odnímány — jsou alespoň spojeny prostřednictvím koupě a prodeje, jsou zprostředkovány pohybem oběhu. V lichvářském kapitálu je forma $P — Z — P'$ zkrácena, krajní body se spojují bez jakéhokoli zprostředkujícího článku: $P — P'$, peníze, které se směňují za více peněz — forma, která odporuje samé povaze peněz, a je proto s hlediska směny zboží nevysvětlitelná. Proto Aristoteles praví: „Existuje chrematistika dvojího druhu: jedna patří k obchodu, druhá k ekonomice; druhá je nutná a chvalitebná, první je založena na oběhu a proto právem kárána (neboť nevyvěrá z přirozené povahy věci, nýbrž ze vzájemného napalování). Tak je lichva právem nenáviděna všemi, protože zde jsou peníze samy pramenem výdělků a neuvádá se jich k tomu, k čemu byly vynalezeny. Vždyť vznikly pro zbožní směnu, ale úrok dělá z peněz více peněz. Odtud také jeho jméno (řecky „τόκος“, „úrok“ a „mládě“). Neboť mládě se podobá zploditeli. Úrok však jsou peníze z peněz, takže ze všech odvětví výdělků tento výdělek nejvíce odporuje přírodě.“³⁵

V průběhu našeho zkoumání poznáme, že kapitál nesoucí úroky, stejně jako obchodní kapitál, je odvozenou formou, a uvidíme zároveň, proč historicky oba vznikly před moderní základní formou kapitálu.

Jak vidíme, nemůže nadhodnota vzniknout z oběhu; tedy aby vznikla, musí se za zády oběhu odehrát něco, co v něm samém není vidět.³⁶ Ale může nadhodnota vzniknout odněkud jinud než z procesu oběhu? Oběh je souhrn všech zbožních vztahů majitelů zboží. Mimo oběh je majitel zboží ve vztahu již jen ke svému vlastnímu zboží. Co se týče hodnoty, omezuje se tento vztah na to, že zboží patřící nějaké osobě obsahuje určité množství její vlastní práce, které se měří podle určitých společenských zákonů. Toto množství práce se vyjadřuje ve velikosti hodnoty jeho zboží, a protože velikost hodnoty se vyjadřuje v počítacích penězích, vyjadřuje se v ceně zboží např. 10 liber št. Ale jeho práce se nevyjadřuje v hodnotě zboží plus přebytek nad jeho vlastní hodnotu, nevyjadřuje se v ceně 10, která je zároveň cenou 11, nevyjadřuje se v hodnotě, která je více, než je sama. Majitel zboží může svou prací vytvořit hodnoty, ale ne zhodnocující se hodnoty. Může hodnotu zboží zvýšit tím, že k hodnotě, která tu již je, přidá novou hodnotu novou prací, např. když udělá z kůže boty. Táž látka má nyní více hodnoty, protože v sobě obsahuje větší množství práce. Bota tedy má větší hodnotu než kůže, ale hodnota kůže zůstala taková, jaká byla. Nezhodnotila se, nepřibrála při zhotovování boty nadhodnotu. Výrobce zboží nemůže tedy zhodnocovat hodnotu mimo sféru oběhu, nemůže přeměnit peníze nebo zboží v kapitál, nevstoupí-li přitom do styku s jinými majiteli zboží.

Kapitál tedy nemůže vzniknout z oběhu, ale nemůže také vzniknout mimo oběh. Musí vzniknout v oběhu a zároveň ne v oběhu.

Vyšel nám tedy dvojí výsledek.

³³ „Za vlády nezměnitelných ekvivalentů by byl obchod nemožný.“ (G. Opdyke: „A Treatise on Political Economy“. New York 1851, str. 66—69.) „Rozdíl mezi reálnou hodnotou a směnnou hodnotou spočívá na jediné skutečnosti — totiž na tom, že hodnota věci je odlišná od tak zvaného ekvivalentu, který je v obchodě za ni dáván, tj. že tento ekvivalent není ekvivalentem.“ (B. Engels: „Umriss zu einer Kritik der Nationalökonomie“, str. 95, 96.)

³⁴ Benjamin Franklin: „Works“, sv. II, vydání Sparksovo v „Positions to be examined concerning National Wealth“, str. 376.

³⁵ Aristoteles: „De Republica“, kn. I, kap. 10.

³⁶ „Za obvyklých podmínek trhu se netvoří zisk směnou. Kdyby nebyl dřív, nemohl by být ani po této transakci.“ (Ramsay: „An Essay on the Distribution of Wealth“, str. 184.)

Přeměně peněz v kapitál je nutno přijít na kloub na půdě imanentních zákonů směny zboží, tj. východiskem nám musí být směna ekvivalentů³⁷. Náš majitel peněz, který je tu dosud jen housenkou kapitalisty, musí koupit zboží za jejich hodnoty, prodat je za jejich hodnoty, a přesto nakonec vytlouci z tohoto procesu více hodnoty, než do něho vložil. Jeho vývoj v motýla, v pravého kapitalistu, se musí uskutečnit ve sféře oběhu a zároveň ne ve sféře oběhu. To jsou podmínky problému. Hic Rhodus, hic salta! [Tady ukaž, co dovedeš!]

3. Koupě a prodej pracovní síly

Růst hodnoty peněz, které se mají přeměnit v kapitál, nemůže se odehrát v penězích samých. Jako kupní prostředek a jako platidlo realizují peníze jen cenu zboží, která se za ně kupují nebo jimi platí, kdežto ustrnou-li ve své vlastní formě, ztuhnou ve zkamenělinu neměnných velikostí hodnoty.³⁸ Tato změna nemůže rovněž vzniknout z druhého aktu oběhu, z opětovného prodeje zboží, neboť tento akt jen přeměňuje zboží z jeho naturální formy opět v peněžní formu. Musí tedy nastat změna u zboží samého, kupovaného v prvním aktu P — Z, ale nikoli v jeho hodnotě, neboť se směňují ekvivalenty, při čemž se zboží platí podle své skutečné hodnoty. Tato změna může tedy vzniknout jen z jeho užitné hodnoty jako takové, tj. z jeho spotřeby. Našemu majiteli peněz se však podaří vytlouci hodnotu ze spotřeby zboží jen tehdy, jestliže se mu poštěstí objevit uvnitř sféry oběhu, tj. na trhu, takové zboží, jehož užitná hodnota sama by měla tu svéráznou vlastnost, že by byla zdrojem hodnoty — takové zboží, jehož faktická spotřeba by byla zpředmětňováním práce, tvořením hodnoty. A majitel peněz nachází na trhu takové specifické zboží; je to pracovní schopnost čili pracovní síla.

Pracovní silou čili pracovní schopností rozumíme souhrn fyzických a duševních schopností, jimiž disponuje organismus, živá osobnost člověka, a které člověk uvádí v činnost, kdykoli vyrábí nějaké užitné hodnoty.

Aby však majitel peněz mohl fakticky nalézt na trhu pracovní sílu jako zboží, musí být splněny různé podmínky. Směna zboží sama o sobě neobsahuje žádné jiné vztahy závislosti než ty, které vyplývají z její vlastní povahy. Jakmile je tomu tak, může se pracovní síla objevit na trhu jako zboží jen tehdy a jen potud, když a pokud je přinášena na trh nebo prodávána svým vlastním majitelem, tj. osobou, jejíž pracovní silou je. Aby ji její majitel mohl prodávat jako zboží, musí mít možnost jí disponovat, tedy musí být svobodným vlastníkem své pracovní schopnosti, být svobodnou osobností.³⁹ Majitel pracovní síly se na trhu setkává s majitelem peněz a vstupují ve vzájemný poměr jako rovnoprávní majitelé zboží, lišící se od sebe jen tím, že jeden je kupcem a druhý prodávčem, tedy oba jsou právnicky rovnými osobami. Trvalost tohoto poměru vyžaduje, aby vlastník pracovní síly ji stále prodával jen na určitou dobu, neboť kdyby ji prodal se vším všudy a jednou provždy, prodal by zároveň sebe samého, přeměnil by se ze svobodného člověka v otroka, z majitele zboží ve zboží. Jako osoba musí neustále udržovat vztah ke své pracovní síle jako ke svému vlastnictví, a tedy ke svému vlastnímu zboží, a to je možné jen potud, pokud poskytuje kupci užívání své pracovní síly nebo její spotřebovávání vždy jen dočasně, jen na určitou dobu, tedy pokud se zcizováním pracovní síly nevzdává vlastnického práva k ní.⁴⁰

³⁷ Z daného výkladu čtenář ovšem pochopí, že to znamená jen jedno: tvoření kapitálu musí být možné i tehdy, jestliže se ceny zboží rovnají jejich hodnotám. Nelze je vysvětlovat z odchylek cen zboží od hodnot zboží. Jestliže se ceny skutečně odchylují od hodnot, musíme nejprve převést ceny na hodnoty, tj. ponechat stranou tuto okolnost jako úplně náhodnou, abychom jev tvoření kapitálu na půdě zboží směny dostali v čisté podobě a abychom při jeho pozorování nebyli zaváděni na scestí vedlejšími okolnostmi, zatemňujícími pravý chod procesu. Je ostatně známo, že tato redukce naprosto není jen vědecký, metodologický postup. Ustavičné výkyvy tržních cen, jejich stoupání a klesání, se vyrovnávají, vzájemně se ruší a samy se převádějí na průměrnou cenu jako své vnitřní pravidlo. To tvoří vůdčí hvězdu např. pro obchodníka nebo průmyslníka v každém podnikání na delší dobu. Majitel zboží tedy ví, že — bere-li se delší údobí jako celek — neprodává se zboží ve skutečnosti ani pod průměrnou cenou, ni nad ní, nýbrž za svou průměrnou cenu. Kdyby ho tedy vůbec někdy zaujalo nezaujaté uvažování, musel by si problém tvorby kapitálu vytyčit takto: jak může vzniknout kapitál, řídí-li se ceny průměrnou cenou, tj. konec konců hodnotou zboží? Právím „konec konců“, protože průměrné ceny se nekryjí přímo s velikostmi hodnot zboží, jak se domnívají A. Smith, Ricardo atd.

³⁸ „Ve formě peněz... neprodukuje kapitál zisk.“ (Ricardo: „Principles of Political Economy“, str. 267.)

³⁹ V encyklopediích reálií klasického starověku najdeme nesmyslné tvrzení, že v antickém světě byl kapitál plně vyvinut, „až na to, že nebylo svobodného dělníka a úvěrových institucí“. Také pan Mommsen se ve své „Römische Geschichte“ dopouští jednoho quid pro quo za druhým.

⁴⁰ Různá zákonodárství ustanovují proto maximální lhůtu pro uzavření pracovní smlouvy. U národů, kde je práce svobodná, stanoví všude zákonodárství podmínky výpovědi námezdní smlouvy. V některých zemích, zejména v Mexiku (před americkou občanskou válkou také na územích odtržených od Mexika, a v podstatě až do Kusova převratu v dunajských provinciích) existuje otroctví v zastřeně formě tzv. „peonáže“. Zálohami, které mají být odpracovány a přesunují se s generace na generaci, stává se nejen jednotlivý dělník, nýbrž celá jeho

Druhou podstatnou podmínkou, nutnou k tomu, aby majitel peněz mohl najít na trhu pracovní sílu jako zboží, je, že majitel pracovní síly musí být zbaven možnosti prodávat zboží, v nichž je zpředmětněna jeho práce, a musí být naopak nucen prodávat jako zboží pracovní sílu samu, která existuje jen v jeho živém organismu.

Aby bylo možno prodávat nějaká zboží, odlišná od pracovní síly, je ovšem nutno mít výrobní prostředky, např. suroviny, pracovní nástroje atd. Nelze dělat boty bez kůže. Mimo to je zapotřebí životních prostředků. Nikdo, ani tvůrce „hudby budoucnosti“, nemůže být živ z výrobků budoucnosti, tedy z užitných hodnot, jejichž výroba dosud neskončila: od prvního dne, kdy se člověk objevil na zemi, musí denně spotřebovávat, spotřebovávat, dříve než vyrábí a zatím co vyrábí. Jestliže se výrobky vyrábějí jako zboží, musí být prodány, když jsou vyrobeny, a teprve, když jsou prodány, mohou uspokojovat potřeby výrobce. K době nutné pro výrobu přistupuje doba nutná pro prodej.

Majitel peněz může tedy přeměnit své peníze v kapitál jen tehdy, najde-li na trhu svobodného dělníka, svobodného v dvojím smyslu: v tom smyslu, že dělník — svobodná osoba jednak disponuje svou pracovní silou jako zbožím, jednak nemá na prodej žádné jiné zboží, že je volný jako pták, že je svoboden od všech věcí, nutných k praktickému použití své pracovní síly.

Otázka, proč tento svobodný dělník vystupuje ve sféře oběhu proti majiteli peněz, nezajímá majitele peněz, který nachází trh práce již hotový jako zvláštní oddělení trhu zboží. A nás prozatím také nezajímá. Vycházíme theoreticky z faktického stavu věcí, jako z něho prakticky vychází majitel peněz. Jedno je však jasné. Příroda neprodukuje na jedné straně majitele peněz a zboží a na druhé straně majitele pouhé pracovní síly. Tento vztah není vytvořen přírodou samou, ani to není společenský vztah, který by byl vlastní všem historickým obdobím. Je zřejmě sám výsledkem předcházejícího historického vývoje, produktem mnoha ekonomických převratů, zániku celé řady dřívějších formací společenské výroby.

A ekonomické kategorie, které jsme zkoumali dříve, také nesou na sobě pečeť svých dějin. Existence výrobku jako zboží předpokládá určité historické podmínky. Aby se výrobek stal zbožím, nesmí být vyráběn přímo jako životní prostředek pro výrobce samého. Kdybychom šli dále ve svém zkoumání a položili si otázku: za jakých podmínek nabývají všechny nebo alespoň většina výrobků formy zboží, shledali bychom, že se tak děje jen na základě úplně specifického, totiž kapitalistického výrobního způsobu. Ale takové zkoumání by přesahovalo rámec rozboru zboží. Zbožní výroba a zbožní oběh můžou existovat, přestože převážná masa výrobků je určena bezprostředně pro vlastní spotřebu, nepřeměňuje se ve zboží, a tedy společenský výrobní proces dávno ještě není v celém svém rozsahu ovládnut směnnou hodnotou. Aby se výrobek stal zbožím, musí být dělba práce uvnitř společnosti natolik rozvinuta, že je již provedeno rozlišení užitné hodnoty a směnné hodnoty, které za bezprostředního výměnného obchodu sotva začíná. Takový vývojový stupeň je však společný historicky nejrozmanitějším společensko-ekonomickým formacím.

Pozorujeme-li peníze, vidíme, že peníze předpokládají určitou výši zbožní směny. Různé formy peněz — pouhý zbožní ekvivalent, nebo oběživo, nebo platidlo, poklad a světové peníze — ukazují podle různého rozsahu použití té či oné funkce, podle relativní převahy jedné z nich, na velmi rozmanité stupně společenského výrobního procesu. Ale jak ukazuje zkušenost, stačí poměrně slabě vyvinutý zbožní oběh, aby se mohly vytvořit všechny tyto formy. Jinak je tomu s kapitálem. Historické podmínky jeho existence nejsou ještě zdaleka dány zbožním a peněžním oběhem. Kapitál vzniká jen tam, kde majitel výrobních a životních prostředků nachází na trhu svobodného dělníka jako prodáváče své pracovní síly, a tato jedna historická podmínka zahrnuje v sobě celé světové dějiny. Proto kapitál již od samého svého vzniku zvěstuje počátek zvláštní epochy, epochy společenského výrobního procesu.⁴¹

rodina fakticky majetkem jiné osoby a její rodiny. Juarez „peonáž“ zrušil. Ta zvaný císař Maxmilian ji znovu zavedl dekretem, který byl ve sněmovně reprezentantů ve Washingtonu výstižně nazván dekretem obnovujícím otroctví v Mexiku. „Užívání svých zvláštních tělesných a duševních schopností, svých schopností různé činnosti mohu... zcizit jinému na omezenou dobu, neboť po tomto omezení patří již jen vnějšně k mé celistvosti a všeobecnosti. Kdybych zcizil všechn svůj čas konkretizovaný v pracovním procesu, kdybych zcizil svou produktivní činnost jako celek, učinil bych ze samé podstaty této činnosti, ze své všeobecné činnosti a skutečnosti, ze své osobnosti majetek jiného.“ (Hegel: „Philosophie des Rechts“, Berlín 1840, str. 104, § 67.)

⁴¹ Pro kapitalistickou epochu je tedy charakteristické to, že pracovní síla nabývá pro dělníka samého formy zboží, které mu patří, že tedy jeho práce nabývá formy námezdní práce. Na druhé straně teprve od této chvíle nabývá zbožní forma produktů práce všeobecného charakteru.

Toto zvláštní zboží, pracovní sílu, musíme nyní podrobněji prozkoumat. Jako všechna ostatní zboží má i ona hodnotu.⁴² Čím je určena její hodnota?

Hodnota pracovní síly, stejně jako hodnota každého jiného zboží, je určena pracovní dobou, nutnou k výrobě, tedy také k reprodukci tohoto specifického předmětu obchodu. Pokud je pracovní síla hodnotou, představuje jen určité množství zpředmětněné společenské průměrné práce. Pracovní síla existuje jen jako schopnost živého individua. Jeho existence je proto předpokladem jejího udržování. Je-li existence individua dána, spočívá výroba pracovní síly v reprodukci individua samého, v udržování jeho života. K udržování svého života potřebuje živé individuum určitou sumu životních prostředků. Pracovní doba nutná k výrobě pracovní síly není tedy nic jiného než pracovní doba nutná k výrobě těchto životních prostředků čili hodnota pracovní síly je hodnota životních prostředků nutných k udržování života majitele pracovní síly. Ale pracovní síla se uskutečňuje jen tím, že se projevuje navenek, a realizuje se jen v práci. Při jejím uskutečňování, při práci, se vynakládá určité množství lidských svalů, nervů, mozku atd., které musí být znovu nahrazeno. Toto zvýšené vydání předpokládá zvýšený příjem.⁴³ Vlastník pracovní síly, který dnes pracoval, musí mít možnost opakovat týž proces zítra za týchž podmínek síly a zdraví. Suma životních prostředků musí tedy stačit k tomu, aby udržely pracující individuum jako takové při normální životní síle. Přírozené potřeby samy, jako potrava, oděv, otop, bydlení atd. jsou různé podle klimatických a jiných přírodních zvláštností té či oné země. Na druhé straně je rozsah tzv. nezbytných potřeb, jakož i způsob jejich uspokojování sám dějinným produktem a závisí z valné části na kulturní úrovni země, mimo jiné do značné míry i na tom, za jakých podmínek, a tedy s jakými zvyky a životními nároky se vytvořila třída svobodných dělníků.⁴⁴ V protikladu k ostatním zbožím zahrnuje tedy určení hodnoty pracovní síly historický a morální prvek. Avšak pro určitou zemi a pro určité období je rozsah a složení životních prostředků nezbytných pro dělníka průměrně veličinou danou.

Vlastník pracovní síly je smrtelný. Aby se objevoval na trhu nepřetržitě, jak to vyžaduje nepřetržitá přeměna peněz v kapitál, musí se prodáváč pracovní síly zvětšit, „jako se zvětšuje každé individuum, tj. rozmnožováním“⁴⁵. Pracovní síly, mizející z trhu opotřebením a úmrtím, musí být neustále nahrazovány přinejmenším stejným počtem nových pracovních sil. Suma životních prostředků nutných k výrobě pracovní síly zahrnuje proto životní prostředky těchto náhradníků, tj. dětí dělníků, a tak se na trhu zboží zvětšuje plémě těchto svérázných majitelů zboží.⁴⁶

Má-li se všelidská povaha přetvořit tak, aby dosáhla zručnosti a obratnosti v určitém pracovním odvětví a stala se tak vyvinutou specifickou pracovní silou, je zapotřebí určitého výcviku nebo výchovy, které opět stojí větší nebo menší sumu zboží ekvivalentů. Tyto náklady na výcvik jsou různé podle kvalifikace pracovní síly. Tyto učební náklady, mizivě malé u obyčejné pracovní síly, patří k hodnotám, vynakládaným na její výrobu.

Hodnota pracovní síly není tedy nic jiného než hodnota určité sumy životních prostředků. Mění se proto se změnou hodnoty těchto životních prostředků, tj. se změnou velikosti pracovní doby nutné k jejich výrobě.

Část životních prostředků — např. potraviny, topivo atd. — se spotřebovává každodenně, a proto se musí každodenně nahrazovat. Jiné životní prostředky, jako šaty, nábytek atd., se spotřebovávají během kratší nebo delší doby, a proto se musí nahrazovat teprve po uplynutí delší doby. Zboží jednoho druhu se kupuje nebo platí každodenně, jiné týdně, čtvrtletně atd. Ale ať se suma těchto výdajů např. během roku jakkoli rozděluje, musí být denně kryta obvyklými průměrnými příjmy. Kdyby byla masa zboží nutných denně k výrobě pracovní síly = A , masa zboží potřebných týdně = B , masa zboží potřebných čtvrtletně = C atd., byl by denní průměr těchto zboží = $\frac{(365A+52B+4C+atd.)}{365}$. Dejme tomu, že

⁴² „Hodnota (value of worth) člověka je, stejně jako u všech jiných věcí, jeho cena, tj. činí tolik, kolik lze dostat za užívání jeho síly.“ (Th. Hobbes: „Leviathan“, ve „Works“, vyd. Molesworth, Londýn 1839—1844, sv. III, str. 76.)

⁴³ Staroférický villicus, jako hospodář v čele zemědělských otroků, dostával menší dávky, protože „koná lehčí práci než čeled“. (Th. Mommsen: „Römische Geschichte“, 1856, str. 810.)

⁴⁴ Srov. W. Th. Thornton: „Overpopulation and its Remedy“. Londýn 1846.

⁴⁵ Petty.

⁴⁶ „Její (práce) přirozená cena... tkví v takovém množství nezbytných předmětů a potřeb, jakého je zapotřebí podle přírodních a klimatických podmínek a podle životních zvyků dané země k tomu, aby dělníka udržely a umožnily mu živit rodinu, která je s to zajistit nezmenšenou nabídku práce na trhu.“ (R. Torrens: „An Essay on the External Corn Trade“. Londýn 1815, str. 62.) Slovo „práce“ zde chyběně místo slova „pracovní síla“.

v této masě zboží, nutné pro průměrný den, je obsaženo 6 hodin společenské práce; pak se v pracovní síle denně zpředměťuje půl dne společenské průměrné práce, tj. k denní výrobě pracovní síly je zapotřebí půl pracovního dne. Toto množství práce nutné k denní výrobě pracovní síly tvoří denní hodnotu pracovní síly čili hodnotu denně reprodukované pracovní síly. Zračí-li se půl dne průměrné společenské práce v masě zlata 3 šilinků nebo jednoho tolaru, je jeden tolar cena odpovídající denní hodnotě pracovní síly. Prodává-li pracovní sílu její majitel za jeden tolar denně, rovná se její prodejní cena její hodnotě a podle našeho předpokladu majitel peněz prahnoucí po přeměně svých tolarů v kapitál, skutečně platí tuto hodnotu.

Nejnižší čili minimální hranici hodnoty pracovní síly tvoří hodnota takové masy zboží, bez jejíhož denního přísunu by nositel pracovní síly, člověk, nebyl s to obnovovat svůj životní proces, tj. hodnota fyzicky nepostradatelných životních prostředků. Klesne-li cena pracovní síly na toto minimum, klesá pod hodnotu, neboť za těchto podmínek se pracovní síla může udržovat a projevovat jen v zakrnělé formě. Hodnota každého zboží je však určována pracovní dobou, potřebnou k výrobě zboží normální jakosti.

Bylo by nanejvýš lacinou sentimentalitou pokládat toto určování hodnoty pracovní síly, které vyplývá ze samé podstaty věci, za příliš hrubé, a naříkat třeba jako Rossi: „Zkoumat pracovní schopnost (*puissance de travail*) a nepřihlížet přitom k životním prostředkům udržujícím práci za výrobního procesu, znamená zkoumat svou vlastní smyšlenku (*être de raison*). Kdo říká práce, kdo říká pracovní schopnost, říká zároveň dělník a jeho existenční prostředky, dělník a mzda.“⁴⁷ Pracovní schopnost ještě neznamená práci, podobně jako schopnost zažívání ještě vůbec nespadá vjedno s faktickým zažíváním. Jak známo, je k zažívání zapotřebí více než dobrého žaludku. Kdo mluví o pracovní schopnosti, neabstrahuje od životních prostředků nutných k jejímu udržování, protože její hodnota právě vyjadřuje hodnotu těchto životních prostředků. Ale tato okolnost není dělníkovi nic platná, nenachází-li jeho pracovní síla kupce. Naopak, pociťuje jako krutou přirozenou nutnost to, že jeho pracovní schopnost vyžadovala určité množství životních prostředků ke své výrobě a stále znovu a znovu je vyžaduje ke své reprodukci. Objevuje pak se Sismondim: „Pracovní schopnost... není nic, není-li prodána.“⁴⁸

Zvláštní povaha tohoto specifického zboží, pracovní síly, se projevuje mimo jiné v tom, že po uzavření smlouvy mezi kupcem a prodávacem nepřechází ještě její užitná hodnota fakticky do rukou kupce. Její hodnota, stejně jako hodnota každého jiného zboží, byla určena dříve, než vstoupila do oběhu, neboť na výrobu pracovní síly bylo již vynaloženo určité množství společenské práce; ale její užitná hodnota spočívá teprve v jejích pozdějších aktivních projevech. Zcizení síly a její skutečné projevení se, tj. její jsoucnost jako užitné hodnoty, se tedy časově rozcházejí. Ale při prodeji takového zboží, kde formální zcizení užitné hodnoty a její odevzdání kupci se časově rozcházejí, fungují kupcovy peníze obvykle jako platidlo.⁴⁹ Ve všech zemích s kapitalistickým výrobním způsobem je pracovní síla placena až tehdy, když již fungovala po dobu stanovenou v kupní smlouvě, např. na konci každého týdne. Všude tedy zálohuje dělník kapitalistu užitnou hodnotou pracovní síly; nechává ji kupci spotřebovat, dříve než kupec zaplatil její cenu, všude tedy poskytuje dělník kapitalistovi úvěr. Že tento úvěr není pouhým preludem, o tom svědčí nejen to, že věřitel ztrácí mzdu při bankrotu kapitalisty,⁵⁰ nýbrž i řada faktů trvalejšího účinku.⁵¹ Ale na povaze směny zboží samé nemění nic ta

⁴⁷ Rossi: „Cours d'Economie Politique“, Brusel 1842, str. 370.

⁴⁸ Sismondi: „Nouveaux Principes etc.“, sv. I, str. 113.

⁴⁹ „Každá práce je placena, teprve když je skončena.“ („An Inquiry into those Principles respecting the Nature of Demand etc.“, str. 104.) „Obchodní úvěr musel začít ve chvíli, kdy dělník, první zdroj veškeré výroby, mohl díky svým úsporám čekat na mzdu za svou práci až do konce týdne, 14 dní, měsíc, čtvrt roku atd.“ (*Ch. Ganihl*: „Des Systèmes de l'Economie Politique“, 2. vyd., Paříž 1821, sv. II, str. 150.)

⁵⁰ „Dělník... půjčuje svou produktivní sílu,“ praví Storch, ale, dodává chytře, „neriskuje nic“ než „ztrátu své mzdy... protože dělník nepřináší do výroby nic hmotného.“ (*Storch*: „Cours d'Economie Politique“, Petrohrad 1815, sv. II, str. 36, 37.)

⁵¹ Uvedu příklad. V Londýně jsou dva druhy pekařů, „full priced“, kteří prodávají chléb za jeho plnou hodnotu, a „undersellers“, kteří jej prodávají pod touto hodnotou. „Undersellers“ tvoří asi $\frac{3}{4}$ celkového počtu pekařů (str. XXXII v „Report“ vládního komisaře H. S. Tremenheera o „Grievances complained of by the journeymen bakers etc.“, Londýn 1862.) Tito undersellers prodávají skoro výhradně chléb zfalšovaný přimícháním kamence, mýdla, drasla, vápna, derbyshirské kamenné moučky a jinými stejně příjímavými, výživnými a zdravými přísadami. (Viz shora citovanou Modrou knihu, rovněž zprávu „Committee of 1855 on the Adulteration of Bread“ a spis Dr. Hassalla „Adulteration detected“, 2. vyd., Londýn 1861.) Sir John Gordon prohlásil před výborem roku 1855, že „následkem tohoto falšování chudák, který je živ ze dvou liber chleba denně, nedostává nyní ve skutečnosti ani čtvrtinu této výživné látky, o škodlivých následcích pro jeho zdraví ani nemluvě“. Jako důvod, proč „značná část dělnické třídy, ačkoli dobře ví o tomto falšování, kupuje kámenec, kamennou moučku atd., uvádí Tremenheere (tamtéž, str. XLVIII), že „jsou nuceni brát od svého pekaře nebo hokynáře (chandler's shop) chléb, jak se těmto líbí jim jej dát, protože jsou placeni až na konci pracovního týdne, mohou také „zaplatit až na konci týdne chléb, který spotřebovaly jejich rodiny

okolnost, zda peníze fungují jako kupní prostředek nebo jako platidlo. Cena pracovní síly je stanovena při uzavření smlouvy, třebaže je realizována až dodatečně, podobně jako nájemné z domu. Pracovní síla je prodána, třeba bude zaplácena až dodatečně. Abychom však tento vztah mohli zkoumat v čisté podobě, je užitečné prozatím předpokládat, že majitel pracovní síly dostává vždycky při jejím prodeji ihned, smluvně sjednanou cenu.

Známe nyní způsob určování hodnoty, kterou majitel peněz platí majiteli tohoto svérázného zboží, pracovní síly. Její užitná hodnota, kterou majitel peněz dostává při směně, objevuje se až při skutečném užívání, v procesu spotřeby pracovní síly. Všechny věci nutné k tomuto procesu, jako suroviny apod., kupuje majitel peněz na trhu zboží a platí za ně plnou cenu. Proces spotřeby pracovní síly je zároveň procesem výroby zboží a nadhodnoty. Spotřeba pracovní síly, stejně jako spotřeba každého jiného zboží, se děje mimo trh, čili mimo sféru oběhu. Opusťme proto tuto hlučnou sféru na povrchu společnosti a přístupnou všem a vydejme se s majitelem peněz a majitelem pracovní síly do nejtajnějších míst výroby, nad jejichž prahem je nápis: No admittance except on business. [Nepovolaným vstup zakázán.] Zde poznáme, nejen jak kapitál vyrábí, nýbrž i jak je sám kapitál vyráběn. Tajemství dosahování zisku musí být konečně odhaleno.

Sféra oběhu čili směny zboží, v jejichž hranicích se uskutečňuje koupě a prodej pracovní síly, je pravým rájem přirozených práv člověka. Zde vládne jedině svoboda, rovnost, vlastnictví a Bentham. Svoboda! Neboť kupec a prodáváč zboží, např. pracovní síly, se řídí jen svou svobodnou vůlí. Uzavírají smlouvu jako svobodné, právnicky rovnoprávné osoby. Smlouva je konečný výsledek, v němž jejich vůle nacházejí společný právní výraz. Rovnost! Neboť vstupují ve vzájemný vztah jen jako majitelé zboží a směňují ekvivalent za ekvivalent. Vlastnictví! Neboť každý nakládá jen s tím, co mu patří. Bentham! Neboť každý z nich se stará jen o sebe. Jediná moc, která je svádí dohromady a spojuje, je úsilí každého o vlastní prospěch, o zvláštní výhody, osobní zájem. A právě protože se tak každý stará jen o sebe a nikdo o druhého, uskutečňují všichni, následkem předzjednané harmonie věcí nebo pod záštitou nejmazanější prozřetelnosti jen svou vzájemnou výhodu, svůj společný prospěch, společný zájem.

Loučíte se s touto sférou prostého oběhu čili směny zboží, z níž freetrader vulgaris čerpá všechny své názory, pojmy, měřítko pro všechny své úsudky o společnosti kapitálu a námezdní práce — pozorujeme, jak se začínají poněkud měnit fysiognomie našich dramatis personae [jednajících osob]. Dřívější majitel peněz kráčí napřed jako kapitalista, majitel pracovní síly jde za ním jako jeho dělník; kapitalista se významně culí a je pln horlivosti, dělník jde plaše, zdráhavě, jako někdo, kdo přišel se svou kůží na trh a teď nemůže čekat nic jiného než — že mu kůží s těla sedfou.

během týdne“; a uváděje svědecké výpovědi, Tremeneere dodává: „je nesporně zjištěno, že chléb připravený s takovými přísadami se dělá právě pro zákazníky tohoto druhu.“ („It is notorious that bread composed of those mixtures, is made expressly for sale in this manner.“) „V mnoha anglických zemědělských obvodech (ale zvláště ve Skotsku) se mzda vyplácí čtrnáctidenně, ba dokonce měsíčně. Při těchto dlouhých výplatních lhůtách musí zemědělský dělník kupovat své zboží na úvěr... Musí platit vyšší ceny a je fakticky vázán na hokynáře, který mu dává na dluh. Tak ho stojí např. v Horningshamu ve Wiltsu, kde se mzdy vyplácí měsíčně, jeden stone [14 liber] mouky 2 šilinky 4 pence, kdežto totéž množství stejné mouky stojí jinde 1 šilink 10 pence.“ („Sixth Report“ on „Public Health“ by „The Medical Officer of the Privy Council etc.“, 1864, str. 264.) „Ruční tiskaři kartounu v Paisley a Kilmarnocku (západní Skotsko) si vynutili roku 1853 stávkou snížení výplatní lhůty z měsíce na 14 dní.“ („Reports of the Inspectors of Factories for 31st October 1853“, str. 34.) Další pěkný příklad vývoje úvěru, který dává dělník kapitalistovi, můžeme vidět v metodě mnoha anglických majitelů uhelných dolů, kteří platí dělníkovi až na konci měsíce a mezitím mu dávají zálohy, často ve zboží, které musí platit nad jeho tržní cenou (truck-systém). „Je všeobecným zvykem, že majitelé uhelných dolů (coalmasters) vyplácí měsíčně a mezitím dávají dělníkům na konci každého týdne zálohu. Tato záloha se vydává v krámě (shop), (totiž v tommy-shop, tj. v krámě, který patří majiteli podniku); dělníci tu na jedné straně dostávají zálohu a na druhé straně ji zase hned vydávají.“ („Children’s Employment Commission, 3rd Report“. Londýn 1864, str. 38, čís. 192.)

Oddíl třetí

Výroba absolutní nadhodnoty

Kapitola pátá

Pracovní proces a zhodnocovací proces

1. Pracovní proces

Užívání pracovní síly je práce sama. Kupec pracovní síly ji spotřebovává tím, že dává pracovat jejímu prodáváči. A ten se tak stává pracovní silou, která se uskutečňuje actu [fakticky], stává se dělníkem, jímž byl dříve jen potentia [potencionálně]. Aby vyjádřil svou práci ve zbožích, musí ji především vyjádřit v užitných hodnotách, ve věcech, které slouží uspokojení těch či oněch potřeb. Kapitalista dává tedy dělníkovi zhotovovat nějakou zvláštní užitnou hodnotu, nějakou určitou věc. To, že výroba užitných hodnot čili statků se děje pro kapitalistu a pod jeho kontrolou, nijak nemění její všeobecnou povahu. Pracovní proces musíme proto zkoumat nejprve nezávisle na jakékoli určité společenské formě.

Práce je především proces, probíhající mezi člověkem a přírodou, proces, v němž člověk svou vlastní činností zprostředkovává, reguluje a kontroluje výměnu látek mezi sebou a přírodou. Vystupuje proti přírodní látce samé jako přírodní síla. Aby si přivlastnil přírodní látku v určité formě vhodné pro svůj vlastní život, uvádí do pohybu přírodní síly, které patří k jeho tělu — paže i nohy, hlavu i prsty. Tím, že tímto pohybem působí na vnější přírodu a mění ji, mění zároveň svou vlastní přirozenost. Rozvíjí schopnosti, které v ní dřímají, a hru těchto sil podrobuje své vlastní moci. Nebudeme tu zkoumat první živočišné instinktivní formy práce. Ve srovnání se stavem společnosti, kdy dělník vystupuje na trhu zboží jako prodáváč své vlastní pracovní síly, patří dávné minulosti stav, kdy se lidská práce ještě neosvobodila od své primitivní, instinktivní formy. Předpokládáme práci ve formě, v níž je výhradně vymožeností člověka. Pavouk provádí úkony, které se podobají úkonům tkalce, včela zahanbuje stavbou svých voskových buněk mnohého stavitele-člověka. Ale nejhorší stavitel se liší od počátku od nejlepší včely tím, že dříve než začne stavět buňku z vosku, vystaví ji už ve své hlavě. Na konci pracovního procesu vychází výsledek, který tu byl na jeho počátku již v dělníkově představě, tj. ideálně. Dělník se liší od včely nejen tím, že mění formu toho, co je dáno přírodou: v tom, co je dáno přírodou, uskutečňuje zároveň svůj vědomý účel, který určuje jako zákon celý způsob a charakter jeho činů a kterému musí podřizovat svou vůli. A toto podřizování není ojedinělý akt. Mimo napětí orgánů, kterými pracuje, je po celou dobu práce nutná účelná vůle, která se projevuje v pozornosti, a přitom je tím nutnější, čím méně práce dělníka upoutává svým obsahem a způsobem svého provádění, tedy čím méně je mu práce požitkem jako hra fyzických a duševních sil.

Jednoduché momenty pracovního procesu jsou: účelná činnost čili práce sama, pracovní předmět a pracovní prostředek.

Země (s ekonomického hlediska k ní patří i voda), která původně člověka vyzbrojuje potravou, hotovými životními prostředky,¹ existuje bez jeho přičinění jako všeobecný předmět lidské práce.

¹ „Zdá se — a skutečně tomu tak je — že původní produkty země, jichž je omezené množství a které existují úplně nezávisle na člověku, jsou dány přírodou úplně tak, jako se mladému muži dává nevelká částka peněz, aby mohl pracovat a udělat štěstí.“ (*James Stewart: „Principles of Political Economy“*, vyd. Dublin 1770, sv. I, str. 116.)

Všechny předměty, které práce potřebuje jen vytrhnout z jejich bezprostřední souvislosti se zemí, jsou pracovní předměty dané přírodou. Na př. ryby, které se loví, jsou oddělovány od svého živlu, vody, dříví, které se kácí v pralese, ruda, která se doluje z nitra země. Naproti tomu, jestliže pracovní předmět sám již byl, abych tak řekl, profiltrován předcházející prací, nazýváme jej surovinou, např. vytěženou rudu, která se pak vypírá. Každá surovina je pracovní předmět, ale ne každý pracovní předmět je surovina. Surovinou je pracovní předmět jen tehdy, jestliže prošel jistou změnou zprostředkovanou prací.

Pracovní prostředek je věc nebo komplex věcí, které dělník vsunuje mezi sebe a pracovní předmět a které mu slouží jako vodič jeho působení na tento předmět. Používá mechanických, fyzikálních chemických vlastností věcí, aby jim dal v souhlase se svým účelem působit jako nástroji své moci.² Předmět, jehož se dělník bezprostředně zmocňuje — ponecháváme stranou uchopení hotových životních prostředků, např. plodů, při čemž jako pracovní prostředky slouží jedině tělesné orgány dělníka — není pracovní předmět, nýbrž pracovní prostředek. Tak se stává předmět daný přírodou samou orgánem jeho činnosti, orgánem, který přidává ke svým tělesným orgánům, jímž tedy navzdory bibli prodlužuje přirozené rozměry svého těla. Jako je země jeho původní zásobárnou, tak je i původní zbrojnicí jeho pracovních prostředků. Dodává mu např. kámen, kterým hází, tře, drtí, řeže atd. Země sama je pracovní prostředek, avšak má-li fungovat jako pracovní prostředek v zemědělství, předpokládá opět celou řadu jiných pracovních prostředků a poměrně vysoký stupeň rozvoje pracovní síly.³ Jakmile vůbec pracovní proces dosáhl alespoň jistého stupně rozvoje, je k němu zapotřebí již zpracovaných pracovních prostředků. V jeskyních nejstarších lidí nacházíme kamenné nástroje a kamenné zbraně. Vedle zpracovaného kamene, dřeva, kostí a škeblí hrají v počátcích lidských dějin hlavní úlohu jako pracovní prostředek ochočená, tedy již prací změněná, člověkem chovaná zvířata.⁴ Použití a vytvoření pracovních prostředků, ačkoli je v zárodku vlastní již některým druhům zvířat, je specificky charakteristickým rysem lidského pracovního procesu, a proto Franklin definuje člověka jako „a toolmaking animal“, jako živočicha dělajícího nástroje. Tak jako je struktura vykopaných kostí důležitá pro poznání organizace zaniklých živočišných druhů, tak jsou vykopávky pracovních prostředků důležité pro poznání zaniklých společensko-ekonomických formací. Ekonomické epochy se neliší tím, co se vyrábí, nýbrž tím, jak, jakými pracovními prostředky se vyrábí.⁵ Pracovní prostředky jsou nejen měřítkem vývoje lidské pracovní síly, nýbrž i ukazatelem společenských vztahů, za nichž se pracuje. Mezi pracovními prostředky samými tvoří mechanické pracovní prostředky, jejichž souhrn lze nazvat kostní a svalovou soustavou výroby, daleko rozhodnější charakteristické znaky určité epochy společenské výroby daleko víc, než takové pracovní prostředky, které slouží jen k úschově pracovních předmětů a jejichž souhrn lze celkem nazvat cevní soustavou výroby, jako např. roury, sudy, koše, džbány atd. Teprve v chemické výrobě hrají důležitou úlohu.^{5a}

Kromě věcí, jejichž prostřednictvím působí práce na pracovní předmět a které proto tak či onak slouží jako vodiče její činnosti, patří v širším smyslu k prostředkům pracovního procesu všechny materiální podmínky, nutné k tomu, aby proces mohl vůbec probíhat. Nevcházejí do něho přímo, ale bez nich nemůže buď vůbec probíhat, nebo jen nedokonale. Všeobecným pracovním prostředkem tohoto druhu je opět sama země, neboť dává dělníkovi locus standi [místo, na němž stojí] a jeho procesu sféru působnosti [field of employment]. Takovými pracovními prostředky, které již prošly pracovním procesem, jsou pracovní budovy, průplavy, silnice atd.

V pracovním procesu provádí tedy činnost člověka s pomocí pracovního prostředku předem zamýšlenou změnu pracovního předmětu. Proces uhasíná ve výrobku. Produktem pracovního procesu

² Rozum je stejně lstivý, jako mocný. Lest spočívá vůbec ve zprostředkující činnosti, která, nutíc předměty působit na sebe navzájem podle své povahy a vzájemně se opracovávat, aniž se do tohoto procesu bezprostředně vměšuje, přesto uskutečňuje jen svůj účel.“ (Hegel: „Encyklopädie“. První díl. „Die Logik“, Berlín 1840, str. 382.)

³ Ve spise, ostatně ubohém: „Théorie de l'Economie Politique“, Paříž 1815, Ganihl polemizuje s fysiokraty a výstižně vypočítává velkou řadu pracovních procesů, které tvoří předpoklad vlastního zemědělství.

⁴ V „Réflexions sur la Formation et la Distribution des Richesses“ (1766) vykládá Turgot dobře důležitost ochočených zvířat pro počátky kultury.

⁵ Ze všeho zboží mají vlastní přepychové předměty nejmenší význam pro technologické srovnání různých výrobních epoch.

^{5a} Poznámka ke 2. vyd. Třebaže dějepis dosud málo zná vývoj materiální výroby, tedy základ všeho společenského života a tudíž i veškerých skutečných dějin, byla alespoň předhistorická doba rozdělena na základě přírodovědeckých, a ne tzv. historických výzkumů, podle materiálu nástrojů a zbraní na věk kamenný, bronzový a železný.

je užitná hodnota, přírodní látka přizpůsobená změnou formy potřebám člověka. Práce se spojila s pracovním předmětem. Práce je zpředmětněna a předmět je zpracován. Co se jevílo u dělníka ve formě pohybu [Unruhe], jeví se nyní u výrobku ve formě spočívání [ruhende Eigenschaft], ve formě bytí. Dělník předl a jeho výrobek je příze.

Díváme-li se na celý proces s hlediska jeho výsledku — výrobku, jeví se jak pracovní prostředek, tak pracovní předmět jako výrobní prostředky⁶ a práce sama jako produktivní práce.⁷

Vychází-li z pracovního procesu jedna užitná hodnota jako výrobek, vchází do něho jiné užitné hodnoty, výrobky dřívějších pracovních procesů, jako výrobní prostředky. Táž užitná hodnota, která je výrobkem jednoho pracovního procesu, tvoří výrobní prostředek pro jiný pracovní proces. Výrobky jsou tedy nejen výsledkem, nýbrž zároveň i podmínkou pracovního procesu.

S výjimkou těžebního průmyslu, který nachází svůj pracovní předmět v přírodě — jako dolování, lov zvěře, rybolov atd. (zemědělství jen potud, pokud po prvé obdělává panenskou půdu) — mají všechna průmyslová odvětví co dělat s předmětem, který je surovinou, tj. pracovním předmětem profiltrovaným již pracovním procesem, který je sám již produktem práce. Tak např. osivo v zemědělství. Zvířata a rostliny, které bývají považovány za produkty přírody, jsou nejen výrobky práce předešlého roku, nýbrž ve svých nynějších formách jsou i produkty změn, které nastaly během mnoha generací pod kontrolou člověka, prostřednictvím práce člověka. Pokud však jde o vlastní pracovní prostředky, vykazuje jejich ohromná většina i při nejpovrchnějším pohledu na ně stopy minulé práce.

Surovina může tvořit hlavní substanci výrobku nebo se účastnit při jeho vytváření jen jako pomocná látka. Pomocná látka je buď spotřebovávána pracovními prostředky, jako uhlí parním strojem, olej kolem, seno tažným koněm, nebo se přidává k surovině, aby tam způsobila změnu v látce — jako se přidává chlor k nebílenému plátnu, uhlí k železu, barva k vlně — nebo podporuje samo provádění práce, jako na př. látky používané k osvětlování a vytápění pracovní místnosti. Rozdíl mezi hlavní látkou a pomocnou látkou mizí ve vlastní chemické výrobě, protože žádná z použitých surovin se neobjevuje znovu jako substance výrobku.⁸

Protože každá věc má mnoho vlastností a je možno jí použít různým způsobem, může též výrobek sloužit jako surovina ve velmi rozmanitých pracovních procesech. Na př. obilí je surovinou pro mlynáře, pro výrobce škrobu, pro lihovárníka, pro chovatele dobytka atd. Jako osivo se stává surovinou pro svou vlastní výrobu. Právě tak uhlí vychází z báňského průmyslu jako výrobek a vchází do něho jako výrobní prostředek.

Týž výrobek může v témže pracovním procesu sloužit jako pracovní prostředek a surovina. Na př. při výkrmu dobytka, kde dobytek, zpracovávaná surovina, je zároveň prostředkem k výrobě hnojiva.

Výrobek, který existuje ve formě hotové pro spotřebu, může se znovu stát surovinou pro jiný výrobek, jako se může hrozen stát surovinou vína. Nebo práce zanechává svůj výrobek ve formách, v nichž je použitelný jen jako surovina. Surovina v tomto stavu se nazývá polotovar, a snad by bylo přesnější nazývat ji mezitvar [Stufenfabrikat], jako bavlna, nitě, příze atd. Původní surovina, ačkoli je sama již výrobkem, musí proběhnout ještě celou řadou různých procesů, v nichž ve stále se měnící podobě stále znovu funguje jako surovina až do posledního pracovního procesu, z něhož vychází už jako hotový životní nebo pracovní prostředek

Vidíme tedy: zda je užitná hodnota surovinou, pracovním prostředkem nebo výrobkem, závisí úplně na její určité funkci v pracovním procesu, na místě, které v něm zaujímá, a mění-li se toto místo, mění se i její určení.

Tím, že výrobky vstupují jako výrobní prostředky do nových pracovních procesů, ztrácejí charakter výrobků. Fungují zde již jen jako materiální činitelé živé práce. Přadlák vidí ve vřetenu jen prostředek, kterým přede, ve lnu jen předmět, který spřádá. Nelze ovšem příst bez materiálu k předení a bez vřetene. Proto se předpokládá, že tyto výrobky tu již jsou na počátku předení. Ta okolnost, že len a

⁶ Vypadá paradoxně, nazveme-li např. rybu, která ještě není chycena, výrobním prostředkem pro rybolov. Ale nikdo dosud nevynalezl umění chytat ryby ve vodách, kde ryby nejsou.

⁷ Toto určení produktivní práce, jak vyplývá se stanoviska prostého pracovního procesu, naprosto nestačí pro kapitalistický výrobní proces.

⁸ Storch rozlišuje vlastní surovinu jako „matière“ od pomocných látek jako „matériaux“; Cherbuliez nazývá pomocné látky „matières instrumentales“.

vřeteno jsou výrobky minulé práce, je však pro tento proces sám stejně lhostejná, jako je pro akt výživy lhostejné, že chléb je výrobek minulé práce rolníka, mlynáře, pekaře atd. Naopak. Ukazují-li výrobní prostředky v pracovním procesu svůj charakter jako výrobky minulé práce, činí tak jen následkem svých nedostatků. Nůž, který neřeže, příze, která se ustavičně trhá atd., upomínají živě na nožičku *A* a přádláka *B*. Ve zdařilém výrobku je zahlazena jakákoli stopa účasti minulé práce na tvoření jeho užitečných vlastností.

Stroj, který neslouží v pracovním procesu, je neúčinný. Mimo to propadá ničivému účinku přírodní výměny látek. Železo rezaví, dřevo hnije. Příze, z níž se nic neutká nebo neuplete, je zkažená bavlna. Živá práce se musí chopit těchto věcí, vzkřísit je z mrtvých, přeměnit je jen z možných užitečných hodnot ve skutečné a působící užité hodnoty. Zachváceny plamenem práce, která si je asimiluje jako své tělo, v pracovním procesu povolány k funkcím odpovídajícím jejich ideji a určení, jsou sice také spotřebovány, ale účelně, jako prvky tvoření nových užitečných hodnot, nových výrobků, které jsou schopny vejít jako životní prostředky do sféry individuální spotřeby nebo jako výrobní prostředky do nového pracovního procesu

Jsou-li tedy výrobky nejen výsledky pracovního procesu, nýbrž i jeho podmínkami, je na druhé straně jejich vstup do pracovního procesu, tj. jejich styk se živou prací, jediným prostředkem, jak tyto výrobky minulé práce zachovat a realizovat jako užité hodnoty

Práce spotřebovává své hmotné prvky, svůj předmět a své prostředky, stravuje je, a je tudíž spotřebním procesem. Tato produktivní spotřeba se liší od individuální spotřeby tím, že při individuální spotřebě se výrobky spotřebovávají jako životní prostředky živého individua, kdežto při produktivní spotřebě jako životní prostředky práce — pracovní síly, projevující se v činnosti. Produktem individuální spotřeby je tudíž sám spotřebitel, výsledkem produktivní spotřeby je výrobek odlišný od spotřebitele.

Pokud pracovní prostředky a pracovní předmět jsou již samy výrobky, spotřebovává práce výrobky k výrobě výrobků, čili užívá výrobků jako výrobních prostředků výrobků. Ale jako pracovní proces původně probíhá jen mezi člověkem a zemí, která existuje bez jeho přičinění, tak se pracovního procesu účastní stále ještě i takové výrobní prostředky, které jsou dány přírodou a nepředstavují spojení přírodní látky s lidskou prací.

Pracovní proces, jak jsme jej vylíčili v jeho prostých abstraktních momentech, je účelná činnost k vytváření užitečných hodnot, přivlastnění toho, co je dáno přírodou, lidským potřebám, všeobecná podmínka výměny látek mezi člověkem a přírodou, věčná přirozená podmínka lidského života, a proto je nezávislá na kterékoli formě tohoto života, naopak, je stejně společná všem jeho společenským formám. Nebylo proto nutné, abychom se zabývali dělníkem v poměru k jiným dělníkům. Stačil člověk a jeho práce na jedné straně, příroda a její látky na druhé straně. Tak jako na chuti pšenice nikdo nepozná, kdo ji vypěstoval, není ani na tomto procesu vidět, za jakých podmínek probíhá, zda pod surovým bičem otrokáře, nebo pod úzkostlivým dohledem kapitalisty, zda jej koná Cincinnatus, který obdělává svých několik juger [jiter], nebo divoch, který zabíjí zvěř kamenem.⁹

Vraťme se však k našemu kapitalistovi in spe [budoucímu kapitalistovi]. Opustili jsme ho, když byl na trhu zboží nakoupil všechny činitele nutné k pracovnímu procesu: hmotné činitele čili výrobní prostředky, a osobního činitele čili pracovní sílu. Mazaným znaleckým okem si vyhlédl výrobní prostředky a pracovní síly, které se hodí pro jeho zvláštní podnik: pro přádelnu, továrnu na obuv atd. Náš kapitalista se tedy chystá spotřebovat nakoupené zboží, pracovní sílu, tj. nutí nositele pracovní síly, dělníka, spotřebovávat svou práci výrobní prostředky. Všeobecný charakter pracovního procesu se ovšem nemění tím, že jej dělník koná pro kapitalistu, a ne pro sebe. Ale také určitý způsob, jak se dělají boty nebo jak se přede příze, nemůže se ihned změnit vměšováním se kapitalisty. Musí prozatím vzít pracovní sílu tak, jak ji nachází na trhu, tedy i práci musí vzít tak, jak se vyvinula v období, kdy ještě nebyli kapitalisté. Změna výrobního způsobu samého jako výsledek podřízení práce kapitálu může nastat teprve později, a proto se jí budeme zabývat až později.

Pracovní proces, jako proces spotřeby pracovní síly kapitalistou, vykazuje dvě svérázné zvláštnosti.

⁹ Z tohoto nanejvýš logického důvodu objevuje plukovník Torrens počátek kapitálu — v divochově kameni. „V prvním kameni, jímž divoch hází po šelmě, kterou pronásleduje, v prvním klacku, jehož se chápe, aby si přitáhl plod, na který nemůže dosáhnout rukama, spatřujeme přivlastnění jednoho předmětu za účelem nabytí jiného předmětu a objevujeme tak počátek kapitálu.“ (*R. Torrem: „An Essay on the Production of Wealth etc.“*, str. 70, 71.) Z onoho prvního klacku (stock) se dá patrně také vysvětlit, proč „stock“ je v angličtině synonymum pro kapitál.

Dělník pracuje pod kontrolou kapitalisty, jemuž náleží jeho práce. Kapitalista dává pozor, aby práce řádně probíhala a aby se výrobní prostředky spotřebovávaly účelně, tedy aby se neplýtvalo surovinami a aby se opatrně zacházelo s pracovními nástroji, tj. aby se ničily jen natolik, nakolik to vyžaduje jejich použití při práci.

A za druhé: výrobek je majetkem kapitalisty, není majetkem bezprostředního výrobce, dělníka. Kapitalista platí např. denní hodnotu pracovní síly. Náleží mu tedy její spotřeba, podobně jako u kteréhokoli jiného zboží — např. koně, kterého si najímá na jeden den — během dne. Kupci zboží náleží spotřeba zboží, a majitel pracovní síly, tím že dává svou práci, dává fakticky jen užitnou hodnotu, kterou prodal. Od chvíle, kdy dělník vstupuje do kapitalistovy dílny, náleží užitná hodnota jeho pracovní síly, tj. její spotřeba, práce, kapitalistovi. Koupí pracovní síly přidal kapitalista práci samu jako živý ferment k mrtvým prvkům tvoření výrobku, které mu rovněž patří. S jeho hlediska je pracovní proces jen spotřebou zboží, které koupil, pracovní síly, ale může je spotřebovávat jen tehdy, přidá-li k němu výrobní prostředky. Pracovní proces je proces mezi věcmi, které kapitalista koupil, mezi věcmi, které mu patří. Proto mu výrobek tohoto procesu patří stejně jako výrobek procesu kvašení v jeho vinném sklepě.¹⁰

2. ZHODNOCOVACÍ PROCES

Výrobek — vlastnictví kapitalisty — je nějaká užitná hodnota: příze, boty atd. Ale ačkoli např. boty tvoří do jisté míry základnu společenského pokroku a náš kapitalista je rozhodným pokrokářem nevyrábí boty pro boty. Za zbožní výroby není užitná hodnota naprosto věc „qu'on aime pour lui-même“ [která je milována pro sebe samu]. Užitné hodnoty se tu vůbec vyrábějí jen proto a potud, protože a pokud jsou hmotným substrátem, nositelem směnné hodnoty. A našemu kapitalistovi tu jde o dvě věci. Předně chce vyrobit užitnou hodnotu, která má směnnou hodnotu, předmět určený k prodeji, zboží. A za druhé chce vyrobit zboží, jehož hodnota je větší než suma hodnoty zboží nutných k jeho výrobě, větší než suma hodnoty výrobních prostředků a pracovní síly, na něž zálohoval na trhu zboží své krvavé peníze. Chce vyrobit nejen užitnou hodnotu, nýbrž i zboží, nejen užitnou hodnotu, nýbrž i hodnotu, a nejen hodnotu, nýbrž i nadhodnotu.

Ve skutečnosti, protože tu jde o zbožní výrobu, je jasné, že jsme dosud zkoumali jen jednu stránku procesu. Jako je zboží samo jednotou užitné hodnoty a hodnoty, musí být proces výroby zboží jednotou pracovního procesu a hodnototvorného procesu

Zkoumejme tedy nyní výrobní proces také jako hodnototvorný proces.

Víme, že hodnota každého zboží je určena množstvím práce, materialisované v užitné hodnotě zboží, tj. pracovní dobou společensky nutnou k jeho výrobě. To platí i o výrobku, který náš kapitalista dostal jako výsledek pracovního procesu. Musíme tedy nejprve spočítat práci, zpředmětněnou v tomto výrobku.

Nechť je to např. příze.

K výrobě příze byla nutná především surovina, např. 10 liber bavlny. Jaká je hodnota bavlny, nemusíme teprve zkoumat, protože kapitalista ji koupil na trhu za její hodnotu, např. za 10 šilinků. V ceně bavlny je již vyjádřena práce nutná k její výrobě jako průměrná společenská práce. Předpokládejme dále, že vřeten, která nám tu představují všechny ostatní použité pracovní prostředky, bylo při zpracování bavlny spotřebováno množství, které má hodnotu 2 šilinky. Je-li množství zlata za 12 šilinků výrobkem 24 pracovních hodin čili dvou pracovních dnů, vyplývá z toho především, že v přízi jsou zpředmětněny dva pracovní dny.

Nesmíme se dát zmýlit tím, že bavlna změnila svou formu a že spotřebovaná část vřeten úplně zmizela. Je-li např. hodnota 40 liber příze = hodnotě 40 liber bavlny + hodnota celého vřetene, tj. je-li

¹⁰ „Výrobky jsou přivlastňovány, dříve než se mění v kapitál; tato přeměna je nezachraňuje před takovým přivlastněním.“ (*Cherbuliez: „Richesse ou Pauvreté“*, vyd. Paříž 1841, str. 54.) „Proletář, který prodává svou práci za určité množství životních prostředků (approvisionnement), vzdává se úplně jakéhokoli podílu na výrobku. Přivlastňování výrobků zůstává totéž jako dříve; nemění se nikterak zmíněnou úmluvou. Výrobek patří výhradně kapitalistovi, který dodal suroviny a approvisionnement. Je to přísný důsledek zákona přivlastňování, jehož základní zásadou naopak bylo výhradní vlastnické právo každého dělníka k jeho výrobku“ (tamtéž, str. 58). „Pracují-li dělníci za mzdu, ... je kapitalista vlastníkem nejen kapitálu (zde jsou míněny výrobní prostředky), nýbrž i práce (of the labour also). Zahrneli se pod pojem kapitálu to, co se vydává na mzdu, jak se to obvykle dělá, je nesmyslné mluvit o práci zvlášť a o kapitálu zvlášť. Slovo kapitál v tomto smyslu zahrnuje obojí, kapitál i práci.“ (*James Mill: „Elements of Political Economy etc.“*. Londýn 1821, str. 70, 71.)

zapotřebí stejné pracovní doby, aby byly vyrobeny obě strany této rovnice, pak podle všeobecného zákona hodnoty 10 liber příze je ekvivalentem 10 liber bavlny a $\frac{1}{4}$ vřetene. V tomto případě je táž pracovní doba ztělesněna jednou v užité hodnotě příze, po druhé v užitečných hodnotách bavlny a vřetene. Hodnotě je tedy úplně lhostejné, projevuje-li se v přízi, vřetenu nebo bavlně. Že vřeteno a bavlna, místo aby klidně ležely vedle sebe, vstupují v procesu předení ve spojení, které mění jejich užité formy a přeměňuje je v přízi, to nemá vliv na jejich hodnotu právě tak, jako kdyby byly bývaly prostou směnou směněny za ekvivalentní množství příze.

Pracovní doba nutná k výrobě bavlny je část pracovní doby nutné k tomu, aby se z této suroviny vyrobila příze, a proto je obsažena v přízi. Stejně je tomu s pracovní dobou, nutnou k výrobě množství vřeten, bez jehož opotřebování nebo spotřebování nemůže být bavlna přeměněna v přízi.¹¹

Pokud tedy jde o hodnotu příze, o pracovní dobu nutnou k její výrobě, potud různé zvláštní, časově i prostorově od sebe oddělené pracovní procesy, které musí proběhnout, aby byla vyrobena sama bavlna a spotřebovaná vřetena a konečně aby se z bavlny a vřeten vyrobila příze — mohou být považovány za různé, po sobě následující fáze jednoho a téhož pracovního procesu. Všechna práce obsažená v přízi je minulé práce. Že pracovní doba nutná k výrobě tvůrčích prvků příze už minula, je v předminulém čase, kdežto práce bezprostředně vynaložená na závěrečný proces, na předení, je blíže přítomnému času, v minulém čase, to je naprosto vedlejší. Je-li ke stavbě domu nutné určité množství práce, např. 30 pracovních dnů, nemění na celkovém množství pracovní doby, ztělesněné v domě, nic ta okolnost, že třicátý pracovní den vstoupil do výroby o 29 dní později než první. A proto je možno se dívat na pracovní dobu obsaženou v pracovním materiálu a v pracovním prostředku úplně tak, jako kdyby byla vynaložena jen v dřívějším stadiu procesu předení, před prací, která byla přidána nakonec ve formě předení.

Hodnoty výrobních prostředků, bavlny a vřeten, vyjádřené v ceně 12 šilinků, tvoří tedy součásti hodnoty příze čili hodnoty výrobku.

Při tom musí být splněny dvě podmínky. Předně bavlna a vřetena musí skutečně sloužit k výrobě nějaké užité hodnoty. V našem případě se z nich musí vyrobit příze. Hodnotě je lhostejné, jaká užité hodnota je jejím nositelem, ale jejím nositelem musí být nějaká užité hodnota. Za druhé se předpokládá, že byla vynaložena jen pracovní doba, nutná za daných společenských výrobních podmínek. Kdyby tedy bylo zapotřebí jen 1 libry bavlny, aby byla upředena 1 libra příze, smí být na vytvoření 1 libry příze spotřebována jen 1 libra bavlny. Stejně je tomu s vřeteny. Kdyby kapitalistu napadlo užívat zlatých vřeten místo železných, počítá se přesto do hodnoty příze jen společensky nutná práce, tj. pracovní doba nutná k výrobě železných vřeten

Nyní víme, jakou část hodnoty příze tvoří výrobní prostředky, bavlna a vřetena. Rovná se 12 šilinkům čili materialisací dvou pracovních dnů. Jde tedy nyní o tu část hodnoty, kterou přidává bavlně sama přádláková práce.

Musíme nyní tuto práci zkoumat s úplně jiného hlediska než při zkoumání pracovního procesu. Tam šlo o účelnou činnost, nutnou k tomu, aby byla bavlna přeměněna v přízi. Čím účelnější je práce, tím lepší, za jinak stejných podmínek, je příze. Přádláková práce byla specificky odlišná od jiných produktivních prací a tato odlišnost se projevovala subjektivně i objektivně, ve zvláštním účelu předení, ve zvláštním charakteru jeho operací, ve zvláštní povaze jeho výrobních prostředků, ve zvláštní užité hodnotě jeho výrobku. Bavlna a vřeteno jsou nutné pro spřádací práci, ale nelze jimi dělat rýhovaná děla. Naproti tomu, pokud je přádláková práce hodnototvorná, tj. je zdrojem hodnoty, neliší se nijak od práce vrtače děl nebo, což je nám tu bližší, od prací pěstitele bavlny a výrobce vřeten, které jsou realizovány ve výrobních prostředcích příze. Jen pro tuto totožnost může tvořit pěstování bavlny, výroba vřeten a předení pouze kvantitativně odlišné části téže celkové hodnoty, hodnoty příze. Nejde tu již o kvalitu, vlastnosti a obsah práce, nýbrž již jen o její kvantitu. Tu lze snadno vypočítat. Předpokládáme, že práce předení je jednoduchá práce, průměrná společenská práce. Uvidíme později, že opačný předpoklad na věci nic nemění.

Během pracovního procesu přechází práce ustavičně z formy činnosti [Unruhe] do formy bytí, z formy pohybu do formy předmětnosti [Gegenständlichkeit]. Po skončení jedné hodiny se pohyb předení projevuje v určitém množství příze, tedy určité množství práce, jedna pracovní hodina, je

¹¹ „Na hodnotu zboží má vliv nejen práce bezprostředně vynaložená na jejich výrobu, nýbrž i práce vynaložená na nářadí, nástroje a budovy, účastníci se ve výrobním procesu.“ (Ricardo: „The Principles of Political Economy“, str. 16.)

zpředmětněno v bavlně. Pravíme pracovní hodina, tj. vynaložení přadlákovy životní síly během jedné hodiny, neboť práce předení tu přichází v úvahu jen potud, pokud je vynaložením pracovní síly, a ne protože je specifickou prací předení.

Rozhodující význam tu má to, že během procesu, tj. během přeměny bavlny v přízi, se spotřebovala jen společensky nutná pracovní doba. Musí-li být za normálních, tj. za průměrných společenských výrobních podmínek, přeměněno a liber bavlny během jedné pracovní hodiny v b liber příze, platí jako 12hodinový pracovní den jen ten pracovní den, který přemění $12 \times a$ liber bavlny ve $12 \times b$ liber příze. Neboť za hodnototvornou se počítá jen společensky nutná pracovní doba.

Jako práce sama, jeví se tu i surovina a výrobek ve zcela jiném světle než s hlediska vlastního pracovního procesu. Surovina tu přichází v úvahu jen natolik, pokud vstřebává určité množství práce. Tímto vstřebáním se opravdu mění v přízi, protože pracovní síla byla vynaložena a přidána k ní ve formě předení. Ale výrobek, příze, je nyní již jen měřítkem práce vstřebané bavlnou. Zpracuje-li se za jednu hodinu $1\frac{2}{3}$ libry bavlny čili přemění-li se v $1\frac{2}{3}$ libry příze, ukazuje 10 liber příze na 6 vstřebaných pracovních hodin. Určitá, zkušeností stanovená množství výrobku představují nyní jen určitá množství práce, určité masové pracovní doby. Jsou již jen materialisací jedné hodiny, dvou hodin, jednoho dne společenské práce.

Ta okolnost, že práce je právě práce předení, že jejím materiálem je bavlna a jejím výrobkem příze, je tu stejně lhostejná jako ta okolnost, že předmět práce sám je již výrobkem, tedy surovinou. Kdyby byl dělník zaměstnán v uhelném dole místo v přádelně, byl by předmět práce, uhlí, dán přírodou. Avšak určité množství uhlí narubaného z ložiska, např. jeden metrický cent, by představovalo určité množství vstřebané práce.

Při prodeji pracovní síly se předpokládalo, že její denní hodnota = 3 šilinkům, že v těchto 3 šilincích je ztělesněno 6 pracovních hodin, že je tedy zapotřebí tohoto množství práce, aby byla vyrobena průměrná suma dělníkových životních prostředků na den. Přemění-li pak náš přadlák za jednu pracovní hodinu $1\frac{2}{3}$ libry bavlny v $1\frac{2}{3}$ libry příze¹², přemění za 6 hodin 10 liber bavlny v 10 liber příze. Tedy během procesu předení vstřebá bavlna 6 pracovních hodin. Táž pracovní doba se zračí v množství zlata 3 šilinků. K bavlně je tedy předením přidána hodnota 3 šilinků.

Podívejme se nyní na celkovou hodnotu výrobku, těchto 10 liber příze. Je v nich zpředmětněno $2\frac{1}{2}$ pracovního dne; 2 dny jsou obsaženy v bavlně a vřetenech, $\frac{1}{2}$ dne práce bylo vstřebáno během procesu předení. Táž pracovní doba se zračí v množství zlata 15 šilinků. Cena 10 liber příze odpovídající jejich hodnotě činí tedy 15 šilinků, cena 1 libry příze 1 šilink 6 pencí.

Náš kapitalista je zmaten. Hodnota výrobku se rovná hodnotě zálohovaného kapitálu. Zálohovaná hodnota se nezhodnotila, nevyrobila nadhodnotu, tedy peníze se nepřeměnily v kapitál. Cena těchto 10 liber příze je 15 šilinků, a 15 šilinků bylo vydáno na trhu zboží za prvky tvoření výrobku čili, což je totéž, za činitele pracovního procesu: 10 šilinků za bavlnu, 2 šilinky za spotřebované množství vřeten a 3 šilinky za pracovní sílu. To, že hodnota příze vzrostla, není nic platné, protože její hodnota je jen suma hodnot, které byly dříve rozděleny mezi bavlnu, vřetena a pracovní sílu, a z takového pouhého sčítání existujících hodnot nemůže nikdy vzniknout nadhodnota.¹³ Všechny tyto hodnoty jsou nyní soustředěny v jedné věci, ale takto byly soustředěny i v peněžní částce 15 šilinků, dříve než se roztříštila koupí tří zboží.

Na tomto výsledku není celkem nic divného. Hodnota jedné libry příze je 1 šilink 6 pencí, a za 10 liber příze by tedy musil náš kapitalista zaplatit na trhu zboží 15 šilinků. Ať si koupí dům hotový na trhu nebo si jej sám postaví, žádná z těchto operací nerozmnoží peníze vynaložené na nabytí domu.

Kapitalista, který se vyzná ve vulgární ekonomii, řekne možná, že své peníze zálohoval s úmyslem, aby z nich udělal více peněz. Ale cesta do pekla je dlážděna dobrými úmysly, a mohl mít právě tak úmysl získat peníze, aniž vyráběl.¹⁴ Začíná vyhrožovat. Že ho po druhé nikdo nedoběhne. Že si příště

¹² Čísla jsou tu úplně libovolná.

¹³ To je základní věta, na které je založeno učení fysiokratů o neproduktivité veškeré nezemědělské práce, a tato věta je nezvratná pro ekonomu z povolání. „Tento způsob přičítat jedné věci hodnotu mnoha jiných věcí (na příklad plátnu hodnotu předmětů spotřebovaných tkalcem) nebo, abych tak řekl, navrstvovat na jednu hodnotu několik hodnot, vede k tomu, že tato hodnota narůstá v příslušnou sumu... Výraz sčítání znázorňuje velmi dobře způsob, jak se tvoří cena výrobků práce: tato cena je jen součet mnoha spotřebovaných a sečtených hodnot; avšak sečítat neznamená násobit.“ (*Mercier de la Rivière*: „L'Ordre Naturel etc.“, str. 599.)

¹⁴ Tak např. v letech 1844—1847 vzal část svého kapitálu z produktivních podniků, aby jej spekuloval v železničních akcích. Tak v době americké občanské války zavřel továrny a vyhodil tovární dělníky na dlažbu, aby spekuloval na liverpoolské bursě s bavlnou.

koupí zboží na trhu hotová, místo aby se zabýval jejich výrobou. Ale udělají-li totéž všichni jeho bratři kapitalisté, kde pak najde zboží na trhu? A peněz se přece nenají. Spustí kázání. Uvažte jen jeho zdrženlivost. Mohl svých 15 šilinků prohrát. Místo toho je produktivně spotřeboval a udělal z nich přízi. Ale za to přece má přízi místo výčitek svědomí. Přece se nehodí, aby klesl do úlohy shromažďovatele pokladů, který nám ukázal, k čemu vede askese. Ostatně, kde nic není, ani smrt nebere. Ať je jeho odříkání sebezáslužnější, není tu nic, čím by se mu za ně zvláště zaplatilo, protože hodnota výrobku, který vychází z procesu, se rovná jen sumě zbožních hodnot, které byly do tohoto procesu vrženy. Ať se tedy spokojí s tím, že odměnou ctnosti je ctnost. Místo toho začne kapitalista dotírat. Přízi prý nepotřebuje. Vyrobil ji na prodej. Tak ať ji prodá, nebo ještě jednodušeji, ať napříště vyrábí jen věci pro svou vlastní potřebu; to je recept, který mu kdysi předepsal již jeho domácí lékař MacCulloch jako osvědčený prostředek proti epidemii nadvýroby. Ale kapitalista vzdoruje a staví se na zadní nohy. Má snad dělník dělat výrobky holýma rukama v povětří, má vyrábět zboží z ničeho? Což mu nedal kapitalista materiál, jímž a v němž jedině může dělník ztělesnit svou práci? Protože se však převážná většina společnosti skládá z takových nuzáků, neprokázal společnosti nesmírnou službu svými výrobními prostředky, svou bavlou a svými vřeteny, neprokázal ji samému dělníkovi, kterému nadto ještě opatřil prostředky k životu? Že by si neměl tuto službu počítat? Ale cožpak mu dělník také neprokázal službu tím, že přeměnil bavlnu a vřetena v přízi? Kromě toho tu vůbec nejde o službu.¹⁵ Služba není nic než užitečné působení nějaké užité hodnoty, ať už zboží nebo práce.¹⁶ Zde však jde o směnnou hodnotu. Kapitalista zaplatil dělníkovi hodnotu 3 šilinků. Dělník mu vrátil přesný ekvivalent, hodnotu 3 šilinků, kterou přidal bavlně, hodnotu za hodnotu. Náš přítel, který se ještě před chvílí tak holedbal svým kapitálem, zaujme najednou nenáročný postoj svého vlastního dělníka. Což nepracoval sám? Nekonal práci dozoru, vrchního dohledu nad předlákem? Netvoří tato jeho práce také hodnotu? Jeho vlastní overlooker [dozorce] a manager [ředitel] krčí rameny. Ale vtom se zase již s veselým úsměvem začne tvářit jako dříve. Vystřelil si z nás všemi těmi nářky. Nestojí to všechno ani za zlámanou grešli. Takovéhle hloupé výmluvy a prázdné tlachy přenechá profesorům politické ekonomie, kteří jsou vlastně za to placeni. On sám je praktický člověk, který sice vždycky neuváží, co mluví tehdy, když se to netýká jeho podnikání, ale vždycky ví, co dělá ve svém oboru.

Podívejme se na věc blíže. Denní hodnota pracovní síly činila 3 šilinky, protože je v ní samé zpředmětněno půl pracovního dne, tj. protože životní prostředky, nutné denně k výrobě pracovní síly, stojí půl pracovního dne. Ale minulá práce, která vězí v pracovní síle, a živá práce, kterou tato pracovní síla může vykonat, denní náklady na její udržování a její denní vynakládání, jsou dvě naprosto různé veličiny. Minulá práce určuje směnnou hodnotu pracovní síly, živá práce tvoří její užitnou hodnotu. Ta okolnost, že k udržení života dělníka po 24 hodin stačí půl pracovního dne, nikterak nebrání tomu, aby dělník pracoval celý den. Hodnota pracovní síly a hodnota vytvářená v procesu její spotřeby jsou tedy dvě různé veličiny. Tento rozdíl hodnoty měl kapitalista na mysli, když kupoval pracovní sílu. Její užitečná vlastnost, její schopnost vyrábět přízi nebo boty, byla *conditio sine qua non* [nezbytnou podmínkou] jen proto, že k vytvoření hodnoty je nutné vynaložit práci v užitečné formě. Rozhodující však byla specifická užitečná hodnota tohoto zboží, její vlastnost, že je zdrojem hodnoty, a to více hodnoty, než má sama. To je ona specifická služba, kterou od ní očekává kapitalista. A při tom si počíná v souhlase s věčnými zákony zboží směny. Opravdu, prodavač pracovní síly, podobně jako prodavač kteréhokoli jiného zboží, realizuje její směnnou hodnotu a zcizuje její užitnou hodnotu. Nemůže dostat směnnou hodnotu, nedá-li užitnou hodnotu. Užitečná hodnota pracovní síly, práce sama, nepatří prodavači pracovní síly, tak jako nepatří užitečná hodnota prodaného oleje obchodníku s olejem. Majitel peněz zaplatil denní hodnotu pracovní síly, proto mu patří její spotřeba během dne, denní práce. Ta okolnost, že denní udržování pracovní síly stojí jen půl pracovního dne, zatím co pracovní síla může působit, pracovat celý den, že proto hodnota, kterou vytváří spotřeba

¹⁵ „Zanech toho holedbání, kudrlinek a příkras... Bere-li kdo více nebo lepší věci (než dává), je to lichva a znamená to, že bližnímu svému neprokázal služby, nýbrž udělal škodu, jako se stává, okrade-li nebo oloupí-li někdo někoho. Není vždycky služba a dobrodíní, čemu se služba a dobrodíní říká. Neboť cizoložnice a cizoložník si prokazují navzájem velikou službu a potěšení. Rejthar prokazuje loupežníku velikou rejtharskou službu, pomáhá-li mu na silnici loupit, přepadat zemi i lidi. Papeženci prokazují našim velkou službu, když je všechny neutopí, neupálí, nepomordují, když jim nedají ve vězení shnit, nýbrž alespoň některým darují život a vyženou je nebo jim vezmou, co mají. Sám ďábel prokazuje svým služebníkům velikou, nezměnnou službu... Krátce, svět je pln velikých, výborných, denních služeb a dobrodíní.“ (Martin Luther: „An die Pfarrhern, wider den Wucher zu predigen etc.“, Wittenberg 1540.)

¹⁶ Poznamenávám k tomu v díle „Ke kritice politické ekonomie“, str. 14 [čes. vyd. str. 20] mimo jiné: „Chápeme, jakou ‚službu‘ musí prokázat kategorie ‚služby‘ (service) ekonomům druhu J. B. Saye a F. Bastiata.“

pracovní síly během jednoho dne, je dvojnásobná oproti její vlastní denní hodnotě, je zvláštním štěstím pro kupce, ale není naprosto žádnou nespravedlností vůči prodáváči.

Náš kapitalista předvídal tento casus [případ], který ho rozesmál. Dělník proto najde v dílně nutné výrobní prostředky nejen pro šestihodinový pracovní proces, nýbrž pro dvanáctihodinový pracovní proces. Jestliže 10 liber bavlny vstřebalo 6 pracovních hodin a přeměnilo se v 10 liber příze, pak 20 liber bavlny vstřebá 12 pracovních hodin a přemění se ve 20 liber příze. Podívejme se na výrobek prodlouženého pracovního procesu. V těchto 20 librách příze je nyní zpředmětněno 5 pracovních dnů: 4 ve spotřebovaném množství bavlny a včetně, 1 den je vstřebán bavlnou během procesu předení. Ale peněžním výrazem 5 pracovních dnů je 30 šilinků, čili 1 libra št. 10 šilinků. To je tedy cena 20 liber příze. Libra příze stojí i nadále 1 šilink 6 pencí. Ale suma hodnot zboží vržených do procesu činila 27 šilinků. Hodnota příze činí 30 šilinků, hodnota výrobku vzrostla o $\frac{1}{9}$ nad hodnotu, zálohovanou na jeho výrobu. Tak se přeměnilo 27 šilinků v 30 šilinků. Vynesly nadhodnotu 3 šilinky. Nakonec se kouzelnický kousek podařil. Peníze se přeměnily v kapitál.

Všechny podmínky problému jsou vyřešeny a zákony zbožní směny nebyly nijak porušeny. Ekvivalent se směnil za ekvivalent. Kapitalista jako kupec zaplatil za každé zboží — bavlnu, včetně, pracovní sílu — jeho hodnotu. Pak udělal to, co dělá každý jiný kupec zboží. Spotřeboval jejich užitnou hodnotu. Proces spotřeby pracovní síly, který je zároveň i výrobním procesem zboží, dal výrobek 20 liber příze, v hodnotě 30 šilinků. Nyní se kapitalista vrací na trh, kde kdysi koupil zboží, a prodává zboží. Prodá libru příze za 1 šilink 6 pencí, ani o groš nad nebo pod její hodnotu. A přece dostává z oběhu o 3 šilinky více, než do něho původně vrhl. Celý tento proces, přeměna jeho peněz v kapitál, probíhá ve sféře oběhu a neprobíhá v ní prostřednictvím oběhu proto, že je podmíněn koupí pracovní síly na trhu zboží. Neprobíhá v oběhu, protože ten jen připravuje zhodnocovací proces, který se však odehrává ve sféře výroby. A tak je „tout pour le mieux dans le meilleur des mondes possibles“ [všechno co nejlépe zařízeno v nejlepším z možných světů].

Tím že kapitalista přeměňuje peníze ve zboží, která slouží jako hmotné prvky nového výrobku čili jako činitelé pracovního procesu, tím že přidává k jejich mrtvé předmětnosti živou pracovní sílu, přeměňuje hodnotu — minulou, zpředmětněnou, mrtvou práci — v kapitál, v hodnotu, která se sama zhodnocuje, v oduševněnou nestvůru, která začíná „pracovat“, jako by byla láskou posedlá.

Srovnáme-li nyní hodnototvorný proces a zhodnocovací proces, ukáže se, že zhodnocovací proces není nic jiného než hodnototvorný proces prodloužený za určitý bod. Trvá-li hodnototvorný proces jen k bodu, kdy je hodnota pracovní síly, zaplacená kapitálem, nahrazena novým ekvivalentem, je to prostý hodnototvorný proces. Trvá-li hodnototvorný proces za tento bod, stává se zhodnocovacím procesem.

Srovnáme-li dále hodnototvorný proces s pracovním procesem, vidíme, že pracovní proces záleží v užitečné práci, která vyrábí užité hodnoty. Pohyb tu přichází v úvahu s kvalitativní stránky, co do svého zvláštního charakteru, účelu a obsahu. V hodnototvorném procesu se též pracovní proces jeví výhradně s kvantitativní stránky. Jde tu jen o dobu, kterou práce potřebuje ke své operaci, čili o trvání doby, po kterou se pracovní síla produktivně vynakládá. A zboží, která vcházejí do pracovního procesu, se zde již neuplatňují jako funkčně určené hmotné činitelé účelně působící pracovní síly. Přicházejí v úvahu již jen jako určitá množství zpředmětněné práce. Ať je práce obsažena ve výrobních prostředcích, nebo ať se přidává pracovní silou, přichází v úvahu jen co do doby svého trvání. Činí tolik a tolik hodin, dnů atd.

Přichází však v úvahu jen potud, pokud doba vynaložená na výrobu užité hodnoty je společensky nutná. Tím je řečeno mnoho. Pracovní síla musí fungovat za normálních podmínek. Je-li společensky vládnoucím pracovním prostředkem při předení spřádací stroj, nesmí být dán dělníkovi do rukou kolovrat. Místo bavlny normální jakosti nesmí dostat šmejd, který se každou chvíli přetrhne. Jinak by v obou případech musel na výrobu jedné libry příze vynaložit více pracovní doby, než je společensky nutné, ale v této nadbytečné době by netvořil hodnotu nebo peníze. Avšak normální charakter hmotných činitelů práce nezávisí na dělníkovi, nýbrž na kapitalistovi. Další podmínkou je normální charakter pracovní síly samé. V oboru, v němž se jí používá, musí mít ustálený průměrný stupeň zručnosti, obratnosti a hbitosti. Ale náš kapitalista koupil na trhu práce pracovní sílu normální jakosti. Tato síla se musí vynakládat v obvyklém průměrném stupni napětí, se společensky obvyklým stupněm intensity. Na to dává kapitalista pozor stejně bedlivě, jako na to, aby se minuta nepromarnila bez

práce. Koupil pracovní sílu na určitou dobu. Chce jen to, co mu patří. Nechce být okraden. Konečně — a k tomu má týž pán svůj vlastní code pénal [trestní řád] — nesmí tu být žádná neúčelná spotřeba surovin a pracovních prostředků, protože promarněný materiál a promarněné pracovní prostředky znamenají nadbytečně vynaložená množství zpředmětněné práce, tedy neuplatňují se a neúčastní se při tvoření hodnoty výrobku.¹⁷

Tedy rozdíl mezi prací, pokud tvoří užitnou hodnotu, a touž prací, pokud tvoří hodnotu, který jsme si předtím vyvodili z rozboru zboží, se nám nyní objevuje jako rozdíl mezi různými stránkami výrobního procesu.

Jako jednota pracovního procesu a hodnototvorného procesu je výrobní proces výrobním procesem zboží; jako jednota pracovního procesu a zhodnocovacího procesu je to kapitalistický výrobní proces, kapitalistická forma zboží výroby.

Bylo již dříve poznamenáno, že pro zhodnocovací proces je naprosto lhostejné, zda práce, kterou si kapitalista přivlastňuje, je jednoduchá, průměrná společenská práce nebo práce složitější, práce vyšší specifické váhy. Práce, která platí jako vyšší, složitější práce oproti průměrné společenské práci, je projev pracovní síly, k jejímuž vyškolení je zapotřebí vyšších nákladů, jejíž výroba stojí více pracovní doby, a která proto má vyšší hodnotu než jednoduchá pracovní síla. Je-li hodnota této síly vyšší, projevuje se tato síla tedy také ve vyšší práci a zpředměťuje se proto za stejné časové úseky v poměrně vyšších hodnotách. Ale ať je rozdíl ve stupni mezi přadláckou prací a klenotnickou prací jakýkoli, ta část práce, kterou klenotnický dělník jen nahrazuje hodnotu své vlastní pracovní síly, se kvalitativně ničím neliší od další části práce, kterou tvoří nadhodnotu. I tentokrát se nadhodnota objevuje jen v důsledku kvantitativního přebytku práce, v důsledku dlouhého trvání téhož pracovního procesu: v jednom případě procesu výroby přize, v druhém případě procesu výroby klenotů.¹⁸

Na druhé straně se musí v každém hodnototvorném procesu vyšší práce vždy převádět na průměrnou společenskou práci, např. jeden den vyšší práce na x dnů jednoduché práce.¹⁹ Uspoříme si tedy zbytečnou operaci a zjednodušíme rozbor, jestliže předpokládáme, že dělník používaný kapitálem koná jednoduchou průměrnou společenskou práci.

¹⁷ To je jedna z okolností, které zdrazňují výrobu založenou na otroctví. Dělník se tu liší, podle výstižného výrazu starověkých lidí, jen jako instrumentum vocale [nástroj nadaný řečí] od zvířete jako instrumentum semivocale [nástroje nadaného hlasem] a od neživého pracovního nástroje jako instrumentum mutum [němého nástroje]. Sám však dává zvířeti a pracovnímu nástroji pociťovat, že se jim nepodobá, že je člověk. Vytváří si vědomí své odlišnosti od nich tím, že s nimi špatně zachází a že je con amore [s rozkoší] ničí. Proto je ekonomickým principem tohoto výrobního způsobu — používat jen nejhrubších, nejtěžkopádnějších pracovních nástrojů, které právě pro jejich neohrabanou nemotornost lze těžko zničit. Až do vypuknutí občanské války se proto v otrokářských státech, ležících u mexického zálivu, užívalo pluhů staročinské konstrukce, které půdu rozrývají jako vepř nebo krtek, ale nebrázdí ji a nepřevrací ji. Srov. *J. E. Cairnes* „The Slave Power“, Londýn 1862, str. 46 a násl. Ve svém spise „Sea Board Slave States“ vypravuje Olmsted mezi jiným: „Ukázali mi tu nástroje, které by u nás žádný rozumný člověk nedal dělníkovi, jemuž platí mzdu; jejich neobyčejná tíže a těžkopádnost musí, podle mého názoru, činit práci s nimi při nejmenším o 10 procent obtížnější, než je práce s nástroji, kterých se obyčejně užívá u nás. Tvrдили mi však, že vzhledem k tomu, jak neopatrně a neohrabaně zacházejí otroci s nástroji, není možné svěřit jim s výhodou lehčí nebo méně hrubé nářadí, a že takové nářadí, jaké my stále svěřujeme našim dělníkům ke svému prospěchu, by na obilních polích Virginie nevydrželo ani jeden den — ačkoli půda na těchto polích je lehčí a méně kamenitá než u nás. Také když jsem se ptal, proč se na všech farmách užívá mezků místo koní, bylo mi jako první a zřejmě rozhodující důvod uvedeno, že by koně nesnesli zacházení, jakého se jim stále dostává od černochů; koně bývají brzy zchromeni nebo zmrazeni, zatím co mezci vydrží bití a nedostatečné krmení, aniž jim to nějak zvlášť uškodí, nenachladí se a neonemocní, jsou-li zanedbáváni nebo přetěžováni. Ostatně stačí, když přistoupím k oknu pokoje, kde píši, a po každé vidím, jak se zachází s dobytčím způsobem, který by asi každého farmáře na severu přiměl k tomu, aby poháněče okamžitě vyhodil.“

¹⁸ Rozdíl mezi složitou a jednoduchou prací, „skilled“ a „unskilled labour“, [kvalifikovanou a nekvalifikovanou prací], se zakládá zčásti na pouhých ilusích nebo alespoň na rozdílech, které dávno přestaly být reálné a udržují se již jen v tradiční konvenci; zčásti se zakládá na bezmocnějším postavení jistých vrstev dělnické třídy, pro které nejsou s to vynutit si jako jiní placení své pracovní síly podle její hodnoty. Nahodilé okolnosti hrají přitom tak velkou úlohu, že tyto druhy práce si vyměňují místo. Kde např. jsou fyzické síly dělnické třídy oslabeny a relativně vyčerpány, jako ve všech zemích s vyspělou kapitalistickou výrobou, jsou všeobecně hrubé práce, které vyžadují velké svalové síly, na vyšším stupni oproti daleko jemnějším pracím, které klesají na stupeň jednoduché práce; tak na příklad práce bricklayera [zedníka] zaujímá v Anglii mnohem vyšší stupeň než práce tkalce damašku. Na druhé straně práce fustian cuttera [postřihovače sametu], ačkoli vyžaduje velké tělesné námahy a nadto je nezdravá, figuruje jako „jednoduchá práce“. Ostatně si nesmíme myslit, že tak zvaná „skilled labour“ zaujímá kvantitativně významné místo v národní práci. Laing vypočítává, že v Anglii (a Walesu) je existence více než 11 milionů založena na jednoduché práci. Odečte-li se jeden milion aristokratů a půl druhého milionu žebráků, tuláků, zločinců, prostitutek atd. od celkového počtu obyvatelstva, který činil v době jeho spisu 18 milionů, zbývá 4,650.000 příslušníků střední třídy včetně drobných rentiérů, úředníků, spisovatelů, umělců, učitelů atd. Aby dostal tyto 4 2/3 milionu, počítá k pracující části střední třídy, vedle bankéřů atd., všechny lépe placené „tovární dělníky“! Také bricklayers [zedníci] nechybějí mezi „dělníky složitě práce“. Zbývá mu pak zmíněných 11 milionů. (*S. Laing*: „National Distress etc.“, Londýn 1844.) „Veliká třída, která nemůže dát za životní prostředky nic než jednoduchou práci, tvoří hlavní masu lidu.“ (*James Mill* ve stati „Colony“, „Supplement to the Encyclopedia Britannica“, 1831.)

¹⁹ „Když se poukazuje na práci jako míru hodnoty, předpokládá se nezbytné práce určitého druhu... její poměr k ostatním druhům práce lze snadno určit.“ („Outlines of Political Economy“. Londýn 1832, str. 22, 23.)

Kapitola šestá

Konstantní kapitál a variabilní kapitál

Různí činitelé pracovního procesu mají různý podíl na tvoření hodnoty výrobku.

Dělník přidává k pracovnímu předmětu novou hodnotu tím, že k němu přidává určité množství práce, ať už je konkrétní obsah, účel a technický charakter této práce jakýkoli. Na druhé straně nacházíme hodnoty spotřebovaných výrobních prostředků znovu jako součásti hodnoty výrobku, např. hodnotu bavlny a vřeten v hodnotě příze. Hodnota výrobních prostředků se tedy uchovává tím, že se přenáší na výrobek. Toto přenášení se děje během přeměny výrobních prostředků ve výrobek, v pracovním procesu. Je zprostředkováno prací. Ale jak?

Dělník nepracuje dvojmo v téže době; jednak proto, aby svou prací přidal k bavlně hodnotu, jednak proto, aby uchoval její starou hodnotu, čili, což je totéž, aby hodnotu bavlny, kterou zpracovává, a vřeten, s nimiž pracuje, přenesl na výrobek, na přízi. Uchovává starou hodnotu pouhým přidáváním nové hodnoty. Protože však přidávání nové hodnoty k pracovnímu předmětu a uchovávání starých hodnot ve výrobku jsou dva zcela různé výsledky, jichž dosahuje dělník v téže době, ačkoli nepracuje v téže době dvojmo, dá se tato dvojakost výsledku vysvětlit zřejmě jen z dvojakého charakteru jeho práce samé. Práce musí v téže době vzhledem k jedné své vlastnosti tvořit hodnotu a vzhledem k druhé své vlastnosti uchovávat čili přenášet hodnotu.

Jak přidává každý dělník pracovní dobu a tudíž hodnotu? Vždy jen ve formě své zvláštní produktivní práce. Přádák přidává pracovní dobu jen tím, že přede, tkadlec jen tím, že tká, kovář jen tím, že kuje. A jedinečnou účelnou formou, v níž vůbec přidávají práci, a tudíž novou hodnotu, předemím, tkaním, kováním, se výrobní prostředky — bavlna a vřeten, příze a tkalcovský stav, železo a kovářina — stávají prvky k tvoření výrobku, nové užitné hodnoty.²⁰ Stará forma jejich užitné hodnoty mizí, ale jen proto, aby se objevila v nové formě užitné hodnoty. Ale již při zkoumání hodnototvorného procesu jsme viděli, že pokud se užitná hodnota spotřebovává účelně na výrobu nové užitné hodnoty, pracovní doba nutná k vytvoření spotřebované užitné hodnoty tvoří část pracovní doby nutné k vytvoření nové užitné hodnoty, tj. je to pracovní doba, která se přenáší ze spotřebovaných výrobních prostředků na nový výrobek. Dělník tedy uchovává hodnoty spotřebovaných výrobních prostředků čili přenáší je jako součásti hodnoty na výrobek nikoli tím, že přidává svou práci vůbec, nýbrž zvláštním užitečným charakterem, specificky produktivní formou této přidané práce. Jako taková účelná produktivní činnost — předemím, tkaní, kování — křísí práce pouhým svým dotekem výrobní prostředky z mrtvých, oduševňuje je, mění je v činitele pracovního procesu a spojuje se s nimi ve výrobky.

Kdyby specifická produktivní práce dělníka nebyla předemím, nepřeměnil by bavlnu v přízi, tedy nepřenesl by hodnotu bavlny a vřeten na přízi. Změní-li naproti tomu týž dělník povolání a stane se truhlářem, bude i nadále svým pracovním dnem přidávat hodnotu k příslušnému materiálu. Přidává jí tedy svou prací, ne pokud jeho práce je předemím nebo truhlaření, nýbrž právě pokud je abstraktní, společenskou prací vůbec, a přidává určitou velikost hodnoty ne proto, že jeho práce má zvláštní užitečný obsah, nýbrž proto, že trvá určitou dobu. Tedy ve své abstraktní obecné vlastnosti, jako vynaložení lidské pracovní síly, přidává práce přadláka k hodnotě bavlny a vřeten novou hodnotu a ve své konkrétní, zvláštní, užitečné vlastnosti jako proces předemím přenáší na výrobek hodnotu těchto výrobních prostředků, a tak uchovává jejich hodnotu ve výrobku. Odtud dvojakost výsledku práce, prováděné v téže době.

Pouhým kvantitativním přidáváním práce se přidává nová hodnota, kdežto zvláštní kvalitou přidávané práce se ve výrobku uchovávají staré hodnoty výrobních prostředků. Tento dvojstranný účinek téže práce jako následek jejího dvojakého charakteru se názorně projevuje v různých jevech.

Předpokládejme, že nějaký vynález umožní přadlákovu upříst za hodin tolik bavlny, kolik se dříve spřádalo za 36 hodin. Jeho práce jako účelně užitečná, produktivní činnost zešestnásobila svou sílu. Její výrobek je šestinásobný: 36 liber příze místo 6 liber. Ale těchto 36 liber bavlny vstřebává nyní jen

²⁰ „Práce vytváří nový výtvar místo výtvaru jí zničeného.“ („An Essay on the Political Economy of Nations“). Londýn 1821, str. 13.)

tolik pracovní doby, kolik dříve vstřebávalo 6 liber. Přidává se k nim šestkrát méně nové práce než při dřívějších metodách, tedy již jen šestina hodnoty, která se přidávala dříve. Na druhé straně vězí nyní ve výrobku, v 36 librách příze, šestinásobná hodnota bavlny. V 6 hodinách předení se uchovává a přenáší na výrobek šestkrát větší hodnota suroviny, ačkoli k těmto množství surovin se nyní přidává šestkrát menší nová hodnota. To ukazuje, jak podstatně se liší ta vlastnost práce, v níž uchovává hodnoty během téhož nedílného procesu, od té její vlastnosti, v níž tvoří hodnotu. Čím více nutné pracovní doby vchází během operace předení do určitého množství bavlny, tím větší je nová hodnota, která se k bavlně přidává, ale čím větší množství liber bavlny se spřádá během určitého množství pracovní doby, tím větší je stará hodnota, uchovávaná ve výrobku.

Předpokládejme naopak, že produktivita spřádací práce zůstala nezměněna, že tedy přadlák potřebuje k přeměně jedné libry bavlny v přízi stejnou dobu jako dříve. Ale necht' se změni směnná hodnota bavlny samé, necht' se její cena šestinásobně zmenší nebo zvětší. V obou případech přidává přadlák i nadále k danému množství bavlny tutéž pracovní dobu, tedy stále tutéž hodnotu, a v obou případech vyrábí ve stejné době stejné množství příze. Avšak hodnota, kterou přenáší s bavlny na přízi, na výrobek, je jednou šestkrát menší, po druhé šestkrát větší, než byla dříve. Stejně je tomu, zdraží-li se nebo zlevní-li pracovní prostředky, ale konají-li v pracovním procesu i nadále tutéž službu.

Zůstanou-li technické podmínky procesu předení nezměněny a nedojde-li zároveň k žádným změnám v hodnotě příslušných výrobních prostředků, spotřebovává přadlák i nadále za stejnou pracovní dobu stejná množství suroviny a strojů nezměněné hodnoty. Hodnota, kterou uchovává ve výrobku, je pak přímo úměrná nové hodnotě, kterou přidává. Za dva týdny přidává dvakrát více práce než za týden, tedy dvakrát větší hodnotu a zároveň spotřebovává dvakrát více materiálu, představujícího dvakrát větší hodnotu, a opotřebovává dvakrát více strojů, představujících dvakrát větší hodnotu; uchovává tedy ve výrobku dvou týdnů dvakrát větší hodnotu než ve výrobku jednoho týdne. Za daných nezměněných výrobních podmínek uchovává dělník tím větší hodnotu, čím větší hodnotu přidává; ale neuchovává větší hodnotu proto, že přidává větší hodnotu, nýbrž proto, že ji přidává za nezměněných a na jeho vlastní práci nezávislých podmínek.

Zůstanou-li technické podmínky procesu předení nezměněny a nedojde-li zároveň k žádným změnám v hodnotě příslušných výrobních prostředků, spotřebovává přadlák i nadále za stejnou pracovní dobu stejná množství suroviny a strojů nezměněné hodnoty. Hodnota, kterou uchovává ve výrobku, je pak přímo úměrná nové hodnotě, kterou přidává. Za dva týdny přidává dvakrát více práce než za týden, tedy dvakrát větší hodnotu a zároveň spotřebovává dvakrát více materiálu, představujícího dvakrát větší hodnotu, a opotřebovává dvakrát více strojů, představujících dvakrát větší hodnotu; uchovává tedy ve výrobku dvou týdnů dvakrát větší hodnotu než ve výrobku jednoho týdne. Za daných nezměněných výrobních podmínek uchovává dělník tím větší hodnotu, čím větší hodnotu přidává; ale neuchovává větší hodnotu proto, že přidává větší hodnotu, nýbrž proto, že ji přidává za nezměněných a na jeho vlastní práci nezávislých podmínek.

V jistém relativním smyslu lze ovšem říci, že dělník uchovává staré hodnoty vždy téže proporce, v jaké přidává novou hodnotu. Ať už se bavlna zdraží z 1 šilinku na 2 šilinky, nebo zlevní na 6 pencí, uchovává dělník ve výrobku jedné hodiny vždy jen dvakrát menší hodnotu bavlny než ve výrobku dvou hodin, ať už se tato hodnota jakkoli mění. Mění-li se dále produktivita jeho vlastní práce, jestliže stoupá nebo klesá, upřede např. za jednu pracovní hodinu více nebo méně bavlny než dříve, a v souhlase s tím uchová ve výrobku jedné pracovní hodiny větší nebo menší hodnotu bavlny. Ale při tom všem uchová za dvě pracovní hodiny dvakrát větší hodnotu než za jednu pracovní hodinu.

Hodnota, nehledě na její čistě symbolický výraz ve známce hodnoty, existuje jen v té či oné užitné hodnotě, v té či oné věci. (Člověk sám, jako pouhá jsoucnost pracovní síly, je přírodní předmět, věc, i když živá, věc nadaná vědomím, a práce sama je materiální projev této síly.) Proto ztrácí-li se užitná hodnota, ztrácí se i hodnota. Výrobní prostředky však neztrácejí se svou užitnou hodnotou zároveň svou hodnotu, protože pracovním procesem ztrácejí původní formu své užitné hodnoty ve skutečnosti jen proto, aby ve výrobku nabyly formy jiné užitné hodnoty. Ale jako je pro hodnotu důležité, aby existovala v nějaké užitné hodnotě, tak je lhostejné, ve které užitné hodnotě existuje, jak ukazuje metamorfosa zboží. Z toho vyplývá, že v pracovním procesu přechází hodnota z výrobních prostředků na výrobek jen potud, pokud výrobní prostředky ztrácejí se svou samostatnou užitnou hodnotou i svou

směnnou hodnotu. Odevzdávají výrobku jen tu hodnotu, kterou ztrácejí jako výrobní prostředky. Avšak po této stránce je tomu u materiálních činitelů pracovního procesu různě.

Uhlí, jímž se vytápí stroj, mizí beze stopy, rovněž olej, jímž se maže osa kola atd. Barvy a jiné pomocné látky mizejí, objevují se však ve vlastnostech výrobku. Surovina tvoří substanci výrobku, ale mění svou formu. Surovina a pomocné látky ztrácejí tedy samostatnou formu, v níž vstoupily do pracovního procesu jako užité hodnoty. Jinak je tomu s vlastními pracovními prostředky. Nástroj, stroj, tovární budova, nádoba atd. slouží v pracovním procesu jen do té doby, dokud si uchovávají svou původní formu, dokud mohou zítra vstoupit do pracovního procesu v téže formě jako včera. Jako si za svého života, během pracovního procesu, uchovávají vůči výrobku svou samostatnou formu, tak si ji uchovávají i po své smrti. Mrtvolky strojů, nástrojů, pracovních budov atd. existují dál odděleně od výrobků, které pomáhaly vytvořit. Pozorujeme-li nyní celé období, po které takový pracovní prostředek slouží ode dne svého vstupu do dílny až do dne, kdy je vyhozen mezi harampády, tu vidíme, že během tohoto období byla jeho užité hodnoty prací úplně spotřebována, a jeho směnná hodnota tedy přešla úplně na výrobek. Dožil-li např. spřádací stroj za 10 let, přešla během desetiletého pracovního procesu celá jeho hodnota na výrobek deseti let. Období života pracovního prostředku zabírá tedy větší nebo menší počet pracovních procesů stále znovu s ním opakovaných. A s pracovním prostředkem je to tak jako s člověkem. Každý člověk odumře denně o 24 hodiny. Ale člověk nemá na sobě napsáno, o kolik dní již odumřel. To však nebrání pojist'ovacím společnostem činit z průměrného trvání lidského života velmi bezpečné a — což je ještě důležitější — i velmi výnosné závěry. Stejně je tomu s pracovními prostředky. Ze zkušenosti víme, jak dlouho průměrně vydrží určitý pracovní prostředek, např. stroj určitého druhu. Dejme tomu, že si uchovává užité hodnoty v pracovním procesu jen 6 dnů. Pak ztrácí průměrně za každý pracovní den $\frac{1}{6}$ své užité hodnoty a odevzdává tedy dennímu výrobku $\frac{1}{6}$ své hodnoty. Tímto způsobem se vypočítává opotřebování všech pracovních prostředků, např. denní ztráta jejich užité hodnoty a příslušné denní přenesení jejich hodnoty na výrobek.

Z toho je naprosto jasně vidět, že výrobní prostředek nikdy neodevzdává výrobku více hodnoty, než ztrácí v pracovním procesu ničením své vlastní užité hodnoty. Kdyby neměl hodnotu, a proto by neměl co ztratit, tj. kdyby nebyl sám výrobkem lidské práce, neodevzdával by výrobku žádnou hodnotu. Sloužil by k vytváření užité hodnoty, aniž by se účastnil při vytváření směnné hodnoty. Tak je tomu u všech výrobních prostředků, které jsou dány přírodou, bez přičinění člověka: u země, větru, vody, železa v rudné žíle, dříví v pralese atd.

Zde se nám ukazuje jiný zajímavý jev. Nechť je hodnota stroje např. 1000 liber št. a nechť se opotřebovuje za 1000 dnů. V tomto případě přechází denně $\frac{1}{1000}$ hodnoty stroje se stroje na jeho denní výrobek. Zároveň celý stroj, třebaže s ubývající životní silou, funguje dál v pracovním procesu. Ukazuje se tedy, že jeden činitel pracovního procesu, jeden výrobní prostředek, vchází do pracovního procesu celý, ale do zhodnocovacího procesu jen zčásti. Rozdíl mezi pracovním procesem a zhodnocovacím procesem se tu obrátí na jejich materiálních činitelích, protože týž výrobní prostředek vstupuje do daného výrobního procesu celý jako prvek pracovního procesu a jen zčásti jako prvek tvoření hodnoty.²¹

S druhé struny může naopak výrobní prostředek vcházet celý do zhodnocovacího procesu, ačkoli vchází jen zčásti do pracovního procesu. Dejme tomu, že při předání bavlny odpadá denně ze 115 liber 15 liber, které nevytvoří přízi, nýbrž jen devil's dust [d'áblův prach, tj. bavlněný prach]. Ale je-li tento 15%ní odpad normální je-li za průměrných podmínek zpracování bavlny nevyhnutelný hodnota těchto 15 liber bavlny, které netvoří prvek příze, vchází do hodnoty příze úplně stejně jako hodnota oněch

²¹ Nejde tu o opravy pracovních prostředků, strojů, budov atd. Stroj, který je v opravě, nefunguje jako pracovní prostředek, nýbrž jako pracovní materiál. Npracuje se jím, nýbrž je zpracováván, aby se odstranily defekty na jeho užité hodnotě. Pro svůj účel můžeme mít vždycky za to, že takové opravné práce spadají do práce potřebné k výrobě pracovních prostředků. V textu jde o takové opotřebování, které nevyčleňuje žádný doktor a které pozvolna přivádí smrt, o „takový druh opotřebování, které nelze čas od času napravit a které na příklad přivede nůž nakonec do takového stavu, že nožič řekne, že nestojí za opravu“. Viděli jsme v textu, že stroj na příklad vchází celý do každého jednotlivého pracovního procesu, ale jen zčásti do současného zhodnocovacího procesu. Podle toho můžeme posuzovat tuto záměnu pojmu: „Pan Ricardo říká o části strojírnické práce, vynaložené na výrobu stroje na pletení punčoch“, že je obsažena např. v hodnotě páru punčoch... „Ale celá práce, která vyrábí každý pár punčoch... obsahuje celou strojníkovu práci, a ne její část; neboť jeden stroj vyrábí sice mnoho párů, ale ani jediný pár nemůže být zhotoven bez všech částí stroje.“ („Observations on certain verbal disputes in Political Economy, particularly relativ to Value, and to Demand and Supply“. Londýn 1821, str. 54.) Autor, neobyčejně samolibý „wiseacre“ [mudrlant], má ve svém zmatku a tedy i ve své polemice pravdu jen v tom smyslu, že ani Ricardo, ani žádný jiný ekonom před ním nebo po něm nerozlišoval přesně obě stránky práce, tedy ani neprovedl rozbor jejich různých úloh při tvoření hodnoty.

100 liber, které tvoří substancí přize. Aby se vyrobilo 100 liber přize, musí se užitná hodnota 15 liber bavlny přeměnit v prach. Zánik této bavlny je tedy podmínkou výroby přize. Právě proto odevzdává svou hodnotu přízi. To platí o všech odpadech pracovního procesu, alespoň v tom stupni, pokud tyto odpady netvoří opět nové výrobní prostředky, a tedy netvoří znovu samostatné užité hodnoty. Tak vidíme ve velkých strojárnách v Manchesteru hromady železných odpadů, sestrouhaných kyklopskými stroji jako hoblovačky; večer se na obrovských vozech dopravují z továrny do slévárny, odkud se druhého dne opět vrací do továrny jako masivní železo.

Jen potud, pokud výrobní prostředky ztrácejí za pracovního procesu hodnotu, která dosud existovala ve formě starých užitných hodnot těchto výrobních prostředků, přenášejí hodnotu na novou formu výrobku. Maximum ztráty, kterou může jejich hodnota utrpět v pracovním procesu, je zřejmě omezeno původní velikostí hodnoty, s níž vstupují do pracovního procesu, čili pracovní dobou nutnou k jejich vlastní výrobě. Výrobní prostředky nemohou proto nikdy přidat k výrobku větší hodnotu, než kolik mají nezávisle na pracovním procesu, jemuž slouží. Ať je pracovní materiál, stroj, výrobní prostředek sebeužitečnější, ať stojí dohromady 150 liber št., dejme tomu 500 pracovních dnů, nikdy nepřidávají výrobku, k jehož vytvoření slouží, více než 150 liber št. Jejich hodnota není určena pracovním procesem, do něhož vcházejí jako výrobní prostředek, nýbrž pracovním procesem, z něhož vycházejí jako výrobek. V pracovním procesu slouží jen jako užitná hodnota, jako věc s užitečnými vlastnostmi, a proto by neodevzdávaly výrobku žádnou hodnotu, kdyby nebyly měly hodnotu před svým vstupem do procesu.²²

Zatím co produktivní práce mění výrobní prostředky v prvky tvoření nového výrobku, prodělává jejich hodnota jakési stěhování. Hodnota přechází ze spotřebovaného těla do nově zformovaného těla. Ale toto stěhování duší se děje jaksi za zády skutečné práce. Dělník nemůže přidávat novou práci, tedy nemůže vytvářet novou hodnotu, neuchovává-li staré hodnoty, neboť musí přidávat práci vždy v určité užitečné formě a nemůže ji přidávat v užitečné formě, aniž přeměňuje výrobky ve výrobní prostředky nového výrobku a aniž tím přenáší jejich hodnoty na nový výrobek. Uchovávat hodnotu přidáváním hodnoty je tedy přirozená vlastnost pracovní síly projevující se v činnosti — živé práce, je to dar přírody, který dělníka nic nestojí, ale kapitalistovi hodně vynáší — uchovávání stávající kapitálové hodnoty.^{22a} Pokud jde všechno hladce, je kapitalista příliš zabrán do vytloukání zisku, než aby si všiml tohoto bezplatného daru práce. Násilná přerušování pracovního procesu, krise, způsobují, že jej hmatatelně pocítuje.²³

Ve výrobních prostředcích vůbec se spotřebovává jejich užitná hodnota, jejíž spotřebou práce tvoří výrobky. Jejich hodnota se ve skutečnosti nespotebovává,²⁴ a proto nemůže být ani reprodukována. Uchovává se, ale ne proto, že se v pracovním procesu děje nějaká operace s ní samou, nýbrž proto, že

²² Pochopíme proto snadno nejasnost nudného J. B. Saye, který chce vyvodit nadhodnotu (úrok, zisk, rentu) ze „services productifs“ [produktivních služeb], které konají výrobní prostředky: půda, nástroje, kůže atd. svými užitnými hodnotami v pracovním procesu. Pan Wilhelm Roscher, který nikdy neopomene registrovat černé na bílém obrátě apologetické výmysly, volá: „Velmi správně poznamenává J. B. Say („Traité“, sv. I, kap. 4), že: hodnota vytvářená olejárnou po odečtení všech nákladů je přece něco nového, podstatně odlišného od práce, kterou byla vytvořena sama olejárna.“ („Die Grundlagen der Nationalökonomie“, 3. vyd., 1858, str. 82, pozn.) Velmi správně! „Olej“ vytvářený olejárnou je něco velmi odlišného od práce, kterou stála stavba olejárny. A „hodnotou“ rozumí pan Roscher takovou věc, jako je „olej“, protože „olej“ má hodnotu, ale protože „v přírodě“ nachází petrolej, třebaže ho není relativně „velmi mnoho“, k čemuž patrně směřuje jeho druhá poznámka: „Směnné hodnoty (příroda!) skoro vůbec neprodukuje!“ (str. 79.) U Roscherovy přírody to dopadá se směnnou hodnotou jako u poštilé panny s dítětem, které „bylo přece docela malinké“. Tentýž učenec („savant sérieux“) poznamenává ještě při zmíněné příležitosti: „Ricardova škola zahrnuje obyčejně pod pojem práce i kapitál jako „uspořeno práci“. To je neobratné (!), protože (!) majitel kapitálu (!) zajisté (!) přece (!) vykonal více (!) než pouhé (!) vytváření (!) a (??) uchování téhož (koho čeho?): právě (!?) zdržení se vlastního požitku, za což žádá např. (!!!) úroky.“ (Tamtéž.) Jak je „obratná“ tato „anatomicko-fysiologická metoda“ politické ekonomie, která z pouhého „žádání“ zajisté přece právě vyvozuje „hodnotu“!

^{22a} „Ze všech nástrojů farmářské výroby je lidská práce... to, na co je farmář nejvíce odkázán, aby mu byl nahrazen jeho kapitál. Ostatní dva — kapitál v tažné dobytku a... vozy, pluh, rýče a tak dále — neznamenají nic bez spojení s určitým množstvím lidské práce.“ (Edmund Burke: „Thoughts and Details on Scarcity, originally presented to the Right Hon. W. Pitt in the Month of November 1795“, vyd. Londýn 1800, str. 10.)

²³ V „Times“ ze dne 26. listopadu 1862 si jeden továrník, v jehož prádelně je zaměstnáno 800 dělníků a kde se týdně spotřebovává průměrně 150 balíků východoindické bavlny nebo asi 130 balíků americké bavlny, stěžuje veřejnosti na náklady způsobené každoročním zastavením práce v továrně. Odhaduje je na 6000 liber št. Mezi těmito neproduktivními náklady je mnoho položek, které nás tu nezajímají, jako pozemková renta, daně, pojistné prémie, platy dělníkům najímaným na rok, řediteli, účetnímu, inženýrovi atd. Ale pak sem počítá za 150 liber št. uhlí, aby továrnu občas vytopil a občas uvedl do chodu parní stroj, mimo to mzdu dělníkům, kteří občasou práci udržují všechno strojní zařízení „v pohotovosti“. Konečně 1200 liber št. za pokažení strojů, neboť „počasí a přírodní ničivé vlivy nepřestávají působit, protože se stroj přestal čít“. Poznamenává výslovně, že tato suma 1200 liber št. je tak nízká proto, že stroje jsou již ve velmi opotřebovaném stavu.

²⁴ „Produktivní spotřeba: kde spotřeba zboží tvoří část výrobního procesu... V těchto případech není spotřeba hodnoty.“ (S. P. Newman: „Elements of Political Economy“, str. 296.)

užitná hodnota, v níž původně existovala, sice mizí, ale mizí jen v jinou užitnou hodnotu. Hodnota výrobních prostředků se proto objevuje znovu v hodnotě výrobku, ale, přesně řečeno, nereprodukuje se. Vyrábí se nová užitná hodnota, v níž se znovu objevuje stará směnná hodnota.²⁵

Jinak je tomu se subjektivním činitelem pracovního procesu, s pracovní silou projevující se v činnosti. Zatím co práce svou účelnou formou přenáší hodnotu výrobních prostředků na výrobky a tak ji uchovává, tvoří každý moment jejího pohybu dodatečnou hodnotu, novou hodnotu. Dejme tomu, že výrobní proces se přeruší v bodu, kdy dělník již vyrobil ekvivalent hodnoty své vlastní pracovní síly, kdy např. přidal šestihodinovou práci hodnotu 3 šilinků. Tato hodnota tvoří přebytek hodnoty výrobku nad jejími prvky, které pocházejí z hodnoty výrobních prostředků. Je to jediná nová hodnota, vzniklá v tomto procesu, jediná část hodnoty výrobku, vyrobená tímto procesem samým. Nahrazuje ovšem jen peníze, které kapitalista zálohoval při koupi pracovní síly a které dělník sám vydal na životní prostředky. Vzhledem k těmto vydaným 3 šilinkům se nová hodnota 3 šilinků jeví jen jako reprodukce oněch 3 šilinků. Ale je reprodukována skutečně, nejen zdánlivě jako hodnota výrobních prostředků. K nahrazení jedné hodnoty druhou hodnotou tu dochází prostřednictvím tvoření nové hodnoty.

My však již víme, že pracovní proces trvá dále za hranice, v nichž reprodukuje a přidává k pracovnímu předmětu jen ekvivalent hodnoty pracovní síly. Místo 6 hodin, které by k tomu stačily, trvá proces např. 12 hodin. Působením pracovní síly se tedy nejen reprodukuje její vlastní hodnota, nýbrž vyrábí se kromě toho přebytek hodnoty. Tato nadhodnota tvoří přebytek hodnoty výrobku nad hodnotou prvků spotřebovaných na vytvoření výrobku, tj. nad hodnotou výrobních prostředků a pracovní síly.

Tím, že jsme vylíčili různé úlohy, které hrají různí činitelé pracovního procesu při tvoření hodnoty výrobku, charakterisovali jsme funkce různých součástí kapitálu v jeho vlastním zhodnocovacím procesu. Přebytek celkové hodnoty výrobku nad sumou hodnot prvků zúčastněných při jeho tvoření je přebytek zhodnoceného kapitálu nad původně zálohovanou kapitálovou hodnotou. Výrobní prostředky na jedné straně, pracovní síla na druhé straně jsou jen různé formy existence původní kapitálové hodnoty, která odložila svou peněžní formu a přeměnila se v jednotlivé činitele pracovního procesu.

Tedy ta část kapitálu, která se přeměňuje ve výrobní prostředky, tj. v suroviny, pomocné látky a pracovní prostředky, nemění ve výrobním procesu velikost své hodnoty. Proto ji nazývám stálou (konstantní), neměnicí se částí kapitálu, čili stručněji konstantním (stálým) kapitálem.

Naproti tomu ta část kapitálu, která byla přeměněna v pracovní sílu, mění ve výrobním procesu svou hodnotu. Reprodukuje svůj vlastní ekvivalent a nadto přebytek, nadhodnotu, která se zase může měnit, může být větší nebo menší. Ze stálé (konstantní) veličiny se tato část kapitálu ustavičně mění v proměnnou (variabilní) veličinu. Proto ji nazývám proměnnou (variabilní) částí kapitálu, čili stručněji variabilním (proměnným) kapitálem. Tytéž součásti kapitálu, které se s hlediska pracovního procesu liší jako objektivní a subjektivní činitelé, jako výrobní prostředky a pracovní síla, liší se s hlediska zhodnocovacího procesu jako konstantní kapitál a variabilní kapitál

Pojem konstantního kapitálu nikterak nevyklučuje revoluci v hodnotě jeho součástí. Dejme tomu, že libra bavlny stojí dnes 6 pencí a zítra stoupne, následkem neúrody bavlny, na 1 šilink. Stará bavlna, která se dále zpracovává, byla koupena v hodnotě 6 pencí, ale přidává nyní k hodnotě výrobku část ve výši 1 šilinku. A bavlna, která je již upředena, která možná již obíhá na trhu jako příze, přidává výrobku rovněž dvojnásobek své původní hodnoty. Vidíme však, že tyto změny hodnoty nikterak nesouvisí se vzrůstem hodnoty bavlny v procesu předání samém. Kdyby byla stará bavlna ještě vůbec nevstoupila do pracovního procesu, mohla by se nyní prodat za 1 šilink místo za 6 pencí. A naopak: čím menším počtem pracovních procesů prošla, tím jistější je tento výsledek. Proto je pravidlem spekulace: za takových revolucí v hodnotě spekulovat se surovinou v její nejméně zpracované formě, tj. raději s přízí než s tkaninou a raději s bavlnou než s přízí. Změna hodnoty tu vzniká v tom procesu,

²⁵ V jedné severoamerické příručce, která dosáhla snad 20 vydání, čteme „Je úplně lhostejné, v jaké formě se kapitál znovu objevuje.“ Po rozvláchném výpočtu všech možných prvků výroby, jejichž hodnota se znovu objevuje ve výrobku, se nakonec praví: „Různé druhy potravy, oděvu a obydlí, nutné k existenci a pohodlí člověka, se také mění. Jsou čas od času spotřebovány a jejich hodnota se znovu objevuje v nové tělesné a duševní síle člověka, tvořící nový kapitál, kterého je možno znovu použít k vyrábění.“ (*F. Wayland: „The Elements of Political Economy“*, str. 31, 32.) Ponecháme stranou všechny ostatní podivnosti a poznamenáme jen, že to není např. cena chleba, která se znovu objevuje v obnovené síle, nýbrž jeho krvotvorné prvky. A jako hodnota síly se naproti tomu neobjevují znovu životní prostředky, nýbrž jejich hodnota. Tytéž životní prostředky, stojí-li jen polovinu, vytvářejí stejně tolik svalů, kostí atd., zkrátka tutéž sílu, nikoli však sílu téže, dřívější hodnoty. Tato přeměna „hodnoty“ v „sílu“ a celá farizejská neurčitost skrývají v sobě hokus pokus — ovšem marný — vyvodit nadhodnotu z pouhého faktu návratu zálohovaných hodnot.

v němž se vyrábí bavlna, a ne v onom procesu, v němž bavlna funguje jako výrobní prostředek a tedy jako konstantní kapitál. Hodnota zboží je sice určena množstvím práce, která je v něm obsažena, ale toto množství samo je určeno společensky. Jestliže se mění pracovní doba společensky nutná k výrobě zboží — a totéž množství bavlny představuje např. za nepříznivých podmínek větší množství práce než za příznivých — působí to zpětně na staré zboží, které vždy vystupuje jen jako jednotlivý exemplář svého druhu,²⁶ jehož hodnota se vždy měří společensky nutnou prací, tedy vždy se měří prací nutnou za současných společenských podmínek

Hodnota pracovních prostředků, strojů atd., které již slouží ve výrobním procesu, tedy i ona část hodnoty, kterou odevzdávají výrobku, se může měnit právě tak, jako se může měnit hodnota suroviny. Jestliže lze např. na základě nového vynálezu reprodukovat stroje určitého druhu s menším vynaložením práce, pak se staré stroje více či méně znehodnocují, a proto přenášejí poměrně menší hodnotu na výrobek. Ale i v tomto případě vzniká změna hodnoty mimo výrobní proces, v němž stroj funguje jako výrobní prostředek. V tomto procesu neodevzdává stroj nikdy větší hodnotu, než jakou má nezávisle na tomto procesu.

Tak jako změna v hodnotě výrobních prostředků třebaže působí zpětně již po jejich vstupu do výrobního procesu, přesto nemění jejich charakter jakožto konstantního kapitálu, právě tak se změna poměru mezi konstantním a variabilním kapitálem nedotýká jejich funkčního rozdílu. Na př. technické podmínky pracovního procesu se mohou změnit tak, že tam, kde dříve 10 dělníků s 10 nástroji malé hodnoty zpracovávalo poměrně malé množství suroviny, zpracovává nyní 1 dělník s drahým strojem stokrát větší množství suroviny. V tomto případě konstantní kapitál, tj. masa hodnot používaných výrobních prostředků, velmi vzrůstá, kdežto variabilní část kapitálu zálohovaná na pracovní sílu, velmi klesá. Avšak tato změna se týká jen poměru mezi velikostí konstantního a variabilního kapitálu čili poměru, v němž se celý kapitál rozpadá na konstantní a variabilní součást, nedotýká se však rozdílu mezi konstantním a variabilním kapitálem.

²⁶ „Všechny výrobky téhož druhu tvoří vlastně jednu masu, jejíž cena je určována společně, nezávisle na zvláštních podmínkách jednotlivého případu.“ (*Le Trosne*: „De l'Intérêt Social“, str. 893.)

Kapitola sedmá

MÍRA NADHODNOTY

1. STUPEŇ VYKOŘIŠŤOVÁNÍ PRACOVNÍ SILY

Nadhodnota, kterou vytvořil zálohovaný kapitál K ve výrobním procesu, čili zhodnocení zálohované kapitálové hodnoty se nám jeví především jako přebytek hodnoty výrobku nad sumou hodnot jeho výrobních prvků.

Kapitál K se rozpadá na dvě části: peněžní částku c , vynakládanou na výrobní prostředky, a na jinou peněžní částku v , vynakládanou na pracovní sílu; c představuje část hodnoty přeměněnou v konstantní kapitál, v část hodnoty přeměněnou ve variabilní kapitál. Původně je tedy $K = c + v$, např. zálohovaný kapitál 500 liber št. = 410^(c) liber št. + 90^(v) liber št. Na konci výrobního procesu vychází zboží, jehož hodnota = $c + v + m$, kde m je nadhodnota, např. 410^(c) liber št. + 90^(v) liber št. + 90^(m) liber št.. Původní kapitál K se přeměnil v K' , z 500 liber št. v 590 liber št. Rozdíl mezi nimi = m , nadhodnotě 90. Protože hodnota výrobních prvků se rovná hodnotě zálohovaného kapitálu, je ve skutečnosti pouhou tautologií tvrzení, že přebytek hodnoty výrobku nad hodnotou jeho výrobních prvků se rovná zhodnocení zálohovaného kapitálu čili vyrobené nadhodnotě.

Avšak tato tautologie vyžaduje bližšího určení. S hodnotou výrobku se porovnává hodnota výrobních prvků, spotřebovaných při jeho tvoření. Viděli jsme však již, že část použitého konstantního kapitálu, která se skládá z pracovních prostředků, odevzdává výrobku jen část své hodnoty, kdežto ostatní část trvá dál v dosavadní formě své existence. Protože tato část nehraje žádnou úlohu při tvoření hodnoty, můžeme tu od ní abstrahovat. Její započtení by na věci nic nezměnilo. Dejme tomu, že $c = 410$ liber št. se skládá ze suroviny za 312 liber št., z pomocných látek za 44 liber št. a ze strojů, opotřebovaných během procesu, za 54 liber št.; hodnota skutečně použitých strojů však činí 1054 liber št. Jako hodnotu zálohovanou na výrobu hodnoty výrobku počítáme jen tuto hodnotu 51 liber št., kterou stroje ztrácejí svým fungováním a tudíž odevzdávají výrobku. Kdybychom započítali i oněch 1000 liber št., které existují dál ve své dřívější formě — jako parní stroj atd. — museli bychom je započíst na obou stranách, na straně zálohované hodnoty i na straně hodnoty výrobku,^{26a} a vyšlo by nám 1500 liber št. na jedné straně a 1590 liber št. na druhé straně. Rozdíl čili nadhodnota by činila nadále 90 liber št. Konstantním kapitálem, zálohovaným na výrobu hodnoty, rozumíme proto tam, kde z celkové souvislosti nevysvítá opak, vždy jen hodnotu výrobních prostředků spotřebovaných ve výrobě.

S tímto předpokladem se vracíme ke vzorci $K = c + v$, který se mění v $K' = c + v + m$, čímž se K mění v K' . Víme, že hodnota konstantního kapitálu se jen znovu objevuje ve výrobku. V procesu skutečně nově vytvořená hodnota je tedy odlišná od celé hodnoty výrobku, kterou dostáváme z procesu, protože se nerovná $c + v + m$ čili 410^(c) liber št. + 90^(v) liber št. + 90^(m) liber št., jak se zdá na první pohled, nýbrž $v + m$ čili 90^(v) liber št. + 90^(m) liber št., tj. není 590 liber št., nýbrž 180 liber št.. Kdyby c , konstantní kapitál, byl 0, jinými slovy, kdyby existovala průmyslová odvětví, kde by kapitalista nemusel používat žádných vyrobených výrobních prostředků, ani surovin, ani pomocných látek, ani pracovních nástrojů, nýbrž jen látek daných přírodou a pracovní síly, nepřenášela by se na výrobek žádná část konstantní hodnoty. Tento prvek hodnoty výrobku, v našem příkladě 410 liber št., by odpadl, ale nově vyrobená hodnota 180 liber št., zahrnující 90 liber št. nadhodnoty, by zůstala úplně stejně velká, jako kdyby c představovalo největší sumu hodnoty. Měli bychom $K = 0 + v = v$, a K' , zhodnocený kapitál, = $v + m$, $K' - K$ i nadále = m . Kdyby bylo naopak $m = 0$, jinými slovy kdyby pracovní síla, jejíž hodnota se zálohuje ve variabilním kapitálu, vyrobila jen ekvivalent, pak by bylo $K = c + v$ a K' (hodnota výrobku) = $c + v + 0$, tedy $K = K'$. Zálohovaný kapitál by se nezhodnotil.

* Zde i dále je indexem ^(c) označována část hodnoty přeměněnou na v konstantní kapitál, indexem ^(v) je označována část hodnoty přeměněnou ve variabilní kapitál a indexem ^(m) je označována nadhodnota. (Pozn. MIA)

^{26a} „Počítáme-li s hodnotou fixního kapitálu, používaného jako část zálohovaného kapitálu, musíme na konci roku počítat se zbytkem hodnoty takového kapitálu jako s částí roční tržby.“ (Malthus: „Principles of Political Economy“, 2. vyd., Londýn 1836, str. 269.)

Ve skutečnosti již víme, že nadhodnota je pouze následek té změny v hodnotě, která se děje s v , s částí kapitálu, přeměněnou v pracovní sílu, že tedy $v + m = v + \Delta v$ (v plus přírůstek v). Ale skutečná změna hodnoty a poměr, v němž se hodnota mění, jsou zatemňovány tím, že celý zálohovaný kapitál vzrůstá, protože roste jeho proměnná součást. Dříve byl 500 a nyní je 590. Rozbor procesu v jeho čisté podobě tedy vyžaduje, abychom úplně abstrahovali od té části hodnoty výrobku, v níž se jen znovu objevuje konstantní kapitálová hodnota, tj. abychom konstantní kapitál c považovali za rovný nule, a aby tak byl aplikován zákon matematiky, tam kde operuje s proměnnými a stálými veličinami a kde stálá veličina je s proměnnou veličinou spojena jen přičítáním nebo odčítáním.

Jiná obtíž vzniká z původní formy variabilního kapitálu. Tak v hořejším příkladu je $K' = 410$ liber št. konstantního kapitálu + 90 liber št. variabilního kapitálu + 90 liber št. nadhodnoty. Devadesát liber št. je však veličina daná, tedy stálá, a proto se zdá nesmyslným pokládat ji za proměnnou veličinu. Ale $90^{(v)}$ liber št. čili 90 liber št. variabilního kapitálu je tu ve skutečnosti jen symbolem procesu, kterým tato hodnota prochází. Část kapitálu, zálohovaná na koupi pracovní síly, je určité množství zpředmětněné práce, tedy stejně stálá veličina hodnoty jako hodnota koupené pracovní síly. Ve výrobním procesu samém vystupuje však místo zálohovaných 90 liber št. působící pracovní síla, místo mrtvé práce živá práce, místo nehybné veličiny plynulá veličina, místo stálé veličiny proměnná veličina. Výsledkem je reprodukce v plus přírůstek v . S hlediska kapitalistické výroby je celý tento proces samopohybem hodnoty, která byla původně stálá a přeměnila se v pracovní sílu. Této hodnotě se připisuje celý proces i jeho výsledek. Proto zdá-li se vzorec 90 liber št. variabilního kapitálu, neboli hodnota, která se zhodnocuje, něčím rozporuplným, vyjadřuje tento vzorec jen rozpor, imanentní kapitalistické výrobě.

Považujeme-li konstantní kapitál za rovný 0, zdá se to na první pohled podivné. Ale ve všedním životě se to stále děje. Chceme-li na př. vypočítat zisk Anglie z bavlnářského průmyslu, odečteme především cenu bavlny zaplacenou Spojeným státům, Indii, Egyptu atd., tj. kapitálovou hodnotu, která se jen znovu objevuje v hodnotě výrobku, považujeme za rovnou nule.

Poměr nadhodnoty nejen k té části kapitálu, z níž bezprostředně vzniká a jejíž změnu hodnoty představuje, nýbrž i k celému zálohovanému kapitálu, má ovšem velký ekonomický význam. Pojednáme proto o tomto poměru zevrubně v třetí knize. Má-li se jedna část kapitálu zhodnotit svou přeměnou v pracovní sílu, musí se druhá část kapitálu přeměnit ve výrobní prostředky. Má-li variabilní kapitál fungovat, musí se konstantní kapitál zálohovat v jistých proporcích, odpovídajících určitému technickému charakteru pracovního procesu. Avšak ta okolnost, že k nějakému chemickému procesu je zapotřebí křivulí a jiných nádob, nijak nebrání tomu, aby se při analýze od křivule abstrahovalo. Pokud se zkoumají tvoření hodnoty a změna hodnoty samy o sobě, tj. v čisté podobě, skýtají výrobní prostředky, tyto hmotní představitelé konstantního kapitálu, jen látku, v níž se má usadit plynulá síla tvořící hodnotu. Proto také je lhostejná povaha této látky, ať je to bavlna nebo železo. Také hodnota této látky nemá význam. Je jen nutné, aby její masa stačila vstřebat množství práce, které se má během výrobního procesu vynaložit. Jakmile je tato masa dána, ať už její hodnota stoupá nebo klesá, nebo ať nemá hodnotu, jako země a moře, na proces tvoření hodnoty a změny hodnoty to nemá vliv.²⁷

Nejprve tedy předpokládáme, že konstantní část kapitálu se rovná nule. Zálohovaný kapitál $c + v$ se tedy redukuje na v , a hodnota výrobku $c + v + m$ na nově vyrobenou hodnotu $v + m$. Dejme tomu, že tato nově vyrobená hodnota = 180 liber št., v níž se zračí práce, která trvá po celou dobu výrobního procesu, pak musíme odečíst hodnotu variabilního kapitálu = 90 liber št., abychom dostali nadhodnotu = 90 liber št.. Číslo 90 liber št. = m vyjadřuje zde absolutní velikost vyrobené nadhodnoty. Její relativní velikost, tj. proporce, v níž se zhodnotil variabilní kapitál, je zřejmě určena poměrem nadhodnoty k variabilnímu kapitálu, čili je vyjádřena zlomkem m/v . V uvedeném příkladě tedy zlomkem $90/90 = 100\%$. Toto relativní zhodnocení variabilního kapitálu, čili relativní velikost nadhodnoty nazývám mírou nadhodnoty.²⁸

Viděli jsme již, že během jedné části pracovního procesu vyrábí dělník jen hodnotu své pracovní síly, tj. hodnotu svých nutných životních prostředků. Protože vyrábí za vztahů založených na

²⁷ Poznámka ke 2. vyd. Samo sebou se rozumí, co praví Lucretius: „nil posse creari de nihilo“. Z ničeho se nedá nic vytvořit. „Tvoření hodnoty“ je přeměna pracovní síly v práci. Pracovní síla sama je především přírodní látka, přetvářena v lidský organismus.

²⁸ Úplně stejně, jako Angličané říkají „rate of profits“ [míra zisku], „rate of interest“ [úroková míra] atd. V knize III čtenář uvidí, že míru zisku lze snadno pochopit, známe-li zákony nadhodnoty. Obráceným postupem nelze pochopit ni l'un, ni l'autre [ani tuto, ani onu].

společenské dělbě práce, nevyrábí své životní prostředky přímo, nýbrž ve formě zvláštního zboží, např. příze, vyrábí hodnotu, která se rovná hodnotě jeho životních prostředků čili penězům, za něž je kupuje. Část jeho pracovního dne, kterou na to upotřebí, je větší nebo menší podle hodnoty jeho průměrných denních životních prostředků, tj. podle průměrné pracovní doby, které je denně zapotřebí k jejich výrobě. Je-li v hodnotě denních životních prostředků dělníka ztělesněno průměrně 6 zpředmětněných pracovních hodin, musí dělník pracovat průměrně 6 hodin denně, aby tuto hodnotu vyrobil. Kdyby nepracoval pro kapitalistu, nýbrž sám pro sebe, samostatně, musel by, za jinak stejných podmínek, nadále pracovat průměrně tutéž část dne, aby vyrobil hodnotu své pracovní síly a získal tím životní prostředky nutné k udržení sebe samého čili k ustavičné reprodukci. Protože však v oné části pracovního dne, v níž vyrábí denní hodnotu pracovní síly, řekněme 3 šilinky, vyrábí jen ekvivalent té hodnoty, kterou mu kapitalista již zaplatil,^{28a} tedy nově vytvořenou hodnotou jen nahrazuje zálohovanou variabilní kapitálovou hodnotu, jeví se tato výroba hodnoty jako pouhá reprodukce. Tedy, onu část pracovního dne, v níž dochází k této reprodukci, nazývám nutnou pracovní dobou, a práci, vynakládanou během této doby, nazývám nutnou prací.²⁹ Je nutná pro dělníky, protože nezávisí na společenské formě jejich práce. Je nutná pro kapitál a kapitalistický svět, protože neustálá existence dělníka je jejich základnou.

Druhé období pracovního procesu — během něhož dělník již pracuje za hranicí nutné práce — ho sice stojí práci, vynaložení pracovní síly, ale netvoří pro něj žádnou hodnotu. Vytváří nadhodnotu, která kapitalistu láká všemi půvaby tvoření z ničeho. Tuto část pracovního dne nazývám nadbytečnou pracovní dobou, a práci v ní vynaloženou — nadprací (surplus labour). Jako bylo pro poznání hodnoty vůbec důležité brát ji pouze jako ztuhlou sseďlinu pracovní doby, jako pouhou zpředmětněnou práci, právě tak je důležité pro poznání nadhodnoty brát ji pouze jako ztuhlou nadbytečnou pracovní dobu, jako pouhou zpředmětněnou nadprací. Jenom forma, v níž se tato nadpráce vymačkává z bezprostředního výrobce, z dělníka, odlišuje ekonomické formace společnosti, např. společnost založenou na otroctví od společnosti založené na námezdní práci.³⁰

Protože hodnota variabilního kapitálu se rovná hodnotě pracovní síly, která byla za něj koupena, protože hodnota této pracovní síly určuje nutnou část pracovního dne, zatím co nadhodnota je určena nadbytečnou částí pracovního dne, vyplývá z toho: nadhodnota se má k variabilnímu kapitálu, jako se má nadpráce k nutné práci; čili míra nadhodnoty $\frac{m}{v} = \frac{\text{nadpráce}}{\text{nutná práce}}$. Obě části úměry vyjadřují týž poměr v různé formě: jednou ve formě zpředmětněné práce, po druhé ve formě plynulé práce.

Míra nadhodnoty je proto přesným výrazem stupně vykořisťování pracovní síly kapitálem čili dělníka kapitalistou.^{30a}

Podle našeho předpokladu byla hodnota výrobku = 410^(c) liber št. + 90^(v) liber št. + 90^(m) liber št., zálohovaný kapitál = 500 liber št.. Protože nadhodnota = 90 a zálohovaný kapitál = 500, vyšlo by nám při obvyklém způsobu počítání, že míra nadhodnoty (kterou si pletou s mírou zisku) = 18% — poměr, jehož nízkost by dojala pana Careye a ostatní harmonisty. Ve skutečnosti však míra nadhodnoty není = $\frac{m}{K}$ čili $\frac{m}{c+v}$, nýbrž = $\frac{m}{v}$, není tedy $\frac{90}{500}$, nýbrž $\frac{90}{90} = 100\%$, více než pětinašobek zdánlivého stupně vykořisťování. Ačkoli v daném případě neznáme absolutní velikost pracovního dne, ani období, po které trvá pracovní proces (den, týden atd.), konečně ani počet dělníků, které uvádí současně do

^{28a} {Poznámka k 3. vyd. Autor tu používá běžného ekonomického jazyka. Vzpomeneme si, že, jak bylo na str. 137 [str. 193 tohoto dílu] dokázáno, ve skutečnosti „nezakládá“ kapitalista dělníka, nýbrž dělník kapitalistu. B. E.)

²⁹ Dosud jsme v tomto spise používali výrazu „nutná pracovní doba“ o pracovní době společensky nutné k výrobě nějakého zboží. Nyní ho budeme užívat i o pracovní době nutné k výrobě specifického zboží pracovní síly. Užívání těchto termínů technici [technických termínů] v různém smyslu je sice nevhodné, ale v žádné vědě se mu nelze zcela vyhnout. Srovnaj např. vyšší a nižší matematiku.

³⁰ S opravdu gottschedovskou genialitou objevuje pan Wilhelm Thukydides Roscher, že je-li nadhodnota nebo nadvýrobek a s nimi spojená akumulace v dnešní době výtvorem „šetřivosti“ kapitalisty, který za to „žádá např. úroky“, naproti tomu „na nízkých kulturních stupních... silnější nutí slabší šetřit“. (Die Grundlagen etc., str. 82, 78.) Šetřit práci? nebo neexistující přebytek výrobků? Vedle skutečné ignorance je to apologetická hrůza před svědomitým rozbořením hodnoty a nadhodnoty a před tím, aby najednou nevyšel pohoršlivý a policejně nespolehlivý výsledek, a to vše takového Roschera a spol. nutí, aby méně přijatelné důvody, kterými kapitalista ospravedlňuje přivlastňování si existující nadhodnoty, překroutili na důvody jejího vzniku.

^{30a} Poznámka ke 2. vyd. Ačkoli míra nadhodnoty je přesným výrazem stupně vykořisťování pracovní síly, nemůže být rozhodně výrazem absolutní velikosti vykořisťování. Např. je-li nutná práce = 5 hodinám a nadpráce = 5 hodinám, je stupeň vykořisťování = 100%. Velikost vykořisťování se tu měří 5 hodinami. Je-li naproti tomu nutná práce = 6 hodinám a nadpráce = 6 hodinám, zůstává stupeň vykořisťování 100% nezměněn, kdežto velikost vykořisťování vzrůstá o20% — z 5 hodin na 6.

pohybu variabilní kapitál 90 liber št., ukazuje nám míra nadhodnoty $\frac{m}{v}$ tím, že může být převedena na $\frac{\text{nadpráce}}{\text{nutná práce}}$, přesně vzájemný poměr obou součástí pracovního dne. Rovná se 100%. Dělník by tedy pracoval jednu polovinu dne pro sebe a druhou polovinu pro kapitalistu.

Metoda výpočtu míry nadhodnoty je tedy stručně tato: vezmeme celou hodnotu výrobku, a konstantní kapitálovou hodnotu, která se v hodnotě výrobku jen znovu objevuje, položíme rovnu nule. Zbývající suma hodnoty je jediná hodnota skutečně nově vyrobená v procesu tvoření zboží. Je-li nadhodnota dána, odečteme ji od této nově vyrobené hodnoty, aby nám vyšel variabilní kapitál. Je-li dán variabilní kapitál a hledáme-li nadhodnotu, postupujeme opačně. Jsou-li dány nadhodnota i variabilní kapitál, je třeba již jen provést závěrečnou operaci, vypočítat poměr nadhodnoty k variabilnímu kapitálu $\frac{m}{v}$.

Třebaže je tato metoda jednoduchá, myslím, že přece jen bude dohře, osvojí-li si čtenáři na několika příkladech způsob pojetí, který tvoří základ této metody a je čtenářům nezvyklý.

Především příklad přádelny s 10.000 selffaktorovými vřeteny, kde se přede příze čís. 32 z americké bavlny a vyrábí se 1 libra příze týdně na vřeten. Odpad činí 6%. Zpracuje se tedy týdně 10.600 liber bavlny na 10.000 liber příze a 600 liber odpadu. V dubnu 1871 stála tato bavlna $7\frac{3}{4}$ pence libra, tedy 10.600 liber stojí přibližně 342 liber št. Těchto 10.000 vřeten, včetně předpřádacího zařízení a parního stroje, stojí 1 libru št. na vřeten, tedy 10.000 liber št. Jejich roční opotřebování činí 10% = 1000 liber št. čili 20 liber št. týdně. Nájemné z tovární budovy činí 300 liber št. čili 6 liber št. týdně. Uhlí (4 libry na hodinu a koňskou sílu, při 100 koňských (indikovaných) silách a 60 hodinách týdně včetně vytápění budovy) 11 tun týdně, tuna po 8 šilincích 6 pencích, stojí přibližně $4\frac{1}{2}$ libry št. týdně; plyn 1 libra št. týdně, olej $4\frac{1}{2}$ libry št. týdně, tedy všechny pomocné látky 10 liber št. týdně. Tedy konstantní část hodnoty činí 378 liber št. týdně. Mzda činí 52 liber št. týdně. Cena příze je $12\frac{1}{4}$ pence za libru, čili 10.000 liber stojí 510 liber št.; nadhodnota tedy je 510 - 430 = 80 liber št. Položíme konstantní část hodnoty 378 liber št. = 0, protože se neúčastní při týdenním tvoření hodnoty. Zbude týdenní nově vyrobená hodnota 132 = 52^(v) + 80^(m) liber št. Míra nadhodnoty tedy = $\frac{80}{52} = 153\frac{11}{13}$ %. Při desetihodinovém průměrném pracovním dnu vyjde: nutná práce = 3 $\frac{31}{33}$ hodiny a nadpráce = 6 $\frac{2}{33}$ hodiny.³¹

Jacob, předpokládá cenu pšenice 80 šilinků za kvarter a průměrný výnos 22 bušlů na akr, takže akr vynáší 11 liber št., uvádí pro rok 1815 takovýto výpočet, který sice má vážné nedostatky — protože se v něm různé položky předem navzájem ruší — ale pro náš účel stačí.

Výroba hodnoty na 1 akr

osivo (pšenice)	1 lib. št. 9 šil.	desátky, dávky a daně	1 lib. št. 1 šil.
hnojivo	2 lib. št. 10 šil.	renta	1 lib. št. 8 šil.
mzda	3 lib. št. 10 šil.	pastýřův zisk a úroky	1 lib. št. 2 šil.
úhrn	7 lib. št. 9 šil.	úhrn	3 lib. št. 11 šil.

Nadhodnota, stále za předpokladu, že cena výrobku = jeho hodnotě, je zde rozdělena do různých rubrik: zisk, úrok, desátky atd. Tyto rubriky nás tu nezajímají. Sečteme je a vyjde nám nadhodnota 3 libry št. 11 šilinků. Částku 3 libry št. 19 šilinků za osivo a hnojivo jakožto konstantní část kapitálu položme rovnu nule. Zbývá zálohovaný variabilní kapitál 3 libry št. 10 šilinků, místo něhož byla vyrobena nová hodnota 3 libry št. 10 šilinků + 3 libry št. 11 šilinků. Činí tedy $\frac{m}{v} = \frac{3 \text{ libry št. } 11 \text{ šilinků}}{3 \text{ libry št. } 10 \text{ šilinků}}$

³¹ Poznámka ke 2. vyd. Příklad přádelny, uvedený v prvním vydání a týkající se roku 1860, obsahoval několik faktických omylů. Úplně přesná data, uvedená v textu, jsem dostal od jednoho manchesterského továrníka. — Je třeba poznamenat, že v Anglii počítali starou koňskou sílu podle průměru válce a že novou počítají podle skutečné síly, kterou ukazuje indikátor.

více než 100%. Dělník tedy upotřebí více než polovinu svého pracovního dne na výrobu nadhodnoty, kterou si mezi sebou rozdělí různé osoby pod různými záminkami.^{31a}

2. Vyjádření hodnoty výrobku v poměrných částech výrobku

Vraťme se nyní k příkladu, který nám ukázal, jak kapitalista dělá z peněz kapitál. Nutná práce jeho přadláka činí 6 hodin, nadpráce rovněž 6 hodin a stupeň vykořisťování dělníka činí tedy 100%.

Výrobek dvanáctihodinového pracovního dne je 20 liber příze v hodnotě 30 šilinků. Neméně než $\frac{8}{10}$ hodnoty této příze (24 šilinků) tvoří jen znovu se objevující hodnota spotřebovaných výrobních prostředků (20 liber bavlny za 20 šilinků, vřeten atd. za 4 šilinky) čili skládá se z konstantního kapitálu. Zbývající $\frac{2}{10}$ jsou novou hodnotou 6 šilinků, která vznikla během procesu předení a z níž polovina nahrazuje zálohovanou denní hodnotu pracovní síly čili variabilní kapitál, kdežto druhá polovina tvoří nadhodnotu 3 šilinky. Celková hodnota těchto 20 liber příze je tedy složena takto: hodnota příze 30 šilinků = 24 šil.^(c) + 3 šil.^(v) + 3 šil.^(m)

Protože celá tato hodnota se ztělesňuje v celém výrobku = 20 liber příze, musí být možno vyjádřit i různé prvky hodnoty v poměrných částech výrobku.

Existuje-li hodnota 30 šilinků ve 20 librách příze, existuje $\frac{8}{10}$ této hodnoty, čili její konstantní část 24 šilinků, v $\frac{8}{10}$ výrobku, tj. v 16 librách příze. Z toho $13\frac{1}{3}$ libry představuje hodnotu suroviny, spředené bavlny za 20 šilinků, a $2\frac{2}{3}$ libry představují hodnotu spotřebovaných pomocných látek a pracovních prostředků, vřeten atd. za 4 šilinky.

$13\frac{1}{3}$ libry příze představují tedy všechnu bavlnu, která byla spotřebována na celý výrobek, na 20 liber příze, představují surovinu celého výrobku a nic víc. Věží v nich sice jen $13\frac{1}{3}$ libry bavlny v hodnotě $13\frac{1}{3}$ šilinků, ale hodnota $6\frac{2}{3}$ šilinků, která k nim přibyla, tvoří ekvivalent bavlny spotřebované na ostatních $6\frac{2}{3}$ libry příze. Je tomu tedy tak, jako by z těchto $6\frac{2}{3}$ libry byla všechna bavlna vyškubána a jako by všechna bavlna, spotřebovaná na celý výrobek, byla napěchována do $13\frac{1}{3}$ libry příze. Ale zato těchto $13\frac{1}{3}$ libry příze neobsahuje nyní ani atom hodnoty spotřebovaných pomocných látek a pracovních prostředků, ani novou hodnotu, vytvořenou v procesu předení.

Rovněž další $2\frac{2}{3}$ libry příze, v nichž vězí zbytek konstantního kapitálu (= 4 šilinky), nepředstavují nic než hodnotu pomocných látek a pracovních prostředků, spotřebovaných na celý výrobek, na 20 liber příze.

Ačkoli osm desetin výrobku, čili 16 liber příze, vzaty ve své tělesné formě, jako užitná hodnota, jako příze, jsou právě tak výtvořem přadácí práce jako ostatní části výrobku, neobsahují přesto v této souvislosti žádnou přadácí práci, žádnou práci, vstřebovanou během procesu předení. Je tomu tak, jako by se byly přeměnily v přízi bez předení a jako by jejich forma příze byla pouhý přelud. Ve skutečnosti, prodá-li je kapitalista za 24 šilinků a koupí-li za tuto částku znovu své výrobní prostředky, ukáže se, že 16 liber příze — je jen přestrojená bavlna, vřetená, uhlí atd.

Naopak, zbývající $\frac{2}{10}$ výrobku čili 4 libry příze nepředstavují nyní nic než novou hodnotu 6 šilinků, která byla vyrobena během dvanáctihodinového procesu předení. Hodnota spotřebovaných surovin a pracovních prostředků, která v nich vězela, byla z nich již vykuchána a vtělena do prvních 16 liber příze. Přadácí práce, ztělesněná ve 20 librách příze, je soustředěna ve $\frac{2}{10}$ výrobku. Je to tak, jako by byl přadláka upředl 4 libry příze ze vzduchu nebo z bavlny a s vřeteny, které jsou tu od přírody, bez přičinění lidské práce, a nepřidávají k výrobku žádnou hodnotu.

Z těchto 4 liber příze, v nichž je takto obsažena celá hodnota, nově vyrobená za denního procesu předení, představuje jedna polovina jen hodnotu nahrazující hodnotu spotřebované pracovní síly, tj. jen variabilní kapitál 3 šilinky, ostatní dvě libry příze představují jen nadhodnotu 3 šilinky.

Protože 12 pracovních hodin přadláka se zpředměňuje v 6 šilincích, je v hodnotě příze 30 šilinků zpředmětněno 60 pracovních hodin. Existují ve 20 librách příze, z nichž $\frac{8}{10}$ čili 16 liber je materialisací 48 pracovních hodin, které uplynuly před počátkem předení, tj. práce, která je

^{31a} Uvedené výpočty slouží jen jako ilustrace. Vycházíme přitom z předpokladu, že ceny = hodnotám. V III. knize uvidíme, že tato rovnost se nestanoví tak jednoduše ani pro průměrné ceny.

zpředmětněna ve výrobních prostředcích příze, kdežto $\frac{2}{10}$ čili 4 libry jsou materializací 12 pracovních hodin, vynaložených v samém procesu předení.

Viděli jsme dříve, že hodnota příze se rovná součtu nové hodnoty, vytvořené při její výrobě, plus hodnot, které existovaly již dříve v jejích výrobních prostředcích. Nyní vidíme, jak lze vyjádřit funkčně nebo pojmově různé součásti hodnoty výrobku v poměrných částech výrobku samého.

Rozdělení výrobku — výsledku výrobního procesu — na množství výrobku, představující pouze práci obsaženou ve výrobních prostředcích čili konstantní část kapitálu, na druhé množství, představující pouze nutnou práci přidanou ve výrobním procesu čili variabilní část kapitálu, a na třetí, poslední množství výrobku, představující jen nadpráci přidanou v témže procesu čili nadhodnotu, je stejně jednoduché jako důležité, jak ukáže jeho pozdější aplikace na spletité a dosud nevyřešené problémy.

Zkoumali jsme právě celý výrobek jako hotový výsledek dvanáctihodinového pracovního dne. Mohli bychom jej však sledovat i v procesu jeho vzniku, a přesto vyjádřit dílčí výrobky jako funkčně odlišné části výrobku.

Přádlák vyrobí za 12 hodin 20 liber příze, tedy za jednu hodinu $1\frac{2}{3}$ libry a za 8 hodin $13\frac{1}{3}$ libry, tj. dílčí výrobek, představující celou hodnotu bavlny spředené během celého pracovního dne. Právě tak se dílčí výrobek následující 1 hodiny a 36 minut = $2\frac{2}{3}$ libry příze a představuje proto hodnotu pracovních prostředků, spotřebovaných během 12 pracovních hodin. Stejně vyrobí přádlák za následující 1 hodinu a 12 minut 2 libry příze = 3 šilinky, což je hodnota výrobku, rovnající se celé nové hodnotě, kterou vyrobí za 6 hodin nutné práce. Konečně vyrobí v posledních $\frac{6}{5}$ hodiny rovněž 2 libry příze, jejichž hodnota se rovná nadhodnotě vyrobené jeho nadprací, tvořící polovinu dne. Tento způsob výpočtů slouží anglickému továrníku pro domácí potřebu a řekne např., že v prvních 8 hodinách čili $\frac{2}{3}$ pracovního dne prostě vytlouká svou bavlnu atd. Vidíme, že tento vzorec je správný, že je to fakticky jen první vzorec, převedený z prostoru, kde hotové části výrobku leží vedle sebe, do času, kde následují po sobě. Ale tento vzorec může být provázen i nejbarbarštějšími představami, zejména v hlavách, které se prakticky zajímají o zhodnocovací proces stejně, jako mají zájem na tom, aby jej theoreticky překrucovaly. Tak si lze představit, že náš přádlák např. v prvních 8 hodinách svého pracovního dne vyrábí čili nahrazuje hodnotu bavlny, v další 1 hodině a 36 minutách hodnotu spotřebovaných pracovních prostředků, v další 1 hodině a 12 minutách hodnotu mzdy a jen proslulou „poslední hodinu“ věnuje továrníkovi, výrobě nadhodnoty. Přádlákovi se tak připisuje dvojnásobek: předně prý vyrábí bavlnu, vřetena, parní stroj, uhlí, olej atd. v téže chvíli, kdy s nimi přede, a za druhé prý dělá z jednoho pracovního dne daného stupně intenzity pět takových dnů. V našem případě vyžaduje např. výroba suroviny a pracovních prostředků $\frac{24}{6}$, tj. 4 dvanáctihodinové pracovní dny a jejich přeměna v přízi další dvanáctihodinový pracovní den. Že chamtivost věří v takové zázraky a že jí nikdy nechybějí doktrinářští sykofanti [patolízalové], kteří jsou ochotni je dokazovat, o tom svědčí následující příklad, který se stal historicky proslulým.

3. Seniorova „poslední hodina“

Jednoho krásného rána roku 1836 byl Nassau W. Senior, proslulý svými ekonomickými znalostmi a svým krásným slohem, jakýsi Clauren mezi anglickými ekonomy, povolán z Oxfordu do Manchesteru, aby se tam přiučil politické ekonomii, místo aby jí v Oxfordu vyučoval. Továrníci si ho vybrali jako borce proti nedávno vydanému Factory Act [továrnímu zákonu] a proti agitaci za desetihodinový pracovní den, která šla ještě dál. S obvyklou praktickou prozíravostí poznali, že pan profesor „wanted a good deal of finishing“ [potřebuje ještě hodně obrousit]. Objednali si ho proto do Manchesteru. Pan profesor vyšperkoval svým slohem lekci, kterou dostal v Manchesteru od továrníků, a vydal brožuru „Letters on the Factory Act, as it affects the cotton manufacture. London 1837“. Zde najdeme mimo jiné tato poučná místa:

„Za nynějšího zákona nemůže žádná továrna, kde pracují osoby mladší 18 let, pracovat déle než $11\frac{1}{2}$ hodiny denně, tj. 12 hodin po prvních 5 dnech v týdnu a 9 hodin v sobotu. Následující rozbor (!) ukazuje, že v takové továrně celý čistý zisk pochází z poslední hodiny. Továrník vynakládá 100.000 liber št.: 80.000 liber št. na tovární budovy a stroje, 20.000 na suroviny a mzdu. Předpokládáme-li, že

kapitál se obrací jednou za rok a že hrubý zisk činí 15%, musí roční obrat zboží této továrny činit hodnotu 115.000 liber št. ...Z těchto 115.000 liber št. vyrobí každá z 23 pracovních půlhodin, tvořících pracovní den, $\frac{5}{115}$ čili $\frac{1}{23}$. Z těchto $\frac{23}{23}$, tvořících úhrn těchto 115.000 liber št. (constituting the whole £ 115.000), nahrazuje $\frac{20}{23}$, tj. 100.000 ze 115.000, jen kapitál; $\frac{1}{23}$, čili 5000 liber št. z 15.000 liber št. hrubého zisku (!), nahrazuje opotřebením továrny a strojů. Zbývající $\frac{2}{23}$, tj. dvě poslední půlhodiny každého dne, vyrábějí 10%ní čistý zisk. Kdyby proto při nezměněných cenách mohla továrna pracovat 13 hodin místo $11\frac{1}{2}$, při zvýšení oběžného kapitálu asi o 2600 liber št., čistý zisk by se více než zdvojnásobil. Na druhé straně, kdyby byl pracovní den zkrácen o 1 hodinu, zmizel by čistý zisk, a kdyby byl zkrácen o $1\frac{1}{2}$ hodiny, zmizel by i hrubý zisk.³²

A tomu říká pan profesor „rozbor“! Jestliže skutečně uvěřil nářkům továrníků, že dělníci promarnují větší část dne výrobou, tedy reprodukcí čili nahrazováním hodnoty budov, strojů, bavlny, uhlí atd., pak byl jakýkoli rozbor zbytečný. Měl prostě odpovědět: Milí pánové! Nechávejte-li pracovat 10 hodin místo $11\frac{1}{2}$, pak se denní spotřeba bavlny, strojů atd. za jinak stejných podmínek zmenší o $1\frac{1}{2}$ hodiny. Získáte tedy právě tolik, kolik jste ztratili. Vaši dělníci vynaloží napříště na reprodukci čili náhradu zálohované kapitálové hodnoty o $1\frac{1}{2}$ hodiny méně. A kdyby jim Senior nevěřil na slovo, nýbrž kdyby považoval jako znalec za nutné provést zvláštní rozbor, byl by musel především požádat pány továrníky, aby v otázce, týkající se výhradně poměru čistého zisku k velikosti pracovního dne, neházeli do jednoho pytle stroje a tovární budovy, suroviny a práci, nýbrž aby laskavě postavili konstantní kapitál, obsažený v továrních budovách, strojích, surovině atd., na jednu stranu, a kapitál, zálohovaný na mzdu, na druhou stranu. Kdyby se pak ukázalo např., že podle výpočtu továrníků dělník reprodukuje čili nahrazuje mzdu za $\frac{2}{2}$ pracovní hodiny čili za 1 hodinu, pak měl náš analytik pokračovat:

Podle vašich údajů vyrábí dělník v předposlední hodině svou mzdu a v poslední hodině vaši nadhodnotu čili čistý zisk. Protože vyrábí ve stejných časových úsecích stejné hodnoty, má výrobek předposlední hodiny tutéž hodnotu jako výrobek poslední hodiny. Dále, dělník vyrábí hodnotu jen tehdy, jestliže vynakládá práci, a množství jeho práce se měří jeho pracovní dobou. Ta činí podle vašich údajů $11\frac{1}{2}$ hodiny denně. Jednu část těchto $11\frac{1}{2}$ hodiny upotřebí dělník na výrobu čili na náhradu své mzdy, druhou část na výrobu vašeho čistého zisku. Nic víc během pracovního dne nedělá. Protože však podle vašeho tvrzení jeho mzda a nadhodnota, kterou dodává, jsou stejně velké hodnoty, vyrábí zřejmě svou mzdu za $5\frac{3}{4}$ hodiny a váš čistý zisk za dalších $5\frac{3}{4}$ hodiny. Protože dále hodnota výrobku vyrobeného za dvě hodiny předem se rovná sumě hodnoty jeho mzdy plus váš čistý zisk, musí se tato hodnota přize měřit $11\frac{1}{2}$ pracovními hodinami: výrobek předposlední hodiny $5\frac{3}{4}$ pracovními hodinami, výrobek poslední hodiny ditto [rovněž]. Nyní se blížíme k ožehavému bodu. Tedy pozor! Předposlední pracovní hodina je stejná obyčejná pracovní hodina jako první. Ni plus, ni moins [nic víc a nic méně]. Jak by tedy mohl přadláč vyrobit za jednu pracovní hodinu hodnotu přize, představující $5\frac{3}{4}$ pracovní hodiny? Ve skutečnosti takový zázrak nedělá. Užité hodnota, kterou vyrobí za jednu pracovní hodinu, představuje určité množství přize. Hodnota této přize se měří $5\frac{3}{4}$ pracovními hodinami, z nichž $4\frac{3}{4}$ vězí bez jeho přičinění ve výrobních prostředcích, v bavlně, strojích atd., spotřebovaných za hodinu, $\frac{4}{4}$ čili jedna hodina je přidána jím samým. Protože tedy jeho mzda se

³² Senior: „Letters on the Factory Act etc.“, str. 12, 13. Nebudeme se zabývat kuriozitami, které jsou pro náš účel lhostejné, např. tvrzením, že prý továrníci započítávají do zisku, brutto nebo netto, hrubého nebo čistého, náhradu opotřebených strojů atd., tj. jedné součásti kapitálu. Také se nebudeme zabývat správností nebo nesprávností číselných údajů. Že nemají větší cenu než tak zvaný „rozbor“, dokázal Leonhard Homer v „A Letter to Mr. Senior etc.“, Londýn 1837. Leonhard Homer, jeden z členů komise z roku 1833 pro vyšetření poměrů v továrnách a tovární inspektor, v podstatě censor továren až do roku 1859, si získal nesmrtelné zásluhy o anglickou dělnickou třídu. Po celý život vedl boj nejen s rozhořčenými továrníky, nýbrž i s ministry, kteří považovali za daleko důležitější počítat „hlasy“ továrníků v dolní sněmovně než hodiny „dělnických rukou“ v továrně.

Dodatek k poznámce 32. Seniorův výklad je zmatený, nehledě vůbec na nesprávnost jeho obsahu. Chtěl vlastně říci jen toto: Továrník nutí dělníky pracovat denně $11\frac{1}{2}$ čili $\frac{23}{2}$ hodiny. Jako jednotlivý pracovní den, tak i celá roční práce se skládá z $11\frac{1}{2}$ čili $\frac{23}{2}$ hodiny (násobných počtem pracovních dnů v roce). Za tohoto předpokladu vyrábí $\frac{23}{2}$ pracovní hodiny roční výrobek 115.000 liber št.; $\frac{1}{2}$ pracovní hodiny vyrábí $\frac{1}{23}$ x 115.000 liber št.; $\frac{20}{23}$ pracovní hodiny vyrábí $\frac{20}{23}$ x 115.000 liber št. = 100.000 liber št., tj. nahrazují jen zálohovaný kapitál. Zbývají $\frac{3}{2}$ pracovní hodiny, které vyrábějí $\frac{3}{23}$ x 115.000 liber št. = 15.000, tj. hrubý zisk. Z těchto $\frac{3}{2}$ pracovní hodiny vyrábí $\frac{1}{2}$ pracovní hodiny $\frac{1}{23}$ x 115.000 liber št. = 5000 liber št., tj. vyrábí jen náhradu za opotřebením továrny a strojů. Poslední dvě pracovní půlhodiny, tj. poslední pracovní hodina, vyrábí $\frac{1}{23}$ x 115.000 liber št., tj. čistý zisk. V textu přeměňuje Senior poslední $\frac{2}{23}$ výrobku v části pracovního dne samého.

vyrobí za $5\frac{3}{4}$ hodiny a výrobek vyrobený za jednu hodinu předení obsahuje rovněž $5\frac{3}{4}$ pracovní hodiny, nejsou v tom rozhodně žádná kouzla, rovná-li se nová hodnota, vyrobená jím během $5\frac{3}{4}$ hodiny předení hodnotě výrobku jedné hodiny předení. Jste však úplně na omylu, domníváte-li se, že snad vynakládá jediný atom svého pracovního dne na reprodukci čili „náhradu“ hodnot bavlny, strojů atd. Tím, že jeho práce dělá z bavlny a vřeten přízi, tím, že přede, přechází hodnota bavlny a vřeten sama od sebe na přízi. To je důsledek kvality jeho práce, a ne její kvantity. Za jednu hodinu přeneše ovšem na přízi větší hodnotu bavlny atd. než za $\frac{1}{2}$ hodiny, ale jen proto, že za jednu hodinu upřede více bavlny než za $\frac{1}{2}$ hodiny. Pochopte tedy, že vaše tvrzení, že dělník vyrábí v předposlední hodině hodnotu své mzdy a v poslední hodině čistý zisk, znamená jen to, že v přízi, která představuje výrobek dvou hodin jeho pracovního dne, ať už jsou to první hodiny nebo poslední je ztělesněno $11\frac{1}{2}$ pracovní hodiny, právě tolik hodin, kolik jich má celý jeho pracovní den. A tvrzení, že dělník v prvních $5\frac{3}{4}$ hodiny vyrábí svou mzdu a v posledních $5\frac{3}{4}$ hodiny vyrábí váš čistý zisk, znamená jen, že prvních $5\frac{3}{4}$ hodiny platíte a posledních $5\frac{3}{4}$ hodiny neplatíte. Mluvím o placení práce, a ne o placení pracovní síly, abych se vyjadřoval vaší hantýrkou. Porovnáte-li pak, pánové, poměr pracovní doby, kterou platíte, k pracovní době, kterou neplatíte shledáte, že je to polovina dne k polovině dne, tj. 100%, což je zajisté velmi slušné procento. Není také nejmenší pochyby o tom, že nutíte-li své „ruce“ pracovat 13 hodin místo $11\frac{1}{2}$ hodiny a přidáváte-li tuto nadbytečnou $1\frac{1}{2}$ hodinu jednoduše k nadpráci, což je vám podobné, vzroste nadpráce z $5\frac{3}{4}$ hodiny na $7\frac{1}{4}$ hodiny, míra nadhodnoty se tedy zvýší ze 100% na $126\frac{2}{23}\%$. Jste však příliš ztřeštění sanguinici, jestliže doufáte, že přidáním $1\frac{1}{2}$ hodiny se míra nadhodnoty zvýší ze 100 na 200% a dokonce na více než 200%, tj. že se „více než zdvojnásobí“. Na druhé straně — lidské srdce je podivuhodná věc, zejména má-li člověk srdce v měsci — jste příliš pochmurní pesimisté, jestliže se obáváte, že zkrácením pracovního dne z $11\frac{1}{2}$ na $10\frac{1}{2}$ hodiny se celý váš čistý zisk rozplyne vniče. Naprosto ne. Za jinak stejných podmínek klesne nadpráce s $5\frac{3}{4}$ na $4\frac{3}{4}$ hodiny, což stále ještě dává velmi slušnou míru nadhodnoty, totiž $82\frac{14}{23}\%$. Ale vaše osudná „poslední hodina“, o které bájíte víc než chiliasté o konci světa, je „all bosh“ [pouhý žvást]. Její ztráta nepřipraví ani vás o „čistý zisk“, ani děti obojího pohlaví, které zpracováváte, o „čistotu duše“.^{32a}

Až skutečně uhodí vaše „poslední hodinka“, vzpomeňte si na profesora z Oxfordu. Zatím se budu těšit na příjemnou shledanou s vámi na lepším světě. Addio!...³³ Signál „poslední hodiny“, objevené Seniořem roku 1836, znovu vytruboval dne 15. dubna 1848 v londýnském listu „Economist“ James

^{32a} Dokazoval-li Senior, že na „poslední pracovní hodině“ závisí čistý zisk továrníků, existence anglického bavlnářského průmyslu a postavení Anglie na světovém trhu, dokazoval dr. Andrew Ure navíc i to, že nebudou-li tovární děti a mladiství pod 18 let zavírání na plných 12 hodin do teplého a čistého mravního ovzduší továrních místností, nýbrž budou-li o jednu „hodinu“ dříve vyhnáni do nevládného a nevázaného vnějšího světa, připraví je zahálka a nepravosti o všechno duševní blaho. Od roku 1848 si tovární inspektoři ve svých pololetních „Reports“ [zprávách] neúnavně dobírají továrníky „poslední“, „osudnou hodinou“. Tak praví pan Howell ve své tovární zprávě z 31. května 1855: „Kdyby byl následující důvtipný výpočet (cituje Seniora) správný, byla by každá bavlnářská továrna ve Spojeném království od roku 1850 pracovala se ztrátou.“ („Reports of the Inspection of Factories for the half year ending 30th April 1855“, str. 19, 20.) Když v roce 1848 procházel parlamentem zákon o desetihodinové pracovní době, přinutili továrníci ve venkovských přádelnách lnu, roztroušených mezi hrabstvími Dorset a Somerset, několik dělníků, kterých se týkalo normování pracovního dne, aby podali petici proti návrhu zákona, v níž se mimo jiné praví: „Rodiče, podepsaní na petici, jsou toho mínění, že další hodina nečinnosti nemůže mít jiný účinek než demoralisaci jejich dětí, neboť zahálka je matkou všech nepravostí.“ K tomu poznamenává tovární zpráva z 31. října 1848: „Atmosféra přádelen lnu, kde pracují děti těchto ctnostných a něžných rodičů, je tak prosycena prachem a vlákny suroviny, že je neobyčejně nepřijemné prodlévat třeba jen 10 minut v přádelně; neboť nemůžete tak učinit bez nejbolestnějších pocitů: oči, uši, nos a ústa jsou hned plny oblaků líného prachu, jemuž nelze utéci. Práce sama vyžaduje, následkem horečné rychlosti strojů, bez oddechu uplatňovat zručnost a ustavičně provádět pohyb kontrolovaný neochabující pozorností, a zdá se poněkud tvrdé nutit rodiče, aby používali výrazu „lenošeni“ o vlastních dětech, které kromě přestávk na jídlo jsou po plných 10 hodin přikovány k takové práci, v takové atmosféře... Tyto děti pracují déle než zemědělství čeledini v sousedních vesnicích. Takové necitelné žvásty o „zahálce a nepravosti“ musí být pranýřovány jako nejčistší farizejství a nejnестoudnější pokrytectví... Ta část veřejnosti, která se asi před dvanácti lety rozhořčovala nad sebejistotou, s níž se veřejně a zcela vážně pod pečeti vysoké autority hlásalo, že celý „čistý zisk“ továrníka pochází z „poslední hodiny“ práce, a že proto zkrácení pracovního dne o hodinu zničí celý čistý zisk — tato část veřejnosti, řekněme, sotva uvěří svým očím, shledá-li, že onen originální objev o ctnostech „poslední hodiny“ byl od té doby natolik zpleščen, že nyní v sobě zahrnuje stejnou měrou „mravnost“ i „zisk“, takže zkrátí-li se doba dětské práce na plných 10 hodin, je veta nejen po čistém zisku zaměstnavatelů, nýbrž i po mravnosti dětí, neboť mravnost i zisk závisí na této poslední, této „osudné hodině“. („Reports of Insp. of Fact., for 31st October 1848“, str. 101.) Táž tovární zpráva uvádí pak příklady „mravnosti“ a „ctnosti“ těchto pánů továrníků, jejich úskoků, pletich, vnaidel, vyhrůžek, padělků atd., jichž použili, aby na několika úplně zpustlých dělnicích vynutili podpisy na takové petice, a potom je před parlamentem vydávali za petice celého průmyslového odvětví, celých hrabství. — Je nanejvýš charakteristické pro dnešní stav tak zvané ekonomické „vědy“, že ani Senior sám — který později ke své cti energicky vystupoval pro tovární zákonodárství — ani jeho původní a pozdější odpůrci nedovedli rozuzlit klamně závěry „originálního objevu“. Dovolávali se prostě faktů a zkušenosti. Why and wherefore [proč a jak] zůstávalo pro ně záhadou.

³³ Ale za svého výletu do Manchesteru pan profesor přece jen něco získal. V „Letters on the Factory Act“ závisí celý čistý zisk, „zisk“ a „úrok“ a dokonce ještě „something more“ [něco více] na jedné dělníkově neplacené pracovní hodině! O rok dříve, ve svých „Outlines of Political Economy“, které sepsal k prospěchu oxfordských studentů a vzdělaných šosáků, „objevil“ Senior v polemice proti Ricardovu určování hodnoty pracovní dobou, že zisk pochází z kapitalistovy práce a úrok z jeho asketismu, z jeho „abstinence“. Výmysl sám byl starý, ale slovo „abstinence“ nově. Pan Roscher je přeložil do němčiny správně výrazem „Enthaltung“ [zdrženlivost]. Jeho soukmenovci méně zběhlí v latině, Wirtové, Schulzové a jiní Michlové, mu dali mnišský nádech výrazem „Entsagung“, odříkání.

Wilson, jeden z hlavních ekonomických mandarinů, ve své polemice proti zákonu o desetihodinovém pracovním dni.

4. Nadvýrobek

Část výrobku ($\frac{1}{10}$ z 20 liber příze čili 2 libry příze v příkladě § 2), v níž se zračí nadhodnota, nazýváme nadvýrobkem (surplus produce, produit net). Jako je míra nadhodnoty určena poměrem nadhodnoty nikoli k celé sumě kapitálu, nýbrž jen k jeho variabilní součásti, tak je i výše nadvýrobku určena jeho poměrem nikoli k celému ostatnímu výrobku, nýbrž jen k té části výrobku, v níž se zračí nutná práce. Jako je výroba nadhodnoty určujícím účelem kapitalistické výroby, tak se stupeň bohatství neměří absolutní velikostí výrobku, nýbrž relativní velikostí nadvýrobku.³⁴

Součet nutné práce a nadpráce, časových období, v nichž dělník vyrábí hodnotu nahrazující jeho pracovní sílu a nadhodnotu, tvoří absolutní velikost jeho pracovní doby — pracovní den (working day).

³⁴ „Člověku, který má kapitál 20.000 liber št., vynášející mu ročně 2000 liber št. zisku, je úplně lhostejné, zaměstnává-li jeho kapitál 100 nebo 1000 lidí, prodává-li se vyrobené zboží za 10.000 nebo za 20.000 liber št., ovšem za předpokladu, že v žádném případě jeho zisk neklesne pod 2000 liber št. Není reálný zájem celého národa týž? Za předpokladu, že jeho čistý reálný příjem, jeho renta a zisk zůstanou nezměněny, nemá nejmenší význam, skládá-li se tento národ z 10 nebo 12 milionů obyvatel.“ (Ricardo: „Principles etc.“, str. 416.) Dlouho před Ricardem řekl fanatik nadvýrobku, Arthur Young, ostatně užvaněný a nekritický spisovatel, jehož pověst je nepřímo úměrná jeho zásluhám, mimo jiné: „Jaký užitek by měl moderní stát z celé provincie, jejíž půda by byla třeba sebelépe obdělávána podle starořímského způsobu malými, nezávislými rolníky? Jaký účel kromě jediného, aby se plodili lidé („the mere purpose of breeding men“), což samo o sobě nemá účel“ („is a most useless purpose“). (Arthur Young: „Political Arithmetic etc.“, Londýn 1774, str. 47.)

Dodatek k poznámce 34: „Podivný je silný sklon ... líčit čistý důchod (net wealth) jako výhodný pro dělnickou třídu... zatím co je jasné, že jeho výhoda není v tom, že je to čistý zisk.“ (Th. Hopkins: „On Rent of Land etc.“, Londýn 1828, str. 126.)

Kapitola osmá

Pracovní den

1. Hranice pracovního dne

Vycházeli jsme z předpokladu, že pracovní síla se kupuje a prodává za svou hodnotu. Její hodnota, jako hodnota každého jiného zboží, je určena pracovní dobou nutnou k její výrobě. Je-li tedy k výrobě životních prostředků dělníka, které průměrně denně spotřebuje, zapotřebí 6 hodin, musí pracovat průměrně 6 hodin denně, aby denně vyrobil svou pracovní sílu, čili aby reprodukoval hodnotu, kterou dostává při jejím prodeji. Nutná část jeho pracovního dne činí v tomto případě 6 hodin a je proto, za jinak nezměněných podmínek, danou veličinou. Ale tím ještě není určena velikost pracovního dne samého.

Předpokládejme, že přímka $a-----b$ představuje trvání čili délku nutné pracovní doby, dejme tomu 6 hodin. Podle toho, je-li práce prodloužena za ab o 1, 3 nebo 6 hodin atd., dostaneme 3 různé přímky:

pracovní den I: $a-----b----c$

pracovní den II: $a-----b-----c$

pracovní den III: $a-----b-----c$

kteřé představují tři různé pracovní dny o 7, 9 a 12 hodinách. Přímka bc , která je prodloužením přímky ab , představuje délku nadpráce. Protože pracovní den = $ab + bc$ čili ac , mění se s proměnnou veličinou bc . Protože ab je veličina daná, může být poměr bc k ab vždy změřen. Činí u pracovního dne I $\frac{1}{6}$, u pracovního dne II $\frac{3}{6}$ a u pracovního dne III $\frac{6}{6}$ ab . Protože dále poměr $\frac{\text{nadbytečná pracovní doba}}{\text{nutná pracovní doba}}$ určuje míru nadhodnoty, je tato míra dána, je-li znám poměr těchto přímek.

Činí u oněch tří různých pracovních dnů $\frac{16}{3}$, 50 a 100%. Naopak, míra nadhodnoty sama by nám neudala velikost pracovního dne. Kdyby se míra nadhodnoty např. rovnala 100%, mohl by pracovní den trvat 8, 10, 12 atd. hodin. Ukazovala by, že dvě součásti pracovního dne, nutná práce a nadpráce, jsou stejně veliké, ale neukazovala by, jak velká je každá z těchto částí.

Pracovní den není tedy veličina stálá, nýbrž je veličina proměnná. Jedna z jeho částí je sice určena pracovní dobou, nutnou k ustavičné reprodukci dělníka samého, ale jeho celková velikost se mění s délkou čili trváním nadpráce. Proto lze pracovní den určit, ale sám o sobě je neurčitou veličinou.³⁵

Ačkoli tedy pracovní den není veličina pevná, nýbrž pohyblivá, může se na druhé straně měnit jen v určitých mezích. Jeho minimální hranici však určit nelze. Ovšem, předpokládáme-li, že přímka bc , prodlužující přímku ab , čili nadpráce = 0, dostaneme minimální hranici, totiž tu část dne, po kterou musí dělník nezbytně pracovat k udržení vlastní existence. Ale při kapitalistickém výrobním způsobu činí nutná práce vždy jen část dělníkova pracovního dne, a proto se pracovní den nikdy nemůže zkrátit na toto minimum. Naproti tomu má pracovní den maximální hranici. Za určitou mez jej nelze prodloužit. Tato maximální mez je určena dvojím způsobem. Předně fyzickou hranicí pracovní síly. Člověk může během přirozeného dne o 24 hodinách vynakládat jen určité množství životní síly. Tak může kuň pracovat den co den jen 8 hodin. Po určitou část dne musí síla odpočívat, spát, po jinou část dne musí člověk uspokojovat jiné fyzické potřeby — jíst a pít, mýt se, oblékat se atd. Kromě této čistě fyzické meze naráží prodlužování pracovního dne na morální meze: dělník potřebuje čas k uspokojování duševních a sociálních potřeb, jejichž rozsah a počet je určen všeobecným stavem kultury. Proto se změny, kterým podléhá pracovní den, pohybují mezi fyzickými a sociálními hranicemi. Obojí tyto hranice jsou však velmi pružné a skýtají největší možnosti. Tak se např. setkáváme s pracovním dnem o 8, 10, 12, 14, 16, 18 hodinách, tj. s pracovním dnem nejrozmanitější délky.

³⁵ „Pracovní den je neurčitá veličina; může být dlouhý nebo krátký.“ („An Essay on Trade and Commerce, containing Observations on Taxes etc.“, Londýn 1770, str. 73.)

Kapitalista koupil pracovní sílu za její denní hodnotu. Jemu patří její užitná hodnota během jednoho pracovního dne. Získal tedy právo, aby dělník pro něj pracoval během jednoho dne. Ale co je pracovní den?³⁶ V každém případě méně než přirozený den života. O kolik? Kapitalista má svůj vlastní názor o této ultima Thule [krajní hranici], o nutné mezi pracovního dne. Jako kapitalista je jen zosobněným kapitálem. Jeho duše je duše kapitálu. Kapitál má však jediný životní pud — pud zhodnocovat se, vytvářet nadhodnotu, svou konstantní částí, výrobními prostředky, vstřebávat co největší masu nadpráce.³⁷ Kapitál je mrtvá práce, která ožívá jako upír jen tehdy, když ssaje živou práci, a žije tím více, čím více se živé práce naloká. Doba, po kterou dělník pracuje, je doba, během níž kapitalista spotřebovává pracovní sílu, kterou koupil.³⁸ Spotřebovává-li dělník sám pro sebe čas, jímž disponuje kapitalista, okrádá kapitalistu.³⁹

Kapitalista se tedy dovolává zákona zboží směny. Jako každý jiný kupec snaží se vytlouci co největší užitek z užitné hodnoty svého zboží. Náhle se však ozve hlas dělníka, dosud přehlúšovaný hlukem a rachotem výrobního procesu:

Zboží, které jsem ti prodal, se liší od ostatní zboží tím, že jeho spotřeba vytváří hodnotu, a to větší hodnotu, než kolik samo stojí. Proto jsi je také koupil. Co se tobě jeví jako zhodnocování kapitálu, je pro mne zbytečné vydávání pracovní síly. Ty a já známe na trhu jen jeden zákon: zákon směny zboží. Spotřeba zboží nepatří prodáváči, který je zcizuje, nýbrž kupci, který ho nabývá. Tobě tedy patří spotřeba mé denní pracovní síly. Ale s pomocí ceny, za kterou ji každý den prodávám, ji musím denně reprodukovat, abych ji pak mohl znovu prodat. Nehledě na přirozené opotřebování stárím atd., musím být schopen pracovat zítra za téhož normálního stavu síly, zdraví a svěžesti jako dnes. Kážeš mi ustavičně evangelium „spořivosti“ a „zdrženlivosti“. Nu dobrá! Jako rozumný, spořivý hospodář chci šetřit svým jediným jměním — pracovní silou a zdržovat se jakéhokoli bláznivého plýtvání jí. Budu jí denně uvolňovat, uvádět do pohybu, přeměňovat v práci jen tolik, kolik se srovnává s jejím normálním trváním a zdravým vývojem. Bezmezným prodlužováním pracovního dne můžeš za jeden den uvolnit větší množství mé pracovní síly, než bych mohl nahradit za tři dny. Co ty získáváš na práci, ztrácím já na substanci práce. Užívání mé pracovní síly a její drancování jsou zcela různé věci. Činí-li průměrné období, po které může průměrný dělník žít při rozumné míře práce, 30 let, je hodnota mé pracovní síly, kterou mi platíš den co den = $\frac{1}{365 \times 30}$ čili $\frac{1}{10\,950}$ její celkové hodnoty. Spotřebuješ-li ji však za 10 let, platíš mi denně $\frac{1}{10\,950}$ místo $\frac{1}{3\,650}$ její celkové hodnoty, tedy jen $\frac{1}{3}$ její denní hodnoty, a tak mě denně okrádáš o $\frac{2}{3}$ hodnoty mého zboží. Platíš mi za jednodenní pracovní sílu, ačkoli spotřebováváš třídenní. To je proti naší úmluvě a proti zákonu směny zboží. Žádám tedy pracovní den normální délky a žádám jej bez dovolávání se tvého srdce, protože při peněžních záležitostech přestává všechna dobrota. Jsi možná vzorným občanem, snad i členem spolku na ochranu zvířat a požíváš možná pověsti světce, ale věc, kterou proti mně zastupuješ, nemá srdce v těle. Jestliže se zdá, že v ní něco bije, pak je to tlukot mého vlastního srdce. Požaduji normální pracovní den, protože jako každý jiný prodáváč požaduji hodnotu svého zboží.⁴⁰

Vidíme tedy, že nepřihlížíme-li k velmi pružným hraničním pracovního dne, povahou směny zboží samou nejsou dány žádné hranice pracovního dne, tedy ani meze nadpráce. Kapitalista uskutečňuje své právo kupce, snaží-li se co nejvíce prodloužit pracovní den a udělat pokud možná z jednoho pracovního dne dva. Na druhé straně specifická povaha prodávajícího zboží podmiňuje mez jeho spotřeby kupcem, a dělník uskutečňuje své právo prodáváče, snaží-li se omezit pracovní den na určitou normální velikost. Vzniká tu tedy antinomie, právo se staví proti právu, a obě jsou stejné

³⁶ Tato otázka je nekonečně důležitější než slavná otázka sira Roberta Peela k birminghamské obchodní komoře: „Co je to libra šterlinků?“ — tato otázka mohla být položena jen proto, že Peel chápal povahu peněz stejně špatně jako birminghamští „little shilling men“ [slovní hříčka: „přivrženci devalvace“ a zároveň „držgrešlové“].

³⁷ „Kapitalistovým úkolem je, aby s vynaloženým kapitálem vytloukl co největší sumu práce.“ (J. G. Courcelle-Seneuil: „Traité Théorique et Pratique des Entreprises Industrielles“, 2. vyd., Paříž 1857, str. 63.)

³⁸ „Ztráta jedné pracovní hodiny denně znamená obrovskou škodu pro obchodní stát.“ „Lze pozorovat neobyčejně velkou spotřebu přepychových předmětů u pracující chudiny tohoto království, zejména mezi manufakturní luzou; přitom však spotřebovávají i svůj čas, což je nejzhoršivější ze všech druhů plýtvání.“ („An Essay on Trade and Commerce etc.“, str. 47 a 153.)

³⁹ Jestliže si dělník, osvobodiv se od práce, na chvíli odpočine, hamižná ekonomie, která jej sleduje neklidným zrakem, začne tvrdit, že ji okrádá.“ (N. Linguet: „Théorie des Lois Civiles etc.“. Londýn 1767, sv. II, str. 466.)

⁴⁰ Za velké stávky londýnských stavebních dělníků roku 1860—1861 za snížení pracovního dne na 9 hodin uveřejnil jejich výbor prohlášení, které se téměř shoduje s řečí našeho dělníka. Prohlášení naráží s jemnou ironií na to, že největší ziskuchtivec mezi „building masters“ [stavebními podnikateli], jakýsi sir M. Peto — požívá „pověsti světce“. (Týž Peto skončil po roce 1867 tak jako Stroussberg!)

sankcionována zákonem směny zboží. Při konfliktu dvou stejných práv rozhoduje síla. A tak se v dějinách kapitalistické výroby jeví normování pracovního dne jako boj o hranice pracovního dne — boj mezi souhrnným kapitalistou, t j třídou kapitalistů a souhrnným dělníkem, tj. dělnickou třídou.

2. Nenasytná chtivost nadpráce. Továrník a bojar

Kapitál nevynalezl nadpráci. Všude, kde část společnosti má monopol výrobních prostředků, musí dělník, svobodný či nesvobodný, přidávat k pracovní době nutné k udržení sebe samého nadbytečnou pracovní dobu, aby vyrobil životní prostředky pro majitele výrobních prostředků,⁴¹ ať je tímto majitelem athénský *καλὸς κάγαθός* [šlechtic], etruský theokrat, *civis Romanus* [římský občan], normanský baron, americký otrokář, valašský bojar, moderní landlord nebo kapitalista.⁴² Je ovšem jasné, že má-li v nějaké společensko-ekonomické formaci převládající význam nikoli směnná hodnota, nýbrž užitná hodnota výrobku, je nadpráce omezena užším nebo širším okruhem potřeb, ale ze samého charakteru vlastní výroby nevyplyvá neomezená potřeba nadpráce. Hrozná je ve starověku nadměrná práce tam, kde jde o získávání směnné hodnoty v její samostatné peněžní formě — při výrobě zlata a stříbra. Nucená práce do úpadu je tu oficiální formou nadměrné práce. Stačí si přečíst Diodora Sicula⁴³. Ale to jsou ve starém světě výjimky. Jakmile jsou však národy, jejichž výroba se dosud provozuje v poměrně nízkých formách otrocké práce, roboty atd., vtahovány do světového trhu, kde vládne kapitalistický výrobní způsob a kde se jejich převážným zájmem stává prodej jejich výrobků do ciziny, připojují se k barbarským hrůzám otroctví, nevolnictví atd. civilisované hrůzy nadměrné práce. Proto práce černochů v jižních státech americké Unie měla umírněně patriarchální charakter, dokud účelem výroby bylo hlavně bezprostřední uspokojování vlastních potřeb. Tou měrou však, jak se vývoz bavlny stával životním zájmem těchto států, stávala se nadměrná práce černocho, v některých případech i spotřebování jeho života za sedm pracovních let, činitelem vypočítané a vypočítavé soustavy. Nešlo už o to, aby se z něho vylouklo určité množství užitečných výrobků. Šlo tu o samu výrobu nadhodnoty. Stejně tomu bylo s robotou, např. v podunajských knížetstvích.

Zvlášť zajímavé je srovnání nenasytné chtivosti nadpráce v podunajských knížetstvích s touž nenasytnou chtivostí v anglických továrnách, protože nadpráce za roboty má samostatnou, smyslově vnímatelnou formu.

Dejme tomu, že pracovní den se skládá ze 6 hodin nutné práce a 6 hodin nadpráce. V tomto případě dodává svobodný dělník kapitalistovi týdně 6 x 6 čili 36 hodin nadpráce. Je to totéž, jako by pracoval 3 dny v týdnu pro sebe a 3 dny v týdnu zadarmo pro kapitalistu. Ale toto rozdělení pracovní doby není vidět. Nadpráce a nutná práce spolu splývají. Proto bych mohl týž poměr vyjádřit např. také tak, že dělník pracuje každou minutu 30 vteřin pro sebe 30 vteřin pro kapitalistu atd. Jinak je tomu s robotou. Nutná práce, kterou koná např. valašský rolník k udržení vlastní existence, je prostorově oddělena od jeho nadpráce pro bojara. První práci koná na svém vlastním poli, druhou práci koná na panském statku. Obě části pracovní doby existují proto samostatně vedle sebe. Ve formě roboty je nadpráce přesně oddělena od nutné práce. Tento rozdíl v jevové formě nemění však zřejmě nic na kvantitativním poměru mezi nadprací a nutnou prací. Tři dny nadpráce v týdnu zůstávají třemi dny práce, která netvoří ekvivalent pro dělníka samého, ať se jí říká robota nebo námezdní práce. Ale u kapitalisty se projevuje nenasytná chtivost nadpráce v úsilí po neomezeném prodlužování pracovního dne, u bojara jednodušeji: v přímé honbě za robotními dny.⁴⁴

⁴¹ „Ti, kdož pracují... žijí ve skutečnosti ty, kdo žijí z renty... kterým se říká bohatí... i samy sebe.“ (Edmund Burke: „Thoughts and Details on Scarcity“, Londýn 1800, str. 2, 3.)

⁴² Velmi naivně poznamenává Niebuhr ve svém spise „Römische Geschichte“: „Nelze si zatajovat, že díla, jako jsou díla etruská, která i v rozvalinách budí úžas, předpokládají v malých (!) státech existenci pánů a nevolníků.“ S daleko hlubším pochopením pravil Sismondi, že „bruselské krajky“ předpokládají existenci pánů a námezdních služebníků.

⁴³ „Na tyto nešťastníky (ve zlatých dolech mezi Egyptem, Habeši a Arabií), kteří nemohou ani své tělo udržovat v čistotě, ani pokrývat svou nahotu, není možno pohledět bez soucitu s jejich žalostným osudem. Neboť zde není ohledů ani slitování s nemocnými, mrzáky, starci, se ženskou slabostí. Všichni musí bez ustání pracovat, donucováni k tomu ranami biče, dokud smrt neukončí jejich muka a jejich bídu.“ (Diodorus Siculus: „Historische Bibliothek“, kniha 3, kap. 13.)

⁴⁴ To, co následuje, se týká poměrů v rumunských provinciích, jak se vytvářely před převratem, který nastal po Krymské válce.

Robota, která byla v podunajských knížetstvích spojena s naturálními rentami a ostatními atributy nevolnictví, tvořila však hlavní tribut placený panující třídě. Tam, kde existovala robota, vznikala zřídká z nevolnictví, spíše naopak, nevolnictví obyčejně vznikalo z roboty.^{44a} Tak tomu bylo v rumunských provinciích. Jejich původní výrobní způsob byl založen na pospolném vlastnictví, odlišném od slovanské a zejména indické formy. Na části pozemků hospodařili členové obcí samostatně jako na svobodném soukromém majetku, druhou část — ager publicus [obecní pole] — obdělávali společně. Výrobky této společné práce sloužily jednak jako rezervní fondy pro případ neúrody a pro jiné pohromy, jednak jako státní fond na krytí válečných výdajů, k náboženským účelům a na jiné obecní výdaje. Během času vojenství a církevní hodnostáři strhli na sebe spolu s obecním majetkem i služebnosti s ním spojené. Práce svobodných rolníků na jejich obecní půdě se přeměnila v robotu pro usurpátory obecní půdy. Zároveň s tím se vyvinuly nevolnické vztahy, ale jen fakticky, a ne právně, dokud je „osvoboditel“ světa, Rusko, neuzákonilo pod záminkou zrušení nevolnictví. Zákoník roboty, který roku 1831 vyhlásil ruský generál Kiselev, nadiktovali ovšem sami bojaři. Rusko tak získalo jednou ranou magnáty podunajských knížetství a souhlasný potlesk liberálních kreténů celé Evropy.

Podle „Règlement organique“, jak se nazývá tento zákoník roboty, je povinen každý valašský rolník, kromě toho, že odvádí množství podrobně vypočtených naturálních dávek, tzv. majiteli pozemků: 1) dvanácti pracovními dny vůbec; 2) jedním dnem práce na poli a 3) jedním dnem svážení dříví. Celkem 14 dní za rok. Ale s hlubokým pochopením politické ekonomie nebrali autoři zákoníku pracovní den v jeho obvyklém smyslu, nýbrž jako pracovní den nutný k výrobě průměrného denního výrobku; ale průměrný denní výrobek je chytrácky stanoven tak, že by jej za 24 hodin nedokázal udělat ani obr. Suchými výrazy s pravou ruskou ironií vysvětluje proto sám „Règlement“, že 12 pracovními dny nutno rozumět výrobek 36 dnů ruční práce, jedním dnem polní práce tři dny a jedním dnem svážení dříví rovněž tři dny. Celkem 42 dny roboty. K tomu však přistupuje tzv. „jobagie“, tj. výpomoc poskytovaná statkáři v mimořádných případech, kde toho vyžadují výrobní potřeby. Každá vesnice má na jobagii dodávat ročně určitý kontingent pracovních sil podle počtu obyvatelstva. Tato další robota je u každého valašského rolníka stanovena na 14 dnů. Tak činí povinná robota 56 pracovních dnů ročně. Ale pro nepříznivé podnebí má zemědělský rok ve Valašsku jen 210 dnů, z nichž 40 jsou neděle a svátky, na 30 připadá průměrně nepohoda, dohromady tedy odpadá 70 dnů. Zbývá tedy 140 pracovních dnů. Poměr roboty k nutné práci, ^{56/84} čili 66% procenta, vyjadřuje daleko menší míru nadhodnoty, než je míra, která určuje práci anglického zemědělského nebo továrního dělníka. To je však jen zákonem předepsaná robota. A s ještě větší „liberalností“ než anglické tovární zákonodárství dovedl „Règlement organique“ usnadnit své vlastní obcházení. Když udělal z 12 dnů 54, stanoví nominální denní úkol pro každý z 54 dnů roboty tak, že se musí opět dosazovat z následujících dnů. Na př. za jeden den se má vyplít výměra, k jejímuž vypletí, zejména na kukuřičných lánech, je zapotřebí dvakrát tolik času. Zákonem stanovený denní úkol pro některé zemědělské práce se dá vykládat tak, že den začíná v květnu a končí v říjnu. Pro Moldavsko jsou předpisy ještě tvrdší. „Dvanáct dnů roboty podle Règlement organique,“ zvolal ve vítězném opojení jeden bojar, „činí 365 dní za rok!“⁴⁵

Byl-li „Règlement organique“ podunajských knížetství pozitivním výrazem nenasytné chtivosti nadpráce, kterou každý paragraf uzákoňuje, jsou anglické Factory Acts [tovární zákony] negativními výrazy téže nenasytné chtivosti. Tyto zákony krotí úsilí kapitálu po bezmezném vysávání pracovní síly tím, že pracovní den je nuceně omezován z moci státu, a to státu, v němž vládou kapitalista a landlord. Nehledě na rostoucí dělnické hnutí, den ze dne hrozivější, bylo omezování tovární práce diktováno touž nutností, která si vynutila polévání anglických polí guanem. Táž slepá dravost, která v jednom případě vymrskávala půdu, podrývala v druhém případě životní sílu národa u samého kořene.

^{44a} {Poznámka ke 3. vyd. — To platí také o Německu a zejména o Prusku ne východ od Labe. V XV. století byl německý sedlák sice skoro všude povinen odvádět určité dávky výrobků a práce, ale jinak byl alespoň fakticky svobodným člověkem. Němečtí kolonisté v Braniborech, Pomoránsku, Slezsku a Východním Prusku byli dokonce právně uznáváni za svobodné. Vítězství šlechty v selské válce tomu učinilo konec. Nevolníky se znovu stali nejen poražení jihoněmečtí sedláci, ale již od poloviny XVI. století upadají východopruští, braniborští, pomoranští a slezští, a brzy nato i šlesvicko-holštýnští svobodní sedláci do poniženého stavu nevolníků. (Maurer: „Geschichte der Fronhöfe etc.“, IV. sv. — Meitzen: „Der Boden des preussischen Staats“. — Hanssen: „Leibeigenschaft in Schleswig-Holstein.“) — B. E.}

⁴⁵ Další podrobnosti najdeme ve spise E. Regnaulta: „Histoire Politique et Sociale des Principautés Danubiennes“, Paříž 1855.

Periodicky se opakující epidemie tu mluvily stejně zřetelně jako snížení vojenské míry v Německu a ve Francii.⁴⁶

Factory Act [tovární zákon] z roku 1850, který nyní (1867) platí, stanoví průměrný den v týdnu na 10 hodin, totiž prvních 5 dnů v týdnu 12 hodin, od 6 hodin ráno do 6 hodin večer — z čehož však podle zákona odpadá $\frac{1}{2}$ hodiny na snídani a hodina na oběd, takže zbývá $10\frac{1}{2}$ pracovní hodiny — a 8 hodin v sobotu, od 6 hodin ráno do 2 hodin odpoledne, z čehož odpadá $\frac{1}{2}$ hodiny na snídani. Zbývá 60 pracovních hodin, po $10\frac{1}{2}$ prvních pět dní v týdnu, $7\frac{1}{2}$ poslední den v týdnu.⁴⁷ Jsou ustanoveni zvláštní kontroloři, dozírající na plnění zákona, tovární inspektoři, podléhající přímo ministerstvu vnitra, jejichž zprávy jsou každého půl roku uveřejňovány parlamentem. Podávají tedy průběžné a oficiální statistické údaje o kapitalistické nenasytné chtivosti nadpráce.

Poslechněme si na okamžik tovární inspektory.⁴⁸

„Továrník, uchylující se k podvodu, začíná práci čtvrt hodiny — někdy víc, někdy méně — před 6. hodinou ránní a končí ji čtvrt hodiny — někdy víc, někdy méně — po 6. hodině večerní. Ubírá pět minut na začátku a na konci půlhodiny vyhrazené na snídani a uštípne 10 minut na začátku a na konci hodiny vyhrazené na oběd. V sobotu končí u něho práce čtvrt hodiny — někdy více, někdy méně — po 2. hodině odpolední.

Tak získává:

před 6. hod. ránní	15 minut		Úhrnem za 5 dní 300 minut
po 6. hod. večerní	15 "		
při snídani	10 "		
při obědě	20 "		
	60 minut		

V sobotu:

před 6. hod. ránní	15 minut		Celkový zisk za týden 340 minut
při snídani	10 "		
po 2. hod. odpoled.	15 "		

Čili 5 hodin 40 minut týdně, což násobeno 50 pracovními týdny, po odečtení 2 týdnů na svátky nebo na příležitostně přerušení práce, dává 27 pracovních dnů.⁴⁹

„Je-li pracovní den prodloužen denně o 5 minut nad normální délku, činí to $2\frac{1}{2}$ pracovního dne za rok.“⁵⁰ „Další hodina denně, která se získá tím, že se urve kousek času hned tu, hned zase tam, dělá z 12 měsíců za rok 13.“⁵¹

⁴⁶ „Vcelku svědčí překračování průměrné míry v určitých mezích o tom, že se organické bytosti dobře daří... Tělesná míra se u člověka zmenšuje, je-li jeho prospívání ohroženo fyzickými nebo sociálními poměry... Ve všech evropských zemích, kde existují odvodny, klesla od zavedení odvodů průměrná tělesná míra dospělých mužů a jejich celková schopnost k vojenské službě. Před revolucí (1789) činila nejnižší míra pro pěšáka ve Francii 165 centimetrů; roku 1818 (zákon z 10. března) 157, podle zákona z 21. března 1832 156 centimetrů. Ve Francii se průměrně neodvede více než polovina povolovaných pro nedostatečnou výšku a tělesné vady. V Sasku byla vojenská míra roku 1780 178 cm, nyní 155. V Prusku je nyní 157. Podle údajů dr. Meyera v „Bayrische Zeitung“ ze dne 9. května 1862 vychází z 9letého průměru, že v Prusku je z 1000 branců 716 neschopných vojenské služby: 317 pro nedostatečnou výšku a 399 pro tělesné vady... Město Berlín nemohlo roku 1858 dodat svůj kontingent náhradního mužstva, scházelo 156 mužů.“ (J. v. Liebig: „Die Chemie in ihrer Anwendung auf Agrikultur und Physiologie“, 1862, 7. vyd., svazek I, str. 117, 118.)

⁴⁷ „Dějiny továrního zákona z roku 1850 následují ve výkladu této kapitoly.

⁴⁸ Období od vzniku velkého průmyslu v Anglii do roku 1845 se dotýkám jen tu a tam a odkazuji čtenáře na spis „Die Lage der arbeitenden Klasse in England“ [Postavení dělnické třídy v Anglii] od Bedřicha Engelse, Lipsko 1845. Jak hluboce pochopil Engels ducha kapitalistického výrobního způsobu, dokazují Factory Reports [zprávy továrních inspektorů], Reports on Mines [zprávy důlních inspektorů] atd., které vyšly po roce 1845; a jak obdivuhodně vylíčil podrobnosti postavení dělnické třídy, o tom svědčí nejběžnější srovnání jeho spisu s oficiálními zprávami „Children’s Employment Commission“ [komise pro vyšetření dětské práce] (1863—1867), které vyšly o 18—20 let později. Tyto zprávy pojednávají totiž o průmyslových odvětvích, v nichž do roku 1862 nebylo ještě zavedeno tovární zákonodárství a zčásti není zavedeno ani dnes. Zde tedy poměry, které líčí Engels, nebyly nijak podstatně změněny zásahem zvenčí. Mé příklady jsou vzaty hlavně z období svobodného obchodu po roce 1848, z oné rájské doby, o níž Němce tak báječně „lakuji“ stejně chvástávi jako vědecky ubozí podomní obchodníci s ideou svobodného obchodu. — Anglie tu ostatně vystupuje v popředí jen proto, že je klasickou představitelkou kapitalistické výroby a že ona jediná má stálou oficiální statistiku o otázkách, které probíráme.

⁴⁹ „Suggestions etc. by Mr. L. Homer, Inspector of Factories“ ve „Factories Regulation Acts. Ordered by the House of Commons to be printed 9 August 1859“, str. 4, 5.

⁵⁰ „Reports of the Insp. of Fact, for the half year, October 1856“, str. 35.

⁵¹ „Reports etc. 30th April 1858“, str. 9.

Krise, za nichž je výroba přerušována a pracuje se jen „neplnou dobu“, jen několik dnů v týdnu, nemění ovšem nic na úsilí o prodlužování pracovního dne. Čím méně obchodů se dělá, tím větší musí být zisk z každého obchodu. Čím méně času se může pracovat, tím větší má být nadbytečná pracovní doba. Tovární inspektoři sdělují o období krise z let 1857—1858 toto:

„Může to vypadat, jako nedůslednost, že je možná nadměrná práce v době, kdy obchody jdou tak špatně, ale právě špatný stav obchodu podněcuje bezohledné lidi k přehánění; tak si zajišťují mimořádný zisk...“ „V téže době,“ praví Leonhard Horner, „kdy 122 továren v mém obvodu bylo úplně zrušeno, 143 stojí a všechny ostatní pracují jen neplnou dobu, dochází dál k překračování pracovní doby stanovené zákonem.“⁵² Pan Howell praví: „Ačkoli se pro špatný stav obchodu ve většině továren pracuje jen polovinu doby, dostávám stále stejný počet stížností, že je dělníkům denně uštipována (snatched) půlhodina nebo $\frac{3}{4}$ hodiny omezováním doby, stanovené zákonem na oběd a odpočinek.“⁵³

Týž jev se opakuje v menším měřítku za hrozné bavlnové kalamity z let 1861—1865.⁵⁴

„Přistihneme-li dělníky při práci v době oběda nebo v jinou protizákonnou dobu, tvrdí se nám někdy na omluvu, že dělníci vůbec nechtějí odejít z továrny, takže je třeba je nutit, aby přerušili práci (čištění strojů atd.), zejména v sobotu odpoledne. Ale zůstávají-li ‚ruce‘ po zastavení strojů v továrně, děje se tak jen proto, že jim mezi 6. hodinou ranní a 6. hodinou večerní, v pracovních hodinách stanovených zákonem, nebyl vymezen čas na provedení těchto prací.“⁵⁵

Mimořádný zisk, jehož lze dosáhnout nadměrnou prací přes čas stanovený zákonem, je patrně pro mnohé továrníky příliš velkým pokušením, než aby mu mohli odolat. Počítají s tím, že nebudou dopadeni, a vypočítávají si, že i když budou odhaleni, při nízkých pokutách a nepatrných soudních výlohách mají stále ještě zaručen zisk.⁵⁶ „Kde se získává další čas hromaděním drobných krádeží („a multiplication of small thefts“) v průběhu dne, narážejí inspektoři na téměř nepřekonatelné obtíže, chtějí-li získat důkazy o porušování zákona.“⁵⁷ Tyto „drobné krádeže“, jichž se dopouští kapitál na čase dělníků určeném na jídlo a odpočinek, nazývají tovární inspektoři také „petty pilferings of minutes“, štipáním minut⁵⁸, „snatching a few minutes“, utrháváním minut⁵⁹, nebo jak to odborně nazývají dělníci, „nibbling and cribbling at meal times“ uhryzávání a uškrabování doby na jídlo.⁶⁰

Vidíme, že v tomto ovzduší není tvoření nadhodnoty nadprací žádným tajemstvím. „Kdybyste mi dovolili,“ řekl mi jeden velmi úctyhodný továrník, „nechat pracovat denně jen 10 minut přes čas, dali byste mi do kapsy ročně 1000 liber št.“⁶¹ „Atomy času jsou prvky zisku.“⁶²

⁵² „Reports etc. 30th April 1858“, str. 10.

⁵³ Tamtéž, str. 250

⁵⁴ „Reports etc. for the half year ending 30th April 1861“. Viz Dodatek čís. 2; „Reports etc. 31st October 1862“, str. 7, 52, 53. Přestupky se tu množí v posledním pololetí 1863. Srov. „Reports etc. ending 31st October 1863“, str. 7.

⁵⁵ „Reports etc. 31st October 1860“, str. 23. S jakým fanatismem, podle soudních výpovědí továrníků, se jejich továrníci brání jakémukoli přerušení tovární práce, o tom svědčí tato kuriosita: Začátkem června roku 1836 došla smírcím soudcům v Dewsbury (Yorkshire) udání, že majitelé 8 velkých továren nedaleko Batley přestupují tovární zákon. Část těchto pánů byla obviněna z toho, že nechali pracovat 5 chlapců ve věku od 12 do 15 let od 6 hodin ráno v pátek do 4 hodin odpoledne následující soboty, aniž jim dovolili oddech, kromě doby na jídlo a jedné hodiny spánku o půlnoci. A tyto děti musely pracovat nepřetržitě 30 hodin v „shoddy-hole“, jak se říká díře, kde se trhají vlněné hadry a kde je vzduch tak prosycen prachem, chloupky z hadrů atd., že i dospělí dělníci si tu musí ustavičně ovazovat ústa kapesníkem, aby si chránili plíce! Páni obžalovaní ujistili místopřísežně — jako kvakeři byli příliš úzkostlivě nábožní, než aby mohli přísahat — že ve svém velkém milosrdenství by byli dovolili dětem 4 hodiny spánku, ale paličaté děti nechtěly o spaní ani slyšet! Páni kvakeři byli odsouzeni k pokutě 20 liber št. Dryden předvídal tyto kvakery:

„Fox full fraught in seeming sanctity,
That feared an oath, but like the devil would lie,
That look'd like Lent, and had the holy leer,
And durst not sin! before he said his prayer!“

[„Liška, která svatost předstírala
a přísah bála se, lhouc při tom jako čert,
vždy tvářila se jak sám půst a kroucíc zbožně oči,
bez vroucí modlitby hřích nespáchala nikdy!“]

⁵⁶ „Reports etc. 31st October 1856“, str. 34.

⁵⁷ Tamtéž, str. 35.

⁵⁸ Tamtéž, str. 48.

⁵⁹ Tamtéž.

⁶⁰ Tamtéž.

⁶¹ Tamtéž.

Po této stránce není nic charakterističtějšího než označení dělníků, kteří pracují plný čas, jako „full times“ [plnočasy], a děti pod 13 let, které smějí pracovat jen 6 hodin, jako „half times“ [poločasy].⁶³ Dělník tu není nic jiného než zosobněná pracovní doba. Všechny individuální rozdíly se omezují na rozdíl mezi „plnočasy“ a „poločasy“.

3. Anglická průmyslová odvětví bez zákonné hranice vykořisťování

Úsilí o prodlužování pracovního dne, vlkodlačí chtivost nadpráce, jsme dosud pozorovali v oblasti, kde nezměrné zlořády, které, jak praví jeden anglický buržoasní ekonom, nebyly překonány ani ukrutnostmi Španělů vůči americkým rudochům⁶⁴, vyvolaly nakonec nutnost přivázat kapitál na řetěz zákonné úpravy. Všimněme si nyní několika výrobních odvětví, kde vysávání pracovní síly buď ještě dnes není ničím spoutáno, anebo ještě včera nebylo.

„Pan Broughton, smírčí soudce hrabství, prohlásil jako předseda schůze, konané v městském sále v Nottinghamu 14. ledna 1860, že mezi tou částí městského obyvatelstva, která se zabývá výrobou krajek, panuje taková bída a strádání, jaké jsou naprosto neznámé ostatnímu civilizovanému světu... Ve 2, 3, 4 hodiny ráno vytáhnou devítileté až desítileté děti ze špinavých lůžek a nutí je pracovat za holé živobytí do 10, 11, 12 hodin v noci, takže jim údy přestávají sloužit, tělo chřadne, obličej dostává tupý výraz a všechno, co je na nich lidské, upadá v němou ztrnulost, na kterou je hrůza se podívat. Nedivíme se tomu, že pan Mallet a jiní továrníci vystoupili s protestem proti jakékoli diskusi... Systém, jaký popsal Rev. Montagu Valpy, je systém bezmezného otroctví, otroctví po stránce sociální, tělesné, mravní a duševní... Co si máme myslit o městě, které svolává veřejnou schůzi, aby se usneslo na petici, že pracovní doba mužů má být omezena na 18 hodin denně!... Řečníme rozhořčeně proti virginským a karolinským plantážníkům. Ale je jejich obchod s černochoy se všemi hrůzami karabáče a čachrování s lidským masem hnusnější než toto pozvolné vraždění lidí, které se denodenně provádí, aby byly ve prospěch kapitalistů zhotovovány závoje a límce?“⁶⁵

Hrnčířství (pottery) ve Staffordshiru bylo za posledních 22 let třikrát předmětem parlamentního vyšetřování. Výsledky tohoto vyšetřování jsou uloženy ve zprávě pana Scrivena předložené roku 1841 „Children’s Employment Commissioners“ [členům komise pro vyšetření práce dětí], ve zprávě dr. Greenhova z roku 1860, uveřejněné na rozkaz lékařského úředníka Privy Council [Tajné rady] (Public Health, 3rd Report, I, 102—113) a konečně ve zprávě pana Longe z roku 1863, ve „First Report of the Children’s Employment Commission“ ze dne 13. června 1863. Pro můj úkol postačí, vyberu-li ze zpráv z roku 1860 a 1863 několik svědeckých výpovědí vykořisťovaných dětí. Podle postavení dětí je možno si udělat úsudek o postavení dospělých, zejména dívek a žen, a to v průmyslovém odvětví, vedle něhož vypadá práce v přádelně bavlny apod. jako velmi příjemné a zdravé zaměstnání.⁶⁶

William Wood, devítiletý, začal pracovat, když mu „bylo 7 let 10 měsíců“. Od počátku „ran moulds“ (odnášel hotové výrobky ve formách do sušárny a odtud nosil zpět prázdné formy). Přichází každý den v týdnu v 6 hodin ráno a končí asi v 9 hodin večer. „Pracuji celý týden až do 9 hodin večer. Tak to bylo např. po posledních 7 až 8 týdnu.“ Tedy patnáctihodinová pracovní doba pro sedmileté dítě! J. Murray, dvanáctiletý chlapec, vypovídá: „I run moulds and turn jigger“ [odnáším formy a točím kruhem]. „Přicházím v 6 hodin, někdy ve 4 hodiny ráno. Na dnešek jsem pracoval celou noc až do 6 hodin ráno. Od včerejška jsem nebyl v posteli. V noci na dnešek pracovalo se mnou 8 nebo 9 chlapců. Dnes ráno přišli zase všichni až na jednoho. Dostávám 3 šilinky 6 pencí týdně. Nedostanu přidáno, i když pracuji celou noc. Tento týden jsem pracoval dvakrát celou noc.“ Fernyhough,

⁶² „Reports of the Insp. etc. 30th April 1860“, str. 56.

⁶³ Tento výraz má oficiální občanské právo jak v továrně, tak i v továrních zprávách.

⁶⁴ „Chamtivost továrníků, páchajících při honbě za ziskem takové ukrutnosti, které nebyly překonány ani ukrutnostmi Španělů při dobývání Ameriky při honbě za zlatem.“ (John Wade: „History of the Middle and Working Classes“, 3. vyd., Londýn 1835, str. 114.) Theoretická část této knihy, jakýsi nástin politické ekonomie, obsahuje na svou dobu leccos originálního, např. názor na obchodní krize. Historická část je nestoudným plagiátem knihy sira M. Edena: „The State of the Poor“, Londýn 1797.

⁶⁵ „London Daily Telegraph“ ze dne 17. ledna 1860.

⁶⁶ Srov. Engels: „Lage etc.“, str. 249—251. [„Postavení dělnické třídy v Anglii“, str. 192—193.]

desítiletý chlapec: „Nemám vždycky celou hodinu na oběd, často jen půl hodiny, tak vždycky ve čtvrtek, v pátek a v sobotu.“⁶⁷

Dr. Greenhow prohlašuje, že lidský život v hrnčířských obvodech Stoke-upon-Trent a Wolstantonu je neobyčejně krátký. Ačkoli je v obvodu Stoke zaměstnáno v hrnčímách jen 36,6% a ve Wolstantonu jen 30,4% mužského obyvatelstva nad 20 let, připadá mezi muži tohoto věku v prvním obvodu více než polovina, v druhém asi $\frac{2}{5}$ úmrtí na plicní choroby na hrnčíře. Dr. Boothoyd, praktický lékař v Hanley, vypovídá: „Každá další generace hrnčířů je zakrslejší i a slabší než předcházející generace.“ Rovněž jiný lékař, pan MacBean, praví: „Od té doby, co jsem před 25 lety začal svou praxi mezi hrnčíři, projevila se nápadná degenerace této třídy v postupném klesání výšky a váhy.“ Tyto výpovědi jsou vzaty ze zprávy dr. Greenhova z roku 1860.⁶⁸

Ze zprávy členů komise z roku 1863 uvádím: Dr. J. T. Arledge, vrchní lékař nemocnice v severním Staffordshiru, praví: „Jakožto třída představují hrnčíři, muži i ženy... obyvatelstvo degenerované tělesně i mravně. Jsou zpravidla zakrslí, špatně rostlí a často mají pokřivený hrudní koš. Předčasně stárnou a brzy umírají; jsou flegmatictí a nedokrevní a slabost jejich konstituce se projevuje úpornými záchvaty dyspepsie, poruchami v činnosti jater a ledvin a revmatismem. Ale hlavně podléhají plicním chorobám: zánětu plic, souchotinám, bronchitidě a záduše. Vyskytuje se u nich zvláštní forma záduchy, známá pod jménem hrnčířské záduchy nebo hrnčířských souchotin. Skrofulosa, zachvacující mandle, kosti a jiné části těla, je nemoc, kterou trpí víc než dvě třetiny hrnčířů. Že degenerace obyvatelstva tohoto obvodu není ještě větší, na tom má zásluhu výhradně ta okolnost, že se dělnictvo rekrutuje z okolních venkovských obvodů a že se uzavírají sňatky se zdravějším obyvatelstvem.“ Pan Charles Pearson, nedávno ještě lékař téže nemocnice, píše v jednom dopisu komisaři Longeovi mimo jiné toto: „Mohu mluvit jen na základě vlastního pozorování, nikoli podle statistik, ale mohu vás ujistit, že ve mně vždy znovu a znovu vzkypělo rozhořčení při pohledu na tyto nebohé děti, jejichž zdraví se obětuje na oltář chamtivosti jejich rodičů a zaměstnavatelů.“ Vypočítává příčiny hrnčířských nemocí a jako hlavní z nich uvádí „long hours“ [dlouhou pracovní dobu]. Zpráva komise vyslovuje naději, že „manufaktura, která zaujímá tak význačné postavení v očích světa, nestrpí na sobě poskvnu, že její vynikající úspěchy jsou doprovázeny tělesnou degenerací, tak rozmanitými tělesnými útrapami a předčasným umíráním dělníků, jejichž prací a dovedností bylo dosaženo tak velkých výsledků.“⁶⁹ To, co tu bylo řečeno o hrnčířství v Anglii, platí i o hrnčířství ve Skotsku.⁷⁰

Manufaktura zápalek se datuje od roku 1833, od vynálezu, podle něhož se fosfor nanáší přímo na sirku. Od roku 1845 se tato výroba začala v Anglii rychle rozvíjet a z hustě obydlených částí Londýna se rozšířila zejména do Manchestru, Birminghamu, Liverpoolu, Bristolu, Norwiche, Newcastleu, Glasgowa a s ní i ztrnutí úst, které jeden vídeňský lékař již roku 1845 objevil jako zvláštní nemoc sirkařů. Polovina dělníků jsou děti mladší 13 let a mladiství pod 18 let. Tato manufaktura je tak pověstná škodlivým vlivem na zdraví a hnusnými podmínkami, že jen nejubožejší část dělnické třídy, polovoyhľadověle vdovy atd., k ní propůjčuje děti, „otrhané, polomrtvé hladem, úplně zubožené a zanedbané“.⁷¹ Ze svědků, které vyslychal člen komise Withe (1863), bylo 270 mladších 18 let, 40 mladších 10 let, 10 ve věku jen 8 let a 5 jen 6letých. Pracovní den kolísá mezi 12 až 14 a 15 hodinami, pracuje se v noci, nepravidelně se obědvá, většinou v dílnách zamořených fosforem. Dante by zjistil, že v tomto odvětví manufaktury byly překonány nejhruznější obrazy pekla, které se zrodily v jeho fantasi.

V továrně na čalouny se hrubší druhy tisknou strojem, jemnější ručně (block printing). Nejživější provoz tu připadá na dobu mezi počátkem října a koncem dubna. Během tohoto období trvá tu práce často, a to skoro bez přestávky, od 6 hodin ráno do 10 hodin večer a dlouho do noci.

J. Leach vypovídá: „Minulou zimu (1862) odpadlo z 19 dívek 6 pro nemoci z přepracování. Aby neusnuly, musím na ně ustavičně křičet.“ W. Duffy: „Děti často nemohly únavou udržet oči otevřené; ovšem i nám se velmi často klíží oči únavou.“ J. Lightbourne: „Je mi 13 let... Minulou zimu jsme

⁶⁷ Children's Employment Commission. First Report etc. 1863“. Příloha, str. 16, 19, 18.

⁶⁸ „Public Health, 3rd Report etc.“, str. 103, 105.

⁶⁹ „Children's Employment Commission 1863“, str. 22, 24 a XI.

⁷⁰ Tamtéž, str. XLVII.

⁷¹ Tamtéž, str. LIV.

pracovali až do 9 hodin večer a předešlou zimu do 10 hodin. Minulou zimu jsem skoro každý večer plakal bolestí, protože jsem měl boláky na nohou.“ G. Apsden: „Když mému klukovi bylo 7 let, nosíval jsem ho ve sněhu na zádech do práce a z práce; pracoval 16 hodin!... Často jsem si klekl a krmil jsem ho, zatím co stál u stroje, protože nesměl ani od stroje odběhnout, ani jej zastavit.“ Smith, společník a vedoucí jedné manchesterské továrny: „My (míní „ruce“, které pracují pro „nás“) pracujeme bez přestávek na jídlo, takže 10^{1/2} hodinový pracovní den končí vlastně v půl páté odpoledne, a všechna další práce je práce přes čas.⁷² (Zajímalo by nás, zda pan Smith také po 10^{1/2} hodiny vůbec nejí?) My (týž Smith) končíme zřídka před 6. hodinou večer (míní: přestáváme spotřebovávat „naše“ živé stroje, představující pracovní sílu), takže my (iterum Crispinus [týž Kryšpín]) ve skutečnosti po celý rok pracujeme přes čas... Děti a dospělí (152 dětí a mladistvé osoby pod 18 let a 140 dospělých) pracovali stejně po posledních 18 měsících průměrně nejméně 7 dní a 5 hodin týdně čili 78^{1/2}; hodiny týdně. Za 6 týdnů před 2. květnem tohoto roku (1863) byl průměr vyšší než 8 dní, čili 84 hodin týdně!“ A přesto týž pan Smith, který si tak libuje v plurálu majestatis [tak rád říká o sobě, jako veličenstvo, „my“], dodává s úsměvem: „Strojní práce je lehká.“ A továrníci, kteří používají ručního tisku, říkají: „Ruční práce je zdravější než strojní práce.“ Vcelku se páni továrníci rozhořčeně vyslovují proti návrhu, „aby se stroje zastavovaly alespoň v době jídla“. „Zákon, praví pan Otley, ředitel továrny na čalouny v Borough (v Londýně), „který by nám povolil pracovní den od 6 hodin ráno do 9 hodin večer, by nám (!) velmi vyhovoval, ale pracovní den podle továrního zákona od 6 hodin ráno do 6 hodin večer nám (!) nevyhovuje... U nás zastavujeme stroje za oběda (jaká velkomyslnost!). Toto zastavení nezpůsobuje ztrátu papíru a barvy, která by stála za zmínku.“ „Ale,“ dodává soucitně, „chápu, že ztráta s tím spojená není vítána.“ Zpráva komise naivně míní, že strach některých „vedoucích firem“, že ztratí čas, tj. čas, v němž si přivlastňují cizí práci, a že tím „ztratí zisk“, není ještě dostatečným důvodem k tomu, aby děti mladší 13 let a mladistvé osoby pod 18 let „ztrácely jídlo“ po 12—16 hodin nebo aby se jim potrava dodávala tak, jako se dodávají pomocné látky pracovním prostředkům: parnímu stroji uhlí a voda, vlně mýdlo, kolům olej atd., tj. během výrobního procesu samého.⁷³

V žádném průmyslovém odvětví v Anglii (necháváme tu stranou strojní výrobu chleba, která si teprve začíná razit cestu) se nedochoval tak starodávný, dokonce — jak je možno se dočíst u básníků z dob římského císařství — předkřesťanský způsob výroby jako v pekařství. Ale kapitál, jak již bylo poznamenáno, je z počátku lhostejný k technickému charakteru pracovního procesu, jehož se zmocňuje. Bere jej zprvu tak, jak jej nachází.

Neuvěřitelné falšování chleba, zejména v Londýně, bylo po prvé odhaleno výborem dolní sněmovny pro vyšetření „falšování potravin“ (1855—1856) a spisem dr. Hassalla: „Adulterations detected“.⁷⁴ Tato odhalení vyvolala zákon ze dne 6. srpna 1860 „for preventing the adulteration of articles of food and drink“ [aby se zabránilo falšování potravin a nápojů]; tento zákon je neúčinný, protože ovšem zachovává co největší delikátnost vůči každému vyznavači svobodného obchodu, který si usmyslí, že kupováním a prodejem falšovaného zboží „to turn an honest penny“ [bude poctivě vydělávat].⁷⁵ Sám výbor vyslovil dosti naivní formou své přesvědčení, že svobodný obchod znamená v podstatě obchod se zfalšovanými nebo, jak tomu Angličané vtipně říkají „sofistikovanými produkty“. Opravdu tento druh „sofistiky“ dovede lépe než Protagoras udělat z bílého černé a z černého bílé a lépe než eleaté, demonstrovat ad oculos [názorně] pouhé zdání všeho reálného.⁷⁶

⁷² Toto nelze považovat za nadměrnou pracovní dobu v našem smyslu. Tito pánové považují 10^{1/2} hodinovou práci za normální pracovní den, který tedy také zahrnuje normální nadpráci. Pak teprve začíná „přesčas“, který je poněkud lépe placen. Později ještě uvidíme, že používání pracovní síly po dobu tak zvaného normálního dne je placeno pod hodnotu, takže „přesčas“ není nic jiného než kapitalistický úskok, jak vyždímat více „nadpráce“; to zůstává ostatně stejné i tehdy, je-li pracovní síla, používaná během „normálního dne“, skutečně plně placena.

⁷³ „Children's Employment Commission 1863“, Svědecké výpovědi, str. 123, 124, 125, 140 a LIV.

⁷⁴ Kamenec, rozemletý na prášek nebo smíchaný se solí, je normální obchodní artikl, který má příznačný název „baker's stuff“ [pekařský prášek].

⁷⁵ „Saze jsou, jak známo, velmi energickou formou uhlíku a tvoří hnojivo, které kapitalističtí kominíci prodávají anglickým farmářům. Roku 1862 měl britský „juryman“ [porotce] v jednom procesu rozhodnout, zda saze, k nimž je bez vědomí kupce přimícháno 90% prachu a písku, jsou „opravdové“ saze v „komerčním“ smyslu nebo saze „falšované“ ve „smyslu zákona“; „amis du commerce“ [přítel obchodu] rozhodli, že jsou to „opravdové“ komerční saze, a zamítli farmářovu žalobu, který nadto musel zaplatit soudní útraty.

⁷⁶ Francouzský chemik Chevallier vypočítává v pojednání o „sophistications“ [falšování] zboží u více než 600 výrobků, které uvádí jeden za druhým, 10, 20, 30 různých způsobů falšování. Dodává, že nezná všechny způsoby a že se nezmiňuje o všech, které zná. U cukru uvádí 6 způsobů falšování, u olivového oleje 9, u másla 10, u soli 12, u mléka 19, u chleba 20, u kořalky 23, u mouky 24, u čokolády 28, u

V každém případě obrátil výbor pozornost obecnstva na jeho „chléb vezdejší“ a tím i na pekařství. Zároveň se na veřejných schůzích a v peticích parlamentu ozvaly stížnosti londýnských pekařských tovaryšů na nadměrnou práci atd. Tyto stížnosti zněly tak naléhavě, že pan H. S. Tremenheere, také člen častěji již zmíněné komise z roku 1863, byl ustanoven královským vyšetřujícím komisařem. Jeho zpráva⁷⁷ se svědeckými výpověďmi vzrušila veřejnost, ne snad její srdce, ale její žaludek. Angličan, který je sčtetlý v bibli, sice věděl, že člověk, není-li z milosti boží kapitalistou nebo landlordem nebo sinekuristou, musí v potu tváře pojídat svůj chléb, ale nevěděl, že ve svém chlebu musí denně pojídat určité množství lidského potu, smíšeného s hnisem z boláků, pavučinami, mrtvolami švábů a shnilým německým droždím, nemluvě o kamenci, písku a jiných neméně příjemných nerostných přísadách. Bez jakéhokoli ohledu na jeho svatost „svobodný obchod“ bylo proto pekařství, až dosud „svobodné“, dáno pod dozor státních inspektorů (na konci parlamentního zasedání roku 1863) a týmž parlamentním aktem zakázána práce pekařských tovaryšů mladších 18 let od 9 hodin večer do 5 hodin ráno. Tato doložka mluví za celé svazky o nadměrné práci v tomto výrobním odvětví, které působí tak patriarchálním dojmem.

„Práce londýnského pekařského tovaryše začíná zpravidla v 11 hodin v noci. V tuto dobu zadělává těsto; to je velmi namáhavá procedura, která trvá $\frac{1}{2}$ až $\frac{3}{4}$ hodiny, podle množství a jakosti pečiva. Potom si lehne na desku, na níž se mísí těsto a která je zároveň poklopem na díži, v níž se těsto zadělává, a spí asi dvě hodiny s jedním moučným pytle pod hlavou a přikryt druhým. Pak začne rychlá a nepřetržitá práce, která trvá 5 hodin: těsto se musí vyválet, zvážit, zformovat, sázet do pece, vybírat z pece atd. Teplota v pekárně se pohybuje mezi 75 až 90° [Fahrenheita, čili 24 až 32° Celsia] a v malých pekárnách je spíš vyšší než nižší. Když jsou chleby, housky atd. hotové, začíná roznášení chleba a značná část dělníků, když skončí popsanou těžkou noční prací, roznáší po celý den chléb v koších nebo jej rozváží na vozících dům od domu a mezi tím ještě často dělá různé práce v pekárně. Podle toho, jaká je roční doba a jak velký je závod, končí práce mezi 1. a 6. hodinou odpolední, kdežto jiná část dělníků je zaměstnána v pekárně až do pozdního večera.“⁷⁸ „Za londýnské sezóny začínají tovaryši v pekárnách, kde se dělá chléb ‚za plnou cenu‘, ve Westendu pracovat pravidelně v 11 hodin v noci a pečou chléb až do 8 hodin ráno s jednou nebo dvěma velmi krátkými přestávkami. Potom roznášejí chléb až 4, 5, 6, ba i 7 hodin nebo někdy pečou v pekárně suchary. Po práci spí 6 hodin, často jen 5 hodin nebo 4 hodiny. V pátek začíná práce vždycky dříve, např. v 10 hodin večer, a trvá nepřetržitě, ať již je to příprava chleba nebo jeho roznáška, až do soboty do 8 hodin večer, ale většinou do neděle do 4 nebo 5 hodin ráno. Také v prvotřídních pekárnách, které prodávají chléb ‚za plnou cenu‘, musí se v neděli po 4 až 5 hodin dělat přípravná práce pro následující den... Pekařští tovaryši, pracující u ‚underselling masters‘ [kteří prodávají chléb pod plnou cenou], a těch je, jak bylo poznamenáno dříve, více než $\frac{3}{4}$ londýnských pekařů, mají ještě delší pracovní dobu; ale pracují skoro výhradně jen v pekárně, protože jejich mistři, s výjimkou dodávek do malých krámků, prodávají jen ve svém vlastním pekařství. Ke konci týdne... tj. ve čtvrtek, začíná tu práce v 10 hodin večer a trvá s nepatrnou přestávkou až do pozdního večera v sobotu.“⁷⁹

Pokud jde o „underselling masters“, tu i buržoasní stanovisko uznává, že „neplacená práce dělníků (the unpaid labour of the men) tvoří základ jejich konkurence“.⁸⁰ A „full priced baker“ [pekař prodávající chléb za plnou cenu] udává své konkurenty „prodávající pod cenou“ vyšetřující komisi jako zloděje cizí práce a falšovatele. „Udržují se jen podváděním obecnstva a tím, že vytloukají ze svých dělníků 18 hodin práce a platí mzdu jen za 12 hodin.“⁸¹

Falšování chleba a vytvoření kategorie pekařů, kteří prodávají chléb pod plnou cenou, oba tyto jevy se v Anglii vyvíjejí od počátku XVIII. století, tj. od doby, kdy se rozložil cechovní charakter řemesla a za zády nominálního pekařského mistra se objevil kapitalista v osobě mlynáře nebo obchodníka s

vína 30, u kávy 32 atd. Ani pánbůh tomuto osudu neušel. Viz *Rouard de Card*: „De la falsification des Substances Sacramentales“. Paříž 1856.

⁷⁷ „Report etc. relative to the Grievances complained of by the Journeymen Bakers etc.“, Londýn 1862 a „Second Report etc.“, Londýn 1863.

⁷⁸ Tamtéž, „First Report etc.“, str. VI.

⁷⁹ Tamtéž, str. LXXI.

⁸⁰ *George Read*: „The History of Baking“, Londýn 1848, str. 16.

⁸¹ Report (First) etc. Evidence. Výpověď pekaře „za plnou cenu“ Cheesemana, str. 108.

moukou.⁸² Tím byl položen základ ke kapitalistické výrobě, k bezmeznému prodlužování pracovní doby a noční práci, ačkoli noční práce se i v Londýně značně rozšířila teprve po roce 1824.⁸³

Po všem, co bylo uvedeno, je pochopitelné, proč zpráva komise počítá pekařské tovaryše ke kategorii dělníků krátkého života; i když šťastně uniknou strašné dětské úmrtnosti, která je normálním zjevem u všech kategorií dělnické třídy, zřídka dosáhnou věku 42 let. Nicméně je pekařské řemeslo stále přeplněno kandidáty. Zdrojem, odkud se čerpají tyto „pracovní síly“ pro Londýn, je Skotsko, západní zemědělské obvody Anglie a Německo.

V letech 1858—1860 organizovali pekařští tovaryši v Irsku z vlastních prostředků velké schůze k agitaci proti noční a nedělní práci. Veřejnost, např. na květnové schůzi v Dublině roku 1860, se s čistě irskou vřelostí postavila na jejich stranu. Výsledkem tohoto hnutí bylo skutečně prosazení výhradně denní práce ve Wexfordu, Kilkenny, Clonmelu, Waterfordu atd. „V Limericku, kde utrpení námezdních dělníků, jak známo, přesahuje všechnu míru, ztroskotalo toto hnutí o odpor pekařských mistrů, zejména pekařů-mlynářů. Příklad Limericku měl za následek neúspěch v Ennisu a Tipperary. V Corku, kde se veřejné rozhořčení projevilo nejživěji, rozbili mistři hnutí tím, že použili své moci a vyhodili dělníky z práce. V Dublině kladli mistři nejhouževnatější odpor a pronásledováním těch tovaryšů, kteří stáli v čele agitace, přinutili ostatní dělnictvo k tomu, že povolilo a přistoupilo na noční a nedělní práci.“⁸⁴ Komise anglické vlády, která je v Irsku ozbrojena až po zuby, se obrací s úpěnlivými připomínkami na neúprosné pekařské mistry dublinské, limerické, corské atd. „Výbor soudí, že pracovní doba je omezena přirozenými zákony, které nelze beztrestně přestupovat. Jestliže mistři vyhrožují dělníkům, že je vyženou, a nutí je tak, aby jednali proti svému náboženskému přesvědčení, aby neposlouchali zákonů země a nedbali veřejného mínění“ (toto všechno se týká nedělní práce), „zasévají tím sémě nepřátelství mezi kapitálem a prací a dávají příklad nebezpečný pro náboženství, mravnost a veřejný pořádek... Výbor soudí, že prodlužování pracovního dne přes 12 hodin je uzurpátorským zasahováním do rodinného a soukromého života dělníka a vede ke zhoubným morálním důsledkům; je to zasahování do rodinného života člověka a do rodinných povinností, které plní jako syn, bratr, manžel a otec. Práce přes 12 hodin nepochybně podkopává dělníkovo zdraví, vede k předčasnému stárnutí a brzké smrti a tedy k neštěstí dělnických rodin, které jsou připraveny („are deprived“) o péči a podporu hlavy rodiny právě v době, kdy je nejvíc potřebují.“⁸⁵

Právě jsme se podívali na Irsko. Na druhé straně průlivu, ve Skotsku, si stěžuje zemědělský dělník, muž od pluhu, na svou 13—14hodinovou práci, v nejdřívejším podnebí, při čtyřhodinové práci navíc v neděli (v této zemi svítitelů sabatu!)⁸⁶; v těžké době stojí před londýnskou Grand Jury [porotou] tři železniční dělníci: průvodčí osobních vlaků, strojvedoucí a zřízenec u návěští. Velké železniční neštěstí dopravilo stovky cestujících na onen svět. Příčinou neštěstí byla nedbalost železničních dělníků. Vypovídají před porotou souhlasně, že před 10—12 lety trvala jejich práce jen 8 hodin denně. Za posledních 5—6 let byla vyšroubována na 14, 18 a 20 hodin a při zvlášť velkém návalu cestujících, např. když vrcholí sezóna výletů, trvá často nepřetržitě 40—50 hodin. A oni, železniční dělníci, jsou jen obyčejní lidé, a ne kyklopy. V určitém okamžiku jejich pracovní síla vypovídá službu. Upadají do jakési strnulosti, jejich mozek přestává pracovat a oči vidět. Nanejvýš „respectable British Jurymen“ [ctihodný britský porotce] odpovídá na tyto výpovědi rozsudkem, kterým je pro manslaughter [zabití] posílá před další soud, a v dodatku smířlivě vyslovuje zbožné přání, aby páni

⁸² *George Read*: „The History of Baking“. Na konci XVII. a na začátku XVIII. století byli faktoři [překupníci], kteří se větřili do všech možných řemesel, ještě oficiálně označováni za „public nuisances“ [veřejné škůdce]. Tak např. Grand Jury [porota] při čtvrtém zasedání smírčích soudců v hrabství Somerset se usnesla na „připomínce“ dolní sněmovně, kde se mimo jiné praví: „Tito agenti z Blackwell Hall jsou veřejným zločínem a poškozují soukenickou živnost a jako škůdci mají být potřeni.“ („The Case of our English Wool etc.“, Londýn 1685, str. 6, 7.)

⁸³ „First Report etc“, str VIII..

⁸⁴ „Report of Committee on the Baking Trade in Ireland for 1861“.

⁸⁵ „Report of Committee on the Baking Trade in Ireland for 1861“.

⁸⁶ Veřejná schůze zemědělských dělníků v Lasswade u Glasgowa ze dne 5. ledna 1866. (Viz „Workman's Advocate“ ze dne 13. ledna 1866.) Vytvoření — koncem roku 1865 — trade-unionu zemědělských dělníků, nejdříve ve Skotsku, je historická událost. V jednom z nejutlačovanějších zemědělských obvodů Anglie, v Buckinghamshiru, vstoupili v březnu 1867 námezdní dělníci do velké stávky za zvýšení týdenní mzdy z 9 — 10 šilinků na 12 šilinků. — (Z toho, co bylo uvedeno, je vidět, že hnutí anglického zemědělského proletariátu, úplně rozbité od té doby, co byly po roce 1830 potlačeny jeho mohutné demonstrace a zejména po zavedení nového chudinského zákona, začíná v šedesátých letech znovu, až konečně roku 1872 zahajuje novou epochu. Vráťme se k tomu v II. dílu, rovněž k Modrým knihám o postavení anglického zemědělského dělníka, které vyšly po roce 1867. *Dodatek ke 3. vydání.*)

železniční magnáti v budoucnu projeví větší štedrost při nákupu nutného počtu „pracovních sil“ a větší „zdrženlivost“ nebo „odříkavost“ nebo „šetnost“ při vyssávání koupené pracovní síly.⁸⁷

Z pestrého zástupu dělníků všech povolání, nejrůznějšího věku a obou pohlaví, kteří nás pronásledují úporněji než duše zabitých Odyssea a na nichž je i bez Modrých knih, které drží pod paží, na první pohled vidět nadměrnou práci, vyjmeme ještě dvě postavy, jejichž nápadný kontrast nejlépe dokazuje, že před kapitálem jsou si všichni lidé rovni — modistku a kováře.

V posledním týdnu června roku 1863 přinesly všechny londýnské noviny poznámku se „sensačním“ nadpisem „Death from simple overwork“ (Smrt z pouhého přepracování). Šlo o smrt dvacetileté modistky Mary Anne Walkleyové, zaměstnané ve velmi ctihodné dvorní módní dílně, kterou exploatovala dáma se sympatickým jménem Elise. Byla tu znovu objevena stará, často omílaná historie⁸⁸, že tato děvčata pracují průměrně 16 1/2 hodiny denně, v sezóně však t často nepřetržitě 30 hodin, zatím co jejich umdlévající „pracovní síla“ je občas povzbuzována doušky sherry, portského vína a kávy. Sezóna byla právě v plném proudu. Měly být narychlo vykouzleny nádherné šaty urozených ladies pro ples na počest čerstvě importované princezny z Walesu. Mary Anne Walkleyová pracovala nepřetržitě 26 1/2 hodiny spolu s 60 jinými děvčaty, po 30 v jedné místnosti, poskytující sotva 1/3 nezbytného krychlového objemu vzduchu; v noci spaly po dvou na jedné posteli v jedné z těch dusných děr, na něž je ložnice rozdělena prkennými přepážkami.⁸⁹ A to byla jedna z lepších londýnských módních dílen. Mary Anne Walkleyová v pátek onemocněla a v neděli zemřela, aniž k velkému údivu paní Elisy alespoň předtím dodělala poslední plesové šaty. Lékař pan Keys, který byl zavolán příliš pozdě k lůžku umírající, prohlásil suše před „Coroner's Jury“ [soud pro ohledávání mrtvol]: „Mary Anne Walkleyová zemřela následkem nadměrně dlouhé práce v přeplněné dílně a následkem toho, že spávala v příliš těsné, špatně větrané ložnici.“ Ale naproti tomu „Coroner's Jury“, aby dal lékařům lekcí dobrého chování, prohlásil: „Zesnulá zemřela mrtvicí, ale jsou prý důvodné obavy, že její smrt mohla být urychlena přepracováním v přeplněné dílně atd.“ Naši „bílí otroci“, volal „Morning Star“, orgán pánů freetraderů Cobdena a Brighta, „naši bílí otroci se dřou do úpadu, hynou a umírají bez hluku a slávy“.⁹⁰

⁸⁷ „Reynolds' Newspaper“, 20. ledna 1866. Týž týdeník přináší v každém čísle zprávy o mnoha dalších železničních neštěstích pod „sensational headings“ [sensačními titulky] : „Fearful and fatal accidents“ [Hrozné a osudné nehody], „Appalling tragedies“ [Otrásjící tragédie] atd. Na to odpovídá jeden dělník z trati North Stafford: „Každý ví, jaké následky to má, ochabne-li třeba jen na chvíli pozornost strojvůdce nebo topiče. A může tomu být jinak při bezmezném prodlužování pracovní doby v největší nepohodě, bez přestávky a odpočinku? Vezměme tento příklad, jaký se stává každodenně: minulý pondělí začal topič pracovat velmi časné ráno. Skončil po 14 hodinách 50 minutách. Nestačil ani vypít čaj a už ho volali znovu do práce... Tak pracoval nepřetržitě 29 hodin 15 minut. Zbytek jeho týdenního zaměstnání vypadal takto: ve středu 15 hodin; ve čtvrtek 15 hodin 35 minut; v pátek 14 1/2 hodiny; v sobotu 14 hodin 10 minut; celkem za týden 88 hodin 30 minut. A nyní si představte jeho překvapení, když dostal plat jen za 6 pracovních dnů. Byl to nováček a požádal o vysvětlení, co se rozumí pracovním dnem. Odpověď: 13 hodin, tedy 78 hodin týdně. Ale jak je to s platem za dalších 10 hodin 30 minut? Po dlouhých tahanicích — se mu podařilo dostat odměnu 10 pencí.“ (Tamtéž, číslo ze 4. února 1866.)

⁸⁸ Srov. B. Engels: „Die Lage etc.“, str. 253, 254. [„Postavení dělnické třídy v Anglii“, str. 194, 195.]

⁸⁹ Dr. Letheby, lékař Board of Health [zdravotní správy] tehdy prohlásil: „Na každého dospělého by mělo v ložnici připadat nejméně 300 krychlových stop vzduchu a v obytném pokoji nejméně 500 krychlových stop.“ Dr. Richardson, vrchní lékař jedné londýnské nemocnice, praví : „Různé švadleny : modistky, krejčově a šičky prádla trpí trojí bídou — přepracováním, nedostatkem vzduchu a nedostatkem výživy nebo poruchami zažívání. Vcelku se hodí tento druh práce rozhodně spíše pro ženy než pro muže. Ale je neštěstím tohoto oboru, že je, zejména v hlavním městě, monopolem asi 26 kapitalistů, kteří prostředky nátlaku, vyvěrajícími z kapitálu (that spring from capital), vytloukají z práce úsporu (force economy out of labour; míní tím: šetří na výdajích tím, že mrhají pracovní silou). Jejich moc pociťuje na sobě celá třída těchto dělnic. Podaří-li se švadleně získat malý okruh zákazníků, nutí ji konkurence pracovat doma až do úpadu, aby si tyto zákazníky udržela, a stejnou práci do úpadu musí nezbytně týrat i své pomocnice. Nejde-li její podnik nebo nemůže-li se zařadit pro sebe, obrátí se na závod, kde sice není méně práce, ale zato jistější výdělek. Tak se stává pravou otrokyní, zmítanou sem a tam každou sebemenší společenskou vlnou; hned zmirá hladý doma v malém pokojíku nebo nemá k tomu daleko; pak zase pracuje 15, 16, ba 18 hodin denně v ovzduší, kde se stěží dá dýchat, a při jídle, které, i když je dobré, nemůže organismus pro nedostatek čistého vzduchu strávit. To je živná půda pro souchoťiny, které nejsou nic jiného než nemoc ze špatného vzduchu.“ (Dr. Richardson: „Work and Overwork“, v „Social Science Review“, 18. července 1863.)

⁹⁰ „Morning Star“, 23. června 1863. „Times“ použily tohoto případu k obhajobě amerických otrokářů proti Brightovi atd. „Velmi mnozí z nás,“ píše „Times“, „jsou toho názoru, že dokud sami moříme naše vlastní děvčata prací až k smrti, hrozíce jim dýtkami hladu místo svištícím karabáčem, máme sotva právo metat hromy a blesky na rodiny, jejichž členové přišli na svět jako otrokáři a které své otroky aspoň dobře živí a vyžadují na nich jen „mírnou práci“.“ „Times“, 2. července 1863.) List torýů „Standard“ plisnil v témže duchu Rev. Newmana Halla: „Že dává do klatby otrokáře, ale modlí se se slušnými lidmi, kteří londýnské kočí a průvodčí omnibusů atd. nutí pracovat celkem 16 hodin denně za psí mzdu.“ Nakonec promluvil vštec, pan Tomáš Carlyle, o němž jsem již roku 1850 napsal: „Genius šel k čertu, kult zůstal.“ V krátkém podobenství redukuje jedinečně velkolepou událost současných dějin, americkou občanskou válku, na to, že Petr ze Severu chce stůj co stůj rozbít palici Pavlovi z Jihu, protože Petr ze Severu si „najímá“ dělníka „na den“, kdežto Pavel z Jihu „doživotně“. („Macmillan's Magazine“. Ilias Americana in nuce. Srpnový sešit 1863.) Tak konečně zplaskla bublina torýovských sympatií s městským — naprosto ne s venkovským! — námezdním dělníkem. Jádro těchto sympatií se nazývá otroctví.

„Dřít do úpadu, to je na denním pořádku nejen v módních dílnách, nýbrž na tisíci místech, lépe řečeno všude, kde jdou obchody dobře... Vezměme na příklad kováře. Máme-li věřit básníkům, není na světě statnějšího, veselejšího muže nad kováře. Vstává za svítání a již před východem slunce buší, až jiskry prší, jí, pije a spí jako nikdo jiný. Uvážíme-li jen fyzické podmínky, je při mírné práci postavení kováře skutečně jedno z nejpříjemnějších. Ale pojďme za ním do města a pohledme na břemeno práce, které je navaleno na jeho silná bedra — podívejme se, jaké místo zaujímá ve statistikách úmrtnosti naší země. V Marylebone (v jedné z největších londýnských čtvrtí) umírá 31 kovářů z 1000 ročně, čili o 11 více, než činí průměrná úmrtnost dospělých mužů v Anglii. Zaměstnání, jež je skoro instinktivním uměním člověka, samo o sobě bez hany, se stává při nadměrné práci pro člověka zhoubným. Může tolikrát denně uhodit perlikem, udělat tolik a tolik kroků, tolikrát nadechnout, vykonat tolik a tolik práce, a bude žít průměrně, řekněme, 50 let. Je nucen tolikrát víc uhodit, o tolik víc kroků udělat, o tolik vícrát nadechnout, a to všechno dohromady zvýší výdaje jeho životních sil o čtvrtinu. Kovář se o to pokusí, a výsledek je, že za určitou dobu udělá skutečně o čtvrtinu víc práce a umírá ve věku 37 let místo 50 let.“⁹¹

4. Denní a noční práce. Systém směn

Konstantní kapitál, výrobní prostředky existují — s hlediska zhodnocovacího procesu — jen proto, aby vstřebávaly práci a s každou kapkou práce příslušné množství nadpráce. Pokud to nedělají, jejich neplodná existence znamená pro kapitalistu určitou ztrátu, neboť po dobu, kdy výrobní prostředky leží ladem, představují neužitečně zálohovaný kapitál; tato ztráta se stává pozitivní, jestliže si obnovení přerušené výroby vyžádá další náklady. Prodlužování pracovního dne za hranice přirozeného dne až do noci působí jen jako palliativ [hojivý prostředek], jen do jisté míry hasí upíří žížeň po živé krvi práce. Proto je imanentní snahou kapitalistické výroby přivlastňovat si práci po celých 24 hodin dne. Ale protože je fyzicky nemožné vyssávat ve dne v noci tytéž pracovní síly, je k překonání fyzických překážek zapotřebí střídat pracovní síly, požírané ve dne v noci; toto střídání připouští různé metody, např. může být organisováno tak, že část dělnického personálu má jeden týden denní směnu, druhý týden noční směnu atd. Víme, že tento systém směn, toto střídání hospodářství, převládalo v epoše, kdy byl anglický bavlnářský průmysl v plném květu mládí atd., a v přítomné době kvete mimo jiné v přádelnách bavlny v moskevské gubernii. Jako systém existuje tento 24hodinový výrobní proces ještě dnes v mnohých dosud „svobodných“ průmyslových odvětvích Velké Britannie, mimo jiné u vysokých pecí, v kovárnách, válcovnách a v jiných kovodělných manufakturách v Anglii, Walesu a Skotsku. Pracovní proces tu trvá 24 hodin nejen každý ze šesti všedních dnů, ale většinou zahrnuje i nedělních 24 hodin. Dělníky jsou muži i ženy, dospělí i děti obojího pohlaví. Věk dětí a mladistvých osob zahrnuje všechny stupně od 8 (v některých případech od 6) do 18 let.⁹² V některých odvětvích pracují i děvčata a ženy v noci společně s mužským personálem.⁹³

Nehledě na všeobecné škodlivé účinky noční práce,⁹⁴ poskytuje nepřetržitý, 24 hodiny trvající výrobní proces velmi vítanou příležitost k překračování hranic nominálního pracovního dne. Např. v

⁹¹ Dr. Richardson: „Work and Overwork“, v „Social Science Review“, 18. července 1863.

⁹² „Children's Employment Commission. Third Report“. Londýn 1864, str. IV, V, VI.

⁹³ „Jak ve Staffordshiru, tak i v jižním Walesu pracují mladé dívky a ženy v uhelných dolech a v koksovárnách nejen ve dne, nýbrž i v noci. Ve zprávách předkládaných parlamentu se na to často poukazuje jako na příčinu vážných a všeobecně známých zlořádů. Ženy, pracující společně s muži a stěží se od nich lišící oděvem, ušpiněné a zamazané mourem, jsou vystaveny nebezpečí, že propadnou mravní zkáze, protože ztrácejí úctu k sobě samým, což je téměř nevyhnutelný následek zaměstnání nevhodného pro ženy.“ (Tamtéž, 194, str. XXVI. Srov. Fourth Report (1865), 61, str. XIII.) Stejně je tomu ve sklárnách.

⁹⁴ „Zdá se přirozené,“ podotýká jeden ocelářský továrník, který používá děti k noční práci, „že hoši, kteří pracují v noci, ve dne nemohou spát a pořádně si odpočinout, nýbrž musí se celý příští den bez ustání potloukat.“ („Children's Employment Commission. Fourth Report“, 63, str. XIII.) O důležitosti slunečního světla pro udržení a rozvoj organismu praví jeden lékař mimo jiné: „Světlo působí přímo na tkáň těla, jimž dodává pevnost a pružnost. Svaly zvířat, kterým odejmeme normální množství světla, zhoubovatí a ztratí svou pružnost, nervová síla ztrácí svůj tonus nedostatkem dráždění a vývin všeho, co je v procesu růstu, se zpomaluje... Pokud jde o děti, je ustavičný hojný přístup denního světla a přímý účinek slunečních paprsků po určitou část dne neobyčejně důležitý pro jejich zdraví. Světlo pomáhá zpracovávat potravu v dobrou plastickou krev a utužuje nově se tvořící svalová vlákna. Působí rovněž jako dráždidlo na zrakové orgány a vyvolává tím intenzivnější činnost různých mozkových funkcí.“ Pan W. Strange, vrchní lékař worcesterské „všeobecné nemocnice“, z jehož spisu o „Zdraví“ (1864) je toto místo vyňato, píše v dopise jednomu z vyšetřujících komisařů, panu Whitovi: „Měl jsem dříve v Lancashiru možnost pozorovat účinky noční práce na tovární děti a v rozporu s oblíbeným tvrzením některých zaměstnavatelů prohlašuji s rozhodností,

uvedených, velmi namáhavých průmyslových odvětvích činí oficiální pracovní den většinou 12 hodin nočních nebo denních. Ale prodlužování práce přes tuto hranici je v mnoha případech, abychom užili slov anglické oficiální zprávy, „opravdu hrozné“ („truly fearful“).⁹⁵ „Žádný lidský rozum“ — praví se ve zprávě — „si nemůže představit onu masu práce, kterou podle svědeckých výpovědí vykonávají chlapci ve věku 9—12 let, a nedospět k nevyhnutelnému závěru, že se takové zneužívání moci rodičů a zaměstnavatelů nesmí déle trpět.“⁹⁶

„Již ta okolnost, že někde nutí chlapce pracovat střídavě ve dne a v noci, vede jak v dobách oživení obchodu, tak i za normálního chodu k hanebnému prodlužování pracovního dne. Toto prodlužování je v mnoha případech nejen příšerné, nýbrž přímo neuvěřitelné. Občas se stává, že některý z chlapců, kteří mají vystřídat první směnu, z té či oné příčiny nepřijde. Tu musí jeden nebo více přítomných chlapců, kteří svůj pracovní den již skončili, nahradit chybějícího chlapce. Tento systém je tak všeobecně známý, že ředitel jedné válcovny na mou otázku, jak vyplňují místa chlapců, kteří se nedostavili, odpověděl: ‚Vždyť to víte stejně dobře jako já,‘ — a bez rozpaků přiznal tento fakt.“⁹⁷

„V jedné válcovně, kde nominální pracovní den trvá od 6 hodin ráno do 5^{1/2} hodin večer, pracoval jeden hoch týden co týden po čtyři noci nejméně do 8^{1/2} hodin večer příštího dne... a to po 6 měsících.“ „Jiný, devítiletý, pracoval někdy tři dvanáctihodinové směny po sobě a jako desítiletý dva dny a dvě noci po sobě.“ „Třetí chlapec, nyní desítiletý, pracoval od 6 hodin ráno do 12 hodin v noci po tři noci za sebou a po ostatní tři noci do 9 hodin večer.“ „Čtvrtý, nyní třináctiletý, pracoval po celý týden od 6 hodin večer až do druhého dne do 12 hodin v poledne, někdy tři směny za sebou, např. od pondělka ráno do úterka večer.“ „Pátý, nyní dvanáctiletý, pracoval ve slévárně železa v Stavely od 6 hodin ráno do 12 hodin v noci po 14 dnů; není už schopen tak dále pracovat.“ George Allinsworth, devítiletý: „Přišel jsem sem minulý pátek. Příštího dne jsme měli začít ve 3 hodiny ráno. Zůstal jsem tu tedy celou noc. Bydlím 5 mil odtud. Spal jsem na zemi, dal jsem si koženou zástěru pod hlavu a přikryl jsem se krátkou kazajkou. Další dva dny jsem přicházel v 6 hodin ráno. Jó, pane! Tady je teploučko! Než jsem přišel sem, pracoval jsem celý rok u vysoké pece. Byl to hodně veliký závod na venkově. Začínali jsme také v sobotu ve 3 hodiny ráno, ale mohl jsem alespoň chodit spát domů, protože to bylo blízko. Ostatní dny jsem začínal v 6 hodin ráno a končil v 6 nebo 7 hodin večer“ atd.⁹⁸

Poslyšme, jak se dívá sám kapitál na tento čtyřiadvacetihodinový systém. Zlořády tohoto systému, jeho zneužívání k „hroznému a neuvěřitelnému“ prodlužování pracovního dne, přechází ovšem mlčením. Mluví jen o systému v jeho „normální“ formě.

že zdraví dětí jí brzy trpí.“ („Children's Employment Commission. 4th Report“, 284, str. 55.) Již ta okolnost, že takové věci se vůbec mohou stát předmětem vážných diskusí ukazuje nejlépe, jak působí kapitalistická výroba na „mozkové funkce“ kapitalistů a jejich přísluhovačů.

⁹⁵ „Children's Employment Commission. Fourth Report“, 57, str. XII.

⁹⁶ Tamtéž (4th Report, 1865), 58, str. XII.

⁹⁷ Tamtéž.

⁹⁸ Tamtéž, str. XIII. Duševní úroveň těchto „pracovních sil“ musí být ovšem taková, jak se ukazuje z rozmluv s jedním z vyšetřujících komisařů: Jeremiáš Hynes, dvanáctiletý: „...čtyřikrát čtyři je osm, ale 4 čtyřky (4 fours) jsou 16... Králem je u něho ten kdo má všechny peníze a všechno zlato (A king is him that has all the money and gold). Máme krále; říkají, že je to královna, říkají jí princezna Alexandra. Prý si vzala za muže královnina syna. Princezna je mužský.“ William Turner, dvanáctiletý: „Nežiju v Anglii. Myslím, že nějaká taková země je“, dřív jsem o ní nic neslyšel.“ John Morris, čtrnáctiletý: „Slyšel jsem povídat, že pánbůh stvořil svět a že všichni lidé se utopili až na jednoho; slyšel jsem, že ten člověk byl malinký ptáček.“ William Smith, patnáctiletý: „Bůh udělal muže, muž udělal ženu.“ Edward Taylor, patnáctiletý: „O Londýně nevím nic.“ Henry Mathewman, sedmnáctiletý: „Někdy chodím do kostela... Jméno, o kterém tam kážou, to je nějaký Ježíš Kristus, ale jiná jména nedovedu jmenovat. O něm také nedovedu nic říci. Nebyl zabit, zemřel jako jiní lidé. Nebyl jaksi jako jiní lidé, protože byl jaksi nábožný, a ty druhý ne.“ (He was not the same as other people in some ways, because he was religious in some ways and others isn't). (Tamtéž 74, str. XV.) „Dábel je dobrá osoba. Nevím, kde žije.“ „Kristus byl zlý člověk.“ („The devil is a good person. I don't know where he lives.“ „Christ was a wicked man.“) „Toto děvče (10 let) hláskuje slovo God [bůh] jako Dog [pes] a neví, jak se jmenuje královna (Children's Employment Commission. 5th Report“, 1866, str. 55, čís. 278.) Týž systém jako v uvedených kovodělných manufakturách panuje i ve sklárnách a papírnách. V papírnách, kde se papír vyrábí stroje, je noční práce pravidlem pro všechny procesy až na třídění hadrů. V některých případech trvá noční práce díky směnám bez ustání po celý týden, obvykle od neděle v noci do 12 hodin v noci příští soboty. Denní směna pracuje každý týden pět dní 12 hodin a jeden den 18 hodin a noční směna 5 nocí 12 hodin a jednu noc 6 hodin v každém týdnu. V jiných případech pracuje ve dny střídání každá směna 24 hodin jedna za druhou. Jedna směna pracuje 6 hodin v pondělí a 18 v sobotu, aby odpracovala 24 hodin. V jiných případech je zaveden systém, který je něco mezi tím, při němž všichni dělníci zaměstnaní u papírenských strojů pracují každý den v týdnu 15 — 16 hodin. „Tento systém — praví vyšetřující komisař Lord — v sobě jaksi spojuje všechny zlořády dvanáctihodinových a čtyřiadvacetihodinových směn.“ Za tohoto systému noční práce pracují děti pod 13 let, mladistvé osoby pod 18 let a ženy. Někdy, při dvanáctihodinovém systému musely pracovat dvojí směnu, 24 hodiny, protože nepřišel chlapec, který je měl vystřídat. Svědecké výpovědi dokazují, že hoši a děvčata pracují velmi často přes čas a že práce se tak někdy prodlužuje na 24, ba 36 hodin bez přestávky. V „nepřetržitém a jednotvárném“ procesu v hladírně se setkáváme s dvanáctiletými děvčaty, která pracují po celý měsíc 14hodin denně „bez jakéhokoli pravidelného oddechu nebo přestávky v práci, kromě dvou, nanejvýš tří půlhodin na obědy“. V některých továrnách, kde bylo úplně upuštěno od pravidelné noční práce, se pracuje hrozně mnoho přes čas, a „to často v největší špině, v největším vedru a při nejednotvárnějších procesech“. („Children's Employment Commission. 4th Report, 1865“, str. XXXVIII a XXXIX.)

Pánové Naylor a Vickers, ocelářští továrníci, kteří zaměstnávají 600—700 dělníků, z nichž je jen 10% mladších 18 let, a z toho opět jen 20 hochů pracuje v noční směně, prohlašují toto: „Hoši netrpí nijak vedrem. Teplota je asi 86° - 90° [Fahrenheita; 30° - 32° Celsia]... V kovárně a ve válcovně pracují ruce ve dne i v noci ve směnách, naproti tomu ve všech ostatních dílnách se dělá ve dne, od 6 hodin ráno do 6 hodin večer. V kovárně se pracuje od 12 do 12. Některé ruce pracují neustále v noci, aniž střídají denní a noční práci... Neshledáváme, že by denní a noční práce měla nějaký rozdílný vliv na zdraví (pánů Naylora a Vickerse?), a pravděpodobně spí lidé lépe, odpočívají-li vždy v tutéž dobu, než kdyby ji měnili... V noční směně pracuje asi dvacet hochů mladších 18 let... Bez noční práce hochů mladších 18 let bychom se nemohli dost dobře obejít (not well do). Naše námitka je — zvýšení výrobních nákladů. Obratné ruce a vedoucí oddělení lze těžko dostat, ale hochů dostaneme, kolik chceme... Ovšem vzhledem k poměrně malému počtu hochů, které zaměstnáváme, nemělo by omezení noční práce pro nás valný význam či závažnost.“⁹⁹

Pan J. Ellis, od firmy pánů John Brown a Co., ocelářské a železářské závody, které zaměstnávají 3000 mužů a hochů — při čemž se část těžkých prací při zpracovávání oceli a železa provádí „v denních a nočních směnách“ — prohlašuje, že v těžkých podmínkách oceláren připadají na dva dospělé muže jeden nebo dva hoši. Jejich závod zaměstnává 500 hochů mladších 18 let, z nich asi 1/3 čili 170 mladších 13 let. O navrhované změně zákona soudí pan Ellis: „Nemyslím, že by bylo velmi zavrženíhodné (very objectionable), kdyby žádná osoba mladší 18 let nesměla být zaměstnávána déle než 12 hodin ze 24. Ale nemyslím, že lze uvést nějaké důkazy o tom, že se lze při noční práci obejít bez hochů starších 12 let. Přijali bychom spíše zákon, zakazující vůbec zaměstnávání dětí mladších 13 let nebo i mladších 15 let, než zákon, který by zakazoval noční práci hochů již u nás pracujících. Hoši, kteří pracují v denní směně, musí střídavě pracovat i v noční směně, protože dospělí dělníci nemohou ustavičně pracovat v noci; to by ničilo jejich zdraví. Myslíme však, že noční práce, střídá-li se ob týden, neškodí. (Pánové Naylor a Vickers, hájící zájmy svého závodu, se naopak domnívali, že neškodí nepřetržitá práce noční, nýbrž že možná škodí právě noční práce, která se periodicky střídá.) Vidíme, že lidé, kteří konají střídavě noční a denní práci, jsou právě tak zdraví jako ti, kteří pracují jen ve dne... Máme námitky proti zákazu noční práce hochů mladších 18 let, protože by se tím zvýšily náklady, ale to je také jediný důvod. (Jak cynicky naivní!) Myslíme, že tento vzrůst nákladů by byl větší, než by podnik (the trade) mohl unést bez újmy na svých úspěších. (As the trade with due regard to etc. could fairly bear! Jak nabubřelá frazeologie!) Pracuje se zde málo a mohlo by se stát, že při takovéto úpravě by práce nedostačovala“ (t. j. Ellis, Brown a Co. by mohli přijít do fatální situace: musili by plně platit hodnotu pracovní síly).¹⁰⁰

„Ocelářské a železářské závody ‚Cyklop‘ pánů Cammella a Co. jsou vedeny ve stejně velkém rozsahu jako závody zmíněného Johna Browna a Co. Provozní ředitel doručil vládnímu komisaři Whitovi svou svědeckou výpověď písemně, ale později uznal za vhodné skrýt rukopis, který mu byl vrácen k revisi. Ale pan White má velmi dobrou paměť. Vzpomíná si docela dobře, že pro tyto pány Cyklopy je zákaz noční práce dětí a mladistvých osob ‚nemožná věc; bylo by to totéž, jako by jim závody zavřeli‘, a přece zaměstnává jejich závod o málo více než 6% hochů mladších 18 a jen 1% mladších 13 let!“¹⁰¹

Pan E. F. Sanderson, z firmy Sanderson Bros. a Co., ocelárny, válcovny a kovárny V Attercliffe, se vyslovuje k této otázce takto: „Zákaz noční práce hochů mladších 18 let by způsobil velké potíže; hlavní potíže by způsobil vzrůst nákladů, který by nezbytně nastal, kdyby byla dětská práce nahrazena prací mužů. Kolik by to dělalo, nemohu říci, ale pravděpodobně by vzrůst nákladů nebyl tak veliký, aby továrník mohl zvýšit cenu oceli, a tak by postihla ztráta jeho, protože dělníci (ti paličáci!) by se samozřejmě vzpírali ztrátu nést.“ Pan Sanderson neví, kolik platí dětem, ale „snad to dělá 4—5 šilinků na hlavu týdně. Práce hochů je taková, že na ni všeobecně („generally“, ovšem ne vždy „v jednotlivém případě“) síla hochů úplně stačí, a proto by z větší síly dospělých dělníků neplynula žádná výhoda, která by mohla vyvážit ztrátu, anebo by tomu tak bylo jen v řídkých případech, kdy se pracuje s velmi těžkým kovem. Dospělým dělníkům by se to také méně zamlouvalo, kdyby mezi sebou neměli hochy,

⁹⁹ „Fourth Report etc.“, 1865, 79, str. XVI.

¹⁰⁰ „Fourth Report etc.“, 1865, 80, str. XVI.

¹⁰¹ Tamtéž, 82, str. XVII.

protože muži jsou méně poslušní. Mimo to musí hoši začínat od mládí, aby se naučili řemeslu. Omezení práce hochů výhradně na denní práci by překázelo dosažení tohoto cíle.“ A proč? Proč by se hoši nemohli učit svému „řemeslu“ za dne? Vaše důvody? „Protože kdyby dospělí dělníci, kteří pracují střídavě jeden týden ve dne a druhý v noci, byli v době své noční práce odloučeni od hochů své směny, ztratili by tím polovinu výdělků, který z hochů mají. Rady, které hochům dávají, se totiž započítávají jako část mzdy těchto hochů, a to dospělým dělníkům umožňuje dostávat práci hochů levněji. Každý dospělý dělník by ztratil polovinu výdělků.“ Jinými slovy, páni Sandersonové by museli část mzdy dospělých dělníků platit z vlastní kapsy, místo aby ji platili noční práci hochů. Zisk pánů Sandersonů by při tom poněkud klesl, a to je ten sandersonský vážný důvod, proč se nemohou hoši učit svému řemeslu za dne.¹⁰² Kromě toho by se tím všechna pravidelná noční práce uvalila na muže, kteří jsou nyní vystřídáváni hochy, a muži by to nevydrželi. Zkrátka, potíže by byly tak velké, že by pravděpodobně vedly k úplnému odstranění noční práce. „Co se týče vlastní výroby oceli,“ praví E. F. Sanderson, „neznamenalo by to ani nejmenší rozdíl, ale!... Ale páni Sandersonové mají ještě jiné starosti než výrobu oceli. Děláním oceli je pouhou záminkou k děláním zisku. Tavicí pece, válcovny atd., budovy, stroje, železo, uhlí atd. mají důležitější úkol než přeměňovat se v ocel. Jsou tu proto, aby vstřebávaly nadpráci a vstřebávají jí ovšem víc za 24 hodin než za 12. Dávají ve skutečnosti podle božských a lidských zákonů Sandersonům právo na pracovní dobu určitého počtu rukou po plných 24 hodin dne; ztrácejí svůj charakter kapitálu a jsou proto pro Sandersony čistou ztrátou, jakmile je přerušena jejich funkce vstřebávání práce. „Ale pak by nastala ztráta, protože velmi nákladné stroje by polovinu času zahálely, a abychom vyrobili stejné množství výrobků, jaké jsme schopni vyrobit za nynějšího systému, museli bychom zdvojnásobit rozměry místností a množství strojů, což by zdvojnásobilo náklady.“ Ale proč si dělají právě tito Sandersonové nárok na výsadu oproti ostatním kapitalistům, kteří smejí pracovat jen za dne a jejichž budovy, stroje, suroviny tedy v noci „zahálejí“? „Je pravda,“ odpovídá E. F. Sanderson jménem všech Sandersonů, „je pravda, že tato ztráta ze zahálejících strojů postihuje všechny podniky, kde se pracuje jen za dne. Ale užívání tavicích pecí by v našem případě vedlo k mimořádným ztrátám. Kdybychom je udržovali v chodu, mrhali bychom palivem (kdežto nyní mrhají životy dělníků), a kdybychom je neudržovali v chodu, vznikala by ztráta času tím, že by se znovu musel rozdělovat oheň a získávat potřebný stupeň žáru (kdežto ztráta spánku dokonce osmiletých dětí znamená zisk na pracovní době pro sandersonský rod), a pece samy by trpěly střídáním teploty“ (kdežto přece tytéž pece nijak netrpí střídáním denní a noční práce).¹⁰³

¹⁰² „V naší době, bohaté na přemýšlení a uvažování, člověk, který nedovede uvést dobrý důvod pro všechno možné, i pro nejspatnější a nejzvrácenější myšlenky a skutky, musí být už pořádně omezený. Všechno, co se na světě zkazilo, zkazilo se z dobrých důvodů.“ (Hegel: „Enzyklopädie“, I. díl, „Die Logik“, Berlín 1840, str. 249.)

¹⁰³ „Children’s Employment Commission. 4th Report etc.“, 1865, 85, str. XVII. Podobnou jemnocitnou námitku má jeden z pánů sklářských továrníků, že prý stanovení „pravidelné doby na jídlo“ dětí je nemožné, protože by prý určité množství tepla, které pece vyzařují, bylo „čistou ztrátou“ a „přišlo nazmar“. Na tuto námitku odpovídá vyšetřující komisař White, který se nijak nepodobá Urovi, Seniorovi atd. a jejich ubohým německým přítakavačům, jako je Roscher a jiní, kteří jsou dojatí „zdrženlivostí“, „odřikáním“ a „spořivostí“ kapitalistů při vydávání peněz a jejich timur-tamerlanovskou „marnotratností“ při mrhání lidskými životy: „I když přijde nazmar jistě větší množství tepla oproti nynějšímu, tím že budou zajištěny pravidelné přestávky na jídlo, pak tato ztráta, třeba i vyjádřená v peněžní hodnotě, neznamená nic ve srovnání s mrháním životní silou („the waste of animal power“), k němuž dochází nyní v království tím, že děti, které jsou zaměstnány ve sklárnách a dorůstají, nemají chvilku času ani k tomu, aby se v klidu najedly a trávil.“ (Tamtéž, str. XLV.) A to v „roce prosperity“ 1865! Nehledě na vynakládání síly při zvedání a nošení břemen urazí takové dítě ve sklárnách, kde se vyrábějí láhve a flintové sklo, při nepřetržitém výkonu své práce 15 — 20 (anglických) mil za 6 hodin! A práce trvá často 14— 15 hodin! V mnohých sklárnách je zaveden, jako v moskevských přádelnách, systém šestihodinových směn. „Během týdenní pracovní doby činí nejdelší souvislá doba odpočinku šest hodin. Od toho je však třeba odečíst dobu cesty do továrny a z továrny, mytí, oblékání a jídlo, což všechno stojí čas. Tak zbývá ve skutečnosti jen velmi krátká doba na odpočinek. Na hru a pobyt na čerstvém vzduchu není čas, leda na úkor spánku, a přece je to tak nepostradatelné pro děti, které konají tak namáhavou práci v horké atmosféře... I krátký spánek dítěte je rušen v noci starostí, aby nezaspalo a nepřišlo pozdě do práce, a ve dne hlukem zvenčí.“ Pan White uvádí případy, jak jeden hoch pracoval 36 hodin bez přerušení; nebo 12letí chlapci pracují až do 2 hodin v noci a potom spí ve sklárně do 5 hodin ráno (3 hodiny!), a pak znovu začínou denní práci! Redaktoři všeobecné zprávy, Tremenheere a Tufnell, praví: „Množství práce, kterou vykonávají chlapci, děvčata a ženy během své denní nebo noční směny (spell of labour), je úžasně.“ (Tamtéž, str. XLIII a XLIV.) A mezitím se „odřikavý“ sklářský kapitál, podroušen portským vínem, možná prací pozdě v noci z klubu domů a idiotsky si pobrukuje: „Britons never, never shall be slaves!“ [Britové nikdy, nikdy nebudou otroky!]

5. Boj za normální pracovní den.

Zákony vynucující prodlužování pracovního dne od poloviny XIV. století až do konce XVII. století

„Co je pracovní den?“ Jak velká je doba, po kterou smí kapitál spotřebovávat pracovní sílu, jejíž denní hodnotu platí? Až kam může být pracovní den prodloužen přes pracovní dobu nutnou k reprodukci pracovní síly samé? Na tyto otázky, jak jsme viděli, odpovídá kapitál : pracovní den má denně plných 24 hodin po odečtení několika hodin odpočinku, bez nichž pracovní síla absolutně není s to obnovit svou službu. Rozumí se při tom samo sebou, že po celíčkový svůj život není dělník nic než pracovní síla, že proto všechn jeho volný čas přirozeně a po právu je pracovní doba, tedy patří sebezahodnocování kapitálu. Čas, který člověk potřebuje k vzdělání, k duševnímu rozvoji, k plnění sociálních funkcí, k družnému styku, k svobodné hře fyzických a duševních sil, ba i volný čas v neděli — a třeba i v zemi světitelů sabatu¹⁰⁴ — to jsou všechno tlachy! Ale ve svém bezmezně slepém pudu, ve své vlkodlačí chtivosti nadpráce kapitál strhává nejen morální, nýbrž i čistě fyzické maximální hranice pracovního dne. Uchvacuje pro sebe dobu nutnou k růstu, vývoji a udržování těla při zdraví. Loupí pro sebe čas, který dělník nutně potřebuje k tomu, aby užil čistého vzduchu a slunečního světla. Utrhává čas z doby obědů a přidává jej, kde to jen jde, k výrobnímu procesu samému, takže do dělníka se přikládá potrava jako do pouhého výrobního prostředku, jako se přikládá do parního kotle uhlí nebo jako se stroje mažou lojem nebo olejem. Zdravý spánek, nutný k nabrání, obnovení a osvěžení životní síly, omezuje na tolik hodin strnulosti, kolika je nezbytně zapotřebí k oživení úplně vyčerpaného organismu. Místo aby normální udržování pracovní síly určovalo hranici pracovního dne, určuje naopak co největší denní vynakládání pracovní síly, jakkoli nezdravé, násilné a mučivé, hranici dělníkova odpočinku. Kapitál se neptá na délku života pracovní síly. Jej zajímá jen a jen maximum pracovní síly, které lze uvést do pohybu během pracovního dne. Tohoto cíle dosahuje tím, že zkracuje život pracovní síly, jako dosahuje lakomý sedlák zvýšení výnosu půdy tím, že vymrskává půdu.

Kapitalistická výroba, která je v podstatě: výrobou nadhodnoty, vstřebáváním nadpráce, vede tedy prodlužováním pracovního dne nejen k vysílení lidské pracovní síly, která je olupována o normální morální a fyzické podmínky rozvoje a činnosti. Vede k předčasnému vyčerpání a ničení pracovní síly samé.¹⁰⁵ Prodlužuje výrobní dobu dělníka po určitý časový úsek tím, že zkracuje dobu jeho života.

Ale hodnota pracovní síly zahrnuje v sobě hodnotu zboží, nutných k reprodukci dělníka nebo k rozmnožování dělnické třídy. Jestliže tedy nepřirozené prodlužování pracovního dne, o něž usiluje kapitál ve svém bezmezném pudu po sebezahodnocování, zkracuje dobu života jednotlivých dělníků a tím i dobu fungování jejich pracovní síly, stává se nutným rychleji nahrazovat opotřebované pracovní síly, tj. do reprodukce pracovní síly musí vcházet větší náklady na opotřebování ; stejně jako je část hodnoty stroje, která má být denně reprodukována, tím větší, čím rychleji se stroj opotřebovává. Zdálo by se proto, že vlastní zájem kapitálu ukazuje na nutnost stanovení normálního pracovního dne.

Otrokář kupuje svého dělníka, tak jako kupuje svého koně. Ztratí-li otroka, ztrácí kapitál, který se musí nahradit novým výdajem na trhu otroků. Ale „třeba měla georgijská rýžová pole a mississipské bažiny sebeosudnější a sebezahoubnější vliv na lidský organismus, přesto není toto ničení lidského života tak veliké, aby se nedalo nahradit z ohrad plných černočů ve Virginii a Kentucky. Ekonomické důvody, které by mohly skýtat jakousi záruku, že se bude s otrokem zacházet lidsky, pokud ztotožňují pánův zájem s udržením otroka, se po zavedení obchodu s otroky naopak mění v příčinu nejbezohlednějšího poměru k otrokovi, neboť jakmile je možno jej nahradit novým černochem

¹⁰⁴ Na některých místech v Anglii bývá např. stále ještě odsuzován dělník k trestu vězení za to, že znesvětil sabat prací na zahrádce před svým domkem. Týž dělník je však trestán pro porušení smlouvy, nepřijde-li v neděli, třeba to bylo z náboženských důvodů, do kovodělného, papírenského nebo sklářského závodu. Orthodoxní parlament nemá sluchu pro znesvěcení sabatu, dochází-li k němu při „zhodnocovacím procesu“ kapitálu. V přípisu (ze srpna 1863), v němž londýnští nádeníci v obchodech s rybami a drůbeží žádají odstranění nedělní práce, se praví, že jejich práce trvá v prvních 6 všedních dnech týdne průměrně 15 hodin denně a v neděli 8 — 10 hodin. Zároveň se z tohoto přípisu dovídáme, že tato „nedělní práce“ je podněcována právě vybraným labužnictvím aristokratických svatoušek z Exeter Hallu. Tito „světitelé“, tak horliví „in cute curanda“ [v starosti o své tělesné blaho], osvědčují své křesťanství odevzdaností, s níž snášejí nadměrnou práci, strádání a hlad — jiných. „Obsequium ventris istis (dělníkům) perniciosus est.“ [Přecpávání je jim (dělníkům) velmi zhoubné.]

¹⁰⁵ „V předcházejících zprávách jsme přinesli výroky různých zkušených továrníků o tom, že práce přes čas... beze sporu vede k předčasnému vyčerpání lidské pracovní síly.“ („Children's Employment Commission, 4th Report, 1865“, 64, str. XIII.)

dovezeným z cizích ohrad, stává se délka jeho života méně důležitou než jeho produktivita po dobu jeho života. Proto je zásadou otrokářského hospodářství v zemích, kam se otroci dovážejí: neúčinnější hospodárnost spočívá v tom, vyždímat z lidského dobytka (human cattle) co největší masu práce v co nejkratší době. Právě v zemích tropické kultury, kde roční zisk se často rovná celému kapitálu plantáží, je život černochoů obětován nejbezohledněji. Zemědělství Západní Indie, po staletí kolébky pohádkového bohatství, pohltilo miliony lidí afrického plemene. A dnes na Kubě, kde příjmy dosahují milionů a kde plantážníci jsou knížaty, je značná část otroků každoročně vyhlazována nejen nejhrubší stravou a ustavičnou úmornou dřinou, nýbrž i pomalým mučením nadměrnou prací a nedostatkem spánku a odpočinku.¹⁰⁶

Mutato nomine de te fabula narratur! [Pod změněným jménem se tu mluví o tobě!] Čti místo obchod otroky — trh práce, místo Kentucky a Virginie — Irsko a zemědělské obvody Anglie, Skotska, Walesu, místo Afrika — Německo! Viděli jsme, jak nadměrná práce ničí pekaře v Londýně, a přesto je londýnský trh práce stále přeplněn německými a jinými kandidáty smrti v pekařství. Hrnčířství, jak jsme viděli, je jedno z průmyslových odvětví s nejkratší délkou života dělníků. Je snad proto nedostatek hrnčířů? Josiah Wedgwood, vynálezce moderního hrnčířství, sám původem obyčejný dělník, prohlásil roku 1785 před dolní sněmovnou, že celá tato výroba zaměstnává 15—20.000 osob.¹⁰⁷ Roku 1861 čítalo obyvatelstvo jen městských center tohoto průmyslu ve Velké Británii 101 302 osoby. „Bavlnářský průmysl existuje již 90 let... Za období odpovídající třem generacím anglického plemene pohltil devět generaci bavlnářských dělníků.“¹⁰⁸ Ovšem v jednotlivých epochách horečného rozmachu vykazoval trh práce povážlivý nedostatek nabídky pracovní síly. Tak např. roku 1834. Ale tu páni továrníci navrhli Poor Law Commissioners [chudinským úřadům], aby poslaly „přebytečné obyvatelstvo“ ze zemědělských obvodů na sever, prohlásili, že „je továrníci pohltili a spotřebují“.¹⁰⁹ To byla jejich vlastní slova. „Se svolením Poor Law Commissioners byli do Manchesteru povoláni agenti. Byly vyhotoveny seznamy zemědělských dělníků a dodány těmto agentům. Továrníci přispěchali do kanceláře, a když si vybrali, co se jim hodilo, byly celé rodiny vypravěny z jihu Anglie. Tyto zásilky lidí byly dopravovány s nálepkami jako balíky zboží po průplavech a na nákladních vozech; někteří putovali pěšky a mnozí ztratili cestu a polomrtví hladem bloudili po manufakturních obvodech. Stalo se z toho skutečné odvětví obchodu. Dolní sněmovna to bude pokládat za neuvěřitelné. Tento pravidelný obchod, toto čachrování s lidským masem trvalo neustále a lidé byli kupováni a prodáváni manchesterskými agenty manchesterským továrníkům tak pravidelně, jako černoši bavlnářským plantážníkům v jižních státech... Rok 1860 je kulminačním bodem bavlnářského průmyslu... Zase se nedostávalo dělnických rukou. Továrníci se znovu obrátili na agenty s lidským masem... a ti proslídili dorsetské písčiny, devonskou pahorkatinu a wiltské roviny, ale nadbytečné obyvatelstvo bylo již pohlceno.“ „Bury Guardian“ trpce nařikal, že po uzavření anglicko-francouzské obchodní smlouvy by mohlo být pohlceno 10.000 dalších rukou a že jich bude brzy zapotřebí ještě 30.000 nebo 40.000. Když agenti a subagenti, zabývající se obchodem s lidským masem, roku 1860 proslídili zemědělské obvody téměř bezvýsledně, obrátila se deputace továrníků na pana Villierse, předsedu Poor Law Board [nejvyššího chudinského úřadu], se žádostí, aby bylo znovu dovoleno brát do továren sirotky a děti chudáků z workhouses [pracovních domů].¹¹⁰

¹⁰⁶ J. E. Cairnes: „The Slave Power“. Londýn 1862, str. 110, 111.

¹⁰⁷ John Ward: „History of the Borough of Stoke-upon-Trent“. Londýn 1843, str. 42.

¹⁰⁸ Ferrandova řeč v dolní sněmovně dne 27. dubna 1863.

¹⁰⁹ „That the manufacturers would absorb it and use it up. Tak doslova zněla slova bavlnářských továrníků.“ (Tamtéž.)

¹¹⁰ Tamtéž. Ačkoli měl Villiers nejlepší vůli vyhovět žádosti továrníků, musel ji „po zákonu“ zamítnout. Ale tito pánové dosáhli svého cíle díky úslušnosti místních chudinských správ. Tovární inspektor A. Redgrave ujišťuje, že tentokrát „systém“, podle něhož sirotci a děti chudáků jsou „podle zákona“ považováni za apprentices [učně], „nebyl provázen starými zlořády“ — (o těchto „zlořádech“ srov. Engels: „Die Lage der arbeitenden Klasse etc.“ [„Postavení dělnické třídy atd.“]) — ačkoli ovšem v jednom případě „se dělaly neplechy s tímto systémem na úkor děvčat a mladých žen, které byly přivedeny ze zemědělských obvodů Skotska do Lancashiru a Cheshiru“. Tento „systém“ spočívá v tom, že továrník uzavírá na určité období smlouvu s úřady, které spravují chudobince. Továrník děti živí, šatí a ubytuje a dává jim malý přírůstek v penězích. Podivně zní dále uvedená poznámka pana Redgrave, zejména uvážíme-li, že rok 1860 byl jedinečný rok v letech prosperity anglického bavlnářského průmyslu a že mzdy byly neobvykle vysoké, protože mimořádná poptávka po dělnících narazila na pokles počtu obyvatelstva v Irsku, na bezpříkladné vystěhovalectví z anglických a skotských zemědělských obvodů do Austrálie a Ameriky, na pozitivní úbytek obyvatelstva v některých anglických zemědělských obvodech, což bylo zčásti následkem úspěšně dosaženého podlomení životní síly, zčásti následkem toho, že obchodníci s lidským masem již odčerpali všechno přebytečné obyvatelstvo. A přes to všechno pan Redgrave praví: „Avšak tohoto druhu práce (práce dětí chudobinců) se používá jen tehdy, nelze-li nalézt žádnou jinou, neboť je to drahá práce (high-priced labour). Obvyklá mzda 13letého hochy je asi 4 šilinky týdně; ale 50 nebo 100 takových hochů šatit, živit, ubytovat, opatřit jim lékařskou péči a patřičný dozor a k tomu jim dávat ještě malý přírůstek v penězích — na to 4 šilinky na hlavu týdně nestačí.“ („Reports of the Insp. of Factories for 30th April 1860“, str. 27.) Pan Redgrave zapomíná říci, jak to všechno může poskytnout sám dělník

Všeobecně ukazuje zkušenost kapitalistovi, že stále existuje jistý přebytek obyvatelstva, tj. přebytek ve srovnání se zhodnocovací potřebou kapitálu, existující v každé dané chvíli, ačkoli tento přebytek tvoří zakrnělé, brzy umírající, rychle se vzájemně vytlačující, takřka ve stavu nezralosti trhané lidské generace.¹¹¹ Ovšem na druhé straně ukazuje zkušenost chápavému pozorovateli, jak rychle a jak hluboko se kapitalistické výrobě, která, historicky vzato, se zrodila teprve včera, podařilo od kořene podlomit životní sílu lidu, jak je degenerace průmyslového obyvatelstva zpomalována jen ustavičným vstřebáváním nedotčených životních elementů z venkova a jak i venkovští dělníci začínají již hynout, přestože jsou na čerstvém vzduchu a přestože mezi nimi tak neomezeně vládne principle of natural selection [zásada přirozeného výběru], podle níž přežívají jen nejsilnější individua.¹¹² Jestliže kapitál má tak „vážné důvody“ popírat utrpení současné dělnické generace, pak vyhlídky na degeneraci lidstva v budoucnu, tj. konec konců na nevyhnutelné vymření, mají na jeho praktickou činnost stejně malý vliv, jako úvahy o tom, že se možná země zřítí do slunce. Při každé spekulaci s akcemi každý ví, že se jednou strhne bouřka, ale každý doufá, že hrom uhoří do jeho bližního, až už on sám nachytá a dopraví do bezpečí zlatý déšť. *Après moi le déluge!* [Po mně ať přijde potopa!] — to je heslo každého kapitalisty a každého kapitalistického národa. Proto je kapitál bezohledný ke zdraví a životu dělníka všude, kde ho společnost nedonutí k jinému poměru.¹¹³ Na stížnosti na tělesné a duševní mrzačení, na předčasnou smrt, muka nadměrné práce odpovídá: Mám se mučit touto mukou, když mé blaho (můj zisk) zvyšuje? Vcelku to také nezávisí na dobré nebo zlé vůli jednotlivého kapitalisty. Za svobodné konkurence imanentní zákony kapitalistické výroby působí vůči jednotlivému kapitalistovi jako vnější donucovací zákon.¹¹⁴

Stanovení normálního pracovního dne je výsledkem staletého boje mezi kapitalistou a dělníkem. Ale v dějinách tohoto boje se projevují dva protikladné proudy. Srovnajme na př. anglické tovární zákonodárství dnešní doby s anglickými dělnickými statuty (Statutes of Labourers) od XIV. století až do poloviny XVIII. století.¹¹⁵ Zatím co novodobý tovární zákon pracovní den násilně zkracuje, snaží se jej tyto statuty násilně prodloužit. Ovšem nároky kapitálu v embryonálním stavu — kdy teprve vzniká, tedy zabezpečuje si svoje právo vstřebávat dostatečné množství nadpráce nejen pouhou silou ekonomických poměrů, nýbrž i s pomocí státní moci — tyto nároky se jeví velmi skromnými, srovnáme-li je s ústupky, které musí kapitál činit v mužném věku, i když se zaťatými zuby. Bylo

svým hochům za jejich 4 šilinky mzdy, nemůže-li to pořádit továrník pro 50 nebo 100 hochů, kteří mají u něho společný byt, stravu a dozor. Abych zabránil nesprávným závěrům z textu, musím zde ještě poznamenat, že od té doby, co anglický bavlnářský průmysl podléhá továrnímu zákonu z roku 1850, který upravil pracovní den atd., je třeba se na něj dívat jako na vzorný anglický průmysl. Anglický bavlnářský dělník stojí po všech stránkách výše než jeho druh na pevnině. „Pruský tovární dělník pracuje týdně nejméně o 10 hodin více než jeho anglický soupeř, a pracuje-li doma u svého vlastního tkalcovského stavu, odpadá i tato hranice přesčasových pracovních hodin!“ („Reports of the Insp. of Fact. 31st October 1855“, str. 103.) Zmíněný tovární inspektor Redgrave cestoval po průmyslové výstavě z roku 1851 po Evropě, zejména ve Francii a v Prusku, aby prozkoumal poměry v tamějších továrnách. O pruském továrním dělníkovi praví: „Dostává mzdu, která stačí na opatření jednoduché stravy a skromného pohodlí, na něž je zvyklý a s nímž se spokojuje... Žije hůře a pracuje krušněji než jeho anglický druh.“ („Reports of the Insp. of Fact. 31st Oct. 1853“, str. 85.)

¹¹¹ „Z nadměrné práce umírají lidé s překvapující rychlostí; ale místa těch, kteří zajdou, se ihned zase vyplní a časté střídání osob nepůsobí žádné změny na jevišti.“ („England and America“, Londýn 1833, sv. I, str. 55; autor *E. G. Wakefield*.)

¹¹² Viz „Public Health. Sixth Report of the Medical Officer of the Privy Council, 1863“. Uveřejněno v Londýně roku 1864. Tato zpráva pojednává právě o zemědělských dělnících. „Hrabství Sutherland se líčilo jako hrabství, kde se poměry zlepšily, ale nedávným vyšetřováním vyšlo najevo, že v obvodech, které slynuly krásnými muži a statečnými vojáky, obyvatelstvo zdegenerovalo ve vyzáblé a zakrslé plémě. V nejzdravějších přímořských krajích na svazích pahorků jsou obličeje dětí tak vyzáblé a bledé, jak mohou být jen ve smrdutém ovzduší nějaké zapadlé londýnské uličky.“ (*Thornton*: „Overpopulation etc.“, str. 74, 75.) Připomínají vskutku oněch 30.000 „gallant Highlanders“ [udatých horalů], kteří bydlí v glasgowských wynds [uličkách] a closes [dvorech] s prostitutkami a zloději.

¹¹³ „Ačkoli zdraví obyvatelstva je tak důležitý prvek národního kapitálu, musíme bohužel přiznat, že kapitalisté se nemají k tomu, aby tento poklad chránili a vážili si ho... Ohledy na zdraví dělníků byly továrníkům vnučeny.“ („Times“, 5. listopadu 1861.) „Muži z West Ridingu se stali soukeníky pro celé lidstvo... zdraví dělnického obyvatelstva bylo obětováno, a v několika generacích by bylo celé plémě zdegenerovalo, kdyby nebyla nastala reakce. Hodiny dětské práce byly omezeny atd.“ („Report of the Registrar General for October 1861.“)

¹¹⁴ Vidíme tedy např., že počátkem roku 1863 26 firem, které vlastní rozsáhlé hrnčímy ve Staffordshiru, mezi nimi i firma J. Wedgwood a synové, žádají zvláštním memorandu „násilný zásah státu“. „Konkurence s ostatními kapitalisty“ prý jim nedovoluje provést „dobrovolné“ omezení pracovní doby dětí atd. „Třebaže hodně reptáme na zmíněné zlořády, nebylo by možné je odstranit nějakou dohodou mezi továrníky... Vzhledem ke všem těmto okolnostem jsme dospěli k přesvědčení, že je zapotřebí donucovacího zákona.“ („Children's Employment Commission. 1st Report, 1863“, str. 322.)

Dodatek k poznámce 114. Ještě daleko pádnější příklad nám přinesla nedávná minulost. Vysoké ceny bavlny v době horečných obchodů přiměly majitele tkalcoven bavlny v Blackburnu k tomu, že na základě vzájemné dohody zkrátili na jistý čas pracovní dobu ve svých továrnách. Tato lhůta uplynula asi koncem listopadu (1871). Zatím bohatší továrníci, kteří mají přádelny spojené s tkalcovnami využili snížení výroby, vyvolaného touto dohodou, k tomu, že rozšířili svůj vlastní podnik a tak vytloukli velké zisky na úkor malých podnikatelů. Tito podnikatelé se v této obtížné situaci obrátili — na tovární dělníky, vybízeli je, aby vážně agitovali pro devítihodinový pracovní den, a slibovali peněžní pomoc na tuto agitaci!

¹¹⁵ Tyto dělnické statuty, s nimiž se setkáváme současně i ve Francii, v Nizozemsku atd., byly v Anglii formálně zrušeny teprve roku 1813, když byly již dávno odstraněny výrobními vztahy samými.

zapotřebí staletí, než byl „svobodný“ dělník v důsledku rozvoje kapitalistického výrobního způsobu dobrovolně ochoten, tj. společenskými poměry donucen, prodávat za cenu obvyklých životních prostředků všechen aktivní čas svého života, dokonce samu svou pracovní schopnost — prodávat své prvorozenství za mísu čočovice. Je proto naprosto přirozené, že se prodloužení pracovního dne, jež se kapitál od poloviny XIV. století do konce XVII. století snaží s pomocí státní moci vnútit plnoletým dělníkům, přibližně kryje s hranicí pracovní doby, kterou stát v druhé polovině XIX. století tu a tam stanoví pro přeměnu dětské krve v kapitál. Co je prohlášeno dnes, např. ve státě Massachusetts, až do nedávna nejsvobodnějším státě severoamerické republiky, za zákonnou hranici práce dětí mladších 12 let, bylo v Anglii ještě v polovině XVII. století normálním pracovním dnem řemeslníků zdravých jako buk, statných čeledínů a obrů kovářů.¹¹⁶

Bezprostřední záminkou k vydání prvního „Statute of Labourers“ [„Dělnického statutu“] (23. Eduard III., 1349* (nikoli příčinou, neboť zákonodárství tohoto druhu trvá po staletí, i když záminka odpadla) byla velká morová rána, která decimovala obyvatelstvo tak, že — jak praví jeden toryovský spisovatel — „obtíž nalézt dělníky za rozumné ceny (tj. za ceny, které by ponechávaly zaměstnavatelům rozumné množství nadpráce) se stala vskutku nesnesitelnou.“¹¹⁷ Rozumné mzdy byly proto nuceně nadiktovány zákonem, rovněž hranice pracovního dne. Tento bod, který nás tu jediné zajímá, nucené stanovení pracovního dne, se opakuje ve statutu z roku 1496 (za Jindřicha VII.). Pracovní den měl trvat pro všechny řemeslníky (artificers) a zemědělské dělníky od března do září — což se však nikdy nepodařilo v praxi provést — od 5 hodin ráno do 7—8 hodin večer, přitom však přestávky na jídlo činily 1 hodinu na snídani, 1½ hodiny na oběd a ve 4 hodiny odpoledne ještě ½ hodiny na svačinu, tj. právě dvakrát tolik, než určuje nyní platný tovární zákon.¹¹⁸ V zimě se mělo pracovat od 5 hodin ráno až do setmění s týmiž přestávkami. Statut Alžbětin z roku 1562 pro všechny dělníky, „najaté na denní nebo týdenní mzdu“, mění délku pracovního dne, ale snaží se omezit přestávky na 2½ hodiny v létě a 2 hodiny v zimě. Oběd má trvat jen jednu hodinu a „polední půlhodinový spánek“ je dovolen jen od poloviny května do poloviny srpna. Za každou hodinu nepřítomnosti se strhuje ze mzdy 1 penny. Avšak v praxi byly podmínky pro dělníky mnohem příznivější než podle statutů. Otec politické ekonomie a do jisté míry vynálezce statistiky, William Petty, praví v jednom spise, který uveřejnil v poslední třetině XVIII. století: „Dělníci (labouring men, tehdy vlastně zemědělství dělníci) pracují 10 hodin denně a jedí 20krát za týden, totiž v pracovní dny 3krát a v neděli 2krát; z toho jasně vidíme, že kdyby se chtěli v pátek večer postit a kdyby se chtěli v poledne naobědvat za 1½ hodiny, zatím co nyní na toto jídlo potřebují 2 hodiny, od 11 hodin do 1 hodiny, tj. kdyby pracovali o 1/20 více a spotřebovali o 1/20 méně, stačilo by to na uhrazení 1/10 zmíněné daně.“¹¹⁹ Neměl pravdu dr. Andrew Ure, když křičel, že návrh zákona o dvanáctihodinové pracovní době z roku 1833 znamená návrat do temnot minulosti? Ovšem ustanovení statutů a ta, o nichž se zmiňuje Petty, platí také pro „apprentices“ [učně]. Ale jak to vypadalo s dětskou prací ještě na konci XVI století, vidíme z této stížnosti: „Naše mládež v Anglii nedělá až do doby, kdy jde do učení; pak

¹¹⁶ „Žádné dítě mladší 12 let nesmí pracovat v nějakém manufakturním podniku déle než 10 hodin denně.“ („General Statutes of Massachusetts“, 63, kap. 12.) (Tyto předpisy byly vydány v letech 1836—1858.) „Práce po dobu 10 hodin denně budiž pokládána za zákonitou pracovní dobu denní ve všech závodech bavlnářských, vlnářských, hedvábnických, papírenských, sklářských a lnářských, jakož i v průmyslu železářském a měďařském. Dále se nařizuje, že napříště žádná mladistvá osoba, pracující v nějaké továrně, nesmí být přidržována ani nucena k práci po více než 10 hodin denně čili 60 hodin týdně a že napříště nesmí být v žádné továrně v hranicích tohoto státu zaměstnávána jako dělník žádná mladistvá osoba mladší 10 let.“ („State of New Jersey. An act to limit the hours of labour etc.“ § 1 a 2. Zákon z 11. března 1851.) „Žádná mladistvá osoba ve věku od 12 do 15 let nesmí být zaměstnávána v nějakém průmyslovém podniku déle než 11 hodin denně, ani před 5. hodinou ranní ani po 1/28. hodině večerní.“ („Revised Statutes of the State of Rhode Island etc.“, kap. 39, § 23, 1. července 1857.)

* To jest zákon vydaný ve 23. roce vlády Eduarda III. (Pozn. red.)

¹¹⁷ „Sophisms of Free Trade“, 7. vyd., Londýn 1850, str. 205. Týž tory ostatně dodává: „Parlamentní zákony, které upravovaly mzdy na úkor dělníků a ve prospěch zaměstnavatelů, se udržely po dlouhé období 464 let. Obyvatelstva přibýlo. Tyto zákony se nyní staly zbytečnými a jsou na obtíž.“ (Tamtéž, str. 206.)

¹¹⁸ J. Wade poznamenává právem k tomuto statutu: „Ze statutu z roku 1496 vyplývá, že vydání na stravu se považovalo za ekvivalent 1/3 řemeslníkova příjmu a 1/2 příjmu zemědělského dělníka, a to svědčí o tom, že postavení dělníků bylo tehdy nezávislejší než nyní, kdy strava zemědělských a manufakturních dělníků činí daleko větší část jejich mzdy.“ (J. Wade: „History etc.“, str. 24, 25 a 577.) Názor, že tento rozdíl lze vysvětlit rozdílem mezi nynějšími a tehdejšími cenami potravin a šatstva, vyvrací nejpovrchnější seznámení se s „Chronicon Preciosum etc.“ By Bishop Fleetwood. 1. vyd. Londýn 1707. 2. vyd. Londýn 1745.

¹¹⁹ W. Petty: „Political Anatomy of Ireland“, 1672, vyd. 1691, str. 10.

ovšem potřebují dlouhou dobu — 7 let — aby se stali dobrými řemeslníky.“ Naproti tomu je vychvalováno Německo, protože tam jsou děti již od kolébky alespoň „trochu přiučovány práci“.¹²⁰

Ještě během větší části XVIII. století, až do epochy velkého průmyslu, se anglickému kapitálu nedařilo zmocnit se placením týdenní hodnoty pracovní síly celého dělníkova týdne; výjimku však tvoří zemědělská dělníci. Ta okolnost, že dělníci mohli žít celý týden ze mzdy za 4 dny, nezdála se jim dostatečným důvodem k tomu, aby i zbývající dva dny pracovali pro kapitalistu. Angličtí ekonomové jednoho směru ve službách kapitálu napadali dělníky s největší zuřivostí za toto sobectví; ekonomové druhého směru dělníky hájili. Poslechněme si na př. polemiku mezi Postlethwaytem, jehož obchodní slovník byl tehdy stejně proslulý jako dnes podobné spisy MacCullochovy a MacGregorovy, a mezi dříve citovaným autorem spisu „Essay on Trade and Commerce“.¹²¹

Postlethwayt praví mezi jiným: „Nemohu těchto několik poznámek uzavřít, aniž se zmíním o otřepané frázi, kterou lze často slyšet, že může-li dělník (industrious poor) za 5 dní vydělat tolik, aby mohl být živ, nechce pracovat plných 6 dnů. Z toho se vyvozuje, že je nutno daněmi nebo nějakými jinými prostředky zdražit i nezbytné životní prostředky, aby řemeslníci a manufakturní dělníci byli přinuceni k nepřetržité šestidenní práci v týdnu. Musím poprosit o prominutí, že jsem jiného názoru než tito velcí politikové, kteří lámou kopí za věčné otroctví dělnického obyvatelstva tohoto království („the perpetual slavery of the working people“); zapomínají na přísloví „all work and no play“ (práce, nevystřídána hrou, ohlupuje). Neholedbají se Angličané nadáním a dovednostmi svých řemeslníků a manufakturních dělníků, kteří dosud zajišťovali britskému zboží všeobecnou důvěru a slávu? Čemu za to vděčíme? Pravděpodobně ničemu jinému než způsobu, jímž se náš pracující lid, svou povahou veselý, dovede bavit. Kdyby byli nuceni pracovat po celý rok všech 6 dnů v týdnu, konajíce den co den stále tutéž práci, což by to neotupilo jejich schopnosti a nestali by se z veselých hbitých lidí tupými a netečnými? A neztráceli by naši dělníci pod jhem takového věčného otroctví svou dobrou pověst, mohli by si ji udržet?... Jaké umění bychom mohli očekávat od takových krutě týraných zvířat (hard driven animals)?... Mnoho z nich udělá za 4 dny tolik práce jako Francouz za 5 nebo 6. Ale stanou-li se Angličané dělníky zatíženými věčnou dřinou, je obava, že zdegenerují ještě více než Francouzi. Jestliže náš lid je slavný svou udatností ve válce, což neříkáme, že za to vděčíme na jedné straně dobrému anglickému roastbeefu a puddingu, které jsou jeho potravou, a na druhé straně v nemenší míře našemu konstitučnímu duchu svobody? A proč by neměla být příčinou většího důmyslu, energie a zručnosti našich řemeslníků a manufakturních dělníků svoboda, s níž se baví po svém? Doufám, že už nikdy neztratí tyto výsady, ani dobré existenční podmínky, z nichž vyplývá jak jejich dovednost v práci tak jejich odvaha.“¹²²

Nato odpovídá autor „Essay on Trade and Commerce“:

„Pokládá-li někdo svěcení sedmého dne v týdnu za boží přikázání, předpokládá se, že ostatní dny v týdnu patří práci (myslí: kapitálu, jak hned uvidíme), a násilné vynucování, aby toto boží přikázání bylo plněno, nelze nazývat krutostí... Že lidstvo má vůbec od přirozenosti sklon k pohodlí a lenosti, o

¹²⁰ „A Discourse on the Necessity of Encouraging Mechanic Industry“. Londýn 1689, str. 13. Macaulay, který zfalšoval anglické dějiny v zájmu whigů a buržoasie, deklamuje takto: „Praxe přidržovat děti předčasně k práci... panovala v XVII. století v míře, která byla při tehdejšímu stavu průmyslu skoro neuvěřitelná. V Norwichi, hlavním středisku vlnářského průmyslu, bylo považováno šestileté dítě za práce schopné. Různí spisovatelé té doby — mezi nimi mnozí, kteří byli považováni za neobyčejně blahovolné — se zmiňují s „exultation“ [nadšením] o tom, že v tomto městě se jen prací chlapců a děvčat vytváří bohatství, které činí mimo jejich vlastní výživu 12.000 liber št. za rok. Čím bedlivěji zkoumáme dějiny minulosti, tím více důvodů nalézáme pro to, odmítat názory těch, kdo považují náš věk za bohatý novými sociálními zlořády... Co je nového, je vzdělanost, která tyto zlořády odhaluje, a humanita, která je léčí.“ („History of England“ sv. I, str. 417.) Macaulay by byl mohl rovněž vykládat o tom, že „neobyčejně blahovolní“ amis du commerce [přátelé obchodu] v XVII. století vypravují s „exultation“ [nadšením], jak v jednom chudobinci v Holandsku muselo pracovat 4leté dítě, a že tento příklad „vertu mise en pratique“ [prakticky osvědčené ctnosti] se objevuje ve všech spisech představitelů humanity à la Macaulay až do doby A. Smitha. Je pravda, že se vznikem manufaktury, na rozdíl od řemesla, se objevují náznaky vykořisťování dětí, které do jisté míry existovalo odedávna u rolníků a bylo tím více rozšířeno, čím těžší bylo jho, které tížilo zemědělce. Tendence kapitálu je zřejmá, ale případy samy jsou ještě tak řídké jako porody dětí se dvěma hlavami. Proto je prozřetelní „amis du commerce“ [přátelé obchodu] s „exultation“ [nadšením] zachycovali pro poučení současníků i potomků jako něco zvlášť pozoruhodného, obdivuhodného a hodného napodobení. Týž skotský sykofant a krasořečník Macaulay praví: „V dnešní době slyšíme jen o úpadku a vidíme jen pokrok.“ Jaké to oči a hlavně jaké to uši!

¹²¹ Mezi těmi, kdo obviňují dělníky, je nejzarputilejší v textu vzpomenuť anonymní autor spisu „An Essay on Trade and Commerce: containing Observations on Taxes etc.“ Londýn 1770. Již dříve se takto projevil ve svém spise „Consideration on Taxes“. Londýn 1765. Patří sem také Polonius — Arthur Young, nepopsatelný statistický žvanil. Mezi obhájci dělníků vynikají: Jacob Vanderlint v „Money answers all Things“. Londýn 1734, pastor Nathaniel Forster, doktor theologie, v „An Enquiry into the Causes of the Present High Price of Provisions“. Londýn 1767, dr. Price a zejména Postlethwayt, jak v jednom dodatku k jeho „Universal Dictionary of Trade and Commerce“, tak i v „Great Britain's Commercial Interest explained and improved“, 2. vyd., Londýn 1775. Fakta sama konstatuje mnoho jiných tehdejších spisovatelů, mimo jiné Josiah Tucker.

¹²² Postlethwayt, tamtéž „First Preliminary Discourse“, str. 14.

tom nás přesvědčuje neblahá zkušenost s tím, jak si počíná naše manufakturní luza, která nepracuje průměrně více než 4 dny v týdnu, vyjma v případě zdražení životních prostředků... Dejme tomu, že bušl pšenice představuje všechny dělníkovy životní prostředky, že stojí 5 šilinku a že dělník vydělává svou prací šilinku denně. Pak potřebuje pracovat pouze 5 dní v týdnu; a jen 4 dny, stojí-li bušl 4 šilinky. Protože však mzda v tomto království je daleko vyšší ve srovnání s cenou životních prostředků, má manufakturní dělník, který pracuje 4 dny, přebytek peněz za který může zbytek týdne prozahálet... Doufám, že jsem řekl dosti, abych objasnil, že mírná práce po 6 dnů v týdnu není otroctvím. Naši zemědělní dělníci pracují právě 6 dní v týdnu a podle všech známek jsou to nejšťastnější z dělníků (labouring poor).¹²³ Holanďané pracují právě tolik dní v manufakturách a zdají se být velmi šťastným lidem. Francouzi tak pracují, pokud jim v tom nepřekáží velký počet svátků...¹²⁴ Ale naše luza si vzala do hlavy myšlenku, že jim jako Angličanům vrozeným právem patří výsada těšit se větší svobodě a nezávislosti než (dělníci) v kterékoli jiné zemi v Evropě. Pokud tato myšlenka působí na chrabrost našich vojáků, přináší snad jakýsi užitek; ale čím méně jsou jí nakaženi manufakturní dělníci, tím lépe pro ně samé i pro stát. Dělníci by se nikdy neměli považovat za nezávislé na svých představených („independent of their superiors“). Je neobyčejně nebezpečné nadržovat chátře v průmyslovém státě, jako je náš, kde snad sedm osmin všeho obyvatelstva má jen malý majetek nebo nemá vůbec žádný...¹²⁵ Vyléčení nebude úplné, dokud se naše průmyslová chudina nepodrobí nutnosti pracovat 6 dní za tutéž částku, kterou nyní vydělává za 4 dny.¹²⁶ K tomuto účelu, jakož i k „vymýcení lenosti, zhýralosti a romantického blouznění o svobodě“, dále ke „zmenšení chudinské daně, k povzbuzení podnikavosti a ke stlačení ceny práce v manufakturách“ navrhuje náš věrný Eckart kapitálu osvědčený prostředek, aby „takoví dělníci, kteří připadnou na obtíž veřejné dobročinnosti“, tj. pauperi, byli zavřeni do „ideálního pracovního domu“ (an ideal workhouse). Z takového domu se musí udělat dům hrůzy“ (house of Terror).¹²⁷ V tomto „domě hrůzy“, v tomto „ideálu workhousu [pracovního domu]“ se má pracovat „14 hodin denně, ale se započtením příslušných přestávek na jídlo, tak aby zbývalo plných 12 hodin práce“.¹²⁸

Dvanáctihodinový pracovní den v „ideal workhousu“ [ideálním pracovním domě], v domě hrůzy z roku 1770! Za 63 let nato, když anglický parlament snížit ve čtyřech továrních odvětvích pracovní den pro děti od 13 do 18 let na plných 12 hodin, se zdálo, že nastal soudní den anglického průmyslu! Roku 1852, když Ludvík Bonaparte, snažící se získat srdce měšťáků, hodlat sáhnout na zákonně stanovenou pracovní dobu, rozlehlo se jednotné volání francouzského pracujícího lidu: „Zákon, který zkracuje pracovní den na 12 hodin, je jediná vymoženost, která nám zbyla ze zákonodárství republiky!“¹²⁹ V Curychu byla práce dětí nad 10 let omezena na 12 hodin; v kantonu Aargau byla roku 1862 práce dětí od 13 do 16 let snížena s 12¹/₂ hodiny na 12 hodin, v Rakousku roku 1860 pro děti mezi 14 a 16 lety rovněž na 12 hodin.¹³⁰ Jaký to „pokrok od roku 1770“, zajásal by s „exultation“ [nadšením] Macaulay!

„Dům hrůzy“ pro chudáky, o němž kapitalistická duše roku 1770 jen snila, vyrostl za několik let v podobě obrovského „pracovního domu“ pro manufakturní dělníky samé. Nazýval se továrna. A tentokrát skutečnost zastínila ideál.

¹²³ „An Essay etc.“ Autor sám na str. 96 vypravuje, v čem záleželo již roku 1770 „šťěstí“ anglických zemědělských dělníků. „Jejich pracovní síla („their working powers“) je stále napjata do krajnosti („on the stretch“); nemohou žít hůře, než žijí („they cannot live cheaper than they do“), ani namáhavěji pracovat („no work harder“).“

¹²⁴ Protestantismus hraje důležitou úlohu v genesi kapitálu již tím, že skoro všechny tradiční svátky přeměnil ve všední dny.

¹²⁵ „An Essay etc.“, str. 41, 15, 96, 97, 55, 56, 57.

¹²⁶ „An Essay etc.“, str. 69. Jacob Vanderlint prohlásil již roku 1734, že tajemství stížností kapitalistů na lenost dělníků tkví jednoduše v tom, že kapitalisté by chtěli získat 6 pracovních dnů místo 4 za tutéž mzdu.

¹²⁷ „An Essay etc.“, str. 242: „Z takového ideálního pracovního domu se musí udělat „dům hrůzy“, a ne útočiště pro chudáky, kde dostávají hojnost jídla, teplý a pěkný oděv a kde jen málo pracují.“

¹²⁸ Tamtéž. „Francouzi,“ praví, „se smějí našim nadšeným idejím o svobodě.“ (Tamtéž, str. 78.)

¹²⁹ „Vzpírali se pracovat déle než 12 hodin denně hlavně proto, že zákon, který tento pracovní den stanovil je jediné dobro, které jim zbylo ze zákonodárství republiky.“ („Reports of Insp. of Fact. for 31st October 1855“ str. 80) Francouzský zákon o dvanáctihodinovém pracovním dni z 5. září 1850, v zájmu buržoasie pozmeněné vydání dekretu prozatímní vlády z 2. března 1848, se vztahuje na všechny dílny bez rozdílu. Před tímto zákonem nebyl ve Francii pracovní den nijak omezen. Trval v továrnách 14, 15 a více hodin. Viz „Des Classes ouvrières en France pendant l'année 1848. Par M. Blanqui“. Pan Blanqui, ekonom, nikoli revolucionář, byl vládou pověřen provést šetření o poměrech dělníků.

¹³⁰ Belgie se osvědčuje i v otázce úpravy pracovního dne jako vzorný buržoasní stát. Lord Howard de Welden anglický vyslanec v Bruselu, padává anglickému Foreign Office [ministerstvu zahraničních věcí] tuto zprávu z 12. května 1862: „Ministr Rogier mi prohlásil, že dětská práce není omezena ani všeobecným zákonem, ani místními ustanoveními; že vláda se v posledních třech letech na každé své schůzi zabývala myšlenkou předložit sněmovně návrh zákona o tomto předmětu, ale že vždy narazila na nepřekonatelnou překážku sobeckých obav, na kterou naráží každé zákonodárství odporující zásadě úplné svobody práce!“

6. Boj za normální pracovní den. Nucené omezování pracovní doby. Anglické tovární zákonodárství v letech 1833—1864

Zatím co kapitál potřeboval celá století, aby prodloužil pracovní den až k jeho normálním maximálním hranicím a pak i za tyto hranice, až k hranicím přirozeného 12hodinového dne,¹³¹ od dob vzniku velkého průmyslu v poslední třetině XVIII. století se začíná rozmáhat lavinovitě dravé a bezmezné strhávání všech přehrad. Byly strženy všechny hranice, které klade zvyk a příroda, stáří a pohlaví, střídání dne a noci. I pojmy dne a noci, tak selsky prosté ve starých statutech, se tak rozplizly, že jeden anglický soudce ještě roku 1860 musel vynaložit vskutku talmudistický důvtip na to, aby vysvětlil „pořadem soudního rozsudku“, co je den a co je noc.¹³² Kapitál slavil své orgie.

Jakmile dělnická třída, ohlušená hřmotem výroby, se zase trochu vzpamatovala, začala klást odpor, především v rodné zemi velkého průmyslu, v Anglii. Ale po tři desetiletí zůstávaly ústupky, které si vybojovala, jen na papíře. Parlament vydal v letech 1802—1833 5 zákonů o práci, ale byl tak mazaný, že na jejich nucené provádění, na nutný úřednický personál atd. nepovolil ani haléř.¹³³ Zůstaly mrtvou literou. „Je fakt, že před zákonem z roku 1833 byly děti a mladistvé osoby nuceny pracovat („were worked“) celou noc, celý den, nebo den i noc ad libitum [podle libosti].“¹³⁴

Teprve od továrního zákona z roku 1833, kterému podléhaly bavlnářské, vlnářské, lnářské a hedvábnické továrny, se datuje normální pracovní den pro novodobý průmysl. Nic necharakterizuje ducha kapitálu lépe než dějiny anglického továrního zákonodárství v letech 1833—1864!

Zákon z roku 1833 prohlašuje, že obyčejný pracovní den v továrně má začínat v půl šesté ráno a končit v půl deváté večer. V těchto mezích, během těchto 15 hodin, dovoluje zákon používat práce mladistvých osob (tj. osob od 13 do 18 let) v kterékoli denní době, ovšem za předpokladu, že táž mladistvá osoba tohoto věku nesmí pracovat déle než 12 hodin denně, s výjimkou některých zvlášť stanovených případů. Bod 6 zákona stanoví, „že během každého dne musí být každé osobě, jejíž pracovní doba je omezena, vyhrazeno nejméně 1½ hodiny na jídlo“. Zakazovalo se zaměstnávání dětí mladších 9 let, s jedinou výjimkou, o níž bude zmínka později; práce dětí od 9 do 13 let byla omezena na 8 hodin denně. Noční práce, tj. podle tohoto zákona práce mezi 8½ hod. večer a 5½ hod. ráno, se zakazovala pro všechny osoby od 9 do 18 let.

Zákonodárce ani nenapadlo, aby chtěli zasahovat do svobody kapitálu při vysávání pracovní síly dospělých, čili, jak tomu říkali, „do svobody práce“, a proto vymysleli zvláštní systém, aby zabránili tak hrozivému důsledku továrního zákona.

„Velké zlo továrního systému, jak je nyní organizován,“ praví se v první zprávě ústřední rady komise z 25. června 1833, „spočívá v tom, že vyvolává nutnost prodlužovat práci dětí až k nejzazší mezi pracovního dne dospělých. Jediným lékem proti tomuto zlu, nemá-li být omezována práce dospělých, což by mělo za následek větší zlo, než je ono, kterému se má čelit, je, jak se zdá, plán na zavedení dvou směn dětí.“ Tento „plán“ byl skutečně pod názvem system relais („System of Relays“; relay znamená v angličtině i ve francouzštině: vyměňování poštovních koní na různých stanicích — přepřahací systém); tak se např. od 5½ hod. ráno do 1½ hod. odpoledne zapřáhne do práce jedna směna dětí od 9 do 13 let, od 1½ hod. odpoledne do 8½ hod. večer druhá směna.

¹³¹ „Je jistě velmi politováníhodné, že nějaká třída lidí musí dít 12 hodin denně. Připočteme-li k tomu dobu na jídlo a na cestu do dílny a z dílny, činí to ve skutečnosti 14 hodin z 24 hodin celého dne. Nehledě na zdraví nebude, doufám, nikdo popírat, že s morálního hlediska takové úplné pohlcování času pracujících tříd, nepřetržitě od útlého věku 13 let, a ve „svobodných“ průmyslových odvětvích dokonce od ještě útlejšího věku, je neobyčejně škodlivé a hrozný zločin... V zájmu veřejné morálky, v zájmu výchovy zdravého obyvatelstva, a aby většině lidu bylo umožněno rozumně užívat života, je nutno trvat na tom, aby ve všech průmyslových odvětvích byla část každého pracovního dne vyhrazena pro oddech a volno.“ (Leonhard Horner v „Reports of Insp. of Fact. for 31st December 1841“.)

¹³² Viz „Judgement of Mr. J. H. Otway, Belfast, Hilary Sessions, County Antrim 1860“.

¹³³ Je velmi charakteristické pro režim Ludvíka Filipa, krále-buržo, že jediný tovární zákon vydaný za jeho vlády, zákon z 22. března 1841, nebyl nikdy proveden. A tento zákon se týká jen práce dětí. Stanoví 8 hodin práce pro děti od 8 do 12 let, 12 hodin pro děti od 12 do 16 let atd., při čemž dělá mnoho výjimek, které dovolují noční práci dokonce i u osmiletých dětí. Dozor nad prováděním tohoto zákona a vynucování jeho dodržování v zemi, kde je pod policejním dohledem každá myš, bylo přenecháno dobré vůli „amis du commerce“ [přátel obchodu]. Teprve od roku 1853 se v jediném departementu, v Département du Nord, zřizuje placený úřad vládního inspektora. Neméně charakteristické pro vývoj francouzské společnosti vůbec je to, že zákon Ludvíka Filipa byl až do revoluce z roku 1848 jediným zákonem tohoto druhu, ačkoli francouzská zákonodárná fabrika obetkala svou síť všechny stranky života!

¹³⁴ „Reports of Insp. of Fact. for 30th April 1860“, str. 50.

V odměnu za to, že páni továrníci co nejdříve ignorovali všechny zákony o dětské práci, vydané za posledních 22 let, byla jim i tentokrát pozlacena pilulka, kterou museli spolknout. Parlament se usnesl, že od 1. března 1834 nesmí v továrně pracovat déle než 8 hodin ani jedno dítě mladší 11 let, od 1. března 1835 ani jedno dítě mladší 12 let a od 1. března 1836 ani jedno dítě mladší 13 let! Tento „liberalismus“, tak ohleduplný ke „kapitálu“, si zasloužil tím více uznání, čím důrazněji prohlašovali dr. Farre, sir A. Carlisle, sir B. Brodie, sir C. Bell, Mr. Guthrie atd., zkrátka nejvýznamnější londýnští physicians and surgeons [lékaři], ve svých svědeckých výpovědích před dolní sněmovnou, že je „periculum in mora“ [nebezpečí v prodlení]! Dr. Farre se o tom vyjádřil ještě poněkud ostřeji: „Zákonodárství je rovněž nutné proto, aby se zabránilo předčasné smrti v jakékoli formě, a tento způsob (tovární způsob) musíme ovšem považovat za jeden z nejhroznějších způsobů, jak přivodit smrt.“¹³⁵ Týž „reformovaný“ parlament, který z jemnocitu k pánům továrníkům odsoudil děti mladší 13 let ještě na léta do pekla dvaasedmdesátihodinové tovární práce týdně, zakázal emancipačním zákonem, který také podával svobodu po kapkách, plantážníkům, že nesmějí nadále nutit černošského otroka pracovat déle než 45 hodin týdně!

Ale kapitál se s tím nesmířil a zahájil hlučnou agitaci trvající několik let. Točila se hlavně kolem věku kategorií, které pod názvem děti nesměly pracovat déle než osm hodin a podléhaly jisté školní povinné docházce. Podle kapitalistické antropologie končil dětský věk v deseti letech, nebo když už to muselo být, v jedenácti letech. Čím více se blížila lhůta úplného provedení továrního zákona, osudný rok 1836, tím vztekleji zuřila továrnícká sebranka. Podařilo se jí opravdu zastrašit vládu natolik, že roku 1835 navrhla, aby hranice dětského věku byla snížena ze 13 na 12 let. Zatím však hrozivě vzrostl pressure from without [nátlak zvenčí]. Dolní sněmovna ztratila odvahu. Odmítla vrhat třináctileté déle než 8 hodin denně pod kola Džagannáthova vozu kapitálu a zákon z roku 1833 vstoupil v plnou platnost. Zůstal nezměněn do června 1844.

Během desetiletí, kdy zákon upravoval tovární práci zprvu zčásti, potom úplně, hemžily se oficiální zprávy továrních inspektorů stížnostmi na nemožnost jeho provádění. Protože zákon z roku 1833 ponechával pánům kapitalistům na vůli, aby v rozmezí patnácti hodin od půl šesté hodiny ráno do půl deváté hodiny večer určovali dobu, kdy má každá „mladistvá osoba“ a každé „dítě“ začínat svou dvanáctihodinovou, respektive osmihodinovou práci, přerušovat nebo končit, a aby rovněž určovali těmto různým osobám různé hodiny na jídlo, vynalezli tito pánové brzy nový „přepřahací systém“ (Relaissystem), kde se pracovní koně nevyměňují na určitých stanicích, nýbrž jsou stále znovu a znovu zapřaháni na měnících se stanicích. Nebudeme se podrobněji zabývat půvaby tohoto systému, protože se k němu musíme později vrátit. Ale i na první pohled je jasné, že zrušil celý tovární zákon nejen co do jeho ducha, nýbrž i co do jeho litery. Jak by mohli tovární inspektoři při tomto složitém účetnictví o každém jednotlivém dítěti a o každé mladistvé osobě přinutit továrníky, aby dodržovali zákonem stanovenou pracovní dobu a aby určili zákonné přestávky na jídlo? Ve většině továren začal brzy znovu beztrestně bujet starý surový zlořád. Na schůzce s ministrem vnitra (roku 1844) dokázali tovární inspektoři naprostou nemožnost jakékoli kontroly za nově vynalezeného systému relais.¹³⁶ Zatím se však poměry velmi změnil. Tovární dělníci, zejména po roce 1838, učinili osnovu zákona o desetihodinové pracovní době svým hospodářským heslem, podobně jako se charta stala jejich politickým heslem. Dokonce i část továrníků, která upravila provoz v továrně podle zákona z roku 1833, zaplavovala parlament příjisy o nemravné „konkurenci“ „neupřímných bratří“, jimž jejich větší drzost nebo šťastnější místní podmínky dovolují přestupovat zákon. Kromě toho, i když měli jednotliví továrníci sebevětší chuť popustit uzdu své chamtivosti, ideologové a političtí vůdcové továrnícké třídy doporučovali jinak s dělníky jednat a jinak s nimi mluvit. Zahájili tažení za odstranění obilních zákonů a k vítězství potřebovali pomoc dělníků! Slibovali proto nejen dvakrát větší bochník chleba, nýbrž i přijetí osnovy zákona o desetihodinové pracovní době v tisícileté říši svobodného obchodu.¹³⁷ Nehodilo se jim tedy, aby potírali opatření, která měla jen uvést ve skutek zákon z roku

¹³⁵ „Legislation is equally necessary for the prevention of death, in any form in which it can be prematurely inflicted, and certainly this must be viewed as a most cruel mode of inflicting it.“ [„Report of the select Committee on the Bill to regulate the Labour of Children in the Mills and Factories.“ Londýn] 1831 – 1832, str. 602.]

¹³⁶ „Reports of Insp. of Fact. for 31st October 1849“, str. 6.

¹³⁷ „Reports of Insp. of Fact. for 31st October 1848“, str. 98.

1833. Konečně toryové, jejichž nejsvětějšímu zájmu, pozemkové rentě, hrozilo nebezpečí, hřímali v rozhořčených filantropických filipikách proti „hanebným praktikám“¹³⁸ svých nepřátel.

Tak vyšel doplňovací tovární zákon ze dne 7. června 1844. Vstoupil v platnost dne 10. září 1844. Staví pod ochranu zákona novou kategorii dělníků, totiž ženy starší 18 let. Byly ve všech směrech postaveny na roveň mladistvým osobám: jejich pracovní doba byla omezena na 12 hodin, byla zakázána jejich noční práce atd. Zákonodárství bylo tedy po prvé nuceno přímo a oficiálně kontrolovat i práci plnoletých. V tovární zprávě z roku 1844—1845 se praví ironicky: „Nedověděli jsme se ani o jediném případě, že by si byly dospělé ženy stěžovaly na toto zasahování do svých práv.“¹³⁹ Pracovní den dětí mladších 13 let byl omezen na 6¹/₂ a za jistých podmínek na 7 hodin denně.¹⁴⁰

Aby se zabránilo zneužívání falešného relaissystému, zavedl zákon mimo jiné tyto důležité podrobné předpisy: „Pracovní den dětí a mladistvých osob musí být počítán od chvíle, kdy třeba jen jedno dítě nebo jedna mladistvá osoba začíná ráno v továrně pracovat.“ Takže začíná-li např. A práci v 8 hodin ráno a B v 10 hodin, pracovní den B musí přesto končit v tutéž hodinu jako pracovní den A. Začátek pracovního dne se má oznamovat podle veřejných hodin, např. podle nejbližších nádražních hodin, podle nichž se zvoní na tovární zvonec. Továrník má v továrně vyvěsit vyhlášku vytištěnou velkým písmem, kde je uveden začátek pracovního dne, jeho konec a přestávky. Děti, které začnou svou práci dopoledne před 12. hodinou, nesmějí být znovu zaměstnány po 1 hodině odpolední. V odpolední směně nesmějí tedy být tytéž děti jako v dopolední směně. Přestávka 1¹/₂ hodiny na jídlo se musí poskytovat všem dělníkům, kteří jsou pod ochranou zákona, v tutéž denní dobu, z toho alespoň jedna hodina před 3. hodinou odpolední. Děti nebo, mladistvé osoby nesmějí pracovat před 1 hodinou v poledne déle než 5 hodin, není-li jim poskytnuta alespoň půlhodinová přestávka na jídlo. Děti, mladistvé osoby nebo ženy nesmějí při žádné přestávce na jídlo prodlévat v tovární místnosti, kde probíhá nějaký pracovní proces, atd.

Viděli jsme, že tyto podrobné předpisy, které určují tak vojensky jednotně čas, hranice, přestávky práce podle úderu zvonce, nebyly rozhodně produktem parlamentních výmyslů. Vytvořily se postupně z daných poměrů jako přirozené zákony novodobého výrobního způsobu. Jejich formulace, oficiální uznání a vyhlášení státem byly výsledkem dlouhého třídního boje. Jedním z jejich nejbližších následků bylo, že praxe podrobila pracovní den dospělých továrních dělníků týmž omezením, protože ve většině výrobních procesů byla nutná součinnost dětí, mladistvých osob a žen. Vcelku tedy v období 1844—1847 platil dvanáctihodinový pracovní den všeobecně a jednotně ve všech průmyslových odvětvích, podléhajících továrnímu zákonodárství.

Ale továrníci nepřipustili tento „pokrok“ bez vyvažujícího „kroku zpět“. Na jejich naléhání snížila dolní sněmovna nejnižší věk továrně zpracovávaných dětí z 9 let na 8, aby se kapitálu zajistila „další nabídka továrních dětí“,¹⁴¹ která mu patřila podle všech zákonů božských i lidských.

Léta 1846—1847 tvoří epochu v ekonomických dějinách Anglie. Zrušení obilních zákonů, zrušení dovozních cel na bavlnu a jiné suroviny, vyhlášení svobody obchodu za vůdčí hvězdu zákonodárství! Slovem, nadcházela tisíciletá říše. Na druhé straně hnutí chartistů a agitace za desetihodinový pracovní den dosáhly v těchto letech svého vrcholu. Získaly spojení v toryích, dychtících po pomstě. Přes fanatický odpor věrolomného vojska svobodného obchodu s Brightem a Cobdenem v čele prošla parlamentem tak dlouho vymáhaná osnova o desetihodinovém pracovním dni.

Nový tovární zákon ze dne 8. června 1847 stanovil, že od 1. července 1847 vstoupí v platnost předběžné zkrácení pracovního dne „mladistvých osob“ (od 13 do 18 let) a všech dělnic na 11 hodin, a od 1. května 1848 definitivní omezení pracovního dne těchto kategorií na 10 hodin. V ostatních bodech byl tento zákon jen doplňujícím dodatkem zákonů z roku 1833 a 1844.

Kapitál zahájil předběžné tažení, aby zabránil plnému provedení zákona od 1. května 1848. A při tom měli dělníci sami, domněle zmoudřelí zkušenostmi, pomoci zničit své vlastní dílo. Chvilka byla zvolena obratně. „Musíme si připomenout, že následkem hrozné krize z roku 1846—1847 panovala mezi továrními dělníky velká bída, protože mnoho továren pracovalo jen neplnou dobu, jiné vůbec

¹³⁸ Leonhard Horner používá dokonce oficiálně výrazu „nefarious practices“. (Reports of Insp. Fact. for 31st October 1859“, str. 7.)

¹³⁹ „Reports etc. for 30th September 1844“, str. 15.

¹⁴⁰ Zákon dovoluje zaměstnávat děti 10 hodin denně, nepracují-li každý den, nýbrž ob den. V celku zůstala tato doložka bez účinku.

¹⁴¹ „Protože zkrácení jejich pracovní doby povede k vzrůstu množství dětí potřebných k práci, bylo rozhodnuto, že další nabídka dětí ve věku od osmi do devíti let by mohla krýt zvýšenou poptávku.“ („Reports etc. 30th September 1844“, str. 13.)

stály. Značný počet dělníků byl proto v nejtísnivějším postavení, mnozí se zadlužili. Dalo se proto téměř s jistotou předpokládat, že dají přednost delšímu pracovnímu dni, aby vyrovnali minulé ztráty, snad splatili dluhy, nebo vyplatili svůj nábytek ze zastavárny, nebo prodané svršky nahradili novými, nebo aby sobě a svým rodinám opatřili nové šaty.¹⁴² Páni továrníci se pokusili vystupňovat přirozený účinek těchto okolností všeobecným snížením mezd o 10%. Bylo to takřka svátkem zasvěcení nové éry svobodného obchodu. Pak, jakmile byl pracovní den zkrácen na 11 hodin, následovalo další snížení mezd o 8¹/₃% a dvojnásobné snížení, jakmile byl zkrácen definitivně na 10 hodin. Kde to tedy poměry jen poněkud dovolovaly, došlo ke snížení mezd nejméně o 25%.¹⁴³ Za tak vhodně připravených okolností byla zahájena agitace mezi dělníky za zrušení zákona z roku 1847. Podvod, lákání, vyhrožování — žádným prostředkem se nepohrdalo, ale všechno bylo marné. Jestliže se podařilo dosáhnout půl tuctu petic, v nichž si dělníci stěžovali na „své utlačování zákonem“, prohlásili při ústním výslechu sami ti, kdo petici podepsali, že podpisy byly na nich vynuceny. „Jsou utlačování, to je pravda, ale někým jiným než továrním zákonem.“¹⁴⁴ Když se továrníkům nepodařilo pohnout dělníky k tomu, aby mluvili tak, jak si přáli, křičeli sami jménem dělníků tím hlasitěji v tisku a v parlamentě. Odsuzovali tovární inspektory jako jakési komisaře Konventu, kteří svým chimérám o zdokonalení světa nemilosrdně obětují nešťastné dělníky. Ale i tento manévr selhal. Tovární inspektor Leonhard Horner osobně a s pomocí svých podinspektorů shromáždil mnoho svědeckých výpovědí v továrnách v Lancashiru. Asi 70% dotázaných dělníků se vyslovilo pro desetihodinový pracovní den, daleko menší procento pro jedenáctihodinový a úplně bezvýznamná menšina pro dosavadní dvanáctihodinový.¹⁴⁵

Jiný manévr „po dobrém“ spočíval v tom, že dospělí dělníci-muži byli donuceni pracovat 12—15 hodin, a pak byla tato skutečnost prohlašována za nejlepší výraz nejrůznějšího přání proletářů. Ale „nemilosrdný“ tovární inspektor Leonhard Horner byl zase hned na místě. Většina pracujících přes čas prohlásila, „že by rozhodně dali přednost tomu, pracovat 10 hodin za menší mzdu, ale že si nemohou vybrat; tolik prý je jich bez práce, tolik přadláků musí prý pracovat jen jako piecers [přisukovači], takže kdyby odepřeli delší pracovní den, nastoupili by ihned jiní na jejich místa, takže mají na vybranou: buď pracovat delší dobu — nebo se octnout na dlažbě.“¹⁴⁶

Předběžné tažení kapitálu skončilo nezdarem a zákon o desetihodinovém pracovním dni vstoupil v platnost 1. května 1848. Ale zatím fiasko chartistické strany, jejíž vůdcové byli uvězněni a organizace rozbita, otřásl sebedůvěrou anglické dělnické třídy. Brzy nato sjednotilo pařížské červnové povstání a jeho krvavé potlačení jak na evropské pevnině, tak i v Anglii všechny frakce panujících tříd, statkáře i kapitalisty, bursovní vlky i hokynáře, stoupence ochranných cel i stoupence svobodného obchodu, vládu i opozici, kněžoury i volnomyšlenkáře, mladé prostitutky i staré jeptišky, pod společným heslem záchrany vlastnictví, náboženství, rodiny, společnosti! Dělnická třída byla všude dána do klatby, pronásledována a postavena pod „loi des suspects“ [zákon proti podezřelým]. Páni továrníci se tedy nemuseli ostýchat. Rozpoutali otevřené povstání nejen proti zákonu o desetihodinovém pracovním dni, nýbrž celému zákonodárství, které se od roku 1833 snažilo poněkud zkrotit „svobodné“ vysávání pracovní síly. Byla to Proslavery Rebellion [vzpouora na obranu otroctví] v miniatuře, prováděná po více než dva roky s cynickou bezohledností, s teroristickou energií, což bylo o to prostší, že rebelující kapitalista neriskoval nic než kůži svých dělníků.

Abychom porozuměli tomu, co následuje, musíme si připomenout, že tovární zákony z roku 1833, 1844 a 1847 všechny tři podržují plnou platnost, pokud jeden nějak nepozměňuje druhý; že žádný z nich neomezuje pracovní den dělníků-mužů starších 18 let a že od roku 1833 platila

¹⁴² „Reports of Insp. of Fact. for 31st October 1848“, str. 16.

¹⁴³ „Zjistil jsem, že lidem, kteří dostávali 10 šilinků týdně, se strhával 1 šilink na účet všeobecného snížení mezd o 10%, a další 1 šilink 6 pencí na zkrácení pracovní doby, dohromady 2 šilinky 6 pencí, a přes to všechno byla většina pro osnovu zákona o desetihodinové pracovní době.“ („Reports of Insp. of Fact. for 31st October 1848“, str. 16.)

¹⁴⁴ „Když jsem petici podpisoval, říkal jsem hned, že dělám něco špatného. — Pročpak jste ji tedy podepsal? — Protože kdybych byl odmítl, byli by mě vyhodili na dlažbu. Podepsaní na petici se cítili opravdu ‚utlačováni‘, ale vůbec ne továrním zákonem.“ („Reports of Insp. of Fact. for 31st October 1848“, str. 102)

¹⁴⁵ „Reports of Insp. of Fact. for 31st October 1848“, str. 17. V obvodu pana Hornera bylo tak vyslechnuto 10.270 dospělých dělníků-mužů ve 181 továrnách. Jejich výpovědi najdeme v dodatku k tovární zprávě za pololetí končící říjnem 1848. Tyto svědecké výpovědi skýtají cenný materiál i po jiné stránce.

¹⁴⁶ „Reports of Insp. of Fact. for 31st. October 1848“. Viz výpovědi, sebrané samým Leonhardem Hornerem, čís. 69, 70, 71, 72, 92 a 93 a výpovědi, sebrané podinspektorem A, čís. 51, 52, 58, 59, 62, 70 „dodatku“. Dokonce jeden továrník sám nalil čistého vína. Viz čís. 14 po čís. 265 tamtéž.

patnáctihodinová doba od 5¹/₂ hodin ráno do 8¹/₂ hodin večer za zákonný „den“, v jehož rozmezí se měla za zákonem předepsaných podmínek konat z počátku dvanáctihodinová, později desetihodinová práce mladistvých osob a žen.

Továrníci tu a tam začali tím, že propustili část, někdy polovinu mladistvých osob a dělnic, které zaměstnávali, a zato obnovili skoro již zapomenutou noční práci dospělých dělníků-mužů. Zákon o desetihodinovém pracovním dni, tvrdili, nedává prý jim jiné východisko!¹⁴⁷

Druhý krok se týkal uzákoněných přestávek na jídlo. Poslyšme, co říkají tovární inspektoři: „Od omezení pracovního dne na 10 hodin tvrdí továrníci, ačkoli prakticky tento názor ještě neprovádějí do všech důsledků, že pracuje-li se např. od 9 hodin ráno do 7 hodin večer, vyhovují dostatečně zákonným předpisům, dávají-li na jídlo jednu hodinu před 9. hodinou ráno a půlhodiny po 7. hodině večer, tedy dávají-li dělníkům na jídlo 1¹/₂ hodiny. V některých případech povolují nyní půl hodiny nebo celou hodinu na oběd, ale zároveň trvají na tom, že nejsou vůbec povinni vřazovat jakoukoliv část této 1¹/₂ hodiny do desetihodinového pracovního dne.“¹⁴⁸

Páni továrníci tedy tvrdili, že pedanticky přesná ustanovení zákona z roku 1844 o přestávkách na jídlo dávají dělníkům jen dovolení najíst se a napít před příchodem do továrny a po odchodu z ní, tedy doma! A proč by se neměli dělníci i naobědvat před 9. hodinou ranní? Korunní právníci však rozhodli, že zákonem předepsaný čas na jídlo „musí být poskytován v přestávkách během skutečného pracovního dne a že je protizákonné, trvá-li pracovní doba bez přestávky 10 hodin po sobě od 9 hodin ráno do 7 hodin večer“.¹⁴⁹

Po těchto boдрých demonstracích zahájil kapitál svou revoltu krokem, který odpovídal liteře zákona z roku 1844, tedy byl legální.

Zákon z roku 1844 zakazoval ovšem zaměstnávat po 1 hodině polední znovu děti od 8 do 13 let, které pracovaly dopoledne před 12. hodinou. Ale nijak neupravil 6¹/₂hodinovou práci dětí, jejichž pracovní doba začínala ve 12 hodin v poledne nebo později. Osmileté děti, které začaly pracovat ve 12 hodin v poledne, mohly být tedy zaměstnány od 12 do 1, to jest 1 hodinu; od 2 do 4 odpoledne, to jest 2 hodiny, a od 5 do 8¹/₂ večer, to jest 3¹/₂ hodiny; dohromady 6¹/₂ hodiny podle zákona! Anebo ještě lépe. Aby továrníci jejich zaměstnání přizpůsobili práci dospělých dělníků-mužů, pracujících do 8¹/₂ hodin večer, stačilo, aby před 2. hodinou odpolední nedali dětem práci, a pak je mohli držet v továrně nepřetržitě do 8¹/₂ hodin večer! „A teď se už přímo přiznává, že pro chamtivost továrníků, kteří chtějí, aby jejich stroje běžely déle než 10 hodin denně, rozmohla se v poslední době v Anglii praxe odstranit z továrny všechny mladistvé osoby a ženy a zaměstnávat s dospělými muži až do 8¹/₂ hodin večer samé osmileté až třináctileté děti obojího pohlaví.“¹⁵⁰ Dělníci a tovární inspektoři protestovali z hygienických a morálních důvodů. Ale kapitál odpovídal:

„Mé skutky na mou hlavu! Právo chci
a trest a pokutu dle zápisu!“^{*}

Vskutku, podle statistických dat, předložených dolní sněmovně dne 26. července 1850, bylo přese všechny protesty k 15. červenci 1850 podrobena této „praxi“ 3742 dětí ve 257 továrnách.¹⁵¹ A nejen to! Rysí zrak kapitálu objevil, že zákon z roku 1844 nedovoluje pětihodinovou dopolední práci bez přestávky na odpočinek, trvající alespoň 30 minut, ale že nepředepisuje nic takového pro odpolední práci. Žádal proto a vynutil si požitek z toho, nejen dřít osmileté děti, ale i nechávat je o hladu nepřetržitě od 2 hodin odpoledne do 8¹/₂ hodin večer!

„Aj, prsa!
tak zápis dí.“^{**152}

¹⁴⁷ „Reports etc. for 31st October 1848“, str. 133, 134.

¹⁴⁸ „Reports etc. for 30th April 1848“, str. 47.

¹⁴⁹ „Reports etc. for 31st October 1848“, str. 130.

¹⁵⁰ „Reports etc.“, tamtéž, str. 142.

^{*} *Shakespeare*: „Kupec benátský“, překlad J. V. Sládka. (Pozn. překl.)

¹⁵¹ „Reports etc. for 31st October 1850“, str. 5, 6.

^{**} *Shakespeare*: „Kupec benátský“, překlad J. V. Sládka. (Pozn. překl.)

Ale toto shylockovské lpění na liteře zákona z roku 1844, pokud upravuje dětskou práci, mělo jen připravit otevřenou vzpouru proti témuž zákonu, pokud upravuje práci „mladistvých osob a žen“. Je nutno připomenout, že hlavním účelem a hlavním obsahem tohoto zákona je odstranění „nesprávného relaissystému“ [přepřahacího systému]. Továrníci zahájili svou vzpouru prostým prohlášením, že články zákona z roku 1844, které zakazují libovolně používání pracovní síly mladistvých osob a žen v libovolných kratších úsecích patnáctihodinového továrního dne, zůstaly „poměrně neškodnými (comparatively harmless), dokud byla pracovní doba omezena na 12 hodin. Za zákona o desetihodinovém pracovním dni jsou nesnesitelnou nespravedlností (hardship)“.¹⁵³ Oznamili proto inspektorům úplně chladnokrevně, že nehodlají dbát litery zákona a že na vlastní pěst znovu zavedou starý systém.¹⁵⁴ Bude prý to v zájmu samých dělníků, svedených špatnými rádcí, „aby se jim mohly platit vyšší mzdy“. „Je to jediný prostředek, jak udržet za zákona o desetihodinovém pracovním dni průmyslovou převahu Velké Británie.“¹⁵⁵ „Je snad poněkud obtížné za ‚přepřahacího systému‘ odhalovat porušování zákona, ale co na tom? (what of that?) Lze snad odsunovat velké průmyslové zájmy této země stranou, jen aby se továrním inspektorům a podinspektorům ušetřilo trochu víc námahy (some little trouble)?“¹⁵⁶

Všechny tyto kličky ovšem nic nepomohly. Tovární inspektoři se začali domáhat soudního řízení. Ale brzy zaplavily ministra vnitra George Greye takové spousty petic továrníků, že v oběžníku z 5. srpna 1848 doporučil inspektorům, aby „nestíhali všeobecně porušování litery zákona, pokud přepřahacího systému není prokazatelně zneužíváno k tomu, aby mladistvé osoby a ženy byly zaměstnávány déle než 10 hodin“. Nato povolil tovární inspektor J. Stuart tak zvanou soustavu směn v rozmezí patnáctihodinového továrního dne v celém Skotsku, kde se brzy znovu rozbujela. Naproti tomu angličtí tovární inspektoři prohlásili, že ministr nemá diktátorskou moc rušit zákony, a pokračovali dál v soudním stíhání proslavery rebels [rebelů na ochranu otroctví].

Ale co pomohlo všechno pohánění před soud, když soudy, county magistrates¹⁵⁷, vynášely osvobozující rozsudky? V těchto soudech zasedali páni továrníci, aby soudili sami sebe. Uvedeme příklad. Jakýsi Eskrigge, z přádelnické firmy Kershaw, Leese & Co., předložil továrnímu inspektorovi svého obvodu schéma „přepřahacího systému“, který chtěl zavést ve své továrně. Byl odmítnut a zprvu nepodnikal žádné další kroky. Za několik měsíců nato stálo před Borough Justices [místními smírčími soudci] ve Stockportu individuum jménem Robinson, rovněž majitel přádelny bavlny, a nebyl-li to Eskriggův Pátek, pak to byl rozhodně jeho příbuzný; byl obviněn, že zavedl stejný „přepřahací“ systém, který si vymyslel Eskrigge. Zasedali čtyři soudci, mezi nimi 3 majitelé přádelen bavlny, v jejich čele týž nepostradatelný Eskrigge. Eskrigge Robinsona osvobodil a prohlásil pak, že co je dovoleno Robinsonovi, je dovoleno i Eskriggovi. Opíraje se o své vlastní pravoplatné soudní rozhodnutí, zavedl pak ihned onen systém ve své vlastní továrně.¹⁵⁸ Již samo složení těchto soudu bylo ovšem zřejmým porušením zákona.¹⁵⁹ „Soudní frašky tohoto druhu,“ volá inspektor Howell, „přímo volají po odstranění... buď přizpůsobte zákon těmto rozsudkům, anebo svěřte rozhodování méně chybnému tribunálu, který uvede svá rozhodnutí v soulad se zákonem... ve všech takových případech. Je třeba houževnatě usilovat o to, aby hodnota soudce byla placena!“¹⁶⁰

¹⁵² Povaha kapitálu zůstává táž jak v jeho nevyvinutých, tak v jeho vyvinutých formách. V zákoníku, který nadiktovala nadvláda otrokářů krátce před vypuknutím americké občanské války na území Nového Mexika, se praví: „Dělník, jakmile kapitalista koupil jeho pracovní sílu, je jeho (kapitalistovými) penězi“ [„The labourer is his (the capitalist's) money“]. Týž názor byl běžný u římských patricijů. Peníze, které půjčili plebejskému dlužníkovi, se pomocí životních prostředků mění v maso a krev dlužníka. Toto „maso a krev“ byly tedy „jejich peníze“. Odtud shylockovský zákon 10 tabulí! Linguetova hypotéza, že patricijští věřitelé pořádali občas za Tiberou slavnostní hostiny, při nichž se podávalo vařené maso dlužníků, zůstává právě tak nedokázána jako Daumerova hypotéza o křesťanské poslední večeři.

¹⁵³ „Reports etc. for 30th April 1848“, str. 28.

¹⁵⁴ Prohlásil to mezi jinými i lidumil Ashworth v kvakersky odporném dopisu Leonhardu Homerovi. („Reports etc. April 1849“, str. 4.)

¹⁵⁵ „Reports etc. for 31st October 1848“, str. 138.

¹⁵⁶ Tamtéž, str. 140.

¹⁵⁷ Tyto „county magistrates“, tito „great unpaid“ [„velcí neplacení“], jak je nazývá W. Cobbett, jsou jacísi bezplatní smírčí soudci, vybraní z honorací jednotlivých hrabství. Tvoří ve skutečnosti vrchnostenské soudy panujících tříd.

¹⁵⁸ „Reports etc. for 30th April 1849“, str. 21, 22. Srov. podobné příklady tamtéž, str. 4, 5.

¹⁵⁹ Zákonem 1 a 2 Viléma IV., § 24, str. 10, známým jako tovární zákon sira Johna Hobhouse, se zakazuje, aby nějaký majitel přádelny bavlny nebo tkalcovny, nebo otec, syn a bratr takového majitele plnil funkce smírčího soudce v otázkách, které se týkají továrního zákona. [„Reports etc. for 30th April 1849“, str. 22, pozn.]

¹⁶⁰ „Reports etc. for 30th April 1849“ [str. 22].

Korunní právníci prohlásili továrnický výklad zákona z roku 1848 za nesmyslný, ale zachránci společnosti se nedali zmást. Leonhard Horner sděluje: „Když jsem se pokusil vynutit plnění zákona stíháním 10 případů v 7 různých soudních okresech, podporovali mě soudci jen v jediném případě... pokládám další stíhání obcházení zákona za zbytečné. Ta část zákona, která byla formulována, aby zavedla jednotnost pracovních hodin... v Lancashiru už neexistuje. Ani já, ani moji pomocníci nemáme naprosto žádné prostředky k tomu, abychom se přesvědčili, zda továrny, kde vládne tzv. přepřahací systém, nezaměstnávají mladistvé osoby a ženy déle než 10 hodin... Ke konci dubna 1849 pracovalo podle této metody v mém obvodu již 114 továren a jejich počet v poslední době neobyčejně rychle stoupá. Všeobecně nyní pracují 13¹/₂ hodiny, od 6 hodin ráno do 7¹/₂ hodin večer; v některých případech 15 hodin, od 5¹/₂ hodin ráno do 8¹/₂ hodin večer.¹⁶¹ Již v prosinci roku 1848 měl Leonhard Horner seznam 65 továrníků a 29 továrních dozorců, kteří jednomyslně prohlašovali, že za tohoto přepřahacího systému žádný systém kontroly nemůže zabránit bujení nadměrné práce v nejšířším měřítku.¹⁶² Tytéž děti a mladistvé osoby se přesunují (shifted) hned z přádlácké dílny do tkalcovské atd., hned během 15 hodin z továrny do továrny.¹⁶³ Jak chcete kontrolovat systém, „který zneužívá slova směna k tomu, aby v nekonečné rozmanitosti míchal dělníky jako karty a aby hodiny práce a odpočinku různých osob každodenně měnil tak, že táž úplná skupina dělníků nikdy není zaměstnána na témže místě jako dříve a v tutéž dobu!“¹⁶⁴

Ale nehledě vůbec na skutečnou nadměrnou práci, byl tento tzv. „přepřahací systém“ takovým výplodem fantazie kapitálu, že ho nikdy nepřekonal ani Fourier ve svých humoristických črtách „courtes séances“ [krátké seance], jen s tím rozdílem, že tu dělníka nepřitahuje práce, nýbrž přitahuje ho kapitál k práci. Podívejme se na tato schémata vytvořená továrníky a velebená loyálním tiskem jako vzor toho, „co zmůže rozumný stupeň pečlivosti a metodičnosti“ („what a reasonable degree of care and method can accomplish“). Dělnický personál se někdy dělil až na 12—15 kategorií, jejichž součástí se samy zase neustále měnily. Během patnácti hodin továrního dne přitahoval kapitál dělníka tu na 30 minut, tu na hodinu a pak ho zase odpuzoval, aby ho znovu přitáhl do továrny a vypudil z továrny, a tak ho štvál sem a tam v roztržštěných útržcích času a ani na chvíli ho nepouštěl ze své moci, dokud nebyla úplně skončena desetihodinová práce. Jako na jevišti měly tytéž osoby střídavě vystupovat v různých výstupech různých jednání. Ale jako patří herec po celou dobu trvání divadelní hry jevišti, tak patřili nyní dělníci po celých 15 hodin továrně, nepočítaje v to čas na cestu do továrny a zpět. Hodiny odpočinku se tak měnily v hodiny nucené zahálky, které hnaly mladistvého dělníka do hospody a mladistvou dělnici do bordelu. Každý nový nápad, který si kapitalista denně vymýšlel, aby udržel stroje v chodu po 12 nebo 15 hodin bez zvětšení dělnického personálu, vedl k tomu, že dělník musel hltat svůj oběd hned v ten, hned v onen útržek času. V dobách agitace za desetihodinový pracovní den křičeli továrníci, že dělnická sebranka podává petice, doufajíc, že za desetihodinovou práci dostane dvanáctihodinovou mzdu. Nyní to obrátili na ruby. Platili mzdu za deset hodin a disponovali pracovními silami dvanáct až patnáct hodin.¹⁶⁵ V tom byl ten háček; to bylo to továrnické vydání zákona o desetihodinovém pracovním dni! Byli to tíž spásu hlásající, láskou k lidstvu se rozplývající stoupenci svobodného obchodu, kteří za agitace proti obilním zákonům po plných deset let vypočítávali dělníkům na halíř, že při svobodném dovozu obilí by úplně stačila desetihodinová práce k tomu, aby při prostředcích, které má anglický průmysl, se kapitalisté mohli obohacovat.¹⁶⁶

Dvouletá vzpoura kapitálu byla konečně korunována rozsudkem jednoho ze čtyř nejvyšších soudních dvorů v Anglii, Court of Exchequer [soudu státní pokladny], který v jednom případě, jenž mu byl předložen, rozhodl 8. února 1850, že továrníci sice jednali proti smyslu zákona z roku 1844, ale že tento zákon sám prý obsahuje jistá slova, která způsobují, že zákon nemá smysl. „Tímto

¹⁶¹ „Reports etc. for 30th April 1849“, str. 5.

¹⁶² „Reports etc. for 31st October 1849“, str. 6.

¹⁶³ „Reports etc. for 30th April 1849“, str. 21.

¹⁶⁴ „Reports etc. for 31st October 1849“, str. 95.

¹⁶⁵ Viz „Reports etc. for 30th April 1849“, str. 6, a obšírný výklad o „shifting system“ [přesunovacím systému] od továrních inspektorů Howella a Saundersona v „Reports etc. for 31st October 1848“. Viz také petici proti „přesunovacímu systému“, podanou královně duchovenstvem z Ashtonu a sousedství na jaře roku 1849.

¹⁶⁶ Srov. např. R. H. Greg: „The Factory Question and the Ten Hours Bill“, 1837.

rozhodnutím byl zákon o desetihodinovém pracovním dni zrušen.¹⁶⁷ Spousta továrníků, kteří se dosud báli používat „přepřahacího“ systému pro mladistvé osoby a dělnice, sáhla nyní po něm oběma rukama.¹⁶⁸

Ale po tomto zdánlivě definitivním vítězství kapitálu nastal ihned obrat. Dělníci kladli dosud pasivní, třeba tvrdošíjný a dennodenně znovu projevovaný odpor. Nyní začali hlasitě protestovat na hrozivých schůzích v Lancashiru a Yorkshiru. Domnělý zákon o desetihodinové pracovní době je prý tedy pouhý humbuk, parlamentní podfuk, a nikdy neexistoval! Tovární inspektoři varovali důtklivě vládu, že třídní antagonismus dostoupil neuvěřitelného stupně napětí. Reptala i část továrníků: „Vzájemně si odporující výroky soudů prý vyvolaly úplně nenormální a anarchický stav. Jiný zákon prý platí v Yorkshiru, jiný v Lancashiru, jiný zákon v jedné farnosti Lancashiru, jiný hned vedle v sousedství. Továrník ve velkých městech může zákon obcházet, ale ve venkovských místech nenajde personál potřebný pro „přepřahací systém“ a tím méně k postrkování dělníků z továrny do továrny atd.“ A rovnost při vykořisťování pracovní síly — to je pro kapitál první lidské právo.

Za těchto okolností došlo ke kompromisu mezi továrníky a dělníky, který byl parlamentem zpečetěn v novém doplňovacím továrním zákonu z 5. srpna 1850. Pro „mladistvé osoby a ženy“ byl pracovní den v prvních 5 všedních dnech zvýšen z 10 na 10¹/₂ hodiny, v sobotu omezen na 7¹/₂ hodiny. Pracovat se smí jen v době od 6 hodin ráno do 6 hodin večer¹⁶⁹ s přestávkami 1¹/₂ hodiny na jídlo, které se mají poskytovat všem dělníkům najednou a podle ustanovení z roku 1844 atd. Tím byl jednou provždy odstraněn „přepřahací systém“.¹⁷⁰ Pro práci dětí zůstal v platnosti zákon z roku 1844.

Jedna kategorie továrníků si tentokrát, jako dříve, zajistila zvláštní vrchnostenská práva na proletářské děti. Byli to továrníci hedvábí. Roku 1833 výhrůžně lkali, že „budou-li oloupeni o svobodu zaměstnávat děti všech věků 10 hodin denně, zastaví to jejich továrny“ (if the liberty of working children of any age for 10 hours a day were taken away, it would stop their works). Je prý nemožné nakoupit dostatečný počet dětí starších 13 let. Vymohli si žádanou výsadu. Jejich záminka se při pozdějšímu vyšetřování ukázala pustou lží¹⁷¹, ale to jim nebránilo, aby po deset let nepředli 10 hodin denně hedvábí z krve malých dětí, které musely stát na židli, aby mohly konat svou práci.¹⁷² Zákon z roku 1844 je sice „oloupil“ o „svobodu“ zaměstnávat děti mladší 11 let déle než 6¹/₂ hodiny denně, ale zajistil jim zato výsadu zaměstnávat děti od 11 do 13 let 10 hodin denně a zrušil povinnou školní docházku pro ostatní tovární děti. Tentokrát měli tuto záminku: „Jemnost tkaniny prý vyžaduje jemnost prstů, kterou prý lze zajistit jen příchodem do továrny v útlém věku.“¹⁷³ Pro jemné prsty zabíjeli děti, stejně jako v jižním Rusku zabíjejí skot pro kůži a tuk. Nakonec roku 1850 zůstala výsada, udělená roku 1844, jen oddělení skaní a svíjení hedvábí; aby však kapitál, oloupený o svou „svobodu“, byl odškodněn, byla pracovní doba dětí od 11 do 13 let zvýšena z 10 hodin na 10¹/₂ hodiny. Záminka: „Práce v hedvábnických továrnách je lehčí než v jiných továrnách a není rozhodně tak škodlivá pro zdraví.“¹⁷⁴ Oficiální lékařské vyšetřování později dokázalo, že naopak „průměrná úmrtnost je v hedvábnických obvodech neobyčejně vysoká a mezi obyvatelstvem ženského pohlaví dokonce vyšší než v bavlnářských obvodech Lancashiru.“¹⁷⁵ Přes protesty továrních inspektorů, které se opakují každého půl roku, trvá tento nešvar dodnes.¹⁷⁶

¹⁶⁷ B. Engels: „Die englische Zehnstundenbill“ (v časopise mnou vydávaném — „Neue Rheinische Zeitung. Politisch-ökonomische Revue“. Dubnový sešit 1850, str. 13). Týž „vysoký“ soudní dvůr objevil za americké občanské války šroubovaný způsob slovního výkladu, který obrátil v přímý opak zákon proti vyzbrojování pirátských lodí.

¹⁶⁸ „Reports etc. for 30th April 1850“.

¹⁶⁹ V zimě to může být doba od 7 hodin ráno do 7 hodin večer.

¹⁷⁰ „Nynější zákon (z roku 1850) byl výsledkem kompromisu, při němž se dělníci vzdali výhod zákona o desetihodinovém pracovním dni za výhodu jednotné doby začátku a konce práce těch, jejichž práce byla vůbec omezena.“ („Reports etc. for 30th April 1852“, str. 14.)

¹⁷¹ „Reports etc. for 30th September 1844“, str. 13.

¹⁷² Tamtéž.

¹⁷³ „Reports etc. for 31st October 1846“, str. 20.

¹⁷⁴ „Reports etc. for 31st October 1861“, str. 26.

¹⁷⁵ „Reports etc. for 31st October 1861“, str. 27. Vcelku se fyzický stav dělnického obyvatelstva, na něž se vztahuje platnost továrního zákona, značně zlepšil. Všechny lékařské posudky se v této věci shodují a mé osobní pozorování v různých obdobích mě o tom přesvědčilo. Přesto, a nehledě k úžasně vysoké úmrtnosti dětí v prvních letech života, vykazují oficiální zprávy dra Greenhowa nepříznivý zdravotní stav továrních obvodů ve srovnání se „zemědělskými obvody s normálním zdravotním stavem“. Na důkaz toho uvádím mimo jiné tabulku z jeho zprávy z roku 1861:

Zákon z roku 1850 změnil — jen pro „mladistvé osoby a ženy“ — patnáctihodinovou dobu od 5 1/2 hodin ráno do 8 1/2 hodin večer ve dvanáctihodinovou dobu od 6 hodin ráno do 6 hodin večer. Nevztahovalo se to tedy na děti, které nadále bylo možno vykořisťovat půl hodiny před začátkem této doby a 2 1/2 hodiny po jejím skončení, třebaže vcelku jejich práce nesměla trvat déle než 6 1/2 hodiny. Při debatě o tomto zákoně předložili tovární inspektoři parlamentu statistická data o neslychaných zlořádech, k nimž tato anomálie vede. Ale nadarmo. V pozadí číhal záměr vyšroubovat s pomocí dětí v letech prosperity pracovní den dospělých dělníků znovu na 15 hodin. Zkušenost následujících tří let ukázala, že takový pokus musí ztroskotat o odpor dospělých dělníků-mužů.¹⁷⁷ Zákon z roku 1850 byl proto roku 1853 konečně doplněn zákazem, že „děti nesmějí být zaměstnávány ráno před začátkem a večer po skončení práce mladistvých osob a žen“. Od té doby upravoval tovární zákon z roku 1850 s malými výjimkami pracovní den všech dělníků v průmyslových odvětvích, která mu podléhala.¹⁷⁸ Od vydání prvního továrního zákona uplynulo tehdy již půl století.¹⁷⁹

Za svou původní sféru zasáhlo zákonodárství poprvé zákonem „Printworks' Act“ [zákon o tiskárnách kartounu atd.] z roku 1845. Nelibost, s níž kapitál připustil tuto novou „výstřednost“, čiší z každé řádky zákona! Zákon omezuje pracovní den dětí od 8 do 13 let a žen na 16 hodin, od 6 hodin ráno do 10 hodin večer, a nestanoví žádnou zákonitou přestávku na jídlo. Dovoluje mořit prací chlapce starší 13 let libovolně ve dne v noci.¹⁸⁰ Je to parlamentní zmetek.¹⁸¹

Přesto zásada rozhodně zvítězila, a to svým vítězstvím ve velkých průmyslových odvětvích, která jsou specifickým výtvozem moderního výrobního způsobu. Úžasný rozvoj těchto odvětví v letech 1853—1860, krácející ruku v ruce s tělesným a mravním obrozením továrních dělníků, musel vidět i slepý. Sami továrníci, na nichž byly zákonné omezení a úprava pracovního dne vybojovány krok za krokem půlstoletou občanskou válkou, chvástavě poukazovali na kontrast mezi těmito průmyslovými odvětvími a těmi oblastmi vykořisťování, které zůstaly ještě „svobodné“. ¹⁸² Farizejové „politické ekonomie“ si pospíšili prohlásit myšlenku nezbytnosti zákonodárné úpravy pracovního dne za novou charakteristickou vymoženost své „vědy“. ¹⁸³ Pochopíme snadno, že jakmile byli továrníci magnáti

Procento dospělých mužů zaměstnaných v průmyslu	Úmrtnost na plicní choroby na každých 100.000 mužů	Jméno obvodu	Úmrtnost na plicní choroby na každých 100.000 žen	Procento dospělých žen zaměstnaných v průmyslu	Způsob ženského zaměstnání
14,9	598	Wigan	644	18,0	bavlna
42,6	708	Blackburn	734	34,9	bavlna
37,3	547	Halifax	564	20,4	česaná vlna,
41,9	611	Bradford	603	30,0	česaná vlna
31,0	691	Macclesfield	804	26,0	hedvábí
14,9	588	Leek	705	17,2	hedvábí
36,6	721	Stoke-uponTrent	665	19,3	hrnčířské zboží
30,4	726	Woolstanton	727	13,9	hrnčířské zboží
—	305	osm zdravých zemědělských obvodů	340	—	—

¹⁷⁶ Je známo, s jakým zdráháním se angličtí „freetradeři“ vzdali ochranných cel pro manufakturu hedvábí. Ochrana proti francouzskému dovozu je nyní vystřídána tím, že jsou bez ochrany anglické tovární děti.

¹⁷⁷ „Reports etc. for 30th April 1833“, str. 31.

¹⁷⁸ V letech největšího rozkvětu anglického bavlnářského průmyslu, roku 1859 a 1860, pokusili se někteří továrníci v nadílem vysokých mezd za práci přes čas získat dospělé přadláky muže atd. pro prodloužení pracovního dne. Přadláci u ručních strojů a u selfaktorů skoncovali s tímto experimentem tím, že podali svým zaměstnavatelům memorandum, kde se mimo jiné praví: „Otevřeně řečeno, náš život je nám na obtíž, a ježto jsme přikováni k továrně skoro o 2 dny týdně (20 hodin) déle než ostatní dělníci, připadáme si ve své zemi jako heloti a vyčítáme si, že upevňujeme na věky systém, který tělesně a mravně poškozujeme nás samy a naše potomstvo... Proto dáváme tímto uctivě na vědomost, že od prvního dne nového roku nebudeme pracovat ani minutu déle než 60 hodin týdně, od 6 hodin ráno do 6 hodin večer, po odečtení zákonem stanovených přestávek 1 1/2 hodiny.“ („Reports etc. for 30th April 1860“, str. 30.)

¹⁷⁹ O prostředcích, jak přestupovat tento zákon, umožněných jeho stylizací, srov. parlamentní zprávu: „Factories Regulation Acts“ (6. srpna 1859). Tamtéž *Leonhard Horner*: „Suggestions for Amending the Factory Acts to enable the Inspectors to prevent Illegal Working, now become very prevalent“.

¹⁸⁰ „V posledním pololetí (1857) byly v mém obvodu osmileté a starší děti skutečně mučeny prací od 6 hodin ráno do 9 hodin večer.“ („Reports etc. for 31st October 1857“, str. 39.)

¹⁸¹ „Připouští se, že Printworks' Act [zákon o tiskárnách kartounu] je neuspokojivý, jak pokud jde o výchovná, tak i pokud jde o ochranná opatření.“ („Reports etc. for 31st October 1862“, str. 52.)

¹⁸² Tak se vyslovil např. E. Potter v dopisu listu „Times“ ze dne 24. března 1863. „Times“ mu připomínají továrníckou vzpouru proti zákonu o desetihodinovém pracovním dni.

¹⁸³ Tak se vyslovil mimo jiné pan W. Newmarch, Tookův spolupracovník a vydavatel jeho „History of Prices“. Je to snad vědecký pokrok, dělají-li se zbabělé ústupky veřejnému mínění?

přinucení podrobit se nevyhnutelnému a smířit se s ním, síla kapitálu k odporu postupně slábla, zatím co současně vzrůstala útočnost dělnické třídy tou měrou, jak rostl počet jejích spojenců ve společenských vrstvách, kterých se to přímo nedotýkalo. Tím se vysvětluje poměrně rychlý pokrok od roku 1860

Továrnímu zákonu z roku 1850 byly podrobeny barvírny a bělírny¹⁸⁴ roku 1860, továrny na krajky a pletárny punčoch roku 1861. Následkem první zprávy „komise o dětské práci“ (1863) bylo, že týž osud postihl všechny manufaktury hliněného zboží (nejen hrnčírny), sirkárny, kapslovny, výroby patron, továrny na čalouny, střihárny plyše (fustian cutting) a čtené procesy, shrnuté pod názvem „finishing“ [konečná úprava]. Roku 1863 byly podřízeny zvláštním zákonům „bělírny na otevřeném vzduchu“¹⁸⁵ a pekařství; první zákon zakazuje mezi jiným práci dětí, mladistvých osob a žen v noci (od 8 hodin večer do 6 hodin ráno) a druhý zákon zakazuje zaměstnávání pekařských tovaryšů mladších 18 let mezi 9 hodinami večer a 5 hodinami ráno. Vrátime se ještě k pozdějším návrhům zmíněné komise, hrozícím oloupit „o svobodu“ všechna důležitá odvětví anglického průmyslu, s výjimkou zemědělství, hornictví a dopravy.^{185a}

7. Boj za normální pracovní den. Vliv anglického továrního zákonodárství na jiné země

Čtenář si vzpomene, že výroba nadhodnoty čili získávání nadpráce tvoří specifický obsah a účel kapitalistické výroby, bez ohledu na změny ve výrobním způsobu samém, které vznikají z podřízení práce kapitálu. Vzpomene si, že s hlediska, jímž jsme se dosud řídili, jen samostatný, tedy právně plnoletý dělník uzavírá jako prodávač zboží smlouvu s kapitalistou. Hraje-li proto v našem historickém nástinu hlavní úlohu na jedné straně novodobý průmysl, na druhé straně práce fyzicky i právně nezletilých, znamená pro nás novodobý průmysl jen zvláštní sféru vysávání práce, práce nezletilých jen zvlášť pádný příklad tohoto vysávání. Aniž však předbíháme pozdější výklad, docházíme na základě pouhé souvislosti historických skutečností k těmto závěrům:

¹⁸⁴ Zákon o bělírnicích a barvírnicích, vydaný roku 1860, stanoví, že pracovní den se od 1. srpna 1861 snižuje prozatím na 12 hodin, od 1. srpna 1862 definitivně na 10 hodin, tj. na 10½ v prvních pěti všedních dnech a na 7½ v sobotu. Když pak přišel neblahý rok 1862, opakovala se stará fraška. Páni továrníci podali parlamentu petici, aby bylo dovoleno zaměstnávat mladistvé osoby a ženy dvanáct hodin ještě aspoň jediný rok... „Za nynějšího stavu průmyslu (v době bavlnové kalamity) znamená prý to velkou výhodu pro dělníky, dovolí-li se jim pracovat 12 hodin denně a vydělávat co největší mzdu... Podařilo se již dostat do dolní sněmovny osnovu vypracovanou v tomto smyslu. Propadla následkem agitace dělníků ve skotských bělírnicích.“ („Reports etc. for 31st October 1862“, str. 14, 15.) Kapitál poražený takto týmiž dělníky, za jejichž mluvčího se vydával, přišel pak s pomocí právnických brýlí na to, že zákon z roku 1860, jako všechny parlamentní zákony na „ochranu práce“, je napsán šroubovaně a ve výrazech zatemňujících smysl, což dává záminku k tomu, aby byla z jeho působnosti vyňata kategorie dělníků zvaných „calenderers“ [dělníci pracující u lisu na sukno] a „finishers“ [apretovači]. Anglická jurisdikce, vždy věrný otrok kapitálu, sankcionovala soudním dvorem „Common Pleas“ [civilní soud] tuto rabulistiku. „To vyvolalo velkou nespokojenost mezi dělníky a je velmi politováníhodné, že jasný úmysl zákonodárství je mařen pod záminkou neuspokojivého definování slov.“ (Tamtéž, str. 18.)

¹⁸⁵ „Bělíci na otevřeném vzduchu“ se vykroutilí ze zákona z roku 1860 o bělírnicích lži, že u nich ženy v noci nepracují. Tuto lež odhalili tovární inspektoři a zároveň petice dělníků oťřásly idyllickými představami parlamentu o „bělírnicích na otevřeném vzduchu“, „na svěžích vonných lučinách“. V těchto vzdušných bělírnicích se používá sušáren při 90 až 100 stupňů Fahrenheita [32 až 38 stupňů Celsia], kde pracují hlavně děvčata. Existuje dokonce odborný výraz „cooling“ [ochlazení], jímž se označuje občasný odchod ze sušárny na svěží vzduch. „Patnáct děvčat v sušárně, vedro 80 až 90 stupňů [Fahrenheita, tj. 27 až 32 stupňů Celsia] pro plátno, 100 stupňů [38 stupňů C] a více pro batist. Dvanáct děvčat žehlí a skládá (batist atd.) v komůrce asi o 10 čtverečních stopách, uprostřed jsou rozžhavená kamna. Děvčata stojí kolem kamen, z nichž sálá strašlivý žár a která rychle vysušují batist pro žehlíčky. Počet pracovních hodin těchto ‚rukou‘ je neomezený. Je-li mnoho práce, pracují do 9 nebo do 12 hodin v noci po mnoho dní za sebou.“ („Reports etc. for 31st October 1862“, str. 56.) Jeden lékař prohlašuje: „Na ochlazení se nepovolují zvláštní hodiny, ale je-li teplota příliš nesnesitelná nebo mají-li dělnice špinavé a zpcené ruce, smějí na několik minut odejít... Má zkušenost z léčení nemocí těchto dělnic mě nutí konstatovat, že jejich zdravotní stav je mnohem horší než zdravotní stav prádelne bavlny (a kapitál je ve svých peticích parlamentu vymaloval rubensovsky jako překypující zdravím!). Nemoci, jež se u nich nejčastěji vyskytují, jsou souchotiny, záněty průdušek, choroby dělohy, hysterie v nejhroznější formě a revmatismus. Všechny tyto nemoci pocházejí, podle mého názoru, přímo nebo nepřímo z příliš horkého vzduchu v jejich dílnách a z nedostatku dostatečně teplého oděvu, který by je chránil cestou domů v zimních měsících před sychravým a chladným vzduchem.“ (Tamtéž, str. 56, 57.) Tovární inspektoři poznamenávají o zákonu z roku 1863, který byl dodatečně vybojován na žoviálních majitelích „bělírnic na otevřeném vzduchu“: „Tento zákon nejen nedosahuje cíle ve smyslu ochrany práce dělníků, kterou jim zdánlivě poskytuje... je formulován tak, že ochrana začíná až tehdy, jsou-li děti a ženy přistíženy při práci po 8. hodině večer, ale i pak je zákonem předepsaný způsob důkazu tak složitý, že sotva může dojít k potrestání viníků.“ (Tamtéž, str. 52.) „Jako zákon s humánním a výchovným posláním je tento zákon naprosto pochybený. Sotva přece nazveme humánním to, je-li ženám a dětem dovoleno nebo, což je totéž, jsou-li nuceny pracovat 14 hodin denně a možná i déle, s přestávkami na jídlo nebo bez nich, jak se to hodí, bez omezení věkové hranice, bez rozdílu pohlaví a bez ohledu na společenské zvyky rodin, žijících v sousedství bělírnic.“ („Reports etc. for 30th April 1863“, str. 40.)

^{185a} (Poznámka ke 2. vyd.) Od roku 1866, kdy jsem napsal tyto řádky, nastala opět reakce.

Za prvé. V průmyslových odvětvích, nejdříve zrevolucionovaných vodou, parou a stroji, v těchto prvních výtvořech novodobého výrobního způsobu, v přádelnách a tkalcovnách bavlny, vlny, lnu a hedvábí, je pud kapitálu po bezmezném a bezohledném prodlužování pracovního dne uspokojován nejdříve. Změny materiálního výrobního způsobu a tomu odpovídající změny sociálních vztahů výrobců¹⁸⁶ vedou nejprve k bezmeznému překračování pracovního dne a pak jako reakci na to vyvolávají společenskou kontrolu, která zákonně omezuje, upravuje a sjednocuje pracovní den s jeho přestávkami. Proto během první poloviny XIX. století zavádí zákonodárství tuto kontrolu jen výjimečně.¹⁸⁷ Jakmile se však tato kontrola rozšířila na oblast nového výrobního způsobu, kde se jí po prvé používalo, ukázalo se, že nejen mnoho jiných výrobních odvětví již spadá do působnosti opravdového továrního režimu, nýbrž že i manufaktury s více či méně zastaralými výrobními metodami, jako hrnčírny, sklárny atd., starodávna řemesla, jako pekařství, a konečně i roztroušená tzv. domácká práce, jako výroba hřebíků atd.,¹⁸⁸ již dávno propadly kapitalistickému vykořisťování stejně jako továrna. Proto bylo zákonodárství nuceno pozvolna se zříkat svého výjimečného rázu nebo tam, kde se řídí římskou kasuistikou, jako v Anglii, prohlásit podle libosti za továrnu (factory) každý dům, kde se pracuje.¹⁸⁹

Za druhé. Dějiny úpravy pracovního dne v některých výrobních odvětvích, dosud trvající boj za tuto úpravu v jiných odvětvích názorně dokazují, že izolovaný dělník, dělník jako „svobodný“ prodávající své pracovní síly, není s to klást jakýkoli odpor, jakmile kapitalistická výroba dozrává k jistému stupni. Stanovení normálního pracovního dne je proto výsledkem vleklé, více či méně skryté občanské války mezi třídou kapitalistů a dělnickou třídou. Protože boj začíná ve sféře novodobého průmyslu, rozpoutává se nejdříve v rodné zemi tohoto průmyslu, v Anglii.¹⁹⁰ Angličtí tovární dělníci byli předními bojovníky nejen anglické dělnické třídy, nýbrž novodobé dělnické třídy vůbec, stejně tak jako jejich teoretikové první hodili rukavici kapitalistické teorii.¹⁹¹ Tovární filosof Ure proto odsuzuje jako nesmazatelnou hanbu anglické dělnické třídy tu okolnost, že vepsala na svůj prapor „otroctví továrních zákonů“, stavějíc toto heslo proti kapitálu, který se mužně bil za „úplnou svobodu práce“.¹⁹²

Francie pokulhává pomalu za Anglií. Potřebovala únorovou revoluci, aby přivedla na svět zákon o dvanáctihodinovém pracovním dni,¹⁹³ zákon mnohem nedostatečnější než jeho anglický originál. Přesto uplatňuje francouzská revoluční metoda i své zvláštní přednosti. Naráz diktuje všem dílnám a továrnám bez rozdílu tutéž hranici pracovního dne, zatím co anglické zákonodárství, vzpírajíc se,

¹⁸⁶ „Chování každé z těchto dvou tříd (kapitalistů a dělníků) bylo výsledkem vzájemných vztahů, do nichž se tehdy dostaly.“ („Reports etc. for 31st October 1848“, str. 113.)

¹⁸⁷ „Podnikání, spadající pod omezení, souvisela tak či onak s výrobou textilního zboží, k níž se používá parní nebo vodní síly. Dvě podmínky byly nutné k tomu, aby určité pracovní odvětví spadalo pod dozor: užívání parní nebo vodní síly a zpracovávání určitého druhu vláken.“ („Reports etc. for 31st October 1864“, str. 8.)

¹⁸⁸ O stavu tohoto tak zvaného domáckého průmyslu nesmímě bohatý materiál v posledních zprávách „Children's Employment Commission“.

¹⁸⁹ „Zákony posledního zasedání (1864)... se týkají různých zaměstnání, jejichž výrobní metody jsou velmi různé; používání mechanické síly k pohonu strojů není již, jako dříve, nutnou podmínkou k tomu, aby podnik byl podle zákona považován za „továrnu.“ („Reports etc. for 31st October 1864“, str. 8.)

¹⁹⁰ Belgie, ráj kontinentálního liberalismu, nevykazuje ani stopy tohoto hnutí. I v jejích uhelných a rudných dolech jsou spotřebovávání dělníci obou pohlaví a každého věku s úplnou „svobodou“ v kteroukoli dobu a po jakkoli dlouhou dobu. Na každých 1000 osob zaměstnaných v těchto odvětvích připadá 733 mužů, 88 žen, 135 hochů a 44 dívek mladších 16 let: u vysokých pecí atd. připadá na každých 1000 osob 668 mužů, 149 žen, 98 hochů a 85 dívek mladších 16 let. K tomu přistupuje ještě nízká mzda za obrovské vykořisťování zralých a nezralých pracovních sil, denně průměrně 2 šilinky 8 pencí u mužů, 1 šilink 8 pencí u žen, 1 šilink 2½ pence u mladistvých. Zato však také Belgie roku 1863 proti roku 1850 skoro zdvojnásobila množství a hodnotu svého vývozu uhlí, železa atd.

¹⁹¹ Když Robert Owen na počátku druhého desetiletí tohoto století nejen teoreticky hájil nutnost omezení pracovního dne, nýbrž skutečně zavedl ve své továrně v New-Lanarku desetihodinový pracovní den, vysmívali se tomuto pokusu jako komunistické utopii, stejně jako se vysmívali jeho „spojování produktivní práce s výchovou dětí“ nebo kooperativním podnikům dělníků, které uvedl v život. Dnes je první utopie továrním zákonem, druhá figuruje jako oficiální fráze v každém „Factory Act“ [továrním zákoně] a třetí slouží dokonce již za pláštík reakčního šarlatánství.

¹⁹² Ure (franc. překl.): „Philosophie des Manufactures“, Paříž 1836, sv. II, str. 39, 40, 67, 77 aj.

¹⁹³ V Compte Rendu [zprávě] „Mezinárodního statistického kongresu v Paříži 1855“ [str. 332] se praví mimo jiné: „Francouzský zákon, který omezuje trvání denní práce v továrnách a dílnách na 12 hodin, nestanoví pro tuto práci určité pevné hodiny (určité časové rozmezí), neboť jen pro dětskou práci je předepsána doba mezi 5 hodinami ráno a 9 hodinami večer. Z toho vyvozuje část továrníků pro sebe právo, které jim umožňuje toto osudné mlčení, aby nutili dělníky pracovat bez přestání den co den, snad s výjimkou nedělí. K tomu používají dvou různých směn dělníků, z nichž žádná není v dílně déle než 12 hodin, ale v závodě se pracuje ve dne v noci. Požadavkům zákona se vyhovuje, ale vyhovuje se také humanitě?“ Mimo „ničivý vliv noční práce na lidský organismus“ se též připomíná „osudný vliv toho, že obě pohlaví jsou v noci pohromadě v týchž matně osvětlených dílnách“.

ustupuje tlaku poměrů brzy v tom, brzy v onom bodě a je na nejlepší cestě zplodit vždy znovu nějakou novou právníckou motanici.¹⁹⁴ Naproti tomu vyhlašuje francouzský zákon jako zásadu to, co bylo v Anglii vybojováno jen ve jménu dětí, nezletilých a žen a co se teprve v nejnovější době začíná požadovat jako všeobecné právo.¹⁹⁵

Ve Spojených státech severoamerických bylo ochromeno každé samostatné dělnické hnutí, dokud část republiky byla hyzděna otroctvím. Práce bělochů se nemůže osvobodit tam, kde práce černochů je cejchována znamením hanby. Ale smrt otroctví zrodila ihned nový, omlazený život. Prvním plodem občanské války byla agitace za osmihodinový pracovní den, která se šířila sedmimílovými kroky lokomotivy od Atlantického až k Tichému oceánu, od Nové Anglie až po Kalifornii. Všeobecný dělnický kongres v Baltimore (16. srpna 1866) prohlašuje: „Prvním a velkým požadavkem přítomné doby, nutným pro osvobození práce této země od kapitalistického otroctví, je vydání zákona, který by uznal osmihodinový den za normální pracovní den ve všech státech americké unie. Jsme odhodláni vynaložit všechny své síly k boji za dosažení tohoto slavného výsledku.“¹⁹⁶ Současně (počátkem září 1866) se usnesl kongres „Mezinárodního dělnického sdružení“ v Ženevě na návrh londýnské Generální rady: „Prohlašujeme omezení pracovní doby za předběžnou podmínku, bez níž musí ztroskotat všechny ostatní pokusy o zlepšení postavení dělníků a o jejich osvobození... Navrhujeme uznat 8 hodin práce za zákonitou hranici pracovního dne.“

Tak potvrzuje dělnické hnutí, instinktivně vyrostlé z výrobních poměrů samých na obou stranách Atlantického oceánu, výrok anglického továrního inspektora R. J. Saunderse: „Nelze podniknout další kroky k reformě společnosti s nějakou vyhlídkou na úspěch, nebude-li nejprve omezen pracovní den a nebude-li vynuceno přísné dodržování jeho stanovených hranic.“¹⁹⁷

Musíme přiznat, že náš dělník vychází z výrobního procesu jiný, než do něho vstoupil. Na trhu vystupoval jako majitel zboží „pracovní síly“ proti majitelům jiných zboží, tj. jako majitel zboží proti majitelům zboží. Smlouva, podle níž prodával kapitalistovi svou pracovní sílu, dokazovala takřka černé na bílém, že svobodně nakládá se sebou samým. Po uzavření obchodu se ukazuje, že vůbec nebyl „svobodným agentem“, že doba, na kterou svobodně prodává svou pracovní sílu, je doba, na kterou je nucen ji prodávat,¹⁹⁸ že ho ve skutečnosti jeho upír nepustí, „dokud se ještě z něho dá vyssát jediný sval, jediná šlacha, jediná kapka krve“¹⁹⁹. Na „ochranu“ před „hadem svých trýzní“ musí se dělníci spojit a jako třída si vynutit státní zákon, mocnou společenskou překážku, která by bránila jim samým prodávat sebe a své potomstvo podle dobrovolné smlouvy s kapitálem na smrt a do otroctví.²⁰⁰ Místo honosného výčtu „nezadatelných lidských práv“ nastupuje skromná Magna Charta [velká charta] zákonem omezeného pracovního dne, která „konečně přesně stanoví, kdy končí doba, kterou

¹⁹⁴ „Např. v mém obvodu v téže tovární budově podléhá týž továrník jako bělič a barvíř ‚zákonu o bělírňách a barvírňách‘, jako tiskař kartounu — ‚zákonu o tiskárnách kartounu‘, a jako finisher — ‚továrnímu zákonu‘...“ (Zpráva pana Bakera v „Reports etc. for 31st October 1861“, str. 20.) Pan Baker vypočítává různá ustanovení těchto zákonů a komplikace, které z nich vyplývají, a praví: „Vidíme, jak je těžké zajistit provádění těchto tří parlamentních zákonů, zachce-li se majiteli továrny zákon obcházet.“ Ale zato páni právníci tím mají zajištěny procesy.

¹⁹⁵ Tak se nakonec tovární inspektoři odhodlávají prohlásit: „Tyto námitky (kapitálu proti zákonnému omezení pracovní doby) musí ustoupit před velkou zásadou práv práce... Nastává chvíle, kdy právo zaměstnavatele na práci jeho dělníka přestává, a dělníkův čas se stává dělníkovým vlastnictvím, i když ještě není vyčerpán.“ („Reports etc. for 31st October 1862“, str. 54.)

¹⁹⁶ „My dělníci z Dunkirku prohlašujeme, že délka pracovní doby, vyžadovaná za nynějšího systému, je příliš velká a neponechává dělníkoví čas na oddech a vzdělání, naopak, snižuje ho do stavu poroby, který není o mnoho lepší než otroctví („a condition of servitude but little better than slavery“). Proto jsme se usnesli, že 8 hodin práce denně stačí a musí být uznáno zákonem za postačující; voláme k součinnosti tisk, tuto mocnou páku... a všechny, kdo odmítnou tuto součinnost, budeme považovat za nepřátele dělnické reformy a dělnických práv.“ (Usnesení dělníků v Dunkirku, stát New York, 1866.)

¹⁹⁷ „Reports etc. for 31st October 1848“, str. 112.

¹⁹⁸ „Tyto machinace (manévry kapitálu např. v letech 1848 až 1850) podaly nadto nezvratný důkaz, jak nesprávné je tvrzení, s nímž se tak často setkáváme, že dělníci nepotřebují ochranu a že musí být považováni za agenty naprosto svobodně nakládající se svým jediným vlastnictvím, tj. prací svých rukou a potem své tváře.“ („Reports etc. for 30th April 1850“, str. 45.) „Svobodná práce, je-li vůbec možno ji tak nazývat, potřebuje ke své ochraně i ve svobodné zemi silné paže zákona.“ („Reports etc. for 31st October 1864“, str. 34.) „Dovolit... čili, což je totéž, donutit... aby se pracovalo 14 hodin denně s přestávkami na jídlo nebo bez nich atd.“ („Reports etc. for 30th April 1863“, str. 40.)

¹⁹⁹ Bedřich Engels: „Die englische Zehnstundenbill“ (v „Neue Rheinische Zeitung“, duben 1850, str. 5.)

²⁰⁰ Zákon o desetihodinovém pracovním dni v průmyslových odvětvích, která mu podléhala, „zachránil dělníky před úplnou degenerací a ochránil jejich fyzické zdraví.“ („Reports etc. for 31st October 1859“, str. 47.) „Kapitál (v továrnách) nemůže nikdy udržovat stroje v pohybu déle než omezenou dobu, aniž poškozují zdraví a mravnost zaměstnaných dělníků; a ti nejsou s to chránit se sami.“ (Tamtéž, str. 8.)

dělník prodává, a kdy začíná doba, která patří jemu samému“.²⁰¹ Quantum mutatus ab illo! [Jaká změna proti tomu, co bylo!]

²⁰¹ „Ještě větší výhoda spočívá v tom, že konečně je zřetelně stanovena hranice mezi vlastním časem dělníka a časem jeho zaměstnavatele. Dělník nyní ví, kdy končí čas, který prodává, a kdy začíná jeho vlastní čas, a protože předem přesně zná svůj čas, může si co nejučelněji rozdělit své vlastní minuty.“ (Tamtéž, str. 52.) „Tím, že učinily dělníka pánem svého vlastního času, daly mu (tovární zákony) mravní sílu, která ho vede k zmocnění se politické moci.“ (Tamtéž, str. 47.) Se skrytou ironií a velmi opatrnými výrazy naznačují tovární inspektoři, že nynější zákon o desetihodinovém pracovním dni osvobodil do jisté míry i kapitalistu od jeho primitivní hrubosti, která mu byla vlastní jako pouhému ztělesnění kapitálu, a dal mu čas k jistému „vzdělávání“. Dříve „zaměstnavatel neměl čas na nic jiného než na vydělávání peněz a zaměstnanci neměli čas na nic jiného než na práci.“ (Tamtéž, str. 48.)

Kapitola devátá

Míra a masa nadhodnoty

V této kapitole, stejně jako dříve, předpokládáme, že hodnota pracovní síly, tedy ta část pracovního dne, která je nutná k reprodukci čili udržení pracovní síly, je veličina daná, stálá.

Za tohoto předpokladu je s mírou nadhodnoty dána i její masa, kterou jednotlivý dělník dodává kapitalistovi za určité časové období. Činí-li např. nutná práce 6 hodin denně, vyjádřeno v množství zlata 3 šilinky čili 1 tolar, je 1 tolar denní hodnota pracovní síly čili kapitálová hodnota, zálohovaná na nákup pracovní síly. Je-li dále míra nadhodnoty = 100%, vyrábí tento variabilní kapitál ve výši 1 tolaru masu nadhodnoty 1 tolaru, čili dělník dodává denně masu nadpráce 6 hodin.

Variabilní kapitál je však peněžní výraz úhrnné hodnoty všech pracovních sil, kterých kapitalista současně používá. Hodnota zálohovaného variabilního kapitálu se tedy rovná průměrné hodnotě jedné pracovní síly, násobené počtem použitých pracovních sil. Při dané hodnotě pracovní síly je tedy velikost variabilního kapitálu přímo úměrná počtu současně zaměstnaných dělníků. Je-li denní hodnota jedné pracovní síly = 1 tolaru, je tedy nutno zálohovat kapitál 100 tolarů, aby bylo denně vykořisťováno 100 pracovních sil, n tolarů, aby bylo denně vykořisťováno n pracovních sil.

Právě tak, vyrábí-li variabilní kapitál ve výši 1 tolaru, denní hodnota jedné pracovní síly, denní nadhodnotu ve výši 1 tolaru, vyrobí variabilní kapitál ve výši 100 tolarů denní nadhodnotu 100, a variabilní kapitál ve výši n tolarů denní nadhodnotu 1 tolar $\times n$. Masa vyrobené nadhodnoty se tedy rovná nadhodnotě, kterou dodává pracovní den jednotlivého dělníka, násobené počtem zaměstnaných dělníků. Protože však dále masa nadhodnoty, kterou vyrábí jednotlivý dělník, je při dané hodnotě pracovní síly určena mírou nadhodnoty, vyplývá z toho tento první zákon: masa vyráběné nadhodnoty se rovná velikosti zálohovaného variabilního kapitálu, násobené mírou nadhodnoty, čili je určena složeným poměrem mezi počtem pracovních sil současně vykořisťovaných týměž kapitalistou a stupněm vykořisťování jednotlivé pracovní síly.

Nazveme-li tedy masu nadhodnoty M , nadhodnotu dodávanou průměrně za den jednotlivým dělníkem m , variabilní kapitál zálohovaný denně na nákup jednotlivé pracovní síly v , celkovou sumu variabilního kapitálu V , hodnotu průměrné pracovní síly k , stupeň jejího vykořisťování $\frac{a'}{a}$ $\left(\frac{\text{nadpráce}}{\text{nutná práce}} \right)$, a počet zaměstnaných dělníků n , dostaneme:

$$M = \left\{ \begin{array}{l} \frac{m}{v} \times V \\ k \times \frac{a'}{a} \times n \end{array} \right.$$

Předpokládáme neustále nejen to, že hodnota průměrné pracovní síly je veličina stálá, nýbrž že dělníci zaměstnávaní kapitalistou jsou převedeni na průměrného dělníka. Jsou výjimečné případy, kdy vyráběná nadhodnota nevzrůstá úměrně počtu vykořisťovaných dělníků, ale pak ani hodnota pracovní síly nezůstává stálá.

Proto při výrobě určité masy nadhodnoty může zmenšení jednoho činitele být nahrazeno zvětšením druhého. Zmenší-li se variabilní kapitál a zvýší-li se zároveň v témž poměru míra nadhodnoty, zůstává masa vyráběné nadhodnoty nezměněna. Musí-li kapitalista při zachování dřívějších předpokladů zálohovat 100 tolarů, aby denně vykořisťoval 100 dělníků, a činí-li míra nadhodnoty 50%, skýtá tento variabilní kapitál ve výši 100 nadhodnotu ve výši 50 tolarů čili 3 \times 100 pracovní hodiny. Zdvojnásobí-li se míra nadhodnoty, čili není-li pracovní den prodloužen z 6 na 9 hodin, nýbrž z 6 na 12 hodin, vynáší variabilní kapitál zmenšený na polovinu, na 50 tolarů, rovněž nadhodnotu 50 tolarů čili 6 \times 50 pracovních hodin. Zmenšení variabilního kapitálu lze tedy vyrovnat úměrným zvýšením stupně vykořisťování pracovní síly, čili zmenšení počtu zaměstnaných dělníků lze vyrovnat úměrným prodloužením pracovního dne. V jistých hranicích je tedy nabídka práce, kterou si může kapitál

vynutit, nezávislá na nabídce dělníků.²⁰² Naopak pokles míry nadhodnoty nikterak nemění masu vyráběné nadhodnoty, jestliže úměrně vzrůstá velikost variabilního kapitálu čili počet zaměstnaných dělníků.

Avšak vyrovnání počtu dělníků čili velikosti variabilního kapitálu zvýšenou mírou nadhodnoty čili prodloužením pracovního dne naráží na nepřekročitelné hranice. Ať je hodnota pracovní síly jakákoli, ať činí pracovní doba nutná k udržení dělníka 2 hodiny nebo 10 hodin, úhrnná hodnota, kterou může dělník vyrobit den co den, je vždy menší než hodnota, v níž jsou zpředmětněny 24 pracovní hodiny, menší než 12 šilinků čili 4 toлары, je-li tato částka peněžním výrazem těchto 24 hodin zpředmětněné práce. Za našeho dřívějšího předpokladu, podle něhož je denně zapotřebí 6 pracovních hodin, aby byla reprodukována pracovní síla sama čili kapitálová hodnota zálohovaná na její nákup, variabilní kapitál 500 toлары, který používá 500 dělníků při míře nadhodnoty 100% čili při dvanáctihodinovém pracovním dni, vyrobí denně nadhodnotu 500 toлары čili z 6 x 500 pracovních hodin. Kapitál 100 toлары, který denně používá 100 dělníků při míře nadhodnoty 200% čili při osmáctihodinovém pracovním dni, vyrobí masu nadhodnoty jen 200 toлары čili z 12 x 100 pracovních hodin. A celá jím nově vytvořená hodnota, ekvivalent zálohovaného variabilního kapitálu plus nadhodnota, nemůže nikdy, dnes ani zítra, dosáhnout sumy 400 toлары čili z 24 x 100 pracovních hodin. Absolutní hranice průměrného pracovního dne, který je od přírody vždy menší než 24 hodin, tvoří absolutní hranici pro kompensaci zmenšení variabilního kapitálu zvýšením míry nadhodnoty čili zmenšení počtu vykořisťovaných dělníků zvýšením stupně vykořisťování pracovní síly. Tento úplně jasný druhý zákon je důležitý pro vysvětlení mnoha jevů vyvěrajících z tendence kapitálu, o níž budeme mluvit později — z tendence kapitálu co nejvíce omezovat počet dělníků, které zaměstnává, čili svou variabilní součást, přeměňovanou v pracovní sílu, což je v rozporu s jeho druhou tendencí — vyrábět co největší masu nadhodnoty. Naopak. Jestliže masa používaných pracovních sil čili velikost variabilního kapitálu vzrůstá, ne však úměrně snížení míry nadhodnoty, masa vyráběné nadhodnoty klesá.

Třetí zákon vyplývá z určení masy vyráběné nadhodnoty dvěma činiteli — mírou nadhodnoty a velikostí zálohovaného variabilního kapitálu. Jsou-li dány míra nadhodnoty, čili stupeň vykořisťování pracovní síly, a hodnota pracovní síly, čili velikost nutné pracovní doby, je samozřejmé, že čím větší je variabilní kapitál, tím větší je masa vyráběné hodnoty a nadhodnoty. Je-li dána hranice pracovního dne a hranice jeho nutné součásti, závisí zřejmě masa hodnoty a nadhodnoty, vyráběná jednotlivým kapitalistou, výhradně na mase práce, kterou uvádí kapitalista do pohybu. Ale ta závisí za daných předpokladů na mase pracovní síly čili na počtu dělníků, které kapitalista vykořisťuje, a tento počet zase je určen velikostí variabilního kapitálu, který kapitalista zálohuje. Při dané míře nadhodnoty a dané hodnotě pracovní síly jsou tedy masy vyráběné nadhodnoty přímo úměrné velikosti zálohovaných variabilních kapitálů. My však již víme, že kapitalista dělí svůj kapitál na dvě části. Jednu část vydává na výrobní prostředky. To je konstantní část jeho kapitálu. Druhou část přeměňuje v živou pracovní sílu. Tato část tvoří jeho variabilní kapitál. Na základně téhož výrobního způsobu dochází v různých výrobních odvětvích k různému dělení kapitálu na konstantní a variabilní součást. V témže výrobním odvětví se tento poměr mění podle toho, jak se mění technický základ a společenská kombinace výrobního procesu. Ale ať se daný kapitál jakkoli rozpadá na konstantní a variabilní součást, ať poměr variabilní součásti ke konstantní součásti činí 1 : 2 nebo 1 : 10 nebo 1 : x , nijak se to nedotýká právě stanoveného zákona, protože podle dřívějšího rozboru hodnota konstantního kapitálu se sice znovu objevuje v hodnotě výrobku, ale nevchází do nově vytvořené hodnoty. Má-li se použít 1000 přadláků, je ovšem zapotřebí více surovin, včetně atd., než má-li se jich použít 100. Ale ať hodnota těchto dalších výrobních prostředků stoupá, klesá nebo zůstává nezměněna, ať je velká nebo malá — nemá žádný vliv na zhodnocovací proces, uskutečňovaný pracovními silami, které uvádějí tyto výrobní prostředky do pohybu. Zjištěný zákon nabývá tedy formy: masy hodnoty a nadhodnoty, vyráběné různými kapitály, jsou za dané hodnoty pracovní síly a při stejném stupni jejího vykořisťování přímo úměrné velikostem variabilních součástí těchto kapitálů, tj. jejich součástí přeměněných v živou pracovní sílu.

Tento zákon je zřejmě v rozporu s každou zkušeností, která je založena na vnějším zdání jevů. Každý ví, že majitel prádelny bavlny, který, s hlediska procentuálního složení celého používaného kapitálu, používá poměrně mnoho konstantního kapitálu a málo variabilního kapitálu, nezískává proto

²⁰² Zdá se, že tento elementární zákon neznají páni z tábora vulgární ekonomie — tito Archimédové na ruby se domnívají, že v určování tržních cen práce poptávkou a nabídkou našli opěrný bod, z něhož mohou nikoli pohnout světem, nýbrž jej zastavit.

méně zisku čili nadhodnoty než majitel pekárny, který uvádí do pohybu poměrně mnoho variabilního kapitálu a málo konstantního. K vyřešení tohoto zdánlivého rozporu je zapotřebí ještě mnoha mezičlánků, jako je v elementární algebře zapotřebí mnoha mezičlánků, abychom pochopili, že 0/0 může představovat skutečnou veličinu. Ačkoli klasická ekonomie tento zákon nikdy neformulovala, drží se ho instinktivně, protože je to vůbec nutný důsledek zákona hodnoty. Pokouší se zachránit jej před rozporu jevu násilnou abstrakcí. Uvidíme později²⁰³, jak Ricardova škola klopytla o tento kámen úrazu. Vulgární ekonomie, která se „opravdu také ničemu nenaučila“, se zde, jako všude, ohání vnějším zdáním jevu v protikladu k zákonu jevu. Domnívá se, v protikladu ke Spinozovi, že „nevědomost je dostatečný důvod“.

Práci, která je den co den uváděna do pohybu celkovým kapitálem určité společnosti, lze považovat za jediný pracovní den. Je-li např. počet dělníků jeden milion a činí-li průměrný pracovní den jednotlivého dělníka 10 hodin, skládá se společenský pracovní den z 10 milionů hodin. Při dané délce tohoto pracovního dne ať už jsou jeho hranice určeny fyzickými nebo sociálními podmínkami — může být masa nadhodnoty zvětšena jen zvětšením počtu dělníků, tj. dělnického obyvatelstva. Vzrůst obyvatelstva tu tvoří matematickou hranici výroby nadhodnoty celkovým společenským kapitálem. Naopak. Při dané velikosti obyvatelstva je tato hranice určena možným prodlužováním pracovního dne.²⁰⁴ V příští kapitole uvidíme, že tento zákon platí jen pro tu formu nadhodnoty, kterou jsme dosud zkoumali.

Z dosavadního zkoumání výroby nadhodnoty vyplývá, že nelze přeměnit v kapitál kteroukoli libovolnou sumu peněz nebo hodnoty, že naopak předpokladem této přeměny je určité minimum peněz nebo směnných hodnot v rukou jednotlivého majitele peněz nebo zboží. Minimum variabilního kapitálu je částka, kterou musí kapitalista vynaložit na nákup jedné pracovní síly, používané den co den, po celý rok, k získávání nadhodnoty. Kdyby dělník měl své vlastní výrobní prostředky a kdyby se spokojil s tím, aby žil jako dělník, stačila by mu pracovní doba nutná k reprodukci jeho životních prostředků, řekněme 8 hodin denně. Potřeboval by tedy také výrobní prostředky jen na 8 pracovních hodin. Naproti tomu kapitalista, který ho kromě těchto 8 hodin nutí vykonat řekněme 4 hodiny nadpráce, potřebuje další částku peněz na získání dalších výrobních prostředků. Za našeho předpokladu by však musel zaměstnávat již dva dělníky, aby z nadhodnoty, kterou si denně přivlastňuje, žil jako dělník, tj. aby mohl uspokojovat své nutné potřeby. V tomto případě by bylo účelem jeho výroby pouhé udržování života, a ne zvětšování bohatství; a toto zvětšování se přece při kapitalistické výrobě předpokládá. Aby žil jen dvojnásob lépe než obyčejný dělník a aby polovinu vyráběné nadhodnoty znovu přeměňoval v kapitál, musel by zároveň se zvýšením počtu dělníků osminásobně zvýšit minimum zálohovaného kapitálu. Ovšem může sám, podobně jako jeho dělník, přiložit ruku k dílu přímo ve výrobním procesu, ale pak je také jen něčím uprostřed mezi kapitalistou a dělníkem, „malým mistrem“. Jistý stupeň kapitalistické výroby vyžaduje, aby kapitalista mohl celé doby, po kterou funguje jako kapitalista, tj. jako zosobněný kapitál, používat k přivlastňování cizí práce, a tedy k její kontrole a k prodeji výrobků této práce.²⁰⁵ Středověké cechy se snažily násilně zabránit přeměně řemeslnického mistra v kapitalistu tím, že omezovaly na velmi nepatrné maximum počet dělníků, které směl zaměstnávat jednotlivý mistr. Majitel peněz nebo zboží se skutečně přeměňuje v kapitalistu teprve tehdy, když minimální suma zálohovaná na výrobu daleko převyšuje středověké maximum. Zde, jako v přírodních vědách, se potvrzuje správnost zákona, který objevil

²⁰³ Podrobněji o tom ve „Čtvrté knize“.

²⁰⁴ „Práce společnosti, tj. doba používaná v hospodářství, je veličina daná, řekněme 10 hodin denně na každého z milionu obyvatel čili deset milionů hodin... Kapitál má svou hranici vzrůstu. V každém daném období lze této hranici dosáhnout využitím celé doby, která je k dispozici k produktivnímu použití.“ („An Essay on the Political Economy of Nations“, Londýn 1821, str. 47, 49.)

²⁰⁵ „Farmář se nemůže spoléhat na svou vlastní práci, a činí-li to, pak, jak ukáží, na tom prodělává. Jeho zaměstnáním má být dozírání na celek: musí dohlížet na mlátce, neboť jinak bude mlátcová mzda brzy ztracena, protože obilí se nevymlátí; musí dohlížet na své sekáče, žence atd.; musí stále dohlížet na ploty; musí dávat pozor, zda se něco nezanedbává; stane se to, bude-li přikován k jednomu místu.“ („An Inquiry into the Connection between the present of Provisions and the Size of Farms etc. By a Farmer“, Londýn 1773, str. 12.) Tento spis je velmi zajímavý. Podle něho lze studovat vznik „capitalist-farmer“ [farmáře-kapitalisty] čili „merchant-farmer“ [farmáře-obchodníka], jak je zde přímo nazýván, a naslouchat jeho vychvalování sebe samého proti „small farmer“ [malému farmáři], který se v podstatě musí starat o to, aby se užívil. „Třída kapitalistů je zprvu zčásti a pak vůbec osvobozena od nutnosti ruční práce.“ („Text-book of Lectures on the Political Economy of Nations. By Rev. Richard Jones“, Hertford 1852, Lecture III, str. 39.)

Hegel ve své „Logice“, že pouhé kvantitativní změny se na určitém stupni mění v kvalitativní rozdíly.^{205a}

Minimální suma hodnot, již musí jednotlivý majitel peněz nebo zboží disponovat, aby se vyklubal v kapitalistu, se na různých stupních vývoje kapitalistické výroby mění a je za daného stupně vývoje různá v různých výrobních sférách podle jejich zvláštních technických podmínek. Určitá výrobní odvětví vyžadují již v samém počátku kapitalistické výroby minimum kapitálu, které se v této době ještě nevyskytuje v rukou jednotlivých individuí. To vede na jedné straně ke státním podporám soukromníků, jako tomu bylo ve Francii v dobách Colbertových a jako je tomu dosud v některých německých státech, na druhé straně k tvoření společností se zákonným monopolem na provozování určitých průmyslových a obchodních odvětví²⁰⁶ — k těmto předchůdcům moderních akciových společností.

Nezdržujeme se u podrobností změn, jimiž prošel vztah mezi kapitalistou a námezdním dělníkem za výrobního procesu, tedy ani u dalšího rozvíjení určení kapitálu samého. Připomeneme tu jen několik hlavních bodů.

Ve výrobním procesu se kapitál vyvinul ve velení nad prací, tj. nad působící pracovní silou čili nad samým dělníkem. Zosobněný kapitál, kapitalista, dává pozor, aby dělník konal své dílo řádně a s patřičným stupněm intenzity.

Kapitál se vyvinul dále v donucovací vztah, který nutí dělnickou třídu konat více práce, než vyžaduje úzký okruh jejích vlastních životních potřeb. A v podněcování cizí pracovitosti, ve vysávání nadpráce a vykořisťování pracovní síly předčí kapitál svou energií, nenasytností a účinností všechny dřívější výrobní soustavy, založené na přímé nucené práci.

Kapitál si zprvu podřizuje práci za technických podmínek, v nichž ji historicky nalézá. Nemění tedy ihned výrobní způsob. Výroba nadhodnoty ve formě, kterou jsme dosud zkoumali, tj. prostým prodlužováním pracovního dne, jevila se proto nezávislou na jakékoli změně ve výrobním způsobu samém. Byla ve staromódním pekařství neméně účinná než v moderní přádelně bavlny.

Zkoumáme-li výrobní proces s hlediska pracovního procesu, nechová se dělník k výrobním prostředkům jako ke kapitálu, nýbrž pouze jako k prostředkům a materiálu své účelné produktivní činnosti. V koželužně např. nakládá s kůžemi pouze jako s předmětem své práce. Nevydělává kůži kapitalistovi. Jinak to vypadá, jestliže zkoumáme výrobní proces z hlediska zhodnocovacího procesu. Výrobní prostředky se ihned mění v prostředky vstřebávání cizí práce. Teď už dělník nepoužívá výrobních prostředků, nýbrž výrobní prostředky používají dělníka. Nespoteřovává je jako hmotné prvky své produktivní činnosti, nýbrž ony ho spotřebovávají jako ferment svého vlastního životního procesu, a životní proces kapitálu tkví jen v jeho pohybu jako hodnoty, která se sama zhodnocuje. Tavicí pece a pracovní budovy, které v noci odpočívají a nevstřebávají živou práci, jsou pro kapitalistu „čistou ztrátou“ („mere loss“). Proto zakládají tavicí pece a pracovní budovy „nárok na noční práci“ pracovních sil. Pouhá přeměna peněz v materiální činitele výrobního procesu, ve výrobní prostředky, přeměňuje výrobní prostředky v právní nárok a vynutitelný nárok na cizí práci a nadpráci. Ukažme si nakonec na jednom příkladu, jak toto převrácení, ba zvrácení poměru mezi mrtvou a živou prací, mezi hodnotou a silou vytvářející hodnotu, převrácení, vlastní kapitalistické výrobě a charakterizující ji, se obrátí v hlavách kapitalistů. Za vzpoury anglických továrníků v letech 1848—1850 „šéf přádelny Inu a bavlny v Paisley, jedné z nejstarších a nejmávanějších firem v západním Skotsku, společnosti Carlile, synové a spol., založené roku 1752 a vedené od pokolení k pokolení touž rodinou“ — tento neobyčejně inteligentní gentleman napsal do časopisu „Glasgow Daily Mail“ z 25. dubna 1849 dopis²⁰⁷ s titulem „Relaissystem“, kde se mimo jiné vyskytuje toto neuvěřitelně naivní místo: „Podívejme se nyní na pohromy, které vyplývají ze snížení pracovní doby z 12 hodin na 10...

^{205a} Molekulární theorie, používaná v novodobé chemii a po prvé vědecky rozvinutá Laurentem a Gerhardttem, spočívá právě na tomto zákoně. {*Dodatek k 3. vyd.* Na vysvětlenou této poznámky, dosti nejasné pro ty, kdo neznají chemii, připomínáme, že tu autor mluví o uhlovodíkových sloučeninách, nazvaných zprvu roku 1843 C. Gerhardttem „homologickými řadami“, z nichž každá má svůj vlastní algebraický vzorec. Na př. řada parafínů: C_nH_{2n+2} řada normálních alkoholů: $C_nH_{2n+2}O$; řada normálních mastných kyselin: $C_nH_{2n}O_2$ a mnoho jiných. V těchto příkladech pouhým kvantitativním přidáváním CH_2 k molekulárnímu vzorci vzniká po každé kvalitativně rozdílná látka. O účasti Laurentově a Gerhardtově na stanovení tohoto důležitého faktu, kterou Marx přecenil, srovnej *Kopp*: „Entwicklung der Chemie“, Mnichov 1873, str. 709 a 716, a *Schorlemmer*: „Rise and Development of Organic Chemistry“, Londýn 1879, str. 54. — *B. E.*}

²⁰⁶ Martin Luther nazývá takové instituce „die Gesellschaft-Monopolia“ — „společnost monopolia“.

²⁰⁷ „Reports of Insp. of Fact, for 30th April 1849“, str. 59.

„Vyústují“ v nejvážnější poškození vyhlídek a majetku továrníků. Pracoval-li (tj. jeho „ruce“) 12 hodin a je-li omezen na 10 hodin, scvrkává se každých 12 strojů nebo vřeten jeho podniku na 10 („then every 12 machines or spindles in his establishment shrink to 10“), a kdyby chtěl svou továrnu prodat, byly by oceněny jen jako 10, takže by každá továrna v celé zemi ztratila šestinu své hodnoty.“²⁰⁸

Tomuto západoskotskému, dědičně kapitalistickému mozku splývá hodnota výrobních prostředků, vřeten atd. natolik s jejich kapitalistickou vlastností, že se samy zhodnocují nebo pohlcují denně určité množství cizí bezplatné práce, že šéf firmy Carlile a spol. se skutečně domnívá, že při prodeji továrny mu bude zaplácena nejen hodnota vřeten, nýbrž nadto i vzrůst jejich hodnoty, nejen práce vězící v nich a nutná k výrobě vřeten téhož druhu, nýbrž i nadpráce, kterou pomáhají denně vysávat z bodrých paislejských Západoskotů; a myslí, že právě proto při zkrácení pracovního dne o dvě hodiny se prodejní cena každých 12 spřádacích strojů scvrkává na cenu 10 strojů!

²⁰⁸ Tamtéž, str. 60. Tovární inspektor Stuart, sám Skot a v protikladu k anglickým továrním inspektorům člověk úplně propadlý kapitalistickému způsobu myšlení, přímo prohlašuje, že tento dopis, který připojuje ke své zprávě, „je nejužitečnějším sdělením, které kdy učinil kdokoli z továrníků, užívajících systému relais [„přepřahacího systému“], a je zvláště příhodný k tomu, aby vyvrátil předsudky a námitky proti tomuto systému“.

Oddíl čtvrtý

Výroba relativní nadhodnoty

Kapitola desátá Pojem relativní nadhodnoty

Onu část pracovního dne, která vyrábí jen ekvivalent za hodnotu pracovní síly, placenou kapitálem, jsme dosud považovali za veličinu stálou, již také skutečně je za daných výrobních podmínek na daném stupni ekonomického vývoje společnosti. Nad tuto svou nutnou pracovní dobu může dělník pracovat 2, 3, 4, 6 atd. hodin. Na velikosti tohoto prodloužení závisí míra nadhodnoty a délka pracovního dne. Je-li tedy nutná pracovní doba stálá, je naproti tomu celý pracovní den veličina proměnná. Předpokládejme nyní, že jak pracovní den, tak i jeho délka a jeho rozdělení na nutnou práci a nadpráci jsou dány. Příмка ac , a ————— b — c necht' představuje např. dvanáctihodinový pracovní den, úsečka ab 10 hodin nutné práce, úsečka bc 2 hodiny nadpráce. Vzniká otázka: jak může být zvýšena výroba nadhodnoty, tj. prodloužena nadpráce, bez jakéhokoli dalšího prodlužování ac nebo nezávisle na jakémkoli dalším prodlužování ac ?

Přestože hranice pracovního dne ac jsou dány, bc může být, jak je vidět, prodlouženo, ne-li rozšířením za konečný bod c , který je zároveň konečným bodem pracovního dne ac , tedy posunutím svého počátečního bodu b opačným směrem, směrem k a . Úsečka $b'b$ v přímce a ————— b' — b — c se rovná, dejme tomu, polovině bc , tj. rovná se jedné pracovní hodině. Je-li při dvanáctihodinovém dni ac bod b posunut k b' , rozšiřuje se bc na $b'c$, nadpráce vzroste o polovinu, ze 2 hodin na 3 hodiny, ačkoli pracovní den má i nadále jen 12 hodin. Toto rozšíření nadpráce z bc na $b'c$, ze 2 hodin na 3 hodiny, je však zřejmě nemožné bez současného zkrácení nutné práce z ab na ab' , z 10 hodin na 9 hodin. Prodloužení nadpráce by odpovídalo v daném případě zkrácení nutné práce, čili část té pracovní doby, kterou dělník dosud fakticky používal pro sebe, se má změnit v pracovní dobu vynakládanou ve prospěch kapitalisty. Neměnila by se tu délka pracovního dne, nýbrž poměr, v němž se rozpadá na nutnou práci a nadpráci.

Na druhé straně je zřejmé, že velikost nadpráce sama je dána, je-li dána délka pracovního dne a hodnota pracovní síly. Hodnota pracovní síly, tj. pracovní doba nutná k její výrobě, určuje pracovní dobu nutnou k reprodukci její hodnoty. Zračí-li se 1 hodina práce v množství zlata rovnajícím se polovině šilinku čili 6 pencím a činí-li denní hodnota pracovní síly 5 šilinků, musí dělník pracovat denně 10 hodin, aby nahradil denní hodnotu své pracovní síly, kterou mu platí kapitalista, čili aby vyrobil ekvivalent hodnoty životních prostředků, které denně potřebuje. Hodnota těchto životních prostředků určuje hodnotu jeho pracovní síly¹, hodnota jeho pracovní síly určuje pak velikost jeho nutné pracovní doby. Velikost nadpráce však dostaneme, když od celého pracovního dne odečteme nutnou pracovní dobu. Odečteme-li deset hodin od dvanácti hodin, zbudou dvě hodiny, a za daných podmínek není, jak se zdá, nijak možné prodloužit nadpráci na dobu delší dvou hodin. Kapitalista může ovšem dělníkovi zaplatit místo 5 šilinků jen 4 šilinky 6 pencí nebo ještě méně. K reprodukci této hodnoty 4 šilinky 6 pencí by stačilo 9 pracovních hodin, tedy z dvanáctihodinového pracovního dne by připadaly na nadpráci 3 hodiny místo 2 hodin a nadhodnota by tudíž stoupla z 1 šilinku na 1 šilink 6 pencí. Ale tohoto výsledku by bylo možno dosáhnout jen snížením dělníkovy mzdy pod hodnotu jeho pracovní síly. Za 4 šilinky 6 pencí, které vyrobí během 9 hodin, má o 1/10 méně životních prostředků

¹ Hodnota průměrné denní mzdy je určena tím, co dělník potřebuje k tomu, „aby žil, pracoval a rozmnožoval se“. (*William Petty*: „Political Anatomy of Ireland“, 1672, str. 64.) „Cena práce se vždy skládá z ceny nutných existenčních prostředků.“ Dělník nedostává patřičnou mzdu, „jestliže... jeho výdělek nestačí k tomu, aby z něho uživil — přiměřeně svému nízkému stavu a svému postavení dělníka — takovou rodinu, jaká bývá údělem mnohého z nich“. (*J. Vanderlisz*: „Money answers etc.“, str. 15.) „Prostý dělník, který nemá nic než své ruce a znalost řemesla, má jen tolik, za kolik se mu podaří prodat svou práci jiným... Ve všech pracovních odvětvích musí dojít a skutečně dochází k tomu, že dělníková mzda se omezuje na to, co nezbytně potřebuje k udržování života.“ (*Turgot*: „Réflexions etc.“ „Oeuvres“, ed. Daire, sv. I, str. 10.) „Cena životních prostředků je ve skutečnosti hodnota výroby práce.“ (*Malthus*: „Inquiry into etc. Rent“, Londýn 1815, str. 48, pozn.)

než dříve, a tak dochází jen k zakrslé reprodukci jeho pracovní síly. Nadpráce může být v tomto případě prodloužena jen tím, že se překročí její normální hranice, její oblast může být rozšířena jen uzurpátorským zabráním oblasti nutné pracovní doby. Třebaže tato metoda prodlužování nadpráce hraje velmi důležitou úlohu ve skutečném pohybu mzdy, musí zde být vyloučena, protože podle našeho předpokladu všechna zboží, tedy i pracovní síla, jsou prodávána a kupována za svou plnou hodnotu. Za tohoto předpokladu nemůže být příčinou zkrácení pracovní doby nutné k výrobě pracovní síly nebo k reprodukci její hodnoty snížení dělníkovy mzdy pod hodnotu jeho pracovní síly, nýbrž jen snížení této hodnoty samé. Při dané délce pracovního dne musí prodloužení nadpráce pramenit ze zkrácení nutné pracovní doby, nikoli naopak zkrácení nutné pracovní doby z prodloužení nadpráce. Aby se v našem příkladě nutná pracovní doba zmenšila o 1/10 tj. z 10 hodin na 9 hodin, aby tedy nadpráce vzrostla z 2 hodin na 3 hodiny, je nutný skutečný pokles hodnoty pracovní síly o 1/10.

Takový pokles hodnoty pracovní síly o 1/10 však předpokládá, že totéž množství životních prostředků, které se dříve vyrobilo za 10 hodin, se nyní vyrobí za 9 hodin. Ale to je nemožné bez zvýšení produktivní síly práce. Danými výrobními prostředky může např. švec udělat za pracovní den o 12 hodinách jeden pár bot. Má-li udělat v téže době dva páry bot, musí se produktivní síla jeho práce zdvojnásobit, a nemůže se zdvojnásobit beze změny jeho pracovních prostředků nebo jeho pracovních metod nebo obou zároveň. Musí tedy nastat revoluce ve výrobních podmínkách jeho práce, tj. v jeho výrobním způsobu, tedy i v pracovním procesu samém. Zvýšením produktivní síly práce rozumíme zde jakoukoli změnu v pracovním procesu, která zkracuje pracovní dobu společensky nutnou k výrobě nějakého zboží; změnu, již menší množství práce nabývá tedy schopnosti vyrobit větší množství užité hodnoty.² Jestliže jsme tedy při zkoumání výroby nadhodnoty v té její formě, v níž jsme ji dosud brali, výrobní způsob předpokládali jako něco daného, pak k pochopení výroby nadhodnoty přeměnou nutné práce v nadpráci naprosto nestačí předpokládat, že se kapitál zmocňuje pracovního procesu v jeho historicky zděděné, existující formě a jen prodlužuje jeho trvání. Je nutný převrat v technických a společenských podmínkách pracovního procesu, tedy ve výrobním způsobu samém, aby se zvýšila produktivní síla práce, aby se zvýšením produktivní síly práce snížila hodnota pracovní síly a tak zkrátila část pracovního dne, nutná k reprodukci této hodnoty.

Nadhodnotu, vyráběnou prodloužením pracovního dne, nazývám absolutní nadhodnotou. Naproti tomu onu nadhodnotu, která vzniká zkrácením nutné pracovní doby a příslušnou změnou v poměru velikostí obou součástí pracovního dne, nazývám relativní nadhodnotou.

Aby se snížila hodnota pracovní síly, musí zvýšení produktivní síly práce zachvátit průmyslová odvětví, jejichž výrobky určují hodnotu pracovní síly, tj. buďto patří k obvyklým životním prostředkům, nebo je mohou nahradit. Hodnota zboží je však určena nejen množstvím práce, která dává zboží konečnou formu, nýbrž také množstvím práce, obsaženým ve výrobních prostředcích tohoto zboží. Např. hodnota boty je určena nejen prací obuvníka, nýbrž i hodnotou kůže, smůly, dratve atd. Hodnota pracovní síly tedy klesá i v důsledku zvýšení produktivní síly práce a příslušného zlevnění zboží v těch průmyslových odvětvích, která dodávají hmotné prvky konstantního kapitálu, tj. pracovní prostředky a pracovní materiál k výrobě nutných životních prostředků. Naproti tomu zvýšení produktivní síly ve výrobních odvětvích, která nedodávají ani nutné životní prostředky, ani výrobní prostředky k jejich výrobě, nemění hodnotu pracovní síly.

Zlevnění zboží snižuje ovšem hodnotu pracovní síly jen pro tanto, tj. jen v poměru, nakolik se toto zboží účastní při reprodukci pracovní síly. Např. košile je nutný životní prostředek, ale jen jeden z mnoha. Zlevnění tohoto zboží zmenšuje jen dělníkovy výdaje za košile. Ale celkový souhrn nutných životních prostředků se skládá z různého zboží, z nejrůznějších výrobků zvláštních průmyslových odvětví, a hodnota každého takového zboží tvoří vždy příslušnou část hodnoty pracovní síly. Tato hodnota se zmenšuje s pracovní dobou nutnou k její reprodukci a celkové zkrácení této doby se rovná souhrnu jejich zkrácení ve všech oněch zvláštních výrobních odvětvích. Zkoumáme tu tento celkový výsledek tak, jako by to byl bezprostřední výsledek a bezprostřední účel v každém jednotlivém případě. Zlevní-li jednotlivý kapitalista zvýšením produktivní síly práce své zboží, např. košile, nemusí mít vůbec v úmyslu snížit pro tanto hodnotu pracovní síly a tedy i nutnou pracovní dobu; ale

² „Když se zdokonalují řemesla, znamená to jen objevování nových metod, jak vyrábět nějaké zboží s menším počtem lidí nebo (což je totéž) v kratší době než dříve.“ (*Galiani*: „Della Moneta“, str. 158, 159.) „Úspora na výrobních nákladech nemůže být nic jiného než úspora na množství práce upotřebené k výrobě.“ (*Sismondi*: „Etudes etc.“, sv. I, str. 22.)

jen natolik, nakolik konec konců přispívá k tomuto výsledku, přispívá ke zvýšení všeobecné míry nadhodnoty.³ Všeobecné a nutné tendence kapitálu je třeba odlišovat od jejich jevových forem.

Není tu naším úkolem zkoumat, jak se projevují imanentní zákony kapitalistické výroby ve vnějším pohybu kapitálů, jak působí jakožto donucovací zákony konkurence a jak pronikají do vědomí jednotlivého kapitalisty jako hybné motivy jeho činnosti. V každém případě je již předem jasné, že vědecký rozbor konkurence je možný teprve tehdy, když je poznána vnitřní povaha kapitálu, úplně tak, jako se stane pochopitelným zdánlivý pohyb nebeských těles jen tomu, kdo zná jejich skutečný, ale přímo nevnímátný pohyb. Avšak k pochopení výroby nadhodnoty a přitom jen na základě již dosažených výsledků je nutno poznamenat toto:

Zračí-li se jedna hodina práce v množství zlata, rovnajícím se 6 pencím čili $\frac{1}{2}$ šilinku, je v dvanáctihodinovém pracovním dni vyráběna hodnota 6 šilinků. Dejme tomu, že se při daném stupni produktivní síly práce za těchto 12 pracovních hodin zhotovuje 12 kusů zboží. Hodnota výrobních prostředků, surovin atd., použitých na každý kus, nechť činí 6 pencí. Za těchto okolností stojí každé jednotlivé zboží 1 šilink, totiž: 6 pencí je hodnota výrobních prostředků a 6 pencí je hodnota nově k nim přidaná při jejich zpracování. Dejme tomu, že se některému kapitalistovi podaří zdvojnásobit produktivní sílu práce, takže za dvanáctihodinový pracovní den vyrobí místo 12 kusů zboží tohoto druhu 24 kusů. Nezmění-li se hodnota výrobních prostředků, klesne nyní hodnota jednotlivého kusu zboží na 9 pencí, z čehož 6 pencí je hodnota výrobních prostředků, 3 pence hodnota nově přidaná poslední prací. Přes zdvojnásobení produktivní síly práce vytváří pracovní den i nadále novou hodnotu 6 šilinků, jenže tato nová hodnota se nyní rozděluje na dvakrát větší množství výrobků. Na každý jednotlivý výrobek tedy připadá jen $\frac{1}{24}$ této celkové hodnoty místo $\frac{1}{12}$, 3 pence místo 6 pencí, anebo — což je totéž — k výrobním prostředkům při jejich přeměně v hotový výrobek se nyní přidává půl hodiny práce na každý kus zboží, a ne celá hodina, jak tomu bylo dříve. Individuální hodnota tohoto zboží je nyní nižší než jeho společenská hodnota, tj. zboží stojí méně pracovní doby než obrovské množství výrobků téhož druhu, vyrobených za průměrných společenských podmínek. Kus zboží stojí průměrně 1 šilink, čili představuje 2 hodiny společenské práce; při změněném výrobním způsobu stojí jen 9 pencí, tj. obsahuje jen $1\frac{1}{2}$ hodiny práce. Ale skutečná hodnota zboží není jeho hodnota individuální, nýbrž hodnota společenská, tj. tato hodnota se neměří množstvím pracovní doby, které v daném jednotlivém případě výrobce fakticky potřebuje k výrobě zboží, nýbrž pracovní dobou společensky nutnou k výrobě zboží. Tedy jestliže kapitalista, který použil nové metody, prodává své zboží za jeho společenskou hodnotu 1 šilink, prodává je o 3 pence nad jeho individuální hodnotu a realizuje tak zvláštní nadhodnotu 3 pence. Na druhé straně se mu však dvanáctihodinový pracovní den nyní zračí ve 24 kusech zboží místo v dřívějších 12 kusech. Aby tedy prodal výrobek jednoho pracovního dne, potřebuje dvojnásobný odbyt čili trh pro své zboží. Za jinak stejných podmínek mohou si jeho zboží dobyt většího trhu jen snižováním svých cen. Proto je kapitalista prodává nad její individuální hodnotou, ale pod její společenskou hodnotou, např. kus za 10 pencí. Tak vytluče z každého jednotlivého kusu stále ještě zvláštní nadhodnotu ve výši 1 penny. Tohoto zvýšení nadhodnoty dosahuje, ať jeho zboží patří k nutným životním prostředkům nebo nepatří, ať vchází nebo nevchází jako určující moment do celkové hodnoty pracovní síly. Nehledě na tuto okolnost, má tedy každý jednotlivý kapitalista zájem na zlevňování zboží zvyšováním produktivní síly práce.

Avšak i v případě, který zkoumáme, vzniká zvětšená výroba nadhodnoty ze zkrácení nutné pracovní doby a z příslušného prodloužení nadpráce.^{3a} Nutná pracovní doba nechť činí 10 hodin, tj. denní hodnota pracovní síly 5 šilinků, nadpráce — 2 hodiny a denně vyráběná nadhodnota — 1 šilink. Ale náš kapitalista vyrábí nyní 24 kusů zboží, které prodává po 10 pencích, tj. celkem za 20 šilinků. Protože hodnota výrobních prostředků se rovná 12 šilinkům, nahrazují 14 $\frac{2}{5}$ kusu zboží jen zálohovaný konstantní kapitál. Dvanáctihodinový pracovní den se zračí ve zbývajících $9\frac{3}{5}$ kusu. Protože cena pracovní síly = 5 šilinkům, zračí se v 6 kusech zboží nutná pracovní doba a ve $3\frac{3}{5}$ kusu nadpráce. Poměr nutné práce k nadpráci, který činil za průměrných společenských podmínek 5 : 1, činí

³ „Zdvojnásobí-li továrník množství svých výrobků zdokonalením strojů... získává (konec konců) jen potud, pokud je mu tím umožněno levněji oblékat dělníka... pokud tedy na dělníka připadá menší část celkového výrobku.“ (Ramsay: „An Essay on the Distribution etc.“, str. 168, 169.)

^{3a} „Zisk člověka nezávisí na tom, že vládne nad výrobkem práce jiných lidí, nýbrž na tom, že vládne nad touto prací samou. Může-li prodat své výrobky za vyšší cenu, zatím co mzdy jeho dělníků zůstávají beze změny, zřejmě tím získává... Menší část toho, co vyrobil, stačí pak k tomu, aby byla uvedena v pohyb tato práce, a tak zůstává větší část pro něho samého.“ („Outlines of Political Economy“, Londýn 1832, str. 49, 50.)

nyní jen 5 : 3. Týž výsledek lze dostat ještě takto. Hodnota výrobku dvanáctihodinového pracovního dne = 20 šilinkům. Z toho připadá 12 šilinků na hodnotu výrobních prostředků, která se jen znovu objevuje v hodnotě výrobku. Zbývá tedy 8 šilinků jako peněžní výraz hodnoty, v níž se zračí pracovní den. Tento peněžní výraz je vyšší než peněžní výraz společensky průměrné práce téhož druhu, protože 12 hodin této práce je vyjádřeno jen v 6 šilincích. Práce výjimečně vysoké produktivní síly působí jako znásobená práce, tj. vytváří ve stejných časových úsecích větší hodnoty než průměrná společenská práce téhož druhu. Ale náš kapitalista platí i nadále za denní hodnotu pracovní síly jen 5 šilinků. Dělník tedy nyní potřebuje k reprodukci této hodnoty jen 7¹/₂ hodiny místo dřívějších 10 hodin. Jeho nadpráce vzrůstá tedy o 2¹/₂ hodiny, nadhodnota, kterou vyrábí, stoupá z 1 šilinku na 3 šilinky. Kapitalista, který používá zlepšeného výrobního způsobu, přivlastňuje si tedy jako nadpráci větší část pracovního dne než ostatní kapitalisté téhož výrobního odvětví. Dělá v jednotlivém případě totéž, co dělá všechen kapitál při výrobě relativní nadhodnoty. Ale na druhé straně zvláštní nadhodnota mizí, jakmile se nový výrobní způsob všeobecně rozšíří a jakmile se tím odstraní rozdíl mezi individuální hodnotou levněji vyráběného zboží a jeho společenskou hodnotou. Týž zákon určení hodnoty pracovní dobou, jež kapitalista, který zavedl nový výrobní způsob, pociťuje v té formě, že musí prodávat zboží pod jeho společenskou hodnotou, týž zákon jako donucovací zákon konkurence nutí soupeře našeho kapitalisty, aby i oni zavedli nový výrobní způsob.⁴ Tedy všeobecná míra nadhodnoty je celým tímto procesem dotčena jen tehdy, zasáhne-li zvýšení produktivní síly práce taková výrobní odvětví, tedy zlevní-li taková zboží, která patří k nutným životním prostředkům, a proto tvoří prvky hodnoty pracovní síly.

Hodnota zboží je nepřímě úměrná produktivní síle práce Totéž platí i o hodnotě pracovní síly, protože je určována hodnotami zboží. Naproti tomu relativní nadhodnota je přímo úměrná produktivní síle práce. Stoupá se zvyšováním a klesá se snižováním produktivní síly práce. Průměrný společenský 12 hodinový pracovní den vyrábí, při nezměněné hodnotě peněz, stále tutéž novou hodnotu 6 šilinků, ať se tato suma hodnoty jakkoli dělí na ekvivalent hodnoty pracovní síly a nadhodnotu. Jestliže však v důsledku zvýšení produktivní síly práce hodnota denních životních prostředků a tedy i denní hodnota pracovní síly klesne z 5 šilinků na 3 šilinky, vzrůstá nadhodnota z 1 šilinku na 3 šilinky. K reprodukci hodnoty pracovní síly bylo dříve zapotřebí 10 pracovních hodin a nyní je jich zapotřebí jen 6. Čtyři pracovní hodiny se uvolnily a mohou se připojit k oblasti nadpráce. Je tedy imanentním pudem a ustavičnou tendencí kapitálu zvyšovat produktivní sílu práce, aby bylo zlevňováno zboží a se zlevňováním zboží aby se zlevnil sám dělník.⁵

Pro kapitalistu vyrábějícího zboží je absolutní hodnota zboží sama o sobě lhostejná. Kapitalistu zajímá jen nadhodnota, která vězí ve zboží a kterou lze prodejem realizovat. Realizace nadhodnoty sama o sobě předpokládá nahrazení zálohované hodnoty. Protože pak relativní nadhodnota vzrůstá přímo úměrně rozvíjení produktivní síly práce, zatím co hodnota zboží klesá nepřímě úměrně tomuto rozvíjení — jinak řečeno, protože jeden a týž proces zboží zlevňuje a nadhodnotu, která je v nich obsažena, zvyšuje, objasňuje se tím záhada, proč kapitalista, kterému jde jen o výrobu směnné hodnoty, se neustále snaží snížit směnnou hodnotu svých zboží — rozpor, jímž týral své odpůrce jeden ze zakladatelů politické ekonomie, Quesnay, a ti mu na něj zůstali dlužni odpověď. „Připouštíte,“ praví Quesnay, „že čím více nákladů nebo nákladných prací se podaří uspořit při výrobě průmyslových výrobků bez újmy pro výrobu, tím výhodnější je tato úspora, protože snižuje cenu výrobku. A přesto se domníváte, že výroba bohatství, vznikajícího z práce průmyslníků, spočívá ve zvětšování směnné hodnoty jejich výrobků.“⁶

⁴ „Jestliže můj soused, který vyrábí více s menším množstvím práce, může prodávat levně, musím se snažit prodávat stejně levně jako on. Takže každý vynález, nástroj nebo stroj, které dovolují vystačit s menším množstvím rukou, a tudíž vyrábět levněji, vyvolává u druhých takřka nutnost soupeření buď využitím téže metody, nástroje nebo stroje, nebo vynalezením něčeho podobného, tak aby všichni byli ve stejných podmínkách a nikdo nemohl prodávat levněji než jeho soused.“ („The Advantages of the East-India Trade to England“, Londýn 1720, str. 67.)

⁵ „V témže poměru, v jakém se snižují dělníkovy výdaje, snižuje se i jeho mzda, je-li zároveň odstraněno omezování průmyslu.“ („Considerations concerning Taking off the Bounty on Corn exported etc.“, Londýn 1753, str. 7.) „Zájmy průmyslu a obchodu vyžadují, aby obilí a všechny potraviny byly co nejlevnější; neboť co zdražuje je, zdražuje také práci... Ve všech zemích, kde průmysl není omezován, musí se cena potravin odrážet na ceně práce. Ta bude vždy klesat, zlevní-li se nutné životní prostředky.“ (Tamtéž, str. 3.) „Mzdy klesají v témže poměru, jak stoupají výrobní síly. Stroje sice zlevňují životní prostředky, ale mimo to zlevňují také dělníky.“ („A Prize Essay on the comparative merits of Competition and Co-operation“, Londýn 1834, str. 27.)

⁶ Quesnay: „Dialogues sur le Commerce et sur les Travaux des Artisans“, str. 188, 189.

Spoření práce⁷ rozvíjením produktivní síly práce nemá tedy za kapitalistické výroby naprosto za účel zkrácení pracovního dne. Má za účel jen zkrácení pracovní doby nutné k výrobě určitého množství zboží. To, že dělník v důsledku zvýšení produktivity své práce začne vyrábět za hodinu např. desetkrát více zboží než dříve, tedy že potřebuje na každý kus zboží desetkrát menší pracovní dobu, nebrání nikterak tomu, že je i nyní nucen pracovat 12 hodin a vyrábět v těchto 12 hodinách 1200 kusů místo dřívějších 120 kusů. Jeho pracovní den se při tom může dokonce prodloužit, takže nyní vyrábí za 14 hodin 1400 kusů atd. Můžeme proto u ekonomů rázu MacCullochova, Urova, Seniorova a tutti quanti [všech takových] číst na jedné stránce, že dělník musí být kapitálu vděčný za rozvoj výrobních sil, zkracující nutnou pracovní dobu, a na další stránce, že musí tuto svou vděčnost prokázat tím, že napříště bude pracovat místo 10 hodin 15 hodin. Rozvíjení produktivní síly práce za kapitalistické výroby má za účel zkrátit tu část pracovního dne, po kterou musí dělník pracovat pro sebe samého, a právě tak prodloužit druhou část pracovního dne, po kterou dělník pracuje zadarmo na kapitalisty. Nakolik lze tohoto výsledku dosáhnout bez zlevnění zboží, ukáže se na zvláštních metodách výroby relativní nadhodnoty, kterými se budeme nyní zabývat.

⁷ „Tito spekulanti, kteří tolik šetří na práci dělníků, právě ti by ji měli platit.“ (*J. N. Bidaut*: „Du Monopole qui s'établit dans les Arts industriels et le Commerce“, Paříž 1828, str. 13.) „Podnikatel bude vždy usilovat o to, aby ušetřil čas a práci.“ (*Dugald Stewart*: „Works“, ed. by sir W. Hamilton, Edinburgh 1855, sv. VIII, „Lectures on Political Economy“, str. 318.) „Zájem (kapitalistů) vyžaduje, aby produktivní síla dělníků, kterých používají, byla co největší. Proto je jejich pozornost zaměřena, a to téměř výhradně, na zvětšení této síly.“ (*R. Jones*: „Text-book of Lectures etc.“, Lecture III.)

Kapitola jedenáctá

Kooperace

Jak jsme viděli, kapitalistická výroba začíná ve skutečnosti teprve tehdy, když týž individuální kapitál zaměstnává současně větší počet dělníků, tedy když pracovní proces rozšiřuje svůj rozsah a dodává výrobek ve větším množství. Působení většího počtu dělníků v téže době, na tomtéž místě (nebo, chcete-li, na tomtéž poli práce) k výrobě zboží téhož druhu, pod velením téhož kapitalisty, tvoří historicky a logicky východisko kapitalistické výroby. Pokud jde o výrobní způsob sám, liší se např. manufaktura ve své počáteční podobě od cechovní řemeslné výroby sotva něčím jiným než tím, že týž kapitál zaměstnává současně větší počet dělníků. Dílna cechovního mistra je jen rozšířena.

Rozdíl je tedy zprvu čistě kvantitativní. Viděli jsme, že masa nadhodnoty, kterou vyrábí daný kapitál, se rovná nadhodnotě, kterou dodává jednotlivý dělník, násobené počtem všech současně zaměstnaných dělníků. Tento počet sám o sobě nemá vliv na míru nadhodnoty čili na stupeň vykořisťování pracovní síly; pokud jde o kvalitativní změny pracovního procesu, ty jsou, jak se zdá, pro výrobu hodnoty zboží vůbec lhostejné. To vyplývá z povahy hodnoty. Zpředměťuje-li se jeden dvanáctihodinový pracovní den v 6 šilincích, zpředměťuje se 1200 takových pracovních dnů v 6 šilincích x 1200. V jednom případě se ve výrobku ztělesnilo 12 x 1200 pracovních hodin, v druhém případě pouze 12 pracovních hodin. Při výrobě hodnoty se počítá mnoho vždy jen jako součet mnoha jednotlivých jednotek. S hlediska výroby hodnoty nezáleží tedy vůbec na tom, vyrábí-li 1200 dělníků každý jednotlivě, nebo jsou-li spojeni pod velením téhož kapitálu.

Ovšem v určitých mezích tu dochází k jisté modifikaci. Práce zpředmětněná v hodnotě je práce průměrné společenské kvality, tj. projev průměrné pracovní síly. Ale průměrná veličina je vždy průměrem mnoha různých individuálních veličin téhož druhu. V každém průmyslovém odvětví se individuální dělník, Petr nebo Pavel, více či méně odchyluje od průměrného dělníka. Tyto individuální odchylky, kterým se v matematice říká „chyby“, se vyrovnávají a ruší, vezmeme-li větší počet dělníků. Pověstný sofista a sykofant Edmund Burke tvrdí dokonce na základě svých praktických zkušeností jako farmář, že již „u tak nepatrné čety“, jako je 5 čeledínů, mizí všechny individuální rozdíly v práci — tedy vezme-li se kterýchkoli pět anglických čeledínů ve zralém věku jako celek, že za tutéž dobu vykonají společně úplně tutéž práci jako libovolných jiných pět anglických čeledínů.⁸ Ať je tomu jakkoli, je jasné, že úhrnný pracovní den většího počtu současně zaměstnaných dělníků, dělen počtem dělníků, je sám o sobě dnem společenské průměrné práce. Necht' pracovní den jednoho člověka trvá např. dvanáct hodin. Pak tvoří pracovní den dvanácti současně zaměstnaných dělníků úhrnný pracovní den o 144 hodinách, a ačkoli práce každého z tohoto tuctu dělníků se více nebo méně odchyluje od průměrné společenské práce, ačkoli každý jednotlivý dělník potřebuje proto k témuž úkonu o něco více nebo méně času ve srovnání se společenským průměrem, má pracovní den jednotlivce jako dvanáctina úhrnného pracovního dne o 144 hodinách průměrnou společenskou kvalitu. Ale pro kapitalistu, který zaměstnává tucet dělníků, existuje pracovní den jen jako úhrnný pracovní den celého tuctu. Pracovní den každého jednotlivého dělníka existuje jen jako příslušná část úhrnného pracovního dne úplně nezávisle na tom, pracuje-li těchto dvanáct lidí společně, nebo záleží-li celá souvislost jejich prací v tom, že pracují pro téhož kapitalistu. Pracuje-li však těchto dvanáct dělníků tak, že jsou zaměstnáni po dvou u malých mistrů, je náhoda, vyrobí-li každý z těchto mistrů stejnou sumu hodnoty a realizuje-li tedy všeobecnou míru nadhodnoty. Za těchto podmínek se projeví individuální odchylky. Jestliže dělník upotřebil na výrobu zboží značně více času, než je společensky nutné, jestliže se pracovní doba, individuálně pro něho nutná, značně odchyluje od společensky nutné čili průměrné pracovní doby, pak jeho práci nelze považovat za průměrnou práci a jeho pracovní sílu za průměrnou pracovní sílu. Taková pracovní síla nemůže být vůbec prodána, leda pod průměrnou hodnotou pracovní síly. Předpokládá se tedy určité minimum pracovní schopnosti a uvidíme později, že kapitalistická výroba nachází způsob, jak toto minimum měřit. Nicméně toto minimum se odchyluje od průměru, přestože pracovní sílu je nutno platit podle její průměrné hodnoty. Proto ze šesti malých

⁸ „Je nesporně velký rozdíl mezi hodnotou práce různých lidí vzhledem k rozdílům v síle, dovednosti a svědomitosti. Ale jsem si plně jist, na základě vlastního bedlivého pozorování, že kterýchkoli pět lidí jako celek vykoná stejné množství práce jako kterýchkoli jiných pět lidí téhož věku; to znamená, že z těchto pěti lidí jeden bude mít všechny vlastnosti dobrého dělníka, druhý bude špatný dělník, ostatní tři budou prostřední dělníci, blížíci se ten dobrému dělníkovi, onen špatnému. Takže již u takové čety, jako je pět lidí, najdete souhm toho, co může vykonat pět lidí.“ (E. Burke: „Thoughts and Details, etc.“, str. 15, 16.) Srov. Quételet o průměrném individuu.

mistrů bude jeden získávat více nadhodnoty, druhý méně, než je všeobecná míra nadhodnoty. Odchytky se vyrovnávají pro společnost, ne však pro jednotlivého mistra. Zákon zhodnocení vůbec se tedy realizuje plně pro jednotlivého výrobce teprve tehdy, když vyrábí jako kapitalista, používá současně mnoho dělníků, tj. již od počátku uvádí do pohybu průměrnou společenskou práci.⁹

I při nezměněném způsobu práce vyvolává současné používání značného počtu dělníků revoluci v materiálních podmínkách pracovního procesu. Budovy, ve kterých pracuje mnoho lidí, skladiště surovin atd., nádoby, nástroje, přístroje atd., které slouží současně nebo střídavě mnoha lidem — zkrátka část výrobních prostředků se nyní spotřebovává v pracovním procesu společně. Na jedné straně se směnná hodnota zboží, tedy i výrobních prostředků, nijak nezvyšuje stupňovaným vykořisťováním jejich užitné hodnoty. Na druhé straně musí vzrůstat rozsah společně spotřebovávaných výrobních prostředků. Místnost, kde pracuje 20 tkalců u 20 stavů, musí být prostomější než místnost, kde pracuje samostatný tkadlec s dvěma tovaryši. Ale zřízení dílny pro 20 dělníků je levnější než zřízení 10 dílen, každé pro 2 osoby, a tak vůbec hodnota prostředků hromadné a soustředěné společné výroby nevzrůstá úměrně jejich rozsahu a jejich užitečnému efektu. Společně používané výrobní prostředky přenášejí na jednotku výrobku menší část své hodnoty jednak proto, že celá hodnota, kterou odevzdávají, se současně rozděluje na větší masu výrobků, jednak proto, že oproti jednotlivě používaným výrobním prostředkům vcházejí do výrobního procesu sice s absolutně větší hodnotou, ale vzhledem ke sféře své působnosti s relativně menší hodnotou. Zároveň klesá i součást hodnoty připadající na konstantní kapitál, tedy úměrně její velikosti klesá i celková hodnota zboží. Výsledek vychází týž, jako kdyby se výrobní prostředky zboží začaly vyrábět levněji. Tato úspora při užívání výrobních prostředků vzniká jen tím, že jsou společně spotřebovávány v pracovním procesu mnoha osob. A výrobní prostředky nabývají tohoto charakteru podmínek společenské práce čili společenských podmínek práce na rozdíl od rozptýlených a poměrně nákladných výrobních prostředků jednotlivých samostatných dělníků nebo malých mistrů — nabývají tohoto charakteru i tehdy, je-li mnoho dělníků spojeno jen prostorově, a ne společnou prací. Část výrobních prostředků nabývá tohoto společenského charakteru dříve, než ho nabývá sám pracovní proces.

Úsporu výrobních prostředků vůbec je nutno zkoumat s dvojího hlediska. Předně pokud zlevňuje zboží a tím snižuje hodnotu pracovní síly. Za druhé pokud mění poměr nadhodnoty k celému zálohovanému kapitálu, tj. k součtu hodnot jeho konstantní a variabilní součásti. Tento bod bude probrán až v prvním oddílu třetí knihy tohoto díla; tam odkazujeme v zájmu vnitřní souvislosti výkladu i mnoho jiného, co by patřilo již sem. Postup rozboru vyžaduje toto roztržení předmětu, které také odpovídá duchu kapitalistické výroby. Protože v ní totiž vystupují pracovní podmínky proti dělníkovi jako něco samostatného, jeví se také jejich úspora jako zvláštní operace, která se dělníka nijak netýká, a proto je odloučena od metod, které zvyšují jeho individuální produktivitu.

Forma práce, při níž se mnoho osob plánovitě a společně účastní téhož pracovního procesu nebo různých, ale spolu souvisících pracovních procesů, se nazývá kooperace.¹⁰

Jako je útočná síla jízdní švadrony nebo schopnost odporu pěšího pluku podstatně odlišná od součtu útočné síly a schopnosti odporu, které jsou s to vyvinout jednotliví jezdci a pěšáci, právě tak i mechanický součet sil jednotlivých dělníků se liší od společenské síly, která se rozvíjí, účastní-li se mnoho rukou současně konání těžé nedílné operace, je-li např. třeba zvednout břemeno, otáčet klikou, odstranit s cesty překážku.¹¹ Výsledku kombinované práce nelze ve všech těchto případech ojedinelou prací buď vůbec dosáhnout, nebo ho lze dosáhnout jen za mnohem delší dobu anebo jen v trpasličí míře. Jde tu nejen o zvýšení individuální produktivní síly kooperací, nýbrž i o vytvoření produktivní síly, která je již svou podstatou hromadnou silou.^{11a}

Nehledě k nové síle, která vzniká ze splynutí mnoha sil v jednu celkovou sílu, u většiny produktivních prací již sám společenský kontakt vyvolává soutěživost a zvláštní povzbuzení životní

⁹ Pan profesor Roscher nám sděluje svůj objev, že švadlena, která pracuje u paní profesorové dva dny, dodává více práce než dvě švadleny, které pracují společně u paní profesorové jeden den. Pan profesor by měl pochopit, že kapitalistický výrobní proces se nedá pozorovat v dětském pokoji, za okolností, kde chybí hlavní osoba — kapitalista.

¹⁰ „Concours des forces“ [spojení sil]. (*Destutt de Tracy*: „Traité de la volonté etc.“, str. 80.)

¹¹ „Existují četné operace tak jednoduché, že se už nedají dál rozdělit, ale mohou být prováděny jen kooperací četných rukou. Např. zdvižení velké klády na vůz... a vůbec každá práce, která může být provedena jen velkým množstvím rukou vzájemně si pomáhajících při těžé operaci.“ (*E. G. Wakefeld*: „A View of the Art of Colonization“, Londýn 1849, str. 168.)

^{11a} „Zatím co jeden muž vůbec nemůže zdvihnout břemeno vážící tunu a 10 mužů se přitom musí velmi namáhat, sto mužů toho dosáhne, pomáhá-li každý jen jediným prstem.“ (*John Bellers*: „Proposals for Raising a College of Industry“. Londýn 1696, str. 21.)

energie (animal spirits), jež zvyšují individuální výkonnost jednotlivců. Proto 12 osob vyrobí za jeden společný pracovní den o 144 hodinách mnohem více výrobku než 12 izolovaných dělníků, z nichž každý pracuje 12 hodin, nebo než jeden dělník, který pracuje 12 dní po sobě.¹² Příčinou toho je, že člověk je od přírody živočichem, ne-li politickým, jak se domníval Aristoteles¹³, pak jistě společenským.

I když mnoho lidí koná současně nebo společně tutéž práci nebo práci téhož druhu, může přesto individuální práce každého jednotlivce jako část celkové práce představovat sama různé fáze nějakého pracovního procesu, kterými zpracováváný předmět následkem kooperace probíhá rychleji. Např. utvoří-li zedníci řetěz, aby si mohli podávat cihly od základů stavby až na její vršek, dělá každý z nich totéž, a přece tvoří jejich jednotlivé operace souvislé stupně jedné celkové operace, její zvláštní fáze, jimiž musí v pracovním procesu projít každá cihla, a tak, projde-li dvěma tucty rukou celkového dělníka, dostane se na místo rychleji, než kdyby ji přenášely dvě ruce jednotlivého dělníka, který by lezl po lešení nahoru a dolů.¹⁴ Pracovní předmět probíhá týmž prostorem v kratší době. Na druhé straně dochází ke kombinaci práce i tehdy, je-li např. stavba prováděna současně s různých stran, ačkoli kooperující pracovníci dělají při tom tutéž práci nebo práci stejného druhu. Při kombinovaném pracovním dni o 144 hodinách se pracovní předmět zpracovává současně s různých stran, protože kombinovaný čili celkový dělník má oči a ruce vpředu i vzadu a je do jisté míry všudypřítomný. Proto se celkový výrobek dokončí rychleji než při dvanáctihodinovém pracovním dni 12 více či méně izolovaných dělníků, kteří jsou nuceni přistupovat k pracovnímu předmětu jednostranněji. Zde současně dozrávají prostorově různé části výrobku.

Zdůrazňujeme, že mnoho vzájemně se doplňujících dělníků koná stejnou práci nebo práci stejného druhu, protože tato nejjednodušší forma společné práce hraje velkou úlohu i v nejvyvinutějších podobách kooperace. Je-li pracovní proces složitý, již sám fakt spojení značné masy společně pracujících umožňuje rozdělit různé operace mezi různé dělníky, tedy provádět je současně, a tak zkrátit pracovní dobu nutnou k zhotovení celkového výrobku.¹⁵

V mnoha výrobních odvětvích bývají kritické chvíle, tj. časová období, daná samou povahou pracovního procesu, v nichž musí být dosaženo určitého pracovního výsledku. Má-li být např. ostříháno stádo ovcí nebo požat a sklizen určitý počet jiter obilí, závisí kvantita a kvalita výrobku na tom, začne-li operace v určitou dobu a skončí-li v určitou dobu. Doba, za kterou musí být pracovní proces vykonán, je tu předem určena, jako např. při lovu sledů. Jednotlivec nemůže z jednoho dne vykrojit víc než jeden pracovní den, řekněme 12 hodinový, zatím co kooperace např. 100 lidí rozšiřuje dvanáctihodinový pracovní den na pracovní den o 1200 hodinách. Krátkost pracovní lhůty je vyvážena velikostí masy práce, která se v rozhodujícím okamžiku vrhá na pole práce. Včasné dosažení výsledku tu závisí na současném použití mnoha kombinovaných pracovních dnů, rozsah užitečného efektu na počtu dělníků; tento počet však zůstává vždy menší než počet dělníků, kteří by jednotlivě nemohli za tutéž dobu provést tutéž práci.¹⁶ Právě pro nedostatek této kooperace přicházejí každoročně nazmar

¹² „V tom (tj. zaměstnává-li farmář na 300 akrech týž počet dělníků, jako každý z 10 malých farmářů zaměstnává na 30 akrech) je v počtu pracovníků výhoda, kterou těžko poznají lidé neobeznámení s praxí. Nikdo jistě nebude popírat, že 1 se má ku 4 jako 3 ke 12; ale v praxi je tato věta nesprávná: ve žních a při některých jiných náročných pracích jde práce lépe a rychleji, spojí-li se velký počet rukou: např. ve žních 2 kočí, 2 nakladači, 2 podavači, 2 pohrabovači a několik lidí u stohu nebo ve stodole udělají dvakrát více práce, než by udělalo totéž množství rukou, kdyby byly rozděleny do skupinek na různých farmách.“ („An Inquiry into the Connection between the present Price of Provisions and the Size of Farms. By a Farmer“. Londýn 1773, str. 7, 8.)

¹³ Aristotelova definice vlastně praví, že člověk je od přírody občanem městské republiky. Je pro klasický starověk stejně charakteristická jako pro věk Yankeeů Franklinova definice, že člověk je „tvůrce nástrojů“.

¹⁴ „Dále je nutno poznamenat, že taková částečná dělba práce může nastat i tam, kde všichni dělníci provádějí tutéž práci. Např. zedníci, kteří si podávají cihly z ruky do ruky na vysoké lešení, konají všichni tutéž práci, ale přesto mezi nimi existuje jakási dělba práce, která tkví v tom, že každý z nich přemísťuje cihlu do určité vzdálenosti a že všichni společně ji podávají na místo mnohem rychleji, než kdyby si každý z nich nosil cihly sám až na vrchol lešení.“ (*F. Skarbek: „Théorie des Richesses Sociales“*, 2. vyd., Paříž 1840, sv. I, str. 97, 98.)

¹⁵ „Jde-li o to, aby byla provedena složitá práce, musí se najednou provádět různé operace. Jeden dělá jedno, zatím co druhý dělá něco jiného, a všichni společně přispívají k dosažení výsledku, který by úsilím jednoho člověka vůbec nemohl být uskutečněn. Jeden vesluje, zatím co druhý kormidluje a třetí vrhá síť nebo hází harpunou po rybě, a rybolov má úspěch, který by byl nemožný bez takového spojení úsilí.“ (*Destutt de Tracy: „Traité de la volonté etc.“*, str. 78.)

¹⁶ „Její (zemědělské práce) provedení v rozhodujícím okamžiku má nesmírný význam.“ („An Inquiry into the Connection between the present Price etc.“, str. 7.) „V zemědělství není důležitějšího činitele nad činitele času.“ (*Liebig: „Über Theorie und Praxis in der Landwirtschaft“*. 1856, str. 23.)

spousty obilí na západě Spojených států a spousty bavlny v těch částech Východní Indie, kde anglické panství zničilo starou občinu.¹⁷

Kooperace dovoluje jednak rozšiřovat prostorovou sféru práce, a proto si ji při určitých pracovních procesech vyžaduje již samo rozložení pracovních předmětů v prostoru; je nutná např. při vysušování půdy, stavbě hrází, zavodňování, stavbách průplavů, silnic, železnic atd. Na druhé straně umožňuje kooperace relativně, tj. ve srovnání s rozsahem výroby, prostorové zúžení oblasti výroby. Toto prostorové zúžení sféry práce při současném rozšíření sféry její působnosti, které umožňuje ušetřit značnou část neproduktivních výrobních nákladů (*faux frais*), vzniká soustředěním masy dělníků, splýváním různých pracovních procesů a koncentrací výrobních prostředků.¹⁸

Ve srovnání se stejně velikým součtem jednotlivých individuálních pracovních dnů vyrábí kombinovaný pracovní den větší masy užitných hodnot a zmenšuje proto pracovní dobu nutnou k dosažení určitého užitečného efektu. V každém jednotlivém případě lze tohoto zvýšení produktivní síly práce dosáhnout různým způsobem: buď se zvyšuje mechanická síla práce, nebo se prostorově rozšiřuje sféra její působnosti, nebo se prostorově zužuje výrobní pole v poměru k rozsahu výroby, nebo se v kritické chvíli uvádí do pohybu velké množství práce po krátkou dobu, nebo se povzbuzuje soutěživost jednotlivců a napíná jejich životní energie, nebo se vtiskuje stejnorodým operacím mnoha lidí ráz nepřetržitosti a mnohostrannosti, nebo se začínají různé operace provádět současně, nebo se hospodárně užívá výrobních prostředků tím, že se jich užívá společně, nebo individuální práce dostává charakter průměrné společenské práce. Ve všech těchto případech je však specifická produktivní síla kombinovaného pracovního dne společenskou produktivní silou práce čili produktivní silou společenské práce. Vzniká z kooperace samé. V plánovité součinnosti s jinými prolamuje dělník individuální hranice a rozvíjí své druhové potence.¹⁹

Nemohou-li dělníci vůbec bezprostředně spolupracovat, aniž jsou pohromadě, je-li proto jejich shluknutí v určitém prostoru podmínkou jejich kooperace, znamená to, že námezdní dělníci mohou kooperovat jen tehdy, používá-li jich současně týž kapitál, týž kapitalista, t. j. kupuje-li jejich pracovní síly současně. Takže úhrnná hodnota těchto pracovních sil, čili součet mezd dělníků za den, týden atd., musí být spojena už v kapitalistově kapse, dříve než tyto pracovní síly samy budou spojeny ve výrobním procesu. K zaplacení práce 300 dělníků najednou, třeba za jediný den, je zapotřebí většího vydání kapitálu než k placení práce menšího počtu dělníků týden co týden po celý rok. Počet kooperujících dělníků čili měřítko kooperace závisí tedy především na velikosti kapitálu, jež jednotlivý kapitalista může vydat na zakoupení pracovní síly, tj. na tom, v jakém rozsahu každý jednotlivý kapitalista disponuje životními prostředky mnoha dělníků.

A to platí nejen o variabilním kapitálu, nýbrž i o konstantním kapitálu. Výdaje za suroviny jsou např. 30krát větší u kapitalisty, který zaměstnává 300 dělníků, než u každého z 30 kapitalistů, kteří zaměstnávají po 10 dělnících. Hodnota a masa společně používaných pracovních prostředků neroste sice přímo úměrně počtu zaměstnaných dělníků, ale přesto roste značně. Koncentrace velkých mas výrobních prostředků v rukou jednotlivých kapitalistů je tedy materiální podmínkou kooperace námezdních dělníků, a stupeň kooperace čili rozsah výroby závisí na stupni této koncentrace.

Původně se jevila nutnou určitá minimální velikost individuálního kapitálu, aby počet současně vykořisťovaných dělníků, tedy i masa jimi vyráběné nadhodnoty stačily k osvobození vykořisťovatele od ruční práce, k přeměně malého mistra v kapitalistu a tak k formálnímu vytvoření kapitalistického vztahu. Toto minimum se nyní jeví jako materiální podmínka přeměny mnoha roztržštěných a navzájem na sobě nezávislých individuálních pracovních procesů v jeden kombinovaný společenský pracovní proces.

¹⁷ „Další takové zlo, které by sotva kdo očekával v zemi, která vyváží více práce než kterákoli jiná země na světě, s výjimkou snad Číny a Anglie, je nemožnost najít dostatečný počet dělnických rukou pro sklizeň bavlny. Následek toho je, že značná část úrody zůstává nesklizena a jiná část se sbírá se země, když už bavlna vypadala, a proto ztratila správnou barvu a částečně shnila, takže pro nedostatek dělnických rukou v pravý čas je plantážník fakticky nucen ztratit velkou část úrody, k níž tak toužebně vzhlíží zrak Anglie.“ (*Bengal Hurkaru*). *Bi-Monthly Overland Summary of News*, 22nd July 1861.)

¹⁸ „Díky pokroku zemědělství všechno to — a možná ještě větší — množství kapitálu a práce, jichž se dříve používalo k povrchnímu obdělávání 500 akrů, je nyní soustředěno k důkladnějšímu obdělávání 100 akrů.“ Ačkoli „se v poměru k množství použitého kapitálu a práce prostor dokonce zmenšil, rozšířila se výrobní sféra oproti té výrobní sféře, na kterou se dříve omezovala činnost každého jednotlivého samostatného výrobního činitele.“ (*R. Jones: „An Essay on the Distribution of Wealth“*, „On Rent“, Londýn 1831, str. 191.)

¹⁹ „Síla každého člověka je nepatrná, ale spojení těchto nepatrných sil vytváří celkovou sílu, která je větší než součet těchto dílčích sil, takže tyto síly již svým spojením mohou zmenšit dobu a zvětšit sféru svého účinku.“ (*G. R. Carli, poznámka k P. Verri: „Meditazioni etc.“*, sv. XV, str. 196.)

Stejně se původně jevílo velení kapitálu nad prací jen jako formální následek toho, že dělník nepracuje pro sebe, nýbrž pro kapitalistu, a tedy pod kapitalistou. S vývojem kooperace mnoha námezdních dělníků se velení kapitálu stává nezbytným pro konání pracovního procesu samého — skutečnou podmínkou výroby. Velení kapitalisty na poli výroby se nyní stává stejně nezbytným jako velení generála na poli bitevním.

Každá bezprostředně společenská čili společná práce, konaná v poměrně velkém měřítku, potřebuje ve větší nebo menší míře řízení, které uvádí v soulad individuální práce a plní všeobecné funkce, vznikající z pohybu celého produktivního tělesa na rozdíl od pohybu jeho samostatných orgánů. Jednotlivý houslista se řídí sám, orchestr potřebuje dirigenta. Funkce vedení, dozoru a koordinace se stávají funkcemi kapitálu, jakmile práce, která je mu podřízena, se stává kooperativní. Jako specifická funkce kapitálu nabývá však funkce řízení specifických charakteristických znaků.

Především je hybným motivem a určujícím účelem kapitalistického výrobního procesu co největší sebezhodnocení kapitálu²⁰, tj. co největší výroba nadhodnoty, tedy co největší vykořisťování pracovní síly kapitalistou. S růstem masy současně zaměstnaných dělníků vzrůstá i jejich odpor, a tím nevyhnutelně vzrůstá i tlak kapitálu, směřující k potlačení tohoto odporu. Kapitalistovo řízení je nejen zvláštní funkce, která vzniká ze samé povahy společenského pracovního procesu a která k němu patří, je to zároveň funkce vykořisťování tohoto společenského pracovního procesu a jako taková je podmíněna neodstranitelným antagonismem mezi vykořisťovatelem a surovým materiálem jeho vykořisťování. Jak roste rozsah výrobních prostředků, které stojí proti námezdnímu dělníkovi jako cizí majetek, roste nutnost kontroly jejich účelného používání.²¹ Kooperace námezdních dělníků je dále pouze výsledek činnosti kapitálu, který jich používá současně. Souvislost jejich funkcí, jejich jednota jako produktivního kolektivního tělesa leží mimo ně, v kapitálu, který je spojuje a udržuje pohromadě. Proto souvislost jejich prací vystupuje proti nim ideálně jako plán, prakticky jako autorita kapitalisty, jako moc cizí vůle, která podrobuje jejich činnost svému účelu.

Kapitalistické vedení má tedy obsahově dvojaký charakter vzhledem k dvojakosti jím řízeného výrobního procesu samého, který je jednak společenským pracovním procesem ke zhotovování určitého výrobku, jednak zhodnocovacím procesem kapitálu. Ale svou formou je kapitalistické vedení despotické. Jakmile se kooperace vyvíjí v širším měřítku, rozvíjí i tento despotismus své zvláštní formy. Jak jsme již viděli, osvobozuje se kapitalista nejprve od ruční práce, jakmile jeho kapitál dosáhne oné minimální velikosti, při které se stává možnou kapitalistická výroba ve vlastním smyslu slova. Podobně nyní odstupuje i funkce bezprostředního a stálého dozoru nad jednotlivými dělníky a skupinami dělníků zvláštní kategorii námezdních pracovníků. Jako potřebuje armáda hierarchii vojenských velitelů, právě tak potřebuje masa dělníků, spojená společnou prací pod velením téhož kapitálu, průmyslové vyšší důstojníky (ředitele, managers) a poddůstojníky (mistry, foremen, overlookers, contre-maîtres), kteří během pracovního procesu rozkazují ve jménu kapitálu. Práce dozoru se ustaluje v jejich výhradní funkci. Srovnáváje výrobní způsob nezávislých rolníků nebo samostatných řemeslníků s plantážnickým hospodářstvím, opírajícím se o otroctví, počítá politický ekonom tuto práci vrchního dozoru k faux frais [neproduktivním nákladům]^{21a} výroby. Při zkoumání kapitalistického výrobního způsobu ztotožňuje naproti tomu funkci vedení, pokud vyplývá ze samé povahy společenského pracovního procesu, s touž funkcí, pokud vyplývá z kapitalistického a tedy antagonistického charakteru tohoto procesu.²² Kapitalista není kapitalistou proto, že vede průmyslový podnik — naopak, stává se průmyslovým velitelem, protože je kapitalista. Nejvyšší moc v průmyslu

²⁰ „Zisk... je jediným účelem výroby.“ (J. Vanderlint: „Money answers etc.“, str. 11.)

²¹ List anglických šosáků „Spectator“ v čísle z 26. května 1866 oznamuje, že po zavedení jakéhosi společenství mezi kapitalisty a dělníky ve „Wirework Company of Manchester“ (Manchesterské společnosti na výrobu drátů), „prvním výsledkem byl náhlý pokles v plynutí materiálem, protože lidé pochopili, že nemají proč — stejně jako jiní vlastníci — ničit vlastní majetek, a plynutí materiálem je vedle lehkomyšlných dluhů snad největším pramenem ztrát v průmyslu“. Týž list odhaluje jako základní nedostatek rochdalských cooperative experiments [družstevních pokusů]: „They showed that associations of workmen could manage shops, mills, and almost all forms of industry with success, and they immensely improved the condition of the men, but then they did not leave a clear place for masters.“ [Dokázaly, že dělnická sdružení mohou vést s úspěchem krámy, továrny a téměř všechny formy průmyslu, a zlepšily neobyčejně postavení dělníků samých, ale!, ale vůbec nenechávají zřetelné místo pro kapitalistu.] Quelle horreur! [Jaká hrůza!]

^{21a} Profesor Cairnes, ukázav „superintendence of labour“ [dozor nad prací] jako charakteristický rys otrokářské výroby v jižních státech Severní Ameriky, pokračuje: „Rolník-vlastník (na severu) si přivlastňuje celý výrobek své práce a nepotřebuje zvláštní povzbuzování k práci. Dozor je tu úplně zbytečný.“ (Cairnes: „The Slave Power“, str. 48, 49.)

²² Sir James Steuart, který se vůbec vyznačuje tím, že vidí charakteristické společenské zvláštnosti různých výrobních způsobů, poznamenává: „Proč velké podniky v průmyslu ničí soukromé podniky, ne-li proto, že se více blíží jednoduchosti otrockého řádu?“ („Principles of Political Economy“, Londýn 1767, sv. I, str. 167, 168.)

se stává atributem kapitálu, jako byla ve feudální epoše nejvyšší moc ve vojenství i v soudnictví atributem pozemkového vlastnictví.^{22a}

Dělník je vlastníkem své pracovní síly jen dotud, dokud jako její prodavač smlouvá s kapitalistou; může však prodat jen to, co má, jen svou individuální, jednotlivou pracovní sílu. Tato okolnost se nijak nemění tím, že kapitalista koupí 100 pracovních sil místo jedné, čili že uzavírá smlouvu ne s jedním dělníkem, nýbrž se stem navzájem nezávislých dělníků. Může tohoto sta dělníků použít, aniž mezi nimi zavádí kooperaci. Kapitalista tedy platí hodnotu 100 samostatných pracovních sil, ale neplatí kombinovanou pracovní sílu 100 dělníků. Jako nezávislé osoby jsou dělníci individua, vstupující v určitý vztah k témuž kapitálu, ale ne k sobě navzájem. Jejich kooperace začíná teprve v pracovním procesu, ale v pracovním procesu přestávají již patřit sami sobě. Jakmile vstoupí do této oblasti, stávají se částí kapitálu. Jako dělníci kooperující mezi sebou, jako články jednoho činného organismu, představují sami jen zvláštní způsob existence kapitálu. Produktivní síla, kterou rozvíjí dělník jako společenský dělník, je proto produktivní síla kapitálu. Společenská produktivní síla práce se rozvíjí bezplatně, jakmile je dělník postaven do určitých podmínek, a kapitál jej do těchto podmínek staví. Protože společenská produktivní síla práce kapitál nic nestojí, protože ji na druhé straně dělník nerozvíjí, dokud jeho práce sama nepatří kapitálu, jeví se jako produktivní síla, která kapitálu náleží již jeho povahou, jako jeho imanentní produktivní síla.

V kolosálním měřítku se projevuje účinek jednoduché kooperace v gigantických stavbách starých asijských národů, Egyptanů, Etrusků atd. „Stávalo se v minulých dobách, že tyto asijské státy, když zapravily své civilní a vojenské výdaje, měly jistý přebytek životních prostředků, které mohly vynaložit na přepychové nebo obecně užitečné stavby. Protože měly moc nad rukama téměř všeho nezemědělského obyvatelstva... a protože výhradní právo disponovat těmito přebytky příslušelo panovníkovi a kněžím, použily prostředků k vybudování oněch mohutných památníků, jimiž naplnily zem... Při vztyčování obrovských soch a převážení ohromných břemen, jejichž přeprava vzbuzuje úžas, se nejmarnotratnějším způsobem používalo skoro výhradně lidské práce... K tomu stačil velký počet dělníků a soustředění jejich úsilí. Tak se vynořují z hlubin oceánu mohutné korálové útesy a tvoří ostrovy a pevninu, ačkoli každý individuální ukladatel (depository) je drobný, slabý a ubohý. Nezemědělství dělníci asijské monarchie nemohli přiložit k dílu skoro nic než své individuální fyzické síly, ale jejich síla byla v jejich počtu, a moc jednotného řízení těchto mas dala vzniknout oněm gigantickým stavbám. Jedině soustředění příjmů, z nichž dělníci žijí, v jedné ruce nebo v ruce několika málo osob umožnilo takové podniky.“²³ Tato moc asijských a egyptských králů nebo etruských theokratů apod. přešla v novodobé společnosti na kapitalistu, ať již vystupuje jako jednotlivý kapitalista nebo jako kombinovaný kapitalista, jak je tomu u akciových společností.

Kooperace v pracovním procesu, kterou nacházíme v počátcích lidské kultury u loveckých národů^{23a}, nebo v indických zemědělských občinách, se opírá na jedné straně o společnou držbu výrobních podmínek, na druhé straně o to, že jednotlivé individuum se dosud neodtrhlo od pupeční šňůry rodu nebo občiny, podobně jako se jednotlivá včela neodtrhne od úlu. Toto obojí odlišuje tuto kooperaci od kapitalistické kooperace. Sporadické používání kooperace ve velkém měřítku v antickém světě, ve středověku a v novodobých koloniích je založeno na vztazích bezprostřední nadvlády a poroby, obvykle na otroctví. Naproti tomu kapitalistická forma kooperace předpokládá již od samého počátku svobodného námezdního dělníka, prodávajícího svou pracovní sílu kapitálu. Ale historicky se kapitalistická forma kooperace vyvíjí v protikladu k rolnickému hospodářství a k nezávislé řemeslné výrobě, ať už má cechovní formu nebo nemá.²⁴ Vůči nim nevystupuje kapitalistická kooperace jako zvláštní historická forma kooperace, nýbrž kooperace sama jako historická forma charakteristická pro kapitalistický výrobní proces a tvořící jeho specifickou zvláštnost.

^{22a} Auguste Comte a jeho škola by byli mohli dokazovat věčnou nutnost feudálních pánů stejně, jako dokazovali věčnou nutnost pánů kapitalistů.

²³ R. Jones: „Text-book of Lectures etc.“, str. 77, 78. Staroasijské, egyptské atd. sbírky v Londýně a v jiných evropských hlavních městech číní z nás očitě svědky těchto kooperativních pracovních procesů.

^{23a} Linguet ve své „Théorie des Lois Civiles“ nazývá, možná odůvodněně, lov první formou kooperace a lov na lidi (vátku) první formou lovu.

²⁴ Jak malorolnické hospodářství, tak nezávislá řemeslná výroba tvoří jednak základnu feudálního výrobního způsobu, jednak se objevují po jeho rozkladu vedle kapitalistické výroby. Tvoří zároveň ekonomickou základnu klasické společnosti v době jejího největšího rozkvětu, když se rozpadlo původní orientální pospolné vlastnictví a dokud se ještě otroctví nepodařilo zmocnit se do značnější míry výroby.

Podobně jako se společenská produktivní síla práce, rozvinutá kooperací, jeví jako produktivní síla kapitálu — tak i sama kooperace se jeví jako specifická forma kapitalistického výrobního procesu v protikladu k výrobnímu procesu rozptýlených nezávislých pracovníků nebo malých mistrů. Je to první změna, kterou prodělává sám pracovní proces, jakmile je podřízen kapitálu. Tato změna nastává živelně. Její předpoklad, současné zaměstnání velkého počtu námezdních dělníků v téže pracovním procesu, tvoří východisko kapitalistické výroby. Toto východisko spadá vjedno se samou existencí kapitálu. Je-li proto na jedné straně kapitalistický výrobní způsob historickou nutností pro přeměnu pracovního procesu ve společenský proces, je na druhé straně společenská forma pracovního procesu způsob, kterého používá kapitál k výhodnějšímu vykořisťování pracovního procesu zvyšováním jeho produktivní síly.

Ve své jednoduché formě, kterou jsme dosud zkoumali, se kooperace kryje s výrobou ve velkém měřítku, ale netvoří ještě pevnou, charakteristickou formu zvláštní vývojové epochy kapitalistické výroby. Nanejvýš hraje přibližně stejnou úlohu v dosud řemeslných počátcích manufaktury²⁵ a v onom druhu velkozemědělství, který svým typem odpovídá manufakturnímu období a liší se v podstatě od rolnického hospodářství jen masou současně používaných dělníků a rozsahem koncentrovaných výrobních prostředků. Jednoduchá kooperace je vždy převládající formou v těch výrobních odvětvích, kde kapitál operuje ve velkém měřítku, aniž dosud dělba práce a stroje hrají významnou úlohu.

Kooperace zůstává základní formou kapitalistického výrobního způsobu, ačkoli ve své jednoduché podobě je sama jen zvláštní formou vedle jiných, vyvinutějších forem

²⁵ „Což spojení dovednosti, píle a soupeření mnoha lidí při téže práci není způsob, jak tuto práci zdokonalit? A mohla snad Anglie nějakým jiným způsobem přivést svou vlnařskou manufakturu na tak vysoký stupeň dokonalosti?“ (*Berkeley*: „The Querist“. Londýn 1750, str. 56, § 521.)

Kapitola dvanáctá

Dělba práce a manufaktura

1. Dvojitý původ manufaktury

Kooperace založená na dělbě práce vytváří svou klasickou formu v manufaktuře. Jako charakteristická forma kapitalistického výrobního procesu převládá v manufakturním období ve vlastním slova smyslu, tj. přibližně od poloviny XVI. století až do poslední třetiny XVIII. století.

Manufaktura vzniká dvojitým způsobem.

Buď jsou spojeni v jedné dílně pod velením téhož kapitalisty dělníci různorodých samostatných řemesel, jejichž rukama musí výrobek postupně projít, dokud není úplně hotov. Např. kočár byl zprvu společným výrobkem prací velkého počtu nezávislých řemeslníků: koláře, sedláře, krejčího, zámečnicka, pasíře, soustružníka, prýmkaře, sklenáře, malíře, lakýrníka, pozlacovače atd. Kočárová manufaktura spojuje všechny tyto různé řemeslníky v jedné dílně, kde současně vykonávají svou práci. Kočár nelze sice pozlatit, dokud není udělán. Dělá-li se však mnoho kočárů současně, může se neustále jedna část pozlacovat, zatím co jiná část ještě prochází některou z dřívějších fází výrobního procesu. Zde jsme stále ještě na půdě jednoduché kooperace, která nachází svůj lidský i věcný materiál hotový. Ale velmi brzy dochází k podstatné změně. Krejčí, zámečnick, pasíř atd., jakmile se zabývá jen děláním kočárů, ztrácí pozvolna návyk, a tím i schopnost provozovat své staré řemeslo v celém jeho rozsahu. Na druhé straně nabývá nyní jeho jednostranná činnost nejúčelnější formy pro tento zúžený okruh působnosti. Původně se kočárová manufaktura jevila jako kombinace samostatných řemesel. Postupně se výroba kočárů rozděluje na různé dílčí operace, z nichž každá vykristalizovává ve výhradní funkci dělníka-specialisty a jejichž souhrn je prováděn sdružením těchto dílčích dělníků. Podobně vznikla soukenická manufaktura a celá řada jiných manufaktur kombinací různých řemesel pod velením téhož kapitálu.²⁶

Ale manufaktura vzniká také opačnou cestou. Mnoho řemeslníků, kteří dělají tutéž práci nebo práci stejného druhu, např. dělají papír, litery nebo jehly, je sdruženo jedním kapitalistou ve společné dílně. Je to kooperace ve své nejjednodušší formě. Každý z těchto řemeslníků (možná s jedním nebo dvěma tovaryši) zhotovuje celé zboží, tj. provádí postupně různé operace, nutné k jeho zhotovení. Jeho práce si zachovává svůj starý řemeslný charakter. Avšak vnější okolnosti brzy způsobí, že tohoto soustředění dělníků v jedné místnosti a současnosti jejich prací se využívá jinak. Je např. třeba dodat v určité lhůtě větší množství hotového zboží. Práce se proto rozdělí. Místo aby se témuž řemeslníkovi svěřilo postupné provádění různých operací, oddělí se tyto operace od sebe, izolují se, rozloží se v prostoru vedle sebe, při čemž se každá z nich svěří jednotlivému řemeslníku a všechny dohromady jsou současně prováděny kooperujícími pracovníky. Toto náhodné rozdělení se opakuje, ukazuje své vlastní výhody, a pozvolna krystalizuje v soustavnou dělbu práce. Z individuálního výrobku samostatného řemeslníka, který provádí mnoho operací, přeměňuje se zboží ve společenský výrobek sdružení řemeslníků, z nichž každý provádí ustavičně jen tutéž dílčí operaci. Tytéž operace, které vzájemně splývaly jako řada postupných prací, prováděných německým cechovním mistrem-papírníkem, se v holandské papírnické manufaktuře osamostatňují a probíhají tu vedle sebe jako dílčí operace mnoha kooperujících dělníků. Norimberský cechovní mistr jehlář je základním elementem anglické jehlářské manufaktury. Zatím co však norimberský jehlář prováděl postupně třeba 20 operací jednu po druhé, pracuje v anglické jehlářské manufaktuře současně 20 jehlářů vedle sebe a každý z nich provádí jen jednu z 20 operací, které se na základě zkušeností ještě dále štěpí, izolují a osamostatňují jako výhradní funkce jednotlivých dělníků.

²⁶ Abychom uvedli modernější příklad tohoto způsobu tvoření manufaktury, citujeme toto místo: Sprádání a tkaní hedvábí v Lyonu a Nîmes „má úplně patriarchální ráz; tato průmyslová odvětví zaměstnávají mnoho žen a dětí, ale ani je nevyčerpávají, ani jim neničí zdraví; pracovníci zůstávají ve svých krásných údolích Drômy, Varu, Isèry, Vaucluse, aby tam pěstovali bource morušové a odvíjeli jejich kokony; nikdy to není opravdu tovární provoz. Přihlédneme-li blíže... zásada dělby práce tu má zvláštní ráz. Jsou tu sice navíječky, sukaři, barvíři, šlichtaři a konečně tkalci; ale nejsou spojeni v téže budově a nejsou závislí na téže pánu; všichni pracují samostatně. (A. Blanqui: „Cours d'Économie Industrielle. Recueilli par A. Blaise“. Paříž 1838—1839, str. 79.) Od té doby, co to Blanqui napsal, nastaly změny a část dělníků, kdysi nezávislých, je už spojena v továrnách. {Ke 4. vydání. — A od té doby, co to napsal Marx, zdomácněl v těchto továrnách mechanický tkalcovský stav a rychle vytlačuje ruční stav. Krefeldský hedvábnický průmysl by o tom také mohl vyprávět. — B. E.}

Manufaktura tedy vzniká, vytváří se z řemesla dvojí cestou. Jednak vychází z kombinace různorodých samostatných řemesel, která se stávají natolik nesamostatnými a jednostrannými, že tvoří již jen vzájemně se doplňující dílčí operace ve výrobním procesu téhož zboží. Jednak vychází manufaktura z kooperace řemeslníků téhož druhu, rozkládá dané individuální řemeslo na jeho různé zvláštní operace, izoluje je a osamostatňuje do té míry, že se každá z těchto operací stává výhradní funkcí zvláštního dělníka. Na jedné straně zavádí tedy manufaktura do výrobního procesu dělbu práce nebo ji dále rozvíjí, na druhé straně kombinuje dříve samostatná řemesla. Ale ať je její východisko v tom či onom zvláštním případě jakékoli, její konečná forma je vždy táž: výrobní mechanismus, jehož orgány jsou lidé.

Pro správné pochopení dělby práce uvnitř manufaktury je podstatné všimnout si těchto bodů. Především rozčlenění výrobního procesu na jeho zvláštní fáze se tu úplně kryje s rozkladem řemeslné činnosti na její různé dílčí operace. Ať je taková operace složitá nebo jednoduchá, zachovává si vždy svůj řemeslný charakter a závisí tedy na síle, obratnosti, rychlosti a jistotě každého jednotlivého dělníka, na jeho dovednosti zacházet s nástrojem. Základnou zůstává řemeslo. Tato úzká technická základna vylučuje možnost skutečně vědeckého rozčlenění výrobního procesu, protože každý dílčí proces, kterým výrobek prochází, musí být proveditelný jako dílčí řemeslná práce. Právě proto, že řemeslná dovednost zůstává takto základem výrobního procesu, přizpůsobuje se každý dělník výhradně provádění jedné dílčí funkce a jeho pracovní síla se přeměňuje v doživotní orgán této dílčí funkce. Konečně je tato dělba práce sama o sobě zvláštním druhem kooperace a mnoho jejích výhod vyplývá ze všeobecné podstaty kooperace vůbec, nikoli z její dané zvláštní formy.

2. Dílčí dělník a jeho nástroj

Přistoupíme-li nyní k podrobnějšímu rozboru, musíme především konstatovat zřejmou skutečnost, že dělník, který po celý život vykonává tutéž jednoduchou operaci, přeměňuje celé své tělo v její automaticky jednostranný orgán, a proto na ni potřebuje méně času než řemeslník, který provádí střídavě celou řadu operací. Avšak kombinovaný souhrnný dělník, který tvoří živý mechanismus manufaktury, se skládá ze samých takových jednostranných dílčích dělníků. Ve srovnání se samostatným řemeslem se tu tedy v kratší době vyrábí více výrobku, čili produktivní síla práce se zvyšuje.²⁷ Sama metoda určité dílčí práce se zdokonaluje v důsledku toho, že dílčí práce se osamostatňuje jako výhradní funkce určitého dělníka. Neustálé opakování téže jednoduché operace a soustředování pozornosti na tuto úzkou oblast naučí na základě zkušeností dosahovat zamýšleného užitečného výsledku s nejmenším vynaložením síly. Protože však různé generace dělníků žijí současně a společně pracují v týchž manufakturách, takto získaná technická dovednost se upevňuje, hromadí a rychle se přenáší s generace na generaci.²⁸

Manufaktura právě tím, že v dílně reprodukuje a soustavně do krajnosti rozvíjí tradiční oddělení řemesel, které nachází ve společnosti, vytváří virtuositu dílčích dělníků. Na druhé straně její přeměňování dílčí práce v životní povolání jednoho člověka odpovídá snaze dřívějších společností učinit řemesla dědičnými, dát jim nehybnou zkonstatělou formu kast nebo — jestliže určité historické podmínky vytvoří proměnlivost individuí, neslučitelnou s existencí kast — formu cechů. Kasty a cechy vznikají působením téhož přírodního zákona, který např. reguluje dělení rostlin a zvířat na druhy a odrůdy, jen s tím rozdílem, že dědičnost kast nebo výlučnost cechů se na jistém stupni vývoje nadekretovávají jako společenský zákon.²⁹ „Dakkajské mušelíny nebyly nikdy předstíženy co do

²⁷ „Čím více je práce ve složité manufaktuře rozdělena mezi různé dílčí pracovníky, tím lépe se provádí, tím větší je její intenzita, tím menší je ztráta času a práce.“ („The Advantages of the East-India Trade“. Londýn 1720, str. 71.)

²⁸ „Lehká práce je ... jen zděděná dovednost.“ (*Th. Hodgskin: „Popular Political Economy“*. Londýn 1827, str. 48.)

²⁹ „Umění... dosáhla v Egyptě také značného stupně dokonalosti. Neboť jedině v této zemi nesmějí řemeslníci vůbec zasahovat do zaměstnání jiných občanských tříd, nýbrž musí provozovat výhradně jen to povolání, které je podle zákona dědičně vyhrazeno jejich rodu... U jiných národů se setkáváme s tím, že řemeslníci rozptylují svou pozornost na příliš různé předměty... Hned zkoušejí obdělávat půdu, hned se pouštějí do obchodů, hned se zabývají dvěma nebo třemi uměními najednou. Ve svobodných státech běhají obvykle na shromáždění lidu... Naproti tomu v Egyptě je přísně trestán každý řemeslník, plete-li se do státních záležitostí nebo provozuje-li více řemesel najednou. Takto mu nemůže nic bránit, aby se soustředil na své povolání... Kromě toho zdědili mnoho pravidel po předcích a horlivě se snaží vynalézt nová zdokonalení.“ (*Diodorus Siculus: „Historische Bibliothek“*, kn. I, kap. 74, [str. 117, 118].)

jemnosti, koromandelské kartouny a jiné látky nebyly předstiženy co do nádhery a trvanlivosti barev. A přece se vyrábějí bez kapitálu, bez strojů, bez dělby práce a bez kterékoli z těch metod, které poskytují takové přednosti evropské výrobě. Tkalcem je tam izolované individuum, které zhotovuje tkaninu na zakázku spotřebitelů a pracuje na tkalcovském stavu nejjednodušší konstrukce, skládajícím se často z hrubě sroubených dřevěných tyčí. Nemá ani zařízení na napínání osnovy, a proto musí být stav po celou dobu rozložen po celé délce; je tak neforemný a zabírá tolik místa, že se ani nevejde do chýše výrobce, který proto musí pracovat pod širým nebem a přerušovat práci při každé nepříznivé změně počasí.³⁰ Jen zvláštní zručnost, hromaděná od pokolení k pokolení a děděná s otce na syna, propůjčuje Indovi jako pavouku jeho virtuositu. A přece ve srovnání s většinou manufakturních dělníků vykonává takový indický tkadlec velmi složitou práci.

Řemeslník, který provádí postupně různé dílčí procesy, z nichž se skládá výroba výrobku, musí hned přecházet s místa na místo, hned zase měnit nástroje. Přechod od jedné operace k druhé přerušuje tok jeho práce a tvoří jaksi póry v jeho pracovním dni. Tyto póry se zužují, jestliže provádí po celý den ustavičně tutéž operaci, anebo mizejí stejnou měrou, jak se zmenšuje střídání jeho operací. Zvýšení produktivity práce je tu způsobeno buď zvětšeným vydáním pracovní síly za danou dobu, tj. rostoucí intenzitou práce, nebo snížením neproduktivní spotřeby pracovní síly. Přebytkové vynaložení sil, způsobené každým přechodem z klidu do pohybu, se totiž vyrovnává delším trváním práce při dosažené normální rychlosti. Naproti tomu nepřetržitá jednotvárnost práce oslabuje pozornost a rozmach energie, protože připravuje dělníka o oddech a osvěžení, které přináší sama skutečnost změny činnosti.

Produktivita práce závisí však nejen na virtuositě pracovníka, nýbrž i na dokonalosti jeho nástrojů. Nástrojů téhož druhu, např. nástrojů řezných, vrtacích, razicích, úderných atd. se používá v různých pracovních procesech, a naproti tomu v témž pracovním procesu slouží týž nástroj k různým operacím. Jakmile se však různé operace pracovního procesu od sebe odloučí a každá dílčí operace nabude v ruce dílčího dělníka co nejdokonalejší, a tedy výhradní formy, stává se nutností změna nástrojů, jež dříve sloužily k různým účelům. Směr této změny jejich formy vyplývá ze zkušenosti, která ukazuje, na jaké zvláštní potíže naráží používání nástrojů v nezměněné formě. Diferenciace pracovních nástrojů, kterou nástroje téhož druhu nabývají zvláštních pevných forem pro každé zvláštní použití, a jejich specializace, při níž každý takový odlišný nástroj projevuje celou svou účinnost jen v ruce specifického dílčího pracovníka, to jsou charakteristické zvláštnosti manufaktury. Jen v Birminghamu se vyrábí na 500 druhů kladiv, z nichž každé slouží nejen pro zvláštní výrobní proces, nýbrž často celá řada druhů slouží k jednotlivým operacím v témže procesu. Manufakturní období zjednodušuje, zlepšuje a rozmnožuje pracovní nástroje tím, že je přizpůsobuje výhradním zvláštním funkcím dílčích dělníků.³¹ Tvoří tak zároveň jeden z materiálních předpokladů stroje, který je kombinací mnoha jednoduchých nástrojů.

Dílčí dělník a jeho nástroj tvoří jednoduché prvky manufaktury. Podívejme se nyní na manufakturu jako celek.

3. Dvě základní formy manufaktury: heterogenní manufaktura a organická manufaktura

Co do svého vnitřního uspořádání se manufaktury dělí na dvě základní formy, které, přestože se občas prolínají, tvoří dva podstatně odlišné druhy a zejména také při pozdější přeměně manufaktury ve velký strojní průmysl hrají úplně rozdílnou úlohu. Tento dvojitý charakter manufaktury vyplývá ze samé povahy výrobku. Výrobek vzniká buď čistě mechanickým spojením samostatných dílčích výrobků, anebo vděčí za svou hotovou formu řadě souvislých procesů a manipulací.

³⁰ „Historical and Descriptive Account of British India etc.“ by Hugh Murray, James Wilson etc. Edinburgh 1832, sv. II, str. 449. Indický tkalcovský stav je vysoký, protože osnova je na něm napjata svísele.

³¹ Darwin poznamenává ve svém epochálním díle „O původu druhů“ o přirozených orgánech rostlin a zvířat: „Pokud musí týž orgán vykonávat různé práce, dá se příčina jeho proměnlivosti nalézt snad v tom, že tu přirozený výběr zachovává nebo potlačuje každou malou odchylku formy méně pečlivě, než kdyby týž orgán byl určen pouze k určitému zvláštnímu účelu. Tak nože, které jsou určeny k řezání nejrůznějších věcí, mohou mít celkem více méně stejnou formu, kdežto nástroj, určený pouze k jednomu určitému užívání, musí mít pro každé jiné užívání také jinou formu.“

Např. lokomotiva se skládá z více než 5000 samostatných částí. Nemůže však sloužit jako příklad prvního druhu vlastní manufaktury, protože je výtvozem velkého průmyslu. Ale krásným příkladem jsou hodinky, na kterých už William Petty znázorňuje manufakturní dělbu práce. Z individuálního výrobku norimberského řemeslníka se hodinky přeměnily ve společenský výrobek celé masy dílčích dělníků. Jsou to: výrobce hrubého stroje, výrobce hodinkových per, výrobce číselníků, výrobce vlásků, vrtač a výrobce kamének, výrobce ručiček, pouzdrař, výrobce šroubků, pozlacovač, s mnohými dalšími podobory, jako: výrobce koleček (zvláště se vyrábějí mosazná a ocelová kolečka), výrobce pastorků, výrobce ručičkových kol, acheveur de pignon (upevňuje kolečka na pastorky, leští fasety atd.), čípkář, planteur de finissage (zasazuje různá kolečka a pastorky do stroje), finisseur de barillet (řeže zuby, dělá dírky správného průměru, kalí základky a základková kola), výrobce kroku, u kroku válcového zase výrobce válců, výrobce stupních kol, setrvačnickář, výrobce posouvadel (zadní posunovací zařízení, jímž se hodinky vyřizují), planteur d'échappement (vlastní hotovitel kroku); pak repasseur de barillet (dohotovuje zcela pérovnicí a stavítko), leštic ocele, leštic koleček, leštic šroubků, malíř číslic, smaltovač (polévá měď smaltem), fabricant de pendants (dělá pouze obloučky k pouzdrům), finisseur de charnière (zasazuje mosazný kolíček do stěžejky pouzdra atd.), faiseur de secret (dělá péra v pouzdru, která vymršťují hodinkové víčko), rytec, ciseleur, polisseur de boîte [leštic pouzdra] atd. atd., konečně repasseur, který celé hodinky sestavuje a jdoucí odvádí. Jen některé části hodinek procházejí různými rukama a nakonec se všechna tato membra disjecta [rozptýlené články] sbíhají v ruku, které je spojují v jeden mechanický celek. Pro tento čistě vnější vztah hotového výrobku k jeho rozličným, součástem je u této výroby, stejně jako u jiných podobných, spojení dílčích dělníků v téže dílně jen náhodné. Dílčí práce mohou být opět samy prováděny jako jednotlivá samostatná řemesla, jako je tomu např. v kantonech Waadt a Neuchâtel, kdežto např. v Ženevě existují velké hodinářské manufaktury, tj. uskutečňuje se bezprostřední kooperace dílčích dělníků pod vedením jednoho kapitálu. Ale i v tomto případě se číselníky, péra a pouzdra zřídka kdy zhotovují přímo v manufaktuře. Kombinovaný manufakturní způsob výroby je tu výhodný jen ve výjimečných případech, protože největší je konkurence mezi dělníky, kteří pracují doma, a rozříštění výroby na masu heterogenních procesů téměř vylučuje možnost společného používání pracovních nástrojů; a přitom při rozptýlené výrobě ušetří kapitalista výlohy za tovární budovy atd.³² Je však třeba podotknout, že postavení těchto dílčích dělníků, kteří pracují doma, ale ne pro sebe, nýbrž pro kapitalistu (fabricant, établissement), je naprosto odlišné od postavení samostatného řemeslníka, který pracuje jen pro své zákazníky.³³

Druhý druh manufaktury, její dokonalá forma, vyrábí výrobky, které procházejí souvisícími vývojovými fázemi, řadou procesů; je to např. jehlářská manufaktura, kde drát prochází rukama 72, ba dokonce 92 specifických dílčích dělníků.

Pokud taková manufaktura kombinuje původně rozptýlená řemesla, zmenšuje prostorovou vzdálenost mezi jednotlivými výrobními fázemi výrobku. Tím se zkracuje doba, nutná pro přechod výrobku z jednoho stadia do druhého, tedy i práce, která se na tyto přechody vynakládá.³⁴ Tak se dosahuje větší produktivity práce ve srovnání s řemeslem, při čemž tu vzrůst produktivity vyplývá z kooperativního charakteru manufaktury vůbec. Na druhé straně její svérázný princip dělby práce vede k izolování různých výrobních fází, které se od sebe oddělují jako příslušné množství samostatných dílčích prací řemeslného charakteru. Zavedení a udržování souvislosti mezi izolovanými funkcemi vyžaduje stále přecházení výrobku z ruky do ruky, z jednoho procesu do druhého. S hlediska velkého

³² Ženeva vyrobila roku 1854 80.000 hodinek, což činí méně než pětinu hodinářské výroby v kantonu Neuchâtel. Chaux-de-Fonds, které lze považovat za jedinou hodinářskou manufakturu, vyrábí ročně dvakrát více než Ženeva. Od roku 1850 do roku 1861 vyrobila Ženeva 720.000 hodinek. Viz „Report from Geneva on the Watch Trade“ v „Reports by H. M's Secretaries of Embassy and Legation on the Manufactures, Commerce etc.“, čís. 6, 1863. Ztěžuje-li již sama nezávislost jednotlivých procesů, na které se rozpadá výroba složeného výrobku, přeměnu takových manufaktury ve velkopřemyslovou strojní výrobu, přistupují u hodinek ještě dvě speciální překážky, totiž drobnost a jemnost jejich součástí a to, že hodinky jako přepychový předmět se vyznačují neobyčejnou rozmanitostí forem. Tak např. nejlepší londýnské firmy vyrobí za celý rok sotva deset hodinek, které by byly úplně stejné. Hodinářská továrna Vacheron et Constantin, která s úspěchem užívá strojů, pak vyrábí nanejvýš 3 až 4 druhy hodinek různé velikosti a formy.

³³ Na hodinářské výrobě, na tomto klasickém příkladu heterogenní manufaktury, lze zvláště dobře studovat zmíněný rozklad řemeslné činnosti a z toho vyplývající diferenciaci a specialisaci pracovních nástrojů, vznikající z rozkladu řemeslné činnosti.

³⁴ „Bydlí-li lidé tak hustě vedle sebe, musí být práce spojená s dopravou nejmenší.“ („The Advantages of the East-India Trade“, str. 106.)

průmyslu se tato okolnost jeví jako pro manufakturu charakteristická omezenost, zvyšující náklady a vyplývající ze samého principu manufaktury.³⁵

Pozorujeme-li určité množství suroviny, např. hadrů v papírnické manufaktuře nebo drátu v jehlářské manufaktuře, vidíme, že surovina prochází v rukou různých dílčích dělníků řadou po sobě následujících výrobních fází, až nakonec výrobek dostane svou konečnou formu. Pozorujeme-li naproti tomu dílnu jako jeden souhrnný mechanismus, vidíme, že tu surovina je současně ve všech svých výrobních fázích. Souhrnný dělník, skládající se z dílčích dělníků, táhne částí svých četných rukou, vyzbrojených nástroji, drát, zatím co současně jinýma rukama a nástroji jej vyrovnává, jinýma jej řeže, zaostřuje atd. Procesy následující po sobě v čase se přeměňují v procesy probíhající vedle sebe v prostoru. Tak se za danou dobu získává více hotového zboží.³⁶ Tato současnost vyplývá sice ze všeobecné kooperativní formy celkového procesu, ale přesto manufaktura nejen nachází podmínky kooperace hotové, nýbrž částečně si je teprve sama vytváří tím, že rozkládá řemeslnou činnost na její součásti. Na druhé straně dosahuje této společenské organizace pracovního procesu jen tím, že přiklovává téhož dělníka k témuž detailu.

Protože dílčí výrobek každého dílčího dělníka je zároveň jen určitým vývojovým stupněm téhož výrobku, dodává jeden dělník druhému nebo jedna skupina dělníků jiné skupině jejich surovinu. Výsledek práce jednoho tvoří výchozí bod pro práci druhého. Jeden dělník tu tedy bezprostředně zaměstnává druhého. Pracovní doba, nutná k dosažení zamýšleného užitečného efektu v každém dílčím procesu, je stanovena zkušeností, a celkový mechanismus manufaktury spočívá na předpokladu, že se za danou pracovní dobu dosáhne daného výsledku. Jen za této podmínky mohou různé, vzájemně se doplňující pracovní procesy probíhat nepřetržitě, současně a vedle sebe v prostoru. Je jasné, že tato bezprostřední vzájemná závislost prací, a tedy i dělníků, nutí každého z nich používat ke své funkci jen nutné pracovní doby, a že se tak vytváří docela jiná nepřetržitost, stejnotvárnost, pravidelnost, pořádek³⁷ a zejména také intenzita práce, než jaké jsou v samostatném řemesle anebo i při jednoduché kooperaci. Zákon, podle něhož se na výrobu výrobku musí vynaložit jen společensky nutná pracovní doba, projevuje se za zbožní výroby vůbec jen jako vnější donucení konkurence, protože, povrchně vyjádřeno, každý jednotlivý výrobce musí prodávat své zboží za tržní cenu. Naproti tomu v manufaktuře se zhotovení daného množství výrobku za danou pracovní dobu stává technickým zákonem výrobního procesu samého.³⁸

Avšak různé operace vyžadují nestejnou dobu a dodávají proto za stejné časové úseky různá množství dílčích výrobků. Má-li tedy každý dělník provádět den co den stále jen tutéž operaci, je pro různé operace nutný různý počet dělníků, např. 4 lijci a 2 ulamovači na jednoho hoblíře v manufaktuře písmen, kde lijec odlije za hodinu 2000 písmen, ulamovač ulomí 4000 cípků a hoblíř 8000 písmen o rovná. Zde se princip kooperace vrací ke své nejjednodušší formě — k současnému zaměstnání mnoha lidí, kteří dělají práci stejného druhu — nyní však tento princip vyjadřuje organický poměr. Manufakturní dělba práce tedy nejen zjednodušuje a rozmnožuje kvalitativně různé orgány společenského souhrnného dělníka, nýbrž vytváří také stálé matematické poměry mezi kvantitativním rozsahem těchto orgánů, tj. mezi relativním počtem dělníků čili relativní velikostí skupin dělníků v každé z těchto speciálních funkcí. S kvalitativním rozčleněním společenského pracovního procesu rozvíjí i jeho kvantitativní normy a proporce.

Je-li pro určitý rozsah výroby zkušeností stanoven nejvhodnější číselný poměr mezi různými skupinami dílčích dělníků, lze rozšířit rozsah výroby jen tak, že se přibere násobek počtu dělníků

³⁵ „Isolování různých výrobních fází, jimiž prochází výrobek v manufaktuře, které je nevyhnutelné při používání ruční práce, neobyčejně zvyšuje výrobní náklady, při čemž ztráta vzniká hlavně tím, že jednotlivé výrobní procesy jsou od sebe velmi vzdáleny.“ („The Industry of Nations“, Londýn 1855, díl II, str. 200.)

³⁶ „(Dělba práce) vytváří také úsporu času tím, že rozděluje práci na různé operace, které lze všechny provádět současně... Současným prováděním všech různých pracovních procesů, které by jednotlivec musel provádět postupně, je např. možno vyrobit velké množství jehel za dobu, za kterou by se jinak odřízla a zahrotila jen jedna jehla.“ (*Dugald Stewart: „Works“*, ed. by sir W. Hamilton, Edinburgh 1855, sv. III, „Lectures etc.“, str. 319.)

³⁷ „Čím větší je rozmanitost pracovníků v manufaktuře... tím větší je pořádek a pravidelnost každé práce, tím menší je množství vynakládaného času a práce.“ („The Advantages etc.“, str. 68.)

³⁸ Ostatně manufakturní podniky dosahují tohoto výsledku v mnoha výrobních odvětvích jen nedokonale, protože nejsou s to přesně kontrolovat všeobecné chemické a fyzikální podmínky výrobního procesu.

každé jednotlivé skupiny.³⁹ K tomu přistupuje ještě to, že totéž individuum může vykonávat určité práce stejně snadno jak ve velkém, tak v malém měřítku; je to např. práce vrchního dozoru, přeprava dílčích výrobků z jedné výrobní fáze do druhé atd. Osamostatnění těchto prací v samostatné funkce, konané speciálními dělníky, je proto výhodné teprve při zvětšení počtu dělníků zaměstnaných ve výrobě, ale toto zvětšení musí současně postihnout všechny skupiny ve stejné proporcii.

Každá jednotlivá skupina, určitý počet dělníků, kteří vykonávají tutéž dílčí funkci, se skládá ze stejnorodých prvků a tvoří zvláštní orgán celkového mechanismu. V některých manufakturách je však každá jednotlivá skupina již rozčleněným pracovním tělesem, zatím co celkový mechanismus se tvoří opakováním nebo násobením těchto elementárních produktivních organismů. Vezměme např. manufakturu lahví. Rozpadá se na tři podstatně rozličné fáze. Předně na přípravnou fázi, jíž je úprava sklářského kmene, směsi písku, vápna atd., a tavení tohoto kmene v tekutou sklovinu.⁴⁰ V této první fázi, stejně jako v konečné fázi — při odnášení lahví z chladicích pecí, při třídění, balení atd. — jsou zaměstnání různí dílčí dělníci. Mezi oběma těmito fázemi je vlastní výroba lahví, tj. zpracování tekuté skloviny v láhve. U této pracovního otvoru sklářské pece pracuje skupina, která se v Anglii nazývá „hole“ a je složena z dělníků zvaných „bottle maker“ [lahvař] nebo „finisher“ [dělník dokončující výrobek], „blower“ [foukač], „gatherer“ [odnašeč], „putter up“ [odebírač] nebo „whetter of“ [očisťovač] a „taker in“ [učedník]. Těchto pět dílčích dělníků tvoří pět zvláštních orgánů jediného pracovního tělesa, které může fungovat jen jako celek, tedy jen jako bezprostřední kooperace pěti lidí. Chybí-li jeden z jeho pěti článků, je celé těleso ochromeno. Táž sklářská pec má však několik otvorů — v Anglii např. 4 až 6 — u každého z nich je žáruvzdorná pánev s tekutým sklem, a u každé pracuje zvláštní skupina, skládající se z týchž pěti speciálních dělníků. Rozčlenění každé jednotlivé skupiny se tu bezprostředně zakládá na dělbě práce, kdežto spojení mezi různými skupinami stejného složení představuje jednoduchou kooperaci, která má hospodárněji využívat jednoho z výrobních prostředků, zde sklářské pece. Každá taková sklářská pec se svými 4 až 6 skupinami tvoří jakoby samostatnou sklářskou dílnu, a sklářská manufaktura zahrnuje několik takových dílen včetně zařízení a dělníků pro přípravné i konečné fáze výroby.

Konečně se může manufaktura, která sama zčásti vzniká z kombinace různých řemesel, vyvinout opět v kombinaci různých manufaktur. Např. velké anglické sklářské hutě si stavějí samy své žáruvzdorné pánve, protože na jejich jakosti podstatně závisí zdar nebo nezdar výrobku. Manufaktura jednoho výrobního prostředku se tu spojuje s manufakturou výrobku. Naopak může být manufaktura nějakého výrobku spojena s manufakturami, jimž tento výrobek sám slouží jako surovina anebo s jejichž výrobky se později spojuje. Tak se setkáváme např. s manufakturou flintového skla, kombinovanou s brusírnou skla a mědilictvím, kde se provádí zasazování rozličných skleněných výrobků do kovů. Zde tvoří vzájemně spojené různé manufaktury více nebo méně prostorově odloučená oddělení jedné celkové manufaktury a zároveň navzájem nezávislé výrobní procesy — každý s vlastní dělbou práce. Přes některé výhody, které skýtá kombinovaná manufaktura, nevytváří na vlastním základě skutečnou technickou jednotu. Tato jednotu vzniká teprve při přeměně manufaktury ve strojní výrobu.

Manufakturní období, které brzy vyslovuje jako svůj vědomý princip snížení pracovní doby nutné k výrobě zboží,⁴¹ rozvíjí sporadické užívání strojů, zejména při určitých elementárních přípravných procesech, k nimž je zapotřebí velkého počtu lidí a velkého vynaložení síly. Tak se např. v papírnické manufaktuře brzy začalo používat k mletí hadrů zvláštních mlýnů a v hutnictví k drcení rudy tak zvaných tlukadel.⁴² Stroj v jeho nejelementárnější formě nám odkázalo římské císařství ve vodním mlýnu.⁴³ Období řemesel nám také zanechalo veliké vynálezy: kompas, střelný prach, knihtisk a

³⁹ „Jakmile zkušenost — podle zvláštní povahy výrobku té které manufaktury — ukázala, jak nejuvhodněji rozdělit výrobu do dílčích operací, a také, jakého počtu dělníků je ke každé operaci zapotřebí, všechny podniky, které nepoužívají přesného násobku čísel zjištěných zkušeností, budou vyrábět s většími náklady... To je jedna z příčin obrovského rozšiřování průmyslových podniků.“ (*Ch. Babbage: „On the Economy of Machinery“*. Londýn 1832, kap. XXI, str. 172, 173.)

⁴⁰ V Anglii je tavící pec oddělena od sklářské pece, u níž se sklo zpracovává, v Belgii např. slouží táž pec oběma procesům.

⁴¹ Vysvítá to mimo jiné z děl W. Pettyho, Johna Bellerse, Andrewa Yarrantona, z „*The Advantages of the East-India Trade*“ a z děl J. Vanderlinta.

⁴² Ještě koncem XVI. století se ve Francii k rozměňování a promývání rudy užívá moždíře a síta.

⁴³ Celé dějiny vývoje strojů lze sledovat na dějinách vývoje obilních mlýnů. Továrna se v angličtině stále ještě nazývá mill [mlýn]. V německých technologických spisech z prvních desetiletí XIX. století nacházíme ještě název „Mühle“ [mlýn]

automatické hodiny. Vcelku však hraje stroj dál onu vedlejší úlohu, kterou mu přisuzuje Adam Smith vedle dělby práce.⁴⁴ Velký význam mělo sporadické používání strojů v XVII. století, protože poskytl velkým matematikům oné doby praktické opěrné body a podněty k vytvoření moderní mechaniky.

Specifickým mechanismem manufakturního období zůstává sám souhrnný dělník, skládající se z mnoha dílčích dělníků. Různé operace, které střídavě provádí výrobce zboží a které v jeho pracovním procesu splývají v jeden celek, vyžadují od něho napínání různých schopností. Jednou musí vyvíjet více síly, po druhé více zručnosti, po třetí více pozornosti atd., ale totéž individuum nemá všechny tyto vlastnosti ve stejné míře. Po rozdělení, osamostatnění a izolování různých operací se dělníci dělí, třídí a seskupují podle schopností, které u nich převládají. Jestliže tedy přirozené zvláštnosti dělníků tvoří půdu, do níž zapouští své kořeny dělba práce, rozvíjí naproti tomu manufaktura, jakmile je zavedena, pracovní síly, které se samou svou povahou hodí jen k jednostranným specifickým funkcím. Souhrnný dělník má nyní všechny produktivní schopnosti výrobce ve stejném stupni virtuosity a zároveň je vynakládá co nejhospodárněji, neboť každého svého orgánu, individualizovaného ve zvláštním dělníkovi nebo ve zvláštní skupině dělníků, užívá výhradně k plnění své specifické funkce.⁴⁵ Jednostrannost, ba dokonce přímé nedostatky dílčího dělníka se stávají jeho dokonalostí, jakmile se stává orgánem souhrnného dělníka.⁴⁶ Navyknutí na jednostrannou funkci jej mění v orgán, působící s instinktivní jistotou, kdežto souvislost celkového mechanismu ho nutí působit s pravidelností jednotlivé části stroje.⁴⁷

Protože různé funkce souhrnného dělníka jsou jednodušší nebo složitější, hrubší nebo jemnější, vyžadují jeho orgány, individuální pracovní síly, velmi různý stupeň vyškolení, a proto mají velmi různou hodnotu. Manufaktura tak vytváří hierarchii pracovních sil, které odpovídá stupnice mezd. Jestliže se na jedné straně individuální dělník přizpůsobuje jednostranné funkci, k níž je pak po celý život upoután, přizpůsobují se na druhé straně různé pracovní operace stejnou měrou této hierarchii přirozených a získaných schopností.⁴⁸ Avšak každý výrobní proces vyžaduje určité jednoduché pohyby, které dokáže každý člověk. I tyto pohyby nyní přetrhávají své volné pouto s obsažnějšími momenty produktivní činnosti a kostnatěji ve zvláštní výhradní funkci.

Manufaktura vytváří proto v každém řemesle, které zachvacuje, kategorii tak zvaných nevyučených dělníků, které přísně vylučovala řemeslná organizace výroby. Rozvíjejíc až k virtuositě jednostrannou specialitu na úkor pracovní schopnosti vůbec, dělá zvláštní specialitu i z nedostatku jakéhokoli rozvoje. K hierarchickému odstupňování přistupuje jednoduché dělení dělníků na vyučené a nevyučené. U nevyučených úplně odpadají náklady na vyučení, u vyučených jsou nižší než u řemeslníků, protože jejich funkce se zjednodušily. V obou případech klesá hodnota pracovní síly.⁴⁹ Výjimku nacházíme tam, kde rozklad pracovního procesu vytváří nové souhrnné funkce, které se v

nejen pro všechny stroje poháněné přírodními silami, nýbrž i pro všechny manufaktury, v nichž se užívá mechanických přístrojů.

⁴⁴ Jak uvidí čtenář z čtvrté knihy tohoto díla, nevyslovil A. Smith ani jednu novou poučku o dělbě práce. Jako shrnujícího ekonomu manufakturního období ho však charakterizuje důraz, který klade na dělbu práce. Proti podřadné úloze, kterou přisuzuje strojům, vystoupil na počátku rozvoje velkého průmyslu polemicky Lauderdale, v pozdějším období Ure. A. Smith zaměřuje také diferenciaci nástrojů, při níž hráli značnou úlohu sami dílčí dělníci, s vynalézáním strojů. Zde se neuplatňují manufakturní dělníci, nýbrž učenci, řemeslníci, ba i rolníci (Brindley) atd.

⁴⁵ „Tím, že se v manufaktuře celá práce rozdělí na několik různých operací, z nichž každá vyžaduje různý stupeň obratnosti a síly, může si pán manufaktury opatřit právě ono množství síly a obratnosti, které je nutné pro každou operaci. Kdyby naproti tomu celý proces zhotovování výrobku konal jeden dělník, muselo by totéž individuum mít dosti obratnosti pro nejjemnější operace a dosti síly pro nejnamáhavější operace.“ (Ch. Babbage: „On the Economy etc.“, kap. XIX.)

⁴⁶ Např. jednostranně vyvinuté svaly, zkřivené kosti atd.

⁴⁷ Velmi správně odpovídá pan W. Marshall, general manager [vrchní ředitel] jedné sklářské manufaktury, na otázku vyšetřujícího komisaře, jak se udržuje intenzita práce u chlapců, kteří tam pracují: „Nemohou vůbec zanedbávat svou práci.“ řekl. „Jakmile začali, musí pracovat dál; jsou jako části téhož stroje.“ („Children's Employment Commission. Fourth Report 1865“, str. 247.)

⁴⁸ Dr. Ure vystihuje ve své apotheose velkého průmyslu specifický charakter manufaktury ostřeji než dřívější ekonomové, kteří nebyli tak polemicky zaujatí, ba ostřeji než jeho vrstevníci, např. Babbage, který ho sice předčí jako matematik a mechanik, avšak na velký průmysl se dívá vlastně jen s manufakturního hlediska. Ure poznamenává: „Přizpůsobení dělníka každé dílčí operaci tvoří podstatu dělby práce.“ Na druhé straně nazývá tuto dělbu „přizpůsobením prací různým individuálním schopnostem“ a charakterizuje nakonec celou manufakturní soustavu jako „soustavu gradací podle stupně dovednosti“, jako „dělbu práce podle různých stupňů dovednosti“ atd. (Ure: „Philosophy of Manufactures“, str. 19—23, porůznu.)

⁴⁹ „Každý dělník z povolání... získá-li možnost zdokonalovat se cvikem v jednom směru... se stává levnějším.“ (Ure: „Philosophy etc.“, str. 19.)

řemeslné výrobě buď vůbec nevyskytovaly, anebo jen v omezené míře. Relativní znehodnocení pracovní síly, které je výsledkem odstranění nebo snížení nákladů na vyučení, znamená přímo vyšší zhodnocení kapitálu, neboť vše, co zkracuje dobu nutnou k reprodukci pracovní síly, rozšiřuje oblast nadpráce.

4. Dělbá práce uvnitř manufaktury a dělbá práce uvnitř společnosti

Prozkoumali jsme nejprve původ manufaktury, pak její jednoduché prvky — dílčího dělníka a jeho nástroj — konečně její celkový mechanismus. Nyní se stručně dotkneme poměru mezi manufakturní dělbou práce a společenskou dělbou práce, která tvoří všeobecný základ veškeré zbožní výroby.

Máme-li na zřeteli jen práci samu, můžeme označit rozdělení společenské výroby na její velké druhy, jako je zemědělství, průmysl atd., za obecnou dělbou práce, třídění těchto druhů výroby na obory a podobory za zvláštní dělbou práce a dělbou práce uvnitř dílny za jednotlivou dělbou práce.⁵⁰

Dělbá práce uvnitř společnosti a jí odpovídající omezení individuů na sféru určitého povolání, se vyvíjí — stejně jako dělbá práce uvnitř manufaktury — ze dvou protikladných výchozích bodů. V rodině^{50a} — a za dalšího vývoje v rodu — vzniká samorostlá dělbá práce z rozdílů pohlaví a věku, tedy na čistě fyziologickém základě, a rozšiřuje svou sféru s rozšiřováním společenského života, s růstem obyvatelstva a zejména se vznikem konfliktů mezi různými rody a podmaňováním jednoho rodu druhým. Na druhé straně, jak jsem se již zmínil, vzniká výměna výrobků v bodech, kde přicházejí do styku různé rodiny, rody, občiny, neboť v počátcích lidské kultury nevystupují proti sobě jako samostatné jednotky jednotlivá individua, nýbrž rodiny, rody atd. Různé občiny nacházejí v okolní přírodě různé výrobní prostředky a různé životní prostředky. Jejich způsob výroby, způsob života a výrobky se proto liší. Právě tato přirozeně vzniklá rozdílnost vyvolává při styku občin vzájemnou výměnu výrobků, tedy pozvolnou přeměnu těchto výrobků ve zboží. Výměna nevytváří rozdíl mezi výrobními sférami, nýbrž vytváří vztah mezi již rozdílnými sférami a přeměňuje je tak ve více nebo méně na sobě závislá odvětví celkové společenské výroby. Zde vzniká společenská dělbá práce výměnou mezi původně různými, ale navzájem na sobě nezávislými výrobními sférami. Tam, kde je výchozím bodem fyziologická dělbá práce, zvláštní orgány bezprostředně spjatého celku se od sebe odlučují, rozkládají se — hlavním podnětem k tomuto rozkladu je směna zboží s cizími občinami — a osamostatňují se, zachovávající mezi sebou jen souvislost, která se ustaluje mezi jednotlivými pracemi výměnou jejich výrobků jakožto zboží. Jednou je to ztráta samostatnosti toho, co bylo dříve samostatné, po druhé osamostatnění toho, co bylo dříve nesamostatné.

Základem veškeré vyvinuté dělby práce, uskutečňující se směnou zboží, je odluka města od venkova.⁵¹ Můžeme říci, že celé ekonomické dějiny společnosti jsou shrnuty v pohybu tohoto protikladu, kterým se tu však nebudeme blíže zabývat.

Materiálním předpokladem dělby práce uvnitř manufaktury je, jak jsme viděli, určitý počet současně zaměstnaných dělníků; při dělbě práce uvnitř společnosti hraje tutéž úlohu množství

⁵⁰ „Dělbá práce postupuje od odlučování nejrozmanitějších povolání až k dělbě na zvláštní skupiny dělníků, zaměstnaných zhotovováním téhož výrobku, jako je tomu v manufaktuře.“ (*Storch*: „Cours d'Economie Politique“, pařížské vydání, sv. I. str. 173.) „U národů, které dosáhly určitého stupně civilisace, se setkáváme s třemi druhy dělby práce: první, který nazveme obecným, rozděluje výrobce na zemědělce, průmyslové výrobce a obchodníky — tato tři hlavní odvětví národní výroby; druhý druh, který by bylo možno nazvat zvláštním, je dělbou každého druhu výroby na obory... a konečně třetí druh dělby výroby, který by bylo možno nazvat dělbou pracovní činnosti čili práce ve vlastním slova smyslu, je ona dělbá, k níž dochází v jednotlivých řemeslech a povoláních... vyskytuje se ve většině manufaktur a dílen.“ (*Skarbek*: „Théorie des Richesses“, str. 84, 85.)

^{50a} *Poznámka ke 3. vydání.* — Pozdější velmi důkladná studia o prvobytném stavu lidstva přivedla autora k závěru, že původně se rodina nevyvíjela v rod, nýbrž naopak, že rod byl původní samorostlou formou lidské pospolitosti, založené na pokrevním příbuzenství, takže různé formy rodiny se vyvinuly teprve později ze začínajícího rozkladu rodových svazků. {*B. E.*}

⁵¹ Sir James Steuart nejlépe osvětlil tento bod. Jak málo je dnes známo jeho dílo, které vyšlo 10 let před „Wealth of Nations“ Adama Smitha, vidíme mimo jiné z toho, že Malthusovi obdivovatelé ani nevědí, že Malthus v prvním vydání svého spisu o „populaci“ — nemluvě o čistě deklamatorní části — opisuje sice i od páterů Wallace a Townsenda, ale skoro výhradně ze Steuarta.

obyvatelstva a jeho hustota, které tu nastupují na místo shluknutí lidí v téže dílně.⁵² Ale tato hustota obyvatelstva je cosi relativního. Země poměrně řídká zalidněná, avšak s vyvinutými dopravními prostředky, má hustší obyvatelstvo než více zalidněná země s nevyvinutými dopravními prostředky; v tomto smyslu jsou např. severní státy americké Unie hustěji zalidněny než Indie.⁵³

Protože zboží výroba a zboží oběh jsou všeobecným předpokladem kapitalistického výrobního způsobu, vyžaduje manufakturní dělba práce již do určitého stupně vyžralou dělbu práce uvnitř společnosti. Naopak manufakturní dělba práce opět působí na tuto společenskou dělbu práce, rozvíjí ji a dále rozčleňuje. S diferenciací pracovních nástrojů se stále více diferencují i výrobní odvětví, která tyto nástroje vyrábějí.⁵⁴ Zachvátí-li výroba manufakturního typu nějaké průmyslové odvětví, které dosud souviselo s jinými jako hlavní nebo vedlejší odvětví a bylo provozováno týmiž výrobci, nastane tu ihned oddělení a vzájemné osamostatnění. Zachvátí-li manufaktura jednotlivý stupeň výroby nějakého zboží, stávají se různé stupně jeho výroby různými samostatnými výrobními obory. Zmínili jsme se již, že tam, kde je hotový výrobek jen mechanickým spojením dílčích výrobků, mohou se dílčí práce opět osamostatnit jako jednotlivá řemesla. Aby byla dělba práce uvnitř manufaktury provedena úplněji, štěpí se jedno výrobní odvětví — podle různých surovin nebo různých forem, které může táž surovina dostávat — na různé a přitom někde úplně nové manufaktury. Tak se již v první polovině XVIII. století jen ve Francii tkalo přes 100 různých druhů hedvábných látek a v Avignonu existoval např. zákon, že „každý učeň se smí věnovat vždy jen jednomu druhu výroby a nesmí se učit najednou způsobům zhotovování několika výrobků“. Územní dělba práce, která váže určitá výrobní odvětví na určité kraje v zemi, dostává nový podnět manufakturní výrobou, která využívá všech zvláštností.⁵⁵ Bohatý materiál k dělbě práce uvnitř společnosti poskytuje v manufakturním období rozšiřování světového trhu a koloniální systém, což obojí náleží do okruhu všeobecných podmínek existence společenské dělby práce. Není tu na místě, abychom zkoumali, jak dělba práce zachvacuje vedle ekonomické sféry i všechny ostatní sféry společnosti a všude klade základy k onomu úzkému odbornictví a specializaci, k oné jednostrannosti člověka, které pohnuly již A. Fergusona, učitele A. Smitha, ke zvolání: „Jsme národ helotů a není svobodných lidí mezi námi!“⁵⁶

Avšak přes četné analogie a souvislosti mezi dělbou práce uvnitř společnosti a dělbou práce uvnitř dílny se oba tyto typy od sebe liší nejen stupněm, nýbrž i podstatou. Nejnápadněji vyniká tato analogie nesporně tam, kde různá výrobní odvětví spojuje vnitřní souvislost. Např. dobytkař produkuje surové kůže, koželuh je proměňuje ve vydělané kůže, obuvník vydělané kůže v boty. Každý tu vyrábí jen další výrobek a hotový předmět je kombinovaný výrobek těchto jednotlivých prací. K tomu přistupují ještě rozmanitá pracovní odvětví, která dodávají dobytkaři, koželuhovi a obuvníkovi jejich výrobní prostředky. Někdo si může představovat, podobně jako A. Smith, že tato společenská dělba práce se liší od manufakturní dělby jen subjektivně, jen pro pozorovatele, který v manufaktuře přehledně jedním pohledem rozmanité dílčí práce, prostorově spojené, kdežto ve společenské výrobě zatemňuje tuto souvislost roztroušením jejich jednotlivých odvětví na velkých prostorách a velký počet osob zaměstnaných v každém odvětví.⁵⁷ Co však tvoří souvislost mezi nezávislými pracemi dobytkaře,

⁵² „Jisté hustoty obyvatelstva je třeba jak k tomu, aby se mohly rozvíjet sociální styky, tak i k tomu, aby se vytvořila taková kombinace sil, při níž vzrůstá produktivita práce.“ (James Mill: „Elements etc.“, str. 50.) „Vzrůstá-li počet dělníků... zvyšuje se produktivní síla společnosti v poměru, který dostaneme násobením tohoto vzrůstu účinkem dělby práce.“ (Th. Hodgskin: „Popular Political Economy“, str. 125, 126.)

⁵³ Po roce 1861 se pro velkou poptávku po bavlně v některých jinak hustě obydlených obvodech Východní Indie rozšířila výroba bavlny na úkor výroby rýže. Na mnoha místech tak vznikl hlad, protože pro nedostatek dopravních prostředků, tj. pro nedostatek fyzického spojení, nemohl být nedostatek rýže v jednom obvodu nahrazen přísunem z jiných obvodů.

⁵⁴ Tak např. výroba tkalcovských člunků tvořila v Holandsku již v XVII. století zvláštní průmyslové odvětví.

⁵⁵ „Což není anglický vlnářský průmysl rozdělen na různé části nebo odvětví, které se usadily na určitých místech, kde se výhradně nebo převážně provádí tato výroba: jemná sukna v Somersetshiru, hrubá v Yorkshiru, dvojíťá šíše v Exeteru, hedvábní v Sudbury, krep v Norwichi, polovlněné látky v Kendalu, vlněné pokrývky ve Whitney atd.“ (Berkeley: „The Querist“, 1750, § 520.)

⁵⁶ A. Ferguson: „History of Civil Society“, Edinburgh 1767, část IV, odd. II, str. 285.

⁵⁷ Ve vlastních manufakturách, praví, dělba práce se zdá větší, protože „dělníci, zaměstnaní v každém jednotlivém pracovním odvětví, mohou tu být často spojeni v téže dílně a pozorovatel je může všechny naráz přehlednout. Naproti tomu v oněch velkých manufakturách (!), které jsou určeny k tomu, aby uspokojovaly rozsáhlé potřeby početného obyvatelstva, je v každém jednotlivém pracovním odvětví zaměstnán velký počet dělníků, takže není možno spojit je všechny v téže dílně... dělba práce není zdaleka tak nápadná.“ (A. Smith: „Wealth of Nations“, sv. I, kap. 1.) Proslulé místo v téže kapitole, které začíná slovy: „Podívejte se na životní pohodlí, které je údělem prostého řemeslníka nebo nádeníka v civilizované a kvetoucí zemi...“, kde potom dále líčí, kolik různých výrobních odvětví spolupůsobí k uspokojení potřeb prostého dělníka, je skoro

koželuha a obuvníka? To, že jejich výrobky existují jako zboží. Co naproti tomu charakterizuje manufakturní dělbu práce? To, že tu dílčí dělník nevyrábí zboží.⁵⁸ Teprve společný výrobek mnoha dílčích dělníků se mění ve zboží.^{58a} Dělníci práce uvnitř společnosti je zprostředkovávána koupí a prodejem výrobků různých pracovních odvětví, souvislost mezi dílčími pracemi uvnitř manufaktury prodejem různých pracovních sil témuž kapitalistovi, který jich užívá jako kombinované pracovní síly. Manufakturní dělba práce předpokládá koncentraci výrobních prostředků v rukou jednoho kapitalisty, společenská dělba práce předpokládá roztržnění výrobních prostředků mezi četné, navzájem nezávislé výrobce zboží. V manufaktuře železný zákon přesně stanovených číselných poměrů čili proporcionality rozděluje dělnické masy mezi určité funkce; naproti tomu rozdělování výrobců zboží a jejich výrobních prostředků mezi různá odvětví společenské práce určuje rozmarná hra náhody a libovůle. Různé výrobní sféry se sice ustavičně snaží získat rovnováhu, protože na jedné straně každý výrobce zboží musí vyrobiť užžitnou hodnotu, tj. uspokojovat určitou společenskou potřebu — při čemž rozsah těchto potřeb je kvantitativně různý a různé potřeby jsou vzájemně vnitřně spojeny v jednu přirozenou soustavu — na druhé straně zákon hodnoty zboží určuje, jakou část pracovní doby, kterou má společnost k dispozici, může vynaložit na výrobu toho kterého druhu zboží. Ale tato stálá tendence různých výrobních sfér k získání rovnováhy je jen reakce proti ustavičnému porušování této rovnováhy. Pravidlo, které se uplatňuje při dělbě práce uvnitř dílny a priori [předem] a plánovitě, působí při dělbě práce uvnitř společnosti jen a posteriori [dodatečně] jako vnitřní, slepá přírodní nutnost, která překonává chaotickou libovůli výrobců zboží a kterou lze pozorovat jen na barometrických výkyvech tržních cen. Manufakturní dělba práce předpokládá bezpodmínečnou autoritu kapitalisty nad dělníky, kteří tvoří pouhé články celkového mechanismu, jenž mu patří; společenská dělba práce staví proti sobě nezávislé výrobce zboží, kteří neuznávají jinou autoritu než autoritu konkurence, než nátlak, který je výsledkem boje jejich vzájemných zájmů, tak jako v říši zvířat bellum omnium contra omnes [válka všech proti všem] je více méně podmínkou existence všech druhů. Proto totéž buržoasní vědomí, které oslavuje manufakturní dělbu práce, doživotní připoutání dělníka k nějaké jedné operaci a bezpodmínečné podřízení dílčího dělníka moci kapitálu jako organizaci práce, která zvyšuje její produktivní síly, totéž buržoasní vědomí stejně horlivě hanobí každou vědomou společenskou kontrolu a regulování společenského výrobního procesu jako zasahování do nezadatelných vlastnických práv, do svobody a samozvané „geniality“ individuálního kapitalisty. Je velmi charakteristické, že nadšení obhájci továrního systému nenacházejí proti všeobecné organizaci společenské práce žádnou pádnější námitku, než že by proměnila celou společnost v továrnu.

Jestliže se anarchie společenské dělby práce a despotie manufakturní dělby práce ve společnosti s kapitalistickým výrobním způsobem vzájemně podmiňují, dřívější formy společnosti, v nichž se oddělování řemesel vyvíjí samo od sebe, potom krystalizuje a konečně se upevňuje jako zákon, poskytují naproti tomu na jedné straně obraz plánovité a autoritativní organizace společenské práce, kdežto na druhé straně úplně vylučují dělbu práce uvnitř dílny, anebo ji rozvíjejí jen v trpasličím měřítku anebo jen sporadicky a náhodně.⁵⁹

doslovně opsáno z poznámek B. de Mandevilla k jeho „Fable of the Bees, or Private Vices, Publick Benefits“. (První vydání bez poznámek 1706, s poznámkami 1714.)

⁵⁸ „Není už nic, co bychom mohli nazvat přirozenou odměnou za práci individua. Každý dělník vyrábí jen část celku, a protože každá část nemá sama o sobě žádnou cenu ani užitek, není tu nic, co by si dělník mohl vzít a o čem by mohl říci: to je můj výrobek, to si nechám pro sebe.“ („Labour Defended against the Claims of Capital“, Londýn 1825, str. 25.) Autorem tohoto znamenitého díla je již citovaný Th. Hodgskin.

^{58a} *Poznámka ke 2. vydání.* Yankeeové prakticky ilustrovali tento rozdíl mezi společenskou a manufakturní dělbou práce. Jedna z nových daní, které si vymysleli v době občanské války ve Washingtonu, byla 6% nepřímá daň ze „všech průmyslových výrobků“. Otázka: Co je to průmyslový výrobek? Zákonodárce odpovídá: Každá věc je výrobek, „je-li udělána“ (when it is made), a je udělána, je-li hotova k prodeji. Nuže, jeden z mnoha příkladů. Manufaktury v New Yorku a ve Filadelfii „dělaly“ dřívě deštníky s veškerým příslušenstvím. Protože však deštník je mixtum compositum [složenina] zcela různorodých součástek, staly se tyto součástky znenáhla předmětem výroby zvláštních průmyslových odvětví, navzájem nezávislých a provozovaných na různých místech. Jejich dílčí výrobky přicházely pak jako samostatné zboží do deštníkářské manufaktury, kde se již jen sestavovaly. Yankeeové pokřtili takové předměty „assembled articles“ [sběrné výrobky] a tento název si opravdu zasloužily jako sběrné daní. Tak „sbíral“ deštník nejprve 6% daň z ceny každé ze svých součástek a nato pak dalších 6% z ceny hotového výrobku.

⁵⁹ „Lze... stanovit jako všeobecné pravidlo, že čím méně určuje autorita dělbu práce ve společnosti, tím více se rozvíjí dělba práce v dílně a tím více je podrobena autoritě jednotlivcově. Autorita v dílně a autorita ve společnosti, pokud jde o

Na příklad prvobytné malé indické obcí, které zčásti dosud existují, jsou založeny na pospolné držbě půdy, na bezprostředním spojování zemědělství a řemesla a na ustálené dělbě práce, která při zakládání každé nové obcí poskytuje hotový plán a schéma výroby. Každá taková obcí tvoří soběstačný výrobní celek, jehož výrobní obvod zahrnuje sto až několik tisíc akrů. Hlavní masa výrobků se vyrábí pro bezprostřední vlastní spotřebu obce, nikoli jako zboží, a výroba sama je proto nezávislá na oné dělbě práce v celé indické společnosti, která je zprostředkována směnou zboží. Jen přebytek výrobků se mění ve zboží, a to ze značné části teprve v rukou státu, jemuž od nepaměti plyne určité množství výrobků jako naturální renta. V různých částech Indie se vyskytují různé formy obcí. V obcích nejjednoduššího typu se půda obdělává společně a výrobky se rozdělují mezi jednotlivé členy, zatím co každá rodina se samostatně zaměstnává předením, tkaním atd. jako vedlejší domácí výrobou. Vedle této masy, zaměstnané prací stejného druhu, nacházíme tu „hlavu“ obce, soudce, policii a výběrčího daní v jedné osobě; účetního, který vede účty o zemědělských pracích a katastruje a registruje všechno, co sem patří; třetího úředníka, který pronásleduje zločince, chrání cizí pocestné a doprovází je od vesnice k vesnici; hraničáře, který střeží hranice obce proti sousedním obcím; dozorce nad vodojemy, který přiděluje vodu ze společných nádrží na zavlažování polí; brahmína, který plní bohoslužebné funkce; učitele, který učí děti z obce v písku psát a číst; brahmína časopravce, který jako astrolog stanoví dobu setí, žní a vůbec příznivou a nepříznivou dobu pro různé zemědělské práce; kováře a tesaře, kteří zhotovují a opravují všechno zemědělské nářadí; hrnčíře, který dělá nádobí pro celou vesnici; lazebníka; pradáka, který pere oděvy; stříbrníka, tu a tam básníka, který v některých obcích nahrazuje stříbrníka, v jiných učitele. Tento tucet osob je vydržován na účet celé obce. Vzrostli obyvatelstvo, založí se na neobdělané půdě nová obec po vzoru staré. Mechanismus obce vykazuje plánovitou dělbu práce, ale manufakturní dělba práce je tu nemyslitelná, protože trh pro kováře, tesaře atd. se nemění a nanejvýš se podle toho, jak veliké jsou vesnice, vyskytují místo jednoho kováře, hrnčíře atd. dva nebo tři.⁶⁰ Zákon, který reguluje dělbu práce v obci, působí tu s neochvějnou mocí přírodního zákona: každý jednotlivý řemeslník, jako kovář atd., provádí všechny úkony patřící k jeho oboru přesně stanoveným tradičním způsobem, ale naprosto samostatně a neuznává nad sebou žádnou autoritu ve své dílně. Jednoduchost výrobního mechanismu těchto soběstačných obcí, které se neustále reprodukují v téže formě, a jestliže jsou náhodou zničeny, vznikají znovu na témže místě, s tímž jménem⁶¹, objasňuje nám tajemství neměnnosti asijských společností, která tak nápadně kontrastuje s ustavičným zanikáním a znovuvytvářením asijských států a s rychlým střídáním jejich dynastií. Struktura základních ekonomických prvků této společnosti zůstává nedotčena bouřemi zuřícími v oblačné sféře politiky.

Cechovní zákony, jak jsme se již zmínili, tím že přísně omezovaly počet tovaryšů, které směl zaměstnávat jeden cechovní mistr, plánovitě zabraňovaly přeměně cechovních mistrů v kapitalisty. Právě tak směl mistr zaměstnávat tovaryše výhradně jen v tom řemesle, v němž byl sám mistrem. Cech se žárlivě chránil před jakýmkoli zásahy kupeckého kapitálu — této jediné svobodné formy kapitálu, která vystupovala proti cechům. Kupec mohl kupovat všechna zboží, jen ne práci jakožto zboží. Byl trpěn jen jako překupník výrobků řemesla. Vyvolaly-li vnější okolnosti další dělbu práce, rozštěpily se existující cechy na podobory nebo se zakládaly nové cechy vedle starých, ale různá řemesla se nikdy nespojovala v téže dílně. Ačkoli cechovní organizace se svým oddělováním, izolováním a rozvíjením řemesel byla materiálním předpokladem manufakturního období, vylučovala cechovní organizace sama možnost manufakturní dělby práce. Vcelku srůstal dělník se svými výrobními prostředky tak jako hlemýžď se svou ulitou, a tak chyběl první základ manufakturní výroby: osamostatnění výrobních prostředků jakožto kapitálu stojícího proti dělníkovi.

dělbu práce, jsou tedy nepřímo úměrné.“ (*Karl Marx*: „*Misère de la Philosophie*“, Paříž 1847, str. 130, 131 [*K. Marx*: „*Bída filosofie* atd.“, str. 119].)

⁶⁰ Podplukovník *Mark Wilks*: „*Historical Sketches of the South of India*“. Londýn 1810—1817, sv. I, str. 118—120. Dobrý přehled různých forem indických obcí najdeme ve spise *George Campbella*: „*Modern India*“. Londýn 1852.

⁶¹ V těchto jednoduchých formách... plyne život obyvatel země od nepaměti. Hranice jednotlivých vesnic se měnily jen zřídka; a třebaže vesnice samy byly často poškozeny, ba zničeny válkou, hladem a nemocemi, byly obnovovány pod tímž jménem, v těchže hranicích, s tímž zájmy, dokonce s tímž rodinami a udržely se po staletí. Obyvatele neznepokojuje rozpad nebo rozdělení státu; dokud je vesnice celá, je jim jedno, pod čí moc se dostala nebo kterému panovníkovi připadla; její vnitřní ekonomický život zůstává nezměněn.“ (*Th. Stamford Raffles*, bývalý místogovernér na Jávě: „*The History of Java*“. Londýn 1817, sv. I, str. 285.)

Zatím co dělba práce v celé společnosti — ať už se uskutečňuje prostřednictvím směny zboží nebo nezávisle na ní — se vyskytuje v nejrozmanitějších společensko-ekonomických formacích, je manufakturní dělba práce zcela specifickým výtvozem kapitalistického výrobního způsobu.

5. Kapitalistický charakter manufaktury

Soustředění většího počtu dělníků pod velením téhož kapitálu tvoří přirozené východisko jak kooperace vůbec, tak i manufaktury. Naproti tomu manufakturní dělba práce vyžaduje vzrůst počtu používaných dělníků jako technickou nezbytnost. Minimum dělníků, které musí jednotlivý kapitalista používat, je mu nyní předpisováno existující dělbou práce. Na druhé straně jsou výhody další dělby práce spojeny s dalším zvětšením počtu dělníků, které lze uskutečnit jen tak, že se naráz zvětší všechny výrobní skupiny v témže poměru. Avšak s variabilní součástí kapitálu musí vzrůstat i jeho konstantní součást, nejen rozměry společných výrobních podmínek — staveb, pecí atd. — ale zejména množství surovin, které při tom roste daleko rychleji než počet dělníků. Masa surovin, spotřebovaných za danou dobu daným množstvím dělníků, vzrůstá úměrně se vzrůstem produktivní síly práce v důsledku její dělby. Vzrůst minimální sumy kapitálu nutného pro jednotlivého kapitalistu čili vzrůstající přeměna společenských životních prostředků a výrobních prostředků v kapitál je tedy zákon, který vyplývá ze samého technického charakteru manufaktury.⁶²

V manufaktuře, stejně jako v jednoduché kooperaci, je fungující pracovní těleso formou existence kapitálu. Společenský výrobní mechanismus, složený z mnoha individuálních dílčích dělníků, patří kapitalistovi. Produktivní síla, která vzniká z kombinace různých prací, se tudíž jeví jako produktivní síla kapitálu. Manufaktura ve vlastním smyslu slova nejen podrobuje dříve samostatného dělníka velení a disciplině kapitálu, nýbrž vytváří mimo to ještě hierarchické odstupňování mezi dělníky samými. Zatím co jednoduchá kooperace ponechává způsob práce jednotlivců celkem beze změny, manufaktura jej odzdoa až nahoru revolucionuje, a podrobujíc si úplně individuální pracovní sílu, zachvacuje ji u samého kořene. Mrzačí dělníka a znetvořuje ho tím, že v něm uměle pěstuje jedinou jednostrannou zručnost potlačováním celého světa produktivních sklonů a vloh. Tak jako ve státech La Platy zabíjejí zvíře jen proto, aby získali jeho kůži nebo lůj. Nejenže se jednotlivé dílčí práce dělí mezi různá individua, nýbrž i individuum samo se dělí, mění se v automatický nástroj nějaké dílčí práce,⁶³ a tak se uskutečňuje nejapná bajka Menenia Agrippy, která líčí člověka jako část jeho vlastního těla.⁶⁴ Jestliže dělník původně prodává svou pracovní sílu kapitálu proto, že nemá materiální prostředky k výrobě zboží, pak nyní nemůže být jeho individuální pracovní síly samé využito, není-li prodána kapitálu. Je schopna fungovat již jen v souvislosti s jinými a tato souvislost se uskutečňuje teprve po prodeji, v dílně kapitalisty. Manufakturní dělník, zbaven možnosti dělat něco samostatně podle svých přirozených vloh, vyvíjí produktivní činnost již jen jako příslušenství kapitalistovy dílny.⁶⁵ Jako měl vyvolený národ napsáno na čele, že je vlastnictvím Jehovovým, tak vtiskuje dělba práce manufakturnímu dělníkovi pečeť vlastnictví kapitálu.

Znalosti, důvtip a vůle, které projevuje, i když v nepatrné míře, samostatný rolník nebo řemeslník — tak jako divoch provozuje rozmanité prvky všeho válečného umění jako osobní lest — se nyní

⁶² „Nestačí, aby byl ve společnosti kapitál (bylo třeba říci: životní prostředky a výrobní prostředky) nutný k dalšímu dělení řemesel; kromě toho je nutné, aby se tento kapitál nahromadil v rukou podnikatelů v dostatečně velkých masách, aby mohli vyrábět ve velkém měřítku... Čím více se rozvíjí dělba práce, tím většího kapitálu v nástrojích, surovinách atd. vyžaduje stále zaměstnávání téhož počtu dělníků.“ (Storch: „Cours d'Economie Politique“, pařížské vydání, sv. I, str. 250, 251.) „Koncentrace výrobních nástrojů a dělba práce jsou od sebe tak neodlučitelné jako v oblasti politiky koncentrace veřejných mocí a dělba soukromých zájmů.“ (Karl Marx: „Misère de la Philosophie“, str. 134 [K. Marx: „Bída filosofie“, str. 121].)

⁶³ Dugald Stewart nazývá manufakturní dělníky „living automats... employed in the details of the work“ [živými automaty... používanými k dílčím pracovním operacím]. („Works“, vyd. sirem W. Hamiltonem, Edinburgh 1855, sv. III, „Lectures etc.“, str. 318.)

⁶⁴ U korálů tvoří každé jednotlivé individuum fakticky žaludek pro celou skupinu. Přivádí jí však potravu, místo aby ji odvádělo, jako to dělali římské patricijovky s plebejci.

⁶⁵ „Dělník, který ovládá celé své řemeslo, se může zabývat produktivní činností a užít se kdekoli; avšak druhý (manufakturní dělník) je pouze příslušenstvím a oddělen od svých druhů nemá ani schopnost pracovat, ani nezbytnou samostatnost a je nucen přijmout podmínky, které si zaměstnavatel zamane mu nabídnout.“ (Storch: „Cours d'Economie Politique“, petrohradské vydání 1815, sv. I, str. 204.)

vyžadují jen od dílny jako celku. Duchovní potence výroby se rozvíjejí po jedné stránce, protože po mnoha jiných stránkách úplně zanikají. Co dílní dělníci ztrácejí, to se proti nim soustřeďuje v kapitálu.⁶⁶ Výsledkem manufakturní dělby práce je to, že se duchovní potence materiálního výrobního procesu stavějí proti dělníkům jako cizí vlastnictví a síla, která je porobuje. Tento proces odluky začíná v jednoduché kooperaci, kde kapitalista zastupuje vůči jednotlivému dělníkovi jednotu a vůli společenského pracovního tělesa. Vyvíjí se dále v manufaktuře, která dělníka znetvořuje, tím že ho přeměňuje v dílního dělníka. Vrcholí ve velkém průmyslu, který odděluje vědu jako samostatnou výrobní potenci od práce a nutí ji sloužit kapitálu.⁶⁷

V manufaktuře je obohacování souhrnného dělníka, tedy i kapitálu, o společenské produktivní síly podmíněno ochuzováním dělníka o individuální produktivní síly. „Nevědomost je matkou průmyslu, stejně jako pověry. Uvažování a představitost podléhají omylům; ale zvyk provádět určitý pohyb nohou nebo rukou nezávisí ani na uvažování, ani na představitosti. Proto manufaktury nejlépe prospívají tam, kde je co nejvíce potlačen duchovní život, takže dílnu lze považovat za stroj, jehož částmi jsou lidé.“⁶⁸ A opravdu, některé manufaktury používaly v polovině XVIII. století k určitým jednoduchým operacím, které však byly tajemstvím továrny, s oblibou poloviční idioty.⁶⁹

„Duševní schopnosti a vývoj velké většiny lidí,“ praví A. Smith, „se nutně vytvářejí v závislosti na jejich obvyklém zaměstnání. Člověk, který stráví celý život prováděním několika jednoduchých operací... nemá příležitost ani potřebu bystřit si rozum, své duševní schopnosti nebo cvičit svou obrazotvornost... stává se tak tupým a nevědomým, jak je to jen možné u lidského tvora.“ Vylíčil tupost dílního dělníka, Smith pokračuje: „Jednotvárnost jeho nehybného života podrývá ovšem i jeho duševní odvalu... Oslabuje dokonce i činnost jeho těla a činí ho nezpůsobilým napínat po delší dobu síly při nějakém jiném zaměstnání než při tom, v němž je vycvičen. Zdá se tak, že získal obratnost a dovednost ve svém speciálním povolání na úkor svých duševních, sociálních i vojenských kvalit. Ale v každé vyspělé civilizované společnosti je to právě stav, do něhož nutně musí upadnout pracující chudák (the labouring poor), tj. hlavní masa lidu.“⁷⁰ Aby se zabránilo úplnému zakrnění lidových mas, které je výsledkem dělby práce, doporučuje A. Smith lidové vyučování organizované státem, ovšem jen v opatrných, homeopathických dávkách. Proti tomu důsledně polemizuje jeho francouzský překladatel a komentátor G. Garnier, z něhož se za prvního francouzského císařství samozřejmě vyklubal senátor. Lidové vyučování prý odporuje prvnímu zákonu dělby práce a prý bychom jím „odsoudili celý náš společenský systém k zániku“. „Jako všechny jiné dělby práce,“ praví, „stává se oddělení ruční práce od duševní⁷¹ hlubší a zřetelnější, čím více bohatne společnost (Garnier správně používá tohoto výrazu pro kapitál, pozemkové vlastnictví a jejich stát). Jako každá jiná dělba práce je i tato dělba práce důsledkem minulých pokroků a příčinou budoucích... Smí tedy vláda působit proti této dělbě práce a brzdit ji v jejím přirozeném chodu? Smí použít části státních příjmů na experiment, jehož cílem je pomíchat a zmotat dvě třídy práce, které usilují o oddělení a odloučení?“⁷²

Určité duševní a tělesné zmrzačení je nevyhnutelné i při dělbě práce uvnitř společnosti jako celku. Protože však manufakturní období dovádí toto společenské rozštěpení různých pracovních odvětví

⁶⁶ A. Ferguson: „History of Civil Society“, str. 281: „Jeden možná získal, co druhý ztratil.“

⁶⁷ „Muž vědy je oddělen od produktivního dělníka celou propastí a věda, místo aby v rukou dělníka byla prostředkem k zvyšování jeho vlastní produktivní síly, staví se skoro všude proti němu... Znalost se stává nástrojem, schopným oddělit se od práce a postavit se nepřátelsky proti ní.“ (W. Thompson: „An Inquiry into the Principles of the Distribution of Wealth“. Londýn 1824, str. 274.)

⁶⁸ A. Ferguson: „History of Civil Society“, str. 280

⁶⁹ J. D. Tuckett: „A History of the Past and Present State of the Labouring Population“. Londýn 1846, sv. I, str. 149.

⁷⁰ A. Smith: „Wealth of Nations“, kn. V, kap. I, odd. II. Jako žák A. Fergusona, který odhalil škodlivé následky dělby práce, měl A. Smith v této věci naprosto jasno. Na začátku svého díla, kde se dělba práce ex professo oslavuje, poukazuje na ni jen mimochodem jako na pramen společenských nerovností. Teprve v 5. knize, věnované státním příjmům, opakuje slova Fergusonova. V „Bídě filosofie“ jsem již řekl vše, co bylo třeba, o historické souvislosti mezi Fergusonem, A. Smithem, Lemonteyem a Sayem v otázce jejich kritiky dělby práce; tam jsem také po prvé vylíčil manufakturní dělbu práce jako specifickou formu kapitalistického výrobního způsobu. (K. Marx: „Misère de la Philosophie“. Paříž 1847, str. 122 a další [K. Marx: „Bída filosofie“, str. 114 a další].)

⁷¹ Ferguson praví již v „History of Civil Society“, str. 281: „I myšlení se stává v tomto věku dělby práce zvláštním povoláním.“

⁷² G. Garnier, sv. V jeho překladu (A. Smitha), str. 4—5.

mnohem dále a protože zároveň teprve jeho specificky manufakturní dělba práce zasahuje individuum v samých kořenech jeho života, skýtá také poprvé materiál a podnět k průmyslové patologii.⁷³

„Rozkouskovat člověka znamená ho popravit, zaslouží-li rozsudek smrti, úkladně ho zavraždit, nezaslouží-li ho. Rozkouskování práce je vražda páchaná na lidu.“⁷⁴

Kooperace založená na dělbě práce neboli manufaktura je ve svých počátcích živelný, samostatný výtvor. Jakmile se však do jisté míry ustálí a dostatečně rozšíří, stává se vědomou, plánovitou a soustavnou formou kapitalistického výrobního způsobu. Dějiny manufaktury ve vlastním slova smyslu ukazují, jak její charakteristická dělba práce nabývá účelných forem z počátku čistě empiricky, jaksi za zády jednajících osob, potom však, podobně jako u cechovního řemesla, se snaží nalezenou formu tradičně udržet a v jednotlivých případech ji upevnit na staletí. Mění-li se tato forma, děje se tak — kromě úplně podřadných změn — vždy jen v důsledku revoluce v pracovních nástrojích. Moderní manufaktura — nemluvím tu o velkopřemyslu, opírajícím se o používání strojů — nalézá buď své disjecta membra poetae [jednotlivé prvky] už hotové — jako např. oděvní manufaktura ve velkých městech, kde vzniká — a stačí jen, aby tyto rozptýlené články shromáždila, anebo se princip dělby práce téměř sám vnucuje, tím že se různé operace řemeslné výroby (např. při vázání knih) přidělí zvláštním dílčím dělníkům. V takových případech úplně stačí ani ne týden zkušenosti, aby se zjistila příslušná proporce mezi počtem rukou, nutných pro vykonávání každé funkce.⁷⁵

Manufakturní dělba práce vytváří rozložením řemeslné činnosti, specializací pracovních nástrojů, tvořením dílčích dělníků, jejich seskupováním a kombinováním v jeden celkový mechanismus kvalitativní členění a kvantitativní proporcionalitu společenských výrobních procesů, tj. vytváří určitou organizaci společenské práce, a tím zároveň rozvíjí novou, společenskou produktivní sílu práce. Jako specificky kapitalistická forma společenského výrobního procesu — a na daném historickém základě, na kterém vzniká, se nemůže vyvíjet jinak než v kapitalistické formě — je jen zvláštní metodou, jak vyrábět relativní nadhodnotu nebo jak zvyšovat na úkor dělníků sebezahodnocování kapitálu — což se obvykle nazývá společenským bohatstvím, „wealth of nations“ [bohatství národů] atd. Manufakturní dělba práce nejen rozvíjí společenskou produktivní sílu práce pro kapitalistu místo pro dělníka, nýbrž rozvíjí ji přímo mrzačením individuálního dělníka. Vytváří nové podmínky panství kapitálu nad prací. Jestliže proto na jedné straně je historickým pokrokem a nutným momentem v ekonomickém vývoji společnosti, je na druhé straně nástrojem civilizovaného a rafinovaného vykořisťování.

Politická ekonomie, která se stává skutečnou vědou teprve v manufakturním období, pohlíží na společenskou dělbu práce vůbec jen s hlediska manufakturní dělby práce,⁷⁶ tj. jako na prostředek, jak s tímž množstvím práce vyrobit více zboží, tedy zboží zlevnit a urychlit akumulaci kapitálu. V přímém protikladu k tomuto zdůrazňování kvantitativní stránky věci a směnné hodnoty všimají si spisovatelé klasického starověku výhradně kvalitativní stránky a užité hodnoty.⁷⁷ Rozdělí-li se společenská

⁷³ Ramazzini, profesor praktické medicíny v Padově, uveřejnil roku 1713 své dílo: „De morbis artificum“, jež bylo roku 1781 přeloženo do francouzštiny a znovu otištěno roku 1841 v „Encyclopédie des Sciences Médicales. 7ème Discours: Auteurs Classiques“. Období velkého průmyslu samozřejmě jen rozmnožilo jeho katalog dělnických chorob z povolání. Viz mimo jiné „Hygiène physique et morale de l'ouvrier dans les grandes villes en général, et dans la ville de Lyon en particulier. Par le Dr. A. L. Fonteret“, Paříž 1858, a „Die Krankheiten, welche verschiedenen Ständen, Altern und Geschlechtern eigenthümlich sind“. 6 svazků. Ulm 1860. Roku 1854 jmenovala Society of Arts komisi pro vyšetřování průmyslové pathologie. Seznam dokumentů, nashromážděných touto komisí, lze nalézt v katalogu „Twickenham Economic Museum“. Velmi důležité jsou oficiální „Reports on Public Health“. Viz také dr. med. *Eduard Reich*: „Ueber die Entartung des Menschen“, Erlangen 1868.

⁷⁴ „To subdivide a man is to execute him, if he deserves the sentence, to assassinate him, if he does not... the subdivision of labour is the assassination of a people.“ (*D. Urquhart*: „Familiar Words“. Londýn 1855, str. 119.) Hegel měl velmi kacířské názory na dělbu práce. „Vzdělaným člověkem je třeba rozumět především toho, kdo může dělat všechno, co dělají jiní,“ praví ve své „Filosofii práva“. (*Hegel*: „Grundlinien der Philosophie des Rechts“, 2. vyd., Berlín 1840, str. 247.)

⁷⁵ Naivní víra v geniální vynalézavost, kterou prý a priori prokazuje jednotlivý kapitalista v oblasti dělby práce, se patrně dochovala již jen u německých profesorů, jako např. u pana Roschera, který kapitalistovi, z jehož jupiterské hlavy vyskočila dělba práce v hotové podobě, věnuje z vděčnosti za to „diverse Arbeitslöhne“ [různé mzdy]. Větší či menší dělba práce závisí na objemnosti měšce, a ne na velikosti genia.

⁷⁶ Výrazněji než A. Smith poukazují starší spisovatelé, jako Petty, pak anonymní autor „Advantages of the East-India Trade“ atd., na kapitalistický charakter manufakturní dělby práce.

⁷⁷ Výjimku mezi moderními autory tvoří jen někteří spisovatelé XVIII. století, kteří v otázce dělby práce téměř jen opakují výroky starověkých autorů; je to např. Beccaria a James Harris. Beccaria píše: „Každý ví z vlastní zkušenosti, že používá-li rukou a rozumu ke stále stejnému druhu prací a ke zhotovování týchž výrobků, vyrábí je snadněji, v hojnější míře

výrobní odvětví, zboží se lépe zhotovuje, různé sklony a vlohy lidí si mohou zvolit příslušnou sféru činnosti,⁷⁸ neboť bez omezení sféry činnosti se nedá nikde nic významného vykonat.⁷⁹ Takže jak výrobek, tak jeho výrobce se zdokonalují dělbou práce. Jestliže se spisovatelé klasického starověku občas zmiňují o vzrůstu masy vyráběných výrobků, pak je při tom zajímá jen větší hojnost užitných hodnot. Ani slůvkem se nezmiňují o směnné hodnotě, o zlevnění zboží. Toto hledisko užitné hodnoty vládne jak u Platona⁸⁰, který vidí v dělbě práce základ rozčlenění společnosti na stavy, tak i u Xenofonta⁸¹, který se svým charakteristicky měšťáckým instinktem již přibližuje principu dělby práce uvnitř dílny. Pokud v Platonově Republice vystupuje dělba práce jako státotvorný princip, je jen athénskou idealizací egyptského kastovnictví; Egypt byl vzorem průmyslové země i pro jiné Platonovy vrstevníky, např. pro Isokrata⁸², a tento význam si podržel dokonce i v očích Řeků doby římského císařství.⁸³

Ve vlastním manufakturním období, tj. v období, kdy manufaktura je vládnoucí formou kapitalistického výrobního způsobu, naráží plně uskutečnění jejích vlastních tendencí na nejrůznější překážky. Třebaže manufaktura, jak jsme viděli, vytváří vedle hierarchického členění dělníků prosté

a lépe... než kdyby každý sám zhotovoval pro sebe nutné věci... Takto se lidé k všeobecnému prospěchu i k vlastní výhodě dělí na rozličné třídy a stavy.“ (*Cesare Beccaria*: „Elementi di Economia Publica“, vyd. *Kustodi*, Parte Moderna, sv. XI, str. 28.) James Harris, pozdější hrabě z Malmesbury, známý svými „Diaries“ [Deníky] o svém vyslaneckém působení v Petrohradě, praví sám v jedné poznámce ke svému „Dialogue concerning Happiness“, Londýn 1741 (později znovu otištěn v „Three Treatises etc.“, 3. vyd., Londýn 1772): „Všechny důkazy o tom, že společnost je cosi přirozeného (totiž důkaz „dělbu povolání“)... jsem převzal z druhé knihy Platonovy Republiky.“

⁷⁸ Tak v Odysseji, zpěv XIV, verš 228 čteme: „Ἄλλος γὰρ ταλλοισιν ἀνερ ἐπιτερεται ἐργοῖς“ [Neb každý člověk na jiném má zálibu díle] a Archilochos u Sexta Empirica praví: „ἄλλος ἀλλοῦ ἐπ' ἐργὸν καρδῆν ἰαίνεται“ [Každý pro jiné dílo se v srdci rozehřívá].

⁷⁹ „Ποολλὰ ἠπισταῖο ἐργα, χαχὸς δ' ἠπισταῖο παντὰ“ [Mnohých řemesel byl mistrem, všech však byl mistrem špatným]. — Athéňan cítil jako výrobce zboží svou převahu nad Spartány, protože Spartané mohli ve válce disponovat jen lidmi, ne však penězi, jak říká u Thukydidy Perikles v řeči, již vyzývá Athéňany k peloponneské válce: „Σωμασὶ τε εἰτοιμοῖτο οὐ αὐτονομοῖ τῶν ἀνηρώπων ἡ χρημασί πολέμειν“ [Lidé, kteří vyrábějí pro vlastní potřebu, jsou spíš ochotni vést válku svými těly než penězi]. (*Thukydides*, kn. I, kap. 141.) Přesto však byla jejich ideálem, i v oblasti materiální výroby, αὐταρχία [autarkie], která je v rozporu s dělbu práce: „παρὲν γὰρ τὸ, ἐν, παρὰ τούτων καὶ τὸ αὐταρξείας“ [Tam, kde je majetek, tam je i soběstačnost]. Přitom je nutno uvážit, že ještě v době pádu 30 tyranů nebylo ani 5000 Athéňanů, kteří by nevlástili půdu.

⁸⁰ Plato vykládá dělbu práce uvnitř pospolitosti mnohostranností potřeb a jednostranností vloh individuí. Jeho hlavní hledisko je, že pracovník se musí přizpůsobovat dílu, a ne dílo pracovníkovi, což se stává nevyhnutelným, jakmile pracovník provozuje několik povolání najednou, tj. koná jedno z nich jako vedlejší povolání. „Οὐ γὰρ... ἐθέλει τὸ πρᾶττομενὸν τὸν πρᾶττομενὸν ἐπακολούθησεν με ἐν παρεργῶν μερεῖ. Ἀναγκη. Ἐκ δὲ τούτων πλεῖο τε ἐκάστα γίγνεται καὶ καλλίον καὶ ραον, ὅταν εἰς ἐν καιὰ πηψῖν καὶ ἐν καιρὸ σχηολεν τὸν ἄλλον ἄγον, πρᾶττε“ [„Nebot' dílo nesmí čekat, až bude mít výrobce kdy, nýbrž pracovník musí konat své dílo horlivě, a ne lehkovážně. — To je nutné. — Takto je vyráběno všeho více a také lépe a snáze, když člověk dělá jen jedinou věc, odpovídající jeho vlohám a náklonnostem a v příhodné době, jsa volný od ostatních zaměstnání.“] („De Republica“, kn. I, kap. 12.). Podobné myšlenky nacházíme u Thukydidy, kn. I, kap. 142: „Námořnictví je umění stejně jako každé jiné a nelze je provozovat příležitostně jako vedlejší povolání; naopak spíše se nesmí provozovat vedle něho něco jiného jako vedlejší povolání.“ Musí-li dílo, praví Plato, čekat na pracovníka, propase se často kritická chvíle výroby a výrobek se zkaží, „ἐργῶν χαίρον διολλυταί“ [výsledek práce zahyne]. Tutéž platonskou ideu nacházíme v protestu anglických majitelů bělírny proti doložce továrního zákona, která stanoví určitou hodinu oběda pro všechny dělníky. Jejich výroba prý se nemůže řídit podle dělníků, neboť „při různých operacích pozhánání, praní, bílení, mandlování, kalandrování a barvení žádná z těchto operací nemůže být zastavena v určitou chvíli bez rizika škody... stanovit stejnou hodinu oběda pro všechny dělníky by po případě ohrozilo cenné výrobky tím, že by operace nebyly dokončeny“. Le platonisme où va-t-il se nicher! [Kde se to všude uhníždí platonismus!]

⁸¹ Xenofon vypravuje, že je nejen ctí dostávat jídla s tabule perského krále, nýbrž že tato jídla jsou také daleko chutnější než jiná: „A to není nic divného; neboť jako i ostatní umění jsou zvláště zdokonalena ve velkých městech, tak také královská jídla jsou zvláště upravena. V malých městech dělá totiž týž člověk lůžka, dveře, pluhy i stoly, ba často kromě toho staví i domy a je rád, sežene-li dost takových objednávek, aby se uživil. Proto je naprosto nemožné, aby člověk, který dělá tolik různých věcí, dělal všechny dobře. Naproti tomu ve velkých městech, kde každý pracovník najde mnoho kupců, stačí, zná-li jedno řemeslo, aby se uživil. Ba často nemusí znát ani celé řemeslo; stává se, že jeden dělá jen mužskou obuv, druhý jen ženskou. Někdy dokonce se jeden žví sešíváním obuvi, druhý krájením kůže, jeden jen stříhá na šaty, druhý sešívá kusy látky dohromady. Takže ten, kdo koná nejjednodušší práci, dělá ji nevyhnutelně nejlépe. Stejně je tomu i při kuchařském umění.“ (*Xenofon*: „Kyropaidia“, kn. VIII, kap. 2.) Zde má Xenofon na mysli výhradně jakost užitné hodnoty, již je třeba dosáhnout, ačkoli i on už ví, že stupeň dělby práce závisí na rozsahu trhu.

⁸² „(Busiris) rozdělil všechny do zvláštních kast... nařídil, aby vždy tíž lidé provozovali vždy stejné zaměstnání, protože věděl, že ti, kteří často mění své zaměstnání, si žádná z nich důkladně neosvojí; ti však, kteří se drží téhož zaměstnání, dělají všechno co nejdokonaleji. Skutečně také vidíme, že pokud jde o umění a řemesla, předčili Egyptané své soky více než mistr nevyučenoého, a vytvořili tak dokonalé instituce na ochranu královské moci a státního zřízení, že slavní filosofové, kteří o tom psali, chválili egyptské státní zřízení více než kterékoli jiné.“ (*Isocrates*: „Busiris“, kap. 8.)

⁸³ Srov. *Diodorus Siculus*.

dělení na vyučené a nevyučené, zůstává počet nevyučených velmi omezen pro převážný význam vyučených dělníků. Ačkoli manufaktura přizpůsobuje jednotlivé operace různým stupňům zralosti, síly a vyspělosti svých živých pracovních orgánů, směřuje tedy k produktivnímu vykořisťování žen a dětí, ztroskotává tato tendence vcelku o odpor dospělých dělníků-mužů, jejichž zvykům se přičí. Ačkoli rozklad řemeslné činnosti snižuje náklady na vyučení a tudíž i hodnotu dělníka, zůstává pro obtížnější dílní práci nutnou delší výuční doba a dělníci ji žárlivě udržují i tam, kde je zbytečná. Vidíme např., že v Anglii zůstávají laws of apprenticeship [zákony o učednících] se svou sedmiletou učební dobou v plné platnosti až do konce manufakturního období; odstranil je teprve tlak velkého průmyslu. Protože řemeslná dovednost zůstává základem manufaktury a celkový mechanismus v ní fungující nemá objektivní kostru, nezávislou na dělnících, musí kapitál neustále zápasit s porušováním subordinace se strany dělníků. „Slabost lidské povahy,“ volá náš přítel Ure, „je tak velká, že čím je dělník dovednější, tím je svéhlavější a tím je nesnadnější podřídit ho disciplině, tím větší škody tedy působí svými vrtošivými rozmazy celkovému mechanismu.“⁸⁴ Po celé manufakturní období se proto ozývají stesky na neukázněnost dělníků.⁸⁵ I kdybychom neměli svědectví tehdejších spisovatelů, prosté skutečnosti, že od XVI. století až do epochy velkého průmyslu se kapitálu nepodařilo zmocnit se celé pracovní doby, kterou disponuje manufakturní dělník, že manufaktury mají krátký život a s přistěhovalectvím a vystěhovalectvím dělníků opouštějí jednu zemi a usazují se v druhé — tyto skutečnosti samy mluví za celé knihovny. „Pořádek se musí zjednat tak či onak,“ volá roku 1770 několikrát citovaný autor díla „Essay on Trade and Commerce“. „Pořádek“, volá 66 let nato dr. Andrew Ure, „pořádek“ chyběl v manufaktuře, založené na „scholastickém dogmatu dělby práce“, a „Arkwright vytvořil pořádek“.

Zároveň manufaktura nemohla ani zachvátit společenskou výrobu v celém jejím rozsahu, ani ji nemohla od kořene přetvořit. Tyčila se jako architektonická ozdoba na ekonomické budově, jejímž širokým základem bylo městské řemeslo a venkovský domácí průmysl. Její vlastní úzká technická základna se na určitém stupni vývoje dostala do rozporu s výrobními potřebami, které sama vytvořila.

Jedním z nejdokonalejších výtvorů manufaktury byla dílna na výrobu pracovních nástrojů samých, zejména také již používaných složitých mechanických přístrojů. „Taková dílna,“ praví Ure, „skýtala obraz dělby práce se všemi jejími rozmanitými stupni. Nebozez, dláto, soustruh měly každý svého vlastního dělníka hierarchicky spjatého s druhými tak či onak podle stupně dovednosti.“ Tento produkt manufakturní dělby práce vytvořil opět — stroje. Stroje odstraňují řemeslný typ práce jako základní princip společenské výroby. Tak se jednak odstraňuje technický základ doživotního připoutání dělníka k jedné dílní funkci. Jednak padají závory, jimiž tento princip ještě omezoval panství kapitálu.

⁸⁴ Ure: „Philosophy etc.“, str. 20.

⁸⁵ Co je řečeno v textu, platí daleko více o Anglii než o Francii a více o Francii než o Holandsku.

Kapitola třináctá

Stroje a velký průmysl

1. Vývoj strojů

John Stuart Mill praví ve svých „Základech politické ekonomie“: „Je otázka, zda všechny dosavadní mechanické vynálezy ulehčily práci alespoň jedné lidské bytosti.“⁸⁶ Ale to také naprosto není účelem kapitalisticky používaných strojů. Stejně jako všechny jiné metody rozvíjení produktivní síly práce mají stroje zlevňovat zboží, zkracovat tu část pracovního dne, které dělník užívá pro sebe samého a tak prodlužovat druhou část jeho pracovního dne, kterou dává zdarma kapitalistovi. Stroje jsou prostředkem výroby nadhodnoty.

Východiskem převratu ve výrobním způsobu je v manufaktuře pracovní síla, ve velkém průmyslu pracovní prostředek. Je tedy nutno především zkoumat, jak se pracovní prostředek přeměňuje z nástroje ve stroj, čili čím se liší stroj od řemeslného nástroje. Jde tu ovšem jen o velké, obecné charakteristické znaky, neboť epochy dějin společnosti, stejně jako epochy dějin země, nejsou od sebe odděleny abstraktně přesnými hranicemi.

Matematikové a mechanikové — a někteří angličtí ekonomové to po nich opakují — prohlašují nástroj za jednoduchý stroj a stroj za složený nástroj. Nevidí mezi nimi žádný podstatný rozdíl a nazývají dokonce jednoduché mechanické prostředky, jako je páka, nakloněná rovina, šroub, klín atd., stroji.⁸⁷ Každý stroj se skutečně skládá z takových jednoduchých prostředků, ať už jsou jakkoli přeměněny a sdruženy. Avšak s ekonomického hlediska je toto určení naprosto nevhodné, protože v něm chybí historický prvek. Jiní zase hledají rozdíl mezi nástrojem a strojem v tom, že u nástroje je hybnou silou člověk, u stroje přírodní síla, odlišná od lidské síly, např. zvíře, voda, vítr atd.⁸⁸ Podle toho by byl pluh tažený voly, který náleží nejrůznějším výrobním epochám, strojem, kdežto Claussenův circular loom [kruhový stávek], který je poháněn rukou jediného dělníka a zhotoví za minutu 96.000 oček, pouhým nástrojem. Nejen to: týž loom [stávek] by byl nástrojem, kdyby byl poháněn rukou, a strojem, kdyby byl poháněn parou. Protože používání síly zvířat je jeden z nejstarších vynálezů lidstva, předcházela by fakticky strojová výroba řemeslnou výrobu. Když John Wyatt ohlásil roku 1735 svůj spřádací stroj a s ním průmyslovou revoluci XVIII. století, nezmínil se ani slovem o tom, že tento stroj pohání osel, a ne člověk, a přesto tato úloha skutečně připadla oslovi. Stroj „k předení bez prstů“ — zněl jeho program.⁸⁹ [89]

Každé vyvinuté soustrojí se skládá ze tří podstatně odlišných částí: z hnacího stroje, převodového mechanismu a konečně ze stroje s nástroji čili pracovního stroje. Hnací stroj působí jako hnací síla celého mechanismu. Vytvoří buď sám svou hnací sílu jako parní stroj, kalorický stroj, elektromagnetický stroj atd., anebo dostává popud od nějaké už hotové přírodní síly zvenčí, jako vodní kolo od spádu vody nebo křídlo větrného mlýna od větru atd. Převodový mechanismus, složený ze

⁸⁶ Mill by měl říci: „Alespoň jedné lidské bytosti, která nežije z cizí práce“, protože stroje nesporně velmi rozmnožily počet vznešených zahalečů.

⁸⁷ „Viz např. Hutton: „Course of Mathematics“. [Londýn 1841 — 1843, sv. I—II.]

⁸⁸ „S tohoto hlediska se dá také vést ostrá hranice mezi nástrojem a strojem: rýč, kladivo, dláto atd., pákové a šroubové systémy, pro něž, i kdyby byly sebeumělejší, je hybnou silou člověk... to všechno spadá pod pojem nástroje; naproti tomu pluh se zvířecí hybnou silou, větrné atd, mlýny je třeba počítat ke strojům.“ (Wilhelm Schulz: „Die Bewegung der Produktion“. Curych 1843, str. 38.) Spis po mnoha stránkách chvályhodný.

⁸⁹ Už před ním se používalo spřádacích strojů, třebaže velmi nedokonalých, pravděpodobně nejdříve v Itálii. Kritické dějiny technologie by vůbec dokázaly, jak málo patří jakýkoli vynález XVIII. století tomu či onomu jednotlivci. Až dosud takové dílo neexistuje. Darwin vzbudil zájem o dějiny přírodní technologie, tj. o vytvoření rostlinných a živočišných orgánů, které hrají úlohu výrobních nástrojů v životě rostlin a živočichů. Nezaslouží si stejné pozornosti dějiny tvoření produktivních orgánů společenského člověka, dějiny této materiální základny každé zvláštní společenské organizace? A nebylo by snazší je napsat, když, jak praví Vico, dějiny lidstva se liší od dějin přírody tím, že jsme jedny dělali a druhé nedělali? Technologie odhaluje aktivní postoj člověka k přírodě, bezprostřední výrobní proces jeho života, a tím i jeho společenských životních podmínek a z nich vyvěrajících duševních představ. Dokonce i celé dějiny náboženství; které abstrahují od této materiální základny, jsou nekritické. Je ovšem mnohem snazší nalézt rozbořením pozemské jádro mlhavých náboženských představ, než naopak z daných poměrů reálného života vyvodit odpovídající jim náboženské formy. Toto je jedině materialistická, a tedy jediné vědecká metoda. Nedostatky abstraktního přírodovědeckého materialismu, který vylučuje dějinný proces, se projevují již v abstraktních a ideologických představách jeho mluvčích, jakmile se odváží za hranice své odbornosti.

setrvačnicků, hřídelů, ozubených kol, výstředníků, tyčí, lan, řemenů a mezičlánků a převodů nejrozmanitějšího druhu, reguluje pohyb, mění, je-li to třeba, jeho formu, např. z přímočarého v kruhový, rozděluje a přenáší jej na pracovní stroje. Obě tyto části mechanismu jsou tu jen proto, aby přenesly pohyb na pracovní stroj, který uchopí pracovní předmět a účelně jej mění. Právě z této části strojů, z pracovního stroje, vychází průmyslová revoluce XVIII. století. Vychází z něho dosud po každé, kdykoli se řemeslná nebo manufakturní výroba přeměňuje ve strojovou.

Podíváme-li se blíže na stroj s nástroji čili na vlastní pracovní stroj, vidíme tu celkem — třebaže často ve velmi pozměněné formě — tytéž přístroje a nástroje, jimiž pracuje řemeslník a manufakturní dělník; ale už to nejsou nástroje člověka, nýbrž nástroje mechanismu čili mechanické nástroje. Bud je celý stroj pouze více nebo méně změněné mechanické vydání starého řemeslného nástroje, jako je tomu u mechanického tkalcovského stavu,⁹⁰ anebo působící orgány, umístěné na kostře pracovního stroje, jsou staří známí, jako vřetena u spřádacího stroje, jehly u stávků na pletení punčoch, pilové listy u strojní pily, nože u sekacího stroje atd. Odlišnost těchto nástrojů od vlastního tělesa pracovního stroje se táhne tak daleko, že se to projevuje i při jejich výrobě. Vyrábějí se totiž většinou stále ještě řemeslným nebo manufakturním způsobem a teprve pak se připevňují na těleso pracovního stroje, vyrobené strojově.⁹¹ Pracovní stroj je tedy mechanismus, který po přenesení příslušného pohybu provádí svými nástroji tytéž operace, které dříve podobnými nástroji prováděl dělník. Na podstatě věci nic nemění, vychází-li hnací síla od člověka nebo zase od stroje. Poté, když nástroj ve vlastním slova smyslu přešel s člověka na mechanismus, nastupuje stroj na místo pouhého nástroje. Rozdíl mezi strojem a nástrojem je nápadný na první pohled, i když prvotním motorem zůstává dosud sám člověk. Počet pracovních nástrojů, kterými člověk může současně působit, je omezen počtem jeho přirozených výrobních nástrojů, počtem orgánů jeho těla. V Německu se kdysi pokusili přimět přádláka, aby šlapal dva kolovraty, aby tedy pracoval současně oběma rukama a oběma nohama. Bylo to však příliš namáhavé. Později byl vynalezen šlapací kolovrat se dvěma vřeteny, ale přádláčtí virtuosové, kteří dovedli příst dvě nitě najednou, byli skoro tak vzácným zjevem jako dvouhlaví lidé. Naproti tomu přede stroj Jenny hned od počátku 12—18 vřeteny, stávek na pletení punčoch plete mnoha tisíci jehlami najednou atd. Množství nástrojů, jimiž též pracovní stroj současně působí, je od počátku osvobozeno od organických hranic, jimiž je omezen ruční nástroj dělníka.

U mnoha ručních nástrojů má rozdíl mezi člověkem jako pouhou hnací silou a jako dělníkem, vykonávajícím práci ve vlastním smyslu, formu smyslu vnímatelnou. Např. u kolovratu působí noha jen jako hnací síla, kdežto ruka, která pracuje u vřetene, posukuje a zakrucuje, provádí vlastní operaci předení. Právě tuto část řemeslného nástroje především zachvacuje průmyslová revoluce, která zprvu přenechává člověku nejen novou práci dozírání na stroj a opravování jeho chyb rukama, nýbrž i čistě mechanickou úlohu hnací síly. Naproti tomu nástroje, na které člověk působí od počátku pouze jako prostá hnací síla — jako např. při otáčení kliky mlýna⁹², při čerpání, při zvedání a spouštění ramene měchu, při tlučení v moždíři atd. — tyto nástroje vyvolávají především užívání zvířat, vody, větru⁹³ jako hnacích sil. Vyvíjejí se ve stroje částečně již v manufakturním období, v ojedinělých případech již dlouho před ním, ale nerevolucionují výrobní způsob. Že jsou stroji již ve své řemeslné formě, to se ukazuje v období velkého průmyslu. Např. čerpadla, jimiž Holanďané roku 1836—1837 vyčerpali Harlémské jezero, byla konstruována na principu obyčejných pump, jenže jejich písty nebyly poháněny lidskýma rukama, nýbrž obrovitými parními stroji. Obyčejný a velmi nedokonalý kovářský

⁹⁰ Zejména v původní formě mechanického tkalcovského stavu poznáváme na první pohled starý tkalcovský stav. Ve své moderní formě je podstatně změněn.

⁹¹ Teprve asi od roku 1850 se stále větší část nástrojů pro pracovní stroje začíná v Anglii zhotovovat strojově, ačkoli je nevyrobějí tíž továrníci, kteří vyrábějí stroje samy. Stroji k zhotovování takových mechanických nástrojů jsou např. automatic bobbin-making engine [automatický stroj na cívky], card-setting engine [stroj na mykací povlaky], stroje na tkalcovské listy, stroje na kování selffaktorových a prstencových vřeten.

⁹² Mojžiš Egyptský praví: „Nezavížeš úst vola mlátícího“ [Bible, kn. V, Mojžišova, kap. 25, v. 4]. Křesťansko-germánští lidumilové dávali naproti tomu svým nevolníkům, kterých používali jako hnací síly při mletí, velikou kulatou desku ze dřeva na krk, aby si nemohli rukou dávat mouku do úst.

⁹³ Jednak nedostatek přirozených vodních spádů, jednak boj proti nadbytku vody v jiných formách přiměly Holanďany používat větru jako hnací síly. Větrný mlýn sám převzali z Německa, kde tento vynález vyvolal vážný boj mezi šlechtou, duchovenstvem a císařem o to, komu z nich tří vítr „náleží“. Vzduch činí nevolným [Luft macht eigen] — říkalo se v Německu, kdežto Holandsko vítr osvobodil. Neučinil Holanďana nevolníkem, nýbrž vydobyl Holanďanovi půdu. Ještě roku 1836 se v Holandsku používalo 12.000 větrných mlýnů o 6000 koňských silách, které chránily dvě třetiny země před zpětnou přeměnou v bažinu.

měch se v Anglii dodnes přeměňuje v mechanické dmychadlo pouhým spojením ramene s parním strojem. Ani parní stroj v té podobě, jak byl vynalezen koncem XVII. století v manufakturním období a existoval až do počátku osmdesátých let XVIII. století⁹⁴, nevyvolal žádnou průmyslovou revoluci. Naopak právě vytvoření pracovních strojů vyvolalo nutnost revoluce v parním stroji. Jakmile člověk, místo aby působil nástrojem na pracovní předmět, začíná působit jen jako hnací síla na pracovní stroj, je fakt, že nositelem hnací síly jsou lidské svaly, již náhodnou okolností a na jejich místo může nastoupit vítr, voda, pára atd.; to ovšem nevyklučuje, že taková záměna často vyžaduje velké technické změny v mechanismu, původně konstruovaném výhradně na lidskou hnací sílu. Dnes se všechny stroje, které si teprve musí razit cestu, jako šicí stroje, stroje na mísení těsta atd., jestliže jejich určení nevyklučuje předem malé měřítko, konstruují tak, že se hodí jak pro lidskou, tak pro čistě mechanickou hnací sílu.

Stroj, z něhož vychází průmyslová revoluce, nahrazuje dělníka, který pracuje současně jen s jedním nástrojem, takovým mechanismem, který operuje najednou množstvím stejných nebo stejnorodých nástrojů a je poháněn jedinou hnací silou, ať je její forma jakákoli.⁹⁵ Zde máme stroj, ale dosud ještě jako jednoduchý prvek strojové výroby.

Zvětšení rozměrů pracovního stroje a počtu jeho nástrojů, které působí současně, vyžaduje mohutnější hnací mechanismus, a tento mechanismus potřebuje k tomu, aby překonal svůj vlastní odpor, mocnější hnací sílu, než je lidská, nehledě k tomu, že člověk je velmi nedokonalý prostředek k vytváření stejnoměrného a nepřetržitého pohybu. Předpokládáme-li, že člověk působí již jen jako jednoduchá hnací síla, že tedy jeho nástroj byl nahrazen pracovním strojem, mohou ho nyní přírodní síly nahradit i jako hnací sílu. Ze všech velikých hnacích sil, zděděných z manufakturního období, byla koňská síla nejhorší, jednak protože kůň má svou hlavu, jednak protože je nákladný a lze ho v továrnách používat jen v omezeném rozsahu.⁹⁶ Ale přesto se koně hojně užívalo v dětských dobách velkého průmyslu, jak o tom svědčí nejen nářky tehdejších agronomů, nýbrž i vyjadřování velikosti mechanické síly v koňské síle, které se dochovalo až do dneška. Vítr byl příliš nestálý a nekontrolovatelný; mimo to používání vodní síly převládalo v Anglii, rodišti velkého průmyslu, již v manufakturním období. Již v XVII. století zkoušeli pohánět dva mlýnské kameny-běhouny a tedy také dvě mlýnská složení jedním vodním kolem. Ale zvětšené rozměry převodového mechanismu se tím dostaly do konfliktu s nepostačující vodní silou, a to byla jedna z okolností, které vedly k přesnějšímu zkoumání zákonů tření. Podobně vedla nepravidelnost hnací síly u mlýnů, které byly poháněny strkáním a taháním vahadel, k teorii a praktickému použití setrvačnicku⁹⁷, který později měl tak důležitou úlohu ve velkém průmyslu. Takto rozvinulo manufakturní období první vědecké a technické prvky velkého průmyslu. Arkwrightova přádelna s prstencovými spřádacími stroji (throstle mills) byla od počátku poháněna vodou. Ale i užívání vodní síly jako hlavní hnací síly bylo spojeno s různými obtížemi. Nemohla být libovolně zvyšována, a když jí bylo nedostatek, nedalo se nic dělat, občas selhávala a byla především čistě místního rázu.⁹⁸ Teprve s vynálezem Wattova druhého, tak zvaného dvojčinného parního stroje byl nalezen prvotní motor, který spotřebováváním uhlí a vody vyrábí sám hnací sílu a jehož výkonnost je plně pod kontrolou člověka; motor, který je přenosný a sám

⁹⁴ Byl sice už značně zdokonalen Wattovým prvním, tak zvaným jednoduše působícím parním strojem, zůstal však v této formě pouhým strojem na čerpání vody a solanky.

⁹⁵ „Spojení všech těchto jednoduchých nástrojů, uváděných do pohybu jediným motorem, tvoří stroj.“ (Babbage: „On the Economy of Machinery“, [str. 136].)

⁹⁶ John C. Morton pronesl v lednu roku 1861 v „Society of Arts“ [Společnosti řemesel] přednášku o „silách používaných v zemědělství“. Tam se praví mimo jiné: „Každé zlepšení, které zvyšuje nivelisaci půdy, umožňuje používání parního stroje k výrobě čistě mechanické síly... Koňské síly je zapotřebí tam, kde křivolaké ploty a jiné překážky znemožňují stejnoměrný pohyb. Takové překážky den ode dne více mizejí. Při operacích, které vyžadují poměrně více uplatnění vůle a méně fyzické síly, se dá použít jediné síly, řízené v každé minutě lidským rozumem, tedy lidské síly.“ Pan Morton převádí pak parní sílu, koňskou sílu a lidskou sílu na jednotku míry, obvyklou u parních strojů, totiž na sílu, která zvedne za minutu 33.000 liber do výše jedné stopy, a vypočítává náklady na jednu parní koňskou sílu: u parního stroje na 3 pence, při použití koně na 5½ pence za hodinu. Dále, má-li kůň zůstat zdravý, nesmí pracovat déle než 8 hodin denně. Při používání parní síly k obdělávání půdy lze ušetřit nejméně 3 koně ze 7, při čemž náklady na parní stroj za celý rok nejsou větší než náklady na tyto propuštěné koně za 3 nebo 4 měsíce, kdy se jich skutečně používá. Konečně při zemědělských operacích, při nichž je možno použít parní síly, zlepšuje parní síla, ve srovnání s koňskou silou, kvalitu výrobku. Aby se vykonala práce parního stroje, muselo by se používat 66 dělníků s celkovou sumou mzdy 15 šilinků za hodinu, kdežto práci koní by vykonalo 32 dělníků s celkovou sumou mzdy 8 šilinků za hodinu.

⁹⁷ Faulhaber 1625, De Caus 1688.

⁹⁸ Nejnovější vynález turbin zbavuje průmyslové využívání vodní síly mnoha dřívějších omezení.

prostředkem k převážení, který je městský, a ne venkovský jako vodní kolo, dovoluje soustřeďovat výrobu ve městech, místo aby ji rozptyloval po venkově⁹⁹, motor, který je universální co do svého technického použití a který je ve svém sídle poměrně málo závislý na těch či oněch místních podmínkách. Veliký Wattův genius se projevuje v tom, že patent, který si opatřil v dubnu 1784 a v němž je popsán jeho parní stroj, nelíčí jej jako vynález ke zvláštním účelům, nýbrž jako universální motor velkého průmyslu. Naznačuje tu způsoby použití, z nichž mnohé, např. buchar, byly zavedeny teprve po více než půl století. Ale pochyboval o použitelnosti parního stroje pro námořní plavbu. Jeho nástupci, Boulton a Watt, vystavovali roku 1851 na londýnské průmyslové výstavě nejkolosalnější parní stroj pro zaoceánské parníky.

Teprve když se nástroje přeměnily z nástrojů lidského organismu v nástroje mechanického aparátu, stroje pracujícího nástroji, nabyly také hnací stroj samostatné formy, naprosto nezávislé na mezích lidské síly. Od té doby klesá jednotlivý pracovní stroj, který jsme dosud zkoumali, na pouhý prvek strojové výroby. Jeden hnací stroj může teď pohánět mnoho pracovních strojů současně. S růstem počtu současně poháněných pracovních strojů roste i hnací stroj a převodový mechanismus se rozrůstá v široce rozvětvený aparát.

Nyní musíme rozlišovat dvě věci: kooperaci mnoha stejnorodých strojů a soustavu strojů.

V jednom případě vykonává celou práci týž pracovní stroj. Stroj provádí všechny ty různé operace, které vykonával řemeslník svým nástrojem, např. tkadlec svým stavem, nebo které postupně provádějí řemeslníci různými nástroji, ať už jako samostatní řemeslníci nebo jako články téže manufaktury.¹⁰⁰ Např. v moderní manufaktuře dopisních obálek falcoval jeden dělník papír kosticí, druhý natíral okraje lepidlem, třetí přehýbal chlopeň, kam se tiskne monogram, čtvrtý monogram vyrazil atd. a při každé z těchto dílčích operací musela každá jednotlivá obálka projít jinými rukama. Jediný stroj na obálky vykonává všechny tyto operace najednou a dělá 3000 i více obálek za hodinu. Americký stroj na papírové sáčky, vystavený roku 1862 na londýnské průmyslové výstavě, nařeže papír, slepí, složí a udělá 300 kusů za minutu. Celý proces, který je v manufaktuře rozdělen a prováděn postupně, vykonává zde jeden pracovní stroj, který působí kombinací různých nástrojů. Ať už je takový pracovní stroj jen mechanickým obrozením složitějšího řemeslního nástroje, anebo kombinací různorodých jednoduchých nástrojů manufakturně specializovaných — v továrně, tj. v dílně založené na strojové výrobě, se po každé znovu objevuje jednoduchá kooperace, a to především (k dělníkovi tu nepřihlížíme) jako prostorové nakupení stejnorodých a současně spolupůsobících pracovních strojů. Tak vzniká tkalcovská továrna tím, že tu je vedle sebe mnoho mechanických tkalcovských stavů, továrna na oděvy tím, že tu je vedle sebe mnoho šicích strojů v těžce dílně. Ale existuje tu technická jednota, protože tyto četné stejnorodé pracovní stroje dostávají současně a stejnoměrně impuls od tlukotu srdce společného prvotního motoru, při němž je tento pohyb na ně přenášen převodovým mechanismem, který je jim zčásti také společný, neboť od něho se rozvětvují jen zvláštní odbočky ke každému jednotlivému pracovnímu stroji. Podobně jako mnoho nástrojů tvoří jen orgány jednoho pracovního stroje, tvoří teď mnoho pracovních strojů již jen stejnorodé orgány téhož hnacího mechanismu.

Ale soustava strojů ve vlastním slova smyslu nastupuje na místo jednotlivého samostatného stroje teprve tam, kde pracovní předmět probíhá souvislou řadou různých dílčích procesů, které jsou prováděny řetězem různorodých, ale vzájemně se doplňujících pracovních strojů. Objevuje se tu znovu kooperace na základě dělby práce, charakteristická pro manufakturu, ale nyní je to už kombinace dílčích pracovních strojů. Specifické nástroje různých dílčích dělníků — např. ve vlnářské manufaktuře nástroje čechračů, česačů, stříhačů, přadláků atd. — se nyní mění v nástroje různých

⁹⁹ „V raných dobách textilních manufaktur bylo umístění výroby závislé na existenci vodního toku s dostatečným spádem, aby mohl otáčet vodním kolem; a ačkoli zřizování továren s vodním pohonem bylo první ranou pro domácí systém manufaktury, přece tyto továrny... které musely být zakládány u vodních toků a často byly od sebe značně vzdáleny, představovaly prvek spíše venkovské než městské soustavy; teprve po zavedení parní síly místo vodní síly mohou být továrny soustřeďovány ve městech a na místech, kde je dostatek vody a uhlí, nutných k výrobě páry. Parní stroj je matkou průmyslových měst.“ (A. Redgrave v „Reports of the Insp. of Fact, for 30th April 1860“, str. 36.)

¹⁰⁰ Z hlediska manufakturní dělby práce nebylo tkaní jednoduchá, nýbrž naopak složitá řemeslná práce, a proto je mechanický tkalcovský stav stroj, který vykonává velmi rozmanité operace. Je vůbec nesprávná představa, že se moderní stroje původně zmocnily takových operací, které byly zjednodušeny manufakturní dělbou práce. Předení a tkaní se v manufakturním období od sebe oddělily jako nové druhy, jejich nástroje byly zdokonaleny a pozměněny, ale pracovní proces sám, nijak nerozdělen, zůstal řemeslný. Stroj nevychází z práce, nýbrž z pracovního prostředí.

pracovních strojů, z nichž každý tvoří zvláštní orgán plnící zvláštní funkci v soustavě kombinovaného pracovního mechanismu. V odvětvích, kde se systém strojů zavádí nejdříve, dodává mu manufaktura sama zhruba samostatný základ dělby a tudíž i organizace výrobního procesu.¹⁰¹ Avšak ihned se objevuje jeden podstatný rozdíl mezi manufakturní a strojovou výrobou. V manufaktuře musí dělníci, jednotlivě anebo ve skupinách, provádět každý jednotlivý dílčí proces svými ručními nástroji. Jestliže se tu dělník přizpůsobuje procesu, pak byl proces už předtím přizpůsoben dělníkovi. Tato subjektivní zásada dělby práce odpadá u strojové výroby. Celý proces se tu rozkládá objektivně, podle svého vlastního charakteru, na fáze, z nichž se skládá, a problém provedení každého dílčího procesu a spojení různých dílčích procesů se řeší technickým použitím mechaniky, chemie atd.,¹⁰² při čemž ovšem musí být theoretické řešení i nadále zdokonalováno hromaděním rozsáhlých praktických zkušeností. Každý dílčí stroj dodává surovinu druhému stroji, který následuje nejbližší za ním, a protože všechny působí současně, je výrobek neustále v různých stupních procesu svého vytváření, neustále přechází z jedné výrobní fáze do druhé. Jako v manufaktuře bezprostřední kooperace dílčích dělníků vytváří určité číselné poměry mezi jednotlivými skupinami dělníků, tak je v rozčleněném systému strojů k tomu, aby jedny dílčí stroje ustavičně zaměstnávaly druhé dílčí stroje, nutný určitý poměr mezi jejich počtem, rozměry a rychlostí. Kombinovaný pracovní stroj, který nyní představuje rozčleněný systém různorodých jednotlivých pracovních strojů a skupin pracovních strojů, je tím dokonalejší, čím nepřetržitější je proces, který tento systém koná, tj. čím méně je přerušován přechod suroviny od první fáze procesu až k poslední, čím více ji tedy dopravuje z jedné výrobní fáze do druhé místo lidské ruky sám mechanismus. Je-li tedy v manufaktuře izolování jednotlivých procesů zásadou, vyplývající z dělby práce samé, vládne naproti tomu ve vyvinuté továrně jiná zásada: nepřetržitá spojitost jednotlivých procesů.

Systém strojů, ať se zakládá na pouhé kooperaci stejnorodých pracovních strojů, jako v tkalcovně, anebo na kombinaci různorodých strojů, jako v přádelně, tvoří sám o sobě veliký automat, jakmile je poháněn jedním prvotním motorem, který vytváří vlastní pohyb. Avšak celý systém může být poháněn např. parním strojem, ačkoli buď jednotlivé pracovní stroje k jistým pohybům stále ještě potřebují součinnost dělníků, jako např. před zavedením plně mechanisovaných selffaktorů pohyb nutný k vrácení selffaktorového vozíku (mule), a při dopřádání ještě dodnes; nebo určité části stroje, mají-li provést svou operaci, musí být podobně jako nástroj řízeny dělníkem, jako ve strojírnosti před přeměnou slide rest (supportu s ručním posuvem) v automatický mechanismus. Jakmile pracovní stroj koná všechny pohyby nutné k zpracování suroviny bez přispění člověka a potřebuje jen být kontrolován dělníkem, máme tu automatický systém strojů, který však lze v jednotlivostech dále zdokonalovat. Tak na příklad přístroj, který automaticky zastavuje spřádací stroj, jakmile se přetrhne jediná nit, a selfacting stop [automatická zarážka], již se zastavuje zdokonalený tkalcovský stav poháněný parou, jakmile v člunku dojde útek, jsou zcela moderní vynálezy. Jako příklad jak kontinuity výroby, tak i provedení automatického principu lze uvést moderní papírnu. Na výrobě papíru by vůbec bylo možno podrobně studovat jak rozdíl mezi různými výrobními způsoby na základě různých výrobních prostředků, tak i souvislost společenských výrobních vztahů s různými výrobními způsoby; stará německá výroba papíru je vzorem řemeslné výroby, Holandsko v XVII. a Francie v XVIII. století vzorem manufaktury ve vlastním slova smyslu a moderní Anglie vzorem automatické tovární výroby v tomto odvětví, zatím co v Číně a Indii existují dosud dvě různé staroasijské formy téhož průmyslu.

V rozčleněném systému pracovních strojů, které jsou poháněny prostřednictvím převodových mechanismů jedním ústředním automatem, nabývá strojová výroba své nejvyvinutější podoby. Na

¹⁰¹ Před epochou velkého průmyslu byla vlnářská manufaktura převládající manufakturu v Anglii. Proto se v ní v první polovině XVIII. století prováděla většina pokusů. Bavlna, jejíž mechanické zpracování nevyžaduje tak namáhavých příprav, využila zkušeností nabytých s ovčí vlnou; stejně se později naopak mechanický vlnářský průmysl rozvinul na základě mechanického spřádání a tkaní bavlny. Jednotlivé prvky vlnářské manufaktury, např. česání vlny, byly zapojeny do továrního systému teprve v posledních desetiletích. „Používání mechanické síly při česání vlny... jež se rozšířilo po zavedení ‚česacího stroje‘, zejména Listerova... mělo nesporně ten následek, že velký počet lidí přišel o práci. Vlna se dříve česala ručně, většinou doma u česače. Nyní se všeobecně čese v továrně a ruční práce byla odstraněna, kromě některých zvláštních druhů práce, při nichž se dosud dává přednost ručně česané vlně. Mnozí z ručních česačů našli práci v továrnách, ale výrobek ručního česače je tak malý ve srovnání s výrobkem stroje, že velmi značný počet česačů je stejně bez práce.“ („Reports of Insp. of Fact, for 31st October 1856“, str. 16.)

¹⁰² „Princip továrního systému záleží tedy v tom... že se dělba nebo rozložení práce mezi řemeslníky nahrazuje rozložením procesu na jeho podstatné součásti.“ (Ure: „Philosophy of Manufactures“, str. 20.)

místo jednotlivého stroje nastupuje tu mechanická nestvůra, jejíž tělo vyplňuje celou tovární budovu a jejíž démonická síla, zprvu skrytá v téměř slavnostně odměřených pohybech jejích obrovitých údů, propuká v horečně zbesilém křepčení jejích nesčetných pracovních orgánů ve vlastním slova smyslu.

Selfactory, parní stroje atd. se objevily dříve, než se objevil dělník, jehož výhradním zaměstnáním je vyrábět parní stroje, selfactory atd., právě tak jako člověk nosil šaty dříve, než tu byli krejčí. Ale vynálezy Vaucansonův, Arkwrightův, Wattův atd. byly proveditelné jen proto, že tito vynálezci našli značné množství dovedných mechanických dělníků, připravených manufakturním obdobím. Část těchto dělníků tvořili samostatní řemeslníci různých povolání, druhá část byla sdružena v manufakturách, kde, jak jsem se již zmínil, vládla zvláště přísná dělba práce. Jak přibývalo vynálezů a stoupala poptávka po nově vynalezených strojích, rozvíjelo se stále více jednak dělení výroby strojů na rozmanitá samostatná odvětví, jednak dělba práce uvnitř strojírenských manufaktur. Objevujeme tu tedy v manufaktuře bezprostřední technický základ velkého průmyslu. Manufaktura vyrobila stroje, kterými velký průmysl odstranil řemeslnou a manufakturní výrobu v těch výrobních odvětvích, která zachvátil nejdříve. Strojová výroba vznikla tedy původně na materiální základně, která jí neodpovídala. Na určitém stupni vývoje musela provést převrat v tomto základu samém, který tu nejprve našla hotový a který pak dále zpracovávala, zachovávajíc jeho starou formu — a vytvořit si novou základnu, odpovídající jejímu vlastnímu výrobnímu způsobu. Jako jednotlivý stroj zůstává trpasličím strojem, dokud jej pohání jen člověk, jako se systém strojů nemohl svobodně rozvíjet, dokud na místo již používaných hnacích sil — zvířat, větru a rovněž vody — nenastoupil parní stroj, tak byl i celý vývoj velkého průmyslu ochromován do té doby, dokud jeho charakteristický výrobní prostředek, sám stroj, vděčil za svou existenci osobní síle, osobní dovednosti, tj. závisel na síle svalů, bystrosti oka a virtuositě ruky, s nimiž dílčí dělník uvnitř manufaktury nebo řemeslník mimo ni zacházeli se svým trpasličím nástrojem. Nehledě k prodražení takto vyráběných strojů — okolnost, kterou se kapitál řídí jako vědomým motivem — záviselo další rozšiřování průmyslových odvětví, která již měla strojový charakter, a pronikání strojů do nových výrobních odvětví plně na růstu této kategorie dělníků, která se pro poloumělecký charakter své činnosti může zvětšovat jen pozvolna, a ne skoky. Ale na určitém stupni vývoje se velký průmysl dostává i do technického rozporu [Widerstreit] se svou řemeslnou a manufakturní základnou. Zvětšování rozměrů hnacích strojů, převodového mechanismu a pracovních strojů, větší složitost, rozmanitost a také přísnější pravidelnost jejich součástí, tou měrou, jak se pracovní stroj odtrhává od svého řemeslného vzoru, který původně plně určoval jeho konstrukci, a nabývá svobodné formy, určované výhradně jeho mechanickým úkolem, rozvoj automatického systému a stále nevyhnutelnější a hojnější používání obtížněji zpracovatelného materiálu, např. železa místo dřeva¹⁰³ — to jsou ony přirozeně vzniklé úkoly, jejichž řešení naráželo všude na rámeček, který je dán závislostí prací na osobě dělníka a který i kombinovaný dělnický personál v manufaktuře mohl jen trochu uvolnit, ale ne úplně odstranit. Manufaktura by nemohla vytvořit takové stroje, jako je např. moderní tiskařský lis, moderní tkalcovský stav poháněný parou a moderní mykačí stroj.

Převrat ve výrobním způsobu v jedné průmyslové oblasti podmiňuje též převrat v jiných oblastech. To platí především o takových průmyslových odvětvích, která se vzájemně prolínají jako fáze jednoho celkového procesu, ačkoli je společenská dělba práce natolik isolovala, že každé z nich vyrábí samostatné zboží. Tak strojové předení učinilo nutným strojové tkalcovství a obojí dohromady vyvolalo nutnost mechanicko-chemické revoluce v běličství, tiskařství a barvířství. Tak revoluce v předení bavlny vyvolala vynález ginu [odzrňovacího stroje], stroje na oddělování bavlněných vláken od semene, čímž byla teprve umožněna bavlnářská výroba v nyní nutném velkém měřítku.¹⁰⁴ Ale právě revoluce ve výrobním způsobu v průmyslu a zemědělství si vynutila revoluci ve všeobecných

¹⁰³ Mechanický tkalcovský stav ve své původní formě je hlavně ze dřeva, zdokonalený, moderní, ze železa. Do jaké míry ovládá zpočátku stará forma výrobního prostředku jeho novou formu, to ukazuje mimo jiné i nejpovrchnější srovnání moderního parního tkalcovského stavu se starým stavem, moderních dmychacích zařízení ve slévárnách železa s původním nemotomým mechanickým obrozením obyčejného kovářského měchu, a snad pádněji než všechno ostatní první pokus o sestrojení lokomotivy před vynálezem nynějších lokomotiv: tato lokomotiva měla opravdu dvě nohy, které střídavě zvedala jako kůň. Teprve po dalším vývoji mechaniky a po nashromáždění praktických zkušeností je forma stroje zcela určována zásadami mechaniky, a oprošťuje se tudíž úplně od staré formy nástroje, který se nyní vyvíjí ve stroj.

¹⁰⁴ Cottongin [odzrňovací stroj] Yankeeho Eli Whitneys prodělal až do nejnovější doby v podstatě méně změn než kterýkoli jiný stroj XVIII. století. Teprve v posledních desetiletích (před rokem 1867) udělal jiný Američan, pan Emery z Albany, New York, z Whitneysova stroje starožitnost velmi jednoduchým a účelným zdokonalením.

podmínkách společenského výrobního procesu, tj. v komunikačních a dopravních prostředcích. Komunikační a dopravní prostředky společnosti, jejímž pívôt [čepem, osou], abych užil Fourierova výrazu, bylo drobné zemědělství se svým vedlejším domáckým průmyslem a městské řemeslo, naprosto již nemohly stačit výrobním potřebám v manufakturním období s jeho rozšířenou dělbou společenské práce, s jeho koncentrací pracovních prostředků a dělníků a s jeho koloniálními trhy, a proto také skutečně prodělaly převrat. Tak se také dopravní a komunikační prostředky, zděděné z manufakturního období, brzy proměnily v nesnesitelná pouta pro velký průmysl s jeho horečným tempem výroby, s jeho obrovskými rozměry, s jeho ustavičným vrháním mas kapitálu a dělníků z jedné výrobní sféry do druhé a s jeho nově vytvořenými světovými tržními vztahy. Nehledě k úplnému převratu ve stavbě plachetních lodí, přizpůsobily se pozvolna komunikace a doprava celou soustavou říčních parníků, železnic, zaoceánských parníků a telegrafů výrobnímu způsobu velkého průmyslu. Avšak ohromné masy železa, které teď bylo nutno kovat, svářet, řezat, vrtat a formovat, vyžadovaly zase kyklopské stroje, na jejichž vytvoření manufakturní strojírenství nestačilo.

Tak se velký průmysl musil zmocnit svého charakteristického výrobního prostředku, stroje samého, musil vyrábět stroje stroji. Teprve tak si vytvořil adekvátní technickou základnu a postavil se na vlastní nohy. Tou měrou, jak v prvních desetiletích XIX. století vzrůstala strojová výroba, zmocňoval se stroj postupně výroby pracovních strojů. Ale teprve v posledních desetiletích stavba obrovských železnic a zaoceánská paroplavba vyvolaly v život kyklopské stroje, používané ke stavbě prvotních motorů.

Nejpodstatnější výrobní podmínkou pro strojovou výrobu strojů byl hnací stroj, schopný vyvinout sílu jakéhokoli stupně a zároveň zcela kontrolovatelný. Takový stroj již existoval v podobě parního stroje. Ale zároveň bylo třeba strojově vyrobit přesné geometrické formy, nutné pro jednotlivé části strojů, jako přímku, rovinu, kruh, válec, kužel a kouli. Tento problém vyřešil v prvním desetiletí XIX. století Henry Maudsley vynálezem slide rest [soustruhového suportu], který byl brzy přeměněn v automatický mechanismus a v obměněné formě přenesen ze soustruhu, pro který byl původně určen, na jiné strojírenské stroje. Toto mechanické zařízení nenahrazuje nějaký zvláštní nástroj, nýbrž samu lidskou ruku, která vytváří určitou formu tím, že přibližuje, přikládá ostří rezného nástroje k pracovnímu materiálu nebo je nařizuje proti pracovnímu materiálu, např. železu. Tak se podařilo vyrábět geometrické formy jednotlivých částí strojů „s takovou lehkostí, přesností a rychlostí, jakou by nikdy nemohla zkušenost dodat ruce nejdovednějšího dělníka“¹⁰⁵

Zkoumáme-li pak tu část strojů užívaných ve strojírenství, která tvoří vlastní stroj s nástroji, objeví se nám opět řemeslný nástroj, ale v kyklopských rozměrech. Např. výkonný mechanismus vrtačky je ohromný nebozez, který je poháněn parním strojem a bez něhož by se zase naopak nedaly vyrábět válce velikých parních strojů a hydraulických lisů. Mechanický soustruh je kyklopské obrození obyčejného šlapacího soustruhu; hoblovací stroj je železný tesař, který zpracovává železo tímž nástrojem, jímž tesař zpracovává dřevo; nástroj, s nímž se v londýnských loděnicích řezou dýhy, je obrovská břitva; nástroj mechanických nůžek, které krájí železo tak, jako krejčovské nůžky stříhají sukno, jsou obrovské nůžky; a buchar operuje obyčejnou hlavici kladiva, ale tak těžkou, že by jí nezamával ani sám Thor.¹⁰⁶ Např. jeden z takových bucharů, které jsou vynálezem Nasmythovým, váží přes 6 tun a dopadá s výšky 7 stop kolmo na kovadlinu o váze 36 tun. Hravě roztluče na prach žulový balvan a právě tak dovede zatlouci hřebík do měkkého dřeva řadou lehkých úderů.¹⁰⁷

Jakožto stroj nabývá pracovní prostředek takové materiální formy existence, která podmiňuje nahrazení lidské síly přírodními silami a nahrazení zručnosti nabyté zkušeností vědomým použitím přírodovědy. V manufaktuře je rozčlenění společenského pracovního procesu čistě subjektivní, je to kombinace dílčích dělníků; v systému strojů má velký průmysl zcela objektivní výrobní organismus, který dělník nachází jako hotovou materiální podmínku výroby. V jednoduché kooperaci a dokonce i v kooperaci specialisované dělbu práce se vytlačování izolovaného dělníka zespolečenštěným dělníkem

¹⁰⁵ „The Industry of Nations“. Londýn 1855, sv. II, str. 239. Tam se praví: „Jakkoli jednoduchý a na první pohled bezvýznamný se zdá tento přídavek k soustruhu, přesto soudíme, že lze bez přehánění říci, že jeho vliv na zdokonalování a rozšíření strojů byl stejně velký jako vliv zdokonalení provedených Watterem na parním stroji samém. Jeho zavedení naráz zdokonalilo a zlevnilo všechny stroje a dalo podnět k dalším vynálezům a zdokonalením.“

¹⁰⁶ Jeden z těchto strojů na kování paddle-wheel shafts [hřídelů k lopatkovým kolům] se v Londýně nazývá „Thor“. Ková hřídel o váze 16½ tuny s touž lehkostí, jako kovář ková podkovu.

¹⁰⁷ Stroje na zpracování dřeva, kterých je možno používat i v malém měřítku, jsou většinou americkým vynálezem.

jeví stále ještě jako více méně náhodné. Stroje, až na nepatrné výjimky, o nichž se zmíním později, fungují jen v rukou bezprostředně zespolečenštěné nebo společné práce. Kooperativní charakter pracovního procesu se tu tedy stává technickou nutností, kterou diktuje sama povaha pracovního prostředku.

2. Přenášení hodnoty strojů na výrobek

Viděli jsme, že produktivní síly, vznikající z kooperace a dělby práce, kapitál nic nestojí. Jsou to přírodní síly společenské práce. Přírodní síly, jako pára, voda atd., kterých se používá k produktivním procesům, také nic nestojí. Ale tak jako člověk potřebuje k dýchání plíce, tak potřebuje „výtvor lidské ruky“ k tomu, aby mohl produktivně spotřebovávat přírodní síly. K využití hnací síly vody je nezbytné vodní kolo, k využití pružnosti páry parní stroj. S vědou je tomu stejně jako s přírodními silami. Jakmile jsou již zákony o úchylce magnetky v poli účinku elektrického proudu nebo o zmagnetisování železa elektrickým proudem, který kolem něho obíhá, odhaleny, nestojí ani haléř.¹⁰⁸ Avšak k využití těchto zákonů v telegrafii atd. je zapotřebí velmi drahého a složitého aparátu. Nástroj, jak jsme viděli, není vytlačován strojem. Z trpasličího nástroje lidského organismu vyrůstá co do rozměrů i počtu v nástroj mechanismu vytvořeného člověkem. Kapitál nutí teď dělníka pracovat ne již ručním nástrojem, nýbrž strojem, který sám operuje svými nástroji. Je-li tedy již na první pohled jasné, že velký průmysl, tím že zapojil do výrobního procesu obrovské přírodní síly a přírodní vědu, musil neobyčejně zvýšit produktivitu práce, není naprosto tak jasné, není-li toto zvýšení produktivní síly na druhé straně vykoupeno větším vynaložením práce. Jako každá jiná součást konstantního kapitálu nevytvářejí stroje hodnotu, přenášejí však svou vlastní hodnotu na výrobek, k jehož výrobě slouží. Pokud mají hodnotu a pokud tudíž přenášejí hodnotu na výrobek, tvoří součást jeho hodnoty. Místo aby výrobek zlevňovaly, zdražují jej úměrně své vlastní hodnotě. Vždyť je nesporné, že stroj a vyvinutý systém strojů [systematisch entwickelte Maschinerie], charakteristický pracovní prostředek velkého průmyslu, představují nepoměrně větší hodnotu než pracovní prostředky v řemeslné a manufakturní výrobě.

Především je třeba poznamenat, že stroje vcházejí do pracovního procesu vždy celé a do zhodnocovacího procesu vždy jen zčásti. Nepřidávají nikdy více hodnoty, než průměrně ztrácejí svým opotřebením. Je tedy velký rozdíl mezi hodnotou stroje a tou částí hodnoty, která se z něho periodicky přenáší na výrobek. Je veliký rozdíl mezi strojem jako prvkem tvoření hodnoty a strojem jako prvkem tvoření výrobku. Čím delší je období, po které tytéž stroje stále znovu slouží v témž pracovním procesu, tím větší je tento rozdíl. Viděli jsme ovšem, že každý pracovní prostředek ve vlastním smyslu čili výrobní nástroj vchází do pracovního procesu vždy celý a do zhodnocovacího procesu vždy jen zčásti, úměrně svému průměrnému dennímu opotřebením. Avšak tento rozdíl mezi upotřebením a opotřebením je daleko větší u strojů než u nástroje, protože stroje, vystavěné z trvanlivějšího materiálu, žijí déle, protože jejich užívání, řídicí se přísně vědeckými zákony, umožňuje větší hospodárnost při vynakládání jejich součástí a jimi spotřebovávaných prostředků, a konečně protože jejich výrobní pole je nepoměrně širší než výrobní pole nástroje. Odečteme-li od stroje i od nástroje průměrné denní náklady na ně čili tu součást hodnoty, kterou přidávají výrobku průměrným denním opotřebením a spotřebou pomocných látek, jako je olej, uhlí atd., ukáže se, že působí zadarmo, jako přírodní síly, existující bez přispění lidské práce. Čím větší je rozsah produktivní působnosti strojů oproti produktivní působnosti nástroje, tím větší je rozsah jejich bezplatné služby ve srovnání s touž službou nástroje. Teprve ve velkém průmyslu se člověk učí dávat výrobku své minulé, již zpředmětněné práce působit ve velkém měřítku zdarma jako přírodním silám.¹⁰⁹

¹⁰⁸ Věda nestojí kapitalistu vůbec „nic“, což mu naprosto nebrání jí využívat. „Cizí“ vědy se kapitál zmocňuje jako cizí práce. „Kapitalistické“ přivlastňování a „osobní“ přivlastňování, ať už vědy či hmotného bohatství, jsou však naprosto rozdílné věci. Sám dr. Ure si stěžoval na hrubou neznalost mechaniky u svých milých továrníků využívajících strojů a Liebig vypravuje o hrozných neznalostech anglických chemických továrníků v oboru chemie.

¹⁰⁹ Ricardo věnuje někdy do té míry pozornost výhradně tomuto účinku strojů — který ostatně nevysvětluje, stejně jako nevysvětluje všeobecný rozdíl mezi pracovním procesem a hodnototvorným procesem — že leckdy zapomíná na tu součást hodnoty, kterou stroje přenášejí na výrobek, a úplně ji ztotožňuje s přírodními silami. Tak např.: „Adam Smith všude uznává služby, které nám prokazují přírodní činitelé a stroje. Ale přesně rozlišuje povahu hodnoty, kterou přidávají zbožím... protože konají tuto práci zdarma, jejich přispění nepřidává nic ke směnné hodnotě.“ (Ricardo: „Principles etc.“, str. 336,

Při zkoumání kooperace a manufaktury jsme viděli, že určité všeobecné výrobní podmínky, jako budovy atd., se při společném užívání z hospodárněji oproti roztráštěným výrobním podmínkám izolovaných dělníků, tedy poměrně méně zdražují výrobky. Při strojové výrobě je nejen těleso pracovního stroje společně spotřebováno jeho četnými nástroji, nýbrž i tyž hnací stroj spolu s částí převodového mechanismu je společně spotřebováván mnoha pracovními stroji.

Je-li dán rozdíl mezi hodnotou strojů a tou částí hodnoty, kterou denně přenášejí na svůj výrobek, závisí stupeň, v němž tato část hodnoty zdražuje výrobek, především na rozměrech výrobku, tedy jaksi na jeho povrchu. Pan Baynes z Blackburnu vypočítává v jedné přednášce, uveřejněné roku 1857, že „každá reálná mechanická koňská síla^{109a} pohání 450 automatických vřeten s příslušným přípravným zařízením nebo 200 prstencových vřeten nebo 15 tkalcovských stavů na 40ticoulovou tkaninu s příslušným zařízením snovacím, šlichtovacím atd.“ Denní náklady na jednu parní koňskou sílu a opotřebování strojů, které pohání, se rozdělují v prvním případě na denní výrobek 450 selfaktorových vřeten, v druhém případě na denní výrobek 200 prstencových vřeten a v třetím případě na denní výrobek 15 mechanických tkalcovských stavů, takže se tím na jednu unci příze nebo na jeden loket tkaniny přenáší jen nepatrná část hodnoty. A stejně je tomu v uvedeném příkladu s bucharem. Protože se jeho denní opotřebování, spotřeba uhlí atd. rozdělují na ohromné masy železa, které denně ukuje, připadá na každý cent železa jen nepatrná část hodnoty; byla by však velmi velká, kdyby se tímto kyklopským nástrojem zatloukaly malé hřebíky. A stejně je tomu v uvedeném příkladu s bucharem. Protože se jeho denní opotřebování, spotřeba uhlí atd. rozdělují na ohromné masy železa, které denně ukuje, připadá na každý cent železa jen nepatrná část hodnoty; byla by však velmi velká, kdyby se tímto kyklopským nástrojem zatloukaly malé hřebíky.

Jsou-li dány hranice působnosti pracovního stroje, tj. je-li dán počet jeho nástrojů, nebo tam, kde jde o sílu, jejich rozsah, závisí masa výrobku na rychlosti, s níž stroj operuje, tj. např. na rychlosti otáčení vřeten nebo na počtu úderů kladiva za minutu. Někteří z těchto obrovských kladiv vykonají 70 úderů za minutu, Ryderův patentní kovací stroj, který operuje bucharem malých rozměrů při kování vřeten, vykoná 700 úderů za minutu.

Je-li dán poměr, v němž se přenáší hodnota strojů na výrobek, závisí velikost této části hodnoty na velikosti hodnoty strojů samých.¹¹⁰

Srovnávací rozbor cen ručně vyrobeného nebo manufakturního zboží a téhož zboží vyrobeného stroji dává všeobecně ten výsledek, že u strojového výrobku část hodnoty přecházející z pracovních prostředků relativně vzrůstá, avšak absolutně klesá. To znamená, že její absolutní velikost se zmenšuje, avšak její velikost v poměru k celé hodnotě výrobku, např. libry příze, se zvětšuje.¹¹¹

337.) Ricardova poznámka je ovšem správná vůči J. B. Sayovi, který tlachá o tom, že stroje prokazují tu „službu“, že tvoří hodnotu, která prý tvoří část „zisku“.

^{109a} {Poznámka k 3. vyd. Jedna „koňská síla“ se rovná síle 33.000 librostop za minutu, tj. síle, která zvedne 33.000 liber za minutu do výše 1 stopy (anglické) nebo 1 libru do výše 33.000 stop. To je koňská síla, o které se zde nahoře mluví. Ale v obvyklé obchodní řeči, a tu a tam i v citátech této knihy, se rozlišuje mezi „nominálními“ a „komerčními“ čili „indikovanými“ koňskými silami téhož stroje. Stará čili nominální koňská síla se vypočítává výhradně ze zdvihu pístu a průměru válce bez ohledu na tlak páry a na rychlost pístu. To jest, vyjadřuje fakticky toto: stroj má např. 50 koňských sil, je-li poháněn tímž slabým tlakem páry a touž nepatrnou rychlostí pístu, jako za časů Boultonových a Wattových. Ale oba tyto faktory od té doby neobyčejně vzrostly. K měření mechanické síly, kterou stroj dnes skutečně dodává, byl vynalezen indikátor, který udává tlak páry. Rychlost pohybu pístu se dá zjistit snadno. Tak je jednotka míry, „indikovaná“ čili „komerční“ koňská síla, matematický vzorec, který přihlíží současně k průřezu válce, výši zdvihu pístu, rychlosti pístu a tlaku páry a udává tak, kolikrát za minutu stroj opravdu provede výkon 33.000 librostop. Jedna nominální koňská síla může proto ve skutečnosti dodávat tři, čtyři ba i pět indikovaných čili skutečných koňských sil, To na vysvětlenou pro různé pozdější citáty. — B. E. }

¹¹⁰ Čtenář, který je v zajetí kapitalistických představ, si ovšem řekne, kde je „úrok“, který stroj přidává výrobku pro rata [úměrně] své kapitálové hodnotě. Lze se však snadno přesvědčit, že stroj, stejně jako kterákoli jiná součást konstantního kapitálu, protože nevytváří novou hodnotu, nemůže ani přidávat hodnotu pod názvem „úrok“. Je dále jasné, že zde, kde jde o výrobu nadhodnoty, nelze ani její část předpokládat a priori pod názvem „úrok“. Kapitalistický způsob počítání, který se jeví prima facie [na první pohled] jako nesmyslný a odporující zákonům tvoření hodnoty, bude vysvětlen v třetí knize tohoto spisu.

¹¹¹ Tato součást hodnoty, přidávaná strojem, klesá absolutně i relativně tam, kde stroj vytlačuje koně a tažná zvířata vůbec, jichž se užívalo jen jako hnací síly, a ne jako strojů pro výměnu látek. Ostatně Descartes se svou definicí zvířat jako pouhých strojů se na to dívá očima manufakturního období na rozdíl od středověku, který pokládal zvířata za pomocníka člověka, jako později opět pan von Haller ve své „Restauration der Staatswissenschaften“. Že Descartes právě tak jako Bacon viděl ve změně výrobního způsobu a v praktickém ovládnutí přírody člověkem výsledek změn v metodě myšlení, ukazuje jeho

Stojí-li výroba nějakého stroje tolik práce, kolik se ušetří jeho užíváním, dochází tu k pouhému přemístění práce, tj. celková suma práce nutná k výrobě zboží se nezmenšuje, čili produktivní síla práce nevzrůstá. Ale rozdíl mezi prací, kterou stroj stojí, a prací, kterou ušetří, čili stupeň jeho produktivity zřejmě nezávisí na rozdílu mezi jeho vlastní hodnotou a hodnotou nástroje, který nahrazuje. Tento rozdíl trvá tak dlouho, dokud pracovní náklady na stroj, a tudíž i ta část hodnoty, která se přenáší se stroje na výrobek, jsou menší než hodnota, kterou by dělník se svým nástrojem přidal pracovnímu předmětu. Produktivita stroje se tudíž měří stupněm, v němž stroj nahrazuje lidskou pracovní sílu. Podle pana Baynese připadá na 450 selffaktorových vřeten s příslušným přípravným zařízením, která jsou poháněna jednou parní koňskou silou, 2½ dělníka¹¹² přitom každé selffaktorové vřeteno (selfacting mule spindle) upřede při desetihodinovém pracovním dni 13 uncí příze (průměrného čísla), takže týdně připadá na 2½ dělníka 365⅘ libry příze. Asi 366 liber bavlny (pro zjednodušení nepočítáme s odpadem) vstřebá tedy při své přeměně v přízi jen 150 pracovních hodin čili 15 desetihodinových pracovních dnů, kdežto u kolovratu, kdy přadlák vyrábí 13 uncí příze za 60 hodin, vstřebalo by totéž množství bavlny 2700 desetihodinových pracovních dnů čili 27.000 pracovních hodin.¹¹³ Kde je stará metoda blockprinting čili ručního tisku kartounů nahrazena strojovým tiskem, potiskne jeden stroj, obsluhovaný jedním dospělým dělníkem nebo chlapcem, za jednu hodinu tolik čtyřbarevného kartounu jako dříve 200 dospělých dělníků.¹¹⁴ Dříve než Eli Whitney roku 1793 vynalezl cottongin [odzrňovací stroj], stálo zbavení jedné libry bavlny semene průměrně jeden pracovní den. Díky jeho vynálezu může jedna černoška vyčistit 100 liber bavlny denně a od té doby produktivita cottonginu ještě značně stoupla. Libra bavlněných vláken, jejíž výroba stála dříve 50 centů, se prodávala potom za 10 centů, a přitom s větším ziskem, tj. se zahrnutím většího množství neplacené práce. V Indii se užívá k oddělování vláken od semene polostrojového nástroje, čurky, jímž jeden muž a jedna žena vyčistí denně 28 liber. Čurkou, kterou před několika lety vynalezl dr. Forbes, vyčistí 1 muž a 1 hoch denně 250 liber; kde se užívá jako pohonu volů, páry nebo vody, je zapotřebí jen několika hochů a děvčat jako feeders (tj. podavačů materiálu do stroje). Šestnáct takových strojů poháněných voly vykoná denně práci, která dříve vyžadovala celkem 750 lidí.¹¹⁵

Jak jsem se již zmínil, udělá parní stroj u parního pluhu za jednu hodinu za 3 pence čili za ¼ šilinku tolik práce, jako 66 lidí za 15 šilinků za hodinu. Vracím se k tomuto příkladu, abych zabránil mylné představě. Oněch 15 šilinků totiž naprosto není výrazem práce přidané za jednu hodinu 66 dělníky. Byl-li poměr nadpráce k nutné práci 100%, vyrobilo těchto 66 dělníků za hodinu hodnotu 30 šilinků, ačkoli v ekvivalentu, který dostali, tj. v 15 šilincích jejich mzdy, se zračí jen 33 hodiny z celkového počtu 66. Předpokládáme-li tedy, že stroj stojí právě tolik, kolik činí roční mzda 150 dělníků, které vytlačil, řekněme 3000 liber št., tu tyto 3000 liber št. naprosto nejsou peněžním výrazem veškeré práce vykonané a přidané pracovnímu předmětu těmito 150 dělníky, nýbrž jen té části jejich roční práce, která se pro ně samé zračí ve mzdě. Naproti tomu vyjadřuje peněžní hodnota stroje, 3000 liber št., všechnu práci vynaloženou na jeho výrobu, bez ohledu na poměr, v němž tato práce tvoří mzdu

„Discours de la Méthode“, kde se mimo jiné praví: „Je možné (metodou, kterou zavedl do filosofie) dosáhnout poznatků velmi užitečných v životě a místo spekulativní filosofie, jíž se vyučuje na školách, nalézt praktickou filosofii, s jejíž pomocí, poznavše sílu a účinek ohně, vody, vzduchu, hvězd a všech ostatních těles nás obklopujících, tak jako známe různá řemesla našich řemeslníků, mohli bychom jich používat právě tak ke všemu, k čemu se hodí, a tát se tak vládci a pány přírody“ a tak „přispět ke zdokonalení lidského života“. V předmluvě ke spisu sira Dudleye Northe „Discourses upon Trade“ (1691) se praví, že Descartova metoda, použitá na politickou ekonomii, začala ji osvobozovat od starých báhorek a pověrečných představ o penězích, obchodu atd. Celkem však se angličtí ekonomové dřívější doby opírají o Bacona a Hobbese jako o své filosofy, kdežto později se „filosofem“ κατ'ἐξᾶχην [vůbec] politické ekonomie pro Anglii, Francii a Itálii stal Locke.

¹¹² Podle výroční zprávy obchodní komory v Essenu (říjen 1863) vyrobila roku 1862 Kruppova slévárna oceli 161 tavicími, žárovými a cementovými pecemi, 32 parními stroji (tolik asi činil roku 1800 celkový počet parních strojů používaných v Manchesteru) a 14 buchary, které představovaly celkem 1236 koňských sil, 49 výhněmi, 203 obráběcími stroji a asi 2400 dělníky — 13 milionů liber lité oceli. Zde nepřipadají ještě ani 2 dělníci na 1 koňskou sílu.

¹¹³ Babbage vypočítává, že na Jávě se skoro jen prací předání zvyšuje hodnota bavlny o 117%. V téže době (roku 1832) činila v Anglii celková hodnota, kterou při dopřádání přidávaly bavlně stroje a práce, asi 33% hodnoty suroviny. („On the Economy of Machinery“, Str. 165, 166.)

¹¹⁴ Při strojovém tisku se mimo to ušetří barva.

¹¹⁵ Srov. Paper read by Dr. Watson, Reporter on the Products to the Government of India, before the Society of Arts, 17 April 1860.

dělníka a nadhodnotu kapitalisty. I když tedy stroj stojí tolik, kolik stojí pracovní síla, kterou nahrazuje, je práce zpředmětněná v něm vždy daleko menší než živá práce, kterou nahrazuje.¹¹⁶

Diváme-li se na stroje výhradně jako na prostředek k zlevnění výrobku, je hranice jejich použití určena tím, že práce, kterou stojí jejich výroba, musí být menší než práce, kterou nahrazuje jejich používání. Pro kapitál je však tato hranice užší. Protože kapitál neplatí používanou práci, nýbrž hodnotu používané pracovní síly, je pro něj při používání strojů rozhodující rozdíl mezi hodnotou stroje a hodnotou pracovní síly, kterou stroj nahrazuje. Protože dělení pracovního dne na nutnou práci a nadpráci je v různých zemích různé, stejně jako v téže zemi, ale v různých obdobích, anebo v témž období, ale v různých odvětvích výroby; protože dále skutečná mzda dělníka hned klesá pod hodnotu jeho pracovní síly, hned zase nad ni stoupá, může tento rozdíl mezi cenou stroje a cenou pracovní síly, kterou stroj nahrazuje, velmi kolísat, třebaže rozdíl mezi množstvím práce, nutným k výrobě stroje, a celkovým množstvím práce, kterou stroj nahrazuje, zůstává týž.^{116a} Ale jen onen první rozdíl určuje pro kapitalistu samého výrobní náklady zboží a ovlivňuje ho donucovacími zákony konkurence. Proto se dnes v Anglii vynalézají stroje, kterých se užívá jen v severní Americe, jako Německo vynalézalo v XVI. a XVII. století stroje, kterých se užívalo jen v Holandsku, a jako se některých francouzských vynálezů XVIII. století využívalo jen v Anglii. V zemích, které jsou ve svém vývoji napřed, vyvolává sám stroj svým použitím v některých odvětvích podnikání takový nadbytek práce (redundancy of labour, jak praví Ricardo) v jiných odvětvích, že tu pokles mzdy pod hodnotu pracovní síly brání používání strojů a činí je zbytečným, ba často přímo nemožným s hlediska kapitálu, jehož zisk beztak nevyvěrá ze zkrácení používané práce vůbec, nýbrž jen ze zkrácení placené práce. V některých odvětvích anglické vlnářské manufaktury byla dětská práce v posledních letech značně omezena, místy skoro úplně vytlačena. Proč? Tovární zákon si vynutil zavedení dvou směn dětí, z nichž střídavě pracuje jedna 6 hodin, druhá 4 hodiny čili každá jen 5 hodin. Avšak rodiče nechtěli half-times (dělníky pracující polovinu doby) prodávat levněji, než dříve prodávali full-times (dělníky pracující plnou dobu). Proto byli half-times nahrazeni stroji.¹¹⁷ Před zákazem práce žen a dětí (do 10 let) v dolech shledával kapitál, že zaměstnávání nahých žen a dívek, často spolu s muži, v uhelných a jiných dolech, úplně odpovídá jeho mravnímu kodexu a zejména také jeho hlavní knize, takže teprve po zákazu začal používat stroje. Yankeeové vynalezli stroje na drcení štěrků. Angličané jich neužívají, protože „ubozák“ („wretch“ [ubozák] je termín anglické politické ekonomie pro zemědělského dělníka), který tuto práci koná, dostává zaplacenou tak nepatrnou část své práce, že stroje by výrobu pro kapitalistu zdražily.¹¹⁸ V Anglii k tahání člunů atd. po průplavech se stále ještě někdy užívá žen místo koní,¹¹⁹ protože práce nutná k produkci koní a k výrobě strojů je matematicky určitá veličina, kdežto práce nutná k udržení na živu žen při nadbytku obyvatelstva nestojí ani za řeč. Proto nikde nenajdeme nestoudnější mrhání lidskou silou na všelijaké zbytečné hlouposti než právě v Anglii, zemi strojů.

3. Nejblíže účinky strojové výroby na dělníka

Jak jsme viděli, východiskem velkého průmyslu byla revoluce pracovního prostředku, a pracovní prostředek, který prodělal převrat, nabývá své nejvyvinutější podoby v rozčleněném systému strojů v továrně. Než budeme zkoumat, jak se k tomuto objektivnímu organismu přidává lidský materiál, všimněme si některých všeobecných účinků této revoluce na dělníka samého.

a) Přivlastňování dalších pracovních sil kapitálem.

Práce žen a dětí

¹¹⁶ „Tito nemá agenty (stroje) jsou vždy produktem mnohem menší práce, než kterou nahrazují, i když mají úplně stejnou peněžní hodnotu.“ (Ricardo: „Principles etc.“, str. 40.)

^{116a} Poznámka ke 2. vydání. V komunistické společnosti by stroje našly docela jiné uplatnění než v měšťácké společnosti.

¹¹⁷ „Zaměstnavatelé nebudou zbytečně zaměstnávat dvě směny dětí mladších 13 let... Skutečně část továrníků, přádelníků vlněné příze, nyní zřídka používá práce dětí mladších 13 let, tj. half-times. Zavedli zdokonalené nové stroje různého druhu, které skoro odstraňují práci dětí (tj. dětí mladších 13 let). K ilustraci takového zmenšení počtu dětí uvedu na příklad pracovní proces, při němž, přidá-li se ke strojům přístroj, tak zvaný piecing machine [přisukovací stroj], může být práce šesti nebo čtyř half-times — podle zvláštností jednotlivého stroje — prováděna jedinou mladistvou osobou“ (starší 13 let). „...Half-time system [systém poločasů]“ byl podnětem „k vynálezu tohoto přisukovacího stroje“. („Reports of Insp. of Fact. for 31st October 1858“.)

¹¹⁸ „Stroje... často nelze použít do té doby, dokud práce (míní tím mzdu) nestoupne.“ (Ricardo: „Principles etc.“, str. 479.)

¹¹⁹ Viz „Report of the Social Science Congress at Edinburgh, October 1863“.

Protože stroje činí svalovou sílu postradatelnou, stávají se prostředkem k používání dělníků bez svalové síly nebo nedostatečně tělesně vyvinutých, avšak mrštnějších údů. Proto byla práce žen a dětí prvním slovem kapitalistického užívání strojů! Tento mohutný prostředek k nahrazení práce a dělníků se takto hned stal prostředkem k rozmnožení počtu námezdních dělníků, tím že podrobil bezprostřední nadvládě kapitálu všechny členy dělnické rodiny bez rozdílu pohlaví a věku. Nucená práce pro kapitalistu zabrala nejen dobu dětských her, ale i dobu svobodné práce v domácím kruhu, v rámci starých obyčejů pro potřeby rodiny samé.¹²⁰

Hodnota pracovní síly byla určena pracovní dobou nutnou nejen k udržení jednotlivého dospělého dělníka, nýbrž i k udržení dělnické rodiny. Tím že stroje vrhají všechny členy dělnické rodiny na trh práce, rozdělují hodnotu mužovy pracovní síly na všechny členy jeho rodiny. Znehodnocují tudíž jeho pracovní sílu. Koupě rodiny, rozdrobené např. na 4 pracovní síly, stojí možná více, než dříve stála koupě pracovní síly hlavy rodiny, ale zato nastupují 4 pracovní dny na místo jednoho, a jejich cena klesá úměrně přebytku nadpráce čtyř nad nadprací jednoho. Aby se užívala jedna rodina, musí nyní čtyři dodávat kapitálu nejen práci, nýbrž i nadprací. Tak rozšiřují stroje s lidským materiálem vykořisťování, tímto nejvlastnějším polem kapitalistického vykořisťování,¹²¹ zároveň i stupeň vykořisťování.

Stroje revolucionují rovněž od základu formální výraz kapitalistického vztahu, smlouvu mezi dělníkem a kapitalistou. Na základě zboží směny se předpokládalo především, že kapitalista a dělník vystupují proti sobě jako svobodné osoby, jako nezávislí majitelé zboží: jeden jako majitel peněz a výrobních prostředků, druhý jako majitel pracovní síly. Ale nyní kapitál kupuje nedospělé nebo polodospělé. Dříve dělník prodával svou vlastní pracovní sílu, s níž nakládal jako formálně svobodná osoba. Nyní prodává ženu a děti. Stává se obchodníkem s otroky.¹²² Poptávka po dětské práci často i formou připomíná poptávku po černošských otrocích, jak jsme se s ní setkávali v inserátech amerických časopisů. „Všiml jsem si,“ vypravuje např. jeden anglický tovární inspektor, „oznámení v místním listu jednoho z nejvýznamnějších manufakturních měst mého obvodu. Oznámení znělo: Hledá se 12—20 hochů, kteří nevypadají mladší než 13 let. Mzda 4 šilinky týdně. K doptání atd.“¹²³ Obrat „nevypadají mladší než 13 let“ se týká toho, že podle Factory Act [továrního zákona] děti mladší 13 let smějí pracovat pouze 6 hodin. Potvrzení o věku musí vydat úřední lékař (certifying surgeon). Továrník proto hledá hochy, kteří vypadají, jako by jim již bylo 13 let. Pokles počtu dětí pod

¹²⁰ Za bavlnářské kalamity, která provázela americkou občanskou válku, vyslala anglická vláda dr. Eduarda Smitha do Lancashiru, Cheshiru atd., aby podal zprávu o zdravotním stavu bavlnářských dělníků. Píše mimo jiné: Po hygienické stránce, nehledě k vypuzení dělníků z tovární atmosféry, má prý krize mnoho jiných kladných výsledků. Dělnické ženy prý mají nyní čas k tomu, aby mohly nakojit děti, místo aby je otravovaly Godfreyovým cordialem (opiovým přípravkem). Mají prý teď čas naučit se vařit. Na neštěstí přišlo toto kuchařské umění do doby, kdy neměly co jíst. Avšak z toho vidíme, do jaké míry kapitál usurpoval k svému sebehodnocení práci, nutnou pro potřeby rodiny. Krize bylo využito rovněž k tomu, aby se dělnické dcery naučily ve zvláštních školách šít. Bylo zapotřebí americké revoluce a světové krise, aby se dělnické dívky, které předou pro celý svět, naučily šít!

¹²¹ „Počet dělnictva velmi stoupl, protože práce mužů se stále více nahrazuje prací žen a hlavně práce dospělých prací nezletilých. Tři třináctiletá děvčata se mzdou 6—8 šilinků týdně nahrazují dospělého muže, jehož mzda se pohybuje od 18 do 45 šilinků.“ (*Th. de Quincey*: „The Logic of Political Economy“. Londýn 1844, pozn. ke str. 147.) Protože bez určitých rodinných funkcí, např. hlídání a kojení dětí atd., se nelze úplně obejít, musí si matky rodin, odvedené kapitálem, tak či onak najít za sebe zástupkyni. Práce, které vyžadují potřeby rodiny, jako šití, zašívání atd., se musí nahrazovat nákupem hotového zboží. Zmenšenému vynakládání práce na domácnost odpovídá tedy zvýšené vydávání peněz. Výrobní náklady dělnické rodiny tedy rostou a vyvažují zvýšený příjem. Kromě toho se stává nemožnou hospodárnost a účelnost při používání a přípravě životních prostředků. O těchto faktech, které oficiální politická ekonomie zatajuje, najdeme bohatý materiál v „Reports“ továrních inspektorů, ve zprávách „Children's Employment Commission“ a zejména také v „Reports on Public Health“.

¹²² V protikladu k významné skutečnosti, že omezení ženské a dětské práce v anglických továrnách si na kapitálu vydobyli dospělí dělníci-muži, najdeme ještě v nejnovějších zprávách „Children's Employment Commission“ opravdu pobuřující a úplně otrokářské rysy dělnických rodičů, pokud jde o čachry s dětmi. Ale kapitalistický farizej, jak je možno vidět z týchž „Reports“, pranýřuje tuto bestialitu, kterou sám stvořil, zvětšil a z níž těží, kterou jindy nazývá „svobodou práce“. „Vzali si na pomoc dětskou práci... dokonce jen za pouhý chléb vezdejší. Bez síly snášet nepřiměřeně těžkou práci, bez poučení, jak si vést v tomto novém životě, byly děti zataženy do fyzicky i morálně zkaženého prostředí. Židovský dějepisec poznamenává ke zboření Jerusalema Titem, že nebylo divu, že město bylo tak hrozně zničeno, když jedna nelidská matka obětovala vlastní dítě, aby utišila muka nesnesitelného hladu.“ („Public Economy Concentrated“. Carlisle 1833, str. 66.)

¹²³ A. Redgrave v „Reports of Insp. of Fact. for 31st October 1858“, str. 41.

13 let, zaměstnaných továrníky, který se často děje skokem a je tak nápadný v anglické statistice za posledních 20 let, byl podle výpovědí továrních inspektorů samých do značné míry dílem těchto certifying surgeons, kteří měnili věk dítěte podle vykořisťovatelských choutek kapitalistů a čachrářských potřeb rodičů. V pověstné londýnské čtvrti Bethnal Green se koná každé pondělí a úterý ráno veřejný trh, kde se děti obojího pohlaví od 9 let samy pronajímají londýnským hedvábnickým manufakturám. „Obvyklé podmínky jsou 1 šilink 8 pencí týdně (které patří rodičům) a 2 pence a čaj pro mne.“ Smlouvy platí jen na týden. Výjevy a řeči na tomto trhu jsou opravdu pobuřující.¹²⁴ V Anglii se stále ještě stává, že ženy „vezmou hochy z workhouse [pracovny pro chudé] a pronajmou je kterémukoli kupci za 2 šilinky 6 pencí týdně“.¹²⁵ Přese všechno zákonodárství je ve Velké Británii stále ještě nejméně 2000 hochů prodáváno vlastními rodiči jako živé stroje na vymetání komínů (ačkoli existují stroje, které to mohou udělat místo nich).¹²⁶ Revoluce vyvolaná strojem v právním poměru mezi kupcem a prodávacem pracovní síly, která zbavila celou tuto transakci dokonce i zdání smlouvy mezi svobodnými osobami, poskytla později anglickému parlamentu právní důvod omlouvající zásahy státu do poměrů v továrnách. Kdykoli tovární zákon omezí práci dětí v dosud nedotčených průmyslových odvětvích na 6 hodin, ozve se vždy znovu nářek továrníků: někteří rodiče prý odnímají děti průmyslu, který již podléhá zákonu, aby je prodali průmyslu, kde ještě panuje „svoboda práce“, tj. kde děti mladší 13 let jsou nuceny pracovat jako dospělí, kde se tedy dají draze prodat. Protože však je kapitál od přírody leveller, tj. vyžaduje ve všech výrobních odvětvích rovnost podmínek vykořisťování práce jako vrozené právo člověka, stává se zákonné omezení práce dětí v jednom průmyslovém odvětví příčinou jejího omezení v druhém odvětví.

Již dříve jsme se zmínili o fyzické zkáze dětí a mladistvých, jakož i dělnických žen, které stroj podrobuje vykořisťování kapitálu zprvu přímo v továrnách, vznikajících na základně strojové výroby, a pak nepřímou ve všech ostatních průmyslových odvětvích. Proto se tu zastavíme jen u jednoho bodu, u ohromné úmrtnosti dělnických dětí v prvních letech života. V Anglii je 16 registračních obvodů, kde na 100.000 živě narozených dětí do jednoho roku připadá průměrně jen 9085 případů úmrtí ročně (v jednom obvodu jen 7047), ve 24 obvodech přes 10.000, avšak méně než 11.000, v 39 obvodech přes 11.000, avšak méně než 12.000, v 48 obvodech přes 12.000, avšak méně než 13.000, ve 22 obvodech přes 20.000, v 25 obvodech přes 21.000, v 17 obvodech přes 22.000, v 11 obvodech přes 23.000, v Hoo, Wolverhamptonu, Ashtonu-under-Lyne a Prestonu přes 24.000, v Nottinghamu, Stockportu a Bradfordu přes 25.000, ve Wisbeachu 26.001 a v Manchesteru 26.125.¹²⁷ Jak dokázalo oficiální lékařské vyšetřování roku 1861, je příčinou vysoké úmrtnosti, nehledě k místním podmínkám, především zaměstnání matek mimo domácnost a z toho plynoucí zanedbávání dětí a špatné zacházení, mimo jiné nevhodná výživa, nedostatek výživy, krmení opiovými přípravky atd.; k tomu přistupuje nepřirozené odcizení matek vlastním dětem a tudíž úmyslné moření dětí hladem a otravování.¹²⁸ Naproti tomu v takových zemědělských obvodech, „kde jsou ženy nejméně zaměstnány, je procento úmrtnosti nejnižší“.¹²⁹ Avšak vyšetřující komise z roku 1861 došla k neočekávanému závěru, že v některých čistě zemědělských obvodech na pobřeží Severního moře dosahuje úmrtnost dětí mladších jednoho roku skoro takové výše jako v nejpověstnějších továrních obvodech. Proto bylo uloženo dr. Julianu Hunterovi, aby tento zjev vyšetřil na místě. Jeho zpráva je připojena k „Sixth Report on Public Health“.¹³⁰ Do té doby se mělo za to, že děti decimuje malarie a jiné nemoci, obvyklé v nízkopoložených a bažinatých krajích. Vyšetřování zjistilo pravý opak, totiž, „že táž příčina, která vypudila malarii, a to přeměna půdy, která byla bažinou v zimě a v létě chudou pastvinou, v úrodnou ornou půdu, způsobila neobyčejně vysokou úmrtnost kojenců“.¹³¹ 70 lékařů, provádějících praxi v tomto obvodu, kterých se dr. Hunter dotazoval, bylo v tomto bodě „podivuhodně zajedno“. Zároveň s

¹²⁴ „Children's Employment Commission, 5th Report“. Londýn 1866, str. 81, čís. 31. {*Ke 4. vydání.* — Hedvábnický průmysl v Bethnal Green je nyní skoro úplně zničen. — *B. E.*}

¹²⁵ „Children's Employment Commission, 3rd Report“. Londýn 1864, str. 53, čís. 15.

¹²⁶ Tamtéž, 5th Report, str. XXII, čís. 137.

¹²⁷ „Sixth Report on Public Health“. Londýn 1864, str. 34.

¹²⁸ „(Vyšetřování z r. 1861)... kromě toho ukázalo, že zatím co děti za vyličených okolností hynou zanedbaností a špatným zacházením, které je důsledkem toho, že jejich matky pracují v továrně, i matky natolik ztrácejí přirozené city ke svým dětem, že je smrt dítěte příliš nermoutí a někdy se dokonce... přímo přičiňují, aby ji přivodily.“ (Tamtéž.)

¹²⁹ „Sixth Report on Public Health“. Londýn 1864, str. 454.

¹³⁰ Tamtéž, str. 454, 463. „Reports by Dr. Henry Julian Hunter on the excessive mortality of infants in some rural districts of England“.

¹³¹ Tamtéž, str. 35 a str. 455, 456.

revoluci v obdělávání půdy byl tu totiž položen základ k průmyslovému systému. „Vdané ženy, které pracují pohromadě s děvčaty a hochy, jsou za určitou částku dávány v celých tlupách k dispozici pachtýři mužem, který se nazývá ‚gangmaster‘ [vůdce party] a pronajímá celou skupinu. Tyto tlupy putují často mnoho mil cesty od svých vesnic; potkáváme je ráno i večer na silnicích, ženy v krátkých spodničkách a příslušných kazajkách a ve vysokých botách, někdy v kalhotách, na pohled velmi silné a zdravé, ale zkažené nepořádností, na kterou si zvykly, a naprosto lhostejné k neblahým následkům, které má jejich záliba v tomto rušném a nezávislém životě na jejich děti, které doma chřadnou.“¹³² Všechny ony zjevy továrních obvodů se tu opakují v ještě vyšší míře: tajné vraždění dětí a krmení dětí opiovými přípravky.¹³³ „To, že vím, jaké zlo působí každá dlouho trvající práce dospělých žen v průmyslu,“ praví dr. Simon, lékařský úředník anglické Privy Council [tajné rady] a hlavní redaktor zpráv o „Public Health“, „musí omluvit můj hluboký odpor k ní.“¹³⁴ „Bude opravdu štěstím pro manufakturní obvody v Anglii,“ volá tovární inspektor R. Baker v jedné oficiální zprávě, „zakáže-li se všem vdaným ženám, které mají rodinu, pracovat v kterékoli továrně.“¹³⁵

Morální mrzačení, plynoucí z kapitalistického vykořisťování ženské a dětské práce, vylíčil B. Engels ve svém „Postavení dělnické třídy v Anglii“ a jiní spisovatelé tak vyčerpávajícím způsobem, že je tu jen připomínám. Ale duševní zpustošení, uměle vyvolávané tím, že se nezralí lidé přeměňují v pouhé stroje na výrobu nadhodnoty — a toto zpustošení lze snadno rozeznat od přirozené nevědomosti, kdy duch leží ladem, aniž tím trpí jeho schopnost vývoje, jeho přirozená plodnost — donutilo nakonec i anglický parlament, že prohlásil základní vyučování za nezbytnou podmínku „produktivní“ spotřeby dětí mladších 14 let ve všech průmyslových odvětvích podléhajících továrnímu zákonu. Duch kapitalistické výroby se jasně projevuje v ledabylé redakci tak zvaných doložek o výchově v továrních zákonech, v nedostatku administrativního aparátu, bez něhož se toto povinné vyučování stává většinou opět ilusorním, v oposici továrníků i proti tomuto zákonu o vyučování a v jejich úskocích a vytáčkách, jimiž zákon obcházejí v praxi. „Jen zákonodárnou moc je nutno obviňovat, protože vydala fiktivní zákon (delusive law), který sice předstírá péči o výchovu dětí, ale neobsahuje ani jedině ustanovení, jímž by se zajišťovalo dosažení tohoto cíle. Neustanovuje nic, jen to, že děti mají být po určitý počet hodin denně (3 hodiny) zavřeny mezi čtyřmi stěnami místnosti, která se nazývá škola, a že zaměstnavatel dítěte si to musí každý týden dát potvrdit od osoby, která se podepisuje jako učitel nebo učitelka.“¹³⁶ Před vydáním doplňovacího továrního zákona z roku 1844 se často vyskytovala potvrzení o návštěvě školy, která učitel nebo učitelka podepsali křížkem, protože sami neuměli psát. „Při návštěvě v jedné škole, která vydává taková vysvědčení, byl jsem tak překvapen nevědomostí učitele, že jsem se ho zeptal: ‚Prosím vás, pane, umíte číst?‘ Jeho odpověď zněla: ‚Ih jeh, Ebbes‘ (summat) [Ale celkem jó]. Na své ospravedlnění dodal: ‚Rozhodně umím víc než moji žáci.‘ Když byl připravován zákon z roku 1844, poukazovali tovární inspektoři na hrozný stav míst, jímž se říkalo školy a jejichž vysvědčení museli uznávat za plně platná podle zákona. Všechno, čeho dosáhli, bylo, že od roku 1844 „číslice ve školním vysvědčení musí učitel vyplnit vlastní rukou a rovněž se podepsat jménem a příjmením.“¹³⁷ Sir John Kincaid, tovární inspektor pro Skotsko, vypravuje totéž na základě svých úředních zkušeností. „První školu, kterou jsme navštívili, vedla jakási paní Ann Killinová. Na moji výzvu, aby hláskovala své jméno, hned udělala chybu, protože začala písmenem C, ale ihned se opravila a řekla, že její příjmení začíná písmenem K. Prohlížel jsem její podpisy v knize školních vysvědčení a všiml jsem si, že se podpisuje po každé jinak, zatím co rukopis nenechával na pochybách o tom, že není schopna učit. Také sama přiznala, že nedovede pořádkem seznám žáků... V jiné škole jsem viděl školní místnost 15 stop dlouhou a 10 stop širokou a napočítal jsem tu 75 dětí, které pištěly něco nesrozumitelného.“¹³⁸ „Nejsou to však jen taková žalostná douputa, kde se dětem dostává školních vysvědčení, nikoli však vyučování; neboť v

¹³² „Sixth Report on Public Health“. Londýn 1864, str. 456.

¹³³ Jako v anglických továrních obvodech, tak i v zemědělských obvodech se den ze dne rozmáhá požívání opia mezi dospělými dělníky a dělnicemi. „Zvýšit odbyt opia... je hlavním cílem některých podnikavých velkoobchodníků. Drogisté je považují za zboží, jež jde nejvíc na odbyt.“ (Tamtéž, str. 459.) Kojenci, kteří dostávají opiové přípravky, „se sesychají v malé stařečky nebo se scvrkávají v opičky“. (Tamtéž, str. 460.) Hle, jak se Indie a Čína mstí Anglii!

¹³⁴ „Sixth Report on Public Health“. Londýn 1864, str. 37.

¹³⁵ „Reports of Insp. of Fact. for 31st October 1862“, str. 59. Tento tovární inspektor byl dříve lékařem.

¹³⁶ Leonhard Horner v „Reports of Insp. of Fact. for 30th June [30th April] 1857“, str. 17.

¹³⁷ Týž v „Reports of Insp. of Fact. for 31st October 1855“, str. 18, 19.

¹³⁸ Sir John Kincaid v „Reports of Insp. of Fact. for 31st October 1858“, str. 31, 32.

mnohých školách, kde je schopný učitel, ztroskotávají všechny jeho snahy na tom, že jsou tu v jednom chumlu dětí všech věků, počínaje tříletými, takže učitel neví, kde mu hlava stojí. Jeho hmotné postavení, i v nejlepším případě bídné, závisí úplně na počtu pencí, které se mu podaří dostat, a dostane jich tím víc, čím více dětí se podaří nacpat do jedné místnosti. K tomu přistupuje skrovné zařízení školy, nedostatek knih a jiných učebních pomůcek a ubíjející vliv těžkého a zkaženého vzduchu na ubohé děti. Byl jsem v mnoha takových školách, kde jsem viděl spoustu dětí, které nedělaly absolutně nic; a to se potvrzuje jako školní docházka a takové děti figurují v oficiální statistice jako děti, jimž se dostalo školního vzdělání (educated).¹³⁹ Ve Skotsku se továrníci snaží pokud možno propouštět děti, které podléhají školní docházce. „To stačí na důkaz velkého odporu továrníků proti doložkám o výchově dětí.“¹⁴⁰ V groteskně hrozných formách se to projevuje v tiskárnách kartounu atd., které podléhají zvláštnímu továrnímu zákonu. Podle ustanovení tohoto zákona „musí každé dítě, dříve než je zaměstnáváno v takové tiskárně, chodit do školy alespoň 30 dnů a neméně než 150 hodin po 6 měsících, které předcházejí bezprostředně před nástupem do zaměstnání. Po dobu zaměstnání v tiskárně musí dítě rovněž chodit do školy 30 dnů nebo 150 hodin během každého půl roku... Děti musí chodit do školy mezi 8. hodinou ranní a 6. hodinou odpolední. Docházka kratší než 2½ hodiny a delší než 5 hodin za den se nezapočítává do oněch 150 hodin. Za obvyklých okolností chodí děti do školy dopoledne a odpoledne po 30 dnů 5 hodin denně a po 30 dnech, když bylo dosaženo zákonem stanoveného počtu 150 hodin, když probraly knihu, jak samy říkají, vracejí se do tiskárny, kde zůstávají zase 6 měsíců, až do nové lhůty ke školní návštěvě, a pak zase zůstávají ve škole, až znovu proberou knihu... Velmi mnoho dětí, které chodily po předepsaných 150 hodin do školy, musí po návratu ze šestiměsíčního pobytu v tiskárně začínat zase úplně od začátku... Zapomněly ovšem všechno, čemu se předtím ve škole naučily. V jiných tiskárnách kartounu je docházka do školy úplně závislá na provozních potřebách továrny. Požadovaný počet hodin se za každé šestiměsíční období plní najednou 3—5hodinovým vyučováním, rozděleným třeba na celých 6 měsíců. Např. jeden den jde dítě do školy od 8 do 11 dopoledne, druhý den od 1 do 4 hodin odpoledne; pak zase několik dní do školy nechodí a najednou znovu přijde od 3 do 6 hodin odpoledne; potom chodí třeba 3 nebo 4 dny za sebou nebo celý týden, pak opět zmizí na 3 týdny nebo na celý měsíc a vrátí se na pár hodin v několika zbývajících dnech, když je jeho zaměstnavatelé náhodou zrovna nepotřebují; a tak si dítě takřka přihrávají (buffet) sem tam, ze školy do továrny a z továrny do školy, až je dosaženo počtu 150 hodin.“¹⁴¹ Tím, že přibírá ke kombinovanému pracovnímu personálu obrovský počet žen a dětí, láme stroj konečně odpor, který v manufaktuře dělník-muž dosud kladl kapitálu.¹⁴²

b) Prodlužování pracovního dne

Jestliže stroj je nejmocnějším prostředkem zvyšování produktivity práce, tj. zkracování pracovní doby nutné k výrobě zboží, stává se jako nositel kapitálu především v průmyslových odvětvích, která přímo zachvacuje, nejmocnějším prostředkem prodlužování pracovního dne za veškeré přirozené hranice. Vytváří jednak nové podmínky, které dovolují kapitálu povolit uzdu této své stálé tendenci, jednak tvoří nové motivy dráždicí jeho nenasytný hlad po cizí práci.

¹³⁹ Leonhard Horner v „Reports etc. for 30th April 1857“, str. 17, 18.

¹⁴⁰ Sir J. Kincaid v „Reports of Insp. etc. for 31st October 1856“, str. 66.

¹⁴¹ A. Redgrave v „Reports of Insp. of Fact. for 31st October 1857“, str. 41, 42. V těch odvětvích anglického průmyslu, která už dávno podléhají továrnímu zákonu (nikoli Printworks' Act [zákonu o tiskárnách kartounů], o němž se tu mluví v textu), byly překážky proti doložkám o výchově v posledních letech do jisté míry překonány. V průmyslových odvětvích, která nepodléhají továrnímu zákonu, převládají ještě názory sklářského továrníka J. Geddesa, který poučoval vyšetřujícího komisaře Whita takto: „Pokud vidím, je větší vzdělání, kterého se v posledních letech dostalo jistě části dělnické třídy, škodlivé. Je nebezpečné, protože činí dělníky příliš nezávislými.“ („Children's Employment Commission. 4th Report“. Londýn 1865, str. 253.)

¹⁴² „Pan E., továrník, mi sdělil, že u svých mechanických tkalcovských stavů zaměstnává výhradně ženy; dává prý přednost vdaným ženám, zejména ženám s rodinou, která je na nich existenčně závislá; jsou mnohem pozornější a poslušnější než svobodné a mimo to jsou nuceny do krajnosti napínat své síly, aby opatřily nutné prostředky k životu. Tak se ctnosti — specificky ženské ctnosti! — obrací proti nim samým, tak se mravné a něžné stránky jejich povahy stávají prostředkem k jejich zotročení, zdrojem jejich utrpení.“ („Ten Hours' Factory Bill. The Speech of Lord Ashley, 15th March“. Londýn 1844, str. 20.)

Ve stroji se především osamostatňuje pohyb a produktivní činnost pracovního prostředku vůči dělníkovi. Pracovní prostředek se sám o sobě stává průmyslovým perpetuum mobile, které by bez ustání vyrábělo, kdyby nenaráželo na jisté přirozené meze ve svých lidských pomocnících: na jejich tělesnou slabost a na jejich vlastní vůli. Jako kapitál — a jakožto takový má onen automat své vědomí a vůli v kapitalistovi — je proto pracovní prostředek prodechnut snahou stlačit odpor vzpouzející se, ale pružné lidské povahy na nejmenší míru.¹⁴³ Tento odpor je beztak oslabován zdánlivou snadností práce u stroje a větší poddajností a povolností žen a dětí.¹⁴⁴

Produktivita strojů, jak jsme viděli, je nepřímo úměrná velikosti té součásti hodnoty, kterou stroje přenášejí na výrobek. Čím delší je období, po které stroj funguje, tím větší je masa výrobku, na kterou se rozděluje hodnota přidávaná strojem, a tím menší je část hodnoty, kterou stroj přidává jednotce zboží. Aktivní období životní činnosti stroje je však zřejmě určeno délkou pracovního dne čili délkou denního pracovního procesu, násobenou počtem dnů, po které se tento proces opakuje.

Opotřebování strojů neodpovídá nikterak matematicky přesně době jejich užívání. Ale i za předpokladu, že tomu tak je, zabírá stroj, který slouží po dobu 7½ roku 16 hodin denně, stejně velké výrobní období a přidává celkovému výrobku stejnou hodnotu jako týž stroj, který slouží po dobu 15 let jen 8 hodin denně. Ale v prvním případě by byla hodnota stroje reprodukována dvojnásob rychleji než v druhém případě a kapitalista by byl pohltil s pomocí stroje v prvním případě za 7½ roku tolik nadpráce jako v druhém případě za 15 let.

Materiální opotřebování stroje je dvojí. Jedno vyvěrá z jeho užívání, jako se peníze opotřebovávají oběhem, druhé vyvěrá z jeho nepoužívání, jako rezaví nečinný meč v pochvě. Šírají jej živly. Opotřebování prvního druhu je více méně přímo úměrné používání stroje, opotřebování druhého druhu je do jisté míry nepřímo úměrné používání stroje.¹⁴⁵

Stroj však podléhá nejen materiálnímu, nýbrž abych tak řekl, i morálnímu opotřebování. Ztrácí směnnou hodnotu tou měrou, jak lze buď levněji reprodukovat stroje téže konstrukce, nebo jak s nimi začínají konkurovat lepší stroje.¹⁴⁶ V obou případech, ať je stroj sebenovější a životaschopnější, jeho hodnota není již určována pracovní dobou fakticky v něm zpředmětněnou, nýbrž pracovní dobou nutnou nyní k jeho vlastní reprodukci nebo k reprodukci lepšího stroje. Stroj je proto více či méně znehodnocen. Čím kratší je období, v němž se reprodukuje celková hodnota stroje, tím menší je nebezpečí morálního opotřebování, a čím delší je pracovní den, tím kratší je toto období. Jakmile jsou do některého výrobního odvětví po prvé zavedeny stroje, následují jedna za druhou stále nové metody jejich levnější reprodukce¹⁴⁷ a nová zdokonalení, zachvacující nejen jednotlivé části nebo aparáty, nýbrž i celou konstrukci. V prvním období života stroje působí proto tento zvláštní motiv k prodloužení pracovního dne nejsilněji.¹⁴⁸

Za jinak stejných podmínek a při dané délce pracovního dne vyžaduje vykořisťování dvojnásobného počtu dělníků zdvojnásobení jak té části konstantního kapitálu, která se vynakládá na

¹⁴³ „Od té doby, co se všeobecně rozšířily drahé stroje, přinutily člověka pracovat daleko nad průměr svých sil.“ (*Robert Owen: „Observations on the Effect of the Manufacturing System“*, 2. vydání, Londýn 1817 [str. 16].)

¹⁴⁴ Angličané, kteří mají sklon brát nahodilou vnější formu projevu za příčinu, uvádějí často jako příčinu dlouhé pracovní doby v továrnách obrovské herodesovské vyhubení dětí, které prováděl kapitál při zrodu továrního systému v chudobincích a sirotčincích a kterým získal úplně pokorný lidský materiál. Tak např. Fielden, sám anglický továrník, praví: „Je jasné, že prodloužení pracovní doby bylo vyvoláno tím, že počet opuštěných dětí, dodávaných z různých částí země, byl tak velký, že podnikatelé nebyli závislí na dělnících, a když již jednou zavedli zvyk dlouhé práce s pomocí takto získaných nebohých dětí, mohli ji velmi snadno vnutit i svým sousedům.“ (*J. Fielden: „The Curse of the Factory System“*. Londýn 1836, str. 11.) Pokud jde o práci žen, praví tovární inspektor Saunders v tovární zprávě z roku 1844: „Mezi dělnicemi jsou ženy, které po celé týdny, s výjimkou několika málo dní, pracují od 6 hodin ráno do 12 hodin v noci s polední přestávkou necelé 2 hodiny, takže po 5 dní v týdnu jim zbývá ze 24 hodin jen 6 hodin na cestu domů a zpět a na odpočinek v posteli.“

¹⁴⁵ „Poškození jemných pohyblivých částí kovového mechanismu... může být způsobeno... jeho nečinností.“ (*Ure: „Philosophy of Manufactures“*, Londýn 1835, str. 28.)

¹⁴⁶ „Manchester Spinner“ [„Manchesterský přádelník“], (*„Times“*, 26. listopadu 1862), o němž jsem se již zmínil, počítá k nákladům na stroje „to (totiž „odpis na opotřebování strojů“), co je určeno na krytí ztrát, které neustále vznikají tím, že se stroje nahrazují jinými, novými a lépe konstruovanými, dříve než se úplně opotřebují“.

¹⁴⁷ „Všeobecně se má za to, že zkonstruovat první exemplář nově vynalezeného stroje stojí pětkrát víc než zkonstruování druhého.“ (*Babbage: „On the Economy Of Machinery and Manufactures“*. Londýn 1832, str. 349.)

¹⁴⁸ „Během několika let bylo ve výrobě tylu dosaženo tak významných a četných zdokonalení, že dobře zachovaný stroj, který původně stál 1200 liber št., se za několik let prodával za 60 liber št. ... Zdokonalení následovala za sebou tak rychle, že stroje zůstávaly nedodělány u konstruktérů, protože už zastaraly v důsledku zdařilejších vynálezů.“ V tomto období převratů a kvasu prodloužili výrobci tylu původní osmihodinový pracovní den na 24 hodin při dvojí směně. (Tamtéž, str. 233.)

stroje a budovy, tak i té části, která se vynakládá na suroviny, pomocné látky atd. S prodlužováním pracovního dne se zvětšuje měřítko výroby, zatím co část kapitálu, vynaložená na stroje a budovy, zůstává beze změny.¹⁴⁹ Takto tedy nejen vzrůstá nadhodnota, nýbrž zmenšují se také náklady nutné k jejímu získání. Tak tomu sice bývá více méně vůbec při každém prodloužení pracovního dne, avšak v tomto případě to padá tím více na váhu, protože část kapitálu, přeměňovaná v pracovní prostředky, tu vůbec má větší význam.¹⁵⁰ Vývoj strojové výroby váže totiž stále větší část kapitálu ve formě, v níž lze tuto část na jedné straně neustále zhodnocovat, na druhé straně ztrácí svou užitou a směnnou hodnotu, jakmile se přeruší její kontakt s živou prací. „Jestliže zemědělec,“ poučoval pan Ashworth, anglický bavlnářský magnát, profesora Nassau W. Seniora, „odloží rýč, činí na tuto dobu neužitečným kapitál 18 pencí. Jestliže někdo z našich lidí (tj. z továrních dělníků) opustí továrnu, činí neužitečným kapitál, který stál 100.000 liber šterlinků.“¹⁵¹ Jen si to představte! Činit „neužitečným“, třeba jen na okamžik, kapitál, který stál 100.000 liber št.! Je to opravdu do nebe volající, jestliže někdo z našich lidí vůbec někdy opouští továrnu! Stále rostoucí užívání strojů činí, jak uznává Senior, poučený Ashworthem, „žádoucím“ stále rostoucí prodlužování pracovního dne.¹⁵²

Stroj vyrábí relativní nadhodnotu nejen tím, že přímo znehodnocuje pracovní sílu a nepřímo ji zlevňuje, neboť zlevňuje zboží nutná k reprodukci pracovní síly, nýbrž i tím, že při svém prvním zavádění, které má ještě sporadický ráz, přeměňuje práci, používanou majitelem stroje, v umocněnou práci, zvyšuje společenskou hodnotu strojového výrobku nad jeho individuální hodnotu a umožňuje tak kapitalistovi nahrazovat denní hodnotu pracovní síly poměrně menší částí hodnoty denního výrobku. Proto za tohoto přechodného období, kdy strojová výroba zůstává jakýmsi monopolem, dosahují zisky mimořádné výše a kapitalista se snaží co nejdůkladněji využít tento „mladé lásky čas“ tím, že co nejvíce prodlužuje pracovní den. Veliký zisk rozněcuje nenasytnou chtivost ještě většího zisku.

Tou měrou, jak se stroj v některém výrobním odvětví všeobecně rozšiřuje, klesá společenská hodnota strojového výrobku na jeho individuální hodnotu a tu se začne projevovat působení zákona, že nadhodnota nepochází z pracovních sil, které kapitalista nahradil strojem, nýbrž naopak z pracovních sil, které u stroje zaměstnává. Zdrojem nadhodnoty je jen variabilní část kapitálu a my jsme již viděli, že masa nadhodnoty je určena dvěma činiteli: mírou nadhodnoty a počtem současně zaměstnaných dělníků. Při dané délce pracovního dne je míra nadhodnoty určena poměrem, v němž se pracovní den rozpadá na nutnou práci a nadpráci. Počet současně zaměstnaných dělníků je pak určen poměrem variabilní části kapitálu k jeho konstantní části. Nyní je jasné, že strojová výroba, ať jakkoli rozšiřuje zvyšováním produktivní síly práce nadpráci na úkor nutné práce, dosahuje tohoto výsledku jen tím, že zmenšuje počet dělníků zaměstnaných daným kapitálem. Přeměňuje ve stroje, tj. v konstantní kapitál, který nevyrábí nadhodnotu, jednu část kapitálu, která dříve byla variabilní, tj. přeměňovala se v živou pracovní sílu. Ale je nemožné vyždímat např. ze dvou dělníků tolik nadhodnoty jako z 24. Dodává-li každý z 24 dělníků za 12 hodin práce jen jednu hodinu nadpráce, dodávají dohromady 24 hodin nadpráce, kdežto celková práce dvou dělníků činí jen 24 hodin. V užívání strojů k výrobě nadhodnoty tkví tedy ten imanentní rozpor, že ze dvou činitelů nadhodnoty, kterou dodává kapitál určité velikosti, zvětšují stroje jednoho činitele, míru nadhodnoty, jen tím, že zmenšují druhého činitele, počet dělníků. Tento imanentní rozpor se projevuje, jakmile se při všeobecném rozšíření stroje v nějakém průmyslovém odvětví hodnota zboží vyráběného stroji stává řídicí společenskou hodnotou všech zboží tohoto druhu; a právě tento rozpor, aniž je si toho kapitalista

¹⁴⁹ „Je samozřejmé... že za přílivů a odlivů na trhu a při střídavém vzestupu a poklesu poptávky mohou ustavičně nastávat případy, kdy továrník může použít dalšího oběžného kapitálu, aniž musí použít dalšího fixního kapitálu... jestliže je možno zpracovat další množství surovin bez dalších nákladů na stavby a stroje.“ (*R. Torrens: „On Wages and Combination“*. Londýn 1834, str. 64.)

¹⁵⁰ Okolnost, zmíněnou v textu, uvádím jen pro úplnost, protože o míře zisku, tj. o poměru nadhodnoty k celému zálohovanému kapitálu, pojednávám až v třetí knize.

¹⁵¹ *Senior: „Letters on the Factory Act“*. Londýn 1837, str. 13, 14.

¹⁵² „Převaha fixního kapitálu nad oběžným... činí žádoucím dlouhý pracovní den.“ Se vzrůstem strojního zařízení atd. „sílí motivy k prodlužování pracovní doby, poněvadž to je jediný prostředek, jak dosáhnout zisku z relativního zvětšení fixního kapitálu.“ (Tamtéž, str. 11-14.) „V každé továrně existují různé výdaje, které zůstávají stálé, ať se v továrně pracuje delší nebo kratší dobu, např. nájemné z budov, místní a státní daně, pojištění proti ohni, mzda různých stálých dělníků, pokažení strojů a různé jiné výdaje, jejichž poměr k zisku klesá tím více, čím více stoupá rozsah výroby.“ (*„Reports of the Insp. of Fact. for 31st October 1862“*, str. 19.)

vědom,¹⁵³ žene zase kapitál k maximálnímu prodlužování pracovního dne, aby vyvážil relativní zmenšení počtu vykořisťovaných dělníků zvětšením nejen relativní, nýbrž i absolutní nadpráce.

Kapitalistické užívání strojů vytváří tedy na jedné straně nové mocné motivy k bezmeznému prodlužování pracovního dne a revolucionuje sám způsob práce i složení společenského pracovního organismu tak, že láme jakýkoli odpor proti tendenci k prodlužování pracovního dne; na druhé straně produkuje — jednak tím, že podrobuje kapitálu dříve pro něj nedostupné vrstvy dělnické třídy, jednak tím, že vyhazuje z práce dělníky vytlačené stroji — přebytečné dělnické obyvatelstvo¹⁵⁴, které se musí podrobovat zákonům, jež mu diktuje kapitál. Odtud onen pozoruhodný zjev v dějinách moderního průmyslu, že stroj prolamuje jakékoli morální a přirozené hranice pracovního dne. Odtud onen ekonomický paradox, že nejmocnější prostředek ke zkrácení pracovní doby se přeměňuje v nejspolehlivější prostředek, jak proměnit celou dobu života dělníka a jeho rodiny v pracovní dobu, poskytovanou kapitálu k jeho zhodnocování. „Kdyby,“ snil Aristoteles, největší myslitel starověku, „každý nástroj mohl konat práci, jež mu přísluší, na rozkaz nebo jako by to předem tušil, jako se samy od sebe pohybovaly Daidalovy výtvořky, anebo jako se Hefaistovy trojnožky pouštěly z vlastního popudu do posvátné práce, kdyby takto tkalcovské člunky tkaly samy od sebe, nepotřeboval by ani mistr pomocníky, ani pán otroky.“¹⁵⁵ A Antipatros, řecký básník z doby Ciceronovy, pozdravil vynález vodního mlýna na mletí obilí, tuto elementární formu všech produktivních strojů, jako osvoboditele otrokyň a obnovitele zlatého věku!¹⁵⁶ „Ach pohané, ti pohané!“ Ti nechápali, jak odhalil chytrý Bastiat a již před ním ještě chytřejší MacCulloch, nic z politické ekonomie a z křesťanství. Nechápali mimo jiné, že stroj je nejspolehlivější prostředek k prodlužování pracovního dne. Omlouvali možná otroctví jedněch jako prostředek k plnému lidskému rozvoji druhých. Ale k hlásání otroctví mas za tím účelem, aby se několik surových nebo polovzdělaných vyšinulců stalo „eminent spinners“ [vynikajícími přádelníky], „extensive sausage makers“ [velkouzenáři] a „influential shoe black dealers“ [vlivnými obchodníky s leštídelny na obuv], k tomu jim chyběl specifický křesťanský smysl.

c) Zintensivnění práce

Bezmezné prodlužování pracovního dne, které produkují stroje v ruce kapitálu, vyvolává později, jak jsme viděli, reakci u společnosti, ohrožené v samých kořenech svého života, a s tím i zákonem stanovené omezení normálního pracovního dne. Na jeho základě nabývá rozhodující důležitosti zjev, s nímž jsme se setkali již dříve — totiž zintensivnění práce. Při rozboru absolutní nadhodnoty šlo především o extensivní velikost práce, kdežto stupeň její intenzity se předpokládá jako veličina daná. Nyní máme zkoumat, jak se extensivní velikost přeměňuje v intenzivní, ve vyjádření stupně.

Je samozřejmé, že tou měrou, jak se vyvíjejí stroje a jak se hromadí zkušenosti u speciální třídy strojových dělníků, vzrůstá přirozeně rychlost, a tím i intenzita práce. Tak jde v Anglii po půl století prodlužování pracovního dne ruce v ruce se vzrůstem intenzity tovární práce. Je však pochopitelné, že

¹⁵³ Proč si tento imanentní rozpor neuvědomuje jednotlivý kapitalista, a tudíž ani politická ekonomie, která je v zajetí jeho představ, uvidíme v prvních oddílech třetí knihy.

¹⁵⁴ Je jednou z velkých zásluh Ricardových, že viděl ve strojích nejen výrobní prostředky zboží, nýbrž i prostředky produkující „redundant population“ [„přebytečné obyvatelstvo“].

¹⁵⁵ F. Biese: „Die Philosophie des Aristoteles“. Berlín 1842, sv. II, str. 408.

¹⁵⁶ Uvádím tu Stolbergův překlad básně, protože tato báseň, stejně jako dříve uvedené citáty o dělbě práce, charakterisuje protiklad mezi antickým a moderním nazíráním.

„Přestaňte ručně mlít, ó mlečky! Dlouho teď spěte,
i když červánků zář ohlásí kohouta hlas!
Deo Nymfám vod již práci svěřila rukou:
Shůry se na kola vrch vrhají skokem a tak
točí hřídelem; ten však hbitými rameny opět
uvádí dutých tíž nisyrských žernovů v běh.
Starým životem žít nám možno; našli jsme způsob,
jak, co Deo nám dává, bez práce požívat lze.“

Antipatros (Anthologia Palatina IX, čís. 418.)

{Deo-Demeter, bohyně úrody; Nymfám vod — vodám; Nisyros, malý ostrov v Egejském moři, poskytoval dobrý kámen k hotovení žernovů. Starověké žernovy zapadaly do sebe jako nálevky; odtud výraz „duté“. — Překlad i vysvětlivky prof. J. Krále.}

při práci, která nemá ráz přechodných paroxysmů horečné činnosti, nýbrž provádí se s pravidelnou, den co den se opakující jednotvárností, musí nevyhnutelně nastat chvíle, kdy se prodlužování pracovního dne a zintenzivnění práce navzájem vylučují, takže prodloužení pracovního dne se srovnává jen se snížením stupně intenzity práce a naopak zvýšení stupně intenzity jen se zkrácením pracovního dne. Jakmile postupně rostoucí pobouření dělnické třídy donutilo stát, aby násilně zkrátil pracovní dobu a nadiktoval — především v továrně ve vlastním slova smyslu — normální pracovní den, tj. od chvíle, kdy bylo jednou provždy znemožněno zvyšování výroby nadhodnoty prodlužováním pracovního dne, vrhl se kapitál s veškerou energií a s plným vědomím na výrobu relativní nadhodnoty urychleným rozvíjením strojového systému. Zároveň nastává změna v charakteru relativní nadhodnoty. Metoda výroby relativní nadhodnoty tkví vůbec vtom, že v důsledku zvýšení produktivní síly práce je dělník s to za tutéž dobu vyrobit více než dříve při stejném vynaložení práce. Táž pracovní doba přidává celkovému výrobku tutéž hodnotu jako dříve, ačkoli tato nezměněná směnná hodnota se nyní zračí ve větším množství užitných hodnot a tudíž hodnota jednotky zboží klesá. Naprosto jinak je tomu tehdy, jestliže nucené zkrácení pracovního dne, které je mocným podnětem k rozvíjení produktivní síly a zhospodárnění výrobních podmínek, nutí dělníka vynakládat více práce za jednotku času, zvyšovat napětí pracovní síly, hustěji vyplňovat póry pracovní doby, tj. kondensovat práci v takovém stupni, jakého lze dosáhnout jen v rámci zkráceného pracovního dne. Tato větší masa práce, vtěsnaná do daného časového období, se nyní považuje za větší množství práce, jímž také ve skutečnosti je. Vedle měření pracovní doby jako „extenzivní veličiny“ nastupuje nyní měření stupně jejího zhuštění.¹⁵⁷ Intenzivnější hodina desetihodinového pracovního dne obsahuje nyní stejně nebo více práce, tj. vynaložené pracovní síly, než poréznější hodina dvanáctihodinového pracovního dne. Její výrobek má proto stejnou nebo větší hodnotu než výrobek 1½ poréznější hodiny. Nehledě ani na zvětšení relativní nadhodnoty v důsledku zvýšení produktivní síly práce, dodává nyní např. 3½ hodiny nadpráce připadající na 6⅔ nutné práce kapitalistovi tutéž masu hodnoty, jako dříve 4 hodiny nadpráce připadající na 8 hodin nutné práce.

Ptáme se nyní, jak se práce zintenzivňuje?

První důsledek zkrácení pracovního dne se opírá o samozřejmý zákon, že účinnost pracovní síly je nepřímo úměrná době jejího působení. V jistých hranicích se proto na intenzitě síly získává to, co se ztrácí na délce jejího působení. Aby však dělník skutečně přeměňoval v práci více pracovní síly, o to se stará kapitál metodou placení.¹⁵⁸ V manufakturách, např. v hrnčířství, kde stroje nehrají téměř žádnou nebo jen nepatrnou úlohu, dokázalo zavedení továrního zákona přesvědčivě, že pouhé zkrácení pracovního dne podivuhodně zvyšuje pravidelnost, rovnoměrnost, pořádek, nepřetržitost a energii práce.¹⁵⁹ Tento účinek se však zdál pochybným ve vlastní továrně, protože zde závislost dělníka na nepřetržitém a stejnoměrném pohybu stroje již dávno vytvořila nejpřísnější kázeň. Proto když se roku 1844 jednalo o zkrácení pracovního dne pod 12 hodin, prohlašovali továrníci skoro jednohlasně, že „jejich dozorcí dohlížejí v různých pracovních místnostech na to, aby ruce neztrácely ani minutu času“, že „stupeň bdělosti a pozornosti u dělníků („the extent of vigilance and attention on the part of the workmen“) se sotva dá zvyšovat“, a za předpokladu, že všechny ostatní podmínky, např. rychlost strojů, zůstávají nezměněny, že „by bylo nesmyslné očekávat v dobře vedených továrnách nějaký značnější výsledek od zvýšené pozornosti dělníků atd.“¹⁶⁰ Toto tvrzení bylo vyvráceno pokusy. Pan R. Gardner zavedl ve svých dvou velkých továrnách v Prestonu od 20. dubna 1844 jedenáctihodinový pracovní den místo dvanáctihodinového. Asi po roce se ukázal výsledek, že „při stejných nákladech bylo získáno stejné množství výrobku a dělníci si vydělávali za 11 hodin stejně jako dříve za 12 hodin.“¹⁶¹ Nechávám tu stranou pokusy v prádacích a mykacích odděleních, protože souvisely se zvýšením rychlosti strojů (o 2%). Naproti tomu v tkalcovském oddělení, kde se nadto vyráběly velmi různé druhy lehkých vzorkovaných látek, nedošlo k žádné změně v objektivních výrobních

¹⁵⁷ Je samozřejmé, že se vyskytují rozdíly v intenzitě práce v různých výrobních odvětvích. Ty se zčásti vyrovnávají, jak ukázal již A. Smith, vedlejšími okolnostmi, vlastními každému druhu práce. Avšak i tyto rozdíly mají na pracovní dobu jako míru hodnoty vliv jen potud, pokud se intenzivní a extenzivní velikost jeví jako protikladné a navzájem se vylučující výrazy téhož množství práce.

¹⁵⁸ Zejména úkolovou mzdou, formou, o níž bude pojednáno v šestém oddíle.

¹⁵⁹ Viz „Reports of Insp. of Fact. for 31st October 1865“.

¹⁶⁰ „Reports of Insp. of Fact. for 1844 and the quarter ending 30th April 1845“, str. 20, 21.

¹⁶¹ „Reports of Insp. of Fact. for 1844 and the quarter ending 30th April 1845“, str. 19. Protože úkolová mzda zůstala stejná, závisela výše týdenního výdělku na množství výrobků.

podmínkách. Výsledek byl: „Od 6. ledna do 20. dubna 1844 při dvanáctihodinovém pracovním dni činila průměrná týdenní mzda každého dělníka 10 šilinků 1½ pence, od 20. dubna do 29. června 1844 při jedenáctihodinovém pracovním dni činila průměrná týdenní mzda 10 šilinků 3½ pence.“¹⁶² V tomto případě se za 11 hodin vyrobilo více než dříve za 12 hodin výhradně proto, že dělníci pracovali stejnoměrněji a vytrvaleji a že se šetřilo jejich časem. Zatím co dělníci dostávali tutéž mzdu a získali hodinu volného času, kapitalista dostával tutéž masu výrobků a ušetřil výdaje za uhlí, plyn atd. za jednu hodinu. Podobné pokusy byly provedeny se stejným výsledkem v továrnách pánů Horrockse a Jacsona.¹⁶³

Jakmile se zkrácení pracovního dne, které vytváří nejprve subjektivní podmínku zhuštění práce, tj. umožňuje dělníkovi vynakládat více síly v dané době, provádí nuceně, tj. z moci zákona, stává se stroj v rukou kapitálu objektivním a soustavně používaným prostředkem k tomu, aby se za tutéž dobu vyžádalo více práce. Děje se tak dvojím způsobem: zvyšováním rychlosti strojů a zvětšováním počtu strojů, na něž dozírá týž dělník, tj. rozšiřováním jeho pracovního pole. Zdokonalování konstrukce strojů je jednak nutné k tomu, aby se zesílil nátlak na dělníka, jednak je samozřejmým průvodním jevem zintenzívnění práce, protože omezení pracovního dne pobízí kapitalistu k nejpřísnějšímu šetření na výrobních nákladech. Zdokonalení parního stroje zvětšuje počet zdvihů jeho pístu za minutu a zároveň větší úsporou síly umožňuje pohánět motorem stejných rozměrů rozsáhlejší mechanismus při stejné anebo dokonce menší spotřebě uhlí. Zdokonalení převodového mechanismu zmenšuje tření a — čím se moderní stroje tak nápadně liší od starých — zmenšuje průměr a váhu velkých a malých hřídelů na stále se zmenšující minimum. A konečně zdokonalení pracovního stroje zvyšováním jeho rychlosti a rozšiřováním jeho účinku zmenšuje jeho rozměry — jako je tomu např. u moderního parního tkalcovského stavu; anebo zároveň s trupem stroje zvětšuje rozměry a počet jeho nástrojů — jako je tomu u spřádacího stroje, nebo nepatrnými změnami detailů zvyšuje pohyblivost těchto nástrojů — jako se např. u selfaktoru (selfacting mule) v polovině padesátých let zvýšila rychlost vřeten o 1⅕.

Ke zkrácení pracovního dne na 12 hodin došlo v Anglii roku 1832. Již roku 1836 prohlásil jeden anglický továrník: „Ve srovnání s dřívější dobou práce vykonávaná v továrnách značně vzrostla, protože značně zvýšená rychlost strojů vyžaduje na dělníkovy zvýšenou pozornost a činnost.“¹⁶⁴ Roku 1844 podal lord Ashley, nyní hrabě Shaftesbury, v dolní sněmovně tyto dokumentárně podložené údaje:

„Práce osob zaměstnaných při továrních procesech je nyní třikrát větší, než byla při zavedení těchto operací. Stroje vykonaly nesporně dílo, které nahrazuje šlachy a svaly milionů lidí, ale rozmnožily také úžasné (prodigiously) práci lidí, které podrobily svému hroznému pohybu... Sledovat po 12 hodin dva selfaktory sem a tam při předení příze čís. 40 znamenalo roku 1825 urazit vzdálenost 8 mil. Roku 1832 představovalo sledování 2 selfaktorů po 12 hodin při předení téhož čísla vzdálenost 20 mil a často i více. Roku 1825 musel přadlák provést za 12 hodin u každého selfaktoru 820 výjezdů, celkem tedy 1640 výjezdů za 12 hodin. Roku 1832 musel přadlák během svého 12hodinového pracovního dne provést 2.200 výjezdů na každém selfaktoru, celkem 4.400; roku 1844 na každém selfaktoru 2.400, celkem 4.800; a v některých případech je zapotřebí ještě většího množství práce (amount of labour)... Mám tu po ruce jiný dokument z roku 1842, který ukazuje, že práce progresivně roste nejen proto, že je třeba urazit větší vzdálenost, nýbrž i proto, že stoupá množství vyráběného zboží, zatím co počet rukou se příslušně zmenšuje; a dále proto, že nyní se velmi často přede horší bavlna, která vyžaduje více práce... V mykárně práce také značně vzrostla. Jedna osoba vykonává nyní práci, která byla dříve rozdělena mezi dvě... V tkalcovně, kde je zaměstnán obrovský počet osob, většinou ženského pohlaví, vzrostla práce za poslední léta zvýšením rychlosti strojů o plných 10%. Roku 1838 byl počet upředěných přaden (hanks) 18.000, roku 1843 činil 21.000. Roku 1819 činil počet prohozů (picks) u parního tkalcovského stavu 60 za minutu, roku 1842 činil 140, což svědčí o obrovském vzrůstu práce.“¹⁶⁵

¹⁶² Tamtéž, str. 20.

¹⁶³ Tamtéž, str. 21. Morální prvek hrál značnou úlohu při zmíněných pokusech. „Pracujeme,“ prohlásili dělníci továrnímu inspektorovi, „s větší chutí, stále máme na mysli odměnu: možnost odejít večer dříve domů; čilý a veselý duch proniká celou továrnou, od nejmladšího přísukovače až k nejstaršímu dělníkovi, a pomáháme si teď více při práci.“ (Tamtéž.)

¹⁶⁴ John Fielden: „The Curse of the Factory System“. Londýn 1836, str. 32.

¹⁶⁵ Lord Ashley: „The Ten Hours' Factory Bill, Speech of the 15th March“. Londýn 1844, str. 6—9 porůznu.

Vzhledem k této pozoruhodné intenzitě, které dosáhla práce již roku 1844 za vlády zákona o dvanáctihodinovém pracovním dni, zdálo se oprávněným tvrzení anglických továrníků, že další pokrok v tomto směru je nemožný a že jakékoli další zkrácení pracovní doby se rovná zmenšení výroby. O tom, že jejich úsudky byly správné jen zdánlivě, svědčí nejlépe prohlášení jejich neúnavného censora, továrního inspektora Leonharda Hornera, které pochází z téže doby:

„Protože množství vyráběných výrobků se řídí hlavně rychlostí strojů, musí mít továrník zájem na tom, aby stroje běžely co největší rychlostí, která je slučitelná s těmito podmínkami: uchránění strojů před příliš rychlým zničením, udržení jakosti vyráběného zboží a schopnost dělníka sledovat pohyb stroje bez většího napětí, než by mohl nepřetržitě vydržet. Často se stává, že továrník ve své ukvapenosti příliš zrychlí pohyb. Pak poruchy a špatná kvalita výrobku převáží výhody rychlosti a továrník musí zmírnit chod strojů. Protože aktivní a důmyslný továrník jistě najde dosažitelné maximum, soudil jsem, že je nemožné vyrobit za 11 hodin tolik jako za 12 hodin. Kromě toho jsem předpokládal, že dělník placený od kusu napíná své síly až k onomu krajnímu stupni, za nímž už nemůže nepřetržitě udržovat týž stupeň intenzity.“¹⁶⁶ Horner proto přes Gardnerovy pokusy atd., došel k závěru, že další zkrácení pracovního dne pod 12 hodin musí nutně zmenšit množství výrobku.¹⁶⁷ O deset let později sám cituje své pochybnosti z roku 1845 na důkaz, jak málo tehdy ještě chápal pružnost strojů a lidské pracovní síly, které se stejnou měrou napínají na nejvyšší stupeň v důsledku nuceného zkrácení pracovního dne.

Přejdeme nyní k období po roce 1847, po zavedení zákona o desetihodinovém pracovním dni do anglických bavlnářských, vlnářských, hedvábnických a lnářských továren.

„Rychlost vřeten na prstencových strojích (throstle) vzrostla o 500 otáček, na selfaktorech o 1000 otáček za minutu, tj. rychlost vřeten prstencového stroje, která činila roku 1839 4500 otáček za minutu, činí nyní (1862) 5000, a rychlost vřeten selfaktoru, která činila 5000, činí nyní 6000 za minutu; představuje to zvýšení rychlosti v prvním případě o 1/10 v druhém případě o 1/5.“¹⁶⁸ James Nasmyth, slavný civilní inženýr z Patricroftu u Manchesteru, rozebral roku 1852 v dopise Leonhardu Hornerovi zdokonalení, provedená na parním stroji v letech 1848 až 1852. Připomněl, že parní koňská síla, která se v oficiální tovární statistice stále ještě určuje podle svého výkonu v roce 1828¹⁶⁹, je již jen nominální a může sloužit pouze jako smluvený index skutečné síly, a praví mimo jiné: „Je nesporné, že parní stroje téže váhy, často dokonce tytéž stroje, jen moderně zdokonalené, konají průměrně o 50% více práce než dříve a že v mnoha případech tytéž parní stroje, které v dobách omezené rychlosti 220 stop za minutu dodávaly 50 koňských sil, dodávají dnes při menší spotřebě uhlí přes 100 koňských sil... Moderní parní stroj o stejném počtu nominálních koňských sil působí větší silou než dříve následkem zdokonalení ve své konstrukci, zmenšení rozsahu a změn ve stavbě, v parních kotlech atd.... Ačkoli tedy v poměru k nominální koňské síle je zaměstnáváno totéž množství rukou jako dříve, počet rukou v poměru k pracovním strojům se nyní zmenšil.“¹⁷⁰ Roku 1850 se používalo v továrnách Spojeného království 134.217 nominálních koňských sil k pohonu 25,638.716 vřeten a 301.445 tkalcovských stavů. Roku 1856 činil počet vřeten 33,503.580 a stavů 369.205. Kdyby byla potřebná koňská síla zůstala táž jako roku 1850, bylo by roku 1856 zapotřebí 175.000 koňských sil. Avšak podle oficiální statistiky činil jejich počet jen 161.435, tedy o více než 10.000 koňských sil méně, než by vycházelo podle základu z roku 1850.¹⁷¹ „Skutečnosti zjištěné poslední oficiální statistikou (return) z roku 1856 jsou, že tovární systém se rozmáhá závratnou rychlostí, že počet rukou se v poměru ke strojům snížil, že parní stroj zhospodárněním síly a díky jiným zdokonalením pohání stroje o větší váze a že se dosahuje většího množství výrobku zdokonalením pracovních strojů,

¹⁶⁶ „Reports of Insp. of Fact. [for quarter ending 30th September 1844, and from 1st October 1844] to 30th April 1845“, str. 20.

¹⁶⁷ Tamtéž, str. 22.

¹⁶⁸ „Reports of Insp. of Fact. for 31st October 1862“, str. 62.

¹⁶⁹ To se změnilo od dob „Parliamentary Return“ [„Parlamentní zprávy“] z roku 1862. Zde nastupuje skutečná parní koňská síla moderních parních strojů a vodních kol na místo nominální {viz pozn. 109a, str. 415}. Také se již nezaměňují posukovací vřetena s vlastními vřeteny přádacími (jako v „Returns“ [zprávách] z roku 1839, 1850 a 1856); dále je u vlnářských továren připojen počet „gigs“ [přečesávacích strojů], je zavedeno rozlišování mezi továrnami na jutu a konopí na jedné straně a lnářskými továrnami na druhé straně; konečně je po prvé do zprávy pojato punčochářství.

¹⁷⁰ „Reports of Insp. of Fact. for 31st October 1856“, str. 14, 20.

¹⁷¹ Tamtéž, str. 14, 15.

změněnými metodami výroby, zvýšením rychlosti strojů a z mnoha jiných příčin.¹⁷² „Veliká zdokonalení, provedená na strojích všech druhů, velmi zvýšila jejich produktivní sílu. Není nejmenší pochyby o tom, že zkrácení pracovního dne... dalo podnět k těmto zdokonalením. Tato zdokonalení a intenzivnější napětí dělníka způsobily, že se za zkrácený pracovní den (o 2 hodiny čili o 1/6) vyrábí stejné množství výrobku, jako se dříve vyrábělo za delší den.“¹⁷³

Jak vzrostlo obohacování továrníků s intenzivnějším vykořisťováním pracovní síly, ukazuje již ta okolnost, že průměrný roční přírůstek anglických bavlnářských a jiných továren činil v letech 1838 až 1850 32, kdežto v letech 1850 až 1856 86.

Přestože pokrok anglického průmyslu byl v 8 letech od roku 1848 do roku 1856 za panství desetihodinového pracovního dne tak veliký, byl daleko předstížen v následujících šesti letech od roku 1856 do roku 1862. Např. v továrnách na hedvábí bylo roku 1856 vřeten — 1,093.799, roku 1862 — 1,388.544; roku 1856 tkalcovských stavů — 9.260 a roku 1862 — 10.709. Naproti tomu roku 1856 počet dělníků — 56.137 a roku 1862 — 52.429. Počet vřeten tedy vzrostl o 26,9% a tkalcovských stavů o 15,6% za současného zmenšení počtu dělníků o 7%. Roku 1850 se v továrnách na česanou vlnu používalo 875.830 vřeten, roku 1856 — 1,324.549 (vzrůst o 51,2%) a roku 1862 — 1,289.172 (pokles o 2,7%). Odečteme-li však posukovací vřetena, která jsou zahrnuta do úhrnu z roku 1856, nikoli však do úhrnu z roku 1862, zůstává počet vřeten od roku 1856 skoro nezměněn. Naproti tomu se od roku 1850 rychlost vřeten a tkalcovských stavů v mnoha případech zdvojnásobila. Počet tkalcovských stavů poháněných parou v továrně na česanou vlnu činil roku 1850 — 32.617, roku 1856 — 38.956 a roku 1862 — 43.048. Bylo u nich zaměstnáno roku 1850 — 79.737 osob, roku 1856 — 87.794 a roku 1862 — 86.063, avšak z toho dětí pod 14 let roku 1850 — 9.956, roku 1856 — 11.228 a roku 1862 — 13.178. Takže přes velký vzrůst počtu tkalcovských stavů roku 1862 ve srovnání s rokem 1856, celkový počet zaměstnaných dělníků klesl, kdežto počet vykořisťovaných dětí stoupl.¹⁷⁴

Dne 27. dubna 1863 prohlásil člen parlamentu Ferrand v dolní sněmovně: „Dělničtí delegáti z 16 lancashirských a cheshirských obvodů, z jejichž pověření mluvím, mi sdělili, že práce v továrnách v důsledku zdokonalování strojů stále vzrůstá. Zatím co dříve jeden dělník s pomocníkem obsluhoval dva tkalcovské stavy, obsluhuje nyní jeden dělník bez pomocníků tři stavy a velmi často dokonce čtyři stavy atd. Dvanáct hodin práce, jak je vidět z uvedených skutečností, je nyní stlačeno do méně než deseti pracovních hodin. Je proto samozřejmé, že práce továrních dělníků za posledních deset let ohromně vzrostla.“¹⁷⁵

Ačkoli tedy tovární inspektoři neúnavně a plným právem velebí příznivé výsledky továrních zákonů z roku 1844 a 1850, přece jen přiznávají, že zkrácení pracovního dne již vyvolalo intenzitu práce, která ohrožuje zdraví dělníků, a tedy působí zlobně na pracovní sílu samu. „Ve většině bavlnářských, vlnářských a hedvábnických továren bylo vyčerpávající napětí, nutné při práci u strojů, jejichž pohyb se za poslední léta tak neobyčejně zrychlil, patrně jednou z příčin neobyčejně vysoké úmrtnosti na plicní choroby, kterou odhalil dr. Greenhow ve své poslední pozoruhodné zprávě.“¹⁷⁶ Není nejmenší pochyby o tom, že když zákon jednou provždy znemožňuje kapitálu prodlužovat pracovní den — jeho tendence vynahrazovat si to soustavným zvyšováním stupně intenzity práce a přeměňovat každé zdokonalení strojů v prostředek většího vyssávání pracovní síly musí brzy znovu vést k bodu zvratu, kdy se stává nevyhnutelným další zkrácení pracovní doby.¹⁷⁷ Na druhé straně bouřlivý rozvoj anglického průmyslu od roku 1848 až do přítomné doby, tj. v období desetihodinového pracovního dne, předstihuje dobu od roku 1833 do roku 1847, tj. období dvanáctihodinového pracovního dne, daleko více, než rozvoj průmyslu v tomto období předstihuje co

¹⁷² Tamtéž, str. 20.

¹⁷³ „Reports etc. for 31st October 1858“, str. 9, 10. Srov. „Reports etc. for 30th April 1860“, str. 30 a násl.

¹⁷⁴ „Reports of Insp. of Fact. for 31st October 1862“, str. 129, 100, 103 a 130.

¹⁷⁵ Moderním parním tkalcovským stavem vyrobí nyní jeden tkadlec za 60 hodin týdně na 2 stavech 26 kusů určitého druhu tkaniny o určité délce a šířce, kdežto na starém parním tkalcovském stavu mohl vyrobit jen 4 kusy. Náklady na utkání jednoho takového kusu klesly již počátkem roku 1850 z 2 šilinků 9 pencí na 5 1/4 pence.

Dodatek ke 2. vydání. „Před 30 lety (1841) se vyžadovalo na přádláku bavlněné přize s 3 pomocníky, aby obsluhoval jen dva selfactory s 300—324 vřeteny. Nyní (koncem roku 1871) musí s 5 pomocníky obsluhovat selfactory, které mají 2200 vřeten, a vyrobí při nejmenším sedmkrát více přize než roku 1841.“ (Alexander Redgrave, tovární inspektor, v „Journal of the Society of Arts“ ze dne 5. ledna 1872.)

¹⁷⁶ „Reports of Insp. of Fact. for 31st October 1861“, str. 25, 26.

¹⁷⁷ V Lancashiru začala nyní (1867) mezi továrními dělnictvem agitace za osmihodinový pracovní den.

do rychlosti jeho vývoj v první polovině století po zavedení továrního systému, tj. v období neomezeného pracovního dne.¹⁷⁸

4. Továrna

Na začátku této kapitoly jsme zkoumali tělo továrny, rozčleněný systém strojů. Pak jsme viděli, jak stroje tím, že si přivlastňují práci žen a dětí, rozmnožují lidský materiál k vykořisťování kapitálem, jak se bezmezným prodlužováním pracovního dne zmocňují celého dělníkova života a jak konečně jejich rozvoj, který umožňuje vyrábět úžasné vzrůstající masy výrobku ve stále kratší době, je soustavným prostředkem k tomu, jak v daném časovém úseku uvést do pohybu více práce, čili jak stále intenzivněji vykořisťovat pracovní sílu. Nyní se podíváme na továrnu jako celek, a to v její nejvyvinutější podobě.

Dr. Ure, Pindar automatické továrny, popisuje ji jednak jako „kooperaci různých kategorií dělníků, dospělých i nedospělých, kteří zručně a pilně dozírají na systém produktivních strojů, nepřetržitě poháněných ústřední silou (prvotním motorem)“, jednak jako „ohromný automat, složený z nesčetných mechanických orgánů a orgánů nadaných vědomím, které působí ve shodě a bez ustání, aby vyrobily týž předmět, takže všechny tyto orgány jsou podřízeny jedné hybné síle, která pohání samu sebe“. Tyto dvě definice naprosto nejsou totožné. V jedné definici se jeví kombinovaný souhrnný dělník čili společenský pracovní organismus jako aktivně působící subjekt a mechanický automat jako objekt; v druhé definici je automat sám subjektem a dělníci jsou jako vědomé orgány

¹⁷⁸ Těchto několik číslic charakterisuje pokrok „factories“ [továren] ve vlastním slova smyslu ve Velké Británii a Irsku od roku 1848:

Vývoz: množství				
	1848	1851	1860	1865
<i>Bavlnářské továrny</i>				
bavlněná příze (liber)	135,831.162	143,966.106	197,345.655	103,751.455
příze na nitě (liber)	1091,373.930	4,392.176	6,297.554	4,648.611
bavlněné tkaniny (yardů)	11,722.182	1543,161.789	2776,218.427	2015,237.851
<i>Továrny na zpracování lnu a konopí</i>				
příze (liber)	88,901.519	18,841.326	31,210.612	36,777.334
tkaniny (yardů)	466.825	129,106.753	143,996.773	247,012.329
		462.513	897.402	812.589
<i>Hedvábnické továrny</i>				
příze osnovná a kroucená (liber) [r. 1846]		14,670.880	1,307.293	yardů 2,869.837
tkaniny (liber)		151,231.153	27,533.968	[kusů 146.879]
			190,037.537	[liber 102.773]
<i>Vlnářské továrny</i>				
vlněná a česaná příze (liber)				31,699.267
tkaniny (yardů)				278,837.418

Vývoz: hodnota (v librách šterlinků)				
	1848	1851	1860	1865
<i>Bavlnářské továrny</i>				
bavlněná příze	5,927.831	6,634.026	9,870.875	10,351.049
bavlněné tkaniny	16,753.369	23,454.810	42,141.505	46,903.796
<i>Továrny na zpracování lnu a konopí</i>				
příze	493.449	951.426	1,801.272	2,505.497
tkaniny	2,802.789	4,107.396	4,804.803	9,155.358
	77.789	196.380	826.107	768.064
<i>Hedvábnické továrny</i>				
příze osnovná a kroucená	776.975	1,130.398	1,587.303	1,409.221
tkaniny	5,733.828	1,484.544	3,843.450	5,424.047
		8,377.183	12,156.998	20,102.259
<i>Vlnářské továrny</i>				
vlněná a česaná příze				
tkaniny				

(Viz Modré knihy „Statistical Abstract for the United Kingdom“, čís. 8 a 13. Londýn 1861 a 1866.)

V Lancashiru vzrostl počet továren mezi rokem 1839 a 1850 jen o 4%, mezi rokem 1850 a 1856 o 19%, mezi rokem 1856 a 1862 o 33%, zatím co v obou jedenáctiletých obdobích počet zaměstnaných osob absolutně stoupl, relativně klesl. Srov. „Reports of Insp. of Fact. for 31st October 1862“, str. 63. V Lancashiru převládají bavlnářské továrny. Ale jakou ohromnou relativní úlohu hrají v tovární výrobě příze a tkanin vůbec, vidíme z toho, že z celkového počtu továren tohoto druhu v Anglii, Walesu, Skotsku a Irsku připadá na ně 45,2%, z celkového počtu včetně 83,3%, z celkového počtu parních tkalcovských stavů 81,4%, z celkového počtu parních koňských sil, které je pohánějí, 72,6%, a z celkového počtu zaměstnaných osob 58,2%. (Tamtéž, str. 62, 63.)

připojení k jeho nevědomým orgánům a s nimi podřízení ústřední hybné síle. První definice platí o každém použití strojů ve velkém, druhá charakterizuje jejich kapitalistické použití, tedy moderní tovární systém. Ure proto s oblibou líčí ústřední stroj, z něhož vychází pohyb, nejen jako automat, nýbrž jako autokrata. „V těchto obrovských dílnách shromažďuje blahodárná moc páry kolem sebe myriady svých poddaných.“¹⁷⁹

S pracovním nástrojem přechází s dělníka na stroj i virtuosita ve vedení nástroje. Výkonnost nástroje se osvobozuje od omezení, která jí klade spojitost lidské pracovní síly s osobou dělníka. Tím se ruší technická základna, na níž spočívá dělba práce v manufaktuře. Místo hierarchie specializovaných dělníků, která je charakteristická pro dělbu práce v manufaktuře, nastupuje proto v automatické továrně tendence k vyrovnání neboli nivelisaci prací, které mají konat pomocníci strojů,¹⁸⁰ místo uměle vytvořených rozdílů mezi dílčími dělníky nabývají převahy přirozené rozdíly věku a pohlaví.

Pokud se dělba práce znovu objevuje v automatické továrně, je to především přidělení dělníků ke specializovaným strojům a rozdělení mas dělníků, kteří však netvoří vnitřně organizované skupiny, do různých oddělení továrny, kde pracují u pracovních strojů stejného druhu seřazených vedle sebe, tj. kde jsou spojeni jen jednoduchou kooperací. Členěná skupina manufaktury je tu nahrazena spojením hlavního dělníka s několika pomocníky. Podstatný rozdíl lze pozorovat mezi dělníky, kteří jsou skutečně zaměstnáni u pracovních strojů (k nim patří někteří dělníci dozírající na hnací stroj, po případě příkládající do něho), a pouhými pomocníky (téměř výhradně děti) těchto strojových dělníků. K těmto pomocníkům patří více méně všichni „feeders“ [podavači] (kteří pouze přidávají do stroje pracovní materiál). Vedle těchto hlavních kategorií je tu početně bezvýznamný personál, který má na starosti dozor nad všemi stroji a jejich stálou údržbu, jako inženýři, mechanici, truhláři atd. Je to vyšší, zčásti vědecky vzdělaná, zčásti řemeslná vrstva dělníků, stojících mimo okruh továrních dělníků, a pouze k němu připojená.¹⁸¹ Tato dělba práce má čistě technický charakter.

Každá práce u stroje vyžaduje zaučování dělníka od raného věku, aby se naučil přizpůsobovat své vlastní pohyby stále stejným nepřetržitým pohybům automatu. Pokud souhrn strojů sám tvoří systém rozmanitých, současně působících a kombinovaných strojů, vyžaduje i kooperace, založená na něm, rozdělení různorodých skupin dělníků mezi různorodé stroje. Ale strojová výroba odstraňuje nutnost manufakturně upevňovat tuto dělbu tím, že jsou tiž dělníci navždy připoutáni k týmž funkcím.¹⁸² Protože celkový pohyb továrny nevychází od dělníka, nýbrž od stroje, může se tu neustále střídat personál, aniž se přerušuje pracovní proces. Nejpádnejším důkazem toho je relais-systém [přepřahací systém] používaný v době vzpoury továrníků v letech 1848—1850. Konečně rychlost, s níž se lze v mladistvém věku naučit práci u stroje, rovněž odstraňuje nutnost vychovávat zvláštní kategorii výhradně strojových dělníků.¹⁸³ Práce pouhého pomocníka v továrně se však jednak dá nahradit

¹⁷⁹ *Ure: „Philosophy of Manufactures“*, str. 18.

¹⁸⁰ Tamtéž, str. 31. Srov. Karl Marx: „*Misère de la Philosophie*“. Paříž 1847, str. 140, 141. [K. Marx: „*Bída filosofie*“, 1950, str. 124.]

¹⁸¹ Je charakteristické pro záměrný statistický podvod, který by se dal podrobně dokázat, jestliže anglické tovární zákonodárství výslovně vylučuje dělníky, o nichž se tu v textu nakonec mluví, jako netovární dělníky z okruhu své působnosti a jestliže na druhé straně „returns“ [statistiky], uveřejňované parlamentem, stejně výslovně zahrnují do kategorie továrních dělníků nejen inženýry, mechaniky atd., nýbrž i tovární ředitele, zřízence, poslíčky, skladníky, baliče atd., zkrátka všechny lidi kromě majitele továrny.

¹⁸² Ure to připouští. Praví, že dělníci mohou být „v případě nutnosti“ podle ředitelovy vůle přemístěni od jednoho stroje k druhému, a vítězoslavně volá: „Takové přemístění je v otevřeném rozporu se starou rutinou, která rozděljuje práci a ukládá jednomu dělníkovi formovat hlavičku špendlíku, druhému brousit jeho špičku.“ Raději by se byl měl zeptat, proč se v automatické továrně tato „stará rutina“ opouští jen „v případě nutnosti“.

¹⁸³ Je-li nouze o lidi, jako např. za americké občanské války, používá měšťák výjimečně továrních dělníků k nejhrubším pracím, jako ke stavbě silnic atd. Anglické „ateliers nationaux“ [národní dílny] z let 1862 a následujících pro nezaměstnané bavlnářské dělníky se lišily od francouzských národních dílen z roku 1848 tím, že ve francouzských dílnách museli dělníci provádět na účet státu neproduktivní práce, zatím co v anglických dílnách provádějí produktivní městské práce ve prospěch měšťáka, a to levněji než pravidelní dělníci, s nimiž takto přinutili konkurovat nezaměstnaného. „Fysický vzhled bavlnářských dělníků se nesporně zlepšil. Přičítám to... pokud jde o muže, tomu, že jsou zaměstnáni na veřejných pracích na čerstvém vzduchu.“ (Jde tu o prestonské tovární dělníky, kteří byli zaměstnáni při vysušování „prestonských bažin“.) („*Reports of Insp. of Fact. October 1863*“, str. 59.)

stroji,¹⁸⁴ jednak pro svoji naprostou jednoduchost dovoluje rychlé a ustavičné střídání osob, které ji konají.

Ačkoli tedy stroj technicky staví na hlavu starý systém dělby práce, vleče se tento systém v továrně dál, nejprve ze zvyku jako tradice manufaktury, a potom jej kapitál soustavně reprodukuje a upevňuje v ještě odpornější formě jako prostředek vykořisťování pracovní síly. Z doživotní speciality řídit dílčí nástroj se stává doživotní specialita sloužit dílčímu stroji. Strojů se zneužívá k tomu, aby byl dělník sám od útlého dětství přeměňován v část dílčího stroje.¹⁸⁵ Tak se nejen značně zmenšují náklady, nutné k jeho vlastní reprodukci, nýbrž zároveň se dovršuje i jeho bezmocná závislost na továrně jako celku, tedy na kapitalistovi. Zde, jako všude jinde, musíme rozlišovat mezi zvýšením produktivity, které vyplývá z rozvoje společenského výrobního procesu, a zvýšením produktivity, které vyplývá z kapitalistického vykořisťování tohoto rozvoje.

V manufaktuře a řemesle nutí dělník nástroj, aby mu sloužil, v továrně slouží dělník stroji. Tam vychází pohyb pracovního nástroje od něho, zde musí jeho pohyb sledovat. V manufaktuře tvoří dělníci články jednoho živého mechanismu. V továrně existuje mrtvý mechanismus nezávisle na nich a dělníci jsou k němu připojeni jako živé přívěsky. „Ubíjející jednotvárnost nekonečné dřiny, při níž se stále znovu opakuje týž mechanický proces, se podobá Sisyfovým mukám; břemeno práce padá stále znovu jako balvan na utmáčeného dělníka.“¹⁸⁶ Strojová práce tím, že krajně zatěžuje nervový systém, potlačuje mnohostrannou hru svalů a znemožňuje jakoukoli svobodnou fyzickou a duševní činnost.¹⁸⁷ Dokonce i ulehčení práce se stává zdrojem muk, neboť stroj neosvobozuje dělníka od práce, nýbrž zbavuje jeho práci jakéhokoli obsahu. Veškeré kapitalistické výrobě, pokud je nejen pracovním procesem, nýbrž zároveň i zhodnocovacím procesem kapitálu, je společné to, že dělník nepoužívá pracovní podmínky, nýbrž naopak, pracovní podmínka používá dělníka, ale teprve s vývojem stroje nabývá tento převrácený vztah technicky hmatatelné reálnosti. Pracovní prostředek, tím, že se přeměnil v automat, vystupuje za pracovního procesu samého vůči dělníkovi jako kapitál, jako mrtvá práce, která si podržuje živou pracovní sílu a vysává ji. Odloučení intelektuálních sil výrobního procesu od ruční práce a jejich přeměna v moc kapitálu nad prací vrcholí, jak jsme ukazovali už dříve, ve velkém průmyslu, vybudovaném na základě strojů. Dílčí dovednost vyždímaného strojového dělníka mizí jako nicotná a bezvýznamná věc před vědou, před obrovskými přírodními silami a společenskou masovou prací, jež jsou ztělesněny v strojovém systému a spolu s ním tvoří moc „pána“ (master). Tento pán, v jehož mozku stroje nerozlučně srostly s jeho monopolem na ně, volá, dojde-li ke konfliktu s „rukama“, pohrdavě: „Tovární dělníci by neměli zapomínat, že jejich práce je ve skutečnosti velmi nízký druh vyučené práce; že žádná jiná práce se nedá snáze osvojit a žádná není vzhledem ke kvalitě lépe placena, že žádnou jinou práci nelze dostat po tak krátkém vyučení v tak krátké době a v takovém nadbytku. Pánovy stroje hrají fakticky mnohem důležitější úlohu ve výrobě než práce a dovednost dělníka, již se lze naučit za šest měsíců a již se může naučit každý čeledín.“¹⁸⁸

Technické podřízení dělníka jednotvárnému chodu pracovního prostředku a svérázné složení pracovního organismu z individuí obojího pohlaví a nejrůznějšího věku vytváří kasárenskou disciplínu, která se vyvíjí v dokonalý tovární režim a plně rozvíjí již zmíněnou práci vrchního dozoru a

¹⁸⁴ *Příklad:* Různé mechanické přístroje, které byly zavedeny ve vlnařských továrnách od dob zákona z roku 1844 v náhradu za dětskou práci. Jakmile děti samotných pánů továrníků budou muset projít „školou“ pomocníků v továrně, dojde na tomto skoro ještě nedotčeném poli mechaniky k pozoruhodnému rozmachu. „Sotva se najde jiný tak nebezpečný stroj jako selfacting mules [selfactory]. Nejvíce úrazů se přihází malým dětem proto, že lezou pod selfactory a zametají tam, zatím co selfactory jsou v chodu. Různí ‚minders‘ (dělníci u selfaktosů) byli (továrními inspektory) soudně stíháni a pokutováni pro tento přečin, ale bez jakéhokoli znatelného všeobecného výsledku. Kdyby konstruktéři strojů vynalezli stroj na vymetání, aby děti nemusely lézt pod stroje, byl by to šťastný doplněk našich ochranných opatření.“ („Reports of Insp. of Factories for 31st October 1866“, str. 63.)

¹⁸⁵ Podle toho lze posoudit Proudhonův báječný nápad, který „konstruuje“ stroje nikoli jako syntesu pracovních prostředků, nýbrž jako syntesu dílčích prací pro dělníky samé.

¹⁸⁶ *B. Engels:* „Lage der arbeitenden Klasse etc.“. Lipsko 1845, str. 217. [*B. Engels:* „Postavení dělnické třídy v Anglii“, str. 169.] Dokonce docela obyčejný, optimistický freetrader, pan Molinari, poznamenává: „Člověk se vyčerpá mnohem rychleji, dozírá-li po 15 hodin denně na jednotvárný chod stroje, než napíná-li po tutéž dobu svou fyzickou sílu. Tato dozorčí práce, která by snad mohla být užitečnou gymnastikou pro ducha, kdyby netrvala příliš dlouho, ničí konec konců, je-li jí příliš mnoho, jak ducha, tak tělo.“ (G. de Molinari: „Etudes Economiques“. Paříž 1846 [str. 49].)

¹⁸⁷ *B. Engels:* „Lage“ etc., str. 216, [čes. str. 168].

¹⁸⁸ „The Master Spinner and Manufacturers' Defence Fund. Report of the Committee“, Manchester 1854, str. 17. Později uvidíme, že „páni“ zpívají docela jinou písničku, jakmile jim hrozí ztráta jejich „živých“ automatů.

s ní i rozdělení dělníků na ruční dělníky a dozorce nad prací, na průmyslové řadové vojáky a průmyslové poddůstojníky. „Hlavní obtíž v automatické továrně záležela v disciplíně nutné k tomu, aby se lidé vzdali své navyklé nepravdivosti při práci a přizpůsobili se neměnné pravidelnosti velkého automatu. Avšak vynalézt a úspěšně zavést disciplinární řád, odpovídající potřebám a rychlosti automatického systému, to bylo dílo hodné Herkula, to bylo šlechtné dílo Arkwrightovo! I dnes, kdy je tento systém dokonale zorganizován, je téměř nemožné nalézt mezi dělníky, kteří dosáhli mužného věku, užitečné pomocníky pro automatický systém.“¹⁸⁹ Tovární řád, v němž kapitál soukromoprávně a svémocně, bez dělby mocí, vůbec tak oblíbené u buržoasie, a bez ještě oblíbenějšího zastupitelského systému, formuluje svou samovládu nad dělníky, tento řád je jen kapitalistická karikatura společenského řízení pracovního procesu, které se stává nezbytným při kooperaci ve velkém měřítku a při společném používání pracovních prostředků, zejména strojů. Místo biče v ruce poháněče otroků nastupuje kniha trestů v ruce dozorce. Všechny tresty jsou ovšem peněžité pokuty a srážky ze mzdy a díky zákonodárnému důvtipu továrnických Lykurgů je přestupování jejich zákonů pokud možná ještě výnosnější než jejich zachovávání.¹⁹⁰

Zmiňujeme se tu jen o materiálních podmínkách, za nichž se provádí tovární práce. Všechny smyslové orgány trpí stejně uměle zvýšenou teplotou, atmosférou přesycenou odpady surovin, ohlušujícím lomozem atd., nehledě na nebezpečí života mezi hustě nastavenými stroji, které s

¹⁸⁹ *Ure: „Philosophy of Manufactures“*, str. 15. Kdo zná Arkwrightův životopis, nikdy neuštědří tomuto geniálnímu lazebníkovi přívlastek „šlechtný“. Ze všech velkých vynálezců XVIII. století byl to nesporně největší zloděj cizích vynálezů a nejsprostší chlap.

¹⁹⁰ „Otroctví, v němž buržoasie udržuje proletariát, se nikde neprojevuje jasněji než v továrním systému. Tam přestává veškerá právní i faktická svoboda. Dělník musí být o půl šesté ráno v továrně; přijde-li o několik minut pozdě, je potrestán, zpozdí-li se o 10 minut, není již vůbec vpuštěn, až po přesnídávce, a ztrácí tak mzdu za čtvrtinu dne... Musí jíst, pít a spát na povel... Despotický zvon ho vytáhne z postele, volá ho od snídaně i od oběda. A což teprve jak se s ním zachází v továrně! Tam je továrník absolutním zákonodárcem. Vydává tovární předpisy, jak se mu zachce; mění svůj zákoník a dělá k němu dodatky, jak se mu zlíbí; když dá do takových předpisů ty nejšílenější věci, řeknou soudy nakonec dělníkovi: Když jste na tuto smlouvu dobrovolně přistoupili, musíte se jí také řídit... Tito dělníci jsou odsouzeni žít pod duševní i tělesnou knutou od desíti let až do své smrti.“ (*B. Engels: „Die Lage der arbeitenden Klasse etc.“*. Lipsko 1845, str. 217 a násl. [*B. Engels: „Postavení dělnické třídy v Anglii“*, str. 169—170].) Co „říkají soudy“, chci objasnit na dvou příkladech. Jeden případ se stal v Sheffieldu koncem roku 1866. Jeden dělník tam vstoupil na dva roky do kovodělného závodu. Pro rozmlísku s továrníkem opustil továrnu a prohlásil, že už u něho ani za nic nebude pracovat. Byl obžalován pro porušení smlouvy a odsouzen na dva měsíce do vězení. (Poruší-li smlouvu továrník, může být žalován jen civiliter [pořadem občanského práva] a riskuje jen peněžitou pokutu.) Když si odseděl dva měsíce, vyzval ho týž továrník, aby se podle staré smlouvy vrátil do továrny. Dělník odmítl. Že už porušení smlouvy odpykal. Továrník ho znovu zažaloval, soud ho znovu odsoudil, ačkoli jeden ze soudců, Mr. Shee, to veřejně označil za právníkovou nehoráznost, podle níž by člověk mohl být po celý život periodicky znovu a znovu trestán za týž přečin, po případě zločin. Tento rozsudek nevynesli nějací „Great Unpaid“ [„velcí neplacení“ — venkovští smírčí soudci], provinciální Dogberriové, tento rozsudek byl vyneseno v Londýně jedním z nejvyšších soudů. {*Ke 4. vyd.* To je nyní odstraněno. Až na několik málo případů — např. ve veřejných plynárnách — má nyní v Anglii dělník při porušení smlouvy stejná práva jako zaměstnavatel a může být žalován pouze pořadem občanského práva. — *B. E.*} Druhý případ se stal ve Wiltshiru koncem listopadu 1863. Asi 30 dělnic na parních tkalcovských stavech u jistého Harruppa, továrníka na sukna v Leower's Mill, Westbury Leigh, zahájilo stávkou, protože tento Harrupp měl příjemný zvyk srážet ze mzdy za ranní zpoždění, a to 6 pencí za 2 minuty, 1 šilink za 3 minuty a 1 šilink 6 pencí za 10 minut. Při 9 šilincích za hodinu to dělá 4 libry št. 10 šilinků za den, zatím co roční průměr mzdy není nikdy vyšší než 10 až 12 šilinků týdně. Kromě toho vzal Harrupp do svých služeb hochy, aby vytruboval začátek práce; hoch často troubil před 6. hodinou ranní, a nebyly-li ruce na místě hned, jak přestal, vrata se zavřela a ty, které zůstaly venku, dostaly pokutu; a protože v továrně nebyly hodiny, byly nešťastné ruce úplně v moci mladého vytrubovače, naváděného Harruppem. Ruce, které zahájily „stávkou“, matky rodin a děvčata, prohlásily, že půjdou zase do práce, bude-li vytrubovač nahrazen hodinami a budou-li zavedeny rozumné pokutové sazby. Harrupp dal 19 žen a děvčat předvádět před soud pro porušení smlouvy. Byly odsouzeny každá k 6 pencím pokuty a ke 2 šilinkům 6 pencím soudních útrat za hlasitých projevů nevole v obecnstvu. Dav vyprovázel Harruppa od soudu syčením. — Oblíbeným trikem továrníků je, že trestají dělníky srážkami ze mzdy za špatnou kvalitu materiálu, který jim vydávají. Tato metoda vyvolala roku 1866 všeobecnou stávkou v anglických hrncářských obvodech. Zprávy „Children's Employment Commission“ (1863—1866) uvádějí případy, kdy dělníci, místo aby dostali mzdu, stali se svou prací a s pomocí předpisů o pokutách dokonce dlužníky svých vznešených „pánů“. Poučné ukázky vynalézavosti továrních samovládců při srážení ze mzdy přinesla i poslední bavlnářská krise. „Já sám jsem musel,“ praví tovární inspektor R. Baker, „nedávno pohnat před soud jednoho bavlnářského továrníka, který v těchto těžkých a strastiplných dobách srážel několika ‚mladým‘ dělníkům (t. j. starším 13 let), kteří u něho pracovali, 10 pencí za lékařské potvrzení o věku, které jeho stojí jen 6 pencí a za které je podle zákona dovoleno srazit pouze 3 pence a obvykle se nesráží vůbec nic... Jiný továrník, aby dosáhl téhož účelu bez konfliktu se zákonem, ukládá každému z ubohých dětí, které pro něho pracují, 1 šilink jako poplatek za zasvěcení do umění a tajemství předání, jakmile je lékařské potvrzení prohláší za zralé pro toto zaměstnání. Existují tedy spodní proudy, které musíme znát, abychom pochopili tak mimořádné jevy, jako jsou stávky v době podobné dnešní“ (jde o stávkou strojových tkalců v továrně v Darvenu v červnu 1863). „Reports of Insp. of Fact. for 30th April 1863“, str. 50, 51. (Tovární zprávy jdou vždy dále než jejich oficiální datum.)

pravidelností ročních období podávají průmyslová hlášení o mrtvých a raněných.^{190a} Zhospořádání společenských výrobních prostředků, které teprve v továrním systému jako ve skleníku rychle dozrává, stává se zároveň v rukou kapitálu soustavnou loupeží všech podmínek nezbytných pro život dělníka při práci — prostoru, vzduchu, světla a všech prostředků chránících dělníka před životunebezpečnými a nezdravými podmínkami výrobního procesu — o zařízeních pro pohodlí dělníka ani nemluvě.¹⁹¹ Nemá pravdu Fourier, když nazývá továrny „zmírněnými galejemi“?¹⁹²

5. Boj mezi dělníkem a strojem

Boj mezi kapitalistou a námezdním dělníkem začíná hned se vznikem kapitalistického vztahu. Zuří po celé manufakturní období.¹⁹³ Avšak teprve po zavedení strojů začíná dělník bojovat proti pracovnímu prostředku samému, této materiální formě existence kapitálu. Bouří se proti této určité formě výrobních prostředků jako materiálnímu základu kapitalistického výrobního způsobu.

Téměř celá Evropa zažila v XVII. století dělnické bouře proti tzv. Bandmühle ([stavu na stuhu], zvanému také Schnurmühle nebo Mühlenstuhl), stroji na tkaní stuh a prýmků.¹⁹⁴ Koncem první třetiny

^{190a} Zákony na ochranu před nebezpečnými stroji měly blahodárný účinek. „Avšak... nyní se objevily nové příčiny úrazů, které před 20 lety neexistovaly, zejména zvýšená rychlost strojů. Kola, válce, včetně a tkalcovské stavy jsou nyní poháněny větší a stále rostoucí silou; prsty musí chytit přetrženou nit rychleji a jistěji, neboť sáhnou-li váhavě nebo neopatrně, je po nich... Veliký počet úrazů bývá zaviněn snahou dělníků provést práci rychleji. Musíme si připomenout, že pro továrníky je nanejvýš důležité, aby udržovali své stroje neustále v chodu, tj. aby nepřetržitě vyráběli přízi a tkaninu. Každá minuta přerušení znamená ztrátu nejen hnací síly, nýbrž i výrobků. Proto dozorcí, kteří mají zájem na množství výrobků, pohánějí dělníky, aby se stroje nezastavovaly; a to je neméně důležité i pro dělníky, jsou-li placeni podle váhy nebo od kusu. Proto ačkoli je ve většině továren formálně zakázáno čistit stroje v chodu, v praxi se to všeobecně dělá. Jedině tato příčina způsobila za posledních 6 měsíců 906 úrazů... Ačkoli se stroje čistí denně, je obvyčejně pro důkladné čištění strojů vyhrazena sobota, a i to se většinou provádí za chodu strojů... Je to neplacená práce, a proto se dělníci snaží provést ji co nejrychleji. Proto je počet úrazů v pátek a zvláště v sobotu mnohem větší než v ostatní pracovní dny. Počet úrazů v pátek bývá o 12% vyšší než průměrný počet úrazů za první čtyři dny v týdnu, počet sobotních úrazů o 25% vyšší než průměrný počet za předchozích 5 dnů; uvážíme-li však, že v sobotu se pracuje jen 7½ hodiny a v ostatní všední dny 10½ hodiny, je počet sobotních úrazů vyšší o více nežli 65%.“ („Reports of Insp. of Factories for 31st October 1866“, Londýn 1867, str. 9, 15, 16, 17.)

¹⁹¹ V prvním oddílu třetí knihy vyličím nedávné tažení anglických továrníků proti paragrafům továrního zákona na ochranu údů „rukou“ před stroji nebezpečnými životu. Zde postačí citát z oficiální zprávy továrního inspektora Leonharda Hornera: „Slyšel jsem továrníky mluvit o některých úrazech s neodpustitelnou lehkovážností, např. že ztráta prstu je prý maličkost. Ve skutečnosti závisí život a všechny vyhlídky dělníka na jeho prstech do té míry, že taková ztráta je pro něho svrchovaně vážnou událostí. Slyším-li takové bezmyšlenkovité žvanění, ptám se: ‚Dejme tomu, že potřebujete dalšího dělníka a hlásili by se dva, oba po všech stránkách stejně zdatní, ale jeden bez palce nebo ukazováku; kterého si vyberete?‘ Neváhali by nikdy ani okamžik rozhodnout se pro dělníka se všemi prsty... Tito páni továrníci mají falešné předsudky proti tomu, co nazývají žilidumilným zákonodárstvím.“ („Reports of Insp. of Fact. for 31st October 1855“.) Tito páni jsou „moudří lidé“ a nehorují nadarmo pro vzpouru otrokářů!

¹⁹² V továrnách, které již dlouho podléhají továrnímu zákonu a jeho nuceným omezením pracovní doby a jinými předpisy, zmizely některé dřívější zlořády. Zdokonalování strojů samo vyžaduje na určitém bodu „zdokonalenou stavbu továrních budov“, která je na prospěch dělníkům. (Srov. „Reports etc. for 31st October 1863“, str. 109.)

¹⁹³ Viz mimo jiné John Houghton: „Husbandry and Trade improved“. Londýn 1727. „The Advantages of the East-India Trade, 1720“. John Bellers: „Proposals for Raising a College Of Industry“. Londýn 1696. „Zaměstnavatelé (masters) a dělníci vedou, bohužel, mezi sebou neustálou válku. Neměnným cílem zaměstnavatelů je, aby dostávali pro sebe práci co nejlevněji; a k tomu účelu neváhají použít jakékoli lsti, kdežto dělníci zase využívají každé příležitosti k tomu, aby předložili svým zaměstnavatelům zvýšené požadavky.“ „An Inquiry into the causes of the Present High Price of Provisions“, 1767, str. 61, 62. (Autor, Rev. Nathaniel Forster, stojí úplně na straně dělnictva.)

¹⁹⁴ Bandmühle [stav na stuhu] byl vynalezen v Německu. Italský abbé Lancellotti vypravuje ve spise, který vyšel roku 1636 v Benátkách: „Antonín Müller z Gdanska viděl prý asi před 50 lety (Lancellotti psal roku 1629) v Gdansku velice důmyslný stroj, který zhotovoval 4 — 6 tkanin najednou; protože prý se však městská rada obávala, že by tento vynález mohl nadělat ze spousty dělníků žebráky, zakázala používání stroje a vynálezce dala tajně uskrtnit nebo utopit.“ V Leydenu se začalo téhož stroje užívat roku 1629. Vzpouře prýmkářů donutily magistrát nejprve k zákazu tohoto stroje; různými nařízeními generálních států roku 1623, 1639 atd. mělo být jeho užívání omezeno; konečně dovoleno za určitých podmínek nařízením z 15. prosince 1661. „V tomto městě,“ praví Boxhorn („Institutiones Politicae“, 1663) o zavedení stavu na stuhu v Leydenu, „byl asi před 20 lety vynalezen tkalcovský stav, na němž jeden pracovník mohl vyrábět tkaninu ve větším množství a snáze než bez něho několik lidí za stejnou dobu. To však vyvolalo stížnosti a nespokojenost tkalců, až konečně magistrát používání stavu zakázal.“ Týž stroj byl roku 1676 zakázán v Kolíně n. R., zatím co v Anglii vyvolalo v téže době jeho zavedení dělnické nepokoje. Císařským ediktem ze dne 19. února roku 1685 bylo jeho užívání zakázáno v celém Německu. V Hamburku byl na rozkaz magistrátu veřejně spálen. Karel VI. obnovil 9. února 1719 edikt z roku 1685 a kurfirství saské dovolilo jeho všeobecné používání teprve roku 1765. Tento stroj, který nadělal tolik hluku, byl ve skutečnosti předchůdcem

XVII. století zničila vzbouřená luza větrnou pilu, kterou postavil jakýsi Holanďan nedaleko Londýna. Ještě začátkem XVIII. století překonávaly v Anglii strojní pily na vodní pohon jen těžce odpor lidu, podporovaný parlamentem. Když Everet roku 1758 sestavil první stroj na stříhání vlny poháněný vodou, podpálilo jej sto tisíc lidí, kteří ztratili práci. Proti Arkwrightovým scribbling mills [čechracím strojům] a mykacím strojům zaslalo parlamentu petice 50.000 dělníků, kteří se do té doby živili mykáním vlny. Hromadné rozbíjení strojů v anglických manufakturních obvodech v prvních patnácti letech XIX. století, namířené zejména proti parnímu tkalcovskému stavu a známé pod jménem hnutí ludditů, poskytlo protijakobínské vládě takových lidí, jako Sidmouth, Castlereagh atd., záminku k nejreakčnějším násilným zákrokům. Je zapotřebí času a zkušeností, než se dělník naučí rozlišovat mezi strojem a jeho kapitalistickým užíváním a přenášet proto svoje útoky s materiálních výrobních prostředků na společenskou formu jejich exploatace.¹⁹⁵

Mzdové boje v manufaktuře předpokládají manufakturu jako fakt a nejsou nikterak namířeny proti její existenci. Pokud se vede boj proti zřizování manufaktur, vedou jej cechovní mistři a privilegovaná města, a ne námezdní dělníci. Spisovatelé manufakturního období chápou proto dělbu práce převážně jako prostředek k nahrazení potencionálních dělníků, a ne k vytlačení skutečných. Tento rozdíl je zřejmý. Řekne-li se na příklad, že by bylo v Anglii zapotřebí 100 milionů lidí, aby starým kolovratem zpracovali bavlnu, kterou nyní na strojích zpracuje 500.000 lidí, neznamená to ovšem, že stroj zabral místo těchto milionů, které fakticky nikdy neexistovaly. Znamená to jen, že k nahrazení spřádacích strojů by bylo zapotřebí mnoha milionů dělníků. Řekne-li se naproti tomu, že parní tkalcovský stav vyhodil v Anglii 800.000 tkalců na dlažbu, nemluví se o nahrazení existujících strojů určitým počtem dělníků, nýbrž o existenci určitého počtu dělníků, kteří byli fakticky nahrazeni nebo vytlačeni stroji. V manufakturním období zůstal základem řemeslný způsob výroby, i když rozložený na jednotlivé operace. Při poměrně malém počtu městských dělníků, odkázaných středověkem, nemohly být potřeby nových koloniálních trhů uspokojeny a manufaktury ve vlastním smyslu slova otevřely tehdy nové výrobní oblasti venkovskému obyvatelstvu, vyháněnému z půdy s postupujícím rozkladem feudalismu. Proto tehdy vynikala na dělbě práce a kooperaci v dílnách spíše pozitivní stránka — zvýšení produktivity zaměstnaných dělníků.¹⁹⁶ Kooperace a kombinace pracovních prostředků v rukou několika lidí, použité v zemědělství, vyvolaly sice — v mnoha zemích dávno před obdobím velkého průmyslu — velké, náhlé a násilné revoluce ve výrobním způsobu, a proto i v životních podmínkách a v prostředcích výdělků venkovského obyvatelstva. Ale tento boj se původně odehrává spíše mezi velkými a malými pozemkovými vlastníky než mezi kapitálem a námezdní prací; na druhé straně pokud jsou dělníci vytlačováni pracovními prostředky — ovce, koni atd. — tvoří tu bezprostřední násilné akty první předpoklad průmyslové revoluce. Napřed jsou z půdy vyhnáni dělníci, a pak přijdou ovce. Teprve loupež půdy ve velkém měřítku, tak jako v Anglii, připravuje půdu pro velkozemědělství.^{196a} Ve svých začátcích byl proto tento převrat v zemědělství zdánlivě spíše revolucí politického charakteru.

Jako stroj se pracovní prostředek stává ihned konkurentem dělníka samého.¹⁹⁷ Sebezhodnocení kapitálu stroji je přímo úměrné počtu dělníků, jejichž existenční podmínky ničí. Celý systém kapitalistické výroby spočívá na tom, že dělník prodává svou pracovní sílu jako zboží. Dělbá práce

spřádacích a tkalcovských strojů, tedy i průmyslové revoluce XVIII. století. Umožňoval chlapci úplně neobeznámenému s tkalcovstvím, aby pouhým odstrkováním a přirážením bidlenu uváděl celý stav se všemi člunky do pohybu; ve své zdokonalené podobě vyráběl tento stroj 40—50 kusů najednou.

¹⁹⁵ Ve staromódních manufakturách se ještě dnes tu a tam opakuje hrubá forma dělnických bouří proti strojům. Tak např. v pilnikářství v Sheffieldu roku 1865.

¹⁹⁶ Sir James Steuart hodnotí i účinek strojů ještě zcela v tomto smyslu. „Považuji tudíž stroje za prostředek ke zvětšení (potencionálnímu) počtu dělníků, které není třeba živit... Jaký je rozdíl mezi účinkem stroje a účinkem nových obyvatel?“ („Principes etc.“, franc. překlad, sv. I, kn. I, kap. XIX.) Mnohem naivnější je Petty, který praví, že stroj nahrazuje „polygamií“. Tento názor se hodí nanejvýš pro některé části Spojených států. Naproti tomu: „Strojů lze zřídka s úspěchem používat ke zmešání práce jednotlivého dělníka; jejich stavbou by se ztratilo více času, než by se ušetřilo jejich používáním. Opravdu užitečné jsou jen tehdy, působí-li ve velkém měřítku, může-li jeden stroj pomáhat práci tisíců. Strojů se proto nejvíce používá v nejvíce zalidněných zemích, kde je nejvíce nezaměstnaných... Užívá se jich ne pro nedostatek lidí, nýbrž pro snadnost, s níž lze masu lidí zapojit do práce.“ (*Piercy Ravenstone*: „Thoughts on the Funding System and its Effects“. Londýn 1824, str. 45.)

^{196a} {K 4. vyd. To platí i o Německu. Tam, kde u nás existuje velkozemědělství, tj. zejména na východě, stalo se možným teprve po „Bauernlegen“ [„vyhánění sedláků“ — rušení rolnických usedlostí], které propuklo od XVI. století, zejména však po roce 1648. — B. E. }

¹⁹⁷ „Mezi stroji a prací je ustavičná konkurence.“ (*Ricardo*: „Principles etc.“, str. 479.)

činí tuto pracovní sílu jednostrannou, dělá z ní naprosto dílčí dovednost zacházet s jednotlivým dílčím nástrojem. Jakmile zacházení s nástrojem přechází na stroj, mizí s užitnou hodnotou pracovní síly i její směnná hodnota. Dělník se stává neprodejným, jako papírové peníze stažené z oběhu. Ta část dělnické třídy, kterou stroje takto přeměňují v nadbytečné obyvatelstvo, tj. v obyvatelstvo, kterého už není bezprostředně zapotřebí k sebezohodnocování kapitálu, hyne jednak v nerovném boji staré řemeslné a manufakturní výroby proti strojové výrobě, jednak stále více zaplavuje dostupná průmyslová odvětví, přepílňuje trh práce a snižuje tudíž cenu pracovní síly pod její hodnotu. Velkou útěchou pro pauperisované dělníky má prý být jednak to, že jejich utrpení je jen „dočasné“ („a temporary inconvenience“), jednak že prý se stroj jen pozvolna zmocňuje celé výrobní oblasti, čímž prý se zmenšuje rozsah i intenzita jeho ničivého účinku. Jedna útěcha poráží druhou. Kde se stroj pozvolna zmocňuje nějaké oblasti výroby, produkuje chronickou bídu v dělnických vrstvách, které s ním konkurují. Kde je přechod rychlý, má jeho účinek hromadný a akutní ráz. Světové dějiny neposkytují hroznější divadlo, než je onen pozvolný, po celá desetiletí se vlekoucí a konečně roku 1838 zpečetěný zánik anglických ručních tkalců bavlny. Mnoho jich zemřelo hladem, mnoho jich dlouho živořilo s rodinami za 2½ pence denně.¹⁹⁸ Akutně naproti tomu působily anglické bavlnářské stroje na Východní Indii, jejíž generální guvernér v letech 1834—1835 konstatoval: „Je to bída, jež nemá obdobu v dějinách obchodu. Roviny Indie se bělají kostmi bavlnářských tkalců.“ Ovšem, pokud se tito tkalci odebrali na věčnost, způsobil jim stroj jen „dočasné utrpení“. Ostatně „dočasný“ účinek strojů je stálý, protože zachvacují stále nové výrobní oblasti. Tento ráz samostatnosti a odcizenosti, který kapitalistický výrobní způsob vůbec vtiskuje pracovním podmínkám a výrobku práce vůči dělníkovi, vyvíjí se tedy se vznikem strojů v úplný protiklad mezi dělníky na jedné straně a pracovními podmínkami a výrobky práce na druhé straně.¹⁹⁹ Proto se stroji po prvé propuká živelná vzpoura dělníka proti pracovnímu prostředí.

Pracovní prostředek ubíjí dělníka. Tento přímý protiklad se ovšem nejhmatatelněji projevuje tam, kde nově zaváděný stroj konkuruje s tradiční řemeslnou nebo manufakturní výrobou. Ale i uvnitř velkého průmyslu samého působí ustavičné zdokonalování strojů a vývoj automatického systému obdobně. „Stálým účelem zdokonalování strojů je omezení ruční práce nebo zdokonalení výrobního procesu v továrně tím, že se v tom či onom článku výrobního řetězu lidský přístroj nahradí železným.“²⁰⁰ „Každého dne dochází k novému použití parní nebo vodní síly u strojů, které byly dosud poháněny rukou... Stále se provádějí nová drobnější zdokonalení strojů, jejichž účelem je úspora hnací síly, zlepšení výrobku, zvětšení výroby za tutéž dobu nebo vytlačení dítěte, ženy nebo muže, a třebaže zdánlivě nemají velký význam, přece jen mají závažné výsledky.“²⁰¹ „Všude, kde nějaká operace vyžaduje velkou zručnost a jistou ruku, odnímá se co nejrychleji z rukou příliš dovedného dělníka, často náchylného k všelijakým nepravdělnostem, a svěřuje se zvláštnímu mechanismu, který je tak dobře seřízen, že na něj může dohlížet dítě.“²⁰² „V automatickém systému je stále více

¹⁹⁸ Před vydáním chudinského zákona z roku 1833 se v Anglii konkurence mezi ručním a strojovým tkalcovstvím prodlužovala tím, že mzdy, které klesly hluboko pod minimum, byly doplňovány farními podporami. „Ctihodný Mr. Turner byl roku 1827 farářem ve Wilmslowu v Cheshiru, průmyslovém okresu. Otázky výboru pro vystěhovalce a odpovědi Mr. Turnera ukazují, jak se udržuje konkurence ruční práce se stroji. Otázka: „Nevytlačilo použití mechanického stavu používání ručního stavu?“ Odpověď: „Nesporně; bylo by jej vytlačilo ještě více, než se dosud stalo, kdyby ruční tkalci neměli možnost přistoupit na snížení mzdy.“ Otázka: „Avšak tím, že na to ruční tkadlec přistoupil, spokojuje se se mzdou, která nestačí na jeho obživu, nespolehá snad na farnost, že mu poskytne, co mu chybí k obživě?“ Odpověď: „Ano, a konkurence mezi ručním stavem a mechanickým stavem se opravdu udržuje chudinskými podporami.“ Tak tedy ponižující pauperismus nebo vystěhovalce jsou dobrodiní, která přineslo pracujícím zavedení strojů. Z vážených a do jisté míry nezávislých řemeslníků se stali poníženi chudáci, odkázáni na potupný chléb dobročinnosti. Tomu se říká dočasné nesnáze.“ („A Prize Essay on the Comparative Merits of Competition and Co-operation“. Londýn 1834, str. 29.)

¹⁹⁹ „Táž příčina, která zvyšuje čistý důchod země (tj., jak na tomto místě Ricardo vysvětluje, důchod statkářů a kapitalistů, jejichž bohatství se s ekonomického hlediska vůbec = Wealth of the Nation [bohatství národa]), může zároveň způsobit nadbytek obyvatelstva a zhoršit postavení dělníka.“ (Ricardo: „Principles etc.“, str. 469.) „Stálým účelem a tendencí každého zdokonalování mechanismu je fakticky to, aby bylo možno se úplně obejít bez lidské práce anebo aby se její cena snížila zavedením ženské a dětské práce místo práce dospělých mužů-dělníků nebo použitím nevyučených dělníků místo vyučených.“ (Ure: [„Philosophy of Manufactures“, str. 23.]

²⁰⁰ „Reports of Insp. of Fact. 31st October 1858“, str. 43.

²⁰¹ „Reports etc. for 31st October 1856“, str. 15.

²⁰² Ure: „Philosophy of Manufactures“, str. 19. „Veliká výhoda strojů, užívaných v cihelnách, tkví v tom, že jejich majitel se stává úplně nezávislým na dovedných dělnících.“ („Children's Employment Commission. 5th Report“. Londýn 1866, str. 130, čís. 46.)

vytlačován dělníkův talent.²⁰³ „Zdokonalení strojů umožňuje nejen zmenšit počet zaměstnaných dospělých dělníků, nutný k dosažení určitého výsledku, nýbrž i nahrazovat jednu kategorii lidské práce druhou kategorií: dovednější méně dovednými, dospělé děti, muže ženami. Všechny tyto změny působí ustavičné kolísání ve mzdové hladině.“²⁰⁴ „Stroj neustále vyhazuje dospělé dělníky z továrny.“²⁰⁵ Vítězný nástup strojového systému vyvolaný zkrácením pracovního dne nám ukázal jeho neobyčejnou pružnost, která je výsledkem nahromadění praktických zkušeností, již existujícího množství mechanických prostředků a ustavičného pokroku techniky. Ale kdo by byl tušil roku 1860, kdy anglický bavlnářský průmysl dosáhl zenitu, závratně rychlé zdokonalování strojů a s tím spojené vytlačování ruční práce, jež vyvolal ve třech následujících letech takový podnět, jakým byla americká občanská válka? Postačí tu několik příkladů z oficiálních údajů anglických továrních inspektorů o tomto bodu. Jeden manchesterský továrník prohlašuje: „Místo 75 mykacích strojů potřebujeme jich nyní jen 12, které dodávají totéž množství stejně dobré, ne-li lepší jakosti... Úspora na mzdách činí 10 liber št. týdně, na odpadech bavlny 10%.“ V jedné manchesterské dopřádací přádelně byla „zrychlením pohybu a zavedením různých automatických procesů v jednom oddělení odstraněna čtvrtina, v jiném více než polovina dělnického personálu, zatím co česací stroj na místě druhého mykacího stroje velice zmenšil počet rukou, zaměstnaných dříve v mykárně“. Jiná přádelna odhaduje svou celkovou úsporu „rukou“ na 10%. Páni Gilmoreové, přádelníci v Manchesteru, prohlašují: „V našem blowing departement [potěracím oddělení] odhadujeme úsporu, získanou novými stroji na rukou a mzdách na plnou třetinu... v jack frame room [v předpřádacím oddělení] a v drawing frame room [oddělení posukovacích strojů] asi o třetinu méně výdajů a rukou; v přádelně asi, o třetinu méně výdajů. Ale to není všechno; jde-li nyní naše příze k tkalci, je použitím nových strojů natolik zlepšena, že tkalci vyrábějí více tkaniny a lepší, než vyráběli se starou strojovou přízí.“²⁰⁶ Tovární inspektor A. Redgrave k tomu poznamenává: „Zmenšování počtu dělníků při zvyšování výroby rychle postupuje; ve vlnářských továrnách začalo nedávno nové omezování počtu rukou a stále ještě trvá; před několika dny mi řekl jeden učitel, který bydlí u Rochdale, že veliký úbytek v dívčích školách nebyl vyvolán jen tlakem krize, nýbrž i změnami ve strojích vlnářské továrny, které vedly k propuštění asi 70 halftimes [dětí, pracujících polovinu doby].“²⁰⁷

Celkový výsledek mechanických zdokonalení v anglickém bavlnářském průmyslu, způsobených americkou občanskou válkou, ukazuje tato tabulka:

	<i>Počet továren</i>		
	roku 1858	1861	1868
Anglie a Wales	2.046	2.715	2.405
Skotsko	152	163	131
Irsko	12	9	13
Spojené království	2.210	2.887	2.549

	<i>Počet parních tkalcovských stavů</i>		
	1858	1861	1868
Anglie a Wales	275.590	368.125	344.719
Skotsko	21.624	30.110	31.864

Dodatek ke 2. vyd. Pan A. Sturrock, vrchní dozorce strojního oddělení „Great Northern Railway“, vypovídá o strojírenství (lokomotiv atd.): „Drahých (expensive) anglických dělníků je čím dál tím méně zapotřebí. Výroba se zvyšuje používáním zdokonalených nástrojů a tyto nástroje jsou obsluhovány nižší kategorií dělníků (a low class of labour)... Dříve musela všechny části parního stroje vyrábět kvalifikovaná práce. Tytéž části se nyní vyrábějí méně kvalifikovanou prací, avšak dobrými, nástroji... Nástroji rozumím stroje užívané ve strojírenství.“ („Royal Commission on Railways. Minutes of Evidence“, čís. 17.862 a 17.863, Londýn 1867.)

²⁰³ *Ure: „Philosophy of Manufactures“, str. 20.*

²⁰⁴ *Tamtéž, str. 321.*

²⁰⁵ *Tamtéž, str. 23.*

²⁰⁶ *„Reports of Insp. of Fact. for 31st October 1863“, str. 108 a násl.*

²⁰⁷ *„Reports of Insp. of Fact. for 31st October 1863“, str. 109. Rychlé zdokonalení strojů za bavlnové kalamity umožnilo anglickým továrníkům, aby hned po skončení americké občanské války znovu rychle přeplnili světový trh. Již v posledních 6 měsících roku 1866 byly tkaniny skoro neprodejné. Tu začala konsignace zboží pro Čínu a Indii, čímž se „glut“ [přesycení trhu] stalo ještě intenzivnějším. Začátkem roku 1867 se továrníci uchýlili ke svému obvyklému prostředku — ke snížení mezd o 5%. Dělníci se proti tomu postavili a prohlásili — theoreticky docela správně — že jediným východiskem by bylo pracovat zkrácenou dobu, 4 dny v týdnu. Samozvaní kapitáni průmyslu se k tomu po delším odporu museli odhodlat, někde s 5% snížením mezd, jinde bez něho.*

Irsko	1.633	1.757	2.746
Spojené království	298.847	399.992	379.329
<i>Počet vřeten</i>			
Anglie a Wales	25,818.576	28,352.125	30,478.228
Skotsko	2,041.129	1,915.398	1,397.546
Irsko	150.512	119.944	124.240
Spojené království	28,010. 217	30,387.467	32,000.014
<i>Počet zaměstnaných dělníků</i>			
Anglie a Wales	341.170	407.598	357.052
Skotsko	34.698	41.237	39.809
Irsko	3.345	2.734	4.203
Spojené království	379.213	451.569	401.064

V letech 1861—1868 zmizelo tedy 338 bavlnářských továren, tj. produktivnější a rozměrnější stroje se soustředily v rukou menšího počtu kapitalistů. Počet parních tkalcovských stavů se zmenšil o 20.663; ale jejich výrobek se současně zvětšil, takže zdokonalený tkalcovský stav dává nyní více než starý. Konečně počet vřeten vzrostl o 1,612.547, zatím co počet zaměstnaných dělníků klesl o 50.505. „Dočasná“ bída, kterou bavlnářská krize tísnila dělníky, byla tedy stupňována a upevněna rychlým a nezadržitelným zdokonalováním strojů.

Avšak stroj působí nejen jako nepřemožitelný konkurent, stále připravený učinit námezdního dělníka „zbytečným“. Kapitál jej halasně a záměrně prohlašuje za sílu nepřátelskou dělníkovi a používá ho jako takovéto síly. Stroj se stává nejmocnějším bojovým prostředkem k potlačení periodických dělnických bouří, stávek atd. proti samovládě kapitálu.²⁰⁸ Podle Gaskella byl parní stroj od počátku antagonistou „lidské síly“ a umožnil kapitalistovi rozbít rostoucí nároky dělníků, jež hrozily vehnat rodící se tovární systém do krise.²⁰⁹ Daly by se napsat celé dějiny vynálezů od roku 1830, které se zrodily jen jako bojové prostředky kapitálu proti dělnickým bouřím. Především připomínáme selfacting mule [selfaktor, samopřed], protože zahajuje novou epochu automatického systému.²¹⁰

Ve své výpovědi před Trades' Unions Commission [komisi pro trade-uniony] podává Nasmyth, vynálezce bucharu, tuto zprávu o zdokonalení strojů, která zavedl v důsledku velké a dlouhé stávky strojírenských dělníků roku 1851: „Příznačným rysem našich moderních mechanických zdokonalení je zavádění automatických obráběcích strojů. Nyní nemusí mechanický dělník pracovat sám, může jen dohlížet na krásnou práci stroje, což dokáže každý chlapec. Celá třída dělníků, odkázaná výhradně na svou dovednost, je nyní odstraněna. Dříve jsem zaměstnával čtyři hochy na jednoho mechanika. Díky těmto novým mechanickým zdokonalením jsem omezil počet dospělých mužů s 1500 na 750. Výsledkem toho bylo značné zvýšení mého zisku.“

Ure praví o jednom stroji na barvotisk v tiskárnách kartounu: „Konečně se kapitalisté snažili zbavit se tohoto nesnesitelného otroctví (tj. podmínek smluv s dělníky, které jim byly nepohodlné) tím, že povolali na pomoc zdroje vědy, a brzy byli znovu dosazeni do svých zákonných práv, práv hlavy nad ostatními částmi těla.“ O jednom vynálezu stroje na šlichtování osnovy, k němuž dala bezprostřední podnět stávka, praví: „Smečka nespokojenců, která si myslela, že je nedobytně opevněna za starými valy dělby práce, viděla, že je zaskočena a že její obranné prostředky jsou zničeny moderní mechanickou taktikou. Musela se vzdát vítězům na milost a nemilost.“ O vynálezu selfacting mule [selfaktoru, samopředu] praví: „Byl povolán k tomu, aby obnovil pořádek mezi průmyslovými třídami... Tento vynález potvrzuje námi již rozvedenou doktrinu, že kapitál, tím že donutil vědu, aby

²⁰⁸ „Poměr mezi pány a rukama ve sklárnách a lahvárnách je chronická stávka.“ Odtud rychlý rozvoj výroby lisovaného skla, kde mohou hlavní operace provádět stroje. Jedna firma u Newcastlu, která dříve vyráběla ročně 350.000 liber foukaného skla, vyrábí nyní místo toho 3,000.500 liber lisovaného skla. („Children's Employment Commission. 4th Report, 1865“, str. 262—263.)

²⁰⁹ Gaskell: „The Manufacturing Population of England“. Londýn 1833, str. 3, 4.

²¹⁰ Na několik velmi podstatných způsobů použití strojů ve strojírenství přišel pan Fairbairn v důsledku stávek ve své strojírně.

mu sloužila, stále donucuje vzpurné ruce práce k poddajnosti.²¹¹ Ačkoliv Urův spis vyšel roku 1835, tedy v době poměrně ještě slabě vyvinutého továrního systému, zůstává dosud klasickým výrazem továrního ducha, nejen pro svůj otevřený cynismus, nýbrž i pro naivnost, s níž vyžvatlává nejspíše rozpory kapitalistického mozku. Když např. rozvedl „doktrinu“, že kapitál s pomocí vědy, kterou si najal do svého žoldu, „stále donucuje vzpurné ruce práce k poddajnosti“, rozhořčuje se nad tím, že „s jistě strany je mechanicko-fysická věda obviňována, že se dává do služeb despotismu bohatých kapitalistů a snižuje se na úlohu nástroje utlačování chudých tříd“. Napřed rozvláčně káže, jak výhodný je pro dělníky rychlý vývoj strojů, a pak je varuje, aby svou odbojností, stávkami atd. neurychlovali vývoj strojů. „Taková násilí a bouře,“ praví, „ukazují nejodpornější lidskou krátkozrakost, krátkozrakost, která dělá člověka svým vlastním katem.“ Několik stránek předtím se praví naopak: „Bez těchto prudkých srážek a poruch, zaviněných bludnými názory dělníků, byl by se tovární systém vyvíjel daleko rychleji a daleko užitečněji pro všechny zúčastněné strany.“ Pak zase volá: „Na štěstí pro obyvatelstvo továrních obvodů Velké Británie se děje zdokonalování v mechanice jen pozvolna.“ „Neprávem,“ prohlašuje, „jsou stroje obviňovány, že stlačují mzdu dospělých tím, že část jich vytlačují, takže jejich počet začíná převyšovat potřebu práce. Ale stroje zvyšují poptávku po práci dětí a tak zvyšují jejich výdělek.“ Týž utěšitel hájí na druhé straně nízkou mzdu dětí tím, že „odrazuje rodiče od toho, aby posílali děti do továren v příliš útlém věku“. Jeho celá kniha je oslavou neomezeného pracovního dne, a zakazuje-li zákonodárství dřít třináctileté děti více než 12 hodin denně, připomíná to jeho liberální duši nejtemnější doby středověku. To mu nevádí, aby nevyzýval tovární dělníky k vděčným modlitbám k prozřetelnosti za to, že jim pomocí strojů „opatřila volný čas k tomu, aby přemýšleli o svých nesmrtelných zájmech“.²¹²

6. Kompensační teorie o dělnících vytlačovaných stroji

Celá řada buržoasních ekonomů, jako James Mill, MacCulloch, Torrens, Senior, J. St. Mill atd. tvrdí, že všechny stroje, které vytlačují dělníky, vždy zároveň a nezbytně uvolňují příslušný kapitál, který zaměstná právě tyto vytlačené dělníky.²¹³

Dejme tomu, že kapitalista používá 100 dělníků, např. v čalounové manufaktuře, při čemž každý dostává 30 liber št. ročně. Variabilní kapitál, který kapitalista ročně vynakládá, činí tedy 3000 liber št. Dejme tomu, že propustí 50 dělníků a zaměstnává zbývajících 50 u strojů, které ho stojí 1500 liber št. Pro zjednodušení tu nepřihlížíme k budovám, uhlí atd. Dejme tomu dále, že ročně spotřebované suroviny stojí i nadále 3000 liber št.²¹⁴ Byl touto proměnou „uvolněn“ nějaký kapitál? Při starém způsobu podnikání se celá vynaložená suma 6000 liber št. skládala z poloviny z konstantního a z poloviny z variabilního kapitálu. Nyní se skládá ze 4500 liber št. (3000 liber št. v surovinách a 1500 liber št. ve strojích) konstantního kapitálu a z 1500 liber št. variabilního kapitálu. Variabilní část kapitálu čili část přeměněná v živou pracovní sílu netvoří již polovinu, nýbrž jen ¼ celého kapitálu. Místo uvolnění dochází tu k vázání kapitálu ve formě, v níž se kapitál přestává směřovat za pracovní sílu, tj. dochází k přeměně variabilního kapitálu v konstantní. Kapitál 6000 liber št. nemůže nyní již — za jinak stejných podmínek — zaměstnávat více než 50 dělníků. S každým zdokonalením stroje zaměstnává stále méně a méně dělníků. Kdyby nově zaváděné stroje stály méně než úhrn hodnoty vytlačené pracovní síly a vytlačených pracovních nástrojů, tedy např. místo 1500 liber št. jen 1000 liber št., přeměnil by se variabilní kapitál 1000 liber št. v konstantní kapitál, tj. byl by vázán, zatím co kapitál 500 liber št. by se uvolnil. Při stejné roční mzdě by tento uvolněný kapitál tvořil fond pro zaměstnání asi 16 dělníků, zatím co propuštěno jich je 50 — a dokonce pro mnohem méně než 16 dělníků — protože má-li se oněch 500 liber št. přeměnit v kapitál, musí se opět zčásti přeměnit v konstantní kapitál, tedy může se zase jen zčásti přeměnit v pracovní sílu.

Avšak předpokládejme i to, že zhotovení nových strojů zaměstnává větší počet mechaniků; může to být kompenzace za čalouníky vyhozené na dlažbu? V nejlepším případě zaměstná zhotovení strojů

²¹¹ Ure: „Philosophy of Manufactures“, str. 367—370.

²¹² Ure: „Philosophy of Manufactures“, str. 368, 7, 370, 280, 322, 321, 475.

²¹³ Ricardo původně sdílel tento názor, ale později jej výslovně odvolal se svou charakteristickou vědeckou nezaujatostí a pravdivostí. Viz D. Ricardo: „Principles etc.“, kap. XXXI „On Machinery“.

²¹⁴ NB. Tuto ilustraci podávám úplně podle vkusu oněch jmenovaných ekonomů.

méně dělníků, než kolik jich užívání strojů vytlačí. Suma 1500 liber št., která představovala pouze mzdu propuštěných čalouníků, představuje nyní ve formě strojů: 1) hodnotu výrobních prostředků nutných k zhotovení strojů; 2) mzdu mechaniků, kteří je zhotovují; 3) nadhodnotu, která připadá jejich „pánovi“. Dále: jakmile je stroj hotov, není třeba jej obnovovat až do jeho smrti. Aby tedy mohl být trvale zaměstnán další počet mechaniků, je třeba předpokládat, že jeden továrník po druhém stále znovu vytlačuje dělníky stroji.

Zmínění apologetové nemají ostatně na mysli ani tento druh uvolnění kapitálu. Mají na mysli životní prostředky uvolněných dělníků. Nelze popřít, že např. v uvedeném případě stroje nejen uvolňují 50 dělníků a dávají je tak „k volnému užívání“, nýbrž zároveň ruší jejich souvislost s životními prostředky v hodnotě 1500 liber št., a tak „uvolňují“ tyto prostředky. Prostá a nikterak nová skutečnost, že stroje uvolňují dělníka od životních prostředků, znamená tedy v řeči ekonomů, že stroje uvolňují životní prostředky pro dělníka, neboli přeměňují je v kapitál, který dělníka zaměstnává. Vidíme, že všechno záleží na tom, jak se to vyjádří. *Nominibus mollire licet mala.* [Zlo je nutno zmírnit slovy.]

Podle této teorie byly životní prostředky v hodnotě 1500 liber št. kapitálem zhodnoceným prací padesáti propuštěných čalouníků. Tento kapitál ztrácí tudíž své zaměstnání, jakmile je oněch padesát dělníků propuštěno, a nemá pokoj, dokud nenajde nové „umístění“, kde jej může oněch padesát dělníků znovu produktivně spotřebovat. Dříve či později musí se tedy kapitál a dělníci znovu spojit, a pak nastane kompenzace. Utrpení dělníků vytlačovaných stroji je tedy právě tak pomíjivé jako bohatství tohoto světa.

Životní prostředky v částce 1500 liber št. nevystupovaly nikdy vůči propuštěným dělníkům jako kapitál. Jako kapitál vystupovalo vůči nim oněch 1500 liber št., jež byly nyní přeměněny ve stroje. Při bližším prozkoumání se ukazuje, že těchto 1500 liber št. představuje jen tu část čalounů, ročně vyrobených propuštěnými 50 dělníky, kterou dostávali od svého zaměstnavatele jako mzdu v peněžní formě místo *in natura* [v naturaliích]. Za tyto čalouny, přeměněné v 1500 liber št., si kupovali životní prostředky za tutéž částku. Tyto životní prostředky neexistovaly tudíž pro ně jako kapitál, nýbrž jako zboží, a oni sami nebyli vzhledem k tomuto zboží námezdními dělníky, nýbrž kupci. Okolnost, že je stroje „uvolnily“ od kupních prostředků, přeměňuje je z kupců v nekupce. Odtud zmenšená poptávka po onom zboží. *Voilà tout.* [Toť vše.] Není-li toto zmenšení poptávky vyrovnáno zvýšením poptávky s jiné strany, klesá tržní cena zboží, po němž klesla poptávka. Trvá-li to déle a ve větším rozsahu, dochází k uvolnění dělníků zaměstnaných při výrobě těchto zboží. Část kapitálu, který dříve vyráběl nutné životní prostředky, se nyní reprodukuje v jiné formě. V době poklesu tržních cen a přesunu kapitálu jsou také dělníci, zaměstnaní při výrobě nutných životních prostředků, „uvolňováni“ od jisté části své mzdy. Takže místo aby pan apologet dokázal, že stroj uvolňováním dělníků od životních prostředků zároveň přeměňuje životní prostředky v kapitál, který tyto dělníky zaměstnává, dokazuje s pomocí svého osvědčeného zákona poptávky a nabídky naopak, že stroj vyhazuje dělníky na dlažbu nejen v tom výrobním odvětví, kde je zaveden, nýbrž i v těch výrobních odvětvích, kde není zaveden.

Skutečná, ekonomickým optimismem na hlavu postavená fakta jsou: dělníci vytlačovaní stroji jsou vyhazováni z dílny na trh práce a rozmnožují tam počet pracovních sil, které jsou již k dispozici pro kapitalistické vykořisťování. V sedmém oddílu uvidíme, že tento účinek strojů, který se nám zde líčí jako kompenzace pro dělnickou třídu, je pro ni ve skutečnosti nejhroznější metlou. Zde poznamenáme jen toto: dělníci, vyhození z jednoho průmyslového odvětví, mohou ovšem hledat zaměstnání v některém jiném odvětví. Najdou-li je a obnoví-li se tak spojení mezi nimi a životními prostředky, které byly spolu s nimi uvolněny, děje se tak s pomocí nového, dodatečného kapitálu, který hledá použití, ale naprosto ne s pomocí kapitálu, který již dříve fungoval a nyní je přeměněn ve stroje. A i kdyby se tak stalo — jak nepatrné mají vyhlídky, že najdou nové zaměstnání! Zmrzačení dělbou práce, mají tito ubožáci mimo svou starou sféru činnosti tak malou hodnotu, že se mohou dostat jen do několika nízkých, a proto ustavičně přeplněných a špatně placených pracovních odvětví.²¹⁵ Dále, každé průmyslové odvětví přitahuje každoročně nový proud lidí, který mu dodává nezbytný kontingent pro

²¹⁵ Jeden ricardovec poznamenává v polemice proti nejapnostem J. B. Saye: „Při vyvinuté dělbě práce může dělníkova zručnost najít uplatnění jen v té zvláštní sféře, kde se dělník vyučil; dělník sám je jakýmsi strojem. Proto absolutně nic nepomůže, když se žvatlá a papouškuje, že věci mají tendenci vyrovnávat své hladiny. Musíme se podívat kolem sebe a uvidíme, že už dlouho nemohou vyrovnat svou hladinu, a jestliže ji vyrovnají, je nižší, než byla na začátku procesu.“ („An Inquiry into those Principles respecting the Nature of Demand etc.“. Londýn 1821, str. 72.)

pravidelné nahrazování a růst. Jakmile stroje uvolní část dělníků, zaměstnaných dosud v určitém průmyslovém odvětví, i kontingent náhradníků se znovu rozděluje a je pohlcován jinými pracovními odvětvími, zatím co původní oběti v přechodné době většinou chátrají a hynou.

Je nesporné, že stroje samy o sobě nejsou odpovědné za to, že „uvolňují“ dělníka od životních prostředků. Stroje zlevňují a zvětšují výrobek v odvětví, kterého se zmocňují, a z počátku se nedotýkají masy životních prostředků, vyráběných v jiných průmyslových odvětvích. Po zavedení strojů, stejně jako před ním, má tedy společnost k dispozici stejné nebo větší množství životních prostředků pro uvolněné dělníky, nehledě vůbec na obrovskou část ročního produktu, kterou vyplývají nepracující. A v tom je pointa [hlavní bod] ekonomické apologetiky! Rozpory a antagonismy, neodlučitelné od kapitalistického užívání strojů, neexistují, protože nepocházejí ze strojů samých, nýbrž z jejich kapitalistického užívání! Protože tedy stroj sám o sobě zkracuje pracovní dobu, kdežto jeho kapitalistické užívání prodlužuje pracovní den; protože sám o sobě ulehčuje práci, ale jeho kapitalistické užívání zvyšuje její intenzitu; protože sám o sobě znamená vítězství člověka nad přírodními silami, ale jeho kapitalistické užívání podrobuje člověka přírodním silám; protože sám o sobě rozmnožuje bohatství výrobce, ale při kapitalistickém užívání jej zbídačuje atd. — prohlašuje buržoasní ekonom prostě, že zkoumání stroje samého o sobě dokazuje naprosto přesvědčivě, že všechny tyto zřejmé rozpory jsou pouhým vnějším zdáním hrubé skutečnosti, avšak samy o sobě, tedy i v theorii vůbec neexistují. Tak si nemusí dále lámat hlavu a nadto udělá ze svého odpůrce hlupáka, který nebojuje proti kapitalistickému užívání strojů, nýbrž proti stroji samému.

Měšťácký ekonom ovšem vůbec nepopírá, že se při tom občas vyskytnou i nepříjemnosti; ale která věc by neměla svůj rub! Pro něho je nemyslitelné jiné využití stroje než kapitalistické. Vykořisťování dělníka strojem je pro něj tedy totožné s vykořisťováním stroje dělníkem. Proto ten, kdo odhaluje, jak tomu ve skutečnosti je s kapitalistickým užíváním strojů, ten vůbec nechce jejich užívání, ten je odpůrcem sociálního pokroku!²¹⁶ Zcela ve stylu uvažování pověstného hrdlořeza Billa Sikese: „Vážení páni porotci, těmto obchodním cestujícím bylo ovšem podřezáno hrdlo. Ale to není moje vina, to je vina nože. Máme pro takové občasné nepříjemnosti odstranit užívání nože? Uvažte přece! Kde by bylo zemědělství a řemeslo bez nože? Nepřináší snad záchranu v chirurgii, stejně jako poučení v anatomii? A pak — není to vítaný pomocník při veselém hodokvasu? Odstraňte nůž — a uvrhnete nás zpět do nejhlubšího barbarství.“^{216a}

Ačkoli stroje nevyhnutelně vytlačují dělníky v těch pracovních odvětvích, kde jsou zavedeny, mohou přesto způsobit vzrůst zaměstnanosti v jiných pracovních odvětvích. Tento účinek nemá však nic společného s tak zvanou kompenzační teorií. Z toho, že každý strojový výrobek, např. jeden loket strojové tkaniny, je levnější než ruční výrobek stejného druhu, který vytlačil, vyplývá tento absolutní zákon: zůstane-li celkové množství strojově vyráběného zboží rovné celkovému množství zboží vyráběného řemeslným nebo manufakturním způsobem, které strojové zboží nahrazuje, souhrn použité práce se zmenšuje. Přírůstek práce, způsobený výrobou pracovních prostředků samých — strojů, uhlí atd. — musí být menší než práce, která se ušetří použitím strojů. Jinak by strojový výrobek nebyl levnější nebo by byl dražší než ruční výrobek. Avšak celková masa zboží vyráběného s pomocí strojů zmenšeným počtem dělníků nezůstává stejná, nýbrž ve skutečnosti vzrůstá daleko nad celkovou masu vytlačeného řemeslného zboží. Dejme tomu, že by 400.000 loktů strojové tkaniny bylo vyrobeno menším počtem dělníků než 100.000 loktů ruční tkaniny. V čtyřnásobném výrobku vězí čtyřikrát více suroviny. Výroba suroviny musí tedy být zčtyřnásobena. Pokud se týče spotřebovaných pracovních prostředků, jako budov, uhlí, strojů atd., hranice, až kam může vzrůstat další práce, nutná k jejich výrobě, se mění s rozdílem mezi masou strojového výrobku a masou ručního výrobku, kterou lze vyrobit tímž počtem dělníků.

Proto s rozšířením strojové výroby v jednom průmyslovém odvětví stoupá výroba především v těch druhých odvětvích, která mu dodávají výrobní prostředky. Jak dalece tím vzrůstá masa zaměstnaných dělníků, to závisí při dané délce pracovního dne a intenzitě práce na složení používaných kapitálů, tj.

²¹⁶ Jedním z virtuosů v tomto samolibém kreténství je mimo jiné MacCulloch. „Je-li výhodné,“ praví např. s afektovanou naivitou osmiletého dítěte, „stále více rozvíjet dělníkovu zručnost, aby byl s to vyrábět stále vzrůstající množství zboží tímž nebo menším množstvím práce, musí být také výhodné, aby si dělník vzal na pomoc takové stroje, které mu co neúčinněji pomáhají k dosažení tohoto výsledku.“ (*MacCulloch*: „Principles of Political Economy.“ Londýn 1830, str. 166.)

^{216a} „Vynálezce spřádacího stroje ruinoval Indii, což nás ostatně málo dojíká.“ (*A. Thiers*: „De la Propriété“ [Paříž 1848, str. 275].) Pan Thiers si tu plete spřádací stroj s mechanickým tkalcovským stavem, „což nás ostatně málo dojíká“.

na poměru mezi jejich konstantními a variabilními součástmi. Tento poměr se zase velmi mění podle toho, do jaké míry stroje už zachvátily nebo zachvacují ono výrobní odvětví. Počet dělníků, odsouzených k práci v uhelných a rudných dolech, obrovsky vzrostl s vývojem používání strojů v Anglii, ačkoli tento vzrůst se v posledních desetiletích zpomaluje používáním nových strojů v hornictví.²¹⁷ Se strojem vstupuje do života nový druh dělníků — výrobci strojů. Víme již, že strojová výroba se zmocňuje ve stále větší míře i tohoto výrobního odvětví.²¹⁸ Dále, pokud jde o surovinu,²¹⁹ je např. nesporné, že bouřlivý rozvoj přádelnictví bavlny nejen podnítil pěstování bavlny ve Spojených státech a zároveň s tím i africký obchod s otroky, nýbrž učinil chov černochů hlavním zaměstnáním tak zvaných pohraničních otrokářských států. Když bylo roku 1790 provedeno ve Spojených státech první sčítání otroků, bylo jich 697.000, naproti tomu roku 1861 již skoro čtyři miliony. Na druhé straně je neméně jisté, že rozkvět mechanických vlnářských továren a postupná přeměna orné půdy v pastviny pro ovce vedla k hromadnému vyhnání zemědělských dělníků a k jejich přeměně v „přebytečné“. V Irsku probíhá ještě v přítomné době tento proces, který tkví v tom, že počet obyvatelstva, který se po roce 1845 zmenšil téměř o polovinu, je ještě dále stlačován na míru, která přesně odpovídá potřebám jeho landlordů [statkářů] a pánů anglických vlnářských továrníků.

Zachvátí-li stroj předstupně nebo mezistupně, jimiž musí pracovní předmět projít, dokud nenabude své konečné formy, zvětšuje se s pracovním materiálem i poptávka po práci v pracovních odvětvích, jež jsou ještě provozována řemeslným nebo manufakturním způsobem a do nichž přichází strojový výrobek. Strojové přádelny dodávaly např. přízi tak levně a v takové hojnosti, že ruční tkalci mohli zprvu pracovat plný čas bez zvýšení výdajů. Tak jejich příjem stoupl.²²⁰ Odtud příliv dělníků do bavlnářského tkalcovského průmyslu, až nakonec 800.000 tkalců, které např. v Anglii vyvolaly v život stroje jenny, throstle [prstencový sprádací stroj] a mule [selfaktor], bylo ubito parním tkalcovským stavem. Tak s nadbytkem strojově vyráběných oděvních látek vzrůstá počet krejčí a švadlen, šiček atd., dokud se neobjeví šicí stroj.

Jak se zvětšuje masa surovin, polotovarů, pracovních nástrojů atd., dodávaných s pomocí strojů poměrně se zmenšujícím počtem dělníků, dělí se zpracování těchto surovin a polotovarů na nesčetné druhy, vzrůstá tedy rozmanitost odvětví společenské výroby. Strojová výroba přivádí společenskou dělbu práce mnohem dále než manufaktura, protože mnohem více zvyšuje produktivní sílu průmyslových odvětví, která zachvacuje.

Prvním výsledkem zavedení strojů je, že zvětšují nadhodnotu a zároveň masu výrobků, v níž se nadhodnota ztělesňuje, že tedy se substancí, kterou spotřebovává kapitalistická třída a její spřeženci, zvětšují i tyto společenské vrstvy samy. Vzrůst bohatství těchto vrstev a stálý relativní pokles počtu dělníků, nutných k výrobě nezbytných životních prostředků, vyvolává zároveň s novými přepychovými potřebami i nové prostředky k jejich uspokojení. Stále větší část společenského produktu se přeměňuje v nadvýrobek a stále větší část nadvýrobku se reprodukuje a spotřebovává ve stále jemnějších a rozmanitějších formách. Jinými slovy: výroba přepychových předmětů vzrůstá.²²¹ Zjemňování a větší rozmanitost výrobků vyplývají rovněž z nových podmínek světového trhu, vytvářených velkým průmyslem. Nejen že se směňuje více cizozemských spotřebních prostředků za domácí výrobek, nýbrž do domácího průmyslu přichází stále větší masa cizích surovin, přísad,

²¹⁷ Podle sčítání z roku 1861 (Londýn 1863, sv. II) činil počet dělníků zaměstnaných v uhelných dolech v Anglii a Walesu 246.613, z toho 73.546 mladších 20 let a 173.067 starších 20 let. K první kategorii patří 835 pětiletých až desetiletých, 30.701 desetiletých až patnáctiletých, 42.010 patnáctiletých až devatenáctiletých. Počet dělníků zaměstnaných v dolech na železo, měď, olovo, cín a ostatní kovy činil 319.222.

²¹⁸ V Anglii a Walesu bylo roku 1861 zaměstnáno při výrobě strojů: 60.807 osob, včetně továrníků a jejich příručních atd., ditto [jakož i] všech agentů a obchodníků v tomto oboru. Nejsou v tom naproti tomu započtení výrobci menších strojů, jako šičích strojů atd., rovněž ne výrobci nástrojů pro pracovní stroje, jako vřeten atd. Počet všech civilních inženýrů činil 3.329.

²¹⁹ Protože je železo jednou z nejdůležitějších surovin, je třeba podotknout, že roku 1861 bylo v Anglii a Walesu 125.771 slevačů železa, z toho 123.430 mužů, 2.341 žen. Z dělníků mužů bylo 30.810 mladších 20 let a 92.620 starších 20 let.

²²⁰ „Rodina o 4 dospělých osobách (tkalcích bavlny) se dvěma dětmi jako winders [sukaři] vydělávala koncem minulého a začátkem tohoto století při 10hodinovém pracovním dni 4 libry št. týdně; byla-li práce velmi spěšná, mohli vydělat více... Dříve stále trpěli nedostatečným přísunem příze. (Gaskell: „The Manufacturing Population of England“, Londýn 1833, str. 25—27.)

²²¹ B. Engels: „Lage der arbeitenden Klasse in England“ [Postavení dělnické třídy v Anglii] ukazuje bídnou situaci velké části právě těchto výrobců přepychových předmětů. Spousta nových dokladů o tom ve zprávách „Children's Employment Commission“.

polotovarů atd. jakožto výrobních prostředků. S rozvojem těchto vztahů světového trhu stoupá poptávka po práci v dopravním průmyslu a ten se rozpadá na četná nová odvětví.²²²

Rozmnožování výrobních a životních prostředků při relativním poklesu počtu dělníků je podnětem k rozšiřování práce v těch výrobních odvětvích, jejichž produkty, jako průplavy, doky, tunely, mosty atd., přinášejí plody teprve ve vzdálenější budoucnosti. Vytvářejí se — buď přímo na základě strojové výroby, nebo alespoň na základě jí odpovídajícího všeobecného průmyslového převratu — zcela nová výrobní odvětví, tudíž i nové obory práce. Jejich podíl na celkové výrobě není však značný ani v nejvíce vyvinutých zemích. Počet dělníků v nich zaměstnaných stoupá přímo podle toho, jak se reprodukuje potřeba nejhrušší ruční práce. Za hlavní odvětví tohoto druhu průmyslu možno nyní považovat plynárny, telegraf, fotografování, paroplavbu a železnice. Podle sčítání z roku 1861 (pro Anglii a Wales) vykazoval plynárenský průmysl (plynárny, výroba mechanických přístrojů, agenti plynárenských společností atd.) 15.211 osob, telegraf 2.399, fotografování 2.366, paroplavební služba 3.570 a dráhy 70.599, z toho asi 28.000 více či méně trvale zaměstnaných „nevyučených“ kopáčů vedle celého administrativního a komerčního personálu. Tedy celkový počet osob zaměstnaných v těchto pěti nových průmyslových odvětvích činil 94.145.

Konečně neobyčejně zvýšená produktivní síla v oblastech velkého průmyslu, provázená, jak tomu bývá, intensivním a extensivním vzrůstem vykořisťování pracovní síly ve všech ostatních výrobních odvětvích, umožňuje neproduktivně používat stále větší části dělnické třídy a tak zejména ve stále větších masách reprodukovat staré domácí otroky pod názvem „služebná třída“, jako sluhy, služky, lokaje atd. Podle sčítání z roku 1861 činil celkový počet obyvatelstva v Anglii a Walesu 20,066.224 osob, z toho 9,776.259 mužů a 10,289.965 žen. Odečteme-li od toho ty, kdo jsou příliš staří nebo příliš mladí, aby pracovali, všechny „neproduktivní“ — ženy, mladistvé osoby a děti, pak „ideologické“ stavy, jako vládu, kněze, právníky, vojsko atd., dále všechny, jejichž výhradním zaměstnáním je spotřeba cizí práce ve formě pozemkové renty, úroků atd., konečně paupery, tuláky, zločince atd., zbývá zhruba 8 milionů osob obojího pohlaví a nejrůznějšího věku, včetně všech kapitalistů tak či onak fungujících ve výrobě, obchodu, finančnictví atd. Z těchto 8 milionů tvoří:

zemědělství dělníci (včetně pastýřů a čeledínů a děveček bydlících u pachtýřů)	1,098.261 osob
všechny osoby zaměstnané v továrnách zpracovávajících bavlnu, vlnu, česanou přízi, len, konopí, hedvábí, jutu, v mechanických punčochárnách a strojovém krajkářství	642.607 “ ²²³
všechny osoby zaměstnané v uhelných a rudných dolech	565.835 “
zaměstnanci všeho druhu ve všech kovodělných závodech (vysoké pece, válcovny atd.) a kovodělných manufakturách	396.998 “ ²²⁴
služebná třída	1,208,648 “ ²²⁵

Připočteme-li ke všem osobám, zaměstnaným ve všech textilních továrnách, personál uhelných a rudných dolů, dostaneme 1,208.442; připočteme-li k nim personál všech kovodělných závodů a manufaktur, dostaneme celkový počet 1,039.605, v obou případech méně než počet moderních domácích otroků. Jak povznášející výsledek kapitalistické exploatace strojů!

7. Odpuzování a přitahování dělníků v souvislosti s rozvojem strojové výroby. Krise v bavlnářském průmyslu

Všichni příčetní představitelé politické ekonomie přiznávají, že když se nové zavádí stroj, působí to jako mor na dělníky v tradičních řemeslech a manufakturách, s nimiž stroj především začne

²²² Roku 1861 bylo v Anglii a Walesu v obchodním loďstvu zaměstnáno 94.665 námořníků.

²²³ Z toho jen 177.596 mužů starších 13 let.

²²⁴ Z toho žen 30.501.

²²⁵ Z toho mužů 137.447. Do počtu 1,208.648 není zahrnut personál, který neslouží u soukromníků.

Dodatek ke 2. vyd. Od roku 1861 do roku 1870 se počet sluhů skoro zdvojnásobil. Vzrostl na 267.671. Roku 1847 bylo 2.694 hajných (v šlechtických oborách), naproti tomu roku 1869 jich bylo 4.921. — Mladým dívkám, které slouží u londýnských maloměšťáků, se lidově říká „little slaveys“, malé otrokyně.

konkurovat. Skoro všichni vzdychají nad otroctvím továrního dělníka. A co vynášejí jako hlavní trumf? Je to názor, že po všech hrůzách období svého zavádění a vývoje stroje konec konců počet otroků práce nezmenšují, ale rozmnožují! Ano, politická ekonomie se opájí hnusnou poučkou — hnusnou pro každého „lidumila“, který věří ve věčnou a přírodní nutnost kapitalistického výrobního způsobu — že i továrna, založená již na strojové výrobě, po určitém období růstu, po kratší či delší „přechodné době“, dře více dělníků, než jich původně vyhodila na dlažbu!²²⁶

Ukázalo se sice již na některých případech, např. na anglických továrnách na česanou vlnu a hedvábí, že na určitém stupni vývoje může být neobyčejné rozšíření továrních odvětví spojeno nejen s relativním, nýbrž i s absolutním poklesem počtu zaměstnaných dělníků. Když bylo roku 1860 na příkaz parlamentu provedeno speciální sčítání všech továren Spojeného království, bylo v úseku továrních obvodů lancashirského, cheshirského a yorkshirského přiděleném továrnímu inspektorovi R. Bakerovi, 652 továren; z nich v 570 bylo: parních tkalcovských stavů 85.622, včetně (mimo posukovací včetně) 6,819.146, koňských sil v parních strojích 27.439, ve vodních kolech 1.390, zaměstnaných osob 94.119. Naproti tomu roku 1865 v týchž továrnách bylo: tkalcovských stavů 95.163, včetně 7,025.031, koňských sil v parních strojích 28.925, ve vodních kolech 1.445, zaměstnaných osob 88.913. Od roku 1860 do roku 1865 vzrostl tedy v těchto továrnách počet tkalcovských stavů o 11%, včetně o 3%, parních koňských sil o 5%, kdežto počet zaměstnaných osob současně poklesl o 5,5%.²²⁷ V letech 1852 až 1862 značně rostlo anglické vlnářství, zatím co počet zaměstnaných dělníků zůstal téměř nezměněn. „To ukazuje, v jak velké míře nově zavedené stroje vytlačily práci předchozích období.“²²⁸ V případech, kdy lze pozorovat vzrůst počtu zaměstnaných továrních dělníků, je tento vzrůst často pouze zdánlivý, tj. neplyne z rozšíření továren, které jsou již založeny na strojové výrobě, nýbrž z toho, že se k nim postupně připojují vedlejší odvětví. Např. vzrůst počtu mechanických tkalcovských stavů a továrních dělníků u nich zaměstnaných v letech 1838 až 1856 byl v (anglickém) bavlnářském průmyslu prostě způsoben rozšířením tohoto odvětví podnikání; naproti tomu v jiných továrnách byl způsoben tím, že se začalo používat parní síly u stavů na tkaní koberců, stuh, plátna atd., které byly dříve poháněny silou lidských svalů.²²⁹ Vzrůst počtu těchto továrních dělníků byl tedy pouze výrazem poklesu celkového počtu zaměstnaných dělníků. Konečně zde vůbec nepřihlížíme k tomu, že všude, až na kovodělné továrny, tvoří daleko převládající část továrního personálu mladiství dělníci (do 18 let), ženy a děti.

Přestože však stroje fakticky vytlačují a potencionálně nahrazují masu dělníků, je pochopitelné, že se vzrůstem strojové výroby samé — který se projevuje ve zvětšení počtu továren téhož druhu nebo ve zvětšení rozměrů dosavadních továren — může být počet továrních dělníků nakonec větší než počet vytlačených manufakturních dělníků nebo řemeslníků. Dejme tomu, že týdně vynakládaný kapitál, např. 500 liber št., se skládá při starém způsobu výroby ze $\frac{2}{5}$ z konstantní a ze $\frac{3}{5}$ z variabilní součásti, tj. 200 liber št. se vynakládá na výrobní prostředky, 300 liber št. na pracovní sílu, řekněme 1 libra št.

²²⁶ Ganilh naproti tomu pokládá za konečný výsledek strojové výroby absolutně zmenšený počet otroků práce, na jejichž útraty pak žije zvětšený počet „gens honnêtes“ [slušných lidí], vyvíjejících svou známou „perfectibilité perfectible“ [zdokonalitelnou zdokonalitelnost]. Třebaže Ganilh málo rozumí pohybu výroby, cítí alespoň, že stroje jsou velice osudným zařízením, když jejich zavádění dělá ze zaměstnaných dělníků paupery a jejich rozvoj přivádí na svět více otroků práce, než jich ubilo. Kreténství jeho vlastního stanoviska je možno vyjádřit pouze jeho vlastními slovy: „Třídy odsouzené k tomu, aby vyráběly a spotřebovávaly, se zmenšují, a třídy, řídící práci, poskytující pomoc, útěchu a osvětu všemu lidu, se rozmnožují... a přivlastňují si všechna dobrodíní, která vyplývají ze zmenšení pracovních nákladů, z hojnosti výrobků a ze zlevnění spotřebních předmětů. Tímto způsobem se lidstvo pozvedá k nejvyšším výtvorům genia, proniká do tajemných hlubin náboženství, razí spásonosné zásady morálky (která tkví v tom, že si „přivlastňuje všechna dobrodíní atd.“), vydává zákony na ochranu svobody (svobody pro „třídy odsouzené k tomu, aby vyráběly“?) a moci, poslušnosti a spravedlnosti, povinnosti a humánnosti.“ Tato hatlanina je v knize *M. Ch. Ganilha: „Des Systèmes d'Economie Politique etc.“*, 2. vyd., Paříž 1821, sv. I, str. 224; srov. tamtéž str. 212.

²²⁷ „Reports of Insp. of Fact. for 31st October 1865“, str. 58 a násl. Současně však byla již také vytvořena materiální základna pro zaměstnání vzrůstajícího počtu dělníků: bylo založeno 110 nových továren s 11.625 parními tkalcovskými stavů, 628.576 včetně, 2.695 parními a vodními koňskými silami. (Tamtéž.)

²²⁸ „Reports etc. for 31st October 1862“, str. 79.

Dodatek ke 2. vyd. Koncem prosince 1871 pravil tovární inspektor A. Redgrave v přednášce, konané v Bradfordu v „New Mechanic's Institution“: „Již po nějakou dobu mě překvapuje změněný vzhled vlnářských továren. Dříve byly plné žen a dětí, nyní se zdá, že všechnu práci vykonávají stroje. Na mou otázku mi jeden továrník dal toto vysvětlení: Za starého systému jsem zaměstnával 63 osob, po zavedení zdokonalených strojů jsem omezil počet svých rukou na 33 a nedávno se mi podařilo následkem nových velikých zdokonalení tento počet omezit z 33 na 13.“

²²⁹ „Reports etc. for 31st October 1856“, str. 16.

na dělníka. Se vznikem strojové výroby se složení celkového kapitálu mění. Nyní se rozpadá např. na $\frac{4}{5}$ konstantního a $\frac{1}{5}$ variabilního kapitálu, čili na pracovní sílu se vynakládá již jen 100 liber št. Dvě třetiny dosud zaměstnaných dělníků jsou tedy uvolněny. Rozšíří-li se tato tovární výroba a vzroste-li za jinak stejných výrobních podmínek celý vložený kapitál z 500 na 1.000 liber št., zaměstnává se nyní 300 dělníků — tolik, jako před průmyslovou revolucí. Vzroste-li použitý kapitál dále na 2.000 liber št., zaměstná se 400 dělníků, tj. o $\frac{1}{3}$ více než při starém způsobu podnikání. Absolutně stoupl počet zaměstnaných dělníků o 100, relativně, tj. v poměru k velikosti celého zálohovaného kapitálu, klesl o 800, protože kapitál 2.000 liber št. by byl při starém způsobu podnikání zaměstnal 1.200 dělníků místo 400. Relativní pokles počtu zaměstnaných dělníků je tedy slučitelný s jeho absolutním vzestupem. Předpokládali jsme nahoře, že při vzrůstu celého kapitálu zůstává jeho složení nezměněno, protože se nemění výrobní podmínky. Víme však již, že s každým pokrokem strojové výroby vzrůstá konstantní část kapitálu, skládající se ze strojů, surovin atd., kdežto variabilní část, vynakládaná na pracovní sílu, klesá, a víme zároveň, že při žádném jiném způsobu výroby není zdokonalování tak stálým jevem, tedy složení celého kapitálu tak proměnné jako při strojové výrobě. Tyto ustavičné změny jsou však právě tak ustavičně přerušovány pausami a pouze kvantitativním rozšiřováním na dané technické základně. Tím roste počet zaměstnaných dělníků. Tak činil počet všech dělníků v továrnách zpracovávajících bavlnu, vlnu, česanou vlnu, len a hedvábí ve Spojeném království roku 1835 jen 354.684, kdežto roku 1861 bylo jen tkalců (obojího pohlaví a nejrůznějšího věku, od 8 let) u parních tkalcovských stavů 230.654. Ovšem tento vzrůst se nejeví tak velikým, uvážíme-li, že ručních tkalců bavlny s rodinami, jež sami zaměstnávali, bylo v Anglii ještě roku 1838 800.000²³⁰; nepočítáme vůbec ty ruční tkalce, kteří byli vytlačeni v Asii a na evropské pevnině.

V několika poznámkách, které je ještě třeba připojit k tomuto bodu, se částečně dotkneme čistě faktických poměrů, k nimž nás náš theoretický výklad sám ještě nedovedl.

Pokud se strojová výroba rozšiřuje v některém průmyslovém odvětví na úkor tradičního řemesla nebo manufaktury, jsou její úspěchy tak jisté, jako by byl např. úspěch armády vyzbrojené jehlovkami proti armádě vyzbrojené luky. Toto první období, kdy si stroj teprve dobývá pole působnosti, má rozhodující význam vzhledem k mimořádným ziskům, které se vyrábějí s pomocí strojů. Tyto zisky jsou nejen samy o sobě zdrojem zrychlené akumulace kapitálu, nýbrž přitahují do výhodné výrobní oblasti velkou část dodatečného společenského kapitálu, který se stále znovu tvoří a hledá nové umístění. Zvláštní výhody prvního období bouří a kvasu se stále znovu opakují ve výrobních odvětvích, do nichž se stroje zavádějí. Jakmile však továrna dosáhne dostatečného rozšíření a určitého stupně zralosti, jakmile zejména její vlastní technický základ, stroje samy, jsou zase vyráběny stroji, jakmile je zrevolucionována jak těžba uhlí a železa, tak zpracování kovů a doprava, zkrátka jakmile jsou vytvořeny všeobecné výrobní podmínky odpovídající velkému průmyslu, nabývá tento výrobní způsob takové pružnosti, takové náhlé překotné rozpínavosti, že jí klade meze pouze surovina a odbytiště. Stroje vyvolávají jednak přímé rozmnožení suroviny, jako např. cotton gin [odzrňovací stroj] zvětšil výrobu bavlny.²³¹ Na druhé straně láce strojového výrobku a převrat v dopravních a komunikačních prostředcích jsou zbraněmi k dobývání cizích trhů. Strojová výroba tím, že ničí jejich řemeslnou výrobu, přeměňuje je násilně v místo, kde se vyrábí příslušná surovina. Tak byla např. Východní Indie donucena vyrábět bavlnu, vlnu, konopí, jutu, indigo atd. pro Velkou Británii.²³² Strojová výroba neustále činí v zemích velkého průmyslu dělníky „přebytečnými“, a tak vyvolává zvýšené vystěhovalectví a kolonizaci cizích zemí, které se přeměňují v surovinové plantáže pro mateřskou zemi, jako se Austrálie přeměnila v místo, kde se produkuje vlna.²³³ Tak se vytváří nová

²³⁰ „Utrpení ručních tkalců (bavlny a látek s příměsí bavlny) bylo předmětem vyšetřování královské komise, ale třebaže se jejich bída uznávala a nařikalo se nad ní, zlepšení (!) jejich postavení bylo ponecháno náhodě a času, a můžeme doufat, že toto utrpení dnes (po 20 letech!) skoro (nearly) vymizelo, k čemuž podle vši pravděpodobnosti přispělo nynější velké rozšíření parních tkalcovských stavů.“ („Reports of Insp. of Fact. for 31st October 1856“, str. 15.)

²³¹ Jiné metody, jimiž působí stroje na výrobu surovin, uveďte v třetí knize.

²³² Vývoz bavlny z Východní Indie do Velké Británie:
1846: 34,540.143 liber, 1860: 204,141.168 liber, 1865: 445,947.600 liber.

Vývoz vlny z Východní Indie do Velké Británie:
1846: 4,570.581 liber, 1860: 20,214.173 liber, 1865: 20,679.111 liber.

²³³ Vývoz vlny z Mysu Dobré Naděje do Velké Británie:
1846: 2,958.457 liber, 1860: 16,574.345 liber, 1865: 29,920.623 liber.

Vývoz vlny z Austrálie do Velké Británie:
1846: 21,789.346 liber, 1860: 59,166.616 liber, 1865: 109,734.261 liber.

mezinárodní dělba práce podle hlavních středisek strojové výroby a přeměňuje jednu část zeměkoule v oblast převážně zemědělské výroby pro druhou část jakožto oblast převážně průmyslové výroby. Tato revoluce úzce souvisí s převraty v zemědělství, jimiž se tu ještě nebudeme podrobněji zabývat.²³⁴

Z podnětu pana Gladstona dala dolní sněmovna 17. února 1867 sestavit statistiku o dovozu a vývozu obilnin, obilí a mouky všeho druhu do Spojeného království v letech 1831 až 1866. Uvádím dále souhrnný přehled. Mouka je převedena na kvartery obilí:

Pětiletá období a rok 1866

	1831-1835	1836-1840	1841-1845	1846-1850	1851-1855	1856-1860	1861-1865	1866
<i>Roční průměr</i>								
Dovoz (v kvarterech)	1,096.373	2,389.729	2,843.865	8,776.552	8,345.237	10,913.612	15,009.871	16,457.340
<i>Roční průměr</i>								
Vývoz (v kvarterech)	225.263	251.770	139.056	155.461	307.491	341.150	302.754	216.218
Průměrný roční přebytek dovozu nad vývozem	874.110	2,137.959	2,704.809	8,621.091	8,037.746	10,572.462	14,707.117	16,241.122
<i>Obyvatelstvo</i>								
Průměrný roční počet v každém období	24,621.107	25,929.507	27,262.559	27,797.598	27,572.923	28,391.544	29,381.760	29,935.404
Průměrné množství obilí atd. v kvarterech spotřebované ročně jednotlivcem při stejnoměrném rozdělování mezi obyvatelstvo a jako dodatek k domácí výrobě	0,036	0,082	0,099	0,310	0,291	0,372	0,501	0,543

Ohromná, nárazovitá rozpínavost tovární výroby a její závislost na světovém trhu nezbytně plodí horečnou výrobu a po ní následující přeplnění trhů, s jejichž smrštěním nastává ochromení. Život průmyslu se mění v řadu období prostředního oživení, prosperity, nadvýroby, krise a stagnace. Nejistota a nestálost, jimž strojová výroba podrobuje výdělek a tedy i existenci dělníka, stávají se s tímto střídáním období průmyslového cyklu normálním zjevem. Vyjma období prosperity zuří mezi kapitalisty nejprudší boj o jejich individuální místo na trhu. Jejich podíl na trhu je přímo úměrný láci výrobků. Tak vzniká nejen soupeření v používání zdokonalených strojů, nahrazujících pracovní sílu, a

²³⁴ Ekonomický vývoj Spojených států je sám produktem evropského, vlastně anglického velkého průmyslu. Spojené státy ve své nynější podobě (1866) musí být stále ještě považovány za kolonii Evropy. (*K 4. vyd.* Od té doby se vyvinuly v druhou průmyslovou zemi světa, třebaže ještě vůbec neztratily svůj koloniální charakter. — *B. E.*)

Vývoz bavlny ze Spojených Států do Velké Británie (v librách):

1846	401,949.393	1852	765,630.544
1859	961,707.264	1860	1.115,890.608

Vývoz obilí atd. ze Spojených Států do Velké Británie roku 1850 a 1862 (v anglických centech):

	1850	1862
pšenice	16,202.312	41,033.503
ječmen	3,669.653	6,624.800
oves	3,174.801	4,426.994
žito	388.749	7.108
pšeničná mouka	3,818.440	7,207.113
pohanka	1.054	19.571
kukuřice	5,473.161	11,694.818
bere či bigg (zvláštní druh pšenice)	2.039	7.675
hrách	811.620	1,024.722
boby	<u>1,822.972</u>	<u>2,037.137</u>
Celkový vývoz	35,365.801	74,083.441

nových výrobních metod, ale na určitém bodu se vždy projeví snaha dosáhnout zlevnění zboží násilným stlačením mzdy pod hodnotu pracovní síly.²³⁵

Vzrůst počtu továrních dělníků je tedy podmíněn poměrně daleko rychlejším vzrůstem celkového kapitálu, vloženého do továren. Tento proces však probíhá jen v obdobích přílivu a odlivu průmyslového cyklu. Mimo to je stále přerušován technickým pokrokem, který hned dělníky potencionálně nahrazuje, hned je fakticky vytlačuje. Takové kvalitativní změny ve strojové výrobě ustavičně vzdalují dělníky z továrny nebo zavírají vrata továrny před novým proudem rekrutů, kdežto pouze kvantitativní rozšíření továren pohlcuje kromě vyhozených dělníků i nový kontingent dělníků. Tak jsou dělníci ustavičně přitahováni a odpuzováni, vrháni sem a tam, a při tom se neustále mění pohlaví, věk a dovednost odvedenců.

Osudy továrního dělníka ukáže nejnázorněji zběžný přehled osudů anglického bavlnářského průmyslu.

Od roku 1770 do roku 1815 v bavlnářském průmyslu 5 let deprese nebo stagnace. Po toto první pětáctyřicetileté období měli angličtí továrníci monopol v používání strojů a monopol na světovém trhu. 1815 až 1821 deprese. 1822 a 1823 prosperita. 1824 zrušení koaličních zákonů, všeobecné velké rozšíření továren. 1825 krize. 1826 velká bída a bouře mezi bavlnářskými dělníky. 1827 nepatrné zlepšení. 1828 značný vzrůst počtu parních tkalcovských stavů a vývozu. 1829 vývoz, zejména do Indie, převyšuje všechna dřívější léta. 1830 přeplnění trhů, velká nouze. 1831 až 1833 trvající deprese; obchod s východní Asií (Indií a Čínou) je odňat monopolu Východoindické společnosti. 1834 velký růst továren a rozšíření strojové výroby, nedostatek dělnických rukou; nový chudinský zákon podporuje stěhování venkovských dělníků do továrních obvodů; z venkovských hrabství jsou děti hromadně nahnány do průmyslu; obchod s bílými otroky. 1835 velká prosperita; současně umírají ruční tkalci bavlny hladí. 1836 velká prosperita. 1837 a 1838 stav deprese a krize. 1839 oživení. 1840 velká deprese, bouře, zákroky vojska. 1841 a 1842 hrozná bída továrních dělníků. 1842 továrníci propouštějí dělníky z továren, aby si vynutili odvolání obilních zákonů; dělníci táhnou v tisícových zástupech do Yorkshiru, jsou vojskem zahrnání zpět, jejich vůdcové postaveni před soud v Lancasteru. 1843 velká bída. 1844 znovu oživení. 1845 velká prosperita. 1846 zprvu další rozmach, pak příznaky reakce; zrušení obilních zákonů. 1847 krize. Všeobecné snížení mezd o 10 i více procent na oslavu „big loaf“ [velkého bochníku]. 1848 trvá deprese; Manchester pod ochranou vojska. 1849 opět oživení. 1850 prosperita. 1851 klesání cen zboží, nízké mzdy, časté stávky. 1852 počátek zlepšení. Stávky trvají, továrníci hrozí dovozem cizích dělníků. 1853 stoupání vývozu; osmiměsíční stávka a velká bída v Prestonu. 1854 prosperita, přeplnění trhů. 1855 ze Spojených států, z Kanady, z východoasijských trhů docházejí zprávy o bankrotech. 1856 velká prosperita. 1857 krize. 1858 zlepšení. 1859 velká prosperita, růst továren. 1860 vrchol anglického bavlnářského průmyslu; indické, australské a jiné trhy jsou tak přeplněny, že ještě roku 1863 stěží pohltily všechno, co zůstalo ležet ve skladech; obchodní smlouva s Francií; obrovský růst továren a strojové výroby. 1861 rozmach po jistou dobu trvá, pak reakce, americká občanská válka, bavlnová kalamita. 1862 až 1863 úplné zhroucení.

Dějiny bavlnové kalamity jsou příliš charakteristické, než abychom se u nich na okamžik nezdrželi. Z náznaků o stavu světového trhu roku 1860 až 1861 je vidět, že bavlnová kalamita přišla továrníkům vhod a zčásti byla pro ně výhodná: to je skutečnost uznaná ve zprávách manchesterské obchodní

²³⁵ V svolání dělníků, vyhozených na dlažbu výlukou továrníků obuvi v Leicesteru, jež je adresováno „Trade Societies of England“ [anglickým odborovým svazům], z července 1866, se mimo jiné praví: „Asi před 20 lety nastal v Leicesteru ve výrobě obuvi převrat tím, že bylo zavedeno kuličkování místo šití. Tehdy se dalo dobře vydělat. Brzy se tato nová věc značně rozšířila. Mezi různými firmami, které vyrábějí nejkusnější zboží, se rozpoutala velká konkurence. Ale brzy nato vznikla horší konkurence, totiž konkurence v podbízení (undersell) na trhu. Škodlivé následky se brzy projevíly ve snižování mzdy a pokles ceny práce byl tak prudký, že mnoho firem platí nyní již jen polovinu původní mzdy. A přestože mzdy klesají stále dál, zdá se, že zisk roste při každé změně tarifu práce.“ — Dokonce i období nepříznivých pro průmysl využívají továrníci k tomu, aby přehnaným snižováním mezd, tj. přímou krádeží nutných životních prostředků dělníka, dosahovali mimořádného zisku. Příklad: Jde o krizi hedvábnického tkalcovského průmyslu v Coventry: „Z dokladů, které jsem dostal jak od továrníků, tak od dělníků, vychází nesporně najevo, že mzdy byly sníženy ve větší míře, než vyžadovala konkurence cizozemských výrobců a jiné okolnosti. Většina tkalců pracuje za mzdu sniženou o 30 až 40%. Za stuhu, za kterou tkadlec před 5 lety dostal 6 nebo 7 šilinků, platí se nyní pouze 3 šilinky 3 pence nebo 3 šilinky 6 penci; za jinou práci, placenou dříve 4 šilinky a 4 šilinky 3 pence, dostanou se nyní pouze 2 šilinky nebo 2 šilinky 3 pence. Mzda je snižována více, než je nutné k oživení poptávky. Ve skutečnosti u mnoha druhů stuh nebylo snižení mzdy ani provázáno nějakým snížením ceny zboží.“ (Zpráva člena komise F. D. Longe, v „Children's Employment Commission. 5th Report 1866“, str. 114, čís. 1.)

komory, vyhlášená v parlamentě Palmerstonem a Derbyem a potvrzená událostmi.²³⁶ Roku 1861 bylo ovšem mezi 2.887 bavlnářskými továrnami Spojeného království mnoho malých továren. Podle zprávy továrního inspektora A. Redgrava, v jehož správním obvodu je 2.109 z oněch 2.887 továren, používalo 392 továren čili 19% méně než 10 parních koňských sil, 345 továren čili 16% 10 až 20 koňských sil a 1.372 továren 20 a více koňských sil.²³⁷ Většina malých továren byly tkalcovny, založené v období prosperity po roce 1858, většinou spekulanty, z nichž jeden dodával přízi, druhý stroje, třetí budovu; tyto továrny vedli bývalí overlookers [tovární dozorcí] nebo jiní nezámožní lidé. Tito malí továrníci většinou přišli o všechno. Týž osud by jim byla připravila obchodní krize, které zabránila bavlnová pohroma. Ačkoli tvořili 1/3 celkového počtu továrníků, uplatnila se v jejich továrnách daleko menší část celého kapitálu, vloženého do bavlnářského průmyslu. Pokud jde o rozsah ochromení, zahálelo podle autentických odhadů v říjnu roku 1862 60,3% včetně a 58% tkalcovských stavů. To platí o celém tomto průmyslovém odvětví; v jednotlivých obvodech byly ovšem značné odchylky. Jen velmi málo továren pracovalo plnou dobu (60 hodin týdně), ostatní pracovaly s přestávkami. I těch málo dělníků, kteří pracovali plnou dobu a za obvyklou úkolovou mzdu, muselo týdně vydělat méně, poněvadž lepší druhy bavlny byly nahrazeny horšími, bavlna Sea-Island egyptskou (v doprácích přádelnách), americká a egyptská bavlnou surat (východoindickou) a čistá bavlna směsami bavlnového odpadu se suratem. Kratší vlákno suratové bavlny, obsažené v ní nečistoty, větší křehkost nití, nahrazování mouky při šlichtování osnovné příze všelijakými těžšími přísadami atd., to všechno vedlo ke snížení rychlosti strojů nebo počtu tkalcovských stavů, které obsluhoval jeden tkadlec, zvětšovalo to práci nutnou k nápravě nedostatků práce stroje a snižovalo nejen množství výrobku, ale i úkolovou mzdu. Při používání suratu, i když dělník pracoval plnou dobu, činily jeho ztráty 20, 30 i více procent. Většina továrníků snížila však také míru úkolové mzdy o 5, 7½ a 10 procent. Lze si proto představit postavení těch, kdo pracovali 3, 3½, 4 dny v týdnu, anebo jen 6 hodin denně. Roku 1863, kdy již nastalo poměrné zlepšení, činila týdenní mzda tkalců, přádláků atd. 3 šilinky 4 pence, 3 šilinky 10 penci, 4 šilinky 6 penci, 5 šilinků 1 penci atd.²³⁸ Ani za těchto trýznivých poměrů neutuchala vynalézavost továrníků při strhování ze mzdy. Srážky ze mzdy se strhávaly jednak jako pokuty za vady výrobku, zaviněné špatnou bavlnou, nevhodnými stroji atd. Kde však byl továrník vlastníkem dělnických kotáží (domků), sám si platil nájemné srážkami z nominální mzdy. Tovární inspektor A. Redgrave vypravuje o selfacting minders [obsluhovali každý dva selfactory], kteří „po čtrnáctidenní plné práci vydělali 8 šilinků 11 penci; z této částky se jim strhávalo nájemné, z něhož však jim továrník polovinu vracel jako dar, takže tito dělníci nesli domů celých 6 šilinků 11 penci. Týdenní mzda tkalců činila v posledních měsících roku 1862 od 2 šilinků 6 penci výše.“²³⁹ Nájemné se často strhávalo ze mzdy i tehdy, když ruce pracovaly jen krátkou dobu.²⁴⁰ Nebylo divu, že v některých částech Lancashiru vypukl jakýsi tyfus z hladu! Avšak nejcharakterističtější bylo to, jak se revolucionování výrobního procesu provádělo na útraty dělníka. Byly to opravdové experimenta in corpore vili [pokusy na bezcenném živém těle], jako pokusy anatomů na žabách. „Ačkoli jsem uvedl,“ praví tovární inspektor Redgrave, „skutečné výdělky dělníků v mnoha továrnách, nesmíme si představovat, že tuto částku dostávají každý týden. Postavení dělníků je vystaveno největšímu kolísání v důsledku neustálého experimentování („experimentalizing“) továrníků... jejich výdělky stoupají a klesají s kvalitou bavlnové směsi: hned se odchylují jen o 15% od jejich dřívějších výdělků a příští nebo další týden klesají o 50 až 60%.“²⁴¹ Tyto experimenty se prováděly nejen na úkor životních prostředků dělníků. Dělníci museli pykat všemi pěti smysly. „Lidé zaměstnaní při čechrání bavlny mi sdělovali, že z nesnesitelného zápachu až omdlévají... Lidem, zaměstnaným v mísírnách a místnostech, kde se bavlna čechrá a myká, vniká létající prach a špína do úst, do nosu, do očí a do uší, dráždí je ke kašli a způsobuje záduchu. Pro krátkost vlákna se přidává do příze při šlichtování velké množství různých látek, a to všelijaké náhražky místo dříve užívané mouky. Odtud žaludeční nevolnost a zažívací potíže tkalců. Velmi rozšířena je bronchitis z prachu, jakož i krční záněty, dále kožní nemoci jako následek podráždění kůže špinou obsaženou v suratu.“ Na druhé straně byly náhražky mouky rohem hojnosti pro pány továrníky, protože zvyšovaly váhu příze. Vedly

²³⁶ Srov. „Reports of Insp. of Fact. for 31st October 1862“, str. 30.

²³⁷ Tamtéž, str. 19.

²³⁸ „Reports of Fact. for 31st October 1863“, str. 41—45 a 51.

²³⁹ Tamtéž, str. 41, 42.

²⁴⁰ Tamtéž, str. 57.

²⁴¹ „Reports of Fact. for 31st October 1863“, str. 50, 51.

k tomu, že „15 liber suroviny po utkání vážilo 26 liber“.²⁴² Ve zprávě továrních inspektorů z 30. dubna 1864 čteme: „Průmysl využívá tohoto pomocného zdroje opravdu neslušnou měrou. Ze spolehlivého pramene vím, že osmilibrová tkanina se dělá z 5¼ libry bavlny a 2¾ libry šlichty. Jiná 5¼librová tkanina obsahovala dvě libry šlichty. To byly obyčejné širtinky [košiloviny] pro vývoz. U jiných druhů se někdy přidává 50% šlichty, takže se továrníci mohou chlubit a opravdu se také chlubí, že bohatnou prodejem tkanin za nižší ceny, než kolik nominálně stojí příze v nich obsažená.“²⁴³ Dělníci však museli trpět nejen experimenty továrníků v továrnách a municipalit mimo továrny, nejen strháváním ze mzdy a nezaměstnaností, bídou a almužnami, chvalořečmi lordů i členů dolní sněmovny. „Nešťastné ženy, které bavlnová kalamita připravila o zaměstnání, staly se vyvrheli společnosti a už jimi zůstaly... Počet mladých prostitutek ve městě stoupl více než za posledních 25 let.“²⁴⁴

V prvních 45 letech britského bavlnářského průmyslu, 1770 až 1815, vidíme tedy jen 5 let krise a stagnace, ale to bylo období jeho světového monopolu. Druhé 48leté období, 1815—1863, má jen 20 let oživení a prosperity na 28 let deprese a stagnace. V letech 1815—1830 začíná konkurence s kontinentální Evropou a se Spojenými státy. Od roku 1833 se násilně rozšiřují asijské trhy za cenu „zkázy lidského pokolení“. Od odvolání obilních zákonů, 1846 až 1863, na 8 let prostředního oživení a prosperity 9 let deprese a stagnace. Postavení dospělých bavlnářských dělníků-mužů, i v době prosperity, lze posoudit podle připojené poznámky.²⁴⁵

8. Revolucionování manufaktury, řemesla a domácké práce velkým průmyslem

a) Zrušení kooperace, založené na řemesle a dělbě práce

Viděli jsme, jak stroje ruší kooperaci, založenou na řemesle, a manufakturu, založenou na dělbě práce uchováající si řemeslný ráz. Příkladem prvního druhu je žací stroj, který nahrazuje kooperaci ženů. Pádným příkladem druhého druhu je stroj na výrobu jehel. Podle Adama Smitha vyrobilo v jeho době 10 lidí při dělbě práce více než 48.000 jehel denně. Jediný stroj jich naproti tomu zhotoví 145.200 za jeden pracovní den o 11 hodinách. Jedna žena nebo děvče obsluhují průměrně 4 takové stroje a vyrobí tedy s těmito stroji na 600.000 jehel denně, více než 3,000.000 za týden.²⁴⁶ Když jednotlivý pracovní stroj nastupuje na místo kooperace nebo manufaktury, může se sám zase stát základnou nové řemeslné výroby. Avšak toto obrození řemeslné výroby na základě stroje tvoří jen přechod k tovární výrobě, která se také zpravidla objevuje v té chvíli, kdy jsou lidské svaly při pohonu strojů nahrazeny nějakou mechanickou hnací silou — párou nebo vodou. Sporadicky a rovněž jen přechodně může se malá výroba spojit s mechanickou hnací silou nájmem páry, jako v některých birminghamských manufakturách, nebo užíváním malých kalorických strojů, jako v některých

²⁴² Tamtéž, str. 62, 63.

²⁴³ „Reports etc. for 30th April 1864“, str. 27.

²⁴⁴ Z dopisu Chief Constable [šéfa policie] Harrise z Boltonu v „Reports of Insp. of Fact. for 31st October 1865“, str. 61, 62.

²⁴⁵ Ve výzvě bavlnářských dělníků z jara 1863, vybízející k vytvoření vystěhovalcké společnosti, se praví mimo jiné: „Málokdo bude popírat, že nyní je absolutně nutné vystěhovalectví velkého počtu továrních dělníků. Ale skutečnosti, které uvádíme, dokazují, že ustavičný proud vystěhovalectví je ve všech dobách nutný a že bez něho je nemožné, abychom si za obvyklých okolností uhájili své postavení: roku 1814 činila oficiální hodnota (která je jen ukazatelem kvantity) vyvezeného bavlněného zboží 17,665.378 liber št., jejich skutečná tržní hodnota 20,070.824 liber št. Roku 1858 činila oficiální hodnota vyvezeného bavlněného zboží 182,221.681 liber št., jeho skutečná tržní hodnota jen 43,001.312 liber št., takže zdesetinásobení množství způsobilo jen o málo více než zdvojnásobení ceny. K tomuto výsledku, tak neblahému pro zemi vůbec a pro tovární dělníky zvláště, došlo shodou různých okolností. Jednou z nejnápadnějších je neustálý přebytek práce, nepostradatelný pro toto průmyslové odvětví, které potřebuje ustavičné rozšiřování trhu, nemá-li zaniknout. Stává se, že naše bavlnářské továrny zastavují práci pro periodickou stagnaci v obchodu, která je za nynějšího zřízení tak neodvratná jako sama smrt. Ale proto lidská vynalézavost neutuchá. Ačkoli podle střízlivého odhadu opustilo za posledních 25 let tuto zemi šest milionů lidí, přece jen v důsledku ustavičného vytlačování práce za účelem zlevnění výrobku nemůže ani v době největší prosperity velké procento dospělých mužů najít v továrnách jakoukoli práci za jakýchkoli podmínek“ („Reports of Insp. of Fact. for 30th April 1863“, str. 51, 52). V jedné z dalších kapitol uvidíme, jak se páni továrníci v době bavlnové kalamity snažili všemi prostředky, i s pomocí státní moci, zabránit vystěhovalectví továrních dělníků.

²⁴⁶ „Children's Employment Commission. 3rd Report 1864“, str. 108, čís. 447.

odvětvích tkalcovství atd.²⁴⁷ V hedvábnickém tkalcovském průmyslu v Coventry se spontánně vyvinul pokus s cottage-factories [kotážovými továrnami]. Uprostřed řad kotáží, tvořících čtverec, se vystaví tak zvaný engine house [strojovna] pro parní stroj, který je hřídelí spojen s tkalcovskými stavy v kotážích. Ve všech případech se pára najímala, např. za 2½ šilinku zajeden stav. Toto nájemné za páru se platilo týdně, ať stavy šly nebo ne. V každé kotáži bylo 2—6 tkalcovských stavů, náležejících dělníkům, koupených na úvěr nebo najatých. Boj mezi kotážovou továrnou a vlastní továrnou trval přes 12 let. Skončil úplným zničením oněch 300 kotážových továren.²⁴⁸ Kde povaha procesu nevyžadovala od počátku výrobu ve velkém měřítku, procházela průmyslová odvětví, která nově vyrůstala v posledních desetiletích, jako např. výroba dopisních obálek, ocelových per atd., zpravidla nejprve řemeslnou a pak manufakturní výrobou jako krátkodobými přechodnými fázemi k tovární výrobě. Nejobtížněji probíhá tato přeměna tam, kde manufakturní výroba výrobku nepředstavuje řadu postupných procesů, nýbrž množství různorodých procesů. To bylo např. velkou překážkou pro rozvoj továrny na ocelová pera. Ale už asi před půldruhým desetiletím byl vynalezen automat, který provádí 6 různorodých procesů najednou. Roku 1820 vyrobilo řemeslo první veletucet [12 tuctů] ocelových per za 7 liber št. 4 šilinky, manufaktura jej vyrobila roku 1830 za 8 šilinků a továrna je dnes dodává pro velkoobchod za 2 až 6 pencí.²⁴⁹

b) Zpětný vliv továrny na manufakturu a domácí práci

S vývojem továrny a s převratem v zemědělství, který tento vývoj provází, se nejen rozšiřuje rozsah výroby ve všech ostatních průmyslových odvětvích, nýbrž mění se i jejich charakter. Princip strojové výroby — rozložit výrobní proces na fáze, z nichž se skládá, a řešit takto dané problémy použitím mechaniky, chemie atd., zkrátka přírodních věd, nabývá všude rozhodujícího významu. Proto stroje pronikají do manufaktur, kde se jich používá tu pro ten, tu pro onen dílčí proces. Pevné, vykrystalizované členění manufaktury, vzniklé ze staré dělby práce, se rozkládá a uvolňuje cestu neustálým změnám. Kromě toho nastává úplný převrat ve složení souhrnného dělníka čili kombinovaného pracovního personálu. V protikladu k manufakturnímu období zakládá se nyní plán dělby práce na užívání práce žen, dětí nejrozličnějšího věku, nevyučených dělníků, kde je to jen možné, zkrátka „cheap labour“, laciné práce, jak to Angličané charakteristicky nazývají. To platí nejen o veškeré kombinované výrobě ve velkém, ať užívá stroje nebo ne, nýbrž i o tak zvaném moderním domácím průmyslu, ať už jej provozují dělníci ve svých soukromých bytech nebo v malých dílnách. Tento tak zvaný moderní domácí průmysl má jen jméno společné se starodávným domácím průmyslem, který předpokládá nezávislé městske řemeslo, samostatné rolnické hospodářství a především dům dělnické rodiny. Nyní se přeměnil ve vnější oddělení továrny, manufaktury nebo obchodního podniku. Kromě továrních dělníků, manufakturních dělníků a řemeslníků, které kapitál prostorově soustřeďuje ve velkých masách a jimž velí přímo, pohybuje s pomocí neviditelných nitek celou armádou domácích dělníků, rozptýlených ve velkých městech a na venkově. Příklad: továrna na košile pánů Tilliů v Londonderry v Irsku, která zaměstnává 1000 továrních dělníků a 9000 domácích dělníků, rozptýlených po venkově.²⁵⁰

Vykořisťování levných a nezralých pracovních sil se stává v moderní manufaktuře ještě nestoudnějším než ve vlastní továrně, protože technický základ továrny, nahrazení síly svalů stroji a snadnost práce, v manufaktuře většinou neexistuje; zároveň je tam ženský nebo ještě nezralý organismus nejněsvědomitěji vystaven vlivům jedovatých látek atd. Při tak zvané domácí práci je vykořisťování ještě nestoudnější než v manufaktuře, protože odolnost dělníků se snižuje s jejich rozptýlením, protože mezi vlastního zaměstnavatele a dělníka se vtírá celá řada zlodějských příživníků, protože domácí práce všude bojuje se strojovou nebo alespoň manufakturní výrobou

²⁴⁷ Ve Spojených státech je taková reprodukce řemesla na strojové základně častá. A právě proto tam koncentrace, spjatá s nevyhnutelným přechodem k tovární výrobě, postupuje sedmimilovými kroky ve srovnání s Evropou a dokonce i s Anglií.

²⁴⁸ Srov. „Reports of Insp. of Fact. for 31st October 1865“, str. 64.

²⁴⁹ Pan Gillot založil v Birminghamu první manufakturu na výrobu ocelových per ve velkém. Již roku 1851 vyrobila přes 180 milionů per a spotřebovala ročně 120 tun ocelového plechu. Birmingham, který monopolisoval toto průmyslové odvětví ve Spojeném království, vyrábí nyní ročně miliardy ocelových per. Počet zaměstnaných osob podle sčítání z roku 1861 činil 1.428, z toho 1.268 dělnic, 5. rokem počínajíc.

²⁵⁰ „Children's Employment Commission. 2nd Report 1864“, str. LXVIII, čís. 415.

téhož odvětví, protože chudoba olupuje dělníka o nejnужnější pracovní podmínky — prostor, světlo, větrání atd. — protože nepravidelnost zaměstnání vzrůstá, a konečně v těchto posledních útočištích těch, které velký průmysl a zemědělství učinily „přebytečnými“, dosahuje konkurence mezi dělníky nezbytně vrcholu. Zhospodárnění výrobních prostředků, které soustavně vypracovala teprve strojová výroba a které je provázáno nejbezohlednějším mrháním pracovní silou a loupením normálních podmínek fungování práce, odhalují nyní tuto svou antagonistickou a vražednou stránku tím více, čím méně je v některém průmyslovém odvětví vyvinuta společenská produktivní síla práce a technický základ kombinovaných pracovních procesů.

c) Moderní manufaktura

Nyní chci na několika příkladech vysvětlit poučky, které byly právě vytyčeny. Čtenář ostatně již zná nesčetné doklady z oddílu o pracovním dni. Kovodělné manufaktury v Birminghamu a okolí používají k práci, většinou velmi těžké, 30.000 dětí a mladistvých vedle 10.000 žen. Nacházíme je tu v nezdravých slévárnách mosazi, v továrnách na knoflíky, při smaltování, galvanisování a lakování.²⁵¹ Nadměrná práce dospělých i nedospělých zajistila různým londýnským knihtiskárnám a tiskárnám časopisů pověstný název „jaty“^{251a}. Táž nadměrná práce panuje v knihařství, kde jsou její oběti zejména ženy, dívky a děti. Těžká práce nedospělých v provazárnách, noční práce v solivárnách, ve svíčkárnách a jiných chemických manufakturách; v tkalcovných hedvábí, které nemají mechanický pohon, vražedné používání dětské práce při točení u tkalcovských stavů.²⁵² Jedna z nejodpornějších, nejspínavějších a nejhůře placených prací, k níž se s oblibou používá mladých dívek a žen, je třídění hadrů. Je známo, že Velká Británie, přes vlastní spoustu hadrů, je střediskem obchodu s hadry celého světa. Hady se sem dovážejí z Japonska, z nejbližších států Jižní Ameriky a z Kanárských ostrovů. Hlavními zdroji dovozu hadrů jsou však Německo, Francie, Rusko, Itálie, Egypt, Turecko, Belgie a Holandsko. Hadrů se užívá k hnojení, k výrobě vaty (do žíněnek apod.), shoddy [strojené vlny] a jako suroviny k výrobě papíru. Třídíčky hadrů jsou medii [prostředníky], která roznášejí neštovice a jiné nakažlivé nemoci, jejichž prvními oběťmi jsou ony samy.²⁵³ Klasickým příkladem nadměrné, těžké a nevhodné práce a z ní vyplývajícího hrubnutí dělníků, kteří tu jsou spotřebováváni od nejtělejšího věku, může být vedle práce v rudných a uhelných dolech výroba tašek a cihel, při níž se v Anglii dosud (roku 1866) jen zřídka užívá nově vynalezeného stroje. Od května do září trvá práce od 5 hodin ráno do 8 hodin večer, a tam, kde se suší pod širým nebem, často od 4 hodin ráno do 9 hodin večer. Pracovní den od 5 hodin ráno do 7 hodin večer se považuje za „zkrácený“, „mírný“. K práci se používá dětí obojího pohlaví od 6, dokonce i od 4 let. Pracují stejný počet hodin jako dospělí, často déle. Práce je úmorná a letní vedro ještě zvyšuje vyčerpání. V jedné cihelně v Mosley např. nadělalo 23leté děvče 2.000 cihel denně za pomoci dvou nedospělých děvčátek, která nosila hlínu a skládala cihly. Tato děvčátka vláčela denně 10 tun hlíny po kluzkých svazích jámy z hloubky 30 stop a do vzdálenosti 210 stop. „Je nemožné, aby dítě prošlo očištěm cihelny a nepropadlo mravnímu úpadku... Sprosté výrazy, které slyší od nejtělejšího věku, oplzlé, neslušné a nestydaté zvyky, mezi nimiž vyrůstají v nevědomosti a zanedbanosti, činí z nich na celý další život zpustlíky, vyvrhele, zhýralce... Hrozným zdrojem demoralisace je způsob bydlení. Každý moulder [formář] (vlastně zručný dělník a vůdce skupiny dělníků) poskytuje své čtce o 7 osobách nocleh a jídlo ve své chatrči nebo kotáži. Muži, hoši, dívky, ať patří k jeho rodině nebo ne, spí u něho. Chatrč má obyčejně dvě světnice, výjimečně tři, vesměs přízemní, s nedostatečným větráním. Těla jsou silným pocením přes den tak vysílána, že se nijak nehledí ani na pravidla hygieny, ani na čistotu, ani na slušnost. Mnohé z těchto chatrčí jsou přímo vzorem nepořádku, špíny a prachu... Největším zlořádem tohoto systému, který k práci tohoto druhu používá mladých děvčat, je to, že je zpravidla od dětství na celý další život připoutá k nejzvrhlejší sebrance. Stanou se z nich suroví, hubatí kluci („rough, foul-mouthed boys“), dříve než je příroda poučí, že jsou ženy. Oděny v pár špinavých hadrů, nohy vysoko nad kolena obnaženy, vlasy a obličej plné bláta, zvyknou si pohrdat jakýmikoli city slušnosti a studu. V době

²⁵¹ A co teprve děti zaměstnané v brusárnách pilníků v Sheffieldu!

^{251a} „Children's Employment Commission. 5th Report 1866“, str. 3, čís. 24; str. 6, čís. 55, 56; str. 7, čís. 59, 60.

²⁵² Tamtéž, str. 114, 115, čís. 6—7. Člen komise poznamenává správně, že nahrazuje-li stroj vůbec člověka, zde hoch doslova nahrazuje stroj.

²⁵³ Viz zprávu o obchodu s hadry a četné doklady v „Public Health. 8th Report“. Londýn 1866, dodatek, str. 196—208.

oběda leží rozvaleny v polích nebo se dívají na mládence, kteří se koupají v blízkém průplavu. Když jejich těžká denní práce konečně skončí, obléknou si lepší šaty a jdou s muži do hospody.“ Je docela přirozené, že v celé této třídě panuje od dětských let největší opilství. „Nejhorší je, že cihláři sami nad sebou zoufají. To byste se mohl, řekl jeden z lepších kaplanovi ze Southallfieldu, stejně pokoušet povznést a napravit čerta jako cihláře, pane!“ („You might as well try to raise and improve the devil as a brickie, Sir!“)²⁵⁴

O kapitalistickém zhospodárnění pracovních podmínek v moderní manufaktuře (jíž je zde třeba rozumět všechny velké dílny vyjma vlastní továrny) najdeme nejbohatší oficiální materiál ve čtvrté (1861) a šesté (1863) „Public Health Report“. Popis workshops (pracovních místností), zejména londýnských tiskařů a krejčí, předčí svou odporností fantasie našich romanopisců. Vliv na zdraví dělníků je samozřejmý. Dr. Simon, nejvyšší lékařský úředník Privy Council [Tajné rady] a oficiální redaktor „Public Health Reports“, praví mimo jiné: „Ve své čtvrté zprávě (1861) jsem ukázal, jak je pro dělníky prakticky nemožné, aby hájili své první právo — právo na zdraví, aby trvali na tom, že práce, ať už je zaměstnavatel shromažďuje k jakémukoli dílu, má být, pokud je to v jeho moci, zbavena všech okolností škodících zdraví, jež lze zamezit. Ukázal jsem, že zatím co dělníci prakticky nejsou s to, aby si sami vydobyli toto právo na zdraví, nemohou si vymoci ani účinnou pomoc od příslušných úředníků zdravotní policie... Život desetitisíců dělníků a dělnic je nyní zbytečně mučen a zkracován nekonečným fyzickým utrpením, které pramení z toho pouhého faktu, že pracují.“²⁵⁵ K ilustraci vlivu pracovních místností na zdravotní stav dělníků uvádí Dr. Simon tento přehled úmrtnosti:

Počet osob různého věku, zaměstnaných v příslušných průmyslových odvětvích	Porovnání různých průmyslových odvětví co do zdraví	Úmrtnost na 100.000 osob v příslušných průmyslových odvětvích (podle věku)		
		25-35 let	35-45 let	45-55 let
958.265	zemědělství v Anglii a Walesu } lond. krejčí lond. tiskaři	743	805	1145
22.301 mužů		958	1262	2093
12.377 žen		894	1747	2367 ²⁵⁶
13.803				

d) Moderní domácká práce

Nyní přistupuji k tak zvané domácké práci. Abychom si udělali představu o této sféře vykořisťování, které kapitál provádí v zákulisí velkého průmyslu, a o hrůznosti tohoto vykořisťování, mohli bychom se podívat např. na zdánlivě zcela idylickou výrobu hřebíků, provozovanou v některých odlehlých anglických vesnicích.²⁵⁷ Zde postačí několik příkladů z takových odvětví, jako je krajkářství a slaměnkářství, kde se ještě vůbec neuzívá strojů nebo která konkurují se strojovou a manufakturní výrobou.

Z 150.000 osob, zaměstnaných v anglickém krajkářství, spadá asi 10.000 pod působnost továrního zákona z roku 1861. Obrovská většina zbývajících 140.000 jsou ženy, mladiství a děti obojího pohlaví, ačkoli chlapci jsou tu zastoupeni jen slabě. Zdravotní stav tohoto „laciného“ materiálu vykořisťování vysvítá z dále uvedeného přehledu dra Truemana, lékaře při General Dispensary [všeobecné poliklinice pro chudé] v Nottinghamu. Z 686 nemocných krajkářek, většinou mezi 17. a 24. rokem, bylo souchotinářek:

²⁵⁴ „Children's Employment Commission. 5th Report 1866“, str. XVI—XVIII, čís. 86—97 a str. 130—133, čís. 39—71. Srov. také tamtéž, 3rd Report 1854, str. 48, 56.

²⁵⁵ „Public Health, 6th Report“. Londýn 1864, str. 29, 31.

²⁵⁶ „Public Health, 6th Report“. Londýn 1864, str. 30. Dr. Simon poznamenává, že úmrtnost londýnských krejčí a tiskařů od 25 do 35 let je ve skutečnosti mnohem větší, protože londýnští podnikatelé dostávají z venkova velký počet mladých lidí až do 30 let jako „učně“ a „improvers“ (kteří se chtějí zdokonalit ve svém řemesle). Ti jsou při sčítání uváděni jako Londýňané, rozmnožují počet osob, z něhož se vypočítává úmrtnost v Londýně, aniž úměrně zvyšují počet případů úmrtí v Londýně. Velká většina se jich totiž, zvláště v případě těžkého onemocnění, vrací na venkov. (Tamtéž.)

²⁵⁷ Jde tu o kované hřebíky na rozdíl od sekaných hřebíků, vyráběných strojově. Viz „Children's Employment Commission. 3rd Report“, str. XI, XIX, čís. 125—130; str. 52, čís. 11; str. 114, čís. 487; str. 137, čís. 674.

1852.....	1 na 45	1857.....	1 na 13
1853.....	1 na 28	1858.....	1 na 15
1854.....	1 na 17	1859.....	1 na 9
1855.....	1 na 18	1860.....	1 na 8
1856.....	1 na 15	1861.....	1 na 8 ²⁵⁸

Tento pokrok procentního růstu tuberkulózy musí stačit i nejoptimističtějšímu pokrokáři a nejprolhanějšímu německému hauzírníkovi se svobodou obchodu.

Tovární zákon z roku 1861 upravuje vlastní výrobu krajek, pokud se provádí stroji, a to je v Anglii pravidlem. Odvětví, jichž si zde krátce všimneme — a to ne pokud jsou dělníci soustředěni v manufakturách, obchodech atd., nýbrž jen pokud jsou tak zvanými domácími dělníky — se dělí: 1) na lace finishing (konečná úprava krajek vyrobených strojem, kategorie, která zahrnuje četná další odvětví), 2) paličkování krajek.

Lace finishing [úprava krajek] se provádí jako domácí práce buď v tak zvaných „mistresses houses“ [v domech paní mistrových] nebo v soukromých bytech žen, které pracují jednotlivě nebo se svými dětmi. Ženy, které vedou „mistresses houses“, jsou samy chudé. Dílna tvoří část jejich soukromého bytu. Dostávají zakázky od továreníků, majitelů obchodních podniků atd. a zaměstnávají ženy, dívky a malé děti podle velikosti místnosti a podle kolísající poptávky v daném oboru. Počet zaměstnaných dělnic se pohybuje v některých těchto dílnách od 20 do 40, v jiných od 10 do 20. Průměrný nejnižší věk, kdy tu děti začínají pracovat, je 6 let, často však méně než 5 let. Obvyklá pracovní doba trvá od 8 hodin ráno do 8 hodin večer, s 1½hodinovou přestávkou na oběd; obědvá se nepravidelně a často přímo ve smrdutých brložích dílen. Když jde obchod dobře, trvá práce často od 8 hodin (mnohdy od 6 hodin) ráno do 10, 11 nebo 12 hodin v noci. V anglických kasárnách činí předepsaný prostor pro každého vojáka 500—600 krychlových stop, ve vojenských lazaretech 1.200. Ale v těchto dílnách-děrách připadá 67 až 100 krychlových stop na osobu. Přitom plynové světlo spaluje kyslík ze vzduchu. Aby se krajky neušpinily, musí se děti obvykle zouvat, i v zimě, třebaže podlaha bývá kamenná nebo cihlová. „V Nottinghamu často najdeme 15 až 20 dětí napěchovaných v malé komůrce o ploše snad ne větší než dvanáctkrát dvanáct stop, dětí zaměstnaných po 15 hodin ze 24 prací, která vysiluje sama o sobě svou nudností a jednotvárností a která se nadto provádí za nejnezdavějších okolností, jaké si lze představit... I děti v nejútlejším věku pracují s napjatou pozorností a s udivující rychlostí, nepopřávajíce svým prstíkům skoro nikdy oddechu nebo pomalejšího pohybu. Zeptáte-li se jich na něco, ani nezvednou oči od práce, bojíce se, aby neztratily ani okamžik.“ „Mistresses“ [mistrové] užívají „dlouhé holi“ jako prostředku k povzbuzování dětí tím více, čím déle trvá pracovní doba. „Děti pozvolna umdlévají a stávají se neklidnými jako ptáci ke konci té dlouhé doby, po kterou jsou připoutány ke své práci, jednotvárné, škodlivé pro oči, vysilující udržováním těla ve stále stejné poloze... Je to pravá otrocká práce.“ („Their work is like slavery“).²⁵⁹ Kde pracují ženy se svými vlastními dětmi doma, tj. v moderním smyslu tohoto slova, v najaté světnici, často v podkroví, jsou poměry pokud možná ještě horší. Tento druh práce se dělá v obvodu 80 mil kolem Nottinghamu. Když dítě, zaměstnané v obchodním podniku, odchází v 9 nebo 10 hodin večer z práce, dostává často s sebou na cestu uzlík, aby jej doma dodělalo. Kapitalistický farizej, zastoupený některým ze svých námezdních pacholků, to ovšem provází dojemnou frází: „To je pro maminku,“ ačkoli velmi dobře ví, že ubohé dítě bude muset sedět do noci a matce pomáhat.²⁶⁰

Paličkování krajek se provozuje hlavně ve dvou anglických zemědělských obvodech, v honitonském krajkářském obvodu, 20 až 30 mil podél jižního pobřeží Devonshiru a na některých místech Severního Devonu, a v druhém obvodu, který zabírá velkou část buckinghamského, bedfordského, northamptonského hrabství a sousední části Oxfordshiru a Huntingdonshiru. Kotáže zemědělských nádeníků jsou obvykle zároveň dílnami. Mnozí majitelé manufaktur zaměstnávají přes 3.000 těchto domácích dělníků, hlavně děti a mladistvých, výhradně ženského pohlaví. Zde znovu nacházíme poměry, popsané při lace finishing [úpravě krajek]. Jenže místo „mistresses houses“ tu jsou tak zvané „lace schools“ [krajkářské školy], vedené chudými ženami v jejich chatrčích. Od 5 let,

²⁵⁸ „Children's Employment Commission. 2nd Report“, str. XXII, XIX, čís. 166.

²⁵⁹ „Children's Employment Commission. 2nd Report 1864“, str. XIX, XX, XXI.

²⁶⁰ Tamtéž, str. XXI, XXII.

někdy i dříve, až do 12 nebo 15 let pracují děti v těchto školách, první rok nejmladší 4 až 8 hodin, později od 6 hodin ráno do 8 až 10 hodin večer. „Místnosti jsou zpravidla obyčejné obývací světnice malých kotáží, komín je ucpán, aby netáhlo, a lidé, kteří tu jsou, se často i v zimě zahřívají jen vlastním živočišným teplem. V jiných případech jsou tyto tak zvané školní světnice místnosti podobné malým komorám bez možnosti vytápění... Tyto díry jsou strašně přeplněny a vzduch je tu pak k zalknutí. K tomu přistupuje škodlivý vliv stok, záchodů, hnilobných látek a jiné nečistoty, obyčejně u vchodu do malých kotáží.“ Pokud jde o místnosti: „V jedné krajkářské škole 18 děvčat a mistrová, 33 krychlových stop na osobu; v jiné, nesnesitelně zapáchající, 18 osob, 24½ krychlové stopy na osobu. V tomto odvětví najdeme zaměstnaný děti ve věku 2 a 2½ roku.“²⁶¹

Kde v zemědělských hrabstvích Buckinghamu a Bedfordu přestává paličkování krajek, tam začíná slaměnkářství. Je rozšířeno ve značné části Hertfordshiru a v západních a severních částech Essexu. Pletením slámy a výrobou slaměných klobouků bylo roku 1861 zaměstnáno 48.043 osob, z toho 3.815 mužského pohlaví a nejrůznějšího věku, ostatní ženského pohlaví, a to 11.913 mladších 20 let, z toho asi 7.000 dětí. Namísto krajkářských škol tu nastupují „straw plait schools“ („slaměnkářské školy“). Děti se tu začínají učit plést ze slámy obyčejně od čtvrtého roku, někdy mezi třetím a čtvrtým rokem. Výchovu ovšem nedostávají žádnou. Děti samy říkají základním školám „natural schools“ [přirozené školy] na rozdíl od těchto upířských zařízení, kde musí pracovat prostě proto, aby provedly práci uloženou jim jejich polovyhladovělymi matkami, většinou 30 yardů za den. Tyto matky je pak ještě nutí pracovat doma do 10, 11, 12 hodin v noci. Sláma je řeže do prstů a do úst, jimiž ji neustále navlhčují. Podle všeobecného názoru londýnských zdravotních úředníků, shrnutého drem Ballardem, tvoří 300 krychlových stop na osobu minimální prostor v ložnici nebo dílně. Ve slaměnkářských školách je však ještě méně místa než v krajkářských školách, 12⅔, 17, 18½ a méně než 22 krychlových stop na osobu. „Nižší z těchto čísel,“ praví komisař White, „představují méně než polovinu místa, které by zabralo dítě, kdyby bylo zabaleno do krabice o rozměru 3 stopy na délku, šířku a výšku.“ Tak užívají života děti do 12 nebo 14 let. Ubozí, zpusťlí rodiče myslí jen na to, jak by z dětí vytloukli co nejvíce. Když pak děti dorostou, samozřejmě je ani nenapadne, aby se o rodiče staraly, a opouštějí je. „Není divu, že mezi obyvatelstvem, které dostává takovou výchovu, bujejí neřesti a nevědomost... Jejich mravnost je na nejnižším stupni... Veliký počet žen má nemanželské děti, mnohé z nich v tak nezralém věku, že nad tím trnou i znalci kriminální statistiky.“²⁶² A vlast těchto vzorných rodin je vzorná křesťanská země Evropy, jak praví hrabě Montalembert, nesporně kompetentní v křesťanství!

Mzda, vůbec žalostná v průmyslových odvětvích, která jsem právě vyličil (výjimečná nejvyšší mzda dětí v slaměnkářských školách je 3 šilinky), je ještě snižována hluboko pod svou nominální velikost trucksystémem [systém placení zbožím, dávaným dělníkovi na úvěr], který je všeobecně rozšířen zejména v krajkářských obvodech.²⁶³

e) Přejchod moderní manufaktury a domácké práce ve velký průmysl. Urychlení této revoluce rozšířením továrních zákonů na tyto způsoby výroby

Zlevňování pracovní síly pouhým zneužíváním pracovní síly žen a nedospělých, pouhým loupáním všech normálních pracovních a životních podmínek a pouhou krutostí nadměrné a noční práce naráží nakonec na určité nepřekročitelné přirozené meze a zároveň na ně naráží i zlevňování zboží, spočívající na těchto základech, a kapitalistické vykořisťování vůbec. Jakmile se konečně dosáhne tohoto bodu, a to trvá dlouho, udeří hodina zavádění strojů a nyní rychlé přeměny rozptýlené domácké práce (a také manufaktury) v tovární výrobu.

Nejkolosalnější příklad tohoto pohybu skýtá výroba „wearing apparel“ [oděvních součástí]. Podle klasifikace „Children's Employment Commission“ zahrnuje toto odvětví výrobce slaměných klobouků, dámských klobouků, čepic, krejčí, milliners a dressmakers²⁶⁴, výrobce košil a šičky, výrobce šněrovaček, rukavičkáře, obuvníky, vedle četných menších odvětví, jako je výroba vázank,

²⁶¹ „Children's Employment Commission. 2nd Report 1864“, str. XXIX, XXX.

²⁶² „Children's Employment Commission. 2nd Report 1864“, str. XL, XLI.

²⁶³ „Children's Employment Commission. 1st Report 1863“, str. 185.

²⁶⁴ Millinery je vlastně výroba pokrývek hlavy, ale též dámských plášťů a pláštěnek; dressmakers jsou totožné s našimi modistkami.

límčů atd. Ženský personál, zaměstnaný v těchto odvětvích v Anglii a Walesu, činil roku 1861: 586.298, z toho alespoň 115.242 pod 20 let, 16.560 pod 15 let. Počet těchto dělnic ve Spojeném království (1861): 750.334. Počet mužských dělníků, zaměstnaných téhož roku v kloboučnictví, obuvnictví, rukavičkářství a krejčovství v Anglii a Walesu: 437.969, z toho 14.964 pod 15 let, 89.285 ve věku 15 až 20 let, 333.117 starších 20 let. V tomto údaji chybí mnoho menších odvětví, která sem patří. Vezmeme-li však číslice tak, jak jsou, vychází jen pro Anglii a Wales podle sčítání z roku 1861 celkový počet 1,024.277 osob, tedy přibližně tolik, kolik je zaměstnáno v zemědělství a chovu dobytka. Začínáme chápat, k čemu stroje vyrábějí tak obrovské množství výrobků, a tak pomáhají „uvolňovat“ tak obrovské masy dělníků.

Výroba „wearing apparel“ [oděvních součástí] se provozuje v manufakturách, které v sobě pouze reprodukují dělbu práce, jejíž membra disjecta [rozptýlené údy] nacházejí hotové; tuto výrobu provozují drobní řemeslníci mistři, kteří však nepracují jako dříve pro individuální spotřebitele, nýbrž pro manufaktury a obchodní firmy, takže často celá města a kraje provozují jako specialitu určitá výrobní odvětví, např. obuvnictví atd.; konečně v největším rozsahu ji provozují tak zvaní domácí dělníci, kteří tvoří vnější oddělení manufaktur, obchodních podniků a dokonce i menších mistrů.²⁶⁵ Masy pracovního materiálu, surovin, polotovarů atd. dodává velký průmysl, masa levného lidského materiálu (taillable à merci et miséricorde [vydaného na milost a nemilost]) se skládá z dělníků „uvolněných“ velkým průmyslem a zemědělstvím. Manufaktury tohoto oboru vděčí za svůj vznik hlavně potřebě kapitalistů, aby měli po ruce pohotovou armádu, vyhovující při každém pohybu poptávky.²⁶⁶ Avšak tyto manufaktury připouštěly vedle sebe další existenci rozptýlené řemeslné výroby a domácí výroby jako svého širokého základu. Velká výroba nadhodnoty v těchto pracovních odvětvích a zároveň postupné zlevňování jejich výrobků byly a jsou podmíněny hlavně minimální výší mzdy, sotva stačící k nutnému živoření a spojené s maximem pracovní doby, jaké jen člověk snese. Byla to právě levnost lidského potu a lidské krve, proměňovaných ve zboží, která ustavičně rozšiřovala a denně rozšiřuje obydlí, pro Anglii zejména také koloniální trh, kde nadto převládají anglické zvyky i vkus. Konečně nastal obrat. Základ staré metody, pouhé brutální vykořisťování pracovního materiálu, více či méně provázené soustavně rozvinutou dělbu práce, již nestačilo rostoucímu trhu a ještě rychleji rostoucí konkurenci mezi kapitalisty. Udeřila hodina stroje. A strojem, který sehrál rozhodující revoluční úlohu, který stejnou měrou zachvátil všechna nesčetná odvětví tohoto výrobního oboru, jako výroba módního zboží, krejčovství, obuvnictví, šití prádla, kloboučnictví atd., byl — šicí stroj.

Jeho bezprostřední účinek na dělníky je přibližně stejný jako účinek všech strojů, které v období velkého průmyslu dobyly nová výrobní odvětví. Děti nejtěžšího věku jsou odstraňovány. Mzda strojových dělníků stoupá v poměru ke mzdě domácích dělníků, z nichž mnozí náležejí k „nejchudším z chudých“ („the poorest of the poor“). Mzda lépe situovaných řemeslníků, s nimiž začíná konkurovat stroj, klesá. Novými strojovými dělníky jsou výhradně dívky a mladé ženy. S pomocí mechanické síly ničí monopol mužské práce při těžších pracích a vytlačují masy starých žen a malých dětí z lehčích prací. Nepřemožitelná konkurence ubíjí nejslabší ruční dělníky. Strašný vzrůst počtu úmrtí hladem (death from starvation) v Londýně v posledních deseti letech jde ruku v ruce s rozšiřováním šití strojem.²⁶⁷ Nové dělnice u šicího stroje, jímž pohybují rukou a nohou nebo jen rukou, vsedě nebo vstoje, podle tíže, velikosti a zvláštnosti stroje, vynakládají mnoho pracovní síly. Jejich práce se stává škodlivou pro zdraví trváním procesu, ačkoli je obvykle kratší než za starého systému. Všude, kde šicí stroj proniká do beztak těsných a přeplněných dílen, jako je tomu u výroby obuvi, šněrovaček, klobouků atd., zvyšuje nezdravé vlivy. „Dojem,“ praví člen komise Lord, „při vstupu do nízkých dílen, kde pracuje pohromadě 30 až 40 dělníků u strojů, je strašný... Vedro, které pochází zčásti z plynových kamen na ohřívání žehliček, je hrozné... I když je v takových dílnách zavedena tak

²⁶⁵ Anglické millinery a dressmaking se provozuje ponejvíce v místnostech zaměstnavatelů a pracují tu jednak námezdni dělnice, které tu bydlí, jednak nádenice, které bydlí mimo závod.

²⁶⁶ Komisař White navštívil manufakturu na vojenské obleky, kde bylo zaměstnáno 1.000—1.200 osob, téměř vesměs ženského pohlaví, obuvní manufakturu s 1.300 dělníky, z nichž bylo skoro polovina dětí a mladistvých atd. („Children's Employment Commission. 2nd Report“, str. XLVII. čís. 319.)

²⁶⁷ Příklad: 26. února 1864 uvádí týdenní zpráva o úmrtnosti „Registrar General“ 5 případů smrti hladem. Týž den uveřejňují „Times“ zprávu o novém případě smrti hladem. Šest obětí smrti hladem v jednom týdnu!

zvaná mírná pracovní doba, tj. od 8 hodin ráno do 6 hodin večer, přesto tu obvykle každý den omdlí 3 nebo 4 osoby.²⁶⁸

Převrat ve společenském výrobním způsobu, tento nezbytný produkt přeměny výrobního prostředku, se uskutečňuje v pestré změti přechodných forem. Tyto formy se mění podle toho, do jaké míry a jak dávno již šicí stroj zachvátil to či ono průmyslové odvětví; mění se podle postavení, v jakém do té doby dělníci byli, podle toho, zda převládala manufakturní, řemeslná nebo domácká výroba, podle výše nájemného z dílen atd.²⁶⁹ Např. v oboru výroby módního zboží, kde práce většinou již byla organisována, hlavně ve formě jednoduché kooperace, je šicí stroj zprvu jen novým činitelem manufakturní výroby. V krejčovství, ve výrobě košil, v obuvnictví atd. se křížují všechny formy. Zde je vlastní tovární výroba. V prvním případě dostávají prostředníci surovinu od kapitalisty en chef [od kapitalisty-podnikatele] a seskupují v „komorách“ nebo „podkrovích“ 10 až 50 i více námezdních dělníků u šicích strojů. Konečně jako u všech strojů, které netvoří učenou soustavu a jichž se dá používat v trpasličích rozměrech, užívají řemeslníci nebo domácí dělníci, s vlastní rodinou nebo s několika cizími dělníky, také vlastních šicích strojů, které jim náleží.²⁷⁰ V Anglii převládá nyní fakticky takový systém, že kapitalista soustřeďuje ve svých budovách větší počet šicích strojů a strojový výrobek pak rozděluje k dalšímu zpracování mezi armádu domácích dělníků.²⁷¹ Pestrost přechodných forem však nezastře tendenci k přeměně ve vlastní tovární výrobu. Tato tendence je živena samým charakterem šicího stroje, jehož rozmanitá použitelnost nezbytně vede ke spojování dříve rozdělených výrobních odvětví v téže budově a pod velením téhož kapitálu; je dále živena touto okolností, že předběžné sešívání a některé jiné operace lze nejhodněji provést tam, kde je stroj; konečně tomu napomáhá nevyhnutelné vyvlastňování řemeslníků a domácích dělníků, kteří vyrábějí vlastními stroji. Tento osud je zčásti stihl již nyní. Stálý růst masy kapitálu vloženého do šicích strojů²⁷² je pobídkou k rozšiřování výroby a vyvolává na trhu stagnaci, která nutí domácí dělníky prodávat své šicí stroje. Nadvýroba šicích strojů samých nutí jejich výrobce, kteří potřebují odbyt, aby je pronajímali za týdenní nájemné, a tak vytváří pro malé vlastníky strojů smrtící konkurenci.²⁷³ Další a další změny v konstrukci strojů a jejich zlevňování rovněž ustavičně znehodnocují staré exempláře, takže jich se ziskem mohou užívat již jen velcí kapitalisté, kteří je hromadně skupují za babku. Konečně i zde, jako ve všech podobných převratných procesech, má rozhodující význam nahrazení člověka parní silou. Užívání parní síly naráží z počátku na čistě technické překážky, jako je otřásání strojů, obtíž při regulování jejich rychlosti, rychlé kažení lehčích strojů atd., vesměs překážky, které se zkušenost brzy naučí překonávat.²⁷⁴ Jestliže na jedné straně koncentrace mnoha pracovních strojů ve větších manufakturách nezbytně vede k užívání parní síly, urychluje na druhé straně konkurence páry s lidskými svaly koncentrací dělnického personálu a pracovních strojů ve velkých továrnách. Tak prožívá v Anglii v přítomné době obrovská výrobní oblast „wearing apparel“ [oděvních součástí], i většina jiných oborů revoluci přechodu manufaktury, řemesla a domácí práce v tovární výrobu, ale ještě před tímto přechodem se všechny tyto formy vlivem velkého průmyslu úplně změnily, rozložily, znetvořily a už dávno reprodukovaly a dokonce předstihly všechny obludnosti továrního systému bez jeho kladných vývojových momentů.²⁷⁵

²⁶⁸ „Children's Employment Commission. 2nd Report 1864“, str. LXXVII, čís. 406—409; str. 84, čís. 124; str. LXXIII, čís. 441; str. 68 čís. 6; str. 84, čís. 126; str. 78, čís. 85; str. 76, čís. 69; str. LXXII, čís. 483.

²⁶⁹ „Nájemné z dílen je, jak se zdá, činitelem konce konců rozhodujícím, takže v hlavním městě se nejdéle zachoval starý systém rozdávat práci ven malým zaměstnavatelům a rodinám a také se tam k němu nejspíše vracejí.“ (Tamtéž, str. 83, čís. 123.) Poslední věta se týká výhradně obuvnictví.

²⁷⁰ V rukavičkářství atd., kde se postavení dělníků téměř neliší od postavení úplných pauperů, se to nevyskytuje.

²⁷¹ „Children's Employment Commission. 2nd Report 1864“, str. 83, čís. 122.

²⁷² Při výrobě střeviců a bot pro prodej ve velkém se jen v Leicesteru již roku 1864 užívalo 800 šicích strojů.

²⁷³ „Children's Employment Commission. 2nd Report 1864“, str. 84, čís. 124.

²⁷⁴ Např. ve skladišti vojenských uniforem v Pimlico, Londýn, v továrně na košile Tillie a Henderson v Londonderry, v továrně na oděvy firmy Tait v Limericku, která zaměstnává na 1.200 „rukou“.

²⁷⁵ „Tendence k továrnímu systému“ („Children's Employment Commission. 2nd Report 1864“, str. LXXVII). „Celé odvětví je nyní v přechodném stavu a prodělává tytéž změny, k jakým došlo v krajářství, tkalcovství atd.“ (Tamtéž, čís. 405.) „Úplná revoluce“ (tamtéž, str. XLVI, čís. 318). V době „Children's Employment Commission“ roku 1840 bylo punčochářství ještě ruční prací. Po roce 1846 byly zaváděny různé stroje, které jsou nyní poháněny parou. Celkem bylo roku 1862 v anglickém punčochářství zaměstnáno asi 120.000 osob obojího pohlaví a nejrůznějšího stáří od tří let výše. Podle „Parliamentary Return“ [parlamentní zprávy] z 11. února 1862 podléhalo továrnímu zákonu z těchto lidí pouze 4.063.

Tato živelně probíhající průmyslová revoluce je uměle urychlována rozšiřováním továrních zákonů na všechna průmyslová odvětví, v nichž pracují ženy, mladiství a děti. Nucená úprava pracovního dne, jeho délky, přestávek, začátku a konce, systému směn pro děti, vyloučení všech dětí až do určitého věku atd. pobízí k zvýšenému používání strojů²⁷⁶ a nahrazení svalů jako hnací síly parou.²⁷⁷ Na druhé straně snaha získat na prostoru to, co se ztrácí na čase, vede k rozšiřování společně užívaných výrobních prostředků, pecí, budov atd., zkrátka k větší koncentraci výrobních prostředků a k příslušnému většímu hromadění dělníků. Po každé, když je manufaktura ohrožena továrním zákonem, opakuje se vášnivě v podstatě táž hlavní námitka, že bude nutné vynaložit větší kapitál, aby bylo možno po zavedení továrního zákona v tomto oboru vyrábět dál v dřívějším rozsahu. Pokud však jde o přechodné formy mezi manufakturou a domáckou prací a o domáckou výrobu samu, ty ztrácejí půdu pod nohama s omezením pracovního dne a dětské práce. Bezmezní vykořisťování levné pracovní síly tvoří jedinou základnu jejich konkurenční schopnosti.

Podstatnou podmínkou tovární výroby, zejména jakmile podléhá zákonné úpravě pracovního dne, je zajištění normálního výsledku, tj. jistota, že za danou dobu bude vyrobeno určité množství zboží nebo dosaženo zamýšleného užitečného efektu. Zákonem stanovené přestávky upraveného pracovního dne předpokládají dále náhlé a periodické přerušování práce, aniž se tím poškodí výrobek, který je právě ve výrobním procesu. Tohoto zajištění výsledku a možnosti přerušovat práci lze ovšem snáze dosáhnout v čistě mechanických výrobních oborech než tam, kde hrají určitou úlohu chemické a fyzikální procesy, jako např. v hrnčířství, běličství, barvířství, pekařství a ve většině kovodělných manufaktur. Tam, kde panuje zlořád neomezeného pracovního dne, noční práce a svobodného mrhání lidskými silami, pokládá se každá živelná překážka hned za věčnou „přirozenou mez“ výroby. Žádný jed neničí hmyz jistěji než tovární zákon takové „přirozené meze“. Nikdo nekřičel hlasitěji o „nemožnostech“ než páni z hrnčířského průmyslu. Roku 1864 jim byl oktrojován tovární zákon a již za 16 měsíců zmizely všechny nemožnosti. Tovární zákon vyvolal „zdokonalené metody připravování hrnčířské hmoty (slip) lisováním místo sušením, novou konstrukci pecí na sušení nepáleného zboží atd., vesměs události velkého významu v hrnčířském umění, svědčící o pokroku, jakým se nemůže chlubit poslední století... Teplota pecí je značně snížena při značném poklesu spotřeby uhlí a rychlejším účinku na zboží.“²⁷⁸ Přes všechna prorocství nestoupily výrobní náklady hrnčířského zboží, zato však stoupla masa výrobků, takže za 12 měsíců, od prosince 1864 do prosince 1865, vykazoval vývoz přebytek v hodnotě 138.628 liber št. nad průměr předchozích tří let. Při výrobě zápalek bylo pokládáno za přírodní zákon, že hoši musili i v době, kdy hltají oběd, namáčet dřívka do teplé fosforové směsi, jejíž jedovatá pára jim stoupala do tváře. S nutností šetřit časem vynutil tovární zákon (1864) zavedení „dipping machine“ [namáčecího stroje], z něhož se páry nemohou dostat k dělníkovi.²⁷⁹ Tak se nyní tvrdí v odvětvích krajkářské manufaktury, která ještě nepodléhají továrnímu zákonu, že přestávky na jídlo nemohou být pravidelné, protože různý krajkářský materiál potřebuje různě dlouhou dobu k sušení, jež se pohybuje mezi 3 minutami až hodinou i více. Na to členové „Children's Employment Commission“ odpovídají: „Podmínky jsou tytéž jako v tiskárnách čalounů. Několik hlavních továrníků v tomto odvětví horlivě tvrdilo, že povaha používaného materiálu a různorodost procesů, jimiž materiál prochází, nedovolují bez velké ztráty náhle přerušovat práci pro přestávku na obědy... 6. doložkou 6. odd. Factory Act's Extension Act [doplňovacího zákona o rozšíření továrního zákona] (1864) jim byla dána osmnáctiměsíční lhůta ode dne vydání zákona, po jejímž uplynutí musí zavést přestávky na odpočinek, stanovené továrním zákonem.“²⁸⁰ Sotva byl zákon schválen parlamentem, už páni továrníci objevili toto: „Závady, které jsme očekávali od provedení továrního zákona, se nedostavily. Nepozorujeme, že by výroba byla nějak ochromena. Ve skutečnosti vyrábíme za tutéž dobu více.“²⁸¹ Vidíme, že anglický parlament, jemuž jistě nikdo nebude

²⁷⁶ Tak např. o hrnčířství sděluje firma Cochrane z „Britannia Pottery, Glasgow“: „Abychom udrželi dosavadní rozsah výroby, použili jsme ve větší míře strojů, obsluhovaných nekvalifikovanými dělníky, a každým dnem se přesvědčujeme, že můžeme vyrábět větší množství výrobků než při staré metodě.“ („Reports of Insp. of Fact. for 31st October 1865“, str. 13.) „Účinek továrního zákona je ten, že vede k dalšímu zavádění strojů.“ (Tamtéž, str. 13, 14.)

²⁷⁷ Tak po rozšíření továrního zákona na hrnčířství se značně zvětšil počet power jiggers [mechanických hrnčířských kruhů] místo handmoved jiggers [ručně poháněných hrnčířských kruhů].

²⁷⁸ „Reports of Insp. of Fact. for 31st October 1865“, str. 96 a 127.

²⁷⁹ Zavedení tohoto stroje a jiných strojů do sirkárny nahradilo v jednom oddělení 230 mladistvých 32 hochy a dívkami ve věku od 14 do 17 let. Tato úspora na dělnících byla roku 1865 zvýšena zavedením parní síly.

²⁸⁰ „Children's Employment Commission. 2nd Report 1864“, str. IX, čís. 50.

²⁸¹ „Reports of Insp. of Fact. for 31st October 1865“, str. 22.

vyčítat geniálnost, došel zkušeností k názoru, že donucovací zákon může prostě oddekretovat všechny tak zvané přirozené překážky, které prý výroba klade omezování a úpravě pracovního dne. Proto se při provádění továrního zákona v určitém průmyslovém odvětví stanoví lhůta 6 až 18 měsíců a je věcí továrníka, aby za tuto dobu odstranil technické překážky. Mirabeauův výrok: „Impossible? Ne me dites jamais ce bête de mot!“ [Nemožné? Neříkejte mi nikdy tohle hloupé slovo!] platí zvláště pro moderní technologii. Jestliže však tovární zákon urychluje jako ve skleníku dozrávání materiálních prvků nutných k přeměně manufakturní výroby v tovární, zároveň tím, že vytváří nutnost zvětšených výdajů kapitálu, urychluje zánik menších mistrů a koncentraci kapitálu.²⁸²

Nehledě na čistě technické a technicky odstranitelné překážky, naráží úprava pracovního dne na nepořádné návyky dělníků samých, zejména tam, kde převládá úkolová mzda a kde lze prolonošení jedné části dne nebo týdne dohonit prací přes čas nebo noční prací, metoda, otupující dospělého dělníka a působící zhoubně na jeho nedospělé druhy a na ženy.²⁸³ Ačkoli tato nepravidelnost ve vydávání pracovní síly je přirozenou hrubou reakcí na nudnost jednotvárné dřiny, přesto v daleko větší míře vyplývá z anarchie výroby samé, která zase předpokládá bezuzdné vykořisťování pracovní síly kapitálem. K všeobecnému periodickému střídání fází průmyslového cyklu a zvláštních výkyvů trhu v každém výrobním odvětví přistupuje zejména tak zvaná sezóna, ať již je podmíněna střídáním ročních dob příznivých pro plavbu lodí, anebo módou, a náhlost velkých objednávek, které musí být provedeny v co nejkratší době. Náhlé objednávky se vžívají s rozšiřováním železnic a telegrafu. „Rozšíření železniční sítě po celé zemi,“ praví např. jeden londýnský továrník, „velmi podpořilo zvyk krátkodobých objednávek; kupci z Glasgowu, Manchesteru a Edinburghu přijíždějí nyní jednou za 14 dní, nebo aby nakoupili ve velkém, do obchodních domů v City, kam dodáváme zboží. Místo aby kupovali ze skladu, jak to bývalo zvykem dříve, dělají objednávky, které musíme ihned vyřídit. V dřívějších letech jsme vždycky mohli v době slabé poptávky pracovat předem pro uspokojení poptávky příští sezóny, ale nyní nemůže nikdo předpovědět, po čem bude poptávka.“²⁸⁴

V továrnách a manufakturách, které ještě nepodléhají továrnímu zákonu, panuje nejhroznější práce přes čas periodicky — v tak zvaných sezónách i v nepředvídatelných chvílích, následkem náhlých objednávek. Ve vnějším oddělení továrny, manufaktury a obchodní firmy, ve sféře domácí práce, beztak naprosto nepravidelné, surovinami a zakázkami úplně závislé na rozmarech kapitalisty, kterého tu neváží žádné ohledy na využití budov, strojů atd. a který tu neriskuje nic než kůži dělníků samých, pěstuje se takto soustavně průmyslová rezervní armáda, vždy pohotová sloužit kapitalistům, decimovaná jednu část roku nejnelidštější dřinou a druhou část roku zbídačovaná nedostatkem práce. „Zaměstnavatelé,“ praví „Children's Employment Commission“, „využívají obvyklé nepravidelnosti domácí práce k tomu, aby ji v době, kdy je nutná mimořádná práce, prodlužovali až do 11, 12, 2 hodin v noci, čili, jak se říká, na všechny hodiny, a to v místnostech, kde už zápach je s to vás porazit (the stench is enough to knock you down). Dojdete třeba ke dveřím a otevřete je, ale neodvažujete se jít dál.“²⁸⁵ „Naši zaměstnavatelé jsou divní patroni,“ říká jeden z vyslychaných svědků, obuvník, „myslí si, že to chlapcům neškodí, když se půl roku dřou do úpadu a druhou půlku se musí skoro flákat.“²⁸⁶

Stejně jako o technických překážkách tvrdili a tvrdí interesovaní kapitalisté i o těchto tak zvaných „obchodních zvyklostech“ („usages which have grown with the growth of trade“), že jsou to „přirozené meze“ výroby, oblíbený nárek bavlňářských lordů v době, kdy je po prvé ohrozil tovární zákon. Ačkoli jejich průmysl závisí více než kterýkoli jiný na světovém trhu, a proto na paroplavbě, usvědčila je zkušenost ze lži. Od té doby se angličtí tovární inspektoři dívají na „obchodní překážky“

²⁸² „Nutná zdokonalení... nemohou být v mnoha starých manufakturách zavedena bez vynaložení kapitálu, které převyšuje prostředky mnoha nynějších majitelů... Zavedení továrního zákona je nutně provázeno přechodnou desorganizací. Rozsah této desorganizace je přímo úměrný zlořádům, které má tovární zákon odstranit.“ (Tamtéž str. 96, 97.)

²⁸³ Např. u vysokých pecí „trvá ke konci týdne práce obyčejně značně déle, poněvadž dělníci jsou zvyklí držet ‚modrý pondělek‘ a někdy nepracovat i část úterka nebo celé úterý.“ („Children's Employment Commission. 3rd Report“, str. VI.) „U malých mistrů je obyčejně velmi nepravidelná pracovní doba. Někdy ztratí 2 až 3 dny a pak pracují celou noc, aby to dohonili... Zaměstnávají vždy vlastní děti, pokud je mají.“ (Tamtéž, str. VII.) „Nepravidelný začátek práce je podporován možnostmi, která se uskutečňuje i v praxi, že se to dožene prodloužením pracovní doby.“ (Tamtéž, str. XVIII.) „Ohromná ztráta času v Birminghamu... tím, že se část doby prozahálí a ve zbývající době se dřou do úpadu.“ (Tamtéž, str. XI.)

²⁸⁴ „Children's Employment Commission. 4th Report“, str. XXXII. „Rozšíření železniční sítě prý velmi přispělo k tomuto zvyku spěšných zakázek; to má za následek štvání, zanedbávání doby jídla a práci dlouho přes čas.“ (Tamtéž, str. XXXI.)

²⁸⁵ „Children's Employment Commission. 4th Report“, str. XXXV, čís. 235 a 237.

²⁸⁶ Tamtéž, str. 127, čís. 56.

jako na pouhou vytáčku.²⁸⁷ Důkladná a svědomitá vyšetřování „Children's Employment Commission“ opravdu dokazují, že v některých průmyslových odvětvích úprava pracovního dne by jen stejnoměrněji rozdělila na celý rok masu práce, které se v nich již používá²⁸⁸; že tato úprava by byla první racionální úzdou pro vražedné, nesmyslné a vrtošivé choutky módy,²⁸⁹ v podstatě neodpovídající systému velkého průmyslu; že vývoj zaoceánské paroplavby a komunikačních prostředků vůbec odstranil vlastní technický důvod sezónní práce²⁹⁰; že všechny ostatní domněle nekontrolovatelné podmínky lze odstranit dalšími stavbami, dalšími stroji, zvýšením počtu současně zaměstnaných dělníků²⁹¹ a vyplývajícím z toho zpětným vlivem na systém velkoobchodu.²⁹² Ale kapitál, jak nejdříve prohlásil ústy svých představitelů, přistoupí na tento převrat „jen pod tlakem všeobecného parlamentního zákona“,²⁹³ který nuceně upraví pracovní den z moci zákona.

9. Tovární zákonodárství. (Doložky o zdravotní péči a o výchově.) Jeho všeobecné rozšíření v Anglii

Tovární zákonodárství, toto první vědomé a plánovité působení společnosti na živelně se vytvořivší podobu jejího výrobního procesu, je, jak jsme viděli, právě tak nutným produktem velkého průmyslu jako bavlněná příze, selfactory a elektrický telegraf. Než přejdeme k všeobecnému rozšíření továrního zákonodárství v Anglii, nutno se ještě krátce zmínit o některých doložkách anglického továrního zákona, které se netýkají počtu hodin pracovního dne.

Doložky o zdravotní péči, nehledě na jejich redakci, která kapitalistovi usnadňuje jejich obcházení, jsou neobyčejně skoupé a omezují se fakticky na předpisy o bílení stěn a některá jiná opatření k udržování čistoty, o větrání a ochraně před nebezpečnými stroji. V třetí knize se vrátíme k fanatickému boji továrníků proti doložce, která jim ukládá nepatrné vydání na ochranu údů jejich „rukou“. Zde se znovu skvěle potvrzuje dogma stoupenců svobodného obchodu, že ve společnosti s antagonistickými zájmy přispívá každý k obecnému blahu, usiluje-li o svůj vlastní prospěch. Stačí jeden příklad. Je známo, že od poloviny čtyřicátých let se v Irsku značně rozmohl lnářský průmysl a s ním scutching mills (tírny lnu). Roku 1864 tam bylo na 1.800 těchto mills. Pravidelně na podzim a v zimě jsou zejména mladiství a ženy, synové, dcery a ženy sousedních malých farmářů, vesměs lidé naprosto neobeznámení se stroji, odtrhávání od polních prací, aby v těchto továrnách nakládali len do válcovacích strojů. Úrazy v těchto továrnách nemají co do počtu a intenzity obdoby v dějinách strojů. Jediný scutching mill v Kildinanu (u Corku) vykazuje v letech 1852 až 1856 šest smrtelných případů a

²⁸⁷ „Pokud jde o ztráty, způsobené obchodem tím, že nebyly včas vyřízeny zakázky lodní přepravy, vzpomínám si, že to byl oblíbený argument továrníků v letech 1832 a 1833. Všechno, co lze dnes říci o tomto předmětu, nemůže mít takovou váhu, jako tehdy, kdy pára ještě nezmenšila všechny vzdálenosti na polovinu a nezavedla nová přepravní zařízení. Ale už tehdy byl tento argument neudržitelný proti praktické zkušenosti a tím spíše je neudržitelný dnes.“ („Reports of Insp. of Fact. for 31st October 1862“, str. 54, 55.)

²⁸⁸ „Children's Employment Commission. 3rd Report“, str. XVIII, čís. 118.

²⁸⁹ John Bellers poznamenává již roku 1699: „Vrtošivost módy zvyšuje počet chudáasů. Skrývá v sobě dvě velká zla: 1) tovaryši trpí v zimě bídu pro nedostatek práce, protože obchodníci s hedvábnými látkami a tkalcovští mistři se neodvažují vydávat kapitál na zaměstnávání tovaryšů, dokud nepřijde jaro a nebudou vědět, jaká bude móda; 2) na jaře není dost tovaryšů, takže tkalcovští mistři musí přibírat mnoho učňů, aby mohli zásobit obchod království na čtvrt nebo půl roku, čímž odnímají ruce zemědělství, venkovu pracovníky a z valné části plní město žebráky; v zimě pak ti, kteří se stydí žebrat, umírají hladem.“ („Essays about the Poor, Manufactures etc.“, str. 9.)

²⁹⁰ „Children's Employment Commission. 5th Report“, str. 171, čís. 34.

²⁹¹ Tak např. se praví ve svědeckých výpovědích bradfordských vývozců: „Za těchto okolností je jasné, že není zapotřebí zaměstnávat děti u obchodních podniků déle než od 8 hodin ráno do 7 nebo 7½ večer. Je to jen otázka dalších výdajů a dalších rukou. (Děti by nemusely pracovat tak dlouho do noci, kdyby někteří zaměstnavatelé nebyli tak ziskuchtiví; další stroj stojí 16 nebo 18 liber št.)... Všechny obtíže vznikají z nedostatečných zařízení a nedostatku místa.“ (Tamtéž, str. 171, čís. 35, 36 a 38.)

²⁹² Tamtéž. Jeden londýnský továrník, který ostatně považuje nucenou úpravu pracovního dne za prostředek ochrany dělníků proti továrníkům a továrníkům samých proti velkoobchodu, vypovídá: „Nesnáze v našem oboru zaviňují vývozcí, kteří např. chtějí odeslat zboží plachetní lodí, aby byli na počátku určité sezóny na místě a aby současně shráblí rozdíl mezi dopravním plachetní lodí a parníkem; anebo ze dvou parníků volí dřívější, aby byli na zahraničním trhu dříve než jejich konkurenti.“

²⁹³ „Tomu by se dalo zabránit,“ praví jeden továrník, „za cenu rozšíření výroby pod tlakem všeobecného parlamentního zákona“ (tamtéž, str. X, čís. 38).

60 těžkých zmrzačení, jimž se vesměs mohlo zabránit velmi jednoduchým zařízením v ceně několika šilinků. Dr. W. White, certifying surgeon [úřední lékař] továren v Downpatricku, prohlašuje v oficiální zprávě ze dne 15. prosince 1865: „Úrazy ve scutching mills jsou nejstrašnějšího druhu. V mnoha případech je utržena od trupu čtvrtina těla. Smrt nebo budoucnost v bídné nemohoucnosti a utrpení jsou obvyklé následky zranění. Vzrůst počtu továren v zemi ovšem ještě rozmnoží tyto hrozné výsledky. Jsem přesvědčen, že náležitým státním dozorem nad scutching mills lze zabránit velikým obětem na zdraví a životech.“²⁹⁴ Co by mohlo lépe charakterisovat kapitalistický výrobní způsob než tato nutnost vnučovat mu donucovacím zákonem dodržování nejzákladnějších pravidel hygieny a ochrany zdraví? „Tovární zákon z roku 1864 vybilil a vyčistil v hrnčířství přes 200 dílen, po dvacetiletém nebo naprostém zdržování se jakýchkoli takových operací (to je ta „zdrženlivost“ kapitálu!). V těchto dílnách je zaměstnáno 27.878 dělníků, kteří až dosud při nadměrné denní a často i noční práci vdechovali zamořený vzduch, takže toto zaměstnání, jinak poměrně neškodné, neustále hrozilo nemocí a smrtí. Tovární zákon donutil značně rozmnožit větrací zařízení.“²⁹⁵ Zároveň tato oblast působnosti továrního zákona pádně dokazuje, jak kapitalistický výrobní způsob samou svou podstatou za určitou hranici vylučuje jakékoli racionální zlepšení. Několikrát jsme již připomněli, že angličtí lékaři jednomyslně prohlašují 500 krychlových stop vzduchu na osobu za minimum, které sotva stačí při nepřetržité práci. Nu dobrá! Jestliže tovární zákon všemi svými donucovacími opatřeními nepřímo urychluje přeměnu malých dílen v továrny, tedy nepřímo zasahuje do vlastnického práva menších kapitalistů a větším zajišťuje monopol, pak kdyby zákon zajistil v malých dílnách nezbytné množství vzduchu na každého dělníka, přímo by naráz vyvlastnil tisíce malých kapitalistů! To by podřalo samy kořeny kapitalistického výrobního způsobu, tj. sebezhdnocování kapitálu, ať velkého či malého, „svobodným“ nákupem a spotřebováním pracovní síly. Proto před těmito 500 krychlových stop vzduchu dochází továrnímu zákonodárství dech. Zdravotnické instituce, průmyslové vyšetřující komise, tovární inspektoři znovu a znovu zdůrazňují nutnost těchto 500 krychlových stop a nemožnost vynutit je na kapitálu. Prohlašují tak fakticky souchotiny a jiné plicní choroby dělníků za podmínku existence kapitálu.²⁹⁶

Třebaže doložky továrního zákona týkající se výchovy jsou celkem ubohé, přece jen prohlásily základní vyučování za povinnou podmínku práce.²⁹⁷ Jejich úspěch po prvé dokázal, že lze vyučování a tělocvik²⁹⁸ spojit s fyzickou prací, tedy také fyzickou práci s vyučováním a tělocvikem. Tovární inspektoři brzy zjistili na základě svědeckých výpovědí učitelů, že tovární děti, třebaže se jim dostává jen poloviny vyučování oproti žákům, kteří chodí do školy pravidelně, naučí se stejně, ba často víc. „Je to jednoduché. Ti, kdo stráví ve škole jen půl dne, jsou stále svěží a téměř vždy schopni a ochotni se učit. Při systému střídání práce se školou je každé z těchto zaměstnání odpočinkem a osvěžením po druhém, a proto je tento systém pro dítě mnohem vhodnější, než trvá-li každé z těchto zaměstnání nepřetržitě. Hoch, který od časného rána sedí ve škole, zejména v horku, nemůže soupeřit s jiným, který přichází veselý a čilý z práce.“²⁹⁹ Další doklady najdeme v Seniorově řeči na sociologickém

²⁹⁴ „Children's Employment Commission. 5th Report“, str. XV, čís. 72 a násl.

²⁹⁵ „Reports of Insp. of Fact. for 31st October 1865“, str. 127.

²⁹⁶ Empiricky bylo zjištěno, že při každém vdechnutí střední intenzity spotřebuje průměrné zdravé individuum asi 25 krychlových palců vzduchu a že za minutu vdechne asi 20krát. Spotřebuje tedy za 24 hodin asi 720.000 krychlových palců čili 416 krychlových stop. Víme však, že vzduch jednou vdechnutý nemůže již sloužit znovu k témuž procesu, pokud není vyčištěn ve veliké dílně přírody. Podle pokusů Valentinových a Brunnerových vydechne zdravý člověk asi 1.300 krychlových palců kysličníku uhličitého za hodinu; za 24 hodiny by to znamenalo vyvržení 8 uncí pevného uhlí z plic. „Na každého člověka by mělo připadat alespoň 800 krychlových stop.“ (Huxley.) [„Lessons in Elementary Physiology“. Londýn 1866, str. 105.]

²⁹⁷ Podle anglického továrního zákona nemohou rodiče posílat děti mladší 14 let do „kontrolovaných“ továren, nedají-li je zároveň do základní školy. Továrník je odpovědný za plnění zákona. „Tovární vyučování je povinné, je podmínkou práce.“ („Reports of Insp. of Fact. for 31st October 1865“, str. 111.)

²⁹⁸ O nejskvělejších výsledcích spojení tělocviku (pro hochy také vojenských cvičení) s povinným vyučováním dětí z továren a chudobinců viz řeč N. W. Seniora na 7. výročním sjezdu „National Association for the Promotion of Social Science“ v „Report of Proceedings etc.“, Londýn 1863, str. 63, 64, rovněž zprávu továrních inspektorů k 31. říjnu 1865, str. 118, 119, 120, 126 a násl.

²⁹⁹ „Reports of Insp. of Fact. for 31st October 1865“, str. 118. Jeden naivní majitel továrny na hedvábí prohlašuje členu vyšetřující komise „Children's Employment Commission“: „Jsem plně přesvědčen, že tajemství produkce zdatných dělníků bylo nalezeno ve spojení práce s vyučováním od dětského věku. Ovšem práce nesmí být ani příliš namáhavá, ani odporná, ani nezděravá. Přál bych si, aby moje vlastní děti měly po škole pro změnu práci a hry.“ („Children's Employment Commission. 5th Report“, str. 82, čís. 36.)

kongresu v Edinburghu roku 1863. Poukazuje tu mezi jiným také na to, jak jednostranný, neproduktivní a dlouhý školní den dětí z vyšších a středních tříd zbytečně přiděluje práci učitelům a „zároveň nejen neplodně, ale i naprosto škodlivě ubíjí čas, zdraví a energii dětí.“³⁰⁰ Z továrního systému, jak můžeme v podrobnostech sledovat u Roberta Owena, vzklíčil zárodek výchovy budoucnosti, při které se u všech dětí od určitého věku bude produktivní práce spojovat s vyučováním a tělocvikem nejen jako jeden z prostředků ke zvýšení společenské výroby, nýbrž jako jediný prostředek k produkci všestranně vyvinutých lidí.

Viděli jsme, že velký průmysl technicky ruší manufakturní dělbu práce s jejím doživotním připoutáním celého člověka k jedné dílčí operaci; naproti tomu kapitalistická forma velkého průmyslu reprodukuje tuto dělbu práce v ještě nestvůrnější podobě: ve vlastní továrně tím, že dělníka přeměňuje ve vědomím nadané příslušenství dílčího stroje, všude jinde zčásti tím, že sporadicky užívá strojů a strojové práce,³⁰¹ zčásti tím, že zavádí práci žen, dětí a nekvalifikovanou práci jako nový základ dělby práce. Rozpor mezi manufakturní dělbou práce a podstatou velkého průmyslu se prosazuje násilně. Projevuje se mimo jiné v hrozné skutečnosti, že obrovská část dětí, zaměstnaných v moderních továrnách a manufakturách, přikovaných od nejtělejšího věku k nejelementárnějším manipulacím, je po léta vykořisťována, aniž má možnost se naučit nějaké práci, ke které by se jich mohlo později použít třeba jen v těžce manufaktuře nebo továrně. V anglických knihtiskárnách např. přecházeli učňové od lehčích prací k složitějším pracím, jak to odpovídá systému staré manufaktury a řemesla. Prodělali jakési učení, až se stali vyučenými tiskaři. Toto řemeslo vyžadovalo na všech, aby uměli číst a psát. To všechno se změnilo s tiskařským strojem. Tento stroj vyžaduje dva druhy dělníků: dospělého dělníka, dozorce nad strojem, a mladistvé, většinou 11 až 17leté chlapce, jejichž práce záleží výhradně v kladení papíru do stroje a odebrání potištěného papíru ze stroje. Dřou takto, zejména v Londýně, po několik dnů v týdnu nepřetržitě 14, 15, 16 hodin a často 36 hodin po sobě jen s dvěma hodinami přestávky na oběd a spánek!³⁰² Velká část jich neumí číst a jsou to zpravidla úplně zdivočelá, nenormální stvoření. „Aby se stali schopnými vykonávat svou práci, k tomu nepotřebují naprosto žádnou duševní výchovu; mají málo příležitosti získat dovednost a ještě méně ji rozvíjet; jejich mzda, třebaže je pro chlapce poměrně vysoká, nestoupá úměrně s jejich věkem a velká většina nemá vyhlídku na výnosnější a odpovědnější místo dozorce nad strojem, protože na jeden stroj připadá jen jeden dozorce a často čtyři hoši.“³⁰³ [303] Jakmile se stanou příliš starými na svou dětskou práci, tedy nejpozději v 17 letech, jsou z tiskárny propuštěni. Stanou se kandidáty zločinu. Několik pokusů opatřit jim nějaké jiné zaměstnání ztroskotalo na jejich nevědomosti, hrubosti, tělesné a duševní zaostalosti.

To, co platí o manufakturní dělbě práce uvnitř dílny, platí i o dělbě práce uvnitř společnosti. Pokud řemeslo a manufaktura tvoří všeobecnou základnu společenské výroby, je podřízení výrobce výhradně jednomu výrobnímu odvětví, zničení původní rozmanitosti jeho zaměstnání³⁰⁴ nutným vývojovým

³⁰⁰ Senior v „Report of Proceedings“ sedmého výročního kongresu „National Association for the Promotion of Social Science“, str. 66. Jak velký průmysl na určitém stupni vývoje převratem v materiálním výrobním způsobu a ve společenských výrobních vztazích vyvolává převrat i v hlavách, o tom jasně svědčí srovnání řeči N. W. Seniora z roku 1863 s jeho filipikou proti továrnímu zákonu z roku 1833, nebo porovnání názorů zmíněného kongresu s tou skutečností, že v některých venkovských částech Anglie se chudým rodičům stále ještě pod trestem smrti hladem zakazuje poskytnout svým dětem výchovu. Tak např. označuje pan Snell za obvyklou praxi v Somersetshiru, že žádá-li chudšas o farní podporu, je nucen vzít své děti ze školy. Tak vypravuje pan Wollaston, farář ve Felthamu, o případech, kde rodinám byla odepřena jakákoli podpora, „protože posílají své děti do školy“.

³⁰¹ Tam, kde řemeslné stroje, poháněné lidskou silou, přímo nebo nepřímo konkurují s vyvinutými stroji, které jako takové předpokládají mechanickou hnací sílu, nastává velká změna, pokud jde o dělníka, který tento stroj pohání. Původně parní stroj nahrazoval tohoto dělníka, nyní má dělník nahrazovat parní stroj. Napětí a vynakládání jeho pracovní síly je proto příšerné, zejména pro mladistvé, jestliže jsou též odsouzeni k těmto mukám. Tak komisař Longe zjistil v Coventry a okolí, že se tu používá 10 až 15letých hochů k otáčení stavů na výrobu stuh a kromě toho ještě mladších dětí, které měly za úkol otáčet stavy menších rozměrů. „Je to neobyčejně těžká práce. Hoch je pouze náhradou za parní sílu.“ („Children's Employment Commission. 5th Report 1866“, str. 114, čís. 6.) O vražedných následcích „tohoto otrockého systému“, jak jej nazývá oficiální zpráva, tamtéž a násl. str.

³⁰² „Children's Employment Commission. 5th Report 1866“, str. 3, čís. 24.

³⁰³ Tamtéž, str. 7, čís. 60.

³⁰⁴ „V některých částech horního Skotska... chodili mnozí pastýři ovcí a cotters [chalupníci] se ženami i dětmi — podle Statistical Account [statistické zprávy] v obuvi, kterou si sami ušili z kůže, kterou si sami vydělali, v šatech, jichž se nedotkla jiná ruka než jejich vlastní, na něž si sami nastříhali vlnu s ovcí a samí vypěstovali len. Při zhotovování šatů sotva použili něčeho kroupeného, vyjma šídlo, jehlu, náprstek a několik železných nástrojů užívaných při tkaní. Ženy samy připravovaly barvy ze stromů, keřů a bylin atd.“ (Dugald Stewart: „Works“, vyd. Hamilton, sv. VIII, str. 327—328.)

momentem. Na této základně každé jednotlivé výrobní odvětví empiricky nachází technickou podobu, která mu odpovídá, zvolna ji zdokonaluje a rychle ji krystalizuje, jakmile je dosaženo určitého stupně zralosti. Občas nastávají změny, vyvolávané jednak novou pracovní látkou, kterou dodává obchod, jednak pozvolnou přeměnou pracovního nástroje. Jakmile je empiricky nalezena odpovídající forma nástroje, zkostnatí i pracovní nástroj, jak dokazuje to, že často po tisíciletí přechází s generace na generaci. Je charakteristické, že až do XVIII. století se jednotlivá řemesla nazývala *mysteries* (*mystères*³⁰⁵ [tajemství]), do jejichž temnot mohl proniknout jen empiricky a profesionálně zasvěcený člověk. Velký průmysl strhl závoj, který lidem zakrýval jejich vlastní společenský výrobní proces a učinil z různých výrobních odvětví, která se spontánně odloučila, záhady pro ostatní, ba i pro toho, kdo byl do onoho odvětví zasvěcen. Zásada velkého průmyslu: rozložit každý výrobní proces, sám o sobě a zprvu bez jakéhokoli ohledu na lidskou ruku, na prvky, z nichž se skládá, vytvořila celou moderní vědu, technologii. Pestré, zdánlivě nesouvislé a zkostnatělé podoby společenského výrobního procesu se rozložily ve vědomě plánovité oblasti aplikace přírodních věd, soustavně rozčleněné podle zamýšleného užitečného efektu. Technologie rovněž odhalila oněch několik velkých základních forem pohybu, v nichž nutně probíhá veškerá produktivní činnost lidského těla přes všechnu rozmanitost používaných nástrojů, právě tak jako se mechanika nedává největší složitostí strojů oklamat v tom, že je to ustavičné opakování jednoduchých mechanických sil. Moderní průmysl nikdy nepokládá existující formu nějakého výrobního procesu za definitivní a nezachází s ní jako s definitivní. Jeho technická základna je proto revoluční, kdežto technická základna všech dřívějších výrobních způsobů byla v podstatě konservativní.³⁰⁶ Stroji, chemickými procesy a jinými metodami neustále provádí převraty v technické základně výroby a zároveň i ve funkcích dělníků a ve společenských kombinacích pracovního procesu. Tím rovněž neustále revolucionuje dělbu práce uvnitř společnosti a ustavičně vrhá masy kapitálu a masy dělníků z jednoho výrobního odvětví do druhého. Povaha velkého průmyslu podmiňuje proto střídání práce, pohyb funkcí, všestrannou pohyblivost dělníka. Na druhé straně reprodukuje ve své kapitalistické formě starou dělbu práce s jejím zkostnatělým rozdrobením. Viděli jsme, jak tento absolutní rozpor ničí jakýkoli klid, stálost, jistotu životního postavení dělníka, jak mu neustále hrozí tím, že mu s pracovními prostředky vyrazí z rukou i životní prostředky³⁰⁷ a s jeho dílčí funkcí učiní zbytečným i jeho samého; jak se tento rozpor vybijí v nepřetržitých hekatombách dělnické třídy, v nejbezuzdnějším mrhání pracovními silami a ve spoustách způsobených společenskou anarchií. To je negativní stránka. Jestliže se však nyní střídání práce prosazuje jen jako nepřekonatelný přírodní zákon a se slepě ničivou silou přírodního zákona, který všude naráží na překážky³⁰⁸, činí naproti tomu sám velký průmysl svými katastrofami otázkou života a smrti, budou-li střídání práce a tedy co největší mnohostrannost dělníků uznány za všeobecný zákon společenské výroby, jehož normálnímu uskutečňování musí být přizpůsobeny poměry. Činí otázkou života a smrti, zda bude nestvůrnost nešťastného rezervního dělnického obyvatelstva,

³⁰⁵ Ve slavné „*Livre des métiers*“ Etiennea Boileau se mimo jiné předpisuje, aby tovaryš při svém přijetí mezi mistry složil přísahu, že bude „své bratry bratrsky milovat, je podporovat, že dobrovolně nevyzradí tajemství řemesla a dokonce v zájmu celého cechu neupozorní kupce na vady výrobku jiného, aby tak doporučil své vlastní zboží“.

³⁰⁶ „Buržoasie nemůže existovat, aniž neustále revolucionuje výrobní nástroje, tedy výrobní vztahy, tedy všechny společenské vztahy. První podmínkou existence všech dřívějších průmyslových tříd bylo naproti tomu nezměněné zachování starého způsobu výroby. Buržoasní epocha se od všech dřívějších epoch liší neustálými převraty ve výrobě, ustavičnými ořesy všech společenských vztahů, věčnou nejistotou a pohybem. Všechny pevné, zrezivělé poměry se svým doprovodem starých ctihodných představ a názorů se rozkládají, všechny nově utvořené zastarávají, dříve než mohou zkostnatět. Vše stavovské a stojaté chátrá, vše posvátné je znesvěcováno a lidé jsou posléze donucováni pohlédnout na své životní postavení, na své vzájemné vztahy střízlivými očima.“ (Friedrich Engels und Karl Marx: „*Manifest der Kommunistischen Partei*“. Londýn 1848, str. 5 [B. Engels a K. Marx: *Manifest komunistické strany - I. Buržoové a proletáři*].)

³⁰⁷ „You take my life

When you do take the means whereby I live.“

[„Život běhete, když to mi odnímate, čím jsem živ.“]

(*Shakespeare*: [„*Kupec benátský*“ 4. jednání, I. scéna; překlad J. V. Sládka.])

³⁰⁸ Jeden francouzský dělník píše při svém návratu ze San Franciska: „Nikdy bych si nebyl pomyslel, že bych byl s to provozovat všechna ta řemesla, kterými jsem se skutečně zabýval v Kalifornii. Byl jsem pevně přesvědčen, že se nehodím k ničemu než ke knihtiskařství... Když jsem se dostal do tohoto světa dobrodruhů, kteří mění řemeslo snáze než košili — na mou duši! — počínal jsem si stejně jako ostatní. Protože se ukázalo, že práce v dolech není dost výnosná, zanechal jsem ji a vydal jsem se do města, kde jsem se postupně stal typografem, pokryvačem, lijcem olova atd. Na základě této zkušenosti, že se hodím ke každé práci, cítím se méně měkkýšem a více člověkem.“ (A. Corbon: „*De l'enseignement professionnel*“, 2. vyd., str. 50.)

chovaného v záloze pro měnící se vykořisťovatelské potřeby kapitálu, nahrazena absolutní pohotovostí člověka pro měnící se potřeby práce; zda dílčí dělník, pouhý nositel určité dílčí společenské funkce, bude nahrazen všestranně vyvinutým individuem, pro něž jsou různé společenské funkce střídavými způsoby životní činnosti. Jedním momentem tohoto převratného procesu, vyvíjejícím se živelně na základě velkého průmyslu, jsou polytechnické a zemědělské školy, jiným jsou „écoles d'enseignement professionnel“ [odborné školy], kde se děti dělníků trochu učí technologii a praktickému zacházení s různými výrobními nástroji. Jestliže tovární zákonodárství jako první skrovný ústupek, těžce vybojovaný na kapitálu, spojuje s tovární prací jen základní vyučování, není pochyb o tom, že nevyhnutelné dobytí politické moci dělnickou třídou vydobude náležité místo v dělnických školách také theoretickému i praktickému technologickému vyučování. Není rovněž pochyb o tom, že kapitalistická forma výroby a jí odpovídající ekonomické poměry dělníků jsou v naprostém rozporu s takovými převratnými fermenty a jejich cílem — zrušením staré dělby práce. Vývoj rozporů určité historické výrobní formy je však jedinou historickou cestou jejího rozkladu a utváření nové. „Ne sutor ultra crepidam!“ [„Ševče, drž se kopyta!“] Toto nec plus ultra [tento vrchol] řemeslnické moudrosti se stalo hroznou pošetilostí od chvíle, kdy hodinář Watt vynalezl parní stroj, holič Arkwright spřádací stroj, zlatnický dělník Fulton parník.³⁰⁹

Pokud tovární zákonodárství upravuje práci v továrnách, manufakturách atd., jeví se to zprvu jen jako vměšování do vykořisťovatelských práv kapitálu. Každá úprava tzv. domácí práce³¹⁰ se naproti tomu jeví od počátku jako přímý zásah do patria potestas [otcovské moci], tj. moderně vyjádřeno, do rodičovské autority, a to je krok, před nímž jemnocitný anglický parlament dlouho na oko zděšeně couval. Avšak síla faktů jej nakonec donutila uznat, že velký průmysl ničí s ekonomickou základnou staré rodiny a jí odpovídající rodinnou prací i staré rodinné vztahy. Bylo nutno proklamovat právo dětí. „Na neštěstí,“ praví se v závěrečné zprávě „Children's Employment Commission“ z roku 1866, „ze všech svědeckých výpovědí vysvítá, že děti obojího pohlaví nepotřebují proti nikomu tolik ochrany jako proti svým rodičům.“ Systém neomezeného vykořisťování dětské práce vůbec a dětské domácí práce zvláště „se udržuje tím, že rodiče mají nad svými mladistvými a útlými potomky libovolnou a zhoubnou moc, ničím nebrzděnou a nikým nekontrolovanou... Rodiče nesmějí mít absolutní moc dělat ze svých dětí pouhé stroje na získávání toho či onoho denního výdělku... Děti a mladiství mají právo na ochranu zákonodárství před zneužíváním rodičovské moci, které předčasně podlamuje jejich fyzické síly a snižuje je jakožto morální a intelektuální bytosti.“³¹¹ Avšak zneužívání rodičovské moci nevytvořilo přímé či nepřímé vykořisťování nezralých pracovních sil kapitálem, nýbrž naopak, kapitalistický způsob vykořisťování tím, že zničil ekonomickou základnu, odpovídající rodičovské moci, vytvořil její zneužívání. Jakkoli hrozným a odporným se jeví rozklad staré rodiny za kapitalistického systému, přesto velký průmysl tím, že přisuzuje rozhodující úlohu ve společensky organizovaném výrobním procesu mimo obvod domácnosti ženám, mladistvým a dětem obojího pohlaví, vytváří ekonomickou základnu pro vyšší formu rodiny a poměru mezi oběma pohlavími. Je ovšem stejně pošetilé pokládat za absolutní křesťansko-germánskou formu rodiny, jako starořímskou, starořeckou či orientální formu, které ostatně společně tvoří jednu historickou vývojovou řadu. Je rovněž jasné, že složení kombinovaného dělnického personálu z osob obojího pohlaví a různého věku — přestože je ve své samostatné, hrubé, kapitalistické formě, kdy je tu dělník pro výrobní proces, a ne výrobní proces pro dělníka, morovým zdrojem zkázy a otroctví — za příslušných podmínek se naopak nutně musí stát zdrojem humánního rozvoje.³¹²

³⁰⁹ John Bellers, pravý fenomen v dějinách politické ekonomie, pochopil již koncem XVII. století naprosto jasně nutnost odstranění dnešní výchovy a dělby práce, jež vyvolávají hypertrofii a atrofii na obou pólech společnosti, třebaže v opačném směru. Krásně praví mimo jiné: „Zahálčivé učení není o mnoho lepší než učení se zahálce... Tělesná práce je prvotní božské zařízení... Práce je pro tělesné zdraví stejně nutná jako jídlo pro život; neboť útrapy, které si člověk ušetří zahálkou, ho postihnou jako nemoci. Práce nalévá oleje do lampy života, myšlení ji zažehuje... Děťinsky hloupé zaměstnání (to tušil prorocky proti Basedowovi a jeho novodobým přízvukovačům) ohlupuje dětskou mysl.“ („Proposals for raising a College of Industry of all useful Trades and Husbandry“. Londýn 1696, str. 12, 14, 16, 18.)

³¹⁰ Má ovšem tento charakter do značné míry i tehdy, když se provádí v malých dílnách, jak jsme to viděli u krajčářské manufaktury a u slaměnkářství a jak by se dalo také podrobněji ukázat zejména u kovodělných manufaktur v Sheffieldu, Birminghamu atd.

³¹¹ „Children's Employment Commission. 5th Report“, str. XXV, čís. 162, a 2nd Report, str. XXXVIII, čís. 285, 289; str. XXV, XXVI, čís. 191.

³¹² „Tovární práce může být stejně čistá a příjemná... jako domácí práce a snad ještě čistší a příjemnější.“ („Reports of Insp. of Fact. for 31st October 1865“, str. 129.)

Nutnost přeměnit tovární zákon z výjimečného zákona pro přádelny a tkalcovny, tyto první výtvořiny stroje výroby, ve všeobecný zákon veškeré společenské výroby, vyplývá, jak jsme viděli, z průběhu dějinného vývoje velkého průmyslu, na jehož pozadí probíhá úplná revoluce v tradiční podobě manufaktury, řemesla a domácí práce: manufaktura se stále mění v továrnu, řemeslo v manufakturu a konečně sféry řemesla a domácí práce se v úžasné krátké době mění v žalostná doupatá, kde kapitalistické vykořisťování nerušeně provádí své oblundné, šílené rejdy. Rozhodující jsou konec konců dvě okolnosti: za prvé stále znovu se opakující zkušenost, že jakmile je kapitál podroben státní kontrole jen na některých bodech společenské periferie, odškodňuje se tím bezuzdněji na jiných bodech;³¹³ za druhé volání kapitalistů samých po rovnosti podmínek konkurence, tj. po stejných mezích vykořisťování práce.³¹⁴ Slyšme o tom dva hluboké vzdechy. Páni W. Cooksley (majitelé továrny na hřebíky, řetězy atd. v Bristolu) zavedli ve svém závodě dobrovolně omezení pracovního dne. „Protože v sousedních závodech trvá dál starý, neregulovaný systém, jsou vystaveni příkoří v tom, že jejich hoši jsou lákáni (enticed), aby pracovali po 6. hodině večerní jinde.“ „To je,“ říkají ovšem, „nespravedlnost vůči nám a ztráta pro nás, protože se tu vyčerpává část síly hochů, z níž prospěch patří celý nám.“³¹⁵ Pan J. Simpson (Paper-Box Bag maker [výroba papírových krabic a sáčků] v Londýně) prohlašuje členům „Children's Employment Commission“: „Chce prý podepsat jakoukoli petici za zavedení továrních zákonů. Za nynějšího stavu nemá v noci klidu („he always felt restless at night“), když zavře svou dílnu a pomyslí si, že jiní nechávají pracovat déle a vyfouknou mu zakázky před nosem.“³¹⁶ „Bylo by nespravedlivé,“ praví „Children's Employment Commission“ shrnujíc, „vůči větším podnikatelům, kdyby jejich továrny byly podrobeny úpravě, zatím co malé podniky v jejich vlastním oboru by nepodléhaly žádnému zákonnému omezení pracovní doby. K nespravedlnosti nerovných podmínek konkurence, vznikající tím, že na malé dílny se nevztahuje omezení pracovní doby, přistupuje pro větší továrníky další nevýhoda záležející v tom, že nabídka práce mladistvých a žen směřuje do dílen ušetřených továrními zákony. Konečně by to bylo podnětem k rozmnožování menších dílen, které jsou skoro bez výjimky velmi nepříznivé pro zdraví, pohodlí, výchovu a všeobecné zlepšení postavení lidu.“³¹⁷

Ve své závěrečné zprávě navrhuje „Children's Employment Commission“, aby byl tovární zákon rozšířen na více než 1,400.000 dětí, mladistvých a žen, z nichž asi polovina je vykořisťována v malovýrobě a systémem domácí práce.³¹⁸ Praví: „Přijme-li parlament náš návrh v celém rozsahu, je nesporné, že by takové zákonodárství mělo nejbližodárnější vliv nejen na mladé a slabé, jichž se především týká, nýbrž i na obrovskou masu dospělých dělníků, kteří přímo (ženy) či nepřímo (muži) spadají pod jeho působnost. Vnutilo by jim pravidelnou a zkrácenou pracovní dobu; šetřilo by a hromadilo zásobu fyzické síly, na níž tolik závisí jejich vlastní zdar a zdar země; chránilo by dorůstající generaci před přepínáním sil v raném věku, které podkopává jejich organismus a předčasně jej vyčerpává; poskytlo by konečně dětem alespoň do 13. roku možnost základního vyučování, a tak by skončovalo s neuvěřitelnou nevědomostí, která je tak věrně vyličená ve zprávách komise a na kterou se lze dívat jen s mučivým žalem a hlubokým pocitem národního ponížení.“³¹⁹ Toryovské ministerstvo ohlásilo v trůnní řeči ze dne 5. února 1867, že návrhy komise pro vyšetřování průmyslu formulovalo v „bills“ [osnovách zákonů].^{319a} K tomu potřebovalo nový dvacetiletý experimentum in

³¹³ „Reports of Insp. of Fact. for 31st October 1865“, str. 27, 32.

³¹⁴ Nesčíslné doklady o tom v „Reports of Insp. of Fact.“

³¹⁵ „Children's Employment Commission. 5th Report“, str. X, čís. 35.

³¹⁶ „Children's Employment Commission. 5th Report“, str. IX, čís. 28.

³¹⁷ „Children's Employment Commission. 5th Report“, str. XXV, čís. 165 až 167. O výhodách velkovýroby ve srovnání s trpasličí výrobou srov. „Children's Employment Commission. 3rd Report“, str. 13, čís. 144; str. 25, čís. 121; str. 26, čís. 125; str. 27, čís. 140 atd.

³¹⁸ Průmyslová odvětví, na která se má zákon vztahovat, jsou: krajčářská manufaktura, punčochářství, slaměnkářství, manufaktura wearing apparel [oděvních součástí] se všemi jejími četnými druhy, výroba umělých květín, obuvnictví, kloboučnictví a rukavičkářství, krejčovství, všechny kovodělné továrny od vysokých pecí až po továrny na jehly atd., papírny, manufaktura skla, tabáková manufaktura, výroba India Rubber [kaučuku], výroba brd (pro tkalcovny), ruční tkání koberců, manufaktura deštníků a slunečniců, výroba vřeten a cívek, knihtiskařství, knihařství, obchod psacími potřebami (stationery, k tomu patří výroba papírových krabic, karet, barvení papíru atd.), provaznictví, manufaktura gagatových ozdob, cihlářny, ruční manufaktura hedvábí, výroba hedvábných stuh (coventryjské tkalcovství), solivarny, svíčkárny a cementárny, rafinerie cukru, výroba sucharů, různé dřevodělné práce a jiné smíšené práce.

³¹⁹ „Children's Employment Commission. 5th Report“, str. XXV, čís. 169.

^{319a} Factory Acts Extension Act [doplňovací zákon o rozšíření továrního zákona na nová průmyslová odvětví] byl přijat dne 12. srpna 1867. Vztahuje se na všechny slévárny, kovářské a kovodělné manufaktury včetně strojů, dále manufaktury

corpore vili [pokus na bezcenném živém těle]. Již roku 1840 byla jmenována parlamentní komise pro vyšetřování dětské práce. Její zpráva rozvinula podle slov N. W. Seniora „nejhroznější obraz hrabivosti, sobectví a ukrutnosti kapitalistů a rodičů, bídy, upadání a zhouby organismu dětí a mladistvých, jaký sotva kdy spatřil svět... Někdo se snad domnívá, že zpráva popisuje hrůzy minulé doby. Bohužel, máme tu však zprávy, že tyto hrůzy trvají dále, stejně intenzivně jako kdy jindy. Brožura, kterou uveřejnil před dvěma lety Hardwicke, prohlašuje, že zlořády, tepané roku 1842, bujejí dnes (1863) dál... Tato zpráva (z roku 1842) zůstala po dvacet let bez povšimnutí a v této době bylo oněm dětem, které vyrůstaly bez nejmenší potuchy jak o tom, co nazýváme morálkou, tak o školním vzdělání, náboženství nebo přirozené rodinné lásce, těmto dětem bylo dovoleno stát se rodiči nynější generace.“³²⁰

Mezitím se změnilы společenské podmínky. Parlament se neodvážil zamítnout požadavky komise z roku 1863, tak jako kdysi zamítl požadavky z roku 1842. Proto již roku 1864, když komise uveřejnila teprve část svých zpráv, byly také kameninový průmysl (včetně hrnčířství), výroba čalounů, zápalek, nábojů a kapslí, jakož i postřihování sametu podrobeny zákonům platným pro textilní průmysl. V trůnní řeči ze dne 5. února 1867 ohlásil tehdejší toryovský kabinet další osnovy zákonů, založené na závěrečných návrzích komise, která mezitím roku 1866 dokončila své dílo.

Dne 15. srpna 1867 potvrdil král Factory Acts Extension Act [doplňovací zákon o rozšíření továrního zákona na nová průmyslová odvětví] a 21. srpna téhož roku Workshops' Regulation Act [zákon o úpravě práce v dílnách]; první zákon se týká velkých podniků, druhý malých.

Factory Acts Extension Act podrobuje továrnímu zákonu vysoké pece, železárny a měďárny, slévárny, strojírny, kovodělné dílny, továrny na gutaperču, papír, sklo, tabák, dále tiskárny a knihárny a vůbec všechny průmyslové dílny tohoto druhu, v nichž je zaměstnáno 50 nebo více osob současně po dobu alespoň 100 dnů v roce.

Abychom si učinili představu o rozsahu působnosti tohoto zákona, uvedeme tu několik definicí stanovených v zákoně: „Řemeslo má (v tomto zákoně) znamenat: jakoukoli ruční práci, provozovanou jako povolání nebo živnost při zhotovování, změnách, zdobení, opravách nebo dodělávání nějakého předmětu určeného k prodeji nebo jeho části.“

„Dílna má znamenat: jakoukoli světnici nebo místnost, krytou nebo pod širým nebem, kde je provozováno nějaké řemeslo dítětem, mladistvým dělníkem nebo ženou a kde má ten, kdo takové dítě, mladistvého dělníka nebo ženu zaměstnává, právo přístupu a kontroly.“

„Zaměstnán má znamenat: činný v nějakém řemesle, ať za mzdu nebo bez mzdy, u mistra nebo jednoho z rodičů, jak je dole blíže určeno.“

„Rodiče má znamenat: otce, matku, poručníka nebo jinou osobu, která má poručnictví nebo dozor nad nějakým... dítětem nebo mladistvým dělníkem.“

Článek 7, o trestech za zaměstnávání dětí, mladistvých dělníků a žen proti ustanovením tohoto zákona, stanoví peněžité pokuty nejen pro majitele dílny, ať je to jeden z rodičů nebo ne, nýbrž i „pro rodiče nebo jiné osoby, jejichž péči je svěřeno dítě, mladistvá osoba nebo žena, nebo kteří mají přímý prospěch z jejich práce“.

Factory Acts Extension Act, který se vztahuje na velké závody, zůstává daleko pozadu za továrním zákonem, protože obsahuje množství ubohých výjimečných ustanovení a zbabělých kompromisů s kapitalisty.

Workshops' Regulation Act, žalostný ve všech svých podrobnostech, zůstal mrtvou literou v rukou městských a místních úřadů, které byly pověřeny jeho prováděním. Když jim parlament roku 1871 odňal tuto plnou moc a přenesl ji na tovární inspektory, čímž naráz rozšířil obvod jejich dozoru o více

skla, papíru, gutaperči, kaučuku, tabáku, tiskárny, knihárny, konečně všechny dílny, v nichž je zaměstnáno více než 50 osob. — Hours of Labour Regulation Act [zákon o úpravě pracovní doby], přijatý dne 17. srpna 1867, se vztahuje na menší dílny a na tak zvanou domácí práci. — K těmto zákonům, k novému Mining Act [důlnímu zákonu] z roku 1872 atd. se vrátím v II. dílu.

³²⁰ Senior: „Social Science Congress“, str. 55—58.

než 100.000 dílen — jen počet cihelen vzrostl o 300 — byl jejich personál velkomyslně rozmnožen o celých osm asistentů, ačkoli už předtím byl jeho počet nedostačující.³²¹

Co je tedy na tomto anglickém zákonodárství z roku 1867 nápadné, je jednak nutnost, vnučená parlamentu panujících tříd, v zásadě přijmout tak mimořádná a rozsáhlá opatření proti přehmatům kapitalistického vykořisťování; jednak polovičitost, nechť a mala fides [obmyslnost], s nimiž pak tato opatření v praxi uskutečňoval.

Vyšetřovací komise z roku 1862 navrhla rovněž novou úpravu důlního průmyslu, průmyslu, který se od všech ostatních liší tím, že u něho jdou zájmy pozemkových vlastníků a průmyslových kapitalistů ruku v ruce. Protiklad těchto dvou zájmů prospěl továrnímu zákonodárství; tam, kde tento protiklad není, stačí to k vysvětlení průtahů a šikan při důlním zákonodárství.

Vyšetřovací komise z roku 1840 učinila tak hrozná a pobuřující odhalení a způsobila takový skandál před celou Evropou, že parlament musel ukonejšit své svědomí Mining Actem [důlním zákonem] z roku 1842, který se omezil na to, že zakázal práci žen a dětí mladších 10 let pod zemí.

Nato přišel roku 1860 Mines' Inspection Act [zákon o důlní inspekci], podle něhož měli v dolech provádět inspekci státní úředníci, zvláště k tomu jmenovaní, a zakazovalo se přijímat do práce hochy od 10 do 12 let, pokud by neměli školní vysvědčení nebo nechodili do školy určitý počet hodin. Tento zákon zůstal úplně mrtvou literou, protože jmenovaných inspektorů bylo směšně málo, jejich pravomoc byla nepatrná a z jiných příčin, které se ukáží blíže v dalším výkladu.

Jednou z nejnovějších Modrých knih o dolech je „Report from the Select Committee on Mines, together with... Evidence, 23rd July 1866“. Je dílem výboru složeného z členů dolní sněmovny a zmocněného obesílat a vyslýchat svědky; je to tlustý foliant, v němž vlastní „Report“ [zpráva] zabírá jen pět řádek tohoto obsahu: že výbor nemůže nic říci a že je nutno vyslechnout ještě více svědků!

Způsob vyslýchání svědků připomíná cross examinations [křížové výslechy] u anglických soudů, kde se advokát snaží nestydatými, matoucími křížovými otázkami svědka poplést a překroutit jeho výroky. Advokáty jsou tu sami členové parlamentní vyšetřovací komise, mezi nimi majitelé a vykořisťovatelé dolů; svědky jsou horníci, většinou z uhelných dolů. Celá fraška je příliš charakteristická pro ducha kapitálu, než abychom zde neuvledli několik výňatků. Pro snazší přehled podávám výsledky vyšetřování atd. vždy pod určitými nadpisy. Připomínám, že otázky a příslušné odpovědi jsou v anglických Modrých knihách číslovány a že svědkové, jejichž výpovědi jsou zde citovány, jsou horníci z uhelných dolů.

1) Zaměstnávání chlapců od 10. roku v dolech. Práce včetně cesty do dolů a zpět trvá zpravidla 14—15 hodin, výjimečně déle, od 3, 4, 5 hodin ráno do 4—5 hodin večer (čís. 6, 452, 83). Dospělí dělníci pracují ve dvou směnách, po 8 hodinách, ale pro chlapce takové směny neexistují, aby se ušetřilo na nákladech (čís. 80, 203, 204). Menších dětí se používá hlavně k otvírání a zavírání větrných dveří v různých odděleních dolu, starších k těžší práci, dopravě uhlí atd. (čís. 122, 739, 740). Dlouhá pracovní doba pod zemí trvá až do 18. nebo 22. roku, kdy nastává přechod k vlastní havířské práci (čís. 161). Děti a mladiství jsou dnes nuceni dít více než v kterémkoli dřívějším období (čís. 1663—1667). Horníci žádají téměř jednomyslně parlamentní zákon, který by zakázal práci v dolech do 14. roku. A tu se ptá Hussey Vivian (sám důlní podnikatel): „Nezávisí tento požadavek na větší či menší chudobě rodičů?“ — A Mr. Bruce: „Nebylo by kruté tam, kde je otec mrtev nebo zmrzačen atd., odejmout rodině tento zdroj příjmu? Ale vždyť je třeba předpokládat, že zákaz bude všeobecný... Chcete zakázat práci dětí do 14 let pod zemí ve všech případech?“ Odpověď: „Ve všech případech“ (čís. 107—110). Vivian: „Kdyby byla práce do 14 let v dolech zakázána, neposílali by rodiče děti do továren atd.? — Zpravidla ne“ (čís. 174). Dělník: „Otvírání a zavírání dveří je na pohled lehké. Ale je to velmi perná práce. Nemluvě o ustavičném průvanu, je tu chlapec uvězněn, jako by seděl v tmavé žalární kobce.“ Buržoa Vivian: „Nemůže hoch číst při hlídce u dveří, když má světlo?“ — „Předně by si musel kupovat svíčky. Ale mimo to by mu to ani nedovolili. Je tu proto, aby si hleděl své práce, musí konat svou povinnost. Neviděl jsem nikdy hochu v dole číst“ (čís. 139, 141, 143, 158, 160).

2) Výchova. Horníci žádají zákon o povinném vyučování dětí, jako je to stanoveno v továrnách. Článek zákona z roku 1860, podle něhož se vyžaduje školní vysvědčení při přijímání chlapců od 10 do

³²¹ Personál tovární inspekce se skládal ze 2 inspektorů, 2 výpomocných inspektorů a 41 podinspektorů. Osm dalších podinspektorů bylo jmenováno roku 1871. Celkové náklady na provádění továrních zákonů v Anglii, Skotsku a Irsku činily roku 1871—1872 jen 25.347 liber št. včetně soudních útrat na procesy proti porušování zákona.

12 let do práce, prohlašují za čistě ilusorní. „Útrpný“ výslech kapitalistických vyšetřujících soudců je tu opravdu směšný. „Je zákona více zapotřebí proti zaměstnavatelům než proti rodičům? — Proti oběma“ (čís. 115). — „Víc proti zaměstnavatelům než proti rodičům? — Jak na to mám odpovědět?“ (čís. 116). „Projevují zaměstnavatelé nějakou snahu přizpůsobit pracovní hodiny školnímu vyučování? — Nikdy“ (čís. 137). „Zlepšují horníci dodatečně svou výchovu? — Většinou se zhoršují; osvojují si špatné zvyky; oddávají se pití a hře a podobným věcem a celkově upadají“ (čís. 211). „Proč neposílají děti do večerních škol? — Ve většině uhelných obvodů nejsou. Ale hlavní věc je, že děti jsou příliš dlouhou prací tak vyčerpány, že se jim únavou zavírají oči“ (čís. 454). „Tedy,“ uzavírá buržoa, „jste proti výchově? — Vůbec ne, ale“ atd. „Nejsou majitelé dolů atd. podle zákona z roku 1860 povinni žádat školní vysvědčení, když přijímají do práce děti mezi 10. a 12. rokem? — Podle zákona ano, ale zaměstnavatelé to nedělají.“ „Podle vašeho názoru se tento zákonný předpis všeobecně neprovádí? — Vůbec se neprovádí“ (čís. 443, 444). „Zajímají se havíři hodně o otázku výchovy? — Velká většina“ (čís. 717). „Mají zájem na provádění zákona? — Velká většina má“ (čís. 718). „Proč si tedy nevynutí jeho provádění? — Mnohý dělník by rád nepustil do práce chlapce bez školního vysvědčení, ale stává se tím poznamenaným mužem (a marked man)“ (čís. 720). „Poznamenaný kým? — Svým zaměstnavatelem“ (čís. 721). „Přece si nemyslíte, že by zaměstnavatelé pronásledovali člověka pro poslušnost zákona? — Domnívám se, že by to udělali“ (čís. 722). „Proč dělníci neodepřou pracovat s takovými chlupci? — Nemají na vybranou“ (čís. 123). „Žádáte zákrok parlamentu? — Má-li se udělat něco účinného pro výchovu hornických dětí, musí se tak stát parlamentním zákonem, nuceně“ (čís. 1634). „Má to platit pro děti všech dělníků Velké Britannie nebo jen pro horníky? — Jsem zde, abych mluvil jménem horníků“, (čís. 1636). „Nač odlišovat hornické děti od jiných? — Protože tvoří výjimku z pravidla“ (čís. 1638). „Po jaké stránce? — Po tělesné“ (čís. 1639). „Proč by měla mít pro ně výchova větší cenu než pro hochy z jiných tříd? Neříkám, že má pro ně větší cenu, ale protože musí příliš dlouho pracovat v dolech, mají méně vyhlídek na výchovu v denních a nedělních školách“ (čís. 1640). „Takové otázky nelze stavět absolutně, že ano?“ (čís. 1644). „Je v obvodech dost škol? — Není“ (čís. 1646). „Kdyby stát žádal, aby se posílalo do školy každé dítě, kde by se vzaly školy pro všechny děti? — Myslím, že jakmile to budou okolnosti vyžadovat, budou už školy samy vznikat“ (čís. 1647). „Velká většina nejen dětí, nýbrž i dospělých horníků neumí ani psát ani číst“ (čís. 705, 726).

3) Práce žen. Dělnic se sice od roku 1842 už nežívá k pracím pod zemí, zato však pracují na povrchu při nakládání uhlí, při tahání kádí s uhlím ke kanálům a železničním vagonům, při třídění uhlí atd. Používání ženské práce značně vzrostlo v posledních 3—4 letech (čís. 1727). Jsou to většinou hornické ženy, dcery a vdovy od 12. do 50. a 60. roku (čís. 647, 1779, 1781). „Co soudí horníci o práci žen na dolech? — Všeobecně ji odsuzují“ (čís. 648). „Proč? — Považují ji za ponižující pro ženské pohlaví“ (čís. 649). „Ženy nosí jakési mužské šaty. V mnoha případech mizí všechn stud. Mnoho žen kouří. Práce je stejně špinavá jako práce v dolech. Je mezi nimi mnoho vdaných žen, které nemohou plnit své povinnosti v domácnosti“ (čís. 650—654, 701). „Mohou vdovy najít tak výnosné zaměstnání (8—10 šilinků týdně) někde jinde? — To vám nemohu říci“ (čís. 709, 708). „A přesto (srdce z kamene!) jste rozhodnutí jim toto živobytí vzít? — Určitě!“ (čís. 710). „Kde se bere taková nálada? — My havíři si příliš vážíme žen, než abychom se mohli dívat na to, jak jsou odsouzeny k práci na dolech... Tato práce je většinou velmi těžká. Mnohé z těchto děvčat zvedají 10 tun za den“ (čís. 1715, 1717). „Myslíte, že dělnice zaměstnané na dolech jsou nemravnější než dělnice v továrnách? — Procento špatných je větší než mezi děvčaty v továrnách“ (čís. 1732). „Ale vy nejste spokojeni ani se stavem mravnosti v továrnách? Ne“ (čís. 1733). „Což chcete zakázat i ženskou práci v továrnách? — Ne, to nechci“ (čís. 1734). „Proč ne? — Je pro ženské pohlaví čestnější a vhodnější“ (čís. 1735). „A myslíte, že je přesto na škodu jejich mravnosti? — Ne, zdaleka ne tolik, jako práce na dole. Ostatně neříkám to jen z důvodů morálních, nýbrž i fyzických a sociálních. Sociální degradace dívek je hrozná, nejhlubší. Stanou-li se tyto dívky ženami horníků, trpí muži těžce touto degradací, která je vyhání z domu a dohání je k pití“ (čís. 1736). „Ale neplatilo by totéž o ženách, zaměstnaných v železárnách? — Nemohu mluvit za jiná odvětví“ (čís. 1737). „Ale jaký je pak rozdíl mezi ženami zaměstnanými v železárnách a na dolech? — Touto otázkou jsem se nezabýval“ (čís. 1740). „Dovedl byste najít nějaký rozdíl mezi těmito dvěma kategoriemi? — Nic jsem o tom nezjišťoval, ale když jsem chodil dům od domu, poznal jsem ostudné poměry v našem obvodu“ (čís. 1741). „Neměli byste velkou chuť odstranit práci žen všude, kde je ponižující? — Ano... nejlepší city probouzí v dětech mateřská péče“ (čís. 1750). „Ale to platí i o práci žen v zemědělství? — Ta trvá jen dvě roční období, kdežto u nás pracují

všechna čtyři roční období“ (čís. 1751). „Často pracují ve dne v noci, promoklé na kůži, s oslabenou konstitucí a podlomeným zdravím.“ „Nestudoval jste tu otázku (totiž otázku práce žen) všeobecně? — Díval jsem se kolem sebe a mohu říci, že jsem nenašel nikde nic podobného práci žen na dolech. Je to mužská práce, práce pro silné muže“ (Čís. 1753, 1793, 1794). „Lepší kategorie horníků, která se snaží povznést a zušlechtit, místo aby našla v ženách oporu, právě jejich zásluhou pustne“ (čís. 1808). Když se buržoové ještě dál křížem krážem vyptávali, vychází konečně najevo tajemství jejich „soucitu“ s vdovami, chudými rodinami atd.: „Majitel uhelných dolů svěřuje vrchní dozor určitým gentlemanům a ti, aby sklidili pochvalu, snaží se všemožně zařídit všechno co nejehospodárněji, a tak dostávají zaměstnané dívky 1 šilink až 1 šilink 6 pencí denně za práci, za kterou by muži museli dostat 2 šilinky 6 pencí“ (čís. 1816).

4) Komise pro ohledání mrtvol. „Co se týče coroner's inquests [úředního ohledání mrtvol] ve vašich obvodech, jsou dělníci spokojeni se soudním řízením, přihodí-li se neštěstí? — Ne, nejsou“ (čís. 360). „Proč ne? — Hlavně proto, že členy komise se stávají lidé, kteří o dolech vůbec nic nevědí. Dělníci nejsou nikdy přibírání, leda jako svědci. Většinou se berou kupci ze sousedství, kteří jsou pod vlivem majitelů dolů, svých zákazníků, a nerozumějí ani technickým výrazům svědků. Žádáme, aby část komise tvořili horníci. Obyčejně bývá rozsudek v rozporu s výpovědmi svědků“ (čís. 361, 364, 366, 368, 371, 375). „Nemají být komise nestranné? — Ano“. „Byli by dělníci nestranní? Nevidím důvody, proč by neměli být nestranní. Mají odborné znalosti.“ „Ale neměli by snahu vynášet v zájmu dělníků nespravedlivě tvrdé rozsudky? — Ne, to nemyslím“ (čís. 378, 379, 380).

5) Falešné míry a váhy atd. Dělníci žádají týdenní výplatu místo čtrnáctidenní, měření podle váhy, a ne podle krychlového obsahu kádí, ochranu proti používání falešných vah atd. (čís. 1071). „Jsou-li kádě podvodně zvětšeny, může přece dělník důl opustit po čtrnáctidenní výpovědi? — Ale jde-li na jiné místo, najde tam totéž“ (čís. 1071). „Ale může přece opustit místo, kde se děje takové bezpráví? — To panuje všude“ (čís. 1072). „Ale dělník může opustit každé takové místo po čtrnáctidenní výpovědi? — Ano“ (čís. 1073). Tak, vyřízeno!

6) Důlní inspekce. Dělníci trpí nejen úrazy při výbuchu plynů. „Máme stejně důtklivé stížnosti na špatné větrání uhelných dolů, takže tam dělníci sotva mohou dýchat; stávají se tím neschopnými jakékoli práce. Tak např. právě teď v té části dolu, kde pracuji, uvrhl zkažený vzduch několik lidí na týdny na lůžko. Hlavní chodby jsou obyčejně dost vzdušné, ale na místech, kde pracujeme, je nedostatek vzduchu. Pošle-li některý havíř inspektorovi stížnost na větrání, bývá propuštěn a stane se ‚poznamenaným‘ člověkem, který už nedostane nikde jinde práci. ‚Mining inspecting Act‘ [zákon o důlní inspekci] z roku 1860 je jen kus papíru. Inspektor — a je jich příliš málo — vykoná snad jednou za 7 let formální prohlídku. Náš inspektor je úplně neschopný, sedmdesátiletý stařec, jemuž je podřízeno více než 130 uhelných dolů. Potřebujeme více inspektorů a také podinspektory“ (čís. 234 a násl.). „Má vláda vydržovat takovou armádu inspektorů, aby mohli sami bez informace dělníků dělat všechno, co žádáte? — To není možné, ale mají si sami přijít pro informace do dolů“ (čís. 280, 277). „Nemyslíte, že by to mělo ten účinek, že by se odpovědnost(!) za větrání atd. převalila s majitelů dolů na vládní úředníky? — Vůbec ne; jejich úkolem musí být donutit k zachovávaní platných zákonů“ (čís. 285). „Když mluvíte o podinspektorech, myslíte tím lidi s menším platem a nižšího druhu, než jsou nynější inspektoři? — Nemusí být vůbec nižší, dáte-li nám lepší“ (čís. 294). „Chcete víc inspektorů nebo nižší třídu lidí, než jsou inspektoři? — Potřebujeme lidi, kteří by sami chodili do šachet, lidi, kteří by se nebáli o svou kůži“ (čís. 295). „Kdyby se splnilo vaše přání, aby byli ustanoveni inspektoři horšího druhu, nevyvolal by nedostatek jejich dovednosti nebezpečí atd.? — Ne; to je věc vlády, aby ustanovila vhodné osoby“ (čís. 297). Tento způsob vyšetřování se nakonec zdál příliš hloupý samému předsedovi komise. „Chcete,“ vpadl do řeči, „praktické lidi, kteří by se rozhlédli přímo v dolech a podávali by zprávy inspektorovi, jenž by pak mohl využít svých širších znalostí?“ (čís. 298, 299). „Nevyžádalo by si větrání všech těchto starých dolů příliš velké náklady? — Ano, náklady by možná vzrostly, ale lidské životy by byly chráněny“ (čís. 531). Jeden havíř protestuje proti 17. článku zákona z roku 1860: „Shledá-li v nynější době důlní inspektor některou část dolu nezpůsobitou pro práci, musí o tom podat zprávu majiteli dolu a ministrovi vnitra. Potom má majitel dolu 20 dní na rozmyšlenou; na konci dvacetidenní lhůty může odepřít jakoukoli změnu. Učiní-li tak, má napsat ministru vnitra a navrhnout mu 5 důlních inženýrů, z nichž musí ministr vybrat smířící soudce. Tvrdíme, že v tomto případě majitel dolu jmenuje ve skutečnosti své vlastní soudce“ (čís. 581). Buržoa, provádějící výslech, sám majitel dolu: „To je čistě spekulativní námitka“ (čís. 586).

„Máte tedy velmi nízké mínění o poctivosti důlních inženýrů? — Říkám, že je to velmi nesprávné a nespravedlivé“ (čís. 588). „Nemají důlní inženýři jakýsi úřední charakter, takže jejich rozhodnutí jsou povznesena nad stranickost, které se obávají? — Odpírám odpovídat na otázky o osobním charakteru těchto lidí. Jsem přesvědčen, že v mnoha případech jednají velmi stranicky a že by měli být zbaveni této moci tam, kde je v sázce lidský život“ (čís. 589). Týž buržoa je tak nestydatý, že se ptá: „Nemyslíte, že i majitelé dolů mají při výbuších ztráty?“ — Konečně: „Nemůžete vy dělníci sami hájit své zájmy a nedovolávat se pomoci vlády? — Ne“ (čís. 1042). Roku 1865 bylo ve Velké Británii 3.217 uhelných dolů a — 12 inspektorů. Jeden majitel dolů z Yorkshiru („Times“ ze dne 26. ledna 1867) sám vypočítává, že inspektoři, nehledě na jejich čistě byrokratické povinnosti, které pohlcují všechny jejich čas, by mohli navštívit každý důl jen jednou za 10 let. Není divu, že v posledních letech (zejména roku 1866 a 1867) rostly katastrofy co do počtu i rozsahu (mnohdy činil počet obětí 200—300 dělníků). To jsou krásy „svobodné“ kapitalistické výroby.

V každém případě je zákon z roku 1872, přestože má určité nedostatky, prvním zákonem, který upravuje pracovní dobu dětí zaměstnaných v dolech a činí vykořisťovatele a majitele dolů do jisté míry odpovědnými za tak zvaná neštěstí.

Královská komise z roku 1867 pro vyšetřování práce dětí, mladistvých a žen v zemědělství uveřejnila několik velmi důležitých zpráv. Bylo učiněno několik pokusů použít zásad továrního zákonodárství v pozměněné formě pro zemědělství, ale všechny dosud úplně selhaly. Musím tu však upozornit na to, že existuje nepřekonatelná tendence používat těchto zásad všeobecně.

Jestliže se na jedné straně všeobecné rozšíření továrního zákonodárství jakožto prostředku fyzické a duševní ochrany dělnické třídy stalo nevyhnutelným, zevšeobecňuje a urychluje na druhé straně, jak již bylo naznačeno, přeměnu rozptýlených pracovních procesů v trpasličím měřítku v kombinované pracovní procesy ve velkém, společenském měřítku, tj. zevšeobecňuje a urychluje koncentraci kapitálu a samovládu továrního režimu. Ničí všechny starodávné a přechodné formy, za nimiž se ještě zčásti skrývá panství kapitálu, a nahrazuje je jeho přímým, nezahaleným panstvím. Tím zevšeobecňuje i přímý boj proti tomuto panství. Zatím co si v jednotlivých dílnách vynucuje jednotvárnost, pravidelnost, pořádek a hospodárnost, ohromným podnětem, jímž je pro techniku omezení a úprava pracovního dne, zvyšuje anarchii a katastrofy kapitalistické výroby vůbec, intenzitu práce a konkurenci stroje s dělníkem. Se sférami malovýroby a domácí práce ničí poslední útočiště „přebytečných“ a tím i dosavadní pojistné záklopy celého společenského mechanismu. Působí, že spolu s materiálními podmínkami a společenskou kombinací výrobního procesu dozrávají i rozpory a antagonismy jeho kapitalistické formy, tedy zároveň tvůrčí prvky nové společnosti i převratné momenty staré společnosti.³²²

³²² Robert Owen, otec družstevních továren a obchodů, který však, jak již bylo připomenuto, naprosto nesdílel iluze svých pokračovatelů o dosahu těchto izolovaných prvků přeměny, nejen fakticky vycházel při svých pokusech z továrního systému, nýbrž prohlásil jej i theoreticky za východisko sociální revoluce. Pan Vissering, profesor politické ekonomie na universitě v Leydenu, tuší patrně něco takového, horuje-li ve své „Handboek van Praktische Staatshuishoudkunde“, [Amsterdam] 1860—1862, kde se předkládají otřepanosti vulgární ekonomie v nejhodnější formě a kde se horuje pro řemeslnou výrobu proti velkému průmyslu. — {*Ke 4. vyd.* — „Nová právnícká motanice“ (str. 314) (str. 323 tohoto svazku), kterou vyvolalo v život anglické zákonodárství navzájem si odporujícími zákony Factory Acts, Factory Extension Act a Workshops' Act, se nakonec stala nesnesitelnou, a tak došlo zákonem Factory and Workshop Act z roku 1878 ke kodifikaci celého zákonodárství v tomto oboru. Podrobnou kritiku tohoto nyní platného anglického průmyslového kodexu zde ovšem nemůžeme podat. Omezíme se jen na tyto poznámky. Zákon se vztahuje: 1) Na textilní továrny. Zde zůstává všechno celkem při starém: přípustná pracovní doba pro děti nad 10 let činí 5½ hodiny denně, nebo 6 hodin, ale pak v sobotu volno; pro mladistvé a ženy 10 hodin po pět dnů, v sobotu nanejvýš 6½ hodiny. — 2) Na netextilní továrny. Zde se ustanovení víc než dříve přibližují ustanovením pro textilní továrny, ale je stále ještě mnoho výjimek, které jsou příznivé pro kapitalisty a které se v některých případech dají ještě rozšířit na základě zvláštního povolení ministra vnitra. — 3) Na workshops [dílny], definované přibližně tak jako v dřívějším zákonu; pokud v nich pracují děti, mladiství a ženy, jsou workshops zhruba postaveny na roveň netextilním továrnám, ač zase s úlevami v jednotlivostech. — 4) Na workshops [dílny], v nichž nejsou zaměstnáváni děti nebo mladiství dělníci, nýbrž jen osoby obojího pohlaví nad 18 let; pro tuto kategorii platí ještě další úlevy. — 5) Na domestic workshops [domácí dílny], kde jsou zaměstnání pouze členové rodiny v bytě rodiny; ještě pružnější ustanovení a zároveň omezení, že inspektor smí bez zvláštního povolení ministerstva nebo soudu vstoupit jen do takových místností, jichž se nepoužívá zároveň k bydlení, a konečně úplná svoboda slaměkářství, paličkování kraje a výroby rukavic v rodině. Při všech svých nedostatcích je tento zákon stále ještě daleko nejlepším zákonem v tomto oboru vedle švýcarského spolkového továrního zákona ze dne 23. března 1877. Srovnání tohoto zákona se švýcarským spolkovým zákonem je zvláště zajímavé proto, že velmi názorně ukazuje přednosti i vady obou zákonodárných metod — anglické, „historické“, která zakročuje od případu k případu, a metody kontinentální, vybudované na tradicích francouzské revoluce a více generalisující. Anglický

10. Velký průmysl a zemědělství

Revoluci, kterou vyvolává velký průmysl v zemědělství a ve společenských vztazích činitelů zemědělské výroby, bude možno vyložit teprve později. Zde postačí, naznačíme-li předem stručně některé její výsledky. Nemá-li užívání strojů v zemědělství převážně škodlivé fyzické následky, které působí továrnímu dělníkovi³²³, působí zde ještě intenzivněji a bez protitlaku na přeměnu dělníků v „přebytečné“, jak uvidíme později v podrobnostech. Např. v hrabstvích Cambridge a Suffolk se za posledních dvacet let značně zvětšila plocha obdělávané půdy, kdežto venkovského obyvatelstva za totéž období ubylo nejen relativně, nýbrž i absolutně. Ve Spojených státech severoamerických nahradily zemědělské stroje dělníky zatím jen potencionálně, tj. dovolují výrobcům obdělávat větší plochu, ale fakticky nevyhánějí zaměstnané dělníky. V Anglii a Walesu činil roku 1861 počet osob, zúčastněných při výrobě zemědělských strojů, 1.034, kdežto počet zemědělských dělníků, zaměstnaných u parních a pracovních strojů činil jen 1.205.

Ve sféře zemědělství působí velký průmysl nejrevolučněji v tom smyslu, že ničí baštu staré společnosti, „rolníka“, a staví na jeho místo námezdního dělníka. Potřeba sociálního převratu a sociální protiklady jsou nyní na venkově stejné jako ve městě. Namísto nejsetrvačnějšího a nejneracionálnějšího neúčelného hospodaření nastupuje vědomé technologické používání vědy. Kapitalistický výrobní způsob dovršuje roztržení původního rodinného pouta mezi zemědělstvím a manufakturou, které spojovalo jejich dětsky nevyvinuté formy. Zároveň však vytváří materiální předpoklady nové, vyšší synthesy — spojení zemědělství a průmyslu na základě jejich forem vyvinuvších se v protiklady. Se stále rostoucí převahou městského obyvatelstva, které kapitalistická výroba hromadí ve velkých centrech, hromadí na jedné straně historickou sílu pohybu společnosti kupředu, na druhé straně brání výměně látek mezi člověkem a zemí, tj. návratu součástek půdy, využitých člověkem ve formě potravin a oděvu, do půdy, tj. porušuje věčnou přirozenou podmínku trvalé plodnosti půdy. Tím zároveň ničí fyzické zdraví městských dělníků i duševní život venkovských dělníků.³²⁴ Avšak ničením podmínek výměny látek, které vznikly čistě živelně, vynucuje si kapitalistická výroba obnovení soustavné výměny látek jako zákona regulujícího společenskou výrobu a ve formě přiměřené plnému rozvoji člověka. Stejně jako v manufaktuře, je i v zemědělství kapitalistická přeměna výrobního procesu zároveň martyrologem výrobců, pracovní prostředek je prostředkem ujařmování, vykořisťování a ochuzování dělníka, společenská kombinace pracovních procesů organisovaným potlačováním jeho individuální životní činnosti, svobody a samostatnosti. Rozptýlení venkovských dělníků po velkých plochách podlamuje sílu jejich odporu, kdežto koncentrace městských dělníků tuto sílu stupňuje. Jako v městském průmyslu vykupuje se v moderním zemědělství zvýšení produktivní síly práce a větší uvolňování práce plněním a vyčerpáváním pracovní síly samé. A každý pokrok kapitalistického zemědělství je nejen pokrokem v umění olupovat dělníka, nýbrž i v umění olupovat půdu, každý pokrok ve zvýšení plodnosti půdy pro danou dobu je zároveň pokrokem v ničení trvalých zdrojů této plodnosti. Čím více vychází některá země, jako např. Spojené státy severoamerické, z velkého průmyslu jako skryté základny svého vývoje, tím rychlejší je tento ničivý proces.³²⁵ Kapitalistická výroba rozvíjí tedy techniku a kombinaci společenského výrobního procesu jen tím, že zároveň podkopává zdroje všeho bohatství: zemi a dělníka.

kodex zůstává bohužel při používání na dílny většinou stále ještě mrtvou literou — pro nedostatečný inspekční personál. — B. E. }

³²³ Podrobný popis strojů používaných v anglickém zemědělství najdeme ve spise dr. W. Hamma: „Die landwirtschaftlichen Geräte und Maschinen Englands“, 2. vyd., 1856. Ve svém nástinu vývoje anglického zemědělství následuje pan Hamm příliš nekriticky pana Leonce de Lavergne. {*Ke 4. vyd.* — Nyní je tento spis ovšem zastaralý. — B. E. }

³²⁴ „Rozdělujete lid do dvou nepřátelských táborů, na tupé sedláky a změkčilé trpaslíky. Dobrý bože! Národ rozštěpený na zájmy zemědělské a obchodní se pokládá za zdravý, ba dokonce osvícený a civilisovaný, nejen přes toto hrůzné a nepřirozené rozdělení, nýbrž právě pro ně.“ (*David Urquhart*: „Familiar Words“, str. 119.) Toto místo ukazuje zároveň sílu i slabost takové kritiky, která umí přítomnost posuzovat a odsuzovat, ale ne pochopit.

³²⁵ Srov. *Liebig*: „Die Chemie In ihrer Anwendung auf Agrikultur und Physiologie“, 7. vydání 1862, zejména také v prvním dílu „Einleitung in die Naturgesetze des Feldbaus“. Výklad negativní stránky moderního zemědělství, s přírodovědeckého hlediska, je jednou z Liebigových nesmrtelných zásluh. Také jeho historické postřehy o dějinách zemědělství, třebaže ne bez hrubých omylů, leccos vysvětlují. Je jen škoda, že si troufá říkat nazdařbůh takové věci jako: „Dále rozváděnou pulverisací [rozměňováním] a častou orbou se podporuje výměna vzduchu uvnitř pórovitých částí země, zvětšuje se a obnovuje povrch těch částí země, na něž má působit vzduch; ale je snadno pochopitelné, že větší výnosy z polí nemohou být úměrné práci, vynaložené na pole, nýbrž že stoupají v daleko menším poměru.“ „Tento zákon,“ dodává Liebig,

„byl po prvé vysloven J. St. Millem v jeho ‚Principles of Political Economy‘, sv. I, str. 17 takto: ‚Že výnos půdy caeteris paribus [za jinak stejných podmínek] vzrůstá v ubývajícím poměru ke vzrůstu počtu zaměstnaných dělníků‘ (pan Mill tu dokonce opakuje všeobecně známý zákon Ricardovy školy v nesprávné formulaci, neboť ‚the decrease of the labourers employed‘ [„úbytek zaměstnaných dělníků“] držel v Anglii neustále krok s pokrokem zemědělství, a proto by zákon, vynalezený pro Anglii a v Anglii, neměl alespoň v Anglii platnost), ‚je všeobecným zákonem zemědělství‘. To je dost podivné, protože mu nebyl znám důvod tohoto zákona“ (Liebig, tamtéž, sv. I, str. 143 a poznámka). Nehledě k mylnému výkladu slova „práce“, již Liebig rozumí něco jiného než politická ekonomie, je opravdu „dost podivné“, že dělá z pana J. St. Milla prvního hlasatele teorie, kterou uveřejnil po prvé James Anderson v době A. Smitha a opakoval v různých spisech až do počátku XIX. století, kterou si roku 1815 přivlastnil Malthus, vůbec mistr plagiátu (celá jeho populační teorie je nestoudný plagiát), kterou v téže době a nezávisle na Andersonovi rozvinul West, kterou uvedl roku 1817 Ricardo v souvislost se všeobecnou teorií hodnoty a která od té doby pod Ricardovým jménem vykonala cestu kolem světa, která byla roku 1820 Jamesem Millem (otcem J. St. Milla) vulgarisována a konečně mimo jiné také opakována panem J. St. Millem jako školní dogma, které se již stalo samozřejmou věcí. Nedá se popřít, že J. St. Mill děkuje za svou v každém případě „podivnou“ autoritu jen podobným qui pro quo [záměnám].

Oddíl pátý

Výroba absolutní a relativní nadhodnoty

Kapitola čtrnáctá

Absolutní a relativní nadhodnota

Zkoumali jsme pracovní proces (viz pátou kapitolu) nejprve abstraktně, nezávisle na jeho historických formách, jako proces mezi člověkem a přírodou. Řekli jsme tam: „Diváme-li se na celý pracovní proces s hlediska jeho výsledku, jeví se jak pracovní prostředek, tak pracovní předmět jako výrobní prostředky a práce sama jako produktivní práce.“ A v poznámce 7 bylo připojeno: „Toto určení produktivní práce, jak vyplývá ze stanoviska prostého pracovního procesu, naprosto nestačí pro kapitalistický výrobní proces.“ A to bude nutno zde dále prozkoumat.

Pokud je pracovní proces čistě individuální, spojuje týž dělník všechny funkce, které se později dělí. Při individuálním přivlastňování přírodních předmětů pro své životní účely se kontroluje sám. Později je kontrolován. Jednotlivý člověk nemůže působit na přírodu, aniž uvádí do pohybu své vlastní svaly pod kontrolou svého vlastního mozku. Jako patří v přírodě hlava a ruka témuž organismu, tak se i v pracovním procesu spojuje duševní a fyzická práce. Později se rozcházejí, až vytvoří nepřátelský protiklad. Výrobek se vůbec mění z bezprostředního výrobku individuálního výrobce ve společenský, ve společný výrobek souhrnného dělníka, tj. ve výrobek pracovního personálu, kombinovaného tak, že jeho články jsou blíže nebo dále od bezprostředního působení na pracovní předmět. Proto už sám kooperativní charakter pracovního procesu nevyhnutelně rozšiřuje pojem produktivní práce a jejího nositele, produktivního dělníka. Aby někdo mohl produktivně pracovat, k tomu teď už není nutné, aby přímo přikládal ruku k dílu; stačí, je-li orgánem souhrnného dělníka, vykonává-li některou z jeho podfunkcí. Původní určení produktivní práce, jak bylo uvedeno výše, odvozené ze samé povahy materiální výroby, zůstává stále v platnosti i pro souhrnného dělníka, braného jako celek. Neplatí však už o každém z jeho článků, braném jednotlivě.

Avšak na druhé straně se pojem produktivní práce zužuje. Kapitalistická výroba je nejen výroba zboží, je to v samé své podstatě výroba nadhodnoty. Dělník nevyrábí pro sebe, nýbrž pro kapitál. Proto už nestačí, že vůbec vyrábí. Musí vyrábět nadhodnotu. Jen ten dělník je produktivní, který vyrábí nadhodnotu pro kapitalistu, čili slouží sebezahodnocování kapitálu. Tak např. — smíme-li použít příkladu z jiné sféry, než je sféra materiální výroby, — je učitel produktivním dělníkem, jestliže nejen zpracovává dětské hlavy, nýbrž i sám se dře pro obohacení podnikatele. Na tomto vztahu nic nemění, vloží-li podnikatel svůj kapitál do továrny na učení místo do továrny na uzeniny. Proto pojem produktivního dělníka nikterak nezahrnuje pouze vztah mezi činností a jejím užitečným efektem, mezi dělníkem a výrobkem jeho práce, nýbrž zahrnuje také specificky společenský, historicky vzniklý výrobní vztah, který činí z dělníka bezprostřední nástroj zhodnocování kapitálu. Být produktivním dělníkem není tedy štěstí, nýbrž smůla. Ve čtvrté knize tohoto spisu, která pojednává o dějinách teorie, bude blíže ukázáno, že klasická politická ekonomie považovala vždy výrobu nadhodnoty za charakteristický znak produktivního dělníka. Podle toho, jak se mění její pojetí povahy nadhodnoty, mění se i její definice produktivního dělníka. Tak prohlašují fysiokraté, že jen zemědělská práce je produktivní, protože jedině ona skýtá nadhodnotu. Pro fysiokraty existuje nadhodnota výhradně ve formě pozemkové renty.

Prodlužování pracovního dne za hranice, v nichž by dělník byl s to vyrobit jen ekvivalent hodnoty své pracovní síly, a přivlastňování této nadpráce kapitálem — to je výroba absolutní nadhodnoty. Výroba absolutní nadhodnoty tvoří všeobecný základ kapitalistického systému a východisko výroby

relativní nadhodnoty. Při výrobě relativní nadhodnoty je pracovní den již od počátku rozdělen na dvě části: na nutnou práci a nadpráci. Aby byla nadpráce prodloužena, zkracuje se nutná práce metodami, jimiž lze vyrobit ekvivalent mzdy v kratší době. Výroba absolutní nadhodnoty souvisí jen s délkou pracovního dne; výroba relativní nadhodnoty od základu revolucionuje jak technické pracovní procesy, tak společenská seskupování.

Výroba relativní nadhodnoty tedy předpokládá specificky kapitalistický výrobní způsob; tento výrobní způsob se svými charakteristickými metodami, prostředky a podmínkami sám živelně vzniká a rozvíjí se teprve na základě formálního podřízení práce kapitálu. Formální podřízení práce kapitálu ustupuje reálnému podřízení.

Stačí poukázat jen na smíšené formy, při nichž se už nadpráce neždímá z výrobce přímým nátlakem, ale formální podřízení výrobce kapitálu dosud nenastalo. Kapitál se tu ještě bezprostředně nezmocnil pracovního procesu. Vedle samostatných výrobců, kteří provozují řemeslo nebo zemědělství způsobem zděděným po praotcích, vystupuje lichvář nebo obchodník, lichvářský nebo obchodní kapitál, který je příživnický vyssává. Převaha této formy vykořisťování ve společnosti vylučuje kapitalistický výrobní způsob, k němuž ovšem může — jako tomu bylo v pozdním středověku — tvořit přechod. Konečně, jak ukazuje příklad novodobé domácí práce, reprodukuje se určité smíšené formy místy i na půdě velkého průmyslu, i když na sebe berou úplně změněnou podobu.

Stačí-li na jedné straně k výrobě absolutní nadhodnoty pouhé formální podřízení práce kapitálu, např. to, aby se řemeslník, který dříve pracoval samostatně, sám pro sebe, nebo také jako tovaryš cechovního mistra, stal námezdním dělníkem pod přímou kontrolou kapitalisty, jsou na druhé straně metody výroby relativní nadhodnoty, jak jsme viděli, zároveň metodami výroby absolutní nadhodnoty. Vždyť se ukázalo, že bezmezné prodlužování pracovního dne je nejcharakterističtějším produktem velkého průmyslu. Specificky kapitalistický výrobní způsob přestává vůbec být pouhým prostředkem výroby relativní nadhodnoty, jakmile se zmocní celého výrobního odvětví, a ještě více, jakmile se zmocní všech rozhodujících odvětví. Stává se nyní všeobecnou, společensky panující formou výrobního procesu. Jako zvláštní metoda výroby relativní nadhodnoty působí již jen potud, pokud předně zachvacuje průmyslová odvětví podřízená dosud kapitálu jen formálně, tedy pokud se stále více šíří. Za druhé, pokud průmyslová odvětví jím zachvácená jsou ustavičně revolucionována změnami výrobních metod.

S určitého hlediska se zdá rozdíl mezi absolutní a relativní nadhodnotou vůbec ilusorním. Relativní nadhodnota je absolutní, protože předpokládá absolutní prodlužování pracovního dne za hranice pracovní doby nutné k existenci dělníka samého. Absolutní nadhodnota je relativní, protože předpokládá vývoj produktivity práce, která dovoluje omezovat nutnou pracovní dobu na část pracovního dne. Všimneme-li si však pohybu nadhodnoty, tato zdánlivá totožnost mizí. Jakmile již kapitalistický výrobní způsob vznikl a stal se všeobecným výrobním způsobem, je rozdíl mezi absolutní a relativní nadhodnotou patrný, jde-li o zvyšování míry nadhodnoty vůbec. Dejme tomu, že pracovní síla je placena za svou hodnotu; pak stojíme před touto alternativou: při dané produktivní síle práce a jejím normálním stupni intenzity lze míru nadhodnoty zvýšit jen absolutním prodloužením pracovního dne; na druhé straně při daných hranicích pracovního dne lze míru nadhodnoty zvýšit jen změnou relativní velikosti součástí pracovního dne, nutné práce a nadpráce, což předpokládá, nemá-li mzda klesnout pod hodnotu pracovní síly, změnu v produktivitě nebo intenzitě práce.

Vynakládá-li dělník všechnen čas, který má k dispozici, na výrobu nutných životních prostředků pro sebe a svou rodinu, nezbyvá mu ovšem čas na bezplatnou práci pro třetí osoby. Dokud produktivita práce nedosáhla určité výše, nemá dělník takový volný čas, bez něhož není možná nadpráce, a tudíž nejsou možni nejen kapitalisté, ale ani otrokáři, feudální baroni, zkrátka jakákoli třída velkých vlastníků.¹

Tak lze mluvit o přírodní základně nadhodnoty, ale jen v tom zcela všeobecném smyslu, že v přírodě neexistuje žádná absolutní překážka, která by bránila jednomu člověku převalit na druhého práci nutnou k udržení své vlastní existence. Týmž právem lze např. tvrdit, že v přírodě neexistuje

¹ „Již existence kapitalistických podnikatelů jako zvláštní třídy závisí na produktivitě práce.“ (Ramsay: „An Essay on the Distribution etc.“, str. 206.) „Kdyby práce každého člověka stačila jen na získání jeho vlastní výživy, nemohlo by existovat vlastnictví.“ (Ravenstone: „Thoughts on the Funding System“. Londýn 1824, str. 14.)

absolutní překážka, která by bránila jednomu člověku požívat jako potravy maso druhého.^{1a} S touto přirozeně vznikající produktivitou práce nesmějí být naprosto spojovány mystické představy, jak se to tu a tam děje. Teprve tehdy, když se lidé svou prací vymanili z prvotního živočišného stavu, když tedy byla jejich práce již do jisté míry zespolečenštěna, teprve tehdy nastávají podmínky, za nichž nadpráce jednoho se stává podmínkou existence druhého. Na počátečních stupních kultury jsou produktivní síly práce nepatrné, ale stejně nepatrné jsou i potřeby, vyvíjející se spolu s prostředky jejich uspokojování a v bezprostřední závislosti na jejich rozvoji. Dále je na oněch počátečních stupních poměrná velikost těch částí společnosti, které žijí z cizí práce, mizivě nepatrná oproti masě bezprostředních výrobců. S pokrokem společenské produktivní síly práce vzrůstají tyto části absolutně i relativně.² Kapitál jako společenský vztah vzniká ostatně na ekonomické půdě, která je produktem dlouhého vývojového procesu. Daná produktivita práce, z níž tento vztah vychází jako ze svého základu, není darem přírody, nýbrž dějin, zahrnujících tisíce staletí.

Bez ohledu na větší nebo menší rozvoj společenské výroby zůstává produktivita práce vázána na přírodní podmínky. Dají se všechny úplně redukovat na povahu člověka samého, na jeho rasu apod., a na přírodu, která ho obklopuje. Vnější přírodní podmínky se ekonomicky rozpadají na dvě velké třídy: na přírodní bohatství životních prostředků, tedy úrodnost půdy, rybnatost vod atd., a na přírodní bohatství pracovních prostředků, jako živé vodní spády, splavné řeky, dříví, kovy, uhlí atd. V počátcích kultury má rozhodující význam první druh přírodního bohatství, na vyšším vývojovém stupni druhý druh. Srovnejme např. Anglii s Indií nebo — v antickém světě — Athény a Korint se zeměmi na březích Černého moře.

Čím menší je počet přirozených potřeb, které musí být nutně uspokojeny, a čím větší je přirozená úrodnost půdy a čím příznivější podnebí, tím menší je pracovní doba nutná k udržení a reprodukci života výrobce. Tím větší může tedy být přebytek jeho práce pro jiné nad jeho práci pro sebe samého. Tak poznamenává již Diodor o starých Egyptanech: „Je zcela neuvěřitelné, jak málo práce a nákladů je stojí výchova jejich dětí. Vaří jim jakékoli jednoduché jídlo; někdy jim dávají jíst spodní část papyrusu, kterou lze usmažit na ohni, a kořeny a lodyhy močálových rostlin, jednak syrové, jednak vařené a pečené. Většina dětí chodí bez střeviců a bez šatů, protože podnebí je velmi mírné. Proto dítě nestojí své rodiče do doby, než dospěje, vcelku více než dvacet drachem. Hlavně tím lze vysvětlit početnost obyvatelstva v Egyptě, která umožnila vybudovat tolik velkolepých staveb.“³ Avšak ve skutečnosti nevděčí velkolepé stavby starého Egypta za svůj vznik ani tak početnosti egyptského obyvatelstva, jako spíše tomu, že bylo možno značné části obyvatelstva k této práci použít. Individuální dělník může dodat tím více nadpráce, čím menší je jeho nutná pracovní doba; to platí i o dělnickém obyvatelstvu vůbec: čím menší jeho části je zapotřebí k výrobě nutných životních prostředků, tím větší je zbývající část, jíž je možno použít k nějaké jiné práci.

Jakmile je dána kapitalistická výroba, bude se za jinak stejných podmínek a při dané délce pracovního dne velikost nadpráce měnit podle přírodních podmínek práce a zejména podle úrodnosti půdy. Z toho však nikterak nevyplývá naopak, že nejúrodnější půda je nejvhodnější pro růst kapitalistického výrobního způsobu. Tento výrobní způsob předpokládá vládu člověka nad přírodou. Příliš marnotratná příroda „ho drží jako dítě na vodítku“. Nečiní jeho vlastní vývoj přírodní nutností.⁴ Kolébkou kapitálu není tropické podnebí s divoce bujnou vegetací, nýbrž mírné pásmo. Nikoli absolutní úrodnost půdy, nýbrž její diferencovanost, rozmanitost jejích přírodních produktů tvoří přirozený základ společenské dělby práce; změnami přírodních podmínek, v nichž člověk hospodaří, přispívá tato rozmanitost k rozmnožování jeho vlastních potřeb, schopností, pracovních prostředků a

^{1a} Podle nedávných výpočtů žijí jen v končinách, které již Evropané prozkoumali, nejméně čtyři miliony lidí.

² „U divokých Indiánů v Americe patří skoro všechno pracovníkovi, 99 procent výrobku připadá na práci; v Anglii nepřipadají dělníkovi možná ani 1/3“ („The Advantages of The East-India Trade etc.“, str. 72, 73.)

³ *Diodorus Siculus*: „Historische Bibliothek“, kniha I, kap. 80 [str. 126].

⁴ „Protože je (přírodní bohatství) nanejvýš příznivé a výhodné... působí, že lid se stává bezstarostným, pyšným a náchylným ke všem výstřednostem; kdežto druhé podporuje rozvoj bdělosti, věd, umění a politických institucí.“ („England's Treasure by Foreign Trade. Or the Balance of our Foreign Trade is the Rule of our Treasure. Written by Thomas Mun, of London, Merchant, and now published for the common good by his Son John Mun“. Londýn 1669, str. 181, 182.) „A nedovedu si představit větší kletbu pro národ jako celek, než je-li přesazen na kus země, kde příroda sama produkuje hojnost životních prostředků a potravin a kde podnebí nevyžaduje nebo nepřipouští mnoho péče o oděv a přístřeší... Je ovšem možný i opačný extrém. Půda, která přes všechnu vynaloženou práci není s to rodit, je právě tak špatná jako půda, která rodí hojnost bez jakéhokoli vynaložení práce.“ („An Inquiry into the Causes of the Present High Price etc.“, Londýn 1767, str. 10.)

způsobů. Nutnost společensky kontrolovat nějakou přírodní sílu v zájmu hospodářství, nutnost používat jí nebo si ji podrobit velkými stavbami lidské ruky, má rozhodující úlohu v dějinách průmyslu. Tak např. regulace vod v Egyptě⁵, Lombardii, Holandsku atd. nebo v Indii, Persii atd., kde zavodňování umělými kanály nejen dodává půdě vodu nezbytnou pro rostliny, nýbrž přináší s jejím bahnem zároveň i minerální hnojiva s hor. Tajemství hospodářského rozkvětu Španělska a Sicilie za panství Arabů záleželo v umělém zavodňování.⁶

Příznivé přírodní podmínky poskytují vždy jen možnost nadpráce, netvoří však samy o sobě skutečnou nadpráci, tedy nadhodnotu nebo nadvýrobek. Různé přírodní podmínky práce vedou k tomu, že totéž množství práce uspokojuje v různých zemích nestejně masu potřeb⁷, že tedy za jinak analogických okolností je nutná pracovní doba různá. Na nadpráci působí pouze jako přirozená hranice, tj. jen určují bod, za nímž může začít práce na jiné. Tato přirozená hranice ustupuje tou měrou, jak jde průmysl kupředu. V západoevropské společnosti, kde si dělník jedině nadprací může vykoupit dovolení pracovat k udržení vlastní existence, snadno vzniká iluze, že poskytování nadvýrobku je vrozená vlastnost lidské práce.⁸ Vezměme však např. obyvatele východních ostrovů asijského archipelagu, kde ságo roste divoce v lese. „Obyvatelé tu navrtají díru do stromu, a když se přesvědčí, že dřeň je zralá, porazí kmen a rozřežou jej na několik kusů, vyškrabou dřeň, smíchají ji s vodou a procedí; tak získají úplně upotřebitelnou ságovou mouku. Strom dává obvykle 300 liber a může dát 500—600 liber. Tam si tedy člověk jde do lesa narubat chleba, jako si u nás jde do lesa na dříví.“⁹ Dejme tomu, že takový východoasijský rubač chleba potřebuje 12 pracovních hodin týdně, aby uspokojil všechny své potřeby. Příznivé přírodní podmínky mu bezprostředně skýtají jen jedno — nadbytek volného času. K tomu, aby ho produktivně použil pro sebe samého, je nutná celá řada historických podmínek; aby jej vynakládal jako nadpráci pro cizí osoby, k tomu je třeba vnějšího donucení. Kdyby tam byla zavedena kapitalistická výroba, musil by náš chlapík možná pracovat 6 dnů v týdnu, aby mohl použít pro sebe výrobek jednoho pracovního dne. Štědrost přírody nevysvětluje, proč nyní pracuje 6 dnů v týdnu nebo proč dodává 5 dnů nadpráce, tj. obrovský nadvýrobek. Vysvětluje pouze, proč jeho nutná pracovní doba je omezena na jeden den v týdnu. V žádném případě by však jeho nadvýrobek nemohl vzniknout z nějaké tajemné vlastnosti, vrozené lidské práci.

Produktivní síly práce — jak historicky vyvinuté, společenské, tak i podmíněné přírodou samou — se jeví jako produktivní síly kapitálu, který si práci přivlastnil.

Ricardo se nikdy nestará o původ nadhodnoty. Pokládá ji za cosi inherentního kapitalistickému výrobnímu způsobu, který je podle jeho názoru přirozenou formou společenské výroby. Kde mluví o produktivitě práce, nehledá v ní příčinu existence nadhodnoty, nýbrž jen příčinu, určující její velikost. Naproti tomu jeho škola hlasitě proklamovala, že příčinou vzniku zisku (čti: nadhodnoty) je produktivní síla práce. Je to jistě pokrok proti merkantilistům, kteří zase odvozují přebytek ceny výrobku nad jeho výrobními náklady ze směny, z prodeje výrobků nad jejich hodnotou. Přesto i Ricardova škola problém pouze obešla, nevyřešila jej. A je to pochopitelné: instinkt ukázal těmto měšťáckým ekonomům úplně správně, že je velmi nebezpečné příliš hluboko zkoumat palčivou otázku původu nadhodnoty. Co však říci, opakuje-li padesát let po Ricardovi pan John Stuart Mill špatně

⁵ Nutnost vypočítávat období rozvodňování Nilu vytvořila egyptskou astronomii a s ní panství kasty kněží jako vedoucích zemědělství. „Slunovrat je chvíle v roce, kdy vody Nilu začínají stoupat, a Egyptané jej museli pozorovat s největší bedlivostí... Bylo pro ně důležité stanovit toto roční období, aby se podle toho mohli zařídit při zemědělských pracích. Museli proto hledat na nebi znamení ukazující jeho návrat.“ (Cuvier: „Discours sur les révolutions de la surface du globe“, vyd. Hoefler, Paříž 1863, str. 141.)

⁶ Jeden z materiálních základů státní moci nad nesouvisícími malými výrobními organismy v Indii byla regulace přívodu vody. Mohamedánští panovníci v Indii to pochopili lépe než jejich angličtí nástupci. Připomínáme jen hlad z roku 1866, který si vyžádal život více než milionu Hindů v obvodu Orissa, presidentství bengálské.

⁷ Nejsou ani dvě země, které by poskytovaly stejný počet existenčních prostředků ve stejné hojnosti a při stejném vynaložení práce; ...potřeby lidí vzrůstají anebo se zmenšují... s drsností nebo mírností podnebí, v němž lidé žijí; proto rozsah, v němž jsou obyvatelé různých zemí nuceni provozovat svůj průmysl, nemůže být stejný a stupeň této různosti nelze zjistit jinak než podle stupně horka a zimy. Z toho lze vyvodit ten všeobecný závěr, že množství práce, nutné k udržování života určitého počtu lidí, je největší ve studeném podnebí a nejmenší v teplém, protože ve studeném podnebí potřebují lidé nejen více šatstva, nýbrž i půda musí být lépe obdělávána než v teplém.“ („An Essay on the Governing Causes of the Natural Rate of Interest“, Londýn 1750, str. 60.) Autor tohoto epochálního anonymního spisu je J. Massie. Hume od něho převzal svou teorii úroků.

⁸ „Každá práce musí“ (zdá se, že to také patří k droits et devoirs du citoyen [právům a povinnostem občana]) „zanechat přebytek.“ (Proudhon.)

⁹ F. Show: „Die Erde, die Pflanzen und der Mensch“, 2. vyd., Lipsko 1854, str. 148.

plané vytáčky prvních vulgarisátorů Ricarda a konstatuje-li na základě toho s pocitem vlastní důstojnosti svou převahu nad merkantilisty.

Mill praví: „Příčinou zisku je to, že práce vyrábí více, než je zapotřebí k jejímu udržení.“ Až potud to není nic než stará známá písnička; avšak Mill chce k tomu přidat také něco svého. „Nebo abychom se vyjádřili jinak, příčina, proč kapitál poskytuje zisk, tkví v tom, že potrava, šaty, suroviny a pracovní prostředky trvají delší dobu, než je zapotřebí k jejich výrobě.“ Mill tu zaměňuje trvání pracovní doby s trváním jejich výrobků. Podle tohoto názoru by nemohl pekař, jehož výrobky trvají pouze jeden den, vytlouci ze svých námezdních dělníků nikdy tolik zisku jako majitel strojírný, jehož výrobky trvají dvacet let a déle. Ovšem, kdyby ptačí hnízda nevydržela déle, než je zapotřebí k jejich stavbě, musili by se ptáci obejít bez hnízd.

Když zjistil tuto základní pravdu, konstatuje Mill svou převahu nad merkantilisty: „Vidíme tedy, že zisk nevzniká z pouhého vedlejšího faktu směny, nýbrž z produktivní síly práce; úhrnný zisk země je vždy určen produktivní silou práce, ať dochází nebo nedochází ke směně. Kdyby nebylo dělby zaměstnání, nebylo by ani koupě, ani prodeje, ale vždy by ještě byl zisk.“ Zde jsou tedy směna, koupě a prodej — tyto všeobecné podmínky kapitalistické výroby — pouhým vedlejším faktem; zisk existuje stále i bez koupě a prodeje pracovní síly!

Dále: „Vyrábí-li souhrn dělníků v dané zemi 20% nad sumu svých mezd, bude zisk 20%, ať je stav cen zboží jakýkoli.“ — To je jednak nanejvýš podařená tautologie, neboť vyrábí-li dělníci 20% nadhodnoty pro své kapitalisty, je samozřejmé, že zisky kapitalistů se mají k celkové mzdě dělníků jako 20 : 100. Jednak je naprosto nesprávné, že zisky „budou 20%“. Musí být nevyhnutelně menší, protože zisky se vypočítávají z celé částky zálohovaného kapitálu. Kapitalista zálohoval např. 500 liber šterlinků, z toho 400 liber št. ve formě výrobních prostředků, 100 liber št. ve formě mzdy. Míra nadhodnoty nechť je, jak jsme předpokládali, 20%. Pak míra zisku bude 20 : 500, tj. 4%, a ne 20%.

Pak následuje skvělá ukázka, jak Mill zachází s různými historickými formami společenské výroby: „Předpokládám všude nynější stav věcí, který panuje až na nepatrné výjimky všude, tj. že kapitalista provádí všechny předběžné náklady, včetně placení dělníka.“ Zvláštní optický klam, vidí-li se všude stav, který až dosud panuje na zeměkouli jen výjimečně. Leč dále. Mill blahosklonně připouští, že „není absolutně nezbytné, aby tomu tak bylo.“* Naopak. „Dělník by mohl čekat na zaplacení celého svého výdělků, až bude práce úplně skončena, kdyby zatím měl nutné životní prostředky. Ale v tomto případě by byl do jisté míry kapitalistou, který by vkládal kapitál do podniku a dodával část fondů nutných k jeho vedení.“ Stejně by Mill mohl říci, že dělník, který založí sám sebe nejen životními prostředky, nýbrž i pracovními prostředky, je ve skutečnosti svým vlastním námezdním dělníkem. Nebo že americký rolník je svým vlastním otrokem, který se liší od obyčejného otroka jen tím, že otročí sám pro sebe, a ne na pána.

Když nám Mill takto jasně dokázal, že kapitalistická výroba, i kdyby neexistovala, přece jen by vždy existovala, je nyní důsledný a dokazuje, že neexistuje ani tehdy, když existuje: „A i v tomto případě (tj. zakládá-li kapitalista námezdního dělníka všemi jeho životními prostředky) je možno se dívat na dělníka s téhož hlediska (tj. jako na kapitalistu). Neboť dává-li svou práci pod její tržní cenou (!), zakládá jaksi rozdíl (?) svému zaměstnavateli atd.^{9a} Ve skutečnosti zakládá dělník kapitalistu svou prací po týden atd. zadarmo, aby na konci týdne atd. dostal její tržní cenu; to z něho činí — podle Milla — kapitalistu! Na ploché rovině vypadají i hromádky jako kopce; plochost myšlení dnešní buržoasie se změní nejlépe na kalibru jejich „velikých myslitelů“.

* Podle Marxovy připomínky, obsažené v dopise N. F. Danielsonovi (N.-onovi) ze dne 28. listopadu 1878, je třeba opravit začátek tohoto odstavce takto:

„Pak následuje skvělá ukázka, jak Mill zachází s různými historickými formami společenské výroby: ‚Předpokládám všude,‘ říká Mill, ‚nynější stav věcí, který až na nepatrné výjimky panuje všude, kde dělníci a kapitalisté tvoří zvláštní třídy.‘ Pan Mill se ráčí domnívat, že ‚není absolutně nezbytné, aby tomu tak bylo, dokonce i za takové ekonomické soustavy, kde dělníci a kapitalisté tvoří zvláštní třídy.‘“ Viz K. Marx a B. Engels, Spisy, ruský sv. XXVII, str. 18. (Pozn. red. čes. vydání)

^{9a} J. St. Mill: „Principles of Political Economy“, Londýn 1868, str. 252—253, porůznu. — {Zmíněná místa jsou přeložena podle francouzského vydání „Kapitálu“. — B. E.}

Kapitola patnáctá

Změny ve velikosti ceny pracovní síly a nadhodnoty

Hodnota pracovní síly je určena hodnotou obvykle nutných životních prostředků průměrného dělníka. Masa těchto životních prostředků, nehledě na možné změny jejich formy, je pro danou epochu a danou společnost dána, a proto je třeba ji považovat za veličinu stálou. Mění se jen hodnota této masy. Ještě dva činitele spolupůsobí při určování hodnoty pracovní síly. Jednak náklady na její rozvoj, které se mění s výrobním způsobem, jednak přirozené rozdíly mezi prací mužskou a ženskou, prací dospělých dělníků a mladistvých. Spotřeba těchto rozdílných pracovních sil, podmíněná opět výrobním způsobem, vytváří veliký rozdíl v reprodukčních nákladech dělnické rodiny a v hodnotě dospělého mužského dělníka. K oběma těmto činitelům se však při dalším zkoumání nepřihlíží.^{9b}

Předpokládáme: 1) že zboží se prodávají za svou hodnotu; 2) že cena pracovní síly může občas stoupat nad svou hodnotu; ale nikdy neklesá pod ni.

Za tohoto předpokladu jsou relativní velikosti ceny pracovní síly a nadhodnoty určeny třemi okolnostmi: 1) délkou pracovního dne čili extensivní velikostí práce; 2) normální intenzitou práce čili její intenzivní velikostí, takže v určité době se vynakládá určité množství práce; 3) produktivní silou práce, takže podle stupně vývoje výrobních podmínek může totéž množství práce za tutéž dobu dát větší nebo menší množství výrobku. Je zřejmé, že jsou tu možné nejrozmanitější kombinace podle toho, je-li jeden z těchto tří činitelů stálý a dva se mění, nebo jsou-li dva činitele stálí a jeden se mění, nebo konečně mění-li se všichni tři současně. Počet kombinací se zvětšuje ještě tím, že při současné změně různých činitelů mohou být velikost a směr jejich změn rozdílné. Dále jsou uvedeny jen hlavní kombinace.

I. Velikost pracovního dne a intenzita práce jsou stálé (dány), produktivita práce se mění

Za tohoto předpokladu jsou hodnota pracovní síly a nadhodnota určeny třemi zákony.

Předně: Pracovní den dané velikosti se vždy zračí v těžce nově vyrobené hodnotě, ať se jakkoli mění produktivita práce a s ní masa výrobků, a tedy i cena jednotlivého zboží.

Hodnota nově vyrobená za dvanáctihodinový pracovní den je např. 6 šilinků, ačkoli množství vyrobených užitných hodnot se mění s produktivní silou práce, tedy hodnota 6 šilinků se rozděluje na větší nebo menší množství zboží.

Za druhé: Hodnota pracovní síly a nadhodnota se mění v opačném směru. Změna produktivní síly práce, její stoupaní nebo klesání, působí opačným směrem na hodnotu pracovní síly a přímým směrem na nadhodnotu.

Hodnota nově vyrobená za dvanáctihodinový pracovní den je veličina stálá, např. 6 šilinků. Tato stálá veličina se rovná součtu nadhodnoty plus hodnota pracovní síly, kterou dělník nahrazuje ekvivalentem. Je samozřejmé, že ze dvou složek stálé veličiny se nemůže žádná zvětšovat, aniž se druhá zmenšuje. Hodnota pracovní síly nemůže stoupnout z 3 šilinků na 4, neklesne-li nadhodnota z 3 šilinků na 2, a naopak, nadhodnota nemůže stoupnout z 3 šilinků na 4, neklesne-li hodnota pracovní síly z 3 šilinků na 2. Za daných podmínek není tedy možná změna absolutní velikosti ani hodnoty pracovní síly, ani nadhodnoty bez současné změny jejich relativních čili poměrných velikostí. Nemohou stoupat nebo klesat současně.

Dále, hodnota pracovní síly nemůže klesnout, tedy nadhodnota nemůže stoupnout, nestoupá-li produktivní síla práce; např. v uvedeném již příkladě může hodnota pracovní síly klesnout z 3 šilinků na 2 jen tehdy, umožní-li zvýšená produktivní síla práce vyrobit za 4 hodiny totéž množství životních prostředků, které dříve vyžadovalo ke své výrobě 6 hodin. Naopak hodnota pracovní síly nemůže stoupnout z 3 šilinků na 4, neklesne-li produktivní síla práce, takže je zapotřebí 8 hodin k výrobě téhož

^{9b} Případ, o němž se pojednává na str. 332 (str. 342 tohoto svazku), je tu ovšem také vyloučen. {Pozn. k 3. vyd. — B. E.}

množství životních prostředků, k jehož výrobě dříve stačilo 6 hodin. Z toho vyplývá, že zvýšení produktivity práce snižuje hodnotu pracovní síly a tak zvyšuje nadhodnotu a naopak, snížení produktivity práce zvyšuje hodnotu pracovní síly a snižuje nadhodnotu.

Při formulaci tohoto zákona přehlédl Ricardo jednu okolnost: ačkoli změna ve velikosti nadhodnoty čili nadpráce předpokládá opačnou změnu ve velikosti hodnoty pracovní síly čili nutné práce, nevyplývá z toho nikterak, že se tyto veličiny mění úměrně. Nastává tu zvětšení nebo zmenšení o tutéž veličinu. Avšak poměr, v němž se zvětšuje nebo zmenšuje každá součást nově vyrobené hodnoty nebo pracovního dne, závisí na původním rozdělení, jaké bylo před změnou produktivní síly práce. Byla-li hodnota pracovní síly 4 šilinky čili nutná pracovní doba 8 hodin, nadhodnota 2 šilinky čili nadpráce 4 hodiny a klesne-li v důsledku zvýšení produktivní síly práce hodnota pracovní síly na 3 šilinky čili nutná práce na 6 hodin, vzrůstá nadhodnota na 3 šilinky čili nadpráce na 6 hodin. Táž veličina 2 hodiny čili 1 šilink se v jednom případě přidává, v druhém ubírá. Ale poměrná změna velikostí je v obou případech různá. Zatím co hodnota pracovní síly klesá ze 4 šilinků na 3, tedy o $\frac{1}{4}$ čili o 25%, stoupá nadhodnota z 2 šilinků na 3, tedy o $\frac{1}{2}$ čili o 50%. Z toho tedy vyplývá, že poměr, v němž vzrůstá nebo se zmenšuje nadhodnota v důsledku dané změny produktivní síly práce, je tím větší, čím menší byla původně ona část pracovního dne, která se zračí v nadhodnotě, a je tím menší, čím větší byla původně ona část pracovního dne.

Za třetí: Zvětšení nebo zmenšení nadhodnoty je vždy následkem, a nikdy příčinou příslušného zmenšení nebo zvětšení hodnoty pracovní síly.¹⁰

Protože pracovní den je veličina stálá a zračí se v neměnné velikosti hodnoty, protože dále každé změně ve velikosti nadhodnoty odpovídá opačná změna ve velikosti hodnoty pracovní síly a protože hodnota pracovní síly se může měnit jen při změně produktivity práce, vyplývá za těchto podmínek zřejmě závěr, že každá změna velikosti nadhodnoty vzniká z opačné změny ve velikosti hodnoty pracovní síly. Viděli jsme předtím, že žádná změna absolutních velikostí hodnoty pracovní síly a nadhodnoty není možná beze změny jejich relativních velikostí. Z toho vyplývá, že i naopak není možná žádná změna jejich relativních velikostí beze změny absolutní velikosti hodnoty pracovní síly.

Podle třetího zákona předpokládá změna ve velikosti nadhodnoty změnu hodnoty pracovní síly, způsobenou změnou produktivní síly práce. Hranice změny ve velikosti nadhodnoty je dána novou výší hodnoty pracovní síly. Avšak i když okolnosti dovolují zkoumanému zákonu působit, je v tomto rozmezí možné jisté kolísání. Klesne-li např. v důsledku zvýšení produktivní síly práce hodnota pracovní síly ze 4 šilinků na 3 čili nutná pracovní doba z 8 hodin na 6, může cena pracovní síly klesnout celkem na 3 šilinky 8 pencí, 3 šilinky 6 pencí, 3 šilinky 2 pence atd., nadhodnota tedy stoupne jen na 3 šilinky 4 pence, 3 šilinky 6 pencí, 3 šilinky 10 pencí atd. Stupeň poklesu, jehož krajní hranicí jsou 3 šilinky, závisí na relativní váze, kterou zatíží misky vah kapitál na jedné straně a odpor dělníků na druhé straně.

Hodnota pracovní síly je určena hodnotou určitého množství životních prostředků. Se změnou produktivní síly práce se mění hodnota těchto životních prostředků, nikoli jejich množství. Při zvyšování produktivní síly práce může množství životních prostředků jak dělníka, tak kapitalisty vzrůstat současně a v témže poměru, aniž se nějak mění poměr velikostí ceny pracovní síly a nadhodnoty. Je-li původní hodnota pracovní síly 3 šilinky a nutná pracovní doba se rovná 6 hodinám, je-li nadhodnota rovněž 3 šilinky, tj. rovná-li se nadpráce také 6 hodinám, nezměnilo by zdvojnásobení produktivní síly práce při nezměněném rozdělení pracovního dne cenu pracovní síly a nadhodnotu. Dejme tomu, že každá z nich se zračí v dvojnásobném množství užitečných hodnot, ale úměrně levnějších. Ačkoli cena pracovní síly zůstala nezměněna, vystoupila nyní nad její hodnotu. Kdyby cena pracovní síly klesla, ne však na minimální hranici $1\frac{1}{2}$ šilinku, určenou novou hodnotou pracovní síly, nýbrž na 2 šilinky 10 pencí, 2 šilinky 6 pencí atd., představovala by tato snížená cena stále ještě zvětšené množství životních prostředků. Cena pracovní síly by tak mohla při stoupající produktivní síle práce ustavičně klesat za současného neustálého vzrůstu masy životních prostředků

¹⁰ K tomuto třetímu zákonu připojuje MacCulloch mimo jiné nejdůležitější dodatek, že nadhodnota může stoupat, aniž klesá hodnota pracovní síly, jsou-li odstraněny daně, které musel kapitalista dříve platit. Odstranění takových daní nezmění absolutně nic na množství nadhodnoty, kterou průmyslový kapitalista přímo vyssává z dělníka. Mění pouze poměr, v němž strká nadhodnotu do vlastní kapsy nebo v němž se o ni musí dělit s třetími osobami. Nemění tedy nic na poměru mezi hodnotou pracovní síly a nadhodnotou. MacCullochova výjimka dokazuje tedy jen to, že nepochopil obecné pravidlo, což je neštěstí, které ho postihuje při vulgarisaci Ricarda stejně často jako J. B. Saye při vulgarisaci A. Smitha.

dělníka. Ale relativně, tj. v poměru k nadhodnotě, by hodnota pracovní síly stále klesala, tedy stále by se prohlubovala propast mezi životním postavením dělníka a kapitalisty.¹¹

Ricardo první přesně formuloval tři uvedené zákony. Nedostatky jeho výkladu jsou: 1) pokládá zvláštní podmínky, za nichž tyto zákony platí, za samozřejmé, všeobecné a výhradní podmínky kapitalistické výroby. Pro Ricarda neexistuje změna ani v délce pracovního dne, ani v intenzitě práce, takže u něho je produktivní síla práce jediným proměnným činitelem; — 2) ale — a tím se stává jeho rozbor v daleko vyšší míře chybným — Ricardo, stejně jako všichni ostatní ekonomové, nikdy nezkoumal nadhodnotu jako takovou, tj. nezávisle na jejích zvláštních formách, jako je zisk, pozemková renta atd. Zaměňuje přímo zákony týkající se míry nadhodnoty se zákony míry zisku. Jak již bylo řečeno, je míra zisku poměr nadhodnoty k celkovému zálohovanému kapitálu, kdežto míra nadhodnoty je poměr nadhodnoty pouze k variabilní části tohoto kapitálu. Dejme tomu, že kapitál 500 liber št. (K) se rozděluje na suroviny, pracovní prostředky atd., celkem za 400 liber št. (c) a na 100 liber št. mzdy (v); že dále nadhodnota = 100 liber št. (m). Pak je míra nadhodnoty $\frac{m}{v} = \frac{100 \text{ liber št.}}{100 \text{ liber št.}} = 100\%$. Avšak míra zisku $\frac{m}{K} = \frac{100 \text{ liber št.}}{500 \text{ liber št.}} = 20\%$. Mimo to je jasné, že míra zisku může záviset na okolnostech, které nijak nepůsobí na míru nadhodnoty. Ukáží později v třetí knize tohoto spisu, že za určitých okolností se táž míra nadhodnoty může zračit v nejrůznějších mírách zisku a různé míry nadhodnoty v téže míře zisku.

II. Pracovní den a produktivní síla práce jsou stálé, intenzita práce se mění

Rostoucí intenzita práce předpokládá zvětšené vynakládání práce v témž časovém úseku. Intensivnější pracovní den se proto ztělesňuje ve větším množství výrobků než stejně dlouhý méně intenzivní pracovní den. Při zvýšené produktivní síle dodává sice také týž pracovní den více výrobku. Ale v tomto případě klesá hodnota jednotky výrobku, protože v důsledku zvýšení produktivity stojí výrobek méně práce než dříve; naproti tomu zde, při zvýšené intenzitě práce, zůstává hodnota nezměněna, protože výrobek stojí stejně práce jako dříve. Množství výrobků tu roste, aniž jejich ceny klesají. S jejich počtem roste i suma jejich cen, kdežto při zvýšené produktivitě se táž suma hodnoty zračí ve zvětšené masě výrobků. Při nezměněném počtu pracovních hodin se tedy intensivnější pracovní den ztělesňuje ve vyšší nově vytvořené hodnotě, tedy jestliže se hodnota peněz nemění, ve větším množství peněz. Hodnota nově vytvořená za pracovní den se mění s odchylkami jeho intenzity od normálního společenského stupně. Týž pracovní den se tedy už nezračí ve stálé nově vyrobené hodnotě tak jako dříve, nýbrž v proměnné, např. intensivnější dvanáctihodinový den v 7 šilincích, 8 šilincích atd. místo v 6 šilincích, v nichž se zračí dvanáctihodinový pracovní den obvyčejné intenzity. Je jasné, že mění-li se hodnota nově vytvářená za pracovní den, např. z 6 na 8 šilinků, obě součásti této nově vyrobené hodnoty — cena pracovní síly i nadhodnota — mohou současně vzrůstat, ať ve stejném či nestejném stupni. Cena pracovní síly i nadhodnota mohou současně stoupnout z 3 šilinků na 4, stoupne-li nově vytvořená hodnota z 6 šilinků na 8. Vzrůst ceny pracovní síly tu nemusí nutně souviset se zvýšením její ceny nad její hodnotu. Může být naopak provázen poklesem její hodnoty. Tak je tomu vždy, kdykoli zvýšení ceny pracovní síly nevyrovnává její rychlejší opotřebování.

Víme, že s přechodnými výjimkami změna v produktivitě práce vyvolává změnu ve velikosti hodnoty pracovní síly a tudíž ve velikosti nadhodnoty jen tehdy, jestliže výrobky příslušných průmyslových odvětví patří k obvyklé dělníkové spotřebě. Toto omezení tu odpadá. Ať se množství vynaložené práce mění extensivně nebo intensivně, změně této velikosti odpovídá vždy změna ve velikosti nově vytvářené hodnoty, bez ohledu na povahu předmětů, ve kterých se tato hodnota ztělesňuje.

Kdyby intenzita práce stoupla ve všech průmyslových odvětvích současně a stejnoměrně, stal by se nový vyšší stupeň intenzity obvyklým společenským normálním stupněm a přestal by tak být

¹¹ „Nastává-li změna v produktivitě průmyslu, takže se daným množstvím práce a kapitálu vyrábí více nebo méně výrobku než dříve, může se relativní velikost mzdy značně měnit, kdežto množství výrobků, které tuto relativní velikost představuje, zůstává nezměněno; nebo se může měnit množství výrobků, kdežto relativní velikost zůstává nezměněna.“ („Outlines of Political Economy etc.“, str. 67.)

extenzivní veličinou. Ale i potom by zůstaly průměrné stupně intenzity práce u různých národů různé a pozměňovaly by proto použití zákona hodnoty na pracovní dny různých národů. Intensivnější pracovní den jednoho národa se zračí ve větší sumě peněz než méně intenzivní den druhého národa.¹²

III. Produktivní síla a intenzita práce jsou stálé, pracovní den se mění

Pracovní den se může měnit dvěma směry. Může se zkracovat a prodlužovat.

1) Zkrácení pracovního dne za daných podmínek, tj. při nezměněné produktivní síle a intenzitě práce, nemění nic na hodnotě pracovní síly a tudíž ani na nutné pracovní době. Zkracuje nadpráci a nadhodnotu. S poklesem absolutní velikosti nadhodnoty klesá také její relativní velikost, tj. její velikost v poměru k nezměněné velikosti hodnoty pracovní síly. Kapitalista by se v tomto případě mohl odškodnit jen snížením ceny pracovní síly pod její hodnotu. Všechny běžné námitky proti zkrácení pracovního dne předpokládají, že tento jev nastává za podmínek, které se tu předpokládají, zatím co ve skutečnosti je tomu naopak: změny v produktivitě a intenzitě práce buď předcházejí zkrácení pracovního dne, anebo bezprostředně po něm následují.¹³

2) Prodloužení pracovního dne: Nutná pracovní doba necht' je 6 hodin čili hodnota pracovní síly 3 šilinky, rovněž nadpráce 6 hodin a nadhodnota 3 šilinky. Celý pracovní den činí pak 12 hodin a zračí se ve výrobku v hodnotě 6 šilinků. Prodlouží-li se pracovní den o 2 hodiny a zůstane-li cena pracovní síly nezměněna, vzrůstá s absolutní velikostí nadhodnoty i relativní velikost nadhodnoty. Ačkoli hodnota pracovní síly zůstává co do absolutní velikosti nezměněna, relativně klesá. Za podmínek, předpokládaných ve stati I, by se relativní velikost hodnoty pracovní síly nemohla měnit beze změny její absolutní velikosti. Zde naopak vyplývá změna relativní velikosti hodnoty pracovní síly ze změny absolutní velikosti nadhodnoty.

Protože nově vyrobená hodnota, v níž se zračí pracovní den, roste, prodlužuje-li se pracovní den, mohou cena pracovní síly a nadhodnota vzrůstat současně buď o stejný přírůstek, nebo o nestejný. Tento současný vzrůst je tedy možný ve dvou případech: při absolutním prodloužení pracovního dne a při rostoucí intenzitě práce bez prodloužení pracovní doby.

Při prodloužení pracovního dne může cena pracovní síly klesnout pod její hodnotu, ačkoli nominálně zůstala nezměněna nebo dokonce stoupla. Denní hodnota pracovní síly je totiž určena, jak si pamatujeme, jejím normálním průměrným trváním čili normální délkou dělníkova života a normální, lidské povaze vlastní přeměnou živé substance v pohyb.¹⁴ Až k určitému bodu může být větší opotřebenost pracovní síly, nerozlučně spjaté s prodloužením pracovního dne, vyrovnáno větším nahrazováním. Za touto hranicí roste opotřebenost geometrickou řadou a zároveň jsou ničeny všechny normální podmínky reprodukce a činnosti pracovní síly. Od této chvíle cena pracovní síly a stupeň jejího vykořisťování přestávají být souměřitelnými veličinami.

IV. Současné změny v trvání, produktivní síle a intenzitě práce

Zde je zřejmě možný velký počet kombinací. Mohou se měnit vždy dva činitele a jeden může zůstat stálý, anebo se mohou měnit všichni tři současně. Mohou se měnit ve stejném nebo nestejném stupni, v témž nebo opačném směru, při čemž jejich změny se v tomto případě částečně nebo zcela ruší. Ostatně podle výkladů, uvedených pod I, II a III, je rozbor všech možných případů snadný. Výsledek každé možné kombinace snadno dostaneme, považujeme-li postupně vždy jednoho činitele

¹² „Za jinak stejných podmínek může anglický továrník za určitou dobu vyrobit mnohem více výrobků než cizozemský továrník, a tím se vyrovnává rozdíl mezi 60hodinovým pracovním týdnem u nás a 72 — 80hodinovým v cizině.“ („Reports of Insp. of Fact. for 31st October 1855“, str. 65.) Větší nebo menší zkrácení pracovního dne v továrnách na kontinentě by bylo nejučinnějším prostředkem, jak zmenšit tento rozdíl mezi pracovní hodinou na kontinentě a v Anglii.

¹³ „Jsou vyvažující okolnosti... které vyšly najevo za působnosti Ten Hours Act [zákona o desetihodinovém pracovním dni] („Reports of Insp. of Fact. for 31st October 1848“, str. 7.)

¹⁴ „Sumu práce, kterou člověk vynaložil za 24 hodin, lze přibližně určit zkoumáním chemických změn, které nastaly v jeho těle, neboť změněné formy hmoty svědčí o předcházejícím vynaložení hybné síly.“ (Grove: „On the Correlation of Physical Forces“.)

za proměnného a ostatní zprvu za stálé. Zmíníme se tu tedy ještě krátce jen o dvou důležitých případech.

1) Klesající produktivní síla práce při současném prodlužování pracovního dne.

Mluvíme-li tu o snižující se produktivní síle práce, máme na mysli pracovní odvětví, jejichž výrobky určují hodnotu pracovní síly, tedy např. snižování produktivní síly práce v důsledku vzrůstající neplodnosti půdy a příslušného zdražování zemědělských výrobků. Pracovní den necht' je dvanáctihodinový, nová hodnota vyrobená za pracovní den 6 šilinků, z čehož polovina nahrazuje hodnotu pracovní síly, druhá polovina tvoří nadhodnotu. Pracovní den se tedy rozpadá na 6 hodin nutné práce a 6 hodin nadpráce. Dejme tomu, že v důsledku zdražení zemědělských výrobků stoupne hodnota pracovní síly z 3 šilinků na 4, tedy nutná pracovní doba ze 6 hodin na 8. Zůstane-li pracovní den nezměněn, klesá nadpráce z 6 hodin na 4, nadhodnota z 3 šilinků na 2. Je-li pracovní den prodloužen o 2 hodiny, tj. z 12 na 14 hodin, zůstává nadpráce 6 hodin, nadhodnota 3 šilinky. Ale velikost nadhodnoty klesá oproti hodnotě pracovní síly, měřené nutnou prací. Je-li pracovní den prodloužen o 4 hodiny, z 12 hodin na 16, zůstává poměr velikosti nadhodnoty k hodnotě pracovní síly, nadpráce k nutné práci nezměněn, ale absolutní velikost nadhodnoty vzrůstá ze 3 šilinků na 4, absolutní velikost nadpráce ze 6 pracovních hodin na 8, tedy o $\frac{1}{3}$ čili o 33 $\frac{1}{3}$ %. Snižuje-li se tedy produktivní síla práce a je-li současně prodlužován pracovní den, může absolutní velikost nadhodnoty zůstat nezměněna, přestože její poměrná velikost klesá; její poměrná velikost může zůstat nezměněna, zatím co její absolutní velikost stoupá, a konečně při jistém stupni prodloužení pracovního dne může současně vzrůstat jak relativní, tak absolutní velikost nadhodnoty.

V období od roku 1799 do roku 1815 způsobil vzestup cen životních prostředků v Anglii nominální vzestup mezd, ačkoli skutečné mzdy, vyjádřené v životních prostředcích, klesly. Z toho vyvozovali West a Ricardo, že snížení produktivity zemědělské práce způsobilo pokles míry nadhodnoty, a z tohoto předpokladu, existujícího jen v jejich fantasii, udělali východisko důležitého rozboru vzájemného poměru velikosti mzdy, zisku a pozemkové renty. Ale ve skutečnosti v důsledku zvýšené intenzity práce a vynuceného prodlužování pracovního dne vzrostla tehdy nadhodnota absolutně i relativně. Bylo to období, v němž si bezmezně prodlužování pracovního dne získalo občanské právo¹⁵, období, pro něž je zvlášť charakteristický zrychlený růst kapitálu na jedné straně a růst pauperismu na straně druhé.¹⁶

2) Vzrůstající intenzita a produktivní síla práce při současném zkracování pracovního dne.

Zvyšování produktivní síly práce a vzrůst její intenzity v jednom směru má stejný účinek. Obojí rozmnožuje masu výrobků, vyráběnou za dané časové období. Obojí tedy zkracuje tu část pracovního dne, kterou dělník potřebuje k výrobě svých životních prostředků nebo jejich ekvivalentu. Absolutní minimální hranice pracovního dne je určena vůbec touto jeho nutnou součástí, kterou však lze zmenšovat. Kdyby se celý pracovní den scvrkl na tuto svou část, zmizela by nadpráce, což je za režimu kapitálu nemožné. Odstranění kapitalistické formy výroby dovolí omezit pracovní den na nutnou práci. Ale přitom musí nutná práce, za jinak stejných podmínek, rozšířit svůj rozsah. Jednak se životní podmínky dělníka musí stát bohatšími, jeho životní potřeby musí vzrůst. Jednak by se musela k

¹⁵ „Obilí a práce zřídka kdy kráčeji na stejné výši; ale zřejmě existuje hranice, za níž už nemohou být odděleny. Pokud jde o neobyčejné úsilí, které pracující třídy vynaložily v dobách drahoty a které vyvolalo pokles mzdy a na něž se poukazuje ve svědeckých výpovědích (totiž před parlamentními vyšetřujícími výbory 1814—1815), je jisté ke cti jednotlivcům a přispívá ke vzrůstu kapitálu. Ale žádný humánní člověk si nebude přát, aby trvalo neustále a neochabovalo. Je nanejvýš obdivuhodné jako dočasná výpomoc; ale kdyby se stalo trvalým, mělo by podobné následky, jako kdyby se zalidnění nějaké země zvýšilo až k nejzazším mezím, které připouštějí její existenční prostředky.“ (*Malthus: „Inquiry into the Nature and Progress of Rent“*. Londýn 1815, str. 48, pozn.) Malthus tu zdůrazňuje prodlužování pracovního dne, o němž přímo pojednává i na jiném místě svého spisu, kdežto Ricardo a jiní, přes nejkřiklavější skutečnosti tohoto druhu, pokládají ve všech svých zkoumáních pracovní den za stálou veličinu. To je ovšem Malthusovi ke cti. Avšak konservativní zájmy, jejichž byl otrokem, bránily mu vidět, že bezmezně prodlužování pracovního dne, spolu s neobyčejným rozvojem strojů a vykořisťování práce žen a dětí, muselo velkou část dělnické třídy učinit „přespočetnou“, zejména jakmile přestala poptávka vyvolaná válkou a anglický monopol na světovém trhu. Bylo to ovšem daleko pohodlnější a daleko lépe to vyhovovalo zájmům panujících tříd, jimž Malthus podkučuje s ryzí kněžskou horlivostí, vykládalo-li se toto „přelidnění“ věčnými zákony přírody, a ne jen historickými přirozenými zákony kapitalistické výroby.

¹⁶ „Hlavní příčinou vzrůstu kapitálu za války bylo větší úsilí a snad i větší strádání pracujících tříd, nejčtenějších v každé společnosti. Tlakem okolností bylo více žen a dětí nuceno zabývat se průmyslovou prací, a ti, kteří již dříve pracovali, byli z téhož důvodu nuceni věnovat větší část svého času zvětšení výroby.“ („*Essays on Political Economy in which are illustrated the Principal Causes of the Present National Distress*“). Londýn 1830, str. 248.)

nutné práci připočíst část nynější nadpráce, a to práce nutná k vytvoření společenského rezervního a akumulčního fondu.

Čím více roste produktivní síla práce, tím více se může zkracovat pracovní den, a čím kratší je pracovní den, tím více může vzrůstat intenzita práce. Ze společenského hlediska stoupá produktivita práce také s hospodárností práce. Ta znamená nejen zhospodárnění výrobních prostředků, nýbrž i odstranění veškeré neužitečné práce. Třebaže kapitalistický výrobní způsob nutí k hospodárnosti v každém jednotlivém podniku, vyvolává jeho anarchický systém konkurence neomezené plýtvání společenskými výrobními prostředky a pracovními silami, vedle spousty funkcí, které jsou nyní nepostradatelné, ale v podstatě zbytečné.

Při dané intenzitě a produktivní síle práce je část společenského pracovního dne, nutná k materiální výrobě, tím kratší a tedy čas zbývající na svobodnou duševní a společenskou činnost individua tím větší, čím rovnoměrněji je práce rozdělena mezi všechny práce schopné členy společnosti, čím méně může jedna společenská vrstva svalovat přirozenou nutnost práce se sebe na jinou společenskou vrstvu. Po této stránce je absolutní hranicí pro zkrácení pracovního dne všeobecnost práce. V kapitalistické společnosti se vytváří volný čas pro jednu třídu tím, že se celý život mas přeměňuje v pracovní dobu.

Kapitola šestnáctá

Různě vzorce míry nadhodnoty

Viděli jsme, že míra nadhodnoty se vyjadřuje ve vzorcích:

I.

$$\frac{\text{nadhodnota}}{\text{variabilní kapitál}} \left(\frac{m}{v} \right) = \frac{\text{nadhodnota}}{\text{hodnota pracovní síly}} = \frac{\text{nadpráce}}{\text{nutná práce}}$$

První dva vzorce vyjadřují jako poměr hodnot totéž, co třetí vzorec vyjadřuje jako poměr dob, v nichž se tyto hodnoty vyrábějí. Tyto vzorce, které se navzájem zastupují, mají plnou logickou přísnost. Nacházíme je proto již v klasické politické ekonomii, ovšem ne vědomě rozvedené, nýbrž jen v podstatě. Zato se tu setkáváme s těmito odvozenými vzorci:

II.

$$\frac{\text{nadpráce}}{\text{pracovní den}} = \frac{\text{nadhodnota}}{\text{hodnota výrobku}} = \frac{\text{nadvýrobek}}{\text{celkový výrobek}}$$

Týž poměr je tu střídavě vyjadřován ve formě pracovních dob, hodnot, v nichž se ztělesňují, a výrobků, v nichž tyto hodnoty existují. Předpokládá se ovšem, že hodnotou výrobku je třeba rozumět hodnotu nově vytvořenou pracovním dnem, kdežto konstantní část hodnoty výrobku je třeba vyloučit.

Ve všech těchto vzorcích je skutečný stupeň vykořisťování práce čili míra nadhodnoty vyjádřena nesprávně. Dejme tomu, že pracovní den má 12 hodin. Za ostatních předpokladů našeho dřívějšího příkladu se v tomto případě skutečný stupeň vykořisťování práce vyjadřuje v těchto poměrech:

$$\frac{6 \text{ hodin nadpráce}}{6 \text{ hodin nutné práce}} = \frac{\text{nadhodnota 3 šilinky}}{\text{variabilní kapitál 3 šilinky}} = 100\%$$

Podle vzorců II dostaneme však:

$$\frac{6 \text{ hodin nadpráce}}{12 \text{ hodinový pracovní den}} = \frac{\text{nadhodnota 3 šil.}}{\text{nově vyrobená hodnota 6 šil.}} = 50\%.$$

Tyto odvozené vzorce vyjadřují ve skutečnosti poměr, ve kterém se pracovní den nebo hodnota jím vyrobená dělí mezi kapitalistu a dělníka. Berou-li se však tyto vzorce jako bezprostřední výraz stupně sebezhdnocení kapitálu stanoví se tím nesprávný zákon; nadpráce nebo nadhodnota nemůže nikdy dosáhnout 100%.¹⁷ Protože nadpráce tvoří vždy jen část pracovního dne a nadhodnota tvoří vždy jen část celé nově vyrobené hodnoty, musí nadpráce nezbytně být vždy menší než celý pracovní den čili nadhodnota musí vždy být menší než celá nově vyrobená hodnota. Aby byly v poměru $\frac{100}{100}$ musily by však být stejné. Aby nadpráce mohla pohltnout celý pracovní den (jde tu o průměrný den pracovního týdne, roku atd.), musí nutná práce klesnout na nulu. Zmizí-li však nutná práce, zmizí i nadpráce, protože nadpráce je jen funkcí nutné práce. Poměr $\frac{\text{nadpráce}}{\text{pracovní den}} = \frac{\text{nadhodnota}}{\text{celá nově vyrobená hodnota}}$ nemůže tedy nikdy dosáhnout hranice $\frac{100}{100}$ a tím spíše nemůže stoupnout na $\frac{100+x}{100}$. Může však takto stoupnout míra nadhodnoty vyjadřující skutečný stupeň vykořisťování práce. Vezměme např. výpočet pana L. de Lavergne, podle něhož anglický zemědělský dělník dostává jen $\frac{1}{4}$ výrobku¹⁸ nebo jeho hodnoty,

¹⁷ Viz např. „Dritter Brief an v. Kirchmann von Rodbertus. Widerlegung der Ricardoschen Theorie von der Grundrente und Begründung einer neuen Rententheorie“. Berlin 1851. Později se vrátím k tomuto spisu, který přes svou nesprávnou teorii pozemkové renty správně vystihuje podstatu kapitalistické výroby. {*Dodatek k 3. vyd.* Čtenář vidí, jak shovívavě posuzoval Marx své předchůdce, jakmile u nich nalezl skutečný pokrok, nějakou správnou novou myšlenku. Avšak mezitím uveřejněné Rodbertusovy dopisy Rud. Meyerovi nás nutí uvedené Marxovo uznání poněkud omezit. Čtete tam: „Kapitál je nutno zachránit nejen před prací, nýbrž i před sebou samým, a to se děje fakticky nejlépe tím, posuzuje-li se činnost podnikatele-kapitalisty jako národohospodářské či státně hospodářské funkce, které jsou mu uloženy kapitalistickým vlastnictvím, a jeho příjem jako jistý druh platu, protože ještě neznáme žádnou jinou sociální organizaci. Platy však smějí být regulovány a sníženy, odnímají-li příliš mnoho ze mzdy. Tak je také nutno odrazit Marxův vpád do společnosti - tak bych nazval jeho knihu... Marxova kniha není vůbec ani tak bádáním o kapitálu jako polemikou proti dnešní formě kapitálu, kterou Marx zaměňuje s pojmem kapitálu samým, z čehož právě vznikají jeho omyly.“ („Briefe etc. von Dr. Rodbertus-Jagetzow, herausgegeben von Dr. Rud. Meyer“. Berlin 1881, I. sv., str. 111, 48. dopis Rodbertusův.) — Do takových ideologických banálních frází zabředají opravdu směle náběhy Rodbertusových ‚Sociálních dopisů‘. - B. E. }

¹⁸ Část výrobku, která jen nahrazuje vynaložený konstantní kapitál, je při tomto výpočtu ovšem odečtena. — Pan L. de Lavergne, slepý obdivovatel Anglie, tento poměr spíše příliš snižuje, než příliš zvyšuje.

kdežto kapitalista (pachtýř) $\frac{3}{4}$, ať se pak kořist dělí mezi kapitalistu a pozemkového vlastníka atd. jakkoli. Podle toho se nadpráce anglického zemědělského dělníka má k jeho nutné práci jako 3 : 1, procentní míra vykořisťování se rovná 300%.

Školská metoda klasické ekonomie, podle níž se pracovní den považuje za stálou veličinu, se upevnila používáním vzorců II, protože se tu nadpráce vždy srovnává s pracovním dnem dané velikosti. Ke stejnému výsledku se dojde, zkoumá-li se výhradně rozdělení nové vyrobené hodnoty. Pracovní den, který se již ztělesnil ve vyrobené hodnotě, je vždy pracovním dnem dané velikosti.

Vyjádřování nadhodnoty a hodnoty pracovní síly jako zlomků nové vyrobené hodnoty — způsob vyjádření, který ostatně přirozeně vyrůstá na půdě kapitalistického výrobního způsobu a jehož význam vysvětlíme později — zakrývá specifický charakter kapitalistického vztahu, totiž ten fakt, že se variabilní kapitál směňuje za živou pracovní sílu, a že je tedy dělník připravován o výrobek. Místo toho se vyjadřuje klamné zdání družného poměru, v němž se kapitalista a dělník dělí o výrobek podle podílu účasti každého z nich na jeho vytvoření.¹⁹

Ostatně se dají vzorce II vždy převést zpět na vzorce I.

Máme-li např. $\frac{\text{nadpráce 6 hodin}}{\text{pracovní den 12 hodin}}$, pak nutná pracovní doba = pracovní den 12 hodin minus nadpráce 6 hodin, a tak vychází

$$\frac{\text{nadpráce 6 hodin}}{\text{nutná práce 6 hodin}} = \frac{100}{100}$$

Třetí vzorec, o kterém jsem se příležitostně již předem zmínil, je:

III.

$$\frac{\text{nadhodnota}}{\text{hodnota pracovní síly}} = \frac{\text{nadpráce}}{\text{nutná práce}} = \frac{\text{neplacená práce}}{\text{placená práce}}$$

Nedorozumění, k němuž by mohl svést vzorec $\frac{\text{neplacená práce}}{\text{placená práce}}$, jako by kapitalista platil práci, a ne pracovní sílu, odpadá po předcházejícím výkladu. $\frac{\text{Neplacená práce}}{\text{placená práce}}$ je jen populární výraz pro $\frac{\text{nadpráce}}{\text{nutná práce}}$. Kapitalista platí hodnotu pracovní síly, po případě cenu, která se odchyluje od hodnoty, a výměnou získává disponování živou pracovní silou. Jeho užívání této pracovní síly se rozpadá na dvě období. V jednom období vyrábí dělník jen hodnotu, která se rovná hodnotě jeho pracovní síly, tedy pouze její ekvivalent. Za zálohovanou cenu pracovní síly dostává tak kapitalista výrobek téže ceny. Je to tak, jako by byl kapitalista koupil výrobek hotový na trhu. V období nadpráce vytváří naproti tomu užívání pracovní síly hodnotu pro kapitalistu, aniž ten náhradou za ni vydává jakoukoli hodnotu.²⁰ Toto působení pracovní síly má zadarmo. V tomto smyslu lze nadpráci nazývat neplacenou prací.

Kapitál není tedy jen velení nad prací, jak praví A. Smith. Je to v základě velení nad neplacenou prací. Každá nadhodnota, ať se později krystalizuje v jakékoli zvláštní formě, v podobě zisku, úroku, renty atd., je co do své substance materialisací neplacené pracovní doby. Rozluštění tajemství sebezhodnocování kapitálu je toto: kapitál disponuje určitým množstvím neplacené cizí práce.

¹⁹ Protože všechny vyvinuté formy kapitalistického výrobního procesu jsou formy kooperace, není ovšem nic snazšího než abstrahovat od jejich specificky antagonistického charakteru a líčit je jako formy svobodného sdružení. To učinil např. hrabě A. de Laborde ve spise „De l'Esprit d'Association dans tous les Intérêts de la Communauté“, Paříž 1818. Yankee H. Carey příležitostně předvede tento umělecký kousek stejně úspěšně, dokonce i pro poměry otrokářského systému.

²⁰ Ačkoli fiziokraté neprohlédli tajemství nadhodnoty, bylo jim přece jen jasné alespoň to, že je to „nezávislé bohatství, kterým může majitel volně nakládat, bohatství, které nekoupil, ale prodává.“ (Turgot: „Réflexions sur la Formation et la Distribution des Richesses“, str. 11.)

Oddíl šestý

Mzda

Kapitola sedmnáctá

Přeměna hodnoty pracovní síly, respektive ceny pracovní síly ve mzdu

Na povrchu buržoasní společnosti se jeví dělníkova mzda jako cena práce jako určité množství peněz, které se platí za určité množství práce. Mluví se tu o hodnotě práce a peněžní výraz této hodnoty se nazývá nutná nebo přirozená cena práce. Na druhé straně se mluví o tržních cenách práce, tj. o cenách, které kolísají nahoru a dolů, nad nutnou cenu práce nebo pod ni.

Ale co je hodnota zboží? Předmětná forma společenské práce, vynaložená při jeho výrobě. A čím měříme velikost této hodnoty? Velikostí práce, která je v ní obsažena. Čím by tedy byla určena hodnota např. dvanáctihodinového pracovního dne? Zřejmě jen 12 hodinami práce, které jsou obsaženy ve 12hodinové pracovním dni; ale to je jalová tautologie.²¹

Má-ti být práce prodána na trhu jako zboží, musí ovšem existovat před tímto prodejem. Ale kdyby dělník měl možnost dát své práci samostatnou existenci, prodával by zboží vytvořené prací, a ne práci.²² Ale i nezávisle na těchto rozporech, přímá směna peněz, tj. zpředmětnění práce, za živou práci by buď zrušila zákon hodnoty, který se volně rozvíjí právě na základě kapitalistické výroby, nebo by zrušila samu kapitalistickou výrobu, která je založena na námezdní práci. Pracovní den o 12 hodinách se zračí např. v peněžní hodnotě 6 šilinků. Jestliže se směňují ekvivalenty, dostává dělník za svou 12hodinovou práci 6 šilinků. Cena jeho práce by se rovnala ceně výrobku práce. V tomto případě nevyrábí žádnou nadhodnotu pro kupce své práce, oněch 6 šilinků se nepřeměňuje v kapitál, a tím mizí sama základna kapitalistické výroby; ale právě na této základně prodává dělník svou práci, právě na této základně je jeho práce námezdní prací. Anebo dostává za 12 hodin práce méně než 6 šilinků, tj. méně než 12 hodin práce. Dvanáct hodin práce se směňuje za 10, 6 atd. hodin práce. Toto porovnávání nestejných veličin nejen znemožňuje určení hodnoty.²³ Takový rozpor, který se sám ruší, nemůže být vůbec ani jen vysloven nebo formulován jako zákon.

²¹ „Pan Ricardo se dosti obratně vyhýbá obtíži, která na první pohled ohrožuje jeho teorii, že hodnota závisí na množství práce, vynaložené na výrobu. Řídíme-li se naprosto přesně touto zásadou, vyplývá z toho, že hodnota práce závisí na množství práce, použitým při její výrobě — což je zřejmý nesmysl. Proto Ricardo obratným myšlenkovým pochodem činí hodnotu práce závislou na množství práce, nutném k výrobě mzdy, Čili abychom použili jeho vlastních slov, tvrdí, že hodnota práce je určena množstvím práce, nutným k výrobě mzdy; rozumí tím množství práce nutné k výrobě peněz nebo zboží, které dělník dostává. Stejně dobře by se mohlo říci, že hodnota sukna není určena množstvím práce, vynaloženým na jeho výrobu, nýbrž množstvím práce vynaloženým na výrobu stříbra, za něž se sukno směňuje.“ („A Critical Dissertation on the Nature etc. of Value str. 50, 51.)

²² „Nazýváte-li práci zbožím, nepodobá se přece vůbec zboží, které se nejprve vyrobí za účelem směny a pak se přináší na trh, kde má být v určitém poměru směněno za jiná zboží, která jsou současně na trhu; práce se vytváří ve chvíli, kdy se přináší na trh, čili, lépe řečeno, přináší se na trh dříve, než je vytvořena.“ („Observations on certain Verbal Disputes etc.“, str. 75, 76.)

²³ „Díváme-li se na práci jako na zboží, a na kapitál, výrobek práce, jako na jiné zboží, a jsou-li hodnoty těchto dvou zboží určeny stejnými množstvími práce, pak bude daná suma práce... směněna za takové množství kapitálu, které bylo vyrobeno touž sumou práce; minulá práce bude... směněna za stejnou sumu přítomné práce. Ale hodnota práce se neurčuje... tímž množstvím práce jako hodnota jiných zboží.“ (E. G. Wakefield ve svém vydání A. Smitha: „Wealth of Nations. Londýn 1836, sv. I. str. 231, poznámka.)

K ničemu nevede ani to, odvozuje-li se směna většího množství práce za menší množství z rozdílu formy, že jednou je tu zpředmětněná, po druhé živá práce.²⁴ Je to tím nesmyslnější, protože hodnota zboží není určena množstvím práce, které je v něm skutečně zpředmětněno, nýbrž množstvím živé práce nutné k jeho výrobě. Dejme tomu, že zboží představuje 6 pracovních hodin. Dojde-li k vynálezům, s jejichž pomocí může být vyrobeno za 3 hodiny, klesne o polovinu i hodnota již vyrobeného zboží. Toto zboží nyní představuje jen 3 hodiny nutné společenské práce místo dřívějších 6. Velikost hodnoty zboží není tedy určena předmětnou formou práce, nýbrž množstvím práce, nutným k jeho výrobě.

Na zbožním trhu nevystupuje ve skutečnosti proti majiteli peněz přímo práce, nýbrž dělník. Zboží, které dělník prodává, je jeho pracovní síla. Jakmile jeho práce skutečně začíná, přestala mu již patřit, nemůže ji tedy už prodat. Práce je substance a imanentní míra hodnot, ale sama nemá hodnotu.²⁵

Ve výrazu „hodnota práce“ pojem hodnoty nejen úplně mizí, nýbrž mění se také ve svůj opak. Je to imaginární výraz, jako např. hodnota země. Avšak tyto imaginární výrazy vyplývají z výrobních vztahů samých. Jsou to kategorie pro jevové formy podstatných vztahů. Že se věci ve svém projevu často zračí převráceně, je známo skoro ve všech vědách, s výjimkou politické ekonomie.²⁶

Klasická politická ekonomie převzata z denního života bez jakékoli kritiky kategorií „cena práce“ a hned nato se tázala, jak se určuje tato cena. Brzy se přesvědčila, že změna poměru mezi poptávkou a nabídkou nevysvětluje nic, pokud jde o cenu práce, stejně jako pokud jde o cenu každého jiného zboží, leda její změnu, tj. výkyvy tržních cen pod určitou velikost nebo nad ni. Kryje-li se poptávka a nabídka, přestává, za jinak stejných podmínek, kolísání cen. Ale pak ani poptávka a nabídka nic nevysvětlují. Cena práce, kryje-li se poptávka a nabídka, je její cena, určovaná nezávisle na vzájemném poměru poptávky a nabídky, její přirozená cena; tak se došlo k „přirozené“ ceně práce jako k předmětu, který vlastně má být zkoumán. Nebo zkoumali výkyvy tržní ceny po delší období, např. za rok, a shledali pak, že její výkyvy nahoru a dolů se vyrovnávají na jakousi průměrnou, stálou veličinu. Tato průměrná veličina musela ovšem být určena jinak než odchylky od ní, které se vzájemně vyrovnávají. Tato cena práce, která převládá nad nahodilými tržními cenami a reguluje je, tak zvaná „nutná cena“ (fysiokraté) nebo „přirozená cena“ práce (Adam Smith), může být — jako u ostatních zboží — jen její hodnota vyjádřená v penězích. A tak se politická ekonomie domnívala, že nahodilými cenami práce proniká k její hodnotě. Jako u ostatních zboží byla pak tato hodnota určována výrobními náklady. Ale co jsou výrobní náklady — dělníka, tj. náklady na to, aby byl vyroben a reprodukován sám dělník? Tato otázka se politické ekonomii bezděčně vloudila namísto původní otázky, protože pokud operovala s výrobními náklady práce jako takové, točila se v bludném kruhu a nedostávala se s místa. Tedy to, co nazývá hodnotou práce (value of labour), je ve skutečnosti hodnota pracovní síly, která reálně existuje v dělníkově osobě, a od své funkce, práce, se liší stejně, jako se liší stroj od svých operací. Zaujati rozdílem mezi tržními cenami práce a její tak zvanou hodnotou, poměrem této hodnoty k míře zisku, k hodnotám zboží vyráběným prací atd., ekonomové nikdy nepozorovali, že postup rozboru vede nejen od tržních cen práce k její domnělé „hodnotě“, nýbrž k tomu, aby tato hodnota práce sama byla zase převedena na hodnotu pracovní síly. Protože si klasická politická ekonomie neuvědomovala tyto výsledky svého vlastního rozboru, nekriticky aptikující kategorie

²⁴ „Muselo by se dohodnout (další odrůda „contrat social“ [„společenské smlouvy“]), „že pokaždé, když se bude směňovat minulá práce za budoucí práci, dostane kapitalista vyšší hodnotu než dělník“ (*Simonde de Sismondi*: „De la Richesse Commerciale“. Ženeva 1803, sv. 1, str. 37.)

²⁵ Práce, výhradní měřítko hodnoty... tvůrkyně všeho bohatství, není sama zbožím. (*Th. Hodgskín*: „Popular Political Economy“, str. 186.)

²⁶ Prohlašuje-li naproti tomu někdo takové výrazy za pouhou licentia poetica [básnickou licenci] svědčí to jen o bezmocnosti rozboru. Proti Proudhonově frázi: „Práci se připisuje hodnota ne proto, že je sama zbožím, nýbrž proto, že podle předpokladu potencionálně obsahuje v sobě hodnoty. Hodnota práce je obrazné rčení atd.“, poznamenávám tedy: „Ve zboží práci, které má zdrcující realnost, vidí jen gramatickou elipsu. Celá soudobá společnost, založená na zbožním charakteru práce, je tedy od této chvíle založena na básnické licenci, na obrazném rčení. Chce-li společnost ‚vymýtit‘ všechny nesrovnalosti, jimiž trpí, ať vymýtí odpuzující výrazy, ať změní jazyk; k tomu stačí obrátit se na akademii a vyžádat si nové vydání jejího slovníku. (K. Marx: „Misère de la Philosophie“, str. 34, 35 [K. Marx: „Bída filosofie“, str. 62].) Ještě pohodlnější je ovšem nemyslet si pod termínem ‚hodnota‘ vůbec nic určitého. Pak lze do této kategorie bez okolků zařadit všechno. Tak si počíná např. J. B. Say. Co je ‚hodnota‘? Odpověď: „To, co daná věc stojí.“ A co je ‚cena‘? Odpověď: „Hodnota věci, vyjádřená v penězích.“ A proč má práce země... hodnotu? „Protože se jí přikládá cena.“ Tedy hodnota je, co věc stojí, a země má „hodnotu“, protože se její hodnota „vyjadřuje v penězích“. V každém případě je to velmi jednoduchá metoda řešení otázek příčiny a původu věci.

„hodnota práce“, „přirozená cena práce“ atd. jako poslední adekvátní výrazy hodnotového poměru, který zkoumala, zapletla se, jak uvidíme později, do neřešitelných rozporů a zároveň poskytla pevnou operační základnu pro banality vulgární ekonomie, která zásadně uznává jedině vnější zdání jevů.

Podívejme se nejprve, jak se zračí hodnota a cena pracovní síly ve své přeměněné formě jako mzda.

Víme, že denní hodnota pracovní síly je vypočtena podle určitého trvání dělníkovy života, kterému odpovídá určitá délka pracovního dne. Dejme tomu, že obvyklý pracovní den trvá 12 hodin a že denní hodnota pracovní síly je 3 šilinky, což je peněžní výraz hodnoty, v níž se zračí 6 pracovních hodin. Dostává-li dělník 3 šilinky, dostává hodnotu své pracovní síly, fungující po 12 hodin. Vyjádříme-li pak tuto denní hodnotu pracovní síly jako hodnotu denní práce, dostaneme vzorec: dvanáctihodinová práce má hodnotu 3 šilinky. Hodnota pracovní síly určuje tak hodnotu práce čili vyjádřena v penězích — její nutnou cenu. Odchyluje-li se však cena pracovní síly od její hodnoty, odchyluje se i cena práce od její tak zvané hodnoty.

Protože hodnota práce je jen iracionální výraz pro hodnotu pracovní síly, je samozřejmé, že hodnota práce musí být vždy menší než hodnota nově vytvořená prací, protože kapitalista vždy nutí pracovní sílu fungovat déle, než je nutné k reprodukci její vlastní hodnoty. V uvedeném příkladu se hodnota pracovní síly, fungující po 12 hodin, rovná 3 šilinkům – hodnotě, k jejíž reprodukci musí pracovní síla fungovat 6 hodin. Nově vyrobená hodnota je však 6 šilinků, protože pracovní síla fakticky fungovala 12 hodin a protože hodnota jí vyrobená nezávisí na její vlastní hodnotě, nýbrž na době jejího působení. Dostáváme tak výsledek na první pohled nesmyslný, že práce, která vytváří hodnotu 6 šilinků, má hodnotu 3 šilinky.²⁷

Vidíme dále, že hodnota 3 šilinky, v níž se zračí placená část pracovního dne, tj. šestihodinová práce, se jeví jako hodnota čili cena celého pracovního dne o 12 hodinách, který obsahuje 6 neplacených pracovních hodin. Forma mzdy tedy stírá jakékoli stopy rozdělení pracovního dne na nutnou práci a nadpráci, na placenou a neplacenou práci. Všechna práce se jeví jako placená práce. U roboty se práce nevolného rolníka pro něho samého a jeho nucená práce pro statkáře od sebe liší velmi zřetelně, místem i časem. U otrocké práce se jeví dokonce i ta část pracovního dne, v níž otrok nahrazuje jen hodnotu svých vlastních životních prostředků, kdy tedy fakticky pracuje pro sebe samého, jako práce pro jeho pána. Všechna jeho práce se jeví jako neplacená práce.²⁸ Při systému námezdní práce se jeví naopak i nadpráce čili neplacená práce jako placená. Tam zakrývá vlastnický poměr to, že otrok pracuje pro sebe, zde zakrývá peněžní poměr to, že námezdní dělník pracuje zadarmo.

Je proto pochopitelné, jak rozhodující význam má přeměna hodnoty a ceny pracovní síly ve formu mzdy, tj. ve formu hodnoty a ceny práce samé. O tuto jevovou formu, která zakrývá skutečný poměr a vytváří zdání přímo opačného poměru, se opírají všechny právní představy dělníka i kapitalisty, všechny mystifikace kapitalistického výrobního způsobu, všechny jeho iluze o svobodě, všechny apologetické vytáčky vulgární ekonomie.

Potřebují-li světové dějiny mnoho času k tomu, aby pronikly tajemstvím mzdy, není naproti tomu nic snazšího než pochopit nutnost, *raisons d'être* této jevové formy.

Směna mezi kapitálem a prací se jeví na první pohled úplně stejně jako koupě a prodej každého jiného zboží. Kupující dává určitou částku peněz, prodávající dává věc odlišnou od peněz. Právní vědomí tu vidí nanejvýš jen hmotný rozdíl, který se vyjadřuje v právně ekvivalentních formulích: „Do ut des“, „do ut facias“, „facia ut des“ a „facia ut facias“. [Dávám, abys dal; dávám, abys konal; konám, abys dal; konám, abys konal.]

Dále: protože směnná hodnota a užitná hodnota samy o sobě jsou veličiny nesouměřitelné, nezdají se výrazy „hodnota práce“, „cena práce“ iracionálnější než např. výrazy „hodnota bavlny“, „cena

²⁷ Srov. „Zur Kritik der politischen Ökonomie“, str. 40 [„Ke kritice politické ekonomie“, K dějinám rozboru zboží], kde prohlašují, že při zkoumání kapitálu je třeba vyřešit tento problém; „Jak vede výroba na základě směnné hodnoty, určené výhradně pracovní dobou, k tomu výsledku, že směnná hodnota práce je menší než směnná hodnota jejího výrobku?“

²⁸ „Morning Star“, až hloupě naivní orgán londýnských freetraderů, se v době americké občanské války neustále s krajním zápalem morálně rozhořčoval nad tím, že černoši v „Confederate States“ [jižních státech severoamerické Unie] pracují úplně zadarmo. Škoda, že se nenamáhal srovnat si denní náklady takového černocho a denní náklady svobodného dělníka, např. z londýnského East Endu.

bavlny'. K tomu přistupuje to, že dělník je placen po dodání své práce. Ale peníze ve své funkci platidla dodatečně realizují hodnotu čili cenu dodaného výrobku, tedy v daném případě hodnotu čili cenu dodané práce. Konečně „užitnou hodnotou“, kterou dělník dodává kapitalistovi, není ve skutečnosti jeho pracovní síla, nýbrž její funkce, určitá užitečná práce, krejčovská práce, obuvnická práce, přadlácká práce atd. To, že táž práce je s jiné strany všeobecný hodnototvorný prvek, že je to vlastnost, kterou se práce liší od všech ostatních zboží — to běžnému povědomí uniká.

Postavíme-li se na stanovisko dělníka, který dostává za svou dvanáctihodinovou práci hodnotu vyrobenou šestihodinovou prací, dejme tomu 3 šilinky, je pro něho dvanáctihodinová práce skutečně jen prostředkem ke koupi 3 šilinků. Ať se hodnota jeho pracovní síly mění s hodnotou jeho obvyklých životních prostředků, ať stoupne z 3 šilinků na 4 šilinky nebo ať klesne z 3 šilinků na 2 šilinky nebo ať při nezměněné hodnotě pracovní síly její cena následkem výkyvů poptávky a nabídky stoupne na 4 šilinky nebo klesne na 2 šilinky — ve všech těchto případech dává dělník 12 hodin práce. Každá změna ve velikosti ekvivalentu, který dostává, se mu proto nezbytně jeví jako změna hodnoty čili ceny jeho 12 pracovních hodin. Tato okolnost svedla naopak Adama Smitha, který považovat pracovní den za stálou veličinu²⁹, k opačné chybě: k tvrzení, že hodnota práce je stálá, ačkoli se hodnota životních prostředků mění a týž pracovní den se proto pro dělníka může zračit ve větším nebo menším množství peněz.

Vezměme si naproti tomu kapitalistu. Ten chce především dostat co nejvíce práce za co nejméně peněz. Proto ho prakticky zajímá jen rozdíl mezi cenou pracovní síly a hodnotou, kterou vytváří její fungování. Ale snaží se nakoupit všechna zboží co nejlevněji a vidí vždy pramen svého zisku v pouhém napalování, koupí pod hodnotou a prodeji nad hodnotou. Je proto dalek toho, aby pochopil, že kdyby skutečně existovalo něco takového jako hodnota práce a kdyby tuto hodnotu skutečně platil, nemohl by existovat žádný kapitál, jeho peníze by se nemohly přeměnit v kapitál.

Skutečný pohyb mzdy vykazuje nadto jevy, které zdánlivě dokazují, že se neplatí hodnota pracovní síly, nýbrž hodnota její funkce, tj. práce samé. Tyto jevy můžeme shrnout do dvou velkých tříd. Předně; změny mzdy se změnou délky pracovního dne. Právě tak bychom mohli vyvodit závěr, že se neplatí hodnota stroje, nýbrž hodnota jeho operací, protože najmeme-li stroj na týden, stojí to více, než najmeme-li jej na jeden den. Za druhé: individuální rozdíly ve mzdách různých dělníků, kteří konají tutéž funkci. S takovými individuálními rozdíly se však setkáváme v systému otrocké práce, kde už nejsou možné žádné iluze, kde je sama pracovní síla prodávána zcela otevřeně a bez jakýchkoli příkras. Rozdíl je jen v tom, že za otrocké práce výhodu z pracovní síly nadprůměrné kvality nebo nevýhodu pracovní síly podprůměrné kvality nese otrokář, kdežto za systému námezdní práce dělník, protože v tomto případě prodává pracovní sítu sám dělník, v prvním případě třetí – osoba.

Ostatně o takových jevových formách, jako je „hodnota a cena práce“ nebo „mzda“, na rozdíl od podstatného vztahu, který se v nich projevuje na rozdíl od hodnoty a ceny pracovní síly — platí totéž, co platí o všech jevových formách vůbec a o základu za nimi skrytém. Tyto formy se reprodukují bezprostředně samy sebou, jako běžné formy myšlení, jejich základ však musí být teprve objeven vědeckým zkoumáním. Klasická politická ekonomie proniká velmi blízko k pravému stavu věcí, avšak neformuluje ho vědomě. Nemůže to udělat, pokud vězí ve své měšťácké kůži.

²⁹ A. Smith činí jen náhodně narážky na změny pracovního dne u příležitosti úkolové mzdy.

Kapitola osmnáctá

Časová mzda

Mzda sama zase bere na sebe velmi rozmanité formy, ale o tom se nedovíme z příruček politické ekonomie, které ve svém hrubém zaujetí pro hmotnou stránku věci zanedbávají jakékoli rozdíly formy. Avšak zkoumání všech těchto forem patří do zvláštní nauky o námezdní práci, není tedy úkolem tohoto díla. Zde bude na místě prozkoumat dvě převládající základní formy.

Jak si vzpomeneme, prodává se pracovní síla vždy na určitou dobu. Přeměněnou formou, v níž se bezprostředně zračí denní, týdenní atd. hodnota pracovní síly, je tedy forma „časové mzdy“, např. denní mzda atd.

Především je třeba poznamenat, že zákony o změně velikosti ceny pracovní síly a nadhodnoty, které jsme vyložili v patnácté kapitole, se jednoduchou přeměnou formy mění v zákony mzdy. Rovněž rozdíl mezi směnnou hodnotou pracovní síly a masou životních prostředků, v něž se tato hodnota přeměňuje, se nyní jeví jako rozdíl mezi nominální a reálnou mzdou. Bylo by zbytečné opakovat o jevové formě to, co bylo již vyloženo o podstatné formě. Omezíme se proto na několik bodů, které charakterisují časovou mzdu.

Suma peněz,³⁰ kterou dělník dostává za svou denní, týdenní atd. práci, tvoří sumu jeho nominální mzdy, tj. mzdy v jejím hodnotovém vyjádření. Ale je zřejmé, že podle délky pracovního dne, tj. podle toho, kolik se denně dodává práce, může táž denní, týdenní atd. mzda představovat velmi různou cenu práce, tj. velmi různé sumy peněz za totéž množství práce.³¹ Musíme tedy u časové mzdy dále rozeznávat celkovou sumu mzdy, denní, týdenní atd. a cenu práce. A jak lze nalézt tuto cenu čili peněžní hodnotu daného množství práce? Průměrnou cenu práce zjistíme, jestliže průměrnou denní hodnotu pracovní síly dělíme počtem hodin průměrného pracovního dne. Rovná-li se např. denní hodnota pracovní síly 3 šilinkům čili hodnotě nově vytvořené za šest pracovních hodin a je-li pracovní den 12hodinový, pak cena jedné pracovní hodiny = $\frac{3 \text{ šilinky}}{12} = 3 \text{ pence}$. Takto zjištěná cena pracovní hodiny je měrnou jednotkou ceny práce.

Z toho vyplývá, že denní, týdenní atd. mzda může zůstat nezměněna, ačkoli cena práce neustále klesá. Trvá-li např. obvyklý pracovní den 10 hodin a rovná-li se denní hodnota pracovní síly 3 šilinkům, je cena pracovní hodiny $3\frac{3}{5}$ pence; klesá na 3 pence, jakmile pracovní den vzrůstá na 12 hodin, a na $2\frac{2}{5}$ pence, jakmile pracovní den vzrůstá na 15 hodin. Denní nebo týdenní mzda zůstává přesto nezměněna. Obráceně může denní nebo týdenní mzda stoupat, ačkoli cena práce zůstává stálá nebo dokonce klesá. Trvá-li např. pracovní den 10 hodin a je-li denní hodnota pracovní síly 3 šilinky, je cena pracovní hodiny $3\frac{3}{5}$ pence. Pracuje-li dělník v důsledku zvětšení práce při téže ceně práce 12 hodin denně, stoupá jeho denní mzda na 3 šilinky $7\frac{1}{5}$ pence bez jakékoli změny v ceně práce. Týž výsledek bychom dostali, kdyby místo extensivní velikosti práce stoupla intenzivní velikost práce.³² Zvýšení nominální denní nebo týdenní mzdy může být proto provázeno nezměněnou nebo klesající cenou práce. Totéž platí o příjmech dělnické rodiny, jakmile se množství práce, dodávané hlavou rodiny, zvětšuje o práci členů rodiny. Existují tedy metody snižování ceny práce, nezávislé na zmenšování nominální denní nebo týdenní mzdy.³³

³⁰ Hodnota peněz samých se tu všude předpokládá jako stálá.

³¹ „Cena práce je částka, která se platí za dané množství práce. (Sir Edward West; „Price of Corn and Wages of Labour“. Londýn 1826 str. 67.) West je autorem anonymního spisu, který znamená epochu v dějinách politické ekonomie: „Essay on the Application of Capital to Land. By a Fellow of the University College of Oxford“. Londýn 1815.

³² „Mzda závisí na ceně práce a na množství výrobků dodávaných prací... Zvýšení mzdy nemusí ještě znamenat zvýšení ceny práce. Při delší pracovní době a jejím větším napětí může být mzda značně zvýšena, zatím co cena práce zůstává táž. (West: „Price of Corn and Wages of Labour“ Londýn 1826, str. 67,68 a 112.) Hlavní otázku, čím se určuje „cena práce“, odbývá West jinak banálními frázemi.

³³ Toto správně cítí fanatický představitel průmyslové buržoasie XVIII. století, námi často citovaný autor „Essay on Trade and Commerce“, ačkoli vykládá otázku zmateně: „Množství práce, a ne její cena (tou rozumí nominální denní nebo týdenní mzdu), je určeno cenou existenčních prostředků. Snižte značně cenu existenčních prostředků a snížíte tím v příslušném poměru i množství práce... Továrníci vědí, že existují různé cesty, jak zvyšovat nebo snižovat cenu práce, nezávisle na její nominální výši. (Tamtéž, str. 48 a 61.) Ve svých „Three Lectures on the Rate of Wages“, Londýn 1830, kde

Všeobecný zákon je takový: Je-li dáno množství denní, týdenní atd. práce, závisí výše denní nebo týdenní mzdy na ceně práce, která se sama mění buď se změnou hodnoty pracovní síly, nebo s odchylkami její ceny od hodnoty. Je-li naopak dána cena práce, závisí denní nebo týdenní mzda na množství denní nebo týdenní práce. Měrná jednotka časové mzdy čili cena pracovní hodiny je podíl, který nám vyjde, dělíme-li denní hodnotu pracovní síly počtem hodin obvyklého pracovního dne. Dejme tomu, že pracovní den má 12 hodin, denní hodnota pracovní síly se rovná 3 šilinkům čili hodnotě představující výrobek 6 pracovních hodin. Cena pracovní hodiny je za těchto okolností 3 pence, nově jí vytvořená hodnota 6 pencí. Předpokládáme-li dále, že dělník je zaměstnán méně než 12 hodin denně (nebo méně než 6 dní v týdnu), např. jen 6 nebo 8 hodin denně, dostává při téže ceně práce jen 2 nebo 1½ šilinku mzdy denně.³⁴ Protože podle našeho předpokladu musí pracovat průměrně 6 hodin denně, aby vyrobil denní mzdu odpovídající hodnotě jeho pracovní síly, protože podle téhož předpokladu vynakládá na sebe z každé hodiny práce jen ½ hodiny, ½ však pracuje pro kapitalistu, je zřejmé, že může vydělat hodnotu vytvořenou šestihodinovou prací jen tehdy, pracuje-li alespoň 12 hodin. Dříve jsme viděli ničivé následky nadměrné práce — nyní se před námi objevuje zdroj útrap hrozcících dělníkovi při neplné zaměstnanosti.

Je-li stanovena hodinová mzda tak, že kapitalista se nezavazuje dávat určitou denní nebo týdenní mzdu, nýbrž platit jen ty pracovní hodiny, po které se mu zlíbí dělníka zaměstnávat, může kapitalista zkrátit pracovní dobu dělníka proti délce pracovního dne, která původně tvořila základ pro stanovení hodinové mzdy čili měrné jednotky ceny práce. Protože tato jednotka míry je určena poměrem $\frac{\text{denní hodnota pracovní síly}}{\text{pracovní den o daném počtu hodin}}$, ztrácí ovšem jakýkoli smysl, jakmile pracovní den přestane mít určitý počet hodin. Souvislost mezi placenou a neplacenou prací se ruší. Kapitalista může nyní vytlouci z dělníka určité množství nadpráce, aniž dá dělníkovi možnost, aby pracoval po dobu nutnou k udržení své existence. Může zrušit jakoukoli pravidelnost práce a jediné podle svého pohodlí, rozumu a chvilkového zájmu střídát období nejhroznější nadměrné práce s obdobími relativní nebo dokonce úplné nezaměstnanosti. Pod záminkou, že platí „normální cenu práce“, může pracovní den abnormálně prodlužovat, bez jakékoli příslušné kompenzace pro dělníka. Proto londýnští stavební dělníci postupovali úplně racionálně, když se vzbuřili (roku 1860) proti pokusu kapitalistů vnutit jim takovou hodinovou mzdu. Zákonné omezení pracovního dne odstraňuje takový zlořád, třebaže ovšem neodstraňuje neplnou zaměstnanost, která vyplývá z konkurence strojů, ze změn v kvalifikaci zaměstnaných dělníků, z částečných a všeobecných krísí.

Vzrůstá-li denní nebo týdenní mzda, může cena práce zůstat nominálně stejná, a přesto může klesnout pod svou normální úroveň. To se stává po každé, kdykoli při stálé ceně práce, tj. pracovní hodiny, je pracovní den prodlužován za hranici svého obvyklého trvání. Vzrůstá-li ve zlomku $\frac{\text{denní hodnota pracovní síly}}{\text{pracovní den}}$ jmenovatel, vzrůstá čítec tím rychleji. Opoždění pracovní síly, a tedy i její hodnota vzrůstá s trváním jejího fungování a přitom její denní hodnota vzrůstá v rychlejší proporcii, než je přírůstek trvání jejího fungování. V mnoha výrobních odvětvích, kde převládá časově mzda a pracovní doba není omezena zákonem, se proto samočinně vytvořil zvyk pokládat pracovní den za normální („normal working day“ [normální pracovní den], „the day's work“ [denní práce], „the regular hours of work“ [pravidelné pracovní hodiny]) jen k určitému bodu, např. až do konce desáté pracovní hodiny. Za touto hranicí tvoří pracovní doba přes čas (overtime) a je vzhledem k hodině jako jednotce míry lépe placena (extra pay), třebaže zvýšení je často směšně malé.³⁵ Normální pracovní den tu existuje jako zlomek skutečného pracovního dne, a skutečný pracovní den trvá často po celý rok

si N. W. Senior vypůjčuje leccos z Westa, aniž ho uvádí, praví mimo jiné: „Dělník... má hlavně zájem na výši mzdy (str. 15). Tedy dělník má zájem hlavně na tom, co dostává, na nominální částce mzdy, a ne na tom, co dává, na množství práce.

³⁴ Vliv takové abnormální neplné zaměstnanosti je naprosto odlišný od vlivu všeobecného, nuceného, zákonem stanoveného zkrácení pracovního dne. Abnormální neplná zaměstnanost se nijak nedotýká absolutní délky pracovního dne a může nastat stejně při patnáctihodinovém pracovním dni jako při šestihodinovém. Normální cena práce se v prvním případě vypočítá na základě předpokladu, že dělník pracuje denně průměrně 15 hodin, v druhém případě na základě předpokladu, že pracuje denně průměrně 6 hodin. Výsledek je stejný, je-li zaměstnán v jednom případě jen 7½ hodiny, v druhém případě jen 3 hodiny denně.

³⁵ „Míra platu za přesčas (v krajkářské manufaktuře) je tak malá, ½ pence atd. za hodinu, že ostře kontrastuje s nesmírnými škodami, které působí práce přes čas na zdraví a životní síle dělníka... Takový malý mimořádný výdělek musí být často zase vydán celý na další vzpružující prostředky.“ („Children's Employment Commission. 2nd Report“, str. XVI. čís. 117.)

déle než normální pracovní den.³⁶ Růst ceny práce s prodlužováním pracovního dne za jistou normální hranici má v různých britských průmyslových odvětvích takový ráz, že nízká cena práce během tak zvané normální doby nutí dělníka pracovat za vyšší mzdu přes čas, chce-li vůbec získat dostatečnou mzdu.³⁷ Zákonné omezení pracovního dne dělá tomuto potěšení konec.³⁸

Je všeobecně známou skutečností, že čím delší je pracovní den v některém průmyslovém odvětví, tím nižší je mzda.³⁹ Tovární inspektor A. Redgrave to ilustruje srovnávacím přehledem výroby za dvacet let, 1839—1859, a ukazuje, že v továrnách, podléhajících zákonu o desetihodinovém pracovním dni, mzda stoupla, kdežto v továrnách, kde se pracuje 14—15 hodin denně, mzda klesla.⁴⁰

Ze zákona: „Je-li dána cena práce, závisí denní nebo týdenní mzda na množství dodané práce,“ vyplývá především, že čím nižší je cena práce, tím větší musí být množství práce, čili tím delší musí být pracovní den, aby si dělník zajistil třeba jen hubenou průměrnou mzdu. Nízkost ceny práce tu pobízí k prodlužování pracovní doby.⁴¹

Obráceně však vyvolává prodlužování pracovní doby snížení ceny práce, a tím i snížení denní nebo týdenní mzdy.

Z určení ceny práce zlomkem $\frac{\text{denní hodnota pracovní síly}}{\text{pracovní den o daném počtu hodin}}$ vyplývá, že prodlužování pracovního dne samo o sobě snižuje cenu práce, nenastane-li nějaká kompensace. Ale tytéž okolnosti, které kapitalistovi dovolují trvale prodlužovat pracovní den, mu nejprve povolují a nakonec ho donucují snižovat cenu práce i nominálně, až celková cena zvýšeného počtu pracovních hodin klesne, tj. až klesne denní nebo týdenní mzda. Stačí tu poukázat na dvě okolnosti. Koná-li 1 muž práci 1½ muže nebo 2 mužů, stoupá nabídka práce, třebaže nabídka pracovní síly, která je na trhu, zůstává stálá. Konkurence, která tak vzniká mezi dělníky, umožňuje kapitalistovi snížit cenu práce, a zároveň mu klesající cena práce zase umožňuje ještě víc prodloužit pracovní dobu.⁴² Ale brzy se možnost disponovat tímto abnormálním množstvím neplacené práce, tj. převyšujícím průměrnou společenskou úroveň, stává nástrojem konkurence mezi kapitalisty samými. Část ceny zboží tvoří cena práce. Ale

³⁶ Např. ve výrobě čalounů před nedávným zavedením továrního zákona. „Pracujeme bez přestávky na oběd, takže 10½ hodinový pracovní den končí o páté odpoledne a všechna další práce je práce přes čas, která zřídka kdy končí před 6. hodinou večer také vlastně po celý rok pracujeme přes čas.“ (Výpověď pana Smitha v „Children's Employment Commission. 1st Report“, str. 125.)

³⁷ Např. ve skotských bělírnicích. „V některých částech Skotska byl v tomto průmyslu (před zavedením továrního zákona z roku 1862) zaveden systém práce přes čas, tj. 10 hodin práce se pokládalo za normální pracovní den. Dělník dostával za tuto dobu 1 šilink 2 pence. K tomu však přistupovala denní práce přes čas 3—4 hodiny, za kterou se platily 3 pence za hodinu. Výsledek tohoto systému: dělník, který pracoval jen normální dobu, si nemohl vydělat více než 8 šilinků mzdy týdně... Bez hodin přes čas mzda nestačila.“ („Reports of Insp. of Fact. for 30th April 1863“, str. 10.) „Vyšší plat za přesčasové hodiny je pokušení, kterému dělníci nemohou odolat“ („Reports of Insp. of Fact. for 30th April 1848“, str. 5.) V knihařstvih londýnské City je zaměstnáno velmi mnoho mladých děvčat ve věku 14—15 let, a to na základě učňovské smlouvy, která předpisuje určité pracovní hodiny. Nicméně pracují v posledním týdnu každého měsíce do 10, 11, 12 i 1 hodiny v noci, společně se staršími dělníky, ve velmi míchané společnosti. „Zaměstnavatelé je k tomu svádějí (tempt) zvýšenou mzdou a penězi na dobrou večeři, na kterou děvčata chodí do sousedních krčem. Veliká nevázanost, která se tak šíří mezi těmito „young immortals“ [mladými nesmrtelnými] („Children's Employment Commission. 5th Report“, str. 44, čís. 191), je vyvažována tím, že vážou mimo jiné také mnoho biblí a knih pro spásu duše.“

³⁸ Viz „Reports of Insp. of Fact. for 30th April 1863“, tamtéž. Zcela správně zhodnotili poměry londýnští stavební dělníci, když za velké stávky a výluky roku 1860 prohlásili, že jsou ochotni přistoupit na hodinovou mzdu jen za těchto dvou podmínek: 1) že s cenou pracovní hodiny bude stanoven normální pracovní den o 9 a 10 hodinách a že cena hodiny při desetihodinovém pracovním dni bude větší než při devítihodinovém pracovním dni; 2) že každá hodina přes normální den bude placena jako přesčas poměrně výše.

³⁹ „Je všeobecně známou skutečností, že tam, kde je pravidlem dlouhý pracovní den, je pravidlem i nízká mzda.“ („Reports of Insp. of Fact. for 31st October 1863“, str. 9.) „Práce, která poskytuje nejnuznější obživu, bývá obyčejně nadměrně prodlužována.“ („Public Health, 6th Report 1864“, str. 15.)

⁴⁰ „Report of Insp. of Fact. for 30th April 1860“, str. 31, 32.

⁴¹ Tak např. ruční hřebíkáři v Anglii byli nuceni pro nízkou cenu práce pracovat 15 hodin denně, aby si vydělali nejnuznější týdenní mzdu. „Je to mnoho, mnoho hodin denně a po celou tu dobu musí těžce dřít, aby si vydělali 11 pencí nebo 1 šilink, a z toho odpadají 2½ až 3 pence na opotřebování nástrojů, na otop, na odpady železa.“ („Children's Employment Commission. 3rd Report“, str. 136, čís. 671.) Ženy vydělávají při téže pracovní době jen 5 šilinků týdně. (Tamtéž, str. 137, čís. 674.)

⁴² Kdyby se tovární dělník např. zdráhal pracovat zavedený velký počet hodin „byl by velmi rychle nahrazen někým, kdo je ochoten pracovat libovolně dlouhou dobu, a tak by ztratil práci.“ („Reports of Insp. of Fact. for 30th April 1848“, výpovědi, str. 39, čís. 58.) „Koná-li jeden člověk práci dvou... stoupá obyčejně míra zisku... protože tato nadbytečná nabídka práce snižuje cenu práce.“ (Senior: „Three Lectures on the Rate of Wages“, str. 15.)

neplacená část ceny práce se nemusí započítávat do ceny zboží. Může být kupci zboží darována. To je první krok, k němuž dohání konkurence. Druhý krok, k němuž nutí konkurence, je, aby z prodejní ceny zboží byla vyloučena alespoň část abnormální nadhodnoty, vytvořené prodloužením pracovního dne. Tak se vytváří abnormálně nízká prodejní cena zboží, která zprvu vzniká sporadicky a potom se pozvolna ustaluje a stává se stálou základnou hubené mzdy a nadměrné pracovní doby, pod jejichž vlivem původně vznikla. Tento pohyb tu jen naznačujeme, protože rozbor konkurence sem nepatří. Ale dáme na chvíli slovo kapitalistovi samému. „V Birminghamu je konkurence mezi zaměstnavateli tak velká, že někteří z nás jsou nuceni jako zaměstnavatelé dělat věci, které by se jinak styděli dělat; a přesto se nenadělá více peněz (and yet no more money is made), nýbrž prospěch z toho má jen veřejnost.⁴³ Vzpomeňme si na ony dvě kategorie londýnských pekařů, z nichž jedni prodávají chléb za plnou cenu (the „fullpriced“ bakers), druzí pod jeho normální cenu („the underpriced“, „the undersellers“). „Fullpriced“ pranyřují před parlamentní vyšetřující komisí své konkurenty; „Existují jen tím, že za prvé podvádějí veřejnost (falšováním zboží), za druhé vytloukají ze svých lidí za dvanáctihodinovou mzdu 18 hodin práce... Neplacená práce (the unpaid labour) dělníků je nástroj, jímž bojují proti konkurentům... Konkurence mezi pekařskými mistry je příčinou, proč je tak těžké odstranit noční práci. „Underseller“, který prodává svůj chléb za méně, než činí výrobní náklady mění se s cenou mouky, se odškodňuje tím, že ze svých dělníků vytlouká více práce. Jestliže vytloukám ze svých lidí jen 12 hodin práce, ale můj soused 18 nebo 20, musí mě ovšem porazit prodejní cenou. Kdyby dělníci mohli trvat na zaplacení práce přes čas, bylo by brzy veta po tomto manévru... Velký počet dělníků zaměstnaných u „undersellers“ jsou cizinci, výrostci a jiní, kteří jsou nuceni vzít zavděk skoro každou mzdou, kterou mohou dostat.“⁴⁴

Tato jeremiáda je zajímavá mimo jiné i tím, že ukazuje, jak se v kapitalistově mozku obráží jen vnější zdání výrobních vztahů. Kapitalista neví, že také normální cena práce zahrnuje jisté množství neplacené práce a že právě tato neplacená práce je normálním zdrojem jeho zisku. Kategorie doby nadpráce pro něho vůbec neexistuje, neboť je zahrnuta v normálním pracovním dni, o němž se kapitalista domnívá, že jej platí celý v denní mzdě. Existuje však pro něho přesčas, prodloužení pracovního dne za hranici, odpovídající obvyklé ceně práce. Pokud jde o jeho konkurenty, kteří prodávají pod cenou, trvá dokonce na zvláštním platu (extra pay) za tento přesčas. Neví zase, že tento zvláštní plat zahrnuje neplacenou práci právě tak, jako ji zahrnuje cena obyčejné pracovní hodiny. Např. cena jedné hodiny dvanáctihodinového pracovního dne je 3 pence, tj. rovná se hodnotě představující výrobek ½hodinové práce, kdežto cena přesčasové pracovní hodiny je 4 pence, tj. rovná se hodnotě představující výrobek ⅔ pracovní hodiny. V prvním případě si kapitalista bezplatně přivlastňuje polovinu pracovní hodiny, v druhém případě třetinu.

⁴³ „Children's Employment Commission. 3rd Report“, výpovědi str. 66, čís. 22.

⁴⁴ „Reports etc. relative to the Grievances complained of by the Journeymen Bakers“. Londýn 1862, str. LII a tamtéž, výpovědi, čís. 479, 359, 27. Ale i fullpriced, jak jsme se zmínili již dříve a jak přiznává sám jejich mluvčí Bennet, nutili své dělníky „začínat práci v 11 hodin večer nebo dříve a pracovat často až do 7 hodin večer příštího dne. (Tamtéž, str. 22.)

Kapitola devatenáctá

Úkolová mzda

Úkolová mzda není nic jiného než přeměněná forma časové mzdy, tak jako je časová mzda přeměněná forma hodnoty čili ceny pracovní síly.

U úkolové mzdy to vypadá na první pohled tak, jako by užitnou hodnotou, kterou dělník prodává, nebyla funkce jeho pracovní síly, živá práce, nýbrž práce, již zpředmětněná ve výrobku, a jako by cena této práce nebyla určena zlomkem denní hodnota pracovní síly / pracovní den o daném počtu hodin, jako je tomu u časové mzdy, nýbrž výkonností výrobce.⁴⁵

Přesvědčení o správnosti tohoto názoru by muselo být silně otřeseno především tou skutečností, že obě formy mzdy existují současně a vedle sebe v týchž průmyslových odvětvích. Např. „londýnští sazeči dostávají zpravidla úkolovou mzdu, časová mzda je u nich výjimkou. Obráceně je tomu u sazečů na venkově, kde je časová mzda pravidlem a úkolová mzda výjimkou. Lodní tesaři v londýnském přístavu dostávají úkolovou mzdu, ve všech ostatních anglických přístavech časovou mzdu.“⁴⁶ V týchž londýnských sedlářských dílnách se často platí za tutéž práci Francouzům úkolová mzda a Angličanům časová mzda. V továrnách ve vlastním slova smyslu, kde všeobecně převládá úkolová mzda, vymykají se jednotlivé pracovní funkce tomuto měření z technických důvodů a jsou proto placeny časovou mzdou.⁴⁷ Samo o sobě je však jasné, že různost forem výplaty mzdy nemění nic na podstatě mzdy, i když snad jedna z těchto forem je příznivější pro vývoj kapitalistické výroby než druhá.

Dejme tomu, že obyčejný pracovní den činí 12 hodin, z toho 6 placených a 6 neplacených. Hodnota vyrobená za tento den nechť je 6 šilinků, tedy hodnota vyrobená za jednu pracovní hodinu 6 pencí. Dejme tomu, že zkušenost ukáže, že dělník, který pracuje průměrným stupněm intenzity a dovednosti, potřebuje tedy k výrobě výrobku jen společensky nutnou pracovní dobu, dodává za 12 hodin 24 kusů výrobku, ať už jsou to jednotlivé exempláře nebo měřitelné části nedílného výrobku. Hodnota těchto 24 kusů, po odečtení konstantní části kapitálu, která je v nich obsažena, je 6 šilinků, hodnota jednotlivého kusu 3 pence. Dělník dostává od kusu 1½ pence, takže vydělává 3 šilinky za 12 hodin. Jako je u časové mzdy lhostejné, zda předpokládáme, že dělník pracuje 6 hodin pro sebe a 6 pro kapitalistu nebo že pracuje z každé hodiny jednu polovinu pro sebe a druhou polovinu pro kapitalistu, stejným právem můžeme říci i zde, že každý jednotlivý kus je z poloviny placen z poloviny neplacen nebo že cena 12 kusů jen nahrazuje hodnotu pracovní síly, kdežto v ceně ostatních 12 kusů je ztělesněna nadhodnota.

Forma úkolové mzdy je stejně iracionální jako forma časové mzdy. Tak např. dva kusy zboží představují výrobek jedné pracovní hodiny, a tedy po odečtení hodnoty spotřebovaných výrobních prostředků stojí 6 pencí, zatím co dělník za ně dostává jen 3 pence. Úkolová mzda nevyjadřuje ve skutečnosti bezprostředně žádný hodnotový poměr. Zde se neměří hodnota kusu zboží pracovní dobou v něm ztělesněnou, nýbrž naopak, práce, kterou dělník vynaložil, se měří počtem kusů, které vyrobil. Při časové mzdě se práce měří bezprostředně délkou svého trvání, při úkolové množstvím výrobků, v

⁴⁵ „Systém úkolové práce znamená určitou epochu v dějinách dělníka; tvoří přechod od postavení pouhého nádeníka, který je závislý na libovůli kapitalisty, k družstevnímu pracovníku, který v nedaleké budoucnosti slibuje spojovat ve své osobě dělníka a kapitalistu. Úkoloví dělníci jsou fakticky svými vlastními pány, i když pracují s kapitálem svého podnikatele.“ (John Watts: „Trade Societies and Strikes, Machinery and Co-operative Societies“. Manchester 1865, str. 52, 53.) Cituji tento spis, protože je to pravá stoka všech dávno shnilých, otřepaných apologetických frází. Týž pan Watts vystupoval kdysi jako owenovec a vydal roku 1842 jiný spis: „Facts and Fictions of Political Economists“, kde mimo jiné prohlašuje property [vlastnictví] za robbery [loupež]. Ale to už je dávno.

⁴⁶ T. J. Dunning: „Trades' Unions and Strikes“. Londýn 1860, str. 22.

⁴⁷ Příklad, jak existence obou těchto forem mzdy vedle sebe podněcuje šejdířství továrníků: „Továrna zaměstnává 400 osob, z nichž polovina pracuje v úkolu, a má tedy bezprostřední zájem na práci přes čas. Ostatních 200 osob dostává denní mzdu, pracují stejně dlouho jako druzí, ale za práci přes čas nic nedostávají... Práce těchto 200 lidí za ½ hodiny denně se rovná práci jedné osoby za 50 hodin čili 5/6 týdenní práce jedné osoby a znamená zřejmý zisk pro podnikatele“ („Reports of Insp. of Fact. for 31st October 1860, str. 9.) „Práce přes čas, stanovený zákonem, stále ještě ve značné míře převládá, a při tom ve většině případů sám zákon zaručuje nemožnost odhalit tento zlořád a potrestat vinníky. Ve svých dřívějších zprávách jsem nejednou ukázal... jaké bezpráví se páchá na všech dělnících, kteří nedostávají úkolovou mzdu, nýbrž týdenní mzdu.“ (Leonhard Horner v „Reports of Insp. of Fact. for 30th April 1859“, str. 8, 9.)

němž se zhuštila práce určitého trvání.⁴⁸ Cena pracovní doby samé je konečně určena rovnicí: hodnota denní práce = denní hodnotě pracovní síly. Úkolová mzda je tedy jen modifikovaná forma časové mzdy.

Prozkoumejme nyní trochu podrobněji charakteristické zvláštnosti úkolové mzdy.

Kvalita práce se tu kontroluje jejím výrobkem samým, protože úkolová mzda se vyplácí plně jen tehdy, má-li výrobek průměrnou jakost. Proto se úkolová mzda stává nejhojnějším zdrojem srážek ze mzdy a kapitalistického šizení.

Skýtá kapitalistovi zcela určitou míru intenzity práce. Jen pracovní doba, která se ztělesňuje v předem určeném a zkušenosti stanoveném množství zboží, platí jako společensky nutná pracovní doba a je placena jako taková. Ve větších londýnských krejčovských dílnách se proto určitý kus vyráběných výrobků, např. vesta atd., nazývá hodinou, půlhodinou atd., při čemž za hodinu se počítá 6 pencí. Z praxe je známo, kolik dělá průměrný výrobek jedné hodiny. Při změně módy, při opravách atd. dochází ke sporům mezi zaměstnavatelem a dělníkem, zda se určitý kus rovná jedné pracovní hodině atd., až i zde rozhodne zkušenost. Stejně je tomu i v londýnských nábytkářských dílnách atd. Nemá-li dělník průměrnou výkonnost, nemůže-li tedy dodávat určité minimum denní práce, je propuštěn.⁴⁹

Protože kvalita a intenzita práce jsou tu kontrolovány formou mzdy samou, stává se práce dozoru do značné míry zbytečnou. Úkolová mzda tvoří proto základnu jak moderní domácké práce, kterou jsme popsali dříve, tak i hierarchicky rozčleněného systému vykořisťování a útlatku. Tento systém má dvě základní formy. Úkolová mzda usnadňuje jednak příživníkům vetřít se mezi kapitalistu a námezdního dělníka, podpronájem práce (subletting of labour). Zisk prostředníků plyne výhradně z rozdílu mezi cenou práce, kterou platí kapitalista, a onou částí této ceny, kterou tito prostředníci dělníkovi skutečně ponechávají.⁵⁰ Tento systém se v Anglii nazývá charakteristicky „sweating system“ (vypocovací systém). S druhé strany dovoluje úkolová mzda kapitalistovi uzavírat s hlavním dělníkem — v manufaktuře s předákem skupiny, v dolech s kopáčem uhlí atd., v továrně s vlastním strojním dělníkem — smlouvu na určitý počet kusů za cenu, za kterou hlavní dělník bere na sebe získání a placení svých pomocníků. Vykořisťování práce kapitálem se tu uskutečňuje pomocí vykořisťování dělníka dělníkem.⁵¹

Jakmile existuje úkolová mzda, je samozřejmě v osobním zájmu dělníka, aby co nejintenzivněji napínal svou pracovní sílu, což kapitalistovi usnadňuje zvyšování normálního stupně intenzity.^{51a} Právě tak je v osobním zájmu dělníka, aby si prodlužoval pracovní den, protože tím stoupá jeho denní nebo týdenní mzda.⁵² To vyvolává reakci, kterou jsme vylíčili při zkoumání časové mzdy, nehledě na to, že prodlužování pracovního dne, i při stále úkolové mzdě, znamená samo o sobě pokles ceny práce.

⁴⁸ „Mzdu lze měřit dvojnásobem: buď trváním práce, nebo jejím výrobkem.“ („Abrégé élémentaire des principes de l'Economie politique“. Paříž 1796, str. 32.) Autorem tohoto anonymního spisu je G. Garnier.

⁴⁹ „Dostane (přadlák) tolik a tolik liber... bavlny a po určité době musí za ni odvést tolik a tolik liber nití nebo přize určité jemnosti a dostane určitý plat za každou dodanou libru výrobku. Je-li jeho práce vadné jakosti, dostane pokutu; je-li ji méně, než činí minimum stanovené pro danou dobu, je propuštěn a za něho je přijat zdatnější dělník.“ (Ure: „Philosophy of Manufactures, str. 316, 317.)

⁵⁰ „Prochází-li práce rukama mnoha osob, které všechny chtějí mít podíl na zisku, zatím co jen poslední skutečně přidává svou práci, pak plat, který dělnice skutečně dostává je žalostně nízký.“ („Children's Employment Commission. 2nd Report“, str. LXX, čís. 424.)

⁵¹ Dokonce i apologet Watts poznamenává: „Bylo by podstatným zlepšením systému úkolové mzdy, kdyby všichni dělníci, zaměstnaní určitou prací, byli přímými účastníky smlouvy, každý podle svých schopností místo aby jeden dělník měl zájem na přetěžování svých kamarádů a měl z toho osobní prospěch.“ O hanebnostech tohoto systému viz „Children's Employment Commission. 3rd Report“, str. 66, čís. 22; str. 11, čís. 124; str. XI, čís. 13, 53, 59 atd.

^{51a} „Tomuto přirozenému výsledku se často napomáhá uměle. Např. v londýnském strojírenství je obvyklý tento trik: „Kapitalista vybere za předáka určitého počtu dělníků člověka, který vyniká fyzickou silou a obratností. Platí mu čtvrtletně nebo v jiných lhůtách zvláštní příplatek s podmínkou, že vynaloží všechno, aby podnítil k co nejhorlivějšímu soupeření své spoludělníky, kteří dostávají obyčejnou mzdu... to bez jakéhokoli dalšího komentáře objasňuje stížnost kapitalistů na trade-uniony, že prý „ochromují energii, větší zručnost a pracovní sílu („stinting the action, superior skill, and working power“). (Dunning: „Trades' Unions and Strikes, str. 22, 23.) Protože autor je sám dělník a sekretář trade-unions, mohlo by se to zdát přehnané. Ale podívejme se např. na „highly respectable“ [„vysoce úctyhodnou“] agronomickou encyklopedii J. Ch. Mortona, stať „Labourer“ (Dělník], kde se táž metoda doporučuje farmářům jako osvědčená.

⁵² „Pro všechny, kdož dostávají úkolovou mzdu... je výhodné prodlužovat práci za hranice stanovené zákonem. Tuto ochotu pracovat přes čas lze pozorovat zejména často u žen, které jsou zaměstnány jako tkadleny a navíječky.“ („Reports of Insp. of Fact. for 30th April 1858“, str. 9.) „Tento systém úkolové mzdy, tak výhodný pro kapitalistu... směřuje přímo k tomu, aby pobízel mladého hrmčáře práci dlouho přes čas po čtyři nebo pět let, kdy je placen od kusu ale za nízkou cenu. Je to

Při časové mzdě panuje, až na některé výjimky, stejná mzda za tytéž funkce; při úkolové mzdě se naproti tomu cena pracovní doby sice měří určitým množstvím výrobků, ale denní nebo týdenní mzda se mění s individuálními rozdíly mezi dělníky, z nichž jeden dodává v dané době jen minimum výrobku, druhý dodává průměr a třetí více než průměr. Takže velikost skutečného příjmu dělníka tu silně kolísá podle různé obratnosti, síly, energie, vytrvalosti atd. individuálních dělníků.⁵³ To ovšem nic nemění na všeobecném poměru mezi kapitálem a námezdní prací. Za prvé, individuální rozdíly se vyrovnávají, vezme-li se dílna jako celek, takže dílna jako celek dodává za určitou pracovní dobu průměrné množství výrobku a úhrnná mzda vyplacená dělníkům dílny je průměrnou mzdou daného výrobního odvětví. Za druhé poměr mezi mzdou a nadhodnotou zůstává nezměněn, protože individuální mzdě jednotlivého dělníka odpovídá individuálně jím vyrobené množství nadhodnoty. Ale úkolová mzda tím, že rozšiřuje sféru individuální činnosti, přispívá jednak k tomu, že se u dělníků rozvíjí individualita, duch svobody, samostatnost a schopnost sebekontroly, na druhé straně však vyvolává mezi nimi vzájemnou konkurenci. Má proto tendenci se zvyšováním individuální mzdy nad průměrnou hladinu zároveň tuto hladinu samu snižovat. Kde se však určitá úkolová mzda upevnila dlouhou tradicí, a její snížení proto znamená zvláštní obtíže, v těchto výjimečných případech se zaměstnavatelé uchylují někdy k násilné přeměně úkolové mzdy v časovou mzdu. Proti tomu vypukla např. roku 1860 velká stávka stužkařů v Coventry.⁵⁴ Úkolová mzda je konečně hlavní oporou hodinové soustavy,⁵⁵ kterou jsme vyličili dříve.

Z dosavadního výkladu je vidět, že úkolová mzda je forma mzdy, nejlépe vyhovující kapitalistickému výrobnímu způsobu. Třebaže není ničím novým — figuruje oficiálně vedle časové mzdy mimo jiné ve francouzských a anglických dělnických statutech čtrnáctého století — získává širší pole teprve ve vlastním manufakturním období. V době, kdy velký průmysl prožívá období bouřlivého rozvoje a kvasu, zejména od roku 1797 do roku 1815, je úkolová mzda pákou k prodloužení pracovní doby a k snižování mzdy. Velmi důležitý materiál o pohybu mzdy v onom období nacházíme v Modrých knihách: „Report and Evidence from the Select Committee on Petitions respecting the Corn Laws“ (parlamentní zasedání 1813—1814) a „Reports from the Lords' Committee, on the state of the Growth, Commerce, and Consumption of Grain, and all Laws relating thereto“ (zasedání 1814—1815). Nacházíme tam dokumentární důkazy ustavičného snižování ceny práce od počátku protijakobínské války. Např. v tkalcovství klesla úkolová mzda tak, že přes značně prodloužený pracovní den byla mzda nižší než dříve. „Reálný příjem tkalce je nyní mnohem menší než dříve: jeho výhody proti nádeníkovi, které kdysi bývaly velmi značné, nyní skoro úplně zmizely. Opravdu, rozdíl mezi mzdami za vyučenou a nevyučenu práci je nyní mnohem menší než v kterémkoli dřívějším období.“⁵⁶ Jak málo prospěchu přineslo zemědělskému proletariátu to, že následkem úkolové mzdy vzrostla intenzita a prodloužilo se trvání práce, o tom svědčí toto místo ze stranicky zaujatého spisu, hájícího zájmy landlordů a pachtýřů: „Převážnou část zemědělských operací konají lidé, kteří jsou

jedna z hlavních příčin, které vedou k fyzické degeneraci hrnčářů.“ („Children's Employment Commission. 1st Report“, str. XIII.)

⁵³ „Platí-li se práce v některém oboru v úkolu, tolik a tolik od kusu... mohou se mzdy různých dělníků velmi značně lišit svou výší... Ale při práci za denní mzdu existuje obvykle jednotná výše... kterou podnikatel i dělník považují za průměrnou mzdu pro průměrné dělníky v tomto oboru.“ (*Dunning*: „Trades' Unions and Strikes“, str. 17.)

⁵⁴ „Práce řemeslnických tovaryšů se řídí podle dní nebo podle kusů (à la journée ou à la pièce). „Mistři vědí přibližně, kolik práce mohou denně vykonat dělníci v určitém řemesle, a platí je proto často úměrně práci, kterou vykonají; tyto tovaryši pracují co nejvíce, a to ve svém vlastním zájmu, bez jakéhokoli dalšího dozoru.“ (*Cantillon*: „Essai sur la Nature du Commerce en Général“, vyd. Amsterdam 1756, str. 185 a 202. První vydání vyšlo roku 1755.) Cantillon, z něhož hojně čerpali Quesnay, sir James Steuart a A. Smith, líčí tu tedy již úkolovou mzdu jako pouze modifikovanou formu časové mzdy. Francouzské vydání Cantillonova má na titulní stránce poznámku, že je to překlad z angličtiny, ale anglické vydání „The Analysis of Trade, Commerce etc. by Philip Cantillon, late of the City of London, Merchant“ nejenže vyšlo později než francouzské (1759), ale i svým obsahem je nepochybně pozdějším zpracováním. Tak např. ve francouzském vydání není ještě zmínka o Humovi, kdežto obráceně v anglickém vydání skoro již nefiguruje Petty. Anglické vydání je theoreticky méně významné, ale obsahuje různé speciální údaje o anglickém obchodu, o obchodu s drahými kovy atd., což není ve francouzském textu. Větu v titulu anglického vydání, že spis je „taken chiefly from the Manuscript of a very ingenious Gentleman deceased, and adapted etc. [převzat hlavně z rukopisu velmi duchaplného zemřelého gentlemana a upraven atd.], je tedy třeba pokládat za pouhou, tehdy velmi obvyklou fikci.

⁵⁵ „Jak často jsme viděli, že v jistých dílnách je shromážděno mnohem víc dělníků, než je skutečně zapotřebí k práci? Dělníci se často přijímají pro případ nepředvídané práce, někdy dokonce jen domnělé; protože se jim platí od kusu zaměstnavatel nic neriskuje, protože všechny ztráty času jdou na vrub nepracujících dělníků.“ (*H. Grégoir*: „Les Typographes devant le Tribunal Correctionnel de Bruxelles. Brusel 1865, str. 9.)

⁵⁶ „Remarks on the Commercial Policy of Great Britain“, Londýn 1815, str. 48.

placení denně nebo od kusu. Jejich týdenní mzda činí asi 12 šilinků, a ačkoli lze s jistotou předpokládat, že při úkolové mzdě, která pobízí k většímu vypětí sil, vydělá dělník o jeden nebo snad o dva šilinky více než při týdenní mzdě, přesto uvidíme, podíváme-li se na jeho celkový příjem, že jeho nezaměstnanost v určitých ročních obdobích tento přírůstek vyvažuje... Shledáme dále vůbec, že mzdy těchto lidí jsou v určitém poměru k ceně nutných životních prostředků, takže muž s dvěma dětmi je s to vydělat právě tolik, kolik nutně potřebuje, aby mohl uživit svou rodinu, aniž se musí ucházet o farní podporu.⁵⁷ Malthus poznamenal tehdy v souvislosti s fakty, uveřejněnými parlamentem: „Doznávám, že pozoruji s nelibostí, jak se velmi rozmáhá praxe úkolové mzdy. Těžká práce po 12 nebo 14 hodin denně, trvá-li delší dobu, je skutečně příliš mnoho na lidského tvora.“⁵⁸

V dílnách podléhajících působnosti továrního zákona, se úkolová mzda stává všeobecným pravidlem, protože tam lze pracovní den rozšiřovat jen intenzivně.⁵⁹

Se změnou produktivity práce se mění pracovní doba, kterou představuje totéž množství výrobku. Mění se tedy i úkolová mzda, protože tato mzda je vyjádření ceny určité pracovní doby. V našem hořejším příkladě bylo za 12 hodin vyrobeno 24 kusů, při čemž hodnota nově vyrobená za oněch 12 hodin byla 6 šilinků, denní hodnota pracovní síly 3 šilinky, cena pracovní hodiny 3 pence a mzda za kus 1½ pence. Každý kus zboží do sebe vsřebal ½ pracovní hodiny. Dodá-li pak týž pracovní den, třeba následkem zdvojnásobené produktivity práce, 48 kusů výrobku místo 24 a zůstanou-li všechny ostatní okolnosti nezměněny, klesá úkolová mzda z 1½ pence na ¾ pence, protože každý kus představuje nyní již jen ¼ pracovní hodiny místo ½. 1½ pence x 24 = 3 šilinky a rovněž ¾ pence x 48 = 3 šilinky. Jinak řečeno, úkolová mzda se snižuje v témž poměru, v jakém vzrůstá počet kusů zboží, vyrobeného za tutéž dobu,⁶⁰ tedy v témže poměru, v jakém se zmenšuje pracovní doba, vynakládaná na týž kus. Ačkoli tato změna úkolové mzdy je tu čistě nominální, je stálým zdrojem boje mezi kapitalistou a dělníkem buď proto, že kapitalista používá této záminky ke skutečnému snižování ceny práce, nebo proto, že zvýšení produktivní síly práce je provázáno zvýšením její intenzity, nebo proto, že dělník bere vážně vnější formu úkolové mzdy, domnívaje se, že je mu placen výrobek jeho práce, a ne jeho pracovní síla, a vzpírá se proto jakémukoli snížení mzdy, není-ti provázáno příslušným snížením prodejní ceny zboží. „Dělníci bedlivě pozorují cenu surovin a cenu vyrobených statků a jsou tak s to přesně určit zisky svých pánů.“⁶¹ Takové nároky odmítá kapitál právem jako hrubé nepochopení povahy námezdní práce.⁶² Rozhořčuje se nad touto troufalostí zdaňovat pokrok průmyslu a kategoricky prohlašuje, že do produktivity práce dělníkům vůbec nic není.⁶³

⁵⁷ „A Defence of the Landowners and Farmers of Great Britain“. Londýn 1814, str. 4, 5.

⁵⁸ Malthus: „Inquiry into the Nature etc. of Rent“. Londýn 1815.

⁵⁹ „Dělníci s úkolovou mzdou tvoří pravděpodobně 4/5, všech továrních dělníků.“ („Reports of Insp. of Fact. for 30th April 1858“, str. 9.)

⁶⁰ „Produktivní síla jeho spřádacího stroje je přesně změřena a velikost platu za práci, která se provádí s pomocí tohoto stroje, se zmenšuje s růstem jeho produktivní síly, ačkoli ne ve stejném poměru.“ (Ure: „Philosophy of Manufactures, str. 317.) Tento apologetický obrat Ure v dalším výkladu zase sám vyvrací. Připouští, že např. při prodloužení selffaktoru pochází dodatečná práce z tohoto prodloužení. Práce se tedy nezmenšuje tou měrou, jak roste její produktivita. Dále: „Tímto zvětšením stroje stoupá jeho produktivní síla o 1/5. Dojde-li k tomu, nebude přadlák dostávat za dané množství práce tutéž mzdu jako dříve; protože však jeho mzda se nesníží o celou 1/5, toto zdokonalení zvětší jeho peněžní příjem za každý daný počet pracovních hodin — ale, ale — „toto zjištění je třeba do jisté míry omezit... přadlák musí ze svých 6 pencí navíc platit o něco víc na udržování mladistvých pomocníků... kteří vytlačují část dospělých dělníků“ (tamtéž, str. 320, 321), což ovšem nikterak nesvědčí o tendenci k stoupaní mzdy.

⁶¹ H. Fawcett: „The Economic Position of the British Labourer“, Cambridge a Londýn 1865, str. 178.

⁶² V londýnském listu „Standard“ ze dne 26. října 1861 najdeme zprávu, že firma John Bright a spol. „vede před rochdalským soudem proces pro zastrašování proti zástupcům trade-unionu tkalců koberců.“. Firma Bright zavedla nové stroje, které měly vyrábět 200 yardů koberců za tutéž dobu při témž vynaložení práce (!), kterých bylo dříve zapotřebí k výrobě 160 yardů. Dělníci neměli nárok na podíl ze zisku, kterého bylo dosaženo vynaložením kapitálu jejich zaměstnavatelů na technická zdokonalení. Páni Brightové proto navrhli snížení mzdy z 1½ pence na 1 penny za yard, při čemž výdělek dělníka za dané množství práce zůstává úplně týž jako dříve. Ale to bylo nominální snížení mzdy, na něž dělníci, jak tvrdí, nebyli předem upozorněni.“

⁶³ „Trade-unions ve svém úsilí udržet určitou úroveň mzdy se snaží dosáhnout podílu na zisku plynoucím ze zdokonalení strojů!“ (Quelle horreur! [Hrůza!])... „Žádají vyšší mzdu, protože je práce zkrácena... jinými slovy snaží se zdanit průmyslová zlepšení.“ („On Combination of Trans“. Nové vyd. Londýn 1834, str. 42.)

Kapitola dvacátá

Národní rozdílnost mezd

V patnácté kapitole jsme se zabývali rozmanitými kombinacemi, které může vyvolat změna v absolutní nebo relativní (tj. ve srovnání s nadhodnotou) velikosti hodnoty pracovní síly, při čemž se ukázalo, že množství životních prostředků, v nichž se realizuje cena pracovní síly, může prodělavat změny nezávislé⁶⁴ na výkyvech této ceny nebo od nich odlišné. Jak již bylo poznamenáno, pouhým přechodem hodnoty po příp. ceny pracovní síly v exoterickou [vnější povrchní] formu mzdy mění se všechny ony zákony v zákony pohybu mzdy. To, co se v rámci tohoto pohybu jeví jako střídající se, po sobě jdoucí kombinace, může se jevit pro různé země jako současně existující rozdílnost mezd v jednotlivých zemích. Při srovnávání mezd různých zemí je tedy nutno přihlídnout ke všem momentům, které určují změny ve velikosti hodnoty pracovní síly: k ceně a rozsahu přirozených a historicky vyvinutých životních potřeb, k nákladům na dělníkovu výchovu, k úloze práce žen a dětí, k produktivitě práce, k její extensivní a intenzivní velikosti. I nejpovrchnější srovnání vyžaduje především, aby průměrná mzda v těžče oborech v různých zemích byla převedena na stejně dlouhý pracovní den. Po takovém vyrovnání denních mezd musí být časová mzda převedena na úkolovou mzdu, protože jen úkolová mzda skýtá měřítko jak pro produktivitu, tak pro intenzitu práce.

V každé zemi existuje jistá průměrná intenzita práce; práce, nedosahující tohoto průměrného stupně intenzity, vynakládá na výrobu daného zboží více času, než je společensky nutné v této zemi, a proto se nepočítá za práci normální kvality. Jen stupeň intenzity, který převyšuje národní průměr, mění v dané zemi měření hodnoty pouhým trváním pracovní doby. Jinak je tomu na světovém trhu, jehož integrálními částmi jsou jednotlivé země. Průměrná intenzita práce je v každé zemi jiná, tu větší, tam menší. Tyto národní průměry tvoří tedy stupnici, jejíž jednotkou míry je průměrná jednotka světové práce. Ve srovnání s méně intenzivní prací vyrábí tedy intenzivnější národní práce za stejnou dobu větší hodnotu, která se zračí ve větším množství peněz.

Avšak zákon hodnoty ve svém mezinárodním použití prodělavá ještě značnější změny proto, že na světovém trhu se produktivnější národní práce počítá také jako intenzivnější, pokud konkurence nedonutí produktivnější národ snížit prodejní cenu svého zboží na jeho hodnotu.

Průměrná intenzita a produktivita národní práce v dané zemi převyšuje mezinárodní úroveň tou měrou, jak se rozvíjí kapitalistická výroba této země.^{64a} Různá množství zboží téhož druhu, vyráběná v různých zemích za stejnou pracovní dobu, mají tedy nestejně mezinárodní hodnoty, které se zračí v různých cenách, tj. v peněžních částkách různých vzhledem k mezinárodním hodnotám. Relativní hodnota peněz bude tedy menší u národa s vyvinutějším kapitalistickým výrobním způsobem než u národa méně vyvinutým. Z toho tedy vyplývá, že nominální mzda, tj. ekvivalent pracovní síly vyjádřený v penězích, bude vyšší u prvního národa než u druhého; to však naprosto neznamená, že tam bude větší i skutečná mzda, tj. množství životních prostředků, které má dělník k dispozici.

Ale i nehledě k této relativní rozdílnosti hodnoty peněz v různých zemích, ukazuje se často, že denní, týdenní atd. mzda je u prvního národa vyšší než u druhého, kdežto relativní cena práce, tj. cena práce v poměru jak k nadhodnotě, tak i k hodnotě výrobku, je u druhého národa vyšší než u prvního.⁶⁵

⁶⁴ „Bylo by nepřesné říci, že mzda (jde tu o její peněžní vyjádření) stoupla jen proto, že se za ni dá koupit více levnějších výrobků.“ (David Buchanan ve svém vydání A. Smitha: „Wealth of Nations“, 1814, sv. I, str. 417, poznámka.)

^{64a} Na jiném místě budeme zkoumat, jaké okolnosti, pokud jde o produktivitu, mohou pozmenit působnost tohoto zákona pro jednotlivá průmyslová odvětví.

⁶⁵ James Anderson poznamenává v polemice proti A. Smithovi: „Je rovněž třeba poznamenat, že sice zdánlivá cena práce je obvykle nižší v chudších zemích, kde zemědělské produkty a zejména obilí jsou levné; ale skutečná cena práce je tam obvykle vyšší než v jiných zemích. Neboť skutečnou cenou práce není mzda, kterou dělník dostává za den, ačkoli je to její zdánlivá cena. Skutečnou cenou je to, co opravdu stojí zaměstnavatele určité množství hotového výrobku, a s tohoto hlediska je práce skoro ve všech případech v bohatých zemích levnější než v chudších, třebaže cena obilí a jiných životních prostředků bývá obvykle daleko nižší v chudších zemích než v bohatších... Práce měřená na dny je značně nižší ve Skotsku než v Anglii... Práce přepočítaná na kusy zboží je vcelku levnější v Anglii. (James Anderson: „Observations on the means of exciting a spirit of National Industry etc.“ Edinburgh 1777, str. 350, 351.) — Naopak nízká mzda vyvolává zdražení práce. „Práce je dražší v Irsku než v Anglii, přesto či spíše právě proto, že mzdy jsou tam o tolik nižší.“ (Čís. 2074 v „Royal Commission on Railways, Minutes“, 1867.)

J. W. Cowell, člen tovární komise z roku 1833, dospěl po pečlivém prozkoumání přádelnictví k závěru, že „v podstatě jsou v Anglii s hlediska továrníků mzdy nižší než na pevnině, třebaže s hlediska dělníků jsou možná i vyšší“ (Ure, str. 314). Anglický tovární inspektor Alexander Redgrave dokazuje v tovární zprávě z 31. října 1866 srovnávací statistikou Anglie se státy na kontinentě, že přes nižší mzdu a mnohem delší pracovní den je práce na kontinentě ve srovnání s výrobkem dražší než práce v Anglii. Ředitel (manager) jedné anglické bavlnářské továrny v Oldenburku prohlašuje, že tam pracovní doba trvá, včetně soboty, 14½ hodiny, od 5½ hodiny ranní do 8 hodin večer a že tamější dělníci pod dohledem anglických dozorců zhotoví o něco méně výrobků než angličtí dělníci za 10 hodin a pod dohledem německých dozorců ještě mnohem méně. Mzda prý je tam mnohem nižší než v Anglii, v mnoha případech o 50%, ale počet rukou prý je v poměru ke strojům mnohem větší; v některých odděleních oproti anglickému v poměru 5:3. Pan Redgrave uvádí velmi podrobné údaje o ruských bavlnářských továrnách. Tyto údaje mu dodal jeden anglický manager [ředitel], který tam byl ještě nedávno zaměstnán. Na této ruské půdě, na níž se tak daří všem zlořádům, bujejí staré hrůzy z dětských let anglického továrního systému. Řediteli jsou ovšem Angličané, protože domorodý ruský kapitalista se vůbec nehodí za továrníka. Přes všechnu nadměrnou práci, přes neustálou denní i noční práci i hanebně nízký plat dělníků ruská výroba sotva živoří, a to jen díky překážkám vytvořeným proti zahraniční konkurenci. – Uvedu konečně ještě srovnávací přehled pana Redgrava o průměrném počtu vřeten na továrnu a na přádláka v různých evropských zemích. Pan Redgrave sám poznamenává, že tyto číslice sebral před několika lety a že od té doby velikost továren a počet vřeten připadající na dělníka v Anglii vzrostly. Předpokládá však poměrně stejně velký pokrok v zemích na kontinentě, které vypočítává, takže prý číselné údaje podržely svou relativní platnost.

Průměrný počet vřeten na továrnu:

v Anglii	průměrný počet vřeten na jednu továrnu	12.600
ve Švýcarsku	“ “ “ “ “ “	8.000
v Rakousku	“ “ “ “ “ “	7.000
v Sasku	“ “ “ “ “ “	4.500
v Belgii	“ “ “ “ “ “	4.000
ve Francii	“ “ “ “ “ “	1.500
v Prusku	“ “ “ “ “ “	1.500

Průměrný počet vřeten na dělníka:

ve Francii	1 osoba na	14 vřeten
v Rusku	1 osoba na	28 vřeten
v Prusku	1 osoba na	37 vřeten
v Bavorsku	1 osoba na	46 vřeten
v Rakousku	1 osoba na	49 vřeten
v Belgii	1 osoba na	50 vřeten
v Sasku	1 osoba na	50 vřeten
v menších německých státech	1 osoba na	55 vřeten
ve Švýcarsku	1 osoba na	55 vřeten
ve Velké Británii	1 osoba na	74 vřeten

„Toto srovnání“, praví pan Redgrave, „je, nemluvě už o jiných okolnostech, nepříznivé pro Velkou Británii zejména proto, že je tam velmi mnoho továren, v nichž je spojeno strojové tkalcovství s přádelnictvím, kdežto výpočet neodpočítává ani jednu osobu na tkalcovské stavy. Zahraniční továrny naproti tomu jsou většinou pouze přádelny. Kdyby bylo možno nalézt plně srovnatelné údaje, mohl bych napočítat ve svém obvodu mnoho přádelen bavlny, kde spřádací stroje s 2.200 vřeten obsluhuje jediný dělník (minder) se dvěma pomocnicemi a zhotovují denně 220 liber příze v délce 400 (anglických) mil.“ („Reports of Insp. of Fact. for 31st October 1866“, str. 31—37, porůznu.)

Víme, že ve východní Evropě i v Asii převzaly anglické společnosti stavbu železnic a zaměstnávají vedle domácích dělníků také určitý počet anglických dělníků. Praktická nutnost je tedy donutila počítat s národními rozdíly v intenzitě práce, ale neutrpěli tím žádnou škodu. Zkušenosti je učí, že třebaže výše mzdy odpovídá více méně průměrné intenzitě práce, relativní cena práce (v poměru k výrobku) se obvykle pohybuje v přímo protikladném směru.

V „Pojednání o úrovni mzdy“⁶⁶ — v jednom ze svých nejranějších ekonomických spisů — se snaží H. Carey dokázat, že různé národní mzdy jsou přímo úměrné produktivitě národního pracovního dne. Z tohoto mezinárodního poměru vyvozuje závěr, že mzda vůbec stoupá a klesá úměrně produktivitě práce. Celý náš rozbor výroby nadhodnoty ukazuje, že tento závěr by byl nesmyslný, i kdyby Carey byl skutečně odůvodnil své premisy, místo aby podle svého zvyku bez ladu a skladu smíchal nahodilý, nekritický a povrchně shrnutý statistický materiál. Nejlepší na všem je to, že podle jeho vlastního přiznání to ve skutečnosti není tak, jak by to mělo být podle teorie. Zásah státu totiž skresluje tento přirozený ekonomický poměr. Proto je nutné vypočítávat národní mzdy tak, jako by jejich část, která připadá státu ve formě daní, připadala dělníkům samým. Bylo by dobře, kdyby se pan Carey zamyslel nad tím, zda tyto „státní výdaje“ nejsou také „přirozenými plody“ kapitalistického vývoje. Tento úsudek je docela hoden člověka, který nejprve prohlašuje kapitalistické výrobní vztahy za věčné zákony přírody a rozumu, zatímco zásah státu může jen rušit jejich svobodnou harmonickou hru, a potom objevuje, že ďábelský vliv Anglie na světovém trhu, vliv, který, jak se zdá, nevyplývá z přírodních zákonů kapitalistické výroby, činí nutným zasahování státu, totiž státní ochranu těchto „zákonů přírody a rozumu“, alias [jinými slovy] nutnost systému ochranných cel. Objevil dále, že theoremata Ricarda a jiných — v nichž jsou formulovány existující společenské protiklady a rozpory, nejsou ideálním produktem skutečného ekonomického vývoje, nýbrž naopak, že skutečné rozpory kapitalistické výroby v Anglii a v jiných zemích jsou výsledkem teorie Ricarda a jiných! Objevil konečně, že je to konec konců obchod, který ničí vrozené krásy a harmonie kapitalistického výrobního způsobu. Ještě krok dále a objeví možná, že jediným zlem kapitalistické výroby je sám kapitál. Jen člověk tak úžasně nekritický a tak pseudoučený si zasloužil, že se přes svoje ochránářské kacířství stal tajným pramenem harmonické moudrosti pro takového Bastiata a všechny ostatní nynější optimistické hlasatele svobodného obchodu.

⁶⁶ „Essay on the Rate of Wages; with an Examination of the Causes of the Differences in the Conditions of the Labouring Population throughout the World“. Filadelfie 1835.

Oddíl sedmý

Akumulační proces kapitálu

Přeměna nějaké peněžní sumy ve výrobní prostředky a pracovní sílu je první pohyb, který koná hodnota, jež má fungovat jako kapitál. Tato přeměna se děje na trhu, ve sféře oběhu. Druhá fáze tohoto pohybu, výrobní proces, je skončena, jakmile jsou výrobní prostředky přeměněny ve zboží, jejichž hodnota převyšuje hodnotu jejich součástí, tj. obsahuje původně zálohovaný kapitál plus nadhodnotu. Tato zboží musí být pak znovu vržena do sféry oběhu. Musí být prodána, jejich hodnota musí být realizována v penězích, tyto peníze musí být znovu přeměněny v kapitál a tak stále znovu a znovu. Tento koloběh, který prodělává stále tytéž po sobě následující fáze, tvoří oběh kapitálu.

První podmínkou akumulace je, aby kapitalista dokázal prodat svá zboží a většinu peněz, které za ně dostal, opět přeměnit v kapitál. V dalším výkladu se předpokládá, že kapitál probíhá svým procesem oběhu normálně. Podrobnější rozbor tohoto procesu patří do druhé knihy.

Kapitalista, který vyrábí nadhodnotu, tj. vyssává neplacenou práci přímo z dělníků a fixuje ji ve zboží, je první, kdo si přivlastňuje nadhodnotu, ale naprosto není jejím posledním vlastníkem. Musí se o ni potom dělit s kapitalisty, kteří vykonávají jiné funkce ve společenské výrobě jako celku, s pozemkovým vlastníkem atd. Nadhodnota se tedy štěpí na různé části. Její zlomky připadají různým kategoriím osob a nabývají různých, navzájem nezávislých forem, jako je zisk, úrok, obchodní zisk, pozemková renta atd. Tyto proměněné formy nadhodnoty bude možno probrat až v třetí knize.

Předpokládáme tu tedy jednak, že kapitalista, který zboží vyrábí, je prodává za jejich hodnotu, a nezkoumáme tu dále, jak se kapitalista znovu vrací na trh zboží: ani nové formy, které kapitál na sebe bere ve sféře oběhu, ani skryté v nich konkrétní podmínky reprodukce. Na druhé straně předpokládáme, že kapitalistický výrobce je vlastníkem celé nadhodnoty nebo, chcete-li, představitelem všech těch, kdo se s ním podílejí na kořisti. Zkoumáme tedy akumulaci nejprve abstraktně, tj. pouze jako moment bezprostředního výrobního procesu.

Pokud ostatně dochází k akumulaci, potud je zřejmé, že se kapitalistovi podaří prodat vyrobené zboží a přeměnit peníze získané tímto prodejem zpět v kapitál. Dále: rozpad nadhodnoty na různé kusy nemění nic na její povaze ani na nutných podmínkách, za nichž se stává prvkem akumulace. Ať už se nadhodnota rozpadá v jakékoli proporcii na část, kterou si podrží sám kapitalistický výrobce, na část, kterou postoupí jiným, vždy si ji přivlastňuje nejprve kapitalistický výrobce. Co tedy předpokládáme při našem výkladu procesu akumulace, to se děje i ve skutečnosti. Na druhé straně štěpení nadhodnoty a zprostředkující pohyb oběhu zatemňují jednoduchou základní formu procesu akumulace. Proto analýza procesu akumulace v jeho čisté podobě vyžaduje, abychom prozatím nepřihlíželi ke všem jevům, které zakrývají vnitřní hru jeho mechanismu.

Kapitola dvacátá první Prostá reprodukce

At' je společenská forma výrobního procesu jakákoli, výrobní proces musí být nepřetržitý, tj. musí periodicky stále znovu probíhat týmiž stadii. Jako nemůže společnost přestat spotřebovávat, právě tak nemůže přestat vyrábět. Proto každý společenský výrobní proces, zkoumán ve stálé souvislosti a ustavičném toku svého obnovování, je zároveň reprodukčním procesem.

Podmínky výroby jsou zároveň podmínkami reprodukce. Žádná společnost nemůže ustavičně vyrábět, tj. reprodukovat, aniž ustavičně přeměňuje část svých výrobků zpět ve výrobní prostředky čili v prvky nové výroby. Za jinak stejných podmínek může reprodukovat své bohatství nebo udržovat je na stejné výši jen tehdy, jestliže výrobní prostředky, tj. pracovní prostředky, suroviny a pomocné látky in natura [v přírodní podobě], spotřebované např. za rok, nahrazuje stejným množstvím nových exemplářů téhož druhu; toto množství se tedy musí oddělit od roční masy výrobků a znovu vejít do výrobního procesu. Určité množství ročního produktu náleží tedy výrobě. Jako část určená od počátku k produktivní spotřebě existuje tato část obvykle v takových naturálních formách, které již samy sebou vylučují individuální spotřebu.

Má-li výroba kapitalistickou formu, má ji i reprodukce. Jako se za kapitalistického výrobního způsobu pracovní proces jeví jen jako prostředek zhodnocovacího procesu, právě tak se reprodukce jeví jen jako prostředek k reprodukci zálohované hodnoty jako kapitálu, tj. jako zhodnocující se hodnoty. Charakteristická ekonomická úloha kapitalisty připadá určité osobě jen proto, že její peníze ustavičně fungují jako kapitál. Proměnila-li se např. zálohovaná peněžní částka 100 liber št. tohoto roku v kapitál a vyrobila-li nadhodnotu 20 liber št., musí opakovat tutéž operaci příštího roku atd. Jako periodický přírůstek kapitálové hodnoty čili periodický plod fungujícího kapitálu, nabývá nadhodnota formy důchodu, vyvěrajícího z kapitálu.¹

Slouží-li tento důchod kapitalistovi jen jako spotřební fond nebo je-li stejně periodicky spotřebováván jako získávání, dochází — za jinak stejných podmínek — k prosté reprodukci. Ačkoli prostá reprodukce je pouhé opakování výrobního procesu v témže měřítku, vtiskuje toto pouhé opakování čili nepřetržitost procesu nové rysy nebo spíše stírá některé rysy, zdánlivě pro něj charakteristické jako pro pouze ojedinělý akt.

Výchozím bodem výrobního procesu je koupě pracovní síly na určitou dobu a tento výchozí bod se ustavičně obnovuje, jakmile uplyne lhůta, na kterou byla práce koupena, a tím i určité výrobní období, např. týden, měsíc atd. Dělník je však placen teprve tehdy, když už jeho pracovní síla působila a realizovala ve zbožích jak svou hodnotu, tak i nadhodnotu. Dělník tedy vyrobil jak nadhodnotu, která pro nás prozatím představuje jen spotřební fond kapitalisty, tak i fond své vlastní výplaty, tj. variabilní kapitál — dříve, než k němu připlyne zpět v podobě mzdy, a je zaměstnáván jen potud, pokud jej ustavičně reprodukuje. Odtud vzorec ekonomů, o němž jsme se zmínili v šestnácté kapitole pod „II“ a který líčí mzdu jako podíl na výrobku samém.² Je to ta část výrobku ustavičně reprodukováného dělníkem samým, která k němu ustavičně plyne zpět ve formě mzdy. Kapitalista mu ovšem platí tuto zboží hodnotu v penězích. Tyto peníze jsou však jen přeměněnou formou výrobku práce. Zatím co dělník přeměňuje část výrobních prostředků ve výrobek, mění se část jeho dřívějšího výrobku opět v peníze. Jeho práci předcházejícího týdne nebo uplynulé poloviny roku je placena jeho dnešní práce nebo práce příští poloviny roku. Iluze, kterou vytváří peněžní forma, ihned mizí, jakmile začneme místo jednotlivého kapitalisty a jednotlivého dělníka zkoumat třídu kapitalistů a třídu dělníků. Ve formě peněz vydává třída kapitalistů neustále dělnické třídě poukázky na část výrobku, vyrobeného dělníky a přivlastněného kapitalisty. Tyto poukázky dělník třídě kapitalistů právě tak pravidelně vrací

¹ „Boháči, kteří spotřebovávají výrobky cizí práce, dostávají je jen aktem směny (koupí zboží). Zdá se tedy, že jim hrozí brzké vyčerpání jejich rezervního fondu... Ale v současném společenském řádu získalo bohatství sílu reprodukovat se cizí prací... Bohatství, jako práce a pomocí práce, nese každoročně plod, který lze během roku zničit, aniž se bohatec stane chudším. Tento plod je důchod, vznikající z kapitálu.“ (*Sismondí: „Nouveaux Principes d'Economie Politique“*, sv. I, str. 81, 82.)

² „Mzdu... právě tak jako zisk lze považovat za skutečný podíl z hotového výrobku.“ (*G. Ramsay: „An Essay on the Distribution of Wealth“*, str. 142.) „Podíl na výrobku, připadající dělníkovi ve formě mzdy.“ (*J. Mill: „Eléments d'Economie Politique“*, franc. překl. Parissot, Paříž 1823, str. 34.)

a tím jí odnímá část svého vlastního výrobku, který na něho připadá. Zbožní forma výrobku a peněžní forma zboží maskují pravý charakter tohoto procesu.

Variabilní kapitál je tedy jen zvláštní historickou formou, v níž se projevuje fond životních prostředků čili pracovní fond, který dělník potřebuje k udržení a reprodukci svého života a který musí za všech systémů společenské výroby vždy sám vyrábět a reprodukovat. Pracovní fond ustavičně plyne k dělníkovi zpět ve formě platidel za jeho práci, protože jeho vlastní výrobek se od něho ustavičně vzdaluje ve formě kapitálu. Ale tato jevová forma pracovního fondu nemění nic na tom, že kapitalista zakládá dělníka jeho vlastní zpředmětněnou prací.³ Podívejme se na nevolného rolníka konajícího robotu. Pracuje vlastními výrobními prostředky na vlastním poli na příklad 3 dny v týdnu. Ostatní 3 dny v týdnu koná robotu na panském. Reprodukce neustále svůj vlastní pracovní fond a ten nikdy vůči němu nenabývá formy platidel, jimiž by ho zakládala třetí osoba za jeho práci. Zato také jeho neplacená nucená práce nikdy nenabývá formy dobrovolné a placené práce. Jestliže si pán jednoho krásného dne přivlastní pole, tažný dobytek, osivo, zkrátka výrobní prostředky rolníka konajícího robotu, musí nevolný rolník od té chvíle svou pracovní sílu pánovi prodávat. Za jinak stejných podmínek bude i nadále pracovat 6 dní v týdnu — 3 dny pro sebe, 3 dny pro bývalého pána, který se teď stal zaměstnavatelem. Bude i nadále spotřebovávat výrobní prostředky jako takové a přenášet jejich hodnotu na výrobek. I nadále bude určitá část výrobku vcházet do procesu reprodukce. Avšak tak jako robotu bere přitom na sebe formu námezdní práce, právě tak bere na sebe pracovní fond, který i nadále vyrábí a reprodukuje sám rolník, formu kapitálu, jímž zakládá rolníka bývalý vrchnostenský pán. Buržoasní ekonom, jehož omezený mozek není s to odlišit jevovou formu od toho, co se v ní projevuje, zavírá oči před skutečností, že dokonce ještě i dnes vystupuje na celém světě pracovní fond jen výjimečně ve formě kapitálu.⁴

Variabilní kapitál ztrácí ovšem charakter hodnoty, zálohované z vlastního fondu kapitalisty^{4a}, jen tehdy, zkoumáme-li kapitalistický výrobní proces v nepřetržitém toku jeho obnovování. Ale někde a někdy musí začínat. S našeho dosavadního stanoviska je proto pravděpodobné že se kapitalista v jisté chvíli jakousi původní akumulací, nezávislou na cizí nezaplacené práci, stal vlastníkem peněz a mohl proto vystoupit na trhu jako kupec pracovní síly. Ale pouhá nepřetržitost kapitalistického výrobního procesu čili prostá reprodukce, vyvolává i jiné zvláštní změny, které se týkají nejen variabilní části kapitálu, nýbrž celého kapitálu.

Rovná-li se nadhodnota, kterou kapitál 1.000 liber št. periodicky, např. za rok, vytváří, 200 liber št. a je-li tato nadhodnota za rok beze zbytku spotřebována, je jasné, že opakuje-li se tento proces po pět let, bude se suma spotřebované nadhodnoty rovnat 200 x 5 čili původně zálohované kapitálové hodnotě 1000 liber št. Kdyby se roční nadhodnota spotřebovala jen zčásti, např. jen z poloviny, dostali bychom též výsledek teprve po opakování výrobního procesu po deset let, neboť 100 x 10 = 1.000. Všeobecně: zálohovaná kapitálová hodnota, dělená ročně spotřebovanou nadhodnotou, dává počet let čili počet reprodukčních období, po jejichž uplynutí je původně zálohovaný kapitál kapitalistou spotřebován a tudíž zmizel. Kapitalistova představa, že spotřebovává jen výrobek cizí neplacené práce, nadhodnotu, a že ponechává nedotčenu původní kapitálovou hodnotu, nemůže na této skutečnosti naprosto nic změnit. Po uplynutí určitého počtu let se kapitálová hodnota, která mu patří, rovná úhrnu nadhodnoty, kterou si za tato léta přivlastnil bez ekvivalentu, a úhrn hodnoty, který spotřeboval, se rovná původní kapitálové hodnotě. Podrží ve svých rukou kapitál, jehož velikost se nezměnila, jehož část, budovy, stroje atd., tu již byly, když se pustil do svého podnikání. Ale zde jde o hodnotu kapitálu, a ne o jeho materiální součásti. Promarní-li někdo své celé jmění tím, že nadělá dluhy v částce rovnající se hodnotě tohoto jmění, představuje celé jeho jmění právě jen celkový úhrn jeho dluhů. A stejně je tomu, jestliže kapitalista spotřeboval ekvivalent svého zálohovaného kapitálu; pak hodnota tohoto kapitálu představuje jen celkový úhrn nadhodnoty, kterou si přivlastnil bez náhrady. Ani atom hodnoty starého kapitálu už neexistuje.

³ „Používá-li se kapitálu k zálohování mzdy dělníkům, nepřispívá ničím k fondu na udržování práce.“ (Cazenove v poznámce k svému vydání Malthusových „Definitions in Political Economy“. Londýn 1853, str. 22.)

⁴ „Existenční prostředky dostávají dělníci zálohou od kapitalistů na necelé čtvrtině povrchu země.“ (Richard Jones: „Text-book of Lectures on the Political Economy of Nations“. Hertford 1852, str. 36.)

^{4a} „Ačkoli zaměstnavatel zálohuje manufakturnímu dělníkovi jeho mzdu, nejsou to pro něho ve skutečnosti žádné náklady, protože hodnota této mzdy se mu obvykle vrací zároveň se ziskem ve zvýšené hodnotě předmětu, k němuž byla připojena dělníková práce.“ (A. Smith: „Wealth of Nations“, kniha II, kap. III. str. 311.)

Tedy úplně nezávisle na jakékoli akumulaci přeměňuje již pouhé opakování výrobního procesu, čili prostá reprodukce, po kratším nebo delším období každý kapitál nezbytně v akumulovaný kapitál čili kapitalisovanou nadhodnotu. Byl-li kapitál při svém vstupu do výrobního procesu osobně získaným vlastnictvím toho, kdo ho používá, stává se dříve či později hodnotou přivlastněnou bez ekvivalentu, materialisací — ať už v peněžní nebo jiné formě — cizí neplacené práce.

Jak jsme viděli ve čtvrté kapitole, k přeměně peněz v kapitál nestačí, aby tu byla zbožní výroba a zbožní oběh. K tomu je nutné především, aby proti sobě stáli jako kupec a prodavač majitel hodnot nebo peněz na jedné straně a majitel hodnototvorné substance na druhé straně; na jedné straně majitel výrobních a životních prostředků, na druhé straně majitel pouhé pracovní síly. Oddělení výrobku práce od práce samé, oddělení objektivních pracovních podmínek od subjektivního činitele pracovní síly bylo tedy fakticky daným základem, východiskem kapitalistického výrobního procesu.

Ale to, co bylo z počátku jen východiskem, se vlivem pouhé nepřetržitosti procesu, prosté reprodukce, stále znovu vytváří a zvětšuje jako vlastní výsledek kapitalistické výroby. Na jedné straně přeměňuje výrobní proces hmotné bohatství ustavičně v kapitál, v prostředky zhodnocování a spotřeby pro kapitalistu. Na druhé straně vychází dělník z tohoto procesu neustále tak, jak do něho vstoupil: jako osobní zdroj bohatství, ale zbaven všech prostředků, jimiž by toto bohatství uskutečňoval pro sebe. Protože před jeho vstupem do procesu mu byla jeho vlastní práce odcizena, přivlastněna kapitalistou a přivtělena kapitálu, zpředměťuje se tato práce během procesu neustále v cizím výrobku. Protože výrobní proces je zároveň proces spotřeby pracovní síly kapitalistou, přeměňuje se výrobek dělníka ustavičně nejen ve zboží, nýbrž i v kapitál, v hodnotu, která vyssává hodnototvornou sílu, v životní prostředky, jimiž se kupují osoby, ve výrobní prostředky, které zaměstnávají výrobce.⁵ Dělník tedy sám ustavičně produkuje objektivní bohatství jako kapitál, jako moc, která je mu cizí, která jej ovládá a vykořisťuje, a kapitalista právě tak ustavičně produkuje pracovní sílu jako subjektivní zdroj bohatství, oddělený od prostředků jejího vlastního zpředmětnění a uskutečnění, abstraktní, existující jen v organismu dělníka samém, zkrátka produkuje dělníka jako námezdního dělníka.⁶ Tato neustálá reprodukce čili zvětšování dělníka je *conditio sine qua non* [nezbytnou podmínkou] kapitalistické výroby.

Dělníkova spotřeba je dvojího druhu. Ve výrobě samé spotřebovává svou práci výrobní prostředky a přeměňuje je ve výrobky vyšší hodnoty, než je hodnota zálohovaného kapitálu. To je jeho produktivní spotřeba. Je to zároveň spotřeba jeho pracovní síly kapitalistou, který ji koupil. Na druhé straně vydává dělník peníze, které mu byly zaplacený při koupi jeho pracovní síly, na nabytí životních prostředků. To je jeho individuální spotřeba. Produktivní a individuální spotřeba dělníkova jsou tedy naprosto různé. Při produktivní spotřebě funguje jako hybná síla kapitálu a patří kapitalistovi; při individuální spotřebě patří sám sobě a plní životní funkce mimo výrobní proces. Výsledkem první spotřeby je existence kapitalisty, výsledkem druhé spotřeby je existence dělníka samého.

Při zkoumání „pracovního dne“ apod. se zároveň ukázalo, že dělník je často nucen dělat ze své individuální spotřeby pouhou nahodilou epizodu výrobního procesu. V tomto případě hltá životní prostředky, jen aby udržel svou pracovní sílu v činnosti, jako se do parního stroje přikládá uhlí a napouští voda, jako se maže kolo olejem. Jeho spotřební prostředky jsou tu pouhými spotřebními prostředky jednoho z výrobních prostředků, jeho individuální spotřeba je přímo produktivní spotřebou. Ale to se jeví jako zlořád, který nemá nic společného s podstatou kapitalistického výrobního procesu.⁷

Jinak to vypadá, nezkoumáme-li jednotlivého kapitalistu a jednotlivého dělníka, nýbrž třídu kapitalistů a třídu dělníků, nezabýváme-li se ojedinelými výrobními procesy, nýbrž celým kapitalistickým procesem v jeho toku a v jeho společenském rozsahu. Přeměňuje-li kapitalista část svého kapitálu v pracovní sílu, zhodnocuje tím celý svůj kapitál. Zabíjí dvě mouchy jednou ranou. Má zisk nejen z toho, co dostává od dělníka, nýbrž i z toho, co mu dává. Kapitál zcizený výměnou za

⁵ „To je zvlášť pozoruhodná vlastnost produktivní spotřeby. Co je spotřebováno produktivně, je kapitál a kapitálem se stává spotřebou.“ (*James Mill: Eléments d'Economie Politique*, franc. překlad Parissot, str. 242.) Ale J. Mill této „zvlášť pozoruhodné vlastnosti“ nepřišel na kloub.

⁶ „Je ovšem pravda, že nově zavedená manufaktura zaměstná mnoho chudáků; ale zůstanou chudáky a další zřízení manufakturních podniků plodí mnoho dalších chudáků.“ („Reasons for a limited Exportation of Wool“. Londýn 1677, str. 19.) „Absurdní je farmářovo tvrzení, že vydrží chudáky. Ve skutečnosti jsou udržováni v bídě.“ („Reasons for the late Increase of the Poor Rates: or comparative View of the Prices of Labour and Provisions“. Londýn 1777, str. 31.)

⁷ Rossi by tak emfaticky nedeklamoval o této otázce, kdyby byl skutečně pronikl tajemstvím „produktivní spotřeby“.

pracovní sílu se přeměňuje v životní prostředky, jejichž spotřeba slouží k reprodukci svalů, nervů, kostí, mozku stávajících dělníků a k produkci nových dělníků. Individuální spotřeba dělnické třídy ve svých absolutně nezbytných hranicích je jen zpětná přeměna životních prostředků, zcizených kapitálem za pracovní sílu, v pracovní sílu, kterou může kapitál znovu vykořisťovat. Je to výroba a reprodukce nejnezbytnějšího výrobního prostředku pro kapitalistu — samého dělníka. Dělníkova individuální spotřeba tvoří tudíž moment ve výrobě a reprodukci kapitálu, ať se děje uvnitř dílny, továrny atd., či mimo ni, uvnitř pracovního procesu anebo mimo něj, tak jako je čištění stroje součástí výroby, ať se děje za pracovního procesu anebo v určitých jeho přestávkách. Na věci nemění nic to, že dělník uskutečňuje svou individuální spotřebu kvůli sobě, a ne kvůli kapitalistovi. Tak spotřeba tažného zvířete nepřestává být nutným momentem výrobního procesu proto, že zvíře samo požívá to, co žere. Ustavičné udržování a reprodukce dělnické třídy zůstává vždy nezbytnou podmínkou reprodukce kapitálu. Splnění této podmínky může kapitalista klidně přenechat dělníkům samým, spoléhaje na jejich pud sebezáchovy a rozmnožování. Stará se jen o to, aby se jejich individuální spotřeba omezovala na to nejnutnější, a je na hony vzdálen oné jihoamerické surovosti, s níž nutí dělníky jíst výživnější potravu místo méně výživné.⁸

Proto také kapitalista a jeho ideolog, politický ekonom považují za produktivní spotřebu jen tu část dělníkova individuální spotřeby, která je nezbytná k zvětšení dělnické třídy, která musí být dělníkem skutečně spotřebována, aby kapitál mohl spotřebovávat pracovní sílu; všechno, co dělník spotřebuje kromě toho, pro své potěšení, je neproduktivní spotřeba.⁹ Kdyby akumulace kapitálu vyvolala zvýšení mzdy a tím rozmnožení dělníkových spotřebních prostředků, aniž by se zvětšila spotřeba pracovní síly kapitálem, byl by dodatečný kapitál spotřebován neproduktivně.¹⁰ Opravdu, dělníkova individuální spotřeba je pro něho samého neproduktivní, neboť reprodukuje jen individuum, které má nouzi o životní prostředky; je produktivní pro kapitalistu a stát, neboť je výrobou síly, vytvářející cizí bohatství.¹¹

Ze společenského hlediska je tedy dělnická třída — i mimo bezprostřední pracovní proces — právě tak příslušenstvím kapitálu, jako jím je mrtvý pracovní nástroj. Dokonce individuální spotřeba dělníků je v jistých mezích jen momentem reprodukčního procesu kapitálu. A už sám tento proces tím, že ustavičně vzdaluje výrobek práce dělníků od jejich pólu k protikladnému pólu kapitálu, pečuje o to, aby tyto vědomím nadané výrobní nástroje neuprchly. Individuální spotřeba dělníků zajišťuje na jedné straně jejich udržování a reprodukci, na druhé straně tím, že ničí životní prostředky, vyvolává nutnost jejich ustavičného objevování se na trhu práce. Římský otrok byl připoután ke svému vlastníkovu okovy, námezdní dělník je k němu připoután neviditelnými nitkami. Iluze jeho nezávislosti se udržuje tím, že se individuální páni-zaměstnavatelé ustavičně střídají, a tím, že existuje fictio juris [právní fikce] smlouvy.

Dříve uskutečňoval kapitál, kde se mu to zdálo nutné, své vlastnické právo na svobodného dělníka donucovacím zákonem. Tak bylo např. až do roku 1815 pod těžkým trestem zakázáno vystěhovalectví strojírenských dělníků z Anglie.

Reprodukce dělnické třídy zahrnuje také předávání a hromadění zručnosti s generace na generaci.¹² Do jaké míry počítá kapitalista existenci takové zručné dělnické třídy k výrobním podmínkám, které mu patří, jak ji fakticky považuje za reálnou existenci svého variabilního kapitálu, to se projevuje

⁸ „Dělníci v jihoamerických dolech, jejichž denní práce (snad nejtěžší na světě) záleží v tom, že tahají na zádech na povrch náklady rudy ve váze 180 až 200 liber z hloubky 450 stop, žijí jen o chlebě a bobech; jedli by raději samý chléb, ale jejich páni, kteří poznali, že by jen o chlebě nemohli tak mnoho pracovat, zacházejí s nimi jako s koňmi a nutí je, aby jedli boby; boby jsou mnohem bohatší na fosfor než chléb. (Liebig: „Die Chemie in ihrer Anwendung auf Agrikultur und Fysiologie“, 7. vyd. 1862, I. díl, str. 194, poznámka.)

⁹ James Mill: „Eléments d'Economie Politice“, franc. překlad Parrissot, str. 238 a násl.

¹⁰ „Kdyby cena práce stoupla natolik, že by se přes zvětšení kapitálu nemohlo použít více práce, řekl bych, že takové zvětšení kapitálu bude spotřebováno neproduktivně“ (Ricardo: „Principles of Political Economy“, str. 163.)

¹¹ „Jedině produktivní spotřeba ve vlastním smyslu je jen spotřeba či zničení bohatství (má na mysli spotřebu výrobních prostředků) kapitalistou za účelem reprodukce... Dělník... je produktivním spotřebitelem pro osobu, která, ho zaměstnává, a pro stát, ale přesně řečeno není jím pro sebe samého. (Malthus: „Definitions etc.“, str. 30.)

¹² „Jediná věc, o níž lze říci, že se hromadí a připravuje předem, je dělníkova zručnost... Hromadění a střádání zručné práce, tato nejdůležitější operace, se provádí, pokud jde o velkou masu dělníků, bez jakéhokoli kapitálu.“ (Hodgskin: „Labour Defended again the Claims of Capital“, str. 12, 13.)

zvláště zřetelně, jakmile krize začne hrozit ztrátou této výrobní podmínky. Je známo, že následkem americké občanské války a bavlnové kalamity, která ji provázela, byla většina bavlnářských dělníků v Lancashiru a jinde vyhozena na dlažbu. Z řad dělnické třídy samé i z jiných společenských vrstev se ozvalo volání po tom, aby s pomoci státu nebo dobrovolné národní sbírky bylo organisováno vystěhování „přebytečných“ dělníků do anglických kolonií nebo do Spojených států. Tehdy uveřejnily „Times“ (24. března 1863) dopis Edmunda Pottera, bývalého presidenta manchesterské obchodní komory. Jeho dopis byl v dolní sněmovně právem nazván „manifestem továrníků“.¹³ Uvedeme tu několik charakteristických míst, kde se úplně otevřeně vyslovuje názor na pracovní sílu jako vlastnictví kapitálu.

„Bavlnářským dělníkům budiž řečeno, že nabídka jejich práce je příliš veliká... že by se měla snížit snad o celou třetinu a pak že by nastala zdravá poptávka po zbývajících dvou třetinách... Veřejné mínění naléhá na vystěhovalectví... Pán (tj. bavlnářský továrník) nemůže dobrovolně přistoupit na to, aby se zmenšila nabídka práce jeho dělnických rukou; je toho názoru, že by to bylo jak nespravedlivé, tak nesprávné... Je-li vystěhovalectví podporováno z veřejných fondů, má právo žádat, aby byl slyšen, a snad i protestovat.“ Týž Potter pak dále vykládá Jak užitečný je bavlnářský průmysl, jak „nesporně odvedl obyvatelstvo z Irska a z anglických zemědělských obvodů“, jak ohromný je jeho rozsah, jak roku 1860 dodal 5/13 celého anglického vývozu, jak se za několik máto let zase zvětší rozšířením trhu, zejména indického, a vynucením dovozu „dostatečného množství bavlny, po 6 pencích za libru“. Potom pokračuje: „Čas — snad rok, dva, tři — vytvoří potřebné množství... A tu bych chtěl položit otázku, stojí-li tento průmysl za to, abychom jej udržovali? Stojí za námahu udržovat v pořádku stroje (má na mysli živé pracovní stroje) a není největší pošetilostí pomýšlet na to, abychom je vyhodili? Domnívám se, že je to tak. Připouštím, že dělníci nejsou vlastnictvím („I allow that the workers are not a property“), že nejsou vlastnictvím Lancashiru a podnikatelů; ale jsou silou jich obou; jsou duševní a vyučenou silou, která se nedá nahradit za jednu generaci; naproti tomu ostatní stroje, u kterých pracují („the mere machinery which they work“), by se daly z velké části výhodně nahradit a dokonce zlepšit za dvanáct měsíců.¹⁴ Bude-li se vystěhovalectví pracovní síly povzbuzovat nebo dokonce jen dovolovat (!), co se stane s kapitalisty? („Encourage or allow the working power to emigrate, and what of the capitalist?“ Tento povzdech ze srdce připomíná dvorního maršálka Kalba)... Seberte smetanu dělnictva a fixní kapitál bude krajně znehodnocen, oběžný kapitál neobstojí v boji s nedostatečnou nabídkou práce nižšího druhu... Říká se nám, že dělníci sami si přejí vystěhovalectví. Je to úplně přirozené, že tomu chtějí... Omezte, stlačte bavlnářství tím, že mu vezmete jeho pracovní síly (by taking away its working power), že zmenšíte úhrn jim vyplácených mezd, řekněme o 1/3 čili o 5 milionů, a co se stane s nejbližší třídou, která na nich závisí, s hokynáři? Co se stane s pozemkovou rentou, nájmem z kotáží?... Co bude s malými farmáři, touto lepší vrstvou majitelů domků a vlastníků pozemků? A řekněte nyní, zda může být sebevražednější plán pro všechny třídy země než tento plán oslabit národ vývozem jeho nejlepších továrních dělníků a znehodnocením části jeho nejproduktivnějšího kapitálu a bohatství?“ „Doporučuji půjčku 5—6 milionů, rozvrženou na 2 nebo 3 roky; peníze musí být vydávány pod dozorem zvláštních komisařů, podřízených chudinským správám v bavlnářských obvodech; je třeba upravit tuto záležitost zvláštním zákonem, zavést jistou nucenou práci, aby se udržela morální hodnota dělníků dostávajících almužnu... Může být něco horšího pro pozemkové vlastníky a podnikatele („Can anything be worse for landowners or masters“), než vzdát se svých nejlepších dělníků a zasít demoralisaci a nespokojenost mezi zbývajícím dělníky rozsáhlým vyliďňujícím vystěhovalectvím a znehodnocováním kapitálu v celé provincii?“

Potter, vyvolený představitel bavlnářských továrníků, rozeznává dva druhy „strojů“, patřící stejnou měrou kapitalistovi; jedny jsou stále v jeho továrně, druhé se na noc a na neděli stěhují do kotáží. Jedny jsou mrtvé a druhé živé. Mrtvé stroje se nejen denně zhoršují a znehodnocují, nýbrž velká část

¹³ „Tento dopis lze považovat za manifest továrníků (Ferrand, Návrh k bavlnové kalamitě, schůze dolní sněmovny z 27. dubna 1863.)

¹⁴ Vzpomeňme si, že týž kapitál zpívá úplně jinou písničku za obvyčejných okolností, jde-li o to snížit mzdu. Pak prohlašují „páni“ jednohlasně (viz čtvrtý oddíl, pozn. 188, str. 451—452): „Tovární dělníci by neměli zapomínat, že jejich práce je ve skutečnosti velmi nízký druh vyučené práce; že žádná jiná práce se nedá snáze osvojit a žádná není vzhledem ke kvalitě lépe placena, že žádnou nelze dostat po tak krátkém zapracování úplně nezkušené osoby v tak krátké době a v takovém nadbytku. Pánovy stroje (které jak slyšíme nyní, by se daly výhodně nahradit během 12 měsíců a zdokonalit) hnují fakticky mnohem důležitější úlohu ve výrobě než práce a dovednost dělníková (které se nyní nedají nahradit za 30 let), již se lze naučit za šest měsíců a již se může naučit každý čeledín.“

jich technickým pokrokem natolik zastarává, že se vyplácí nahradit je za několik měsíců novějšími stroji. Živé stroje se naopak zdokonalují, čím déle slouží, čím více do sebe vssají dovednosti nahromaděné generacemi. „Times“ napsaly ve své odpovědi tomuto továrnímu magnátovi mimo jiné toto:

„Panu E. Potterovi leží tolik na srdci mimořádná a absolutní důležitost bavlnářských továrníků, že chce, aby tuto třídu udržel a zvětšil její průmysl, násilně zavřít půl milionu dělníků do obrovské morální pracovny. Stojí tento průmysl za to, abychom jej udržovali? ptá se pan Potter. Zajisté, všemi čestnými prostředky, odpovídáme my. Stojí to za námahu udržovat v pořádku stroje? ptá se pan Potter znovu. A tu žasneme. Stroji rozumí pan Potter lidské stroje; zapřísahá se, že je nepovažuje za absolutní vlastnictví podnikatele. Musíme přiznat, že podle našeho názoru ‚nestojí za námahu‘ ani nelze udržovat v pořádku lidské stroje, tj. zavírat je a mazat, dokud jich není zapotřebí. Lidské stroje mají tu vlastnost, že při nečinnosti rezavějí, ať je mažete a čistíte sebevíc. Mimo to jsou lidské stroje s to, jak nás učí zkušenost, samy od sebe se rozehřát a vybuchnout nebo rozpoutat v ulicích našich velkoměst divoký tanec. Možná, že pan Potter má pravdu, když říká, že k reprodukci dělníků je zapotřebí delší doby, ale se zkušenými strojníky a s penězi v rukou najdeme vždy dosti příčinlivých, vytrvalých a pracovitých lidí, z nichž bude možno nadělat víc továrních mistrů, než jich kdy můžeme potřebovat... Pan Potter žvaní cosi o znovuoživení průmyslu během 1, 2, 3 let a žádá na nás, abychom vystěhovalectví pracovní síly nepovzbuzovali nebo dokonce nedovolovali! Říká, že je přirozené, že si dělníci přejí se vystěhovat, ale myslí, že národ má těchto půl milionu dělníků se 700.000 osob, které patří k jejich rodinám, proti jejich vůli zavřít do bavlnářských obvodů a — nutný důsledek — jejich nespokojenost potlačovat násilím a udržovat jejich existenci almužnou — a to vše v naději, že je bavlnářští továrníci budou možná jednoho dne potřebovat... Nastal čas, kdy široké veřejné mínění těchto ostrovů musí něco učinit, aby zachránilo tuto ‚pracovní sílu‘ před těmi, kdo s ní chtějí zacházet tak, jako zacházejí s uhlím, železem a bavlnou“ („to save this ‚working power‘ from those who would deal with it as they deal with iron, coal and cotton“).¹⁵

Článek v listu „Times“ byl pouhým jeu d'esprit [duchaplnou hříčkou]. „Široké veřejné mínění“ bylo ve skutečnosti stejného mínění jako pan Potter, že tovární dělník je jen movitým příslušenstvím továrny. Vystěhovalectví dělníků bylo zabráněno.¹⁶ Zavřeli je do „morální pracovny“ bavlnářských obvodů a tvořili i nadále „sílu (the strength) bavlnářských továrníků v Lancashiru“.

Kapitalistický výrobní proces tedy svým vlastním chodem reprodukuje oddělení pracovní síly od pracovních podmínek. Tím reprodukuje a zvětšuje podmínky vykořisťování dělníka. Nutí neustále dělníka prodávat svou pracovní sílu, aby mohl žít, a umožňuje neustále kapitalistovi ji kupovat, aby se obohacoval.¹⁷ Není to již pouhá náhoda, co staví na trhu boží proti sobě kapitalistu a dělníka jako kupce a prodavače. Železný chod samého procesu neustále vrhá jednoho zpět na trh zboží jako prodavače své pracovní síly a neustále mění jeho vlastní výrobek v kupní prostředek v rukou druhého. Ve skutečnosti patří dělník kapitálu ještě dříve, než se prodá kapitalistovi. Jeho ekonomické poddanství¹⁸ je zároveň podmíněno i maskováno periodickým obnovováním prodeje sebe samého, střídáním jeho individuálních pánů-zaměstnavatelů a kolísáním tržních cen jeho práce.¹⁹

¹⁵ „Times“, 24. března 1863.

¹⁶ Parlament neodhlasoval ani farthing na vystěhovalectví, nýbrž jen zákony, zmocňující municipality udržovat dělníky mezi životem a smrtí čili je vykořisťovat bez placení normálních mezd. Když však za tři roky nato vypukl dobytčí mor, porušil parlament dokonce hrubě parlamentní etiketu a odhlasoval okamžitě miliony na odškodnění ztrát milionářských landlordů, jejichž pachtýři se beztak odškodnili zvýšením cen masa. Zvířecí řev pozemkových vlastníků při zahájení parlamentu roku 1866 dokázal, že člověk nemusí být Indem, aby se klaněl krávi Sabale, ani Jupiterem, aby se proměnil ve vola.

¹⁷ „Dělník žádal životní prostředky, aby mohl žít, zaměstnavatel žádal práci, aby vydělával (pour gagner).“ (*Sismondí: „Nouveaux Principes d'Economie Politique“*, str. 91.)

¹⁸ „Hrubě selská forma této závislosti existuje v hrabství Durham. Je to jedno z mála hrabství, kde místní podmínky nezajistí pachtýři nesporné vlastnické právo na zemědělské nádeníky. Důlní průmysl jím umožňuje volbu. Proto tu farmář proti všeobecnému pravidlu přejímá jen pacht takových pozemků, na kterých stojí kotáže pro dělníky. Nájemně za kotáž tvoří část mzdy. Těmto kotážím se říká „hind's houses“ [„ratejny“]. Pronajímají se dělníkům za určité feudální závazky, smlouvou, které se říká „bondage“ [poddanství] a podle níž je dělník např. povinen po dobu, po kterou je zaměstnán jinde, posílat do práce dceru atd. Dělníkovi samému se říká bondsman, poddaný. Tento vztah nám ukazuje s docela nové stránky dělníkovu individuální spotřebu jakožto spotřebu pro kapitál čili produktivní spotřebu: „Je zajímavé připomenout, že i výkaly tohoto bondsmana hrají úlohu v kalkulaci jeho pána... Farmář nepovolí v celém sousedství jiný záchod mimo svůj vlastní a nestřípí v tom ohledu sebemenší porušení svých výsostných práv.“ („Public Health, 7th Report 1864“, str. 188.)

¹⁹ Vzpomeneme si, že u práce dětí atd. mizí dokonce i formálnost prodeje sebe samého.

Kapitalistický výrobní proces, vzat v celkové souvislosti čili jako proces reprodukce, vyrábí tedy nejen zboží, nejen nadhodnotu, vytváří a reprodukuje sám kapitalistický vztah — kapitalistu na jedné straně, námezdního dělníka na druhé straně.²⁰

²⁰ „Kapitál předpokládá námezdní práci, námezdní práce předpokládá kapitál. Podmiňují se a vytvářejí se navzájem. Vyrábí dělník v bavlnářské továrně jen bavlněné látky? Ne, vyrábí kapitál. Vyrábí hodnoty, které znovu slouží k tomu, aby velely jeho práci a s pomocí této práce vytvářely nové hodnoty.“ (*Karl Marx*: „Lohnarbeit und Kapital“ v „*Neue Rheinische Zeitung*“, čís. 266, 7. dubna 1849 [*K. Marx*: „Námezdní práce a kapitál“. *Vybrané spisy*, sv. 1, str. 88—89].) Články, uveřejněné pod tímto titulem v „*Neue Rheinische Zeitung*“, jsou úryvky přednášek, které jsem konal na toto thema roku 1847 v německém dělnickém spolku v Bruselu a jejichž otištění bylo přerušeno únorovou revolucí.

Kapitola dvacátá druhá

Přeměna nadhodnoty v kapitál

1. Kapitalistický výrobní proces v rozšířeném měřítku. Přeměna vlastnických zákonů zboží výroby v zákony kapitalistického přivlastňování

Dříve jsme zkoumali, jak vzniká nadhodnota z kapitálu, nyní se podíváme, jak vzniká kapitál z nadhodnoty. Použití nadhodnoty jako kapitálu čili zpětná přeměna nadhodnoty v kapitál se nazývá akumulací kapitálu.²¹

Pozorujme tento proces nejprve s hlediska jednotlivého kapitalisty. Přádelník např. zálohuje kapitál 10.000 liber št., z toho čtyři pětiny v bavlně, strojích atd. a jednu pětinu ve mzdách. Dejme tomu, že ročně vyrobí 240.000 liber příze v hodnotě 12.000 liber št. Při 100% míře nadhodnoty je nadhodnota obsažena v nadvýrobku čili v čistém výrobku 40.000 liber příze čili v jedné šestině hrubého výrobku; má hodnotu 2.000 liber št., která bude realizována při prodeji. Suma hodnoty 2.000 liber št. je suma hodnoty 2.000 liber št. a nic víc. Na těchto penězích není vidět ani cítit, že jsou nadhodnotou. Ten fakt, že daná hodnota je nadhodnotou, ukazuje jen, jak k ní její majitel přišel, ale nemění nic na povaze hodnoty nebo peněz.

Má-li párdelník tuto nově přibylou sumu 2.000 liber št. přeměnit v kapitál, musí, za jinak stejných podmínek, zálohovat čtyři pětiny z ní na nákup bavlny atd. a jednu pětinu na nákup nových dělníků-přadláků, kteří musí na trhu nalézt životní prostředky, jejichž hodnotou je založil. Pak bude tento nový kapitál 2.000 liber št. fungovat v párdelnictví a vynesou zase sám nadhodnotu 400 liber šterlinků.

Kapitálová hodnota byla původně zálohována v peněžní formě; naproti tomu nadhodnota existuje od počátku jako hodnota určité části hrubého výrobku. Je-li hrubý výrobek prodán, přeměněn v peníze, nabývá kapitálová hodnota znovu své původní formy, ale nadhodnota mění svůj původní způsob existence. Od této chvíle jsou však kapitálová hodnota i nadhodnota peněžní sumy a jejich zpětná přeměna v kapitál probíhá úplně stejně. Jednu i druhou vydává kapitalista na nákup zboží, což mu umožňuje znovu začít zhotovování svého výrobku, tentokrát již v rozšířeném měřítku. Ale aby tato zboží koupil, musí je najít na trhu.

Jeho vlastní příze obíhá jen proto, že přináší svůj celoroční výrobek na trh, jak to dělají se svými zbožím i všichni ostatní kapitalisté. Ale dříve než tato zboží přišla na trh, byla již obsažena ve fondu roční výroby, tj. v celkové masě předmětů všeho druhu, ve které se během roku mění celková suma jednotlivých kapitálů čili úhrnný společenský kapitál — kapitál, z něhož má každý jednotlivý kapitalista v rukou jen jistou část. Procesy probíhající na trhu uskutečňují jen oběh těchto jednotlivých součástí roční výroby, posílají je z ruky do ruky, ale nemohou ani zvětšit úhrn roční výroby, ani změnit povahu vyrobených předmětů. Jak bude možno použít úhrnného ročního produktu, to závisí tedy na jeho vlastním složení, ale naprosto ne na jeho oběhu.

Především musí roční výroba dodat všechny předměty (užitné hodnoty), jimiž lze nahradit hmotné součásti kapitálu, spotřebované během roku. Po odečtení těchto součástí zbývá čistý výrobek čili nadvýrobek, v němž je obsažena nadhodnota. A z čeho se skládá tento nadvýrobek? Snad z předmětů určených k uspokojení potřeb a choutek třídy kapitalistů, z předmětů, které tedy patří k jejich spotřebnímu fondu? Kdyby tomu tak bylo, byla by nadhodnota prohýřena do posledního groše a šlo by tu jen o prostou reprodukci.

Má-li se akumulovat, musí se část nadvýrobku přeměňovat v kapitál. Ale nedějí-li se zázraky, lze v kapitál přeměňovat jen takové předměty, jichž lze použít v pracovním procesu, tj. výrobní prostředky, a dále předměty, jimiž je možno udržovat život dělníka, tj. životní prostředky. Části roční nadpráce se tedy muselo použít k zhotovení dodatečných výrobních prostředků a životních prostředků, tvořících přebytek nad množstvím, které bylo nutné k náhradě zálohovaného kapitálu. Zkrátka: nadhodnotu lze

²¹ „Akumulace kapitálu: použití části důchodu jako kapitálu.“ (Malthus: „Definitions in Political Economy“. Vyd. Cazenove, str. 11.) „Přeměna důchodu v kapitál.“ (Malthus: „Principles of Political Economy“, 2. vyd., Londýn 1836, str. 320.)

přeměnit v kapitál jen proto, že nadvýrobek, jehož hodnotou je, již obsahuje hmotné součásti nového kapitálu.^{21a}

Avšak aby třída kapitalistů tyto součásti opravdu přiměla fungovat jako kapitál, potřebuje dodatečné množství práce. Nemá-li vykořisťování již zaměstnaných dělníků extensivně nebo intenzivně vzrůstat, musí být zřejmě přibrány dodatečné pracovní síly. O to se však již postaral mechanismus kapitalistické výroby: reprodukuje dělnickou třídu jako třídu závislou na mzdě, jejíž obvyklá výše stačí nejen k sebezáchově této třídy, nýbrž i k jejímu rozmnožování. Tyto dodatečné pracovní síly různého stáří dodává kapitálu každoročně sama dělnická třída, takže kapitál je již jen spojuje s dodatečnými výrobními prostředky, již obsaženými v produktu roční výroby, a přeměna nadhodnoty v kapitál je hotova. Konkrétně vzato, není tedy akumulace kapitálu konec konců nic jiného než reprodukce kapitálu v rozšířeném měřítku. Koloběh prosté reprodukce se mění a mění se podle výroku Sismondího ve spirálu.^{21b}

Vraťme se nyní k našemu příkladu. Je to stará historie: Abraham zplodil Izáka, Izák zplodil Jakuba atd. Původní kapitál 10.000 liber št. vynese nadhodnotu 2.000 liber št., která se kapitalisuje. Nový kapitál 2.000 liber št. vynese nadhodnotu 400 liber št., tato nadhodnota se opět kapitalisuje, tj. přeměňuje se v druhý dodatečný kapitál, který opět vynese novou nadhodnotu 80 liber št. atd.

Nepřihlížíme tu k té části nadhodnoty, kterou kapitalista sám spotřebovává. Právě tak nás prozatím nezajímá, zda se dodatečný kapitál připojuje k původnímu kapitálu, nebo se od něho odděluje, aby se zhodnotil samostatně; zda ho využívá též kapitalista, který jej akumuloval, nebo zda přechází do jiných rukou. Nesmíme jen zapomínat, že vedle nově vytvořených kapitálů se dál reprodukuje původní kapitál a dál vyrábí nadhodnotu a že totéž platí o každém akumulovaném kapitálu, pokud jde o dodatečný kapitál, který vytvořil.

Původní kapitál se vytvořit zálohováním 10.000 liber št. Odkud je má jejich majitel? Jsou vytvořeny jeho vlastní prací a prací jeho předků! odpovídají nám jednohlasně mluvčí politické ekonomie^{21c}, a tento jejich předpoklad se skutečně zdá jediným předpokladem, odpovídajícím zákonům zbožní výroby.

Docela jinak je tomu s dodatečným kapitálem 2.000 liber št. Proces jeho vzniku známe úplně přesně. Je to kapitalisovaná nadhodnota. Od prvopočátku neobsahuje jediný atom hodnoty, který by nepocházel z nezaplacené cizí práce. Výrobní prostředky, k nimž se přidává dodatečná pracovní síla, i životní prostředky, jimiž se udržuje, nejsou nic než součásti nadvýrobku, tributu, který kapitalistická třída každoročně vyrve dělnické třídě. Kupuje-li kapitalistická třída za část tohoto tributu dodatečnou pracovní sílu, třeba za plnou cenu, takže se směňuje ekvivalent za ekvivalent, počíná si stále podle starého receptu dobytce, který kupuje od poražených zvířat za jejich vlastní, jim uloupené peníze.

Zaměstnává-li dodatečný kapitál téhož dělníka, který jej vyrobil, musí tento dělník především dál zhodnocovat původní kapitál kromě toho kupovat zpět produkt své dřívější neplacené práce větším množstvím dodatečné práce, než kolik jej stál. Zkoumáme-li to jako transakci mezi kapitalistickou třídou a dělnickou třídou, nemění na věci nic to, jsou-li za neplacenou práci dosud zaměstnaných dělníků zaměstnávání noví dodateční dělníci. Může se také stát, že kapitalista přemění dodatečný kapitál ve stroj, který vyhodí na dlažbu výrobce tohoto dodatečného kapitálu a nahradí jej několika dětmi. V každém případě vytvořila dělnická třída letošní nadprací kapitál, který v příštím roce zaměstná další množství práce.²² A to se právě nazývá: „plodit kapitál kapitálem“.

Předpokladem akumulace prvního dodatečného kapitálu 2.000 liber št. byla existence sumy hodnot 10.000 liber št., zálohovaná kapitalistou a náležející mu na základě jeho „prvotní práce“. Předpokladem druhého dodatečného kapitálu 400 liber št. není naproti tomu nic jiného než předcházející akumulace prvního, oněch 2.000 liber št., jejichž kapitalisovanou nadhodnotou je těchto

^{21a} Nepřihlíží se tu k zahraničnímu obchodu, s jehož pomocí může národ přeměnit přepychové výrobky ve výrobní prostředky a životní prostředky a naopak. Abychom mohli předmět zkoumat v ryzí podobě, nezávisle na rušivých vedlejších okolnostech, musíme celý obchodující svět brát jako jeden národ a předpokládat, že kapitalistická výroba se usadila všude a zmocnila se všech výrobních odvětví.

^{21b} Sismondího rozbor akumulace má tu velkou vadu, že se příliš rychle spokojuje frází: „přeměna důchodu v kapitál“ a nezkoumá materiální podmínky této operace.

^{21c} „Prvotní práce, které kapitál vděčí za svůj vznik.“ (*Sismondí: „Nouveaux Principes etc.“*, Paříž, sv. I, str. 109.)

²² „Práce tvoří kapitál, dříve než kapitál používá práce.“ (*E. G. Wakefield: „England and America“*, Londýn 1833, sv. II, str. 110.)

400 liber. Vlastnictví minulé neplacené práce se nyní jeví jako jediná podmínka přítomného přivlastňování živé neplacené práce ve stále rostoucím rozsahu. Čím více kapitalista akumuloval, tím více může akumulovat.

Pokud nadhodnota, z níž se skládá dodatečný kapitál čís. I, je výsledkem koupě pracovní síly za část původního kapitálu, koupě, která plně odpovídala zákonům směny zboží a s právního hlediska předpokládá jen to, že dělník svobodně nakládá svými vlastními schopnostmi a majitel peněz nebo zboží hodnotami, které mu patří; pokud dodatečný kapitál čís. II atd. je pouhým výsledkem dodatečného kapitálu čís. I, tj. důsledkem týchž vztahů; pokud každá jednotlivá transakce se ustavičně děje v plném souhlasu se zákonem směny zboží, tj. pokud kapitalista stále kupuje pracovní sílu a dělník ji stále prodává — dejme tomu i za její skutečnou hodnotu potud je zřejmé, že zákon přivlastňování čili zákon soukromého vlastnictví, založený na zboží výrobě a na zboží oběhu, se zřejmě zvrací svou vlastní, vnitřní, neodvratnou dialektikou ve svůj přímý opak. Směna ekvivalentů, v níž záležela původní operace, se změnila tak, že je nakonec jen vnějším zdáním; neboť za prvé, část kapitálu, vyměněná za pracovní sílu, je sama jen částí produktu cizí práce přivlastněného bez ekvivalentu; za druhé dělník, který ji vytvořil, musí ji nejen nahradit, nýbrž musí ji nahradit s novým přebytkem. Směnný vztah mezi kapitalistou a dělníkem se tedy stává jen zdáním, spjatým s procesem oběhu, pouhou formou, která je svému vlastnímu obsahu cizí a jen jej zatemňuje. Neustálá koupě a prodej pracovní síly je formou. Obsahem je to, že kapitalista část již zpředmětněné cizí práce, kterou si ustavičně přivlastňuje bez ekvivalentu, znovu a znovu vyměňuje za větší množství živé cizí práce. Původně se nám jevílo vlastnické právo jako právo založené na vlastní práci. Alespoň bylo nutno vycházet z tohoto předpokladu, protože na trhu stojí proti sobě jen rovnoprávní majitelé zboží, ale prostředkem k přivlastnění cizího zboží je jen zcizení vlastního zboží, a to lze vytvořit jen prací. Vlastnictví se nyní jeví u kapitalisty jako právo přivlastňovat si cizí neplacenou práci nebo její výrobek, u dělníka jako nemožnost přivlastnit si svůj vlastní výrobek. Oddělení vlastnictví od práce se stává nutným důsledkem zákona, jehož zdánlivým východiskem byla jejich totožnost.²³

Třebaže se tedy zdá, že kapitalistický způsob přivlastňování je v rozporu s původními zákony zboží výroby, nevyvěrá přesto nikterak z porušování těchto zákonů, nýbrž naopak z jejich aplikace. Zběžný retrospektivní přehled řady fází pohybu, jejichž závěrečným bodem je kapitalistická akumulace, nám to znovu jasně ukáže.

Nejprve jsme viděli, že původní přeměna sumy hodnoty v kapitál se dala naprosto v souhlasu se zákony směny. Jeden směňující prodává svou pracovní sílu, druhý ji kupuje. První dostává hodnotu svého zboží, a tím zcizuje jeho užitnou hodnotu, tj. práci, druhému. Druhý pak přeměňuje výrobní prostředky, které mu již patří, s pomocí práce, která mu rovněž patří, v nový výrobek, který mu rovněž podle práva patří.

Hodnota tohoto výrobku zahrnuje za prvé hodnotu spotřebovaných výrobních prostředků. Užitečná práce nemůže tyto výrobní prostředky spotřebovat, aniž zároveň přenáší jejich hodnotu na výrobek; aby však pracovní síla byla prodejná, musí být s to skýtat užitečnou práci v tom průmyslovém odvětví, kde se jí má použít.

Hodnota nového výrobku zahrnuje dále ekvivalent hodnoty pracovní síly a nadhodnotu. A to proto, že pracovní síla, prodaná na určitou dobu, na den, na týden atd., má menší hodnotu než je hodnota, kterou vytvoří její spotřeba za danou dobu. Ale dělník dostal zaplacenou směnnou hodnotu své pracovní síly, a tím mu byla zcizena její užitná hodnota — jak tomu je při každé koupi a každém prodeji.

Všeobecného zákona zboží výroby se nijak nedotýká to, že toto zvláštní zboží má zvláštní užitnou hodnotu, spočívající ve schopnosti skýtat práci, tedy tvořit hodnotu. Jestliže se tedy suma hodnoty zálohovaná ve mzdě nejen prostě znovu objevuje ve výrobku, nýbrž objevuje-li se v něm zvětšená o nadhodnotu, nevyplývá to z toho, že prodáváč byl napálen — dostal přece hodnotu zboží — nýbrž jediné z toho, že kupec toto zboží spotřeboval.

²³ Kapitalistovo vlastnictví výrobku cizí práce „je nutným důsledkem zákona přivlastňování, jehož základním principem bylo naopak výhradní vlastnické právo každého dělníka na výrobek jeho vlastní práce“. (*Cherbuliez*: „Richesse ou Pauvreté.“ Paříž 1841, str. 58. Ovšem tento dialektický zvrát není v této práci správně rozvinut.)

Zákon směny podmiňuje jen rovnost směnných hodnot navzájem směňovaných zboží. Předpokládá dokonce od počátku rozdílnost jejich užitných hodnot a nemá absolutně nic společného s procesem jejich spotřeby, který začíná teprve tehdy, když je obchod uzavřen a proveden.

Původní přeměna peněz v kapitál se tedy uskutečňuje v nejpřesnější shodě s ekonomickými zákony zboží výroby a s vlastnickým právem, které z nich vyplývá. Přesto vede k tomuto výsledku:

1) že výrobek patří kapitalistovi, a ne dělníkovi;

2) že hodnota tohoto výrobku obsahuje kromě hodnoty zálohovaného kapitálu nadhodnotu, která stála dělníka práci, kdežto kapitalistu nestála nic, a která se přesto po právu stává vlastnictvím kapitalistovým;

3) že si dělník udržel svou pracovní sílu a může ji znovu prodat, najde-li kupce.

Prostá reprodukce je jen periodické opakování této první operace; přitom se peníze po každé znovu přeměňují v kapitál. Neporušuje se tu tedy zákon, naopak, jen se mu umožňuje stále se projevat. „Několik po sobě následujících směn udělalo z poslední směny jen představitelku první.“ (Sismondí: „Nouveaux Principes etc.“, str. 70.)

A přesto, jak jsme viděli, stačí prostá reprodukce k tomu, aby od základů změnila charakter této první operace, pokud byla pojmána jako izolovaný proces. „Z těch, kdo se dělí o národní důchod, jedni (dělníci) získávají na něj každoročně nové právo vynaložením nové práce; druhí (kapitalisté) si na něj získali trvalé právo již dříve prvotním vynaložením práce.“ (Sismondí, tamtéž, str. 111.) Práce, jak známo, není jediná oblast, kde prvorozenství dělá divy.

Na věci nic nemění ani to, je-li prostá reprodukce nahrazena reprodukcí v rozšířeném měřítku čili akumulací. V prvním případě kapitalista všechnu nadhodnotu promarní, v druhém případě osvědčí svou občanskou ctnost tím, že spotřebuje jen část nadhodnoty a zbytek přemění v peníze.

Nadhodnota je jeho vlastnictví, nepatřila nikdy nikomu jinému. Zálohuje-li ji do výroby, zálohuje ji ze svého vlastního fondu stejně jako v den, kdy po prvé vstoupil na trh. Že tentokrát tento fond pochází z neplacené práce jeho dělníků, to na věci naprosto nic nemění. Je-li dělník B zaměstnán za nadhodnotu, kterou vyrobil dělník A, pak za prvé dělník A vytvořil tuto nadhodnotu, aniž byl o haléř zkrácen na spravedlivé ceně svého zboží, a za druhé tato věc se dělníka B vůbec netýká. Všechno, co B žádá a má právo žádat, je, aby mu kapitalista zaplatil hodnotu jeho pracovní síly. „Oba dva ještě vydělali; dělník, protože dostal zálohou plody své práce (rozuměj: nezaplacené práce jiných dělníků), dříve než ji vykonal (rozuměj: dříve než jeho práce přinesla plody); podnikatel (le maître), protože práce tohoto dělníka měla větší hodnotu než jeho mzda“ (rozuměj: vyrobila více hodnoty než hodnotu jeho mzdy). (Sismondí, tamtéž, str. 135.)

Věc ovšem vypadá docela jinak, pozorujeme-li kapitalistickou výrobu v nepřetržitém toku jejího obnovování, a jestliže místo jednotlivého kapitalisty a jednotlivého dělníka bereme celek, třídu kapitalistů a třídu dělníků. Tím bychom však použili měřítek, která jsou zboží výrobě úplně cizí.

Ve zboží výrobě stojí proti sobě jen prodávač a kupce navzájem na sobě nezávislí. Všechny vztahy mezi nimi končí, jakmile vyprší smlouva, kterou uzavřeli. Opakuje-li se transakce, děje se tak na základě nové smlouvy, která nemá s předcházející smlouvou nic společného, a jen náhoda může opět svést téhož kupce s tímž prodávacem.

Posuzujeme-li tedy zboží výrobu nebo nějaký jev, který k ní patří, podle jejich vlastních ekonomických zákonů, musíme každý směnný akt zkoumat zvlášť, mimo veškerou souvislost se směnnými akty, které předcházely a následovaly. A protože koupě a prodej se uzavírají jen mezi jednotlivými individui, je nepřipustné hledat v nich vztahy mezi celými společenskými třídami.

Třeba byla řada po sobě následujících reprodukcí a předcházejících akumulací, které prodělal dnes fungující kapitál, sebedelší, kapitál si stále zachovává svou původní panenskost. Pokud při každém směnném aktu — jednotlivě vzatém — jsou zachovány zákony směny, může nastat úplný převrat ve způsobu přivlastňování, aniž je nějak dotčeno vlastnické právo, odpovídající zboží výrobě. Stále platí totéž právo jako na počátku, kdy výrobek patří výrobcí a kdy výrobce, směňující ekvivalent za ekvivalent, se může obohatit jen vlastní prací, tak i v kapitalistickém období, kdy se společenské bohatství ve stále rostoucí míře stává vlastnictvím těch, kteří jsou s to stále znovu si přivlastňovat neplacenou práci jiných.

Tento výsledek je neodvratný, jakmile je pracovní síla svobodně prodávána dělníkem samým jako zboží. Ale také teprve od této chvíle nabývá zboží výroba všeobecného charakteru a stává se typickou formou výroby; teprve od této chvíle se každý výrobek již od počátku vyrábí pro prodej a všechno vyráběné bohatství prochází sférou oběhu. Teprve tehdy, když se základnou zboží výroby stává námezdní práce, vnucuje se zboží výroba celé společnosti; ale teprve tehdy může také rozvinout všechny své skryté potence. Tvrdit, že objevení se námezdní práce skresluje pravý charakter zboží výroby, znamená tvrdit: má-li pravý charakter zboží výroby zůstat neskreslen, nesmí se zboží výroba vyvíjet. V té míře, jak se zboží výroba podle svých vlastních zákonů vyvíjí v kapitalistickou výrobu, v té míře přecházejí vlastnické zákony zboží výroby v zákony kapitalistického přivlastňování.²⁴

Viděli jsme, že i při prosté reprodukci se všechnen zálohovaný kapitál, ať byl původně získán jakkoli, přeměňuje v akumulovaný kapitál čili v kapitalisovanou nadhodnotu. Ale v celém proudu výroby se vůbec všechnen původně zálohovaný kapitál stává nekonečně malou veličinou (magnitudo evasescens v matematickém smyslu) ve srovnání s přímo akumulovaným kapitálem, tj. s nadhodnotou čili nadvýrobkem, znovu přeměněnými v kapitál, ať již funguje v rukou toho, kdo jej akumuloval, nebo v cizích rukou. Politická ekonomie proto vůbec líčí kapitál jako „akumulované bohatství“ (přeměněnou nadhodnotu čili důchod), „jehož se znovu používá k výrobě nadhodnoty“²⁵, nebo také kapitalistu jako „majitele nadvýrobku“²⁶. Týž názor, jenže v jiné formě, je vyjádřen ve výroku, že všechnen existující kapitál je akumulovaný nebo kapitalisovaný úrok, protože úrok je jen část nadhodnoty.²⁷

2. Chybné pojetí reprodukce v rozšířeném měřítku politickou ekonomikou

Dříve než přistoupíme k bližšímu určení akumulace čili zpětné přeměny nadhodnoty v kapitál, musíme odstranit dvojsmyslnost, kterou zplodila klasická politická ekonomie.

Ježto zboží, která kapitalista kupuje za část nadhodnoty pro svou vlastní spotřebu, mu nemohou sloužit jako výrobní a zhodnocovací prostředky, tak ani práce, kterou kupuje k uspokojení svých přirozených a sociálních potřeb, není produktivní prací. Koupí takových zboží a práce nepřeměňuje na ně vynaloženou nadhodnotu v kapitál, nýbrž naopak, spotřebovává, čili vydává ji jako důchod. V protikladu ke staré šlechtické zásadě, která, jak správně poznamenává Hegel, „záleží ve spotřebování všeho, co tu je“, a zvláště názorně se projevuje v přepychu osobních služeb, pokládala buržoasní politická ekonomie za neobyčejně důležité prohlásit akumulaci kapitálu za první občanskou povinnost a neúnavně kázat: nemůže akumulovat ten, kdo projí celý svůj důchod, místo aby jeho značnou část vynakládal na najímání dalších produktivních dělníků, kteří vynášejí více, než stojí. Na druhé straně musela politická ekonomie bojovat proti lidovému předsudku, který zaměňuje kapitalistickou výrobu s hromaděním pokladů²⁸, a proto se domnívá, že akumulované bohatství je bohatství, které je ve své dané naturální formě chráněno před zničením, tedy je vyňato ze sféry spotřeby a dokonce i ze sféry oběhu. Vynětí peněz ze sféry oběhu by ve skutečnosti bylo přímým protikladem jejich upotřebení jako kapitálu, a akumulace zboží ve smyslu hromaděni pokladů by bylo největší bláznovství.^{28a} Akumulace

²⁴ Proto se nelze nedívat mazanosti Proudhona, který chce odstranit kapitalistické vlastnictví tím, že proti němu staví... — věčné vlastnické zákony zboží výroby!

²⁵ „Kapitál, tj. akumulované bohatství, používané za účelem zisku.“ (*Malthus: „Principles of Political Economy“*.) „Kapitál... se skládá z bohatství, uspořeného z důchodu a užívaného k dosažení zisku.“ (*R. Jones: „Text-book of Lectures on the Political Economy of Nations“*. Hertford 1852, str. 16.)

²⁶ „Majitelé nadvýrobku čili kapitálu.“ (*„The Source and Remedy of the National Difficulties. A Letter to Lord John Rosel“*. Londýn 1821)

²⁷ „Kapitál s úroky z úroků z každé části uspořeného kapitálu natolik vzrostl, že všechno bohatství světa, které skýtá důchod, se již dávno stalo úrokem z kapitálu.“ (*Londýnský „Economist“* ze dne 19. července 1859)

²⁸ „Žádný ekonom naší doby nemůže spořením rozumět pouhé hromaděni pokladů; nehledě na tento omezený a nedostatečný postup, nelze si představit žádné jiné používání tohoto výrazu vzhledem k národnímu bohatství než to, jež vychází z různého použití úspor a které se zakládá na reálném rozlišování různých druhů práce, placené z úspor“ (*Malthus: „Principles of Political Economy“*, str. 38—39.)

^{28a} Tak u Balzaca, který tak důkladně prostudoval všechny odstíny lakoty, je starý lichvář Gobseck již zdětinštělý, když začíná tvořit z nahromaděného zboží poklad.

zboží ve velkých masách je výsledkem váznutí oběhu nebo výsledkem nadvýroby.²⁹ Ať je tomu jakkoli, v lidové představě je s tím spojen jednak obraz spotřebních fondů boháčů tvořících hromadu pozvolna spotřebovávaných statků, jednak tvoření zásob, jev, který je vlastní všem výrobním způsobům a u něhož se ještě zastavíme při rozboru procesu oběhu.

Potud má tedy klasická politická ekonomie úplně pravdu, když zdůrazňuje jako charakteristický moment akumulčního procesu to, že nadvýrobek je spotřebováván produktivními dělníky, a ne neproduktivními. Ale zde také začíná její omyl. A. Smith zavedl módu líčit akumulaci jako pouhou spotřebu nadvýrobku produktivními dělníky, tj. líčit kapitalisaci nadhodnoty jako její pouhou přeměnu v pracovní sílu. Poslechněme si např. Ricarda: „Je nutno pochopit, že všechny výrobky země jsou spotřebovávány; ale největší rozdíl, jaký si jen lze představit, je v tom, zda jsou spotřebovávány těmi, kdo reprodukuje novou hodnotu, nebo těmi, kdo ji nereprodukuje. Řekneme-li, že se důchod spoří a přidává ke kapitálu, rozumíme tím, že část důchodu, o níž se říká, že se přeměnila v kapitál, je spotřebovávána produktivními dělníky, a ne neproduktivními. Není většího omylu než předpokládat, že kapitál se může zvětšit tím, že se nespotebovává.“³⁰ Není většího omylu než omyl, který po A. Smithovi papouškuje Ricardo a všichni pozdější epigoni, že část „důchodu, o níž se říká, že se přeměnila v kapitál, je spotřebovávána produktivními dělníky“. Podle této představy by se všechna nadhodnota, která se přeměňuje v kapitál, musela stát variabilním kapitálem. Ve skutečnosti se tato nadhodnota, stejně jako původně zálohovaná hodnota, dělí na konstantní a variabilní kapitál, na výrobní prostředky a pracovní sílu. Pracovní síla je forma, v níž existuje variabilní kapitál ve výrobním procesu. V tomto procesu je sama spotřebovávána kapitalistou. Pracovní síla spotřebovává výrobní prostředky svou funkcí — prací. Přitom peníze, vyplacené při koupi pracovní síly, se mění v životní prostředky, nespotebovované „produktivní prací“, nýbrž „produktivním dělníkem“. A. Smith dospívá rozbohem, který je od základu nesprávný, k nesmyslnému výsledku: že i když se každý individuální kapitál dělí na konstantní a variabilní součást, společenský kapitál se skládá jen z variabilního kapitálu, tj. že se vynakládá jen na placení mzdy. Např. továrník suken přemění 2.000 liber št. v kapitál. Část těchto peněz vydává na nájem tkalců, druhou část na nákup vlněné příze, strojů atd. Ale lidé, od nichž koupil přízi a stroje, vynakládají opět část těchto peněz na práci atd., až se celých 2.000 liber št. vynaloží na mzdy čili až je celý výrobek, představovaný těmito 2.000 liber št., spotřebován produktivními dělníky. Jak vidíme, spočívá všechna pádnost tohoto argumentu ve slůvku „atd.“, které nás posílá od Pontia k Pilátovi. A. Smith se tedy ve svém zkoumání zastavuje právě tam, kde začíná jeho obtížnost.³¹

Pokud zkoumáme fond úhrnné roční produkce, je roční reprodukční proces snadno pochopitelný. Ale všechny součásti roční výroby musí přijít na trh zboží, a tu začínají obtíže. Pohyby jednotlivých kapitálů a osobních důchodů se křížují, prolínají, ztrácejí se ve všeobecném střídání míst — v oběhu společenského bohatství, které klame zrak a ukládá zkoumání velmi spletité úkoly. V třetím oddílu druhé knihy podám rozbor skutečných souvislostí, které tu vidíme. Je velkou zásluhou fysiokratů, že se ve svém „Tableau économique“ po prvé pokusili podat obraz roční produkce v podobě, v níž vychází z oběhu.³²

Je ostatně samozřejmé, že politická ekonomie neopominula využít v zájmu kapitalistické třídy věty A. Smitha: že celá část čistého výrobku, přeměněná v kapitál, je spotřebovávána dělnickou třídou.

²⁹ „Hromadění zásob... váznutí směny... nadvýroba.“ (*Th. Corbet: „An Inquiry into the Causes and Modes of the Wealth of Individuals“*. Londýn 1841, str. 104.)

³⁰ *Ricardo: „Principles of Political Economy“*, str. 163, poznámka.

³¹ Přes svou „Logiku“ nepřichází pan J. St. Mill nikde na kloub ani takovému chybnému rozboru svých předchůdců, který i v rámci měšťáckého horizontu a s čistě odborného stanoviska volá po opravení. Všude jen registruje se školáckým dogmatismem myšlenkový chaos svých učitelů. Také zde: „Kapitál sám během dlouhého procesu nakonec úplně přechází ve mzdy, a je-li při prodeji výrobků nahrazován, i pak se znovu mění ve mzdy.“

³² Ve svém výkladu reprodukčního procesu, tedy i akumulace, A. Smith po mnoha stránkách nejen neudělal krok vpřed, nýbrž rozhodný krok vzad oproti svým předchůdcům, zejména fysiokratům. S jeho ilusí, o níž byla zmínka v textu, souvisí vskutku báječné dogma, které politická ekonomie zdědila rovněž po něm, že se cena zboží skládá ze mzdy, zisku (úroku) a pozemkové renty, tj. pouze ze mzdy a nadhodnoty. Vycházejí z této základny, Storch alespoň přiznává s veškerou naivitou: „Není možné rozložit nutnou cenu na její nejjednodušší prvky.“ (*Storch: „Cours d'Economie Politique“*, petrohradské vyd. 1815, sv. II, str. 141, poznámka.) Pěkná ekonomická věda, která prohlašuje za nemožné rozložit cenu zboží na její nejjednodušší prvky! Bližší o tom bude vyloženo v třetím oddílu druhé knihy a v sedmém oddílu třetí knihy.

3. Dělení nadhodnoty na kapitál a důchod.

Theorie abstinence [zdrženlivosti]

V předcházející kapitole jsme zkoumali nadhodnotu, resp. nadvýrobek, jen jako individuální spotřební fond kapitalisty, v této kapitole dosud jen jako akumulční fond. Nadhodnota však není ani jen tento ani jen onen fond, nýbrž oba zároveň. Část nadhodnoty spotřebovává kapitalista jako důchod³³, druhé části používá jako kapitálu čili akumuluje ji.

Při dané mase nadhodnoty bude jedna z těchto částí o tolik větší, o kolik je druhá menší. Za jinak stejných podmínek poměr, v němž toto dělení nastává, určuje velikost akumulace. Ale toto dělení provádí právě vlastník nadhodnoty, kapitalista. Je tedy aktem jeho vůle. O té části jím vybraného tributu, kterou akumuluje, se říká, že ji spoří, protože ji neprojí, tj. protože zde plní svou funkci jako kapitalista, totiž funkci sebeobohacování.

Jen pokud je kapitalista zosobněný kapitál, má historický význam a ono historické právo na existenci, které, jak praví duchaplný Lichnowski, „keinen Datum nicht hat“ [nemá žádné datum]. A jen potud je přechodná nutnost jeho vlastní existence obsažena v přechodné nutnosti kapitalistického výrobního způsobu. Ale potud také není hlavním motivem jeho činnosti spotřeba a užitná hodnota, nýbrž směnná hodnota a její zvětšení. Jako fanatick sebezhodnocování hodnoty bezohledně nutí lidstva k výrobě pro výrobu, tedy k rozvoji společenských výrobních sil a k vytvoření materiálních výrobních podmínek, které jediné se mohou stát reálnou základnou vyšší společenské formy, jejíž základní zásadou je plný a svobodný rozvoj každého individua. Kapitalista se těší účtě jen jako zosobnění kapitálu. Jako takový sdílí se shromažďovatelem pokladů zaslepenou touhu po obohacování. Co se však u shromažďovatele jeví jako individuální manie, je u kapitalisty účinkem společenského mechanismu, v němž je pouze jedním kolečkem. Mimo to vývoj kapitalistické výroby činí nutností ustavičné zvětšování kapitálu vloženého do průmyslového podniku a konkurence vnucuje každému individuálnímu kapitalistovi imanentní zákony kapitalistického výrobního způsobu jako vnější donucovací zákony. Nutí ho, aby ustavičně rozšiřoval svůj kapitál, chce-li si jej udržet, a rozšiřovat jej může jen progresivní akumulací.

Proto pokud všechno konání kapitalisty je jen funkcí kapitálu obdařeného v něm vůlí a vědomím, potud jeho vlastní osobní spotřeba znamená pro něho loupežný zásah do akumulace jeho kapitálu; podobně se v italském účetnictví soukromé výdaje zapisují na straně „má dáti“ kapitalistova účtu proti jeho kapitálu. Akumulace je dobývání světa společenského bohatství. S masou vykořisťovaného lidského materiálu rozšiřuje zároveň oblast přímého i nepřímého panství kapitalisty.³⁴

³³ Čtenář si asi všiml, že slova důchod (revenue) se užívá v dvojím smyslu: za prvé k označení nadhodnoty jako produktu periodicky vznikajícího z kapitálu, za druhé k označení části tohoto produktu, periodicky spotřebované kapitalistou nebo přidávané k jeho spotřebnímu fondu. Zachovávám tento dvojitý smysl, protože se shoduje s obvyklou terminologií anglických a francouzských ekonomů.

³⁴ Na příkladu lichváře — oné byt' staromódní, ale stále znovu se obrozující formě kapitalisty — Luther velmi dobře vystihuje, že touha po moci je jedním z prvků pudu po obohacování. „Pohané mohli pochopit svým rozumem, že lichvář je čtyřnásobný zloděj a vrah. Ale my křesťané tak vysoko ctíme lichváře, že se k nim téměř modlíme pro jejich peníze... Kdo loupí a krade druhému výživu, páchá stejně těžkou vraždu (pokud to na něm závisí) jako ten, kdo někoho moří a umučí hladem. Lichvář to všechno dělá a sedí si v plném bezpečí na své stoličce; kdežto by viset měl na šibenici, kde by ho žralo tolikéž krkavců, kolik ukradl zlatých, měl by mít tolik masa na kostech, aby si každý z těchto krkavců mohl urvat slušný kousek. Ale malí zloději jsou věšeni... Malí zloději sedí v kládě, velcí zloději chodí ve zlatě a honosí se v hedvábí... Není proto na zemi většího nepřítel člověka (hned po ďáblu) nad lakomce a lichváře, neboť chce být bohem nade všemi lidmi. Turci, válečníci, tyrané jsou také zlí lidé, ale oni všichni musí nechat lidi žít a přiznat, že jsou zlí lidé a nepřátelé. A mohou, ba musí se někdy smilovat nad tím či oním. Ale lichvář a skrblik by si přál, aby celý svět pro něho hladověl a žiznil, hynul ve smutku a strádání, aby on, jen on měl všechno a aby každý dostával všechno od něho jako od boha a byl na věky jeho nevolníkem... Nosí plášť, zlatý řetěz, prsteny, utírá si hubu, dělá se dobrým, zbožným a dá se velebit... Lichvář je velká a nestvůrná obluda, vlkodlak, který všechno požívá, hůře než Kakus, Geryon a Antaeus. A přece se šnoří a tváří se zbožným, aby nikdo neviděl, kam se ztrácí volové, které zatahuje pozpátku do svého doupěte. Ale Herkules musí uslyšet bučení volů a křik zajatců a vyhledat Kaka i mezi skalami a útesy a voly osvobodit od zlosyna. Neboť Kakus se jmenuje zlosyn, který je zbožným lichvářem, všechno krade, loupí a požívá. A chce, aby to vypadalo tak, že nic neudělal, aby to nikdo neviděl, protože zatáhl voly do svého doupěte pozpátku, aby se zdálo a aby vedly takové stopy, jako by je byl vypustil. Tedy lichvář chce oklamat svět, jako by byl užitečný a dával světu voly, zatím co je sám k sobě zatahuje a požívá... A jako lámou a stínají

Ale první hřích působí všude. S rozvojem kapitalistického výrobního způsobu, akumulace a bohatství, přestává být kapitalista pouhým vtělením kapitálu. Pociťuje „lidský soucit“ se svými slabostmi a je dost vzdělaný, aby výsměšně odmítal asketismus jako předsudek staromódního shromažďovatele pokladů. Zatím co klasický kapitalista odsuzuje individuální spotřebu jako hřích proti své posvátné funkci „zdrženlivosti“, povznesl se modernisovaný kapitalista na stanovisko, s něhož se akumulace jeví jako „zřikání se“ spotřeby. „Dvě duše mu, ach, v hrudi přebývá a od sebe se touží odervat!“*

V historických začátcích kapitalistického výrobního způsobu — a každý kapitalistický parvenu [vyšinulec] prodělává individuálně toto historické stadium — převládají pud po obohacování a lakota jako absolutní vášně. Ale pokrok kapitalistické výroby vytváří nejen celý svět požitků; s rozvojem spekulace a úvěrnictví otvírá tisíce zdrojů náhlého obohacení. Na jistém stupni vývoje se jistá konvenční úroveň rozmařilosti, která je zároveň vystavováním bohatství na odiv, a proto prostředkem k získání úvěru, stává dokonce obchodní nutností pro „nešťastného“ kapitalistu. Přepych vchází do reprezentačních nákladů kapitálu. Nadto se kapitalista neobohacuje úměrně své osobní práci nebo omezování své osobní spotřeby, jako je tomu u shromažďovatele pokladů, nýbrž úměrně tomu, jak vyssává cizí pracovní sílu a donucuje dělníka zřikat se všech životních požitků. Ačkoli tedy rozmařilost kapitalisty nemá nikdy bezelstný ráz rozmařilosti prostopášného feudála, ačkoli naopak v jejím pozadí vždy číhá nejspínavější lakota a nejúzkostlivější vypočítavost, přesto jeho rozmařilost vzrůstá s růstem jeho akumulace, aniž jsou jedna druhé na újmu. Tak se zároveň v ctnostné hrudi vtěleného kapitálu rodí faustovský konflikt mezi pudem po akumulaci a pudem po požitcích.

„Manchesterský průmysl,“ praví se v jednom spise, uveřejněném roku 1795 dr. Aikinem, „lze rozdělit na čtyři období. V prvním období byli továrníci nuceni těžce pracovat, aby se užívali.“ Obohacovali se hlavně okrádáním rodičů, kteří k nim dávali své děti jako apprentices (učedníky) a museli za to těžce platit, zatím co tito učedníci měli hlad. Naproti tomu průměrný zisk byl nízký a akumulace vyžadovala velkou spořivost. Žili jako skrblice, shromažďovatelé pokladů, a zdaleka nespotebovali ani úroky ze svého kapitálu. „V druhém období si začali tvořit malá jmění, ale pracovali stejně těžce jako dříve,“ neboť přímé vykořisťování práce stojí práci, jak ví každý popoháněč otroků, „a žili stále stejně skromně jako dřív... V třetím období začal přepych a podniky se rozšiřovaly tím, že se vysílali jezdcí (obchodní cestující na koních) pro zakázky do všech obchodních měst v království. Je pravděpodobné, že před rokem 1690 existovalo velmi málo kapitálů nebo neexistovaly vůbec žádné kapitály od 3000 do 4000 liber št., získané v průmyslu. Ale asi v této době nebo o něco později nahromadili již průmyslníci peníze a začali si stavět kamenné domy místo domů dřevěných a hliněných... Ještě v prvních desetiletích XVIII. století, když jeden manchesterský továrník počastoval své hosty pintou cizího vína, všichni jeho sousedé si o tom povídali a kroutili nad tím hlavou.“ Než se objevila strojová výroba, nečinila večerní útrata továrníků v hospodách, kde se scházeli, nikdy více než 6 pencí za sklenici punče a 1 penny za balíček tabáku. Teprve roku 1758, a to znamená epochu, byla viděna „osoba, skutečně se zabývající průmyslem, s vlastní ekvipáží!“ „Čtvrté období,“ poslední třetina XVIII. století, „je období velkého přepychu a rozmařilosti, opírající se o rozšiřování podniků.“³⁵ Co by říkal dobrák dr. Aikin, kdyby tak vstal z mrtvých a podíval se dnes na Manchester!

Akumulujte! Akumulujte! To je Mojžíš a proroci! „Pracovitost dodává materiál, který spořivost akumuluje.“³⁶ Tedy spořte, spořte, tj. proměňujte co největší část nadhodnoty čili nadvýrobku znovu v kapitál. Akumulace pro akumulaci, výroba pro výrobu, v této formuli vyslovila klasická politická ekonomie historické poslání buržoasního období. Nedělala si ani na okamžik iluze o porodních bolestech bohatství,³⁷ ale co zmůže nářek proti historické nutnosti? Je-li pro klasickou politickou ekonomii proletář jen strojem na výrobu nadhodnoty, je pro ni i kapitalista jen strojem na přeměnu této nadhodnoty v nadkapitál. Bere jeho historickou funkci hluboce vážně. Aby obrnil jeho srdce před

zbojníky, vrahy a útočníky, oč více by měli lámat kolem a čtvrtit... vyháňet, proklínat a stínat lichváře.“ (Martin Luther: „An die Pfarrherrn, wider den Wucher zu predigen“. Wittenberg 1540.)

* Goethe, Faust, díl I, překlad Otakara Fischera. (Pozn. překl. čes. vydání)

³⁵ Dr. Aikin: „Description of the Country from 30 to 40 miles round Manchester“. Londýn 1795, str. 182 a násl.

³⁶ A. Smith: „Wealth of Nations“, kn. III, kap. III.

³⁷ I. J. B. Say praví: „Úspory bohatých se tvoří na útraty chudých.“ „Římský proletář žil skoro úplně na útraty společnosti... Dalo by se skoro říci, že moderní společnost žije na útraty proletářů, z oné části, kterou jim strhuje z odměny za práci.“ (Sismondí: „Etudes etc.“, sv. I, str. 24.)

neblahým konfliktem mezi pudem požitčích a pudem po obohacování, hájil Malthus počátkem dvacátých let tohoto století takovou dělbu práce, která kapitalistovi, zabývajícímu se skutečně výrobou, přisuzuje funkci akumulace, kdežto ostatním podílníkům na nadhodnotě — pozemkové šlechtě, státním a církevním obročníkům atd. — funkci rozmařilosti. Je neobyčejně důležité, praví, oddělit od sebe „vášeň pro vydávání a vašeň pro akumulaci (the passion for expenditure and the passion for accumulation).³⁸ Páni kapitalisté, z nichž se již dávno stali požitkáři a světáci, začali křičet. Jakže, zvolal jeden z jejich mluvčích, ricardovec, pan Malthus hlásá vysoké pozemkové renty, vysoké daně atd., aby tu byl neustále tlak neproduktivních spotřebitelů pohánějící průmyslníky! Ovšem, výroba, výroba ve stále větším měřítku, tak zní heslo, ale „touto cestou se výroba spíše brzdí, než rozvíjí. Také to není docela správné (nor is it quite fair) udržovat tak skupinu lidí v zahálce jen proto, aby hodovala na útraty druhých, když se podle jejich charakteru dá soudit („who are likely, from their characters), že by byli s to úspěšně působit, kdybyste je k tomu donutili“³⁹. Třebaže považuje za nesprávné povzbuzovat průmyslového kapitalistu k akumulaci tím, že se mu sbírá mastnota s polévky, zdá se mu nutným omezovat mzdu dělníka na minimum, „aby byla udržována jeho pracovitost“. Také ani na okamžik nezatajuje, že tajemství vytloukání zisku záleží v přivlastňování neplacené práce „Zvýšená poptávka na straně dělníků neznamená nic než jejich ochotu brát si menší podíl ze svého vlastního výrobku a větší část přenechávat podnikatelům; a říká-li se, že to následkem poklesu spotřeby (dělníků) vyvolává ‚glut‘ (přeplnění trhu, nadvýrobu), mohu odpovědět pouze to, že ‚glut‘ je totéž co vysoký zisk.“⁴⁰

Učenou hádku, jak co nejvýhodněji pro akumulaci rozdělit kořist, vyždímanou z dělníka, mezi průmyslového kapitalistu a zahálčivého pozemkového vlastníka atd., umlčela červencová revoluce. Brzy nato rozhoupal městský proletariát v Lyonu poplašný zvon a zemědělský proletariát v Anglii pustil na střechy červeného kohouta. Na této straně průlivu bujel owenismus, na oné straně saintsimonismus a fourierismus. Udeřila hodina vulgární politické ekonomie. Právě rok před tím, než Nassau W. Senior v Manchesteru objevil, že zisk (včetně úroku) z kapitálu je produkt neplacené „poslední dvanácté pracovní hodiny“, ohlásil světu jiný objev. „Já,“ pravil slavnostně, „nahrazuji slovo kapitál, chápaný jako výrobní nástroj, slovem zdrženlivost.“⁴¹ Vskutku nepřekonaný vzor „objevů“ vulgární ekonomie! Nahrazuje určitou ekonomickou kategorii patolízalskou frází. Voilá tout [To je vše]. „Zhotovuje-li si divoch luk,“ poučuje Senior, „provozuje průmysl, ale nepraktikuje zdrženlivost.“ To nám vysvětluje, jak a proč se v dřívějších společenských poměrech zhotovovaly pracovní prostředky bez kapitalistovy „zdrženlivosti“. „Čím více společnost pokračuje, tím více abstinence (zdrženlivosti) vyžaduje“⁴² totiž od těch, jejichž práce spočívá v přivlastňování si cizí práce a jejího výrobku. Všechny podmínky pracovního procesu se od nynějška mění ve stejné množství abstinence aktů kapitalisty. Že se obilí nejen jí, nýbrž i seje, za to vděčíme zdrženlivosti kapitalisty! Že je vínu dán čas, aby vykvasilo, je opět jen zdrženlivost kapitalisty!⁴³ Kapitalista olupuje svou vlastní tělesnou schránku, „půjčuje-li (!) dělníkovi pracovní nástroje“, tj. používá-li jich jako kapitálu tím, že k nim přivtěluje pracovní sílu, místo aby parní stroje, bavlnu, železnice, hnůj, tažné koně atd. snědl nebo, jak si to dětinsky představuje vulgární ekonom, aby prohýřil „jejich hodnotu“ v

³⁸ Malthus: „Principles of Political Economy“, str. 319, 320.

³⁹ „An Inquiry into those principles respecting the Nature of Demand etc.“ [Londýn 1821], str. 67.

⁴⁰ Tamtéž, str. 59.

⁴¹ Senior: „Principes fondamentaux de l'Economie Politique“. Přel. Arrivabene, Paříž 1836, str. 309. To bylo stoupencům staré klasické školy přece jen příliš silné. „Pan Senior nahrazuje výraz práce a kapitál výrazem práce a zdrženlivost... Zdrženlivost je pouhá negace. Zdrojem zisku není zdrženlivost, nýbrž spotřeba produktivně používaného kapitálu. (John Cazenove ve svém vydání Malthusových „Definitions in Political Economy“. Londýn 1853, str. 130 poznámka.) Pan John St. Mill naproti tomu na jedné straně opisuje z Ricardovy teorie zisku a na druhé straně přejímá Seniorovu „odměnu za zdrženlivost“. Hegelovský „rozpor“, zdroj veškeré dialektiky, je mu sice naprosto neznám, ale v mělkých rozporech je jako doma.

Dodatek ke 2. vyd. Vulgárního ekonomu nikdy nenapadla prostá myšlenka, že každé lidské jednání lze považovat za „zdržování se“ opaku tohoto jednání. Jídlo je zdržování se postu, chůze je zdržování se stání na místě, práce je zdržování se lenošení, lenošení je zdržování se práce atd. Pánové by udělali dobře, kdyby někdy přemýšleli o Spinozově výroku: Determinatio est negatio [určení je popření].

⁴² Senior, tamtéž, str. 342.

⁴³ „Nikdo... na př. nezaseje svou pšenici a nenechá ji dvanáct měsíců v zemi, nebo nenechá své víno ležet po léta ve sklepech, místo aby tyto věci nebo jejich ekvivalent ihned sám spotřeboval, nečeká-li, že tím získá další hodnotu atd.“ (*Scrope: „Political Economy“*, vydání A. Pottera, New York 1841, str. 133)

přepychových předmětech a v jiných spotřebních prostředcích.⁴⁴ Jak to má třída kapitalistů udělat, to je tajemství, které vulgární ekonomie až dosud tvrdošijně zachovává. Zkrátka svět žije jen ze sebetýrání kapitalisty, tohoto moderního vyznavače boha Višnu! Nejen akumulace, již pouhé „zachování kapitálu vyžaduje ustavičné úsilí, aby se překonalo pokušení jej spotřebovat“.⁴⁵ Tedy už pouhá humanita zřejmě vyžaduje, aby byl kapitalista vysvobozen z muk pokušení, stejně jako byl nedávno georgijský otrokář zrušením otroctví vysvobozen z mučivého dilematu: má-li nadvýrobek vybičovaný z černých otroků úplně prohýřit v šampaňském, anebo alespoň zčásti proměnit v další černochoy a v další půdu.

V nejrozmanitějších společensko-ekonomických formacích dochází nejen k prosté reprodukci, nýbrž třebaže v rozdílném měřítku k reprodukci v rozšířeném rozsahu. Postupně se stále více vyrábí a více spotřebovává, tedy i více produktu se přeměňuje ve výrobní prostředky. Ale tento proces se nejeví jako akumulace kapitálu, a tudíž ani jako funkce kapitalisty, pokud ještě proti dělníkovi nestojí jeho výrobní prostředky, tedy i jeho výrobky a jeho životní prostředky ve formě kapitálu.⁴⁶ Richard Jones, před několika tety zesnulý nástupce Malthusův na katedře politické ekonomie na východoindické koleji v Haileybury, to dobře ukazuje na dvou velikých faktech. Protože většinu indického lidu tvoří samostatně hospodařící rolníci, neexistují jejich výrobek, jejich pracovní prostředky a jejich životní prostředky nikdy „ve formě („in the shape“) fondu, uspořené z cizího důchodu („saved from revenue“), a proto vůbec neprocházejí předběžným procesem akumulace“ („a previous process of accumulation“).⁴⁷ Na druhé straně, v provinciích, kde anglické panství nejméně rozrušilo starý systém, jsou nezemědělní dělníci zaměstnáváni přímo u velkých feudálů, v jejichž rukou se soustřeďuje část zemědělského nadvýrobku jako poplatek nebo pozemková renta. Část tohoto nadvýrobku spotřebovávají velcí feudálové v naturální formě, další část přeměňují pro ně dělníci v přepychové předměty a jiné spotřební prostředky, zatím co zbytek tvoří mzdu dělníků, kteří jsou vlastníky svých pracovních nástrojů. Výroba i reprodukce v rozšířeném rozsahu probíhají zde bez jakýchkoli zásahů onoho podivného světa, onoho rytíře smutné postavy, „odříkavého“ kapitalisty.

4. Okolnosti určující rozsah akumulace nezávisle na poměru, v němž se nadhodnota rozpadá na kapitál a důchod. Stupeň vykořisťování pracovní síly. Produktivní síla práce, vzrůst rozdílu mezi používaným a spotřebovaným kapitálem. Velikost zálohovaného kapitálu

Je-li dán poměr, ve kterém se nadhodnota rozpadá na kapitál a důchod, řídí se velikost akumulovaného kapitálu zřejmě podle absolutní velikosti nadhodnoty. Dejme tomu, že by se 80% kapitalisovalo a 20% projedlo; pak by akumulovaný kapitál činil 2.400 liber št. nebo 1.200 liber št. podle toho, čini-li celková suma nadhodnoty 3.000 nebo jen 1.500 liber št. Tak spolupůsobí při určování velikosti akumulace všechny okolnosti, které určují masu nadhodnoty. Shrňme je tu ještě jednou, ale jen potud, pokud přinášejí nová hlediska na akumulaci.

Vzpomínáme si, že míra nadhodnoty závisí především na stupni vykořisťování pracovní síly. Politická ekonomie hodnotí tuto okolnost tak vysoko, že často směšuje zrychlený růst akumulace způsobený zvyšováním produktivní síly práce s jejím zrychlováním způsobeným zvýšením

⁴⁴ „Strádání, které si kapitalista ukládá tím, že půjčuje“ (tohoto eufemismu se užívá proto, aby se podle osvědčené vulgárně ekonomické manýry námezdní dělník, vykořisťovaný průmyslovým kapitalistou, ztotožnil s průmyslovým kapitalistou samým, který si půjčuje peníze od jiného kapitalisty!) „své výrobní prostředky dělníkovi, místo aby jejich hodnotu použil pro svou vlastní spotřebu tím, že je promění v předměty potřeby nebo přepychu.“ (*G. de Molinari: „Etudes Economiques“, Paříž 1846, str. 36.*)

⁴⁵ *Courcelle—Seneuil: „Traité théorique et pratique des entreprises industrielles“, 2. vyd., Paříž 1857, str. 20.*

⁴⁶ „Zvláštní třídy příjmu, které nejvydatněji přispívají k pokroku národního kapitálu, se mění na různých stupních svého vývoje a jsou proto... úplně různé u národů, které jsou na různých stupních pokroku... Zisk... je nepatrný zdroj akumulace ve srovnání se mzdou a rentou na dřívějších stupních společnosti... Udělá-li rozvoj sil národní práce skutečný krok vpřed, relativní důležitost zisku jako zdroje akumulace vzrůstá.“ (*Richard Jones: „Text—book etc.“, str. 16, 21.*)

⁴⁷ Tamtéž, str. 37.

vykořisťováním dělníka.⁴⁸ V oddílech o výrobě nadhodnoty jsme stále předpokládali, že mzda se rovná alespoň hodnotě pracovní síly. Avšak v praxi hraje násilné snižování mzdy pod tuto hodnotu natolik důležitou úlohu, že se u něho musíme na okamžik zastavit. V určitých hranicích fakticky přeměňuje nutný spotřební fond dělníka v akumulací fond kapitálu.

„Mzdy, praví J. St. Mill, „nemají produktivní sílu; jsou cenou jedné z výrobních sil; mzdy, stejně jako cena strojů, se neúčastní při výrobě zboží vedle práce samé. Kdyby bylo možno dostat práci bez koupě, byly by mzdy zbytečné.“⁴⁹ Kdyby však dělníci mohli žít ze vzduchu, nebyli by za žádnou cenu ke koupi. Práce zadarmo je tedy hranice v matematickém smyslu: lze se jí stále přibližovat, ale nelze jí nikdy dosáhnout. Ustavičnou tendencí kapitálu je stáhnout dělníky na tuto nihilistickou úroveň. Jeden spisovatel XVIII. století, kterého často cituji, autor spisu „Essay on Trade and Commerce“, vyzrazuje jen nehlubší tajemství duše anglického kapitálu, když prohlašuje, že historickým životním úkolem Anglie je stlačit mzdy anglických dělníků na úroveň francouzských a holandských.⁵⁰ Praví mimo jiné naivně: „Chtějí-li však naši chudáci (technický název pro dělníky) žít v přepychu... musí být jejich práce ovšem drahá... Vždyť vstávají vlasy na hlavě, představíme-li si ty hrozné masy zbytečností („heap of superfluities“), které spotřebovávají naši manufakturní dělníci, jako je mouka, gin, čaj, cukr, cizí ovoce, silné pivo, kartoun, šňupavý a kuřácký tabák atd.“⁵¹ Cituje dále spis jednoho továrníka z Northamptonshiru, který s očima zbožně obrácenými k nebesům nařiká: „Ve Francii je práce o celou třetinu levnější než v Anglii, neboť francouzská chudina pracuje těžce, živí a šatí se skromně a hlavními předměty jejich spotřeby jsou chléb, ovoce, byliny, kořínky a sušené ryby; maso jedí málokdy, a je-li pšenice drahá, jedí velmi málo chleba.“⁵² „K tomu,“ pokračuje autor essaye, „k tomu ještě přistupuje, že pijí jen vodu nebo jiné slabé nápoje, takže vskutku vydávají obdivuhodně málo peněz... Zavést takové poměry je ovšem těžké, ale ne nedosažitelné, jak pádně dokazují poměry ve Francii a v Holandsku.“⁵³ Za dvacet let nato rozvíjel tytéž lidumilné plány americký šarlatán, na barona povýšený Yankee Benjamin Thompson (alias [jinak] hrabě Rumford), a tak si získal velkou přízeň před bohem i před lidmi. Jeho „Essaye“ jsou kuchařská kniha s nejrůznějšími recepty, jak nahradit normální drahá jídla dělníků levnými náhražkami. Zvláště podařený recept tohoto podivného „filosofa“ je tento: „Pět liber ječmene, pět liber kukuřice, za 3 pence slanečků, za 1 penci soli, za 1 penci octa, za 2 pence pepře a zeleniny — celkem za 20¾ pence pořídíme polévku pro 64 lidí, ba při průměrných cenách obilí mohou být náklady sníženy na ¼ pence na hlavu.“⁵⁴ S rozvojem

⁴⁸ „Ricardo praví: „Na různých stupních společenského vývoje je akumulace kapitálu čili prostředků k používání práce (tj. k vykořisťování) rychlejší nebo pomalejší a musí ve všech případech záviset na produktivních silách práce. Produktivní síly práce jsou všeobecně největší tam, kde je přebytek úrodné půdy. Znamenají-li v této větě produktivní síly práce nepatrnou veličinu té části každého výrobku, která připadá těm, kteří jej vyrábějí svou prací, je tato Ricardova věta pouhou tautologií, protože ze zbývající části fondu se může akumulovat kapitál, zlíbí-li se tak jeho majiteli („if the owner pleases“). Ale obvykle tomu tak nebývá právě tam, kde je země nejurodnější.“ („Observations on certain Verbal Disputes etc.“ str. 74.)

⁴⁹ „J. St. Mill: „Essays on some unsettled Questions of Political Economy“. Londýn 1844, str. 90.

⁵⁰ „An Essay on Trade and Commerce“. Londýn 1770, str. 44. Podobně přinesly „Times“ z prosince 1866 a z ledna 1867 výlevy anglických majitelů dolů, kde se líčil blažený život belgických havířů, kteří nežádali a nedostávali nic víc, než kolik bylo právě nutné, aby se udržovali na živu pro své pány. Belgičtí dělníci snesou mnoho, ale vystupovat v „Times“ jako vzorní dělníci — to je příliš! Odpovědí byla stávka belgických havířů (u Marchienne) v únoru roku 1867, potlačena prachem a olovem.

⁵¹ Tamtéž str. 44, 46.

⁵² Továrník z Northamptonshiru se tu dopouští *pia fraus* [zbožného podvodu], omluvitelného mukami jeho srdce. Srovnává, jak říká, život francouzského a anglického manufakturního dělníka, ale v právě citovaných slovech líčí, jak se později sám ve své popletenosti přiznává, francouzského zemědělského dělníka!

⁵³ „An Essay on Trade and Commerce“, str. 70, 71.

Poznámka k 3. vydání. Dnes jsme díky konkurenci na světovém trhu, která se od té doby vyvinula, o hezký kousek dál. Člen parlamentu Stapleton prohlašuje svým voličům: „Stane-li se Čína velikou průmyslovou zemí, nevidím, jak by mohlo evropské dělnické obyvatelstvo obstát v boji s ní, nesestoupí-li na úroveň svých konkurentů.“ („Times, 3. září 1873.) Už ne kontinentální, nýbrž čínské mzdy jsou teď vytouženým cílem anglického kapitálu.

⁵⁴ Benjamin Thompson: „Essays Political, Economical and Philosophical etc.“ 3 svazky, Londýn 1796 — 1802, sv. I, str. 294. Ve svém díle „The State of the Poor, or an History of the Labouring Classes in England etc.“ doporučuje sir F. M. Eden co nejvřeleji přednostům pracoven Rumfordovu žebráckou polévku a vyčítavě napomíná anglické dělníky, že „ve Skotsku je mnoho rodin, které se po celé měsíce živí jen ovesnou krupicí a ječnou moukou, smíchanou se solí a vodou, nejedí ani pšenici, ani žito ani maso a přitom si ještě velmi slušně žijí“ („and that very comfortably to“). (Tamtéž, sv. I, kn. II, kap. II, str. 503.) Podobně „pokyny“ se objevují v XIX. století. „Angličtí zemědělstí dělníci, praví se na př. „nechtějí jíst chleba ze směsi nižších druhů mouky. Ve Skotsku, kde je lepší výživa, je tento předsudek pravděpodobně neznám.“ (Charles H. Parry, M. D.: „The Question of the Necessity of the existing Cornlaws considered“. Londýn 1816, str. 69.) Týž Parry si však stěžuje, že anglický dělník nyní (1815) velmi sešel ve srovnání s Edenovou dobou (1797).

kapitalistické výroby dosáhlo falšování zboží takových úspěchů, že Thompsonovy ideály se staly zbytečnými.⁵⁵

Koncem XVIII. a v prvních desetiletích XIX. století vymohli si angličtí farmáři a landlordi snížení výdělku dělníků na nejnižší mez tím, že platili zemědělským nádeníkům ve formě mzdy méně než minimum nutné k existenci a zbytek se doplňovat ve formě farní podpory. Příklad taškářství, které tropili angličtí Dogberryové při svém „zákonném“ určování mzdových sazeb: „Když squirové určovali mzdy pro Speenhamland na rok 1795, právě obědvali, ale zřejmě se domnívali, že dělníci obědvat nemusejí... Rozhodli, že týdenní mzda má být 3 šilinky na muže, bude-li bochník chleba o váze 8 liber 11 uncí stát 1 šilink, a má pravidelně stoupat, dokud bochník chleba nebude stát více než 1 šilink 5 pencí. Jakmile cena chleba začne stoupat nad tuto hranici, má mzda úměrně klesat, takže až cena bochníku stoupne na 2 šilinky, má být spotřeba dělníků o jednu pětinu menší než dříve.“⁵⁶ Roku 1811 se vyšetřující výbor sněmovny lordů dotazoval jakéhosi A. Bennetta, velkého farmáře, smírčího soudce, správce chudobince, k jehož povinnostem patřila úprava mezd: „Lze pozorovat nějaký vztah mezi hodnotou denní práce a farní podporou dělníkům?“ Odpověď: Ano. Týdenní příjem každé rodiny se podporou doplňuje nad její nominální výdělek až do ceny gallonového bochníku chleba (8 liber 11 uncí) a 3 pence na hlavu... Předpokládáme, že gallonový bochník stačí na týden na obživu každého člena rodiny; 3 pence jsou na šaty; a jestliže se farnosti zlíbí, aby jim sama dala šaty, ty 3 pence se strhnou. Takto se to praktikuje nejen všude na západ od Wiltshiru, nýbrž, myslím, v celé zemi.⁵⁷ „Tak,“ volá jeden buržoasní spisovatel oné doby, „farmáři po léta pokořovali početnou třídu svých krajanů tím, že je donucovali, aby se utíkali do pracoven... Farmář zvětšil svůj příjem tím, že bránil dělníkům v akumulaci nejnужnějšího spotřebního fondu.“⁵⁸ Jaký význam má dnes při tvoření nadhodnoty, a tedy i akumulací fondu kapitálu, přímá loupež nutného spotřebního fondu dělníka, ukázal např. tzv. domácí průmysl (viz kap. XIII, 8, d). Další skutečnosti budou uvedeny dále v tomto oddílu.

Ačkoli ve všech průmyslových odvětvích část konstantního kapitálu, skládající se z pracovních prostředků, musí stačit k zaměstnání jistého počtu dělníků, určeného velikostí tohoto vynaloženého kapitálu, není vždy naprosto nezbytné, aby rostla úměrně počtu zaměstnaných dělníků. Dejme tomu, že v dané továrně dodává 100 dělníků při osmihodinové práci 800 pracovních hodin. Chce-li kapitalista tuto sumu zvětšit o polovinu, může zaměstnat 50 dalších dělníků; ale pak musí také zálohovat nový kapitál nejen na mzdy, nýbrž i na pracovní prostředky. Může však také dosavadních 100 dělníků zaměstnat 12 hodin místo 8, a pak stačí pracovní prostředky, které již má a které se pak jen rychleji opotřebovávají. Tak může dodatečná práce, vytvořená zvýšeným napětím pracovní síly, zvětšit substanci akumulace, tj. nadvýrobek a nadhodnotu, bez příslušného předběžného zvětšení konstantní části kapitálu.

V těžebním průmyslu, např. v hornictví, netvoří suroviny součást zálohovaného kapitálu. Pracovní předmět tu není produktem předcházející práce, nýbrž je zdarma poskytován přírodou. Tak rudy, nerosty, kamenné uhlí, kámen atd. Zde se konstantní kapitál skládá skoro výhradně z pracovních prostředků, k nimž lze velmi snadno přidat zvětšené množství práce (např. zavedením denních a nočních směn dělníků). Avšak za jinak stejných podmínek bude masa a hodnota výrobku stoupat přímo úměrně použitému množství práce. Jako prvního dne výroby jdou i zde ruku v ruce oba původní tvůrci výrobku, tedy i tvůrci hmotných prvků kapitálu: člověk a příroda. Díky pružnosti pracovní síly rozšiřuje se oblast akumulace bez předběžného zvětšení konstantního kapitálu.

V zemědělství nelze rozšířit obdělávanou plochu bez zálohování dalšího osiva a hnojiv. Ale jakmile se toto zálohování již provede, má samo čistě mechanické obdělání půdy zázračné účinky na

⁵⁵ Ze zpráv poslední parlamentní komise pro šetření falšování potravin vysvítá, že dokonce i falšování léčiv není v Anglii výjimkou, nýbrž pravidlem. Na př. zkoumáním 34 vzorků opia, koupených ve 34 různých londýnských lékárnách, se zjistilo, že 31 bylo falšováno rozmělněnými makovicemi, pšeničnou moukou, arabskou gumou, hlinou pískem atd. Mnohé z nich neobsahovaly ani atom morfinu.

⁵⁶ G. L. Newnham (barrister at law [advokát]): „A Review of the Evidence before the Committees of the two Houses of Parliament on the Cornlaws.“ Londýn 1815, str. 20, poznámka

⁵⁷ Tamtéž, str. 19, 20.

⁵⁸ Ch. H. Parry: „The Question of the Necessity of the existing Cornlaws considered.“ Londýn 1816, str. 77, 69. Páni landlordi se nejen „odškodnili“ za ztráty protijakobínské války, kterou vedli jménem Anglie, nýbrž se úžasně obohatili. „Jeich renty se za 18 let zdvojnásobily, ztrojnásobily, zčtyřnásobily a ve výjimečných případech zšestinásobily. (Tamtéž, str. 100, 101.)

zvětšení množství výrobku. Větší množství práce, dodané dosavadním počtem dělníků, zvyšuje plodnost půdy, aniž je zapotřebí dalších záloh na pracovních prostředcích. Je to zase přímé působení člověka na přírodu, které se stává bezprostředním zdrojem zvýšené akumulace bez jakékoli účasti nového kapitálu.

Konečně v průmyslu ve vlastním slova smyslu předpokládá každé další vynaložení práce příslušné další vynaložení suroviny, ale nevyžaduje nutně i další vynaložení pracovních prostředků. A protože těžební průmysl a zemědělství dodávají zpracovávajícímu průmyslu jeho vlastní suroviny a suroviny jeho pracovních prostředků, je i jemu na prospěch dodatečné množství výrobků, které těžební průmysl a zemědělství vytvořily bez dalšího vynaložení kapitálu.

Všeobecný výsledek: tím, že kapitál ovládne oba prvotní tvůrce bohatství, pracovní sílu a zemi, získává schopnost rozpínat se, která mu dovoluje rozšířit prvky své akumulace za hranice, zdánlivě určované jeho vlastní velikostí, tj. hodnotou a masou již vyrobených výrobních prostředků, v nichž se realizuje existence kapitálu.

Jiný důležitý činitel akumulace kapitálu je stupeň produktivity společenské práce.

S růstem produktivní síly práce roste i masa výrobků, v níž se zračí určitá hodnota, tedy i nadhodnota určité velikosti. Při nezměněné a dokonce při klesající míře nadhodnoty, pokud jen klesá pomaleji, než stoupá produktivní síla práce, masa nadvýrobku roste. Při nezměněném dělení nadvýrobku na důchod a dodatečný kapitál může proto spotřeba kapitalisty vzrůstat, aniž se zmenšuje akumulací fond. Relativní velikost akumulací fondu může vzrůstat dokonce i na úkor spotřebního fondu, zatím co zlevnění zboží dává kapitalistovi k dispozici stejně spotřebních předmětů jako dříve, nebo dokonce více. Ale ruku v ruce s růstem produktivity práce jde, jak jsme viděli, zlevňování dělníka, tedy vzrůst míry nadhodnoty i když reálná mzda stoupá. Reálná mzda nestoupá nikdy v témže poměru jako produktivita práce. Táž hodnota variabilního kapitálu uvádí tedy do pohybu více pracovní síly, a tedy i více práce. Táž hodnota konstantního kapitálu se zračí ve větším množství výrobních prostředků, tj. pracovních prostředků, pracovního materiálu a pomocných látek, dodává tedy více tvůrců výrobku i tvůrců hodnoty čili prvků vssávajících práci. Při nezměněné a dokonce při klesající hodnotě dodatečného kapitálu nastává proto zrychlená akumulace. Nejenže se tedy hmotně rozšiřuje rozsah reprodukce, nýbrž výroba nadhodnoty roste rychleji než hodnota dodatečného kapitálu.

Rozvoj produktivní síly práce působí také na původní kapitál, tj. na kapitál, který už je ve výrobním procesu. Část fungujícího konstantního kapitálu se skládá z pracovních prostředků, jako jsou stroje atd., které mohou být spotřebovány a tedy reprodukovány čili nahrazeny novými exempláři téhož druhu jen v delších obdobích. Ale každoročně část těchto pracovních prostředků odumírá, tj. dosahuje konečného cíle své produktivní funkce. Je tedy každoročně ve stadiu své periodické reprodukce čili svého nahrazení novými exempláři téhož druhu. Rozvíjí-li se produktivní síla práce v odvětvích kde se tyto pracovní prostředky vyrábí — a rozvíjí se ustavičně s pokrokem vědy a techniky — nastupují místo starých strojů, nástrojů a přístrojů nové, účinnější a vzhledem ke své výkonnosti levnější. Starý kapitál se reprodukuje v produktivnější formě, nemluvě již o neustálých změnách jednotlivých detailů daných pracovních prostředků. Druhá část konstantního kapitálu, suroviny a pomocné látky, se neustále reprodukuje během roku, látky zemědělského původu většinou jednou za rok. Každé zlepšení metod atd. působí tu tedy skoro současně jak na dodatečný kapitál, tak na kapitál již fungující. Každý pokrok v oboru chemie nejen rozmnožuje počet užitečných látek a způsoby užitečného použití již známých látek, a tak se vzrůstem kapitálu rozšiřuje sféry jeho uplatnění. Učí zároveň vrhat zpět do koloběhu reprodukčního procesu exkrementy výrobního a spotřebního procesu a vytváří tak látku nového kapitálu bez předchozího vynaložení kapitálu. Stejně jako lze intenzivněji vykořisťovat přírodní bohatství pouhým zvýšením vypětí pracovní síly, tak i věda a technika dávají fungujícímu kapitálu schopnost rozpínání, nezávislou na jeho dané velikosti. Působí zároveň na část původního kapitálu, která vstoupila do stadia své obnovy. Ve své nové formě si kapitál zdarma přivlastňuje společenský pokrok, k němuž došlo za zády jeho staré formy. Tento rozvoj produktivní síly je ovšem zároveň provázen částečným znehodnocením fungujících kapitálů. Pokud se toto znehodnocení stává ostře citelným v důsledku konkurence, dopadá jeho hlavní tíže na dělníka, jehož zvýšeným vykořisťováním se kapitalista snaží odškodnit.

Práce přenáší na výrobek hodnotu výrobních prostředků, které spotřebovala. S druhé strany hodnota a masa výrobních prostředků, které dané množství práce uvádí do pohybu, rostou úměrně

zvysování produktivity práce. I když tedy dané množství práce přidává svému výrobku stále tutéž sumu nové hodnoty, roste přesto se stoupající produktivitou práce stará kapitálová hodnota, která se přitom přenáší na výrobek.

Pracuje-li např. anglický a čínský přadlák stejný počet hodin se stejnou intenzitou, vytvoří oba za týden stejné hodnoty. Přes tuto rovnost je obrovský rozdíl mezi hodnotou týdenního výrobku Angličana, který pracuje na mohutném automatu, a Číňana, který má jen kolovrat. Za tutéž dobu, za kterou Číňan zpracuje libru bavlny, zpracuje Angličan několik set liber. Několiksetkrát větší suma starých hodnot se přidává k hodnotě Angličanova výrobku, v němž se tyto staré hodnoty uchovávají v nové užitečné formě a mohou tak znovu fungovat jako kapitál. B. Engels píše: „Roku 1782 zůstala celá sklizeň vlny předcházejících tří let (v Anglii) pro nedostatek dělníků nezpracována a byla by musela zůstat ležet ještě déle, kdyby nebyly přišly na pomoc nově vynalezené stroje, které ji zpředly.“⁵⁹ Práce, zpředmětněná ve formě strojů, nevytvořila ovšem ani jednoho nového dělníka, ale umožnila malému počtu dělníků přidáním poměrně malého množství živé práce nejen vlnu produktivně spotřebovat a přidat jí novou hodnotu, nýbrž uchovat její starou hodnotu ve formě přize atd. Tím zároveň vytvořila prostředek a impuls k rozšířené reprodukci vlny. Je to přirozená vlastnost živé práce, že uchovává starou hodnotu a zároveň přidává novou hodnotu. S růstem účinnosti, rozsahu a hodnoty svých výrobních prostředků, tj. s růstem akumulace, který provází rozvoj produktivní síly, uchovává proto práce a zvětňuje ve stále nových formách stále narůstající kapitálovou hodnotu.⁶⁰ Tato přirozená schopnost práce se jeví jako schopnost sebezáchovy toho kapitálu, který práci ovládá, právě tak jako se společenské produktivní síly práce jeví jako vlastnosti kapitálu a neustálé přivlastňování nadpráce kapitalistou jako neustálé sebezahodnocování kapitálu. Všechny síly práce se jeví jako síly kapitálu, jako se všechny formy hodnoty zboží jeví jako formy peněz.

S růstem kapitálu roste rozdíl mezi používaným kapitálem a spotřebovávaným kapitálem. Jinými slovy: roste hodnotová a hmotná masa pracovních prostředků; jako jsou budovy, stroje, odvodňovací zařízení, tažný dobytek, nejrůznější přístroje, které po delší či kratší období fungují, tj. slouží k dosažení určitého užitečného efektu, v celém svém rozsahu v neustále se opakujících výrobních

⁵⁹ B. Engels: „Lage der arbeitenden Klasse in England“. Lipsko 1845, str. 20. [„Postavení dělnické třídy v Anglii“, str. 28.]

⁶⁰ Klasická politická ekonomie v důsledku nevyhovujícího rozboru pracovního a zhodnocovacího procesu nikdy řádně nepochopila tento důležitý moment reprodukce. To lze vidět na př. na Ricardovi. Praví na příklad: Ať se jakkoli změní produktivní síla, „milion lidí v továrnách vyrobí vždy tutéž hodnotu. To je správné, je-li dána extensivní velikost a stupeň intenzity jejich práce. Ale to nijak nebrání tomu — a to Ricardo v některých vývodech přehlíží — že při různé produktivní síle práce milion lidí mění ve výrobek velmi rozdílné množství výrobních prostředků, tedy že ve výrobku zachovává velmi rozdílná množství dřívější hodnoty, že tedy dodává výrobku velmi různé hodnoty. Mimochodem poznamenáváme, že na tomto příkladu se Ricardo marně pokoušel vysvětlit J. B. Sayovi rozdíl mezi užitnou hodnotou (kterou tu nazývá wealth, hmotné bohatství) a směnnou hodnotou. Say odpovídá: „Co se týká obtíže, na kterou upozorňuje pan Ricardo, když říká, že milion lidí může při dokonalejším výrobním způsobu vyrobit dvakrát nebo třikrát více bohatství, aniž však vyrábí více hodnoty, tato obtíž mizí, díváme-li se, jak je třeba, na výrobu jako na směnu, při níž se dávají produktivní služby práce, půdy a kapitálů, aby se za to dostaly výrobky. Těmito produktivními službami získáváme všechny výrobky existující na světě. Čili: jsme tím bohatší, naše produktivní služby mají tím větší hodnotu, čím větší množství užitečných předmětů za ně obdržíme při směně zvané výroba.“ (J. B. Say: „Lettres à M. Malthus.“ Paříž 1820, str. 168, 169.) Obtíž — existuje jen pro něho, a ne pro Ricarda — kterou chce Say odstranit, je tato: Proč se nezvětšuje hodnota užitných hodnot, stoupá-li jejich množství následkem zvýšené produktivní síly práce? Odpověď: Obtíž bude překonána tím, že se užitná hodnota laskavě nazve směnnou hodnotou. Směnná hodnota je věc, která tak či onak souvisí se směnou. Nazveme tedy výrobu „směnou“ práce a výrobních prostředků za výrobek, a je nad slunce jasnější, že dostaneme tím více směnné hodnoty, čím více užitných hodnot vytvoří výroba. Jinými slovy: čím více užitných hodnot, např. punčoch, dodává majiteli továrny na punčochy pracovní den, tím bohatší je na punčochy. Najednou ale Saye napadá, že „s větším množstvím“ punčoch klesá jejich „cena“ (která ovšem nemá nic společného se směnnou hodnotou), „protože konkurence je (výrobce) nutí dávat výrobky za tolik kolik je stojí“. Ale odkud se bere zisk, prodává-li kapitalista zboží za cenu, kterou ho zboží stojí? Ale never mind [to nevádí]. Say prohlašuje, že v důsledku zvýšené produktivity dostává každý výměnou za týž ekvivalent místo dřívějšího jednoho páru punčoch atd. dva páry. Výsledek, k němuž dospívá, je právě ta Ricardova poučka, kterou chtěl vyvrátit. Po této ukrutné duševní námaze vítězoslavně apostrofuje Malthuse slovy: „To je, milý pane, ta dobře promyšlená doktrína, bez níž, tvrdím, nelze objasnit nejobtížnější otázky politické ekonomie a zejména otázku, jak je možné, aby národ bohatl, když hodnota jeho výrobků klesá, ačkoli se přece bohatství skládá z hodnot.“ (Tamtéž, str. 170.) Jeden anglický ekonom poznamenává o podobných kouscích v Sayových „Lettres“: „Tento afektovaný způsob žvanění („those affected ways of talkng“) tvoří vcelku to, co pan Say s oblibou nazývá svou naukou, jejíž hlásání v Hertfordu doporučuje Malthusovi, jak prý se to již děje „na mnoha místech v Evropě“. Praví: Bude-li se vám v těchto větech zdát něco paradoxním, podívejte se na věci, které vyjadřují, a troufám si věřit, že se vám budou jevit velmi prostými a velmi rozumnými“. Nesporně, a zároveň se při témže postupu budou jevit jako všechno možné, jen ne originální nebo významné. („An Inquiry into those Principles respecting the Nature of Demand etc“, str. 110.)

procesech, při čemž se pozvolna opotřebovávají, tedy ztrácejí svou hodnotu po částech a po částech ji také přenášejí na výrobek. Pokud tyto pracovní prostředky slouží jako tvůrci výrobku, aniž přidávají výrobku novou hodnotu, tj. pokud se jich používá jako celku, ale spotřebovávají se jen zčásti, konají, jak jsem se zmínil již dříve, tutéž bezplatnou službu jako přírodní síly, voda, pára, vzduch, elektřina atd. Tato bezplatná služba minulé práce, chopí-li se jí a oduševní-li ji živá práce, se akumuluje s rostoucím rozsahem akumulace.

Protože se minulé práce vždy odívá v roucho kapitálu, tj. stává se z pasiva práce dělníků A, B, C atd. aktivem nepracující osoby X, pějí měšťáci a ekonomové chválu na zásluhy minulé práce, která podle skotského genia MacCullocha musí dokonce dostávat vlastní odměnu (úrok, zisk atd.).⁶¹ Stále rostoucí význam minulé práce, která spolupůsobí v živém pracovním procesu ve formě výrobních prostředků, se tedy nepřipisuje dělníkovi samému, jako jehož minulé a neplacená práce funguje, nýbrž její podobě odcizené dělníkovi, její kapitálové podobě. Praktičtí činitelé kapitalistické výroby a jejich ideologičtí tlučubové jsou právě tak neschopni představit si výrobní prostředky odděleně od charakteristické antagonistické společenské masky, která na něm dnes lpí, jako si otrokář nedovede představit dělníka jako takového, odděleně od jeho úlohy otroka.

Při daném stupni vykořisťování pracovní síly je masa nadhodnoty určena počtem současně vykořisťovaných dělníků, a ten odpovídá, třebaže v měnícím se poměru, velikosti kapitálu. Čím více tedy roste kapitál postupnou akumulací, tím více roste suma hodnoty, která se rozpadá na spotřební fond a akumulační fond. Kapitalista může tedy žít rozmařileji a zároveň si více „odříkat“. A konečně všechny pružiny výroby působí tím energičtěji, čím více se rozšiřuje její měřítko s masou zálohovaného kapitálu.

5. Tak zvaný pracovní fond

V průběhu našeho zkoumání se ukázalo, že kapitál není pevná veličina, nýbrž velmi pružná část společenského bohatství, stále se měnící s tím či oním dělením nadhodnoty na důchod a dodatečný kapitál. Viděli jsme dále, že i při dané velikosti fungujícího kapitálu přivtělovaná jím pracovní síla, věda a země (čímž je s ekonomického hlediska třeba rozumět všechny pracovní předměty, dodávané přírodou bez lidského přičinění) tvoří jeho pružné potence, které mu v jistých hranicích poskytují pole působnosti nezávislé na jeho vlastní velikosti. Přitom jsme vůbec nepřihlíželi k podmínkám procesu oběhu, které způsobují, že táž masa kapitálu může působit ve velmi nestejném stupni. Protože jsme předpokládali meze kapitalistické výroby, tedy čistě samorostlou podobu společenského výrobního procesu, nepřihlíželi jsme vůbec k možnosti bezprostředně a plánovitě uskutečnit nějakou racionálnější kombinaci na základě daných výrobních prostředků a pracovních sil. Klasická politická ekonomie odedávna s oblibou pokládala společenský kapitál za pevnou veličinu stálého stupně účinnosti. Ale tento předsudek povýšil na nezvratné dogma teprve pravzor všech šosáků Jeremiáš Bentham, toto střízlivě pedantické, koženě žvanivé orakulum banálního měšťáckého rozumu XIX. století.⁶² Bentham je mezi filozofy tím, čím je Martin Tupper mezi básníky. Je oba mohla zplodit jen Anglie.⁶³ S hlediska jeho dogmatu se stávají naprosto nepochopitelnými nejobyčejnější jevy výrobního

⁶¹ MacCulloch získal patent na „wages of past labour“ [„odměnu za minulou práci“] mnohem dříve než Senior získal svůj patent na „wages of abstinence“ [„odměnu za zdrženlivost“].

⁶² Srovnej mimo jiné: *J. Bentham: „Théorie des Peines et des Récompenses“*, přel. Et. Dumont, 3. vyd., Paříž 1826, sv. II, kn. IV, kap. 2.

⁶³ Jeremiáš Bentham je zjev čistě anglický. V žádné době a v žádné zemi nebylo ještě filozofa — nevyjímaje ani našeho Christiana Wolffa — který by se tak samolibě napařoval nejotřepanějšími samozřejmostmi. Princip utility nebyl Benthamovým vynálezem. Jen bezduše opakoval to, co duchaplně řekli Helvetius a jiní Francouzi XVIII. století. Chceme-li např. vědět, co je užitečné psovi, musíme nejprve prozkoumat psí přirozenost. Tato přirozenost sama se nedá vykonstruovat z „principu utility“. Chceme-li tento princip aplikovat na člověka, chceme-li s hlediska užitečnosti posuzovat všechny lidské činy, hnutí, vztahy atd., musíme vědět jaká je lidská přirozenost vůbec a jak se modifikuje v každé historicky dané epoše. Bentham s tím nedělá žádné okolky. S nejnaivnější tupestí pokládá moderního šosáka, speciálně anglického šosáka, za normálního člověka. Co je užitečné tomuto prapodivnému exempláři normálního člověka ve světě, který jej obklopuje, je užitečné samo o sobě. Tímto měřítkem měří pak minulost, přítomnost i budoucnost. Např. křesťanské náboženství je „užitečné“, protože nábožensky zatracuje tytéž zlé skutky, které právnícky zatracuje trestní zákoník. Umělecká kritika je „škodlivá“, protože ruší početné lidi v jejich požitku z děl Martina Tuppera atd. Takovým brakem naplnil tento čacký muž

procesu, jako např. jeho náhlé rozpínání a smršťování, dokonce i fakt akumulace.⁶⁴ Tohoto dogmatu používali jak sám Bentham, tak i Malthus, James Mill, MacCulloch atd. k apologetickým účelům, zejména k tomu, aby jednu část kapitálu, variabilní kapitál, tj. kapitál proměňovaný v pracovní sílu, líčili jako stálou veličinu. Vymyslili si báchoru, že hmotná existence variabilního kapitálu, tj. masa životních prostředků, kterou představuje pro dělníky, čili tzv. pracovní fond, je úplně zvláštní část společenského bohatství, určovaná nepřekonatelnými silami přírody samé. Aby se dostala do pohybu ta část společenského bohatství, která má fungovat jako konstantní kapitál, čili — vyjádřeno hmotně — jako výrobní prostředek, je ovšem zapotřebí určité masы živé práce. Tato masa je dána technikou výroby. Ale není dán ani počet dělníků, potřebný k tomu, aby se tato masa práce uvolnila — protože tento počet se mění se stupněm vykořisťování individuální pracovní síly — ani cena pracovní síly; je známa jen její minimální, a to ještě velmi pružná mez. Skutečnosti, o něž se toto dogma opírá, jsou: jednak nemá dělník co mluvit do rozdělování společenského bohatství na spotřební prostředky nedělníků a na výrobní prostředky. Jednak může dělník jen ve výjimečně příznivých případech rozšířit tzv. „pracovní fond“ na úkor „důchodu“ boháčů.⁶⁵

K jak nejapné tautologii to vede, přebájí-li se kapitalistické hranice pracovního fondu v hranice určované povahou společnosti jako takové, toho dokladem je na příklad profesor Fawcett. „Oběžný kapitál“⁶⁶ země — praví — „je její pracovní fond. Chceme-li tedy vypočítat průměrnou peněžní mzdu, kterou dostává každý dělník, stačí, když prostě dělíme tento kapitál počtem dělnického obyvatelstva.“⁶⁷ Tedy, napřed vypočítáme úhrn všech skutečně vyplacených individuálních mezd a pak prohlásíme, že tento součet představuje hodnotu „pracovního fondu“ stanoveného bohem a přírodou. Konečně dělíme takto získaný součet počtem dělníků, abychom pak znovu objevili, kolik průměrně připadne na jednotlivého dělníka. Je to neobyčejně mazaná procedura. Nebrání panu Fawcettovi prohlásit jedním dechem: „Úhrnné bohatství, každoročně akumulované v Anglii, se dělí na dvě části. Jedné části se používá v Anglii k udržování našeho vlastního průmyslu. Druhá část se vyváží do jiných zemí... Část, používaná v našem průmyslu, tvoří nepatrný podíl bohatství, každoročně akumulovaného v této zemi.“⁶⁸ Větší část ročně přirůstajícího nadvýrobku, odnímaného anglickým dělníkům bez ekvivalentu, se tedy nekapitalisuje v Anglii, nýbrž v cizích zemích. Ale s takto vyváženým dodatečným kapitálem se přece vyváží i část „pracovního fondu“, vynalezeného bohem a Benthamem.⁶⁹

— jehož heslem bylo; „nulla dies sine linea“ [„alespoň řádku denně“] — hory knih. Kdybych měl odvahu svého přítele H. Heina, nazval bych pana Jeremiáše geniem měšťácké hlouposti.

⁶⁴ „Politici ekonomové jsou příliš ochotni... pokládat určité množství kapitálu a určitý počet dělníků za výrobní nástroje dané stejnotvárné síly působící jistou stejnotvárnou intenzitou... Ti... kdo tvrdí,... že zboží jsou jediní činitelé výroby, dokazují, že výrobu vůbec nelze rozšiřovat, neboť aby ji bylo možno rozšířit, musely by se dříve rozmnožit životní prostředky, suroviny a nástroje, což se fakticky rovná tvrzení, že neexistuje vzrůst výroby bez jejího předcházejícího vzrůstu, jinými slovy, že jakýkoli růst je nemožný.“ (S. Bailey: „Money and its Vicissitudes“, str. 58 a 70.) Bailey kritizuje ono dogma hlavně ze stanoviska procesu oběhu.

⁶⁵ J. St. Mill praví ve svých „Principles of Political Economy“ [knih II, kap. I, § 3]: „Produkt práce je dnes rozdělován nepřímo úměrně práci: největší díl těm, kdo nikdy nepracují, pak o něco menší díl těm, jejichž práce je skoro nominální, a tak se podle stále klesající stupnice odměna scvrkává v té míře, čím je práce těžší a nepříjemnější, až nakonec nejúpornější a nejvíce vyčerpávající fyzická práce nemůže s jistotou počítat ani s tím, že získá nejnütnější životní prostředky.“ — Abych zabránil nedorozumění, poznamenávám, že lidem jako J. St. Millovi apod. je sice nutno vytýkat rozpory mezi jejich staromódními ekonomickými dogmaty a jejich moderními tendencemi, ale bylo by nanejvýš nespravedlivé házet je do jednoho pytle s houfem vulgárně ekonomických apologetů.

⁶⁶ Připomínám tu čtenáři, že kategorii variabilní kapitál a konstantní kapitál jsem po prvé použil já. Politická ekonomie počínaje A. Smithem plete páté přes deváté určení v nich obsažená s rozdílností forem fixního a oběžného kapitálu, vyplývající z procesu oběhu. Bližší o tom v druhé knize, druhý oddíl.

⁶⁷ H. Fawcett, profesor politické ekonomie v Cambridgi: „The Economic Position of the British Labourer“. Londýn 1865, str. 120.

⁶⁸ H. Fawcett: „The Economic Position etc.“ str. 122, 123.

⁶⁹ Mohli bychom říci, že z Anglie se každoročně vyváží nejen kapitál, ale i dělníci ve formě vystěhovalců. Ale v textu vůbec nejde o peculium [majetek] vystěhovalců, kteří z valné části nepatří k dělnické třídě. Značnou část tvoří synové farmářů. Anglický dodatečný kapitál, který se každoročně vyváží do ciziny, aby přinesl zisky, je v poměru k roční akumulaci daleko větší než roční vystěhovalectví v poměru k ročnímu přírůstku obyvatelstva.

Kapitola dvacátá třetí

Všeobecný zákon kapitalistické akumulace

1. Vzrůst poptávky po pracovní síle souběžně s akumulací při neměnicím se složení kapitálu

V této kapitole prozkoumáme vliv, který má růst kapitálu na osud dělnické třídy. Nejdůležitějšími činiteli při tomto zkoumání jsou složení kapitálu a změny, které toto složení prodělává během procesu akumulace.

Složení kapitálu lze zkoumat se dvou hledisek. Bereme-li je po stránce hodnoty, je určeno poměrem, v němž se kapitál dělí na konstantní kapitál čili hodnotu výrobních prostředků a na variabilní kapitál čili hodnotu pracovní síly, úhrnnou sumu mezd. Po stránce materiálu fungujícího ve výrobním procesu dělí se každý kapitál na výrobní prostředky a živou pracovní sílu; v tomto smyslu je složení kapitálu určeno poměrem mezi masou užívaných výrobních prostředků na jedné straně a množstvím práce, nutným k jejich užívání na druhé straně. První složení nazývám hodnotovým složením kapitálu, druhé technickým složením kapitálu. Mezi oběma je úzká vzájemná závislost. Abych ji vyjádřil, nazývám složení kapitálu co do hodnoty, pokud je určeno jeho technickým složením a odráží v sobě změny technického složení – organickým složením kapitálu. Kde se mluví prostě o složení kapitálu, rozumí se vždycky jeho organické složení.

Četné individuální kapitály, vložené do určitého výrobního odvětví, se více nebo méně od sebe liší svým složením. Průměr jejich individuálních složení nám dává složení celkového kapitálu určitého výrobního odvětví. Konečně celkový průměr těchto průměrných složení všech výrobních odvětví nám dává složení společenského kapitálu dané země, a jedině o něm se konec konců mluví v dalším výkladu.

Vzrůst kapitálu v sobě zahrnuje vzrůst jeho variabilní součásti čili součásti přeměňované v pracovní sílu. Část nadhodnoty, přeměňované v dodatečný kapitál, musí být stále přeměňována zpět ve variabilní kapitál čili v dodatečný pracovní fond. Předpokládejme, že za jinak nezměněných podmínek zůstává složení kapitálu nezměněno, tj. že je zapotřebí i nadále téže masy pracovní síly, aby byla uvedena do pohybu určitá masa výrobních prostředků čili konstantního kapitálu; pak zřejmě poptávka po práci a existenční fond dělníků vzrůstá úměrně se vzrůstem kapitálu a zvětšuje se tím rychleji, čím rychleji roste kapitál. Protože kapitál každoročně vyrábí nadhodnotu, z níž se každoročně část přidává k původnímu kapitálu; protože tento přírůstek sám každoročně roste se zvětšujícím se rozsahem už fungujícího kapitálu a protože konečně, při zvlášť silné snaze po obohacování, např. při otevření nových trhů, nových sfér ukládání kapitálu následkem nově se vytvořivších společenských potřeb atd., může akumulace rychle rozšiřovat své měřítko pouhou změnou v rozdělování nadhodnoty čili nadvýrobku na kapitál a důchod — mohou potřeby vyvolané akumulací kapitálu předstihnout vzrůst pracovní síly čili počtu dělníků, poptávka po dělnících může převýšit nabídku, a tak může nastat vzestup mezd. Musí k tomu konec konců dojít, trvají-li uvedené podmínky beze změny. Protože každý rok se zaměstnává více dělníků než předcházející rok, musí dříve či později nastat chvíle, kdy potřeby akumulace začínají převyšovat obvyklou nabídku práce, kdy tedy nastává stoupání mezd. Nářky na to se ozývají v Anglii po celé XV. století a v první polovině XVIII. století. Více či méně příznivé okolnosti, za nichž se námezdní dělníci udržují a rozmnožují, nemění však nic na základním charakteru kapitalistické výroby. Jako prostá reprodukce ustavičně reprodukuje sám kapitalistický vztah kapitalisty na jedné straně, námezdní dělníky na druhé straně — reprodukuje reprodukce v rozšířeném měřítku čili akumulace kapitalistický vztah v rozšířeném měřítku: více kapitalistů nebo větší kapitalisty na jednom pólu, více námezdních dělníků na druhém pólu. Jak jsme viděli už dříve, reprodukce pracovní síly, která se musí ustavičně přidávat ke kapitálu jako jeho zhodnocovací prostředek, která se od něho nemůže odpoutat a jejíž podřízení kapitálu se maskuje jen střídáním

individuálních kapitalistů, jimž se prodává — tato reprodukce tvoří ve skutečnosti moment reprodukce kapitálu samého. Akumulace kapitálu je tedy rozmnožování proletariátu.⁷⁰

Klasická politická ekonomie chápe tuto větu tak dobře, že A. Smith, Ricardo atd., jak jsem se již zmínil, dokonce nesprávně ztotožňovali akumulaci se spotřebou celé kapitalisované části nadvýrobku produktivními dělníky čili s její přeměnou v další námezdní dělníky. Již roku 1696 praví John Bellers: „Kdyby někdo měl 100.000 akrů půdy a právě tolik liber šterlinků v peněžích a právě tolik dobytka, čím jiným by byl tento boháč bez dělníků než dělníkem? A ježto dělníci činí lidi bohatými, proto čím více dělníků, tím více boháčů... Práce chudáka je důl boháče.“⁷¹ Tak Bernard de Mandeville na začátku XVIII. století praví: „Kde je majetek dostatečně chráněn, bylo by snazší žít bez peněz než bez chudáků neboť kdo by konal práci?.. Je sice třeba chránit dělníky před smrtí hladem, ale neměli by dostávat nic, co by stálo za úsporu. Jestliže se tu a tam někdo z nejnižší třídy neobvyklou pílí a utrhováním od úst povznesse nad poměry, v nichž vyrostl, nesmí mu v tom nikdo bránit: vždyť spořit je nepopíratelně to nejrozumnější pro každého jednotlivce, pro každou jednotlivou rodinu ve společnosti avšak je zájmem všech bohatých národů, aby velká většina chudáků nikdy nezahálela a aby přitom vždy vydávali všechno, co dostanou... Ty, kdo si vydělávají na živobytí vezdejší prací, pobízejí k práci výhradně jejich potřeby; je moudré tyto potřeby mírnit, ale bylo by bláhové je léčit. Jediná věc, která může pracujícího člověka udělat pilným, je mírná mzda. Příliš nízká mzda ho přivádí, podle temperamentu, k malomyslnosti nebo k zoufalství, příliš vysoká mzda ho činí drzým a líným... Ze všeho, co bylo dosud řečeno, vyplývá, že u svobodného národa, kde otroctví není dovoleno, nejspolehlivější bohatství záleží v mase pracovitých chudáků. Mimo to, že jsou nevysychajícím zdrojem pro doplňování loďstva a armády, bez nich by nebylo žádných požitků a produktů země by se nedalo využít k získání důchodů. Aby společnost (která se ovšem skládá z nedělníků) byla šťastna a lid spokojen i v nuzných poměrech, je nutné, aby velká většina zůstala nevědomá i chudá. Poznání rozšiřuje a znásobuje naše přání, a čím méně si člověk přeje, tím snáze lze uspokojit jeho potřeby.“⁷² Mandeville, čestný člověk a jasná hlava, ještě nechápe, že už sám mechanismus procesu akumulace rozmnožuje s kapitálem i masu „pracovitých chudáků“, tj. námezdních dělníků, kteří musí proměňovat svou pracovní sílu v rostoucí zhodnocovací sílu rostoucího kapitálu, a právě tím zvětšovat svou závislost na svém vlastním výrobku, zosobněném v kapitalistovi. O tomto vztahu závislosti poznamenává sir F. M. Eden ve svém „Postavení chudáků aneb dějiny dělnické třídy v Anglii“: „V našem zeměpisném pásmu je k uspokojování potřeb třeba práce, a proto musí alespoň část společnosti neúnavně pracovat... Několik lidí, kteří nepracují, má přesto k dispozici produkty píce. Za to však vděčí tito vlastníci pouze civilisaci a pořádku; jsou to jen a jen výtvoři občanských institucí.⁷³ Neboť uznávají, že plody práce si lze přivlastňovat i jinak než prací. Lidé s nezávislým majetkem vděčí za svůj majetek skoro úplně práci druhých, a ne své vlastní schopnosti, která rozhodně není větší než schopnosti druhých; není to držba půdy a peněz, nýbrž velení nad prací („the command of labour“), co odlišuje boháče od pracující části společnosti... Pro chudáka se hodí nikoli stav opovržení a otroctví, nýbrž stav pohodlné a liberální závislosti (a state of easy and liberal dependence), a pro majetné lidi dostatečný vliv a autorita u těch, kdo pro ně pracují... Takový poměr závislosti je, jak ví každý znalec

⁷⁰ Karl Marx: „Lohnarbeit und Kapital“ [„Námezdní práce a kapitál“]. — „Při stejném stupni utlačování mas, čím více je v zemi proletářů, tím je země bohatší.“ (Colins: „L'Economie Politique, Source des Révolutions et des Utopies prétendues Socialistes“. Paříž 1857, sv. III, str. 331.) „Proletářem“ v ekonomickém smyslu je třeba rozumět jen námezdního dělníka, který vyrábí a zhodnocuje „kapitál“ a je vyhozen na dlažbu, jakmile se stane zbytečným pro zhodnocovací potřeby „pana kapitála“, jak tuto postavu nazývá Pecqueur. „Nedůležitý proletář pralesa“ je roztomilá roscherovská fantazie. Obyvatel pralesa je vlastníkem pralesa a počíná si v pralesě jako na svém stejně bez ostychu jako orangutan. Není tedy proletářem. Byl by proletářem jen tehdy, kdyby prales vykořisťoval jeho, a ne on prales. Pokud jde o jeho zdravotní stav, snese klidně srovnání nejen s moderním proletářem, nýbrž i se syfilitickými a krtičnatými „počestnými lidmi“. Ale pan Wilhelm Roscher rozumí pravděpodobně pralesem rodné Lüneburské vřesoviště.

⁷¹ John Bellers: „Proposals for Raising etc.“, str. 2

⁷² B. D. Mandeville („The Fable of the Bees, 5. vyd., Londýn 1728, poznámky str. 212, 213, 328.) „Střídmy život a ustavičná práce jsou pro chudáky cestou k hmotnému štěstí (čímž se tu rozumí co nejdelší pracovní den a co nejméně životních prostředků) a k bohatství pro stát“ (totiž pro pozemkové vlastníky, kapitalisty a jejich politické hodnostáře a agenty). („An Essay on Trade and Commerce“. Londýn 1770, str. 54.)

⁷³ Eden se měl zeptat, či výtvoři jsou „občanské instituce“? S hlediska právnické iluze nevidí v zákoně produkt hmotných výrobních vztahů, nýbrž naopak, ve výrobních vztazích vidí produkt zákona. Linguet rozmetl Montesquieuův ilusorní „Esprit des lois“ [„Duch zákonů“] jediným slovem: „L'esprit des lois, c'est la propriété“ [„Vlastnictví — to je duch zákonů“].

lidské povahy, nutný pro blaho dělníků samých.⁷⁴ Mimochodem poznamenáváme, že sir F. M. Eden je jediný z žáků Adama Smitha, který v XVIII. století něco významného vykonal.⁷⁵

Za podmínek akumulace nejpříznivějších pro dělníky, jak jsme je dosud předpokládali, halí se poměr závislosti dělníků na kapitálu do snesitelných čili, jak říká Eden, do „pohodlných a liberálních“ forem. Místo aby se s růstem kapitálu stával intenzivnějším, stává se jen extenzivnějším, tj. sféra vykořisťování a panství kapitálu se rozšiřuje pouze s jeho vlastní velikostí a s počtem jeho poddaných. Stále větší část jejich vlastního nadvýrobku, který stále vzrůstá a ve vzrůstajícím měřítku se přeměňuje v dodatečný kapitál, k nim znovu připlývá ve formě platidel; takže dělníci mohou rozšiřovat okruh svých potřeb, lépe vybavovat svůj spotřební fond oděvu, nábytkem atd. a tvořit dokonce malé peněžní rezervní fondy. Ale jako lepší šaty, výživa, lepší zacházení a větší či menší peculium [majetek, který

⁷⁴ Eden: „The State of the Poor etc“, sv. I, kn. 1. kap. I, str. 1, 2 a předmluva str. XX.

⁷⁵ „Jestliže si snad čtenář při tom vzpomene na Malthuse, jehož „Essay on Population“ vyšla roku 1798, podotýkám, že tento spis ve své původní formě není nic jiného než školácky povrchní a pátersky květnatý plagiát z Defoa, sira Jamese Steuarta, Townsenda, Franklina, Wallace atd. a neobsahuje ani jednu samostatně promyšlenou větu. Velký rozruch, který vyvolal tento pamflet, pramení výhradně ze stranických zájmů. Francouzská revoluce našla v britském království vášnivě obhájce; „princip populace“, pomalu vypracovávaný v XVIII. století a pak s halasem a tartasem vyhlášený za veliké sociální krize jako neomylný protijed proti teorii Condorceta a jiných, byl s jásotem pozdraven anglickou oligarchií, která v něm viděla velkého zhoubce všech tužeb po dalším lidském rozvoji. Malthus, ušaslý nad svým úspěchem, pustil se pak do práce, aby povrchně zkomponovaný materiál vepchal do starého schématu a připojil k němu nový materiál, který ovšem Malthus neobjevil, nýbrž si jen přisvojil. — Mimochodem poznamenávám: Ačkoli byl Malthus páterem anglikánské církve, složil mnišský slib celibátu. Je to totiž jednou z podmínek fellowship [členství] protestantské university v Cambridgi. „Nedovolujeme, aby členy kolegia se stávali ženatí, a také jakmile se někdo ožení, musí ihned vystoupit z kolegia.“ („Reports of Cambridge University Commission“, str. 172.) Tím se Malthus příznivě liší od ostatních protestantských páterů, kteří se sebe setřásli katolický příkaz kněžského celibátu a osvojili si zásadu „Plodtež a množtež se“ jako své specificky biblické poslání do té míry, že všude opravdu neslušnou měrou přispívají k rozmnožení obyvatelstva a zároveň kázou dělníkům „princip populace“. Je charakteristické, že ekonomická parodie prvního hříchu, Adamovo jablko, „urgent appetite“ [„nutkavá chuť“], „the checks which tend to blunt the shafts of Cupid“ [„překážky, které se snaží otupit Kupidovy střely“] jak žertovně praví páter Townsend, že tento lechtivý bod byl a je monopolisován pány představiteli protestantské teologie či spíše církve. Až na benátského mnicha Ortese, originálního a duchaplného spisovatele, jsou hlasatelé „principu populace“ většinou protestantskými páterými. Tak Bruckner: „Théorie du Système animal“, Leyden 1767, kde je vyčerpána celá moderní populační theorie a k níž dodal ideje letný spor mezi Quesnayem a jeho žákem Mirabeauem starším na tento námět; pak páter Wallace, páter Townsend, páter Malthus a jeho žák, arcikněžour Th. Chalmers, o kněžourských škraabálcích in this line [této směru] ani nemluví. Původně se politickou ekonomikou zabývali filosofové, jako Hobbes, Locke, Hume, obchodníci a státníci, jako Thomas Morus, Temple, Sully, de Witt, North, Law, Vanderlint, Cantillon, Franklin, a theoreticky zejména lékaři, a to s největším úspěchem, jako Petty, Barbon, Mandeville, Quesnay. Ještě v polovině XVIII. století se omlouvá velebný pán Tucker, významný ekonom své doby, že se zabývá mamonem. Později, a to s „principem populace“, uhodila hodina protestantských páterů. Jako by tušil toto fušování do svého oboru, praví Petty, který považuje obyvatelstvo za základ bohatství a je, podobně jako Adam Smith, zapřísáhlým nepřítelem páterů: „Náboženství nejvíce vzkvétá tam, kde kněží nejvíce umrtvují své tělo, jako právo vzkvétá nejlépe tam, kde advokáti umírají hladu.“ Radí proto protestantským páterům, nechťejí-li už následovat apoštola Pavla a „umrtvovat tělo“ celibátem, „aby alespoň neplodili více páterů („not to breed more Churchmen“), než mohou absorbovat existující obroči (benefices), tj. je-li v Anglii a Walesu pouze 12.000 obročů, není moudré naplodit 24.000 páterů („it will not be safe to breed 24.000 ministers“), neboť 12.000 nezaopatřených se bude neustále snažit opatřit si živobytí, a co je pro ně snazší, než jít mezi lid a namluvit mu, že těch 12.000 zaopatřených obročů otravuje duše, vyhladovuje je a svádí je s pravé cesty do nebe?“ (Petty: „A Treatise on Taxes and Contributions“. Londýn 1667, str. 57.) Postoj Adama Smitha k protestantským páterům jeho doby charakterizuje toto. V „A Letter to A. Smith, L. L. D. on the Life, Death and Philosophy of his Friend David Hume. By one of the People called Christians“, 4. vyd., Oxford 1784, kárá dr. Horne, anglikánský biskup z Norwiche, A. Smithe za to, že v otevřeném listu panu Strahanovi „balzamuje svého přítele Davida“ (totiž Huma), že vykládá veřejnosti o tam, jak se Hume bavil na smrtelné posteli Lukianem a whistem, a že se dokonce opovážil napsat: „Považoval jsem Huma vždy, jak za jeho života, tak i po jeho smrti, za tak blízkého ideálu dokonale moudrého a ctnostného člověka, jak to jen dovoluje slabost lidské povahy.“ Biskup s rozhořčením volá: „Je to od Vás správné, pane, ličit nám jako dokonale moudré a ctnostné povahu a život člověka, který byl posedlý nevyléčitelným odporem proti všemu, co se nazývá náboženstvím, a který napínal všechny nervy, aby, pokud to na něm záviselo, vymýtil z lidské paměti dokonce i jméno náboženství?“ (tamtéž, str. 8). „Ale neklesejte na mysl, milovníci pravdy, atheismus má krátký život (str. 17). Adam Smith „je tak ohavně prohnaný“ („the atrocious wickedness“), že propaguje v zemi atheismus (totiž ve své „Theory of moral sentiments“)... „Známe Vaše spády, pane doktore! Máte věc dobře promyšlenou, ale tentokrát se přepočítáte. Chcete nám na příkladu Davida Huma ukázat, že atheismus je jedinou posilou („cordial“) pro zkormoucenou mysl a jediným protijedem proti strachu ze smrti... Jen se smějte rozvalinám Babylonu a blahopřejte zatvrzelému zloduchu faraonovi! (tamtéž str. 21, 22). Jeden z pravověrných posluchačů A. Smitha napsal po jeho smrti: „Smithovo přátelství s Humem... mu bránilo, aby byl křesťanem... Věřil Humovi ve všem na slovo. Kdyby byl mu Hume řekl, že měsíc je zelený syreček, byl by mu věřil. Věřil mu proto také, že není bůh a nejsou zázraky... Ve svých politických zásadách se blížil republikanismu. („The Bee“. By James Anderson. 18 svazků. Edinburgh 1791—1793, sv. III, str. 166, 165.) Páter Th. Chalmers podezírá A. Smitha, že si vymyslel kategorii „neproduktivních dělníků“ z pouhé zlomyslnosti speciálně pro protestantské pátery, přes jejich pozhnanou práci na vinici páně.

dostávali otroci do užívání] neruší poměr závislosti a vykořisťování u otroka, neruší jej ani u námezdního dělníka. Vzestup ceny práce v důsledku akumulace kapitálu znamená ve skutečnosti jen to, že délka a tíha zlatého řetězu, který si už námezdní dělník sám ukul, dovolují, aby byl trochu povolen. Ve sporech o tomto předmětu se obyčejně přehlížela hlavní věc, totiž *differentia specifica* [rozlišující znak, specifický rozdíl] kapitalistické výroby. Pracovní síla se tu nekupuje proto, aby kupec jejím působením nebo jejími výrobky uspokojoval své osobní potřeby. Cílem kupujícího je zhodnocení vlastního kapitálu, výroba zboží, které obsahuje více práce, než kolik on zaplatil, které tedy obsahuje část hodnoty, jež ho nic nestála a jež se přesto realizuje při prodeji zboží. Výroba nadhodnoty čili vytloukání zisku je absolutní zákon tohoto výrobního způsobu. Pracovní síla je prodejná jen potud, pokud udržuje výrobní prostředky jako kapitál, reprodukuje svou vlastní hodnotu jako kapitál a v neplacené práci skýtá zdroj dodatečného kapitálu.⁷⁶ Ať jsou tedy podmínky jejího prodeje pro dělníka příznivější nebo méně příznivé, předpokládají nutnost prodávat ji stále znovu a reprodukovat bohatství ve stále širším měřítku jako kapitál. Mzda, jak jsme viděli, již svou povahou vždy předpokládá, že dělník dodává určité množství neplacené práce. Nehledě na stoupání mzdy při klesající ceně práce atd. znamená zvýšení mzdy v nejlepším případě jen kvantitativní zmenšení neplacené práce, kterou dělník musí konat. Toto zmenšení nemůže nikdy dojít tak daleko, aby ohrozilo samu existenci kapitalistické soustavy. Nehledě na násilně řešené konflikty o výši mzdy — a již Adam Smith ukázal, že v takových konfliktech podnikatel vždy zůstává podnikatelem — předpokládá stoupání ceny práce vyvěrající z akumulace kapitálu tuto alternativu:

Buď cena práce dále stoupá, protože její zvyšování nebrání procesu akumulace; na tom není nic divného, protože, jak praví A. Smith, „i při sníženém zisku kapitály nejen dále rostou, nýbrž dokonce rostou mnohem rychleji... Veliký kapitál roste i při malém zisku vcelku rychleji než malý kapitál při velkém zisku“. (*Wealth of Nations*“, I [franc. překlad Garnier], str. 189). V tomto případě je zřejmé, že zmenšení neplacené práce nikterak nebrání rozšiřování panství kapitálu. Anebo — a to je druhá stránka alternativy — akumulace ochabuje následkem stoupání ceny práce, protože se tím otupuje podněcující účinek zisku. Akumulace klesá. Ale s jejím poklesem mizí příčina tohoto poklesu, totiž disproporce mezi kapitálem a vykořisťovatelnou pracovní silou. Mechanismus kapitalistického výrobního procesu odstraňuje tedy sám přechodné překážky, které vytváří. Cena práce opět klesá na úroveň odpovídající zhodnocovacím potřebám kapitálu, ať už je tato úroveň nižší, vyšší anebo stejná s úrovní, která byla pokládána za normální až do zvýšení mzdy. Vidíme tedy: v prvním případě není nadbytek kapitálu způsoben zpomalením absolutního nebo relativního vzrůstu pracovní síly nebo dělnického obyvatelstva, naopak, nedostatek vykořisťovatelné pracovní síly je způsoben vzrůstem kapitálu. V druhém případě není nedostatek kapitálu způsoben zesílením absolutního nebo relativního vzrůstu pracovní síly nebo dělnického obyvatelstva, nýbrž naopak, nadbytek vykořisťovatelné pracovní síly, nebo spíše nadměrnost její ceny, je způsobena zmenšením kapitálu. Právě tyto absolutní pohyby akumulace kapitálu se odrážejí jako relativní pohyby hmoty vykořisťovatelné pracovní síly, a proto se zdá, že jsou způsobeny vlastním pohybem pracovní síly. Abychom to vyjádřili matematicky; velikost akumulace je nezávislá proměnná veličina, velikost mzdy je veličina závislá, proměnná, a ne naopak. A tak když průmysl prochází ve svém cyklu fází krise, projevuje se všeobecný pokles cen zboží jako vzestup relativní hodnoty peněz, a když prochází fází prosperity, projevuje se všeobecný vzestup cen zboží jako relativní pokles hodnoty peněz. Tak zvaná *currency-school* [kvantitativní škola] z toho vyvozuje, že za vysokých cen obíhá příliš málo peněz za nízkých cen příliš mnoho peněz. Její nevědomost a úplné opomíjení faktů⁷⁷ má důstojnou obdobu v ekonomech, kteří tyto jevy akumulace vykládají tak, že jednou je příliš málo námezdních dělníků a po druhé příliš mnoho.

Zákon kapitalistické výroby, který je základem domnělého „přirozeného populačního zákona“, se prostě redukuje na toto: poměr mezi kapitálem, akumulací a výší mzdy není nic jiného než poměr mezi neplacenou prací, proměněnou v kapitál, a dodatečnou prací nutnou k tomu, aby byl uveden do pohybu další kapitál. Není to tedy vůbec poměr mezi dvěma na sobě nezávislými veličinami, mezi

⁷⁶ *Poznámka ke 2. vydání.* „Avšak hranice zaměstnání jak zemědělských, tak průmyslových dělníků je táž: totiž možnost pro zaměstnavatele vytlouci z produktu jejich práce zisk... Stoupne-li mzda natolik, že výtěžek zaměstnavatele klesne pod průměrný zisk, přestane je zaměstnávat nebo je zaměstná pouze pod tou podmínkou, že přistoupí na snížení mzdy.“ (*John Wade: „History of the Middle and Working Classes“*, str. 240.)

⁷⁷ Srov. Karl Marx: „Zur Kritik der politischen Oekonomie“, str. 165 a násl. [K. Marx: „Ke kritice politické ekonomie“, *Theorie o oběživu a penězích*]

velikostí kapitálu na jedné straně a počtem dělnického obyvatelstva na druhé straně; je to spíše konec konců jen poměr mezi neplacenou a placenou prací téhož dělnického obyvatelstva. Roste-li množství neplacené práce dodávané dělnickou třídou a akumulované třídou kapitalistů tak rychle, že se může přeměňovat v kapitál jen při mimořádném zvětšení dodatečné placené práce, mzda stoupá a za jinak stejných podmínek neplacená práce relativně klesá. Jakmile však tento pokles dosáhne bodu, kdy nadpráce živící kapitál se už nenabízí v normálním množství, nastává reakce: část důchodu, podléhající kapitalisaci, se zmenšuje, akumulace ochabuje a vzestupný pohyb mzdy je vystřídán opačným pohybem. Zvyšování ceny práce nepřekračuje tedy hranice, které nejen ponechávají nedotčeny základy kapitalistické soustavy, nýbrž i zajišťují její reprodukci ve stále se rozšiřujícím měřítku. Zákon kapitalistické akumulace, beroucí na sebe mystickou podobu přírodního zákona, vyjadřuje tedy ve skutečnosti jen to, že povaha akumulace vylučuje každý takový pokles stupně vykořisťování práce nebo každé takové zvýšení ceny práce, které by mohlo vážně ohrozit neustálou reprodukci kapitalistického vztahu, a přitom jeho reprodukci ve stále se rozšiřujícím měřítku. Nemůže tomu ani být jinak za výrobního způsobu, kdy dělník existuje pro zhodnocovací potřeby již stávajících hodnot, místo aby naopak materiální bohatství existovalo pro potřeby dělníkovy rozvoje. Jako v náboženství vládne nad člověkem výtvar jeho vlastní hlavy, vládne nad ním v kapitalistické výrobě výtvar jeho vlastních rukou.^{77a}

2. Relativní zmenšování variabilní části kapitálu během akumulace a koncentrace, která ji provází

Podle názoru ekonomů k zvyšování mzdy nevede ani rozsah již existujícího společenského bohatství, ani velikost již získaného kapitálu, nýbrž pouze ustavičný růst akumulace a stupeň rychlosti tohoto růstu. (A. Smith [„Bohatství národů“], kniha I, kap. 8.) Až dosud jsme zkoumali jen jednu zvláštní fázi tohoto procesu, totiž fázi, v níž nastává zvětšení kapitálu při nezměněném technickém složení kapitálu. Avšak proces jde dál za tuto fázi.

Jakmile jsou dány všeobecné základy kapitalistické soustavy, nastává v průběhu akumulace vždy takový okamžik, kdy vývoj produktivity společenské práce se stává nejmocnější pákou akumulace. „Táž příčina,“ praví A. Smith, „která způsobuje zvyšování mezd, totiž zvětšení kapitálu, pobízí k zvyšování produktivních schopností práce a umožňuje menšímu množství práce vyrobit větší množství výrobků.“

Nehledě na přírodní podmínky, jako je plodnost půdy atd., na dovednost nezávislých, izolovaně pracujících výrobců, která se však projevuje spíše kvalitativně v jakosti výrobků než kvantitativně v jejich mase, vyjadřuje se společenský stupeň produktivity práce v relativní velikosti výrobních prostředků, které dělník přeměňuje ve výrobek za danou dobu při téměř vypětí pracovní síly. Masa výrobních prostředků, s jejichž pomocí funguje, vzrůstá s produktivitou jeho práce. Tyto výrobní prostředky tu hrají dvojí úlohu. Vzrůst jedněch je následkem, vzrůst druhých podmínkou vzrůstu produktivity práce. Např. při manufakturní dělbě práce a užívání strojů se za tutéž dobu zpracuje více suroviny, do pracovního procesu vstupuje tedy větší masa surovin a pomocných látek. To je následek zvýšení produktivity práce. Na druhé straně je masa užívaných strojů, tažného dobytka, minerálního hnojiva, odvodňovacích trubek atd. podmínkou zvýšení produktivity práce. Totéž platí i o mase výrobních prostředků koncentrovaných v budovách, vysokých pecích, dopravních prostředcích atd. Ale ať je vzrůst rozsahu výrobních prostředků ve srovnání s pracovní silou, která se k nim přidává, podmínkou nebo následkem, vyjadřuje vždy zvýšení produktivity práce. Zvýšení produktivity práce se tedy projevuje ve snížení masy práce v poměru k mase výrobních prostředků, které tato práce uvádí do pohybu, čili ve snížení velikosti subjektivního činitele pracovního procesu ve srovnání s jeho objektivními činiteli.

^{77a} „Vrátíme-li se však k svému prvnímu zkoumání, kde bylo dokázáno... že kapitál sám je pouze výtvozem lidské práce... jeví se naprosto nepochopitelným, jak se člověk mohl dostat pod nadvládu svého vlastního produktu — kapitálu — a být mu podřízen; protože však ve skutečnosti je tomu nepopiratelně tak, ptáme se bezděky: jak se mohl dělník stát z vládce nad kapitálem — jako jeho tvůrce — otrokem kapitálu?“ (*Von Thünen*: „Der isolierte Staat. II. díl, odd. II. Rostock 1863, str. 5, 6.) Je Thünenovou zásluhou, že položil tuto otázku. Jeho odpověď je však úplně dětinská.

Tato změna technického složení kapitálu, vzrůst masy výrobních prostředků ve srovnání s masou pracovní síly, která je oživuje, se zračí v hodnotovém složení kapitálu, ve zvětšování konstantní součásti kapitálové hodnoty na úkor její variabilní součásti. Vzato v procentech, vydává se např. původně 50% nějakého kapitálu na výrobní prostředky a 50% na pracovní sílu; později při rozvoji stupně produktivity práce, 80% na výrobní prostředky a 20% na pracovní sílu atd. Tento zákon stále rostoucího zvětšování konstantní části kapitálu oproti variabilní části je potvrzován na každém kroku (jak již bylo dříve ukázáno) srovnávacím rozbořem cen zboží, ať již srovnáváme různé ekonomické epochy u téhož národa, nebo různé národy v téže epoše. Relativní velikost toho prvku ceny, který zastupuje jen hodnotu spotřebovaných výrobních prostředků čili konstantní část kapitálu, bude přímo úměrná vzestupu akumulace, relativní velikost druhého prvku ceny, kterým se platí práce, čili který představuje variabilní část kapitálu, bude celkem nepřímo úměrná vzestupu akumulace.

Avšak zmenšení variabilní části kapitálu oproti konstantní části čili změna hodnotového složení kapitálu, je jen přibližným ukazatelem změny ve složení jeho hmotných součástí. Skládá-li se např. dnes kapitálová hodnota vložená do přádelnictví ze $\frac{7}{8}$ konstantního a z $\frac{1}{8}$ variabilního kapitálu, kdežto na počátku XVIII. století se skládala z $\frac{1}{2}$ konstantního a z $\frac{1}{2}$ variabilního kapitálu, je naproti tomu masa surovin, pracovních prostředků atd., kterou dnes produktivně spotřebovává určité množství přádelnické práce, mnohosekrát větší, než byla příslušná masa na počátku XVIII. století. Příčina je prostě ta, že se zvyšováním produktivity práce nejen vzrůstá rozsah výrobních prostředků spotřebovávaných touto prací, nýbrž že i jejich hodnota klesá ve srovnání s jejich rozsahem. Jejich hodnota tedy stoupá absolutně, ne však úměrně jejich rozsahu. Proto rozdíl mezi konstantním a variabilním kapitálem vzrůstá mnohem pomaleji než rozdíl mezi masou výrobních prostředků, ve kterou se přeměňuje konstantní kapitál, a masou pracovní síly, ve kterou se přeměňuje variabilní kapitál. První rozdíl se zvětšuje s druhým, ale menší měrou.

Ostatně zmenšuje-li vzestup akumulace relativní velikost variabilní části kapitálu, nevyklučuje tím naprosto zvětšování její absolutní velikosti. Dejme tomu, že kapitálová hodnota se z počátku rozpadá na 50% konstantního a 50% variabilního kapitálu, později na 80% konstantního a 20% variabilního. Vzroste-li zatím původní kapitál, řekněme 6.000 liber št., na 18.000 liber št., zvětšila se i jeho variabilní součást o $\frac{1}{5}$. Předtím činila 3.000 liber št., nyní činí 3600 liber št. Ale jestliže dříve stačil 20% přírůstek kapitálu, aby poptávka po práci stoupla o 20%, je k tomu nyní zapotřebí ztrojnásobení původního kapitálu.

Ve čtvrtém oddílu bylo ukázáno, že rozvoj společenské produktivní síly práce předpokládá kooperaci ve velkém měřítku, že jen za tohoto předpokladu mohou být organizovány dělba a kombinace práce, masovou koncentrací zřehodárněny výrobní prostředky, vyvolány v život takové pracovní prostředky, jichž je již pro jejich materiální povahu možno používat jen společně, např. systém strojů atd., mohou být obrovské přírodní síly přinuceny, aby sloužily výrobě, a může být výrobní proces proměněn v technologické používání vědy. Na základě zboží výroby, kdy výrobní prostředky jsou vlastnictvím soukromníků, kdy proto rukodělný dělník buď vyrábí zboží izolovaně a samostatně, nebo prodává svou pracovní sílu jako zboží, poněvadž nemá prostředky k samostatné výrobě, realisuje se onen předpoklad jen vzrůstem individuálních kapitálů čili tou měrou, jak se společenské výrobní a životní prostředky přeměňují v soukromé vlastnictví kapitalistů. Na půdě zboží výroby se může výroba ve velkém měřítku rozvinout jedině v kapitalistické formě. Proto je jistá akumulace kapitálu v rukou individuálních výrobců zboží předpokladem specificky kapitalistického výrobního způsobu. Museli jsme proto existenci takové akumulace předpokládat při přechodu od řemesla ke kapitalistické výrobě. Lze ji nazvat původní akumulací, protože není historickým výsledkem, nýbrž je historickým základem specificky kapitalistické výroby. Jak sama vzniká, to zde ještě nemusíme zkoumat. Stačí to, že tvoří východisko. Ale všechny metody zvyšování společenské produktivní síly práce, jež se rozvíjejí na tomto základě, jsou zároveň metodami zvyšování výroby nadhodnoty nebo nadvýrobku, který je zase tvůrčím prvkem akumulace. Jsou tedy zároveň metodami výroby kapitálu kapitálem čili metodami jeho zrychlené akumulace. Nepřetržitá zpětná přeměna nadhodnoty v kapitál se projevuje v růstu velikosti kapitálu, vcházejícího do výrobního procesu. Tento růst velikosti kapitálu se zase stává základem pro rozšiřování měřítka výroby, základem metod zvyšování produktivní síly práce a rychlejší výroby nadhodnoty, které jej provázejí. Je-li tedy určitý stupeň akumulace kapitálu podmínkou specificky kapitalistického výrobního způsobu, podmiňuje tento výrobní způsob zpětným vlivem zrychlenou akumulaci kapitálu.

S akumulací kapitálu se tudíž vyvíjí specificky kapitalistický výrobní způsob a se specificky kapitalistickým výrobním způsobem se vyvíjí akumulace kapitálu. Oba tyto ekonomičtí činitelé složitým vzájemným působením, jímž přechází náraz od jednoho k druhému, působí změnu v technickém složení kapitálu, jíž se variabilní součást stále zmenšuje oproti konstantní součásti.

Každý individuální kapitál je větší nebo menší koncentrace výrobních prostředků a příslušného velení nad větší nebo menší armádou dělníků. Každá akumulace se stává prostředkem nové akumulace. Se zvětšením masy bohatství fungujícího jako kapitál zvyšuje jeho koncentraci v rukou individuálních kapitalistů, a tak rozšiřuje základ výroby ve velkém a specificky kapitalistických výrobních metod. Vzrůst společenského kapitálu se uskutečňuje růstem mnoha individuálních kapitálů. Za jinak stejných podmínek rostou individuální kapitály a s nimi koncentrace výrobních prostředků v poměru odpovídajícím té části, kterou každý z nich tvoří z celkového společenského kapitálu. Zároveň se od původních kapitálů odtrhávají odnože a fungují jako nové samostatné kapitály. Velkou úlohu při tom hraje mimo jiné rozdělení jmění v rodinách kapitalistů. S akumulací kapitálu roste proto více nebo méně i počet kapitalistů. Tento druh koncentrace, která přímo spočívá na akumulaci anebo spíše je s ní totožná, charakterisují dvě okolnosti. Za prvé: růst koncentrace společenských výrobních prostředků v rukou individuálních kapitalistů je za jinak stejných podmínek omezen stupněm růstu společenského bohatství. Za druhé: část společenského kapitálu, vložená do každé jednotlivé výrobní sféry, se dělí mezi mnoho kapitalistů, kteří stojí proti sobě jako navzájem nezávislí a spolu konkurující výrobci zboží. Akumulace a koncentrace, která ji provází, jsou tedy nejen roztrženy na mnoho bodů, nýbrž vzrůst fungujících kapitálů se křížuje s tvorbou nových a tříštěním starých kapitálů. Proto jeví-li se akumulace na jedné straně jako rostoucí koncentrace výrobních prostředků a velení nad prací, jeví se na druhé straně jako vzájemné odpuzování mnoha individuálních kapitálů.

Proti tomuto tříštění celkového společenského kapitálu na mnoho individuálních kapitálů čili proti vzájemnému odpuzování jeho částí působí jejich přitahování. To už není jednoduchá, s akumulací totožná koncentrace výrobních prostředků a velení nad prací. Je to koncentrace již utvořených kapitálů, rušení jejich individuální samostatnosti, vyvlastňování kapitalisty kapitalistou, přeměna mnoha malých kapitálů v několik málo velkých kapitálů. Tento proces se liší od prvního procesu tím, že předpokládá jen změnu v rozdělování již existujících a fungujících kapitálů, pole jeho působnosti není tedy omezeno absolutním růstem společenského bohatství nebo absolutními hranicemi akumulace. Kapitál se zde, v jedné rukou, soustřeďuje v obrovských masách, protože tam z mnoha jiných rukou mizí. To je vlastní centralisace na rozdíl od akumulace a koncentrace.

Zákony této centralisace kapitálů čili přitahování kapitálu kapitálem zde nemůžeme vykládat. Postačí stručné naznačení fakt. Konkurenční boj se vede zlevňováním zboží. *Caeteris paribus* [za jinak stejných podmínek] závisí láce zboží na produktivitě práce, a ta zase na měřítku výroby. Větší kapitály porážejí proto menší kapitály. Vzpomeňme si dále, že s vývojem kapitalistického výrobního způsobu vzrůstá minimální rozsah individuálního kapitálu, kterého je zapotřebí k provozování nějakého podniku za normálních podmínek. Proto se menší kapitály tlačí do výrobních sfér, jichž se velký průmysl dosud zmocnil jen sporadicky nebo neúplně. Konkurence tu řadí přímo úměrně počtu a nepřímo úměrně velikosti soupeřících kapitálů. Končí vždy zánikem mnoha malých kapitalistů, jejichž kapitály jednak přecházejí do rukou vítěze, jednak zanikají. Mimo to se vyvíjí s kapitalistickou výrobou zcela nová moc — úvěr; zprvu se potají přikrývá jako skromný pomocník akumulace, neviditelnými nitkami stahuje peněžní prostředky, rozptýlené ve větších nebo menších masách po povrchu společnosti, do rukou individuálních nebo sdružených kapitalistů; ale brzy se stává novou a hroznou zbraní v konkurenčním boji a konečně se mění v ohromný sociální mechanismus k centralisaci kapitálů.

Tou měrou, jak se rozvíjejí kapitalistická výroba a akumulace, rozvíjejí se i konkurence a úvěr — dvě nejmocnější páky centralisace. Vedle toho rozmnožuje vzestup akumulace centralisovatelný materiál, tj. individuální kapitály, zatím co rozšiřování kapitalistické výroby vytváří na jedné straně společenskou potřebu, na druhé straně technické prostředky oněch mohutných průmyslových podniků, jejichž provedení je vázáno na předcházející centralisaci kapitálu. Tak je dnes vzájemná přitažlivost jednotlivých kapitálů a tendence k centralisaci silnější než kdykoli předtím. Ale přestože relativní šíře a energie centralisujícího pohybu jsou do jisté míry určeny již dosaženou velikostí kapitalistického bohatství a převahou ekonomického mechanismu, přece jen vzestup centralisace naprosto nezávisí na

positivním zvětšování společenského kapitálu. A tím se speciálně liší centralisace od koncentrace, která je jen jiným výrazem pro reprodukci v rozšířeném měřítku. K centralisaci může dojít pouhou změnou v rozdělení existujících kapitálů, pouhou změnou kvantitativního seskupení součástí společenského kapitálu. Kapitál může zde, v jedné ruce, narůst do ohromných rozměrů, protože tam, na jiném místě, byl mnoha jednotlivým rukám odňat. V každém daném odvětví podnikání by byla centralisace dosáhla nejvyšší hranice, kdyby všechny do něho vložené kapitály splynuly v jediný kapitál^{77b}. V každé dané společnosti by se této hranice dosáhlo teprve v tom okamžiku, kdy by všechny společenský kapitál byl spojen v ruce buď jediného kapitalisty, nebo jediné společnosti kapitalistů.

Centralisace dokončuje dílo akumulace tím, že umožňuje průmyslovým kapitalistům rozšiřovat měřítko jejich operací. Ať je tento výsledek následkem akumulace nebo centralisace, ať se centralisace uskutečňuje cestou násilného připojení — kdy se určité kapitály stávají tak mocnými středisky přitažlivosti pro jiné, že rozbíjejí jejich individuální soudržnost a pak k sobě přitahují jednotlivé zlomky — nebo ať splývání masy již vytvořených nebo právě se tvořících kapitálů probíhá hladčeji, tvořením akciových společností — ekonomický účinek zůstává týž. Vzdání rozsahu průmyslových podniků tvoří všude východisko pro rozsáhlejší organizaci společné práce mnoha lidí, pro širší rozvoj jejich materiálních hybných sil, tj. pro pokračující přeměnu roztržitých a podle zvyku prováděných výrobních procesů ve společensky kombinované a vědecky řízené výrobní procesy.

Je však jasné, že akumulace, pozvolné zvětšování kapitálu reprodukci, která už neprobíhá ve formě kruhu, nýbrž ve spirále, je velmi pomalý proces ve srovnání s centralisací, která vyžaduje změnu jen v kvantitativním seskupení jednotlivých vzájemně se doplňujících součástí společenského kapitálu. Svět by byl dosud bez železnic, kdyby byl musel čekat, až akumulace přivede některé jednotlivé kapitály tak daleko, aby se mohly pustit do stavby železnice. Naproti tomu centralisace to dokázala s pomocí akciových společností obratem ruky. A tím, že centralisace takto stupňuje a urychluje účinky akumulace, rozšiřuje a urychluje zároveň převraty v technickém složení kapitálu, které rozmnožují jeho konstantní část na úkor jeho variabilní části, a tak relativně zmenšují poptávku po práci.

Masy kapitálu, přes noc stmelované procesem centralisace, se reprodukuje a zvětšují jako každý jiný kapitál, jenže rychleji, a stávají se tak zase mocnými pákami společenské akumulace. Mluví-li se tedy o vzestupu společenské akumulace, rozumějí se jím — dnes — mlčky i účinky centralisace.

Dodatečné kapitály vytvořené během normální akumulace (viz kap. XXII, 1), slouží převážně jako pomocný prostředek k exploataci nových vynálezů, objevů a průmyslových zdokonalení vůbec. Ale i starý kapitál dospívá časem k okamžiku, kdy se od hlavy až k patě obnovuje, kdy mění kůži a rovněž se obrodí ve zdokonalené technické podobě, v níž stačí menší masa práce k tomu, aby uvedla do pohybu větší masu strojů a surovin. Absolutní pokles poptávky po práci, který z toho nezbytně vyplývá, je samozřejmě tím větší, čím více jsou kapitály, procházející tímto procesem obnovy, již nahromaděny centralisujícím pohybem.

Na jedné straně tedy dodatečný kapitál, vytvořený během akumulace, přitahuje stále méně dělníků v poměru ke své velikosti. Na druhé straně starý kapitál, periodicky reprodukován v novém složení, odpuzuje stále více dělníků, které dříve zaměstnával.

3. Vzdání produkce relativního přelidnění čili průmyslové rezervní armády

Akumulace kapitálu, která se původně jevila jen jako jeho kvantitativní rozšiřování, se uskutečňuje, jak jsme viděli, v ustavičné kvalitativní změně jeho složení, v neustálém zvětšování jeho konstantní součásti na úkor variabilní^{77c}.

Specificky kapitalistický výrobní způsob, jemu odpovídající vývoj produktivní síly práce, jím působená změna organického složení kapitálu nejen jdou ruce v ruce se vzestupem akumulace čili se

^{77b} {K 4. vydání. — Nejnovější anglické a americké „trusty“ již směřují k tomuto cíli, tím že se pokoušejí alespoň všechny velké závody jednoho průmyslového odvětví spojit v jednu velkou akciovou společnost s faktickým monopolem. — B. E.}

^{77c} {Poznámka ke 3. vydání. — V Marxově vlastním výtisku je na tomto místě poznámka na okraji: „Zde je třeba pro další vývody poznamenat: je-li rozšíření jen kvantitativní, mají se u větších i menších kapitálů téhož výrobního odvětví zisky k sobě jako velikosti zálohovaných kapitálů. Působí-li kvantitativní rozšíření kvalitativní změnu, zvyšuje se zároveň míra zisku pro větší kapitál.“ — B. E.}

vzrůstem společenského bohatství: postupují daleko rychleji, protože prostá akumulace čili absolutní zvětšení celkového kapitálu je provázáno centralisací jeho individuálních prvků a technický převrat v dodatečném kapitálu technickým převratem v původním kapitálu. Se vzestupem akumulace se tedy mění poměr konstantní části kapitálu k variabilní tak, že byl-li původně 1 : 1, je později 2 : 1, 3 : 1, 4 : 1, 5 : 1, 7 : 1 atd., takže tou měrou, jak kapitál vzrůstá, přeměňuje se v pracovní sílu místo $\frac{1}{2}$ jeho celkové hodnoty postupně pouze $\frac{1}{3}$, $\frac{1}{4}$, $\frac{1}{5}$, $\frac{1}{6}$, $\frac{1}{8}$ atd., kdežto ve výrobní prostředky $\frac{2}{3}$, $\frac{3}{4}$, $\frac{4}{5}$, $\frac{5}{6}$, $\frac{7}{8}$ atd. Protože poptávka po práci není určována rozsahem celkového kapitálu, nýbrž rozsahem jeho variabilní součásti, zmenšuje se postupně se vzrůstem celkového kapitálu, místo aby se, jak jsme dříve předpokládali, úměrně tomuto vzrůstu zvětšovala. Klesá v poměru k velikosti celkového kapitálu a její pokles se se vzrůstem této velikosti zrychluje. Se vzrůstem celkového kapitálu roste sice i jeho variabilní součást, tj. jím přivtělovaná pracovní síla, ale zvětšuje se ve stále klesající proporcii. Přestávky, za nichž akumulace působí jako pouhé rozšiřování výroby na dané technické základně, se stále zkracují. Akumulace celkového kapitálu, zrychlující se ve stále stoupající řadě, je nutná nejen k tomu, aby bylo možno pohlit určitý další počet dělníků, a dokonce nejen k tomu, aby — přes ustavičné metamorfózy starého kapitálu — byli zaměstnáváni již fungující dělníci. Tato vzrůstající akumulace a centralisace se zase sama stává zdrojem další změny ve složení kapitálu čili dalšího zrychleného zmenšování jeho variabilní součásti oproti konstantní. Toto relativní zmenšování variabilní části kapitálu, zrychlující se se vzrůstem celkového kapitálu, a to rychleji než jeho vlastní růst, se jeví na druhé straně naopak tak, že absolutní vzrůst dělnického obyvatelstva probíhá rychleji než vzrůst variabilního kapitálu čili prostředků k zaměstnání tohoto obyvatelstva. Kapitalistická akumulace naopak stále produkuje, a to úměrně své energii a svému rozsahu, relativně přebytečné, tj. pro průměrné zhodnocovací potřeby kapitálu přebytečné, tedy zbytečné nebo nadbytečné dělnické obyvatelstvo.

Zkoumáme-li celkový společenský kapitál, vidíme, že proces jeho akumulace hned vyvolává periodické změny, hned se jednotlivé momenty tohoto procesu současně rozdělují na různé výrobní sféry. V některých sférách nastává změna ve složení kapitálu, aniž vzrůstá jeho absolutní velikost, jediné následkem koncentrace; v jiných je absolutní růst kapitálu spojen s absolutním zmenšením jeho variabilní součásti čili pracovní síly, kterou pohlcuje; v jiných kapitál jednou roste na dané technické základně dále a úměrně svému růstu přitahuje další pracovní síly, jednou nastává organická změna kapitálu a jeho variabilní součást se zmenšuje; ve všech sférách je vzrůst variabilní části kapitálu, a tudíž i počtu zaměstnaných dělníků vždy spojen s prudkými výkyvy a vytvářením přechodného přelidnění, ať už se to pak projevuje v nápadnější formě odpuzování již zaměstnaných dělníků anebo v méně zřejmé, ale neméně účinné formě ztíženého pohlcování dodatečného dělnického obyvatelstva jeho obvyklými odvodními kanály.⁷⁸ S velikostí již fungujícího společenského kapitálu a se stupněm jeho vzrůstu, s rozšiřováním měřítka výroby a masy fungujících dělníků, s rozvojem produktivní síly jejich práce, s rozšiřováním a rozhojňováním všech zdrojů bohatství se rozšiřuje i rozsah, v němž je větší přitahování dělníků kapitálem spojeno s jejich větším odpuzováním, zrychluje se změna organického složení kapitálu a jeho technické formy a rozšiřuje se okruh výrobních sfér, které tato změna tu současně, tu postupně zachvacuje. Dělnické obyvatelstvo tedy, produkujíc akumulaci kapitálu, produkuje tím samo ve stále větším měřítku prostředky, které je činí relativně přespočetným.⁷⁹ To je populační zákon vlastní kapitalistickému výrobnímu způsobu, jako má každý

⁷⁸ Sčítání v Anglii a Walesu ukazuje mimo jiné: Všech osob zaměstnaných v zemědělství (včetně vlastníků, farmářů, zahradníků, pastýřů atd.) bylo roku 1851 2,011.447, roku 1861: 1,924.110, úbytek 87.337. Vlnářská výroba — roku 1851: 102.714 osob, roku 1861: 79.242; výroba hedvábí — roku 1851: 111.940, roku 1861: 101.678; tiskaři kartounů — roku 1851: 12.098, roku 1861: 12.556, tento nepatrný přírůstek přes obrovské rozšíření oboru znamená obrovské relativní zmenšení počtu zaměstnaných dělníků; kloboučníci — roku 1851: 15.957, roku 1861: 13.814; výrobci slaměných a dámských klobouků — roku 1851: 20.393, roku 1861: 18.176; sladovníci — roku 1851: 10.566, roku 1861: 10.677; svíčkaři — roku 1851: 4.949, roku 1861: 4.686; tento úbytek byl mimo jiné zaviněn rozšířením plynového osvětlení; hřebenaři — roku 1851: 2.038, roku 1861: 1.478; pilaři — roku 1851: 30.552, roku 1861: 31.647; nepatrný přírůstek následkem rozšíření strojních pil; hřebíkáři — roku 1851: 26.940, roku 1861: 26.130, úbytek následkem konkurence strojů; dělníci v dolech na cín a měď — roku 1851: 31.360, roku 1861: 32.041. Naproti tomu prádelny a tkalcovny bavlny — roku 1851: 371.777, roku 1861: 456.646; uhelné doly — roku 1851: 183.389, roku 1861: 246.613. „Celkem je vzrůst počtu dělníků po roce 1851 největší v takových odvětvích, kde se až dosud nepoužívalo s úspěchem strojů.“ („Census of England and Wales for 1861“, sv. III. Londýn 1863, str. 35—39.)

⁷⁹ Zákon progresivního zmenšování relativní velikosti variabilního kapitálu a jeho vliv na postavení třídy námezdních dělníků někteří význační ekonomové klasické školy spíše tušili, než chápali. Největší zásluhu o to má John Barton, ačkoli i on, stejně jako všichni ostatní, směřuje konstantní kapitál s fixním a variabilní s oběžným. Praví: „Poptávka po práci závisí na růstu

zvláštní historický výrobní způsob ve skutečnosti své zvláštní historicky platné populační zákony. Abstraktní populační zákon existuje jen pro rostliny a zvířata, pokud do této oblasti historicky nezasáhne člověk.

Je-li však přebytečné dělnické obyvatelstvo nutným produktem akumulace čili vývoje bohatství na kapitalistickém základě, stává se toto přelidnění naopak zase pákou kapitalistické akumulace a dokonce existenční podmínkou kapitalistického výrobního způsobu. Tvoří průmyslovou rezervní armádu, kterou může kapitál disponovat a která mu náleží stejně absolutně, jako kdyby si ji vypěstoval na vlastní útraty. Dodává pro jeho měnící se zhodnocovací potřeby stále pohotový, vykořisťovatelný lidský materiál, nezávislý na mezích skutečného přírůstku obyvatelstva. S akumulací a rozvojem produktivní síly práce, který ji provází, vzrůstá síla náhlé rozpínavosti kapitálu — nejen proto, že vzrůstá pružnost fungujícího kapitálu a absolutní bohatství, z něhož kapitál tvoří pouze jistou pružnou část, nejen proto, že úvěr při každém zvláštním povzbuzení dává výrobě v mžiku k dispozici neobvyklou část tohoto bohatství jako dodatečný kapitál: mimo to všechny technické podmínky výrobního procesu samého, stroje, dopravní prostředky atd., umožňují v největším měřítku co nejrychlejší přeměnu nadvýrobku v další výrobní prostředky. Masa společenského bohatství, vzrůstající se vzestupem akumulace a přeměnitelná v dodatečný kapitál, se zuřivě tlačí do starých výrobních odvětví, jejichž trh se náhle rozšiřuje, nebo do nově zakládaných odvětví, jako jsou železnice atd., jejichž potřeba vzniká z vývoje starých výrobních odvětví. Ve všech takových případech musí být možno náhle a bez zmenšení rozsahu výroby v jiných sférách vrhnout na rozhodující úseky velké masy lidí. Dodává je přelidnění. Charakteristická životní dráha moderního průmyslu, forma desetiletého cyklu období středního oživení, výroby pod vysokým tlakem, krise a stagnace, cyklu přerušovaného menšími výkyvy, spočívá na ustavičném tvoření, větším či menším pohlcování a znovutvoření průmyslové rezervní armády čili přelidnění. Střídání fází průmyslového cyklu zvětšuje opět přelidnění a stává se jedním z neúčinnějších činitelů jeho reprodukce.

Tato svérázná životní dráha moderního průmyslu, s jakou se nesetkáváme v žádné dřívější epoše lidstva, byla nemožná i v období dětství kapitalistické výroby. Složení kapitálu se měnilo jen velmi pozvolna. Jeho akumulaci odpovídal tedy vcelku úměrný růst poptávky po práci. Třebaže byl vzestup akumulace kapitálu pozvolný ve srovnání s moderní epochou, přece jen narážel na přirozené hranice vykořisťovatelného dělnického obyvatelstva; odstranit se daly tyto hranice jen násilnými prostředky, o nichž se zmíníme později. Náhlé a křečovité rozpětí měřítko výroby je předpokladem jejího náhlého smrštění; smrštění vyvolává zase rozpětí, ale rozpětí je nemožné bez vykořisťovatelného lidského materiálu, bez rozmnožení dělníků, nezávislého na absolutním vzrůstu obyvatelstva. Toto rozmnožení se vytváří jednoduchým procesem, který neustále „uvolňuje“ část dělníků, metodami, které zmenšují počet zaměstnaných dělníků v poměru k vzrůstající výrobě. Celá forma pohybu charakteristická pro moderní průmysl vyrůstá tedy z ustavičné přeměny jisté části dělnického obyvatelstva v nezaměstnané nebo polozaměstnané ruce. Povrchnost politické ekonomie se projevuje mimo jiné v tom, že rozpětí a smrštění úvěru, pouhé příznaky střídajících se období průmyslového cyklu, prohlašuje za jejich příčinu. Stejně jako nebeská tělesa, uvedená jednou do určitého pohybu, neustále tento pohyb opakují, tak jej opakuje i společenská výroba, jakmile byla vržena do tohoto pohybu střídavého rozpínání a smršťování. Účinky se stávají zase příčinami a střídající se fáze celého procesu, který stále

oběžného kapitálu, a ne fixního. Kdyby bylo pravda, že poměr mezi těmito dvěma druhy kapitálu je za všech dob a ve všech zemích stejný, pak by z toho fakticky vyplývalo, že počet zaměstnaných dělníků je úměrný bohatství země. Ale takový předpoklad není ani trochu pravděpodobný. Jak se zdokonaluje průmysl a šíří se civilisace, tvoří fixní kapitál stále větší podíl oproti oběžnému kapitálu. Suma fixního kapitálu, vloženého do výroby kusu anglického mušelinu, je alespoň stokrát, možná i tisíckrát větší než fixní kapitál, vložený do téhož kusu indického mušelinu. A podíl oběžného kapitálu je stokrát nebo tisíckrát menší... Kdyby se celá suma ročních úspor přidala k fixnímu kapitálu, nevyvolalo by to žádný vzrůst poptávky po práci.“ (*John Barton*: „Observations on the Circumstances which influence the Condition of the Labouring Classes of Society“. Londýn 1817, str. 16, 17.) „Táž příčina, která může zvýšit čistý důchod země, může zároveň učinit obyvatelstvo přebytečným a zhoršit postavení dělnictva.“ (*Ricardo*: „Principles etc.“, str. 469.) Se vzrůstem kapitálu „bude se relativně zmenšovat poptávka (po práci)“. (Tamtéž, str. 480, pozn.) „Suma kapitálu, určená na udržování práce, se může měnit nezávisle na jakýchkoli změnách v celkové sumě kapitálu... Velké výkyvy v množství práce a velká bída se mohou stávat častějšími tou měrou, jak se sám kapitál stává hojnějším.“ (*Richard Jones*: „An Introductory Lecture on Political Economy“. Londýn 1833 [Příloha „Syllabus of a Course of Lectures on the Wages of Labour“], str. 12.) „Poptávka (po práci) nestoupá... úměrně akumulaci celého kapitálu... Každé rozmnožení národního kapitálu, určeného k reprodukci, bude mít proto při pokroku společnosti stále menší vliv na postavení dělnictva.“ (*Ramsay*: „An Essay on the Distribution of Wealth“. Edinburgh 1836, str. 90,91.)

reprodukuje své vlastní podmínky, nabývají formy periodičnosti. Jakmile se tato periodičnost ustálí, začíná dokonce i politická ekonomie chápat produkci relativního přelidnění, tj. obyvatelstva přebytečného vzhledem k průměrné zhodnocovací potřebě kapitálu, jako existenční podmínku moderního průmyslu.

„Dejme tomu,“ praví H. Merivale, dříve profesor politické ekonomie v Oxfordu, později úředník anglického ministerstva kolonií, „dejme tomu, že za krise se národ vzchopí k takovému vypětí všech sil, aby se vystěhovalectvím zbavil několika set tisíc přebytečných chudáků, jaký by to mělo následek? Že by při nejbližším obnovení poptávky po práci nastal nedostatek. Ať by byla reprodukce lidí seberychlejší, k nahrazení dospělých dělníků je v každém případě zapotřebí doby jedné generace. Avšak zisky našich továrenků závisí hlavně na možnosti využívat příznivé chvíle oživené poptávky a odškodnit se tak za období ochabnutí. Tato možnost je jim zajištěna pouze velením nad stroji a ruční prací. Musí nalézt pohotové ruce; musí být s to podle potřeby napínat nebo uvolňovat aktivitu svých operací podle stavu trhu, jinak si naprosto nemohou za zběsilé konkurence uhájit převahu, na níž je založeno bohatství této země.“⁸⁰ I Malthus vidí v přelidnění, které s omezeností sobě vlastní vykládá absolutně přebytečným přírůstkem dělnického obyvatelstva, a ne tím, že je děláno relativně přespočetným, — nutnost moderního průmyslu. Praví: „Moudré zvyky pokud jde o manželství, kdyby se vystupňovaly do určité výše mezi dělnickou třídou země, která závisí hlavně na manufaktuře a obchodu, mohly by pro ni být škodlivé... Již samou povahou obyvatelstva nemůže být přírůstek dělníků, vyvolaný zvláštní poptávkou, dodán na trh dříve, než za 16 až 18 let, kdežto přeměna důchodu v kapitál spořením se může dít mnohem rychleji; země je vždy vystavena nebezpečí, že její pracovní fond poroste rychleji než obyvatelstvo.“⁸¹ Když politická ekonomie takto prohlásila ustavičnou produkci relativně přebytečného dělnického obyvatelstva za nezbytnou podmínku kapitalistické akumulace, vkládá, a to v postavě staré panny, do úst svému „beau idéal“ [„ideálu“] — kapitalistovi — tato slova k „přespočetným“ dělníkům, vyhozeným na dlažbu dodatečným kapitálem, svým vlastním výtvozem: „My továrníci děláme pro vás, co můžeme, tím že zvětšujeme kapitál, ze kterého musíte být živi; a vy se musíte postarat o ostatní, tím že svůj počet přizpůsobíte existenčním prostředkům.“⁸²

Kapitalistické výrobě naprosto nestačí množství pohotové pracovní síly, které dodává přirozený přírůstek obyvatelstva. Potřebuje ke svému svobodnému rozvoji průmyslovou rezervní armádu, nezávislou na této přirozené hranici.

Až dosud jsme předpokládali, že zvětšování nebo zmenšování variabilního kapitálu odpovídá přesně zvětšování nebo zmenšování počtu zaměstnaných dělníků.

Avšak i při neměnicím se nebo dokonce zmenšujícím se počtu dělníků, jimž velí, roste variabilní kapitál, začne-li individuální dělník dodávat více práce a roste-li proto jeho mzda, ačkoli cena práce zůstává stejná nebo dokonce klesá, jenže pomaleji, než stoupá masa práce. Přírůstek variabilního kapitálu se pak stává ukazatelem většího množství práce, ne však většího počtu zaměstnaných dělníků. Každý kapitalista má absolutní zájem na tom, aby vyždímal určité množství práce z menšího počtu dělníků, a ne z většího, i když by to pro něho bylo stejně levné nebo dokonce levnější. V tomto případě vzrůstá vynaložení konstantního kapitálu úměrně mase práce uváděné do pohybu, v prvním případě vzrůstá daleko pomaleji. Čím větší je rozsah výroby, tím víc rozhoduje tento motiv. Jeho pádnost vzrůstá s akumulací kapitálu.

Viděli jsme, že vývoj kapitalistického výrobního způsobu a produktivní síly práce — zároveň příčina i účinek akumulace — umožňuje kapitalistovi, aby extensivním nebo intensivním zvětšením vykořisťování individuálních pracovních sil při stejném vynaložení variabilního kapitálu uváděl do pohybu více práce. Viděli jsme dále, že za tutéž kapitálovou hodnotu kupuje více pracovních sil, tím že postupně vytlačuje kvalifikovanější dělníky méně kvalifikovanými, zralé nezralými, muže ženami, dospělé mladistvými a dětmi.

⁸⁰ H. Merivale: „Lectures on Colonization and Colonies“. Londýn 1841 a 1842, sv. I, str. 146.

⁸¹ Malthus: „Principles of Political Economy“, str. 215, 319, 320. V tomto díle objevuje Malthus konečně s pomocí Sismondihovo krásnou trojici kapitalistické výroby: nadvýroba — nadpopulace — nadspotřeba, three very delicate monsters indeed! [tři velmi něžné obludy, opravdu!] Srovn. B. Engels: „Umrisse zu einer Kritik der Nationalökonomie“ v „Deutsch-Französische Jahrbücher“, vyd. A. Ruge a K. Marxem. Paříž 1844, str. 107 a násl.

⁸² Harriet Martineau: „A Manchester Strike“. Londýn 1832, str. 101.

Na jedné straně uvádí tedy se vzestupem akumulace větší variabilní kapitál do pohybu více práce, aniž zvětšuje počet dělníků; na druhé straně uvádí variabilní kapitál téže velikosti do pohybu více práce s touž masou pracovní síly a konečně více nižších pracovních sil vytlačováním vyšších.

Produkce relativního nadbytku obyvatelstva nebo uvolňování dělníků postupuje proto ještě rychleji, než nastává technický převrat výrobního procesu, beztak urychlovaný vzestupem akumulace, a příslušné relativní zmenšování variabilní části kapitálu oproti konstantní. Jestliže se výrobní prostředky, jak se zvětšuje jejich rozsah a účinnost, stávají ve stále menším stupni prostředkem zaměstnávání dělníků, je tento poměr sám zase ještě modifikován tím, že tou měrou, jak vzrůstá produktivní síla práce, zvyšuje kapitál svou nabídku práce rychleji než svou poptávku po dělnících. Nadměrná práce zaměstnané části dělnické třídy rozmnožuje řady jejích rezerv, zatím co zvýšený tlak, kterým rezervy působí svou konkurencí na zaměstnané dělníky, je naopak nutí nadměrně pracovat a podrobovat se příkazům kapitálu. Odsouzení jedné části dělnické třídy k nucené zahálce díky nadměrné práci její druhé části a naopak se stává prostředkem obohacování jednotlivých kapitalistů⁸³ a zároveň urychluje produkci průmyslové rezervní armády v míře, odpovídající vzestupu společenské akumulace. Jak je tento moment důležitý při vytváření relativního přebytku obyvatelstva, dokazuje např. Anglie. Její technické prostředky k „uspojení“ práce jsou ohromné. Avšak kdyby zítra byla práce všude omezena na rozumnou míru a pro různé vrstvy dělnické třídy přiměřeně odstupňována podle stáří a pohlaví, dělnické obyvatelstvo, které tu je, by absolutně nedostačovalo k tomu, aby pokračovalo v národní výrobě v jejích nynějších rozměrech. Velká většina nyní „neproduktivních“ dělníků by se musela přeměnit v „produktivní“.

Celkem jsou všeobecné změny mzdy regulovány výhradně rozpínáním a smršťováním průmyslové rezervní armády, odpovídajícím střídání období průmyslového cyklu. Nejsou tedy určovány pohybem absolutního počtu dělnického obyvatelstva, nýbrž měnicím se poměrem, v němž se dělnická třída rozpadá na aktivní armádu a rezervní armádu, zvětšováním a zmenšováním relativní velikosti přebytku obyvatelstva, stupněm, v němž je tento přebytek tu absorbován, tu uvolňován. Pro moderní průmysl je charakteristický desetiletý cyklus a jeho periodické fáze, které jsou nadto v průběhu akumulace stále častěji přerušovány po sobě následujícími nepravidelnými výkyvy. Pro takový průmysl by byl krásný zákon, který by poptávku po práci a její nabídku neřídil rozpínáním a smršťováním kapitálu — tedy ne podle právě daných potřeb sebezahodnocování kapitálu a ne tak, že se trh práce jeví hned nedosycen, protože se kapitál rozpíná, hned zase relativně přesycen, protože se kapitál smršťuje — nýbrž který by naopak činil pohyb kapitálu závislým na absolutním pohybu masy obyvatelstva. Ale takový zákon je jen dogmatem politické ekonomie. Podle něho mzda stoupá následkem akumulace kapitálu. Zvýšená mzda podněcuje k rychlejšímu rozmnožování dělnického obyvatelstva a to trvá tak dlouho, dokud se trh práce nepřesytí, tj. dokud se kapitál nestane relativně nedostačujícím ve srovnání s nabídkou dělníků. Mzda klesá a tu se nám objevuje rub medaile. Klesáním mzdy je dělnické obyvatelstvo postupně decimováno, takže v poměru k němu se kapitál začne zase stávat přebytečným, nebo také, jak to vysvětlují jiní, klesání mzdy a odpovídající tomu zvýšené vykořisťování dělníků zrychluje zase akumulaci, zatím co nízká úroveň mzdy zadržuje růst dělnické třídy. Tak se znovu vytvářejí podmínky, za nichž nabídka práce je nižší než poptávka po práci, mzda stoupá atd. Jaká to krásná metoda pohybu pro vyvinutou kapitalistickou výrobu! Dříve než by mohl nastat v důsledku zvýšení

⁸³ I v době bavlnové kalamity roku 1863 nacházíme v jednom letáku blackburnských bavlnářských předláků prudké stížnosti na nadměrnou práci, kterou byli ovšem postiženi následkem továrního zákona pouze dospělí dělníci muži. „Na dospělých dělnících v této továrně vyžadovali, aby pracovali 12—13 hodin denně, zatím co stovky jiných nuceně nepracovali; byli by rádi pracovali neplnou dobu, jen aby uživilí své rodiny a zachránili své soudruhy před předčasnou smrtí z nadměrné práce.“ „Chtěli bychom se zeptat,“ praví se tam dále, „zda tato praxe práce přes čas nějak umožňuje vytvořit snesitelné vztahy mezi pány a „sluhy“? Oběti nadměrné práce pocítují nespravedlnost stejně těžce jako ti, kdo jsou odsouzeni k nucené zahálce (condemned to forced idleness). Kdyby se práce rozdělila spravedlivě, bylo by v tomto obvodu dost práce, aby byli všichni částečně zaměstnání. Žádáme jen své právo, navrhujeme-li pánům, aby všeobecně zavedli neplnou pracovní dobu, alespoň pokud trvá nynější stav; místo aby jako nyní jedna část musela konat nadměrnou práci, zatím co druhá část pro nedostatek práce musí živořit na účet dobročinnosti.“ („Reports of Insp. of Fact. for 31st October 1863“, str. 8.) — Autor díla „Essay on Trade and Commerce“ se svým obvyklým neomylným buržoasním instinktem chápe vliv relativního přelidnění na zaměstnané dělníky. „Jinou příčinou zahálky (idleness) v tomto království je nedostatečný počet dělnických rukou. Jakmile se následkem neobyčejné poptávky po nějakých výrobcích masa práce stane nedostatečnou, pocítí dělníci svou vlastní důležitost a chtějí ji dát pocítit i svým pánům; je to udivující; ale ti lidé to mají v hlavě tak popletené, že v takových případech skupiny dělníků uzavírají dohody, aby svým pánům způsobily nepříjemnosti tím, že celý den prozhálejí.“ („Essay etc.“, str. 27, 28.) Ti lidé žádali totiž zvýšení mezd.

mzdy nějaký pozitivní růst skutečné práce schopného obyvatelstva, za těchto podmínek by již několikrát minula lhůta, ve které je nutno provést průmyslové tažení a svést rozhodnou bitvu.

Mezi rokem 1849 a rokem 1859 došlo současně s poklesem cen obilí k prakticky čistě nominálnímu zvýšení mzdy v anglických zemědělských obvodech; např. ve Wiltshiru stoupla týdenní mzda ze 7 šilinků na 8, v Dorsetshiru ze 7 nebo 8 šilinků na 9 šilinků atd. Byl to následek neobyčejného odlivu přebytečného zemědělského obyvatelstva, který byl způsoben válečnými potřebami, hromadným rozšiřováním stavby železnic, továren, dolů atd. Čím nižší je mzda, tím vyšší je procento, jímž se vyjadřuje každé její sebenepatrnější zvýšení. Je-li např. týdenní mzda 20 šilinků a stoupne-li na 22, zvýší se o 10%; je-li naproti tomu pouze 7 šilinků a stoupne na 9, zvýší se o $28\frac{4}{7}\%$, což zní velmi velkolepě. V každém případě farmáři spustili náрек a dokonce londýnský „Economist“ začal, pokud jde o tyto hladové mzdy, docela vážně žvanit o „a general and substantial advance“ [„všeobecném a podstatném zvýšení mezd“].⁸⁴ A co udělali farmáři? Čekali snad, až se zemědělstí dělníci následkem těchto skvělých mezd rozmnoží do té míry, že jejich mzda zase klesne, jak si to představuje dogmaticko-ekonomický mozek? Zavedli více strojů a v mžiku byli dělníci zase tak „přebyteční“, že to stačilo i farmářům. Nyní bylo do zemědělství vloženo „více kapitálu“ než dříve, a to v produktivnější formě. Tím klesla poptávka po práci nejen relativně, nýbrž i absolutně.

Tato ekonomická fikce zaměňuje zákony, které řídí všeobecný pohyb mezd čili poměr mezi dělnickou třídou, tj. úhrnou pracovní silou, a úhrnným společenským kapitálem, se zákony, které řídí rozdělování dělnického obyvatelstva mezi jednotlivé výrobní sféry. Je-li např. následkem příznivé konjunktury akumulace v určité výrobní sféře zvláště živá, zisk vyšší než průměrný zisk a tlačí-li se tam další kapitál, stoupá ovšem poptávka po práci a mzda. Vyšší mzda zvětšuje příliv dělnického obyvatelstva do této sféry s výhodnými podmínkami, dokud se nenasytí pracovní silou; pak mzda na dlouhou dobu opět klesá na svou dřívější průměrnou úroveň nebo i pod ni, byl-li příliv příliš veliký. Pak příliv dělníků do daného výrobního odvětví nejen přestává, nýbrž je dokonce vystřídán odlivem. V takových případech se ekonom domnívá, že se mu daří pozorovat, „kde a jak“ při zvýšení mzdy nastává absolutní zvětšení počtu dělníků a při absolutním zvětšení počtu dělníků pokles mzdy; ale ve skutečnosti pozoruje jen místní výkyvy trhu práce v jedné zvláštní výrobní sféře, pozoruje jen jevy rozdělování dělnického obyvatelstva mezi různé sféry ukládání kapitálu podle jeho měnicích se potřeb.

Průmyslová rezervní armáda čili relativní přebytek obyvatelstva vykonává v obdobích stagnace a průměrného oživení tlak na aktivní dělnickou armádu a drží na uzdě její nároky v období nadvýroby a paroxysmů. Relativní přebytek obyvatelstva je tedy pozadí, na němž se pohybuje zákon poptávky a nabídky práce. Vtěšnává působnost tohoto zákona do mezí, absolutně vyhovujících vykořisťovatelským choutkám a panovačnosti kapitálu. Zde je vhodná příležitost vrátit se k jednomu z velkých činů ekonomické apologetiky. Vzpomínáme si, že přemění-ti se v důsledku zavedení nových strojů nebo rozšíření starých část variabilního kapitálu v konstantní, vykládá ekonomický apologeta tuto operaci, která „váže“ kapitál a tím „uvolňuje“ dělníky, tak, jako by naopak uvolňovala kapitál pro dělníky. Teprve nyní můžeme plně ocenit apologetovu nestydatost. Ve skutečnosti se tu uvolňují nejen dělníci přímo vytlačovaní strojem, nýbrž i jejich náhradníci, jakož i další kontingent, který by byl pravidelně absorbován při obvyklém rozšiřování podniku na staré základně. Ti všichni jsou nyní „uvolnění“ a každý nový kapitál, který má chuť fungovat, může jimi disponovat. Přitáhne-li kapitál právě tyto dělníky nebo jiné, na celkovou poptávku po práci to bude mít účinek rovný nule, pokud tento nový kapitál bude stačit jen na to, aby trh zbavit právě takového množství dělníků, které na něj vrhly stroje. Zaměstnává-li méně dělníků, vzrůstá množství přebytečných; zaměstná-li jich více, vzrůstá celková poptávka po práci o velikost rozdílu mezi počtem zaměstnaných a „uvolněných“. Vzrůst poptávky po práci, který by vůbec mohly vyvolat dodatečné kapitály hledající použití, je tedy v každém případě neutralisován do té míry, do jaké je poptávka kryta dělníky vyhozenými strojem na dlažbu. Mechanismus kapitalistické výroby se tedy postará o to, aby absolutní zvětšení kapitálu nebylo provázeno příslušným zvětšením celkové poptávky po práci. A toto nazývá apologeta kompensací za bídu, utrpení a možnost zániku vytlačovaných dělníků v přechodných obdobích, která je vrhají do řad průmyslové rezervní armády! Poptávka po práci není totožná s růstem kapitálu, nabídka práce není totožná s růstem dělnické třídy, takže tu není vzájemné působení dvou sil na sobě navzájem nezávislých. Les dés sont pipés [kostky jsou zfalšovány]. Kapitál působí na obě strany současně.

⁸⁴ „Economist“, January 21, 1860.

Zvyšuje-li jeho akumulace na jedné straně poptávku po práci, zvyšuje na druhé straně nabídku dělníků jejich „uvolňováním“, zatím co tlak nezaměstnaných dělníků nutí současně zaměstnané dávat více práce, a tak činí nabídku práce do jisté míry nezávislou na nabídce dělníků. Pohyb zákona poptávky a nabídky práce na této základně dovršuje despocii kapitálu. Proto jakmile dělníci odhalí tajemství, jak se mohlo stát, že čím více pracují, čím více vyrábí cizího bohatství a čím více roste produktivní síla jejich práce, tím nejistější se pro ně stává i možnost jejich fungování jako zhodnocovacího prostředku kapitálu; jakmile odhalí, že stupeň intenzity konkurence mezi nimi samými závisí úplně na tlaku relativního přebytečného obyvatelstva; jakmile se proto snaží prostřednictvím trade-unionů atd. organisovat plánovitou součinnost mezi zaměstnanými a nezaměstnanými, aby odstranili nebo zmírnili ničivé následky tohoto přírodního zákona kapitalistické výroby pro dělnickou třídu — spustí kapitál a jeho patolízal, ekonom, povyk o porušování „věčného“ a takřka „svatého“ zákona nabídky a poptávky. Každé spojení mezi zaměstnanými a nezaměstnanými ruší totiž čistou hru tohoto zákona. Jakmile však na druhé straně, např. v koloniích, nepříznivé okolnosti zabraňují vytvoření průmyslové rezervní armády a tím i absolutní závislosti dělnické třídy na třídě kapitalistů, bouří se kapitál spolu se svým otrěpaným Sancho Panzou proti „svatému“ zákonu nabídky a poptávky a snaží se s ním vypořádat donucovacími prostředky.

4. Různé formy existence relativního přelidnění. Všeobecný zákon kapitalistické akumulace

Relativní přelidnění existuje ve všech možných odstínech. Patří k němu každý dělník, když je polozaměstnan nebo vůbec nezaměstnan. Necháme-li stranou velké periodicky se opakující formy, které přelidnění dává střídání fází průmyslového cyklu, takže se jeví hned jako akutní — v době krisé, hned jako chronické — v době chabých obchodů, má přelidnění vždy tři formy: plynulou, skrytou a vážnou.

Ve střediscích moderního průmyslu — továrnách, manufakturách, hutích, dolech atd. — jsou dělníci tu odpuzováni, tu zas ve větším množství přitahováni, takže vcelku počet zaměstnaných roste, třebaže ve stále klesajícím poměru k rozsahu výroby. Přelidnění tu existuje v plynulé formě.

Jak ve vlastních továrnách, tak i ve všech velkých dílnách, kde se používá strojů nebo kde je alespoň provedena moderní dělba práce, je zapotřebí spousty dělníků-mužů v mladistvém věku. Po dosažení plnoletosti jen velmi málo z nich najde zaměstnání v týchž výrobních odvětvích jako dříve a většina je pravidelně propuštěna. Tvoří prvek plynulého přelidnění, který roste s růstem průmyslu. Část jich emigruje do ciziny, tj. ve skutečnosti se stěhuje za kapitálem, který se vystěhoval. Jedním z následků toho je, že ženského obyvatelstva přibývá rychleji než mužského; příkladem toho je Anglie. Skutečnost, že přirozený přírůstek masy dělníků nenasycuje potřeby akumulace kapitálu a zároveň je přesto překračuje, je rozpor pohybu kapitálu samého. Kapitál potřebuje více dělníků v mladistvém věku, méně dělníků ve zralém věku. Tento rozpor není o nic křiklavější než druhý rozpor, že se totiž nařiká na nedostatek dělnických rukou v téže době, kdy jsou jich tisíce vyhazovány na dlažbu, protože je dělba práce přikovala k jednomu určitému výrobnímu odvětví.⁸⁵ Mimoto kapitál spotřebovává pracovní sílu tak rychle, že dělník je již ve středních letech většinou více méně sešlý. Klesá do řad přebytečných nebo je zatlačen s vyššího stupně na nižší. Právě u dělníků velkého průmyslu se setkáváme nejkratším věkem. „Dr Lee, manchesterský úřední lékař, zjistil, že v Manchesteru je průměrný věku zámožné třídy 38 let, u dělnické třídy jen 17 let. V Liverpoolu je u zámožné třídy 35 let, u dělnické třídy 15 let. Z toho vyplývá, že privilegovaná třída má poukázku na život (have a lease of life) dvakrát větší než její méně šťastní spoluobčané.^{85a} Za těchto okolností by měl absolutní růst této části proletariátu probíhat v takové formě, aby přes rychlé opotřebovávání jejích prvků její počet

⁸⁵ Zatím co v druhé polovině roku 1866 bylo v Londýně 80.000—90.000 nezaměstnaných, praví se v tovární zprávě za totéž pololetí: „Zřejmě není absolutně správné, praví-li se, že poptávka vždy vyvolává nabídku právě v tom okamžiku, kdy je to nutné. Pokud jde o práci, nebylo tomu tak, neboť loňského roku muselo mnoho strojů stát pro nedostatek pracovních sil.“ (Reports of Insp. of Fact. for 31st October 1866, str. 81.)

^{85a} Zahajovací řeč na zdravotnické konferenci v Birminghamu 15. ledna 1875, kterou pronesl J. Chamberlain, tehdy mayor [starosta] města, {nyní (1883) ministr obchodu}.

rostl. Je tedy zapotřebí rychlého střídání dělnických generací. (Tento zákon neplatí pro ostatní třídy obyvatelstva.) Tato společenská potřeba se uspokojuje časnými sňatky — nutným následkem poměrů, v nichž žijí dělníci velkého průmyslu a přemii za produkci dělnických dětí, kterou přináší jejich vykořisťování.

Jakmile se kapitalistická výroba zmocní zemědělství nebo tou měrou, jak se ho zmocňuje, poptávka po zemědělském dělnictvu absolutně klesá s akumulací kapitálu fungujícího v této oblasti, při čemž vyhazování dělníků není vyvažováno jako v nezemědělském průmyslu jejich větším přitahováním. Část venkovského obyvatelstva je proto neustále v přechodném stavu přeměny v městský nebo manufakturní proletariát a vyčkává podmínek příznivých pro tuto přeměnu. (Manufaktura — zde ve smyslu veškerého nezemědělského průmyslu.)⁸⁶ Tento zdroj relativně přebytečného obyvatelstva plyne neustále, ale jeho nepřetržité proudění do měst předpokládá již na venkově skryté přelidnění, jehož rozsah se stává viditelným jen tehdy, když se odváděcí kanály otevrou neobyčejně široce. Tím je zemědělský dělník stlačován na nejnižší míru mzdy a stojí stále jednou nohou v bahně pauperismu.

Třetí kategorie relativního přelidnění, váznoucí přelidnění, tvoří část aktivní dělnické armády, ale vyznačuje se naprostou nepravidelností zaměstnání. Tak se stává pro kapitál nevyčerpatelným reservoárem volné pracovní síly. Její životní úroveň klesá pod průměrnou normální úroveň dělnické třídy a právě to z ní dělá pro kapitál širokou základnu odvětví zvláštního vykořisťování. Vyznačuje se maximem pracovní doby a minimem mzdy. Pod rubrikou domácí práce jsme už poznali její hlavní formu. Tato vrstva se neustále rekrutuje z řad přebytečných dělníků velkého průmyslu a zemědělství, zejména z dělníků zanikajících průmyslových odvětví, kde řemeslná výroba podléhá manufakturní výrobě a manufakturní výroba strojové. Její rozsah se zvětšuje tou měrou, jak s rozsahem a energií akumulace pokračuje vytváření „přebytečných“ dělníků. Tato vrstva však zároveň tvoří prvek dělnické třídy, který se sám reprodukuje a zvětšuje a který má poměrně větší podíl na celkovém přírůstku dělnické třídy než všechny ostatní prvky. Ve skutečnosti jsou nejen počet narození a úmrtí, nýbrž i absolutní velikost rodin nepřímě úměrné výši mzdy, tj. mase životních prostředků, kterou mají k dispozici různé kategorie dělníků. Tento zákon kapitalistické společnosti by zněl jako nesmysl, kdybychom jej vztahovali na divochy nebo dokonce na civilisované kolonisty. Připomíná masové rozmnožování individuálně slabých a krutě pronásledovaných druhů zvířat.⁸⁷

Konečně nejnižší vrstva relativního přelidnění dlí ve sféře pauperismu. Ponecháme-li stranou tuláky, zločince, prostitutky, zkrátka lumpenproletariát ve vlastním slova smyslu, skládá se tato vrstva společnosti ze tří kategorií. Předně: lidé schopní práce. Stačí jen letmo nahlédnout do statistiky anglického pauperismu a shledáme, že se za každé krise zvětšuje a při každém oživení podnikání zmenšuje. Za druhé: sirotci a děti pauperů. To jsou kandidáti průmyslové rezervní armády a v dobách velkého průmyslového rozmachu, jako např. roku 1860, vstupují rychle a hromadně do řad aktivní dělnické armády. Za třetí: lidé sešlí, zchátralí, neschopní práce. Jsou to zejména lidé, kteří hynou následkem své malé pohyblivosti, způsobené dělbou práce, nebo ti, kdo přežijí normální věk dělníka; konečně oběti průmyslu, jejichž počet roste s rozšiřováním nebezpečných strojů, dolů, chemických továren atd., mrzáci, nemocní, vdovy atd. Pauperismus — to je chorobinec aktivní dělnické armády a přítěž průmyslové rezervní armády. Produkce pauperismu předpokládá produkci relativního přelidnění, nutnost pauperismu předpokládá nutnost přelidnění; spolu s relativním přelidněním tvoří existenční podmínku kapitalistické výroby a rozvoje bohatství. Patří k faux frais [neproduktivním nákladům] kapitalistické výroby, které však kapitál dovede z valné části svalit se sebe na bedra dělnické třídy a maloburžoasie.

⁸⁶ Při sčítání roku 1861 bylo v Anglii a Walesu napočítáno „781 měst s 10,960.998 obyvateli, kdežto ve vesnicích a venkovských farnostech jen 9,105.226. Při sčítání roku 1851 figurovalo 580 měst, jejichž obyvatelstvo se zhruba rovnala obyvatelstvu přílehlých venkovských obvodů. Ale zatím co ve vesnických obvodech vzrostl počet obyvatelstva v dalším desetiletí jen o půl milionu, stoupl v oněch 580 městech o 1,554.067. Přírůstek obyvatelstva ve vesnických farnostech činí 6,5%, ve městech 17,3%. Rozdíl v míře přírůstku je způsoben stěhováním z venkova do města. Tři čtvrtiny celého přírůstku obyvatelstva připadají na města“ („Census etc., sv. III, str. 11, 12.)

⁸⁷ „Chudoba je zřejmě příznivá rozmnožování.“ (A. Smith: „Wealth of Nations“, kn. I, kap. 8.) Podle galantního a duchaplného abbé Galianiho je to dokonce zvlášť moudré zařízení boží: „Bůh zařídil, aby lidé, kteří provozují nejužitečnější práce, se rodilo nejvíce“ (Galiani: „Della Moneta, str. 78.) „Bída až k nejzazším hranicím hladu a epidemií nebrzdí růst obyvatelstva, nýbrž má tendenci jej zvyšovat.“ (S. Laing: „National Distress“, 1844, str. 69.) Po doložení tohoto tvrzení statistikou Laing pokračuje: „Kdyby všichni lidé žili v příznivých podmínkách, svět by se brzy vyliadil“

Čím větší je společenské bohatství, fungující kapitál, rozsah energie jeho růstu, a tudíž čím větší je absolutní velikost proletariátu a produktivní síla jeho práce, tím větší je průmyslová rezervní armáda. Pohotová pracovní síla se vyvíjí na základě týchž příčin jako rozpínavost kapitálu. Relativní velikost průmyslové rezervní armády roste s růstem sil bohatství. Ale čím větší je tato rezervní armáda v poměru k aktivní dělnické armádě, tím větší je trvalý přebytek obyvatelstva, jehož bída je nepřímo úměrná útrapám jeho práce. Čím větší je konečně nuzácká vrstva dělnické třídy a průmyslová rezervní armáda, tím větší je oficiální pauperismus. *To je absolutní všeobecný zákon kapitalistické akumulace.* Jako všechny ostatní zákony je při svém uskutečňování modifikován četnými okolnostmi, jejichž rozbor sem nepatří.

Chápeme pošetilost ekonomické moudrosti, která káže dělníkům, aby svůj počet přizpůsobovali zhodnocovacím potřebám kapitálu. Jako by mechanismus kapitalistické výroby a akumulace nevedl neustále k tomuto přizpůsobování! Prvním slovem tohoto přizpůsobování je vytvoření relativního přelidnění čili průmyslové rezervní armády, jeho posledním slovem je bída stále širších vrstev aktivní dělnické armády a přítěž pauperismu.

Zákon, podle něhož v důsledku pokroku produktivity společenské práce může být uváděna do pohybu stále rostoucí masa výrobních prostředků při stále nižším vynakládání lidské síly — tento zákon se na základně kapitalismu, kde neužívá dělník pracovních prostředků, nýbrž pracovní prostředky užívají dělníka, projevuje v tom, že čím větší je produktivní síla práce, tím větší je tlak dělníků na prostředky jejich zaměstnání, tedy tím nejistější je nezbytná podmínka jejich existence: prodej vlastní síly k rozmnožení cizího bohatství čili k sebezhodnocení kapitálu. Rychlejší růst výrobních prostředků a produktivity práce než produktivního obyvatelstva se tedy kapitalisticky vyjadřuje naopak v tom, že dělnické obyvatelstvo neustále roste rychleji než zhodnocovací potřeby kapitálu.

Ve čtvrtém oddílu při rozboru výroby relativní nadhodnoty jsme viděli, že za kapitalistického systému se všechny metody zvyšování společenské produktivní síly práce uskutečňují na úkor individuálního dělníka; všechny prostředky k rozvoji výroby se mění v prostředky porobování a vykořisťování výrobce, mrzačí dělníka v necelého člověka, snižují ho na přívěsek stroje, stupňují úmornost práce a tím ji zbavují obsahu, odcizují dělníkovi duchovní síly pracovního procesu v téže míře, jak se do pracovního procesu zařazuje věda jako samostatná síla; znetvořují podmínky, za nichž dělník pracuje, podrobují ho za pracovního procesu nejmalichernějšímu, zlomyslnému despotismu, celý jeho život proměňují v pracovní dobu, jeho ženu a dítě vrhají pod Džagannáthovo kolo kapitálu. Ale všechny metody výroby nadhodnoty jsou zároveň metodami akumulace a každé rozšíření akumulace se naopak stává prostředkem rozvoje těchto metod. Z toho vyplývá, že tou měrou, jak se akumuluje kapitál, musí se zhoršovat postavení dělníka, ať je jeho mzda jakákoli, vysoká nebo nízká. Konečně zákon, udržující relativní přebytek obyvatelstva čili průmyslovou rezervní armádu v rovnováze s rozsahem a energií akumulace, přikovává dělníka ke kapitálu pevněji, než Hefaistovo kladivo přikovalo Promethea ke skále. Podmiňuje akumulaci bídy odpovídající akumulaci kapitálu. Akumulace bohatství na jednom pólu je tedy zároveň akumulací bídy, útrap práce, otroctví, nevědomosti, zesurování a morální degradace na opačném pólu, tj. na straně třídy, která vyrábí svůj vlastní výrobek jako kapitál.

Tento antagonistický charakter kapitalistické akumulace⁸⁸ přiznali ekonomové v různých formách, ačkoli s ním směřují sice částečně analogické, avšak přesto podstatně odlišné jevy předkapitalistických výrobních způsobů.

Benátský mnich Ortes, jeden z význačných ekonomických spisovatelů XVIII. století, pokládá antagonismus kapitalistické výroby za všeobecný přírodní zákon společenského bohatství. „Hospodářské dobro a hospodářské zlo se udržují v každém národě vždy vzájemně v rovnováze (il bene ed il male economico in una nazione sempre all'istessa misura), hojnost statků u jedněch se vždy rovná jejich nedostatku u druhých (la copia de' beni in alcuni sempre eguale alla mancanza di essi in altri). Velké bohatství několika lidí je vždy provázeno tím, že mnohem více jiných lidí je absolutně

⁸⁸ „Den ze dne se totiž ukazuje stále jasněji, že výrobní vztahy, v nichž se buržoasie pohybuje, nemají jednotný, jednoduší charakter nýbrž charakter rozpolcený; že tou měrou, jak se tvoří bohatství, se tvoří i bída; že tou měrou, jak se vyvíjejí výrobní síly, vyvíjí se i síla útlaku; že tyto poměry vytvářejí měšťácké bohatství, tj. bohatství měšťácké třídy pouze tím, že neustále ničí bohatství jednotlivých členů této třídy a vytvářejí stále vzrůstající proletariát.“ (*Karl Marx: „Misère de la Philosophie“*, str. 116 [*Karel Marx: „Bída filosofie“*, vyd. 1948, str. 93].)

oloupeno o to nejnutnější. Bohatství národa odpovídá jeho obyvatelstvu a bída národa odpovídá jeho bohatství. Pracovitost jedněch vynucuje zahálku druhých. Chudáši a lenoši jsou nezbytným plodem boháčů a činných“ atd.⁸⁹ Velmi hrubým způsobem velebil asi 10 let po Ortesovi anglikánský protestantský páter Townsend chudobu jako nezbytnou podmínku bohatství. „Donucování k práci zákonem je spojeno s příliš velkou námahou, násilím a hlukem zatím co hlad je nejen mírný, tichý, ustavičný nátlak, nýbrž jako nejpřirozenější pohnutka k píli a práci vyvolává i největší úsilí.“ Všechno tedy záleží na tom, učinit hlad pro dělnickou třídu trvalým, a o to se podle Townsenda stará princip lidnatosti, který působí zejména mezi paupery. „Jak se zdá, je přírodním zákonem, že chudáci jsou do jisté míry neprozíraví (improvident), (totiž že tak neprozíravě přicházejí na svět bez zlaté lžičky v ústech), takže se vždy najde někdo (that there always may be some), kdo je ochoten dělat nejhrubší, nejspínavější a nejnižší funkce ve společnosti. Suma lidského štěstí (the stock of human happiness) se tím značně zvětšuje, jemnější lidé (the more delicate) jsou zbaveni dřiny a mohou se nerušeně věnovat svému vyššímu poslání atd... Chudinský zákon má tendenci porušovat harmonii a krásu, souměrnost a pořádek této soustavy, kterou vytvořili na světě bůh a příroda.“⁹⁰ Viděl-li benátský mnich v řízení osudu, které zvětšuje bídu, ospravedlnění pro křesťanskou dobročinnost, celibát, kláštery a dobročinné ústavy, nachází v něm protestantský obročník naopak záminku k zatracování anglických chudinských zákonů podle nichž měl chudák právo na hubenou veřejnou podporu. „Pokrok společenského bohatství,“ praví Storch, „plodí onu užitečnou třídu společnosti..., která provádí nejnudnější, nejhrubší a nejobpornější práce, zkrátka bere na svá bedra všechno, co život přináší nepříjemného a porobujícího, a tím právě zajišťuje jiným třídám volný čas, veselou mysl a konvenční (c'est bon [to je dobré!]) důstojnost charakteru atd.“⁹¹ Storch si klade otázku, v čem že vlastně záleží přednost této kapitalistické civilizace s její bídou a degradací mas před barbarstvím? Nalézá jedinou odpověď; v bezpečnosti! „Na základě pokroku průmyslu a vědy,“ praví Sismondi, „může každý dělník denně vyrobit mnohem více, než potřebuje pro vlastní spotřebu. Ale třebaže jeho práce vytváří bohatství, toto bohatství samo, kdyby byl povolán sám je spotřebovat, činilo by jej málo schopným práce.“ Podle něho „by se lidé (t. j. nedělníci) pravděpodobně zřekli všech pokroků v umění, jakož i všech požitků, které jim přináší průmysl, kdyby je museli vykupovat takovou houževnatou prací, jako je práce dělníka... Námaha a odměna za ni jsou dnes od sebe odděleny; není to týž člověk, který nejprve pracuje a pak odpočívá; naopak právě proto, že jeden pracuje, musí druhý odpočívat... Nekonečné rozmnožování produktivních sil práce nemůže tedy mít žádný jiný výsledek než vzrůst přepychu a požitků zahálčivých boháčů.“⁹² Konečně Destutt de Tracy, chladný měšťácký doktrinář, stroze prohlašuje: „Chudé národy jsou ty, kde se lidu vede dobře, a bohaté národy jsou ty, kde je lid obyčejně chudý.“⁹³

5. Ilustrace všeobecného zákona kapitalistické akumulace

a) Anglie v letech 1846—1866

⁸⁹ G. Ortes: „Della Economia Nazionale libri sei 1774“ u *Custodiho*, Parte Moderna, sv. XXI, str. 6—9, 22, 25 atd. Ortes praví tamtéž, str. 32: „Místo abych vymýšlel neúčinné systémy, jak učinit národy šťastnými, chci se omezit na zkoumání příčin jejich neštěstí.“

⁹⁰ „A Dissertation on the Poor Laws. By a Well-wisher to Mankind (The Rev. Mr. J. Townsend), 1786“, znovu vydáno v Londýně 1817, str. 15, 39, 41. Tento „jemný“ páter, z jehož právě uvedeného spisu, jakož i z jeho Cest po Španělsku, opisuje Malthus často celé stránky, si vypůjčil většinu svého učení od sira J. Steuarta, kterého však překrucuje. Na př. praví-li Steuart: „Zde, v otroctví, způsob, jak přinutit lidi k práci (pro nepracující), bylo násilí... Lidé byli tehdy nuceni k práci (tj. k práci zdarma pro jiné), protože byli otroky jiných; nyní jsou lidé nuceni k práci (tj. k práci zdarma pro nepracující), protože jsou otroky svých vlastních potřeb“, nevyvozuje z toho, jako onen tučný obročník, že námezdní dělníci musí neustále hladovět. Chce naopak jejich potřeby rozmnožit a rostoucí počet jejich potřeb učinit zároveň pobídkou k práci pro „jemnější“ lidi.

⁹¹ Storch: „Cours d'Economie Politique“, vyd. Petrohrad 1815, sv. III, str. 223.

⁹² Sismondi: „Nouveaux Principes etc.“, sv. I, str. 79, 80, 85.

⁹³ Destutt de Tracy: „Traité de la Volonté etc.“, str. 231.

Žádné období rozvoje moderní společnosti není tak příznivé pro studium kapitalistické akumulace jako období posledních 20 let. Dělá dojem, jako by bylo našlo Fortunátův měšec. Ale ze všech zemí skýtá klasický příklad opět Anglie, protože zaujímá první místo na světovém trhu, protože jedině zde dosáhl kapitalistický výrobní způsob plného rozvoje a protože konečně přichod tisícileté říše svobodného obchodu po roce 1846 připravil vulgární ekonomii o poslední útočiště. Titanský pokrok výroby, díky němuž druhá polovina dvacetiletého období opět daleko předčí první polovinu, byl již dostatečně naznačen ve čtvrtém oddílu.

Ačkoli absolutní přírůstek anglického obyvatelstva za poslední polovinu století byl značně veliký, relativní přírůstek čili míra přírůstku neustále klesala, jak ukazuje tato tabulka převzatá z oficiální statistiky:

Roční procentuální přírůstek obyvatelstva v Anglii a Walesu po desítiletích:

1811-1821	1,533%
1821-1831	1,446%
1831-1841	1,326%
1841-1851	1,216%
1851-1861	1,141%

Všimněme si nyní na druhé straně růstu bohatství. Nejbezpečnější oporou je tu pohyb zisku, pozemkové renty atd., podrobených dani z příjmu. Přírůstek zisků podrobených dani (vyjma farmáře a některé jiné rubriky) činil ve Velké Británii v letech 1853 až 1864 50,47% (čili průměrně za rok 4,58%)⁹⁴, přírůstek obyvatelstva za totéž období přibližně 12%. Přírůstek zdaněné pozemkové renty (včetně domů, železnic, dolů, rybolovu atd.) činil v letech 1853 až 1864 38% čili 3 ⁵/₁₂% ročně, z čehož největší podíl připadá na tyto rubriky:

	Vzrůst ročního příjmu roku 1864 oproti roku 1853	Vzrůst za rok
z domů	38,60%	3,50%
z kamenných lomů	84,76%	7,70%
z dolů	68,85%	6,26%
ze sléváren	39,92%	3,63%
z rybolovu	57,37%	5,21%
z plynáren	126,02%	11,45%
ze železnic	83,29%	7,57% ⁹⁵

Srovnáme-li jednotlivá čtyřletí v období 1853—1864, vidíme, že se stupeň růstu příjmů stále zvětšuje. Např. pro příjmy plynoucí ze zisku činí tento vzrůst v období 1853—1857 ročně 1,73%, v období 1857—1861 2,74% ročně a v letech 1861—1864 9,30% ročně. Celková suma příjmů ve Spojeném království, podrobených dani z příjmu, činila roku 1856: 307,068.898 liber š., roku 1859: 328,127.416 liber š., roku 1862: 351,745.241 liber š., roku 1863: 359,142.897 liber š., roku 1864: 362,462.279 liber š., roku 1865: 385,530.020 liber š.⁹⁶

Akumulace kapitálu byla současně provázena jeho koncentrací a centralisací. Ačkoli v Anglii neexistuje oficiální zemědělská statistika (v Irsku existuje), 10 hrabství ji z vlastní iniciativy sestavilo. Zde se ukázal takový výsledek: v době od roku 1851 do roku 1861 klesl počet pachtů pod 100 akrů z

⁹⁴ „Tenth Report of the Commissioners of H. M's Inland Revenue“. Londýn 1866, str. 38.

⁹⁵ Tamtéž

⁹⁶ Tyto číslice pro srovnání stačí, avšak absolutně vzaty jsou nesprávné, protože se ročně „zatají“ asi na 100 milionů liber š. příjmů. Stížnosti úředníků, spravujících vnitřní zdanění, na soustavné podvádění zejména se strany obchodníků a průmyslníků, se opakují v každé jejich zprávě, na př: „Jedna akciová společnost přiznala své zdanitelné zisky ve výši 6.000 liber š., odhadce je odhadl na 88.000 liber š. a z této částky byla nakonec daň zaplacená. Jiná společnost vykázala příjem 190.000 liber š., byla však přinucena přiznat, že skutečná suma příjmu činí 250.000 liber š.“ (Tamtéž, str. 42.)

31.583 na 26.567, tedy 5.016 pachtů bylo spojeno s většími pachtmi.⁹⁷ V letech 1815—1825 nebyl mezi movitým jměním, podrobeným dědické dani, ani jediný případ přes 1 milion liber št.; naproti tomu v letech 1825—1855 jich bylo 8, od roku 1855 až do června 1859, tj. za 4½ roku, byly 4.⁹⁸ Centralisace se však nejlépe ukáže z krátkého rozboru daně z příjmu v rubrice D (zisky vyjma farmářské atd.) za léta 1864 a 1865. Poznávám především, že z příjmů z tohoto zdroje se platí income tax [daň z příjmu] teprve počínaje 60 librami št. Tyto zdaňované příjmy činily v Anglii, Walesu a Skotsku roku 1864 95,814.222 liber št. a roku 1865: 105,435.579 liber št.⁹⁹, počet zdaněných osob činil roku 1861 308.416 osob z celkového počtu obyvatelstva 23,891.009, roku 1865 332.431 osob z celkového počtu obyvatelstva 24,127.003. O rozdělení těchto příjmů za oba roky podává obraz tato tabulka:

	Rok končící 5. dubnem 1864		Rok končící 5. dubnem 1865	
	Příjem ze zisku (liber št.)	Počet osob	Příjem ze zisku (liber št.)	Počet osob
Celkový příjem	95,844.222	308.416	105,435.738	332.431
z toho	57,028.289	23.334	64,554.297	24.265
z toho	36,415.225	3.619	42,535.576	4.021
z toho	22,809.781	832	27,555.313	973
z toho	8,744.762	91	11,077.238	107

Roku 1855 bylo ve Spojeném království vyrobeno 61,453.079 tun kamenného uhlí v hodnotě 16,113.267 liber št.; roku 1864 92,787.873 tun v hodnotě 23,197.968 liber št.; roku 1855: 3,218.154 tun surového železa v hodnotě 8,045.385 liber št.; roku 1864: 4,767.951 tuny hodnotě 11,919.877 liber št. Roku 1854 činila délka železnic, jež byly v provozu ve Spojeném království, 8,054 mil s vloženým kapitálem 286,068.794 liber št.; roku 1861: 12.789 mil, s vloženým kapitálem 425,719.613 liber št. Roku 1854 činil celkový dovoz a vývoz Spojeného království 268,210.145 liber št. a roku 1865: 489,923.285 liber št. Tato tabulka ukazuje pohyb vývozu:

Roku 1847	58,842.377 liber št.		
„ 1849	63,596.052	„	„
„ 1856	115,826.948	„	„
„ 1860	135,842.817	„	„
„ 1865	165,862.402	„	„
„ 1866	188,917.563	„	„ ¹⁰⁰

Po těchto několika údajích pochopíme vítězoslavný pokřik generálního registrátora britského národa: „Jakkoli rychle vzrůstalo obyvatelstvo, nestačilo pokroku průmyslu a bohatství.“¹⁰¹ Obraťme se nyní k bezprostředním agentům tohoto průmyslu čili k výrobcům tohoto bohatství k dělnické třídě. „Jedním z nejsmutnějších rysů sociálního stavu země je,“ praví Gladstone, „že v dnešní době dochází k naprosto nepochybnému poklesu spotřební síly lidu a k růstu strádání a bídy dělnické třídy. Současně dochází k neustálé akumulaci bohatství ve vyšších třídách a k ustavičnému růstu kapitálu.“¹⁰² Tak mluvil tento úlisný ministr v dolní sněmovně dne 13. února 1843. Dvacet let nato, dne 16. dubna 1863, předkládaje svůj rozpočet, prohlásil: „Od roku 1842 do roku 1852 vzrostl zdanitelný příjem této země o 6%... Za 8 let, 1853 až 1861, vzrostl, vezmeme-li za základ příjem z roku 1853, o 20%. Tato skutečnost je tak překvapující, že je skoro neuvěřitelná... Tento omračující růst bohatství a moci... je úplně omezen na majetné třídy, ale... ale nepřímo musí přinášet prospěch i

⁹⁷ „Census etc.“, sv. III, str. 29. Tvzení Johna Brighta, že 150 landlordům patří polovina anglické půdy a 12 landlordům polovina skotské půdy, nebylo dosud vyvráceno.

⁹⁸ „Fourth Report etc. of Inland Revenue“. Londýn 1860, str. 17.

⁹⁹ To jsou čisté příjmy, tedy po odečtení určitých zákonem uznávaných srážek.

¹⁰⁰ V této chvíli, v březnu 1867, je indicko-čínský trh už zase naprosto přeplněn zbožím anglických bavlnářských továrníků, vyvezeným na konsignace. Roku 1866 začalo snižování mzdy bavlnářských dělníků o 5%; roku 1867 následkem podobné operace stávká 20.000 dělníků v Prestonu. {Byla to předehra krise, která hned nato propukla. — B. E.}

¹⁰¹ „Census etc.“, sv. III, str. 11.

¹⁰² Gladstone v dolní sněmovně dne 13. února 1843. („Times“, 14. února 1843. „Hansard“, 13. února.)

dělnickému obyvatelstvu, protože zlevňuje předměty všeobecné spotřeby — zatím co bohatí zbohatli, stali se chudáci rozhodně méně chudými. Neodvažují se tvrdit, že extrémní chudoby se zmenšily.¹⁰³ Jak málo potěšující část řeči! Zůstala-li dělnická třída „chudá“, jenže „méně chudá“ do té míry, že vytvářela „omračující“ růst bohatství a moci pro majetnou třídu, znamená to, že relativně zůstala stejně chudá. Jestliže se nezmenšily extrémní chudoby, pak se zvětšily, protože se zvětšily extrémní bohatství. Pokud jde o zlevnění životních prostředků, ukazuje oficiální statistika, např. údaje londýnského Orphan Asylum [sirotčince], v průměru tří let 1860—1862, zdražení o 20% ve srovnání s obdobím 1851—1853. V dalších třech letech 1863—1865 postupné zdražování masa, másla, mléka, cukru, soli, uhlí a množství jiných nezbytných životních prostředků.¹⁰⁴ Další Gladstonova rozpočtová řeč ze dne 7. dubna 1864 je pindarským dithyrambem na úspěchy vytloukání zisku a na štěstí národa, mírně „chudobou“. Mluví o masách stojících „na pokraji pauperismu“, o výrobních odvětvích, „kde mzda nestoupá“, a shrnuje konečně štěstí dělnické třídy těmito slovy: „Lidský život je v devíti případech z desíti pouhý boj o existenci.“¹⁰⁵ Profesor Fawcett, který není vázán oficiálními ohledy jako Gladstone, prohlašuje bez okolků: „Nepopírám ovšem, že peněžní mzda stoupla s tímto zvětšením kapitálu (v posledních desetiletích), ale tato zdánlivá výhoda se do značné míry zase ztrácí tím, že se mnoho nutných životních prostředků stále zdražuje (podle Fawcetta následkem klesání hodnoty drahých kovů)... Bohatí se rychle stávají bohatšími (the rich grow rapidly richer), zatím co v životě pracujících tříd není vidět žádné zlepšení... Dělníci se stávají skoro otroky kupců, jimž se zadlužili.“¹⁰⁶

V oddílech o pracovním dni a o strojích vyšly najevo okolnosti, za nichž britská dělnická třída vytvářela „omračující růst bohatství a moci“ pro majetné třídy. Ale tehdy jsme se zabývali dělníkem převážně během jeho společenské funkce. K úplnému objasnění zákonů kapitalistické akumulace je nutno si povšimnouti jeho postavení mimo dílnu, jeho výživy a bydlení. Rámec této knihy nás nutí přihlídnout tu především k nejhůře placené části průmyslového proletariátu a zemědělských dělníků, tj. k většině dělnické třídy.

Nejprve ještě několik slov o oficiálním pauperismu čili o té části dělnické třídy, která ztratila podmínku své existence, možnost prodávat pracovní sílu, a živoří z veřejných almužen. Podle oficiálních údajů bylo roku 1855 v Anglii¹⁰⁷ pauperů: 851.369, roku 1856: 877.767, roku 1865: 971.433. Následkem bavlnové kalamity vzrostl tento počet v letech 1863 a 1864 na 1,079.382 a 1,014.978. Krize z roku 1866, která postihla nejtíže Londýn, způsobila, že v tomto sídle světového trhu s větším počtem obyvatelstva než království Skotské vzrostl roku 1866 počet pauperů o 19,5% ve srovnání s rokem 1865 a o 24,4% ve srovnání s rokem 1864 a v prvních měsících roku 1867 ještě více než roku 1866. Při rozboru statistiky pauperismu je třeba si povšimnout dvou bodů. Na jedné straně zvětšování a zmenšování počtu pauperů je odrazem periodického střídání fází průmyslového cyklu. Na druhé straně oficiální statistika stále více skresluje skutečný rozsah pauperismu tou měrou, jak se s

¹⁰³ Gladstone v dolní sněmovně 16. dubna 1863. („Morning Star“, 17. dubna.)

¹⁰⁴ Viz oficiální údaje v Modré knize: „Miscellaneous Statistics of the United Kingdom“. Část VI, Londýn 1866, str. 260—273 porůznu. Místo statistiky o sirotčincích atd. mohly by sloužit za doklad deklamace ministerských žurnálů, když vystupují na obranu apanáže dětí královského domu. Tam se na zdražování životních prostředků nikdy nezapomíná.

¹⁰⁵ Gladstone v poslanecké sněmovně 7. dubna 1864. Verse u „Hansarda“ zní: „A dále ještě všeobecněji řečeno, co je ve většině případů lidský život jiného než boj o existenci.“ — Neustálé křiklavé rozpory v Gladstonových rozpočtových řečech z roku 1863 a 1864 charakterisuje jistý anglický spisovatel tímto citátem z Boileaua [„Oeuvres“, sv. I, Londýn 1780, str. 53]:

„Voilà l'homme en effet. Il va du blanc au noir.
Il condamne au matin ses sentiments du soir.
Importun à tout autre, à soi même incommode,
Il change à tous moments d'esprit comme de mode.“

[Hle, jaký člověk je. Hned černý je, hned bílý.
Proč večer horoval, ráno už nezná ani.
Všem lidem na obtíž, sám sobě k nevystání
a názor pozmění jak módu každou chvíli.]

(„The Theory of Exchanges etc.“ Londýn 1864, str. 135.)

¹⁰⁶ Fawcett: „The Economic Position etc.“, str. 67, 82. Pokud jde o rostoucí závislost dělníků na kupci, je to následek stále častějších výkyvů a přerušování zaměstnanosti dělníků.

¹⁰⁷ K Anglii se vždy počítá Wales, k Velké Británii Anglie, Wales a Skotsko, ke Spojenému království tyto tři země a Irsko.

akumulací kapitálu rozvíjí třídní boj, a tudíž i sebevědomí dělníků. Např. barbarské zacházení s paupery, nad nímž se v posledních dvou letech tak hlasitě rozhorloval anglický tisk („Times“, „Pall Mall Gazette“ atd.), je starého data. Roku 1844 konstatuje B. Engels úplně tytéž hrůzy a tytéž přechodné licoměrné nářky, náležející do oblasti „sensační literatury“. Ale hrozný růst případů smrti hladem („deaths by starvation“) v Londýně za posledních deset let je nesporným důkazem rostoucího odporu dělníků k otroctví pracoven¹⁰⁸, těchto trestnic bídy.

b) Špatně placené vrstvy britské průmyslové dělnické třídy

Obraťme se nyní ke špatně placeným vrstvám průmyslové dělnické třídy. Za bavlňové kalamity roku 1862 pověřila Privy Council [Tajná rada] dra Smitha vyšetřením stavu výživy lancashirských a cheshirských bavlnářských dělníků, kteří upadli do bídy. Dlouholeté dřívější pozorování ho přivedlo k závěru, že „nemá-li docházet k nemocem z hladu“ (starvation diseases), musí denní výživa dělnice obsahovat průměrně alespoň 3.900 granů uhlíku a 180 granů dusíku, denní výživa muže průměrně alespoň 4300 granů uhlíku a 200 granů dusíku, tj. pro ženy asi tolik výživných látek, kolik je obsaženo ve dvou librách dobrého pšeničného chleba, pro muže o $\frac{1}{9}$ více; v průměru pro dospělé muže a ženy alespoň 28.600 granů uhlíku a 1.330 granů dusíku týdně. Jeho výpočet byl překvapujícím způsobem potvrzen v praxi, neboť souhlasil s žalostným množstvím potravy, na které snížila nouze spotřebu bavlnářských dělníků. V prosinej 1862 dostávali 29.211 granů uhlíku a 1.295 granů dusíku týdně.

Roku 1863 nařídila Privy Council vyšetřování o bídě nejhůře živené části anglické dělnické třídy. Dr Simon, úřední lékař Privy Council, vybral pro tuto práci zmíněného dra Smitha. Jeho vyšetřování se týká jednak zemědělských dělníků, jednak tkalců hedvábí, švadlen, rukavičkářů, punčochářů, pletačů rukavic a obuvníků. Tyto kategorie jsou, až na punčocháře, výhradně městští dělníci. Při vyšetřování se stalo pravidlem vybírat z každé kategorie nejzdravější a poměrně nejlépe situované rodiny.

Celkový závěr byl ten, že „jen v jedné z vyšetřovaných kategorií městských dělníků množství spotřebovaného dusíku nepatrně převyšovalo absolutní minimum, pod nímž se už dostávají nemoci z hladu; že ve dvou kategoriích byla spotřeba dusíkaté a uhlíkaté potravy nedostatečná, a to v jedné kategorii velmi nedostatečná; že u více než pětiny vyšetřovaných zemědělských rodin byla spotřeba uhlíkaté potravy menší, než kolik činí nutná spotřeba, více než jedna třetina dostává méně než nutné množství dusíkaté výživy a že ve třech hrabstvích (Berkshire, Oxfordshire a Somersetshire) byl všeobecným zjevem nedostatek i minimálního množství dusíkaté potravy.“¹⁰⁹ Mezi zemědělskými dělníky byli nejhůře živeni zemědělství dělníci z Anglie, nejbohatší části Spojeného království.¹¹⁰ Podvýživa připadá u zemědělských dělníků vůbec hlavně na ženy a děti, protože „muž musí jíst, aby mohl dělat“. Ještě větší bída řádila mezi zkoumanými kategoriemi městských dělníků. „Jsou tak špatně živeni, že se musí vyskytovat mnoho případů strašného a zdraví podrývajícího strádání“ (to všechno je „sebeodříkání“ kapitalisty! tj. odříkání platit životní prostředky, nutné k pouhému živení jeho dělnických rukou!).¹¹¹

Následující tabulka srovnává podmínky výživy uvedených čistě městských kategorií dělníků s množstvím, které dr. Smith pokládá za minimální, a s podmínkami výživy bavlnářských dělníků v době jejich největší nouze¹¹²:

¹⁰⁸ Na pokrok, který nastal od dob A. Smitha, vrhá zvláštní světlo ta okolnost, že u Smitha slovo „workhouse“ [pracovna] je někdy ještě totožné se slovem „manufactory“ [manufaktura]. Na př. na začátku kapitoly dělbě práce: „V téže pracovně mohou často být soustředěny osoby zaměstnané v různých pracovních odvětvích.“

¹⁰⁹ „Public Health. 6th Report etc. for 1863“. Londýn 1864, str. 13.

¹¹⁰ Tamtéž, str. 17.

¹¹¹ Tamtéž, str. 13.

¹¹² Tamtéž, dodatek, str. 232.

Obě pohlaví	Průměrné týdenní množství uhlíku granů	Průměrné týdenní množství dusíku granů
Pět městských průmyslových odvětví	28.876	1.192
Nezaměstnaní lancashirští tovární dělníci	29.211	1.295
Minimální množství navržené pro lancashirské dělníky v průměru pro muže a ženy	28.600	1.330

Polovina, ⁶⁰/₁₂₅, z počtu vyšetřovaných kategorií průmyslového dělnictva nespotřebovávala vůbec pivo, 28% nespotřebovávalo mléko. Týdenní průměr tekutých výživných látek kolísá mezi 7 uncemi na rodinu u švadlen a 24³/₄ unce u punčochářů. Většinu těch, kdo vůbec nespotřebovávali mléko, tvořily londýnské švadleny. Množství týdně spotřebovaného chleba se pohybovalo mezi 7³/₄ libry u švadlen a 11¹/₄ libry u obuvníků a v průměru činilo 9,9 libry týdně na dospělého člověka. Množství cukru (syropu atd.) se pohybovalo mezi 4 uncemi týdně u rukavičkářů a 11 uncemi u punčochářů; průměrné týdenní množství pro všechny kategorie činilo 8 uncí na dospělé osobu. Celkový týdenní průměr spotřeby másla (sádla atd.) 5 uncí na dospělé osobu. Týdenní průměr spotřeby masa (slaniny atd.) na dospělé osobu se pohyboval mezi 7¹/₄ unce u tkalců hedvábí a 18¹/₄ unce u rukavičkářů; celkový průměr pro různé kategorie 13,6 unce. Týdenní vydání na výživu pro dospělé osobu činilo v průměru: tkalci hedvábí — 2 šilinky 2¹/₂ pence, švadleny — 2 šilinky 7 pence, rukavičkáři — 2 šilinky 9¹/₂ pence, obuvníci — 2 šilinky 7³/₄ pence, punčocháři — 2 šilinky 6¹/₄ pence. U tkalců hedvábí v Macclesfieldu činilo průměrné vydání jen 1 šilink 8¹/₂ pence týdně. Nejhůře živenými kategoriemi byli švadleny, tkalci hedvábí a rukavičkáři.¹¹³

Dr Simon praví ve své všeobecné zdravotní zprávě o tomto stavu výživy: „Každý, kdo je obeznámen s chudinskou lékařskou praxí nebo s pacienty nemocnic, ať už ležícími nebo docházejícími, potvrdí, že v nesčetných případech nedostatek potravy vyvolává nemoci nebo je zhoršuje... Ale se zdravotního hlediska tu přistupuje ještě jedna velmi důležitá okolnost... Musíme si připomenout, že nedostatek potravin se snáší teprve po úporných snahách čelit mu a že velký nedostatek potravy přichází zpravidla po všemožném jiném strádání. Dávno předtím, než se projeví účinek nedostatku potravy na zdraví, dávno předtím, než fyziolog začne vážit grany dusíku a uhlíku, mezi nimiž kolísá život a smrt hladem, dávno předtím zmizelo z domácnosti všechno materiální pohodlí. Oděv a otop se stávají ještě nuznějšími než potrava. Není dostatečné ochrany před nepohodou; obytný prostor je tak omezen, že z toho vznikají nebo se zhoršují nemoci; ubohé zbytky domácího náradí a nábytku; dokonce i udržování čistoty se stává příliš drahým nebo obtížným. Pokusí-li se někdo z pocitu vlastní důstojnosti o udržování čistoty, znamená každý takový pokus nová muka hladu. Bydlí se tam, kde je možno najít nejlevnější přístřeší; ve čtvrtích, kde opatření zdravotní policie mají nejmenší výsledky, kde jsou nejodpornější stoky, nejhorší komunikace, nejvíce špíny, nejžalostnější nebo nejhorší zásobování vodou, a pokud jde o města, největší nedostatek světla a vzduchu. Takovým nebezpečím pro zdraví je nezbytně vydána chudina, je-li její bída spojena s nedostatkem potravy. Jestliže souhrn všech těchto hrůz má strašné následky pro život, pak pouhý nedostatek potravy je už sám o sobě příšerný... Jsou to mučivé myšlenky, zejména uvážíme-li, že tu nejde o chudobu, která vzniká ze zahálky a je proto zaviněná. Je to chudoba dělníků. Vždyť práce, kterou si městští dělníci vykupují svou skrovnou skývu chleba, je většinou prodlužována nade všechnu míru a přece můžeme jen ve velmi podmíněném smyslu říci, že tato práce umožňuje dělníkovi udržet se na živu... V převážné většině případů je toto nominální udržování se na živu jen kratší nebo delší oklikou k pauperismu.“¹¹⁴

Jen pochopení ekonomických zákonů odhaluje vnitřní souvislost mezi mukami hladu u nejpilnějších vrstev dělnictva a hrubou nebo rafinovanou rozmařilostí boháčů, založenou na kapitalistické akumulaci. Docela jinak je tomu s bytovými poměry. Zde vidí každý nezaujatý pozorovatel, že čím rozsáhlejší je centralisace výrobních prostředků, tím větší je příslušné nahromadění dělníků na téže ploše, že tedy, čím rychlejší je kapitalistická akumulace, tím horší je stav dělnických obydlí. Vzestup bohatství je provázen „zdokonalováním“ (improvements) měst, špatně

¹¹³ „Public Health. 6th Report etc. for 1863“. Londýn 1864, str. 232, 233.

¹¹⁴ „Public Health. 6th Report etc. for 1863“, Londýn 1864, str. 14, 15.

stavěné čtvrti se bourají, stavějí se paláce pro banky, obchodní domy atd., prorážejí se ulice pro obchodní dopravu a pro luxusní kočáry, zavádějí se koňské dráhy atd., a tím je chudina rychle vytlačována do stále horších a stále přečpanějších brlohů. Na druhé straně každý ví, že drahota bytů je nepřímou úměrnou jejich kvalitě a že stavitelé-spekulanti exploatují doly bídy s větším ziskem a menšími náklady, než kdy byly exploatovány doly na stříbro v Potosi. Antagonistický charakter kapitalistické akumulace a tedy i poměrů kapitalistického vlastnictví vůbec¹¹⁵ se tu stává tak zřejmým, že i oficiální anglické zprávy o tomto předmětu se hemží kacířskými výpady proti „vlastnictví a jeho právům“. Tento zlořád se tak rozrůstá s vývojem průmyslu, akumulací kapitálu, růstem a „zkrášlováním“ měst, že jedině strach z nakažlivých nemocí, které nešetří ani „honoraci“, vyvolal v letech 1847 až 1864 v život neméně než 10 zdravotně policejních parlamentních zákonů a zděšená buržoasie některých měst, jako Liverpoolu, Glasgova atd., zasáhla do této oblasti svými obecními správami. Přesto volá dr. Simon ve své zprávě z roku 1865: „Všeobecně řečeno, tento zlořád je v Anglii úplně bez kontroly.“ Na rozkaz Privy Councilu bylo provedeno roku 1864 vyšetřování o bytových poměrech zemědělských dělníků, roku 1865 o bytových poměrech chudších tříd ve městech. Mistrné práce dra Juliana Huntera jsou otištěny v sedmé a osmé zprávě (1865) „Public Health“. K zemědělským dělníkům přejdu později. Popisu bytových poměrů ve městech předesílám tuto všeobecnou poznámku dra Simona: „Ačkoli moje oficiální hledisko,“ praví, „je výhradně lékařské, nejprostší cit lidskosti nedovoluje ignorovat ani druhou stránku tohoto zla. Dosáhne-li vysokého stupně, vede skoro nevyhnutelně k takovému popření veškeré slušnosti, k tak špinavému smíšení těl a tělesných úkonů, k takové nahotě pohlaví, že je to všechno spíše zvířecí než lidské. Být vystaven těmto vlivům, to je ponížení, jež je tím hlubší, čím déle trvá. Pro děti zrozené v tomto prokletí je tato kletba křestem hanby (baptism into infamy). A úplně beznadějně by bylo přání, aby se lidé, žijící v takových poměrech, po jiných stránkách pozvedali k ovzduší civilisace, jehož podstatou je fyzická a morální čistota.“¹¹⁶

Londýn zaujímá první místo, pokud jde o přeplněná nebo i k lidskému obývání naprosto nezpůsobilá obydlí. „Dvě okolnosti jsou nesporné,“ praví dr. Hunter, „předně je v Londýně asi 20 velkých kolonií, každá asi o 10.000 osobách, jejichž bídný stav přesahuje všechno, co se kdy v Anglii vyskytlo, a je téměř úplně důsledkem špatně postavených obydlí; za druhé, přeplnění a zchátralý stav domů v těchto koloniích je dnes daleko horší než před 20 lety.“¹¹⁷ „Není přeháněním, řekne-li se, že život v mnohých částech Londýna a Newcastleu je peklo.“¹¹⁸

Ale i lépe situovanou část dělnické třídy, jakož i drobné kupce a jiné živly maloburžoasie stihá v Londýně stále více kletba těchto bídných bytových poměrů tou měrou, jak postupuje „zlepšování“ a s ním bourání starých ulic a domů, jak roste počet továren a příval lidí do metropole a konečně jak s městskou pozemkovou rentou stoupá i nájemné. „Nájemné stoupl tak neúměrně, že jen málo dělníků může platit více než jednu místnost.“¹¹⁹ V Londýně není skoro jediný domovní majetek, který by nebyl opředen ohromným množstvím „middlemen“ [„zprostředkovatelů“]. Cena půdy v Londýně je stále velmi vysoká v poměru k jejímu ročnímu výnosu zejména proto, že každý kupující spekuluje na to, že se jí dříve nebo později zbaví za Jury Price (za taxu stanovenou porotci při vyvlastnění) nebo že vydělá na mimořádném zvýšení její hodnoty, bude-li např. v sousedství postaven nějaký velký podnik. Důsledkem toho je neustálé skupování nájemních smluv, jejichž lhůta má již brzy vypršet. „Od gentlemanů, zabývajících se takovými obchody, se dá čekat, že budou jednat tak, jak jednají, že budou z nájemníků vytloukat co nejvíce a odevzdají dům svým nástupcům v tak bídném stavu, jak je to jen možné.“¹²⁰ Nájemné je týdenní a tito pánové nemají žádné riziko. V důsledku stavby železnic v obvodu města „bylo nedávno ve východní části Londýna jednou v sobotu večer vidět mnoho rodin vyhnaných ze svých starých bytů; bloudily se svými žalostnými svršky na zádech a nemohly nikde

¹¹⁵ „Ještě nikde nebyla tak otevřeně a nestydatě obětována práva osobnosti právu vlastnickému, jako při bytových poměrech dělnické třídy. Každé velké město je místem lidských obětí, oltářem, na němž se rok co rok vraždí tisíce pro Molocha hrabivosti.“ (*S. Laing: „National Distress“*, str. 150.)

¹¹⁶ „Public Health. 8th Report“. Londýn 1866, str. 14. pozn.

¹¹⁷ Tamtéž, str. 89. O dětech v těchto koloniích praví dr. Hunter: „Nevíme, jak byly vychovány děti před tímto stoletím hustého nahromadění chudiny, ale není třeba být odvážným prorokem, abychom předpověděli, čeho se lze nadít od dětí, které jsou nyní za poměrů, které v této zemi nemají sobě rovných, vychovávány k tomu, aby se staly členy nebezpečných tříd, tím, že vysedávají do půlnoci s osobami různého věku, opilci, zpustlíky a rváči.“ (Tamtéž, str. 56.)

¹¹⁸ Tamtéž, str. 62.

¹¹⁹ „Report of the Officer of Health of St. Martin's-in-the-Fields“. 1865.

¹²⁰ „Public Health. 8th Report“. Londýn 1866, str. 91

najít přístřeší, leda v pracovně¹²¹. Pracovny byly již přeplněny a „zlepšení“, která parlament již povolil, se teprve začínala provádět. Jsou-li dělníci vyháněni, protože se bourají staré domy, neopouštějí svou farnost nebo se usazují nanejvýš na její hranici, v nejbližší farnosti. „Snaží se ovšem bydlet co nejbližší svého pracoviště. Výsledek je ten, že místo ve dvou světnicích musí rodina žít v jedné. I při vyšším nájemném bývá byt horší, než byl onen špatný byt, z něhož rodinu vyhnali. Již polovina dělníků ze Strandu musí chodit dvě míle cesty do práce.“ Tento Strand, jehož hlavní třída ohromuje cizince bohatstvím Londýna, může sloužit jako příklad toho, jak jsou lidé v Londýně směstnání. V jedné farnosti ve Strandu napočítal zdravotní úředník 581 lidí na akr, ačkoli do tohoto prostoru byla započítána i polovina šířky Temže. Je samozřejmé, že každé zdravotně policejní opatření, které, jak tomu až dosud v Londýně bylo, zbouráním nezpůsobilých domů vyhání dělníky z jedné čtvrti, vede v praxi jen k tomu, že je tím hustěji nahromadí v jiné čtvrti. „Bud' to musí,“ praví dr. Hunter, „celá tato procedura jako naprosto nesmyslná přestat, anebo se musí vzbudit veřejné sympatie (!) pro to, co dnes možno bez přehánění nazvat národní povinností, totiž aby se opatřilo přístřeší lidem, kteří si je pro nedostatek kapitálu nemohou sami opatřit, ale mohli by splácet jeho nájem pravidelnými splátkami.“¹²² Jaká to obdivuhodná kapitalistická spravedlnost! Vlastník pozemku, majitel domu, obchodník při jakémkoli vyvlastnění při „zlepšování“, např. při stavbě železnic, ražení nových ulic atd., dostane nejen plné odškodnění: za svoje nucené „odřikání“ musí být ještě podle božských a lidských zákonů utěšen pořádným ziskem. A dělníci jsou se ženami, dětmi a s celým majetkem vyhozeni na dlažbu, a hrnou-li se v příliš velkém počtu do městských čtvrtí, kde městská správa zvláště dbá na slušnost, pronásleduje je zdravotní policie!

Mimo Londýn nebylo začátkem XIX. století v Anglii jediné město, které by mělo 100.000 obyvatel. Jen pět jich mělo více než 50.000. Nyní je 28 měst s více než 50.000 obyvateli. „Výsledkem této změny byl nejen ohromný vzrůst městského obyvatelstva, nýbrž i to, že stará přeplněná malá města se nyní stala středy, které jsou se všech stran obklopeny stavbami, takže odnikud nemají přístup čerstvého vzduchu. Protože se v nich boháčům už nebydlí dobře, stěhují se do půvabnějších předměstí. Lidé, kteří přicházejí na místo těchto boháčů, se usazují ve větších domech, v každé místnosti jedna rodina, a často si ještě berou podnájemníky. Tak se obyvatelstvo tísní v domech, které pro ně nebyly určeny a které se pro ně naprosto nehodí, v prostředí vpravdě ponižujícím pro dospělé a zhozným pro děti.“¹²³ Čím rychleji se v některém průmyslovém nebo obchodním městě akumuluje kapitál, tím rychlejší je příval vykořisťovatelného lidského materiálu, tím horší jsou improvisovaná obydlí dělníků. Proto Newcastle-upon-Tyne, jako středisko neustále se rozvíjející kamenouhelné a rudné oblasti zaujímá po Londýně druhé místo v bytovém pekle. Neméně než 34.000 lidí tam bydlí v jednotlivých komůrkách. Vzhledem k absolutnímu nebezpečí pro veřejné zdraví byl nedávno v Newcastleu a Gatesheadu na rozkaz policie zbořen značný počet domů. Stavba nových domů pokračuje velmi pomalu, průmysl se rozvíjí velmi rychle. Proto bylo roku 1865 město ještě přeplněnější než dříve. Ani jediná komůrka nebyla k pronajmutí. Dr. Embleton z newcastleské infekční nemocnice praví: „Je nesporné, že příčinou trvání a šíření tyfu je přílišné nahromadění lidí a nečistota jejich obydlí. Domy, v nichž obvykle bydlívají dělníci, leží v zapadlých slepých uličkách a dvorech. Co se týče světla, vzduchu, prostoru a čistoty, jsou to přímo vzory nevyhovujícího a nehygienického bydlení, hanba pro každou civilisovanou zemi. V noci tam leží muži, ženy a děti jeden přes druhého. Pokud jde o muže, noční směna se střídá v nepřetržitě proudě s denní, takže postele ani nestačí vystydnout. Domy jsou špatně zásobovány vodou a ještě horší je to se záchody, jež jsou nečisté, nevětrané a pekelně páchnou.“¹²⁴ Týdenní nájemné za takovou díru činí od 8 pencí do 3 šilinků. „Newcastle-upon-Tyne,“ praví dr. Hunter, „je příkladem toho, jak jeden z nejkrásnějších kmenů našich krajanů pro vnější podmínky, jako je uspořádání obytných domů a ulic, upadá často skoro až do barbarského stavu.“¹²⁵

Následkem přílivů a odlivů kapitálu a práce jsou třeba bytové poměry některého průmyslového města dnes snesitelné a zítra se stanou hnusnými. Někdy se městské úřady třeba konečně vzchopí k odstranění nejhorších zlořádů. Zítra přitáhnou jako hejna kobylek irští trhani nebo sešlí angličtí zemědělství dělníci. Nastrkají je do sklepů a sýpek anebo promění dosud slušný dům pro dělníky v

¹²¹ Tamtéž, str. 88.

¹²² „Public Health. 8th Report“. Londýn 1866, str. 89

¹²³ Tamtéž, str. 56.

¹²⁴ „Public Health. 8th Report“. Londýn 1866, str. 149

¹²⁵ Tamtéž, str. 50.

noclehárnu, kde se obyvatelé střídají tak rychle jako ubytovaní vojáci za třicetileté války. Příklad: Bradford. Šosáci v městské správě se tam právě zabývali reformou města. Mimo to tam roku 1861 bylo 1.751 neobydlených domů. Ale pak nastaly dobré obchody, o čemž nedávno tak roztomile skřehotal sladce liberální pan Forster, přítel černochů. S dobrými obchody se ovšem přihnal příval stále se vlnící „reservní armády“ čili „relativního přelidnění“. Odporné sklepní byty a komory, zapsané do seznamu¹²⁶, který dostal dr. Hunter od agenta jedné pojišťovací společnosti, obývali většinou dobře placení dělníci. Říkali, že by si rádi zaplatili za lepší byty, jen kdyby je dostali... Chátrají stále víc s celými rodinami a nemoci je hubí, zatím co sladce liberální Forster, člen parlamentu, prolévá slzy dojetí nad pozehnáním svobody obchodu a nad zisky, kterých dosahují vynikající bradfordské hlavy při svých obchodech s vlnou. Ve zprávě ze dne 5. září 1865 vysvětluje dr. Bell, jeden z bradfordských chudinských lékařů, bytovými poměry strašnou úmrtnost na tyfus ve svém obvodu: „V jednom sklepe o 1500 krychlových stopách bydlí 10 lidí... Na Vincentstreet, Green Air Place a Leys stojí 223 domů s 1450 obyvateli, 435 postelemi a 36 záchody... Na každou postel, a postelí rozumím každou hromadu špinavých hadrů nebo kupu hoblovaček, připadají průměrně 3,3 osoby, někdy 5 až 6 osob. Mnozí spí oblečení bez lůžka na holé zemi, mladí muži i ženy, ženatí i svobodní, bez ladu a skladu všechno na jedné hromadě. Je ještě třeba dodávat, že tato obydlí jsou většinou tmavé, vlhké, špinavé a smrduté brlohy, naprosto nevhodné jako lidské obydlí? Jsou to centra, z nichž se šíří nemoci a smrt a vybírají si své oběti i ze zámožných (of good circumstances), kteří připouštějí, aby takové morové vředy hnisaly v našem středu.“¹²⁷

Třetí místo po Londýnu v bytové nouzi zaujímá Bristol. „Zde, v jednom z nejbohatších měst Evropy, největší nadbytek neskryvané chudoby („blankest poverty“) a bytové nouze.“¹²⁸

¹²⁶ Seznam pořízený agentem jedné dělnické pojišťovací společnosti v Bradfordu:

Vulcanstreet čis. 122	1 místnost	16 lidí
Lumleystreet čis. 13	1 místnost	11 lidí
Bowerstreet čis. 41	1 místnost	11 lidí
Portlandstreet čis. 112	1 místnost	10 lidí
Hardystreet čis. 17	1 místnost	10 lidí
Northstreet čis. 18	1 místnost	16 lidí
Northstreet čis. 17	1 místnost	13 lidí
Wymersstreet čis. 19	1 místnost	8 dospělých
Jowettstreet čis. 56	1 místnost	12 lidí
Georgestreet čis. 150	1 místnost	3 rodiny
Rifle-Court Marygate čis. 11	1 místnost	11 lidí
Marshallstreet čis. 28	1 místnost	10 lidí
Marshallstreet čis. 49	3 místnosti	3 rodiny
Georgestreet čis. 128	1 místnost	18 lidí
Georgestreet čis. 130	1 místnost	16 lidí
Edwardstreet čis. 4	1 místnost	17 lidí
Georgestreet čis. 49	1 místnost	2 rodiny
Yorkstreet čis. 34	1 místnost	2 rodiny
Salt Piestreet (dole)	2 místnosti	26 lidí

Sklepy

Regent Square	1 sklep	8 lidí
Acrestreet	1 sklep	7 lidí
Roberts's Court čis. 33	1 sklep	7 lidí
Back Prattstreet, užíváný jako mědikovecká dílna	1 sklep	7 lidí
Ebenezerstreet č. 27	1 sklep	6 lidí (ani jeden muž starší 18 let)

(„Public Health. 8th Report“. Londýn 1866, str. 111.

¹²⁷ „Public Health. 8th Report“. Londýn 1866, str. 114.

¹²⁸ „Public Health. 8th Report“. Londýn 1866, str. 50

c) Kočovné obyvatelstvo

Nyní se obrátíme k vrstvě obyvatelstva, která je svým původem venkovská a svým zaměstnáním většinou průmyslová. Je to lehká pěchota kapitálu, kterou kapitál podle svých potřeb vrhá hned na to, hned na ono místo. Není-li na pochodu, „táboří“. Kočovných dělníků se používá k různým stavebním a odvodňovacím pracím, v cihelnách, při pálení vápna, při stavbě železnic atd. Jako sloup ukazující cestu moru přinášejí tito dělníci do míst, v jejichž sousedství rozbíjejí svůj tábor, neštovice, tyfus, cholera, spálu atd.¹²⁹ V podnicích se značnými kapitálovými výdaji, jako při stavbě železnic atd., dodává obyčejně sám podnikatel své armádě dřevěné baráky apod. — improvizované vesnice bez jakýchkoli zdravotních opatření, nepodléhající kontrole místních úřadů, velice výnosné pro pana podnikatele, který vykořisťuje dělníky dvojnásob: jako vojáky průmyslu a jako nájemníky. Podle toho, má-li dřevěný barák jednu, dvě nebo tři díry, musí nájemník, tj. kopáč apod., za něj platit týdně 2, 3, 4 šilinky.¹³⁰ Jeden příklad postačí. V září roku 1864, sděluje dr. Simon, obdržel ministr vnitra sir George Grey, od předsedy Nuisance Removal Committee [Výboru pro odstranění zdravotních závad] ve farnosti Sevenoaks toto oznámení: „Ještě před 12 měsíci byly neštovice v této farnosti úplně neznámé. Krátce nato začaly práce na stavbě železnice z Lewishamu do Tunbridge. Kromě toho, že hlavní práce se prováděly v bezprostředním sousedství tohoto města, bylo ve městě zřízeno i hlavní skladiště celého podniku. Byl tu proto zaměstnán velký počet dělníků. Protože nebylo možno ubytovat všechny v kotážích, dal podnikatel, pan Jay, zřídit podél trati na různých místech baráky pro ubytování dělníků. V těchto barácích nebylo ani větrání, ani stoky a přitom byly nevyhnutelně přeplněny, protože každý nájemník musil přijmout další nocležníky, byť byla jeho vlastní rodina sebepočetnější a třebaže každý barák měl jen dvě místnosti. Podle lékařské zprávy, kterou jsme dostali, bylo výsledkem to, že tito ubožáci musili v noci snášet všechna muka nedýchatelného dusna, aby se uchránili před morovými výparry špinavých louží a záchodů, které měli přímo pod okny. Konečně byla našemu výboru doručena stížnost jednoho lékaře, který měl příležitost tyto baráky navštívit. Vyslovoval se o stavu těchto tak zv. obydlí nejtrpčími výrazy a obával se velmi vážných následků, nebudou-li učiněna některá zdravotní opatření. Asi před rokem se zavázal zmíněný Jay, že postaví dům, do něhož by bylo možno ihned přemístit dělníky, kteří u něho pracují, jestliže onemocní nakažlivou nemocí. Koncem minulého července tento slib opakoval, ale neučinil naprosto nic k jeho splnění, ačkoli se od té doby vyskytlo několik případů neštovic, z nich dva smrtelné. 9. září mi hlásil lékař Kelson další případy neštovic v těchto barácích, jejichž stav je podle jeho líčení příšerný. K Vaší (ministrově) informaci musím dodat, že naše farnost má izolovaný dům, tzv. morový dům, kde se léčí farníci, kteří onemocněli nakažlivými chorobami. Tento dům je teď už několik měsíců ustavičně přeplněn pacienty. V jedné rodině zemřelo pět dětí na neštovice a horečku. Od 1. dubna do 1. září tohoto roku zemřelo neméně než 10 lidí na neštovice, z toho 4 ve zmíněných barácích, semeništi nákazy. Není možné určit počet případů onemocnění, protože postižené rodiny se je snaží pokud možno zatajit.“¹³¹

Dělníci v uhelných a jiných dolech náleží k nejlépe placeným kategoriím britského proletariátu. Za jakou cenu si vykupují svou mzdu, bylo již ukázáno na jiném místě.¹³² Zde se stručně zmíním o jejich bytových poměrech. Důlní podnikatel, ať už je to vlastník nebo nájemce, zpravidla postaví určitý počet kotáží pro své ruce. Kotáže a uhlí na topení dostávají dělníci „zdarma“ tj. tvoří to část mzdy, placenou in natura [v naturáliích]. Nelze-li některé takto ubytovat, dostávají náhradou za to 4 libry šterlinků ročně. Důlní obvody rychle přitahují velký počet obyvatelstva, skládající se jednak z havířů, jednak z řemeslníků, kupců atd., kteří se za nimi táhnou. Jako všude, kde je velká hustota obyvatelstva, je tu pozemková renta vysoká. Důlní podnikatel se proto snaží postavit na co nejmenší stavební ploše u vchodu do šachet co nejvíce kotáží, právě tolik, kolik je jich nutně zapotřebí, aby do

¹²⁹ „Public Health. 7th Report“. Londýn 1865, str. 18.

¹³⁰ Tamtéž, str. 165.

¹³¹ „Public Health. 7th Report“. Londýn 1865, str. 18, poznámka. Chudinský správce v Chapel-en-Ie-Frith-Union podává zprávu v „Registrar-General“ „V Doveholes si vyhloubili ve velké hromadě vápenné strusky mnoho nehlubokých jeskyní. Tyto jeskyně slouží za přístřeší kopáčům a jiným dělníkům na stavbě železnice. Jeskyně jsou těsné, vlhké, bez odpadu pro nečistotu a bez záchodů. Nemají větrání mimo díru ve stropě, která je zároveň komínem. Neštovice řadí mezi těmito troglodyty a byly již příčinou několika úmrtí.“ (Tamtéž, pozn. 2.)

¹³² Podrobnosti uvedené na str. 525 a násl. se týkají zejména dělníků v uhelných dolech. O poměrech v rudných dolech, které jsou ještě horší, srov. svědomitou zprávu Royal Commission [Královské komise] z roku 1864.

nich namačkal všechny své dělnické ruce i s jejich rodinami. Otevrou-li se poblíž nové šachty nebo začne-li se znovu těžit ve starých, tíseň roste. Při stavbě kotáží se uplatňuje jediné hledisko; kapitalistovo „odříkání se“ všech výdajů v hotovosti, které nejsou absolutně nezbytné. „Příbytky horníků a jiných dělníků, kteří jsou zaměstnáni na northumberlandských a durhamských dolech, praví dr. Julian Hunter, „jsou vcelku snad to nejhorší a nejdražší, co se v Anglii v tomto ohledu ve velkém měřítku vyskytuje, až snad na podobné obvody v Monmouthshiru. Nejhorší na tom je to, kolik lidí je směstnáno do jedné světnice, na jak malou stavební plochu se nastaví spousta domků, že je tu nedostatek vody a neexistují záchody, že se často používá způsobu stavět jeden dům nad druhý nebo dělit je na flats (takže různé kotáže tvoří poschodí, ležící jedno nad druhým)... Podnikatel zachází s celou kolonií tak, jako by tu jen tábořila a nežila tu nastálo.“¹³³ „Podle instrukcí, které jsem dostal, praví dr. Stevens, „navštívil jsem většinu velkých hornických sídlišť Durham Union... Až na velmi nepatrné výjimky nutno říci, že nikde nejsou prováděna žádná opatření na ochranu zdraví obyvatel... Všichni horníci jsou na dvanáct měsíců připoutáni („bound“, výraz, který stejně jako „bondage“ pochází z doby nevolnictví) k nájemci („lessee“) nebo majiteli dolu. Projeví-li nespokojenost nebo jinak rozzlobí dozorce („viewer“), připíše si dozorce k jejich jménu jen poznámku nebo značku a při uzavírání nové roční smlouvy je propustí... Zdá se mi, že žádný z různých druhů truck-systému [systém placení dělníků zbožím] nemůže být horší než systém, který panuje v těchto hustě obydlených obvodech. Dělník je nucen přijímat jako část mzdy dům v úplně zamořeném prostředí. Není s to sám si pomoci. Je po všech stránkách nevolníkem (he is to all intents and purposes a serf). Ba je vůbec pochybné, může-li mu pomoci někdo jiný než jeho majitel, a ten se řídí především svou bilancí, a tak není těžké uhádnout výsledek. Od majitele dostává dělník také vodu. Ať je dobrá nebo špatná, ať jí dostává nebo ne, musí za ni platit, přesněji řečeno, dát si za ni strhávat ze mzdy.“¹³⁴

Při konfliktu s veřejným míněním nebo i se zdravotní policií se kapitál nijak neostýchá ospravedlňovat zčásti nebezpečné, zčásti ponižující podmínky, v nichž udržuje práci i domácí život dělníka, tím, že je to nutné pro výnosnější vykořisťování dělníka. Tak je tomu, odříká-li se kapitál ochranných opatření u nebezpečných strojů v továrně, odříká-li se větrání a bezpečnostních opatření v dolech atd. Tak je tomu i zde s obydlím horníků. Dr. Simon, lékařský úředník Privy Council, praví ve své oficiální zprávě: „Na omluvu bídných bytových podmínek se dovolávají toho, že těžbu na dolech provozují obvykle jako nájemci, že trvání nájemní smlouvy (u uhelných dolů většinou na 21 let) je příliš krátké, než aby se nájemci vyplatilo postavit dobře vybavené byty pro dělníky, řemeslníky atd., které podnik přivábí; i kdyby si on sám chtěl po této stránce počínat štedře, zmařil by jeho plány vlastník pozemku. Ten by se postaral, aby okamžitě dostal další mimořádně vysokou rentu za výsadu, že na povrchu byla postavena slušná a dobře vybavená sídliště s byty pro dělníky dobývající jeho podzemní jmění. Tato prohibitivní [zápovědní] cena, ne-li přímá zápověď, by rozhodně odstrašila i ty, kteří by jinak byli ochotni postavit sídliště... Nebudu podrobně zkoumat odůvodněnost této omluvy, ani otázku, na koho by nakonec dolehly zvýšené výdaje za stavbu slušných bytů, zda na vlastníka pozemku, nájemce dolů, dělníky či veřejnost... Ale vzhledem k hanebným faktům, které vycházejí najevo v připojených zprávách (dra Huntera, Stevense aj.), je nutné učinit opatření k jejich odstranění... Práv pozemkového vlastnictví se tu užívá takovým způsobem, že se páše velké veřejné bezpráví. Vlastník pozemku vyzve jakožto majitel dolu průmyslovou kolonii k práci na svém panství a pak jakožto vlastník povrchu znemožňuje dělníkům, které sezval, aby si našli vhodné bydlení, nutné k životu. Nájemce dolu (kapitalistický vykořisťovatel) nemá peněžní zájem na tom, aby se stavěl proti takovému dvojakému jednání, protože dobře ví, že jsou-li nároky vlastníka pozemku nepřiměřené, následky nepadají na něho, že dělníci, na něž padají, jsou příliš nevědomí, než aby znali svá práva na zdraví, a že ani nejdopornější byty, ani nejshnilější voda nikdy nebudou podnětem ke stávce.“¹³⁵

d) Vliv krisí na nejlépe placenou část dělnické třídy

Dříve než přejdu k vlastním zemědělským dělníkům, ukáži ještě na jednom příkladě, jaký vliv mají krise i na nejlépe placenou část dělnické třídy, na její aristokracii. Připomeňme si, že rok 1857 přinesl

¹³³ „Public Health. 7th Report“. Londýn 1865, str. 180, 182.

¹³⁴ „Public Health. 7th Report“. Londýn 1865, str. 515, 517.

¹³⁵ „Public Health. 7th Report“. Londýn 1865, str. 16.

jednu z oněch velikých krisí, jimiž průmyslový cyklus po každé končí. Další krise připadla na rok 1866. Ve vlastních továrních obvodech ji předcházela bavlnová kalamita, která vyhnala mnoho kapitálu z obvyklé sféry ukládání do velkých středisek peněžního trhu, takže krise měla tentokrát převážně finanční ráz. Signálem jejího propuknutí byl roku 1866 úpadek jedné z obrovských londýnských bank, po němž vzápětí následovalo zhroucení nesčetných podvodných finančních společností. Jedním z velikých londýnských výrobních odvětví, které katastrofa zasáhla, byla stavba železných lodí. Největší podniky tohoto průmyslového odvětví nejenže v době spekulace vyráběly nade všechnu míru, ale kromě toho převzaly ohromné zakázky, spekulující na to, že zdroj úvěru bude i nadále stejně vydatný. A tu nastala strašlivá reakce, která i v jiných londýnských průmyslových odvětvích¹³⁶ trvá až do této chvíle, do konce března 1867. K charakteristice postavení dělníků uvedu místo z obšírné zprávy dopisovatele listu „Morning Star“, který navštívil počátkem roku 1867 hlavní střediska bídy. „Ve východní části Londýna, v obvodech Poplar, Milwall, Greenwich, Deptford, Limehouse a Canning Town je alespoň 15.000 dělníků s rodinami ve stavu krajní nouze, mezi nimi přes 3.000 kvalifikovaných mechaniků. Jejich rezervní fondy jsou vyčerpány šestiměsíční nebo osmiměsíční nezaměstnaností... S velkou námahou jsem se protlačil k vratům (poplarské) pracovny, protože byla obležena vyhladovělým zástupem. Čekali na poukázky na chléb, ale ještě se nerozdávaly. Dvůr tvoří velký čtverec s přístřeškem, který se táhne dokola podél zdi. Velké hromady sněhu pokrývaly dlažbu uprostřed dvora. Byty tu jakési malé plochy, ohrazené plůtky z vrbového proutí jako ovčí ohrady, kde dělníci za lepšího počasí pracují. V den mé návštěvy byly ohrady tak zasněženy, že se v nich nedalo sedět. Přesto dělníci pod přístřeškem byli zaměstnáni tím, že roztloukali dlažební kámen na hrubý šterk. Každý seděl na velkém kusu kamene a těžkým kladivem roztloukal zledovatělou žulu, dokud nenatloukl 5 bušlů šterku. Tím skončila jeho denní práce a dostal 3 pence a poukázku na chléb. V jiné části dvora stál dřevěný domek na spadnutí. Když jsme otevřeli dveře, viděli jsme, že je plný mužů, kteří se tiskli jeden na druhého, aby se zahřáli. Cupovali lodní lana a přeli se mezi sebou, kdo z nich vydrží při minimálním množství potravy nejdéle pracovat, protože vytrvalost byla věcí cti. Jen v této jedné pracovně dostávalo podporu 7.000 lidí, mezi nimi mnoho set takových, kteří před 6 nebo 8 měsíci vydělávali za kvalifikovanou práci nejvyšší mzdu v této zemi. Jejich počet by byl dvojnásobný, nebýt toho, že je mnoho těch, kteří sice už vyčerpali všechny své úspory, ale hrozí se žádat pomoc od farností, pokud mají ještě co zastavovat... Když jsem se vracel z pracovny, prošel jsem ulicemi s většinou přízemními domky, kterých je v Poplaru tolik. Mým průvodcem byl člen výboru nezaměstnaných. První domek, do něhož jsme vešli, patřil dělníku železářského závodu, který byl již 27 týdnů bez práce. Zastihli jsme ho s celou rodinou v zadní světnici. Ve světnici zbýval ještě nějaký nábytek a topilo se tu. Topit bylo nutno, aby malé děti nezábly bosé nohy, neboť byt hrozně studený den. Na talíři u ohně ležela hromádka koudelky, kterou žena a děti cupovaly za chléb z pracovny. Muž pracoval v jednom z popsáných dvorů za poukázku na chléb a 3 pence denně. Přišel právě domů k obědu, velmi hladový, jak nám říkal s trpkým úsměvem, a jeho oběd se skládat z několika krajíčků chleba se sádlem a z hrnečku čaje bez mléka... Další dveře, na které jsme zaklepali, nám otevřela žena prostředních let, která nás beze slova zavedla do malé zadní světničky, kde seděla celá její rodina, mlčky, s očima upřenými na rychle dohasínající oheň. Z těchto lidí a jejich světničky vanula taková zchátralost a beznadějnost, že bych si nepřál vidět ještě jednou podobný výjev. „Nic nevydělali, pane,“ pravila žena, ukazujíc na své hochy, „za dvacet šest týdnů ani halíř a všechny naše peníze jsou pryč, celých těch 20 liber, které jsme s otcem uložili v lepších dobách v bláhové naději, že budeme něco mít na špatné časy. Podívejte,“ vykřikla skoro divoce, vytahujíc vkladní knížku se všemi pravidelnými zápisy o uložených a vybraných penězích, takže jsme mohli vidět, jak toto malé jmění začínalo prvním vkladem pěti šilinků, jak zvolna vyrostlo na 20 liber št. a pak se zase scvrkávalo z liber na šilinky, až se po posledním zápisu knížka stala bezcennou jako cár papíru. Tato rodina dostává jednou za den skrovný oběd z pracovny... Potom jsme navštívili ženu

¹³⁶ „Londýnská chudina hyne hromadně hladem! („Wholesale starvation of the London Poor!“)... V posledních dnech byly zdi londýnských domů polepeny velkými plakáty tímto zajímavým oznámením: „Tuční voli, hladem hynoucí lidé! Tuční voli opustili své skleněné paláce, aby sytili boháče v přepychových komnatách, zatím co hladoví lidé hynou a umírají v bídných doupatech.“ Plakáty s tímto zlověstným nápisem se objevují stále znovu. Sotva jednu část seškrabou a přelepi, objeví se ihned další na téměř místě anebo jinde na stejném nápadném místě... Připomíná to zlověstná znamení, která připravovala francouzský lid na události z roku 1789... V tutéž dobu, kdy angličtí dělníci se ženami a dětmi umírají zimou a hladem, ukládají se miliony anglických peněz, produkt anglické práce, do ruských, španělských, italských a jiných zahraničních půjček.“ („Reynolds' Newspaper“, 20. ledna 1867.)

jednoho Ira, který dříve pracoval v loděnicích. Roznemohla se z nedostatku potravy; ležela oblečená na matraci, stěží přikrytá kusem koberce, protože všechny peřiny byly v zastavárně. Ošetřovaly ji zubožené děti, ale bylo vidět, že by naopak samy potřebovaly mateřské péče. Devatenáct týdnů nucené zahálky ji přivedlo do takového stavu, a když nám vypravovala historii své trpké minulosti, sténala tak, jako by už byla ztratila všechnu naději v lepší budoucnost... Když jsme vycházeli z domu, přiběhl k nám mladý muž a prosil nás, abychom k němu zašli, zda by se pro něho nedalo něco udělat. Mladá žena, dvě hezké děti, hromada zástavních lístků a úplně prázdná světnice to bylo všechno, co nám mohl ukázat.“

Uvedu ještě výňatek z jednoho toryovského listu o bídě, která byla dozvukem krise z roku 1866. Nesmíme zapomínat, že východní část Londýna, o kterou tu jde, je nejen bydlištěm dělníků pracujících na stavbě železných lodí, o nichž jsem se už zmínil v textu této kapitoly, nýbrž i střediskem tak zv. „domácké práce“, která je vždy placena pod minimum. „Hrozná podívaná se naskytla včera v jedné části našeho hlavního města. Ačkoliv tisíce nezaměstnaných v Eastendu nedemonstrovalo hromadně s černými smutečními prapory, přesto byl proud lidí dosti imponantní. Vzpomeňme si, jak tento lid trpí. Umírá hladem. To je prostá a hrozná skutečnost. Je jich 40.000... Před našima očima, v jedné čtvrti této velkolepé metropole, hned vedle největší akumulace bohatství, jakou kdy svět viděl, 40.000 lidí bez pomoci umírá hladem! Tyto tisíce nyní vtrhly do ostatních čtvrtí; vždy polovyladovělí, křičí nám do uší o svém strádání, křičí o něm do nebes, vypravují nám o svých domovech Zpustošených bídou, o tom, že je nemožné nalézt práci a zbytečně žebrat o almužnu. Místní poplatníci chudinské daně jsou stále novými požadavky farních obcí sami doháněni na pokraj pauperismu.“ („Standard“, 5. dubna 1867.)

Mezi anglickými kapitalisty je módou líčit Belgii jako ráj dělníků, protože „svoboda práce“, nebo, což je totéž, „svoboda kapitálu“ tam prý není omezována ani despotismem trade-unionů, ani továrními zákony. Proto je třeba říci několik slov o „štěstí“ „svobodného“ belgického dělníka. Jistě nebyl nikdo více zasvěcen do tajů tohoto štěstí než zemřelý pan Dupétioux, vrchní inspektor belgických věznic a dobročinných ústavů a člen ústřední belgické statistické komise. Vezměme jeho dílo „Budgets économiques des classes ouvrières en Belgique“. Bruxelles 1855. Najdeme tu mimo jiné průměrnou belgickou dělnickou rodinu, jejíž roční vydání a příjem jsou vypočteny na základě velmi přesných údajů a jejíž vyživovací poměry jsou pak srovnávány s výživou vojáků, námořníků válečného loďstva a vězňů. Rodina „se skládá z otce, matky a čtyř dětí“. Z těchto šesti osob „mohou být čtyři po celý rok zaměstnány užitečnou prací“; předpokládá se, „že mezi nimi nejsou ani nemocní, ani neschopní práce“, že nemají „výlohy na náboženské, mravní a intelektuální potřeby, s výjimkou nepatrného poplatku za židle v kostele“, ani „neukládají do spořitelny, ani si neplatí starobní pojištění“, ani nemají „přepychové či jiné zbytečné výdaje“. Avšak otec a nejstarší syn si mohou zakouřit a zajít v neděli do hostince, na což je pro ně pamatováno celými 86 centimy týdně. „Z celkového přehledu o mzdách dělníků různých odvětví vyplývá... že nejvyšší průměr denní mzdy je: 1 frank 56 centimů pro muže, 89 centimů pro ženy, 56 centimů pro hochy a 55 centimů pro děvčata. Podle toho by činily příjmy rodiny nejvýš 1.068 franků ročně... V domácnosti, kterou jsme vzali jako typickou, jsme sečetli všechny možné příjmy. Počítáme-li však, že i matka dostává mzdu, předpokládáme, že nevede domácnost; kdo pak obstarává dům, kdo pečuje o malé děti? Kdo bude vařit, práť, zašívát? Tato otázka vyvstává denně před dělníkem.“

Rozpočet rodiny je tedy:

otec	300 pracovních dnů po 1,56 fr.	468 fr.
matka	“ “ “ po 0,89 fr.	267 fr.
syn	“ “ “ po 0,56 fr.	168 fr.
dcera	“ “ “ po 0,55 fr.	165 fr.
	Celkem	1.068 fr.

Roční vydání rodiny a její schodek by činily, kdyby dělník dostával stravu:

námořníka válečné lodi	1.828 fr., schodek 760 fr.
vojáka	1.473 fr., schodek 405 fr.
vězně	1.112 fr., schodek 44 fr.

„Vidíme, že jen málo dělnických rodin se může stravovat alespoň tak jako vězni, o námořnících a vojácích ani nemluvě. Průměrně stál roku 1847—1849 v Belgii každý vězeň 63 centimů denně, což ve srovnání s denními výdaji dělníka na stravu činí rozdíl 13 centimů. Náklady na správu a dozor se vyrovnávají tím, že vězeň neplatí nájemné... Ale jak vysvětlit, že velký počet — můžeme říci velká většina — dělníků žije v ještě skrovnějších poměrech? Jen tak, že si dělník vypomáhá všelijakými prostředky, jejichž tajemství zná jen on; tím, že snižuje svou denní porci; že jí žitný chléb místo pšeničného; že jí méně masa nebo je vůbec nejí; stejně tak máslo a zeleninu; že se rodina tísni v jedné nebo dvou komůrkách, kde spí děvčata i hoši pohromadě často na témže slavníku; že šetří na šatech, prádle, mycích a pracích prostředcích; že se zřídka nedělních zábav, zkrátka že žije v nejhorsím strádání. Jakmile dělník dospěje až k této nejzazší hranici, sebemenší zdražení životních prostředků, jakékoli přerušení práce, onemocnění stupňuje jeho bídu a úplně ho ničí. Dluhy rostou, na úvěr nechce nikdo dát, šaty, nejnnutnější nábytek putuje do zastavárny a nakonec rodina požádá, aby ji zapsali do seznamu chudých.“¹³⁷ Opravdu, v tomto „ráji kapitalistů“ je sebemenší změna ceny jen nejnnutnějších životních prostředků provázána změnou v počtu úmrtí a zločinů! (Viz manifest Maatschappij: „De Vlamingen Vooruit! Brusel 1860“, str. 15, 16.) V celé Belgii je 930.000 rodin, z toho podle oficiální statistiky: 90.000 bohatých (voliců) = 450.000 osob; 190.000 rodin drobné buržoasie, městské a vesnické, z toho velká část neustále přechází mezi proletariát = 950.000 osob. Konečně 450.000 dělnických rodin = 2,250.000 osob, z nichž vzorné rodiny požívají štěstí vyličeného Ducpétiauxem. Ze 450.000 dělnických rodin je přes 200.000 v seznamu chudých!

e) Britský zemědělský proletariát

Antagonistický charakter kapitalistické výroby a akumulace se neprojevuje nikde brutálněji než v pokroku anglického zemědělství (včetně chovu dobytka) a v úpadku anglického zemědělského dělníka. Dříve než přejdu k jeho nynějšímu postavení, letmý pohled zpět. Moderní zemědělství se datuje v Anglii od poloviny XVIII. století, ačkoli převrat v poměrech pozemkového vlastnictví, z něhož jako ze svého základu vychází změněný způsob výroby, je mnohem staršího data.

Všimneme-li si údajů Arthura Younga, přesného pozorovatele, ale povrchního myslitele o zemědělských dělnících z roku 1771, ukáže se, že tito dělníci hrají velmi ubohou úlohu ve srovnání se svými předchůdci z konce XIV. století, „kdy mohli žít v nadbytku a hromadit bohatství,¹³⁸ nemluvě ani o XV. století, „zlatém věku anglických dělníků ve městě i na venkově“. Nemusíme se však vracet tak daleko. V jednom velmi obsažném spise z roku 1777 čteme: „Velký farmář se vyšinul skoro na úroveň gentlemana, kdežto chudý zemědělský dělník je skoro přitlačen k zemi. Jeho nešťastné postavení se jasně ukáže při srovnání jeho životních podmínek dnes a před 10 lety. Vlastník pozemku a farmář pracují ruku v ruce k ujařmení dělníka.“¹³⁹ Autor pak podrobně dokazuje, že reálná mzda na venkově klesla v období od roku 1737 do roku 1777 téměř o ¼ čili o 25%. „Moderní politika,“ praví v téže době dr. Richard Price „protežuje vyšší třídy lidu; to bude mít za následek, že dříve či později budou v celém království jen gentlemani a žebráci, magnáti a otroci.“¹⁴⁰

Přesto je postavení anglického zemědělského dělníka v letech 1777—1780, pokud jde o výživu, bydlení, sebevědomí, zábavu atd., ideálem, jehož později nebylo již nikdy dosaženo. Jeho průměrná

¹³⁷ Ducpétiaux: „Budgets économiques etc.“, str. 151, 154, 155.

¹³⁸ James E. Th. Rogers (profesor politické ekonomie na Oxfordské universitě): „A history of Agriculture and Prices in England“. Oxford 1866, sv. I, str. 690. Toto pečlivě zpracované dílo zahrnuje ve dvou prvních dosud vyšlých svazcích prozatím jen období 1259—1400. Druhý svazek obsahuje pouze statistický materiál. Jsou to první autentické „dějiny cen“, které o té době máme.

¹³⁹ „Reasons for the late Increase of the Poor-Rates; or, a comparative View of the Price of Labour and Provisions“. Londýn 1777, str. 5, 11.

¹⁴⁰ Dr. Richard Price: „Observations on Reversionary Payments“. 6. vyd. Od W. Morgana. Londýn 1803, sv. II, str. 158. Price poznamenává na str. 159: „Nominální cena pracovního dne není nyní více než čtyřikrát nebo nanejvýš pětikrát vyšší, než byla roku 1514. Ale cena obilí je sedmkrát a masa a šatů asi patnáctkrát vyšší. Cena práce takto stoupala tak nepřiměřeně k růstu existenčních nákladů, že nyní, jak se zdá, neumožňuje hradit ani polovinu těch nákladů, které dělník hradil dříve.“

mzda, vyjádřená v pintách pšenice, činila v letech 1770—1771 90 pint, v dobách Edenových (1797) již jen 65, roku 1808 celkem 60.¹⁴¹

Mluvili jsme již dříve o postavení zemědělských dělníků na konci protijakobínské války, za níž se tak neobyčejně obohatili pozemkoví aristokraté, farmáři, továrníci, obchodníci, bankéři, bursiáni, armádní dodavatelé atd. Nominální mzda stoupala jednak následkem znehodnocení bankovek, jednak následkem zvýšení cen hlavních životních potřeb, které nesouviselo s tímto znehodnocením. Ale skutečný pohyb mzdy se dá zjistit velmi jednoduchým způsobem a nemusíme se při tom pouštět do podrobností, které by tu byly zbytečné. Chudinský zákon i jeho provádění byly roku 1795 a roku 1814 stejné. Víme již, jak se tento zákon prováděl na venkově: v podobě almužny doplňovala farnost nominální mzdu až na nominální částku, nutnou k tomu, aby dělník mohl alespoň žít. Poměr mezi mzdou placenou farmářem a schodkem mzdy vyrovnávaným farností nám ukazuje předně, jak mzda klesala pod minimum, a za druhé, do jaké míry se zemědělský dělník skládal z námezdního dělníka a paupera, čili do jaké míry se jim podařilo udělat z něho nevolníka farnosti. Všimněme si hrabství, které představuje průměr všech ostatních hrabství. Roku 1795 činila průměrná týdenní mzda v Northamptonshiru 7 šil. 6 pencí, celkové roční výdaje šestičlenné rodiny 36 liber št. 12 šil. 5 pencí, její celkový příjem 29 liber št. 18 šil., schodek vyrovnávaný farností 6 liber št. 14 šil. 5 pencí. V témže hrabství činila roku 1814 týdenní mzda 12 šil. 2 pence, celkové roční výdaje pětičlenné rodiny 54 liber št. 18 šil. 4 pence, její celkový příjem 36 liber št. 2 šil., schodek vyrovnávaný farností 18 liber št. 16 šil. 4 pence.¹⁴² Tedy roku 1795 činil schodek méně než $\frac{1}{4}$ mzdy, roku 1814 víc než polovinu. Je samozřejmé, že za těchto okolností roku 1814 dávno zmizela i ta troška pohodlí, kterou shledal ještě Eden v kotáži zemědělského dělníka.¹⁴³ Ze všech zvířat, které farmář chová, je od té doby dělník, toto instrumentum vocale [nástroj obdařený řečí], tím, které nejvíce týrají, nejhůře krmí a s nímž nejsurověji zacházejí.

Týž stav trvat klidně dále, dokud „bouřlivé vzpoury roku 1830 nám (tj. panujícím třídám) neodhalily v požárech obilních stohů, že v lůně zemědělské Anglie plane žár bídy a odbojné nespokojenosti stejně jako v lůně průmyslové Anglie“.¹⁴⁴ Sadler nazval tehdy zemědělské dělníky v dolní sněmovně „bílymi otroky“ (white slaves), jeden biskup opakoval tento přívlastek v horní sněmovně. Nejvýznamnější ekonom onoho období, E. G. Wakefield, praví: „Zemědělský dělník jižní Anglie není ani otrok, ani svobodný muž, je pauper.“¹⁴⁵

Bezprostředně před zrušením obilních zákonů se postavení zemědělských dělníků ukázalo v novém světle. Na jedné straně bylo v zájmu měšťáckých agitátorů dokázat, jak málo chrání tyto zákony skutečného výrobce obilí. Na druhé straně vřela průmyslové buržoasii krev nad tím, jak pozemkoví aristokrati odhalili tovární poměry, jak tito od základu zkažení, bezcitní a vznešení povaleči předstírali sympatie s trpícím továrním dělníkem a jak projevovali „diplomatickou horlivost“ pro tovární zákonodárství. Je staré anglické přísloví, že vjedou-li si dva zloději do vlasů, je to vždycky k něčemu dobré. A opravdu, hlučný, vášnivý spor mezi dvěma frakcemi panující třídy o otázku, která z nich nejnestoudněji vykořisťuje dělníka, pomohl zprava i zleva pravdě na svět. Hrabě Shaftesbury, jinak lord Ashley, stál v čele aristokraticko-filantropického tažení proti továrnám. Je proto v letech 1844 a 1845 oblíbeným thematem listu „Morning Chronicle“ při pranýřování postavení zemědělských dělníků. Tento list, tehdy nejvýznamnější liberální orgán, vyslal do venkovských obvodů vlastní komisaře, kteří se naprosto nespokojovali s všeobecným líčením a statistikou, nýbrž uveřejňovali jména vyšetřovaných dělnických rodin i příslušných vlastníků půdy. Následující přehled uvádí mzdy, placené ve třech vesnicích, v sousedství Blanfordu, Wimbourne a Poolu. Vesnice jsou majetkem pana G. Bankese a hraběte ze Shaftesbury. Připomínáme, že tento papež „Low church“ [anglikánské církve], tato hlava anglických pietistů, stejně jako jeho společník Bankes strhávali z výdělku svých dělníků ještě značnou část pod záminkou nájemného.

¹⁴¹ Barton: „Observations on the Circumstances which influence the Condition of the Labouring Classes of Society“. Londýn 1817, str.26. O konci XVIII. stol. srovn. Eden: „The State of the Poor“.

¹⁴² Parry: „The Question of the Necessity of the Existing Cornlaws Considered“, str. 86.

¹⁴³ Tamtéž, str. 213.

¹⁴⁴ S. Laing: „National Mistress“, 1844, str. 62.

¹⁴⁵ „England and America“. Londýn 1833, sv. I, str. 47.

První vesnice

a) Počet dětí	b) Počet členů rodiny	c) Týdenní mzda mužů	d) Týdenní mzda dětí	e) Týdenní příjem celé rodiny	f) Týdenní nájemné	g) Celkový týdenní výdělek po srážce nájemného	h) Týdenní výdělek připadající na hlavu
2	4	8 šil.	—	8 šil.	2 šil.	6 šil.	1 šil. 6 p.
3	5	8 šil.	—	8 šil.	1 šil. 6 p.	6 šil. 6 p.	1 šil. 3 ¹ / ₂ p.
2	4	8 šil.	—	8 šil.	1 šil.	7 šil.	1 šil. 9 p.
2	4	8 šil.	—	8 šil.	1 šil.	7 šil.	1 šil. 9 p.
6	8	7 šil.	1) 1 šil. 6 p. 2) 2 šil.	10 šil. 6 p.	2 šil.	8 šil. 6 p.	1 šil. ³ / ₄ p.
3	5	7 šil.	—	7 šil.	1 šil. 4 p.	5 šil. 8 p.	1 šil. 1 ¹ / ₂ p.

Druhá vesnice

a) Počet dětí	b) Počet členů rodiny	c) Týdenní mzda mužů	d) Týdenní mzda dětí	e) Týdenní příjem celé rodiny	f) Týdenní nájemné	g) Celkový týdenní výdělek po srážce nájemného	h) Týdenní výdělek připadající na hlavu
6	8	7 šil.	1) 1 šil. 6 p 2) 1 šil. 6 p	10 šil.	1 šil. 6 p.	8 šil. 6 p.	1 šil. ³ / ₄ p.
6	8	7 šil.	—	7 šil.	1 šil. 3 ¹ / ₂ p.	5 šil. 8 ¹ / ₂ p.	8 ¹ / ₂ p.
8	10	7 šil.	—	7 šil.	1 šil. 3 ¹ / ₂ p.	5 šil. 8 ¹ / ₂ p.	7 p.
4	6	7 šil.	—	7 šil.	1 šil. 6 ¹ / ₂ p.	5 šil. 5 ¹ / ₂ p.	11 p.
3	5	7 šil.	—	7 šil.	1 šil. 6 ¹ / ₂ p.	5 šil. 5 ¹ / ₂ p.	1 šil. 1p.

Třetí vesnice

a) Počet dětí	b) Počet členů rodiny	c) Týdenní mzda mužů	d) Týdenní mzda dětí	e) Týdenní příjem celé rodiny	f) Týdenní nájemné	g) Celkový týdenní výdělek po srážce nájemného	h) Týdenní výdělek připadající na hlavu
4	86	7 šil.	—	7 šil.	1 šil.	6 šil.	1 šil.
3	5	7 šil.	1) 2 šil. 2) 2 šil. 6 p	11 šil. 6 p.	10 p.	10 šil. 8 p.	2 šil. 1 ¹ / ₂ p.
0	2	5 šil.	—	5 šil.	1 šil.	4 šil.	2 šil. ¹⁴⁶

Zrušení obilních zákonů dalo obrovský impuls anglickému zemědělství. Odvodňovací práce v ohromném měřítku¹⁴⁷, nový systém krmení ve stájích a umělého pěstování pícnin, zavedení mechanických přístrojů ke hnojení, nové způsoby obdělávání hlinité půdy, zvýšené užívání nerostných hnojiv, používání parního stroje a nových pracovních strojů nejrůznějšího druhu atd., vůbec intensivnější pěstování zemědělských plodin, to všechno charakterizuje tuto epochu. President královské společnosti pro zemědělství, pan Pusey, tvrdí, že se (relativní) hospodářské náklady nově zavedenými stroji zmenšily skoro o polovinu. Na druhé straně se rychle zvýšil absolutní výnos půdy. Základní podmínkou nových metod bylo větší vynaložení kapitálu na akr půdy, tedy také urychlené soustředování farem.¹⁴⁸ Současně se obdělávaná plocha od roku 1846 do roku 1865 rozšířila o 464.119 akrů, nemluvě ani o velkých plochách východních hrabství, které se z ohrad pro králíky a chudých pastvin jako kouzlem proměnily v žirná žitná pole. Víme již, že zároveň klesl celkový počet osob zúčastněných na zemědělství. Pokud jde o vlastní zemědělce obojího pohlaví a různého věku, klesl jejich počet s 1,241.269 roku 1851 na 1,163.227 roku 1861.¹⁴⁹ Poznává-li proto anglický

¹⁴⁶ „London Economist“, 29. března 1845, str. 290.

¹⁴⁷ Pozemková aristokracie si za tím účelem sama půjčovala fondy ze státní pokladny, ovšem prostřednictvím parlamentu, za velmi nízký úrok, který jí musili farmáři platit dvojnásobně.

¹⁴⁸ Úbytek počtu středních farmářů vysvítá zejména z rubrik sčítání: „farmáři synové, vnuci, bratři, synovci, dcery, vnučky, sestry, neteře“, zkratka z rubrik členů farmářovy rodiny, kteří u něho pracují. Tyto rubriky čítaly roku 1851: 216.851 osob, roku 1861 jen 176.151. — Od roku 1851 do roku 1871 se zmenšil v Anglii počet usedlostí o výměře menší než 20 akrů o více než 900; počet usedlostí od 50 do 75 akrů klesl z 8.253 na 6.370; podobně u všech ostatních usedlostí pod 100 akrů. Naproti tomu vzrostl za týchž 20 roků počet velkých pachtů; pachtý od 300 do 500 akrů stouply ze 7.771 na 8.410, pachtý větší než 500 akrů z 2.755 na 3.194, pachtý větší než 1.000 akrů ze 492 na 582.

¹⁴⁹ Počet ovčáků vzrostl z 12.517 na 25.559.

generální registrátor právem: „Přírůstek počtu farmářů a zemědělských dělníků po roce 1801 není nijak úměrný přírůstku zemědělského produktu,¹⁵⁰ platí tento nepoměr ještě daleko více pro poslední období, kdy absolutní úbytek venkovského dělnického obyvatelstva kráčel ruku v ruce s rozšiřováním obdělávané plochy, s intenzivnějším pěstováním zemědělských plodin, s neslýchanou akumulací kapitálu, vkládaného do půdy a věnovaného na její obdělávání, se vzrůstem produktu půdy, jaký nemá obdoby v dějinách anglické agronomie, se zvýšením renty pozemkových vlastníků a s růstem bohatství kapitalistických pachtýřů. Přidáme-li k tomu všemu ještě nepřetržité rychlé rozšiřování městských odbytišť a panství svobodného obchodu, vidíme, že se zemědělský dělník post tot discrimina rerum [po tolika útrapách] konečně octl v poměrech, které ho secundum artem [podle theorie] musely učinit k zbláznění šťastným.

Profesor Rogers naproti tomu dochází k výsledku, že se postavení dnešního anglického zemědělského dělníka mimořádně zhoršilo nejen ve srovnání s postavením jeho předchůdců v druhé polovině XIV. století a v XV. století, nýbrž i ve srovnání s postavením jeho předchůdců z období let 1770—1780, takže dělník „se stal opět nevolníkem“, a to špatně živěným a špatně bydlicím nevolníkem.¹⁵¹ Dr. Julian Hunter praví ve své skvělé zprávě o bydlení zemědělských dělníků: „Náklady na existenci hinda (název zemědělského dělníka z doby nevolnictví) jsou stanoveny na co nejmenší míru, tak aby zrovna mohl žít... Jeho mzda a byt naprosto neodpovídají zisku, který se z něho má vytlouci. Ve farmářových rozpočtech je dělník nula...¹⁵² S prostředky na jeho obživu se počítá vždy jako se stálou veličinou“¹⁵³ „Pokud jde o další snižování jeho příjmu, může říci: nihil habeo, nihil curo [nic nemám, o nic se nestarám]. Nemá strach o budoucnost, protože nemá nic než to, co naprosto nezbytně potřebuje ke své existenci. Dosáhl bodu mrazu a všechny farmářovy výpočty vycházejí z tohoto faktu. Ať se děje cokoli, štěstí nebo neštěstí se ho netýká.“¹⁵⁴

Roku 1863 bylo provedeno oficiální vyšetřování vyživovacích a pracovních podmínek zločinců, odsouzených k deportaci a k veřejným nuceným pracím. Výsledky jsou uloženy ve dvou tlustých Modrých knihách. „Pečlivé srovnání,“ praví se tam mezi jiným, „výživy zločinců v anglických věznicích s výživou pauperů v pracovnách a svobodných zemědělských dělníků této země ukazuje nesporně, že zločinci jsou daleko lépe živeni než kterákoli z obou ostatních kategorií,“¹⁵⁵ zatím co „množství práce, které se požaduje od odsouzeného k veřejným nuceným pracím, činí asi polovinu práce, kterou koná obyčejný zemědělský dělník.“¹⁵⁶ Uvedu několik charakteristických svědeckých výpovědí. Je vyslýchán John Smith, ředitel věznice v Edinburku: čís. 5056: „Výživa v anglických věznicích je daleko lepší než výživa obyčejných zemědělských dělníků.“ Čís. 5057: „Je fakt, že obyčejní zemědělstí dělníci ve Skotsku velmi zřídka dostávají maso.“ Čís. 3047: „Znáte nějaký důvod, proč by zločinci měli být mnohem lépe (much better) živeni než zemědělstí dělníci? — Ovšemže ne.“ Čís. 3048 „Považujete za účelné, aby se prováděly další pokusy přiblížit výživu vězňů, odsouzených k veřejným nuceným pracím, výživě svobodných zemědělských dělníků?“¹⁵⁷ „Zemědělský dělník,“ praví se tu, „by mohl říci: Pracuji těžce a nemám co jíst. Když jsem byl ve vězení, neměl jsem tak těžkou práci a najedl jsem se dosyta, a proto je mi lépe ve vězení než na svobodě.“¹⁵⁸ Z tabulek připojených k prvnímu dílu zprávy, je sestaven tento srovnávací přehled:

¹⁵⁰ „Census etc.“, sv. III, str. 36.

¹⁵¹ Rogers: „A History of Agriculture and Prices in England“. Oxford 1866, sv. I, str. 693. Rogers patří k liberální škole, je osobním přítelem Cobdenovým a Brightovým, tedy rozhodně ne laudator temporis acti [vychvalovač starých zlatých časů].

¹⁵² „Public Health. 7th Report“. Londýn 1865, str. 242. Není proto nic neobyčejného, že buď majitel domu zvýší dělníkovi nájemné, jakmile se doslechne, že dělník začal vydělávat o něco více, nebo že farmář sníží dělníkovi mzdu, protože „jeho žena si našla práci“. (Tamtéž.)

¹⁵³ Tamtéž, str. 135.

¹⁵⁴ Tamtéž, str. 134.

¹⁵⁵ „Report of the Comissioners... relating to Transportation and Penal Service“. Londýn 1863, str. 42, čís. 50.

¹⁵⁶ Tamtéž, str. 77. Memorandum by the Lord Chief Justice.

¹⁵⁷ Tamtéž, sv. II. Svědectví [str. 418, 239].

¹⁵⁸ Tamtéž, sv. I. Dodatek, str. 280.

Týdenní množství potravy^{158a}

	Dusíkaté součásti unci	Součásti bez dusíku unci	Nerostné součásti unci	Celkové množství unci
Zločinec v portlandské věznici	28,95	150,06	4,68	183,69
Námořník královského válečného loďstva	29,63	152,91	4,52	187,06
Voják	25,55	114,49	3,94	143,98
Výrobce kočárů (dělník)	24,53	162,06	4,23	190,82
Sazeč	21,24	100,83	3,12	125,19
Zemědělský dělník	17,73	118,06	3,29	139,08

Celkový výsledek vyšetřování lékařské komise z roku 1863 o stavu výživy nejhůře živěných tříd čtenář již zná. Vzpomene si, že výživa velké části rodin zemědělských dělníků nedosahuje nejnižší míry, které je zapotřebí „k zamezení nemoci z hladu“. Tak je tomu zejména ve všech čistě zemědělských obvodech Cornwallu, Devonu, Somersetu, Wiltsu, Staffordu, Oxfordu, Berksu a Hertsu. „Množství potravy, které dostává zemědělský dělník,“ praví dr. Smith, „je větší, než ukazuje průměr, protože dělník dostává mnohem větší část potravin než ostatní členové jeho rodiny, protože je to nutné vzhledem k jeho práci; v chudších krajích na něj připadá skoro všechno maso nebo slanina. Množství potravy, které připadá na ženu a také na děti v době, kdy rychle rostou, je v mnoha případech a skoro ve všech hrabstvích nedostatečné, hlavně pokud jde o obsah dusíku.“¹⁵⁹ Čeledínové a děvečky, kteří bydlí přímo u farmářů, jsou dobře živěni. Jejich počet klesl z 288.277 roku 1851 na 204.962 roku 1861. „Práce žen na poli,“ praví dr. Smith, „ačkoli má jinak různé škodlivé účinky, znamená za daných podmínek velkou výhodu pro rodinu, protože poskytuje prostředky na obuv, šaty, nájemné a tak umožňuje rodině lépe jíst.“¹⁶⁰ Jedním z nejpozoruhodnějších výsledků tohoto vyšetřování bylo zjištění toho faktu, že zemědělský dělník v Anglii je daleko hůře živěn než v ostatních částech Spojeného království („is considerably the worst fed“); to ukazuje tato tabulka:

Průměrná týdenní spotřeba uhlíku a dusíku na jednoho zemědělského dělníka

	Uhlík granů	Dusík granů
Anglie	40.673	1.594
Wales	48.354	2.031
Skotsko	48.980	2.348
Irsko	43.366	2.434 ¹⁶¹

^{158a} Tamtéž, str. 274, 275.

¹⁵⁹ „Public Health. 6th Report 1863“, str. 238, 249, 261, 262.

¹⁶⁰ Tamtéž, str. 262.

¹⁶¹ „Public Health. 6th Report 1863“, str. 17. Anglický zemědělský dělník dostává pouze ¼ množství mléka a pouze ½ množství chleba, které dostává irský zemědělský dělník. Lepší výživy irského zemědělského dělníka si počátkem XIX. století všiml již A. Young ve své knize „Tour in Ireland“. Příčina je prostě v tom, že chudý irský farmář je mnohem humánnější než bohatý anglický farmář. Pokud jde o Wales, údaj uvedený v textu neplatí pro jeho jihozápadní část. „Všichni tamější lékaři jsou zajedno v tom, že intenzivní růst úmrtnosti na tuberkulosu, skrofulosu atd. souvisí se zhoršováním fyzického stavu obyvatelstva, a všichni připisují toto zhoršování chudobě. Denní živobytí zemědělského dělníka se tam stanoví na 5 pencí, v mnoha případech platí farmář (který sám tře bídu) ještě méně. Kousek soleného masa, vysušeného tak, že je tvrdé jako mahagon, jímž skoro ani nestojí za to obtěžovat zažívání, nebo kousek slaniny, to je přísada k ohromnému množství polévky z mouky a česneku nebo k ovesné kaši, to je každodenní oběd zemědělského dělníka... Pokrok průmyslu měl pro něho ten důsledek, že bylo ve zdejší drsné a vlhkém podnebí solidní, doma tkané sukno vytlačeno levnými bavlněnými výrobky a silnější nápoje „tak zvaným“ čajem... Po mnohahodinové práci na větru a dešti vrací se zemědělec do své chýše, aby usedl u ohně, kde hoří rašelina nebo koule udělané z hlíny a mouru, z nichž se valí mraky kysličníku uhelnatého a siričitého. Stěny chýše jsou slepeny z hlíny a kamene, podlaha — holá zem, která tu byla před postavením chýše, střechu tvoří volně rozestřená, nabobtnalá sláma. Každá škvíra je ucpána, aby sem nefoukalo, a v tomto pekelném zápachu, s blátivou podlahou pod sebou, často v jediných šatech, které mu schnou na těle, večeri tu dělník se ženou a dětmi. Porodníci, nuceni strávit část noci v těchto chatrčích, popisovali, jak se bořili do bahna podlahy a jak si museli — šlo to snadno! — provrtat díru do stěny, aby se nadychovali trochu čerstvého vzduchu. Mnoho svědků různého společenského postavení dosvědčuje, že podvyživený (underfed) rolník je každou noc vydán těmto i jiným nezdravým vlivům, a není nedostatek důkazů, že výsledkem je zesláblé

„Každá stránka zprávy dra Huntera,“ praví dr. Simon ve své úřední zdravotní zprávě, „svědčí o nedostatečné velikosti a bídné jakosti obydlí našich zemědělských dělníků. A už po mnoho let se jejich postavení v tomto směru postupně zhoršovalo. Nyní je pro zemědělské dělníky daleko těžší najít obydlí, a najdou-li je, odpovídá jejich potřebám daleko méně, než tomu bylo třeba po celá staletí. Zejména za posledních 30 nebo 20 let se tento neblahý zjev rychle rozrůstá a bytové poměry venkovského obyvatele jsou nyní krajně žalostné. Je po této stránce úplně bezmocný, jestliže ovšem ti, kdo se obohacují jeho prací, neuznají za hodné zacházet s ním s jakousi soucitnou shovívavostí. Zda najde byt na půdě, kterou obdělává, zda je to lidský příbytek nebo prasečinec, zda je u něho zahrádka, která tolik zmírňuje palčivost bídy, to všechno nezávisí na jeho ochotě nebo schopnosti platit přiměřené nájemné, nýbrž na tom, jak se jiným uráčí užít ‚svého práva dělat si se svým majetkem, co je jim libo‘. Ať je propachtovaný pozemek sebevětší, neexistuje zákon, že tam musí být určité množství bytů pro dělníky, o slušných bytech ani nemluvě; zákon rovněž nevyhrazuje dělníkovi ani nejmenší právo na půdu, pro kterou je jeho práce právě tak nutná jako déšť a sluneční světlo... Ještě jedna další okolnost padá na misku vah proti němu... je to vliv chudinského zákona s jeho předpisy o pobytu a o chudinské dani.¹⁶² Vlivem tohoto zákona má každá farnost peněžní zájem na tom, aby počet zemědělských dělníků, kteří tam bydlí, byl co nejmenší, protože zemědělská práce, místo aby zaručila zemědělskému dělníkovi, lopotícímu se v potu tváře, a jeho rodině bezpečnou a trvalou nezávislost, vede na neštěstí většinou jen delší nebo kratší oklikou k pauperismu — k pauperismu, k němuž má dělník po celou cestu tak blízko, že při každé nemoci nebo přechodném nedostatku práce se musí hned obracet o pomoc k farnosti; a proto usazení zemědělských dělníků v některé farnosti znamená pro ni po každé zřejmě vyšší chudinskou daň... Stačí, aby se velcí pozemkoví vlastníci¹⁶³ usnesli, že na jejich pozemcích nesmějí stát žádné dělnické příbytky, a ihned se zbavují poloviny své odpovědnosti za chudáky. Jak dalece zamýšlela anglická ústava a zákon takovému neomezené pozemkové vlastnictví, které umožňuje landlordovi — jenž ‚si dělá se svým vlastnictvím, co je mu libo‘ — aby s těmi, kdo obdělávají půdu, zacházel jako s cizinci a vyháněl je ze svého území, to je otázka, jejíž posouzení nespadá do mé zprávy... Tato moc evikce [vypuzení z držby] není pouhou teorií. Uplatňuje se prakticky v nejširším měřítku. Je to jedna z okolností, které jsou rozhodující pro bytové poměry zemědělského dělníka... Rozsah tohoto zlořádu můžeme posoudit podle posledního sčítání, které ukázalo, že v posledních 10 letech přes stoupající místní poptávku po domech pokračovalo bourání domů v 821 různých anglických obvodech, takže nehledě k osobám, které z donucení ztratily trvalé bydliště ve farnostech, kde pracují, bylo roku 1861 oproti roku 1851 obyvatelstvo větší o 5 $\frac{1}{3}$ % napěchováno do obytného prostoru menšího o 4 $\frac{1}{2}$ %... Jakmile je vyliďňovací proces dokončen praví dr. Hunter jeho výsledkem je vesnice na oko (show-village), kde zbude jen několik kotáží a kde nesmí bydlet nikdo mimo ovčáky, zahradníky a hajné — stále služebnictvo, s nímž milostivá vrchnost zachází dobře, jak je zvyklá u této kategorie lidí.¹⁶⁴ Ale půdu

a skrofulosní obyvatelstvo... Zprávy farních úředníků v Caermarthenshiru a Cardiganshiru dokazují pádně týž stav. K tomu přistupuje ještě horší pohroma — rozmáhání se idiotismu. Teď ještě několik slovo o klimatických podmínkách. Po 8 — 9 měsíců v roce vanou celou zemi prudké jihozápadní větry, doprovázené prudkými lijáky, jež padají hlavně na západní svahy pahorků. Stromy se tu vyskytují zřídka, leda v závětrí, nejsou-li chráněny, jsou orvané a ošlehané větrem. Chatrče se krčí za horskými výstupky, často v roklích nebo v lomu, jen velmi malé ovce a zdejší skot dokáží žít na pastvinách... Mladí lidé odcházejí do východních hornických obvodů Glamorganu a Monmouthu... Caermarthenshire je kolébka havířů a také jejich chorobinec... Obyvatelstvo si jen s námahou udržuje svůj počet. Tak v Cardiganshiru:

	1851	1861
mužského pohlaví	45.155	44.446
ženského pohlaví	52.459	52.955
<hr/>		
dohromady	97.614	97.401

(Zpráva dra Huntera v „Public Health. 7th Report 1864“. Londýn 1865, str. 498 — 502 porůznu.)

¹⁶² Roku 1865 byl tento zákon poněkud zlepšen. Zkušenost brzy ukáže, že takové záplatování není nic platné.

¹⁶³ Pro porozumění dalšímu: close villages (uzavřené vesnice) jsou ty, kde je vlastníkem pozemků jeden nebo několik velkostatkářů; open villages (otevřené vesnice) jsou ty, jejichž půda patří velkému počtu menších vlastníků. V otevřených vesnicích mohou stavební spekulanti stavět kotáže a noclehárny.

¹⁶⁴ Taková vesnice je sice pěkná na pohled, ale je stejně nereálná jako vesnice, které viděla Kateřina II. za své cesty na Krym. V poslední době vyhánějí často z těchto show-villages i ovčáka. Na př. poblíž Market Harborough je salaš v rozloze asi 500 akrů; veškerou práci tu zastane jeden člověk. Aby nemusil chodit zdaleka přes širé pláně, překrásné leicesterské a

je nutno obdělávat a tu vidíme, že dělníci, kteří na ní pracují, nebydlí u vlastníka pozemku, nýbrž docházejí z otevřené vesnice, vzdálené třeba i 3 míle, kde jim četní drobní majitelé domků poskytli přístřeší, když jejich kotáže v uzavřených vesnicích byly zbourány. Tam, kde všechno směřuje k tomuto výsledku, hovoří kotáže obvykle už svým bídným vzhledem o tom, k jakému osudu jsou odsouzeny. Jsou v různých stupních přirozeného rozpadu. Pokud drží střecha pohromadě, dovolují dělníkovi platit nájemné a dělník je často velmi rád, třebaže musí platit takovou cenu, jaká se platí za dobrý byt. Přitom však neexistují opravy ani zlepšení, leda to, co si může dovolit nemajetný nájemník. Nedá-li se domek nakonec vůbec obývat, znamená to jen, že je o jednu zbořenou kotáž více a chudinská daň bude o příslušnou částku menší. Zatím co se velcí vlastníci takto hledí zbavit chudinské daně tím, že vyhánějí obyvatelstvo z půdy, která jim patří, přijímá vyhozené dělníky nejbližší venkovské městečko nebo otevřená osada; pravím nejbližší, ale ty „nejbližší“ bývají někdy vzdáleny 3—4 míle od farmy, na které se musí dělník den co den lopotit. A tak po své celodenní dřině — jako by to nic nebylo — musí ještě každý den putovat 6 nebo 8 mil cesty aby si vydělal na svůj vezdejší chléb. Za stejně těžkých okolností koná nyní zemědělskou práci i jeho žena a děti. A to ještě není všechno zlo způsobené tím, že bydlí daleko od pracoviště. V otevřených osadách skoupí stavební spekulanti kousky půdy, které zastaví co nejhustěji nejlacinějšími barabiznami. A v těchto bídných příbytcích, které i tehdy, když vedou do volné přírody, mají všechny nejhnusnější znaky nejhorších městských bytů, se tísní zemědělství dělníci Anglie.¹⁶⁵ Na druhé straně nás nesmí ani napadnout, že i dělník, jenž trvale bydlí na půdě, kterou obdělává, najde tam bydlení, jaké by si zasloužil za svůj život plný produktivní práce. I na knížecích statcích jsou dělnické kotáže často v nejžalostnějším stavu. Existují landlordi, kteří si myslí, že stáj je dost dobrá pro dělníky a jejich rodiny, a kteří se neštítí vyždímat z nich poslední groš za pronájem takových děr.¹⁶⁶ Třeba je to chatrč na spadnutí s jedinou komůrkou na spaní, bez ohniště, bez záchodu, bez oken, která se dají otvírat, bez vody — leda někde v příkopě, bez zahrádky, dělník je proti tomuto zlořádu bezmocný. A naše zdravotně policejní zákony (The Nuisances Removal Acts) zůstávají mrtvou literou. Vždyť jejich provádění je svěřeno právě těm majitelům, kteří pronajímají takové brlohy... Nesmíme se dát oslnit jasnějšími obrazy, které jsou jen výjimkou, a nevidět fakta, jež jsou převážným pravidlem a tvoří skvrnu hanby na anglické civilizaci. Stav musí být skutečně strašný, jestliže přes očividně hrozný dnešní stav dělnických bytů docházejí kompetentní pozorovatelé jednomyslně k závěru, že všeobecně hrozný stav bytů je nekonečně méně těžkým zlem než jejich pouhý číselný nedostatek. Po léta bylo přeplnění bytů zemědělských dělníků předmětem těžkých starostí nejen lidí, kterým jde o zdraví, nýbrž i všech, kdo si váží spořádaného a mravného života. Neboť autoři zprávo o šíření epidemických chorob ve venkovských obvodech tak shodnými slovy, že se stávají až stereotypními, znovu a znovu označují přeplnění domů za příčinu, která maří jakýkoli pokus zadržet epidemii, která se již rozmohla. Znovu a znovu upozorňují na to, že

northamptonské pastviny, dostával pastýř obvykle kotáž na farmě. Nyní mu dávají třináctý šilink na byt, který si musí hledat v některé otevřené vesnici daleko odtud.

¹⁶⁵ Domy dělníků (v otevřených osadách které jsou ovšem stále přeplněny) jsou obvykle postaveny v řadách, zadní stěnou až na samý kraj kousičku půdy, který stavební spekulant nazývá svým. Světlo a vzduch k nim tedy nemůže, leda s průčelní strany. (Zpráva dra Huntera v „Public Health. 7th Report 1864“. Londýn 1865, str. 135.) Velmi často bývá místní hostinský nebo kupec rovněž pronajimatelem domků. V takovém případě má v něm zemědělský dělník druhého pána vedle farmáře. Zároveň musí být dělník také jeho zákazníkem. „Ze mzdy 10 šilinků týdně po srážce nájemného 4 libry št. ročně musí u něho nakoupit určité množství čaje, cukru, mouky, mýdla, svíček a piva za ceny, které si kupec uráčí určit.“ (Tamtéž, str. 132.) Tyto otevřené vesnice tvoří opravdu „trestanecké kolonie“ anglického zemědělského proletariátu. Mnohé kotáže jsou pouhé noclehárny, jimiž prochází všechna potulná holota z okolí. Zemědělec a jeho rodina, kteří si často opravdu obdivuhodně v nejhnusnějších poměrech zachovávají čestnost a ryzost charakteru, tu neodvratně upadají. U urozených Shylocků se stalo módou krčit pokrytecky rameny nad stavebními spekulanty, drobnými vlastníky a otevřenými osadami. Vědí ovšem velmi dobře, že jejich „uzavřené vesnice a vesnice na oko“ jsou rodištěm „otevřených osad“ a že by bez nich nemohly existovat. „Nebýt drobných vlastníků otevřených osad, musila by většina zemědělských dělníků spát pod stromy statků, na nichž pracují.“ (Tamtéž, str. 135.) Systém „otevřených“ a „uzavřených“ vesnic převládá v celé střední a východní Anglii.

¹⁶⁶ „Pronajimatel domu (farmář nebo landlord) se přímo nebo nepřímo obohacuje prací muže, jemuž platí 10 šilinků týdně, a pak tomuto ubožákovi zase strhne 4 nebo 5 liber št. ročně za nájem bytu v domech, které by při prodeji na veřejném trhu neměly cenu ani 20 liber št, ale udržují si cenu jen uměle tím, že majitel má moc prohlásit: „Najmi si byt v mém domě, anebo seber svých pět švestek a zkus si najít bez potvrzení, že jsi u mne pracoval, jiné zaměstnání?... Chce-li si takový člověk polepsit a jde na stavbu železnice klást kolejnice nebo pracovat do lomu, provází ho znovu na každém kroku táž moc: „Buď budeš pro mne pracovat za tuto nízkou mzdu nebo táhni na týdenní výpověď; vezmi sebou své prase, máš-li jaké, a uvidíme, co dokážeš s tou troškou brambor, které ti -vyrostou na zahrádce.“ Jestliže mu jeho zájem nediktuje jiná opatření, vlastník (nebo farmář) v takových případech často raději takového zběha potrestá zvýšením nájemného.“ (Dr. Hunter: „Public Health. 7th Report 1864“, str. 132.)

přestože venkovský život má příznivý vliv na zdraví, nahromadění obyvatelstva, tak urychlující šíření nakažlivých nemocí, podporuje i vznik nenakažlivých nemocí. A osoby, které odhalily tyto poměry, nezamlčely ani další zlořády. I tam, kde jejich původním thematem byla jen zdravotní péče, byli téměř donuceni zabývat se ještě jednou stránkou tohoto předmětu. Tím, že ukázali, jak často jsou dospělé osoby obojího pohlaví, ženatí i svobodní, nacpány (huddled) v těsných komorách, musely jejich zprávy vést k přesvědčení, že za vyličených okolností jsou stud a slušnost nejhrušším způsobem uráženy a mravnost musí skoro neodvratně zanikat.¹⁶⁷ Např. v dodatku k mé poslední zprávě se zmiňuje dr. Ord ve svém hlášení o vypuknutí tyfu ve Wingu v Buckinghamshiru o tom, jak tam přišel jakýsi mladý muž z Wingravu s tyfem. V prvních dnech své nemoci spal pohromadě s 9 jinými osobami v jedné světnici. Za čtrnáct dní někteří z nich rovněž onemocněli, za několik týdnů z 9 osob onemocnělo tyfem pět a jedna zemřela! V téže době dr. Harvey z nemocnice Sv. Jiří, který v rámci soukromé praxe docházel za epidemie do Wingu, podal stejné hlášení: „Mladá žena, nemocná tyfem, spala v noci v jedné světnici s otcem, matkou, svým nemanželským dítětem, dvěma mladými muži, svými bratry, a dvěma sestrami, z nichž každá měla nemanželské dítě, celkem 10 osob. Před několika týdny spalo v téže místnosti 13 dětí.“¹⁶⁸

Dr. Hunter prohlédl 5.375 kotáží zemědělských dělníků nejen v čistě zemědělských obvodech, nýbrž ve všech hrabstvích Anglie. Z těchto 5.375 kotáží mělo 2.195 jen jedinou světnici ke spaní (často zároveň k obývání), 2.930 jen dvě a 250 více než dvě. Uvedu tu stručný výbor z popisu poměrů ve dvanácti hrabstvích.

1. Bedfordshire

Wrestlingworth: Ložnice asi 12 stop dlouhé a 10 stop široké, ačkoli mnohé jsou menší. Malá přízemní chatrč je často prkennou přepážkou rozdělena na dvě ložnice, jedna postel bývá často v kuchyni vysoké 5 stop 6 palců. Nájemné 3 libry št. Nájemníci si musí sami postavit záchody, majitel domu dodá jen žumpu. Často to bývá tak, že postaví-li si někdo záchod, užívá ho celé sousedstvo. Dům obývaný rodinou Richardsonových je nedostižně krásný. „Jeho maltové zdi jsou vzedmuté jako sukně dámy, která dělá poklonu. Jeden konec krovu je vydutý, druhý propadlý, na něm, ó hrůzo, komín, křivá to roura ze dřeva a hlíny jako sloní chobot. Dlouhá tyč podpírá komín, aby nespádl; dveře a okna tvaru kosočtverce.“ Ze 17 prohlédnutých domů měly jen 4 více než po jedné světnici, a tyto 4 domy byly přeplněny. V jednom z domků s jednou ložnicí bydleli 3 dospělí se 3 dětmi, v druhém manželská dvojice 6 dětmi atd.

Dunton: Vysoké nájemné, 4 až 5 liber št., týdenní mzda mužů 10 šilinků. Doufají, že uhradí nájemné výdělkem ze slaměnkářství, jímž se rodina zabývá. Čím vyšší je nájemné, tím více osob se musí tísnit v jedné světnici, aby je mohli zaplatit. Šest dospělých, kteří spí v jedné místnosti se čtyřmi dětmi, platí za ni 3 libry št. 10 šil. Nejlevnější dům v Duntonu, zvenku 15 stop dlouhý a 10 stop široký, se pronajímá za 3 libry št. Jen vjednom ze 14 prohlédnutých domů byly dvě ložnice. Poněkud stranou před vesnicí stojí dům, zvenku u zdi zaneřádný nájemníky, dveře zdola do výšky 9 palců úplně uhnily. Otvor se na noc důmynslně zavírá tak, že se zevnitř přisune několik cihel a přes to se zavěsí kus rohože. Půl okna, sklo i s rámem, beze stopy zmizelo. Ve světnici bez nábytku se tísni 3 dospělí a 5 dětí. Dunton není o nic horší než ostatní část Biggleswade Union.

2. Berkshire

¹⁶⁷ „Mladí manželé nejsou zvlášť vhodným předmětem poučení pro dorostlé bratry a sestry, kteří s nimi spí v jedné světnici; a ačkoli příklady není dovoleno registrovat, je dost podkladů opravňujících tvrzení, že velké utrpení a často smrt je údělem žen, jež se dopustily zločinu krvesmilství.“ (Dr. Hunter, tamtéž, str. 137.) Venkovský policejní úředník, který působil mnoho let jako tajný policista v nejhudších čtvrtích Londýna, praví o dívkách ze své vesnice: „S tak hrubou nemravností v raném věku, s takovou drzostí a nestydatostí jako u nich jsem se nesešel nikdy za celou dobu svého policejního života v nejhudších čtvrtích Londýna... žiji jako čuňata, výrostkové a děvčata, matky a otcové, všechno spolu spí v jedné světnici.“ („Children's Employment Commission. 6th Report“. Londýn 1867. Dodatek, str. 77, čís. 155.)

¹⁶⁸ „Public Health. 7th Report 1864“, str. 9—14 porůznu.

Beenham: V červnu 1864 žili v jednom cotu (přízemním domku) muž, žena a 4 děti. Dcera si z práce přinesla spálu. Zemřela. Jedno dítě onemocnělo a zemřelo. Matka a druhé dítě měly tyfus, když k nim byl zavolán dr. Hunter. Otec a třetí dítě spali venku, ale jak těžké tu bylo zajistit izolaci, je vidět už z toho, že na přeplněné návsi nešťastné vesnice, kde se konal trh, leželo prádlo ke praní ze zamořeného domu. — Nájemné z H-ova domku 1 šilink týdně; jediná světnice pro manželskou dvojici a 6 dětí. Jeden dům se pronajímá za 8 pencí (týdně), je 14 stop 6 palců dlouhý, 7 stop široký; kuchyň 6 stop vysoká; ložnice bez oken, kamen, dveří; kromě východu nikde žádný otvor; žádná zahrádka. Nedávno tu bydlel jakýsi muž s dvěma dospělými dcerami a dorůstajícím synem; otec a syn spali na posteli, dívky na chodbě. V době, kdy tu rodina žila, narodilo se každé dceři po dítěti, ale jedna šla slehnout do pracovny a vrátila se pak domů.

3. Buckinghamshire

V 30 kotážích — na 1000 akrech půdy — bydlí tu asi 130 až 140 osob. Farnost Bradenham zabírá 1000 akrů; roku 1851 měla 36 domů, kde bydlelo 84 mužů a 54 žen. Nepoměr pohlaví se vyrovnal roku 1861, kdy tu bylo napočteno 98 mužů a 87 žen; za 10 let přírůstek 14 mužů a 33 žen. Za tu dobu ubyl jeden dům.

Winslow: Velká část nově postavena v dobrém slohu; poptávka po domech, jak se zdá, značná, protože velmi bídné přízemní kotáže se pronajímají za 1 šilink a 1 šilink 3 pence týdně.

Water Eaton: Zde zbořili majitelé, když se začalo obyvatelstvo rozrůstat, asi 20% domů. Jeden chudý dělník, který musí chodit asi 4 míle do práce, odpověděl na otázku, nemůže-li si najít domek blíž: „Ne, dají si zatraceně pozor, aby si vzali do bytu člověka s tak velkou rodinou, jako mám já.“

Tinker's End u Winslow: světnice, kde jsou 4 dospělí a 4 děti, 11 stop dlouhá, 9 stop široká, v nejvyšším místě 6 stop a 5 palců vysoká; v jiné světnici 11 stop 3 palce dlouhé, 9 stop široké, 5 stop 10 palců vysoké, bydlí 6 lidí. Na každou z těchto rodin připadá méně místa než na jednoho trestance. Ani jeden domek neměl více než jednu ložnici, ani jeden neměl zadní východ, vodu málokterý. Týdenní nájemné 1 šilink 4 pence až 2 šilinky. Z obyvatel 16 prohlédnutých domků jen jediný muž vydělával 10 šilinků týdně. Množství vzduchu, které v uvedeném případě připadá na osobu, se rovná tomu, co by se dostalo člověku, který by byl na noc zavřen do krabice o 4 stopách délky, šířky a výšky. Tyto staré barabizny mají ovšem nadbytek přirozených ventilací.

4. Cambridgeshire

Camblingay náleží různým vlastníkům, Jsou tu nejchátralejší cots, jaké lze kde vidět. Mnoho lidí se žíví slaměnkářstvím. Smrtná únava, beznadějně smíření se životem ve špíně vládne v Camblingay. Zanedbanost, kterou lze pozorovat ve středu, se stává skutečnou mukou na okrajích, na severu a jihu, kde se domy postupně rozpadávají. Nepřítomní landlordi čile pouštějí žilou ubohému hnízdu. Nájemné je velmi vysoké; 8 až 9 osob namačkáno do jedné světnice; ve dvou případech 6 dospělých, každý s 1 a 2 dětmi v jedné komůrce.

5. Essex

V mnohých farnostech tohoto hrabství jde úbytek kotáží ruku v ruce s úbytkem obyvatel. Ale v neméně než 22 farnostech bourání domů nezadrželo růst obyvatelstva, ani nevyvolalo jeho vyhánění, k němuž všude dochází pod názvem „stěhování do měst“. Ve Fingringhoe, farnosti o 3.443 akrech, stálo roku 1831 145 domů, roku 1861 již jen 110, ale obyvatelstvo se nechtělo vystěhovat a dokonce i za těchto bytových poměrů obyvatelstva přibývalo. V Ramsden Crags obývalo roku 1831 252 lidí 61 domů, ale roku 1861 se 262 lidí tísnilo již jen v 49 domech. V Basildenu žilo roku 1851 na 1.827 akrech 157 osoby 35 domech, za deset let 180 osob ve 27 domech. Ve farnostech Fingringhoe, Jižní Farnbridge, Widford, Basilden a Ramsden Crags žilo roku 1851 na 8.449 akrech 1.392 osob ve 316 domech, roku 1861 na téže ploše 1.473 osob ve 249 domech.

6. Herefordshire

Toto malé hrabství trpělo „duchem vyhánění“ víc než kterékoli jiné hrabství v Anglii. V Nadby přeplněné kotáže, obyčejně o 2 světnicích, většinou patří farmářům. Ti je snadno pronajmou za 3 nebo 4 libry št. ročně a platí 9 šilinků mzdy za týden.

7. Huntingdonshire

Hartford měl roku 1851 87 domů, krátce nato bylo v této malé farnosti, měřící 1.720 akrů, zbořeno 19 kotáží; obyvatelstvo čítalo: roku 1831 — 452 lidí, 1851 — 382, 1861 — 341. Prohlédnuto 14 cots, každý s jednou místností. V jednom z nich žije 1 manželská dvojice, 3 dospělí synové, 1 dospělá dívka, 4 děti, dohromady 10 osob; v jiném 3 dospělí, 6 dětí. Jedna z těchto místností, kde spalo 8 osob, byla 12 stop 10 palců dlouhá, 12 stop 2 palce široká, 6 stop 9 palců vysoká; průměrně připadalo na jednoho asi 130 krychlových stop, bez odečtení výstupků. Ve 14 ložnicích 34 dospělých a 33 dětí. U těchto kotáží je jen zřídka zahrádka, ale nájemníci mají možnost propachtovat si kousky půdy po 10 nebo 12 šil. za rood ($\frac{1}{4}$ akru). Tyto parcely jsou daleko od domků; domky nemají záchody. Rodina musí chodit na stranu buď na svou parcelu, anebo — jak se to, s odpuštěním, zde dělá — plnit svými výkaly zásuvku skříně. Když je zásuvka plná, vytáhne se a vyprázdní tam, kde je jejího obsahu zapotřebí. V Japonsku probíhá koloběh života čistotněji.

8. Lincolnshire

Langtoft: Jeden muž tu bydlí ve Wrightově domě se svou ženou, tchyní a 5 dětmi; dům má kuchyň, komoru a nad kuchyní ložnici; kuchyň a ložnice mají 12 stop 2 palce délky, 9 stop 5 palců šíře, celá zastavěná plocha je 21 stop 3 palce dlouhá, 9 stop 5 palců široká. Ložnice je podkrovní, stěny se homolovitě sbíhají ke stropu a vikýř se otvírá do průčelí. Proč zde bydlí? Zahrada? Ne, je neobyčejně maličká. Nájemné? Také ne, je vysoké — 1 šilink 3 pence týdně. Blízko do práce? Nikoli, 6 mil daleko, takže chodí denně 12 mil sem a tam. Bydlí tu, protože tento cot byl k pronajmutí a protože chtěl mít domek pro sebe, kdekoli, za jakoukoli cenu, v jakémkoli stavu. Dále je uvedena tabulka 12 domů v Langtoftu s 12 světnicemi, 38 dospělými obyvateli a 36 dětmi.

12 domů v Langtoftu

Počet domů	Počet světnic	Počet dospělých	Počet dětí	Počet všech obyvatel	Počet domů	Počet světnic	Počet dospělých	Počet dětí	Počet všech obyvatel
1	1	3	5	8	1	1	3	3	6
1	1	4	3	7	1	1	3	2	5
1	1	4	4	8	1	1	2	0	2
1	1	5	4	9	1	1	2	3	5
1	1	2	2	4	1	1	3	3	6
1	1	2	3	8	1	1	2	4	6

9. Kent

Kenington byl do krajnosti přeplněn roku 1859, když se objevil záškrť a když lékař farnosti úředně vyšetřoval postavení chudších tříd obyvatelstva. Shledal, že v této osadě, kde bylo zapotřebí velkého množství práce, bylo několik domků zbořeno a nové nebyly postaveny. V jedné části vesnice stály 4 domy, jimž se říká birdcages (ptačí klece); každý měl 4 místnosti těchto rozměrů ve stopách a palcích:

kuchyně	9,5 x 8,11 x 6,6
komora	8,6 x 4,60 x 6,6
ložnice	8,5 x 5,10 x 6,3
ložnice	8,3 x 8,40 x 6,3

10. Northamptonshire

Bringworth, Pickford a Floore: V těchto vesnicích bloudí v zimě po ulicích 20—30 dělníků, kteří nemají práci. Farmáři ne vždy dostatečně obdělávali pole pro obilí a okopaniny a landlord shledal účelnějším spojit všechny propachtované pozemky ve 2 nebo 3. Odtud nedostatek práce. Zatím co na jedné straně příkopu volá pole po obdělání, vrhají na ně s druhé strany nezaměstnaní dělníci toužebné pohledy. Není divu, že dělníci, v létě udřeni do úpadu, v zimě polomrtví hladu, říkají pak svým svérázným nářečím, že „the parson and gentlefolks seem frit to death at them“.^{168a}

Ve Floore příklady, kdy v jedné ložnici nejmenších rozměrů je manželská dvojice se 4, 5, 6 dětmi nebo 3 dorostlí s 5 dětmi nebo manželé s dědečkem a 6 dětmi nemocnými spalou atd.; ve dvou domcích s 2 ložnicemi 2 rodiny, každá s 8 až 9 dospělými.

11. Wiltshire

Stratton: Navštíveno 31 domů, z nich 8 jen s 1 světnicí. Pentill v téže farnosti: jeden cot se pronajímá za 1 šilink 3 pence týdně, bydlí v něm 4 dospělí a 4 děti; kromě dobrých zdí není v něm nic dobrého, počínaje podlahou z hrubě otesaných kamenů až po prohnílou doškovou střechu.

12. Worcestershire

Bourání domů tu nebylo tak zlé; přesto od roku 1851 do roku 1861 počet obyvatel na každý dům se zvětšil ze 4,2 na 4,6.

Badsey: Zde je mnoho domků se zahrádkou. Někteří farmáři prohlašují cots za „a great nuisance here, because they bring the poor“ (velké zlo, protože lákají chudáky). Jeden gentleman prohlásil: „Chudáci z toho nebudou nic mít; vystaví-li se 500 domků, půjdou na dračku jako housky na krámě; opravdu, čím více se jich postaví, tím více jich bude zapotřebí“ čili podle jeho názoru domy přilákávají obyvatele, kteří samozřejmě zase způsobují tlak na „prostředky ubytování“. K tomu poznamenává dr. Hunter: „Tito chudáci přece odněkud přišli, a protože do Badsey je nic zvláštního netáhne, jako např. milodary, plyne z toho, že je sem žene odpudivost nějakého ještě nepohodlnějšího místa. Kdyby každý mohl najít blízko svého pracoviště domek a kousek půdy, jistě by bydlel raději tam než v Badsey, kde za svůj kousek půdy platí dvakrát více než farmář.“

Ustavičné vystěhovalectví do měst, stálé tvoření „přebytečného“ obyvatelstva na venkově soustředováním farem, přeměnou polí v pastviny, zaváděním strojů atd. a ustavičné vyhánění venkovského obyvatelstva v důsledku bourání kotází jdou ruku v ruce. Čím méně je nějaký kraj obydlen, tím větší je v něm „relativní přelidnění“, tím větší je jeho tlak na prostředky výdělků, tím větší je relativní přebytek zemědělského obyvatelstva nad prostředky ubytování, tím větší je tedy ve vesnicích místní přelidnění a napěchování lidí plodící zhoubné nemoci. Hromadění mas lidí v roztroušených vesničkách a městečkách odpovídá násilnému vyhánění lidí z vesnické půdy. Neustálá přeměna zemědělských dělníků v „přebytečné“, přestože jejich počet klesá a zároveň masa jejich produktu roste, je kolébkou pauperismu. Pauperismus, který jim hrozí, je motivem jejich vyhánění a hlavním zdrojem jejich bytové nouze, která láme jejich poslední schopnost odporu a dělá z nich opravdové otroky vlastníků půdy¹⁶⁹ a farmářů, takže minimum mzdy se pro ně stává přírodním

^{168a} „Farář a šlechtic se spikli, aby je uštvali k smrti.“

¹⁶⁹ „Odvěké zaměstnání hinda [zemědělského nádeníka] dodává vážnosti i jeho postavení. Není otrokem nýbrž vojákem míru a zasluhuje, aby mu landlord zajistil bydlení hodné ženatého člověka, protože landlord od něho vyžaduje stejnou nucenou práci jako vlast od vojáka. Ani on, stejně jako voják, nedostává tržní cenu za svou práci. Stejně jako vojáka, odvedou i jeho, když je ještě mladý, nevědomý, zběhlý jen ve svém řemesle a nezná nic než svůj domov. Časný sňatek a působnost různých

zákonem. S druhé strany je venkov přes stále „relativní přelidnění“ současně nedostatečně zalidněn. Objevuje se to nejen jako místní zjev v takových bodech, odkud je odliv obyvatelstva do měst, do dolů, na stavby železnic atd. příliš rychlý, objevuje se to všude jak v době žní, tak i na jaře a v létě v těch častých okamžicích, kdy velmi pečlivě a intenzivní anglické zemědělství potřebuje další ruce. Zemědělských dělníků je stále příliš mnoho pro průměrné potřeby zemědělství a příliš málo pro jeho špičkové nebo přechodné potřeby.¹⁷⁰ Proto najdeme v oficiálních dokumentech zaznamenány vzájemně si odporující stížnosti týchž obvodů zároveň na nedostatek i na nadbytek práce. Dočasný nebo místní nedostatek dělníků nepůsobí zvýšení mzdy, nýbrž vede pouze k tomu, že k zemědělským pracím se donucují ženy a děti a věk dělníků neustále klesá. Jakmile vykořisťování žen a dětí nabývá velkých rozměrů, stává se novým prostředkem k přeměňování dospělých zemědělských dělníků-mužů v přebytečné dělníky a prostředkem ke snižování jejich mzdy. Na východě Anglie bují krásný plod tohoto cercle vicieux [bludného kruhu] tak zvaný gangsystem (systém part nebo tlup), o němž se tu krátce zmíním.¹⁷¹

Systém tlup se vyskytuje skoro výhradně v Lincolnshiru, Huntingdonshiru, Cambridgeshiru, Norfolk, Suffolku a Nottinghamshiru, tu a tam i v sousedních hrabstvích Northamptonu, Bedfordu a Rutlandu. Jako příklad tu uvádíme Lincolnshire. Velká část tohoto hrabství je nová země, jsou to dřívější blata nebo také, jako i v jiných jmenovaných východních hrabstvích, země vyrvaná moři. Parní stroj vykonat pravé divy při vysušování. Z bývalých bažin a písčín se staly úrodné nivy, kde se vlní moře klasů a jež vynášejí nejvyšší pozemkové renty. Totéž platí o uměle získané naplavené půdě, jako např. na ostrově Axholme a v jiných farnostech na břehu Trentu. Tou měrou, jak vznikaly nové farmy, nejenže se nestavěly nové kotáže, nýbrž staré se bouraly, dělníci pak přicházeli z otevřených vesnic, na míle vzdálených, táhnoucích se podél cest, které se vinou po stráních pahorků. Jedině tam nalézalo dříve obyvatelstvo ochranu před dlouho trvajícím zimními povodněmi. Dělníci žijící trvale na farmách o rozloze od 400 do 1000 akrů (říká se jim tu „confined labourers“ [„dělníci připoutaní k půdě“]) konají výhradně stále těžké zemědělské práce, k nimž se používá koní. Na každých 100 akrů připadá průměrně sotva jedna kotáž. Jeden farmář, který si zpachtoval dříve bažinatou půdu (fenland), vypovídá např. před vyšetřovací komisí: „Moje farma má více než 320 akrů, vesměs orné půdy. Není tu ani jedna kotáž. Jeden dělník bydlí teď u mne. Mám čtyři čeledíny ke koním a ti bydlí v okolí. Lehkou práci, k níž je zapotřebí mnoha rukou, dělají tlupy.“¹⁷² Půda potřebuje mnoho lehké polní práce, jako pletí plevelu, okopávky, všelijaké úkony k hnojení, vybírání kamení atd. To všechno dělají gangy čili organisované tlupy, které bydlí v otevřených osadách.

zákonů o usazování znamenají pro něho totéž, co znamená pro vojáka odvod a vojenské trestní předpisy.“ (Dr. Hunter v „Public Health. 7th Report 1864“, str. 132.) Občas je některý landlord výjimečně měkkého srdce dojat pustinou, kterou sám způsobil. „Je to velmi smutné být na svém panství sám,“ pravil hrabě z Leicesteru, když mu blahopřáli k dokončení stavby Holkhamu. „Rozhlížím se kolem dokola a nevidím žádný jiný dům než svůj vlastní. Jsem obr z obří věže a sežral jsem všechny své sousedy.“

¹⁷⁰ Podobný úkaz lze pozorovat v posledních desetiletích i ve Francii, tou měrou, jak se tam kapitalistická výroba zmocňuje zemědělství a vyhání „přebytečné“ venkovské obyvatelstvo do měst. Také zde lze pozorovat zhoršení bytových poměrů a ostatních podmínek přímo u zdroje vzniku „přebytečných“. O svérázném „prolétariat foncier“ [„zemědělském proletariátu“] vytvořeném parcelovým systémem, viz mimo jiné citovaný spis Colinsův; „L'Economie Politique“, a Karla Marxe: „Der Achtzehnte Brumaire des Louis Bonaparte“. New York 1852, str. 56 a násl. [„Osmnáctý brumaire Ludvíka Bonaparta, str. 94.] Roku 1846 Čítalo městské obyvatelstvo ve Francii 24,42% venkovské 75,58%, roku 1861 městské 28,86%, venkovské 71,14%. Za poslední roky se procento venkovského obyvatelstva ještě více zmenšilo. Už roku 1846 zpíval Pierre Dupont ve svých „Ouvriers“:

„Mal vêtus, logés dans des trous,
Sous les combles, dans les décombres,
Nous vivons avec les hiboux
Et les larrons, amis des ombres.“

[„Náš šat jsou hadry, byt náš díry
na půdách, v ssuti rozvalin
ve tmě tu žijem s netopýry
a zloději, jimž hoví stín]

¹⁷¹ Šestá a konečná „Report of Children's Employment Commission“, uveřejněná koncem března 1867, pojednává jen o systému gangů v zemědělství.

¹⁷² „Children's Employment Commission. 6th Report“. Doklady, str. 37, čís. 173. Fenland je bažinatý kraj.

Gang se skládá z 10 až 40 nebo 50 osob, hlavně žen, mladistvých osob obojího pohlaví (13—18 let), ačkoli hoši, jakmile je jim 13 let, z tlupy většinou vystupují, a konečně z dětí obojího pohlaví (6—13 let). V čele stojí gangmaster (vůdce tlupy); je to vždy obyčejný zemědělský dělník, zpravidla tzv. špatný chlap, flamendr, tulák, opilec, ale člověk určitým způsobem podnikavý a světem protřelý. Najímá tlupu, která pracuje pod jeho a ne pod farmářovým velením. S farmářem sjednává většinou mzdu za úkol i svou odměnu, která průměrně příliš nepřevyšuje výdělek obyčejného zemědělského dělníka¹⁷³ — závisí skoro úplně na dovednosti, s níž dokáže v nejkratší době dostat ze své tlupy co nejvíce práce. Farmáři poznali, že ženy pracují pořádně jen pod mužskou diktaturou, že však ženy a děti, když se jednou dají do práce, napínají s velikou horlivostí své životní síly — což věděl již Fourier — kdežto dospělý mužský dělník je tak poťouchlý, že se snaží svou silou co možná šetřit. Vůdce tlupy chodí od statku ke statku a opatřuje práci pro svou tlupu na 6—8 měsíců v roce. Pracovat pro něho je tedy pro dělnické rodiny mnohem výhodnější a bezpečnější než pro jednotlivého farmáře, který zaměstnává děti jen příležitostně. Tato okolnost upevňuje jeho vliv v otevřených osadách natolik, že děti často nelze najmout jinak než jeho prostřednictvím. Dodávání dětí jednotlivě, nezávisle na tlupě, to je jeho vedlejší výdělek.

„Stinné stránky“ tohoto systému jsou přetěžování dětí a mladistvých osob prací, ohromné pochody, které musí denně urazit od statků vzdálených 5, 6, někdy i 7 mil a zpět, konečně demoralisace tlupy. Ačkoli vůdce tlupy, kterému se v některých krajích říká „the driver“ (pohaněč), je vyzbrojen dlouhou holí, používá jí jen velmi zřídka a stížnosti na hrubé zacházení jsou výjimkou. Je demokratickým císařem nebo jakýmsi hamelnským krysařem. Potřebuje tedy popularitu u svých poddaných a poutá je k sobě cikánskými mravy, které kvetou pod jeho záštitou. Hrubá nevázanost, veselá rozpustilost a nejrzejší nestydatost vládnu v takových tlupách. Vůdce tlupy obyčejně platí za všechny v hospodě a vrací se pak domů v čele své tlupy, ovšem potáčeje se, zprava i zleva se opíraje o dvě statné ženské; za ním vyskají děti a mládež a zpívají posměšné a oplzle písničky. Na zpáteční cestě je na denním pořádku to, co Fourier nazývá „fanerogamie“ [veřejně prováděný pohlavní styk]. Obtěžkání třináctiletých a čtrnáctiletých děvčat chlapci stejného věku je časté. Otevřené vesnice, které dodávají kontingent tlupám, se stávají úplnými Sodomami a Gomorrhami¹⁷⁴ a vykazují dvakrát více nemanželských porodů než celé ostatní království. Již dříve jsme naznačili, co mohou dát po stránce mravnosti jako vdané ženy děvčata vychovaná v této škole. Jejich děti, pokud je nezahubí opiem, se rodí jako kandidáti těchto tlup.

Tlupa ve své právě popsané klasické formě se nazývá veřejná, obecná nebo potulná tlupa (public, common or tramping gang). Kromě toho existují také soukromé tlupy (private gangs). Mají stejné složení jako veřejné tlupy, jenže mají méně členů a nepracují pod vedením gangmastery, nýbrž některého starého čeledína, pro kterého farmář nemá jinou, lepší práci. Cikánské mravy tu mizí, ale podle všech svědeckých výpovědí se tu dětem platí méně a zachází se s nimi hůře.

Systém gangů, který se v posledních letech stále více rozmáhá¹⁷⁵, neexistuje ovšem v zájmu vůdce tlupy. Existuje pro obohacování velkých farmářů¹⁷⁶ nebo landlordů¹⁷⁷. Farmář nezná důmyslnější metodu, jak udržovat svůj pracovní personál pod normální úrovní a zároveň mít neustále pohotově pro jakoukoli mimořádnou práci mimořádné ruce, jak vytlouci co nejvíce práce za co nejméně peněz¹⁷⁸ a učinit dospělé mužské dělníky „přebytečnými“. Po všem, co tu bylo vyloženo, snadno pochopíme, jak je možné, že se na jedné straně přiznává, že zemědělský dělník trpí ve větší či menší míře nezaměstnaností, a na druhé straně se prohlašuje, že systém tlup je „nutný“ v důsledku nedostatku

¹⁷³ Přesto jednotliví vůdcové tlup se stali farmáři, kteří mají zpachtováno až 500 akrů, anebo vlastníky celé řady domů.

¹⁷⁴ „Polovina ludfordských děvčat je zkažena životem v tlupách.“ (Tamtéž, dodatek, str. 6, čís. 32.)

¹⁷⁵ „Tento systém se v posledních letech velmi rozšířil. Na některých místech byl zaveden teprve nedávno, jinde, kde existuje delší dobu, bere se do tlup stále více dětí a stále mladších. (Tamtéž, str. 79, čís. 174.)

¹⁷⁶ „Malí farmáři neužívají práce tlup.“ „Neužívá se jí na špatné půdě, nýbrž na půdě, která nese od 2 liber št. do 2 liber št. 10 šilinků renty z akru.“ (Tamtéž, str. 17 a 14.)

¹⁷⁷ Jednomu z těchto pánů jeho renty tak zachutnaly, že s rozhořčením prohlásil vyšetřovací komisi, že celý ten povyk způsobuje jen název systému. Kdyby prý se gangy překřtily na „průmyslově-zemědělsko-družstevní svépomocná sdružení mládeže“, bylo by všechno all right [v pořádku].

¹⁷⁸ „Práce tlup je levnější než kterákoli jiná práce, proto se jí užívá,“ praví jeden bývalý vůdce tlupy. (Tamtéž, str. 17, čís. 14.) „Systém tlup je nesporně nejlevnější pro farmáře a stejně nesporně nejzhojnější pro děti,“ říká jeden farmář. (Tamtéž, str. 16, čís. 3.)

dělníků-mužů a jejich stěhování do měst.¹⁷⁹ Pole bez plevele a lincolnshirský atd. lidský plevel — to jsou dva protikladné póly kapitalistické výroby.¹⁸⁰

f) Irsko

Na konci tohoto oddílu si musíme ještě všimnout Irska. Nejdříve uvedeme skutečnosti, o něž tu jde.

Obyvatelstvo Irska dosáhlo roku 1811 8,222.664 lidí, roku 1851 kleslo na 6,623.985, roku 1861 na 5,850.309, roku 1866 na 5½ milionu, tj. kleslo přibližně na úroveň z roku 1801. Úbytek začal hladovým rokem 1846 a postupoval tak, že Irsko ztratilo za necelých 20 let více než $\frac{5}{16}$ svého obyvatelstva.¹⁸¹ V době od května roku 1851 do července roku 1865 se vystěhovalo z Irska celkem 1,591.487 osob, za posledních 5 let, 1861—1865, více než půl milionu. Počet obydlených domů se v letech 1851—1861 zmenšit o 52.990. Od roku 1851 do roku 1861 vzrostl počet farem o rozloze od 15 do 30 akrů o 61.000, počet farem přes 30 akrů o 109.000, zatím co celkový počet všech farem klesl o 120.000, úbytek, který je zaviněn výhradně zničením farem pod 15 akrů, tj. jejich centralisací.

Úbytek obyvatelstva byl ovšem provázen vcelku zmenšením masy výrobků. Pro náš účel stačí si povšimnout pětiletí 1861—1865, během něhož se vystěhovalo přes půl milionu a absolutní počet obyvatelstva klesl o více než $\frac{1}{3}$ milionu. (Viz tab. A.)

Tabulka A
Stav dobytka

Rok	Koní		Skotu		
	celkem	úbytek	celkem	úbytek	přírůstek
1860	619.811	—	3,606.374	—	—
1861	614.232	5.579	3,471.688	134.686	—
1862	602.894	11.338	3,254.890	216.798	—
1863	579.978	22.916	3,144.231	110.659	—
1864	562.158	17.820	3,262.294	—	118.063
1865	547.867	14.291	3,493.414	—	231.120

¹⁷⁹ „Je nesporné, že mnohou práci, kterou nyní dělají děti v tlupách, dělali dříve muži a ženy. Kde se nyní užívá práce žen a dětí, je více mužů bez zaměstnání (more men are out of work) než dříve.“ (Tamtéž, str. 43, čís. 202.) Naproti tomu mimo jiné: „Dělnická otázka (labour question) v mnoha zemědělských obvodech, zejména kde se pěstuje obilí, se stává tak vážnou následkem vystěhovalectví a následkem toho, jak snadno se lze železnicí dostat do velkých měst, že já (toto „já“ je zemědělský agent jednoho velkého landlorda) považují práci dětí za naprosto nepostradatelnou.“ (Tamtéž, str. 80, čís. 180.) The labour question (dělnická otázka) znamená totiž v anglických zemědělských obvodech, na rozdíl od ostatního civilisovaného světa, the landlords' and farmers' question (otázku landlordů a farmářů), jak by se dal na venkově přes stále stoupající odliv zemědělského obyvatelstva na věky udržet dostatek „relativního nadbytku lidí“ a tím i „minimum mzdy“ pro zemědělského dělníka.

¹⁸⁰ „Public Health Report“, kterou jsem již citoval a v níž se u příležitosti příčin dětské úmrtnosti mimochodem mluví o systému tlup, zůstala neznáma tisku, a tedy i anglické veřejnosti. Naproti tomu poslední zpráva „Children's Employment Commission“ poskytla tisku vítanou „sensační“ potravu. Zatím co se liberální tisk tázal, jak mohli urození gentlemani a lady a obročníci anglikánské církve, jimiž se Lincolnshire jen hemží, dopustit, aby se na jejich statcích, před jejich očima, rozrostl takovýto systém, jak to mohly dopustit osobnosti, které vysílají k protinožcům zvláštní „missie k nápravě mravů jihomořských divochů“ — v téže době se aristokratický tisk zabýval výhradně úvahami o hrubé zkaženosti těchto venkovských obyvatel, kteří jsou s to prodávat své děti do takového otroctví! Za těch prokletých poměrů, do nichž „urozené“ vrstvy vehnaly zemědělce, by nebylo divu, kdyby zemědělec dokonce požíral své vlastní děti. Jestliže je čemu se divit, pak je to pevnost charakteru, kterou si většinou zachovávají. Autoři oficiálních zpráv dokazují, že i v krajích, kde se používá systému tlup, rodiče zavrhnou tento systém. „Ve svědeckých výpovědích, které jsme sebrali, lze nalézt hojnost důkazů toho, že v mnoha případech by byli rodiče vděční za donucovací zákon, který by jim umožňoval bránit se pokušení a nátlaku, jemuž často podléhají. Tu je honi úředník farnosti, tu jim hrozí zaměstnavatel, že je propustí, nebudou-li posílat děti do práce místo do školy... Všechno plýtvání časem a silami, všechno utrpení, které zemědělci a jeho rodině působí nadměrná a zbytečná únava, každý případ, kdy rodiče vidí, že příčinou mravní zkázy jejich dítěte je přeplnění kotáží nebo demoralisující vliv systému tlup, to všechno probouzí v srdcích pracujících chudáků city, které jistě každý chápe a které není třeba podrobně líčit. Vědí, že velkou tělesnou i duševní trýzeň jim působí okolnosti, za něž nejsou nikterak odpovědní, k nimž by nikdy nedali svůj souhlas, kdyby to bylo v jejich moci, a proti nimž nejsou s to bojovat.“ (Tamtéž, str. XX, čís. 82; str. XXIII, čís. 96.)

¹⁸¹ Obyvatelstvo Irska: roku 1801: 5,319.867 lidí, roku 1811: 6,084.996, roku 1821: 6,869.544, roku 1831: 7,828.347, roku 1841: 8,222.664.

Rok	Ovcí			Vepřů		
	celkem	úbytek	přírůstek	celkem	úbytek	přírůstek
1860	3,542.080	—	—	1,271.072	—	—
1861	3,556.050	—	13.970	1,102.042	169.030	—
1862	3,456.132	99.918	—	1,154.324	—	52.282
1863	3,308.204	147.982	—	1,067.458	86.866	—
1864	3,366.941	—	58.737	1,058.480	8.978	—
1865	3,688.742	—	321.802	1,299.893	—	241.413

Z uvedené tabulky vyplývá:

Koní	Skotu	Ovcí	Vepřů
absolutní úbytek 71.944	absolutní úbytek 112.960	absolutní přírůstek 146.662	absolutní přírůstek 28.821 ¹⁸²

Obrátme se nyní k zemědělství, které dodává životní prostředky pro dobytek a lidi. V následující tabulce je vypočítán úbytek nebo přírůstek za každý jednotlivý rok oproti bezprostředně předcházejícímu roku. K obilninám se počítá pšenice, oves, ječmen, žito a hrách, k zeleninám brambory, vodnice, červená řepa, zelí, mrkev, pastinák, vikev atd.

Tabulka B
Přírůstek nebo úbytek orné půdy a luk (příp. pastvin) v akrech

Rok	Obilniny	Zeleniny		Luka a jetel		Len		Všechna půda sloužící zemědělství a chovu dobytka	
	úbytek	úbytek	přírůstek	úbytek	přírůstek	úbytek	přírůstek	úbytek	přírůstek
1861	15.701	36.974	—	47.969	—	—	19.271	81.373	—
1862	72.734	74.785	—	—	6.623	—	2.055	138.841	—
1863	144.719	19.358	—	—	7.724	—	63.922	92.431	—
1864	122.437	2.317	—	—	47.486	—	87.761	—	10.493
1865	72.450	—	25.241	—	68.970	50.159	—	28.218	—
1861-1865	428.041	108.193	—	—	82.834	—	122.850	330.870	—

Roku 1865 přibylo k tomu pod rubrikou „luka“ 127.470 akrů, hlavně proto, že ubylo 101.543 akrů pod rubrikou „neobdělávaná neplodná půda a rašeliniště“. Srovnáme-li rok 1865 s rokem 1864, činí úbytek obilnin 246.667 kvartetů, z čehož připadá 48.999 na pšenici, 166.605 na oves, 29.892 na ječmen atd.; úbytek bramborů činí 446.398 tun, ačkoli plocha jejich pěstování se roku 1865 zvětšila, atd. (Viz tab. C)

¹⁸² Výsledek by byl ještě nepříznivější, kdybychom šli ještě dále zpět. Tak ovcí bylo roku 1865: 3,688.742 ale roku 1856: 3,694.294; vepřů roku 1865: 1,299.893, ale roku 1858: 1,409.883.

Tabulka C
Přírůstek nebo úbytek plochy obdělávané půdy, produktu na akr a celkového produktu.
Rok 1865 ve srovnání s rokem 1864

Produkt	Počet akrů obdělávané půdy		Přírůstek nebo úbytek r. 1865		Množství produktu na akr				Přírůstek nebo úbytek r. 1865		Celkové množství produktu			
	1864	1865	+	-	1864		1865	+	-	1864	1865	přír. 1865	úbyt. 1865	
pšenice	276.483	266.989	—	9.494	pšen. centů	13,3	13,0	—	0,3	875.782 kv.	826.783 kv.	—	48.999 kv.	
oves	1,814.886	1,745.228	—	69.658	oves	12,1	12,3	0,2	—	7,826.727 „	7,826.727 „	—	166.605 „	
ječmen	172.700	177.102	4.402	—	ječmen centů	15,9	14,0	—	1,0	761.909 „	732.017 „	—	29.892 „	
bere (slad. ječmen)	8.894	10.091	1.197	—	bere centů	16,4	14,8	—	1,6	15.160 „	13.989 „	—	1.171 „	
žito					žito centů	8,5	10,4	1,9	—	12.680 „	18.364 „	5.684 kv.	—	
brambory	1,039.724	1,066.260	26.536	—	brambory tun	4,1	3,6	—	0,5	4,312.328 tun	3,865.990 tun	—	466.398 tun	
vodnice	337.355	334.212	—	3.143	vodnice tun	10,3	9,9	—	0,4	3,467.659 „	3,301.683 „	—	165.976 „	
červ. řepa	14.073	14.389	316	—	červ. řepa tun	10,5	13,3	2,8	—	147.284 „	191.937 „	44.653 „	—	
zelí	31.821	33.622	1.801	—	zelí tun	9,3	10,4	1,1	—	297.375 „	350.252 „	52.877 „	—	
len	301.693	251.433		50.260	kamenů(14 lib.)	34,2	25,2	—	9,0	64.506 „	39.561 „	—	24.945 „	
seno	1,609.569	1,678.493	68.924	—	seno tun	1,6	1,8	0,2	—	2,607.153 „	3,068.707 „	461.554 „	— ¹⁸³	

¹⁸³ Údaje textu jsou sestaveny z materiálu těchto děl: „Agricultural Statistics. Ireland. General Abstracts, Dublin“, pro léta 1860 a násl. a „Agricultural Statistics. Ireland. Tables showing the Estimated Average Produce etc. Dublin 1866“. Je známo, že tato statistika je oficiální a předkládá se každoročně parlamentu.

Dodatek k 2. vyd. Oficiální statistika vykazuje pro rok 1872 úbytek plochy obdělávané půdy — oproti roku 1871 — o 134.915 akrů. „Přírůstek připadá na pěstování okopanin — vodnice, červené řepy a pod.; „úbytek obdělávané půdy o 16.000 akrů připadá na pšenici, 14.000 akrů na oves, 4.000 akrů na ječmen a žito, 66.632 akrů na brambory, 34.667 akrů na len a 30.000 akrů na louky, jetel, viku a řepku. Půda osetá pšenicí se za posledních pět let postupně zmenšovala takto: roku 1868 — 285.000 akrů, roku 1869 — 280.000 akrů, roku 1870 — 259.000 akrů, roku 1871 — 244.000 akrů, roku 1872 — 228.000 akrů. Za rok 1872 činil přírůstek zhruba 2.600 koní, 80.000 kusů skotu, 68.609 ovcí a úbytek 236.000 vepřů.

Tabulka D
Příjmy v Irsku, podrobené dani z příjmu
V librách št.

	1860	1861	1862	1863	1864	1865
Rubrika A Pozemková renta	12,893.829	13,003.554	13,398.938	13,494.091	13,470.700	13,801.616
Rubrika B Zisk farmářů	2,765.387	2,773.644	2,937.899	2,938.923	2,930.874	2,946.072
Rubrika D Průmyslové zisky apod.	4,891.652	4,836.203	4,858.800	4,846.497	4,546.147	4,850.199
Součet všech rubrik A až E	22,962.885	22,998.394	23,597.574	23,658.631	23,236.298	23,930.340 ¹⁸⁴

¹⁸⁴ „Tenth Report of the Commissioners of Inland Revenue“. Londýn 1866.

Od pohybu obyvatelstva a zemědělské výroby v Irsku přejdeme k pohybu v měšcích tamějších landlordů, velkých farmářů a průmyslových kapitalistů. Odráží se ve stoupaní a klesání daně z příjmů. Pro pochopení další tabulky D nutno poznamenat, že rubrika D (zisky, kromě zisků farmářů) zahrnuje také zisky tak zv. „svobodných povolání“, tj. příjmy advokátů, lékařů atd., a rubriky C a E, které nejsou zvláště vypočteny, příjmy úředníků, důstojníků, státních sinekuristů, vlastníků státních dluhopisů atd.

Pod rubrikou D činil přírůstek příjmu v době 1853—1864 průměrně za rok pouze 0,93%, kdežto ve Velké Británii činil v témže období 4,58%. Následující tabulka ukazuje rozdělení zisků (mimo farmářské zisky) v letech 1864 a 1865:

Tabulka E
Rubrika D. Příjmy ze zisků (přes 60 liber št.) v Irsku

	1864		1865		
	liber št.	rozdělen mezi:	liber št.	rozdělen mezi:	
Celkový roční příjem	4,368.610	17.467 lidí	4,669.979	18.081 lidí	
Roční příjem přes 60 a pod 100 liber št.	238.726	5.015 “	222.575	4.703 “	
Z celkového ročního příjmu	1,979.066	11.321 “	2,028.471	12.184 “	
Zbytek celkového ročního příjmu	2,150.818	1.131 “	2,188.933	1.194 “	
V tomto počtu	}	1,073.906	1.010 “	1,098.027	1.010 “
		1,076.912	121 “	1,320.906	121 “
Z toho	}	923.397	75 “	1,034.881	72 “
		646.377	26 “	736.448	28 “
		262.819	3 “	274.528	3 “ ¹⁸⁵

Anglie, země vyvinuté kapitalistické výroby a převážně průmyslová země, by byla vykrvácela, kdyby bylo jejímu lidu pouštěno žilou tak jako v Irsku. Ale Irsko je dnes jen zemědělským obvodem Anglie, který je od ní oddělen širokým průlivem a který jí dodává obilí, vlnu, dobytek, průmyslové a vojenské rekruty.

Vylidňování způsobilo, že mnoho půdy zůstává ležet ladem, množství zemědělského produktu silně pokleslo¹⁸⁶ a chov dobytka, ačkoli plocha pro něj vyhrazená se rozšířila, vykazuje v některých svých odvětvích absolutní pokles, v jiných odvětvích sotva znatelný vzrůst, přerušovaný neustálými poklesy. Přesto s úbytkem obyvatelstva neustále vzrůstala pozemková renta a farmářský zisk; ovšem zisk farmářů nestoupal tak trvale jako pozemková renta. Příčinu lze snadno pochopit. Na jedné straně při soustředování farem a přeměně orné půdy v pastviny se stále větší část celkového produktu přeměňovala v nadvýrobek. Nadvýrobek vzrůstal, ačkoli celkový produkt, jehož je nadvýrobek částí, stále klesal. Na druhé straně stoupala peněžní hodnota tohoto nadvýrobku ještě rychleji než jeho množství, protože tržní ceny masa, vlny atd. za posledních 20 let a zejména za posledních 10 let stále stoupaly.

Rozptýlené výrobní prostředky, které slouží výrobcí samému jako pracovní a životní prostředky, nezhodnocují-li se přidáváním cizí práce, nejsou kapitálem, právě tak jako výrobek, který spotřebovává jeho vlastní výrobce, není zbožím. Ačkoli se s množstvím obyvatel zmenšovala i masa

¹⁸⁵ Celkový roční příjem pod rubrikou D se tu liší od čísel předcházející tabulky, protože zákon připouští jisté srážky.

¹⁸⁶ I když produktu připadajícího na akr ubývá, nesmíme zapomínat, že Anglie po 1½ století irskou půdu nepřímo dovážela, a přitom nenechávala zemědělcům prostředky na náhradu součástí půdy.

výrobních prostředků používaných v zemědělství, zvětšovala se přesto masa kapitálu používaného v zemědělství, protože část dříve roztržštěných výrobních prostředků byla přeměněna v kapitál.

Celkový kapitál Irska, vložený mimo zemědělství do průmyslu a obchodu, akumuloval se v posledních dvou desetiletích pomalu a za ustavičných velkých výkyvů. Tím rychleji se naproti tomu vyvíjela koncentrace jeho individuálních součástí. Konečně, třebaže byl jeho absolutní vzrůst nepatrný, relativně, v poměru k zmenšenému počtu obyvatelstva, vzrůstal.

Zde se tedy před našima očima odehrává ve velkém měřítku proces, nad nějž by si orthodoxní ekonomie nemohla přát lepší na potvrzení svého dogmatu, že bída vzniká z absolutního přelidnění a že rovnováha se obnovuje vylidňováním. Je to mnohem významnější experiment než morová rána v polovině XIV. století, tak opěvovaná malthusovci. Mimochodem řečeno; měřit výrobní vztahy a jim odpovídající stav lidnatosti v XIX. století měřítkem XIV. století bylo již samo o sobě pedantsky naivní, ale tato naivnost kromě toho přehlížela, že po morové ráně a decimování obyvatelstva, které ji provázelo, následovalo sice na této straně Kanálu, v Anglii, osvobození a obohacení venkovského obyvatelstva, avšak na druhé straně Kanálu, ve Francii, měly vzápětí za následek ještě větší porobu a vzrůst bídy.^{186a}

Hlad roku 1846 zahubil v Irsku přes milion lidí, ale to byli jen chudáci. Nezpůsobil nejmenší újmu bohatství země. Následující dvacetiletí a stále ještě rostoucí vystěhovalectví nezničilo, jako např. třicetiletá válka, spolu s lidmi i jejich výrobní prostředky. Irský genius vynalezl docela novou metodu, jak přenést jako kouzlem chudý lid tisíce mil od místa jeho bídy. Vystěhovalci, kteří se přestěhovali do Spojených států, posílali každoročně domů peníze na cestu těm, kteří zůstali doma. Každý oddíl, který se letos vystěhuje, přitáhne za sebou napřesrok nový oddíl. Tak vystěhovalectví Irsko nejen nic nestojí, nýbrž tvoří jednu z nejvýnosnějších položek jeho vývozních operací. Je konečně soustavným procesem, který nezpůsobuje snad jen přechodně mezery v dané mase obyvatelstva, nýbrž každoročně z nich odčerpává více lidí, než se nahradí přírůstkem, takže absolutní počet obyvatelstva rok od roku klesá.^{186b} Jaké byly následky pro irské dělníky, kteří zůstali doma a byli osvobozeni od přelidnění? Následky byly takové, že relativní přelidnění je dnes stejně veliké, jako bylo před rokem 1846, že mzda je stejně nízká a práce ještě těžší, že bída na venkově hrozí novou krizí. Příčiny jsou velmi prosté. Revoluce v zemědělství jde ruku v ruce s vystěhovalectvím. Produkce relativního přelidnění postupuje rychleji než absolutní vylidňování. Zběžný pohled na tabulku C ukazuje, jak přeměna orné půdy v pastviny musí mít v Irsku ještě prudší účinek než v Anglii. Zde se s chovem dobytka rozmáhá pěstování krmiv, v Irsku ho ubývá. Zatím co velké masy dříve obdělávaných polí zůstávají ležet ladem nebo se mění ve stále pastviny, slouží velká část dříve neužívaných pustin a blat k rozšiřování chovu dobytka. Menší a střední pachtý — počítám k nim všechny, kde se neobdělává víc než 100 akrů půdy — tvoří stále ještě téměř $\frac{4}{5}$ celkového počtu.^{186c} Konkurence kapitalistické zemědělské výroby na ně doléhá silněji než dosud, a proto dodávají třídě námezdních dělníků ustavičně nové a nové rekruty. Jediný velký průmysl Irska, plátenictví, potřebuje poměrně málo dospělých dělníků-mužů a přes své rozšíření po zdražení bavlny v letech 1861—1866 zaměstnává jen poměrně nevelkou část obyvatelstva. Stejně jako každý jiný velký průmysl vytváří ustavičně neustálými výkyvy ve své vlastní sféře relativní přebytek obyvatelstva, i když masa dělníků, které pohlcuje, absolutně vzrůstá. Bída venkovského obyvatelstva tvoří základ pro ohromné továrny na košile atd., jejichž dělnická armáda je z valné části roztroušena po venkově. Shledáváme se tu znovu s dříve vylíčeným systémem domácí práce, který má v nedostatečné mzdě a nadměrné práci prostředky, jak soustavně vytvářet „přebytečné“ dělníky. Konečně ačkoli vylidňování zde nemá tak ničivé následky jako v zemi s vyvinutou kapitalistickou výrobou, ani zde neprobíhá bez stálého zpětného vlivu na vnitřní trh. Mezery, které působí vystěhovalectví, zmenšují nejen místní poptávku po práci, nýbrž i příjmy kupců, řemeslníků, vůbec drobných živnostníků. V tom spočívá příčina poklesu příjmů od 60 do 100 liber št. v tabulce E.

^{186a} Protože se Irsko považuje za zaslíbenou zemi „zásady populace“, vydal Th. Sadler předtím, než uveřejnit své dílo o populaci, svou znamenitou knihu „Ireland, its Evils and their Remedies“, 2. vyd., Londýn 1829, kde srovnáváním statistických dat z jednotlivých provincií, a u každé provincie z jednotlivých hrabství, dokazuje, že tam bída není, jak tvrdí Malthus, přímo úměrná počtu obyvatelstva, nýbrž nepřímou úměrnou.

^{186b} V období 1851—1874 činil celkový počet vystěhovalců 2,325.922.

^{186c} *Poznámka ke 2. vyd.* Podle jedné tabulky v Murphysho knize „Ireland, Industrial, Political and Social“, 1870, tvoří 94,6% půdy farmy do 100 akrů a 5,4% farmy přes 100 akrů.

Dosti průzračné vyličení postavení zemědělských námezdních dělníků v Irsku nacházíme ve zprávách inspektorů irské chudinské správy (1870).^{186d} Jako úředníci vlády, která se udržuje jen bodáky a hned zjevným, hned skrytým stanným právem, musí zachovávat ohleduplnost ve výrazech, jakou jejich kolegové v Anglii mohou opovrhovat; přesto však nedovolují své vládě oddávat se ilusím. Podle jejich údajů stoupla stále ještě velmi nízká úroveň mezd na venkově za posledních 20 let přece jen o 50—60% a činí nyní průměrně 6—9 šilinků týdně. Avšak za tímto zdánlivým zvýšením se skrývá skutečný pokles mzdy, protože nevyvažuje ani zvýšení cen nutných životních prostředků, k němuž mezitím došlo; důkazem toho je tento výtah z úředních účtů jedné irské pracovny.

Průměrný týdenní náklad na vydržování jednoho člověka

Rok	Jídlo	Oděv	Celkem
29. září 1848 až 29. září 1849	1 šil. 3¼ pence	0 šil. 3 pence	1 šil. 6¼ pence
29. září 1868 až 29. září 1869	2 šil. 7¼ pence	0 šil. 6 pencí	3 šil. 1¼ pence

Cena nutných životních prostředků se tedy za 20 let téměř zdvojnásobila a cena oděvu se za tu dobu právě zdvojnásobila.

I kdybychom nepřihlíželi k tomuto nepoměru, pouhým srovnáním úrovně mzdy vyjádřené v penězích bychom nedostali ani zdaleka správný výsledek. Před hladomorem se velká část mzdy na venkově vyplácela v naturáliích, v penězích se platila jen nejmenší část; dnes je placení penězi všeobecným pravidlem. Již z toho plyne, že ať by byl pohyb reálné mzdy jakýkoli, musilo její peněžní vyjádření stoupnout. „Před hladomorem měl zemědělský dělník kousek půdy, kde si pěstoval brambory a choval prasata a drůbež. Dnes musí nejen všechny své životní prostředky kupovat, ale unikají mu také příjmy z prodeje prasat, drůbeže a vajec“.¹⁸⁷ Zemědělství dělníci dříve vlastně splývali s malými farmáři a tvořili obyčejně jen jakýsi zadní voj velkých a středních farem, kde nacházeli práci. Teprve po katastrofě roku 1846 začali tvořit část třídy čistě námezdních dělníků, zvláštní stav, který je se zaměstnavatelem spojen pouze peněžními vztahy.

Víme již, jaké byly do roku 1846 jejich bytové poměry. Od té doby se ještě více zhoršily. Jistá část zemědělských dělníků, která se však den ze dne zmenšuje, bydlí ještě na pozemcích farmářů v přeplněných chatrčích, jejichž strašný stav daleko předstihuje to nejhorší, co jsme po této stránce viděli v anglických zemědělských obvodech. A to platí všeobecně až na některé kraje v Ulsteru; tak na jihu v hrabstvích Cork, Limerick, Kilkenny atd.; na východě ve Wicklow, Wexfordu atd.; ve středu v King's a Queens County, Dublinu atd.; na severu v Downu, Antrim, Tyrone atd.; na západě ve Sligo, Roscommon, Mayo, Galway atd. „Je to,“ volá jeden z inspektorů, „hanba pro náboženství a civilizaci naší země.“ Aby se nádeníkům udělalo bydlení v jejich doupatech snesitelnějším, berou se jim soustavně kousíčky půdy, které od nepaměti patřily k obydlím. „Vědomí takovéto klatby, do níž je uvrhli landlordi a jejich správci, vyvolalo u zemědělských dělníků příslušné pocity odporu a nenávisti proti těm, kdo s nimi zacházejí jako bezprávnou rasou.“^{187a}

Prvním aktem revoluce v zemědělství bylo, že smetla v kolosálním měřítku a jako na povel shůry chatrče, ležící v místě práce. Mnoho dělníků bylo nuceno hledat útočiště ve vesnicích a městech. Tam je nastrkali jako starý brak do podkrovních komůrek, děr, sklepů a do doupat nejhorších čtvrtí. Tisíce irských rodin, které dokonce i podle svědectví národnostně zaujatých Angličanů se vyznačovaly vzácnou přichylností k domácímu krbu, bezstarostnou veselostí a čistotou rodinných mravů, bylo

^{186d} „Reports from the Poor Law Inspectors on the Wages of Agricultural Labourers in Island“, Dublin 1870. — Srov. také „Agricultural Labourers (Ireland) Return etc.“, 8. března 1861.

¹⁸⁷ „Report from the Poor Law Inspectors etc.“, Dublin 1870, str. 29, 1.

^{187a} „Report from the Poor Law Inspectors etc.“, Dublin 1870, str. 12.

najednou přesazeno do pařeníšť neřesti. Muži musí nyní hledat práci u sousedních farmářů, kteří si je najímají jen na den, tj. na základě nejnejistější formy mzdy; přitom „musí nyní konat dlouhé cesty na farmy a zpět, často na kůži promoklí a vystaveni všem ostatním nepohodám, které často přivodí zeslabení, nemoc a tím bídu.“^{187b}

„Města musela rok co rok přijímat dělníky, kteří byli zbyteční v zemědělských obvodech“^{187c}, a pak se ještě divíme, „že ve městech a městečkách je nadbytek dělníků a na venkově nedostatek!“^{187d} Pravda je, že tento nedostatek se pocituje pouze „v době naléhavých zemědělských prací, v době žní nebo z jara, kdežto zbývající část roku zůstává mnoho rukou bez práce“^{187e} „po sklizni úrody, od října až do jara, se pro ně stěží najde nějaké zaměstnání“^{187f} a že i v době, kdy mají práci „ztrácejí často celé dny a jejich práce je všemožným způsobem přerušována“^{187g}.

Tyto následky revoluce v zemědělství, tj. přeměny orné půdy v pastviny, užívání strojů, přísné hospodárnosti práce atd. — ještě více zostřují vzorní landlordi, kteří místo aby své renty utráceli v cizině, ráčí žít v Irsku na svých statcích. Aby mohl zákon poptávky a nabídky nerušeně působit, berou tito pánové „nyní skoro všechnu práci, kterou potřebují od svých malých farmářů, kteří tak musí dít na své landlordy, kdykoli je o to požádají, za mzdu, která je často nižší než mzda obyčejných nádeníků, nemluvě ani o nepohodlí a ztrátách vznikajících tím, že v kritické době setí nebo žní musí farmáři zanedbávat svá vlastní pole“^{187h}.

Nejistota a nepravidelnost zaměstnání, častá a dlouho trvající nezaměstnanost — vesměs příznaky relativního přelidnění — se objevují ve zprávách inspektorů chudinské správy jako trampoty, sužující irský zemědělský proletariát. Vzpomeneme si, že jsme se u anglického zemědělského proletariátu setkali s podobnými zjevy. Rozdíl je však v tom, že v Anglii, průmyslové zemi, se průmyslová rezervní armáda rekrutuje z venkova, kdežto v Irsku, zemědělské zemi, se zemědělská rezervní armáda rekrutuje z měst, útočiště vyhnanců zemědělských dělníků. V Anglii se přebyteční dělníci ze zemědělství mění v tovární dělníky; v Irsku zůstávají ti, kteří byli vyhnáni do měst, zemědělskými dělníky, i když přitom vykonávají tlak na mzdu ve městech, a za prací se neustále vypravují na venkov.

Autoři úředních zpráv shrnují své závěry o materiálním postavení zemědělských dělníků takto „Ačkoli žijí velice skromně, stačí jejich mzda sotva na jídlo a byt pro ně a pro jejich rodiny. Aby si mohli koupit šaty, potřebují další příjmy... Ovzduší jejich příbytků spolu s jinými nedostatky činí tuto třídu zvláště náchylnou k onemocnění tyfem a souchotinami.“¹⁸⁷ⁱ Proto není divu, že podle jednohlasného svědectví autorů zpráv zachvacuje řady této třídy chmurná nevole, že si přejí zpět minulost, hnusí si přítomností a zoufají nad budoucností, „podléhají zhoubným vlivům demagogů“ a mají jedinou utkvělou myšlenku — vystěhovat se do Ameriky. To je tedy ta země hojnosti, oplývající mlékem a strdím, v níž přeměnil zelený Erin velký malthusovský všelék, vylidňování!

V jakém blahobytu žijí irští průmysloví dělníci, ukáže dostatečně jeden příklad:

„Při mé nedávné inspekční cestě po severním Irsku,“ praví anglický tovární inspektor Robert Baker, „mě zarazil případ jednoho kvalifikovaného irského dělníka, který se snažil z nejnuznějších prostředků dát svým dětem vzdělání. Uvádím jeho vyprávění doslovně, jak jsem je slyšel z jeho úst. Že je skutečně kvalifikovaným továrním dělníkem, je vidět z toho, že pracuje na výrobě pro manchesterský trh. Johnson: Jsem povoláním beetler [vochlovač] a pracuji od 6 hodin ráno do 11 hodin v noci od pondělka do pátku; v sobotu končíme v 6 hodin večer a máme 3 hodiny na oběd a odpočinek. Mám 5 dětí. Za práci dostávám 10 šilinků 6 pencí týdně; moje žena také pracuje a vydělává 5 šilinků týdně. Nejstarší děvče, dvanáctileté, obstarává domácnost. Je naší kuchařkou a jedinou pomocnicí. Vypravuje mladší děti do školy. Žena vstává a odchází zároveň se mnou. Budí mě v půl šesté ráno jedno děvče, které chodí kolem našeho domu. Před cestou do práce nejíme nic. Přes den dohlíží na menší děti dvanáctileté děvče. Snídáme v 8 a na snídání chodíme domů. Čaj máme

^{187b} Tamtéž str. 25.

^{187c} Tamtéž str. 27.

^{187d} Tamtéž str. 26.

^{187e} „Report from the Poor Law Inspectors etc.“, Dublin 1870, str. 1.

^{187f} Tamtéž str. 32.

^{187g} Tamtéž str. 25.

^{187h} Tamtéž str. 30.

¹⁸⁷ⁱ „Report from the Poor Law Inspectors etc.“, Dublin 1870, str. 21, 13.

jednou za týden; jinak míváme kaši (stirabout), někdy z ovesné mouky, někdy z kukuřičné mouky, podle toho, na jakou máme. V zimě míváme ke kukuřičné mouce trochu cukru a vody. V létě sklídíme trochu brambor, které si sázíme sami na kousek pozemku, a když nám brambory dojdou, vracíme se ke kaši. Tak to chodí den ze dne, v neděli i ve všední den, po celý rok. Večer po práci jsem vždycky velice unaven. Kousek masa vidíme výjimečně, velmi zřídka. Tři z našich dětí chodí do školy, za to platíme po 1 penny na dítě týdně. Nájemné dělá 9 pencí týdně, rašelina a otop stojí alespoň 1 šilink 6 pencí za čtrnáct dní.¹⁸⁸ To jsou irské mzdy, to je irský život!

Opravdu, bída Irska se opět stala aktuálním thematem v Anglii. Koncem roku 1866 a počátkem roku 1867 se pustil jeden z irských pozemkových magnátů, lord Dufferin, v listu „Times“ do řešení této otázky. „Jak lidské od tak velikého pána!“

Z tabulky E jsme viděli, že roku 1864 dostali z celkového zisku 4,368.610 liber št. tři vytloukači zisků jen 262.819 liber št, roku 1865 naproti tomu tíž tři virtuosové v „odříkání“ z celkového zisku 4,669.979 liber št. strčili do svých kapes již 274.528 liber št.; roku 1864 26 kapitalistů dostalo 646.377 liber št., roku 1865 28 kapitalistů 736.448 liber št.; roku 1864 121 kapitalistů 1,070.912 liber št., roku 1865 150 kapitalistů 1,320.906 liber št.; roku 1864 1.131 kapitalistů 2,150.818 liber št., téměř polovinu celkového ročního zisku; roku 1865 1.194 kapitalistů 2,418.933 liber št., více než polovinu celkového ročního zisku. Avšak lví podíl z ročního národního důchodu, který shltne nepatrná hrstka pozemkových magnátů v Anglii, Skotsku a Irsku, je tak obludný, že anglická státní moudrost považuje za účelné neuveřejňovat o rozdělení pozemkové renty takový statistický materiál, jaký uveřejňuje o rozdělení zisku. Lord Dufferin je jedním z těchto pozemkových magnátů. Že by renty a zisky mohly být někdy „nadbytečné“ nebo že by jejich hojnost souvisela nějak s hojností bídy lidu, je ovšem představa právě tak „irrespectable“ [„neuctivá“] jako „unsound“ [„nezdravá“]. Lord Dufferin se opírá o fakta. Faktem je, že čím více se zmenšuje počet irského obyvatelstva, tím více rostou irské zemědělské pachtý; vylidňování je tedy „blahodárné“ pro pozemkového vlastníka, tedy i pro půdu, a proto i pro lid, který je pouze příslušenstvím půdy. Lord Dufferin prohlašuje tedy, že Irsko je ještě stále přelidněno a že vystěhovalecký proud plyne stále ještě příliš pomalu. Aby prý Irsko dosáhlo úplného štěstí, musí se zbavit ještě alespoň 1/3 milionu dělníků. Nemyslete si, že tento mimo jiné také poetický lord je lékařem ze Sangradovy školy, který, kdykoli shledal, že jeho nemocnému se nedaří lépe, nařídil puštění žilou, pak nové puštění žilou, až nakonec pacient ztratil s krví i svou nemoc. Lord Dufferin žádá nové puštění žilou všeho všudy 1/3 milionu místo skoro 2 milionů, bez jejichž odstranění se nedá v Irsku zavést tisíciletá říše blaženosti. Důkaz je lehký.

Počet a rozsah pachtů v Irsku roku 1864

1 Pachtý do 1 akru		2 Pachtý od 1 do 5 akrů		3 Pachtý od 6 do 15 akru		4 Pachtý od 16 do 30 akru	
počet	výměra	počet	výměra	počet	výměra	počet	výměra
48.653	25.394	82.037	288.916	176.368	1,836.310	176.368	1,836.310

5 Pachtý do 1 akru od 31 do 50 akru		6 Pachtý od 51 do 100 akrů		7 Pachtý přes 100 akru		8 Celková výměra	
počet	výměra	počet	výměra	počet	výměra	20,319.924 akrů ^{188a}	
71.961	2,906.274	54.247	3,983.880	31.927	8,227.807		

Centralisace v období 1851 až 1861 zničila převážně pachtý prvních tří kategorií, do 15 akrů. Tyto kategorie musí zmizet především. To dělá 307.058 „přebytečných“ pachtýřů, a počítá-li se nízký průměr 4 osoby na rodinu, je to celkem 1,228.232 osob. Při nepravděpodobném předpokladu, že po dokončení zemědělské revoluce 1/4 z nich bude znovu absorbována, ukáže se, že 921.174 osob se musí

¹⁸⁸ „Reports of Insp. of Fact. for 31st October 1866“, str. 96.

^{188a} Celková výměra zahrnuje v sobě také „rašeliniště a neplodnou půdu“.

vystěhovat. Kategorie 4, 5, 6 od 15 do 100 akrů jsou – jak se v Anglii už dávno a dávno ví – pro kapitalistické pěstování obilí příliš malé, pro chov ovcí však úplně mizivě nepatrné výměry. Za týchž předpokladů jako dříve mělo by se tedy vystěhovat dalších 788.761 lidí, což činí celkem 1,709.532. A protože l'appétit vient en mangeant [s jídlem roste chuť], oči pozemkových vlastníků brzy odhalí, že Irsko je při 3½ milionu obyvatel stále ještě chudá země, a chudá je proto, že je přelidněna, a že tedy její vylidňování musí jít ještě mnohem dále, aby Irsko mohlo plnit své pravá poslání země ovcí a pastvin pro Anglii.^{188b}

Tato výnosná metoda má jako všechno dobré na tomto světě i svůj rub. S akumulací pozemkové renty v Irsku jde ruku v ruce akumulace Irů v Americe. Ir, vypuzený ovcemi a voly, povstává znovu na druhé straně oceánu jako Fenian. A proti staré vládkyni moří se státe hrozivěji a hrozivěji pozvedá obrovská mladá republika.

Acerba fata Romanos agunt

Scelusque fraternae necis.

[Ba vskutku: trpká sudba stíhá Římány
a bratrovraždy zločin zlý. (Horatius)]

^{188b} V třetí knize tohoto spisu, v oddíle o pozemkovém vlastnictví, podrobněji ukáží, jak jednotliví pozemkoví vlastníci i anglické zákonodárství plánovitě využili hladu a jeho průvodních okolností k tomu, aby násilně provedli revoluci v zemědělství a omezili obyvatelstvo Irska na počet výhodný pro landlory. Tam se též vrátím k postavení malých farmářů a zemědělských dělníků. Zde jen jeden citát. Nassau W. Senior praví mimo jiné v jednom svém spisu z pozůstalosti: „Journals, Conversations and Essays relating to Island“, 2 díly, Londýn 1868, sv. II, str. 282: Správně poznamenal dr. G., že v chudinském zákoně máme mocný nástroj k zajištění vítězství landlordů; jiným takovým nástrojem je vystěhovalectví. Žádný přítel Irska si nemůže přát, aby se válka (mezi landlory a malými keltskými farmáři) prodlužovala — tím méně si přeje, aby skončila vítězstvím farmářů... Čím rychleji bude (tato válka) skončena, čím rychleji se stane Irsko krajem pastvin (grazing country) s poměrně malým počtem obyvatelstva, jehož pastvinářská země vyžaduje — tím lépe pro všechny třídy.“ Anglické obilní zákony z roku 1815 zajistily Irsku monopol volného dovozu obilí do Velké Britannie. Podporovaly tedy uměle pěstování obilí. Tento monopol byl roku 1846 zrušením obilních zákonů náhle odstraněn. Nemluvě ani o všech ostatních okolnostech, stačí tato událost sama k tomu, aby vyvolala silný rozmach přeměny irské orné půdy v pastviny, koncentraci farem a vyhánění drobných rolníků. V období 1815 až 1846 se velebila úrodnost irské půdy a hlasitě se prohlašovalo, že je již přímo od přírody určena jedině k pěstování pšenice — když tu najednou angličtí agronomové, ekonomové, politikové objevili, že se nehodí k ničemu než pěstování krmiv! Pan Léonce de Lavergne si pospíšil opakovat totéž na druhé straně Kanálu. Je nutno být takovým „vážným“ mužem jako Lavergne, aby se člověk dal natchytat na takové tlachy.

Kapitola dvacátá čtvrtá

Tak zvaná původní akumulace

1. Tajemství původní akumulace

Viděli jsme, jak se peníze mění v kapitál, jak kapitál vyrábí nadhodnotu a jak s pomocí nadhodnoty roste kapitál. Avšak akumulace kapitálu předpokládá nadhodnotu; nadhodnota předpokládá kapitalistickou výrobu a tato zase existenci značných mas kapitálu a pracovní síly v rukou výrobců zboží. Tak se tedy celý tento pohyb zřejmě točí v bludném kruhu, z něhož se nedostaneme jinak, než předpokládáme-li, že kapitalistickou akumulaci předcházela akumulace „původní“ („previous accumulation“ u Adama Smitha), akumulace, která není výsledkem kapitalistického výrobního způsobu, nýbrž jeho východiskem.

Tato původní akumulace hraje v politické ekonomii přibližně stejnou úlohu jako první hřích v teologii: Adam si ukousl z jablka a tím lidstvo propadlo hříchu. Jeho původ se vysvětluje tak, že se o něm vypravuje jako o historické anekdotě, která se přihodila v minulosti. V dávných dobách žila na jedné straně pilná, inteligentní a především spořivá elita a na druhé straně masa líných darebáků, kteří prohýřili všechno, co měli, ba více. Theologická legenda o prvním hříchu nám ovšem vypravuje, jak byli lidé odsouzeni k tomu, aby v potu tváře jedli svůj chléb; ale historie o ekonomickém prvním hříchu nám odhaluje, jak se mohli vyskytnout lidé, kteří toho naprosto nemají zapotřebí. Buď, jak buď. Tak se stalo, že jedni nahromadili bohatství a druzí nakonec neměli na prodej nic než svou vlastní kůži. A od tohoto prvního hříchu se datuje chudoba široké masy, která stále ještě, přes všechnu práci, nemá na prodej nic než sebe samu, a bohatství hrstky lidí, které ustavičně roste, ačkoli bohatí už dávno přestali pracovat. Takové otřepané báchorky vypravuje na obranu propriété [vlastnictví] např. pan Thiers kdysi tak duchaplným Francouzům, a to ještě se slavnostně vážnou tváří státníka. Avšak jakmile jde o otázku vlastnictví, svatá povinnost velí setrvat na slabikářovém stanovisku jako jedině správném pro všechny stupně věku a vývoje. Ve skutečných dějinách hraje velkou úlohu jak známo, dobytí, podmanění, loupežná vražda — zkrátka násilí. V krotké politické ekonomii vládla odjakživa idyla. Právo a „práce“ byly vždy jedinými prostředky obohacení, výjimkou byl ovšem po každé „tento rok“. Ve skutečnosti jsou metody původní akumulace všechno možné, jen ne idylické.

Peníze a zboží, stejně jako výrobní a životní prostředky, nejsou kapitálem samy sebou. Je nutno je v kapitál přeměnit. Ale k této přeměně může dojít jen za určitých okolností, které jsou v podstatě takovéto: dva velmi rozdílné, protikladné druhy majitelů zboží se musí vzájemně setkat a dostat do styku na jedné straně majitel peněz, výrobních a životních prostředků, jemuž jde o to, aby hodnotu, kterou vlastní, zhodnotil nákupem cizí pracovní síly; na druhé straně svobodní dělníci, prodávající vlastní pracovní síly, a tudíž prodávající práce. Dělníci svobodní v dvojím smyslu: že nepatří bezprostředně k výrobním prostředkům, jako otroci, nevolníci atd., ale že také výrobní prostředky nepatří jim, jako je tomu u rolníků, kteří samostatně hospodaří atd.; naopak, musí být svobodní od výrobních prostředků, osvobození od nich, zbaveni jich. Touto polarisací trhu zboží se vytvářejí základní podmínky kapitalistické výroby. Kapitalistický vztah předpokládá, že vlastnictví podmínek k uskutečnění práce je od dělníků odloučeno. Jakmile se kapitalistická výroba postaví na vlastní nohy, nejenže zachovává tuto odluku, nýbrž reprodukuje ji ve stále rostoucím měřítku. Proces, který vytváří kapitalistický vztah, nemůže tedy být nic jiného než proces odlučování dělníka od vlastnictví jeho pracovních podmínek, proces, který přeměňuje jednak společenské výrobní a životní prostředky v kapitál, jednak bezprostřední výrobce v námezdní dělníky. Tzv. původní akumulace není tedy nic jiného než historický proces odlučování výrobce od výrobních prostředků. Jeví se jako „původní“, protože tvoří předhistorii kapitálu a jemu odpovídajícího výrobního způsobu.

Ekonomická struktura kapitalistické společnosti vznikla z ekonomické struktury feudální společnosti. Rozklad feudální společnosti uvolnil prvky kapitalistické společnosti.

Bezprostřední výrobce, dělník, může disponovat svou osobou teprve tehdy, když je zrušeno jeho připoutání k půdě a jeho nevolnická nebo poddanská závislost na jiné osobě. Aby se stal svobodným prodávčem pracovní síly, která přináší své zboží tam, kde je po něm poptávka, musel se dělník dále vymanit z panství cechů, z cechovních řádů o učních a tovaryších a z ostatních tísnivých předpisů o

práci. Tím se jeví historický proces, který proměňuje výrobce v námezdní dělníky, na jedné straně jako jejich osvobození od feudálních závazků a cechovního donucení; a jediné tato stránka existuje pro naše buržoasní dějepisce. Na druhé straně se však tyto osvobození stávají prodávací sebe samých teprve tehdy, když byli připraveni o všechny své výrobní prostředky a o všechny záruky existence, které jim zajišťovala stará feudální zařízení. A dějiny tohoto jejich vyvlastnění jsou vepsány do letopisů lidstva ohněm a mečem.

Průmysloví kapitalisté, tito noví potentáti, musili zase vytlačit nejen cechovní mistry, nýbrž i feudální pány, ovládající zdroje bohatství. S této stránky se jejich povýšení jeví jako plod vítězného boje proti feudální moci a jejím pobuřujícím výsadám, jakož i proti cechům a okovům, jimiž cechy spoutaly svobodný rozvoj výroby a svobodné vykořisťování člověka člověkem. Avšak rytíři průmyslu dokázali vytlačit rytíře meče tím, že využili událostí, které sami nepřivodili. Vyšinuli se s pomocí stejně sprostých prostředků, jaké kdysi umožnily římským propuštěncům stát se pány svých patronů.

Východiskem vývoje, který vytvořil jak námezdního dělníka, tak i kapitalistu, byla poroba dělníka. Tento vývoj záležel v přeměně formy jeho poroby, v přeměně feudálního vykořisťování v kapitalistické vykořisťování. Abychom pochopili průběh tohoto procesu, nepotřebujeme se vracet příliš daleko do minulosti. Ačkoli se první počátky kapitalistické výroby vyskytují sporadicky v některých městech u Středozemního moře již ve XIV. a XV. století, přesto se počátek kapitalistické éry datuje teprve od XVI. století. Tam, kde se objevuje, je již dávno zrušeno nevolnictví a již značně uvádá nejskvělejší květ středověku – svobodná města.

V dějinách původní akumulace tvoří epochu převraty, které slouží jako páky vznikající třídě kapitalistů, a především ty chvíle, kdy velké masy lidí jsou náhle a násilně odtrhávány od svých existenčních prostředků a vrhány na trh práce jako proletáři-psanci. Vyvlastnění zemědělského výrobce, zbavení rolníka půdy, tvoří základ celého procesu. Jeho dějiny mají v různých zemích různé zbarvení a probíhají různými fázemi v různém pořadí a v různých dějinných epochách. V klasické formě se odehrávají jen v Anglii, kterou proto uvádíme jako příklad.¹⁸⁹

2. Vyvlastnění rolnického obyvatelstva z půdy

V Anglii vymizelo nevolnictví fakticky koncem XIV. století. Ohromnou většinu obyvatelstva¹⁹⁰ tvořili tehdy — a ještě více v XV. století — svobodní, samostatně hospodařící rolníci, ať již se jejich vlastnictví skrývalo za jakoukoli feudální firmou. Na větších vrchnostenských statcích byl bailiff (fojt), sám dříve nevolný, vytlačen svobodným farmářem. Zemědělskými námezdními dělníky byli jednak rolníci, kteří využívali svého volného času k práci u velkých pozemkových vlastníků, jednak samostatná, relativně i absolutně málo početná třída námezdních dělníků ve vlastním smyslu slova. Ale i ti byli fakticky zároveň samostatně hospodařícími rolníky, neboť mimo mzdu dostávali kotáž a ornou půdu o rozloze 4 akrů i více. Kromě toho užívali společně se skutečnými rolníky obecních pozemků, pásli tam svůj dobytek a brali si odtamtud palivo: dříví, rašelinu atd.¹⁹¹ Ve všech evropských

¹⁸⁹ V Itálii, kde se kapitalistická výroba vyvinula nejdříve, dochází také nejdříve k rozkladu nevolnických vztahů. Nevolník se tu osvobodil dříve, ne si dokázal zajistit jakékoli právo vydržení pozemků. Jeho osvobození ho tedy mění ihned v proletáře-psance, který k tomu ještě nalézá hned nové pány ve městech, zachovaných většinou ještě z římských dob. Když revoluce světového trhu z konce XV. století zničila obchodní převahu severní Itálie, začal pohyb v opačném směru. Dělníci byli hromadně vyháněni z měst na venkov a přivedli tam drobné zemědělství, provozované po zahradnicku, k nevidanému rozkvětu.

¹⁹⁰ „Malí vlastníci pozemků, obdělávající svá vlastní pole vlastníma rukama a těšící se skromnému blahobytu... tvořili tehdy daleko důležitější část národa než nyní... Neméně než 160.000 pozemkových vlastníků, kteří se svými rodinami tvořili jistě více než 1/7 veškerého obyvatelstva, žilo z hospodaření na malých freehold lánech (freehold — úplné vlastnictví půdy). Průměrný příjem těchto malých pozemkových vlastníků se odhaduje na 60 až 70 liber št. Bylo vypočteno, že těch, kdo hospodařili na vlastní půdě, bylo více než pachtýřů na cizí půdě.“ — (Macaulay: „History of England“, 10. vydání, Londýn 1854, sv. I, str. 333, 334.) — Ještě v poslední třetině XVII. století se 4/5, anglického lidu zabývaly zemědělstvím (tamtéž, str. 413). — Cituji Macaulaye, protože jako soustavný padělatel dějin pokud možná „oklešťuje“ takovéto skutečnosti.

¹⁹¹ Nesmíme zapomínat, že i nevolníci byli nejen vlastníky — ovšem poplatnými vlastníky — nevelkých kusů půdy, které patřily k jejich dvorům, nýbrž i účastníky kolektivního vlastnictví obecní půdy. „Rolník je tam (ve Slezsku) nevolníkem.“ Ale přesto vlastní tito nevolníci obecní půdu. „Až dosud se nepodařilo pohnout Slezany k rozdělení obecní půdy, zatím co v Nové Marce není vesnice, kde by nebylo toto rozdělení provedeno s nejlepším úspěchem.“ (Mirabeau: „De la Monarchie Prussienne“. Londýn 1788, sv. II, str. 125, 126.)

zemích je feudální výroba charakterisována rozdělením půdy mezi co největší počet rolníků-vasalů. Moc feudálního pána, jako vůbec každého suveréna, nebyla určena velikostí jeho renty, nýbrž počtem jeho poddaných a ten závisel na počtu samostatně hospodařících rolníků.¹⁹² Proto ačkoli byla anglická půda po dobytí Normany rozdělena na obrovská baronství, z nichž jediné zabíralo často 900 starých anglosaských lordství, byla poseta malými rolnickými hospodářstvími a jen tu a tam byly mezi nimi velké vrchnostenské statky. Takové poměry za současného rozkvětu měst, který je příznačný pro XV. století, umožnily ono bohatství lidu, které tak výmluvně líčí kancléř Fortescue ve svých „*Laudes Legum Angliae*“, ale vylučovaly možnost kapitalistického bohatství.

Předehra převratu, který vytvořil základ kapitalistického výrobního způsobu, se odehrála v poslední třetině XV. století a v prvních desetiletích XVI. století. Masa proletářů-psanců byla vržena na trh práce po rozpuštění feudálních družin, které, jak správně poznamenává sir James Stuart, „všude bez užitku plnily domy i dvory“. Ačkoli královská moc, sama produkt měšťáckého vývoje, svým úsilím o absolutismus násilně urychlila zánik těchto družin, nebyla nikterak jeho jedinou příčinou. Velcí feudální pánové, stojící v příkrém protikladu ke královské moci a parlamentu, vytvořili daleko početnější proletariát tím, že zabírali obecní půdu a násilně vyháněli rolníky ze zabírané půdy, na niž měli rolníci totéž feudální vlastnické právo jako feudálové sami. Bezprostřední podnět k tomu dal v Anglii zejména rozkvět flanderské vlnářské manufaktury a s ním souvisící stoupaní cen vlny. Starou feudální šlechtu pohltily velké feudální války a nová šlechta byla dítětem své doby, pro kterou byly peníze mocí všech mocí. Přeměna orné půdy v pastviny pro ovce se stala heslem feudálů. Harrison popisuje ve svém díle „*Description of England. Prefixed to Holinshed's Chronicles*“, jak vyvlastňování malých rolníků ničí zemi. „What care out great incroachers!“ („Co je našim velkým uchvatitelům do toho?“) píše. Příbytky rolníků a kotáže dělníků byly násilně zbořeny nebo ponechány zkáze. „Kdybychom,“ praví Harrison, „srovnali dnešní stav každého rytířského statku se starým inventářem, viděli bychom, že nesčetné domy a malá rolnická hospodářství zmizely; že půda nyní živí daleko méně lidí; že mnoho měst zpustlo, třebaže několik nových vzkvétá... Mohl bych vyprávět o městech a vesnicích, které byly zbořeny a přeměněny v pastviny pro ovce a z nichž stojí již jen panské domy.“ Stížnosti takových starých kronik jsou ovšem poněkud přehnány, ale obrazy přesně dojem, který dělala revoluce ve výrobních vztazích na vrstevníky. Srovnání spisů kancléře Fortescue a Thomase Mora nám jasně ukazuje propast mezi XV. a XVI. stoletím. Ze svého zlatého věku, jak správně praví Thornton, byla anglická dělnická třída bez jakýchkoli přechodných stupňů vržena do železného věku.

Zákonodárství se tohoto převratu zaleklo. Nestálo ještě na té výši civilisace, kde se „*Wealth of the Nation*“ [„bohatství národa“], tj. tvoření kapitálu a bezohledné vykořisťování a pauperisace masy lidu považuje za ultima Thule [vrchol] veškeré státnické moudrosti. Bacon praví ve svých dějinách Jindřicha VII. „Asi v této době (1489) se množily stížnosti na přeměnu orné půdy v pastviny (pro ovce atd.) vyžadující pouze dozor několika pastýřů; půda, propachtovaná na doživotí nebo na rok (z ročního pachtu žila velká část „*yeomen*“ [svobodných sedláků]), byla přeměněna v panské statky. To přivedlo úpadek lidu a následkem toho úpadek měst, kostelů, desátků... Král a parlament se s obdivuhodnou moudrostí snažili čelit tomuto zlu... Učinili opatření proti tomuto vylidňujícímu zabírání obecních pozemků (*depopulating inclosures*) a proti vylidňujícímu pastevnímu hospodářství (*depopulating pasturage*), které šlo v patách za tímto zabíráním.“ Zákon Jindřicha VII., 1489, c. 19, zakazuje boření všech rolnických domů, k nimž patří alespoň 20 akrů půdy. Zákon 25 Jindřicha VIII. obnovuje tento zákon. Praví se tam mimo jiné, že „mnoho propachtované půdy a velká stáda dobytka, zejména ovcí, se hromadí v několika rukou, čímž velice stouply pozemkové renty a obdělávání půdy (*tillage*) velmi upadlo, bořily se kostely a domy, ohromné masy lidu byly zbaveny možnosti uživit sebe a své rodiny“. Zákon proto nařizuje opravovat zpustlé rolnické dvory, stanoví poměr mezi ornou půdou a pastvinou atd. Zákon z roku 1533 si stěžuje, že mnozí vlastníci mají 24.000 ovcí, a omezuje nejvyšší přípustný počet na 2.000.¹⁹³ Avšak stížnosti lidu i zákony proti vyvlastňování drobných farmářů a rolníků, vydávané po 150 let od dob Jindřicha VII., zůstaly bez výsledku. Tajemství jejich neúspěšnosti nám bezděčně prozrazuje sám Bacon. „Zákon Jindřicha VII.“ praví ve svých „*Essays, civil and moral*“,

¹⁹² Japonsko se svou čistě feudální organizací pozemkového vlastnictví a svým široce rozvinutým maloroľnickým hospodářstvím skýtá daleko věrnější obraz evropského středověku než všechny naše historické knihy, diktované většinou měšťáckými předsudky. Je příliš pohodlné být „liberálním“ na účet středověku.

¹⁹³ Ve své „*Utopii*“ mluví Thomas Morus o podivné zemi, kde „ovce žerou lidi“. („*Utopia*“, přel. Robinson, vyd. Arber, Londýn 1869, str. 41.)

kap. 29, „byl hluboký a obdivuhodný v tom, že vytvořil zemědělská hospodářství a dvory určité normální velikosti, tj. ponechal jim takové množství půdy, aby mohly poskytovat poddané dostatečně zabezpečené, neponižované otrockou závislostí, a aby pluh vodila ruka vlastníka, a ne najaté osoby“ („to keep the plough in the hand of the owners and not hirelings“).^{193a} Ale kapitalistická výroba vyžadovala naopak právě otrocké postavení lidových mas, přeměnu jich samých v najaté osoby a přeměnu jejich pracovních prostředků v kapitál. V tomto přechodném období se zákonodárství snažilo také udržet minimum 4 akry půdy při každé kotáži zemědělského námezdního dělníka a zakazovalo mu přijímat do své kotáže nájemníky. Ještě roku 1627, za Jakuba I., byl Roger Crocker z Front-Millu odsouzen za to, že vystavěl na svém panství Front-Mill kotáž a nepřidělil k ní 4 akry půdy; ještě roku 1638, za Karla I., byla jmenována královská komise, aby vynutila plnění starých zákonů, zejména zákona o 4 akrech půdy; ještě Cromwell zakázal v okruhu 4 mil kolem Londýna stavět domy, u nichž by nebyly 4 akry půdy. Ještě v první polovině XVIII. století podává zemědělský dělník žalobu, nejsou-li k jeho kotáži přiděleny 1 až 2 akry. Dnes je šťasten, má-li u kotáže malinkou zahrádku nebo může-li si nepříliš daleko od ní najmout několik čtverečních sáhů půdy. „Vlastníci pozemků a pachtýři,“ praví dr. Hunter, „tu postupují ruku v ruce. Několik akrů u kotáže by učinilo dělníky příliš nezávislími.“¹⁹⁴

Násilné vyvlastňování lidových mas dostalo nový strašný podnět v XVI. století reformací a provádějícími ji obrovskými krádežemi církevních statků. Katolická církev byla v době reformace feudálním vlastníkem značné části anglické půdy. Zrušení klášterů atd. přeměnilo jejich obyvatele v proletariát. Církevní statky samy byly z valné části rozdány loupežným královským milcům anebo za směšnou cenu prodány spekulantům, farmářům a měšťanům, kteří z nich hromadně vyháněli staré dědičné pachtýře a jejich hospodářství slučovali. Zákonem zaručené právo zchudlých zemědělců na jistou část církevních desátků jim bylo mlčky vzato.¹⁹⁵ „Pauper ubique jacet“ [„všude sami chudáci“], zvolala královna Alžběta po jedné okružní cestě Anglií. Ve 43. roce jejího panování byla vláda konečně nucena oficiálně přiznat pauperismus zavedením chudinské daně. „Původcům tohoto zákona bylo hanba otevřeně vyslovit jeho důvody, a proto jej pustili do světa proti všem zvykům bez jakékoli preambule [vysvětlujícího úvodu].“¹⁹⁶ Zákon 16 Karla I., 4^{*}, prohlásil tento zákon za stálý a teprve roku 1834 mu byla dána nová, přísnější forma.¹⁹⁷ Tyto bezprostřední účinky reformace nebyly však

^{193a} Bacon vysvětluje souvislost mezi svobodným zámožným rolnictvem a dobrou péchotou. „Pro udržení ‚moci a mravů království bylo nadmíru důležité zachovat dostatečný rozsah pachtů, aby zdravým zdatným lidem byl zajištěn život bez nouze a aby se velká část půdy království udržela v držbě -yeomanry, tj. lidí stojících uprostřed mezi šlechtici a domkáři (cottagers) a čeledíny... Neboť nejpovolanější vojenští znalci se shodují v tom... že hlavní síla armády spočívá v péchotě. Aby však byla vytvořena dobrá péchota, je zapotřebí lidí, kteří nevyrostli v otrocké poniženosti nebo bídě, nýbrž na svobodě a v jistém blahobytu. Proto jestliže se stát příliš opírá o šlechtu a urozené panstvo, kdežto venkovské obyvatelstvo a oráči jsou pouze dělníci nebo čeleď, nebo také domkáři, tj. chudáci, kteří mají střechu nad hlavou, za takových podmínek je možno mít dobrou jízdu, ale nikdy ne dobrou, vytrvalou péchotu... Vidíme to ve Francii a Itálii a v některých jiných cizích zemích, kde se skutečně veškeré obyvatelstvo skládá ze šlechty a chudých rolníků do té míry... že jsou nuceny používat pro své pěší prapory žoldnéřských tlup Švýcarů apod., což je také příčinou, že tyto národy mají mnoho obyvatelstva, ale málo vojáků.“ („The Reign of Henry VII etc., Verbatim Reprint from Kanet's England“, vydání 1719, Londýn 1870, str. 308.)

¹⁹⁴ Dr. Hunter v „Public Health. 7th Report 1864“. Londýn 1865, str. 134. — „Množství půdy přidělované (podle starých zákonů) je dnes považováno za příliš veliké pro dělníky a za takové, jež by bylo s to z nich udělat drobné farmáře.“ (George Roberts: „The Social History of the People of the Southern Counties of England in Past Centuries“. Londýn 1856, str. 184, 185.)

¹⁹⁵ „Právo chudáků na část církevního desátku je přímo stanoveno starými statuty.“ (J. D. Tuckett: „A History etc.“, sv. II, str. 804, 805.)

¹⁹⁶ William Cobbett: „A History of the Protestant Reformation“, § 471.

* 4. zákon ze 16. roku vlády Karla I. (Pozn. red.)

¹⁹⁷ Jak se přitom projevuje protestantský „duch“, je vidět mimo jiné z tohoto. Několik pozemkových vlastníků a zámožných farmářů v jižní Anglii dalo hlavy dohromady a vypracovalo 10 otázek o tom, jak správně vykládat Alžbětin chudinský zákon. Tyto otázky předložili k dobrozdání slavnému právníkovi té doby seržantu Sniggovi (později za Jakuba I. byl soudcem). Devátá otázka zní „Někteří bohatí farmáři farnosti vymysleli důmyslný plán, kterým by mohly být odstraněny všechny zmatky při provádění zákona. Navrhují, aby bylo ve farnosti postaveno vězení. Každému chudáku, který se nechce dát zavřít do zmíněného vězení, má být odepřena podpora. Dále má být v sousedních osadách oznámeno, že chce-li si někdo zpachtovat chudáky z této farnosti, nechť podá do určitého dne zapečetěnou žádost s udáním nejnižší ceny, za kterou je ochoten od nás odebrat a vydržovat naše chudé. Původci tohoto plánu se domnívají, že v sousedních hrabstvích jsou osoby, které nechťjí pracovat a nemají ani dostatečný majetek nebo úvěr, aby si propachtovaly půdu nebo loď, aby tak mohly žít bez práce („so as to live without labour“). Takové osoby by pravděpodobně činily farnosti velmi výhodné návrhy. I kdyby se občas stalo, že by chudáci, svěřeni péči takového nájemce, zahynuli, padne hřích za to na hlavu nájemce, protože farnost dostala svým povinností k těmto chudákům. Obáváme se však, že nynější zákon nepřipouští moudrá opatření (prudential measure) tohoto druhu, musíte však vědět, že všichni ostatní freeholders (svobodní drobní pozemkoví vlastníci) našeho i

jejím nejdůležitějším výsledkem. Církevní majetky tvořily náboženskou baštu tradičních vztahů pozemkového vlastnictví. Když tato bašta padla, nemohly se udržet ani tyto vztahy.¹⁹⁸

Ještě v posledních desetiletích XVII. století byla yeomanry, nezávislé rolnictvo, početnější než třída pachtýřů. Tvořili hlavní sílu Cromwellovu a byli, jak přiznává sám Macaulay, příznivým opakem šlechtických opilců a jejich služebníků, venkovských páterů, k jejichž povinnostem patřilo dostat vrchnostenské „milostnice“ pod čepec. Ještě byli i námezdní zemědělní dělníci spolumajiteli obecní půdy. Asi roku 1750 mizí yeomanry¹⁹⁹ a v posledních desetiletích XVIII. století se ztrácejí poslední stopy obecního vlastnictví zemědělců. Necháváme tu stranou čistě ekonomické hnací síly agrární revoluce. Zajímají nás její násilné páky.

Za restaurace Stuartů provedli pozemkoví vlastníci zákonodárnou cestou usurpaci, která se všude na pevnině uskutečnila bez jakýchkoli zákonných okolků. Zrušili feudální uspořádání pozemkových vztahů, tj. setřásali se sebe všechny povinnosti ke státu, „odškodnili“ stát daněmi, uloženými rolnictvu a ostatní mase lidu, přisvojili si moderní právo soukromého vlastnictví statků, na něž měli pouze feudální právo, a konečně oktrojovali zemědělským dělníkům v Anglii zákony o usazování („laws of settlement“), které mutatis mutandis působily na anglické zemědělce stejně jako výnos Tatarů Borise Godunova na ruské rolnictvo.

„Glorious Revolution“ (slavná revoluce) přivedla k moci spolu s Vilémem III. Oranžským²⁰⁰ velkostatkářské a kapitalistické vyloukače zisku. Zahájili novou éru tím, že rozkrádání státních statků, prováděné dosud jen v mírném stupni, začali provádět v obrovském měřítku. Státní pozemky se rozdávaly, prodávaly za směšné ceny, anebo také přímou usurpaci připojovaly k soukromým statkům.²⁰¹ To všechno se dalo bez nejmenšího zachování zákonných formalit. Takto podvodně přivlastněný státní majetek spolu s půdou uloupenou církví, pokud se lup neztratil za republikánské revoluce, tvoří základ dnešních knížecích statků anglické oligarchie.²⁰² Kapitalisté-buržoové podporovali tuto operaci mimo jiné proto, aby přeměnili půdu v předmět svobodného obchodu, aby rozšířili oblast zemědělské velkovýroby, aby zvýšili příliv proletářů-psanců z venkova atd. Kromě toho byla nová pozemková aristokracie přirozenou spojenkyní nové bankokracie, finanční šlechty, která se právě vylíhla z vejce, a majitelů velkých manufaktur, kteří se tehdy opírali o ochranná cla.

sousedních hrabství se k nám připojí a budou naléhat na své zástupce v dolní sněmovně, aby navrhli zákon, dovolující uvěznění a nucenou práci chudáků, takže každá osoba která se vzepře zavězení, nemá mít právo na podporu. To, jak doufáme, zabráni osobám postiženým bídou dožadovat se podpory“ („will prevent persons in distress from wanting relief“). — (*R. Blakey*: „The History of Political Literature from the Earliest Times“. Londýn 1855, sv. II, str. 84, 85.) — Ve Skotsku došlo k odstranění nevolnictví o několik století později než v Anglii. Ještě roku 1698 prohlásil p. Fletcher ze Saltounu ve skotském parlamentu: „Počet žebřáků ve Skotsku se odhaduje nejméně na 200.000. Jediný lék proti tomu, který já, zásadní republikán, mohu navrhnout, je, aby bylo obnoveno staré nevolnictví a aby se stali otroky všichni ti, kdo nejsou s to samostatně se postarat o svou existenci. Tak Eden v „The State of the Poor“, kn. I, kap. I, str. 60, 61 praví: „Omezení nevolnických vztahů zřejmě přináší s sebou nutně pauperismus. Manufaktury a obchod jsou pravými rodiči našich chudáků.“ Eden i onen citovaný skotský „zásadní republikán“ se mýlí jen v jednom: zemědělec se nestal proletářem nebo pauperem proto, že bylo zrušeno nevolnictví, nýbrž proto, že bylo zrušeno jeho vlastnictví půdy. — Anglickým chudinským zákonům odpovídá ve Francii, kde se vyvlastňování uskutečňovalo jiným způsobem, Moulinská ordonance z roku 1571 a edikt z roku 1656.

¹⁹⁸ Pan Rogers, přestože tehdy byl profesorem politické ekonomie na oxfordské universitě, tomto středisku protestantské orthodoxy, zdůrazňuje ve své předmluvě k „History of Agriculture“ pauperisaci lidových mas způsobenou reformací.

¹⁹⁹ „A Letter to Sir T. C. Bunbury, Bt.: On the High Price of Provisions. By a Suffolk Gentleman“. Ipswich 1795, str. 4. I fanatický obhájce velkých farmářů, autor spisu „Inquiry into the Connection between the Present Price of Provisions and the Size of Farms etc.“, Londýn 1773, str. 139, praví: „Nejvíce ze všeho lituji ztráty naší yeomanry [svobodných sedláků] skupiny lidí, kteří skutečně hájili nezávislost našeho národa; lítost mne jímá, když vidím, že jejich půda je nyní v rukou monopolistů-lordů a propachtovává se malým farmářům, kteří dostávají své pozemky za takových podmínek, že jsou na tom skoro jako vasalové a mohou být při první neblahé příležitosti vyhnáni.“

²⁰⁰ O morálním profilu tohoto buržoasního hrdiny dává obraz mimo jiné toto: „Rozsáhlé pozemky v Irsku, darované roku 1695 lady Orkneyové, jsou všeobecně známým důkazem toho, jak velká byla náklonnost králova a jak velký byl vliv lady... Vzácné služby lady Orkneyové záležely prý nejspíše ve foeda laborum ministeria [v hnusných službách rtů]. (Ve Sloane Manuscript Collection, v Britském museu, číslo 4224. Rukopis se jmenuje: „The Character and Behaviour of King William, Sunderland etc. as represented in Original Letters to the Duke of Shrewsbury from Somers, Halifax, Oxford, Secretary Vernon etc.“ Je plný kuriosit.)

²⁰¹ „Nezákonné zcizení korunních statků, zčásti prodejem, zčásti darováním, tvoří ostudnou kapitulu v anglických dějinách... obrovský podvod, spáchaný na národu (gigantic fraud on the nation).“ (*F. W. Newman*: „Lectures on Political Economy“. Londýn 1851, str. 129, 130.) {Jak nynější angličtí velcí pozemkoví vlastníci nabyli svého majetku, o tom viz podrobnosti v „Our old Nobility. By Noblesse Oblige“. Londýn 1879. — *B. E.*}

²⁰² Viz např. pamflet E. Burka o vévodské rodině Bedfordů, jejichž potomkem je lord John Russel, „the tomtit of liberalism“ [„střízlík liberalismu“].

Anglická buržoasie tu chránila jen svoje vlastní zájmy a s tohoto hlediska si počínala stejně správně jako švédští měšťané, kteří naopak ruku v ruce se svou hospodářskou záštitou — rolnictvem podporovali krále, násilně odnímající aristokracii nahrabané korunní statky (od roku 1604 a později za Karla X. a Karla XI.).

Obecní majetek — naprosto odlišný od státního majetku, o němž jsme právě pojednávali — byla starogermánská instituce, která se zachovala pod ochranou feudalismu. Viděli jsme již, že jeho násilná usurpace, provázená obvykle přeměnou orné půdy v pastvinu, začala koncem XV. století a pokračovala v XVI. století. Ale tehdy se tento proces odehrával jako jednotlivé individuální násilné činy, proti nimž zákonodárství po 150 let marně bojovalo. V XVIII. století se projevuje pokrok v tom, že zákon sám se stává prostředkem k loupení půdy lidu, ačkoli nezávisle na tom používají velcí farmáři i svých vlastních drobných metod.²⁰³ Parlamentní formou tohoto loupení jsou „Bills for Inclosures of Commons“ (zákony o ohrazování obecní půdy), tj. dekrety, jimiž landlordi sami sobě dávají darem půdu lidu jako soukromý majetek — dekrety vyvlastňující lid. Sir F. M. Eden sám vyvrací svou chytráckou advokátskou řeč, kde líčí obecní majetek jako soukromý majetek velkých pozemkových vlastníků, kteří nastoupili na místo feudálů, tím, že žádá „všeobecný parlamentní akt o ohrazování obecních pozemků“, tedy připouští, že k jejich přeměně v soukromé vlastnictví je nutný parlamentární státní převrat, a na druhé straně žádá zákonodárnou „náhradu škody“ pro vyvlastněné chudáky.²⁰⁴

Zatímco na místo nezávislých yeomen nastoupili tenants-at-will, malí farmáři, pachtující půdu na rok, podlízavá smečka lidí, úplně závislá na zvůli landlorda, pomáhala kromě loupení státních statků zejména soustavně prováděná krádež obecních pozemků vytvářet velké farmy, které se v XVIII. století nazývaly kapitálové farmy²⁰⁵ nebo obchodnické farmy²⁰⁶; tytéž příčiny pomáhaly přeměňovat venkovské obyvatelstvo v proletariát, „uvolňovat“ jej pro průmysl.

XVIII. století nechápalo však ještě v té míře jako XIX. století, že bohatství národa je totožné s chudobou lidu. Odtud velmi prudká polemika v ekonomické literatuře oné doby o „inclosure of commons“ [ohrazování obecních pozemků]. Z obrovského materiálu, který mám po ruce, uvedu jen několik míst, které zvláště názorně ilustrují tehdejší poměry.

„V mnohých hertfordshirských farnostech“ píše jedno rozhořčené pero, „splynulo 24 farem o 50—150 akrech ve 3 farmy.“²⁰⁷ „V Northamptonshiru a Leicestershiru se velmi rozmohlo ohrazování obecních pozemků a většina nových lordství vzniklých ohrazováním, byla přeměněna v pastviny; následkem toho nemá nyní mnoho lordství ani 50 akrů orné půdy, třebaže se tam dříve oralo až na 1500 akrů... Zříceniny někdejších obytných domů, stodol, stájí atd.“ jsou jediné stopy po dřívějších obyvatelích. „Na některých místech zbylo ze sta domů a rodin... 8 nebo 10... Ve většině farností, kde ohrazování začalo teprve před 15 nebo 20 lety, zůstalo velmi málo vlastníků půdy, kteří obdělávali půdu, dokud ještě pozemky nebyly ohrazeny. Není nic neobvyklého, když 4 nebo 5 bohatých chovatelů dobytka se zmocní velikých, nedávno ohrazených lordství, jež byla dříve v rukou 20 až 30 farmářů a stejného počtu menších vlastníků a jiných usedlíků. Ti všichni jsou i s rodinami vyhnáni ze svého majetku a spolu s nimi i mnoho jiných rodin, které u nich nacházely práci a obživu.“²⁰⁸ Pod záminkou ohrazování si landlordi přivlastňovali nejen sousední půdu ležící ladem, nýbrž často i půdu obdělávanou buď samými členy obce, nebo lidmi, kteří si ji od obce najímali za určitou úplatu. „Mluvím tu o ohrazování dosud neohrazených poli a pozemků, které již byly obdělány. I spisovatelé, kteří inclosures [ohrazování] hájí, připouštějí, že posiluje monopolní postavení velkých farem, které zvyšují ceny životních prostředků a decimují obyvatelstvo... i ohrazování pustin tak, jak se nyní

²⁰³ „Farmáři zakazují domkářům, že nesmějí živit žádné jiné živé tvory mimo sebe, pod záminkou, že kdyby chovali dobytek nebo drůbež kradli by ze stodol krmivo. Říkají také: chceš-li, aby domkář byl pilný, udržuj ho v chudobě. Ve skutečnosti to však neznamená nic jiného, než že farmáři takto usurpují všechna práva na obecní pozemky. („A Political Inquiry into the Consequences of Enclosing Waste Lands“. Londýn 1785, str. 75.)

²⁰⁴ Eden: „The State of the Poor“, předmluva.

²⁰⁵ „Capital-farms“. („Two Letters on the Flour Trade and the Dearness of Corn. By a Person in Business. Londýn 1767, str. 19, 20.)

²⁰⁶ „Merchant-farms“ („An Inquiry into the Causes of the Present High Price of Provisions“. Londýn 1767, str. 11 pozn.) Autorem tohoto dobrého spisu, vydaného anonymně, je duchovní Nathaniel Forster.

²⁰⁷ Thomas Wright: „A short Address to the Public on the Monopoly of Large Farms“, 1779, str. 2, 3.

²⁰⁸ Reverend Addington: „Inquiry into the Reasons for and against Enclosing Open Fields“. Londýn 1772, str. 37—43, porůznu.

provádí, olupuje chudáka o část jeho existenčních prostředků a zvětšuje farmy, které jsou beztak již příliš veliké.“²⁰⁹ „Dostane-li se půda,“ praví dr. Price, „do rukou několika velkých farmářů, změní se malí farmáři (které dříve charakterisoval jako „masu malých vlastníků a farmářů, živících sebe a svou rodinu z produktu půdy, kterou obdělávají — chovem ovcí, drůbeže, prasat atd., jež posílají na obecní pozemek, takže nemusí skoro ani kupovat životní prostředky na trhu“) v lidi, kteří si musí získávat prostředky obživy prací pro jiné a kupovat všechno, co potřebují, na trhu... Udělá se možná více práce, protože lidé jsou k ní více nuceni... Města a manufaktury porostou, protože tam bude hnáno stále více lidí, kteří jsou nuceni hledat si výdělek. To jsou výsledky, k nimž nevyhnutelně povede koncentrace farem a k nimž skutečně již mnoho let vede v našem království.“²¹⁰ Celkový účinek inclosures [ohrazování] shrnuje takto: „Vcelku se postavení nižších vrstev lidu téměř po všech stránkách zhoršilo, menší majitelé půdy a farmáři klesli na úroveň nádeníků a najímaných lidí; a zároveň se získávání prostředků k obživě za tohoto stavu stalo obtížnější.“²¹¹ Zabírání obecní půdy a revoluce v zemědělství, která je provázela, se skutečně tak prudce odrazily v postavení zemědělských dělníků, že — podle slov samého Edena — v letech 1765 až 1780 začala jejich mzda klesat pod minimum, takže musela být doplňována oficiální chudinskou podporou. Jejich mzda, praví, „stačila jen na uspokojování absolutně nezbytných životních potřeb“.

Poslechněme si nyní ještě jednoho obhájce inclosures [ohrazování], odpůrce dra Price. „Není správný závěr, že se země vylidnila, protože už obyvatelstvo neplýtvá svou prací na otevřených polích... Jestliže se přeměnou malých rolníků v lidi, kteří musí pracovat pro jiné, uvolní více práce, je to jen výhodné a žádoucí pro národ (k němuž přeměnění rolníci samozřejmě nepatří)... Výrobku bude více, použije-li se jejich kombinované práce na jedné farmě: tím se vytvoří nadvýrobek pro manufaktury, a tak se manufaktury, tyto zlaté doly naší země, rozmnoží úměrně množství vyrobeného obilí.“²¹²

Sir F. M. Eden, muž toryovského zaměření a nadto „lidumil“, skýtá nám mimo jiné příklad stoického duševního klidu, s nímž se ekonomové dívají na nejdřzejší porušování „svatého práva vlastnictví“ a na nejhrubší násilí na osobách, jestliže je toho zapotřebí, aby byl vytvořen základ kapitalistického výrobního způsobu. Nekonečná řada loupeží, krutostí a násilností všeho druhu, jež provázejí násilné vyvlastňování lidu počínaje poslední třetinou XV. století až do konce XVIII. století, přivádí ho jen k „velmi pohodlné“ závěrečné úvaze „Bylo nutno vytvořit správný (due) poměr mezi ornou půdou a pastvinou. Ještě po celé XIV. století a největší část XV. století připadal jeden akr pastviny na 2,3, ba i 4 akry orné půdy. V polovině XVI. století se tento poměr změnil tak, že 2 akry pastviny připadaly na 2, později na 1 akr orné půdy, až konečně bylo dosaženo správného poměru: 3 akry pastviny na 1 akr orné půdy.“

V XIX. století ovšem úplně zanikla i sama vzpomínka na souvislost mezi zemědělcem a obecním majetkem. Nemluvě ani o pozdější době, což dostalo zemědělské obyvatelstvo jediný halěr náhrady za 3,511.770 akrů obecní půdy, která mu byla uloupena v letech 1801 až 1831 a darována landlordům parlamentem, skládajícím se z landlordů?

²⁰⁹ Dr. R. Price: „Observations on Reversionary Payments“, 6. vyd. By W. Morgan. Londýn 1805, sv. II, str. 155. Čtete Forstera, Addingtona, Kenta, Price a Jamese Andersona a srovnajte s nimi ubohý patolízalský žvást MacCullochův v jeho katalogu: „The Literature of Political Economy“. Londýn 1845.

²¹⁰ Dr. R. Price: „Observations etc.“, sv. II str. 147.

²¹¹ Tamtéž, str. 159. To připomíná starý Řím. „Bohatí se zmocnili většiny nerozdělených pozemků. Důvěřující v podmínky doby pro ně příznivé, nestrachovali se, že jim tyto pozemky zase někdo vezme, a proto skupovali sousední pozemky chudáka zčásti s jejich souhlasem, zčásti jim je brali násilím, takže pak obdělávali rozlehlé domény místo jednotlivých polí. Přitom používali k zemědělským pracím a k chovu dobytka otroků, protože svobodné lidi by jim byli odvedli k vojenské službě a nemohli by tudíž u nich pracovat. Ta okolnost, že měli otroky, znamenala pro ně ještě tu velkou výhodu, že otroci, osvobození od vojenské služby, mohli se nerušeně rozmnožovat a tak poskytovali svým pánům spoustu dětí. Tak mocní soustředili v svých rukou všechno bohatství a celá země se hemžila otroky. Naproti tomu Italiků stále ubývalo, ježto je ničila bída, daně a vojenská služba. Ale i když nastal mír, byli odsouzeni k úplné nečinnosti, protože všechna půda patřila bohatým a ti zaměstnávali k obdělávání půdy otroky místo svobodných.“ (Appian; „Römische Bürgerkriege“, I, 7.) Toto místo se týká období před Liciniovým zákonem. Vojenská služba, která tak urychlila zánik římských plebejů, byla také hlavním prostředkem, jímž Karel Veliký uměle urychlil přeměnu svobodných německých rolníků v poddané a nevolníky.

²¹² „An Inquiry into the Connection between the Present Price of Provisions etc.“, str. 124, 129. Podobné úvahy, ale s opačnou tendencí, nacházíme u jiného autora; „Dělníci jsou vyháněni ze svých kotází a musí si hledat zaměstnání ve městech; ale přitom se dosahuje většího nadvýrobku, a tak kapitál roste.“ („The Perils of the Nations“, 2. vyd., Londýn 1843, str. XIV.)

Poslední velký proces vyvlastňování půdy zemědělců je konečně znám pod názvem „Clearing of Estates“ („očista statků“ — ve skutečnosti očišťování statků od lidí). „Očista“ znamená vrchol všech dosud zkoumaných anglických metod vyvlastňování. Jak jsme viděli v předcházejícím oddílu, kde jsme zkoumali dnešní stav, přistupuje se nyní, kdy již neexistují nezávislí rolníci, které by bylo možno vypudit, k „očistě“ půdy od kotází, takže zemědělství dělníci již nenacházejí ani na půdě, kterou obdělávají, místo, kde by bydleli. Co však znamená „Clearing of Estates“ ve vlastním slova smyslu, to poznáme jen v zaslíbené zemi moderní románové literatury, v horním Skotsku. Tam se tento proces vyznačuje svou soustavností, velikostí měřítka, při němž se uskutečňuje najednou (v Irsku dokázali landlordi smést několik vesnic najednou; v horním Skotsku se naráz „očišťují“ plochy půdy veliké jako německá vévodství), a konečně zvláštní formou vyvlastňovaného pozemkového majetku.

Keltové horního Skotska se skládali z klanů, z nichž každý byl vlastníkem jím osídlené půdy. Představitel klanu, jeho náčelník čili „velký muž“, byl pouze titulárním vlastníkem této půdy, stejně jako je anglická královna titulární vlastníkem veškeré národní půdy. Když se anglické vládě podařilo potlačit vnitřní války mezi těmito „velkými muži“ a jejich ustavičné vpády do dolnoskotských rovin, náčelníci klanů se nikterak nevzdali svého starého loupežnického řemesla; jen jeho forma se změnila. Z vlastní moci přeměnili své titulární vlastnické právo v právo soukromého vlastnictví, a protože narazili u řadových členů svého klanu, jejichž krveprolévání už nepotřebovali, na odpor, rozhodli se vyhnat je z půdy zjevným násilím. „Stejně by si mohl anglický král osobovat právo vyhnat své poddané ze státní půdy do moře,“ praví profesor Newman.²¹³ Tuto revoluci, která začala ve Skotsku po poslední vzpouře pretendenta, lze v prvních fázích sledovat podle děl sira Jamese Steuarta²¹⁴ a Jamese Andersona.²¹⁵ V XVIII. století bylo zároveň Gaelům, vyhnaným z půdy, zakázáno vystěhovat se, protože je chtěli násilně zahnat do Glasgowu a jiných továrních měst.²¹⁶ Jako příklad metody panující v XIX. století²¹⁷ uvedeme tu „očistu“ provedenou vévodkyní ze Sutherlandu. Tato ekonomicky školená osoba se rozhodla hned, jakmile se chopila otěží vlády, provést radikální ekonomickou léčbu a proměnit v pastviny celé hrabství, jehož obyvatelstvo již dřívějšími podobnými procesy kleslo na 15.000. Od roku 1814 do roku 1820 bylo těchto 15.000 obyvatel, asi 3.000 rodin, soustavně vyháněno a hubeno. Všechny jejich vesnice byly rozbořeny a vypáleny, všechna jejich pole přeměněna v pastviny. K exekuci byli povoláni britští vojáci a docházelo přitom k bitvám s místním obyvatelstvem. Jedna stařena uhořela při požáru své chatrče, kterou odepřela opustit. Takovým způsobem si ona dáma přivlastnila 794.000 akrů půdy, která patřila od nepaměti klanu. Vyhnanému obyvatelstvu přikázala na pobřeží moře asi 6.000 akrů, po 2 akrech na rodinu. Těchto 6.000 akrů byla dosud neobdělávaná půda a vlastníkům nevynášela žádný příjem. Vévodkyně projevila takovou šlechtnost, že pronajímala akr průměrně za 2 šilinky 6 pencí ročně členům klanu, kteří po staletí prolévali krev za její rod. Veškerou půdu uloupenou klanu rozdělila na 29 velkých ovčích farem, při čemž na každé z nich bydlela jen jedna rodina, ponejvíce angličtí pachtýři-čeledíni. Roku 1825 bylo již 15.000 Gaelů nahrazeno 131.000 ovci. Část původních obyvatel, kteří byli vyhnáni na pobřeží, snažila se žít rybolovem.

²¹³ F. W. Newman: „Lectures on Political Economy“. Londýn 1851, str. 132.

²¹⁴ Steuart praví: „Renta z těchto pozemků“ (označuje nesprávně ekonomickou kategorii pozemkové renty tribut taskmenů [vasalů], odváděný náčelníku klanu) „je úplně bezvýznamná ve srovnání jejich rozsahem; pokud však jde o počet osob, které žijí z pachtu, tu se třeba ukáže, že kus půdy v horním Skotsku živí desetkrát více lidí než pozemek téže hodnoty v nejbohatších provinciích.“ (Works etc., edited by General Sir James Steuart, his Son. Londýn 1801, sv. I, kap. XVI, str. 104.)

²¹⁵ James Anderson: „Observations on the Means of exciting a Spirit of National Industry etc.“ Edinburgh 1777.

²¹⁶ Roku 1860 byli násilně vyvlastněni obyvatelé vyvezeni do Kanady, při čemž jim vědomě lživě naslibovali hory doly. Někteří utekli do hor a na sousední ostrovy. Byli pronásledováni policií a po potyčce s ní unikli.

²¹⁷ „V horských oblastech“ píše roku 1814 Buchanan, komentátor A. Smitha, „se starý vlastnický systém denně násilně převrací... Landlord, bez ohledu na dědičné pachtýře (i to je zde chybně použitá kategorie), dává půdu tomu, kdo za ni nabízí nejvíc, a je-li takový člověk zlepšovatelem (improver) zavede ihned nový systém obdělávání půdy. Půda, dříve posetá malými rolníky, byla zalidněna úměrně svému produktu; při novém systému zlepšeného obdělávání a zvýšené renty je snaha získat co nejvíce produktu při co nejmenších nákladech, a proto se nyní odstraňují všechny ruce, které se staly zbytečnými... Lidé vyhnáni z rodné půdy hledají obživu v továrních městech atd. (David Buchanan: „Observations on etc. A. Smith's Wealth of Nations“. Edinburgh 1814, sv. IV, str. 144.) „Skotské panstvo vyvlastňovalo rolnické rodiny, jako by vytrhávalo plevel; plenili vesnice a jejich obyvatelstvo, jako Indové ze msty ničí doupatá divokých šelem... Člověk se prodává za ovčí rouno nebo za skopovou kýtou, ba ještě levněji... Při vpádu do severních provincií Číny byl v radě Mongolů podán návrh, aby obyvatelstvo bylo vyhubeno a jeho půda proměněna v pastvinu. Mnozí landlordi horního Skotska provedli tento návrh ve vlastní zemi proti vlastním krajanům. (George Ensor: „An Inquiry concerning the Population of Nations“. Londýn 1818 str. 215, 216.)

Stali se obojživelníky a žili, jak praví jeden anglický spisovatel, napůl na zemi, napůl na vodě, přitom země i voda je stačila jen napůl uživit.²¹⁸

Avšak chrabří Gaelové měli ještě hůře pykat za svou horsky romantickou úctu k „velkým mužům“ klanu. Zápach rybiny pronikl až k nosům „velkých mužů“. Zavětřili v něm zisk a propachtovali mořské pobřeží londýnským velkoobchodníkům s rybami. Gaelové byli vyhnáni po druhé.²¹⁹

Ale nakonec byla část pastvin pro ovce opět proměněna v honební revír. Jak známo, nejsou v Anglii skutečné lesy. Zvěř v parcích aristokratů je konstituční domácí zvířectvo, vypasené jako londýnští aldermeni [městští radní]. Skotsko je tedy posledním útočištěm této ušlechtilé vášně. „V horských oblastech,“ píše Somers roku 1848, „se lesy značně rozšířily. Tu, po jedné straně Gaicku, máte nový les Glenfeshie a tam na druhé straně nový les Ardverikie. Tamtéž se před vámi rozkládá Black-Mount, ohromná nedávno zřízená pustina. Od východu k západu, od okolí Aberdeenu až k obanským útesům, táhne se nyní souvislé pásmo lesů, zatím co v jiných částech hor má nové lesy Loch Archaig, Glengarry, Glenmoriston atd... Přeměna půdy v pastviny pro ovce... vyhnala Gaely na méně úrodnou půdu. Nyní začíná vysoká zvěř vytlačovat ovce, což vrhá Gaely do ještě hroznější bídy... Obory^{219a} a lid nemohou existovat vedle sebe. Jeden či druhý musí ustoupit. Budou-li v příštím čtvrtstoletí honitby vzrůstat co do počtu a rozsahu tak jako v minulém čtvrtstoletí, nezůstane na rodné půdě ani jediný Gael. Toto hnutí mezi vlastníky horských krajů je vyvoláno jednak módou, aristokratickými choutkami, loveckou vášní atd., jednak však obchodují se zvěřinou, při čemž jim nejde o nic jiného než o zisky. Neboť je fakt, že kus horské půdy, zařízený jako honitba, je v mnoha případech nesrovnatelně výnosnější než jako pastvina pro ovce... Náruživý lovec, který hledá revír, je ochoten nabídnout jakoukoli cenu, omezenou jedině obsahem jeho měšce... Pohromy, které postihly horní Skotsko, jsou stejně strašné jako rány, které zasadila Anglii politika normanských králů. Vysoká zvěř dostala větší prostor, kdežto lidé se tísní na stále menším prostoru... Lidu je odnímána jedna svoboda za druhou... I útlak denně roste. Vlastníci provádějí ‚očistu‘ a vyhánění obyvatelstva jako pevnou zásadu, jako čistě technické zemědělské opatření; stejně jako se mýtí stromy a keře v divočinách Ameriky a Austrálie, tak se tu zachází s lidmi, a operace jde svým klidným obchodním chodem.“²²⁰

²¹⁸ Když nynější vévodkyně ze Sutherlandu přijala v Londýně s velkou slávou paní Beecher-Stowovou autorku knihy „Uncle Tom's Cabin“ [„Chaloupka strýčka Toma“], aby demonstrovala své sympatie k černým otrokům americké republiky — na tuto sympatii ona i druhé aristokratky moudře zapoměly v době občanské války, kdy každé „ušlechtilé“ anglické srdce bilo pro otrokáře — vyličil jsem v „New York Tribune“, jak žijí otroci vévodkyně ze Sutherlandu. (Část mého článku citoval *Carey* v „The Slave Trade“. Philadelphia 1853, str. 202, 203.) Tento článek byl otištěn v jednom skotském listě a vyvolal prudkou polemiku mezi tímto listem a patolízaly sutherlandského rodu.

²¹⁹ Zajímavé údaje o tomto obchodu s rybami se dočteme ve spisu pana Davida Urquharta: „Portfolio. New Series“. Nassau W. Senior označuje ve svrchu citovaném spisu, vydaném po jeho smrti, „opatření v Sutherlandshiru za jednu z nejlhodnějších čist (clearings), jaké jen lidstvo zná. („Journals, Conversations and Essay relating to Ireland“. Londýn 1868.)

^{219a} Ve skotských „deer forests“ [oborách] není ani jeden strom. Ovce se vyženou, na místo nich se tam naženou jeleni na holé kopce a říká se tomu „deer forest“. Ani lesnictví tam tedy není!

²²⁰ *Robert Somers*: „Letters from the Highlands; or, the Famine of 1847“. Londýn 1848, str. 12—28, porůznu. Tyto dopisy vycházely původně v „Times“. Angličtí ekonomové samozřejmě vysvětlovali hlad, který postihl Gaely roku 1847, přelidněním. Gaelové v každém případě „vykonávali tlak“ na prostředky své existence. V Německu se „Clearing of Estates“ čili, jak se to tam nazývalo, „Bauernlegen“ [„kleštění“ sedláků, vyhánění z půdy] rozmohlo zejména po třicetileté válce a vyvolalo ještě roku 1790 v kurfiřtství saském selská povstání. Vládlo zejména ve východním Německu. Ve většině pruských provincií zajistil rolníkům vlastnické právo teprve Bedřich II. Po dobytí Slezska donutil statkáře obnovit chalupy a stodoly rolníků atd. a vybavit rolnická hospodářství dobytčím a nářadím. Potřeboval vojáky pro armádu a poplatníky pro státní pokladnu. Jak příjemný byl život rolníka za Bedřichovy hanebné finanční politiky a za jeho režimu, který byl směsicí despotismu, byrokracie a feudalismu, o tom svědčí tato slova jeho vřelého obdivovatele Mirabeaua: „Len tvoří jedno z hlavních bohatství rolníků v severním Německu. Na neštěstí pro lidstvo je to však pouze výpomoc v nouzi, ne zdroj blahobyti. Přímé daně, roboty a břemena všeho druhu ničí německého rolníka, který mimo to musí ještě platit nepřímé daně ve všem, co kupuje... a k dovršení bídy nesmí prodávat své výrobky, kde a jak chce; ani si netroufá kupovat to, co potřebuje, u těch kupců, kteří by mu prodali nejlevněji. Všechny tyto okolnosti ho postupně pomalu ničí a nebýt předení, nemohl by ani zaplatit přímé daně v den splatnosti; předení je mu nutnou výpomocí, umožňuje mu využívat práce jeho ženy, dětí, děveček, čeledínů i jeho samého. A jak těžce se mu žije i s touto podporou! V létě pracuje jako galejník při obdělávání polí a na žních; chodí spát v devět a vstává ve dvě, aby všechnu práci zastal; v zimě by měl načerpávat nové síly delším odpočinkem; ale nebude mít obilí na chléb a na osev, prodá-li část úrody, aby zaplatil daně. Musí tedy přist, aby tuto mezeru vyplnil... musí se předení věnovat s největší pílí. A tak v zimě chodí rolník spát o půlnoci, nebo v jednu hodinu a vstává v pět nebo šest hodin ráno; nebo jde spát v devět a vstává ve dvě, a to každý den po celý život, vyjímaje neděle... Toto přílišné bdění a tato přílišná

Loupení církevních statků, podvodné zcizování státní půdy, krádeže obecního majetku, usurpátorská a s bezohledným terorismem prováděná přeměna feudálního a klanového vlastnictví v moderní soukromé vlastnictví — to byly rozmanité idylické metody původní akumulace. Takovým způsobem se podařilo dobýt pole pro kapitalistické zemědělství, dát půdu do moci kapitálu a vytvořit pro městský průmysl nutný příliv proletářů-psanců.

3. Krvavé zákonodárství proti vyvlastněným od konce XV. století.

Zákony k stlačování mzdy

Lidé, kteří byli vyhnáni rozpuštěním feudálních družin a odtrženi od půdy nárazovým násilným vyvlastňováním, tito proletáři-psanci nemohli být zdaleka tak rychle pohlcováni rozvíjející se manufakturou, jako přicházeli na svět. Na druhé straně ti, kdo byli náhle vyšinuti ze své obvyklé životní dráhy, nemohli se právě tak náhle přizpůsobit kázní nových poměrů. Stávali se z nich hromadně žebráci, lupiči, tuláci, zčásti dobrovolně, většinou však pod tlakem nutnosti. Proto byly koncem XV. století a po celá XVI. století ve všech západoevropských zemích vydávány krvavé zákony proti tuláctví. Otcové nynější dělnické třídy byli trestáni především zato, že byli násilím proměněni v tuláky a paupery. Zákonodárství s nimi jednalo jako s „dobrovolnými“ zločinci, vycházejíc z předpokladu, že to závisí na jejich dobré vůli, aby dál pracovali za starých, již neexistujících podmínek.

V Anglii začalo toto zákonodárství za Jindřicha VII.

Podle zákona Jindřicha VIII. z roku 1530 dostanou staří a práce neschopní povolení k žebrotě. Naproti tomu práce schopným tulákům se hrozí mrskáním a zavřením. Zákon nařizuje přivázat je ke káře a mrskat, až z nich krev poteče, pak musí přísahat, že se vrátí do svého rodiště nebo tam, kde bydleli poslední tři roky, a „pustí se do práce“ (to put himself to labour). Jaká krutá ironie! Zákon 27 Jindřicha VIII.^{**} potvrzuje tento zákon a zostřuje jeho tresty novými dodatky. Bude-li tulák dopaden po druhé, bude znovu zmrskán a bude mu uříznuto půl ucha; bude-li však dopaden po třetí, bude popraven jako těžký zločinec a nepřítel společnosti.

Eduard VI. vydává v prvním roce své vlády, roku 1547, zákon, podle něhož každý, kdo se vyhýbá práci, má být dán do otroctví tomu, kdo ho udá, že zahálí. Pán je povinen živit svého otroka chlebem a

práce vyčerpává organismus člověka; proto na venkově muži i ženy stárnou daleko rychleji než ve městech.“ (*Mirabeau*: „De la Monarchie Prussienne“. Londýn 1788, sv. III, str. 212 a násl.)

Dodatek ke 2. vyd. V dubnu roku 1866, 18 let po uveřejnění nahoře citovaného spisu Roberta Somerse, přednášel profesor Leone Levi v Society of Arts o přeměňování pastvin pro ovce v obory. Líčil, jak pokročilo pustnutí horního Skotska, a mezi jiným řekl: „Vylidňování a přeměňování půdy v pastviny pro ovce bylo nejpohodlnějším prostředkem, jak získat příjem bez příslušných nákladů. V horním Skotsku se stalo zvykem zřizovat místo pastvin pro ovce obory. Ovce jsou vyháněny divokou zvěří, jako byli dříve vyháněni lidé, aby uvolnili místo ovcím... Ve Forfarshiru můžete projít celý kraj od panství hraběte z Dalhousie až po panství Johna O'Groata, aniž vyjdete z obory. — V mnohých (z těchto obor) už dávno žijí lišky, divoké kočky, kuny, tchoři, kolčavy a alpští zajáci; kdežto králíci, veverky a krysy se tam objevili teprve nedávno. Ohromné plochy půdy, které figurovaly ve skotské statistice jako neobyčejně úrodné a rozlehlé louky, jsou nyní vyňaty z jakékoli formy obdělávání a meliorace a věnovány výhradně lovecké zálibě hrstky lidí, zábavě, která trvá jen několik dní v roce.“

Londýnský „Economist“ z 2. června 1866 píše: „Jedny skotské noviny přinesly minulý týden mezi jiným tuto zprávu: „Jedna z nejlepších ovčích farem v Sutherlandshiru, za kterou byla nedávno při uplynutí smluvní lhůty nabízena roční renta 1.200 liber št., přeměněna v oboru! Feudální instinkty se projevují... jako v době, kdy normanský dobyvatel... rozbořil 36 vesnic, aby na jejich místě vytvořil New Forest [Nový hvozd]... Dva miliony akrů, mezi tím několik neúrodnějších pozemků Skotska, byly proměněny v úplnou pustinu. Tráva z lučin v Glen Tilt byla nejuživnější krmivem v hrabství Perth; obora v Ben Aulder poskytovala nejlepší trávu z celého rozlehlého obvodu Badenoch; část lesa Black-Mount byla nejlepší pastvinou pro černé ovce ve Skotsku. O rozloze půdy, která byla proměněna v pustinu v zájmu milovníků lovu, si můžeme učinit představu z toho, že zabírá daleko větší plochu než celé hrabství Perth. Kolik výrobních prostředků ztrácí země následkem tohoto násilného zpusťování, můžeme vidět z toho, že půda obory Ben Aulder by mohla uživit 15,000 ovcí a že plocha této obory činí pouze $\frac{1}{30}$ celého honebního revíru ve Skotsku... Celá tato honební plocha je naprosto neproduktivní;... výsledek je týž, jako by byla zatopena Severním mořem. Proti takovému rozmarnému vytváření divočin a pustin by měla zakročít silná ruka zákona.“

^{**} Tj. zákon z 27. roku vlády Jindřicha VIII. Číslice uvedená dále v textu na druhém místě značí pořadí zákonů vydaných v příslušném roce vlády. (*Pozn. red.*)

vodou, dávat mu slabé nápoje a takové masné odpadky, jaké se mu zlíbí. Má právo nutit ho ke každé sebehnusnější práci mrskáním a uvázáním na řetěz. Vzdálí-li se otrok svévolně na 14 dní, je odsouzen k doživotnímu otroctví a má mu být vypáleno na čelo nebo na tvář písmeno „S“; uteče-li po třetí, má být popraven jako zemězrádce. Pán ho může prodat, odkázat, pronajmout jako otroka, docela jako každou jinou movitou věc nebo dobytek. Podniknou-ti otroci něco proti svým pánům, mají být rovněž potrestáni smrtí. Smírčí soudci mají na základě hlášení pánů pátrat po zběhlých otrocích. Ukáže-li se, že se pobuda toulal tři dny bez práce, má být dopraven do svého rodiště, na prsa mu má být vypáleno žhavým železem znamení „V“ a tam má být spoután řetězy a upotřeben k cestářské nebo k jiné práci. Udá-li tulák falešné rodiště, má být za trest doživotním otrokem obyvatel tohoto místa nebo korporace a poznamenán vypáleným „S“. Každý má právo odejmout tulákům jejich děti a podržet si je jako učně, hochy do 24 let, dívky do 20 let. Utekou-li, mají být až do stanoveného věku otroky svých pánů a mistrů, kteří mají právo je podle libosti svazovat řetězy, mrskat atd. Pán smí otrokovi navléci železný kruh na krk, paže nebo nohy, aby ho snáze poznal a aby mu otrok nemohl tak snadno utéci.²²¹ Poslední části tohoto zákona předvídají případy, kdy chudáci mají pracovat pro ten obvod nebo pro ty osoby, které jsou ochotny jim dávat jíst a pít a najít jim práci. Tento druh otroků — otroci farností — se zachoval v Anglii až hluboko do XIX. století pod jménem „roundsmen“ (lidé, kteří chodí „po číslech“).

Alžbětin zákon z roku 1572: žebráci starší 14 let, kteří nemají povolení žebrat, mají být silně zmrskáni a poznamenáni znamením vypáleným na levém ušním boltci, nechce-li je nikdo vzít na dva roky do služby; jsou-li znovu dopadeni a jsou-li starší 18 let, mají být popraveni, nechce-li si je nikdo vzít na dva roky do služby; při třetím dopadení mají být bez milosti popraveni jako zemězrádci. Podobné ustanovení v zákonech: 18 Alžběty c. 13 a zákon z roku 1597.^{221a}

Podle zákona Jakuba I. se osoba, která chodí z místa na místo a žebrá, prohlašuje za tuláka a poběhlíka. Smírčím soudcům v Petty Sessions [zasedání soudu za účasti dvou nebo několika smírčích soudců] se uděluje plná moc, aby je dali veřejně zmrskat a zavřít do vězení při prvním dopadení na 6 měsíců, při druhém na 2 roky. Ve vězení mají být tak často a tolik mrskáni, kolik považují smírčí soudci za dobré... Nenapravitelným a nebezpečným tulákům má být na levé rameno vypáleno písmeno „R“ a mají být dáni na nucenou práci; budou-li ještě jednou dopadeni při žebrotě, mají být bez milosti popraveni. Tato zákonná nařízení platila až do začátku XVIII. století a byla zrušena teprve zákonem 12 Anny c. 23.

Podobné zákony byly i ve Francii, kde tuláci založili v Paříži v polovině XVII. století t. zv. „království tuláků“ (royaume des truands). Ještě v prvních letech vlády Ludvíka XVI. bylo vydáno nařízení (ze dne 13. července 1777), podle kterého měl být poslán na galeje každý zdravý člověk ve věku od 16 do 60 let, neměl-li prostředky k obživě a pevné zaměstnání. Podobná opatření zavádí statut Karla V. pro Nizozemsko (z října 1537), první edikt států a měst holandských ze dne 19. března 1614, plakát Spojených provincií ze dne 25. června 1649 atd.

²²¹ Autor spisu „Essay on Trade etc.“ 1770 poznamenává: „Za vlády Eduarda VI. se Angličané zřejmě naprosto vážně pustili do podporování manufaktur a opatřování práce chudákům. To je zřejmé z jednoho pozoruhodného zákona, v němž se praví, že všichni tuláci mají být cejchováni“ atd. („An Essay etc.“, str. 5.)

^{221a} Thomas Morus praví ve své „Utopii“: „Tak se stává, že chtivý a nenasytý žrout, pravá morová rána své vlasti, může nahrabat tisíce akrů půdy a ohradit je koly nebo živým plotem, anebo jejich vlastníky násilím nebo týráním tak uštvat, že jsou nuceni prodat všechn svůj majetek. Tím či oním prostředkem, po dobrém či po zlém, jsou nakonec donuceni se vystěhovat — ubozí, prostí, zbědovaní lidé! Muži i ženy, manželé i manželky, sirotci i vdovy, zoufalé matky kojenci, celá domácnost, chudá prostředky a veliká počtem, protože zemědělství vyžadovalo mnoho pracujících rukou. Ubírají se pryč, pravím, opouštějící drahá rodná místa, k nimž přilnuli, a nikde nenajdou přístřeší; prodejem všeho domácího nářadí, ač nemá valnou cenu, by za jiných okolností přece něco utržili, ale vyhození náhle na dlažbu, musí rozprodat majetek za babku. A když po dlouhém bloudění sem a tam utratí poslední halěr, co jim řekněte, probůh, zbývá než krást? Ale pak je podle všech náležitostí zákona pověsí. Anebo mají jít žebrat? Ale pak je uvrhnou do vězení jako pobudy, protože se toulají a nepracují: jim vytykají, že nechtějí pracovat, jim, kterým nikdo nechce dát práci, kdyby se sebehorlivěji nabízeli.“ Z těchto ubohých psanců, které podle slov Thomase Mora přímo donutili krást, „bylo za vlády Jindřicha VIII. popraveno 72.000 velkých i malých zlodějů“. (Holinshed: „Description of England“, sv. I, str. 186.) Za Alžběty byli „tuláci věšeni v řadách; a nebylo roku, aby na tom či onom místě nebylo oběšeno 300 nebo 400 lidí“. (Strype: „Annals of the Reformation and Establishment of Religion, and other Various Occurrences in the Church of England during Queen Elizabeth's Happy Reign“, 2. vyd., 1725, sv. II.) Podle téhož Strypa bylo v Somersetshiru za jediný rok popraveno 40 osob, 35 cejchováno, 37 zmrskáno a 183 „zoufalých darebů“ propuštěno. Přesto však, praví tento přítel lidstva, „tento značný počet obžalovaných netvoří ani 1/5 všech zločinců propadlých trestu, díky nedbalosti smírčích soudců a početilému soucitu lidu. Dodává: „Ostatní hrabství v Anglii nebyla na tom o nic lépe než Somersetshire, mnohá dokonce ještě hůře.“

A tak mrskáním, cejchováním, mučením učili venkovský lid, násilím připravený o půdu, vyhnaný a proměněný v tuláky, s pomocí těchto nestvůrně teroristických zákonů disciplině, nutné pro systém námezdní práce.

Nestačí, že na jednom pólu stojí pracovní podmínky jako kapitál a na druhém pólu lidé, kteří nemají na prodej nic než svou vlastní pracovní sílu. Nestačí také donutit je, aby se dobrovolně prodávali. S dalším růstem kapitalistické výroby se rozvíjí dělnická třída, která svou výchovou, tradicemi, zvyky uznává podmínky kapitalistického výrobního způsobu za samozřejmé přírodní zákony. Organizace vlastní kapitalistickému výrobnímu procesu láme každý odpor; ustavičné vytváření relativního přebytku obyvatelstva udržuje zákon poptávky po práci a nabídky práce, a tudíž i mzdu v mezích, odpovídajících zhodnocovacím potřebám kapitálu; slepý tlak ekonomických poměrů upevňuje nadvládu kapitalistů nad dělníky. Mimoekonomického, bezprostředního násilí se sice stále ještě používá, ale jen jako výjimky. Při obvyklém chodu událostí lze dělníka přenechat moci „přírodních zákonů výroby“, tj. jeho závislosti na kapitálu, kterou vytvářejí, zaručují a zvětšují výrobní podmínky samy. Jinak tomu bylo v historické epoše, kdy kapitalistická výroba teprve vznikala. Rodící se buržoasie potřebuje státní moc a skutečně jí používá k tomu, aby „upravila“ mzdu, tj. aby ji násilně udržovala v mezích, vyhovujících ždímání nadhodnoty, aby prodlužovala pracovní den a tak udržovala dělníka samého v normální závislosti na kapitálu. To je podstatný moment tak zvané původní akumulace.

Třída námezdních dělníků, která vznikla v druhé polovině XIV. století, tvořila tehdy a v příštím století velmi nepatrnou část národa; při svém postavení měla silnou oporu v samostatném rolnickém hospodářství na venkově a v cechovní organizaci ve městech. Jak na venkově, tak ve městě si zaměstnavatelé a dělníci byli sociálně blízcí. Podřízení práce kapitálu bylo jen formální, tj. výrobní způsob sám neměl ještě specificky kapitalistický charakter. Variabilní prvek kapitálu měl velkou převahu nad jeho konstantním prvkem. Poptávka po námezdní práci proto rychle rostla při každé akumulaci kapitálu, kdežto nabídka námezdní práce následovala jen zvolna za poptávkou. Velká část národního produktu přeměněného později v akumulaci fond kapitálu tehdy ještě vcházela do spotřebního fondu dělníka.

Zákonodárství o námezdní práci, od samého počátku zaměřené na vykořisťování dělníka a v celém svém dalším vývoji stále stejně nepřátelské dělnické třídě,²²² začíná v Anglii za Eduarda III. Statute of Labourers [statutem o dělnících] z roku 1349. Ve Francii mu odpovídá nařízení z roku 1350, vydané ve jméno krále Jana. Anglické a francouzské zákonodárství se vyvíjí paralelně a obsahem je totožné. Pokud statuty o dělnících se snaží dosáhnout prodloužení pracovního dne, nebudu se k nim vracet, protože o této otázce bylo pojednáno už dříve (8. kapitola, 5).

Statute of Labourers [statut o dělnících] byl vydán na základě naléhavých stížností dolní sněmovny. „Dříve,“ praví naivně jeden tory, „žádali chudáci tak vysokou mzdu, že to ohrožovalo průmysl a bohatství. Nyní je jejich mzda tak nízká, že rovněž ohrožuje průmysl a bohatství, ale jinak než předtím a možná ještě nebezpečněji než tehdy.“²²³ Zákonem byl stanoven mzdový sazebník pro město a venkov za úkolovou i denní práci. Zemědělní dělníci se mají pronajímat na rok, městští dělníci na libovolné lhůty „na otevřeném trhu“. Pod trestem vězení se zakazuje platit vyšší mzdu, než stanoví statut, při čemž osoby, které přijímají takovou nezákonnou mzdu, jsou trestány přísněji než ti, kdo ji platí. Tak se ukládá např. ještě v odd. 18 a 19 Alžbětina statutu o účinných trest desetidenního vězení tomu, kdo platí vyšší mzdu, než je stanovena, naproti tomu trest tři týdny vězení tomu, kdo ji přijme. Zákon z roku 1360 ještě více ztížil tresty a zmocnil dokonce mistry, aby si fyzickým donucením vymáhali práci za zákonné sazby. Všechna sdružení, smlouvy, přísahy atd., jimiž se zedníci a tesaři navzájem zavazovali, byly prohlášeny za neplatné. Koalice dělníků se považuje za těžký zločin od XIV. století do roku 1825, kdy byly zrušeny protikoaliční zákony. Duch statutu o dělnících z roku 1349 i všech dalších zákonů se jasně projevuje v tom, že stát sice stanoví maximum mzdy, ale naprosto ne minimum mzdy.

²²² „Kdykoli se zákonodárství pokoušelo urovnat spory mezi zaměstnavateli a jejich dělníky, byli jeho rádci zaměstnavatelé,“ praví A. Smith. „L'esprit des lois, c'est la propriété“ [„vlastnictví, to je duch zákonů“], praví Linguet.

²²³ „Sophisms of Free Trade. By a Barrister. Londýn 1850, str. 235. Zlomyslně dodává: „Byli jsme vždy ochotni zakročit ve prospěch zaměstnavatelů. Nemůžeme udělat nic ve prospěch dělníků?“ [str. 236.]

V XVI. století se postavení dělníků, jak známo, velmi zhoršilo. Peněžní mzda stoupla, ale zdaleka ne natolik, jak se znehodnotily peníze a jak stouply ceny zboží. Mzda tedy fakticky klesla. Přesto zákony určené k stlačování mzdy platily dál; dále se nemilosrdně uřezávaly uši a vypalovaly cejchy těm, „koho nikdo nechtěl vzít do služby“. Zákon o učních 5 Alžběty c. 3 zmocňuje smírčí soudce stanovit určité mzdy a pozměňovat je podle ročních období a cen zboží. Jakub I. rozšířil toto regulování práce na tkalce, přadláky a všemožné jiné kategorie dělníků.²²⁴ Jiří II. rozšířil zákony proti dělnickým koalicím na všechny manufaktury.

Ve vlastním manufakturním období kapitalistický výrobní způsob dostatečně zesílit, aby byl s to učinit zákonnou úpravu mzdy právě tak neproveditelnou jako zbytečnou, ale přesto si všichni pro každý případ chtěli podržet tuto zbraň ze starého arsenálu. Ještě zákon 8 Jiřího II. zakazoval dávat krejčovským tovaryšům v Londýně a okolí více než 2 šilinky 7 pence denní mzdy, vyjímaje případy celonárodního smutku; ještě zákon 13 Jiřího III. c. 68 svěřuje úpravu mezd tkalců hedvábí smírčím soudcům; ještě roku 1796 bylo zapotřebí dvou rozsudků vyšších soudních dvorů, aby se rozhodlo, vztahuje-li se stanovení mezd smírčími soudci také na nezemědělské dělníky; ještě roku 1799 bylo potvrzeno parlamentním zákonem, že mzda horníků ve Skotsku je upravena statutem Alžbětiným a dvěma skotskými zákony z roku 1661 a 1671. Jak radikálně se mezitím změnilы poměry, ukazuje jeden případ neslýchaný v anglické dolní sněmovně. Zde, kde se po více než 400 let vyráběly zákony, ustanovující výhradně maximum, které nesmí mzda v žádném případě převyšovat, navrhl Whitbread roku 1796, aby bylo zákonem stanoveno minimum mzdy pro zemědělské dělníky. Pitt odporoval, doznal však, že „postavení chudáků je kruté (cruel)“. Konečně roku 1813 byly zákony o úpravě mezd zrušeny. Staly se směšnou anomálií v době, kdy kapitalista reguloval práci ve své továrně svým soukromým zákonodárstvím a s pomocí chudinské daně doplňoval mzdu zemědělských dělníků na nezbytné minimum. Ale i po tuto dobu zůstávala v plné platnosti ustanovení dělnických zákonů o smlouvách mezi zaměstnavatelem a dělníky, o lhůtách výpovědi apod., ustanovení, podle nichž může být proti zaměstnavateli, který poruší smlouvu, podána jen civilní žaloba, kdežto proti dělníkovi, který poruší smlouvu, trestní žaloba.

Kruté zákony proti koalici padly roku 1825, kdy se vystupování proletariátu stalo hrozivým. Přesto padly jen zčásti. Některé krásné zbytky starých statutů zmizely teprve roku 1859. Konečně byl 29. června 1871 vydán parlamentní akt, který prý měl odstranit poslední stopy tohoto třídního zákonodárství, protože de jure uznával trade-unions. Ale jiný parlamentní akt z téhož dne (an act to amend the criminat law relating to violence, threats and molestation [zákon upravující trestní předpisy o násilí, vyhrůžkách a obtěžování]) fakticky znovu zavedl předešlý stav v nové formě. S pomocí takovéhoto parlamentních kejklů byly všechny prostředky, jichž by mohli dělníci použít při stávce nebo lock-out [výluce] (stávce spojených továrníků, kteří všichni najednou uzavrou své továrny), vyňaty z obecného zákonodárství a podrobeny výjimečnému trestnímu zákonu, jehož výklad úplně závisel na smírčích soudcích, tj. na továrnících. Dva roky předtím podal v těžce dolní sněmovně týž pan Gladstone se známou šlechtností návrh zákona o zrušení všech výjimečných zákonů proti dělnické třídě. Ale dál než k druhému čtení se tento návrh nikdy nedostal, věc se protahovala tak dlouho, až si nakonec „veliká liberální strana“, spojivši se s toryi, dodala odvahy vystoupit rozhodně proti těmž proletariátu, který jí dopomohl k moci. Nemajíc dosti na této zradě, dovolila „veliká liberální strana“ anglickým soudcům, kteří se vždy plazili před vládnoucími třídami, aby znovu vyhrabali starý zákon proti „spiklenectví“ a použili ho proti dělnickým koalicím. Jak vidíme, jen proti své vůli a pod tlakem mas se anglický parlament vzdal zákonů proti stávkám a trade-unions, když byl sám po pět století s cynickou nestydatostí stál na posici permanentního tradeunionu kapitalistů proti dělníkům.

²²⁴ Z jedné doložky statutu 2 Jakuba I., c. 6, vysvitá, že si někteří soukeníci, kteří byli zároveň smírčími soudci, dovolovali oficiálně diktovat mzdové sazby ve svých vlastních dílnách. — V Německu byly velmi často vydávány statuty k stlačování mezd, zejména po třicetileté válce. „Statkáře velmi tíží nedostatek sluhů a dělníků na vylidněných statcích. Všem obyvatelům vesnic bylo zakázáno pronajímat místnosti svobodným mužům a ženám; všichni takoví nocležníci měli být hlášeni vrchnosti a uvrženi do vězení, nechtěli-li se stát sluhy, a to i kdyby se živili jinou prací, sedlákům za denní mzdu seli nebo dokonce obchodovali s penězi a obilím.“ („Kaiserliche Privilegien und Sanctionen für Schlesien“, I, 125.) Po celé století nepřestávají v nařízeních zeměpánů vždy trpké stížnosti na nezbednou a vzpurnou čeládku, která se nechce podrobit přísnému režimu, nechce se spokojit se zákonnou mzdou; jednotlivému statkáři se zakazuje dávat větší mzdu, než je taxa stanovená pra celý kraj. A přesto byly tehdy po válce podmínky služby lepší než o 100 let později; ještě roku 1652 dostávala čeled' ve Slezsku dvakrát týdně maso, kdežto v našem století byly v téměř Slezsku kraje, kde čeled' dostávala maso jen třikrát do roka. Také mzda byla po válce vyšší než v pozdějších stoletích.“ (G. Freytag: [„Neue Bilder aus dem Leben des deutschen Volkes“]. Lipsko 1862, str. 34, 35.)

Právě tak hned na začátku revoluční bouře se francouzská buržoasie odvážila znovu odejmout dělníkům právě vydobyté spolčovací právo. Dekretem ze dne 14. června 1791 prohlásila všechny dělnické koalice za „zločinný útok na svobodu a prohlášení práv člověka“, trestaný pokutou 500 livrů a odnětím aktivních občanských práv na dobu jednoho roku.²²⁵ Tento zákon, který státně policejními opatřeními vtěsnil konkurenční boj mezi kapitálem a prací do rámce pohodlného pro kapitál, přežil všechny revoluce a střídání dynastií. Dokonce ani hrůzovláda jím neotřásla. Teprve zcela nedávno byl vyškrtnut z Code Pénal [trestního zákoníku]. Nic není charakterističtějšího než motivace tohoto buržoasního státního převratu. „Ačkoli je žádoucí,“ pravil zpravodaj Le Chapelier, „aby mzda stoupla nad nynější úroveň, aby ten, kdo tuto mzdu dostává, nežil v absolutní, skoro otrocké závislosti, podmíněné nedostatkem nutných životních prostředků,“ přesto se dělníci nesmějí dorozumívat o svých zájmech, společně vystupovat, a tím mírnit svou „absolutní, skoro otrockou závislost“, protože tím by porušovali svobodu svých bývalých pánů, nynějších zaměstnavatelů (svobodu udržovat dělníky v otroctví!) a protože koalice proti despocii bývalých cechovních mistrů znamená – hádejte co? – znovuzřizování cechů, které byly francouzskou ústavou zrušeny.²²⁶

4. Genese kapitalistických farmářů

Prozkoumali jsme různé druhy násilí, s jejichž pomocí byli vytvořeni proletáři-psanci, krvavý režim, který z nich udělal námezdní dělníky, špinavé zásahy státu, které zvýšily stupeň vykořisťování práce a s ním policejně akumulaci kapitálu. Nyní se naskytá otázka: z čeho původně vznikli kapitalisté? Vždyť vyvlastnění venkovského obyvatelstva vytváří bezprostředně pouze velké pozemkové vlastníky. Pokud jde o genesi farmářů, můžeme ji sledovat takřka krok za krokem, protože je to pozvolný proces, který se vleče po mnoho staletí. Majetkové poměry nevolníků samých, nemluvě už ani o drobných svobodných vlastnících půdy, existujících vedle nich, byly velmi různé, a proto se jejich osvobození uskutečnilo za velmi různých ekonomických podmínek.

V Anglii je první formou farmáře bailiff [šafář panského statku], jenž je sám nevolníkem. Svým postavením připomíná starořímského villicuse, jenže bailiff má užší okruh působnosti. V druhé polovině XIV. století nastupuje na místo bailiffa farmář, jemuž landlord dodává osivo, dobytek a polní nářadí. Jeho postavení se skoro netíší od postavení rolníka. Jen víc vykořisťuje námezdní práci. Brzy je z něho „métayer“, polopachtýř. Část kapitálu nutného pro zemědělství dodává on, druhou část landlord. O celkový výrobek se mezi sebou dělí v poměru, stanoveném smlouvou. V Anglii tato forma pachtu rychle mizí a na její místo nastupuje farmář ve vlastním slova smyslu, který vkládá do hospodářství svůj vlastní kapitál, zaměstnává námezdní dělníky a odevzdává landlordovi část nadvýrobku v penězích nebo v naturáliích jako pozemkovou rentu.

V XV. století, dokud práce nezávislých rolníků a podruhů, kteří vedle námezdní práce současně samostatně hospodaří, jde k jejich vlastnímu prospěchu, zůstává životní úroveň farmáře i sféra jeho výroby bezvýznamná. Revoluce v zemědělství v poslední třetině XV. století, která trvá dál skoro po celé XVI. století (ovšem až na poslední desetiletí), obohacovala farmáře stejně rychle, jako ochuzovala venkovské obyvatelstvo.²²⁷ Usurpace obecních pastvin atd. umožňuje farmáři značně zvýšit stav jeho dobytka téměř bez nákladů, zatím co dobytek mu poskytuje sdostatek hnojiva pro jeho půdu.

V XVI. století se k tomu přidružuje ještě jeden moment rozhodujícího významu. Tehdy se pachtovní smlouvy uzavíraly na dlouhou dobu, často na 99 let. Ustavičné klesání hodnoty drahých kovů a tudíž i peněz bylo pro farmáře velmi výhodné. Snižovalo mzdu — nehledě k ostatním

²²⁵ První článek tohoto zákona zní „Protože zrušení všemožných korporací občanů téhož stavu nebo povolání je jednou ze stěžejních zásad francouzské ústavy, je zakázáno je obnovovat pod jakoukoli záminkou a v jakékoli formě.“ Článek IV. prohlašuje: „Jestliže se občané téhož povolání živnosti nebo řemesla domluví nebo se dohodnou, že společně odmítnou nebo nebudou provádět leč za určitou úplatu služby své řemeslné činnosti nebo své práce, musí být zmíněná ujednání a smlouvy... prohlášeny za protiústavní, za útok na svobodu a prohlášení práv člověka atd.“, jsou tedy protistátním zločinem, právě tak jako ve starých dělnických statutech („Révolutions de Paris“. Paříž 1791, sv. III, str. 523.)

²²⁶ *Buchez et Roux*: „Histoire Parlementaire“, sv X, str. 193—195, porůznu.

²²⁷ „Farmáři,“ praví Harrison ve své práci „Description of England“, „jimž bylo dříve zatěžko platit 4 libry št. renty, platí nyní 40, 50, 100 liber št. a přece si myslí, že udělali špatný obchod, když jim po vypršení pachtovní smlouvy nezůstane v rukou renta za 6—7 let.“

okolnostem, o nichž jsme se zmínili již dříve. Část sumy, o kterou klesla mzda, se stala ziskem farmáře. Neustálé stoupání cen obilí, vlny, masa, zkrátka všech zemědělských výrobků, rozmnožovalo farmářův peněžní kapitál bez jeho přičinění, zatím co pozemkovou rentu musil platit na základě starých smluv, uzavřených při dřívější hodnotě peněz.²²⁸ Tak se obohacoval současně i na úkor svých námezdních dělníků i na úkor svého landlorda. Není tedy divu, že se v Anglii koncem XVI. století vytvořila třída na tehdejší dobu bohatých „kapitalistických farmářů“.²²⁹

5. Zpětný vliv zemědělské revoluce na průmysl. Vytvoření vnitřního trhu pro průmyslový kapitál

Nárazové a vždy znovu ožívající vyvlastňování a vyhánění venkovského obyvatelstva z půdy dodávalo městskému průmyslu, jak jsme viděli, stále nové a nové masy proletářů, kteří stáli úplně mimo jakékoli cechovní vztahy, okolnost to, která vedla starého A. Andersona (nezaměňovat s Jamesem Andersonem) v jeho dějinách obchodu k tomu, že věří v přímý zásah prozřetelnosti. Musíme se ještě na okamžik zastavit u této stránky původní akumulace. Řidnutí nezávislého, samostatně hospodařícího venkovského obyvatelstva odpovídalo nejen houstnutí průmyslového proletariátu, podobně jako se podle Geoffroy Saint-Hilaire²³⁰ zhuštění světové materie na jednom místě vysvětluje jejím zřidnutím na jiném místě. Přes zmenšený počet lidí, kteří ji obdělávali, vynášela půda i nadále stejně produktu nebo i více než dříve, protože revoluce v poměrech pozemkového vlastnictví byla provázena zlepšením metod obdělávání, větší kooperací, koncentrací výrobních prostředků atd. a protože zemědělství námezdní dělníci byli nejen donucováni k intenzivnější práci,²³¹ nýbrž i výrobní oblast, v níž pracovali sami pro sebe, se stále víc a více scvrkávala. A tak s uvolněním částí venkovského obyvatelstva se uvolňují i jeho dřívější existenční prostředky. Proměňují se nyní ve

²²⁸ O vlivu znehodnocení peněz v XVI. století na různé třídy společnosti viz „A Compendious or Brief Examination of Certayne Ordinary Complaints of Diverse of our Countrymen in these our Days. By W. S., Gentleman“. (Londýn 1581.) Dialogická forma tohoto spisu přispěla k tomu, že za jeho autora byl dlouho považován Shakespeare, a ještě roku 1751 byl tento spis znovu vydán pod jeho jménem. Autorem je William Stafford. Na jednom místě rozumuje rytíř (knight) takto:

Rytíř: Vy, můj sousede, zeměděle vy, pane kupče, i vy, můj dobrý mědikovče, i vy druzi řemeslníci, můžete poměrně snadno obhájit své zájmy. Neboť oč dražší jsou všechny věci, než byly dříve, o to zvýšíte ceny svého zboží a výrobků své práce, které prodáváte. My však nemáme nic takového, co bychom mohli prodat za zvýšenou cenu, a tak vyrovnat škodu, která nám vzniká, když kupujeme výrobky.“ Na jiném místě se ptá rytíř doktora: „Řekněte mi, prosím, koho máte na mysli? A zejména, kdo podle vašeho názoru nemá při tom žádné ztráty?“ — *Doktor:* „Mám na mysli ty, kdo žijí z koupě a prodeje, neboť jestliže draho nakoupí, pak právě tak draho prodají.“ — *Rytíř:* „A kdo je ta kategorie lidí, kteří podle vašich slov mají z toho zisk?“ — *Doktor:* „Nuže, jsou to všichni pachtýři nebo farmáři, kteří platí za půdu, kterou obdělávají, starou rentu, neboť platí podle staré míry a prodávají podle nové, tj. platí za svou půdu velmi málo a všechny plodiny, které na ni vyrostou, prodávají draho...“ — *Rytíř:* „A kdopak jsou ti, kteří podle vašich slov na tom ztrácejí víc, než oni lidé získávají?“ — *Doktor:* „Jsou to všichni šlechtici, gentlemani a vůbec všichni ostatní, kteří žijí buď z pevně stanovené renty nebo platu nebo sami svou půdu neobdělávají, anebo se nezabývají obchodem.“

²²⁹ Ve Francii se stává régisseur, v raném středověku správce a vymahatel povinností pro feudálního pána, brzy homme d'affaires [obchodníkem], který za pomoci vydírání, podvodu atd. vyrůstá v kapitalistu. Tito régisseurs sami byli mnohdy i urození pánové. Na př.: „Účet tento předkládá Jacques de Thoraisse, rytíř-kastelán v Besançonu, svému lennímu pánu, který vede účty v Dijonu pro milostivého pana vévodu a hraběte Burgundského, ohledně rent patřících jmenovanému kastelánstvu od 25. dne měsíce prosince 1359 do 28. dne měsíce prosince 1360.“ (*Alexis Monteil:* „Traité des Matériaux Manuscrits etc.“, str. 234.) Již zde je vidět, jak ve všech oblastech společenského života lví podíl připadá zprostředkovatelům. Tak na př. v hospodářské oblasti sbírají smetanu s obchodů finančníci, bursiáni, obchodníci, kramáři; v oblasti občanského práva oškvábá strany advokát; v politice znamená poslanec více než jeho voliči, ministr víc než panovník v náboženství je bůh zatlačen do pozadí „prostředníkem“ a ten zase kněžími, kteří jsou zase nezbytnými prostředníky mezi „dobrým pastýřem“ a jeho ovečkami. Ve Francii, stejně jako v Anglii, byla velká feudální území rozdělena na nesčíslné množství malých hospodářství, avšak za nesrovnatelně nepříznivějších podmínek pro venkovské obyvatelstvo. Během XIV. století se silně rozmohly pachtý, farmy čili tak zvané terriers. Jejich počet ustavičně rostl a značně překročil 100.000. Platily jako pozemkovou rentu $\frac{1}{12}$ až $\frac{1}{5}$ produktu v penězích nebo naturáliích. Terriers se nazývaly lény, podlény (fiefs, arrière-fiefs) atd., podle rozsahu panství, z nichž mnohá měla jen několik arpents [jiter]. Všichni držitelé těchto terriers měli soudní pravomoc určitého stupně nad osadníky svých pozemků; takové stupně byly čtyři. Snadno si představíme, jakou tíhou spočívala na venkovském obyvatelstvu moc těchto nesčíslných malých tyranů. Monteil praví, že v té době bylo ve Francii 160.000 soudů, kde dnes existují všeho všudy 4.000 soudních tribunálů (a to i včetně smírčích soudů).

²³⁰ Viz jeho „Notions de Philosophie Naturelle“. Paříž 1838.

²³¹ Tento bod zdůrazňuje sir James Steuart.

hmotné prvky variabilního kapitálu. Rolník, který ztratil půdu pod nohama, si musí vydělat jejich hodnotu u svého nového pána, u průmyslového kapitalisty, ve formě mzdy. Domácí surovinu, dodávanou průmyslu zemědělstvím, postihl stejný osud jako životní prostředky. Proměnila se v prvek konstantního kapitálu.

Představme si např., že část vestfálských rolníků, kteří v době Bedřicha II. vesměs předli len a třeli bídu^{***}, je násilně vyvlastněna a vyhnána z půdy, zatím co druhá, zbývající část je proměněna v nádeníky velkých farmářů. Současně s tím vyrůstají velké přádelny a tkalcovny, kde „uvolnění“ nyní pracují jako námezdní dělníci. Len vypadá stále stejně. Ani vlákno se na něm nezměnilo, ale do jeho těla vstoupila teď nová sociální duše. Tvoří nyní část konstantního kapitálu majitele manufaktury. Zatím co dříve byl rozdělen mezi množství malých výrobců, kteří jej sami pěstovali a v malých dávkách předli se svými rodinami, je nyní soustředěn v rukou jednoho kapitalisty, který si jej dává od jiných příst a tkát pro sebe. Mimořádná práce vynaložená v přádelně lnu se dříve realizovala v mimořádném příjmu nesčetných rolnických rodin nebo také, za Bedřicha II., v daních pour le roi de Prusse [doslovně: „pro krále pruského“, v přeneseném smyslu: „pro nic za nic“]. Nyní se realizuje v zisku několika kapitalistů. Kolovraty a tkalcovské stavy, dříve roztroušené po venkově, jsou nyní soustředěny v několika velkých pracovních kasárnách, stejně jako dělníci a surovina. Kolovraty, tkalcovské stavy i suroviny se od té chvíle změnilo z prostředků zajišťujících nezávislou existenci přádláků a tkalců v prostředky zajišťující velení²³² nad přádláky a tkalci a vyssávání jejich neplacené práce. Na velkých manufakturách, stejně jako na velkých farmách není nikterak na první pohled vidět, že vznikly spojením mnoha malých výrobních jednotek a byly vytvořeny vyvlastněním mnoha drobných nezávislých výrobců. Ale nezaujatého pozorovatele toto vnější zdání neoklame. V dobách Mirabeaua – tohoto lva revoluce – se velké manufaktury ještě nazývaly manufactures réunies, sloučené dílny, jako dnes mluvíme o sloučených lánech. „Pozornost je upřena,“ praví Mirabeau, „jen na velké manufaktury, kde stovky lidí pracují pod vedením jednoho ředitele a které se obvykle nazývají sloučenými manufakturami (manufactures réunies). Naproti tomu se skoro nevěnuje pozornost těm dílnám, v nichž pracuje roztroušeně veliký počet dělníků, každý na vlastní pěst a riziko. Ty jsou úplně zatlačeny do pozadí. To je velká chyba, protože jedině tyto dílny tvoří skutečně důležitou součást národního bohatství... Sloučená továrna (fabrique réunie) sice může neobyčejně obohatit jednoho nebo dva podnikatele, avšak dělníci jsou jen lépe nebo hůře placenými nádeníky, ale rozhodně se nijak neúčastní na blahobytu podnikatele. Naproti tomu v rozdělené továrně (fabrique séparée) nikdo nezbohatne, zato ale množství dělníků žije v blahobytu... Počet pilných a hospodárných dělníků poroste, protože v moudrém způsobu života, v pracovitosti vidí prostředek, jak podstatně zlepšit své postavení, místo aby se domáhali nepatrného zvýšení mzdy, jež nikdy nemůže mít důležité důsledky pro budoucnost a nanejvýš dělníkům umožňuje žít poněkud lépe z ruky do úst. Jednotlivé individuální manufaktury, obvykle spojené s malým hospodářstvím, zajišťují svobodu.²³³ Vyvlastnění a vyhnání části venkovského obyvatelstva z vesnic nejen uvolňuje dělníky, jejich životní prostředky a jejich pracovní materiál pro průmyslový kapitál, nýbrž vytváří i vnitřní trh.

Opravdu, tytéž události, které proměňují malé rolníky v námezdní dělníky a jejich životní a pracovní prostředky ve věcné prvky průmyslového kapitálu, tvoří současně pro tento kapitál vnitřní trh. Dříve vyráběla a zpracovávala rolnická rodina sama životní prostředky a suroviny, které většinou pak sama spotřebovávala. Tyto suroviny a životní prostředky se nyní staly zbožím. Velký farmář je prodává; jeho trhem jsou manufaktury. Příze, plátno, hrubé vlněné látky věci, jejichž suroviny měla každá rolnická rodina na dosah ruky a které si každá taková rodina předla a tkala pro vlastní potřebu — staly se nyní manufakturními výrobky, jejichž odbytiště tvoří právě zemědělské obvody. Četní rozptýlení spotřebitelé, jimž dosud sloužila masa drobných výrobců, pracujících na vlastní pěst a

*** V originále nepřeložitelná slovní hříčka: „Bauern, die... alle Flachs, wenn auch keine Seide spannen“ — „sedláci, kteří... vesměs předli len, i když ne hedvábí; „keine Seide spinnen“ doslova — „nepříst hedvábí“, znamená v přeneseném smyslu — „žít v bídě“. (Pozn. red.)

²³² „Dovolím vám,“ praví kapitalista, „abyste měli tu čest sloužit mi pod podmínkou, že mi dáte tu trochu, která vám zbývá za námahu, kterou mám, když si беру nad vámi velení.“ (J. J. Rousseau: „Discours sur l'Economie politique“ [Ženeva 1756, str. 70].)

²³³ Mirabeau: „De la Monarchie Prussienne“, Londýn 1788, sv. III, str. 20—109, porůznu. Jestliže Mirabeau pokládá rozptýlené dílny za ekonomičtější a produktivnější než „sloučené“ dílny a vidí-li ve sloučených dílnách jen umělé skleníkové květiny, vypěstované péčí vlád, vysvětluje se to tehdejšími stavem velké části kontinentálních manufaktur.

risiko, soustředují se nyní v jeden velký celek, vytvářejí trh, zásobovaný průmyslovým kapitalistou.²³⁴ Tak ruku v ruce s vyvlastňováním dříve samostatných rolníků a s jejich odlučováním od výrobních prostředků jde ničení venkovského vedlejšího průmyslu, proces oddělování manufaktury od zemědělství. A jen zničení venkovské domácí výroby může dát vnitřnímu trhu země takový rozsah a pevnost, jaké potřebuje kapitalistický výrobní způsob.

Avšak období manufaktury ve vlastním slova smyslu nevede ještě k radikální přeměně. Uvažme, že manufaktura se národní výroby zmocňuje jen velmi poněkud a spočívá stále na městském řemesle a na venkovském domácím vedlejším průmyslu jako na široké základně. Zničí-li tyto vedlejší průmysly a zemědělské řemeslo v jejich jedné formě, v jistých odvětvích průmyslu, na určitých bodech, vyvolá je znovu k životu jinde, protože je až do určitého stupně potřebuje ke zpracování své suroviny. Vytváří proto novou třídu drobných zemědělců, pro které je obdělávání půdy jen vedlejším odvětvím, kdežto hlavním zaměstnáním je průmyslová práce, zhotovování výrobků prodávaných — přímo nebo prostřednictvím obchodníka — manufaktuře. To je jedna z těch okolností, i když ne nejdůležitější, které mohou především zmást člověka studujícího anglické dějiny. Počínaje poslední třetinou XV. století se tam setkáváme s neustálými, jen občas zmlkajícími stížnostmi na růst kapitalistického hospodářství na venkově a na stále postupující ničení rolnictva. Ale na druhé straně badatel vidí, že rolnictvo stále existuje, ovšem ve zmenšeném počtu a za stále horších podmínek.²³⁵ Hlavní důvod spočívá v tomto: v Anglii střídavě převažuje tu pěstování obilí, tu chov dobytka, a v souvislosti s tím kolísá rozsah rolnické výroby. Teprve velký průmysl se svými stroji poskytuje stálou základnu pro kapitalistické zemědělství, radikálně vyvlastňuje ohromnou většinu venkovského obyvatelstva a dokončuje oddělení zemědělství od venkovského domácího průmyslu, jehož kořeny — předení a tkaní — vytrhává.²³⁶ A tím také velký průmysl teprve dobývá pro průmyslový kapitál celý vnitřní trh.²³⁷

6. Genese průmyslového kapitalisty

Genese průmyslového²³⁸ kapitalisty neprobíhala tak poznenáhlu jako genese farmáře. Bezpochyby se někteří drobní cechovní mistři a ještě více samostatných drobných řemeslníků nebo i námezdních dělníků proměnilo z počátku v malé kapitalisty, a pak postupným rozšiřováním vykořisťování námezdní práce příslušným stupňováním akumulace kapitálu v kapitalisty sans phrase [bez výhrad].

²³⁴ „Promění-li se dvacet liber vlny pozvolna, během roku, v oděv pro dělnickou rodinu vlastní prací této rodiny, v přestávkách mezi jinými pracemi, je tu všechno velmi prosté. Ale odnese tuto vlnu na trh, dopravte ji továrníkovi, potom výrobek továrníkovi, potom obchodníkovi — a bude to veliká obchodní operace při čemž nominální kapitál k tomu potřebný bude dvacetkrát větší než hodnota této vlny... Takto je dělnická třída vykořisťována za tím účelem, aby živila zbláznělé tovární obyvatelstvo, příživnickou třídu kupců a fiktivní obchodní, peněžní a finanční systém.“ (*David Urquhart: „Familiar Words“*, str. 120.)

²³⁵ Výjimku tvoří doba Cromwellova. Pokud trvala republika, všechny vrstvy anglické lidové masy se pozvedly z úpadku, jehož oběti se staly za Tudorovců.

²³⁶ Tuckett ví, že z manufaktury ve vlastním slova smyslu a ze zániku venkovských či domácích manufaktur vznikl se zavedením strojů velký vlnářský průmysl. (*Tuckett: „A History etc.“* sv. I, str. 144.) „Pluh, jařmo byly vynálezem bohů a zaměstnáním heroů — je snad tkalcovský stav, vřeten a kolovrat méně ušlechtilého původu? Odlučujete od sebe kolovrat a pluh, vřeten a jařmo a dostáváte továrny a pracovny, úvěr a krize, dva nepřátelské národy, zemědělský a průmyslový.“ (*David Urquhart: „Familiar Words“*, str. 122.) Tu však přichází Carey a žaluje na Anglii — jistě ne bezdůvodně — že se snaží stát továrníkem světa a všechny ostatní země proměnit výhradně v zemědělské. Tvrdí, že tímto způsobem bylo zničeno Turecko, protože „tam držitelům půdy a obdávatelům půdy nebylo nikdy (Anglii) dovoleno, aby posílili své postavení přirozeným spojením pluhu s tkalcovským stavem, bran s kladivem.“ („*The Slave Trade“*, str. 125.) Podle něho je Urquhart sám jedním z těch, kdo nesou hlavní vinu na zničení Turecka, protože tam v zájmu Anglie propagoval ideu svobody obchodu. Nejlepší na tom je, že Carey — mimochodem velký přísluhovač Ruska — chce tomuto procesu odlučování čelit ochranářským systémem, který jej ve skutečnosti urychluje.

²³⁷ Filantropičtí angličtí ekonomové, jako Mill, Rogers, Goldwin Smith, Fawcett atd. a liberální továrníci, jako John Bright a spol., se ptají anglických pozemkových aristokratů, jako se bůh ptal Kaina na jeho bratra Abela, kam se poděly tisíce našich samostatných rolníků? — Ale kdepak jste se tu vzali vy? Ze zničení těchto rolníků. Proč se neptáte dál, kam se poděli samostatní tkalci, přadláci, řemeslníci?

²³⁸ „Průmyslový“ je zde v protikladu k „zemědělskému“. Ve smyslu ekonomické „kategorie“ je farmář průmyslovým kapitalistou stejně jako továrník.

V období dětství kapitalistické výroby, stejně jako v období dětství středověkého městského života, o otázce kdo ze zběhlých nevolníků má být pánem a kdo sluhou, rozhodovalo obyčejně to, kdo z nich dříve zběhl od svých pánů. Avšak hlemýždí rychlost této metody naprosto nevyhovovala obchodním potřebám nového světového trhu, vytvořeného velkými objevy koncem XV. století. Ze středověku se dochovaly dvě různé formy kapitálu, které dozrávají v nejrozmanitějších společensko-ekonomických formacích a před érou kapitalistického výrobního způsobu jsou považovány za kapitál jako takový: lichvářský kapitál a kupecký kapitál. „V přítomné době přechází veškeré bohatství společnosti nejprve do rukou kapitalisty... ten platí pozemkovému vlastníkovu rentu, dělníkovi mzdu, vládnímu výběřčímu daně a desátky a nechává si pro sebe značnou, ba největší a přitom neustále vzrůstající část ročního výrobku práce. Kapitalistu možno v dnešní době považovat za vlastníka, do jehož rukou především plyne celé společenské bohatství, ačkoli neexistuje zákon, který by mu zajišťoval právo na toto vlastnictví... Tento převrat ve sféře vlastnictví se uskutečnil v důsledku pobírání úroků z kapitálu... a je neméně pozoruhodné, že zákonodárci celé Evropy se snažili zabránit tomu zákony proti lichvě... Moc kapitalistů nad veškerým bohatstvím země je výsledkem úplné revoluce ve vlastnickém právu; a na základě kterého zákona nebo řady zákonů se uskutečnila tato revoluce?“²³⁹ Autor by neměl zapomínat, že revoluce se vůbec nikdy neuskutečňují s pomocí zákonů.

Přeměně peněžního kapitálu, vytvořeného lichvou a obchodem, v průmyslový kapitál bránilo feudální zřízení na venkově a cechovní zřízení ve městech.²⁴⁰ Tyto překážky padly, jakmile se rozpadly feudální družiny, jakmile bylo venkovské obyvatelstvo vyvlastněno a zčásti vypuzeno. Nová manufaktura vznikala v přímořských vývozních přístavech nebo na takových bodech na venkově, které byly mimo kontrolu starých měst s jejich cechovním zřízením. Odtud rozhořčený boj anglických corporate towns [starých měst s cechovním korporativním zřízením] proti těmto novým školkám průmyslu.

Objev nalezišť zlata a stříbra v Americe, vyhubení, ztročení a pohřbení za živa domorodého obyvatelstva do dolů, první kroky k dobytí a vylopuení Východní Indie, přeměna Afriky v loviště pro výnosný hon na černochoy — to byly červánky kapitalistické výrobní éry. Tyto idylické procesy jsou hlavními momenty původní akumulace. V patách za nimi kráčí obchodní válka evropských národů, jejímž dějištěm je celá zeměkoule. Tato válka začíná odpadnutím Nizozemí od Španělska, nabývá gigantických rozměrů v anglické protijakobínské válce a trvá dosud v takových loupežných taženích, jako je opiová válka proti Číně a tak dále.

Různé momenty původní akumulace se dělí mezi různé země v určitém dějinném sledu, a to: mezi Španělsko, Portugalsko, Holandsko, Francii a Anglii. V Anglii koncem XVII. století soustavně vyúsťují v koloniální systém, v systém státních dluhů, v moderní daňový systém a v systém ochranných cel. Tyto metody spočívají z valné části na nejsurovějším násilí, např. koloniální systém. Všechny však používají státní moci, tj. koncentrovaného a organizovaného společenského násilí k tomu, aby uměle urychlily proces přeměny feudálního výrobního způsobu v kapitalistický a aby zkrátily jeho přechodná stadia. Násilí je porodní bábou každé staré společnosti, která je těhotná novou společností. Násilí samo je ekonomická potence.

O křesťanském koloniálním systému praví W. Howitt, muž, který se specialisoval na křesťanství: „Barbarství a hanebná zvěrstva tak zvaných křesťanských ras, páchaná ve všech končinách světa proti všem národům, které se jim podařilo si podrobit, nemají obdoby v žádné epoše světových dějin, u žádné rasy, nevyjímaje ani ty nejdivočejší a nejnevzdělanější nejnemilosrdnější a nejnestoudnější.“²⁴¹ Dějiny holandského koloniálního hospodářství — a Holandsko bylo vzornou kapitalistickou zemí XVII. století — skýtají nepředstizitelný obraz zrady, úplatnosti, vražd a podlosti.²⁴² Nic není charakterističtějšího než systém loupeže lidí, které Holanďané kradli na Celebesu, aby doplnili řady otroků na ostrově Jávě. K tomuto účelu cvičili zvláštní zloděje lidí. Zloděj, tlumočník a prodavač byli

²³⁹ „The Natural and Artificial Right of Property Contrasted“. Londýn 1832, str. 98, 99. Autorem tohoto anonymního spisu je Th. Hodgskin.

²⁴⁰ Dokonce ještě roku 1794 poslali malí mistři-soukeníci z Leedsu do parlamentu deputaci, aby přednesla žádost za vydání zákona, zakazujícího obchodníkům stávat se továrníky. (*Dr. Aikin*: „Description of the Country etc.“)

²⁴¹ *William Howitt*: „Colonization and Christianity. A Popular History of the Treatment of the Natives by the Europeans in all the Colonies“. Londýn 1838, str. 9. O zacházení s otroky je dobrá kompilace údajů v knize *Charlese Comta*: „Traité de Législation“, 3. vyd., Brusel 1837. Je nutno tuto práci podrobně prostudovat, abychom viděli, co dokáže udělat měšťák ze sebe a ze svých dělníků tam, kde může bez ohledů utvářet svět k svému obrazu.

²⁴² *Thomas Stamford Raffles*, late Lieut. Gov. of Java: „The History of Java“. Londýn 1817 [sv II, přílohy, str. CXC—CXCI].

hlavními agenty tohoto obchodu, domorodí princové hlavními prodavači. Nakradená mládež byla zavírána do tajných celebeských vězení, dokud nedosáhla takového věku, aby mohla být naloděna na otrokářské lodi. V jedné oficiální zprávě se praví: „Např. jen toto jedno město Makassar je plné tajných vězení, jedno hroznější než druhé, přečpaných nešťastnými oběťmi chtivosti a tyranství, jež tu úpí v řetězech, násilně vyrvány svým rodinám.“ Aby se zmocnili Malakky, podplatili Holanďané portugalského guvernéra. Ten je roku 1641 vpustil do města. Ihned pospíšili do jeho domu a úkladně ho zavraždili, aby měl možnost „zřít se“ ujednaného úplatku 21.875 liber št. Kam vstoupila jejich noha, zůstala po nich spoušť a liduprázdno. Banjuvangi, provincie na Jávě, měla roku 1730 80.000 obyvatel, roku 1811 již jen 8.000. Tomu se říká *doux commerce* [hladký obchod]!

Jak známo, dobyla anglicko-východoindická společnost kromě politického panství ve Východní Indii výsadní monopol obchodu s čajem a vůbec monopol obchodu s Čínou, kromě toho byl v jejích rukou monopol dopravy zboží z Evropy a do Evropy. Ale plavba podél indického pobřeží a mezi ostrovy, jakož i obchod v nitru Indie se staly monopolem vyšších úředníků společnosti. Monopoly na sůl, opium, betel a jiná zboží se staly nevyčerpatelnými prameny bohatství. Úředníci sami určovali ceny a odírali nešťastné Indy podle libosti. Generální guvernér se podílel na tomto soukromém obchodu. Jeho oblíbenci dostávali smlouvy za podmínek, za nichž mohli lépe než alchymisté dělat zlato z ničeho. Velká jmění vyrůstala přes noc jako houby po dešti a původní akumulace se uskutečňovala bez jediného šilinku předběžných výloh. Soudní proces s Warrenem Hastingsem se hemží takovými příklady. Uvedu tu jeden z nich. Smlouva o dodávání opia byla přiručena jakémusi Sullivanovi ve chvíli, kdy odjížděl — z oficiálního pověření — do části Indie, která je velmi vzdálena od oblasti, kde se vyrábí opium. Sullivan prodal svou smlouvu za 40.000 liber št. jakémusi Binnovi a Binn ji prodal téhož dne za 60.000 liber št. Poslední kupec, který konečně smlouvu provedl, prohlásit, že ještě po tom všem na tom ohromně vydělal. Podle jednoho dokumentu, předloženého parlamentu, dali si společnost a její úředníci darovat od Indů od roku 1757 do roku 1766 6 milionů liber št. V letech 1769—1770 vyvolali Angličané uměle hlad tím, že skupili všechnu rýži a odpírali ji prodávat jinak, než za fantasticky vysoké ceny.²⁴³

Nejhrozněji se ovšem zacházelo s domorodci na plantážích, určených jen pro vývozní obchod, jako v Západní Indii, a v bohatých a hustě obydlených zemích, vydaných na pospas loupení a vraždění, jako v Mexiku a Východní Indii. Avšak ani ve skutečných koloniích se nemohl neprojevit křesťanský charakter původní akumulace. Virtuosové střízlivého protestantismu, novoangličtí puritáni, se roku 1703 na svém Assembly [zákonodárném shromáždění] usnesli vypsati prémii 40 liber št. za každý indiánský skalp a za každého zajatého rudocha; roku 1720 byla premie za skalp zvýšena na 100 liber št., roku 1744, když Massachusetts-Bay prohlásil jistý kmen za povstalce, byly vypsány tyto ceny: za mužský skalp od 12 let výše 100 liber št. v nové měně, za mužského zajatce 105 liber št., za zajatou ženu nebo dítě 55 liber št., za skalp ženy nebo dítěte 50 tiber št.! Za několik desetiletí se koloniální systém vymstil potomkům těchto zbožných pilgrim fathers [otců-poutníků], kteří se zatím stali povstalcí. Z návodu Angličanů a za anglický žold byli tomahawked [ubíjeni tomahavky]. Britský parlament prohlásil psy, kteří vyslídí povstalce, a Indiány, kteří přinesou jejich skalpy, za „prostředky, dané mu bohem a přírodou“.

Za koloniálního systému rostly jako ve skleníku obchod a mořeplavba. „Společnosti Monopolia“ (Luther) byly mocnými pákami koncentrace kapitálu. Kolonie zajišťovaly rychle vznikajícím manufakturám odbytiště a monopolní ovládnutí tohoto odbytiště zajišťovalo urychlenou akumulaci. Poklady ukořistěné za hranicemi Evropy plněním, ztročování domorodců a vraždami plynuly do mateřské země a tam se proměňovaly v kapitál. Holandsko, kde koloniální systém po prvé dospěl k plnému rozvoji, dosáhlo již roku 1648 vrcholu své obchodní moci. Holandsko „skoro neomezeně ovládalo východoindický obchod a obchodní styky mezi evropským jihozápadem a severovýchodem. Jeho rybnářství, mořeplavba, manufaktury neměly sobě rovných v žádné jiné zemi. Kapitály této republiky byly snad značnější než kapitály celé ostatní Evropy“. [G. Gülich: „Geschichtliche Darstellung etc.“ Jena 1830, sv. I, str. 371.] Gülich, autor těchto vět, zapomíná dodat: lidové masy v Holandsku již roku 1648 více trpěly nadměrnou prací, byly chudší a byly surověji utlačovány než lidové masy celé ostatní Evropy.

²⁴³ Roku 1866 zemřelo jen v jediné provincii Orisse více než milion Indů hladem. Přesto bylo všechno úsilí vynaloženo na to, aby se obohatila indická státní pokladna tím, že se hladovějícím prodávaly životní prostředky za zvýšené ceny.

Dnes s sebou průmyslová hegemonie přináší obchodní hegemonii. Naproti tomu ve vlastním manufakturním období obchodní hegemonie zajišťuje průmyslovou převahu. Odtud význačná úloha, kterou tenkrát hrál koloniální systém. Byl to onen „neznámý bůh“, který vystoupit na oltář vedle starých bůžků Evropy a jednoho krásného dne je všechny jednou ranou srazil. Koloniální systém prohlásil hrabání zisků za konečný a jediný účel lidstva.

Systém veřejného úvěru, tj. státních dluhů, s jehož začátky se setkáváme již ve středověku v Janově a v Benátkách, se v manufakturním období rozšířil po celé Evropě. Koloniální systém se svým námořním obchodem a obchodními válkami byl pro něj skleníkem. Zapustil kořeny především v Holandsku. Státní dluh, tj. zcizování státu — ať je despotický, konstituční nebo republikánský — vtiskuje svou pečeť kapitalistické éře. Jediná část tak zvaného národního bohatství, která je skutečně společným majetkem moderních národů, to jsou — jejich státní dluhy.^{243a} Proto je naprosto důsledná moderní doktrína, že národ je tím bohatší, čím více je zadlužen. Státní úvěr se stává kredem kapitálu. A se vznikem státního zadlužení se stává smrtelným hříchem, pro nějž není odpuštění, už ne rouhání se duchu svatému, nýbrž nevíra ve státní dluh.

Státní dluh se stává jednou z nejsilnějších pák původní akumulace. Jako dotekem čarovného proutku obdařuje neproduktivní peníze plodivou silou a proměňuje je tak v kapitál, aniž se peníze musí vystavovat nebezpečím a obtížím, které jsou nevyhnutelné při uložení peněz do průmyslu nebo dokonce při lichvářských manipulacích. Státní věřitelé nedávají ve skutečnosti nic, neboť částky, které půjčili, se přeměňují v státní dluhopisy, lehce přenosné, které v jejich rukou fungují úplně stejně jako by to byly hotové peníze. Ale kromě takto vytvořené třídy zahálčivých rentierů a improvizovaného bohatství finančníků, kteří vystupují jako prostředníci mezi vládou a národem, kromě bohatství nájemců daní, obchodníků a soukromých továrníků, jimž padá do klína značná část každé státní půjčky jako kapitál spadlý s nebe — vytvořil státní dluh akciové společnosti, obchod cennými papíry všeho druhu, ažiotáž, zkrátka: bursovní hru a moderní bankokracii.

Od samého svého zrození byly velké banky, okrášlené národními tituly, jen společností soukromých spekulantů, kteří pomáhali vládám a díky získaným privilegiím byli s to půjčovat jim peníze. Proto je nejspolehlivějším měřítkem akumulace státního dluhu postupné stoupání akcií těchto bank, jejichž rozkvět se datuje od založení Anglické banky (1694). Anglická banka začala svou činnost tím, že půjčovala vládě peníze na 8%; současně byla zmocněna parlamentem razit peníze z téhož kapitálu, který takto ještě jednou půjčovala veřejnosti ve formě bankovek. Těmito bankovkami směla diskontovat směnky, poskytovat zápůjčky na zboží, nakupovat drahé kovy. Netrvalo dlouho a tyto úvěrové peníze, které banka sama vyrobila, začaly fungovat jako ražené peníze: v bankovkách poskytovala Anglická banka státu zápůjčky, bankovkami platil na účet státu úroky z veřejného dluhu. Jednou rukou banka dávala a druhou mnohem více brala; ale to ještě nebylo všechno; zatím co brala, zůstávala věčnou věřitelkou národa až do zaplacení posledního haléře. Pozvolna se stávala nevyhnutelnou opatrovnící kovové zásoby země a gravitačním středem veškerého obchodního úvěru. V téže době, kdy Angličané přestali upalovat čarodějnice, začali všet padělatele bankovek. Jaký dojem udělalo na současníky náhlé vynoření této havěti bankokratů, finančníků, rentierů, makléřů, spekulantů a bursiánů, o tom svědčí spisy z oné doby, např. spisy Bolingbrokovy.^{243b}

Se státními dluhy vznikl systém mezinárodního úvěru, který často tvoří jeden ze skrytých zdrojů původní akumulace u toho či onoho národa. Tak hanebnosti benátského systému loupežení tvořily takový skrytý základ kapitalistického bohatství Holandska, jemuž upadající Benátky zapůjčily veliké peněžní sumy. Stejný vztah byl mezi Holandskem a Anglií. Již na počátku XVIII. století byly holandské manufaktury daleko předstiženy anglickými a Holanďané přestali být vládnoucím obchodním a průmyslovým národem. Proto se jedním z hlavních zaměstnání Holanďanů v letech 1701—1776 stalo půjčování obrovských kapitálů, zejména jejich mocné konkurentce Anglii. Podobné vztahy se vytvořily dnes mezi Anglií a Spojenými státy. Mnohý kapitál, který dnes vystupuje ve Spojených státech bez rodného listu, je dětská krev teprve včera kapitalisovaná v Anglii.

^{243a} William Cobbett poznamenává, že v Anglii se všechny veřejné instituce nazývají „královské“, zato však dluh se tam jmenuje „národní“ (national debt).

^{243b} „Kdyby Tataři dnes zaplavili Evropu, bylo by velmi těžko jim vyložit, co znamená u nás finančník. (Montesquieu: „Esprit des lois“, vyd. Londýn 1769, sv. IV, str. 33.)

Protože státní dluhy se opírají o státní příjmy, z nichž je nutno splácet roční úroky atd., stal se moderní daňový systém nezbytným doplňkem systému národního úvěru. Výpůjčky umožňují vládě krýt mimořádné výdaje tak, aby poplatník nepocítil hned celou jejich tíži, ale nakonec tytéž půjčky vyžadují zvýšení daní. S druhé strany zvyšování daní, vyvolané hromaděním postupně uzavíraných zápůjček, nutí vládu, aby se při každém novém mimořádném vydání uchýlovala k stále novým a novým půjčkám. Moderní fiskální soustava, jejíž osou je zdanění nutných životních prostředků (tedy jejich zdražování), nese proto sama v sobě zárodek automatického růstu daní. Nadměrné zdanění není tedy náhoda, nýbrž spíše zásada. V Holandsku, kde byla tato soustava nejprve zavedena, velebil ji veliký patriot de Witt ve svých „Maximech“ jako nejlepší způsob, jak vypěstovat v námezdním dělníkovi pokoru, skromnost, píli... a ochotu snášet nadměrnou práci. Avšak nás tu zajímá ne tak zhoubný vliv, který má moderní fiskální systém na postavení námezdních dělníků, jako spíše násilné vyvlastňování rolníků, řemeslníků, zkrátka všech součástí maloburžoasie, jež tento systém podmiňuje. Mínění o tom se nerozcházejí, ani u buržoasních ekonomů. Vyvlastňovací účinek fiskálního systému je ještě zesilován systémem ochránářství, který je jednou z jeho neoddelitelných součástí.

Veliká úloha, kterou hrají státní dluhy a moderní fiskální systém při přeměně společenského bohatství v kapitál, při vyvlastňování mas a při porobení námezdních dělníků, svedla mnoho spisovatelů, jako Cobbeta, Doubledaye a jiné, k tomu, že v nich neprávem spatřovali hlavní příčinu dnešní bídy lidu.

Systém ochránářství byl umělý prostředek, jak fabrikovat fabrikanty, vyvlastňovat nezávislé dělníky, kapitalisovat národní výrobní a životní prostředky, násilně zkracovat přechod od starého výrobního způsobu k modernímu. Evropské státy se praly o patent tohoto vynálezu, a jakmile se už jednou daly do služeb hrabačů zisku, nespokojovaly se už tím, že za tímto účelem uložily výpalné svému vlastnímu lidu, nepřímo ochrannými cly, přímo vývozními prémiemi atd. Násilně zničily všechnen průmysl v méně vyspělých závislých zemích, jako např. Angličané zničili vlnářskou manufakturu v Irsku. Na evropské pevnině byl tento proces podle Colbertova receptu ještě více zjednodušen. Původní kapitál plyne tu k průmyslníkům ve značné míře přímo ze státního pokladu. „Proč,“ volá Mirabeau, „hledat příčiny rozkvětu manufaktur v Sasku před sedmiletou válkou tak daleko? Stačí si všimnout 180 milionů státních dluhů!“²⁴⁴[244] Koloniální systém, státní dluhy, daňové břemeno, protekcionismus, obchodní války atd., všechny tyto výhonky vlastního manufakturního období se obrovsky rozrůstají v období dětství velkého průmyslu. Zrození velkého průmyslu se slaví velkým herodesovským vražděním dětí. Továrny rekrutují své dělníky, jako královské loďstvo své námořníky, násilím. Viděli jsme, jak blaseovaně se sir F. M. Eden dívá na hrůzy spojené s vyvlastňováním půdy venkovského obyvatelstva počínaje poslední třetinou XV. století až do jeho doby, do konce XVIII. století; viděli jsme, s jakou samolibostí vítá tento proces, „nezbytný“ k vytvoření kapitalistického zemědělství a „vytvoření správného poměru mezi ornou půdou a pastvinou“; ale ani sir Eden nedokáže chladnokrevně přiznat ekonomickou nutnost loupení a zotročování dětí k tomu, aby se manufakturní výroba přeměnila v tovární a aby se vytvořil správný poměr mezi kapitálem a pracovní silou. Práví: „Pozorností veřejnosti zaslouží snad tato otázka. Průmysl, který může úspěšně fungovat jen tak, že vytáhá z kotáží a pracoven ubohé děti, které musí, střídajíc se po skupinách, většinu noci dřít a nesmějí si ani odpočinout; průmysl, který sežene do jednoho chumlu lidí obojího pohlaví, různých věků a sklonů, což nutně musí vést v důsledku nakažlivosti špatných příkladů — ke zkaženosti a ničemnosti — může takový průmysl rozmnožovat úhrn národního i individuálního štěstí?“²⁴⁵ „V Derbyshiru, Nottinghamshiru a zejména Lancashiru,“ píše Fielden, „byly zavedeny nedávno vynalezené stroje ve velkých továrnách, vybudovaných u vodních toků, schopných pohánět vodní kolo. Na těchto místech, ležících daleko od měst, bylo najednou zapotřebí tisíce rukou; a zejména v Lancashiru, až do té doby poměrně řídké obydlí a neúrodné, bylo nyní především zapotřebí více obyvatelstva. Zvláště velká poptávka byla po malých a hbitých prstech dětí. Stalo se hned zvykem brát učně (!) z různých farních pracoven v Londýně, Birminghamu a jinde. Mnoho, mnoho tisíc těchto malých bezmocných stvoření ve věku od 7 do 13 nebo 14 let bylo tehdy odvezeno na sever. Stalo se zvykem, že zaměstnavatel (tj. zloděj dětí) své učně oblékal, živil a poskytoval jim byt v domech blízko továrny. Byli najati dozorcí, aby dozírali na jejich práci. V zájmu těchto poháněčů otroků bylo přinutit děti co nejvíce pracovat, neboť jejich plat závisel

²⁴⁴ Mirabeau: „De la Monarchie Prussienne“, Londýn 1788, sv. VI, str. 101.

²⁴⁵ Eden: „The State of the Poor“, kn. II, kap. I, str. 421.

na množství výrobků, které vyždímal z každého dítěte. Přirozeným důsledkem toho byla surovost. V mnohých továrních obvodech, zejména v Lancashiru, prožívala tato nevinná a bezbranná stvoření, vydaná na milost a nemilost továrníkům, srdcervoucí muka. Nadměrnou prací je často uštvali až k smrti... bili je, poutali řetězy a mučili s nejravinovanější krutostí; vyzáblé dlouhým hladověním až na kost, honili je často do práce bičem... Někdy je dohnali až k sebevraždě! Krásná romantická údolí Derbyshiru, Nottinghamshiru a Lancashiru, skrytá před veškerou veřejnou kontrolou, stala se ponurým dějištěm muk a často i vražd!... Zisky továrníků byly úžasné. To jen ještě víc dráždilo jejich vlkodlačí nenasytlost. Zavedli noční práci, tj. večer, když jedna skupina dělníků vyčerpaná denní prací odcházela spát, nastoupila na její místo druhá skupina dělníků; denní skupina uléhala do postelí, které noční skupina právě opustila, a vice versa [naopak]. V Lancashiru se mezi lidem říká, že tam postele nikdy nevychladnou.²⁴⁶

S rozvojem kapitalistické výroby za manufakturního období ztratilo veřejné mínění Evropy poslední zbytek studu a svědomí. Národy se cynicky chvástaly každou hanebností, jen když byla prostředkem k akumulaci kapitálu. Přečtete si např. naivní letopisy obchodu, sepsané šosákem A. Andersonem. Zde se jako nejvyšší triumf anglické státnické moudrosti vytrubuje, že si Anglie při uzavření utrechtského míru vynutila na Španělsku podle smlouvy asiento [smlouva o obchodu s otroky] výsadu, že směla ve španělských državách v Americe prodávat otroky nakoupené v Africe, zatím co dosud obchod s otroky byl dovolen jen mezi Afrikou a anglickou Západní Indií. Anglie dostala právo dodávat do španělské Ameriky až do roku 1743 4.800 černochů ročně. Tím zároveň dostalo britské podloudnictví oficiální štít. Liverpool vyrostl na základě obchodu s otroky. Tento obchod tvoří jeho metodu původní akumulace. A až dodnes zůstala liverpoolská „honorace“ Pindarem obchodu s otroky, který prý — srovnej citovaný spis dra Aikina z roku 1795 — „proměňuje ducha komerční podnikavosti v náruživost, vytváří slavné námořníky a vynáší ohromné peníze“. Liverpool zaměstnával roku 1730 obchodem s otroky 15 lodí, roku 1751 53, roku 1760 74, roku 1770 96 a roku 1792 132 lodí.

Zatím co v Anglii bavlnářský průmysl zavedl otroctví dětí, dal současně ve Spojených státech podnět k přeměně dosud více či méně patriarchálního otrokářského hospodářství v komerční systém vykořisťování. Vůbec potřebovalo zastřené otroctví námezdních dělníků v Evropě jako piedestal nezastřené otroctví v Novém světě.²⁴⁷

Tantae molis erat [tolik námahy stálo] vytvořit podmínky, aby mohly volně působit „věčné přírodní zákony“ kapitalistického výrobního způsobu, dokončit proces oddělení dělníků od jejich pracovních prostředků, na jednom pólu proměnit společenské výrobní a životní prostředky v kapitál, na opačném pólu proměnit masu lidu v námezdní dělníky, svobodné „pracující chudáky“, toto veledílo moderních dějin.²⁴⁸ Přicházejí-li podle slov Augierových peníze „na svět s krvavými skvrnami na jedné tváři“, ²⁴⁹ tu z novorozeného kapitálu prýští krev a špína ze všech pórů, od hlavy až k patě.²⁵⁰

²⁴⁶ John Fielden: „The Curse of the Factory System“. Londýn 1836, str. 5,6. O hanebnostech, páchaných z počátku v továrnách, srov. Dr. Aikin „Description of the Country from 30 to 40 miles round Manchester“, str. 219, a Gisborne: „Inquiry into the Duties of Men“, 1795, sv. II. — Když parní stroj přenesl továrny od venkovských vodních toků do středu měst, měl kapitalista náchylný k odřikání po ruce dětský dělnický materiál, takže násilné dovážení otroků pracoven se stalo zbytečným. — Když sir Robert Peel (otec „ministra plauzibility“ [„slušnosti“]) podal roku 1815 v parlamentě svou předlohu zákona na ochranu dětí, prohlásil F. Horner (světlo Bullion Committee [výboru pro směnitelnost bankovek za zlaté pruty] a intimní přítel Ricardův) v dolní sněmovně: „Je všeobecně známo, že spolu s cenostmi jednoho bankrotáře byla ohlášena do dražby a skutečně také prodána jako část jmění, partie — smím-li užít tohoto výrazu — továrních dětí. Před dvěma roky (1813) byl před King's Bench [soudem královské stolice — vyšším soudním dvorem] projednáván odporný případ. Šlo o skupinu hochů. Jedna londýnská farnost je postoupila jakémusi továrníkovi, který je zase postoupil jinému. Nakonec je našlo několik lidumilů ve stavu úplného vyčerpání hladem (absolute famine). O jiném případě, ještě hnusnějším, se dověděl jako člen parlamentárního vyšetřovacího výboru. Před několika lety uzavřela jedna londýnská farnost s jakýmsi továrníkem z Lancashiru smlouvu, podle níž se továrník zavazuje v zakoupených dětských partiích odebrat na 20 zdravých dětí jednoho idiota.“

²⁴⁷ Roku 1790 připadalo v anglické Západní Indií 10 otroků na 1 svobodného, ve francouzské Indií 14 na jednoho, v holandské 23 na jednoho. (Herry Brougham: „An Inquiry into the Colonial Policy of the European Powers“. Edinburgh 1803, sv. II, str. 74.)

²⁴⁸ Výraz „labouring poor“ [„pracující chudák“] se vyskytuje v anglickém zákonodárství od té chvíle, kdy třída námezdních dělníků nabývá značnějších rozměrů. „Labouring poor“ [„pracující chudáci“] se tu kladou jednak proti „idle poor“ [„zahálejícím chudákům“], žebrákům atd., jednak proti dělníkům, kteří ještě nejsou úplně oškubáni, nýbrž ještě vlastní své pracovní prostředky. Ze zákonodárství přešel výraz „labouring poor“ do politické ekonomie, kde se ho užívá, počínaje Culpeperem, J. Childem atd. až po A. Smitha a Edena. Podle toho lze posoudit bonne foi [dobrou vůli] Edmunda Burka,

7. Dějinná tendence kapitalistické akumulace

V čem tedy záleží původní akumulace kapitálu, tj. jeho historická genese? Pokud není přímou přeměnou otroků a nevolníků v námezdní dělníky, tedy pouhou změnou formy, znamená jen vyvlastnění bezprostředních výrobců, tj. rozklad soukromého vlastnictví, založeného na vlastní práci.

Soukromé vlastnictví, jako protiklad společenského, kolektivního vlastnictví, existuje jen tam, kde pracovní prostředky a vnější pracovní podmínky náleží soukromým osobám. Podle toho však, zda tyto soukromé osoby jsou dělníky nebo nedělníky, mění se i charakter soukromého vlastnictví samého. Nesčetné odstíny soukromého vlastnictví, jež se jeví našemu zraku, zrcadlí jen přechodné stavy, které leží mezi oběma těmito extrémy.

Pracovníkovo soukromé vlastnictví výrobních prostředků je základ malovýroby a malovýroba tvoří nutnou podmínku pro rozvoj společenské výroby a svobodné individuality pracovníka samého. Ovšem tento výrobní způsob se vyskytuje v otrokářském i v nevolnickém řádu a za jiných forem osobní závislosti. Avšak dosahuje plného rozkvětu, rozvíjí celou svou energii, nabývá adekvátní klasické formy jen tam, kde pracovník je svobodným soukromým vlastníkem svých pracovních podmínek, používaných jím samým, rolník pole, které obdělává, řemeslník nástroje, na který hraje jako virtuos.

Tento výrobní způsob předpokládá rozdrobení půdy a ostatních výrobních prostředků. Vylučuje jak koncentraci výrobních prostředků, tak i kooperaci, dělbu práce uvnitř téhož výrobního procesu, společenské ovládání a řízení přírody, svobodný rozvoj společenských výrobních sil. Snáší se jen s úzkými tradičními mezemi výroby a společnosti. Chtít je učinit věčnými znamenalo by, jak správně praví Pecqueur, „dekretovat všeobecnou prostřednost“. Ale na určitém stupni vývoje vytváří tento výrobní způsob sám materiální prostředky svého vlastního zničení. Od této chvíle se v lůně společnosti začínají probouzet síly a vášně, které se cítí spoutány tímto výrobním způsobem. Ten musí být zničen a je ničen. Jeho ničení, přeměna individuálních a rozptýlených výrobních prostředků ve společensky koncentrované výrobní prostředky, tedy přeměna trpasličího vlastnictví mnoha lidí v obrovité vlastnictví mála lidí, tudíž vyvlastnění půdy, životních prostředků a pracovních nástrojů velké masy lidu, toto strašné a svízelné vyvlastnění lidové masy tvoří prolog k dějinám kapitálu. Obsahuje celou řadu násilných metod, z nichž jsme vylíčili jen ty nejdůležitější, které tvořily epochu jako metody původní akumulace. Vyvlastnění bezprostředních výrobců se provádí s nejbezohlednějším vandalismem a pod tlakem nejpodlejších, nejspínavějších, nejmalichernějších a nejběhalejších vášní. Soukromé vlastnictví, získané prací vlastníka, založené takřka na srůstání jednotlivého, nezávislého pracovníka s jeho pracovními nástroji a prostředky, je zatlačováno kapitalistickým soukromým vlastnictvím, které spočívá na vykořisťování cizí, formálně však svobodné pracovní síly.²⁵¹

Jakmile tento proces přeměny dostatečně rozložil starou společnost do hloubky i do šířky, jakmile jsou už dělníci přeměněni v proletáře, jejich pracovní podmínky v kapitál, jakmile kapitalistický výrobní způsob stojí na vlastních nohou, pak další zespolečenštění práce, další přeměna půdy a jiných výrobních prostředků ve společensky vykořisťované tedy společné výrobní prostředky, a s tím spojené

tohoto „execrable political cantmonger“ [„odporného politického pokrytce“], prohlašuje-li výraz „labouring poor“ za „execrable political cant“ [„odporné politické pokrytectví“]. Tento sykofant, který si v žoldu anglické oligarchie hrál na romantika vůči francouzské revoluci, stejně jako na začátku zmatků v Americe si hrál v žoldu severoamerických kolonií na liberála vůči anglické oligarchii, byl ve skutečnosti prachobyčejný buržoaz: „Zákony obchodu jsou zákony přírody, a tudíž zákony boží.“ (E. Burke: „Thoughts and Details on Scarcity“, str. 31, 32.) Není divu, že věren zákonům boha a přírody prodával sám sebe vždy na nejvýhodnějším trhu! Velmi dobrou charakteristiku tohoto Edmunda Burka v období jeho liberálníničení možno najít ve spisech Rev. Tuckera. Tucker byl páter a tory, ale jinak slušný člověk a zdatný ekonom. Uvážíme-li nestydatou bezcharakternost, která dnes panuje v politické ekonomii a zbožně podporuje víru v „zákony obchodu“, je nutné znovu a znovu pranýřovat takové Burky, kteří se od svých následovníků liší jen jedinou věcí — talentem!

²⁴⁹ Marie Augier: „Du Crédit Public“

²⁵⁰ „Kapitál“, praví „Quarterly Reviewer“, „se vyhýbá křiku a hádkám a je bázlivé povahy. To je pravda, ale není to celá pravda. Kapitál má strach z nedostatku zisku nebo velmi malého zisku, jako příroda má strach z prázdna. Má-li kapitál dostatečný zisk, nabývá odvahy. Stačí zajistit deset procent, možno ho použít všude; při 20 procentech se stává živým; při 50 procentech dá přímo v sázku vaz; při 100 procentech rozdupe všechny lidské zákony; při 300 procentech není zločinu, jehož by se neodvážil, třeba by mu hrozila šibenice. Budou-li křik a hádky vynášet zisk, bude je kapitál podněcovat. Důkaz: podloudnictví a obchod s otroky.“ (T. J. Dunning: „Trades' Unions etc.“, str. 35, 36.)

²⁵¹ „Vstoupili jsme do úplně nového společenského řádu... snažíme se oddělit každý druh vlastnictví od každého druhu práce.“ (Sismondí: „Nouveaux Principes de l'Economie Politice“, sv. II, str. 434.)

další vyvlastňování soukromých vlastníků nabývá nové formy. Nyní již nejde o to, aby byl vyvlastněn dělník, který samostatně hospodář, nýbrž kapitalista, který vykořisťuje mnoho dělníků.

Toto vyvlastňování se uskutečňuje hrou zákonů, imanentních kapitalistické výrobě samé, centralisací kapitálů. Jeden kapitalista ubíjí mnoho kapitalistů. Ruku v ruce s touto centralisací čili vyvlastňováním mnoha kapitalistů několika málo kapitalisty se rozvíjí ve stále rostoucím měřítku kooperativní forma pracovního procesu, vědomé technické používání vědy, plánovitě vykořisťování země, přeměna pracovních prostředků v takové pracovní prostředky, kterých lze používat jen společně, zhospodárnění všech výrobních prostředků tím, že se jich užívá jako výrobních prostředků kombinované společenské práce, zatažení všech národů do sítě světového trhu, a tím mezinárodní charakter kapitalistického režimu. Zatím co stále klesá počet magnátů kapitálu, kteří usurpují a monopolizují všechny výhody tohoto procesu přeměny, vzrůstá masa bídy, útlaku, poroby, degenerace, vykořisťování, ale zároveň vzrůstá i rozhořčení stále rostoucí dělnické třídy, která se školí, sdružuje a organizuje mechanismem kapitalistického výrobního procesu samého. Monopol kapitálu se stává okovem výrobního způsobu, který spolu s ním a pod jeho ochranou vyrostl. Centralisace výrobních prostředků a zespolečnění práce dosahují bodu, kdy se jim kapitalistická slupka stává nesnesitelnou. Slupka puká. Odbíjí poslední hodina kapitalistického soukromého vlastnictví. Vyvlastňovatelé jsou vyvlastňováni.

Kapitalistický způsob přivlastňování, vyplývající z kapitalistického výrobního způsobu, tedy i kapitalistické soukromé vlastnictví, je první negací individuálního vlastnictví, založeného na vlastní práci. Avšak kapitalistická výroba plodí s nutností přírodně historického procesu svou vlastní negaci. Je to negace negace. Ta znovu vytváří individuální vlastnictví, ale na základě vymožeností kapitalistické éry — kooperace svobodných pracovníků a jejich pospolné držby půdy a jimi vyrobených výrobních prostředků.

Přeměna rozptýleného soukromého vlastnictví jednotlivců, založeného na vlastní práci, v kapitalistické vlastnictví je ovšem proces nepoměrně zdoluhavější, svízelnější a obtížnější než přeměna kapitalistického soukromého vlastnictví, fakticky už založeného na společenském výrobním procesu, ve společenské vlastnictví. Tam šlo o vyvlastnění lidové masy několika málo usurpátory, zde jde o vyvlastnění několika málo usurpátorů lidovou masou.²⁵²

²⁵² „Pokrok průmyslu, jehož bezděčným a povolným nositelem je buržoasie, nahrazuje roztráštěnost dělníků, způsobenou konkurencí, tak, že je revolučně sjednocuje sdružováním. Rozvojem velkého průmyslu je tedy buržoasii pod nohama podemlán sám základ, na němž vyrábí a přivlastňuje si výrobky. Buržoasie produkuje především své vlastní hrobaře. Její zánik a vítězství proletariátu jsou stejně nevyhnutelné. Ze všech tříd, které dnes stojí proti buržoasii, je skutečně revoluční třídou pouze proletariát. Ostatní třídy upadají a zanikají s vývojem velkého průmyslu, proletariát je však jeho nejvlastnějším produktem. Střední vrstvy: malý průmyslník, malý obchodník, řemeslník a rolník ti všichni bojují proti buržoasii, aby zachránili před zánikem svou existenci jako střední stavy. Nejsou tedy revoluční, nýbrž konzervativní. A nejen to: jsou reakční, snaží se otočit kolo dějin nazpět. (Karel Marx a Bedřich Engels: „Manifest der Kommunistischen Partei“. Londýn 1848, str. 11, 9. [„Manifest komunistické strany“, 1951, str. 33, 30—31.])

Kapitola dvacátá pátá

Moderní teorie kolonisace²⁵³

Politická ekonomie zásadně zaměřuje dva velmi odlišné druhy soukromého vlastnictví, z nichž jeden je založen na vlastní práci výrobce, druhý na vykořisťování cizí práce. Zapomíná, že druhý druh nejen tvoří přímý protiklad prvního, nýbrž i roste pouze na jeho hrobě.

Na západě Evropy, v rodišti politické ekonomie, je proces původní akumulace více méně dokončen. Kapitalistický režim si tu buď přímo podrobil celou národní výrobu, anebo tam, kde jsou poměry méně vyvinuté, alespoň nepřímo kontroluje společenské vrstvy, patří k zastaralému způsobu výroby, které ještě existují dál vedle něho a upadají. Tento hotový svět kapitálu měří ekonom právními a vlastnickými představami předkapitalistického světa s tím úzkostlivější horlivostí a tím větším dojetím, čím nápadněji se fakta nesrovnávají s jeho ideologií.

Jinak je tomu v koloniích. Kapitalistický režim tam na každém kroku naráží na překážky se strany výrobce, který jako vlastník svých pracovních podmínek obohacuje svou prací sám sebe, a ne kapitalistu. Rozpor těchto dvou diametrálně protikladných ekonomických systémů se tu prakticky projevuje v jejich boji. Jestliže za zády kapitalisty stojí moc jeho mateřské země, snaží se násilně odstranit způsob výroby a přivlastňování, založený na vlastní práci. Tytéž zájmy, které nutí ekonomu, sykofanta kapitálu, k tomu, aby v mateřské zemi theoreticky odůvodňoval totožnost kapitalistického výrobního způsobu s jeho pravým opakem, tytéž zájmy ho ženou zde „to make a clean breast of it“ [k tomu, „aby ulevil svému svědomí“] a aby hlasitě vyhlásil protikladnost obou výrobních způsobů. Za tím účelem dokazuje, že rozvoj společenské produktivní síly práce — kooperace, dělba práce, užívání strojů ve velkém atd. — je nemožný bez vyvlastnění dělníků a bez příslušné přeměny výrobních prostředků v kapitál. V zájmu tak zvaného národního bohatství hledá umělé prostředky k vytvoření bídy lidu. Jeho apologetické brnění se tu drolí kus po kuse jako křehký troud.

Velikou zásluhou E. G. Wakefielda není to, že řekl něco nového o koloniích²⁵⁴, nýbrž to že v koloniích objevil pravdu o kapitalistických vztazích v mateřské zemi. Jako usiluje systém ochranářství ve svých počátcích²⁵⁵ o vytvoření kapitalistů v mateřské zemi, tak usiluje Wakefieldova teorie kolonisace, kterou se Anglie snažila po určitou dobu uvést v život zákonodárnou cestou, o vytvoření námezdních dělníků v koloniích. Tomu říká Wakefield „systematic colonization“ (soustavná kolonisace).

Především objevil Wakefield v koloniích, že vlastnictví peněz, životních prostředků, strojů a jiných výrobních prostředků nečiní ještě z člověka kapitalistu, chybí-li ono doplnění, jímž je námezdní dělník, druhý člověk, který je nucen dobrovolně prodávat sama sebe. Objevil, že kapitál není věc, nýbrž společenský vztah mezi lidmi, zprostředkovaný věcmi.²⁵⁶ Pan Peel — stěžuje si Wakefield vzal si s sebou z Anglie na Swan River v Novém Holandsku životní a výrobní prostředky celkem za 50.000 liber št. Pan Peel byl tak prozřetelný, že si kromě toho s sebou přivezl 3.000 lidí z dělnické třídy — mužů, žen a dětí. Když však dorazil na místo určení, „nezbyl panu Peelovi ani jeden sluha, který by mu ustlal lůžko nebo přinesl vodu z řeky.“²⁵⁷ Nebohý pan Peel! Pamatoval na všechno, jen zapomněl exportovat anglické výrobní poměry na Swan River! Abychom porozuměli následujícím Wakefieldovým objevům, je třeba předeslat dvě poznámky. Víme, že jsou-li výrobní a životní

²⁵³ Jde tu o skutečné kolonie, panenskou půdu, která je osidlována svobodnými přistěhovalci. Spojené státy jsou v ekonomickém smyslu stále ještě kolonií Evropy. Patří sem ostatně také takové staré osady, kde zrušení otroctví přivedlo úplný převrat poměrů.

²⁵⁴ Několik bystrých postřehů Wakefieldových o podstatě kolonii samých plně anticipoval již Mirabeau-otec, fyziokraté a ještě mnohem dříve angličtí ekonomové.

²⁵⁵ Stává se později dočasně nezbytným v mezinárodním konkurenčním boji. Ať už jsou jeho motivy jakékoli, následky zůstávají stejné.

²⁵⁶ „Černoch je černoch. Teprve v určitých vztazích se stává otrokem. Bavlnářský spřádací stroj je stroj na předání bavlny. Jen v určitých poměrech se stává kapitálem. Je-li vytržen z těchto poměrů, je právě tak málo kapitálem, jako zlato samo o sobě penězi nebo cukr cenou cukru... Kapitál je společenský výrobní vztah... Je to historický výrobní vztah. (Karl Marx: „Lohnarbeit und Kapital“ v „Neue Rheinische Zeitung“, čís. 266 ze dne 7. dubna 1849. [Srov. Karel Marx: „Námezdní práce a kapitál“, Marx-Engels, Vybrané spisy I, str. 85 a 86.])

²⁵⁷ E. G. Wakefield: „England and America“, Londýn 1833 sv. II, str. 33.

prostředky vlastnictvím bezprostředního výrobce, dělníka samého, nejsou kapitálem. Stávají se kapitálem jen za podmínek, kdy jsou zároveň prostředky vykořisťování a ovládnutí dělníka. Tato jejich kapitalistická duše se však v hlavě politického ekonoma tak úzce snoubí s jejich hmotnou substancí, že je za všech okolností nazývá kapitálem, i tam, kde jsou přímým opakem kapitálu. Tak je tomu i u Wakefielda. Dále: roztržení výrobních prostředků představujících individuální vlastnictví mnoha na sobě navzájem nezávislých, samostatně hospodařících dělníků nazývá rovným dělením kapitálu. Ekonom si tu počíná stejně, jako si počínal feudální právník. Ten také lepil na čistě peněžní vztahy své feudální právní etikety.

„Kdyby byl kapitál, praví Wakefield „rozdělen mezi všechny členy společnosti rovným dílem, neměl by nikdo zájem na tom, aby akumuloval více kapitálu, než kolik ho může použít svými vlastníma rukama. To se do jisté míry jeví v nových amerických koloniích, kde vášnivá touha po pozemkovém vlastnictví zabraňuje existenci třídy námezdních dělníků.“²⁵⁸ Pokud tedy může dělník akumulovat pro sebe samého — a to může činit, pokud zůstává vlastníkem svých výrobních prostředků — potud jsou kapitalistická akumulace a kapitalistický výrobní způsob nemožné. Chybí k tomu nezbytná třída námezdních dělníků. Ale jak tedy došlo ve staré Evropě k tomu, že dělník byl vyvlastněn z podmínek své práce, jak tedy byl vytvořen kapitál a námezdní práce? Na základě velmi originální *contrat social* [společenské smlouvy]. „Lidstvo... si osvojilo jednoduchou metodu napomáhání akumulaci kapitálu,“ která se mu ovšem od dob Adamových jevila jako poslední a jediný účel jeho existence; „rozdělilo se na vlastníky kapitálu a vlastníky práce;... tato dělba byla výsledkem dobrovolné dohody a úmluvy.“²⁵⁹ Zkrátka: masa lidstva se sama vyvlastnila na počest „akumulace kapitálu“. Ale pak by se dalo předpokládat, že instinkt tohoto fanatického sebeodříkání by se musel v plné síle projevit právě v koloniích, kde jediné existují lidé a poměry, kteří by mohli tento *contrat social* přenést z říše snů do říše skutečnosti. Ale k čemu pak vůbec „soustavná kolonisace“ v protikladu k přirozené kolonizaci? Avšak přece: „je pochybné, zda v severních státech americké unie patří třeba jen desetina obyvatelstva ke kategorii námezdních dělníků... V Anglii... tvoří námezdní dělníci velkou masu lidu.“²⁶⁰ Nejen to: úsilí pracujícího lidstva, aby se samo vyvlastnilo na počest kapitálu, je tak nepatrné, že — i podle Wakefielda — jediným přirozeným základem koloniálního bohatství je otroctví. Jeho soustavná kolonisace je pouze *pis aller* [nutné zlo], které je dáno tím, že má co činit se svobodnými lidmi, a ne s otroky. „První španělské osadníky v San Domingo neměli ani jednoho dělníka ze Španělska. Ale bez dělníků (tj. bez otroctví) by byl kapitál zanikl anebo by se byl alespoň scvrkl na tak malé rozměry, v nichž by ho bylo mohlo každé individuum použít vlastníma rukama. Tak se to skutečně stalo v poslední kolonii založené Angličany, kde velký kapitál v podobě osiva, skotu a nářadí zanikl pro nedostatek námezdních dělníků a kde ani jeden osadník nemá kapitál, přesahující rozměry, v nichž by ho osadník mohl použít jen svými vlastníma rukama.“²⁶¹

Viděli jsme, že vyvlastnění masy lidu z půdy tvoří základ kapitalistického výrobního způsobu. Podstata svobodné kolonie záleží naopak v tom, že masa půdy je ještě vlastnictvím lidu, a proto každý osadník může část z ní proměnit ve své soukromé vlastnictví a ve svůj individuální výrobní prostředek, aniž tím brání pozdějšímu osadníkovi postupovat stejně.²⁶² V tom spočívá tajemství jak rozkvětu kolonií, tak i rakoviny, jež je hubí — jejich odporu proti usazování kapitálu. „Kde je půda velmi levná a všichni lidé jsou svobodní, kde může každý podle svého přání dostat pro sebe kus půdy, tam je nejen práce velmi drahá, vezmeme-li v úvahu podíl dělníka na jeho výrobku, nýbrž je vůbec těžko dostat kombinovanou práci za jakoukoli cenu.“²⁶³

Protože v koloniích nebyl dělník ještě odloučen od pracovních podmínek a od jejich základu, půdy, nebo se takové odloučení vyskytuje jen jako ojedinělá výjimka nebo jen na docela omezeném prostoru, není ještě v koloniích odděleno zemědělství od průmyslu, nebyl ještě zničen venkovský domácí průmysl. Kde by se tam pak vzal vnitřní trh pro kapitál? „V Americe není ani jedna část obyvatelstva, která by se zabývala výhradně zemědělstvím, až na otroky a jejich pány, kteří kombinují

²⁵⁸ E. G. Wakefield: „England and America“, sv. I, str. 17.

²⁵⁹ Tamtéž, str. 18.

²⁶⁰ E. G. Wakefield: „England and America“, sv. I., str. 42, 43, 44.

²⁶¹ Tamtéž, sv. II, str. 5.

²⁶² „Má-li se půda stát prvkem kolonisace, musí být nejen neobdělána, nýbrž veřejným vlastnictvím, které může být proměněno v soukromé vlastnictví.“ (Tamtéž, sv. II, str. 152.)

²⁶³ E. G. Wakefield: „England and America“, sv. I, str. 247.

kapitál a práci ve velkých podnicích. Svobodní Američané, kteří sami obdělávají půdu, provozují současně mnoho jiných zaměstnání. Část nábytku a nástrojů pro vlastní potřebu si obyčejně zhotovují sami. Stavějí si často sami domy a výrobky svého vlastního průmyslu dodávají na nejbližší trhy. Předou a tkají, dělají si mýdlo a svíčky, boty a šaty pro svou vlastní potřebu. V Americe je zemědělství často vedlejším zaměstnáním kováře, mlynáře nebo kupce“.²⁶⁴ Kde pak zbude mezi takovými podivnými místy pro kapitalistovo „sebeodříkání“?

Veliký půvab kapitalistické výroby je v tom, že nejen ustavičně reprodukuje námezdní dělníky jako námezdní dělníky, nýbrž úměrně akumulaci kapitálu vždy produkuje relativní přelidnění námezdních dělníků. Tím se udržuje zákon poptávky a nabídky práce ve správné koleji, kolísání mzdy se udržuje v mezích, které vyhovují kapitalistickému vykořisťování, a konečně je zaručena tak nezbytná sociální závislost dělníka na kapitalistovi, ta absolutní závislost, kterou může ekonom doma v mateřské zemi svým žvaněním překroutit ve svobodný smluvní vztah mezi kupujícím a prodávajícím, mezi dvěma stejně nezávislými majiteli zboží, majitelem zboží kapitál a majitelem zboží práce. Ale v koloniích se tento krásný přelud rozplývá. Absolutní růst obyvatelstva je tu daleko rychlejší než v mateřské zemi, neboť zde mnozí dělníci přicházejí na svět už dospělí, a přesto je tu trh práce stále nedostatečně zásoben. Zákon poptávky a nabídky práce se hroutí. Na jedné straně vrhá sem Starý svět neustále kapitál, toužící po vykořisťování a vyžadující odříkání; na druhé straně pravidelná reprodukce námezdních dělníků jako námezdních dělníků naráží na nejmrzutější a zčásti nepřekonatelné překážky. A což teprve vytváření přebytečných námezdních dělníků v poměru k akumulaci kapitálu! Dnešní námezdní dělník se zítra stává nezávislým, samostatně hospodařícím rolníkem nebo řemeslníkem. Míží z trhu práce, ale ne do pracovny. Tato ustavičná přeměna námezdních dělníků v nezávislé výrobce, kteří nepracují pro kapitál nýbrž pro sebe, neobohacují pana kapitalistu, nýbrž sebe, má zase zpětně neobyčejně škodlivý účinek na stav trhu práce. Nejenže stupeň vykořisťování námezdního dělníka zůstává neslušně nízký. Spolu se svou závislostí na odříkavém kapitalistovi ztrácí námezdní dělník kromě toho i pocit své závislosti na něm. Odtud všechny ty smutné zjevy, které náš E. G. Wakefield tak otevřeně, tak výmluvně a tak dojemně líčí.

Nabídka námezdní práce stěžuje si — není ani stálá, ani pravidelná, ani dostatečná. „Je stále nejen příliš malá, nýbrž i nejistá.“²⁶⁵ „Ačkoli výrobek, který se má rozdělit mezi dělníka a kapitalistu, je veliký, dostává z něho dělník tak velký díl, že se rychle stává kapitalistou... Naproti tomu může málokdo, i když žije neobyčejně dlouho, nahromadit velké masy bohatství.“²⁶⁶ Dělníci prostě kapitalistovi nedovolí, aby se zřikal zaplacení největší části jejich práce. Není mu nic platné, že je tak chytrý a importuje se svým vlastním kapitálem z Evropy i své vlastní námezdní dělníky. „Přestávají být brzy námezdními dělníky, promění se brzy v nezávislé rolníky nebo dokonce v konkurenty svých dřívějších zaměstnavatelů přímo na trhu námezdní práce.“²⁶⁷ Považte hrůzu takového stavu! Dobrý kapitalista importoval sám z Evropy za své vlastní krvavé peníze své vlastní konkurenty! To přestává všechno! Není divu, že si Wakefield stěžuje na nedostatek závislosti a pocitu závislosti u námezdních dělníků v koloniích. „Následkem vysokých mezd,“ praví jeho žák Merivale, „je v koloniích vášnivá touha po levnější a podřízenější práci, potřeba třídy, které by kapitalista mohl diktovat podmínky, místo aby si je naopak dal diktovat od dělníků... V zemích staré civilizace je sice dělník svobodný, ale podle přírodních zákonů závislý na kapitalistovi; v koloniích se musí tato závislost vytvářet umělými prostředky.“²⁶⁸

²⁶⁴ Tamtéž, str. 21, 22.

²⁶⁵ E. G. Wakefield: „England and America“, sv II, str. 116.

²⁶⁶ Tamtéž, str. 131.

²⁶⁷ Tamtéž, str. 5.

²⁶⁸ Merivale: „Lectures on Colonization etc.“, sv. II, str. 235—314, porůznu. Dokonce mírný vulgární ekonom, freetrader Molinari, praví: „V koloniích, kde bylo zrušeno otroctví, aniž byla nucená práce nahrazena příslušným množstvím svobodné práce, viděli jsme opak toho, co se denně odchrává před našima očima. Viděli jsme, jak prosti dělníci vykořisťovali průmyslové podnikatele a vyžadovali na nich mzdy, které byly mnohem vyšší než zákonitý podíl výrobku (part légitime), který na ně připadal. Ježto plantážníci nebyli s to dostat za svůj cukr takovou cenu, která by kryla zvýšení mzdy, byli nuceni hradit schodek z počátku na úkor svého zisku, pak na úkor svého kapitálu. Mnoho plantážníků bylo takto přivedeno na mizinu, jiní museli zavřít podniky, aby unikli hroící zkáze... Je nesporně lepší, zaniknou-li nahromaděné kapitály, než zahynou-li celé generace lidí (jak velkodušně od pana Molinariho!): nebylo by však lépe, kdyby nehynuly ani ty, ani ony?“ (Molinari: „Etudes Economiques“, str. 51, 52.) Pane Molinari, pane Molinari! Co bude s desaterem přikázání, s Mojžíšem a proroky, se zákonem poptávky a nabídky, může-li v Evropě „entrepreneur“ („podnikatel“) dělníkovi a v Západní Indii dělníkovi podnikateli zkracovat jeho part légitime [zákonitý podíl]? A řekněte laskavě, jaký je to „part légitime“, který podle vašeho

A jaké jsou podle Wakefielda důsledky takového smutného stavu v koloniích? „Barbarský systém rozptýlení“ výrobců a národního jmění.²⁶⁹ Roztříštění výrobních prostředků mezi nesčetné, samostatně hospodařící vlastníky ničí s centralisací kapitálu i všechny základy kombinované práce. Každý dlouhodobý podnik, který je rozpočten na léta a vyžaduje vynaložení velkého fixního kapitálu, naráží při svém provádění na překážky. V Evropě neváhá kapitál ani okamžik, neboť dělnická třída tam tvoří jeho živé příslušenství, je jí stále nadbytek, je stále k dispozici. Zato v koloniálních zemích!... Wakefield vypravuje velmi skličující anekdotu. Besedoval s několika kapitalisty z Kanady a ze státu New York, kde se ještě k tomu vlny přistěhovalectví často zadrží a zanechají usazeninu „přebytečných“ dělníků. „Náš kapitál,“ říká jedna z osob tohoto melodramatu, „náš kapitál byl v pohotovosti pro mnoho operací, které potřebují ke svému provedení značně dlouhou dobu; ale mohli jsme takové operace začít s dělníky, o nichž jsme věděli, že nám brzy ukážou záda? Kdybychom si byli jisti, že budeme s to udržet práci těchto přistěhovalců, byli bychom je ihned s radostí najali, a to za vysokou cenu. Nejen to: přestože jsme určitě věděli, že je ztratíme, byli bychom je přesto najali, kdybychom byli měli jistotu čerstvého dovozu přistěhovalců podle své potřeby.“²⁷⁰

Když byl Wakefield honosně zobrazil kontrast mezi anglickým kapitalistickým zemědělstvím s jeho „kombinovanou“ prací a mezi rozdrobeným americkým rolnickým hospodářstvím, uklouzlo mu také přiznání o rubu věci. Líčí americký lid jako zámožný, nezávislý, podnikavý a poměrně vzdělaný, kdežto „anglický zemědělský dělník je žalostný trhan (a miserable wretch), pauper... V které zemi mimo Severní Ameriku a některé nové kolonie mzdy za svobodnou práci v zemědělství značněji převyšují nejnižší existenční prostředky dělníka?... Je nesporné, že tažní koně v Anglii jsou daleko lépe živeni než anglický zemědělec, protože jsou cenným majetkem.“²⁷¹ Ale never mind [co na tom], vždyť národní bohatství je již svou povahou totožné s bídou lidu.

Avšak jak léčit protikapitalistickou rakovinu v koloniích? Kdyby se všechna půda rázem přeměnila z vlastnictví lidu v soukromé vlastnictví, zničil by se sice kořen zla, ale s ním i kolonie, Umění je v tom zabít dvě mouchy jednou ranou. Je nutno, aby vláda dala panenské půdě umělou cenu, nezávislou na zákonu nabídky a poptávky, tak aby přistěhovalce byl nucen pracovat delší dobu jako námezdní dělník, až by si vydělal tolik peněz, aby si mohl koupit pozemek²⁷² a stát se nezávislým rolníkem. Fondu, který se tvoří z prodeje těchto pozemků za cenu vzhledem k námezdnímu dělníkovi prohibitivní, tj. peněžního fondu ždímaného ze mzdy porušováním posvátného zákona poptávky a nabídky, by měla vláda na druhé straně použít v té míře, jak by fond rostl, k tomu, aby dovážela z Evropy chudáky do kolonií a tak udržovala pánům kapitalistům trh námezdní práce dostatečně plný. Za takových okolností „tout sera pour le mieux dans le meilleur des mondes possibles“ [„bude všechno nejlépe zařízeno na tomto nejlepším ze všech možných světů“]. To je velké tajemství „soustavné kolonisace“. „Podle tohoto plánu,“ volá Wakefield vítězoslavně, „bude nabídka práce stálá a pravidelná; protože za prvé všichni přistěhovalí dělníci by pracovali pohromadě námezdně, ježto žádný z nich není s to si koupit půdu, dokud nepracoval nějakou dobu za peníze, a tak by vyráběli svému zaměstnavateli kapitál pro použití ještě většího množství práce; protože za druhé každý, kdo by námezdní práci pověsil na hřebík a stal se pozemkovým vlastníkem, zajišťoval by právě koupí půdy určitý fond na přísun čerstvé práce do kolonií.“²⁷³ Cena půdy oktrojovaná státem musí být ovšem „dostatečná“ (sufficient price), tj. tak vysoká, „aby bránila dělníkům stávat se nezávislými rolníky, dokud se nevyskytnou jiní, ochotní zaujmout jejich místo na trhu námezdní práce.“²⁷⁴ Tato „dostatečná cena půdy“ není nic jiného než eufemistický opis výkupného, které platí dělník kapitalistovi za dovolení, aby směl odejít z trhu námezdní práce na svůj pozemek. Napřed musí vytvořit panu kapitalistovi „kapitál“, aby mohl vykořisťovat ještě větší počet dělníků, a pak musí

doznání kapitalista v Evropě denně neplatí? Pan Molinari má velké trháni: tam, v koloniích, kde jsou dělníci tak „simples“ [„neotesaní“], že „vykořisťují“ kapitalisty, uvést policejními opatřeními do správných kolejí zákon poptávky a nabídky, který jinak působí automaticky.

²⁶⁹ E. G. Wakefield: „England and America“, sv II, str. 52.

²⁷⁰ E. G. Wakefield: „England and America“, sv II, str. 191, 192.

²⁷¹ Tamtéž, sv. I, str. 47, 246.

²⁷² „Říkáte, že člověk, který nemá nic, než vlastní ruce, nalézá práci a dostává plat díky přivlastňování půdy a kapitálu... naopak, jen díky individuálnímu přivlastňování půdy se vyskytují lidé, kteří nemají nic než své ruce... Postavíte-li člověka do vzduchoprázdna, odnímáte mu vzduch nutný k dýchání. Totéž děláte, zmocňujete-li se půdy... Znamená to postavit ho mimo bohatství, aby směl žít jen podle vaší vůle.“ (Colins: „L'Economie Politique etc.“, sv. III, str. 267—271, porůznu.)

²⁷³ E. G. Wakefield: „England and America“, sv II, str. 192.

²⁷⁴ Tamtéž, str. 45.

dodat na trh práce „náhradníka“, kterého vláda na jeho útraty dopraví ze zámoří jeho bývalému pánu-kapitalistovi.

Je nanejvýš charakteristické, že anglická vláda po léta prováděla tuto metodu „původní akumulace“, kterou doporučuje pan Wakefield speciálně k použití v koloniích. Neúspěch byl ovšem stejně ostudný jako neúspěch Peelova bankovního zákona. Výsledkem bylo jen to, že se proud vystěhovalců odvrátil od anglických kolonií do Spojených států. Mezitím pokrok kapitalistické výroby v Evropě, provázený stoupajícím vládním útlakem, učinil Wakefieldův recept zbytečným. Jednak zanechává ohromný a nepřetržitý lidský proud, hnaný rok co rok do Ameriky, na východě Spojených států zbylou usazeninu, protože vystěhovalcká vlna z Evropy vrhá lidi na tamější trh práce rychleji, než je může druhá vystěhovalcká vlna odnést na západ. Jednak přinesla americká občanská válka s sebou ohromný národní dluh a s ním daňový tlak, vznik nejsprostší finanční aristokracie, rozdělení ohromné části veřejných pozemků společnostem spekulantů, jež se vytvořily za účelem exploatace železnic, dolů atd. zkrátka nejrychlejší centralisaci kapitálu. Veliká republika přestala tak být zaslíbenou zemí pro dělníky-emigranty. Kapitalistická výroba tam postupuje sedmimilovými kroky, třebaže pokles mezd a závislost námezdního dělníka ještě nedosáhly normální evropské úrovně. Nestoudné rozdělování neobdělávané koloniální půdy aristokratům a kapitalistům anglickou vládou — což tak hlasitě káže sám Wakefield spolu s proudem lidí, které vábí zlatá ložiska, a s konkurencí která postihuje v důsledku dovozu anglického zboží i nejmenšího řemeslníka — to všechno vyvolalo zejména v Australii²⁷⁵ dostatečný „relativní nadbytek dělnického obyvatelstva“, takže skoro každý poštovní parník přináší Jobovu zvěst o přeplnění australského trhu práce — „glut of the Australian labour-market“, a prostituce tam místy kvete tak bujně jako na londýnském Haymarketu.

Avšak situací v koloniích se tu nezabýváme. Zajímá nás tu jedině tajemství, které v Novém světě objevila a hlasitě proklamovala politická ekonomie Starého světa: kapitalistický způsob výroby a akumulace, a tedy i kapitalistické soukromé vlastnictví předpokládají zničení soukromého vlastnictví, založeného na vlastní práci, tj. předpokládají vyvlastnění dělníka.

²⁷⁵ Jakmile se Australie stala svým vlastním zákonodárcem, začala ovšem vydávat zákony příznivé osadníkům, ale plýtvání půdou, které prováděli předtím Angličané, stojí stále v cestě. „První a hlavní cíl, k němuž směřuje nový pozemkový zákon z roku 1862, je ulehčit lidu možnost usídlení.“ („The Land Law of Victoria“ by the Hon. G. Duffy, Minister of Public Lands. Londýn 1862 [str. 3].)

Seznam literatury

Seznam obsahuje pouze literaturu citovanou v I. dílu „Kapitálu“ a v Marxových a Engelsových předmluvách. Spisy, které vyšly anonymně a jejichž autory Marx jmenuje, jsou také uvedeny mezi neanonymními díly; v tomto případě jsou jména těchto autorů opatřena kulatými závorkami. Kde Marx neuvádí vydání, je doplněno v kulatých závorkách. Český překlad názvů je připojen v hranatých závorkách.

[Reference na čísla stránek se vztahují k českému tištěnému vydání. Později budou doplněné reference do tohoto textu. Pozn. editora internetové verze.]

I. Neanonymní díla

ADDINGTON, Stephen, „*An Inquiry into the Reasons for and against Enclosing Open-Fields*“ [Zkoumání důvodů pro ohrazování otevřených polí a proti němu]. Vyd. 2. Londýn 1772. — 766.

AIKIN, John, „*Description of the Country from 30 to 40 miles round Manchester*“ [Popis krajiny v okruhu 30 až 40 mil kolem Manchesteru]. Londýn 1795. — 627, 791, 799.

ANDERSON, Adam, „*An Historical and Chronological Deduction of the Origin of Commerce from the earliest Accounts to the Present Time*“ [Historické a chronologické odvození původu obchodu, od nejstarších zpráv až k přítomnosti]. Londýn 1764, — 785, 800

ANDERSON, James, „*Observations on the Means of exciting a spirit of National Industry, chiefly intended to promote the Agriculture, Commerce, Manufactures, and Fisheries of Scotland. — In a series of letters to a friend written in the year 1775*“ [Úvahy o prostředcích, jak podnítit ducha národního průmyslu, zejména s úmyslem povzbudit skotské zemědělství, obchod, manufaktury a rybnářství. — Serie dopisů příteli, napsaných roku 1775]. Edinburgh 1777. — 590, 591, 769.

— „*The Bee*“ [Včela]. 18 svazků. Edinburgh 1791—1793. Sv. III. — 652.

APPIAN z Alexandrie, „*Römische Geschichten*“ [Římské povídky]. (Přel. Ferd. L. I. Dillenius, Stuttgart 1830.) Citováno jako „*Römische Bürgerkriege*“ [Římské občanské války]. — 767.

ARISTOTELES, „*Ethicorum ad Nicomachum libri decem*“ [Ethika, deset knih Nikomachovi]. (Kniha I. Vyd. Bekker, Berlín 1831.) — 76, 77.

— „*De Republica*“ [O státě]. (Kniha I. Vyd. Bekker, Berlín 1831.) — 103, 171, 183.

ASHLEY, lord, „*Ten Hours' Factory Bill. — The Speech of Lord Ashley. March 15th 1844*“ [Návrh zákona o desetihodinovém továrním pracovním dni. — Řeč lorda Ashleyle z 15. března 1844]. Londýn 1844, — 429—430, 440—441.

ATHENAEUS z Naukratisu, „*Deipnosophistarum libri quindecim*“ [Hostina učenců, patnáct knih]. Kniha 4. Vyd. Schweighäuser, Štrasburk 1802. — 118, 151.

AUGIER, Marie, „*Du Crédit Public et de son histoire depuis les temps anciens jusqu'à nos jours*“ [O veřejném úvěru a jeho dějinách od starých časů až po naše dny]. Paříž 1842. — 801.

BABBAGE, Charles, „*On the Economy of Machinery and Manufactures*“ [O ekonomii strojů a manufaktur]. Vyd. 1. Londýn 1832. — 372, 376, 402, 418, 432.

BACON, Francis, lord Verulámský, „*The Reign of Henry VII. Verbatim reprint from Kanet's ,England' ed. 1719*“ [Vláda Jindřicha VII. Doslovný otisk z Kennetovy „Anglie“, vyd. 1719]. Londýn 1870. — 758 n.

— „*Essays or Councils, civil and moral*“ [Občanské a morální pojednání aneb rady]. Londýn 1597. — 759.

(BAILEY, Samuel), „*A Critical Dissertation on the Nature, Measure, and Causes of Value, chiefly in reference to the writings of Mr. Ricardo and his followers. By the author of Essays on the formation and publication of opinions etc.*“ [Kritický rozklad o podstatě, míře a příčině hodnoty;

Seznam literatury

hlavně vzhledem k spisům pana Ricarda a jeho následovníků. Od autora pojednání o tvoření a uveřejňování názorů atd.]. Londýn 1825. 80, 101, 564.

BAILEY, Samuel, „*Money and its Vicissitudes in Value; as they affect National Industry and pecuniary Contracts: with a Postscript on Joint Stock Banks*“ [Peníze a kolísání jejich hodnoty; jak ovlivňují národní průmysl a peněžní smlouvy: s dodatkem o akciových bankách]. Londýn 1837. — 67, 643.

BARBON, Nicolas, „*A Discourse concerning Coining the New Money lighter, in Answer to Mr. Locke's Considerations about raising the value of money*“ [Pojednání o ražení nových lehčích peněz, jako odpověď na úvahy pana Locka o zvýšení hodnoty peněz]. Londýn 1696. — 51, 53, 54, 147, 162, 163.

BARTON, John, „*Observations on the Circumstances which influence the Condition of the Labouring Classes of Society*“ [Úvahy o okolnostech, které ovlivňují postavení pracujících tříd společnosti]. Londýn 1817. — 665—666, 710.

BECCARIA, Cesare, „*Elementi di Economia Publica*“ [Základy veřejné ekonomie]. „*Scrittori Classici Italiani di Economia Politica. Parte moderna*“ [Klasičtí italští ekonomičtí spisovatelé. Novodobá část]. Sv. XI. Vyd. Custodi, Milán 1804. — 392.

BELLERS, John, „*Essays about the Poor, Manufactures, Trade, Plantations and Immorality*“ [Pojednání o chudých, manufakturách, obchodu, plantážích a nemorálnosti]. Londýn 1699. — 149, 164, 509—510.

— „*Proposals for Raising a College of Industry of all useful Trades and Husbandry*“ [Návrhy na zřízení vysoké školy průmyslové pro všechna užitečná řemesla a zemědělství]. Londýn 1696. — 156, 351, 519, 648.

BENTHAM, Jeremias (Jeremy), „*Théorie des Peines et des Récompenses*“ (Theorie trestů a odměn]. Přel. Ed. Dumont. Sv. I. Vyd. 3, Paříž 1826. — 642—643.

BERKELEY, George, „*The Querist*“ [Ten, kdo se ptá]. Londýn 1750. — 361, 380.

BIDAUT, J. N., „*Du Monopole qui s'établit dans les Arts industriels et le Commerce, au moyen des grands appareils de fabrication. Deuxième livraison. Du Monopole de la fabrication et de la vente*“ [O monopolu, který vzniká v průmyslových uměních a obchodu používáním velkých výrobních strojů. 2. sešit. O monopolu výroby a prodeje]. Paříž 1828. — 346.

BIESE, Franz, „*Die Philosophie des Aristoteles in ihrem innern Zusammenhange, mit besonderer Berücksichtigung des philosophischen Sprachgebrauchs, aus dessen Schriften entwickelt*“ [Aristotelova filosofie ve své vnitřní souvislosti, se zvláštním zřetelem k filosofickému způsobu vyjadřování, vyložena na základě jeho spisů]. Sv. II. Berlín 1842. — 435.

BLAKEY, Robert, „*The History of Political Literature from the earliest Times*“ [Dějiny politické literatury od nejstarších dob]. Sv. II. Londýn 1855. — 761.

BLANQUI, Jérôme Adolphe, „*Cours d'Economie Industrielle. Année 1837/38*“ [Kursy průmyslové ekonomie. 1837/38]. Sebral Ad. Blaise. Paříž 1838—1839. — 363.

— „*Des Classes ouvrires en France pendant l'année 1848*“ [O dělnických třídách ve Francii roku 1848]. 1.—2. díl. Paříž 1849. — 298.

BLOCK, Maurice, „*Les Théoriciens du Socialisme en Allemagne*“. *Extrait du Journal des Economistes, juillet et août 1872* [Theoretikové socialismu v Německu. Výtah z časopisu „Journal des Economistes“ z července a srpna 1872]. Paříž 1872. — 28.

BOILEAU, Etienne, „*Règlements sur les arts et métiers de Paris, rédigés au 13ième siècle et connus sous le nom du Livre des Métiers*“ [Nařízení o řemeslech a živnostech v Paříži z XIII. stol., známá pod názvem Kniha řemesel (Livre des métiers)]. Uveřejnil G. B. Depping. Paříž 1837. — 516.

BOISGUILLEBERT, Pierre de, „*Dissertation sur la nature des richesses, de l'argent et des tributs*“ [Pojednání o podstatě bohatství, peněz a poplatků]. *Collection des principaux économistes* [Sbírka významných ekonomů]. Sv. I.: *Economistes Financiers du XVIIIième siècle* [Finanční ekonomové XVIII. stol.]. Vyd. Daire. Paříž 1843. — 159.

BOXHORN, M. S., „*Institutiones Politicae*“ [Politická zřízení]. Leyden 1663. — 456.

Seznam literatury

BROADHURST, J., „*Treatise on Political Economy*“ [Pojednání o politické ekonomii]. Londýn 1842. — 72.

BROUGHAM, Henry, „*An Inquiry into the Colonial Policy of the European Powers*“ [Zkoumání koloniální politiky evropských mocností]. Sv. II. Edinburgh 1803. — 800.

BRUCKNER, J., „*Theorie du système animal*“ [Theorie živočišné soustavy]. Leyden 1767. — 651.

BUCHANAN, David, „*Inquiry into the Taxation and Commercial Policy of Great Britain*“ [Zkoumání daňové a obchodní politiky Velké Británie]. Edinburgh 1844. — 144.

— *Adam Smith „Wealth of Nations“*. With notes, and an additional volume by D. Buchanan [Adam Smith „Bohatství národů“. S poznámkami a doplňkovým svazkem od D. Buchanana]. Sv. I—IV. Edinburgh 1814. — 589, 769.

BUCHEZ, Philippe, et ROUX-LAVERGNE, Pierre, „*Histoire Parlementaire de la Révolution Française ou Journal des assemblées nationales depuis 1789 jusqu'en 1815*“ [Parlamentní dějiny francouzské revoluce aneb deník národních shromáždění od roku 1789 do roku 1815]. Sv. X. Paříž 1834. — 782.

BURKE, Edmund, „*A letter from the Rt. Hon. Ed. Burke to a noble Lord, on the attacks made upon him and his pension in the House of Lords, by the Duke of Bedford and the Earl of Lauderdale*“ [Dopis ctihodného pána Ed. Burka šlechtěnému lordu, o útocích vévody Bedforda a hraběte Lauderdale, podniknutých v Horní sněmovně proti němu a jeho důchodu]. Londýn 1796. — 763.

— „*Thoughts and Details on Scarcity, originally presented to the Rt. Hon. W. Pitt in the Month of November 1795*“ [Myšlenky a podrobnosti o nouzi, předložené původně ctihodnému W. Pittovi v listopadu 1795]. Londýn 1800. — 225, 253, 348, 801.

CAIRNES, J. E., „*The Slave Power*“ [Síla otroků]. Londýn 1862. — 216, 287, 358.

CAMPBELL, George, „*Modem India. A sketch of the system of civil government*“ [Moderní Indie. Náčrt systému občanské vlády]. Londýn 1852. — 385.

CANTILLON, Richard, „*Essai sur la Nature du Commerce en Général*“ [Pojednání o podstatě obchodu všeobecně]. Amsterdam 1756. — 585.

— „*The Analysis of Trade, Commerce, Coin, Bullion, Banks and Foreign Exchanges*“ [Zkoumání průmyslu, obchodu, peněz, neraženého zlata, bank a zahraničních směnečných kursů]. Londýn 1759. — 585.

CARD, viz Rouard du Card.

CAREY, Henry Charles, „*Essay on the Rate of Wages: with an Examination of the Causes of the Differences in the Conditions of the Labouring Population throughout the World*“ [Pojednání o výši mezd: se zkoumáním příčin rozdílů v postavení dělnického obyvatelstva na celém světě]. Philadelphia 1835. — 593.

— „*The Slave Trade, Domestic and Foreign: Why it exists, and how it may be extinguished*“ [Domácí a zahraniční obchod s otroky: proč existuje a jak by mohl být odstraněn]. Philadelphia 1853. — 771, 789.

CARLI, G. R., *Poznámky k P. Verriho „Meditazioni sulla Economia Politica“* [Úvahy o politické ekonomii]. Ve sbírce: Scrittori Classici Italiani di Economia Politica. Parte Moderna [Klasičtí italští ekonomičtí spisovatelé. Novodobá část]. Sv. XV. Vyd. Custodi, Milán 1804. — 355.

CARLYLE, Thomas, „*Ilias Americana in nuce*“ [Americká Ilias v kostce]. „Macmillan's Magazine“, srpen 1863. — 275.

CAZENOVE, John, *Poznámky k jeho vydání Malthusových „Definitions in Political Economy“* [Definice v politické ekonomii]. Londýn 1853. — 599, 629.

COBBETT, William, „*A History of the Protestant „Reformation“ in England and Ireland. Showing how that event has impoverished and degraded the main body of the people in those countries. In a Series of Letters, addressed to all sensible and just Englishmen*“ [Dějiny protestantské „reformace“ v Anglii a Irsku, které ukazují, jak tato událost v těchto zemích ochudila a ponížila velkou část lidu. V serii dopisů všem soucitným a spravedlivým Angličanům]. Dublin 1868. — 761.

Seznam literatury

COLINS, H., „*L'Economie Politique. Source des Révolutions et des Utopies prétendues socialistes*“ [Politická ekonomie, zdroj revolucí a rádooby socialistických utopií]. Sv. III. Paříž 1857. — 648, 731, 812.

COMTE, Charles, „*Traité de la Législation*“ [Pojednání o zákonodárství]. Sv. III. a IV. Vyd. 3. Brusel 1837. — 792.

CONDILLAC, E. B. de, „*Le Commerce et le Gouvernement*“ [Obchod a vláda]. (1776). *Collection des principaux économistes* [Sbírka významných ekonomů]. Sv. XIV. *Mélange d'Economie politique* [Různí ekonomové]. Vyd. Daire a Molinari, Paříž 1847. — 178.

CORBET, Th., „*An Inquiry into the Causes and Modes of the Wealth of Individuals; or the Principles of Trade and Speculation explained*“ [Zkoumání příčin a způsobů bohatství jednotlivců; aneb vysvětlení zásad obchodu a spekulace]. Londýn 1841. — 169, 621.

CORBON, A., „*De l'enseignement professionnel*“ [O odborném vyučování]. Vyd. 2. Paříž 1860. — 518.

COURCELLE-SENEUIL, J. R., „*Traité théorique et pratique des entreprises industrielles, commerciales et agricoles ou Manuel des affaires*“ [Teoretické a praktické pojednání o průmyslovém, obchodním a zemědělském podnikání aneb Obchodní příručka]. Vyd. 2. Paříž 1857. — 251, 630.

CUVIER, George, „*Discours sur les révolutions de la surface du globe*“ [Pojednání o převratech v kůře zemské]. Red. V. Hoefer. Paříž 1863. — 543.

ČERNYŠEVSKIJ, N., „*Очерки политической экономии по Миллю*“ [Nástin politické ekonomie podle Milla]. Petrohrad 1865. — 24.

DANTE ALIGHIERI, „*Divina Comedia*“ [Božská komedie]. — 121.

DARWIN, Charles, „*On the Origin of Species by means of Natural Selection*“ [O původu druhů přirozeným výběrem]. Londýn 1859. — 367.

DE QUINCEY, Thomas, „*The Logic of Political Economy*“ [Logika politické ekonomie]. Londýn 1844. — 422.

DESCARTES, René, „*Discours de la Méthode pour bien conduire sa raison*“ [Rozprava o metodě, jak správně vést svůj rozum]. Paříž 1668. — 417.

DESTUTT DE TRACY, „*Elements d'idéologie. IV. et V. Parties: Traité de la Volonté et de ses effets*“ [Elementy ideologie, IV. a V. díl: Pojednání o vůli a jejích účincích]. Paříž 1826. — 176, 182, 350, 353, 683.

DIETZGEN, Josef, „*Das Kapital. Kritik der politischen Oekonomie etc.*“ [Kapitál. Kritika politické ekonomie atd.]. Článek v „*Demokratisches Wochenblatt*“ red. W. Liebknechtem. Lipsko 1., 22., 29. srpna 1868. — 27.

DIODORUS SICULUS, „*Historische Bibliothek*“ [Historická knihovna]. (Přel. J. Fr. Wurm. Sv. I. a III. Stuttgart 1828—1829.) — 254, 366, 542—543.

DUCPÉTIAUX, Ed., „*Budgets économiques des classes ouvrières en Belgique. Subsistances, salaires, population*“ [Hospodářský rozpočet pracujících tříd v Belgii. Životní náklady, mzdy, populace]. Brusel 1855. — 706, 708.

DUFFY, Gavan, „*The Land Law of Victoria*“ [Pozemkový zákon Viktorie]. Londýn 1862. — 814.

DUNNING, T. I., „*Trades' Unions and Strikes: their Philosophy and Intention*“ [Odbory a stávky: jejich filosofie a cíl]. Londýn 1860. — 580, 584, 802.

DUPONT, Pierre, „*Chant des Ouvriers*“ [Píseň dělníků] (1846). V souborném vydání jeho díla. Paříž 1854. — 731.

EDEN, Frederic Morton, „*The State of the Poor: or an History of the Labouring Classes in England, from the conquest to the present period*“ [Postavení chudých: aneb dějiny pracujících tříd v Anglii od dobytí až do přítomnosti]. Sv. I. — III. Londýn 1797. — 634, 650, 710, 762, 764, 798.

ENGELS, Bedřich, „*Umriss zu einer Kritik der Nationalökonomie*“ [Náčrt kritiky národní ekonomie]. Vyšlo v „*Deutsch-französische Jahrbücher*“ [Německo-francouzské ročenky]. Vyd. Arnold Ruge a Karel Marx. 1. a 2. sešit. Paříž 1844. — 93, 171, 183, 669.

Seznam literatury

— „*Die Lage der arbeitenden Klasse in England. Nach eigener Anschauung und authentischen Quellen*“ [Postavení dělnické třídy v Anglii. Podle vlastního pozorování a autentických pramenů]. Lipsko 1845. — 258, 263, 273, 288, 426, 451, 453, 474, 639.

— „*Die englische Zehnstundenbill*“ [Anglický zákon o desetihodinovém pracovním dni]. Vyšlo v „*Neue Rheinische Zeitung*“, dubnové číslo. Hamburk 1850. — 314, 325.

ENSOR, George, „*An Inquiry concerning the Population of Nations, containing a refutation of Mr. Malthus's Essay on Population*“ [Zkoumání populace u různých národů, obsahující odmítnutí pojednání pana Malthuse o populaci]. Londýn 1818. — 769—770.

FAWCETT, Henry, „*The Economic Position of the British Labourer*“ [Hospodářské postavení britských dělníků]. Cambridge a Londýn 1865. — 588, 644—645, 688.

FERGUSON, Adam, „*An Essay on the History of Civil Society*“ [Pojednání o dějinách občanské společnosti]. Edinburgh 1767. — 380, 388, 389, 390.

FERRIER, F. L. A., „*Du Gouvernement considéré dans ses Rapports avec le commerce*“ [Úvaha o vládě a jejich vztazích k obchodu]. Paříž 1805. — 78.

FIELDEN, John, „*The Curse of the Factory System: or, a short account of the origin of factory cruelties, etc.*“ [Prokletí továrního systému aneb stručná zpráva o původu krutostí v továrnách atd.]. Londýn 1836. — 430, 440, 798—799.

FLEETWOOD, William, „*Chronicon Preciosum: Or, an Account of English Gold and Silver Money*“ [Kronika cen: nebo zpráva o anglických zlatých a stříbrných penězích]. Londýn 1707. 2. vydání. Londýn 1745. — 293.

FONTERET, A. L., „*Hygiène physique et morale de l'ouvrier dans les grandes villes en général, et dans la ville de Lyon en particulier*“ [Fysická i mravní hygiena dělníků ve velkých městech vůbec a ve městě Lyonu zvláště]. Paříž 1858. — 390.

FORBONNAIS, Fr. Veron de, „*Eléments du commerce*“ [Základy obchodu]. Sv. II., nové vyd. Leyden 1766. — 109.

(**FORSTER, Nathaniel**), „*An Inquiry into the Causes of the Present High Price of Provisions*“ [Zkoumání příčin současných vysokých cen potravin]. Londýn 1767. — 295, 456, 543, 765.

FORTESCUE, John, „*De laudibus legum Angliae*“ [Chvála zákonů Anglie]. Napsáno kolem roku 1470. Vyd. 1. 1537. — 757.

FRANKLIN, Benjamin, „*The Works*“ [Dílo]. Vyd. Sparks, Boston 1836. — 68, 183.

FULLARTON, John, „*On the Regulation of Currencies, being an examination of the principles on which it is proposed to restrict within certain fixed limits the future issues on credit of the Bank of England and of the other banking establishments throughout the country*“ [O úpravě oběživa, průzkum zásad, na jejichž základě se v určitých pevně stanovených hranicích navrhuje omezení budoucích emisí na úvěr Anglické banky a ostatních bankovních závodů v celé zemi]. Vyd. 2. Londýn 1845. — 146, 160, 163.

GALIANI, Ferdinando, „*Della Moneta*“ [O penězích] (1750). Ve sbírce: *Scrittori Classici Italiani di Economia Politica, Parte Moderna* [Italští klasičtí ekonomičtí spisovatelé, Novodobá část]. Sv. III. Vyd. Custodi. Milán 1803. — 92, 107, 108, 117, 172, 177, 330, 678.

GANILH, Charles, „*La théorie de l'Economie Politique*“ [Theorie politické ekonomie]. Paříž 1815. — 198.

— „*Des Systèmes de l'Economie politique, de la valeur comparative de leurs doctrines, et de celle qui paraît la plus favorable aux progrès de la Richesse*“ [O systémech politické ekonomie, o poměrné hodnotě jejích nauk a o takové, která se jeví nejvýhodnější pro rozvoj bohatství]. Sv. I—II. Paříž 1821. — 193, 198, 476, 477.

GARNIER, Germain, „*Abrégé élémentaire des principes de l'Economie politique*“ [Základní nástin zásad politické ekonomie]. Paříž 1796. — 582.

— *Poznámky k francouzskému překladu „Wealth of Nation“ od A. Smitha*. Paříž 1802. — 389, 390.

Seznam literatury

GASKELL, P., „*The Manufacturing Population of England with an examination of infant labour*“ [Průmyslové obyvatelstvo Anglie a průzkum dětské práce]. Londýn 1833. — 464, 473.

GENOVESI, Antonio, „*Lezioni di Economia Civile*“ [Přednášky o občanské ekonomii]. Ve sbírce: Scrittori Classici Italiani di Economia Politica. Parte moderna [Klasičtí italští ekonomičtí spisovatelé. Novodobá část]. Sv. VIII. Vyd. Custodi, Milán 1803. — 179.

GEOFFROY SAINT-HILAIRE, Etienne, „*Notions synthétiques, historiques et physiologiques de Philosophie naturelle*“ [Synthetická, historická a fyziologická učebnice přírodní filosofie]. Paříž 1838. — 785.

GISBORNE, Thomas, „*Inquiry into the Duties of Men in the Higher Rank and Middle Classes of Society in Great Britain*“ [Zkoumání povinností lidí vyšších stavů a středních tříd společnosti ve Velké Británii]. Sv. II. 1795. — 799.

(**GREG, R. H.**), „*The Factory Question, considered in relation to its effects on the health and morals of those employed in Factories. And the Ten Hours Bill*“ [Otázka továren vzhledem k jejich vlivu na zdraví a morálku těch, kdož v nich pracují. A návrh zákona o desetihodinové pracovní době]. Londýn 1837. — 314.

GREGOIR, H., „*Les Typographes devant le Tribunal Correctionnel de Bruxelles*“ [Typografové před trestním soudem v Bruselu]. Brusel 1865. — 585.

GROVE, W. R., „*On the Correlation of Physical Forces*“ [O vzájemném vztahu tělesných sil]. Londýn 1846. — 555.

GÜLICH, Gustav v., „*Geschichtliche Darstellung des Handels, der Gewerbe und des Ackerbaus der bedeutendsten handeltreibenden Staaten unserer Zeit*“ [Historické vylíčení obchodu, průmyslu a zemědělství nejvýznamnějších obchodních států naší doby]. Sv. I—II. Jena 1830. — 22, 794.

HALLER, Carl Ludwig v., „*Restauration der Staatswissenschaften, oder Theorie des natürlich-geselligen Zustandes, der Chimäre des künstlich-bürgerlichen gegenübergestellt*“ [Obnovení státních věd, aneb theorie přirozeně družného stavu, konfrontovaná s chimérou stavu uměle občanského]. Bern 1816—1834. — 417.

HAMM, Wilhelm, „*Die landwirtschaftlichen Geräte und Maschinen Englands. Ein Handbuch der landwirtschaftlichen Mechanik und Maschinenkunde, mit einer Schilderung der britischen Agrikultur*“ [Zemědělské nářadí a stroje v Anglii. Příručka zemědělské mechaniky a strojeznalství, s vylíčením britského zemědělství]. Vyd. 2. Brunšvik 1856. — 534.

HANSSEN, Georg, „*Die Aufhebung der Leibeigenschaft und die Umgestaltung der gutsherrlich-bäuerlichen Verhältnisse überhaupt in den Herzogtümern Schleswig und Holstein*“ [Zrušení nevolnictví a změna vrchnostensko-rolnických poměrů v Šlesvickém a Holštýnském vévodství]. Petrohrad 1861. — 255.

HARRIS, James, „*Dialogue concerning Happiness*“ [Rozhovor o štěstí]. Londýn 1741. Znovu vytištěno v „*Three Treatises etc.*“. Vyd. 3. Londýn 1772. — 392.

HARRISON, William John, „*Description of England. Prefixed to Holinshed's ,Chronicles*“ [Popis Anglie. Jako úvod k Holinshedově „Kronice“]. Londýn 1578. — 758, 783.

HASSALL, A. H., „*Adulterations Detected or plain instructions for the discovery of frauds in food and medicine*“ [Odhalené falšování potravin, aneb jasné instrukce k odhalování falšování potravin a léčiv]. Vyd. 2. Londýn 1861. — 193, 267.

HEGEL, Georg Wilhelm Friedrich, „*Enzyklopädie der philosophischen Wissenschaften*“, I. Teil: „*Die Wissenschaft der Logik*“ [Encyklopedie filosofických věd, 1. díl: „Logika jako věda“]. Berlín 1840. — 198, 282, 333.

— „*Grundlinien der Philosophie des Rechts*“ [Nástin filosofie práva]. Berlín 1840. — 61, 109, 187.

HOBBS, Thomas, „*Leviathan; or the Matter, Form and Power of a Commonwealth, Ecclesiastical and Civil*“ [Leviathan, aneb způsob, forma a moc církevní a měšťanské pospolitosti]. Works [Dílo]. Vyd. Will. Molesworth, Londýn 1839—1844. — 189.

Seznam literatury

(**HODGSKIN, Thomas**), „*Labour Defended against the Claims of Capital; or the unproductiveness of capital proved. By a Labourer*“ [Obrana práce proti nárokům kapitálu; aneb důkaz neproduktivnosti kapitálu. Napsal dělník]. Londýn 1825. — 381, 605.

— „*The Natural and Artificial Rights of Property Contrasted*“ [Srovnání přirozených a umělých práv vlastnictví]. Londýn 1832. — 791.

HODGSKIN, Thomas, „*Popular Political Economy*“ [Názorná politická ekonomie]. Londýn 1827. — 365, 379, 566.

HOLINSHED, Raphael, „*Chronicles of England, Scotland and Ireland*“ [Kroniky Anglie, Skotska a Irska]. Vyd. F. Harrison. Londýn 1578. — 758, 776.

HOMÉR, *Odyssea*. — 393.

HOPKINS, Thomas, „*On Rent of Land and its Influence on Subsistence and Population: with observations on the operating causes of the Condition of the Labouring Classes in various Countries*“ [O pozemkové rentě a jejím vlivu na obživu a populaci: s poznámkami o příčinách působících na postavení pracujících tříd v různých zemích]. Londýn 1828. — 248.

(**HORNE, George**), „*A letter to Adam Smith, L. L. D. on the Life, Death and Philosophy of his Friend David Hume. By one of the People called Christians*“ [Dopis Adamu Smithovi, doktoru práv, o životě, smrti a filosofii jeho přítele Davida Huma. Od jednoho z těch, jimž se říká křesťané]. Vyd. 4. Oxford 1784. — 651.

HORNER, Leonhard, „*A Letter to Mr. Senior etc.*“ [Dopis panu Seniorovi atd.]. Londýn 1837. — 243.

— „*Suggestions for Amending the Factory Acts to enable the Inspectors to prevent Illegal Working, now becoming very prevalent.*“ [Návrhy na doplnění továrních zákonů — aby bylo inspektorům umožněno zabránit nyní stále více převládajícím nezákonným praktikám]. Vyšlo ve: Factories Regulation Act. Ordered by the House of Commons to be printend 9. Aug. 1959 (? zřejmě omyl v českém knižním vydání). — 259, 317.

HOUGHTON, John, „*Husbandry and Trade improved*“ [Zlepšení zemědělství a průmyslu]. Sv. I—IV. Londýn 1727. — 456.

HOWITT, William, „*Colonization and Christianity: A Popular History of the Treatment of the Natives by the Europeans in all their Colonies*“ [Kolonisace a křesťanství: populární dějiny toho, jak Evropané zacházeli s domorodci ve všech svých koloniích]. Londýn 1838. — 792.

HUNTER, Julian, Zprávy, srov. „*Public Health*“ 6., 7., 8. hlášení. Londýn 1864, 1865, 1866. — 425, 694, 695, 696, 697, 698, 701 nn., 715n., 718, 719, 720—724, 730 n.

HUTTON, Charles, „*Course of Mathematics*“ [Kurs matematiky]. Sv. I—II. Vyd. 12. Londýn 1841—1843. — 397.

CHALMERS, Thomas, „*On Political Economy in connection with the Moral State and Moral Prospects of Society*“ [O politické ekonomii ve spojení s morálním stavem a s morálními vyhlídkami společnosti]. Vyd. 2. 1832. — 172.

CHAMBERLAIN, Joseph, „*Speech at Sanitary Congress, Birmingham*“ [Zahajovací proslov na zdravotnické konferenci v Birminghamu]. „Times“, 15. I. 1875. — 676.

CHERBULIEZ, A. E., „*Riche ou Pauvre*“ [Chudý nebo bohatý]. Paříž 1840. Marx cituje podle nového vydání „*Richesse ou pauvreté*“. Paříž 1841. — 204, 616.

ISOKRATES, „*Busiris*“ . Ve sbírce „*Orationes et Epistolae*“ [Řeči a dopisy]. — 394.

JACOB, William, „*An Historical Inquiry into the Production and Consumption of the Precious Metals*“ [Historické zkoumání výroby a spotřeby drahých kovů]. Londýn 1831. — 57, 238.

JONES, Richard, „*An Essay on the Distribution of Wealth, and on the sources of Taxation*“ [Pojednání o rozdělení bohatství a o zdrojích zdanění]. Londýn 1831. — 354.

— „*An Introductory Lecture on Political Economy*“ [Úvodní přednáška o politické ekonomii]. Londýn 1833. — 666.

— „*Textbook of Lectures on the Political Economy of Nations*“ [Kniha s texty přednášek o politické ekonomii národů]. Hertford 1852. — 346, 359, 600, 620, 631.

Seznam literatury

К-Н, И, „Точка зрѣнія политико-экономической критики у Карла Маркса“ [Hledisko kritiky politické ekonomie u Karla Marxe]. Článek ve „Вестник Европы“ [Evropský věstník] (J. J. Kaufmann), květen 1872. — 28.

KOLUMBUS, *Dopis z Jamaiky*, 1503. — 149.

KOPP, H., „*Entwicklung der Chemie in der neueren Zeit*“ [Vývoj chemie v poslední době]. Mnichov 1871—1874. (Geschichte der Wissenschaften in Deutschland [Dějiny věd v Německu]. Sv. XII.) — 333.

LABORDE, Alexandre de, „*De l'esprit d'Association dans tous les intérêts de la Communauté*“ [O družném duchu ve všech stránkách pospolitosti]. Paříž 1818. — 562.

LAING, Samuel, „*National Distress; its Causes and Remedies*“ [Národní pohroma, její příčiny a náprava]. Londýn 1844. — 217.

LANCELLOTTI, Secondo, „*Farfalloni degli Antichi Historici*“ [Lži starých dějepisců]. Benátky 1636. — 456.

— „*L'Hoggidi, ovvero gl'ingegni non inferiori a'passati*“ [Dnešní doba, aneb moderní lidé nezůstávají pozadu za lidmi minulosti]. Z knihy: *L'Hoggidi ovvero il mondo non peggiore ne più calamitoso del passato etc. Parte seconda* [Dnešní doba, aneb svět ani horší ani nešťastnější než v minulosti atd. Část druhá]. Sv. II. Benátky 1658. — (Marxem citované místo je na str. 457 této knihy.) — 456.

LASSALLE, Ferdinand, „*Die Philosophie Herakleitos des Dunklen von Ephesos. Nach einer neuen Sammlung Seiner Bruchstücke und der Zeugnisse der Alten dargestellt*“ [Filosofie Herakleita Temného z Efesu. Sestaveno podle nové sbírky zlomků jeho díla a svědectví antických spisovatelů]. Sv. I. Berlín 1858. — 123.

— „*Herr Bastiat-Schulze von Delitzsch, der ökonomische Julian oder Kapital und Arbeit*“ [Pan Bastiat-Schulze von Delitzsch, ekonomický Julián, aneb kapitál a práce]. Berlín 1864. — 15.

LAW, John, „*Considérations sur le numéraire et le commerce*“ [Úvahy o hodnotě mincí a obchodu]. Ve sbírce: *Collection des principaux économistes*. Sv. I: *Economistes Financiers du XVIII ième siècle*. Vydal Daire. Paříž 1843. — 108.

LE TROSNE, „*De l'Intérêt social*“ [O společenském zájmu]. Ve sbírce: *Collection des principaux économistes*. Sv. II: *Physiocrates*. Vyd. Daire, Paříž 1846. — 52, 56, 109, 119, 129, 134, 137, 163, 176n., 229.

LEVI, Leone, *Lecture before the Society of Arts* [Přednáška ve Společnosti umění]. Duben 1866. — 773.

LIEBIG, Justus v., „*Ueber Theorie und Praxis in der Landwirtschaft*“ [O theorii a praxi v zemědělství]. Brunšvik 1856. — 353.

— „*Die Chemie in ihrer Anwendung auf Agrikultur und Physiologie*“ [Chemie použitá v zemědělství a fyziologii]. Sv. I. Vyd. 7. Brunšvik 1862. — 258, 535 n., 604.

LINGUET, N., „*Théorie des Lois Civiles ou Principes fondamentaux de la Société*“ [Theorie občanských zákonů aneb základní zásady společnosti]. Sv. II. Londýn 1767. — 251, 360.

LOCKE, John, „*Some Considerations on the Consequences of the Lowering of Interest and raising the value of money*“ [Několik úvah o následcích snížení úroků a stoupání hodnoty peněz] (1691). Works, Sv. II. Vyd. 8. Londýn 1777. — 52, 142.

LUTHER, Martin, „*An die Pfarrherrn wider den Wucher zu predigen. Vermanung*“ [Farářům, aby kázali proti lichvě. Napomenutí]. Wittenberg 1540. — 153, 211, 625.

MACAULAY, Thomas Babington, „*History of England from the Accession of James the Second*“ [Dějiny Anglie od nastoupení Jakuba II.]. Vyd. 10. Londýn 1854. — 294, 756.

MACCULLOCH, John Ramsay, „*The Principles of Political Economy: with a sketch of the Rise and Progress of the Science*“ [Zásady politické ekonomie: s náčrtem o vzniku a pokroku vědy]. Vyd. 2. Londýn 1830. — 172, 471.

Seznam literatury

— „*The Literature of Political Economy, a classified Catalogue of select publications in the different departments of that science*“ [Literatura politické ekonomie, uspořádaný katalog publikací různých odvětví této vědy]. Londýn 1845. — 162, 766.

— „*A Dictionary, practical, theoretical, and historical of Commerce and Commercial Navigation*“ [Praktická, theoretická a historická příručka o obchodu a obchodní plavbě]. Londýn 1847. — 169.

MACLAREN, James, „*A Sketch of the History of the Currency*“ [Nástin dějin oběživa]. Londýn 1858. — 115.

MACLEOD, Henry Dunning, „*The Theory and Practice of Banking: with the elementary Principles of Currency, Prices, Credit and Exchanges*“ [Teorie a praxe bankovníctví: se základními zásadami oběživa, cen, úvěru a směnečného obchodu]. Sv. I. Londýn 1855. — 173.

MALTHUS, Thomas Robert, „*Essay on the Principle of Population*“ [Pojednání o zásadě populace]. Londýn 1798. (Vyšlo anonymně.) — 379, 650.

— „*An Inquiry into the Nature and Progress of Rent and the Principles by which it is regulated*“ [Zkoumání povahy a vzestupu renty a zásad, jimiž se řídí]. Londýn 1815. — 338, 557, 587.

— „*Principles of Political Economy considered with a view to the practical application*“ [Zásady politické ekonomie s hlediska praktického použití]. Vyd. 2. Londýn 1836. — 231, 611, 620, 621, 628, 668—669.

— „*Definitions in Political Economy*“ [Definice v politické ekonomii]. Vyd. Cazenove, Londýn 1853. — 599, 604, 611.

MANDEVILLE, Bernard de, „*The Fable of the Bees, or Private Vices, Public Benefits*“ [Bajka o včelách aneb soukromé neřesti, veřejná dobrodiní]. Vyd. 1. bez poznámek 1706. Vyd. 2. s pozn. 1714. — 381. — Vyd. 5. Londýn 1728. 649.

MARTINEAU, Harriet, „*A Manchester Strike, A Tale*“ [Manchesterská stávk. Povídka]. Illustrations of Political Economy [Ilustrace k politické ekonomii] č. VII. Londýn 1832. — 669.

MARX, Karel, „*Misère de la Philosophie. Réponse à la Philosophie de la Misère par M. Proudhon*“ [Bída filosofie. Odpověď na Filosofii bídy od p. Proudhona]. Paříž a Brusel 1847. — 99, 383, 387, 448, 566, 680—681.

— a **ENGELS, Bedřich**, „*Manifest der Kommunistischen Partei*“ [Manifest Komunistické strany]. Londýn 1848. — 517, 804.

— „*Lohnarbeit und Kapital*“ [Námezdní práce a kapitál], vyšlo v „*Neue Rheinische Zeitung*“, duben 1849, Kolín. — 607, 648, 806.

— „*Der achtzehnte Brumaire des Louis Bonaparte*“ [Osmnáctý brumaire Ludvíka Bonaparta]. Vyd. 2. Hamburk 1869. — 731.

— „*Zur Kritik der politischen Oekonomie*“ [Ke kritice politické ekonomie]. Berlín 1859. — 15, 21, 23, 28, 51, 56, 58, 94, 95, 100, 105, 107, 112, 114, 115, 119, 132, 141 n., 155, 156, 161, 162, 212, 568, 654.

— *Inaugurální adresa Mezinárodního dělnického sdružení (1864)*. „*Address and Provisional Rules of the International Working Men's Association, established September 28, 1864, at a public Meeting held at St. Martin's Hall, Long Acre, London*“ [Adresa a prozatímní stanovy Mezinárodního dělnického sdružení, založeného 28. září 1864 na veřejné schůzi v St. Martin's Hall, Long Acre v Londýně]. Londýn 1864. — 44, 45, 46n.

— „*Das Kapital. Kritik der politischen Oekonomie*“. [Kapitál. Kritika politické ekonomie]. — 22, 27 n., 41, 46, 125, 546.

1. díl — 15, 36, 41, 125. 2. díl — 20, 23, 36, 41, 523, 623. 3. díl — 20, 36, 41, 234, 434, 595, 623, 752. 4. díl — 20, 331.

— „*Kapital*“, 1. díl, Vyd. 1. Hamburk 1867. — 15, 29n., 36, 38.

— — Vyd. 2. Hamburk 1872. — 21n., 35, 38, 39, 56, 63, 68, 72, 78, 79, 89, 92, 94n., 114, 115, 117n., 131, 155, 163, 199, 233, 236, 238, 320, 382, 419, 445, 461, 629, 653, 740, 745.

— — Vyd. 3. Hamburk 1883. — 36n., 39, 43, 44, 156, 234, 255, 272, 333, 378, 415, 548, 561, 663.

Seznam literatury

- — Vyd. 4. Hamburk 1890. — 43nn., 57, 64, 163, 363, 458, 533n., 661.
- „*Kapital, Kritik der politischen Ökonomie*“, díl I, přel. Nikolaj -on (Danielson). Petrohrad 1872. — 27, 125, 546.
- „*Le Capital. Critique de l'économie politique*“. Díl I, přel. J. Roy, Paříž 1873. — 32, 35, 36, 39, 40, 43, 547.
- „*Capital. A Critical Analysis of Capitalist Production*“, díl I, přel. S. Moore a E. Aveling, vydal B. Engels, Londýn 1887. — 15, 39n., 43, 63.
- (**MASSIE, Joseph**), „*An Essay on the Governing Causes of the Natural Rate of Interest*“ [Pojednání o příčinách, jež určují přirozenou úrokovou míru]. Londýn 1750. — 544.
- MAURER, Georg Ludwig** v., „*Einleitung zur Geschichte der Mark-, Hof-, Dorf- und Stadtverfassung und der öffentlichen Gewalt*“ [Úvod do dějin markového, dvorcového, vesnického a městského zřízení a veřejné moci]. Mnichov 1854. — 89.
- „*Geschichte der Fronhöfe, der Bauernhöfe und der Hofverfassung in Deutschland*“ [Dějiny robotních dvorů, selských dvorů a dvorcového zřízení v Německu]. Sv. IV. Erlangen 1863. — 255.
- MAYER, Sigmund**, „*Die soziale Frage in Wien. Studie eines ,Arbeitsgebers*“ [Sociální otázka ve Vídni. Studie jednoho „zaměstnavatele“]. Vídeň 1871. — 22.
- MEITZEN, August**, „*Der Boden und die landwirtschaftlichen Verhältnisse des preussischen Staates nach dem Gebietsumfange von 1866*“ [Půda a zemědělské poměry pruského státu podle rozlohy z roku 1866]. Atlas, Berlín 1871. — 255.
- MERCIER DE LA RIVIÈRE**, „*L'Ordre naturel et Essentiel des Sociétés Politiques*“ [Přirozený a základní řád politických společností]. Ve sbírce: *Collection des principaux économistes*. Sv. II: *Physiocrates*. Vyd. Daire, Paříž 1846. — 127, 128, 148, 166, 169, 176, 180, 210.
- MERIVALE, Herman**, „*Lectures on Colonization and Colonies*“ [Přednášky o kolonizaci a koloniích]. Sv. I—II. Londýn 1841—1842. — 668, 811.
- MILL, James**, „*Elements of Political Economy*“ [Základy politické ekonomie]. Londýn 1821. — 173, 205, 379. — Franc. překlad od Parissota, Paříž 1823. — 598, 602, 604.
- „*Colony*“ [Kolonie]. Heslo v dodatcích k *Encyclopaedia Britannica*, 1831. — 217.
- MILL, John Stuart**, „*System of Logic*“ [Systém logiky]. Londýn 1843. — 622.
- „*Essays on some unsettled Questions of Political Economy*“ [Pojednání o některých nevyřešených otázkách politické ekonomie]. Londýn 1844. — 142, 632.
- „*Principles of Political Economy with some of their applications to social philosophy*“ [Základy politické ekonomie a použití některých v sociální filosofii]. — 397, 536, 644.
Londýn 1848. — 142. Londýn 1868. — 545—547.
- „*Reports on Bank-Acts. J. St. Mill's Evidence*“, [Zprávy o bankovních zákonech. Svědectví J. St. Milla] (1857). — 153.
- MIRABEAU, Victor R. de**, „*De la Monarchie Prussienne sous Frédéric le Grand*“ [O pruské monarchii za vlády Bedřicha Velikého]. Sv. II.—IV. Londýn 1788. — 757, 772—773, 787, 798.
- MOLINARI, Gustave de**, „*Etudes Economiques*“ [Ekonomické studie]. Paříž 1846. — 451, 630, 811.
- MOMMSEN, Theodor**, „*Römische Geschichte*“ [Římské dějiny]. Sv. I.—III. Vyd. 2. Berlín 1856—1857. — 186, 190.
- MONTEIL, Amans Alexis**, „*Traité des Matériaux Manuscrits de divers genres d'histoire*“ [Pojednání o rukopisných materiálech z různých oborů historie]. Nové vydání. Sv. I. Paříž 1836. — 785.
- MONTESQUIEU, Charles de**, „*De l'esprit des Lois*“ [O duchu zákonů]. Vyšlo v *Oeuvres* [Dílo]. Londýn 1767. — 109, 142, 796.
- MORTON, John, C.**, „*Labourer*“ [Dělník]. Heslo v *A Cyclopaedia of Agriculture, practical and scientific*. Londýn 1855. — 584.

Seznam literatury

— *Pojednání o silách používaných v zemědělství, přednáška v „Society of Arts“ v lednu 1861.* — 402.

MORE, Thomas, „*Utopia*“. *Originally printed in Latin, 1516. Transl. into English by Ralph Robinson* [Utopie. Původně vytištěno latinsky 1516. Překlad do angličtiny od Ralpha Robinsona]. Vyd. Ed. Arbor. Londýn 1869. — 759, 776.

MÜLLER, Adam Heinrich, „*Die Elemente der Staatskunst*“ [Prvky státnického umění]. Sv. II. Berlín 1809. — 143.

MUN, Thomas, „*England's Treasure by Foreign Trade. Or the Balance of our Foreign Trade is the Rule of our Treasure*“ [Anglický poklad a zahraniční obchod. Aneb rovnováha našeho zahraničního obchodu je pravidlem pro náš poklad]. Londýn 1669. — 543.

MURPHY, John Nicolas, „*Ireland Industrial, Political, and Social*“ [Irsko průmyslové, politické a sociální]. 1870. — 745.

MURRAY, Hugh, WILSON, James etc., „*Historical and Descriptive Account of British India etc.*“ [Historická a popisná zpráva o Britské Indii atd.]. Sv. II. Edinburgh 1832. — 366.

NEWMAN, Francis William, „*Lectures on Political Economy*“ [Přednášky o politické ekonomii]. Londýn 1851. — 763, 769.

NEWMAN, Samuel Phillips, „*Elements of Political Economy*“ [Základy politické ekonomie]. Andover a New York 1835. — 178, 226.

NEWMARCH, W., viz Tooke, Th.

NEWNHAM, G. B., „*A Review of the Evidence before the Committees of the two Houses of Parliament on the Cornlaws*“ [Přehled výpovědí před výbory obou parlamentů o obilních zákonech]. Londýn 1815. — 635.

NIEBUHR, Berthold Georg, „*Römische Geschichte*“ [Římské dějiny]. Berlín 1863. — 253.

(**NORTH, sir Dudley**), „*Discourses upon Trade; principally directed to the cases of the Interest, coynage, clipping, increase of money*“ [Pojednání o obchodu, hlavně o úroku, ražbě a zlehčování mince a rozmnožování peněz]. Londýn 1691. — 139, 143, 152, 417.

OLMSTED, Frederic Law, „*A Journey in the Seaboard Slave States with remarks on their economy*“ [Cesta pobřežními otrokářskými státy s poznámkami o jejich hospodářství]. New York 1856. — 216.

OPDYKE, George, „*A Treatise on Political Economy*“ [Pojednání o politické ekonomii]. New York 1851. — 182.

ORTES, Giammaria, „*Della Economia Nazionale. Libri sei*“ [O národním hospodářství. 6 knih] (1777). Ve sbírce: *Scrittori Classici Italiani di Economia Politica. Parte Moderna*. Vydal Custodi, Milán 1804. — 681.

OTWAY, J. H., „*Judgement of Mr. J. H. Otway, Belfast, Hilary Sessions, County Antrim*“ [Soudní rozsudek pana J. H. Otwaye v Belfastu, tribunál Hilary, hrabství Antrim]. 1860. — 299.

OWEN, Robert, „*Observations on the Effects of the Manufacturing System*“ [Poznámky o účincích továrního systému]. Vyd. 2. Londýn 1817. — 430.

PAGNINI, Gio. Francesco, „*Saggio sopra il giusto pregio delle cose, la giusta valuta della moneta et sopra il commercio dei romani*“ [Pojednání o správné ceně věcí, o správné hodnotě mincí a o obchodu Římanů] (1751). Ve sbírce: *Scrittori Classici Italiani di Economia Politica. Parte moderna*. Sv. II. Vyd. Custodi. Milán 1803. — 109.

PARRY, Charles Henry, „*The Question of the Necessity of the existing Cornlaws considered, in their relation to the agricultural labourer, the tenantry, the landholder and the country*“ [Otázka nutnosti existujících obilních zákonů v jejich vztahu k zemědělským dělníkům, pachtýřům, pozemkovým vlastníkům a venkovu]. Londýn 1816. — 634, 635, 710.

PETTY, William, „*A Treatise of Taxes and Contributions*“ [Pojednání o daních a poplatcích]. Londýn 1667. — 110, 140, 651.

— „*Political Anatomy of Ireland*“ [Politická anatomie Irska] (1672). Londýn 1691. — 160, 164.

Seznam literatury

— „*Quantulumcunque concerning Money, 1682. To the Lord Marquis of Halifax*“ [Všelicos o penězích, 1682. Lordu markýzi Halifaxovi]. Londýn 1695. — 119, 164.

PINTO, Isaac, „*Traité de la Circulation et du Crédit*“ [Pojednání o oběhu a úvěru]. Amsterdam 1771. — 169.

PLATO, „*De Republica*“ [O státě]. I. Platonis opera omnia. Vyd. J. G. Baiter, J. C. Orelli, A. G. Winckelman. 21 sv. Curych 1839/1841. — 393.

POSTLETHWAYT, Malachy, „*First Preliminary Discourse, also supplement to Universal Dictionary of Trade and Commerce*“ [První úvodní pojednání, také doplnění k všeobecné příručce řemesel a obchodu]. Londýn 1751. — 295, 296.

— „*Britain's Commercial Interest explained and improved*“ [Britské obchodní zájmy vysvětlené a zlepšené]. Londýn 1757. — 295.

PRICE, Richard, „*Observations on Reversionary Payments*“ [Úvahy o čekatelských platech]. Sv. II. Vyd. 6. Londýn 1803. — 709, 766.

QUESNAY, Franois, „*Dialogues sur le Commerce et les Travaux des Artisans*“ [Rozhovory o obchodu a pracích řemeslníků]. Ve sbírce Collection des principaux économistes. Sv. II. Physiocrates. Vyd. Daire. Paříž 1845. — 126, 345.

— „*Maximes générales du gouvernement économique d'un royaume agricole*“ [Všeobecné zásady hospodářské politiky agrárního státu] (1758). Ve sbírce: Collection des principaux économistes. Sv. II. Physiocrates. Vyd. Daire. Paříž 1846. — 126—127.

RAFFLES, Thomas Stamford, „*The History of Java*“ [Dějiny Jávy]. Sv. I. Londýn 1817. — 385, 792.

RAMAZZINI, Bernardini, „*De morbis artificum diatriba*“ [Pojednání o nemocech řemeslníků] (1713). Francouzský překlad 1781, znovu otištěno v Encyclopédie des Sciences Médicales. 7ième Discours. Auteurs Classiques. 1841. — 390.

RAMSAY, George, „*An Essay on the Distribution of Wealth*“ [Pojednání o rozdělení bohatství]. Edinburgh 1836. — 181, 184, 341, 536—537, 598, 666.

RAVENSTONE, Piercy, „*Thoughts on the Funding System and its Effects*“ [Myšlenky o systému státního dluhu a jeho účincích]. Londýn 1824. — 458, 540.

READ, George, „*The History of Baking*“ [Dějiny pekařství]. Londýn 1848. — 270.

REDGRAVE, Alexander, „*Report of a lecture delivered at Mechanic's Institute in Bradford*“ [Zpráva o přednášce v Ústavu mechaniky v Bradfordu]. V prosinci 1871. V „Journal of the Society of Arts“. Londýn 15. ledna 1872. — 477.

REGNAULT, Elias, „*Histoire Politique et Sociale des Principautés Danubiennes*“ [Politické a sociální dějiny podunajských knížetství]. Paříž 1855. — 257.

REICH, Eduard, „*Ueber die Entartung des Menschen*“ [O degeneraci člověka]. Erlangen 1868. — 390.

RICARDO, David, „*On the Principles of Political Economy and Taxation*“ [O zásadách politické ekonomie a zdanění]. Vyd. 3. Londýn 1821. — 98, 185, 206, 248, 414, 419, 420, 459, 460, 466, 604, 621, 622, 666.

RICHARDSON, B. W., „*Work and Overwork*“ [Práce a nadměrná práce]. V „Social Science Review“, 18. července 1863. Londýn. — 274, 276.

ROBERTS, George, „*The Social History of the People of the Southern Counties of England in Past Centuries*“ [Sociální dějiny lidu jižních hrabství Anglie v minulých stoletích]. Londýn 1856. — 760.

RODBERTUS-JAGETZOW, Karl, „*Soziale Briefe an v. Kirchmann. Dritter Brief: ,Widerlegung der Ricardoschen Lehre von der Grundrente und Begründung einer neuen Rententheorie*“ [Sociální listy panu v. Kirchmannovi. Třetí dopis: „Vyvrácení Ricardova učení o pozemkové rentě a zdůvodnění nové teorie pozemkové renty“]. Berlín 1851. — 561.

— „*Briefe und sozialpolitische Aufsätze*“ [Dopisy a sociálně politické články]. Vyd. Rudolf Meyer. Sv. I. Berlín 1881. — 561.

Seznam literatury

ROGERS, James E. Thorold, „*A History of Agriculture and Prices in England from the year after the Oxford Parliament (1259) to the Commencement of the Continental war — 1793*“ [Dějiny zemědělství a cen v Anglii od roku po oxfordském parlamentu (1259) až do začátku kontinentální války (1793)]. Sv. I. Oxford 1866. — 709, 715, 762.

ROSCHER, Wilhelm, „*Die Grundlagen der Nationalökonomie*“ [Základy národní ekonomie]. V: „*System der Volkswirtschaft*“ [Systém národního hospodářství]. Sv. I. Vyd. 3. Stuttgart a Augsburg 1853. — 110, 178, 225, 235.

ROSSI, P., „*Cours d'Economie Politique*“ [Kurs politické ekonomie]. Brusel 1842. — 192.

ROUARD DU CARD, Franois, Pie Marie, „*De la falsification des Substances Sacramentales*“ [O falšování svatých substancí]. Paříž 1856. — 268.

ROUSSEAU, Jean Jacques, „*Discours sur l'Economie Politique*“ [Pojednání o politické ekonomii]. (Nové vydání, Ženeva 1760.) — 786.

RUMFORD, Benjamin Count of (Benjamin Thompson), „*Essays, political, economical and philosophical*“ [Politická, ekonomická a filosofická pojednání]. Sv. I.—III. Londýn 1796—1802. — 633—634.

SADLER, Michael Thomas, „*Ireland, its Evils and their Remedies*“ [Irsko, jeho zlořády a prostředky proti nim]. Vyd. 2. Londýn 1829. — 744.

SAY, Jean Baptiste, „*Traité d'Economie Politique, ou simple Exposition de la Manière dont se forment, se distribuent et se consomment les Richesses*“ [Pojednání o politické ekonomii, aneb prostě výklad o tom, jak se tvoří, rozděluje a spotřebovává bohatství]. Sv. I. a III. Vyd. 3. Paříž 1817. — 172, 182, 225.

— „*Lettres à M. Malthus sur différents sujets d'Economie Politique, notamment sur les causes de la stagnation générale du commerce*“ [Dopisy p. Malthusovi o různých ekonomických předmětech, zvláště o důvodech všeobecné obchodní stagnace]. Paříž 1820. — 639—640.

SCROPE, G. P., „*Political Economy*“ [Politická ekonomie]. Vyd. A. Potter, New York 1841. — 630.

SENIOR, William Nassau, „*Three Lectures on the Rate of Wages*“ [Tři přednášky o výši mzdy]. Londýn 1830. — 574, 578.

— „*Outlines of Political Economy*“ [Nástin politické ekonomie]. Londýn 1836.— 247.

— „*Principes Fundamentaux de l'Economie Politique*“ [Základní zásady politické ekonomie]. Přel. I. Arrivabene, Paříž 1836. — 247, 629.

— „*Letters on the Factory Act, as it affects the Cotton Manufacture*“ [Dopisy o továrním zákonu, pokud postihuje bavlnářský průmysl]. Londýn 1837. — 242, 243, 247, 433.

— *Přednáška na 7. sjezdu „National Association for the Promotion of Social Science“* [Národní společnosti pro šíření sociální vědy]. Uveřejněno v Reports of Proceedings, Londýn 1863. — 513, 514, 523.

— „*Journals, Conversations, and Essays relating to Ireland*“ [Deníky, rozhovory a články o Irsku]. Londýn 1868. — 752, 771.

SHAKESPEARE, William, „*Timon of Athens*“ [Timon Athénský]. (Něm. překlad Schlegel a Tieck, Berlín 1832.) — 150.

SCHORLEMMER, Carl, „*The Rise and Development of Organic Chemistry*“ [Vznik a rozvoj organické chemie]. Londýn 1879. — 333.

SCHOUW, Joakim Frederik, „*Die Erde, die Pflanzen und der Mensch*“ [Země, rostliny a člověk]. Z dánštiny přel. H. Zeise. Vyd. 2. Lipsko 1854. — 544.

SCHULZ, Wilhelm, „*Die Bewegung der Produktion. Eine geschichtlich-statistische Abhandlung zur Grundlegung einer neuen Wissenschaft des Staats und der Gesellschaft*“ [Pohyb výroby. Historicko-statistické pojednání jako základ nové vědy o státu a společnosti]. Curych a Winterthur 1843. — 398.

Seznam literatury

SISMONDI, I. Ch. L. Simonde de, „*De la richesse Commerciale ou Principes, d'Economie Politique, appliqués à la législation du Commerce*“ [O obchodním bohatství aneb zásady politické ekonomie aplikované na obchodní zákonodárství]. Sv. I. Ženeva 1803. — 565.

— „*Nouveaux principes de l'Economie Politique*“ [Nové zásady politické ekonomie]. Sv. I. a II. Paříž 1819. — 174, 192, 598, 609, 614, 617n., 683, 803.

— „*Etudes sur l'Economie Politique*“ [Studie o politické ekonomii]. Nové vydání, sv. I. Brusel 1836. — 340, 627.

SKARBEEK, Frédéric, „*Théorie des Richesses sociales*“ [Theorie společenského bohatství]. Sv. I. Vyd. 2. Paříž 1840. — 352, 378.

SMITH, Adam, „*An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations*“ [Zkoumání o povaze a důvodech bohatství národů]. — 63, 141, 379, 381, 389, 600, 627, 653, 656, 678. Vyd. E. G. Wakefield, Londýn 1835—1839. — 565. Vyd. David Buchanan, Edinburgh 1814. — 589, 769.

SOFOKLES, „*Antigona*“ (Něm. překlad J. A. Hartunga, Lipsko 1850). — 150—151.

SOMERS, Robert, „*Letters from the Highlands, or the Famine of 1847*“ [Dopisy z vysočiny aneb hlad z roku 1847]. Londýn 1848. — 772.

(STAFFORD, William), „*A Compendious or brief Examination of Certayne Ordinary Complaints of Divers of our Countrymen in these our Days. By W. S. Gentleman*“ [Hutné aneb stručné zkoumání jistých všeobecných stížností mnohých našich krajanů v této naší době. Od W. S. Gentlemana]. Londýn 1581. — 784.

STEUART, James, „*An Inquiry into the Principles of Political Economy. Being an Essay on the Science of Domestic Policy in Free Nations*“ [Zkoumání zásad politické ekonomie, pojednání o vědě vnitřní politiky svobodných národů]. Sv. I. Londýn 1767. Vyd. 2. Dublin 1770. — 197, 358, 458.

— „*Works*“ [Spisy]. Vyd. sir J. Steuart, Londýn 1801. — 167, 769.

STEWART, Dugald, „*Lectures on Political Economy*“ [Přednášky o politické ekonomii]. V sebraných spisech: *The Collected Works of Dugald Stewart*. Sv. VIII. Vyd. sir W. Hamilton, Edinburgh 1855. — 346, 371, 387, 516.

STOLBERG, Christian von, „*Gedichte aus dem Griechischen übersetzt*“ [Básně přeložené z řečtiny]. Hamburk 1782. — 435.

STORCH, H. Fr., „*Cours d'Economie Politique; ou Exposition des Principes qui déterminent la prospérité des nations*“ [Kurs politické ekonomie aneb výklad zásad, které určují blahobyť národů]. Sv. II. a III. Petrohrad 1815. — 193, 388, 623, 682. Paříž 1823. — 377, 386—387.

STRANGE, W., *Zdraví* 1864. — 277.

STRYPE, John, „*Annals of the Reformation and Establishment of Religion, and other various Occurrences in the Church of England during Queen Elizabeth's Happy Reign*“ [Letopisy o reformaci a ustanovení náboženství a různých jiných událostech v anglikánské církvi za šťastného panování královny Alžběty]. Vyd. 2. 1725. — 776.

THIERS, Adolphe, „*De la Propriété*“ [O vlastnictví]. (Paříž 1848.) — 471.

THOMPSON, William, „*Inquiry into the Principles of the Distribution of Wealth, most conducive to Human Happiness, applied to the newly proposed system of voluntary equality of Wealth*“ [Zkoumání zásad rozdělování bohatství, jež nejvíce přispívají k lidskému štěstí; použito na nedávno navržený systém dobrovolné rovnosti bohatství]. Londýn 1824. — 388.

THOMPSON, Benjamin, viz Rumford.

THORNTON, William Thomas, „*Overpopulation and its Remedy*“ [Přelidnění a jak mu odpomoci]. Londýn 1846. — 190, 290.

THUKYDIDES, „*Geschichte des Peloponnesischen Krieges*“ [Dějiny peloponéské války]. (Něm. překl. A. Wahrmonda, Stuttgart 1864.) — 393.

THÜNEN, Johann Heinrich v., „*Der isolierte Staat in Beziehung auf Landwirtschaft und Nationalökonomie*“ [Isolovaný stát po stránce zemědělství a národního hospodářství]. Rostock 1863. — 655.

Seznam literatury

TOOKE, Thomas a NEWMARCH, W., „*A History of Prices and of the State of the Circulation from 1793 to 1856*“ [Dějiny cen a stavu cirkulace od 1793 do 1856]. Londýn 1838—1857. — 318.

TORRENS, Robert, „*An Essay on the external Corn Trade*“ [Pojednání o zahraničním obilním obchodu]. Londýn 1815. — 190.

— „*An Essay on the Production of Wealth; with an Appendix, in which the Principles of Political Economy are applied to the actual circumstances of this country*“ [Pojednání o produkci bohatství s dodatkem, ve kterém jsou zásady politické ekonomie použity na současné poměry této země]. Londýn 1821. — 180, 203.

— „*On Wage and Combination*“ [O mzdách a sdružování]. Londýn 1834. — 432.

(TOWNSEND, Joseph), „*A Dissertation on the Poor Laws. By a Well-Wisher of Mankind*“ [Pojednání o chudinských zákonech. Od lidumila]. Londýn 1786. Nové vydání, Londýn 1817. — 682.

TREMENHEERE, H. S., „*The Grievances complained of by the Journeymen Bakers etc.*“ [Křivdy, na něž si stěžují pekařští dělníci]. Londýn 1862. Viz: „Report etc. relative to the grievances etc.“ — 193, 268.

TUCKETT, J. D., „*A History of the Past and Present State of the Labouring Population, including the Progress of Agriculture, Manufactures and Commerce, showing the Extremes of Opulence and Destitution among the operative classes, with practical means for their employment and future prosperity*“ (Dějiny dřívějšího a současného postavení pracujícího obyvatelstva, včetně pokroku v zemědělství, průmyslu a obchodu, s vylíčením extrémů přebytku a bídy pracujících tříd, a praktické prostředky k jejich zaměstnání a k jejich budoucímu blahobytu]. Londýn 1846. — 389, 761, 789.

TURGOT, A. R. J., „*Réflexions sur la Formation et la Distribution des Richesses*“ [Úvahy o tvoření a rozdělování bohatství]. (1766.) V „Oeuvres“, vyd. Daire, sv. I. Paříž 1844. — 198, 338, 563.

URE, Andrew, „*The Philosophy of Manufactures: or an Exposition of the Scientific, Moral, and Commercial Economy of the Factory System of Great Britain*“ [Filosofie manufaktur: aneb výklad vědecké, mravní a obchodní ekonomie továrního systému ve Velké Británii]. Vyd. 2. Londýn 1835. — 376, 395n., 406, 431, 448, 449, 452, 461, 465, 466, 582, 587, 591.

— „*Philosophie des Manufactures on Economie Industrielle de la Fabrication du coton, de la laine, du lin et de la soie, avec la description des diverses machines employées dans les Ateliers anglais*“ [Filosofie manufaktur aneb průmyslová ekonomie továren na bavlnu, vlnu, len a hedvábí s popisem různých strojů používaných v anglických dílnách]. Paříž 1836. — 323.

URQUHART, David, „*Portfolio. Diplomatic Review. New Series*“ [Portfeuille. Diplomatičtý přehled. Nová řada]. Londýn 1843. — 771.

— „*Familiar Words as affecting England and the English*“ [Důvěrná slova, která se týkají Anglie a Angličanů]. Londýn 1855. — 118, 391, 535, 788, 789.

VANDERLINT, Jacob, „*Money answers all Things*“ [Peníze jsou vše]. Londýn 1734. — 141, 149, 163, 295, 338, 356.

VERRI, Pietro, „*Meditazioni sulla Economia Politica*“ [Úvahy o politické ekonomii] (1773). Ve: *Scrittori Classici Italiani di Economia Politica, Parte Moderna*. Sv. XV. Milán 1804. — 60, 108, 152, 355.

VISSERING, S., „*Handboek van Praktische Staatshuishoudkunde*“ [Příručka praktického národního hospodářství]. Amsterdam 1860—1865. — 533.

(WADE, John), „*History of the Middle and Working Classes etc.*“ [Dějiny středních a pracujících tříd atd.]. Vyd. 3. Londýn 1835. — 262, 293, 653.

WAKEFIELD, Edward Gibbon, „*England and America. A comparison of the social and political state of both nations*“ [Anglie a Amerika. Srovnání sociálního a politického stavu obou národů]. Londýn 1833. — 289, 614, 711, 806—814.

— *Poznámky k jeho vydání Smithova „Wealth of Nations“*, viz Smith.

— „*A View of the Art of Colonization*“ [Názor na umění kolonisace]. Londýn 1849. — 351.

WARD, John, „*History of the Borough of Stoke-upon-Trent*“ [Dějiny městyse Stoke-upon-Trent]. Londýn 1843. — 287.

Seznam literatury

WATSON, „*Paper read before the Society of Arts*“ [Přednáška ve „Společnosti umění“]. 14. dubna 1860. — 418.

WATTS, John, „*Facts and Fictions of Political Economists, being a review of the principles of the science*“ [Skutečnosti a domněnky politických ekonomů, přehled vědeckých zásad]. Manchester 1842. — 580.

— „*Trade Societies and Strikes, Machinery and Co-operative Societies*“ [Odbory a stávky, stroje a kooperativní spolky]. Manchester 1865. — 580.

WAYLAND, F., „*The Elements of Political Economy*“ [Základy politické ekonomie]. Boston 1853. — 182, 226—227.

(WEST, Edward), „*Essay on the Application of Capital to Land. By a Bellow of University College of Oxford*“ [Pojednání o použití kapitálu v zemědělství; Od člena kolegia Oxfordské university]. Londýn 1815. — 572.

— „*Price of Corn and Wages of Labour, with observations upon Dr. Smith's, Mr. Ricardo's and Mr. Malthus's doctrines upon those subjects etc.*“ [Cena obilí a mzdy s úvahami o poučkách p. Smitha, p. Ricarda a p. Malthuse o tomto předmětu atd.]. Londýn 1826. — 572, 573.

WILKS, Mark, „*Historical Sketches of the South of India from the origin of the Hindoo Government of that state to the extinction of the Mahommedan Dynasty in 1799*“ [Historické skizy z jižní Indie od vzniku hindustanské vlády v tomto státě až po vymření mohamedánské dynastie roku 1799]. Londýn 1817. — 385.

WILSON, James, viz Murray.

WRIGHT, Thomas, „*A short Address to the Public on the Monopoly of Large Farms*“ [Krátký proslav k veřejnosti o monopolech velkých farem]. Londýn 1779. — 765.

XENOFON, „*Kyropaidia*“ [Vychování Kyrovo]. — 394.

YOUNG, Arthur, „*Political Arithmetic, containing observations on the present state of Great Britain, and the Principles of her Policy in the encouragement of Agriculture*“ [Politická aritmetika, obsahující úvahy o současném stavu Velké Británie a zásadách její politiky v otázce podpory zemědělství]. Londýn 1774. — 140, 248.

— „*A Tour in Ireland, with general observations on the present state of that Kingdom, made in the years 1776, 1777 and 1778 and brought down to the end of 1779*“ [Cesta po Irsku s všeobecnými úvahami o tomto království, počínaje rokem 1776, a dále v roce 1777 a 1778 a konče rokem 1779]. Vyd. 2. Londýn 1780. — 718.

ZIBER, N. I., „*Теория ценности и капитала Д. Рикардо*“ [Ricardova teorie hodnoty a kapitálu]. Kyjev 1871. — 27.

II. Anonymní díla*

„*The Advantages of the East-India Trade to England*“ [Výhody východoindického obchodu pro Anglii] (St. Addington). Londýn 1720. — 344, 370, 371, 374, 392, 541.

„*The Case of our English Wool*“ [Situace naší anglické vlny]. Londýn 1685. — 270.

„*The Character and Behaviour of King William, Sunderland etc. as represented in Original Letters to the Duke of Shrewsbury from Somers, Halifax, Oxford, Secretary Vernon etc.*“ in *Original Letters to the Duke of Shrewsbury from Somers, Halifax, Oxford, Secretary Vernon etc.*“ [Charakter a počínání krále Viléma, Sunderlanda aj., jak se projevuje v původních dopisech hraběti ze Shrewsbury

* Jména známých nebo domnělých autorů jsou připojena v závorkách.

Seznam literatury

od Somerse; Halifaxe; Oxforda, tajemníka Vernona atd.]. Ve sbírce Sloane Manuscript Collection v Britském museu č. 4224. — 763.

„*On Combination of Trades*“ [O kombinaci výrobních oborů] (H. I. Collins). Nov. vyd. Londýn 1834. — 588.

„*A compendions or brief Examination etc.*“, viz: Stafford, William.

„*Considerations concerning Taking off the Bounty on Corn exported*“ (Úvahy o zrušení vývozní prémie za obilí). Londýn 1753. — 345.

„*Considerations on Taxes as they are supposed to effect the price of labour*“ [Úvahy o daních a o jejich domnělém vlivu na cenu práce] (J. Cunningham). Londýn 1765. — 295.

„*A Critical Dissertation on the Nature, Measure, and Causes of Value etc.*“, viz Bailey.

„*The Currency Theory Reviewed; in a Letter to the Scottish People. By a Banker in England*“ [Theorie oběživa, zkoumaná v dopise skotskému národu. Napsal anglický bankéř]. Edinburgh 1845. — 158.

„*A Defence of the Landowners and Farmers of Great Britain*“ [Obhajoba statkářů a farmářů Velké Britannie]. Londýn 1814. — 587.

„*A Discourse concerning Trade and that in particular of the East Indies*“ [Pojednání o obchodu, zvláště východoindickém]. Londýn 1689. — 108.

„*A Discourse on the General Notions of Money, Trade and Exchange, as they stand in Relations to each other. By a Merchant*“ (Pojednání o všeobecném pojetí peněz, obchodu a směnečném kursu a o jejich vzájemném vztahu. Napsal obchodník). Londýn 1695. — 108.

„*A Discourse on the Necssity of Encouraging Mechanic Industry*“ [Pojednání o nutnosti podpory mechanického průmyslu]. Londýn 1689. — 294.

„*The East India Trade a most Profitable Trade*“ [Obchod s východní Indií je velmi výnosným obchodem]. (Thomas Papillon.) Londýn 1677. — 108.

„*Essay on the Application of Capital to Land*“, viz West, Edward.

„*An Essay on Credit and Bankrupt Act*“ [Pojednání o úvěru a o zákonu o úpadku]. Londýn 1707. — 154.

„*An Essay on the Political Economy of Nations*“ [Pojednání o politické ekonomii národů]. Londýn 1821. — 218, 331.

„*Essays on Political Economy in which are illustrated the Principal Causes of the Present National Distress*“ [Pojednání o politické ekonomii, které osvětlují hlavní příčiny nynější národní bíd]. Londýn 1830. — 558.

„*An Essay upon Public Credit*“ [Pojednání o veřejném úvěru]. Vyd. 3. Londýn 1710. 158.

„*An Essay on Trade and Commerce, containing Observatians on Taxation etc.*“ (Pojednání o řemesle a obchodu, obsahující úvahy o zdanění atd.) (J. Cunningham). Londýn 1770. — 250, 251, 295—297, 395 573, 633, 649, 671, 775.

„*The Essential Principles of the Wealth of Nations*“ [Základní zásady bohatství národů] (John Gray). Londýn 1797. — 179.

„*The Factory Question etc.*“, viz Greg, R. H.

„*History of the Middle and Working classes etc.*“, viz Wade, John.

„*The Industry of Nations. Part II. A Survey of the existing state of arts, machines and manufactures*“ [Průmysl národů. II. díl. Přehled o současném stavu řemesel, strojů a manufaktur]. Londýn 1855. — 370, 411.

„*An Inquiry into the Connection between the present Price of Provisions and the size of Farms etc. By a Farmer*“ [Zkoumání vztahů současných cen životních prostředků k rozsahu pachtů. Napsal farmář] (J. Arbuthnot). Londýn 1773. — 332—333, 351, 353, 762, 767.

„*Inquiry into those Principles respecting the Nature of Demand and the Necessity of Consumption, lately advocated by Mr. Malthus*“ [Zkoumání zásad, týkajících se podstaty poptávky a nutnosti spotřeby, jak je nedávno hájil p. Malthus). Londýn 1821. — 181, 469, 628 640.

Seznam literatury

„*Die Krankheiten, welche verschiedenen Ständen, Altern und Geschlechtern eigentümlich sind*“ [Nemoce, vlastní různým stavům, různému stáří a pohlaví]. 6 sv. Ulm 1860. — 390.

„*Labour defended against the Claims of Capital*“, viz Hodgskin, H.

„*A Letter to Adam Smith etc.*“, viz Horne, George.

„*A Letter to Sir T. C. Bunbury. Bart. On the Poor Rates and the High Price of Provisions. — By a Suffolk Gentleman*“ [Dopis siru T. C. Bunburymu, Bart. O chudinské dani a vysokých cenách potravin. — Napsal gentleman ze Suffolku]. Ipswich 1795. 762.

„*The Natural and artificial Rights of Property contrasted*“, viz Hodgskin, Th.

„*Observations on certain verbal disputes in Political Economy, particularly relating to Value and to Demand and Supply*“ [Poznatky z jistých polemik v politické ekonomii, zvláště pokud se týkají hodnoty, jakož i poptávky a nabídky]. Londýn 1821. — 101, 223, 565, 632.

„*Our old Nobility. By Noblesse oblige*“ [Naše stará šlechta. Od „Šlechtictví zavazuje“] (N. Howart Evans). Londýn 1879. — 763.

„*Outlines of Political Economy etc.*“ [Nárys politické ekonomie atd.]. Londýn 1832. — 217, 343 552.

„*The Perils of the Nations. An Appeal to the Legislature etc.*“ [Nebezpečí pro národy. Apel na zákonodárství atd.] (K. E. Seeley). Vyd. 2. Londýn 1843. — 767.

„*A political Inquiry into the Consequences of Enclosing Waste Lands and the causes of the present high price of butchers meat*“ [Politické zkoumání následků ohrazování neobdělávané půdy a příčina současných vysokých cen jatečního masa]. Londýn 1785. — 764.

„*Price of Corn and Wages of Labour etc.*“, viz West, Edward.

„*A Prize Essay on the Comparative Merits of Competition and Cooperation*“ [Soutěžní pojednání o srovnání výhod konkurence a kooperace]. Londýn 1834. — 345, 460.

„*Public Economy concentrated, or a connected view of currency, agriculture and manufactures. By an enquirer into first principles*“ [Zhuštěná veřejná ekonomie, aneb souvislý přehled oběhu peněz, zemědělství a průmyslu. Od zkoumatele základních zásad]. Carlisle 1833. — 423.

„*Reasons for a limited Exportation of Wool*“ [Důvody pro omezení vývozu vlny]. Londýn 1677. — 602.

„*Reasons for the late Increase of the Poor Rates: or a comparative View of the Prices of Labour and Provisions etc.*“ [Příčiny nedávného vzrůstu chudiny aneb srovnávací přehled cen práce a potravin]. Londýn 1777. — 602, 709.

„*Remarks on the Commercial Policy of Great Britain*“ [Poznámky o obchodní politice Velké Británie]. Londýn 1815. — 586.

„*Sophisms of Free-Trade and popular Political Economy examined by a Barrister*“ [Sofismata svobodného obchodu a lidová politická ekonomie, zkoumaná advokátem] (I. B. Byles). Vyd. 5. Londýn 1850. [Marx cituje podle 7. vyd.] — 292, 778.

„*The Source and Remedy of the National Difficulties. A Letter to Lord John Rosel*“ [Zdroje národních obtíží a jak jim odpomoci. Dopis lordu Johnu Russelovi]. Londýn 1821. — 620.

„*The Theory of the Exchanges. The Bank Charter Act of 1844*“ [Theorie směnečných kursů. Bankovní zákon z r. 1844]. Londýn 1864. — 157, 688.

„*Same Thoughts on the Interest of Money in general, and particularly in the Public Funds etc.*“ (Několik myšlenek o úrocích povšechně a o státním dluhu speciálně atd.]. Londýn asi 1739—1740. (Kat. Brit. musea č. 1750.) — 56, 64.

„*Точка зрения политико-экономической критики у Карла Маркса*“. Viz K-N. И.

„*Two Letters on the Flour Trade and the Dearness of Corn. — By a Person in Business*“ [Dva dopisy o obchodu s moukou a drahotě obilí. — Napsal obchodník]. Londýn 1767. — 765.

Seznam literatury

III. Časopisy a noviny

- BAYERISCHE ZEITUNG. 9. května 1862. — 258.
- BENGAL HURKARU, Bi-Monthly Overland Summary of News. 22. července 1861. — 354.
- BURY GUARDIAN. 12. května 1860. — 288.
- CONCORDIA. Zeitschrift für Arbeiterfrage. 7. března 1872. — 44. — 4. července 1872. — 45. — 11. července 1872. — 46n.
- DAILY TELEGRAPH. 17. ledna 1860. — 263.
- DEMOKRATISCHES WOCHENBLATT. Lipsko 1868, viz Dietzgen.
- DEUTSCH-FRANZÖSISCHE JAHRBÜCHER. Vyd. Arnold Ruge a Karel Marx. 1. a 2. sešit. Paříž 1844. — 93, 171.
- ECONOMIST. Londýn 29. března 1845. — 713.
- 15. dubna 1848. — 247.
- 19. července 1859. — 620.
- 21. ledna 1860. — 673.
- 2. června 1866. — 773.
- EVENING STANDARD. Londýn 1. listopadu 1886. — 42.
- GLASGOW DAILY MAIL. 25. dubna 1849. — 335.
- HANSARD PARLIAMENTARY DEBATES. [Hansardovy zprávy o parlamentních debatách.] „Speech of Mr. Gladstone on the Budget, Feb. 14th 1843«. Londýn 1843“. — 481.
- „Speech of Mr. Gladstone on the Budget, April 16th, 1863“. Londýn 1863. — 44—48, 687.
- „Speech of Mr. Ferrand, April 27th, 1863“. Londýn 1863. — 444, 606.
- „Speech of Mr. Gladstone, April 7th, 1864“. Londýn 1864. — 48, 687.
- JOURNAL OF THE SOCIETY OF ARTS. Londýn 5. ledna 1872. — 445.
- MACMILLAN's MAGAZINE. Srpen 1863. — 275.
- MORNING ADVERTISER. Londýn 17. dubna 1863. — 46.
- MORNING CHRONICLE. — 711.
- MORNING STAR. Londýn 1861 — 1865. — 569.
- 17. dubna 1863. — 46, 687.
- 23. června 1863. — 275.
- 7. ledna 1867. — 704.
- NEUE RHEINISCHE ZEITUNG. Organ der Demokratie. Kolín n. R. 7. dubna 1849. — 806.
- NEUE RHEINISCHE ZEITUNG. Politisch-ökonomische Revue. Hamburk, duben 1850. — 305.
- NEW YORK DAILY TRIBUNE. 9. února 1853. — 771.
- THE OBSERVER. Londýn 24. dubna 1864. — 157.
- PALL MALL GAZETTE. — 689.
- С.-ПЕТЕРБУРГСКИЕ ВЕДОМОСТИ. 20. dubna 1872. — 27.
- PHILOSOPHIE POSITIVE. Paříž listopad—prosinec 1863. — 27.
- REVOLUTIONS DE PARIS. Paříž 1791, č. 101. — 782.
- REVUE POSITIVISTE viz Philosophie positive.
- REYNOLDS NEWSPAPER. Leden 1866. — 273.
- 4. února 1866. — 273.
- 20. ledna 1867, — 704.
- SATURDAY REVIEW. — 27.
- SOCIAL SCIENCE REVIEW. 18. července 1863. — 276.

Seznam literatury

- SPECTATOR. 26. května 1866. — 357.
STANDARD. 275.
— 26. října 1861. — 588.
— 5. dubna 1867. — 706.
TIMES. Londýn 14. února 1843. — 686.
— 5. listopadu 1861. — 290.
— 26. listopadu 1862. 226, 431.
— 24. března 1863. — 318, 605, 608.
— 17. dubna 1863. — 44—48.
— 2. července 1863. — 275.
— 26. února 1864. — 502.
— (koncem) 1866. — 633, 750.
— (počátkem) 1867. — 633, 750.
— 26. ledna 1867. — 532.
— 3. září 1873. — 633.
— 29. listopadu 1883. — 4.
TO-DAY. Únor 1884. — 47.
VOLKSSTAAT. Lipsko. — 27.
1. června 1872. — 44.
7. srpna 1872. — 46.
ВЕСТНИК ЕВРОПЫ. Květen 1872. — 28.
WORKMAN'S ADVOCATE. 13. ledna 1866. — 272.
WESTMINSTER REVIEW. — 80.

IV. Parlamentní a úřední zprávy, publikace různých institucí

„Agricultural Labourers (Ireland). Return of the Average Rate of Weekly Earnings of Agricultural Labourers in Ireland“ [Zemědělství dělníci (Irsko). Zpráva o průměrném výdělku zemědělských dělníků v Irsku]. 1861. — 745.

„Agricultural Statistics, Ireland. General Abstracts“ [Zemědělská statistika, Irsko. Všeobecný přehled]. Duben 1860 nn. — 740.

„Agricultural Statistics, Ireland. Tables showing the Estimated Average Produce of the crops for the year 1866“ (Zemědělská statistika Irsko. Tabulky odhadovaného průměrného výtěžku sklizně na rok 1866]. Dublin 1867. — 740.

„Arbeiten der Kaiserlich Russischen Gesandtschaft zu Peking über China, sein Volk, seine Religion, seine Institutionen, sozialen Verhältnisse usw.“ [Práce ruského carského vyslanectví v Pekingu o Číně, jejím lidu, náboženství, institucích, sociálních poměrech atd.]. Z ruštiny podle originálu uveřejněného v letech 1852—1857 v Petrohradě přeložil Carl Abel a F. A. Mecklenburg. Sv. I. Berlín 1858. — 145.

„Census of England and Wales for the year 1861. Vol. 3: General Report“ [Sčítání lidu v Anglii a Walesu za rok 1861. Sv. 3: Všeobecná zpráva]. Londýn 1863. — 472, 665, 677, 683—686, 714.

„Children's Employment Commission. Report 1 — 6 of the Commissioners on the employment of children and young person in trades and manufactures not already regulated by law“ [Komise pro vyšetřování práce dětí. Zpráva 1—6 komise zaměstnávání dětí a mladistvých osob v průmyslových odvětvích a továrnách dosud neupravených zákonem). — 193, 258, 263, 321, 422, 454, 474.

— 1st Report, Londýn 1863. — 263nn. 267, 291, 499, 576, 584.

Seznam literatury

- 2nd Report, Londýn 1864. — 491, 496—499, 501 —504, 507, 520, 576, 583.
- 3rd Report, Londýn 1864. — 194, 277, 424, 495, 502, 507, 521, 577, 578, 583.
- 4th Report, Londýn 1865. — 277—281, 283, 284, 286, 376, 429, 464, 508 509.
- 5th Report, Londýn 1866. — 279, 424, 461, 482, 492, 494, 510, 511, 513, 514, 520—522, 576.
- 6th Report, Londýn 1867. — 723, 732—736.
- „Committee of 1853 on the Adulteration of Bread“ [Komise z roku 1855 o falšování chleba]. — 193.
- Compte Rendu [Zpráva] Mezinárodního statistického kongresu v Paříži 1855. — 323.
- „Conespondence with Her Majesty's Missions Abroad, regarding Industrial Questions and Trades Unions“ [Korespondence se zahraničním vyslanectvím Jejího Veličenstva o otázkách průmyslu a odborových organizací]. 1867. — 20.
- „Factories Inquiry Commission. First Report of the Central Board of His Majesty's Commissioners on the Employment of Children in Factories. With Minutes of Evidence“ [Komise pro vyšetřování továren. První zpráva ústřední rady komisařů Jeho Veličenstva o zaměstnávání dětí v továrnách. S protokolem svědeckých výpovědi]. Londýn 1833. — 243, 308.
- „Factories Regulation Acts. Ordered by the House of Commons to be printed 9th August 1859“ [Zákony o úpravě práce v továrnách. Vytisknuto z příkazu Dolní sněmovny 9. srpna 1859]. — 259, 317.
- „First and Second Report from the Lords Committee, on the State of the Growth, Commerce, and Consumption of Grain, and all Laws relating thereto“ (První a druhá zpráva výboru Horní sněmovny o stavu, růstu, obchodu a spotřebě obilí a všechny k tomu patřící zákony]. 1814—1815. — 586.
- „General Statutes of Massachusetts“. — 292.
- „House of Lords Committee“ [Výbor Horní sněmovny]. 1848. — 145.
- „Jahresbericht der Handelskammer zu Essen“ [Výroční zpráva essenské obchodní komory]. 1863. — 417.
- Manifest der Maatschappij De Vlamingen Vooruit! Gerigt tot alle de Voorstanders von de eerlikje en regtzinnige uitvoering der Belgische Grondwet, gestemd door het National Congress van 1830“. Brusel 1860. — 708.
- „The Master Spinners' and Manufacturers' Defence Fund. Report of the Committee“ [Obranný fond přádelníků a továrníků. Zpráva komise]. Manchester 1854. — 452.
- „Miscellaneous Statistics of the United Kingdom“ [Různé statistiky Spojeného království]. Část VI. Londýn 1866. — 687.
- „Parliamentary Return“ [Parlamentní zpráva]. 1839, 1850, 1856, 1862. — 442.
- „Public Health. Report of the Medical officer of the Privy Council“ [Veřejné zdraví. Zpráva zdravotního úředníka Tajné rady]. — 390, 422, 426, 494, 702.
- 3rd Report 1860, Londýn 1861. — 263, 264.
- 4th Report 1861, Londýn 1863. — 494.
- 6th Report 1863, Londýn 1864. — 194, 290, 425, 426, 494, 495, 577, 690—692, 717n.
- 7th Report 1864, Londýn 1865. — 693, 699—703, 715, 719, 721 —724, 730, 735, 760.
- 8th Report 1865, Londýn 1866. — 493, 693—699.
- „Report from the Select Committee on Petitions respecting the Corn Laws of this Kingdom; together with the Minutes of Evidence and an Appendix of accounts“ [Zpráva užšího výboru pro petice o obilních zákonech tohoto království; připojen protokol svědeckých výpovědí a dodatek s hlášeními]. 1813/1814. 586.
- „First and Second Report from the Select Committee on the Adulteration of Food etc.“ [První a druhá zpráva zvláštního výboru o falšování potravin atd.]. 1855. — 193.
- „Report from the Select Committee on the Bankacts“ [Zpráva užšího výboru o bankovních zákonech]. Červenec 1858. — 158.

Seznam literatury

„Report from the Select Committee on Mines“ [Zpráva užšího výboru o dolech]. 1866. — 258, 525.

„Report of the Commissioners... relating to Transportation and Penal Servitude“ [Zpráva komisařů... o vypovídání a nucených pracích]. Londýn I 863. 716.

„Report of the Committee on the Baking Trade in Ireland for 1861“ [Zpráva výboru pro vyšetřování pekařské živnosti v Irsku na rok 1861]. — 271n.

„Report etc. relative to the Grievances complained of by the Journeymen Bakers; with Appendix of Evidence“ [Zpráva atd. o křivdách, na něž si stěžují pekařští dělníci; s dodatkem se svědeckými výpověďmi]. Londýn 1862. — 193, 268—270, 579.

„Report of the Officer of Health of St. Martin's-in-the-Fields“ [Zpráva zdravotního úředníka ze St. Martin's in the Fields]. 1865. — 694.

„Report of the Registrar General of Firth, deaths and marriages in England for October 1861“ [Zpráva vrchního matričního úřadu o narozeních, úmrtích a svatbách v Anglii za říjen 1861]. — 290.

„Report of the Social Science Congress at Edinburgh“ [Zpráva z kongresu společenských věd v Edinburghu]. 1863. — 421.

„Fourth Report of the Commissioners of Her Majesty's Inland Revenue“ [Čtvrtá zpráva komisařů pro vnitřní příjmy Jejího Veličenstva]. Londýn 1860. — 685.

„Tenth Report of the Commissioners of Her Majesty's Inland Revenue“ [Desátá zpráva komisařů pro vnitřní příjmy Jejího Veličenstva). Londýn 1866. — 684, 741.

„Reports by Her Majesty's Secretaries of Embassy and Legation on the Manufactures, Commerce etc. of the Countries, in which they reside“ [Zprávy tajemníků velvyslanectví a vyslanectví Jejího Veličenstva o průmyslu, obchodu atd. v zemích, kam byli vysláni]. Č. 6, 1863. — 369.

„Reports from the Poor Law Inspectors on the Wages of Agricultural Labourers in Dublin“ [Zprávy chudinských inspektorů o mzdách zemědělských dělníků v Dublinu]. 1870. — 745—749.

„Reports of the Inspectors of Factories etc.“ [Zprávy továrních inspektorů atd.]. — 194.

— for the half year ending 31st December 1841“. Londýn 1842. — 299.

— for 1844 and the quarter ending 30th April 1845“. Londýn 1845. — 303, 305, 315, 438n. 442.

— for the half year ending 30th April 1848“. Londýn 1848. — 308, 310, 576, 578.

— for 31st October 1848“. Londýn 1849. — 246, 247, 303, 305—309, 310, 312, 313, 321, 324, 555.

— for 30th April 1849“. Londýn 1849. — 310—313, 335.

— for 31st October 1849“. Londýn 1850. — 302, 312.

— for 30th April 1850“. Londýn 1850. — 314, 325.

— for 31st October 1850“. Londýn 1851. — 309.

— for 30th April 1852“. Londýn 1852. — 315.

— for 30th April 1853“. Londýn 1853. — 317.

— for 31st October 1853“. Londýn 1854. — 194, 289.

— for 30th April 1855“. Londýn 1855. — 246.

— for 31st October 1855“. Londýn 1856. — 289, 298, 427, 455, 554.

— for 31st October 1856“. Londýn 1856. — 259, 261, 406, 428, 443, 461, 478, 479.

— for 30th June 1857“. Londýn 1857. — 427.

— for 31st October 1857“. Londýn 1857/1858. — 318, 429.

— for 30th April 1858“. Londýn 1858. — 259, 260, 584, 587.

— for 31st October 1858“. Londýn 1859. — 420, 423, 428, 461.

— for 30th April 1859“. Londýn 1859. — 581.

— for 31st October 1859“. Londýn 1860. — 303, 325 n.

— for 30th April 1860“. Londýn 1860. — 261, 289, 300, 317, 443, 577.

Seznam literatury

- for 31st October 1860“. Londýn 1861. — 260, 581.
- for 30th April 1861“. Londýn 1861. — 260.
- for 31st October 1861“. Londýn 1862. — 316, 323.
- for 31st October 1862“. Londýn 1863. — 260, 318, 319, 324, 426, 433, 442, 444, 447, 477, 485, 509.
- for 30th April 1863“. Londýn 1863. — 320, 325, 454, 488, 576.
- for 31st October 1863“. Londýn 1864. — 260, 450, 455, 486, 577, 671.
- for 30th April 1864“. Londýn 1864. — 487.
- for 31st October (December) 1864“. Londýn 1865. — 321, 325.
- for 31st October 1865“. Londýn 1866. — 438, 477, 488, 490, 505, 506n., 512, 513, 520.
- for 30th April 1866“. Londýn 1866. — 403.
- for 31st October (December) 1866“. Londýn 1867. — 450, 455, 591nn., 676, 750.
- Resoluce dělníků z Dunkirku ve státě New York, 1866. — 324.
- „Revised Statutes of the State of Rhode Island“ [Revidované zákony státu Rhode Island]. 1857. — 292.
- „Royal Commission 1864“. Zpráva o rudných dolech. — 701.
- „Royal Commission on Railways. Minutes of Evidence taken before the Commissioners March 1865 to May 1866“ [Královská železniční komise. Protokol výpovědí před komisaři v době od března 1865 do května 1866]. Londýn 1867. — 461, 591.
- „State of New Jersey. An act to limit the hours of labour etc.“ [Stát New Jersey. Zákon o omezení pracovní doby atd.]. 1855. — 292.
- „Statistical Abstract for the United Kingdom“ [Statistický přehled pro Spojené království]. Čís. 8 z roku 1846 až 1860. Londýn 1861. — 447.
- Čís. 13 z let 1857 až 1865. Londýn 1866. — 447.

Jmenný rejstřík

V rejstříku nejsou uvedena jména osob z novinových a parlamentních zpráv. — Jména mythologických a literárních postav jsou ve zvláštním seznamu za jmenným rejstříkem.

[Reference na čísla stránek se vztahují k českému tištěnému vydání. Později budou doplněné reference do tohoto textu. Pozn. editora internetové verze.]

A

- Abel, Karl, novinář, berlinský dopisovatel listu „Daily Telegraph“, přívrženec R. Vogta. — 145
- Addington, Stephen (1729—1796), anglický theolog, konservativní ministr, napsal několik učebnic. — 766
- Aikin, John (1747—1822), anglický lékař a radikální spisovatel. — 626, 627, 791, 799, 800
- Alžběta (1533—1603), královna Anglie a Irsko 1558-1603. — 293, 760, 775 n., 779, 780
- Anacharsis (asi VI. stol. př. n. l.), skytský filosof. — 118
- Anderson, Adam (1692—1765), skotský ekonom, autor kdysi slavného díla o obchodu. — 785, 800
- Anderson, James (1739—1808), anglický ekonom, předchůdce Ricardův v teorii renty. — 536, 590, 591, 652, 766, 769, 785
- Anna (1665—1714), anglická královna 1702—1714. — 182, 777
- Antipatros (2. pol. II. stol. př. n. l.), řecký básník autor duchaplných epigramů. — 435, 436
- Appianos z Alexandrie (ve II. stol. př. n. l.), římský dějepisec. — 767
- Archilochos (asi 650 př. n. l.), řecký básník. — 393
- Archimédes (287—212 př. n. l.), řecký matematik. — 328
- Aristoteles (384—322 př. n. l.), „nejuniversálnější hlava mezi starými řeckými filosofy“; „prozkoumal již nejpodstatnější formy dialektického myšlení“ (Engels). — 76—77, 99, 103, 171, 183, 352 435 Arkwright, sir Richard (1732—1792), anglický podnikatel, jemuž jsou připisovány vynálezy různých spřádacích strojů. — 396, 403, 408, 452, 456, 519
- Arledge, J. T. (1822—1899), vrchní lékař nemocnice North Staffordshire v Londýně. — 264
- Ashley, A. C. Earl of Shaftesbury (1801 až 1885), anglický státník, tory, vůdce aristokratické filantropické kampaně za uzákonění desetihodinové pracovní doby. — 430, 440, 441, 711
- Ashworth, Henry (1794—1880), majitel továrny na bavlnu, přívrženec Cobdenův, spoluzakladatel Ligy proti obilným zákonům. — 310, 433
- Athenaios z Naukratisu (počátek III. stol. př. n. l.), řecký rétorik (mistr řečnického umění). — 118, 151
- Augier, Marie, francouzský novinář. — 801
- Aveling, Edward (1851—1898), anglický socialista, lékař. Manžel Marxovy nejmladší dcery Eleanory. Darwinista a atheista, pod Engelsovým vlivem sblížil se s marxismem a účastnil se činnosti Sociálně demokratické federace (Social Democratic Federation) a Socialistické ligy (Socialist League). Spolupracoval na překladu I. dílu „Kapitálu“ do angličtiny. — 39

B

- Babbage, Charles (1792—1871), anglický matematik a mechanik, zkonstruoval první psací počítačový stroj; autor knihy o strojřemství, v níž „chápe velký průmysl vlastně jen z hlediska manufakturního období“ (Marx) 372, 376, 402, 418, 432
- Bacon, Francis (1561—1626), anglický filosof a státník „Skutečný praotec anglického materialismu.“ „V Baconovi, jakožto prvním tvůrci materialismu, chová v sobě materialismus ještě v naivní formě zárodky všestranného vývoje“. Jeho „aforistická doktrína sama se naproti tomu ještě hemží theologickými nedůslednostmi“ (Marx). Rozchází se se scholastikou a zakládá induktivní logiku. — 417, 758—759

- Bailey, Samuel (1791—1870), anglický filosof a ekonom, polemizuje proti Ricardovi. Marx ho nazývá „nejapným, povrchním, rádobý moudrým kritikem“. — 67, 73, 80, 101, 643
- Baynes, Edward (1800—1890), anglický publicista a ekonom stoupenec svobodného obchodu. — 415, 417
- Baker, Robert, tovární inspektor, dříve lékař. 323, 426, 454, 477, 749
- Ballard, Edward (1818—1897), lékař fyziolog. — 499
- Balzac, Honoré de (1799—1850), francouzský romanopisec, realista. „Jeho velké dílo je jediným žalozpěvem nad neodvolatelným rozkladem vyšší společnosti, všechny jeho sympatie jsou na straně třídy, která je odsouzena k zániku. Avšak přes to všechno není jeho satira nikdy britčí, jeho ironie nikdy jizlivější, než když uvádí na scénu právě ty muže a ženy, s nimiž nejvíce sympatizuje — aristokracii“ (Engels). — 621
- Barbon, Nicolaus (1640—1698), anglický ekonom, odpůrce merkantilismu, stoupenec svobodného obchodu. — 51, 53, 54, 141, 147, 162, 163, 651
- Barton, John (psal koncem XVIII. století), anglický ekonom. — 665—666, 710
- Basedow, Johann Bernhard (1723—1790), německý měšťácký reformátor výchovy. — 519
- Bastiat, Frédéric (1801—1850), francouzský vulgární ekonom, stoupenec svobodného obchodu. — 24, 78, 99, 100, 212, 436.
- Beccaria Cesare Bonesana de (1738—1794), italský matematik a ekonom, proslulý svým dílem „Zločin a trest“, v němž vystupuje proti trestu smrti. — 392
- Bedřich II. („Veliký“) (1712—1786), pruský král 1740—1786. „Po všech stránkách své vladařské činnosti stál naprosto na straně historického zpátečnictví (Mehring). — 772, 786
- Beecherová-Stowová, Harriet (1812—1896), americká spisovatelka, autorka slavného románu proti otroctví „Chaloupka strýce Toma“ („Uncle Tom's Cabin or Life among the Lowly“, Boston 1852). 770
- Bell, Sir Charles (1774—1842), skotský anatom. — 301
- Bellers, John (1654—1725), anglický socialista a ekonom. Jeho heslem bylo: „Kdo nepracuje, ať také nejí.“ Požadoval mimo jiné, aby vyučování ve škole bylo spojeno s prací, žádal sociální pojištění pro dělníky. — 149, 156, 164, 351, 374, 456, 509, 519, 648
- Benett, A., velkopachtýř, smírčí soudce, správce chudobince a úpravce mezd. — 635
- Bentham, Jeremy (1748—1832), anglický právní spisovatel, zakladatel měšťáckého utilitarismu. „Genius měšťácké hlouposti“ (Marx). — 195, 642, 643, 645
- Berkeley, George (1685—1753), irský biskup, filosof, reakcionář. Zakladatel subjektivního idealismu, který pojímá svět jako závislý na subjektu a všechno převádí na „já“. Popírá „absolutní existenci smysly vnímatelných předmětů o sobě čili mimo náš duch“. — 361, 380 Bidaut, J. N. — 346
- Biese, Franz (1803—1895), německý filosofický spisovatel, idealista. — 435
- Blackey, Robert (1795—1878), anglický liberální spisovatel a filosof. — 761 n.
- Blanqui, Jérôme Adolfe (1798—1854), francouzský ekonom, bratr revolucionáře Augusta Blanquiho, studoval postavení dělníků v několika zemích, svými ekonomickými názory stoupenec Sayův. — 298, 363
- Block, Maurice (1816 —1901), francouzský ekonom a statistik, napsal recenzi „Kapitálu“ do „Revue de deux mondes“. — 28
- Boileau, Etienne (asi 1200—1269), vrchní soudce v Paříži, autor slavné knihy „Livre des Métiers“, sbírky zákonů a policejních nařízení z jeho doby. — 516
- Boileau-Despréaux, Nicolaus (1663—1711), francouzský básník a satirik z doby Ludvíka XIV. — 687
- Boisguillebert, Pierre Le Pesant, Sieur de (1646—1714), francouzský ekonom, předchůdce fyziokratů. Jim začíná francouzská klasická ekonomie. — 148, 159
- Bolingbroke, Hemy St. John (1678—1751), anglický státník a spisovatel, stoupenec toryů — 796
- Boulton Matthew (1728—1809), anglický továrník a inženýr. — 404, 415

Jmenný rejstřík

- Boxhorn, Marcus Sírius (1602—1653), humanistický učenec a básník. — 456
- Bray, John Francis (1809—1895), anglický utopický socialista, chartista. — 86
- Brentano, Lujo (1844—1931), německý ekonom a vedoucí katedrový socialista. Odpůrce marxismu. Žádal měšťácké reformy proti marxistickému dělnickému hnutí. Obzvláště vystupoval pro odborové hnutí podle vzoru anglických trade-unionů. — 46, 47, 48
- Bright, John (1811—1889), anglický továrník, politik, vůdce Ligy proti obilním clům. — 24, 274, 305, 588, 685, 715, 789
- Brindley, James (1716—1772), slavný anglický stavitel vodních staveb. — 375
- Broadhurst, J., anglický vulgární ekonom. — 72
- Brodie, Sir Benjamin Collins (1783—1862), anglický fyziolog a lékař. — 301
- Brougham, Henry Peter (1779—1868), anglický právníka státník, stoupenec wighů, byl nejdříve pro otroctví, později proti němu bojoval. Jeden ze zakladatelů a spolupracovníků vlivného časopisu wighů „Edinburgh-Review“. — 800
- Bruckner, John (1726—1804), anglický kněz, z jehož spisů o populaci Malthus mnoho převzal. — 651
- Brunner. — 513
- Buchanan, David (1779—1848), anglický ekonom, „velký odpůrce fyziokratů“. (Marx.) — 144, 589, 769
- Buchez, Philips (1796—1865), francouzský dějepisec a buržoasní republikán, hlasatel „novokatolického socialismu“, vycházející ze Saint-Simona. — 782
- Burke, Edmund (1729—1797), anglický liberální politik a ekonomický spisovatel. — 225, 253, 348, 763, 801
- Butler, Samuel (1612—1680), anglický satirik. Autor eposu „Hudibras“, satiry proti puritánům. — 53
- C**
- Cairnes, John Elliot (1823—1875), anglický ekonom Ricardovy školy. — 206, 287, 358
- Campbell, sir George (1824—1892), anglický úředník v Indii. — 385
- Cantillon, Richard (nar. koncem XVII. stol., zemř. 1734), anglický ekonom, významný stoupenec klasické ekonomie, předchůdce fyziokratů. — 585, 651
- Carey, Henry Charles (1793—1879), americký ekonom, odpůrce Ricardovy teorie pozemkové renty, nejdříve stoupenec svobodného obchodu, později obhájce ochranných cel. — 236, 593, 771, 789
- Carli, Giovanni Rinaldo (1720—1795), italský astronom a ekonom, psal proti merkantilistům. — 355
- Carlisle, Sir A. (1785—1856), slavný anglický chirurg a vojenský lékař. — 301
- Carlyle, Thomas (1785—1881), anglický historik a filosof. Marx připomíná jeho původní zásluhu že „vystoupil proti buržoasii v době, kdy její názory... si úplně podrobily celou oficiální anglickou literaturu“. Současně pranýřuje jeho reakční postoj vůči dělnické třídě, jeho „nehistorickou apotheosu středověku“ a jeho kult hrdiny. — 275
- Castlereagh, Robert Stewart (1769—1822), anglický reakční státník. — 457
- Caus, Salomon de (1576—1626), stavitel a inženýr. — 403
- Cazenove, John (kolem 1850), anglický ekonom, malthusián. — 599, 611, 626
- Cicero, Marcus Tullius (106—43 př. n. I.) římský advokát, později kvestor a konsul. — 435
- Cincinnatus, Lucius Quinctius (nar. asi 519 př. n. I.), římský vojevůdce. V stáří se vrátil k rolnictví. — 203
- Clauren, H., pseudonym spisovatele Carla Heuna (1771—1854) vedoucí úředního listu „Allgemeine Preussische Staatszeitung“, autor sentimentálních povídek. — 242
- Claussen, vynálezce kruhového stávků. — 398
- Cobbett, William (1763—1835), anglický publicista, předchůdce chartistů v boji za všeobecné hlasovací právo za zlepšení postavení pracujících, zastánce legálního způsobu boje. „Největší politický spisovatel Anglie v tomto století“ (Marx). — 311, 761, 795, 797
- Cobden, Richard (1804—1865), anglický továrník kartounů, politik a ekonom manchesterské školy, vedoucí Ligy proti obilním clům (Anti-Cornlaw-League). —

- 24, 274, 305, 715 Colbert, Jean Baptiste (1619—1683), francouzský státník, důsledný stoupenec merkantilistické hospodářské politiky, podle něho také nazývané „colbertismus“. — 333, 797
- Colins, J. G. Hippolyt (1783—1859), belgický ekonom a sociální reformátor, zakladatel utopického systému „racionálního socialismu“. — 648, 731, 812
- Comte, Auguste (1798 — 1857), francouzský filosof, zakladatel pozitivismu, myšlenkového směru příznačného pro liberální buržoasii XIX. stol. jeho heslem bylo: Ani restaurace, ani revoluce! — 358
- Comte, François Charles (1782—1837), francouzský liberální politik a spisovatel. — 792
- Condillac, Etienne Bonnot de (1715—1780), francouzský filosof, blížil se zčásti materialismu. Jeho sensualistická filosofie, která odvozovala veškeré poznání z počitků jakožto poslední příčiny, přivedla ho k idealismu. Jako ekonom byl stoupenecem fysiokratů. — 178
- Condorcet, Marie Jean (1743—1794), francouzský filosof, matematik stoupenec fysiokratů, razil učení o neomezených možnostech lidstva. Girondista. — 650
- Corbet, Thomas, anglický ekonom; Marx cituje jeho spis z roku 1841. — 169, 621
- Corbon, Claude-Anthime (1808—1891), francouzský dělník později poslanec. Corbon žádal, aby se mládeži dostalo důkladného odborného vzdělání. — 518
- Courcelle-Seneuil, Jean Gustave (1813—1892), francouzský obchodník, později politický ekonom a vyšší úředník. — 251, 630
- Cromwell, Oliver, (1599—1658), anglický státník, vůdce anglické buržoasní revoluce, později „lord-protektor“ (nejvyšší hlava státu) anglické republiky 1653 až 1658. — 759, 762, 789
- Culperer, Sir Thomas (1578—1662), anglický ekonom, bojoval v zájmu průmyslového kapitálu proti lichvářskému kapitálu, přimlouval se za snížení peněžního úroku. — 801
- Custodi, Pietro (1771—1842), vydavatel hlavních prací klasických italských ekonomů. — 60, 107, 109, 172, 392, 681
- Cuvier, George (1769—1832), francouzský přírodopysce, pozdvihl srovnávací anatomii na vědu. Jeden ze zakladatelů paleontologie (věda o prehistorii země); jeho teorii charakterizuje Engels takto: „Cuvierova teorie revolucí Země se vyjadřovala revolučně, ve skutečnosti však byla reakční. Nahradila božský čin stvoření celou řadou takových opakovaných aktů, učinila zázrak podstatnou hybnou pákou přírody. — 543

Č

Čenyševskij, Nikolaj Gavrilovič (1828—1889). „Černyševskij je jediný skutečně veliký ruský spisovatel, který dovedl od padesátých let až do roku 1888 setrvat na výši uceleného filosofického materialismu... ale nedovedl, či lépe, nemohl se vzhledem k zaostalosti ruského života povznést k Marxovu a Engelsovu dialektickému materialismu“ (Lenin). — 24

D

- Daire, Eugène (1798—1847), francouzský výběrčí dani, potom politický ekonom a vydavatel sbírky „Principaux économistes“. — 52 126 n., 159, 178 a dále.
- Danielson, N. F. (pseudonym: Nikolaj-on) (1844—1918), ruský ekonom 80. a 90. let, jeden z hlavních theoretických představitelů narodnictví. Po zatčení Lopatinově pokračoval v překladu I. sv. „Kapitálu“ do ruštiny. — 125, 546
- Dante Alighieri (1265 — 1321), největší básník Itálie z konce středověku, autor „Božské komedie“. V jeho dílech se odrážejí rozpory období přechodu od feudalismu k měšťácké společnosti, která se začala vyvíjet v Itálii. — 20, 121, 265
- Darwin, Charles Robert (1809—1882), anglický přírodopysce. Zakladatel nauky o vývoji, která učí o přeměně druhů a přirozeném původu člověka. „Darwinovo dílo... přírodovědecký podklad dějinného třídního boje“ (Marx). „Darwin zasadil metafysickému pojetí přírody nejsilnější ránu.“ „Přijímám z Darwinovy nauky teorii o vývoji, ale Darwinovu metodu důkazů (boj o bytí, přirozený výběr) akceptuji jen jako první, provisorní, nedokonalý výraz nově objevené skutečnosti... Vzájemné působení neživých přírodních těles zahrnuje v sobě soulad i střetnutí, vzájemné působení živých těl

- obsahuje vědomou i nevědomou spolupráci, jakož vědomý i nevědomý boj. Darwin přehlíží, že „každý pokrok v organickém vývoji je zároveň krokem nazpět, neboť upevňuje jednostranný vývoj a vylučuje možnost vývoje v mnoha jiných směrech“. Darwin „přenáší jednoduše ze společnosti na živou přírodu... měšťáckou ekonomickou nauku o konkurenci, jakož i Malthusovu teorii o populaci“ (Engels). — 367, 398
- Daumer, Georg Friedrich (1801—1875), německý básník a náboženský filosof, z počátku protináboženský, později ultramontánní. — 310
- Defoe, Daniel (1661—1731), anglický romanopisec a radikální publicista, autor slavného „Robinsona Crusoe“. — 650
- De Quincey, Thomas (1785—1859), anglický spisovatel a ekonom, stoupenec Ricardův. — 422
- Derby, Eduard H. Stanley, Lord (1826—1893), reakční anglický státník. — 485
- Descartes, René (1596—1650), -vynikající francouzský filosof a průkopník v matematice. Zakladatel analytické geometrie. Rozvíjí v rámci své metafysiky počátky mechanického materialismu. Odděluje „svou fyziku úplně od své metafysiky. V jeho fyzice je hmota jedinou substancí, jediným důvodem bytí a poznání“ (Engels). Jeho mechanické pojetí organického světa včetně člověka je charakteristická filosofie manufakturního období. — 416, 417
- Destutt de Tracy, Antoine (1754—1836), francouzský filosofický spisovatel, liberální politik a ekonom, ve filosofii patří ke škole sensualistů (viz Condillac). Hájí zájmy buržoasie proti dělnické třídě. — 98, 176, 182, 350, 683
- Diderot, Denis (1713—1784), nejvýznamnější francouzský osvícenecký filosof. Hlava encyklopedistů, bojovný materialista a ateista. Předchůdce Darwinovy nauky o vývoji. Jeho slavný román „Rameauův synovec“ nazval Engels „mistrovským dílem dialektiky“. — 152
- Dietzgen, Josef (1828—1888), německý dělnický spisovatel, povoláním koželuh, žil v Rusku a v Severní Americe. „Na tomto dělnickém filosofovi, který objevil dialektický materialismus svým vlastním způsobem, je mnoho velikého,“ „Je z devíti desetin materialistou“ (Lenin). — 27
- Diodorus Siculus (2. pol. I. stol. př. n. l.), řecký dějepisec. — 161, 254, 366, 394, 542
- Doubleday, Thomas (1790—1870), anglický publicista, liberální politik a ekonom, odpůrce Malthusovy teorie. — 797
- Dryden, John (1631—1700), anglický dvorní básník. — 261
- Ducpétiaux, Edouard (1804—1868), belgický publicista a ekonom, generální inspektor věznic a dobročinných ústavů v Belgii. Pokrytecký sociální reformátor a přítel dělníků. — 706, 708
- Dufferin and Ava, Frederik Marquess of (1826—1902), anglický diplomat, velkostatkář v Irsku. — 750, 751
- Duffy, Sir Charles Gavan, (1816—1903), vůdce fénijů, revolučního křídla irského osvobozeneckého hnutí. Odešel do Austrálie a stal se tam členem vlády. — 814
- Dunning, T. J. (1799—1873), theoretik anglického odborového hnutí. Stoupenec buržoasní dělnické politiky. Předseda svazu knihařů. — 580, 584, 802
- Dupont, Pierre (1821—1870), francouzský básník, psal mimo jiné básně o životě dělníků, pro které ho občas Napoleon III. persekvoval. — 731

E

- Eden, sir Frederick Morton (1766 až 1809), anglický buržoasní ekonom, významný žák Smithův, zakladatel a ředitel mezinárodní pojišťovací společnosti. — 262, 634, 650, 651, 710, 762, 764, 766, 798, 801
- Eduard III., „of Windsor“ (1312 až 1377), anglický král 1327—1377. — 114, 292, 778
- Eduard VI. (1537—1553), král Anglie a Irsko 1547—1553. — 774, 775
- Emery, Charles Edward (nar. 1838), americký vynálezce, zdokonalil cotton-gin (odžrnovací stroj na bavlnu). — 410
- Engels, Bedřich (1820—1895). — 38, 42, 48, 52, 57, 93 171, 183, 234, 255, 258, 263, 273, 288, 314, 325, 333, 363, 378, 415, 424, 426, 451, 453, 458, 474, 517, 534, 548, 561, 639, 661, 669, 689, 806

Ensor, George (1769—1843), anglický spisovatel, bojoval proti potlačování Irů Anglií. — 770

Epikur (41—270 př. n. l.)[?], významný řecký filosof. Jeho materialistický světový názor je založen na Demokritově atomové teorii. — 97

Eschwege, Wilhelm Ludwig (1777 až 1855), německý geolog, vedoucí portugalských dolů. — 57

Everest (žil v XVIII. stol.), anglický vynálezce. — 456

F

Fairbairn, Sir William (1789—1874), skotský podnikatel, inženýr a vynálezce. Stavěl jako jeden z prvních železné lodi. — 464

Farre (1804—1886), vynikající londýnský lékař. - 301

Faulhaber, Johann (1580—1635), německý matematik. — 403

Fawcett, Henry (1833—1884), anglický filantropický ekonom a liberální státník. Stoupenec J. St. Milla. — 588, 644, 687, 688 789

Ferguson, Adam (1723—1816), skotský filosof a dějepisec stoupenec Humův, učitel Adama Smitha. — 141 380, 388, 389, 390

Ferrand, poslanec anglického parlamentu. — 287, 444, 606

Ferrier, Fr. Louis Auguste (1777—1861), francouzský celní podinspektor a ekonom. Marx ho nazývá „chvalořečníkem bonapartského prohibičního systému“, jeho a Ganilha „ekonomy empiru“, tj. prvního francouzského císařství. — 78

Fichte, Johann Gottlieb (1760—1814), německý filosof, „klasický představitel subjektivního idealismu“ (Lenin). V rozvinutí dialektiky předchůdce Hegelův. — 70

Fielden John (1784—1849), anglický velkopřemyslník a politik. Žák Cobbettův. Podporoval zákon o desetihodinovém pracovním dnu. — 430, 440, 798

Filip VI. z Valois (1293—1350), francouzský král 1328—1350. — 109

Fleetwood, William (1656—1723), anglický biskup, spisovatel a stoupenec wighů. — 293

Fletcher, Andrew (1635—1716), skotský vlastenec, člen skotského parlamentu. — 762

Fonteret, A. L. (psal kolem r. 1850), francouzský lékař a hygienik. — 390

Forbes, vynálezce „čurky“, stroje k oddělování bavlněných vláken od semene. — 418

Forbonnais, François Veron de (1722 až 1800), francouzský finančník a ekonom, merkantilista a stoupenec ochranných cel, odpůrce fysiokratů. — 109

Forster, Nathaniel (asi 1726—1790), anglický kazatel a ekonom. — 295, 456, 765, 766

Forster, William, Edward (1818—1886), anglický Liberální státník Cobdenovy školy. — 697 698

Fortescue, sir John (asi 1394—1476), anglický právník a vysoký soudce. — 757, 758

Fourier, François Charles (1772—1837), francouzský utopický socialista. — „U Fouriera nalézáme pravou francouzsky duchaplnou, ale proto neméně hluboce pronikavou kritiku tehdejších společenských poměrů. Odhaluje nelítostně hmotnou i mravní bídu měšťáckého světa“ (Engels). 410, 455, 629, 733

Franklin, Benjamin (1706—1790), severoamerický politik a ekonom, hrál významnou úlohu v americkém hnutí za nezávislost. Nejvýznamnější představitel osvícenství v Americe. U něho se po prvé vyskytuje „vědomé převádění směnné hodnoty na pracovní dobu... Formuloval tím základní zákon moderní politické ekonomie“ (Marx). — 68 183, 352 650

Freytag, Gustav (1816—1895), německý romanopisec, realista, stoupenec liberalismu. Oslavoval buržoasii a obchodnický stav. — 780

Fullarton, John (1780—1849), anglický ekonom, patří k tzv. bankingschool (bankovní škole), která podala kritiku theorie oběživa (currency theory). — 146, 160, 163

Fulton, Robert (1765—1815), americký inženýr, nejdříve zlatnický dělník, potom malíř, portrétista a krajinář. Vynálezce parníku. — 519

G

Galiani, Ferdinando (1728—1787), italský kněz a diplomat. Jako ekonom-

- merkantilista psal proti fisiokratům. — 92, 107, 108, 117, 172, 177, 340, 678
- Ganilh, Charles (1758—1836), francouzský politik a ekonom, novomerkantilista. Jeho knihu „Système d'économie politique“ nazval Marx „velmi špatnou a povrchní slátaninou“. Srov. Ferrier. — 78, 99, 110, 193, 198, 476, 477
- Garnier, Germán, comte (1754—1821), francouzský ekonom, bonapartistický senátor, „ekonom direktoria a konsulátu“ (Marx). Překladatel a komentátor A. Smitha. — 389, 390, 582
- Gaskell Peter liberální lékař v Manchesteru, napsal „The Manufacturing Population of England“ (1833). — 464, 473
- Genovesi, Antonio (1712—1769), italský theolog, filosof, žák Lockův, první, kdo přednášel v Itálii na vysoké škole politickou ekonomii; merkantilista. — 172
- Geoffroy Saint Hilaire, Etienne (1772—1844), francouzský přírodopyspec. — 785
- Gerhardt, Charles Frédéric (1816—1856), významný francouzský chemik. — 333
- Gillott, Joseph (1799—1873), anglický výrobce ocelových per. — 490
- Gisborne, Thomas (1758—1846), anglický theolog. — 799
- Gladstone, William Ewart (1809—1898), anglický státník, nejdříve konzervativec později vůdce liberálů. Jako ministr financí prováděl jakýsi druh „finanční alchymie“. — 44—48, 481, 686, 687, 688, 781
- Godunov, Boris Fjodorovič (asi 1552—1605), ruský car 1598—1605. — 763
- Goethe, Johann Wolfgang (1749—1832). — 86, 104, 626
- Gordon, sir John William (1814—1870), anglický generálmajor. — 193
- Gottsched, Johann Christoph (1700—1766), německý estetik a literární historik, typ pedanta. — 235
- Gray, Johann (1798—1850), utopický socialista, žák Owenův, chtěl řešit dělnickou otázku „utopii na základě dělnických peněz a výměny“ (Engels). — 86
- Greenhow (1814—1888), anglický lékař a sociální hygienik. — 263, 264, 316, 445
- Greg, Robert Hyde (1795—1875), anglický továrník a ekonom, vulgární stoupenec svobodného obchodu. — 314
- Grégoir, H. — 585
- Grey, sir George (1799—1882), anglický liberální státník, „pověstný tím, že jako ministr kolonií dohnal všechny anglické kolonie až na pokraj povstání“ (Marx). — 311, 699
- Grove, William Robert (1811—1896), anglický soudce a badatel v oboru elektrochemie. — 555
- Gulich, Gustav von (1791—1847), německý podnikatel a hospodářský historik. — 22, 794

H

- Haller, Carl Ludwig von (1768—1854), švýcarský reakční publicista a ekonom. Ideologický vůdce feudálně monarchistických německých kruhů před březnovou revolucí. — 417
- Hamilton, sir William (1788—1856), skotský filosof Reidovy školy, která pod krycím jménem tzv. „zdravého lidského rozumu“ zastupovala idealistický světový názor. Stoupenec Kantův. — 346, 371, 387
- Hamm, Wilhelm von (1820—1880), německý spisovatel z oboru zemědělství, podnikatel. — 534
- Hanssen, Georg H. (1809—1894), německý statistik a hospodářský historik. — 255
- Hardwicke, William, anglický lékař hygienik. — 523
- Harris, James Earl of Malmesbury (1746—1820), anglický diplomat. — 392
- Harrison, William J. (1534—1593), anglický historik. — 758, 783
- Hassall, A. H. (u Marxe Hassal), anglický lékař a hygienik. — 193, 267
- Hastings, Warren (1732—1818), první generální guvernér Britské Indie současně ve službách Východoindické společnosti. Plenil a drancoval zem. 1786 obžalován anglickým parlamentem pro násilnickou správu Východní Indie, byl po 9 letech osvobozen a společnost ho odškodnila 80.000 marek ročního důchodu. — 793
- Hegel, Georg Wilhelm Friedrich (1770—1831), nejvýznamnější představitel německé klasické filosofie, představitel

- objektivního idealismu, geniální objevitel zákonů dialektiky, který jich první vědomě používal. Jeho dialektika je ovšem ještě idealistická, jak říká Marx, postavená na hlavu. „Zakončení nalezla novější německá filosofie v Hegelově systému, kde byl po prvé — a to je jeho velká zásluha — přírodní, dějinný a duševní svět zobrazen jako proces... Hegel oprostil pojetí dějin od metafysiky, učinil je dialektickým“ (Engels) — 30, 31, 61, 109, 187, 198, 282, 333, 391, 629
- Heine, Heinrich (1797 nebo 1799 až 1856), nejvýznamnější německý politický básník epochy před březnovou revolucí, bojoval proti absolutismu a německému šosáctví, psal, zvláště kolem 1844 pod vlivem Marxovým, bojovné verše ve prospěch utlačovaných proti utlačovatelům. Marx miloval a vážil si tohoto „skvělého chlapíka“, jehož politické kolísání a slabosti kritisoval. — 643
- Helvetius, Claude Adrien (1715—1771), francouzský filosof, encyklopedista. „Helvetiem dostává materialismus vlastní francouzský ráz. Aplikuje materialismus hned na společenský život“ (Marx). — 642
- Herakleitos z Efesu (asi 540—475 p. n. I.), řecký filosof, jeden z největších dialektiků antického světa. Stoupenec aristokratické strany. — 123
- Herrenschwand, Johann (nazv. Jean) (1728—1811), švýcarský, francouzsky píšící ekonom, eklektik — 139
- Hobbes, Thomas (1588—1679), anglický filosof. „Systematik baconovského materialismu (viz Bacon)... Fysický pohyb je obětován pohybu mechanickému nebo matematickému... Materialismus se stává nepřátelský člověku.“ „Hobbes zničil theistické předsudky baconovského materialismu (Marx). Stoupenec absolutní monarchie. — 189, 417, 651 Hobhouse, John Cam (1786—1869), anglický liberální státník — 311
- Hodgskin, Thomas (1787—1869), anglický ekonom, jehož spisy patří — jak pravil Marx — k nejvýznamnějším výtvorům anglické ekonomie. Je jedním z představitelů proletářského protikladu ke klasické ekonomii, zůstává však ve vleku Ricardových teorií. Přijímá „všechny ekonomické předpoklady kapitalistické výroby jako věčnou formu a chce škrtnout jenom kapitál, základnu a zároveň nutný důsledek (Marx). — 365, 379, 381, 566, 605, 791
- Holinshed (zemře! 1580 ?), anglický monarchistický dějepisec. — 758, 776
- Homér, legendární řecký básník, jemuž jsou připisovány eposy „Ilias“ a „Odyssea“ (vznikly asi v X. stol. př. n. I.). — 79
- Hopkins, Thomas (jeho spisy vyšly v letech 1810—1860), anglický ekonom. Pokládá pozemkovou rentu za následek pozemkového monopolu. — 248
- Horatius, Quintus Flaccus (65—8 př. n. I.), římský lyrik, psal ódy a satiry. — 752
- Horne, George (1730—1792), biskup z Norwiche, psal pamflety proti Newtonovi, Humovi a Smithovi. — 651
- Horner, Francis (1778—1817), anglický ekonom, 1815 vystoupil proti dalšímu vydávání papírových peněz. — 799
- Horner, Leonhard (1785—1864), anglický geolog, účastnil se aktivně založení londýnské university. Jako státní tovární inspektor byl nepodplatitelným obhájcem dělnických zájmů. — 243 259, 260, 299, 303, 306, 307 310, 312, 317, 427, 428, 441, 442, 455, 581
- Houghton, John (zemř. 1705), anglický ekonom lékárník a obchodník. — 456
- Howell, anglický tovární inspektor. — 246, 260, 312, 313
- Howitt, William (1791 —1879), anglický spisovatel, autor vědeckých spisů o původu praobyvatel Austrálie. — 792
- Hume, David (1711—1776), anglický filosof, agnostik. Hume popírá poznatelnost světa a tvrdí, že jsou nám dány jenom počítky. „Stanovisko agnosticizmu odsuzuje nevyhnutelně ke kolísání mezi materialismem a idealismem“ (Lenin). Jako ekonom byl Hume odpůrce merkantilistů, nedůsledný stoupenec svobodného obchodu. V XVIII. stol. byl nejvýznamnějším stoupenecem teorie, že ceny zboží závisí na množství obíhajících peněz (teorie kvantity). — 140n., 544, 585, 651, 652
- Hunter, Henry Julian, anglický lékař. — 425, 693, 695, 697—698, 701, 703, 715, 718, 719, 720, 721—725 730, 760

Hutton, Charles (1737—1823), anglický matematik. — 397

Huxley, Thomas Henry (1825—1895), anglický přírodovědec, biolog. Badatel v oboru zoologie a antropologie. Známy popularisátor přírodních věd. Hájí darwinovskou vývojovou teorii. Přivřenec Humův a jeho agnosticizmu. Jeho nauku charakterisoval Engels jako — v nejlepším případě — šosácký způsob, jak tajně propašovat materialismus. — 513

Ch

Chalmers, Thomas (1780—1847), skotský theolog a ekonom, „jeden z nejfanatičtějších malthusovců; podle něho není na všechny sociální bolesti jiného léku než náboženská výchova dělnické třídy, již rozumí křesťansky opentlené, kněžoursky povznášející vtlokání Malthusovy populační theorie“ (Marx). — 172, 181, 651, 652

Chamberlain Joseph (1836—1914), anglický státník, jeden z průkopníků britského imperialismu. — 676 Cherbuliez, Antoine Elisée (1797—1869), švýcarský politik a ekonom, žák Sismondiho. — 201, 204, 616

Chevallier, Jean Baptiste Alfonse (1793—1879), francouzský chemik. — 268

Child, Sir Josiah (1530—1699), anglický obchodník a ekonom) merkantilista. „Průkopník průmyslového obchodního kapitálu“ (Marx). — 801

I J

Isokrates (436—338 př. n. I.), řecký učitel řečnictví. — 394

Jacob, William (1762—1851), anglický statistik. 57, 238

Jakub I., Stuart (1566—1625), anglický král 1603—1625. — 760, 761, 776, 779

Jan II. (1319—1364), anglický král 1350—1364. — 778

Jeronym (nar. mezi 340—380, zemř. 420), latinský církevní otec. — 121

Jindřich III. (1551—1589), francouzský král 1574—1589. — 150

Jindřich VII (1457—1509), anglický král 1485—1509. — 293, 758—760, 774

Jindřich VIII. (1491—1547), anglický král 1509—1547. — 759, 774, 776 Jiří II.

(1683—1760), anglický král 1727—1760. — 114, 779, 780

Jiří III. (1738—1820), anglický král 1760—1820. — 779

Jones, Richard (1790—1855), anglický ekonom, vyniká „smyslem pro historické rozlišování způsobů výroby“ (Marx). Z protikladu mezi „majiteli akumulovaného bohatství“ a mezi „skutečnými dělníky“ usuzuje na nutnost zániku kapitalismu. 44, 333, 346, 354, 359, 600, 620, 630—631, 666

Juarez, Benito (Pablo) (1806—1872), mexický politik, president Mexické republiky od roku 1861 do roku 1872. — 187

K

Karel I. (Veliký) (742—814), král francký a císař římský 768—814. — 767

Karel I. (1600—1649), anglický král 1625—1649. — 760n.

Karel II. (1630—1685), anglický král 1660—1685. — 143

Karel V. (1500—1558), král španělský a císař německý 1519—1556. — 777

Karel VI. (1685—1740), německý císař 1711—1740. — 457

Karel X. (1622—1660), švédský král 1654—1660. — 764

Karel XI. (1655—1697), švédský král 1660—1697. — 764

Kars of Kars, Williams, viz Williams sir Fenwick.

Kateřina II. (1729—1796), ruská carevna 1762—1796. — 720

Kennet, White (1660—1728), anglický biskup a historik. — 760

Kent, Nathaniel (1737—1810), anglický agronom. — 766

Kincaid, sir John (1787—1862), tovární a vězeňský inspektor ve Skotsku. — 428

Kirchmann, Julius Hermann v. (1802—1884), německý právník, politik a filosof. — 561 Kiselev, Pavel Dmitrijevič (1788—1872), ruský státník, stoupenec tzv. osvobození rolníků, na kterém měli zájem velkostatkáři. — 256

Kolumbus, Kryštof (1446 n. 1451 až 1506), italský mořeplavec, objevitel Ameriky. — 149

- Kopp, Hermann Franz Moritz (1817 až 1892) německý chemik. — 333
- Kugelmann, Ludwig (1828—1902) významný ženský lékař v Hannoveru, člen I. internacionály. „Fanatický stoupenec“ Marxův a Engelsův a jejich názorů. „Z gruntu dobrý, bezohledný a obětavý, a co je hlavní, přesvědčený.“ Jeho nedostatek dialektiky, o němž mluví Engels, bránil mu porozumět úplně marxismu. Rozvinul velkou propagační činnost pro rozšíření I. dílu „Kapitálu“. — 21
- Kusa, Alexander Jan I. (1820—1873), kníže rumunské 1850—1866. — 187
- L**
- Laborde, Alexandre (1774—1842), francouzský archeolog a autor cestopisů, bojoval na straně Rakouska proti Velké francouzské revoluci. Po restauraci zastával různé státní úřady. Psal politicko-ekonomická díla. — 562
- La Châtre, Maurice (1814—1900), francouzský historik komunard. Vydal první francouzské vydání „Kapitálu“. — 32, 36
- Laing, Samuel (1780—1868), anglický spisovatel a cestovatel, autor spisů o politické, sociální a hospodářské situaci evropských států. — 217, 678
- Lancellotti, Sekondo (1575 —1643), italský kněz, historik. — 456
- Lasker, Eduard (1829—1884), vedoucí politik německé liberální buržoasie po r. 1866. — 45
- Lassalle, Ferdinand (1825—1864), Zakladatel Všeobecného německého dělnického spolku. Při jeho smrti napsal o něm Engels: „Byl to jeden z nejvýznamnějších chlapíků Německa. Byl pro nás v přítomnosti nejistým přítelem a v budoucnosti téměř jistým nepřítelem“ Když se již více vědělo o jeho vztazích k Bismarckovi, zostřil Marx svůj úsudek o něm: „Lassalle ve skutečnosti stranu zradil. Uzavřel s Bismarckem skutečný kontrakt.“ Engels píše, že „celá Lassalova velikost záležela v tom že mu Marx dovolil, aby se po léta chlubil výsledky Marxova bádání, jako by byly jeho vlastní, a aby je dokonce... překrucoval... Socialistu Lassalla provází na každém kroku demagog Lassalle“. — 15, 123
- Lauderdale, James Earl of (1759—1839), anglický reakční politik a ekonom, polemizuje roku 1804 ve svém spise „Inquiry into the Nature and Origin of Public Wealth“ proti Adamu Smithovi, m. j. proti jeho nauce o dělbě práce. Podává apologetické vysvětlení zisku, — 375
- Laurent, Auguste (1807—1853), francouzský chemik. — 333
- Lavergne, Louis Gabriel Léonce (1809—1880), francouzský reakční politik a ekonom. — 534, 562, 752
- Law, John (1671 —1729) skotský finančník a ekonom. Založil roku 1716 v Paříži akciovou banku privilegovanou státem, která vydávala papírové peníze s nízkým kovovým krytím, aby bylo možno zaplatit francouzské státní dluhy, Nejvyšší kontrolor financí. Roku 1720 všechny jeho podniky zkrachovaly. — 108,651
- Le Chapelier, Isaac René Gui (1754—1794), francouzský politik, který koketoval s Velkou revolucí, aby si zachoval své jmění. Uprchl do Anglie, při svém návratu byl odsouzen k smrti a sřat. — 782
- Lemontey, Pierre Edouard (1762—1826), francouzský ekonom, odpůrce jakobínů, uprchl z Francie, když se jakobíni dostali k moci. — 389
- Lessing, Gotthold Ephraim (1729—1781), německý osvícenec, dramatický básník a nejvýznamnější kritik své doby. V oblasti literatury předbojovník německého měšťáctva proti absolutismu. — 30
- Letheby, Henry (1816—1876), anglický chemik. — 274
- Le Trosne, Guillaume François (1728—1780), francouzský ekonom, vynikající fysiokrat, královský advokát. — 52, 56, 109, 119, 129, 134, 137, 163, 176—178, 180, 182, 229
- Levi, Leone (1821—1888) anglický statistik. — 773
- Lichnowski, Felix Maria, kníže (1814—1848), slezský velkostatkář, spisovatel. Člen frankfurtského sněmu. — 624
- Liebig, Justus v. (1803—1873), německý přírodovědec, průkopník v oboru chemie. — 258, 353, 413, 535, 604
- Linguet, Simon Nicolas Henri (1736—1794), francouzský spisovatel, polemizuje „proti

- měšťácko-liberálním ideálům svých osvícenských současníků, proti počínající vládě buržoasie“ (Marx). — 251, 310, 360, 649, 778
- Locke, John (1632—1704), anglický filosof, potíral Descartovo učení o vrozených idejích a odvozuje poznání ze zkušenosti. Metafysický sensualismus jehož je Locke zakladatelem, se stal východiskem jednak idealistické filosofie Berkeleyovy, jednak materialismu. Jako ekonom „zastupoval Locke novou buržoasii ve všech formách, průmyslníky proti dělnické třídě a chudině, velkoobchodníky proti staromódním lichvářům, finanční aristokracii proti státním dlužníkům a ve zvláštním spise dokonce dokazoval, že měšťácký rozum je totožný s normálním lidským rozumem“ (Marx). — 52, 108, 119, 142, 169, 417, 651
- Lucretius Carus (Titus) (98—55 př. n. I), římský básník, známý svou poučnou básní „De rerum natura“, v níž přednáší epikurejskou filosofii v básnické formě. — 233
- Ludvík Bonaparte (Napoleon III.) (1808—1873), francouzský císař 1851 až 1870. „Dobrodruh, karikatura starého Napoleona (Marx). — 298
- Ludvík Filip (1773—1850), „občanský král“, 1830—1848 král francouzský, zastával zájmy vysokých financí. — 299
- Ludvík XIV. (1638—1715), král francouzský 1643—1715. — 159
- Ludvík XVI. (1754—1793), král francouzský 1774—1793. — 777
- Lukian (asi 125—180), řecký satirický básník. — 651
- Luther, Martin (1483—1546), vůdce německé reformace. Představitel protestantského tábora umírněné měšťácké reformy (měšťanstva, nižší šlechty a části knížat). Za německé selské války se spojil s kontrarevolučním katolickým táborem (s říšskou mocí, duchovními knížaty a částí světských knížat, s bohatou šlechtou a městskými patricijí) proti revolučnímu táboru, představovanému Tomášem Münzerem (sedláci a městská chudina). — 153, 211, 334, 625, 794
- Lykurgos (2. polovina IX. stol. př. n. l.), legendární zákonodárce ve Spartě, o němž se říká, že upravil rozdělení válečného břemene a účast ve vojenské službě podle stavu jmění. — 453

M

- Macaulay, Thomas (1800—1859), liberální anglický dějepisc. — 294, 756, 762.
- MacCulloch, John Ramsay (1789—1864), anglický ekonom, „vulgarisátor ricardovské ekonomie a zároveň nejžalostnější obraz jejího rozkladu“. „Apologet panujícího řádu. Jediná věc, která mu nahání — až směšný — strach, je klesající tendence zisku; je úplně spokojen s postavením dělnictva, vůbec se všemi rozpory buržoasního hospodářství, jejichž tíži nese dělnická třída. „Jeho poslední spisy o penězích, daních atd. jsou pouhé obhajovací řeči ve prospěch wighovského kabinetu, který právě vládne. Takovým způsobem to tento muž dotáhl k výnosným místům“ (Marx). — 162, 169, 172, 211, 295, 346, 436, 466, 470, 471, 550, 641, 643, 766
- MacGregor, John (1797—1857), skotský statistik a historik. — 295
- Maclaren, James, skotský ekonom — 115
- MacLeod, Henry Dunning (1821—1902), skotský ekonom. — 78, 173
- Malthus, Thomas Robert (1766—1834), anglický kněz a ekonom, „obratný plagiátor“. Celá jeho zásluha spočívá v tom, že „klade hlavní důraz na nerovnou směnu mezi kapitálem prací“. Dělá to „jednak proto, aby dokázal, že bída pracujících tříd je nutná... jednak, aby dokázal kapitalistům, že vypasený církevní a státní klerus je nepostradatelný“. Jeho theorie „o nutnosti stále rostoucí neproduktivní spotřeby... se pozoruhodně hodila k jeho účelu, k apologetice existujících anglických poměrů, landlordismu, státu a církve“, rentiérů, výběrčích daní, desátků, národního dluhu, bursovních spekulantů, drábů, kněžourků a lokajů“ (Marx). Doporučoval proletariátu omezování porodů jako lék na kapitalistickou bídu. — 181, 231, 338, 379, 536, 557 n., 587 596, 604, 611, 620, 621, 628, 629, 640, 643, 650 n. 668 n. 682, 743, 744
- Mandeville, Bernhard de (1670—1735), anglický lékař a satirik. Vysmíval se měšťáckým pokrytcům, kteří předstírají zdrženlivost a mravnost. „Nekonečně odvážnější a poctivější než šosáci“

Jmenný rejstřík

- apologetové buržoasní společnosti“ (Marx). — 381, 648, 651
- Martineau, Harriet (1802—1876), anglická spisovatelka, propagovala vulgárně ekonomické nauky Malthusovy a Benthamovy. — 669
- Marxová-Avelingová, Eleanor (Tussy) (1856—1898), Marxova nejmladší dcera, žena Ed. Avelinga. Účastnila se aktivně anglického a mezinárodního dělnického hnutí. Zorganizovala odborovou organizaci londýnských plynárenských dělníků a hnutí dělnic. Přeložila mnoho socialistických spisů do angličtiny. — 39, 43, 47—48.
- Marx Karel (1818—1883). — 20, 23, 28 nn., 31, 32, 35, 36—48, 51, 56—58, 93—95, 99, 105, 107, 112, 114, 115, 119 125 132, 141, 155, 156 161, 162, 171, 212, 333, 363, 383, 387, 448, 517, 546, 561, 566, 610, 648, 654, 663, 681, 731, 804, 806
- Massie, Joseph (zem. 1784), anglický statistik a ekonom. „Ještě určitěji než Hume vysvětluje Massie úrok jako pouhou část zisku“ (Marx). — 544
- Maudsley, Henry (1771—1831), anglický inženýr, podnikatel a vynálezce. — 411
- Mainer, Georg Ludwig v. (1790—1872), právní historik, bavorský státní rada, podrobně dokázal, že soukromé vlastnictví půdy vzniklo teprve v průběhu dějin. „Jeho knihy jsou mimořádně důležité (Marx). Marx a Engels poukazují na jejich význam již v „Komunistickém manifestu“. — 89, 255
- Maximilian Habsburský (1832—1867), císař mexický 1864—1867. — 187
- Mayer, Sigmund, vídeňský továrník. — 22
- Mecklenburg, J. A., ruský řídicí učitel. — 145
- Meitzen, August (1822—1910), statistik ekonom, psal o zemědělství. — 255
- Mendelssohn Moses (1729—1786), německý maloměšťácký filosof, „prototyp povrchnosti“ (Marx), — 30 Menenius, Agrippa (zemř. 493 př. n. l.), římský konsul. Podle pověsti vznikl v Římě spor mezi privilegovanými patriciji a bezprávnými plebejci a plebejci opustili město. M. A. je prý přemluvil k návratu tím, že je bajkou o žaludku a údech a jejich vzájemné závislosti přesvědčil o vzájemné závislosti patricijů a plebejců. — 387.
- Mercier de la Riviere, Paul Pierre (1720—1794), francouzský ekonom, fysiokrat. „Tuší, že nadhodnota, alespoň v průmyslu... má něco společného s průmyslovými dělníky samými“ (Marx). — 127, 128, 148, 166, 169, 176, 180, 210
- Merivale, Herman (1806—1874), anglický státník a ekonom theoretik kolonisace. — 668, 811
- Meyer, Rudolf (1838—1899), vydavatel Rodbertusových prací feudální socialista, odpůrce Bismarckův, Engelsův známý. — 561
- Mill, James (1773—1836), anglický historik, filosof a ekonom. „První, kdo vyložil Ricardovu teorii v systematické formě. Svými pokusy „oddisputovat“ rozpory v Ricardově teorii „zaplétá se sám do rozporů a jeho pokus o řešení představuje zároveň počínající rozklad teorie, kterou dogmaticky hájí“. — 232, 142, 173, 205, 217, 379, 466, 536, 598, 602, 604, 643, 789
- Mill, John Stuart (1806—1873), syn předešlého, anglický filosof a ekonom, stoupenec svobodného obchodu, eklektik, epigon klasické ekonomie, v němž vrcholí rozklad ricardovské školy. Hledá kompromis mezi jejími naukami a socialistickými požadavky proletariátu. — 24, 142, 152, 397, 466, 536, 545, 546, 547, 622, 629, 632, 644
- Mirabeau, Honoré (1749—1791), francouzský politik, syn následujícího Victora R. de Mirabeau. Přestože byl aristokratického původu, přidal se k buržoasii a stal se jejím vůdcem. Slavný řečník. Dal se nakonec koupit dvorem, který mu však nedůvěřoval. Prosazoval požadavek konstituční monarchie. — 507, 757, 772 n., 787, 798
- Mirabeau, Victor R. de (1715—1789), francouzský ekonom, fysiokrat, „podivínsky patriarchální“. „Feudální nádechy fysiokratického systému, který vlastně poměšťáctvíje feudalismus činí z něho nadšeného přívržence a propagátora fysiokratů (Marx). Pro odlišení od svého syna (viz nahoře) je nazýván Mirabeau père (otec). — 651, 806.
- Molinari, Gustave de (1819—1911), belgický ekonom, stál na straně liberální buržoasie. — 451, 630, 811
- Mommsen, Theodor (1817—1903), německý historik a archeolog. — 186, 190

Jmenný rejstřík

Montalembert, Charles René de (1810—1870), francouzský státník a spisovatel, fanatický průkopník ultramontánů a práva jezuitů na vyučování. — 499

Monteil, Amans Alexis (1769—1850), francouzský historik, zastánce myšlenek Velké francouzské revoluce. — 785

Montesquieu, Charles Louis de (1689—1755), francouzský politický spisovatel, praotec evropského liberalismu. Stoupenec tzv. kvantitativní teorie peněz. — 109, 142, 649, 796

Morton John Chalmers (1821—1888), anglický agronom. — 402, 584

Moore, Samuel, anglický soudce, přítel Marxův a Engelsův, překladatel I. dílu „Kapitálu“ do angličtiny. — 39

(1478—1535), anglický státník a utopista. — 651, 758, 759, 776

Müller, Adam (1779—1829) německý politik a ekonom. Ekonomický romantik, jehož „důmysl... je v tom, že vidí oblaky prachu na povrchu a tento rozvířený prach domýšlivě prohlašuje za něco tajuplného významného“ (Marx). — 143

Müller, Anton, z Gdanska (kolem 1579), vynálezce stavu na stuhy. — 456

Mun, John, syn Thomase Muna a vydavatel jeho díla. — 543

Mun, Thomas (1571—1641), anglický ekonom, merkantilista, Člen správní rady Východoindické obchodní společnosti, jeden z nejbohatších obchodníků své doby. — 543

Murphy, John Nicolaus, anglický spisovatel. — 745

Murray, Hugh (1779—1846) anglický geograf. — 366

N

Nasmyth, James (1808—1890), anglický inženýr, vynálezce bucharu. — 412, 464

Newman, Francis William (1805—1897), anglický spisovatel, kněz, profesor starých řeči. — 763, 769

Newman, Samuel P. (1796—1842), americký ekonom, profesor řečnictví 178, 226

Newmarch, William (1820—1882), bankovní ředitel, známý anglický ekonom, statistik, napsal dva svazky pokračování k Tookovým „Dějinám cen“. Stoupenec

Ricardův, pravověrný zastánce svobodného obchodu. — 318 Newnham, G. B., anglický advokát (citován jeho spis z roku 1815). — 635

Niebuhr, Berthold Georg (1776—1831), německý historický badatel a buržoasní politik, autor historického díla o vzniku římské říše, jež vzniklo na základě kritického studia pramenů. — 253

North, sir Dudley (1641—1691), anglický ekonom, následovník Pettyův. Sám jeden z nejvýznamnějších obchodníků s Levantou, zastával theoreticky zájmy průmyslového a obchodního kapitálu proti pozemkovému vlastnictví. Jako jeden z prvníchrazil požadavek svobodného obchodu. — 119, 139, 143, 152, 417, 651

O

Olmsted, Frednic Law (1822—1903), americký praktický zemědělec. Procestoval Anglii a Spojené státy a psal o stavu zemědělství. — 216

Opdyke, George (1805—1880), americký ekonom, newyorský bankéř, později newyorský starosta, republikán. — 182

Orkneyová, Elizabeth Villier, lady (1657—1733), milenka krále Viléma Oranžského (Vilém III.). — 763

Ortes, Giammaria (1713—1799), benátský mnich, jeden z nejvýznamnějších italských ekonomů, odpůrce merkantilistů, předchůdce klasické ekonomie. — 650, 681

Overstone, Samuel Jones (1796—1833), anglický bankéř, stoupenec currency-principle, původce bankovního zákona z roku 1844, vycházejícího z této zásady. — 142, 162 Owen, Robert (1771—1858), anglický utopický socialista; původně továrník, dospěl na základě praktických zkušeností ve svých továrnách ke svému komunistickému učení. Odmítal jakékoli používání násilí. Svůj plán budoucnosti vypracoval s odbornými znalostmi, získanými vlastní praxí. Protože se hlásil ke komunismu, vyloučila ho oficiální společnost ze svých řad. Jeho pokusy založit v Americe komunistické kolonie ztroskotaly, Tu „se obrátil přímo na dělnickou třídu a v jejím středu působil pak ještě třicet let. Všechna společenská hnutí, všechen skutečný pokrok, dosažený v Anglii v zájmu dělnictva, jsou spjaty s jeho

jménem“ (Engels). — 94, 112, 322, 430, 533, 629

P

Pagnini, Giovanni Francesco (1715 až 1789), italský ekonom, autor několika prací o vývoji cen. — 109

Palmerston, lord (Henry John Temple) (1784—1865), anglický státník. Za krymské války byl jako předseda vlády stoupencem reakční zahraniční politiky, která pracovala do rukou carismu; byl odhalen Marxem. „Utlačovatelé mohli vždy počítat s jeho (Palmerstonovou) pomocí; avšak utlačované zahrnoval přemírou své řečnické velkomyslnosti“ (Marx). — 485

Parry, Charles Henry (1779—1860), anglický lékař a spisovatel, autor knihy o vlivu obilních cel na různé třídy venkovského obyvatelstva. — 113, 634—635, 710

Pearson, Charles, anglický lékař. — 265

Pecqueur, Konstantin (1801—1887), francouzský ekonom a socialista, který navrhoval za účelem odstranění nerovnoměrného rozdělení výrobních prostředků zestátnění výrobních prostředků buržoasním státem. — 648, 802

Peel, sir Robert (1750—1830), anglický továrník. — 799

Peel, sir Robert (syn předchozího) (1788 — 1850), anglický státník, tory. Po něm je pojmenován bankovní zákon z roku 1844. „Tento buržoasní synek, který to dotáhl na vůdce pozemkové aristokracie ... používal... neustále... svého vůdcovství k tomu, aby na ní vynucoval ústupky pro buržoasii (odstranění obilních cel). Jeho nejproslulejší řeči jsou hromady na sebe nakupených ořepaných frází, mezi nimiž je obratně rozmístěno několik statistických dat“ (Marx). — 24, 161, 251, 813

Perikles (asi 490—429 př. n. l.), vůdce athénské demokracie v době jejího nejvyššího hospodářského a kulturního rozkvětu. Odstranil nejdůležitější výsady aristokracie ve prospěch čistě majetkového odstupňování vládnoucí třídy. Pod jeho vedením rozvíjel athénský stát velkou obchodní a kolonizačnickou činností, Vedl peloponneskou válku proti Spartě. — 393

Peto, sir Samuel Morton (1809—1889), velký anglický stavební podnikatel. — 252

Petty, sir William (1623—1687), anglický ekonom a statistik. „Zakladatel novodobé politické ekonomie, jeden z nejgeniálnějších a nejoriginálnějších ekonomických badatelů“ (Marx). — 60, 68, 99, 110, 119, 140, 160, 164, 190, 293, 294, 338, 368, 374, 392, 458, 585, 651

Pindar (522 až asi 443 př. n. l.), řecký lyrik. — 169, 800
Pinto, Isaac (1715—1782), bohatý holandský žid, poradce a finančník holandského státu. Autor několika ekonomických spisů. — 169

Pitt, William (1759—1806), jeden nejreakčnějších anglických státníků, předseda vlády v době francouzské revoluce. Organisoval intervenční válku proti francouzské revoluci a války proti Napoleonovi I., potlačil roku 1798 povstání Irů a provedl řadu reakčních opatření proti dělnickému hnutí. — 225, 780

Plato (asi 428 až asi 348 př. n. l.), řecký filosof, ideolog třídy otrokářů. Zakladatel objektivního idealismu. Podle jeho učení existují ideje věcí věčně a neměnně mimo prostor a čas. Kládí je jako skutečné jsoucno proti pomíjejícím smyslovým věcem. Ve svých dialozích rozvíjí prvky idealistické dialektiky. Politicky byl odpůrcem demokracie a ve své knize o státu načrtl reakční utopii spotřebního komunismu pro vládnoucí aristokratickou třídu „dozorců“ (t. j. vládců, filosofů a vojáků), jimž jsou podřízeni řemeslníci a rolníci. Obchod a směna odpadají. — 392, 393, 394

Postlethwayt, Malachy (asi 1707—1767), anglický ekonom. Vydavatel velkého obchodního lexikonu a autor mnoha spisů o britské obchodní politice. — 295

Potter, Edmund, anglický továrník. — 318, 605—609, 630

Price, Richard (1723—1791), anglický liberální theolog, podporoval americké hnutí za nezávislost. Přítel Franklinův. Psal o státních financích. — 295, 709, 766, 767

Protagoras (asi 481—411 př. n. l.), řecký filosof, sofista. Středem jeho učení byl člověk („Člověk je mírou všech věcí“). Byl obžalován, že pochyboval o existenci bohů. — 268

Proudhon, Pierre Joseph, (1809—1865), francouzský maloměšťácký socialista, jeden z theoretických zakladatelů anarchismu.

- Proudhon „si přebásňuje ekonomické kategorie ve... věčné ideje, a tak se touto oklikou dostává znovu na stanovisko měšťácké ekonomie“. Jeho socialismus „je obrazem šosácké utopie“. „Ježto však nikdy nepochopil skutečně vědeckou dialektiku, dotáhl to jen k sofistice“ (Marx). Proudhonovy teorie, proti nimž Marx napsal svoji „Bídu filosofie“, měly ve Francii po dlouhou dobu veliký vliv. — 86, 99, 102, 450, 544, 566, 619
- Pusey, Philip (1799—1855), anglický agronom, liberální poslanec. — 714
- Q**
- Quesnay, François (1694—1774), francouzský lékař a ekonom, zakladatel fysiokratické nauky. Ve svém slavném tableau économique (ekonomické tabulce) zobrazil reprodukční proces nikoli jednotlivého kapitálu, nýbrž společenského kapitálu vcelku. Tento objev „v první třetině XVIII. století, v období dětství politické ekonomie... byl nesporně nejgeniálnější nápad, který politická ekonomie dosud byla dlužna“ (Marx). — 23, 126 n., 345, 585, 651
- Quételet Lambert A. (1796—1874), belgický matematik, zakladatel moderní sociální statistiky. — 348
- R**
- Raffles, sir Thomas Stamford (1781 až 1826), anglický koloniální úředník, guvernér na Javě. — 385, 792
- Ramazzini, Bernardino (1633 —1714), italský lékař, studovtl zvláště nemoci dělníků. — 390
- Ramsay, sir George (1800—1871), anglický filosof a ekonom. Žije historicky v té době, kdy „politická ekonomie sama na základě své analýsy prohlašuje, že kapitalistická forma výroby, a proto i kapitál nejsou absolutní, nýbrž jen ‚náhodnou‘ historickou podmínkou výroby. Ramsay však nešel ve své analýze dost hluboko, aby z toho vyvodil důsledky“ (Marx). — 181, 184, 341, 540, 598, 666
- Ravenstone, Percy (psal kolem roku 1825), anglický politický ekonom, který skutečně připouští historicky určitý charakter kapitálu a dokazuje, že zvyšování produktivity práce rozmnožuje kapitál, tj. cizí bohatství. — 458, 540
- Read, George. — 270
- Redgrave, Alexander, anglický tovární inspektor. — 288 n, 403, 423, 429, 445, 462, 477, 485 n., 527, 591
- Regnault, Elias (1801 —1868), francouzský publicista a historik, šéf kabinetu ministerstva vnitra a později, po revoluci roku 1848, ministerstva financí. — 257
- Reich, Eduard (1836—1915), německý lékař a populární přírodovědecký spisovatel. — 390
- Ricardo, David (1772—1823), anglický ekonom, poslední velký představitel klasické ekonomie, Ricardo vychází z toho, že hodnota je určována pracovní dobou a „nutí vědu, aby si ujasnila... jak dalece věda, podávající pouze jevové formy procesu, jakož i tyto jevy samy odpovídají základu, na němž spočívá vnitřní souvislost, skutečná fyziologie buržoasní společnosti... To je tedy veliký Ricardův historický význam pro vědu“. S tím souvisí, že „Ricardo odhaluje, vyslovuje ekonomický protiklad tříd — jak jej ukazuje vnitřní protiklad, a tím je v ekonomii pochopen a odhalen historický boj a vývojový proces ve svých kořenech (Marx). Ricardo však nechápal historický charakter kapitalistické výroby, pokládal ji za věčnou. — 23, 27, 80, 94, 97n., 101, 142, 162, 185, 206, 223, 225, 247 248, 331, 414, 419, 420, 435, 459 n., 466, 536, 545, 550, 552, 557, 564, 593—594, 604, 621, 629, 632, 639, 648, 666, 799
- Richardson, sir Benjamin Ward (1828 až 1896), anglický hygienik. — 274, 276
- Roberts, sir George (1803—1860), anglický historik. — 760
- Rodbertus-Jagetzow, Karl (1805—1875), německý ekonom. Katedrový socialista. Jeho teorie pozemkové renty obráží jeho vlastní sociální postavení pomořanského statkáře. Rodbertus „tuší rozdíl nadhodnoty a jejích speciálních forem... ale správné vysvětlení mu uniká, protože mu jde předem o výklad zvláštního jevu, pozemkové renty, nikoli o objevení všeobecného zákona“ (Marx). V teorii národního důchodu „opakuje Rodbertus v podstatě učení Adama Smitha včetně jeho základního omylu [rozkládání hodnoty na mzdu a nadhodnotu] (Lenin). — 561

- Rogers, James (1823—1890), anglický liberální ekonom, patří k hlavním stoupencům historické školy anglické politické ekonomie. Theoretik a národohospodářský politik strany svobodného obchodu. — 709, 715, 762, 789
- Rogier, Charles Latour (1800—1885), belgický státník, umírněný liberál, zastánce konstituční monarchie. — 298
- Roscher, Wilhelm (1817—1894), německý vulgární ekonom. U něho se vulgární ekonomie stává „profesorskou formou, která se do všeho pouští historicky a s moudrou umírněností všude shání to nejlepší, při čemž jí nesejde na rozporech, nýbrž jde jí o úplnost... Protože takové práce se objevují teprve tehdy, když kruh politické ekonomie jako vědy končí, jsou zároveň hrobem této vědy“ (Marx). — 110, 178, 225, 235, 247, 283, 349, 391, 648.
- Rossi, Pellegrino Luis (1787—1848), italský vulgární ekonom a státník. Plný „přemoudřelosti a rádobý důležitého žvanění“ (Marx). — 192, 603
- Rouard du Card, Pie Marie, katolický duchovní. — 268
- Rousseau, Jean Jacques (1712—1778), francouzský spisovatel, nejvýznamnější ideolog revolučního maloměšťáctva před Velkou francouzskou revolucí. Sám v zajetí myšlenek osvícenské doby, obraci se však zároveň proti jejímu racionalismu. Velebí přírodní stav původní rovnosti. Vývoj civilisace vede podle něho k nejvyššímu vystupňování nerovnosti v absolutní monarchii, právě tím k nové rovnosti společenské smlouvy (contrat social), která je u něho jen ideologickým výrazem pro vztahy kapitalistické zbožní výroby, jež jsou formálně smluvními vztahy. Odůvodňuje právo lidu na násilné vypuzení despotů. Jeho pedagogické a politické spisy měly na jeho současníky veliký vliv. Jakobíni, na př. Robespierre, viděli v něm svého theoretického předchůdce. — 786
- Roux-Lavergne, Pierre Celestin (1802—1874), francouzský historik a politik. Z počátku stoupenec Buchezova novokatolicismu, vyvinul se nakonec v ultramontánního přívržence kněžourů. — 782
- Roy, J., překladatel I. dílu „Kapitálu“ do francouzštiny. — 35
- Rubens, Peter Paul (1577—1640), slavný nizozemský malíř. — 320
- Ruge, Arnold (1802—1880), německý spisovatel, mladohegelovec, pronásledován jako demagog. S Marxem společně vydával „Deutsch—französische Jahrbücher (Německo- francouzské ročenky) (1844). Marx se s ním velmi brzy rozešel. Původně maloměšťácký revolucionář, skončil jako přívrženec Bismarckův. — 93, 171
- Rumford, viz Thomson Benjamin.
- Russel, lord John (1792—1878), anglický liberální státník. — 620, 763
- Ryder, továrník v Boltonu. Vynálezce kovacího stroje. 416

S

- Sadler, Michael Thomas (1780—1835), anglický sociální reformátor, člen dolní sněmovny, odpůrce Malthusův a svobodného obchodu. — 711, 744
- Saint-Simon, Claude Henry Comte de (1760—1825), francouzský utopický socialista. „Jeden ze tří velkých utopistů (Saint—Simon, Fourier, Owen) kteří vystupovali jako zastánci zájmů proletariátu... měl geniální dálku pohledu, která způsobila, že v jeho názorech jsou obsaženy v zárodku téměř všechny ne přísně ekonomické myšlenky pozdějších socialistů“ (Engels). — 629
- Saunders, R. J., tovární inspektor. — 313, 324, 431
- Say, Jean Baptiste (1767—1832), francouzský vulgární ekonom, Say, „tento ubožák“, „který se snaží zastít svou fádni povrchnost tím, že polovičitosti a kotrmelce A. Smitha rozředuje v absolutně všeobecné fráze“, „dělal se Smithem obchody, jen aby měl alespoň zásluhu, že jeho myšlenkám dal jakýs takýs formální řád. Liší se od vulgárních ekonomů, kteří přicházejí po něm, tím, že „látku nenachází ještě úplně zpracovánu, tedy ještě více méně spolupracuje na řešení ekonomických problémů se stanoviska ekonomie“ (Marx). — 98, 132, 172, 182, 212, 225, 389, 414, 469, 550, 566, 627, 639, 640
- Scrope, George P. (1797—1876), anglický geolog a ekonom, stoupenec svobodného obchodu, obhájce továrních zákonů. — 630

- Senior, William Nassau (1790—1864), anglický ekonom, „pouhý apologet současného řádu, a proto vulgární ekonom“, „mluvčí vzdělaného měšťáctva“ (Marx). — 212—247, 283, 346, 433, 466, 513, 514, 523, 574, 578, 629, 641, 752, 771
- Shaftesbury, hrabě viz Ashley.
- Sextus Ermpiricus, římský filosof. — 393
- Shakespeare, William (1564—1616), anglický básník, nejvýznamnějších dramatiků světové literatury. Psal svá díla v období rozvíjející se manufaktury, přechodu feudálního vlastnictví půdy do rukou buržoasie, počátků anglického obchodního vzestupu. Marx a Engels si Shakespeara velmi vážili. — 64, 101, 150, 309, 517, 784
- Schorlemmer, Carl (1834-1892), chemik, důvěrný přítel Marxův a Engelsův. „Po Marxovi rozhodně nejvýznamnější osobnost evropské socialistické strany. Když jsem jej... poznal, byl již komunistou. Tehdy chudý soukromý asistent anglických profesorů, je nyní členem Royal Society (zdejší Akademie věd) a přední světovou autoritou ve svém oboru, chemii jednoduchých uhlohydrátů... Tohoto postavení si vydobyl v cizině v boji s lidmi, kteří jej vykořisťovali, pokud to šlo, jen a jen skutečně vědeckou prací... Přitom se nikde neostýchá vystupovat jako komunista“ (Engels). — 333
- Schouw, Joakim (1787—1853), dánský botanik. — 544
- Schulz, Wilhelm (1797—1860), německý publicista, radikální demokrat, který byl pronásledován hessenskou a württemberskou reakcí a usídlil se v Curychu jako soukromý docent. — 398
- Schulze-Delitzsch, Franz Herman, (1808—1883), buržoasní ekonom a družstevník, umírněný liberál. Zalekl se vystoupení proletariátu v revoluci 1848; svými družstvy chtěl zabránit, aby se řemeslníci nestali proletáři, a tak opatřit buržoasii sociální oporu proti proletariátu. V reakčním období po roce 1848 měl velký úspěch. Proti němu vystoupil v šedesátých letech Lassalle. — 15
- Sidmouth, Henry Addington (1757—1844), britský reakční státník. — 457
- Simon, sir John (1816—1904), známý anglický lékař, provedl jako člen Tajné státní rady mnoho průzkumů zdravotního stavu a postavení anglického dělnictva. — 426, 494 nn., 690, 691, 693, 699, 702, 718
- Sismondi, Jean Charles Simonde de (1773—1842), švýcarský ekonom historik. Kritisuje klasickou ekonomii se stanoviska ekonomické romantiky. „Vycitňuje zejména základní rozpor: na jedné straně nespoutaný rozvoj produktivní síly a rozmnožení bohatství, které se zároveň skládá ze zboží, musí být postříbřen; na druhé straně jako základ — omezení masy výrobců na nezbytné životní prostředky“ (Marx). „Liší se od klasiků ve všech bodech tím, že poukazuje na rozpory kapitalismu. To je jedna stránka. Na druhé straně rozhodně nemůže (a také nechce) pokračovat v analýse klasiků a omezuje se proto na sentimentální kritiku kapitalismu se stanoviska maloměšťáka“ (Lenin). — 23, 174, 192, 253, 340, 565, 598, 609, 613, 614, 617 n., 627 669, 682, 803 Skarbek, Frédéric (1728—1866), polský ekonom. — 352, 378
- Smith, Adam (1723—1790), anglický ekonom a filosof. Dal klasické ekonomii její vyvinutou formu. Marx ho nazývá ekonomem manufakturního období. Velký význam měly jeho teorie o dělbě práce, o produktivní práci a nadhodnotě. Podle jeho nauky nezáleží právě bohatství národů v penězích, jak tvrdili merkantilisté, nýbrž v užitečné práci, která tvoří směnné hodnoty. Podle S., vytváří nadhodnotu nejen zemědělská práce, jak tvrdí fysiokraté, nýbrž i práce průmyslová. „Rozpory u A. Smitha mají ten význam, že obsahují problémy které A. Smith sice neřeší, ale odhaluje tím, že si sám odporuje.“ (Marx.) Hlavní chybou jeho teorie reprodukce, kterou odhalil Marx, je to, že přehlíží konstantní kapitál a redukuje hodnotu zboží na mzdu a nadhodnotu. — 63, 98, 141, 142, 185, 294, 375, 380 n., 389, 392, 414, 437, 489, 536, 550, 565, 567, 570 585, 589n., 600, 621, 622, 623, 627, 644, 648, 650, 651, 652, 656, 678,689, 753, 778, 801
- Smith Edward (asi 1818—1874), anglický lékař, autor spisů o lékařství, poradce anglické vlády ve věci chudinského zákonodárství. — 421, 717
- Smith, Godwin (1823—1910), anglický dějepisec a politik, Zastávce boje

- amerického Severu proti otrokářskému Jihu v americké občanské válce. — 789
- Snigge, anglický právník a soudce za Jakuba I. — 761
- Soetbeer, Georg Adolf (1814—1892), německý ekonom, finanční a měnový statistik. — 37
- Sofokles (495—406 př. n. I.), slavný řecký básník tragedií, — 150—151
- Somers, Robert (1822—1891) anglický novinář a vydavatel novin zabýval se peněžními a bankovními otázkami. — 771, 772, 773
- Sorge, F. A. (1828—1906), německý komunista, účastník badenského povstání z roku 1849. Jako emigrant ve Spojených státech hraje důležitou úlohu v německém a severoamerickém dělnickém hnutí. S Marxem a Engelsem byl ve stálém písemném styku a bojoval v severoamerických sekcích internacionály za linii Generální rady. Po přeložení Generální rady do New Yorku (1872) byl generálním tajemníkem Internacionály (do r. 1874). — 40
- Spinoza Benedictus de (1632—1677), holandský filosof. Engels jej nazývá skvělým představitelem dialektiky v novější filosofii. Pantheista. Popíral osobní svobodu vůle. Jeden z prvních kritiků bible. — 30 331, 629
- Stafford, William (1554—1612), anglický spisovatel, dvořan. — 784
- Stapleton, konservativní člen anglického parlamentu. — 633
- Steuart (Stewart), sir James D. (1712—1780), anglický ekonom. Jeho nauka je „racionálním výrazem merkantilismu(Marx). „Jeho zásluhou je, že při pojetí kapitálu poukazuje na to, jak probíhá proces oddělování výrobních podmínek, jako vlastnictví určitých tříd na jedné straně a pracovní síly na druhé straně. (Marx.) Vysvětluje zisk z přebytku ceny nad hodnotou. — 44, 140, 163, 167, 197, 358, 379, 458, 585, 650, 683, 757, 769, 785
- Stewart, Dugald (1753—1828), skotský filosof a politický ekonom, vulgarisátor A. Smitha. —346, 371, 387, 516
- Stolberg, Christian, hrabě z (1748 až 1821), německý básník. — 435
- Storch, Heinrich (1766—1835), ruský ekonom, polemizuje proti A. Smithovi. — 193, 201, 377, 387, 388, 623, 682
- Strahan, William (1715—1785), anglický tiskař a nakladatel díla Davida Huma, Adama Smitha a jiných stoupenců wighů. — 651
- Strousberg, Bethel Henry (u Marxe Stroussberg) (1823 —1884), velkorysý německý finanční spekulant, zvláště v oboru stavby železnic. Skončil bankrotem. — 252
- Strype, John (1643—1737), anglický církevní historik, vikář. — 776
- Stuartovci, vládnoucí dynastie ve Skotsku 1603—1714. — 762
- Stuart, J., anglický tovární inspektor. 311, 335
- Sully, Maximilien de Béthune (1560—1641), francouzský státník a ekonom. — 651
- Sutherland, vévodkyně ze Sutherlandu (1806—1868). — 769—770

T

- Talbot, Charles, vévoda z Shrewsbury (1660—1718), anglický státník, tory. 763
- Taylor Sedley, anglický spisovatel, píše o družstevnictví, obvinil Marxe z falšování citátů. — 46—48
- Temple, sir William Bart (1628—1699), anglický státník a spisovatel. — 651
- Thiers, Louis Adolfe (1797—1877), francouzský státník a historik, bezohledný zastánce třídních zájmů buržoasie, kat Pařížské komuny. „Mistr v drobném státním šejdiřství, virtuos křivé přísahy a zrady“, „důsledný jen ve své nenasytné touze po bohatství a ve své nenávisti k lidem, kteří toto bohatství vytvářejí“ (Marx). — 471, 753
- Thompson, sir Benjamin (count of Rumford) (1753 —1814), anglický spisovatel. Vstoupil po skončení anglo-americké války do služeb bavorského státu jako ministr vojenství. Známý zřizováním chudobinců. — 634
- Thompson, William (asi 1785—1833), anglický ekonom, stoupenec Owenův, nejvýznamnější vědecký představitel owenovského komunismu. — 388
- Thoraisse, Jacques de, kastelán na Besançonu u vévodů a hrabat burgundských. — 784

Thornton, William Thomas (1813—1880), anglický ekonom, přívrženec Johna Stuarta Milla. — 190, 290

Thukydidés (471 nebo 460—399 př. n. l.), athénský dějepisec, nejvýznamnější řecký historik. — 393 Thünen, Johann Heinrich von (1783—1850), německý ekonom, statkář v Meklenbursku, — 655

Titus (40—81), římský císař 79—81. — 423

Tooke, Thomas (1774—1858), anglický ekonom, autor významného díla „Dějiny cen od r. 1792 do r. 1856“. Odpůrce theorie, zvané currency principle. Marx ho nazývá „posledním anglickým ekonomem of any value“ [nějaké hodnoty]. — 318

Torrens, Robert (1780—1864), anglický důstojník a ekonom, stoupenec svobodného obchodu; patří k hlavním stoupenecům tzv. currency principle. — 180 190, 203, 432

Townsend, Joseph (1739—1816), anglický kněz, „oslavuje chudobu jako nezbytnou podmínku bohatství“ (Marx). — 379, 650, 681

Tremenheere, Hugh Seymour (1804 a 1893), anglický spisovatel. — 193, 268, 284

Tucker, Josiah (1712—1799), anglický ekonom, předchůdce A. Smitha stoupenec svobodného obchodu, byl pro odpojení amerických kolonií od mateřské země. — 295, 651, 801

Tuckett, J. D. — 389, 761, 789

Tupper, Martin Farquhar (1810 až 1889), anglický spisovatel a básník, vzor plochosti. — 642, 643

Turgot, Anne R. (1727—1781), francouzský státník a ekonom, fyziokrat, nejvýznamnější žák Quesnayův. — „U Turgota nacházíme fyziokratickou nauku v nejvyvinutější podobě.“ (Marx.) — 187, 338, 563.

U

Ure, Andrew (1778—1857), anglický chemik a politický ekonom. Obhájce kapitálu a velkého průmyslu. — 44, 246, 283, 293, 322, 346, 375, 376, 377, 395, 396, 413, 431, 448, 449, 452, 460, 461, 465, 466, 587, 591 Urquhart, David (1805—1877), anglický diplomat a spisovatel, byl na straně Turecka proti caristické politice anglické vlády (lord Palmerston) v otázkách Východu. Jeho odhalení posloužila Marxovi a Engelsovi jako materiál k

článcům o otázkách mezinárodní politiky. — 118, 391, 535, 771, 788, 789

V

Valentin, Gabriel Gustav (1810—1883), německý fyziolog. — 513

Vanderlint, Jacob (zemř. 1740), anglický ekonom. Žádá lepší rozdělení majetku a zvýšení úrovně nižších středních tříd. Obhájce dělníků. — 140, 148, 163, 295, 297, 338, 356, 651

Vauban, Sebastian le Prestre de (1633—1707), průkopnický francouzský vojenský inženýr. Odpůrce Colbertismu. — 159

Vaucanson, Jacques de (1709—1782), francouzský mechanik, vynálezce mechanického tkalcovského stavu. — 408

Verri, Pietro (1728—1797), italský ekonom, stoupenec svobodného obchodu, stojí mezi fyziokraty a A. Smithem. — 60, 108, 152, 355 Vico, Giovanni Battista (1668—1744), italský filosof, antiracionalista, tvůrce filosofie dějin. — 398

Vilém III. (Oranžský) (1650—1702), anglický král 1689—1702. — 763

Vilém IV. (1765—1837), anglický král 1830—1837. — 311

Villiers, Charles Pelham (1802—1898), anglický liberální politik, president Poor Law Board. — 288

Vissering, Simon (1818—1888), holandský ekonom, patřil ke škole Bastiatově. — 533

W

Wade, John (1788—1875), anglický spisovatel. — 262, 293, 653

Wade, Benjamin Franklin (1800—1878), americký státník, vicepresident Spojených států severoamerických. — 20

Wakefield, Edward Gibbon (1796—1862), anglický ekonom a koloniální politik. — 289, 351, 565, 614, 711, 806—814

Wallace, Robert (1697—1771), anglický kněz, autor několika spisů o otázce populace. — 379, 650

Ward, John. — 287

Watson, John Forbes (1827—1892), skotský lékař a autor několika spisů o Indii. — 418

- Watt, James (1736—1819), skotský inženýr, vynálezce parního stroje. — 401,403, 408, 411, 415, 519
- Watts, John (1818—1887), anglický socialista, stoupenec Owenův. — 580
- Wayland, Francis (1796—1865), americký vysokoškolský profesor, autor ekonomické příručky. — 182, 226
- Wedgwood, Josiah (1730—1795), vynálezce moderního hrnčířství, zakladatel anglické tovární výroby kameninového zboží. — 287, 291
- Welden, Howard de, anglický zplnomocněnec v Bruselu r. 1862. — 298
- Wellington, Arthur Wellesley (1769—1852), anglický generál, „umíněný, houževnatý Angličan... všechny jeho činy jsou vzorné, ale ani jeden mistrný“ (Engels). — 142
- West, sir Edward (1782—1828), anglický ekonom, jeden z prvních theoretiků pozemkové renty. — 536, 557, 572, 573
- Whitbread, Samuel (1758—1815), anglický politik, od r. 1790 liberální poslanec známý jako vůdce opozice a sociální a finanční reformátor. — 780
- Whitney, Eli (1765—1825), americký vynálezce odzrňovacího stroje na bavlnu. — 410, 418
- Wilks, Mark (asi 1760—1831), anglický důstojník a diplomat, zastával vysoké vojenské funkce v Indii za lorda Cliva. — 385
- Williams, sir W. Fenwick, baronet of Kars (1803—1882), anglický generál, hájil r. 1856 ve východoevropské válce horskou pevnost Kars proti carským vojskům. — 142
- Wilson, James (1805 —1860), anglický ekonom, stoupenec svobodného obchodu, zakladatel časopisu „Economist“. — 247, 366
- Wirth, Max (1822—1900), německý vulgární ekonom, umírněný zastánce ochranných cel, přívrženec Careyův. — 95
- Witt, Johan de (1625—1672), holandský státník. Vůdce nizozemské buržoasie. — 651
- Wolff, Christian (1679—1754), německý filosof a matematik, nejvýznamnější představitel osvícenské filosofie v Německu. — 642
- Wolff, Wilhelm (1809—1864), německý komunista, syn slezského nádeníka, vystudoval za těžkých podmínek, léta byl ve vyšetřovací vazbě a na pevnosti. Od roku 1846 byl jedním z nejbližších spolupracovníků a přátel Marxe a Engelse. Skvělý agitátor a novinář, účastnil se revolučního hnutí 1848—1849 vždy v prvních řadách. Emigroval do Anglie, kde působil v Manchesteru jako soukromý učitel. „Jeho ducha vytríbeného ve škole klasického starověku, jeho bohatý humor, jeho jasné chápání obtížných theoretických otázek, jeho energické klidné vystupování... jeho neotřesitelnou pevnost charakteru, jeho naprostou, žádných pochyb nepřipouštějící spolehlivost, jeho smysl pro povinnost, stejné pevný vůči příteli i nepříteli i vůči sobě samému“ vyzdvihuje Engels v úvodu souboru Wolffových článků „Slezská miliarda“. Wolffovi věnoval Marx I. díl „Kapitálu“. — 13
- Wright, Thomas (1711 —1786), anglický přírodovědec. — 765
- Wyatt John (1700—1766), anglický vynálezce spřádacího stroje. — 398

X

Xenofon (nar. r. 430, rok úmrtí nejistý), řecký vojevůdce a historik, žák Sokratův. — 394

Y

Yarranton, Andrew (1616 až asi 1684) anglický technik a agronom manufakturního období. — 374

Young, Arthur (1741 —1820), anglický spisovatel a statistik; „nepopsatelný statistický žvanil“ (Marx). — 140, 295, 709, 718

Z

Ziber, Nikolaj Ivanovič (1844—1888), ruský ekonom, jako jeden z prvních popularisoval Marxovy ekonomické poučky v Rusku. — 27, 28

Postavy z mythologie a krásně literatury

Antaus, obr z řecké mythologie který dotykem se zemí nabýval vždy nové síly. — 625

Busíris, podle řecké pověsti ukrutný král egyptský, kterého Isokrates líčí jako výkvět vši ctnosti, — 394

Čiperná (Quickly), Falstaffova přítelkyně ze Shakespearových her „Jindřich IV.“ a „Veselé ženy windsorské“. — 64

Daidalos, umělec z řecké pověsti, jemuž se připisuje vynález sekery, nebozezu a vodováhy. Podle pověsti byl prvním, kdo zobrazoval lidské postavy s otevřenými očima, nohama a rukama v pohybu. — 435

Dogberry, strážník ze Shakespearovy komedie „Mnoho povyku pro nic“. Přezdívkou pro omezeného přehorlivého podúředníka. — 101 453 634

Don Quijote, „rytíř smutné postavy“, z románu „Don Quijote“ od Cervantesa. — 100

Falstaff, sir John, vtípný vychloubač a hýřil ze Shakespearových her „Jindřich IV.“ a „Veselé ženy windsorské“. — 64

Faust, hlavní postava Goethova stejnojmenného dramatu. — 104, 626

Fortunatus, postava z německé lidové pověsti z počátku XVI. století. Měl měšec s penězi, který se nikdy nevyprázdnil. — 683

Geryon, obr třemi těly z řecké báje. — 625

Gobseck, lakomec a lichvář z Balzacova románu „Gobseck“. — 621

Hefaistos, řecký bůh ohně a kovářského řemesla. — 435, 680

Herkules, řecký báječný hrdina, je symbolem síly a vytrvalosti. 452, 625

Jupiter, nejvyšší bůh, bůh hromu. — 391, 609

Kakus, netvor z řecké báje, chrlící oheň; syn Hefaistův. — 625

Kalb, otec Charlotty Kalbové první Schillerovy lásky. Sloužil za model k postavě ve hře „Úklady a láska“. Typ domýšlivého a hloupého dvořana XVIII. století. — 607

Maritorna, služka z Cervantesova „Dona Quijota“ špinavá, ošklivá ženština. — 103

Mojžíš, židovský zákonodárce a prorok. — 400

Moloch, bůh Asyřanů, Feničanů a Amonitů uctíváný lidskými oběťmi. 693

Odysseus, lstivý a obratný hrdina řeckého bájesloví, jedna z hlavních postav Homérových básní. — 273

Perseus, hrdina řeckého bájesloví, syn Jupiterův. — 19

Pluto, řecký bůh bohatství. — 150, 151

Polonius, postava ze Shakespearova „Hamleta“, povídavý dvorní maršálek. — 295

Pontius Pilous, římský prokurátor v Judei. — 622

Prométheus, hrdina řeckého bájesloví, který ukradl Diovi oheň a byl za to přikován ke skále, — 680

Robinson Crusoe, hrdina stejnojmenného románu od Daniela Defoe. — 94, 96, 311

Sancho Panza, panoš rytíře Dona Quijota z Cervantesova románu „Don Quijote“. — 675

Sangrado, lékař z románu „Gil Blas“ od Lesage. — 751

Seacoal, ponocný ze Shakespearovy komedie „Mnoho povyku pro nic“. — 101

Shylock, chamtivý a pomstychtivý lichvář ze Shakespearovy hry „Kupec benátský“. — 310

Sikes, Bill, lupič a vrah, postava z Dickensova románu „Oliver Twist“. — 470

Sisyfos, podle řecké báje musel v podsvětí valit do kopce balvan, který vždy padal zpátky. „Sisyfova práce“ znamená těžkou bezvýslednou práci, která se vždy znovu opakuje. — 451

Thor, germánský bůh hromu představován s ohromným kladivem. — 422

Věcný rejstřík

[Reference na čísla stránek se vztahují k českému tištěnému vydání. Později budou doplněné reference do tohoto textu. Pozn. editora internetové verze.]

A

absolutní nadhodnota viz nadhodnota akciové společnosti — 334, 360, 661 nn.
akumulace kapitálu — 595, 611 nn., 623 nn., 627 nn., 631 nn., 646 nn. americká občanská válka — 324, 485
anglická revoluce viz revoluce Anglie — 683 nn.
apologetika ekonomická — 132

B

bankovky — 157n.
bankovníctví — 99, 795 nn.
banky „národní“ — 795 n.
barvířství — 318 bavlnářský průmysl anglický — 484 až 488
bělírny — 318—320
buržoasie; její úloha v dějinách — 624 nn.
bytové poměry dělníků — 274, 692 nn., 700 nn., 715 nn., 718 nn.

C

cechy — 332 n., 347, 365 n., 385 n., 755, 778, 791
cena — 88, 112 n., 115 n., 118 n., 184 n.
cena práce — 566 nn., 572 nn., 575 nn.
cena pracovní síly (stlačování její ceny pod hodnotu) — 192, 555, 575 n., 632 nn.
výrobní cena — 238
pohyb cen — 116, 135, 140, 184 až 185, 654
součásti ceny — 623 centralisace kapitálu — 660 nn., 664, 803
clo viz ochranná cla

Č

čalouny; výroba čalounů — 263 nn.
červencová revoluce (1830) — 628
červnové povstání (V Paříži 1848) — 307

D

daně — 159 n., 382, 550, 797
dělnická práce — 58 n., 96, 124 nn., 362nn., 377—386
dělnická aristokracie — 703 n.
dělnické statuty viz Statutes of Labourers
dělník „svobodný“ — 186 n., 754 n.
despocie kapitálu — 383, 452 n.
dialektika — 30 n., 64—88, 333, 615 a 616, 619, 801 nn. diktatura proletariátu — 518, 804 n.
domácká práce — 489, 490 nn., 495 nn., 500 nn., 786, 787
drahé kovy — 107 n., 143 n., 149, 783
drobná mince — 144 n.
důchod — 597—598, 623 nn., 647
důlní průmysl — 200, 525—532, 636, 665
dvojaký charakter práce tkvící ve zboží — 58 nn., 216, 218n.

E

ekvivalentní forma — 65 n., 72 nn., 81 n., 85 n.

F

fetišismus zboží — 88 nn., 100 n., 111
feudalismus — 99, 165, 360 754—756, 756 nn., 762, 784 n., 790 n.
fixní kapitál — 644 forma hodnoty viz hodnota
fyziokraté — 101, 210, 538, 623

G

gang; systém gangů — 426, 732 nn.

H

hedvábnictví — 300, 315 n.
hodnota — 51 nn., 55 nn., 67, 91 n., 101, 112 nn., 176 n., 189, 191, 205n., 212, 221, 227 nn., 249, 340, 341 nn., 347, 562, 566
forma hodnoty — 64 n.

- velikost hodnoty — 55 nn., 63, 71, 89, 119
 nově vyrobená hodnota — 227, 240, 562
 hodnota pracovní síly — 189 nn., 212 n.,
 338 nn., 377, 422 n., 564 až 571, 653 nn.
 hodnota výrobku — 218, 226, 230 n. 239
 nn. hodnototvorný proces — 205 nn.
- horníci — 472, 525, 700 n.
- hospodárnost v používání výrobních
 prostředků — 349, 350, 414, 437, 492
- hrnčířství — 263 nn., 287
- hromadění pokladů — 148 nn.
- Ch**
- chartismus — 303, 305, 367
- chemický průmysl — 201, 492
- I**
- intensita práce — 549 n., 533 n., 558 n., 583
 (viz též zintenzivnění práce)
- Irsko — 735—752
- Italie — 755, 756
- K**
- kapitál — 27 nn., 165 nn., 169, 171, 172 nn.,
 186, 331 nn., 355 nn., 512, 539, 595 nn.,
 806
 prostředky kapitálu v boji proti dělníkům —
 464
- kapitalista — 171 n., 203, 250 n., 290 n., 304,
 309, 332, 790 nn.
- kapitalistický výrobní způsob — 16 n., 51,
 186, 216, 360, 511—512, 339n., 542, 609
 nn., 791
- kartely — 660 n.
- kategorie politické ekonomie — 94 n., 97nn.,
 188
- klasická politická ekonomie — 22, 98—99,
 331, 538, 567, 571, 620 n., 627 n., 639 n.,
 642 nn., 648, 665
- kočovné obyvatelstvo — 699 n., 732
- koloniální systém — 791 n., 805 nn., 808 nn.
- kompensační teorie — 466 nn. komunismus
 (viz též socialismus) — 419, 513—514,
 518—519, 534—535
- koncentrace kapitálu — 655, 659 nn.
- konkurence — 341, 521, 578, 633, 660, 661
- konstantní kapitál — 218 nn., 228 nn., 230 n.,
 340, 355 n., 636 n., 656 nn., 663 n.
- kooperace — 347—361
- kovářství — 275 n.
- kovodělný průmysl — 276 nn., 475, 523
- krajkářství — 262, 495 nn.
- krise — 132, 156, 259, 481 n., 575, 654, 668,
 675 nn., 703 nn.
- kupecký kapitál — 165, 174, 385, 539, 790
- L**
- lichvářský kapitál — 165, 175, 183 n., 539,
 790
- loděnice dělníci z loděnic — 703 nn
- loupež obecní půdy — 764 nn. luddité (angličtí
 rozbíječi strojů) — 457
- lumpenproletariát — 678 n.
- M**
- manufaktura — 265, 318, 362 nn., 386 n., 492
 nn., 500
 manufaktura heterogenní — 368
 manufaktura organická — 368
- masa nadhodnoty — 327 nn.
- materialismus abstraktně přírodovědecký —
 398
- materialismus historický — 99 n., 321, 398,
 543 n., 801 nn.
- měřítko cen — 115 n.
- merkantilní soustava — 161, 174
- město a vesnice; odloučení města od vesnice
 — 378, 534
- metamorfosa zboží — 122, 133
- Mezinárodní dělnické sdružení (I.
 internacionála) — 324
- mince — 142n. míra hodnoty — 112 nn.
- míra nadhodnoty — 230 nn., 236 nn., 249, 327
 nn., 344, 552, 560—563
- módní zboží; výroba m. z. — 273 n., 501—502
- monetární soustava — 100
- monopol — 433, 661, 752, 793
- mzda — 564 nn., 568 —588, 589—594, 632
 nn.
 časová mzda — 568— 578, zejména: 572
 nn., 574 nn., 577 nn.
 nominální a reálná mzda — 572—573
 úkolová mzda — 580—588

Věcný rejstřík

- národní rozdílnost mezd — 589 až 594
mzdový zákon kapitalismu — 646nn. 649 nn., 669 nn., 672 nn.
- N**
náboženství — 97, 389, 653
nadhodnota — 169, 177, 180 n., 205, 327 nn., 356 n., 538 n., 548, 595 n.
absolutní nadhodnota — 196, 340 537, 538 nn.
rozpad nadhodnoty — 596, 623
nadpráce — 235 n., 253 nn., 266, 560 n.
nadvýroba — 211, 621, 668 n. nadvýrobek — 248, 560 n.
násilí; jeho úloha v dějinách 753 až 754, 792
nehody při práci — 454—455
nemoci z povolání — 316, 390, 496
nevolnictví — 255, 754 nn.
nezaměstnanost viz průmyslová rezervní armáda
- O**
občanská válka mezi třídou kapitalistů dělnickou třídou — 322
oběh peněz — 132 nn., 142 n.
rychlost oběhu peněz — 137 n.
oběh zboží — 93, 112, 129 nn, 133 177 nn.
oběživo — 122 nn. 138 oběžný kapitál — 644
odbory (trade-unions) — 588, 675, 781
ochranná cla — 797
ochranářství — 797 n., 806
otroci, otroctví — 107, 235, 263, 286, 360, 472 n., 571
otroci moderní domácí — 475 n.
- P**
pachtýři (farmáři) — 750, 782
parlament — 299 nn., 304, 507, 524, 781
patriarchální rolnické hospodářství — 96 n.
pauperismus — 459, 679 n.
pekařství — 193 n., 267—271, 287, 319 n., 578
peněžní forma — 65, 76, 87 nn., 93
peněžní krise — 156 n.
peníze — 65, 87 nn., 93, 104—111, 112, 132 nn, 142 nn., 147—164, 165—195, 654, 783
hodnota peněz — 116 n., 654, 784
papírové peníze 144 nn.
počítací peníze — 118 n.
světové peníze — 160 nn.
platidlo — 153 nn.
plodnost půdy; „zákon“ klesající plodnosti půdy — 535 n.
poklad, viz hromadění pokladů
pokuty (srážky ze mzdy) — 452, 582
politická ekonomie — 97 n., 99—100, 392, 805
populační zákon kapitalismu — 29, 664 nn., 675 nn.
pospolné vlastnictví — 95, 255n.,360, 384 n.
pozemková renta — 536, 741, 750
pozemkové vlastnictví — 100,107 165, 756 nn.
práce; práce abstraktní — 54 n, 58 nn., 68 n., 91, 219 n.
práce dětí — 260 nn., 292 nn., 308 nn., 421, 430, 519—524, 589, 738 nn.
práce konkrétní — 58 nn., 196 nn, 203, 219 n.
práce kvalifikovaná — 61, 216
práce noční — 276 n., 799
práce nutná — 235 n.
práce produktivní — 200
práce průměrná — 61, 347—349
práce sezónní — 273 n. 508, 699 nn.
práce žen — 273 nu., 421 nn. pracovní den — 249 nn, 284 n., 299 n., 430 nn., 548—559, 575—579
desetihodinový pracovní den — 305 nn.
normální pracovní den — 252 n., 291—326
osmihodinový pracovní den — 324 n.
prodlužování pracovního dne — 284, 430, 573
pracovní doba společensky nutná — 55 n., 207 n., 215 n., 235, 342
pracovní fond — 598 n., 642 nn.
pracovní proces — 196 nn., 222 nn.
pracovní prostředek — 198 nn., 222 n., 340
pracovní předmět — 197
pracovní síla — 68, 186, 189 nn., 203, 212 n., 222 nn. 338, 377, 422 n., 548 n., 553 nn., 652—653
pracovní smlouva — 186 n., 195, 423—424

Věcný rejstřík

právní vztahy zboží výroby — 102, 423, 569
produktivní síla (produktivita) práce — 56 n.
340 n., 545, 549, 553 n., 556, 637 nn.
proletariát — 27, 322, 708, 780
prostituce — 678, 814
protestantismus — 97. 297 761
přelidnění (přebytek obyvatelstva) — 668 n.,
289 n., 435 n., 459 nn., 663n., 675 nn., 777,
809
přepřahací systém viz remis
přesčas — 575 n., 579 nn
příroda přírodní podmínky — 196 nn, 200,
413, 537, 541, 543 nn., 631, 656
přírodní věda — 367, 383, 398, 638
průmysl velký — 299, 397, 421 nn., 489 n.
533, 784 nn.
průmyslový kapitalista — 790 nn.
průmyslová rezervní armáda viz rezervní
armáda
prvobytná společnost — 95, 105 n., 196 n.
původní akumulace — 658, 680 nn., 753—804

R

reformace — 760
relais-systém — 301 nn., 311 n., 449
relativní forma hodnoty — 66 n., 80,85
relativní nadhodnota — 337, 346, 537, 539 n.
reprodukce prostá — 597 nn., 617 n.;
rozšířená — 611, 620
rezervní armáda průmyslu — 518, 663, 673
nn., 675 nn., 679 nn.
revoluce anglická — 763
revoluce francouzská 1789—1794 — 107, 781
n. revoluce proletářská — 27, 307, 519, 533
revoluce průmyslová — 398 nn.
revoluce zemědělská — 756—773, 784 nn.
revoluční metoda — 323
robota — 254 nn., 563
rodina — 95, 378, 519—520, 678
rolnictvo — 159, 533 n., 756 nn., 784
rovnost — 76 nn, 195, 521

Ř

řemeslo — 347, 362 n., 375, 395 n., 489

S

Skotsko — 768
slaměnkářství — 495, 498 nn.
složení kapitálu; hodnotové složení kapitálu —
646
organické složení kapitálu — 646, 656 nn.,
663
technické složení kapitálu — 646, 656 nn.
služby „produktivní“ 211—213, 224n., 639—
640
směnečný kurs — 163
směnná hodnota — 52, 53, 64 nn., 100 n., 168
nn., 345, 624
směnný proces — 102 nn., 106 nn., 122 nn.
socialismus (viz též komunismus) — 96,
532—533, 558n., 671, 803n.
socialismus maloměšťácký — 86, 619
soukromé vlastnictví založené na vlastní práci
-- 801 nn.
spekulace — 210, 228
spotřeba — 133, 202, 602 n., 604 starověk
(výrobní způsob a třídní boj v antice) — 99
n., 154, 186, 253 n., 359, 392—394, 542
stát buržoasní — 604
statistika — 19, 379
státní dluhy — 795 nn.
Statutes of Labourers — 291 nn., 586, 774—
782
stávky — 253, 453, 465, 585, 633, 781
stroje a strojová výroba — 374 n., 396, 397
nn., 404 nn., 413 n., 417 n., 419 n., 430nn.,
434n., 436 n., 447 n., 456—466, 466 nn.,
474 n., 480, 489
středověk — 95 n., 100, 154, 360, 539, 753 nn.
suroviny — 198, 201 n.
svoboda — 195, 569
svobodný obchod — 78, 131, 195, 303, 305
sweating system („vypocovací systém“) —
538

Š

šicí stroj — 501 n.

T

technologie — 398, 507, 516 n., 518, 638
textilní průmysl — 287 nn., 362 nn., 484 nn,
500 nn.

-
- továrna — 405, 446 nn., 504
 tovární inspektoři 19, 258 nn., 302, 524, 530 nn.
 tovární zákonodárství — 291, 299—320, 320—326, 510—525
 doložky o výchově v továrních zákonech — 427 nn.
 doložky o zdravotnictví v továrních zákonech — 510 nn. trh světový — 160, 163, 380n., 483, 791 n.
 trh vnitřní — 784 nn.
 truckový systém — 194, 499
 trusty — 661
 třídní boj — 23 n., 154, 291, 305 689
 třídní justice — 310 nn., 452 n., 774—784
- Ú**
- úmrtnost — 316, 424 nn., 678, 698
 únorová revoluce — 323
 úrok — 416, 595, 620
 kapitál nesoucí úroky — 174 úvěr — 153, 158 nn., 661 n., 795 nn.
 úvěrové peníze — 144—145, 158, 795
 užitná hodnota — 51 nn., 59, 64, 101, 206 n., 212, 224, 639 n.
- V**
- variabilní kapitál — 218 nn., 229, 327, 330 nn., 649 nn., 657, 663
 vulgární ekonomie — 24, 99, 331, 568, 569, 683
 výchova budoucnosti — 514, 518
 vykořisťování — 230 nn., 262 nn., 803
 stupeň vykořisťování — 631
 výměna výrobků — 105, 130 nn., 378
 vynálezy — 375, 398, 464 nn., 519
 výroba přepychových předmětů — 474
 výrobek — 200 n.
 výrobní prostředek — 187, 198 nn., 224 n.
 vystěhovalectví — 605—609, 744 n., 750 n., 811 nn.
 vyvlastnění vyvlastňovatelů — 804 n.
 výživa dělníků — 689 nn.
- Z**
- zákony o učednicích — 395
 zaměstnanost neplná — 574 n.
 zápalky — 265
 zbídačování — 678 nn.
 zboží — 51 nn., 56 n., 79, 88 nn., 122n., 124nn.
 zbožní výroba prostá — 58 n., 94 n., 132, 188, 610, 658
 zdrženlivost (abstinence) — 211, 623 n., 629 nn.
 zemědělství — 198, 200, 402, 533 nn., 538, 541 nn., 636, 708 nn., 713 n., 730 n., 782
 zemědělské dělnictvo (zemědělský proletariát) — 272, 290, 473, 532, 534 n., 562, 586, 677, 708 n., 735, 745—749
 zhodnocovací proces — 173, 214 n.
 zintenzivnění práce — 436 nn., 583 n.
 zisk, míra zisku — 234, 236, 331, 349 n., 432
 zlato — 87, 107, 112, 115 nn., 142n., 149 nn., 161, 163
 zlato v prutech — 143, 161
- Ž**
- železnice — 272, 410, 593, 699 n.
 ženská práce viz práce žen

Seznam cizích slov

A

abbé, francouzský světský duchovní
 abnormalita, nepravidelnost
 absolutní, bezpodmínečný, naprostý (opak: relativní, poměrný, podmíněný)
 absolvovat, dokončit
 absorbovat, vstřebávat, vssávat, pohlcovat
 absorpce, pohlcování
 abstinence, zdrženlivost, odpírání si požitku
 abstrahovat, nepřihlížet k něčemu, nepřihlížet k zvláštnímu
 abstrakce, nepřihlížení ke konkrétnímu, zpovšechnění
 absurdní, nesrovnalý, protismyslný
 act, zákon přijatý v anglickém parlamentu
 actu, působící, skutečný, ve skutečnosti (opak: potentia, podle možnosti)
 ad absurdum, až k nesmyslným důsledkům, dokázat nesmyslnost nějaké myšlenky tím, že ji dovedeme do důsledků
 adekvátní, přiměřený
 ad oculos demonstrat, „před oči“, jasně, názorně ukázat, dokázat
 adoptovat, přijmout, vzít za vlastního
 aedilita, městský stavební úřad
 afektovaný, strojený, přepjatý
 agens, působící síla, vykonavatel
 ager publicus, veřejný pozemek, obecní pole
 aglomerace, nakupení, směstnání
 agregát, nakupení, spojení stejnorodých prvků
 agio, ažio, přírážka, zvýšení hodnoty určitého druhu mincí oproti jiným, které mají stejnou nominální hodnotu
 agiotáž, ažiotáž, cenová spekulace, využití rozdílu cen nebo směnečných kursů
 agnosticismus, učení agnostiků, filosofů, „kteří popírají možnost poznání světa nebo alespoň vyčerpávajícího poznání. K nim náleží z novějších Hume a Kant“ (Engels)
 agronomie, zemědělská věda
 agronomický, týkající se agronomie
 akcent, přízvuk
 akceptovat, přijmout

akcíz, nepřímá daň, dávka ze zboží
 akumulace, nahromadění; akumulace kapitálu, „použití nadhodnoty jako kapitálu čili zpětná přeměna nadhodnoty v kapitál“ (Marx)
 akutní, ostrý, naléhavý, palčivý
 alderman, obecní radní, městský radní v anglických městech
 algebraický, patřící do algebry, počítání s obecnými čísly
 alchymie, zlatodějství, tajemná věda, počátek chemie ve středověku
 aliance, spojení, spolek
 alias, jinak, jinak také
 alikvotní část, část obsažená v celku beze zbytku, zlomek
 allotment, užívání půdy, malé parcely, které si najímali angl. dělníci mimo své bydliště, od r. 1830 hromadný zjev
 alternativa, buď — anebo, nucená volba mezi dvěma možnostmi
 anachronismus, prohřešek proti času, neodpovídající době
 analogie, obdoba, shoda v určitém směru
 analyza, rozbor předmětu nebo pojmu rozčleněním
 analytik, kdo analyzuje
 anarchie, bezvládní, bezplánovitost
 anatomie, věda o vnitřní stavbě, skladbě živých organismů
 anekdota, krátká vtipná historka
 anglicismy, typicky anglické jazykové obraty přenesené do jiného jazyka
 anexe, zabránění, přivtělení, připojení
 anektovat, přivtělit, zabrat (zemi)
 anketa, šetření, systematické pátrání
 anonymní, beze jména, nejmenovaný, nepodepsaný jménem
 antagonismus, nepřeklenutelný protiklad. Podle Marxových slov vytváří na př. kapitalistický velký průmysl třídní antagonismus, ale současně i podmínky k jeho vyřešení proletářskou revolucí
 anthropologie, nauka o člověku
 anti, proti
 Anti-Cornlaw League, Liga proti obilním zákonům, spolek anglických továrníků,

Seznam cizích slov

usilující o odstranění obilních cel; založili ho v Manchesteru roku 1838 Cobden, Bright a Villers; byl rozpuštěn v letech 1846—1849

antický, starověký

antiklimax, sestup po určitém vzestupu, zlom

antinomie, neřešitelný rozpor mezi dvěma zákony

antipodi (protinožci, lidé, kteří žijí na druhé straně zeměkoule), protivníci, odpůrci

anticipace, předjímání

anticipovat, předjímat

anuitní tabulky, tabulky k vypočítávání ročního důchodu anglických státních papírů, úrokové tabulky

apergu, poznámka, nápad, postřeh

apokalypsa (odhalení), část Nového zákona, tzv. Zjevení sv. Jana

apologet, obránce, obhájce, oslavovatel

apologetika, nauka o obhajobě

apologie, obrana, oslava

apoplexie, mrtvice

a posteriori, dodatečně, později, ze zkušenosti vyvozené

apotheosa, nadšená oslava, zbožnění

a priori, předem, před zkušeností

ariostovský, romantický, hrdinský, podle italského básníka Ariosta (1474 až 1533), proslaveného svou hrdinskou básní „Orlando furioso“ (Zuřivý Roland)

aristokracie, šlechtická vláda, šlechta, horní vrstva společnosti

assignáty, papírové peníze ve Francii s nuceným oběhem (1780—1796), ve formě poukázek na výnos z prodeje národního majetku. „V praxi však obíhal assignátový frank jako známka za stříbrné peníze a podle těchto stříbrných peněz se měřilo jeho znehodnocení“ (Marx)

asimilovat, přizpůsobit, připodobnit, přivtělil

askese, odříkání, pokání

asociace, sdružení, spolek

assembly, shromáždění

astrolog, hvězdopravec

astronomie, hvězdářství

atelier, dílna

atheismus, neznabožství, bezvěrectví

atrofie, chřadnutí, ubývání sil, úbytě

atribut, přívlastek, příslušenství

autokrat, samovládce, neomezený vládce

autorita, vážnost, moc

B

bagno, galeje, nucené práce v Itálii a ve Francii

banální, všední, otřepaný

bankokracie, vláda bank; frakce buržoasie, bankéři a finančníci

bastard, nemanželské dítě

beau idéal, krásný ideál

bestiální, zvířecí, ukrutný, surový

bilance, účetní rozvaha, rozpočet; obchodní bilance, poměr mezi dovozem a vývozem země

bill, návrh zákona podaný v anglickém parlamentě

bimetalismus, peněžní teorie, která požaduje zlatou a stříbrnou měnu vedle sebe

Blue Book (Modrá kniha), pamětní kniha anglické vlády, úřední zpráva

block printing, ruční tisk

bojar, feudální velkostatkář v Rusku a v balkánských státech

bona fide, v dobré víře, poctivě

brutto, váha s obalem, hrubá váha, hrubý příjem

budget, budžet, rozpočet bulletin, úřední zpráva

byrokracie, vyšší úřednictvo, vláda úřednictva

C

cambric, batist, jemná lněná látka

cant, pokrytectví, svatouškovství

caeteris paribus, za jinak stejných okolností nebo podmínek

celibát, bezženství (katolických kněží)

ensor, volený státní úředník ve starém Římě, jehož povinností bylo odhadovat majetek a dozírat na mravy občanů

census, sčítání lidu, odhad majetku, v Anglii se konal od roku 1801 každých deset let

centralisace kapitálu (soustředování), „Koncentrace již vytvořeného kapitálu... vyvlastnění kapitalistů kapitalisty, přeměna

Seznam cizích slov

mnoha malých kapitálů v několik větších“ (Marx)

cercle vicieux (bludný kruh), kruh příčin a účinků, z něhož zdánlivě není východiska

certifikát, potvrzení, vysvědčení

cirkulace, koloběh, oběh

cirkulovat, prodělávat koloběh, obíhat

civilisace (civis = občan), vzdělanost: ve vědeckém smyslu: epocha třídní společnosti

civis Romanus, římský občan

City of London, vnitřní město, hlavní londýnská obchodní čtvrť

clearing of estates, „čištění statků“, vyhánění sedláků

Code pénal, franc. trestní zákoník

college, vysoká škola, universita s internátem pro posluchače (ve Francii, v Belgii, v Anglii)

comtovský, podle učení francouzského filosofa A. Comta

Confederate States, spojené jižní státy, které bojovaly za americké občanské války v letech 1861 —1865 za udržení otroctví
contradictio in adjecto, protimluv v přísudku (na př. adjektiva vzhledem k substantivu), protismysl

Contrat social, společenská smlouva. Podle učení Rousseauova (viz toto) se má jednotlivec v tzv. společenské smlouvě dobrovolně vzdát svých práv ve prospěch celku, avšak jeho vůle dojde výrazu v „celkové vůli“, v suverenitě lidu. Tuto teoriirazil Rousseau původně v boji proti absolutismu, brzy jí však buržoasní ideologové zneužili k boji proti proletariátu

Corporate Towns, privilegovaná středověká města v Anglii

cotton gin, odzrňovací stroj na bavlnu

County Magistrates, soudci hrabství, ponejvíce velkostatkáři

currency-principle (princip oběživa), „škola“ anglických bankovních theoretiků v polovině minulého století (lord Overstone, plukovník Torrens, Norman atd.). Tito theoretikové došli na základě chybné Ricardovy teorie peněz k závěru, že peníze jsou pouze oběživem a že jejich hodnota je určována množstvím peněz, které je k dispozici (theorie kvantity); angl. bankovní zákonodárství z let 1844 až 1845. Peclovy zákony o bankách. Tyto zákony upravovaly vydávání bankovek podle vývozu a dovozu

vzácných kovů nebo podle směnečného kursu. Utrpěly fiasko a za krizi v letech 1847 a 1857 je vláda zrušila. Odpůrci školy „currency-principle“ byli Tooke, Fullarton atd., tzv. bankovní škola. Marx kritisoval obě školy v 3. dílu (kapitola 28 a 34)

cyklus (koloběh) průmyslový: „střídání období střední oživenosti, prosperity, nadvýroby, krise a stagnace“ (Marx), které je příznačné pro kapitalistický výrobní způsob od vzniku velkého průmyslu

D

dedukce, logická forma, soud, který odvozuje zvláštní, konkrétní věty z vět obecných (abstraktních) (opak: indukce). „Indukce a dedukce patří k sobě tak nutně, jako synthesa a analyza.“ (Engels)

deer forest, obora

definice, přesné vymezení, určení pojmu

degenerace, zrudnost, vývojový úpadek

degradace, ponížení, snížení (hodnosti)

deismus, víra v neosobního boha, rozumové náboženství části osvícenců XVIII. stol.

demiurg, tvůrce, stavitel

demonetisovat, stáhnout nějakou minci z oběhu

departement, oddělení

depreciace, znehodnocení

despotismus, neomezená vláda násilí

determinovat, vymežit, určit

decimovat, oslabovat, ničit

dialektika, „věda o obecných zákonech pohybu jak vnějšího světa, tak lidského myšlení“ (Engels). Materialistická dialektika vyžaduje všestrannost, konkrétnost, studium věcí v jejich vývoji a „musí zahrnovat veškerou lidskou praxi“ (Lenin)

dialog, rozmluva, rozhovor

diametrální (od diametr, průměr), právě opačný, protikladný

differentia specifica, charakteristický rozdíl

diference, rozdíl

diferenciace, rozlišení; rozrůznění, vytvoření rozdílů

dilemma, tíseň, nutnost volit mezi dvěma zly dimense, rozsah, rozměr

Seznam cizích slov

diskontovat, koupě cenného papíru, zejména směnky, před lhůtou splatnosti se srážkou příslušných úroků (diskont)

diskretní, v sobě rozdílný, skládající se z odlišných částí

disparátní, nestejnorodý, různorodý

disproporce, nepoměr

distribuce, rozdělování distrikt, okres, obvod

disciplína, vyučovací předmět, vědní obor; kázeň, pořádek

dithyramb, chvalo zpěv

dogma, článek víry, ztrnulá poučka

doktorská disertace, vědecké pojednání napsané za účelem dosažení doktorského titulu

doktrína, učení, nauka

doktrinářský, lpící do poslední tečky na nějakém učení

doména, panství, obor působnosti

dominiální statky, statky zeměpána nebo státu

docent, učitel (hlavně na vysoké škole)

drenáž, odvodňování půdy s pomocí odvodňovacích trubek, kladených pod zemí, vysoušení

dynastie, panovnický rod

dynamika, nauka o pohybu, pohyb (protiklad: statika)

dyspepsie, špatné zažívání

Džagannáth, jedna z podob indického boha Višnu; při procesích na jeho počest vrhali se fanatičtí věřící pod kola vozu, na němž byla vezena jeho socha

E

East End, „Východní konec“, londýnská proletářská čtvrť

edikt, výnos, nařízení

efekt, účinek, působení

egoismus, sobectví

eklektický, v. eklekticismus

eklekticismus, vybírání z různých nauk, sestavování „nové“ práce z prací jiných autorů. „Vezmeme-li dvě nebo více různých definic a pak je náhodně sloučíme, dostaneme eklektickou definici, která poukazuje na různé stránky předmětu — nic více“ (Lenin)

ekonom, vědec z oboru hospodářství

ekonomie, hospodaření, hospodárnost; věda o hospodářství

elastický, pružný

elcaté, řecká filosofická škola z V. stol. př. n. l. v Eley (dolní Itálie), na rozdíl od Herakleita hlásala jednotu bytí. Patřil k ní Zenon, jenž byl zván otcem dialektiky

elementární, jednoduchý, základní (forma, zákon)

element, prvek, základní součást

emancipovat, osvobodit, osamostatňovat

embryo, zvířecí nebo lidský zárodek, plod

emigrace, vystěhovalectví

eminentní, vynikající

empirie, zkušenost, zkušenostní poznání

empirický, založený na zkušenosti, omezující se na danou skutečnost

emporium, tržiště, skladiště

encyklopedie, naučný slovník

encyklopedický, obsahující všechny vědy, všeobjímající

engineering trade, strojnictví

en masse, hromadně, masově

epidemie, nakažlivá nemoc

epigon, následovník, napodobitel, stoupenec

epitheton, přívlastek, přídomek Erin, Irsko

eskamotáž, kouzelnictví, kejklřství

essay, pokus, článek, stať, pojednání

etablissement, podnik, závod

etiketa, dvorský mrav, zdvořilost, upjatá forma styku

eufemismus, zjemnělé vyjádření, zjemnění

evikce, vyhnání, vypuzení z půdy

evoluce, vývoj

exaktní, přesný

excerpovat, vytáhnout, vypsát

exces, výstřelek, přemíra

exekuce, provedení, vykonání

exemplář, jednotlivý kus téhož druhu

exkomunikovat, vyloučit z církve, vyobcovat, dát do klatby

exkrement, výmět, odpad, výkal

exkurs, vybočení, odbočka

exodus, východ, vyvedení, odchod

exoterický, vnější, určený pro nezasvěcené, veřejný, populární (protiklad: esoterický)

expanse, rozpínání, rozšiřování

Seznam cizích slov

experiment, pokus
experimentum in corpore vili,
experimentování (lékaře) na bezcenném těle
exploatace, vykořisťování; exploatovat,
vykořisťovat, těžit
exponent, představitel, zástupce,
zmocněnec
ex professo, z povolání
expropriace, vyvlastnění
extense, rozsah, šíře
extensivní, rozpínavý, jdoucí do šíře (opak:
intensivní)
extrakt, výtažek, výpis, trest
extraktivní průmysl, dobývání surovin
těžbou, těžební průmysl
extrém, krajnost, protiklad, opak, jeden pól
protikladu

F

factory, továrna
faktor, činitel, okolnost, která za
spolupůsobení jiných okolností něco určuje
nebo způsobuje
fanatický, nadšený, tvrdošijný, zavilý
fanatismus, přehorlivost, urputnost
fanerogamie, veřejné souložení
fantasmagorický, jako ve snu, přeludný
fantom, přelud
farizej (příslušník starozidovské sekty),
pokrytec
fáze, stadia, časové úseky, stavy
fatální, osudný, neblahý, nevyhnutelný
fatum, osud
faux frais, „nepravé“ náklady,
neproduktivní náklady
fenomen, jev, zjev
ferment, kvas, látka vyvolávající kvašení
fetišismus, uctívání fetiše, modlářství. V
náboženském světě „se výtvořily lidského
mozku jeví jako samostatné bytosti, obdařené
vlastním životem... Tak je tomu ve světě zboží
s produkty lidské ruky“ (Marx)
feudálové, lenní páni, feudální velkostatkáři
feudalismus, předkapitalistický způsob a
forma vykořisťování ve středověku v Evropě.
„Hlavní formou vlastnictví ve feudální epoše
bylo pozemkové vlastnictví, spojené s
nevolnictvím na jedné straně a s vlastní prací s

malým kapitálem ovládajícím tovaryše na
druhé straně“ (Marx)
fiasko, úplný neúspěch
fictio juris, právní fikce, právnícký
předpoklad, který neodpovídá skutečnosti
figurovat, mít úlohu, vystupovat v určité
funkci
fikce, zdání, předpoklad něčeho
neexistujícího, klam
filantrop, lidumil
filantropický, lidumilný
filipika, polemika, útočná řeč
filistr, šosák
filtrovat, cedit
fiskál, státní pokladna, státní finance
fixní, pevný
fixní kapitál, kapitál vložený do pracovních
prostředků, který přenáší svou hodnotu na
výrobek jen pozvolna (opak: oběžný kapitál)
fixovat, zachytit v pevné podobě, upevnit,
ustálit flegmatický, lhostejný; člověk, kterého
nic nepřivede z míry
fluktuace, proudění sem a tam, kolísání
fond, základní jmění, zásoba peněz
formalita, ustálený způsob, zvyklost, pouhá
forma
formace, útvar, zřízení
fourierismus, socialistická sekta v
dvacátých a třicátých letech minulého století
ve Francii, která vznikla na základě učení
velkého utopisty Fouriera. Protože odmítala
třídní boj, byla nucena k uskutečňování svých
plánů (založení falanster, jakýchsi
polosocialistických osad), „dovolávat se
lidumilnosti buržoasních srdcí a měšců“
(Komunistický manifest)
fragment, zlomek, část
freeholder, svobodník, svobodný sedlák ve
feudální Anglii, stojící mimo lenní systém
freetrade, svobodný obchod
frikce, tření
frivolita, frivolní, lehkovážnost, lehkovážný
frugální, skromný, prostý, střídmy
full-times („plnočasy“), dělníci, kteří
pracují plnou pracovní dobu
fungovat, působit, být činným, fungující
kapitalista: průmyslový kapitalista na rozdíl od
půjčujícího kapitalisty

Seznam cizích slov

funkce, činnost, úkon, úřad; proměnná veličina, závislá na jiné

fysika (přírodní věda), věda o „neživé“ přírodě, nauka o pohybu (zahrnuje mechaniku, nauku o teple, světle, zvuku a elektřině)

fysiognomie, vzezření, vzhled, výraz obličeje

fysiokraté, stoupcí francouzské školy politické ekonomie v XVIII. stol. (Fr. Quesnay, Mercier de la Rivière, Le Trosne, Turgot a j.), kteří na rozdíl od merkantilistického systému „přenesli výzkum o původu nadhodnoty ze sféry oběhu do sféry bezprostřední výroby a tím položili základ k analýze kapitalistické výroby“ (Marx). Pokládali pozemkovou rentu za jedinou formu nadhodnoty, a proto také pokládali zemědělskou práci za jediné produktivní, avšak toto „zdánlivé zbožnění pozemkového vlastnictví se mění v jeho ekonomické popření a potvrzení kapitalistické výroby“ (Marx). Tím, že f. chtějí uvalit všechny daně na pozemkovou rentu, žádají osvobození průmyslu od poručnickování se strany státu a vyhlašují svobodnou konkurenci

fysiologie (přírodní nauka), nauka o stavbě a životních projevech rostlinného, živočišného a zvláště lidského těla

fysický, tělesný

G

Gaelové, keltský kmen v horním Skotsku a Irsku

gagátový (podle lykijské řeky Gagás), z černého jantaru

galantní, rytířský, dvorný, milostný

galéry, lodě, jež veslováním poháněli otroci a trestanci

gang, parta, četa, tlupa

generalisovat, zevšeobecňovat, zobecňovat

genese, původ, vznik, zrození

generace, rod, pokolení

gentleman, pán

genus, rod, druh

geometrie (zeměměřičství), matematika ploch a prostorových tvarů

georgijský, z Georgie (jižní stát ve Spojených státech amerických) gin, jalovcová kořalka, borovička

gnoseologie, teorie poznání, nauka o poznání

golddigging, zlatokopectví

gradace, stupňování

gramatický, jazykovědný, jazykový

grandové, příslušníci španělské vysoké šlechty

groteskní, pitvorný

guano, trus mořských ptáků, nakupený na ostrovech při pobřeží Peru, který se od roku 1840 dopravuje jako hnojivo do Evropy

guvernér, správce, místodržitel

gutaperča, kaučuk ze Sumatry, pružná hmota ze štávy některých tropických stromů

H

half-times („poločasy“), děti v anglických továrnách, které pracovaly pouze polovinu pracovní doby dospělých

harmonie, souzvuk, soulad

helotové, otroci ve staré Spartě

heterodoxní, odchylovající se od panující víry, jinověrný (opak: orthodoxní)

heterogenní, různorodý, nestejný

hic Rhodus, hic salta (zde je Rhodus, zde skákej!), tady máš úkol, tady ukaž, co umíš!

hierarchie, stupňovité uspořádání, pořadí, odstupňování hodnotí

hieroglyfy, obrázkové písmo starých Egyptů; obrázkové znaky

homeopatický, léčící podáváním nepatrně malých dávek

homogenní, stejnorodý

horizont, obzor horror, hrůza, zděšení

House of Commons, dolní sněmovna anglického parlamentu

House of Lords, horní sněmovna anglického parlamentu

humánní, lidský

humanita, lidskost

humbuk, klam, podvod, balamucení

humismus, učení anglického filosofa Huma, agnosticismus

hydraulický lis, lis působící na základě čerpání vody do tlakového válce; vynalezl ho roku 1795 Angličan J. Bramah

hygiena, zdravotní věda

hygienický, prospívající zdraví

Seznam cizích slov

hypertrofie, zbytnění (opak: atrofie)	importovat, dovážet
hypothesa, vědecký předpoklad, domněnka	imposantní, ohromující, velkolepý
hysterie, nervová nemoc	improvement, zlepšení
CH	improvisovat, dělat něco bez přípravy, spatra
chaos, nepořádek, naprostý zmatek	impuls, popud
Charta (listina), šest bodů anglického revolučního dělnictva v roce 1837 (všeobecné volební právo atd.), politický program chartismu, „prvního široce založeného, skutečně masového hnutí, politicky zdůvodněného proletářsko-revolučního hnutí“ (Lenin) chiliasta, blouznil; ten, kdo věří v „tisíciletou říši“	in abstracto, abstraktně vzato, všeobecně, obecně, vůbec
chirurgie, ranhojičství, lékařské operatérství	Inaugurální adresa, programatický oběžník Mezinárodního dělnického sdružení, sepsaný Marxem (1864)
chremastika, věda o peněžích, vydělávání peněz	inaugurovat, zahájit, začít incident, případ, nehoda, událost
chronický, vleklý, trvající delší čas (opak: akutní)	inclosure, ohrazení, oplocení
chronologie, časový postup, časový sled	index, ukazatel, rejstřík, seznam
I	indikátor, přístroj, který ukazuje tlak páry u parního stroje
idealista (filosofický), stoupenec idealismu, jednoho ze dvou hlavních filosofických směrů, který (na rozdíl od materialismu a skutečnosti) spatřuje původ světa a jedinou skutečnost v ideji a v myšlení	individuální, jednotlivý, týkající se jednotlivce
identifikace, ztotožňování	individuum, jednotlivec, jedinec
identifikovat, ztotožňovat, zjišťovat totožnost	inherentní, v něčem tkvící, obsažený
identický, úplně shodný, značící totéž, totožný	inkarnace, vtělení, ztělesnění
ideologie, ideologický, v širším smyslu: myšlenkový systém, myšlenkový svět. V užším smyslu: od skutečnosti odtržený myšlenkový svět	inklusivně, včetně
idolatrie, modlářství, modloslužba, zbožnění	inkongruence, neshodnost, nesladěnost, nesrovnalost
idylický, pokojný, nevinný	in natura, v přirozeném stavu, v přírodní formě
ignorance, nevědomost	inspirovat, nadchnout, vnuknout, podnítit k tvůrčí činnosti
ignorovat, záměrně přezírat	instinkt, přirozený pud
ilustrovat, znázorňovat, obrazně vyjadřovat	instinktivní, pudový, bezděčný
ilusorní, vymyšlený, klamný	instrumentum vocale, nástroj nadaný hlasem
imaginární, pouze pomyslný, neskutečný; v matematice veličina, která není reálná a kterou nelze vyjádřit čísly (na př. $\sqrt{-1}$)	insubordinace, nekázeň, neposlušnost, porušení řádu hodností
imanentní, tkvící v podstatě, vnitřní	integrální součást, podstatná, neodlučitelná součást
imponovat, učinit dojem	intensita, napětí, hustota (opak: extensita, rozprostraněnost)
	intensivní, napjatý, soustředěný, hustý (opak: extensivní)
	intermundie, prostory mezi nebeskými tělesy, meziprostory
	interpretace, interpretovat, výklad, tlumočení, vykládat, tlumočit
	intervence, vměšování, zakročení
	invase, nepřátelský vpád do země
	inventář, stav majetku, seznam zásob

Seznam cizích slov

ironie, skrytý výsměch	kodifikace, sjednocení rozptýlených zákonů do zákoníku
irracionální, protirozumový, co nelze pochopit rozumem; nehospodárný; v matematice: reálné číslo, jež nelze vyjádřit zlomkem s celými čísly (na př. druhá odmocnina ze dvou)	kokon, kukla, zámotek hedvábníka
isolovaný, osamocený, oddělený	kolektivní, pospolitý, společný
J	kolise, srážka, střetnutí
jeremiáda, nářek	kolportovat, roznášet, rozšiřovat
jeu d'esprit, duchaplná myšlenková hříčka, duchaplné vyprávění jobagie, mimořádné roboty rolníků pro statkáře v dunajských knížectvích	kolportáž, rozšiřování, roznášení
K	kombinace, spojení, sestavení, seskupení
kabalistický, tajemný, pouze pro zasvěcené	kombinovat, sestavit, dát dohromady, složit, spojit
kameralistika, státověda a peněžnictví, nauka o státním hospodářství	komfort, pohodlí
kanibal, lidožrout	komfortní, pohodlný
kanonizovat, prohlásit za svatého	komentář, vysvětlení, výklad
kapitulace, vydání (pevnosti), podrobení se, vzdání se	komentovat, vysvětlit, vyložit
kartel, spojení kapitalistů určitého výrobního odvětví, aby vyloučili konkurenci a monopolisticky ovládli trh, především stanovením jednotných prodejních cen	komerční, obchodní
kastelán, správce hradu	komisař, zplnomocněnec, pověřenec
kastrovat, vykolešit	komunikace, doprava, spojení
kasuistika, řešení právních otázek od případu k případu, pak chytrácký výklad práva, jak se komu hodí; právnícké hnidopišství	kompenzace, náhrada, vyrovnání
kasus, případ	kompenzovat, vyrovnat, zrušit působnost
kategorie, hlavní skupiny, základní pojmy	kompetentní, povolaný, příslušný, způsobilý
kategorický, podle kategorií; určitý, rozhodný, nepodmíněný	kompilovat, paběrkovat, sestavit z jiných knih
King's Bench, vysoký anglický soudní dvůr	komplex, soubor, souhrn, celek
klasický, vzorný; klasická politická ekonomie: buržoasní západoevropská ekonomie od poloviny XVII. st. do počátku XIX. stol., „která zkoumá vnitřní souvislost buržoasních výrobních poměrů, na rozdíl od vulgární ekonomie“ (Marx)	komplikovaný, složitý, zamotaný, svízelný
klan, kmen ve Skotsku a Irsku	komposice, sestavení, složení
klausule, vymežující doložka, dodatek (na př. zákona)	kompromis, dohoda se vzájemnými ústupky, „kompromis znamená v politice ustoupení od určitých požadavků, vzdání se části požadavků v zájmu dorozumění s druhou stranou“ (Lenin)
koalice, spojení, sdružení	koncentrace, soustředění; koncentrace kapitálu, „spočívá přímo na akumulaci či spíše je s ní totožná... je omezena stupněm růstu společenského bohatství“ (Marx). Srov. centralisace
kodex, zákoník	koncepce, pojetí, chápání koncese, povolení, ústupek
	kondensace, zhuštění
	konfederované státy, jižní státy Spojených států
	konfiskovat, zabrat, odebrat
	konfrontace, postavení dvou lidí tváří v tvář, dvou věcí proti sobě
	konfuse, zmatek
	konglomerace, seskupení

Seznam cizích slov

konjunktura, příznivý sběh okolnosti, příznivé období obchodu

konkretní, předmětný, skutečný, určitý (opak: abstraktní)

konkurence, kapitalistické soupeření. „Způsob, jak se projevují vnitřní zákony kapitalistické výroby ve vnějším pohybu kapitálů... a jak si je jednotlivý kapitalista uvědomuje jako hnací motivy“ (Marx)

konservativní, lpící na dosavadních zvyklostech a rádech

konsistence, soudržnost, pevnost, trvanlivost, tuhost

konsolidovat, upevňovat

konspekt, přehled, výtah

konstantní, stálý, neměnný

konstantní kapitál, „část kapitálu, která se přeměňuje ve výrobní prostředky (suroviny, pomocné látky a pracovní prostředky) a ve výrobním procesu nemění svou hodnotu“ (Marx)

konstituce, ústava, složení (těla)

konsum, spotřeba

kontakt, dotek, spojení

kontinent, pevnina, evropská pevnina (na rozdíl od anglické ostrovní říše)

kontingent, podíl, přínos, dávka

kontinuita, souvislost, spojitost, nepřetržitost

kontrast, prudký rozdíl, protiklad

kontrastovat, ostře se odlišovat, odrážet, být v protikladu

kontroverse, spor, sporná otázka

konvence, ujednání, dohoda, zvyklost

konvenční, smluvený, ustálený

Konvent (1792—1795), parlament velké francouzské revoluce v období vlády jakobínů (1793—1794)

konversní fond, zásoba zlata k výměně bankovek za zlato

konversní, přeměnitelný; o papírových penězích: směnitelný za vzácný kov

konvertibilita, směnitelnost za kov

kooperace, spolupráce, kapitalistická kooperace: „působení většího počtu dělníků v téže době v témž prostoru, k výrobě téhož druhu zboží pod velením téhož kapitalisty“ (Marx)

kooperativní továrny, družstevní továrny

kopírovat, opisovat

kotáž, chatrč, dělnický domek v Anglii

kredo, vyznání víry

kulminovat, vrcholit

kuriosita, zvláštnost, podivný zjev

kvalita, jakost

kvantita, množství

kvintesence, třešť, nejdůležitější obsah „v kostce“; jádro

kvocient, podíl při dělení

kvota, podíl

kyklop, obr kyklopský, obrovský, obrovitý

L

labour, práce

labyrint, bludiště, splet', zmatek

landlord, kapitalistický vlastník půdy, velkostatkář v Anglii

lapidární, stručný a pádný

latentní, skrytý, utajený

legalisovat, uzákonit, úředně potvrdit, ověřit

legitimní, zákonný, zákonitý, oprávněný

leveller, rovnostář (maloburžoasní radikální strana v anglické revoluci v letech 1648—1650)

liberální strana, v Anglii je to strana průmyslové buržoasie, hlásající svobodu obchodu

licence, povolení

licentia poetica, básnická volnost, jazyková odchylka dovolená ve vázané řeči

Liciniův zákon, zákon, který navrhl roku 376 př. n. l. římský tribun lidu C. Licinius Stolo, bojovník za plebejská práva; přijat byl roku 367; tento zákon otevřel plebejcům cestu ke konsulátu

litanie, církevní prosba za smilování, jednotvárný nárek, nudná řeč

little shilling men (muži malého šilinku), stoupenci birminghamského bankéře Thomase Attwooda, který ve sporu se sirem Robertem Peelem asi od roku 1819 do čtyřicátých let o zaplacení státních dluhů, nadělaných za inflace (1797—1819), zastával učení o idealitě peněz jako měrné jednotky a navrhoval, aby se věřitelům vyplatilo právě tolik šilinků, kolik

Seznam cizích slov

půjčili, ale aby se jejich obsah zlata zmenšil z 1/78 na 1/10 unce

lock-out, výluka

logika, učení o zákonech a formách myšlení

Lombard-street, bankovní a obchodní ulice v Londýně

luddité, masové hnutí anglického proletariátu na počátku XIX. století; luddité bojovali proti kapitálu rozbíjením strojů

M

magie, kouzelnictví

Magna charta, doslovně „velká listina“, listina, kterou musel roku 1215 podepsat anglický král Jan (Jan Bezzemek) a kterou byla stanovena práva stavů. Znamenala počátek ústavy v Anglii

magnáti, příslušníci uherské vysoké šlechty; kapitáloví magnáti, velkokapitalisté

mala fides, zlý úmysl, nepoctivost

mandarin, státní úředník v Číně

manie, chorobná touha, bláznovství, zuřivá touha

manipulace, dovedné zacházení, fortel

manufaktura (rukodílna), forma kapitalistické výroby, jejímž znakem je velký závod bez rozhodujícího použití strojů. „Výrobní organismus, jehož orgány jsou lidé“ (Marx)

manufakturní období, období kapitalistického výrobního způsobu před vznikem velkého průmyslu (asi 1500—1780)

martyrologie, mučednictví, dějiny mučednictví

master, mistr, malý podnikatel

materie, hmota, „to, co svým působením na naše smyslové orgány vyvolává počitek..., objektivní realita, daná nám v počitku“ (Lenin)

materialisovaný, zpředmětněný, zhmotnělý

materialita, hmotnost

materialismus, jeden ze dvou hlavních filosofických směrů, který (na rozdíl od idealismu a ve shodě se skutečností) učí, že nikoli duch, nýbrž hmota je prvotní, základní, že svět je objektivní realita a že myšlenky jsou pouze odrazy skutečnosti

maxima, hlavní zásada, pravidlo

mechanická síla, parní síla, vodní síla atd., na rozdíl od lidské a zvířecí síly

mechanismus, stroj, umělé zařízení, vnitřní strojové zařízení

meeting, shromáždění, schůze

melancholický, trudnomyslný, smutný

meliorace, zlepšení půdy

melodram, divadelní hra s hudebním doprovodem

membra disjecta, „rozptýlené údy“. Podle Ovidia: „invenias etiam disjecta membra poetae“ (i když jsou údy přeházeny, přece jen najdeš básníka, tj. i když jsou slova přestavěna, poznáš, z čeho básník čerpal)

Membre de l'Institut (de France), člen francouzského institutu, pařížské akademie věd, zal. roku 1795

memorandum, pamětní spis

merkantilismus, ekonomické učení, vzniklé v XVII. stol. především ve Francii a v Anglii. Monetární soustava (viz toto) „správně prohlašovala výrobu pro zbožní trh a přeměnu výrobku ve zboží, a tedy v peníze, za předpoklad a podmínku kapitalistické výroby. V merkantilistické soustavě, jež je pokračováním monetární, nerozhoduje již přeměňování hodnoty zboží v peníze, nýbrž výroba nadhodnoty, avšak s hlediska sféry oběhu, a zároveň tak, že se tato nadhodnota zračí v dodatečné peněžní sumě přesahující obchodní bilanci“ (Marx). Merkantilismus prohlašuje, že nadhodnota vzniká z obchodu, je vlastně vulgární ekonomii své doby. „Pod záminkou, že se zabývají jen bohatstvím národa a pomocnými zdroji státu, prohlašují (merkantilisté) ve skutečnosti zájmy kapitalistické třídy a obohacování vůbec za konečný účel státu“ (Marx)

metamorfosa, přetvoření, přeměna, proměna

metafysika, filosofický směr, příp. metoda myšlení, která na rozdíl od dialektiky (viz heslo) zkoumá „věci a jejich myšlenkové obrazy, pojmy jednotlivě, jeden po druhém a bez druhého“ a vidí v nich „pevné, ztrnulé a jednou provždy dané předměty zkoumání“. „Metafysik myslí v samých protikladech, mezi nimiž není souvislost“ (Engels)

metayer, pachtýř na polovic, tj. pachtýř, který poskytuje jen část zemědělského kapitálu, a musí proto odvádět smluvně stanovenou část celkového výrobku vlastníku pozemku, který poskytuje zbývající část kapitálu

Seznam cizích slov

metropole, hlavní město	negace, popření, zápor
mikrologická anatomie, nauka o stavbě nejmenších částech těla, buněk; nauka o tkáních	negace negace (popření popření), Hegelův výraz pro „velice dalekosáhlý a důležitý vývojový zákon přírody, dějin a myšlení... Negovat neznamená prostě říci ne, nebo prohlásit nějakou věc za neexistující anebo ji libovolným způsobem zničit... Způsob negace je zde určen předně obecnou a za druhé zvláštní povahou procesu... (je to) zvláštní způsob být negován tak, aby z toho vzešel vývoj“ (Engels)
mikroskop, drobnohled	negativní, záporný, nepříznivý (opak: pozitivní) negativita, vlastnost negativního pólu
milenium, tisíciletí, „tisíciletá říše“	netto váha, čistá váha
miniaturní, drobný, v malém	neutralisovat, zrušit, učinit neúčinným
minimum, nejmenší možná velikost	nexus rerum, pouto věcí, spojení, souvislost mezi věcmi
minimální mzda, nejmenší mzda	nivelisace, vyrovnání
mobilní, pohyblivý, movitý	nominální hodnota, hodnota podle jména (na př. mince, na rozdíl od její skutečné hodnoty)
modifikace, obměna, pozměnění	nominální, podle jména
modifikovat, pozměňovat, obměňovat	normování, upravování, stanovení
modus, způsob	nota bene, k tomu ke všemu, mimo to
moment, podstatná součást, určující okolnost	O
monetární soustava, ekonomické učení v XVI. a XVII. století. „Jako v XVI. a XVII. století, období dětství moderní buržoasní společnosti, hnala všeobecná touha po zlatě národy a vládce na zámožská křížácká tažení za zlatým grálem, tak prohlásili první mluvčí moderního světa, původci monetární soustavy (merkantilistická soustava je jen její variantou), zlato a stříbro, tj. peníze, za jediné bohatství. Správně tlumočili poslání buržoasní společnosti: vydělávat peníze“; jenže „zaměňovali peníze za kapitál“ (Marx)	objekt, to, co je dáno, předmět, o nějž jde, věc (opak: subjekt)
monopol, výsada výhradního obchodu, výhradní vlastnictví (opak: svobodná konkurence)	objektivní, předmětný, skutečný, věcný (opak: subjektivní)
monotonní, jednotvárný	obligace, dlužní úpis, závazek
morální kodex, mravní zákoník	obscenní, neslušný, necudný; oplzlý
mosaika, obraz, sestavený z pestrých kamínků	okultní, tajemný, tajný
M. P. (Member of Parliament), příslušník parlamentu, poslanec	oktrojovat, vnucovat, diktovat
mule (spinning mule), spřádací stroj	oligarchie, vláda několika málo šlechtických rodin
municipalita, městská rada	olla Parida (španělský masitý pokrm), míchanice, matlanina
mutatis mutandis (po změně toho, co mělo být změněno), se zřetelem k změněným okolnostem	omina, zlověstná znamení
myriády, nesčetné množství	operace, opatření, zákrok; chirurgický zákrok; vojenské pohyby
mysteria, tajemná učení, tajné obřady	optimistický, důvěřivý orakulum, věštba, prorocství
mysticismus, tajná věda, tajuplnost	ordonance, nařízení, rozkaz
N	orgán, nástroj nebo tělesný ústroj; hlas, smysl
nec plus ultra (nic nad to), nepřekonatelně, nedostižitelně	organické složení kapitálu, „hodnotové složení kapitálu, pokud je určeno jeho technickým složením“ (Marx)

Seznam cizích slov

organismus, ústrojí, členěný útvar, tělo
orgie, prostopášnost, hýření
orthodoxní, pravověrný
oscilace, kmitání, kolísání, chvění, vlnění
oscilovat, kmitat, kolísat
owenismus, učení utopického socialisty
Roberta Owena (viz toto)

P

paladium, svátost, posvátná věc, záštita
pamflet, leták, polemický spis
Pandekty, sbírka zákonů z doby
východořímského císaře Justiniána (z roku
529), obsahující tehdy ještě platné římské
právo; část corpus juris
panika (panické zděšení, podle řeckého
boha pastýřů Pana), všeobecné zhroucení
úvěru na burse, při němž vrhnou všechny
strany najednou všechno zboží nebo cenné
papíry na trh, a tak dochází k prudkému
poklesu cen, příp. kursů
paradox, to, co se odchyluje od
všeobecného mínění, zdánlivý protismysl,
protimluv
paradoxní, zdánlivě protismyslný,
neobyčejný, nezvyklý
paralelní, rovnoběžný
paralela, rovnoběžka; obdoba
paralysovat, ochromit, překonat,
zneškodnit, zbavit účinku
parafráze, opis (výroku, řeči)
parliamentary return, parlamentní zpráva
paroxysmus, horečnatý záchvat, třeštění
parvenu, povýšenec, vyšinulec
parcela, pozemek, políčko
pasus, místo v knize nebo řeči
pathologie, nauka o chorobách
patria potestas, otcovská moc
patriarchální, rodinný
patrimoniální soud, dědičný soud
pozemkových vlastníků, statkářů
patricijové, příslušníci politicky
privilegovaných šlechtických rodin ve starém
Římě, kteří měli státní moc a jako páni
obecních pozemků a lichváři vykořisťovali
plebejce
patron, ochránce, příznivec; mistr, šéf

pauper, nuzák, zchudlý člověk, žijící z
almužny

pauperismus, hromadná chudoba, hromadná
bída, nevyhnutelný produkt akumulace
kapitálu

peculium, zvláštní majetek, oddělený
majetek (na př. vojáků, otroků a p.)

peonství, zejména v Mexiku obvyklá forma
vykořisťování zemědělských dělníků. „Peonáž
je peněžní záloha na budoucí práci. Postup při
těchto zálohách je stejný jako při obyčejné
lichvě. Dělník nejen zůstává po celý život
dlužníkem, tudíž nuceným dělníkem věřitele,
nýbrž tento poměr se dědí v rodině i na
pozdější pokolení, které tedy fakticky patří
věřiteli“ (Marx)

peloponneská válka, boj mezi Athény a
Spartou o nadvládu v Řecku (431—404 př. n.
l.)

perfektum, minulost, minulý čas

periodický, pravidelně se vyskytující

periodicita, opakování v pravidelných
intervalech, časových úsecích

periferie, obvod, vnější okruh

permanentní, trvalý, stálý

perpetuum mobile, mechanismus, který
uveden jednou v pohyb, se pohybuje věčně

personifikovat, zosobňovat, zobrazovat v
lidské podobě

petice, písemná žádost, prosba

pia fraus, zbožný podvod, klamání v
dobrém úmyslu

pedestal, podstavec, základ

pieta, vděčná láska a starost, zbožná a
láskyplná úcta

pilgrim fathers, poutníci, angličtí puritáni,
kteří se vystěhovali roku 1620 do Ameriky a
založili státy Nové Anglie

plagiát, literární krádež

plaidoyer, obhajovací řeč, obhajoba

plastická krev, krev bohatá na plasma

platonismus, učení řeckého filosofa Platona
(viz toto)

plebejci, patriciji (viz toto) vykořisťované a
potlačované masy lidu (drobní rolníci a
řemeslníci) ve starém Římě, které si sice
během V. a IV. stol. př. n. l. vybojovaly
politickou rovnoprávnost, ale hospodářsky
upadaly a byly vystřídány otroctvím. Jejich
masa klesla na starověký „proletariát“, kdežto

Seznam cizích slov

jejich horní vrstva se smísila s patricijí v novou šlechtu císařské doby

plus, více, připočteno

pluralis majestatis, zvyk knížat mluvit

o sobě v množném čísle

plusquamperfektum, předminulý čas

point d'honneur, věc cti, otázka cti

pointa, hrot, vyvrcholení, vyhrocení myšlenky, vtipu

póly, (stěžejní body, koncové body zemské osy), dvě proti sobě stojící a vzájemně se podmiňující stránky nějakého protikladného jevu (magnetismus), protikladu

polarisace, tvoření, příp. oddělení dvou pólů

polarický, postavený proti sobě jako dva póly

polarita, protiklad dvou pólů, dvou nerozlučných stránek protikladu

politická ekonomie, věda o národním hospodářství

polygamie, mnohoženství

polytechnické školy, vysoké a střední školy technického směru

populace, lidnatost, přírůstek obyvatelstva

póry, maličké průliny, průduchy v pevném tělese

pórézní, průlinčitý, pórovitý, propustný

positivní, kladný, určitý, skutečný (opak: negativní)

positivita, vlastnost kladného pólu

post festum (po slavnosti), pozdě, s křížkem po funusu

potentát, panovník, vládce

potentia, podle sil, podle možností, potencionálně

potence, síla, výkonnost, mohutnost

pour le roi de Prusse (pro pruského krále), zbytečně, nadarmo, do koše na odpadky, pro kočku

praktika, způsob, jak se něco dělá

pregnantní, výstižný

premise, předpoklad, první věta soudu

pretendent, nápadník, uchazeč o trůn

prekérní, nejistý, choulostivý, povážlivý

prima facie, podle prvního zdání, zdánlivě, na první pohled

primitivní, prvopočáteční, nedokonalý, neumělý, hrubý

Privy council, tajná rada anglického krále
privilegium, výsada

procedura, postup jednání

produkce, výroba

produkt, výrobek

produktivní, výrobní, tvůrčí

profánní, světský, všední

progrese, postup, vzestup, růst

progresivní, postupný, vzestupný, pokrokový

prohibice, zákaz, bránění

prohibitivní, zabraňující, působící jako zákaz

proporce, proporcionální, poměr, poměrný, v určitém poměru

propriété, majetek

pro rata, poměrně

proskribovat, dát do klatby, stihnout klatbou

prosperita, blahobyť, doba rozkvětu při průmyslovém cyklu

protekcce, ochrana, ochranné clo

protekcionismus, ochranářství; ochrana domácí výroby vysokými dovozními cly na zahraniční výrobky

protestantismus, formy křesťanského náboženství, vzniklé za buržoasní revoluce v Evropě na počátku XVI. století

protijakobínské války, války Anglie proti francouzské revoluci (1793 až 1815)

publikovat, uveřejňovat

puritánství, přísně náboženský měšťácký směr v anglickém protestantismu, který se kolem roku 1600 oddělil od reformované církve

Q

quand même, i když, za všech okolností, vůbec

quasi, skoro jako, jakoby, rádo by quid pro quo (jedno místo druhého), záměna

R

rabulistika, překrucování práva, sudičství

racionálně, rozumně, hospodárně

rachitický, stížený rachitidou (křivicí), pokřivený, slabý

Seznam cizích slov

reagencie, chem. látka, jejíž reakce dokazuje přítomnost jiné chemické látky

reakce, zpětné působení, zvrát, obrat; zpátečnictví

reálný, skutečný

realisovat, uskutečňovat; přeměnit hodnotu ze zboží formy v peněžní, prodat zboží

realistický, zaměřený na skutečnost, životný, střízlivý

realita, skutečnost

redukovat, převádět, omezovat

reflektovat, obrážet, zrcadlit, odrážet

reflex, odlesk

reflexe, odrážení, zrcadlení; rozvažování

reformace, přeměna feudální křesťanské církve v „reformovanou měšťáckou církev“ (Engels) v první polovině XVI. stol., změna politických a společenských poměrů v tomto období

registrátor, pořadač, pořadatel

registrovat, zařadit, zaznamenat

regulární, pravidelný, normální, řádný

regulace, určení, předpis, úprava

reintegrovat, znovu zcelit, obnovit

rekonstruovat, znovu sestavit, uvést do původního stavu

rekonstrukce, obnova

relais, příprež; systém relais, systém práce na směny

relativní, podmíněný, poměrný (opak: absolutní)

relikvie, ostatky (svatého), pozůstatek

renegát, odpadlík, odrodilec, který popírá, co dříve zastával

report, zpráva representativní stát (zastupitelský stát), buržoasní státní forma, v níž vláda vychází přímo či nepřímo ze zastupitelských těles (parlamentů)

representovat, představovat, zastupovat

reprodukce, reprodukovat, obnova, nová produkce, znovu vyrábět, nahrazovat

residence, sídlo

residuum, zbytek, zůstatek

restaurace (obnovení), období reakce a znovunastolení panovnických rodů vyhnaných revolucí, které následovalo po anglické a francouzské revoluci

restaurovat, obnovit, opravit

resultát, výsledek

resumé, shrnutí, souhrn, stručný obsah

reverend (rev.), velebný pán, titul kněží v Anglii

revise, prohlídka, přezkoušení

revolta, vzpoura, povstání

revoluce průmyslová, změna v kapitalistickém výrobním způsobu koncem XVIII. století v Anglii, přechod od manufaktury k velkému průmyslu

revolucionovat, revolučně nalad'ovat, způsobit převrat

revue, časopis

režim, způsob vlády

rival, rivalisovat, soupeř, závodit, soupeřit

robinsonády, povídky o osamělých ztroskotancích, fantasie, v nichž vystupuje jednotlivec mimo společnost (podle slavné knihy „Robinson Crusoe“ [1719] od Daniela Defoa)

rotace, otáčení, točivý pohyb

rutina, cvik, řemeslná obratnost, zručnost, získaná bezmyšlenkovitým cvikem

ryot, indický rolník, který odvádí statkáři naturální dávky

S

saldovat, vyrovnat, zaplatit, udělat uzávěrku účtu

saint-simonismus, socialistická sekta ve Francii, která se opírala o učení velkého utopisty Saint-Simona a po jeho smrti propagovala „poloburžoasní, poloproletářský socialistický systém“ (Marx), (bankovní reformu a úvěr jako hlavní páku společenské reformy). Saint-simonisté působili zejména v třicátých letech, kdy se zúčastnili různých revolučních spiknutí. Roku 1850 se definitivně rozpadli.

salto mortale, skok smrti

sanguinik, horkokrevný, lehce vznětlivý člověk

sankce, potvrzení, schválení

sankcionovat, potvrdit, schválit

sans phrase, bez okolků, beze všeho

satisfakce, uspokojení, zadostiučinění

savoir faire (umět dělat), dovednost, obratnost, zručnost

Seznam cizích slov

<p>scholastika, abstraktní, hnidopišská školská filosofie středověké církve; scholastický, školometský, bez spojení se skutečností, praxí</p> <p>scutching mill, tírna lnu, dílna na potírání lnu</p> <p>secundum artem, podle umění, podle pravidel umění, podle theorie</p> <p>sféra, kruh, okruh, oblast</p> <p>selfacting mule, automatický spřádací stroj, samopřed</p> <p>sentimentalita, citlivůstkářství, přílišné podléhání citům</p> <p>servilní, otrocký, služebnický, podlézavý</p> <p>sezóna, roční období, londýnská sezóna: čas, kdy se anglická aristokracie a buržoasie baví v hlavním městě</p> <p>sinekura, bezpracný důchod, obrok, beneficium</p> <p>sinekurista, obročník</p> <p>sine qua non (bez něhož nelze), nutná věc, bez níž se nelze obejít</p> <p>skalp, kůže stažená s hlavy</p> <p>skrofulosa, krtičnatost</p> <p>skrupulosita, úzkostlivost, pochybovačnost, trapná přesnost</p> <p>slang, odborná řeč, hantýrka</p> <p>sociologie, věda o společnosti</p> <p>Sodoma a Gomora, města ve staré Palestině, jimž je v bibli přisuzována obzvláštní mravní zpusťlost</p> <p>sondovat, zkoumat, pátrat</p> <p>sofisma, smyšlený důvod, klamný soud</p> <p>sofista, stoupenec sofistiky, filosofického směru ve středověku (příp. ten, kdo používá stejné metody myšlení). Sofista napodobuje navenek dialektiku, ve skutečnosti však hrou s rozpory pojmů překrucuje pravdu a „dokazuje“ to, co si sám anebo jeho příkazovatel přeje. „Již Hegel právem prohlásoval, že pro všechno na světě se dají najít ‚důkazy‘ ... To byla vždy metoda všech sofistů: vybírat příklady, které se vztahují na docela odlišné případy“ (Lenin)</p> <p>speciální, zvláštní, jedinečný</p> <p>specifický, zvláštní, svérázný</p> <p>spekulace, výpočet, pouhá myšlenková konstrukce; v ekonomickém smyslu: odvážné podnikání na trhu nebo na burse, s cílem „vydělat peníze bez výroby“ (Marx) spontánní,</p>	<p>sám od sebe, samovolný, z vlastního popudu, živelný</p> <p>sporadicky, ojediněle, roztroušeně, porůznu</p> <p>squire, titul šlechtice nižšího stupně ve feudální Anglii (později prostě ve smyslu „blahorodí“)</p> <p>stabilní, pevný, stálý, ustálený</p> <p>stadium, úsek cesty, vývojový stupeň, stupeň</p> <p>stagnace, klid, váznutí, ustrnutí, zbahnění</p> <p>stagnovat, zastavit se, ustrnout</p> <p>statika, nauka o klidu, učení o nepohyblivých tělesech, o rovnováze (opak: dynamika, nauka o pohybu)</p> <p>statut, zákon, stanovy, řád</p> <p>statutární, zákonný, ustanovený podle řádu, statutu</p> <p>stereotypní (neměnným písmem), nezměněný, neměnný, stále stejný</p> <p>stimulace, podnícení, podráždění</p> <p>stipulovat, smluvit, určit, sepsat</p> <p>stock jobbers, bursovní spekulanti, spekulanti s akcemi</p> <p>stoický, vyrovnaný, neochvějný, stálý, v duchu stoicismu, řecké filosofické školy, která hlásala lhostejnost ke všem změnám a pohrdání bolestí</p> <p>stupidní, tupý, omezený</p> <p>sub, pod</p> <p>subjekt, podmět, to, co je si sebe vědomo, to, co jedná, osoba (opak: objekt)</p> <p>subjektivní, existující pouze v počítcích, ve vědomí; vědomý, osobní, lidský (opak: objektivní, předmětný, věcný)</p> <p>subsidie, státní peněžítá pomoc, peněžní podpory</p> <p>substance, látka, podstata</p> <p>substrát, hmotný podklad</p> <p>subsumovat, zahrnovat pod něco, přiřadit</p> <p>sukcesivní, postupný</p> <p>superintendent, vrchní dohlížitel, ředitel</p> <p>surpluspopulation, přelidněnost</p> <p>superiorita, nadřazenost</p> <p>surat, bavlna z města Surat v Indii, okres Bombay</p> <p>surogát, náhražka</p> <p>suspense, dočasné přerušení, dočasné zrušení</p>
---	--

Seznam cizích slov

suverénní, svrchovaný, nezávislý, neomezený

symbol, znamení, znázornění, znak

symetrie, souměrnost, stejnost, shodnost

sympatie, soucit

synkretismus, bezzásadové spojení dvou bojujících stran nebo vzájemně si odporujících pouček

synonymní, smyslem totožný, souznačný

synthesa, sloučení, spojení věcí nebo pojmů (opak: analysa)

Š

šiboleť, znamení, heslo

šikany, schválnosti, zlomyslné překážky škála, stupnice, řada

T

talmudistický, doslovně vykládající, slovíčkářský (od talmud, židovský zákoník z II.—VI. století)

tautologie, pouhé opakování toho, co již bylo řečeno, nesprávná definice (definuje tím, co má být definováno)

taxa, pevná cena, odhadní cena

technologie, nauka o zpracování surovin na spotřební statky

tendence, úsilí, směr, vývojový směr, tíhnutí

terminologie, názvosloví, souhrn odborných výrazů

teritorium, území

teroristický, násilnický, používající zastrašování

theokrat, theokracie, kněz mající politickou moc, vláda kněží

theologie, bohosloví

theoremata, poučka

titanský, obrovský, nadlidský

tomahawk, válečná sekera severoamerických Indiánů

tories, toryové, strana velkých a středních pozemkových vlastníků Anglii, vznikla za restaurace Stuartů (kolem roku 1660). Přibližně od roku 1830 se jim říká konzervativci. (Později ztratila tato strana svůj převážně agrární charakter.) torso, nedokončené dílo, zlomek

Tower, londýnské vězení, státní vězení

trade-unions, anglické odbory

tradice, staré podání, zvyklost; tradiční, podle podání, podle obyčejů

transakce, provedení nějaké záležitosti, převod, směna, ujednání, obchod

transsubstanciacie, přepodstatnění

tribut, poplatek, povinná daň

trichotomie, rozdělení na tři části

triviální, otřepaný, základní

troglodyt, obyvatel jeskyní

tropické klima, podnebí v tropech, tj. na té části země, která leží mezi dvěma obratníky

truckový systém, vyplácení dělníků ve zboží

turnaj, rytířský zápas

typický, příkladný, příznačný

typograf, knihtiskař

tyran, samovládce, despota, krutovládce

U

ultima Thule, krajní hranice (Thule byl mytický ostrov na nejvzdálenějším severu)

uniformní, stejný tvarem, podobou

universální, všeobjímající, všeobecný, všestranný

usurpátorský, uchvatitelský usurpovat, uchvátit, protiprávně si přivlastnit, zmocnit se

utopie (země nikoho), neskutečný, neuskutečnitelný plán nebo návrh (podle románu anglického státního kancléře Thomase Mora, který vyšel roku 1515 a v němž More popisuje sociální zařízení vybájeného „ostrova Utopia“)

V

vandalismus, divoké, surové ničení

variabilní, proměnný

variabilita, proměnlivost

variabilní kapitál, část produktivního kapitálu přeměněná v pracovní sílu, tj. vynaložená na mzdy, která mění svou hodnotu ve výrobním procesu a kromě své hodnoty vyrábí ještě nadhodnotu

varianta, obměna textu, odchylka

variace, změna, obměna, střídání

vasal, feudální lenní pán, který musel konat válečné služby, poddaný

Seznam cizích slov

vegetace, rostlinstvo
vegetovat, živořit
verbatim, doslovně, v plném významu slova
verdikt, výrok porotců, soudní rozsudek
verse, pojetí, znění (zprávy)
vice versa, a obráceně, naopak
villicus, správce ve starém Římě, dozorce;
otrok nebo propuštěnec, který měl pod
dohledem ostatní otroky
vindikovat, osobovat si, přisuzovat si
virtuos, virtuosita, umělec, mistr svého
oboru, mistrovství
vulgarisovat, činit hrubým, zplošťovat
vulgo, obecně, jak se říká, přezdívkou
vulgární ekonomie, buržoasní politická
ekonomie, která (na rozdíl od klasické)
nezkoumá buržoasní výrobní poměry, nýbrž
„se omezuje na to, že systematicky a
pedanticky seřazuje otřepané a samolibé
představy buržoasních výrobních činitelů o
jejich vlastním světě a prohlašuje je za věčné
pravdy“ (Marx)

W

wearing-apparel, oděvní součásti (do
výroby wearing-apparel patří: krejčovství, šití
prádla, modistství, rukavičkářství, obuvnictví,
kloboučnictví atd.)

wighové, strana anglické průmyslové
buržoasie, která vznikla současně s toryi (viz
toto), pozdější strana liberální work práce
workhouse, pracovna

Y

Yankee, přezdívka pro anglicky mluvící
obyvatele Spojených států yeoman, yeomanry,
svobodní drobní sedláci ve feudální Anglii,
nejnižší vrstva freeholderů (viz toto), třída
mezi nižší šlechtou a nevolníky

Z

zenit, vrcholný bod, nejvyšší bod na nebi,
nadhlavník

zintensivnění, zvýšení intensity, napětí,
vypětí zpauperisovaný, zbídačelý, núzný, žijící
z milodarů

Ž

žargon, odborná mluva, hantýrka
žoviální, veselý, dobrosrdečný

Seznam vah, měř a mincí

Seznam vah, měř a mincí

Váhy

Váhy používané v obchodu:

tuna (ton, t) = 20 hundredweights	1.016,0475 kg
hundredweight (cwt) = 4 kvartery	50,802 kg
libra (pound, lb.) = 16 uncí	453,5924 g
unce (ounce, oz) = 16 dramů	28,349 g
dram	1,772 g
stone (kámen) = 14 liber	6,350 kg

Váhy pro léčiva, drahé kovy a drahokamy:

libra (troy pound) = 12 uncí	372,242 g
unce (troy ounce) = 12 penny weights	31,0135 g
penny weight = 24 granů	1,5552 g
gran (grain)	0,0648 g

Míry

Délkové míry:

yard = 3 stopy	91
stopa (foot) = 12 coulů	30,48 cm
coul (inch) = 12 libes	2,54 cm
míle angl. (mile)	1.609 m
loket (německý)	$\frac{2}{3}$ m

Plošné míry:

akr = 4840 čtvereč. yardů	40,467 a
rood = $\frac{1}{4}$ akru	10,117 a

Duté míry:

stopa = 28,3 krychl. decimetrů	28,3 l
kvarter = 8 bušlů	290,79 l
bušl = 8 gallonů	36,35 l
gallon = 10 libes	4,543 l
pinta	0,567 l
měřice (Scheffel — pruská míra)	44,96 l

Koňská síla (HP):

anglická: síla, jíž je zapotřebí k zvednutí 33.000 liber za jednu minutu do výše jedné stopy nebo jedné libry do výše 33.000 stop (viz pozn. 109a v kap. 13);

metrická: síla, jíž je zapotřebí k zvednutí 75 kg za vteřinu do výše 1 m nebo 1 kg do výše 75 m.

Míry teploty:

t° Fahrenheita = $\frac{5}{9}$ (t - 32) °C. Např. 100 F = 38° C.

Peníze*

(M= marka, pf=fenik)

libra šterlinků (pound sterling, £) = 20 šilinků	20,43 M
šilink (shilling, sh) = 12 penci	1,021 M
penny (množ. číslo: pence, d)	8,51 pf.
farthing (nejmenší angl. měděná mince) = $\frac{1}{4}$ penny	2,12 pf.
sovereign (zlatá mince) = libra št	
guinee (dříve angl. zlatá mince) = 21 šilinků	21,45 M
groš (groat, jen počítací mince) = 4 pence	34 pf
groš (Groschen, něm. mince)	12 pf
frank (franc, fr.) = 100 centimů	asi 81 pf
centime	asi 0,81 pf
livre (franc.) = 1 frank	asi 81 pf
maravedi (stará španělská měděná mince)	asi 6 pf
reis (portugalská mince)	0,454 pf
dukát (zlatá mince v pozdním středověku v několika evropských zemích)	asi 9 M
tolar (stará stříbrná mince různé hodnoty a různě označovaná) všeobecně	asi 3 M
dolar (dollar, \$) = 100 centů	4,20 M

* Relace se vztahují u marky na rok 1871, u dolaru na rok 1878. Dnešní relace jsou podstatně odlišné.

OBSAH

Předmluva k prvnímu vydání	15
Doslov k druhému vydání	17
Předmluva k francouzskému vydání	21
Doslov k francouzskému vydání	22
Předmluva k třetímu vydání	23
Předmluva k anglickému vydání	25
Předmluva ke čtvrtému vydání	27

Kniha první Výrobní proces kapitálu

Oddíl první Zboží a peníze

Kapitola první. Zboží	30
1. Dva činitelé zboží: užitná hodnota a hodnota (substance hodnoty, velikost hodnoty)	30
2. Dvojaký charakter práce tkvící ve zboží	33
3. Forma hodnoty čili směnná hodnota	36
A. Prostá, jednotlivá čili nahodilá forma hodnoty	37
1. <i>Dva póly výrazu hodnoty: relativní forma hodnoty a ekvivalentní forma</i>	37
2. <i>Relativní forma hodnoty</i>	37
a) Obsah relativní formy hodnoty	37
b) Kvantitativní určitost relativní formy hodnoty	40
3. <i>Ekvivalentní forma</i>	41
4. <i>Prostá forma hodnoty jako celek</i>	43
B. Úplná čili rozvinutá forma hodnoty	44
1. <i>Rozvinutá relativní forma hodnoty</i>	44
2. <i>Zvláštní ekvivalentní forma</i>	45
3. <i>Nedostatky úplné čili rozvinuté formy hodnoty</i>	45
C. Všeobecná forma hodnoty	46
1. <i>Změněný charakter formy hodnoty</i>	46
2. <i>Vztah mezi vývojem relativní formy hodnoty a ekvivalentní formy</i>	47
3. <i>Přechod od všeobecné formy hodnoty k peněžní formě</i>	48
D. Peněžní forma	49
4. Zbožní fetišismus a jeho tajemství	49
Kapitola druhá. Směnný proces	56
Kapitola třetí. Peníze čili oběh zboží	61
1. Míra hodnot	61
(Cena. Měřítka cen. Všeobecný vzestup nebo všeobecný pokles cen. Početní názvy peněz, počítací peníze. Kvantitativní inkongruence [neshodnost] mezi velikostmi hodnoty a cenou. Kvalitativní rozpor mezi nimi. Cena je jen ideální forma hodnoty zboží.)	
2. Oběživo	65

a) Metamorfosa zboží (Koloběh $Z — P — Z$. Prodej: $Z — P$. Koupě: $P — Z$. Metamorfosa zboží jako celek. Rozdíl mezi zbožním oběhem a výměnou výrobků.)	65
b) Oběh peněz (Metamorfosa zboží a oběh peněz. Peníze mění dvakrát místo. Množství obíhajících peněz. Rychlost oběhu. Průběh a váznutí oběhu. Činitelé určující masu obíhajících peněz.)	71
c) Mince. Znamka hodnoty (Mince a prutové zlato, opotřebování mince. Znamka hodnoty. Stříbrné a měděné známky. Papírové peníze. Zákon oběhu papírových peněz s nuceným kursem.)	75
3. Peníze	78
a) Hromadění pokladů	78
b) Platidlo	81
c) Světové peníze	84

Oddíl druhý Přeměna peněz v kapitál

Kapitola čtvrtá. Přeměna peněz v kapitál	87
1. Všeobecný vzorec kapitálu	87
2. Rozpory všeobecného vzorce	91
3. Koupě a prodej pracovní síly („Svobodný dělník“. Hodnota pracovní síly. Zvláštní povaha zboží „pracovní síla“.)	96

Oddíl třetí Výroba absolutní nadhodnoty

Kapitola pátá. Pracovní proces a zhodnocovací proces	101
1. Pracovní proces (Pracovní proces, pracovní předmět, surovina, pracovní prostředek. Výrobní prostředek. Produktivní spotřeba. Pracovní proces jako proces spotřeby pracovní síly kapitalistou.)	101
2. Zhodnocovací proces (Hodnototvorný proces. Hodnota pracovní síly a hodnota, kterou vytváří v pracovním procesu, jsou dvě různé veličiny. Zhodnocovací proces, geneze kapitálu.)	105
Kapitola šestá. Konstantní kapitál a variabilní kapitál	111
Kapitola sedmá. Míra nadhodnoty	117
1. Stupeň vykořisťování pracovní síly	117
2. Vyjádření hodnoty výrobku v poměrných částech výrobku	121
3. Seniorova „poslední hodina“	122
4. Nadvýrobek	125
Kapitola osmá. Pracovní den	126
1. Hranice pracovního dne	126
2. Nenasatelná chtivost nadpráce. Továrník a bojar	128

3. Anglická průmyslová odvětví bez zákonně hranice vykořisťování (Krajkářský průmysl. Hrnčířství. Výroba zápalek. Výroba čalounů. Pekařství. Železnice. Modistky. Kováři.)	132
4. Denní a noční práce. Systém směn (Hutnictví a kovodělný průmysl.)	138
5. Boj za normální pracovní den. Zákony vynucující prodlužování pracovního dne od poloviny XIV. století až do konce XVII. století (Bezohlednost kapitálu ke zdraví a životu dělníků. Anglické dělnické statuty. Hranice pracovního dne v XVII. století až do epochy velkého průmyslu.)	142
6. Boj za normální pracovní den. Nuceně omezování pracovní doby. Anglické tovární zákonodárství v letech 1833—1864 (Zákon z roku 1833, 1844, 1847 a 1850. Hedvábnické továrny. Tiskárny kartounu. Barvírny a bělírny.)	148
7. Boj za normální pracovní den. Vliv anglického továrního zákonodárství na jiné země	157
Kapitola devátá. Míra a masa nadhodnoty	161

Oddíl čtvrtý **Výroba relativní nadhodnoty**

Kapitola desátá. Pojem relativní nadhodnoty	166
Kapitola jedenáctá. Kooperace (Východisko kapitalistické výroby. Kvantitativní odlišnost kapitalistické výroby od cechovní výroby. Společenská průměrná práce. Úspora výrobních prostředků. Společenské produktivní síly kooperativní práce. Dřívější formy kooperace. Její kapitalistická forma.)	171
Kapitola dvanáctá. Dělbá práce a manufaktura	178
1. Dvojí původ manufaktury	178
2. Dílčí dělník a jeho nástroj	179
3. Dvě základní formy manufaktury: heterogenní manufaktura a organická manufaktura	180
4. Dělbá práce uvnitř manufaktury a dělbá práce uvnitř společnosti	185
5. Kapitalistický charakter manufaktury	189
Kapitola třináctá. Stroje a velký průmysl	194
1. Vývoj strojů	194
2. Přenášení hodnoty strojů na výrobek	201
3. Nejbližší účinky strojové výroby na dělníka	204
a) Přivlastňování dalších pracovních sil kapitálem. Práce žen a dětí	204
b) Prodlužování pracovního dne	208
c) Zintenzivnění práce	211
4. Továrna	216
5. Boj mezi dělníkem a strojem	220
6. Kompensační teorie o dělnicích vytlačovaných stroji	225
7. Odpuzování a přitahování dělníků v souvislosti s rozvojem strojově výroby. Krise v bavlnářském průmyslu	229
8. Revolucionování manufaktury, řemesla a domácké Práce velkým průmyslem	235
a) Zrušení kooperace, založené na řemesle a dělbě práce	235
b) Zpětný vliv továrny na manufakturu a domáckou práci	236

c) Moderní manufaktura	237
d) Moderní domácí práce (Krajkářství. Slaměnkářství.)	238
e) Přejchod moderní manufaktury a domácí práce ve velký průmysl. Urychlení této revoluce rozšířením továrních zákonů na tyto způsoby výroby (Šicí stroj.)	240
9. Tovární zákonodárství. (doložky o zdravotní péči a o výchově.) Jeho všeobecně rozšíření v Anglii	245
10. Velký průmysl a zemědělství	256

Oddíl pátý **Výroba absolutní a relativní nadhodnoty**

Kapitola čtrnáctá. Absolutní a relativní nadhodnota	258
Kapitola patnáctá. Změny ve velikosti ceny pracovní síly a nadhodnoty	263
I. Velikost pracovního dne a intenzita práce jsou stálé (dány), produktivita práce se mění	263
II. Pracovní den a produktivní síla práce jsou stálé, intenzita práce se mění	265
III. Produktivní síla a intenzita práce jsou stálé, pracovní den se mění	266
IV. Současně změny v trvání, produktivní síle a intenzitě práce	266
Kapitola šestnáctá. Různě vzorce míry nadhodnoty	269

Oddíl šestý **Mzda**

Kapitola sedmnáctá. Přeměna hodnoty pracovní síly, respektive ceny pracovní síly ve mzdu	271
Kapitola osmnáctá. Časová mzda	275
Kapitola devatenáctá. Úkolová mzda	279
Kapitola dvacátá. Národní rozdílnost mezd	283

Oddíl sedmý **Akumulační proces kapitálu**

Kapitola dvacátá první. Prostá reprodukce (Dělnická třída jako příslušenství kapitálu. Vztah mezi kapitalistou a dělníkem je reprodukován kapitalistickým výrobním procesem.)	286
Kapitola dvacátá druhá. Přeměna nadhodnoty v kapitál	293
1. Kapitalistický výrobní proces v rozšířeném měřítku. Přeměna vlastnických zákonů zboží výroby v zákony kapitalistického přivlastňování	293
2. Chybné pojetí reprodukce v rozšířeném měřítku politickou ekonomikou	297
3. Dělení nadhodnoty na kapitál a důchod. Teorie abstinence [zdrženlivosti]	299
4. Okolnosti určující rozsah akumulace nezávisle na poměru, v němž se nadhodnota rozpadá na kapitál a důchod. Stupeň vykořisťování pracovní síly. Produktivní síla práce, vzrůst rozdílu mezi používaným a spotřebovaným kapitálem. Velikost zálohovaného kapitálu	302

5. Tak zvaný pracovní fond	307
Kapitola dvacátá třetí. Všeobecný zákon kapitalistické akumulace	309
1. Vzrůst poptávky po pracovní síle souběžně s akumulací při neměnicím se složení kapitálu	309
2. Relativní zmenšování variabilní části kapitálu během akumulace a koncentrace, která ji provází	313
3. Vzrůst produkce relativního přelidnění čili průmyslové rezervní armády	316
4. Různě formy existence relativního přelidnění. Všeobecný zákon kapitalistické akumulace	322
5. Ilustrace všeobecného zákona kapitalistické akumulace	325
a) Anglie v letech 1846 —1866	325
b) Špatně placené vrstvy britské průmyslové dělnické třídy (Výživa. Bytové poměry. Londýn. Newcastle-upon-Tyne. Bradford. Bristol.)	329
c) Kočovné obyvatelstvo (Bytové poměry. Dělníci pracující na stavbě železnic. Dělníci v uhelných a jiných dolech.)	334
d) Vliv krizí na nejlépe placenou část dělnické třídy (Dělníci pracující na stavbě železných lodí ve východní části Londýna.)	335
e) Britský zemědělský proletariát (Kočovné tlupy.)	338
f) Irsko	351
Kapitola dvacátá čtvrtá. Tak zvaná původní akumulace	361
1. Tajemství původní akumulace	361
2. Vyvlastnění rolnického obyvatelstva z půdy (Přeměna orné půdy v pastviny v poslední třetině XV. a v prvních desetiletích XVI. století. Reformace a krádeže církevní půdy. Přeměna feudálního vlastnictví v buržoasní vlastnictví. Restaurace a „Glorious Revolution“ [slavná revoluce]. Rozkrádání státních statků. Loupení obecního majetku. Clearing of Estates [očista statků], přeměna orné půdy v pastviny pro ovce a pastvin pro ovce v honební revíry v horských oblastech Skotska.)	362
3. Krvavé zákonodárství proti vyvlastněným od konce XV. století. Zákony k stlačování mzdy	370
4. Genese kapitalistických farmářů	374
5. Zpětný vliv zemědělské revoluce na průmysl. Vytvoření vnitřního trhu pro průmyslový kapitál	375
6. Genese průmyslového kapitalisty (Koloniální systém. Systém státních dluhů. Moderní daňový systém a systém ochránářství. Zrození velkého průmyslu a vraždění dětí.)	377
7. Dějinná tendence kapitalistické akumulace	383
Kapitola dvacátá pátá. Moderní teorie kolonizace	385

Rejstříky

Seznam literatury	390
Jmenný rejstřík	413
Věcný rejstřík	434
Seznam cizích slov	439
Seznam vah, měr a mincí	456